DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Bütün Yönleriyle

OSMANLI

Âdâb-ı Osmâniyye

EROL ÖZBİLGEN

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bütün Yönleriyle
OSMANLI
Âdâb-ı Osmâniyye

Dr. EROL ÖZBİLGEN

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

© **İz Yayıncılık Limited Şirketi, 2014**
Sertifika no: 17313

İZ YAYINCILIK: 393
İnceleme araştırma dizisi: 96
ISBN: 978-975-355-500-5
6. Baskı; İstanbul, 2014

Çatalçeşme Sokağı No: 27/2 Cağaloğlu 34110 İstanbul
telefon: (212) 5207210
faks: (212) 5115791
www.iz.com.tr
e-posta: bilgi@iz.com.tr

kapak: Medine Efe

Basıldığı yer: Acar Matbaacılık Promosyon ve Yayıncılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Litros Yolu Fatih Sanayi Sitesi No: 12/243 Zeytinburnu İstanbul (Sertifika no: 29507)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Dr. EROL ÖZBİLGEN

Bütün Yönleriyle OSMANLI

Âdâb-ı Osmâniyye

Devlet, Kurumlar, Toplum
Şehir, Aile, Birey
Bilim, Sanat, Kültür
Ticaret, Sanayi, Teknoloji

İZ YAYINCILIK

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Dr. EROL ÖZBİLGEN; öğrenim sürecini Galatasaray Lisesi, D.G.S.A. (Mimarlık Bölümü), İ.T.Ü. (İnşaat Fakültesi), İ.Ü. (Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü ve Doktora)'nde tamamlamıştır. İstanbul Belediyesi'nin "Büyükşehir ve İlçeler" biçiminde örgütlenmesinden önceki son "İmar Müdürü"dür. Yeni örgütlenmede isteğiyle "teknik eleman" statüsünden ayrılıp "İstanbul Büyükşehir Belediyesi"nin "Kütüphane ve Müzeler Müdürü"; sonrasında da "Vakıflar Genel Müdürlüğü"nün "İstanbul Bölge Müdürü" olarak görev yaptı. Böylece 30 yılı aşan hizmetinde iki kez emekli olmuştur. Doktora tezi devamı olarak "*Hıtta-i Irakiyye Lâyihası*" isiminde "basılmamış"; "*Eski Malatya'da Silâhdar Mustafa Paşa Hanı ve Restitüsyonu*" (Nejat Göyünç ile birlikte), "*Osmanlı Hukuku'nun Yapısı*"; "*Bütün Yönleriyle Osmanlı (Âdâb-ı Osmâniyye)*", "*Mağluplaların Zaferi*", "*Pozitivizm'in Kıskacında Türkiye" isimli* "basılmış" kitapları vardır. On beş yıldan bu yana çeşitli bilim ve sanat dergilerinde, gazetelerde araştırma yazıları ve makaleleri yayımlanmış, kitap eleştirmenliği ve köşe yazarlığı yapmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İçindekiler

— ÖNSÖZ 31
— GİRİŞ 35

BÖLÜM I
DEVLET

A. PADİŞAH, HANEDAN VE SARAY

1. PADİŞAHLIK KURUMU 45
a. "Biat ül-Hassa" 46
b. "Biat ül-Amme" 47
(1) Cülûs Bahşişi 48
- Cülûs Terakkîsi 49
- Cülûs Çıkması 49
(2) Hutbe Okutmak 50
(3) Para Bastırmak 52
(4) Hazine Ziyâreti 52
c. Padişahlık Alâmetleri 53
(1) Tuğra-i Hümâyûn 53
(2) Mühr-i Hümâyûn 54
(3) Fermân-ı Hümâyûn 55
- "Hümâyûn" Tâbiri 55
(4) Unvan 56
(5) Taht 58
(6) Kavuk 58
(7) Kılıç Kuşanmak 60
(8) Saltanat Sancakları 61
(9) Tuğ-i Hümâyûn'lar 62
(10) Mehterhâne -i Hümâyun 63

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

d. Padişah'ın Görev ve Yetkileri ... 64
(1) Yasama ... 64
(2) Yürütme ... 65
(3) Yargı ... 65
e. Padişah'ın Denetlenmesi ... 66
f. Padişah'ın Yönlendirilmesi ... 66
- Nasihatü's-Selâtîn ... 68
- Düstûrü'l-Amel li-Islâhi'l-Halel ... 69
- Kavânin-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvan ... 69
- Risâle-i Vazife-hârân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osman ... 69
- Âsafnâme ... 70
- Nesâyih'ül Vüzerâ v'el Ümerâ (Kitâb-ı Güldeste) ... 70
- Koçi Bey Risâleleri ... 71
- Nasihat-ı Sultan Murad ... 72
- Selimnâme ... 72
g. Havass-ı Hümâyun (Yakın çevre) ... 73
(1) Maiyyet-i Seniyye ... 73
- Silahdar Ağa ... 73
- Çuhadar Ağa ... 74
- Müteferrika'lar ... 75
- Haseki'ler ... 76
- Darü's-Saade Ağası ... 77
- Çavuş Ağalar ... 78
(2) Bendegân-ı Şâhâne ... 78
(3) Rikâb-ı Hümâyûn Ağaları ... 78
h. Teşrifât-ı Kadîme ... 79
(1) Arz'a Giriş ... 80
- Sadrazam ve Divan Üyeleri ... 80
- Yeni Ta'yin Olunan Erkân ... 81
- Elçilerin "Nâme" Arzı ... 81
- Elçilerin Çağrılması ... 82
(2) Taltif'ler ... 82
- Hil'at Giydirmek ... 82
(3) "Muayede"ler ... 83
- Ramazan'ın 26. Günü ... 84
- Ramazan'ın 27. Günü ... 84
- Ramazan'ın 28. Günü ... 85
- Ramazan'ın 29. Günü ... 85
- Bayram Günü Merâsimleri ... 85
(4) Vefat'lar ... 86
(a) *Padişah Cenâzeleri* ... 86
(b) *Validesultanlar, Şehzâdeler ve Padişah Kızları* ... 87
(c) *Sadrazam ve Şeyhülislam'lar* ... 87

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2. OSMANLI HANEDANI 88
a. Şehzadeler 89
(1) Eğitim 90
(2) Kardeş Katli Meselesi 91
(3) Kafes 93
- EK TABLO: Padişah Olan Şehzadelerin "Kafes"te Kaldıkları Süreler: 93
b. Padişah Anneleri, Kadınları ve Kızları 94

3. SARAY 98
a. Kapılar 98
(1) Bâb-ı Hümâyûn 99
(2) Bâbü's-Selâm 99
(3) Bâbü's-Saade 100
b. Mekânlar 100
(1) Birûn 101
(a) *Birinci Yer* 101
(b) *İkinci Yer* 102
- Divân-ı Hümâyûn 102
- Saray Mutfağı 102
- Hasahır 103
(2) Enderûn 104
(a) *Üçüncü Yer (Enderûn-i Hümâyun)* 104
- Arz Odası 104
- Hazine-i Hassa 105
- Has Oda 106
- Mukaddes Emânetler 106
(b) *Dördüncü Yer* 106
(3) Padişah'ın Evi: "Dâr üs-Saade" *(Harem-i Hümâyun)* 107
- Padişah'ın Sofrası 109
- Padişah'ın Namaz İbadeti 109
c. Saray Halkı 110
(1) Birûn Halkı 110
- Saray Kapıcıları 111
- Kapıcıbaşılık 111
(2) Enderun Halkı 112
(a) *Enderun Ağaları* 112
- Enderun Mektebi 113
(b) *Harem Halkı* 114
- Haremağaları 114
- Akağalar 115

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

B. YASAMA

1. ŞER'Î HUKUK 118
a. Fıkıh Terminolojisi 119
b. Fıkıh Sistematiği 120

2. ÖRFÎ HUKUK 122
a. Hukuk Dili 124
b. Kanunlar 126
(1) Ferman Türü Kanun'lar 127
(a) Fermanlar 127
- Biçimsel Bütünlük 128
(b) Adaletnâmeler 129
(c) Yasaknâmeler 130
- Yasakçıkulu 130
(d) Beratlar 130
(2) Özel "Kanunâme"ler 132
(3) Sancak ve Eyâlet Kanunnâmeleri 132
(4) Temel Kanunnâmeler 133
c. Gayrimüslim Cemaatler Hukuku 135
d. Kapitülasyonlar Hukuku 138

C . YÜRÜTME

1. MERKEZ TEŞKİLÂTI 139
a. Sadrazam 140
(1) Sadrazam'lık Alâmetleri 142
- Mühr-i Hümâyûn 142
- Unvan 142
- Hil'at 143
- Kavuk 143
- Pençe 143
- Sancak ve Tuğ 144
- Mehterhâne 144
(2) "Serdâr-ı Ekrem"lik Pâyesi 145
(3) Sadâret Kaymakamlığı 146
(4) Sadrazam'ın Gelir ve Giderleri 147
b. Vezir'ler 147
- "Vezir"lik Alâmetleri 148
(1) Kubbe Vezirleri 149

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

- Serdârlık Pâyesi 149
(2) "Haric" Vezirler 150
(3) Vezir'in Masrafları 151
(a) *Giderler* 152
- Pişkeş'ler, Câize'ler ve Rüsum'lar 152
- Kalıcı Kapı Halkı 152
- Geçici Kapı Halkı 153
- İstikbal ve Teşyi Masrafları 153
(b) *Gelirler* 154
- EK TABLO: Bir Osmanlı Vâlisinin Gelir-Gideri 155
c. İlmiye Tariki (İlmiye Görevlileri) 156
(1) Silk-i Tedris (Öğretim Görevlileri) 157
(a) *Müderrislik* 157
(b) *Hekimbaşılık* 159
(c) *Müneccimbaşılık* 160
(2) Silk-i Kazâ (Yargıçlık Yolu) 161
(a) ***Kuzat*** 162
- Görevleri 162
- Maaşları 163
(b) *Devriye Mevleviyetleri* 164
(c) *Mahrec Mevleviyetleri* 164
(d) *Bilâd-ı Hamse Mevleviyyetleri* 165
(e) *"Haremeyn-i Muhteremeyn" Pâyesi* 165
(f) *İstanbul Kadılığı* 165
(g) *Kazaskerler* 166
(h) *Şeyhülislâm* 167
- EK TABLO: İlmiye Tarikinde Rütbe ve Maaşlar 169
d. Kalemiye Tariki (Bürokratlar) 170
(1) Şâkirdan 171
(2) Hacegân 172
(3) Mâliye Kalemleri 173
e. Seyfiye Tariki (Askerler) 174
- EK TABLOLAR: 175
(1) *Erkân ve Ricâl'in Merâtib Dizisi* 175
(2) *Tarikler Arası Maaş Dengesi* 175
f. Merâtib-i Teşrifât (Hiyerarşi) 174
(1) Mansıb, Pâye ve Rütbe'ler 178
(2) Rüus'lar 179
(3) Tevcihât (Atamalar) 180
(a) *Tevcihât-ı Mu'tâde* 180
- Pişkeş ve Câize'ler 181
(b) *Hil'at-ı Umûmî* 182

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

g. Dîvân-ı Hümâyûn ... 182
- Yetkiler Hiyerarşisi ... 184
(1) Dîvân erkânı ... 185
(a) *Defterdarlar* ... 185
(b) *Yeniçeri Ağası ve Kapudan Paşa* ... 185
(c) *Kazaskerler* ... 186
(d) *Kubbealtı Vezirleri* ... 186
(2) Dîvân görevlileri ... 187
(a) *Çavuşbaşı* ... 187
(b) *Kapıcılar Kethüdası* ... 188
(3) Hâcegan ... 188
(a) *Nışancı* ... 189
(b) *Reisülküttab* ... 190
(4) Dîvân Kalemleri ... 190
(a) *Beylikçi veya Dîvân Kalemi* ... 192
(b) *Rüûs (Nişan) Kalemi* ... 192
(c) *Tahvîl Kalemi* ... 192
(d) *Amedî Kalemi* ... 192
(5) Toplantılar ... 193
(a) *Açılış Merâsimi* ... 193
(b) *Oturumlar* ... 194
(c) *Arz'a Giriş* ... 195
(d) *Ulûfe Tevzi'i* ... 195
(e) *Elçilerin Kabûlü* ... 196
(f) *"Galebe" Dîvânı* ... 196
h. Diğer Dîvânlar ... 196
(1) İkindi Dîvânı ... 197
(2) Cuma Dîvânı ... 199
(3) Çarşamba Dîvânı ... 199
(4) Ayak Dîvânı ... 200
i. Meşveret Meclisleri ... 200
2. TAŞRA TEŞKİLATI ... 202
a. Örgütlenme ... 202
(1) Eyâlet Divânı ... 203
(2) Merkez'in Yöneticileri ... 203
(a) *Tımarlı Subaşı* ... 203
(b) *Kale Dizdarı* ... 204
(c) *Sancakbeyi* ... 204
(d) *Mirmiran* ... 205
(e) *Beylerbeyi* ... 206
(3) Yerel yöneticiler ... 208
(a) *Timarlı Sipahiler* ... 208
- Benevbet Tımar Sahipleri ... 208
(b) *Zâim'ler* ... 209

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

(c) Çeribaşılar 209
(d) Alaybeyleri 209
(e) Eşraf ve Âyan 210
(f) Voyvoda'lar 211
b. Yönetim 212
(1) Tımarlı Eyâletler 212
(2) Kaptan Paşa Eyâleti 213
(3) Müstesna Eyâletler 213
(4) Mümtaz Eyâletler 214
(5) Sancak'lar 215
(6) Şehzâde Sancakları 216

D. YARGI

1. KADI 220
2. MAHKEME 221
a. Yöntem 221
b. Duruşmalar 222
c. Cezalar 223
(1) Cinâyât (Ağır Suçlar) 224
(a) Had Cezâları 224
(b) Kısas ve Diyet 225
(2) Tâzir Cezası 226
- Tâzir Türleri 226
3. TEMYİZ HAKKI 228
- Af yetkisi 228
4. YARGI'NIN DENETLENMESİ 229
5. GAYRİMÜSLİM'LERİN YARGILANMASI 229
a. Osmanlı Uyruklular 229
b. Yabancılar 230
6. İNFAZ 230
a. Fiziksel Cezâlar 230
b. Hapis Cezâları 231
(1) Nezarethâneler 231
(2) Kale'ler 231
(3) Tersane Zindanları ve İplikhâne'ler 232
(4) Zindanlar 232
(5) Tomruk'lar 233
c. Kürek Cezası 233

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BÖLÜM II
ORDU ve DONANMA

A . ORDU-Yİ HÜMAYÛN

1. KAPIKULU OCAKLARI 238
a. Acemi Ocağı 240
(1) Devşirmeler 241
(2) Erkân 242
(3) Teşkilât 242
b. Yeniçeri Ocağı 243
(1) Kaydolma 245
(2) Kuloğlu ve Kulkardeşi 246
- Kullukçu'lar 246
(3) Ocak Yönetimi 246
***(a)** Yeniçeri Ağası* 246
***(b)** Ağa Divânı* 250
***(c)** Zâbitan* 250
(4) Ocak mevcudu 252
***(a)** Cemaat Ortaları* 253
***(b)** Ağa Bölükleri* 254
***(c)** Sekban Ortaları* 254
***(d)** Çavuş Cemaati* 254
(5) Yeniçeri Kanunnâmesi 255
***(a)** Sancak-ı Şerif* 255
***(b)** Bayrak ve Nişanlar* 255
***(c)** Hizmet Kıyafetleri* 256
***(d)** Tören Kıyafetleri* 257
***(e)** Cezâlar* 258
(6) Töreler 259
***(a)** Kazan* 260
***(b)** Ulûfe* 261
***(c)** Culûs ve Sefer Bahşişleri* 263
***(d)** Kara Sandık* 263
***(e)** Kazan Kaldırma* 263
c. Kapıkulu Süvarileri 264
d. Teknik Sınıflar 265
(1) Topçu Ocağı 265
(2) Humbaracı Ocağı 266
(3) Lâğımcı Ocağı 267

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

e. Destek Sınıfları 267
(1) Cebeci Ocağı 267
(2) Top Arabacıları Ocağı 268
(3) Mehteran 269

2. EYÂLET ASKERİ 270
a. Timarlı Sipahiler 270
(1) Örgütlenme 271
(2) Sistemin Bozulması 272
b. Kal'a bölükleri 273
(1) Akıncılar 273
(2) Deliler, Farisanlar 274
(3) Azablar 274
c. Geri Hizmet Bölükleri 275
(1) Yayalar 275
(2) Yörükler 276
- Evlâd-ı Fâtihan 276
(3) Müsellemler 276
(4) Cân-bâzân 277
d. Gayrimüslim Askerler 278
(1) Martulozlar 278
(2) Voynuklar 279
(3) Cerahorlar 279
e. Orducu Esnafı 280

3. ORDU-Yİ HÜMÂYÛN'UN SEFERE ÇIKIŞI 281
a. Otağ-ı Hümâyûn ihracı 281
b. Tuğ İhracı 281
c. Sancağ-ı Şerif İhracı 282
d. Savaş Düzeni 283

B. DONANMÂ-Yİ HÜMÂYÛN

1.TERSÂNE-İ ÂMİRE 286
a. Tersâne Ricâli 288
b. Tersâne Halkı 288

2.DONANMA 289
a. Gemiler 290
b. Gemi Erkânı 290

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

3.BAHRİYE ASKERİ 291
a. Timarlılar ve Zâimler 291
b. Kalyoncu Ocağı 292
c. Bahriye Azabları 293
d. Korsanlar 293
e. Kürekçiler 294
f. Aylakçılar 295
4.DONANMÂ-Yİ HÜMÂYÛN'UN SEFERE ÇIKMASI 295
-Donanma'nın Sefer Dönüşü 297

BÖLÜM III

KURUMLAR

A. ÖĞRETİM VE EĞİTİM

1. YAYGIN ÖĞRENİM 302
a. Sıbyan Mektebleri 302
b. Cami Dersleri 304
c. Tekke Eğitimi 305
d. Lonca Eğitimi 306
e. Kalem Öğretimi 306
2. DÜZENLİ ÖĞRENİM 307
a. Medreseler 307
(1) Öğretim Görevlileri 308
(2) Talebeler 308
(3) Kurumlar 309
(a) *Fatih ve Kanunî Medreseleri* 310
(b) *Darülkurra Medreseleri* 311
(c) *Darülhadis Medreseleri* 312
(d) *Tıb Medreseleri* 312
b. Hazırlık Sarayları 312
c. Enderûn Mektebi 313
(1) Büyük ve Küçük Oda'lar 314
(2) Doğancı Koğuşu 315
(3) Seferli Koğuşu 315
(4) Kilerli Koğuşu 317
(5) Hazine Odası 318
(6) Has Oda 319

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

d. Huzur ve Tefsir Dersleri 320
e. İcâzetnâmeler 321

B. ULAŞIM VE HABERLEŞME

1. DENİZ VE NEHİR YOLLARI 325

2. KARA YOLLARI 326
a. Askerî Yollar 326
b. Kervan Yolları 327

3. ÖRGÜTLENME 328
a. Menzilhane Teşkilatı 329
(1) Stratejik ve Lojistik Ulaşım 329
(2) Yönetsel Ulaşım 330
(3) Elçilerin Geliş - Gidişleri 330
b. Derbent Teşkilâtı 331
c. Konaklama Tesisleri 331
(1) Kervansaraylar Dizini 332
(2) Konaklama Âdâbı 333
d. Ulak Teşkilâtı 334

C. VAKIFLAR

1. AMAÇ 338
-Vakfiye'ler 339

2. YÖNETİM 339
-Sosyo-politik ve Ekonomik Denge 340

3. KURUMLAR 341
a. Avârız Sandıkları 341
b. Sağlık Kurumları 342
c. İmâretler 344
d. Tavhaneler, Kervansaraylar, Meşruta'lar 346
e. Arastalar, Kapalıçarşılar, Bedestenler 346
f. Ticaret Hanları 347

4. GAYRİ MÜSLİM VAKIFLARI 348

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

D . LONCALAR

1. "İLK USTA" KÜLTÜ 350
a. Lonca Şeyhi 351
b. Kethüdâ 351
2. HİYERARŞİ 352
3. DİSİPLİN CEZÂLARI 353

BÖLÜM IV
TOPLUM

A. NÜFUS

1. İSKÂN (YERLEŞTİRME) SİYÂSETİ 357
a. Kolonizatör Dervişler 358
b. Arazî Vakıfları 359
c. Sürgün'ler 359
d. Derbendcilik 360
e. Konar- Göçer'ler 361
(1) Mekân 362
(2) Örgütlenme 363
(3) Yerleşik Düzene Geçiş 364
2. GÖÇ HAREKETLERİ 365
a. Bireysel Göçler 366
b. Toplu Göçler 369
(1) Genel Göçler 369
(2) Tehcir'ler 370
3. YERLEŞİK NÜFUS 370
a. Köyler 373
b. Mücâvir Alanlar 376
c. Şehirler 377

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

B. ŞEHİRLEŞME

1. KONUM 380
a. Yaklaşım Yolları 380
b. Pazar Yerleri 381
2. YERLEŞİM 382
a. Külliyeler 384
b. Evler 384
c. Mahalleler 386
d. Sokaklar 388
- Çıkmaz Sokaklar 388
e. Türbeler 389
3. ŞEHİRCİLİK 390
a. Yerleşim Estetiği 390
b. Bayındırlık İşleri 392
(1) Hendesehâne 393
(2) Mimâran-ı Hassa Ocağı 393
(3) Mimarbaşı'nın Görevleri 395
***(a)** İmar Faaliyetlerini Yürütmek* 395
***(b)** İmar Hukukunu Uygulatmak* 396
***(c)** İnşaat Denetimleri* 396
- İmar Yasakları ve Tahditleri 397
4. BELEDİYECİLİK 398
a. Kadı'lar 399
- Azil ve Tayin Yetkisi 400
(1) Şehir yolları ve Altyapı'lar 400
(2) Çarşı-pazar Denetimi 401
- Esnaf Yasakları 402
- Tüketici Hakları 402
(3) Narh 403
b. İhtisab Ağaları 404
c. Esnaf Örgütleri 405
- Kethüda ve Yiğitbaşılar 405
- Esnaf'ın Çeşitliliği 405
d. Vakıf kurumlar 407
5. ÂSÂYİŞ 407
a. Subaşılar 407
b. Yeniçeri Kullukları 408
c. Kalyoncu Kullukları 408
d. Bostancı Ocakları 409
e. Asesler 410

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

C. HALK

1. "MİLLET" AYRIMI 414

2. "BERÂYÂ" VE "REÂYÂ" AYIRIMI 415

a. Berâyâ 415

b. Reâyâ 416

(1) Müslüman Reâyâ 417

(2) Gayrimüslim Reâyâ 418

(a) *Katolikler* 421

(b) *Ortodokslar* 421

(c) *Musevîler* 422

3. TOPLUMSAL STATÜLER 423

- Kıyafet Ayrıcalığı 424

- Başlık Ayrıcalığı 425

a. Müslüman Erkekler 425

b. Müslüman Kadınlar 427

c. Gayrimüslimler 429

4. SOYLULUK 430

a. Müslüman Kesimde Aristokrasi 431

(1) Havas (Seçkinler) 432

(a) *Havass-ı Bendegân* 432

(b) *Musahib'ler* 432

(2) Ehl-i Hiref 433

(3) Lonca'lar 433

(4) Meşâyih-i İzâm 434

(5) Kanbağı Soyluluğu 434

(a) *Seyyid'lik ve Şeriflik* 435

(b) *Ulema Hanedanları* 435

- EK TABLO: Dürrîzâdelerin Soyağacı 437

(c) *Taşra Hanedanları* 436

b. Gayrimüslimlerde Aristokrasi 438

(1) Fenerliler 438

(2) Fenerli Beyler 438

(3) Ahilik Dışı Loncalar 439

5. KÖLELER 440

a. Köle, devşirme, Kul, Kapıkulu ve Bende 441

b. Köle Statüsü 443

c. İslam Hukuku'nda Köle 444

- Köle'nin Hakları 445

d. Köle Ticareti 446

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

D. ŞEHİR HAYATI

1. AİLE 449
- **a. Nikâh** 450
- **b. Ev Hayatı** 451
- **c. Çocuklar** 452
  - **(1)** Çocuk Hakları 452
  - **(2)** Çocuk Eğitimi 453
  - **(3)** Oyunlar 454
  - **(4)** Oyuncaklar 455
  - **(5)** Muhabbethâne'ler 456

2. MAHALLE HALKI 456
- **a. İmâm** 458
- **b. Hacılar ve Hâfızlar** 459
- **c. Eşraf ve Esnaf** 459
- **d. Mahalle Bekçisi** 460
- **e. Sakalar** 461
- **f. Külhanî'ler, Külhanbeyi'ler** 461
- **g. Dokumacı Kadınlar** 464
- **h. Ebeler** 464
- **i. Dilenciler** 464

3. MAHALLE'NİN KURUMLARI 467
- **a. Mescid** 467
- **b. Tekke** 467
- **c. Mekteb** 468
  - **(1)** Gelenekler 468
  - **(2)** Falaka 469
  - **(3)** Gülbank 470
  - **(4)** Törenlere Katılma 470
- **d. Avârız Sandığı** 471
- **e. Fırın** 471
- **f. Hamam** 472
  - **(1)** Gelin Hamamı 473
  - **(2)** Kırk Hamamı 473
- **g. Mahalle Kahvesi** 474

4. SOSYAL YAŞAYIŞ 476
- **a. Selamlaşma** 476
- **b. Mühür Kullanımı** 477
  - **(1)** Damga'lar 477
  - **(2)** Mühürler 478

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

c. Ramazan Yaşayışı ... 478
- "Rü'yet-i Hilâl" Meselesi ... 480
d. Eğlenceler ... 481
(1) Hamam Sefaları ... 481
(2) Zekeriyâ Sofraları, Helva ve Tandır Sohbetleri ... 482
(3) Mesireler ... 483
(4) Mehtap Seyirleri ... 485
(5) Meyhâneler ... 485
e. Takvim Kullanımı ... 486
(1) Dinî Takvimler ... 486
(2) Halk Takvimleri ... 487
f. Doğal Çevre ... 488
(1) Çınar Sevgisi ... 488
(2) Hayvan Sevgisi ... 489
***(a)** Şâirler ve Meşâyih'te* ... 490
***(b)** Mimarlık'da* ... 491
***(c)** Vakfiyelerde* ... 492
***(d)** Halk İnançlarında* ... 493
- Kuş'lar ... 493
- Kediler ... 494
- Sokak Köpekleri ... 494
- At'lar ... 494
- Koç'lar ... 495
- Yılan'lar ... 495
- Ayılar ... 495
- Maymun'lar ... 495
- Geyikler ... 496
***(e)** Yeniçeri Ocağı'nda* ... 496

E. TÖREN VE ŞENLİKLER

1. SALTANAT TÖRENLERİ ... 500
- Alkış ... 501
a. Kılıç Alayı ... 501
b. Selâmlık Alayı ... 502
c. Vâlide Alayı ... 504
d. Şehzâde Alayı ... 504
e. Baklava Alayı ... 505
f. Kadir Alayı ... 505
g. Bayram Alayı ... 506
h. Surre-i Hümâyûn Alayı ... 506

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

i. Asker ve Esnaf Alayları 507
- İlmiye Mensupları ve "Tâlibin" 507
- Hekimler, Cerrahlar, Sağlık Görevlileri 509
- Canbaz Pehlivanlar Esnafı 510
- İnşaatçılar 511
- Mehterhane ve Sazendeler 511
- Mehterbaşı-Mimarbaşı Çekişmesi 512
- Ziraatçiler 512
- İnzibat Görevlileri 513
- Mücrimler 513
- Meyhaneciler 514
- Muhabbet Tellâlları 515
- Dilenciler 515

2. DİNÎ TÖRENLER 516
a. Mevlid-i Şerif Okunması 516
b. Hırkâ-i Şerif Ziyareti 517
c. Hacıların Dönüş Haberi 518

3. GELENEKSEL TÖRENLER 518
a. Çeyiz Alayı 518
b. Nikâh 519
c. "Âmin" Alayı 519
d. "Şed" (Peştamal) Kuşanma 520
e. Hacı Uğurlaması 521
f. Hacıların Karşılanması (Tehniyesi) 521

4. ŞENLİKLER 521
a. Saltanat Şenlikleri 522
(1) Velâdet-i Âliyye (Doğum) 523
(2) Sûr-i Hitan (Sünnet) 524
(3) Sûr-i Cihaz (Çeyiz) 526
- Fatma Sultan'ın Çeyiz Alayı 527
(4) Bed'i Besmele (İlk Ders) 528
(5) Fetih Şadümanlığı 529
b. Halk Şenlikleri 530
(1) Ramazan Şenlikleri 530
(2) Yeniçeri Düğünü 531
(3) Esnaf Şenlikleri 531
(4) Mekteb Seyirlikleri 532

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BÖLÜM V

KÜLTÜR

A. DİN

1. DİN VE DEVLET İLİŞKİSİ 538
2. İLMİYE ÖĞRETİSİ 540
a. Medrese Öğretimi 540
b. Cami Öğretisi 540
3. TARİKAT ÖĞRETİSİ 541
a. Pîr'ler ve Şeyhler 543
b. Tekkeler 544
4. FÜTÜVVET VE AHÎLİK ÖĞRETİSİ 546
5. HALK ANLAYIŞI 549

B. GÜZEL SANATLAR

1. EDEBİYAT 552
a. Dil 552
b. Divan Edebiyatı 554
(1) Divan Şiiri 554
(2) Nesir 555
(3) Mühür Edebiyatı 556
c. Halk Edebiyatı 556
(1) Âşık Edebiyatı 557
(2) Halk Şâirleri 558
d. Tekke Edebiyatı 559
2. MUSİKÎ 561
a. Divan Musikîsi 561
b. Mehter Musikisi 562
c. Tasavvuf Musikisi 563
d. Câmi Musikîsi 564
e. Halk Musikîsi 564

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

3. YAZI SANATLARI 565
a. Hat Sanatı 565
(1) Kağıt ve Mürekkep 567
(2) Kalem, Kalemtraş ve Makta 567
(3) Kur'an Yazımı 568
(4) Levhalar ve Hilyeler 568
(5) İcâzetnâme'ler 569
b. Tezhib Sanatı 570
c. Minyatür Sanatı 571
d. Ebrû Sanatı 573

4. MİMARLIK 574
a. Klasik Dönem 574
b. Barok Üslubu 576

5. DİĞER SANATLAR 577
a. Çinicilik 577
b. Maden Sanatları 578
(1) Hakkâk'lık 578
(2) Kuyumculuk Sanatları 579
- Ham Madde Temini- Alkış 579
- Saray Kuyumculuğu- Alkış 580
- Halk Kuyumculuğu 580
c. Halı, Kilim ve Yaygı 582

6. "EHL-İ HİREF" BÖLÜKLERİ 583

C. İLİMLER

1. KUR'AN'DA "İLİM" 585
- Fıkıh ve Kelâm'da "İlim" 586

2. İLİMLER DİZİNİ 587
a. Klasik Dizinler 587
(1) Taşköprizâde'nin Tasnifi 588
(2) Nev'î Efendi'nin Tasnifi 593
b. Yakın Dönem Tasnifleri 593
(1) Ulûm-i Külliyye 593
(a) *Kur'ân İlimleri* 593
(b) *Fıkıh İImi* 594
(c) *Âlet İlimleri* 594
(2) "Diğer İlimler" 594

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

- Ortak (Müşterek) İlimler 594
- Tabi'î İlimler 594
- Tatbikî İlimler 594
- Ulûm-i Bâtıla 594

3. "ULÛM VE FÜNÛN" 595
- Müşterek İlimler 595
(1) Tarihçilik 595
(2) Coğrafya 597
(3) Haritacılık 598

4. DOĞAL İLİMLER 599
a. İlm-i Tencim 600
(1) Muvakkithâne'ler 602
(2) Eşref Saat Tayini 604
b. "Tıb" İlmi 604
- Osmanlı Tabibleri 606
(1) Kimyâ-yi Tıbbî 608
(2) Eczacılık 609
***(a)** İlaç Çeşitleri* 609
***(b)** Serbest Tabâbet ve Eczâcılık* 611
***(c)** Meslek Deontolojisi* 611

5. DENEYSEL BİLİMLER 612

6. DURUM DEĞERLENDİRMESİ 614
a. Felsefe'nin Dışlanması 615
b. Matematik'te Geri Kalış 616
c. Fizik Bilimlerde Geri Kalış 619

D. BATI KÜLTÜRÜ İLE KARŞILAŞMA

1. İLK OSMANLI ELÇİLERİ 625

2. KÜLTÜRLERİN ÇATIŞMASI 626
a. İlkelerde Zıtlık 626
b. Ayrıntılarda Zıtlık 628
c. Uyuşmazlıklar 629

3. DOĞAL ETKİLENME 630

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BÖLÜM VI

EKONOMİ

A. GÜNCEL ZAMANIN BOYUTLANDIRILMASI

1. İŞ BİRİMİ OLARAK "ZAMAN" 637
2. İSLÂMÎ ZAMAN BİRİMLERİ 638
3. TAKVİM DÜZENLEMELERİ 638

B. MÂLİYE

1. BAŞDEFTERDAR 642
2. MÂLİYE HÂCEGÂNI 643
3. DEFTERHANE 644
a. Defter-i Hakânî 645
b. Tahrir Defterleri 645
c. Gelir Kalemleri 646
d. Gider Kalemleri 647
4. HAZİNE 648
a. Dış Hazine 648
(1) Ana Gelirler 649
(2) Ana Giderler 649
b. İç Hazine 651
(1) Ana Gelirler 652
(2) Ana Giderler 652
5. BÜTÇE 652
a. "Sıvış Yılı" Uygulamaları 654
b. Para 656
(1) Tağşiş (Devalüasyon) 656
(2) Enflasyon 657
(3) Kalpazanlık 658
(4) Esham (Tahvil Senedi) 659
(5) Sarraflar 659

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

6. VERGİ GELİRLERİ 662
a. Tekâlif-i Şer'iyye 662
(1) Müslim'ler 662
(a) *Zekât* 662
(b) *Öşür* 663
(2) Gayrimüslimler 664
(a) *Cizye* 664
(b) *Harac* 664
b. Tekâlif-i Örfiyye 665
(1) Kırsal Kesim 666
(a) *Raiyyet Rüsûmu* 666
- Çift Resmi 666
- İspençe Resmi 668
(b) *Bâd-ı Hevâ* 668
- Gerdek Resmi 668
- Yave Vergisi 669
(c) *Ağnam Resmi* 669
(d) *Konar Göçer Vergileri* 669
(e) *Vergi Muafiyetleri* 671
- Vergi İndirimleri 671
- Vergi Kaçıranlar 671
(2) Yerleşik Bölgeler 672
(a) *Nüzul Mükellefiyeti* 672
(b) *Sürsat Mükellefiyeti* 673
(c) *Niyâbet Vergileri* 674
(d) *İhtisab Resmi* 674
(e) *Gümrük Vergileri* 675
c. Avârız-i Divâniyye 676

7. VERGİ KAYNAKLARI 677
a. Arâzi Tahrirleri 677
b. Dirlik'ler 678
(1) Tımarlar 679
(a) *Timar'ın Şartları* 680
(b) *Timar'ın Geri Alınması* 680
(2) Zeamet'ler 681
(3) Has'lar 681
(a) *Havass-ı Hümayun* 682
(b) *Havass-ı Vüzera* 682
(4) Paşmaklık'lar 682
(5) Arpalık'lar 683
(6) Yurtluk ve Ocaklık'lar 684
c. Baştina'lar 684

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

d. Malikâne'ler 684
- Malikâne-Divanî 686
e. Mukata'a'lar 686
f. Salyâneli Eyâletler 687
g. Müsadere'ler 688

8. TAHSİL YÖNTEMLERİ 688
a. İltizam Yöntemi 689
- Hazine Sarrafları 690
b. Emânet Yöntemi 690
c. İhtisap Yöntemi 691
d. Mâliye Alacakları 691

C. SANAYİ

1. BİRİNCİ SANAYİ 696
a. Tarım Sektörü 296
(1) Üretim Araçları ve Emek 697
(2) Toprak 698
(a) *Mirî Topraklar* 698
(b) *Mülk Arazi* 698
(3) İşletim Sistemi 699
(a) *Sahib-i Arz'ın Görev ve Yükümlülükleri* 699
(b) *Çiftçi'nin Görev ve Yükümlülükleri* 700
(4) Sistemin Denetimi 701
(5) Sistemin Çözülmesi 702
(6) Sistem Dışı Üretim 702
(a) *Boş Topraklar* 702
(b) *Vakıf Arazî 'ler* 703
(c) *Mukataalı Arazîler* 703
(d) *Baştina'lar* 703
(e) *Yurtluk'lar* 704
(f) *Salyâneli Eyâletler* 704
(g) *İltizam Uygulaması* 704
b. Hayvancılık Sektörü 704
c. Madencilik ve Metalürji Sektörleri 705

2. İKİNCİL SANAYİ 707
a. Ağır Sanayi 707
(1) Tersâneler 707
(a) *Tersâne-i Âmire* 707
- Tersâne Esnâfı 708

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

- Gemi Türleri ... 709
- Kalyon Sınıfına Geçiş ... 710
- Haddehâne ... 711
- Üretim Gücü ... 711
- Malzeme Temini ... 712
- İyileştirme Çabaları ... 713
***(b)** Birecik Tersânesi* ... 714
- Malzeme Temini ... 715
- Gemi Türleri ... 715
(2) Tophâneler ... 716
***(a)** Top Dökümcüleri* ... 716
***(b)** Top Üretiminde Gelişim Evreleri* ... 716
***(c)** Araba Yapımcıları* ... 717
***(d)** Namlu, Kundak ve Araba İmalatı* ... 718
***(e)** Ham Madde Temini* ... 718
(3) Bârûdhaneler ... 719
- Bârûdhâne-i Âmire ... 719
- Bağdad Bârûdhânesi ... 720
***(a)** Bârûdhâne Halkı* ... 720
***(b)** Bârûd İmalatı* ... 721
***(c)** Ham Madde Temini* ... 722
(4) Darbhâneler ... 722
- Çekiçli Baskılar ... 723
- Mekanik Baskılar ... 723
- Bakır Temini ... 724
b. Hafif Sanayi ... 725
(1) Deri Sanayii ... 726
(2) Saat Yapımcılığı ... 727
(3) Dokuma Sanayi'i ... 728
- Kumaş Çeşitleri ... 730
(4) Cam Eşya Sanayi'i ... 731
(5) Hafif Silâhlar ve Teçhizat İmâlatı ... 732
(6) Orducu Esnafı ... 732
3. ÜÇÜNCÜL SANAYİ ... 733
4. SONUÇ ... 733

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

D. TEKNOLOJI

1. TEKNOLOJİ - BİLİM İLİŞKİSİ 737

2. UYGULANMA SÜRECİ 738

3. DURAKLAMA SEBEPLERİ 739

a. Yanlış Korumacılık 740
b. Üretimin Sınırlanması 741
c. Gedik Yöntemi 741
d. Rekabet'in Önlenmesi 743
e. Ampirik İmâlat Yöntemleri 743
f. Standart Bulunmayışı 744
g. Ham Madde Sıkıntısı 745
h. Merkantilizm'in Etkileri 745
i. Esnaf ve Sanatkar Kavgaları 746

4. TEKNOLOJİ TRANSFERLERİ 747

a. Göçler-Sığınmalar 747
b. "Tâife-i Efrenciyan" 747

E. TİCARET

1. İÇ TİCARET 749

a. Bedesten'ler 750
b. Kapan Hanları 751

2. DIŞ TİCARET 752

a. Uzak Doğu Ticareti 754
(1) Kervan Taşımacılığı 756
(2) Deniz Taşımacılığı 757
b. Uzak Doğu Ticaretinin Çöküşü 759
(1) Deniz Taşımacılığının Çöküşü 760
(2) Merkantilizm'in Etkisi 761
(3) Zorunlu İkilem 762
(4) Sanayi Devrimi 763
c. "İmtiyaz"lar Yarışı 764
(1) Venedik 765
(2) Fransa 765
(3) İngiltere 766

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

(4) Avusturya 767
(5) Rusya 768
(6) Sonuç 768

SONSÖZ

— "SÜBHÂ-Yİ SEYYİAT" (SIKINTILAR TESBİHİ) 771
— BİBLİYOGRAFYA 777

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

"Âdâb" sözcüğü Osmanlı kültürünün anahtar kavramlarından biridir. Gerçekten de "usûller, kanunlar kurallar, terbiye, yöntem, saygı, sıra, töre, erkân, intizam, inzibat, itaat, zabt-ü rabt, ..." gibi hükmedici anlamların geniş bir spektrumuna sahip olması onu gerek devlet örgütü ve gerekse toplum içinde her tür ilişkiyi kolayca tanzim edebilen, yarı kutsal bir simge yapmıştı. Bununla beraber temelde dinî ve siyasî biçimciliğe dayanan, örneğin tradisyonalizmi anımsatan, bir baskı sistemi değildir. Âdâb denilen kavram kapsamındaki ögeler yüzyıllar içinde doğal evrim ile birlikte değişmişler ya da terk edilmişlerdir. Nitekim günümüz Türkçesindeki "adap" artık "töre, yol-yordam, yol-yöntem" anlamlarından ibaret kalmıştır.[1]

Diğer taraftan Osmanlı ülkesinde Tanzimat Fermanı ile yepyeni bir "âdâb" uygulanacağı ilan edildi. Başka bir deyişle âdâb'ın ülkemizdeki yüzlerce yıllık doğal evrimine böylece müdahele edilmiş oluyordu. Dolayısıyla incelememizin zaman boyutunu da kitabımıza isim olarak seçtiğimiz "Âdâb"ın resmen karakter değiştirdiği Tanzimat Fermanı ile sınırladık.

Kitabın kurgusunda hem önemli ayrıntılar ve hem de aralarındaki ilişkiler vurgulanarak yapısal dokunun belirlenmesine çalışıldı. Bu bağlamda konulara mümkün olduğunca alışılmıştan farklı ufuk çizgilerinden bakılarak (örneğin Padişah'ın tüzel kişiliğinin ve yetkilerinin irdelenmesi, Osmanlı Sanayisi, teknolojisi, deniz taşımacılığı, zaman kavramının iş birimi olarak değerlendirilmesi... gibi) değişik perspektifler içinde görüntülenmek istenmiştir. Bu bağlamda örneğin Saray, Ordu-yi Hümâyûn, Donanmâ-yi Hümâyûn

1. TDK Türkçe Sözlük

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gibi süreğen konular zaman açısından yeterince geniş periyodlar içinde incelenerek aslında değişim süreçleri göreceli olarak kısaltılmış, oysa "İlmiye, Seyfiye, Kalemiye" tarikleri, "Merkez ve Taşra" örgütlenmeleri, Mâliye ...gibi temel sistemler ayrıntılı olarak büyüteç altına alınmıştır.

Bu arada anlatımı tekil olaylar ve kişilerden bağımsız kılmak için gerekli yerlerde kronografi ve açıklamalar dipnot olarak verilmiştir.

Diğer taraftan Osmanlı dünya görüşünü ve varoluş mantığını yansıtacak ya da en azından ona aykırı olmayacak bir üslup kullanılmıştır. Örneğin "kapudan paşa" yerine "oramiral" gibi özdeş ya da eşdeğerli çağdaş karşılıklar aranmamış, dipnotlarda açıklamalar yapılarak döneminde kullanılan terimler özgün halleriyle bırakılmışlardır.

Kitabın içeriği "Devlet-Ordu ve Donanma-Kurumlar-Toplum-Kültür-Ekonomi" başlıkları altında 6 ana bölüm halinde düzenlenmiştir.

Birinci Bölüm'de önce "Padişah, Hânedan ve Saray" incelenmiştir. Padişah'ın tüzel kişiliğinin oluşum sürecinin "olmazsa olmaz" unsurları, kamuoyunda sınırsız sayılan (veya sanılan) görev ve yetkilerinin yakın çevresi ve toplum tarafından yönlendirilmesi ve denetlenmesi; Saray ve Saray hayatının Hanedan'a, şehzâdelere, içinde yaşayanlara (Saray halkı), hükümet ve devlet ricâli'ne (Birûn halkı) dair özellikler, Padişah'ın gündelik yaşayışı, Enderûn halkı ve Harem-i Hümâyun, valide sultanlar, padişah kadınları" gibi genellikle okuyucunun serbest hayal gücüne bırakılan konular irdelenmiştir.

Devamında gelen "Yasama"da örfî ve şer'î Osmanlı Hukuku'nun nitelikleri; "Yürütme"de sadrazamdan itibaren vezirler ve devletin hiyerarşik gücünü oluşturan "Üç Tarik"in mensuplarıyla Merkez ve Taşra örgütlenmeleri; "Yargı" da sistemle birlikte (genelde pek ilgilenilmeyen) "İnfaz" konuları ele alınmıştır.

İkinci Bölüm "Ordu ve Donanma"ya ayrılmıştır. Burada Kapıkulu Ocakları incelenirken Yeniçeri Kanunnâmesi ile birlikte "Ocak Töresi" de ihmal edilmemiş, "Kazan, Kara Sandık" gibi sosyal kavramlara da yer verilmiştir. Ordu-yi Hümâyun "Acemi Oğlanlar, Teknik Sınıflar, Destek Sınıflar, Orducu Esnafı, Eyâlet Askeri" başlıkları altında bütünüyle tanıtılmak istenmiştir.

Yine bu bölümde Donanmâ-yi Hümâyun ile birlikte onun ayrılmaz bir rüknü olan Tersâne-i Âmire de incelenmiştir. Diğer taraftan askerî terminolojinin, hatta konuşma dilimize bile girmiş "Bahriye askeri, Kalyoncu Kulluğu, Korsanlar, Azablar, Aylakçılar" gibi ögeleri de kendi kategorileri içinde ele alınmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

"Kurumlar"a ayrılan Üçüncü Bölüm'de önce ülkedeki öğretim kurumları "Yaygın Öğrenim" ve "Düzenli Öğretim" olarak sınıflandırılmış, devamında "Ulaşım ve Haberleşme"de "askerî yollar, kervan yolları, menzilhane teşkilatı, stratejik ve lojistik ulaşı, yönetsel ulaşım, derbent teşkilatı ve konaklama tesisleri gibi kara yolları ile nehir ve deniz yollarının işleyiş ve kullanım yöntemleri, daha sonra da Osmanlı toplumunun en köklü kurumları Vakıflar ve Loncalar ele alınmıştır.

Osmanlı Toplumu'na ayrılan Dördüncü Bölüm'de "Nüfus konusu" önce İskân (Yerleştirme) siyaseti bağlamında bireysel ve genel göçler, tehcir hareketleri; yerleşik nüfus gibi ayırımları ile alınmış, devamında "Şehirleşme" başlığıyla konum, yerleşim, şehircilik, belediyecilik ve şehir asayişi anlatılmıştır.

Bu bağlamda "Halk" konusu, bir yandan "millet kavramı" olarak ve diğer taraftan "berâyâ-reâyâ" ayırımı yapılarak ele alınmış, "Soyluluk" ve "Kölelik" kavramları gibi toplumsal statüler ise özgün konular olarak ayrıca incelenmiştir.

"Şehir Hayatı" başlığı altında "çocuk hakları, falaka, külhanbeyiler, dilenciler, mühür kullanımı, halk eğlenceleri, halk takvimleri, hayvan ve çevre sevgisi" gibi çok çeşitli ilginç ayrıntılar öne çıkarılmış, "Tören ve Şenlikler" başlıklı son kısım da toplum yaşayışının coşkulu anları olan alaylar, düğünler, dinî ve geleneksel törenler ve Padişah şenlikleri, halk etkinlikleri ele alınmıştır. Bu arada örneğin yeniçerilerin savaş esiri arkadaşlarına fidye toplamak için "Düğün" adıyla yaptıkları şenliklere ya da Evliyâ Çelebi'nin ilginç anlatımlarına da yer verilmiştir.

"Kültür" başlıklı Beşinci Bölüm'de, "İlmiye öğretisi, Tarikat öğretisi, Ahîlik öğretisi ve Halk anlayışı; Divan, Tekke ve Halk Edebiyatları; Divan, Mehter, Tasavvuf, Cami ve Halk musikileri; Ebrû, Tezhip, minyatür ve Hat sanatları; Mimarlık ile diğer sanatlar ve yine bi bağlamda Batı ile kültürel ilişkiler incelenmiştir.

"Mâliye, Sanayi ve Ticaret" konularının irdelendiği "Ekonomi" başlıklı Altıncı Bölüm'de önce Osmanlı ülkesinde "Zaman" kavramının ekonomik iş birimi olarak kullanımına değinilmiştir.

Devamında Mâliye ile ilgili olarak örneğin "Hazine gelir ve giderleri, vergi kaynakları, arazı tahrirleri, devalüasyon, enflasyon, kalpazanlık, savaş yılları, müsadere" gibi temel konular üzerinde durulmuştur.

Osmanlı Sanayisi de öteden beri "Ağır Sanayi" ve "El tezgahları" biçiminde klasikleşmiş ayırımlarla değil, "emek, sermaye, örgütlenme, değer üretme" gibi çağdaş ekonomik kriterlere göre "ham madde, mamul madde

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ve hizmet" üreten üç ayrı özgün sanayi sektörü biçiminde sınıflandırılmıştır. Osmanlı Teknolojisi de yine bu bağlamda bağımsız bir alt başlık olarak irdelenmiştir.

"Ticaret" başlıklı bölümde ise Osmanlı deniz taşımacılığı ve kapitülasyonların Osmanlı Devleti'nin siyasî ömrü üzerindeki etkileri vurgulanmaya çalışılmıştır.

Çok geniş bir spektrumu görece kısıtlı bir hacime sıkıştıran bu çalışmayı hata ve sevaplarıyla okuyucuların hoşgörüsüne sunuyorum.

Erol Özbilgen
Teşvikiye, Eylül 2002

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GİRİŞ

Milâdî On üçüncü yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu giderek artan biçimde Moğol hâkimiyetine girmeğe başlamıştı. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde Anadolu Selçuklu Devleti tarih sahnesinden silinmiş ve Selçukluların Bizans sınırındaki Türkmen uçbeyleri de biçimsel olarak Moğol İlhanlı İmparatorluğu'na bağlanmakla beraber aslında bağımsız çok sayıda beylikler kurmuşlardı. On dördüncü yüzyıl başında bu Türkmen beylikleri içinde en küçüğü Eskişehir-Sakarya-Söğüt havâlisindeki "Osmanlı Beyliği" idi.

Karamanoğulları, Germiyanoğulları, Candaroğulları gibi güçlü olanlar dururken Eşrefoğulları, Hamidoğulları, Menteşeoğulları, Aydınoğulları, Saruhanoğulları, Karasi Beyliği, Pervâneoğulları, Sahiboğulları, İnançoğulları beyliklerinin tümünü Osmanlı Beyliği'nin kendi egemenliği altına alabilmesi aslında onun geleceği hakkında sağlam ipuçları vermiş oluyordu.

Selçuklu Sultanı II. Mesud, Osman Bey'e "tuğ, alem, kılıç ve gümüş takımlı at ve berat" göndererek Söğüt ile Eskişehir'in bulunduğu bölgeyi kendisine verdi. Osman Bey bu beratı gereken törenle okuttu. Artık bir uç beyliği kurulmuş oluyordu.

Sonraki on yıl içinde Anadolu'yu yakıp yıkan ve ağır vergiler koyan Moğollar'ın önünden kaçanlarla, onlara bağlanmak istemeyen Türkmen boy ve ulusları da beyleriyle beraber Osman Bey'e bağlandılar. Herkes Oğuz Han töresine göre yapılan bir törenle birer birer Osman Bey'in önünde diz çökerek onun verdiği kımızı içtiler ve sadakat yemini ettiler. Kayı boyu bu yeni katılmalarla iyice büyüdü. 1299 yılında Osman Bey bağımsızlığını ilân ederek fiilen ve hukuken Osmanlı Devleti'ni kurdu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Altı yüzyıl sürecek olan Osmanlı kültürünün de mayası böylece bir yandan şeriat'a, diğer yandan örfe uygun törenlerle atılmış oluyordu. Daha sonra şeriat'ın zarfı içinde tutulan örf'e dayanan bu anlayış devletin düzenini sağlayacak, toplumun kültürünü yönlendirecek ve hukuk sisteminin de esasını meydana getirecekti.

Bu devlet fermanlarda, hükümlerde diğer resmi belgelerde ve halk arasında ya kurucusuna izafeten "Devlet-i Âl-i Osman" ("Devlet-i Âliyye-i Osmâniye",) ya da bizzat tüzel kişiliğinin yüceltilmesini amacını yansıtan "Devlet-i Âliyye" veya "Devlet-i Ebed Müddet" (Devlet-i Ebed) gibi isimlerle anılmıştır.

Bununla beraber devletin adı çağdaşı Avrupa haritalarında ve kitaplarında "Empire Ottomane" olarak gözükür.[1] Oysa Batı dillerinde ünvanı "imparator" olan bir hükümdarın hükümranlık sahasını tanımlamak için kullanılan[2] "İmparatorluk" bizim dilimize has bir terim değildir. Batı'lıların Osmanlı Devleti'ne "İmparatorluk" ünvânı vermesi aslında üç kıt'aya yayılmış topraklarının olması yanında, bu kadar geniş hükümranlık sahalarını merkezî otoriteye bağlamasındaki başarısından dolayıdır.[3]

Ancak her ne kadar Batı kaynaklarında Osmanlı Devleti, "İmparatorluk" olarak anılmış ise de, onun koloniyal devlet anlamında bir hükümranlık olmadığını belirtmek gerekir. Tam aksine Osmanlı Devleti'nin eski eyâletleri olan Cezâyir, Tunus, Mısır, Trablusgarp gibi İslam ülkeleri Fransa, İngiltere ve İtalya gibi gerçek anlamda "sömürgeci emperyalist" devletlerin boyunduruğuna girmemek için sonuçta teknolojiye karşı yenilgileriyle sonuçlanmış savaşlar vermişlerdir.

Osmanlı Devleti'ni "İmparatorluk" olarak isimlendirmek, "devlet" kavramını kutsal bir nitelikte algılayan ve yüzyıllar boyu Batı kültürü ile hemen her konuda zıtlaşmış "Adâb-ı Osmâniye"ye yakışmaz. Gerçekten de Osmanlılar'ın "Devlet-i Âliye (Yüce Devlet)" ya da "Devlet-i Ebed Müddet" ideali, Avrupa devletlerinin dünyanın her tarafında kurmağa çalıştıkları "satelit sömürgeler birliği" türünde genişlemelerinden farklıdır. Osmanlı hâkimiyetinde kalmış bölgelerde evrensel adıyla "Pax Ottomana" olarak bilinen süreçte (klasik sömürgecilik olgusunun aksine) assimilasyon yoluna gidilmemiş, halkların etnik ve kültürel kimliklerine dokunulmamıştır.

---

1. Diğer taraftan padişah için imparator terimi yerine "grand Turc" gibi özel deyimler de kullanılmıştır.
2 . Son iki yüzyıl boyu, İngiltere, Fransa, Portekiz, İspanya, Hollanda, İtalya, Almanya kısacası hemen bütün Batılı ülkelerin sömürgeci yayılmaları sırasında anlam genişlemesiyle bu bağlamda "İngiliz İmparatorluğu", "Fransız Koloniyal İmparatorluğu" gibi "bir merkezi otoriteye bağlı devletlerin ve ülkelerin bütünü" anlamını da almıştır.
3. Robert, s. 747

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Osmanlı devletinin Rumeli'deki fütûhatını "i'lâ-yi Kelime't-ullah" gayreti, Anadolu'dan Afrika'ya doğru genişlemesini de ortak bir temel kültürde bulunan "İslâm ülkelerini tek bayrak altında birleştirmek" biçiminde yorumlayabiliriz. Nitekim Yavuz Sultan Selim'in Hilâfeti İstanbul'a getirmesiyle de, İslâm ülkelerinin Osmanlı bayrağı altında birleştirilmesine milletlerarası hukuk açısından âdeta doğal bir statü hazırlanmış olmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BÖLÜM I
DEVLET

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bütün monarşik idâreler gibi, Osmanlı Devleti'nde de yasama, yürütme ve yargı erklerinin mutlak sahibi teorik olarak padişah'tır. Ancak uygulamada Osmanlı Padişahı'nın sahip olduğu güçlerin sanıldığı kadar sınırsız olmadığı görülüyor. Yavuz Sultan Selim'den sonra "Halife-i Müslimîn" makamına da sahip olan Osmanlı Padişahları eylemlerinde ve kararlarında herşeyden önce Kur'an hukuku ile sınırlandırılmışlardır. Önemli konularda önce "müfti ül- en'am"dan fetva alırlar. Yine aynı sebepten ötürü Yargı'ya müdahale etmezler. Ya da başka bir deyişle Yargı bağımsızdır.

Diğer taraftan Şer'î hukuk dışında kalan örfî hukuk alanında da padişahların Fatih Sultan Mehmed ve Kanunî Sultan Süleyman kanunnâmeleri gibi cedlerinin temel yasalarına da, âdeta vasiyet hükmünde saygılı ve riayetkâr oldukları görüyoruz. Bu bağlamda Padişah'ın kişisel istekleri dışında kanun metinleri Divan-ı Hümâyun tarafından görüşülerek hazırlanmaktadır. Çıkarılacak fermanların aynı konuda önce yayımlanmışlara ters düşmediği hususu da "Müfti ül- Kanun" olarak bilinen Nışancı tarafından incelenir.

İstanbul dışındaki "taşra" örgütleri kendi sancak ya da eyâlet kanunnâmelerindeki hükümleri ve Merkez'den gönderilen emirleri uygulamakla yükümlüdürler. İlke olarak merkezî hükümet'ten gelen "evâmir-i devlet"e uymaları zorunlu olmakla beraber, eyâletlerin yönetimi günümüzdeki terminoloji ile "vesâyet" biçiminde yürütülmemektedir. Beylerbeyleri ve vâliler kendi eyâlet divan'larında kararlar alıp daha sonra bunları Divân-ı Hümâyun'a onaylatıp mahkeme siciline işleterek yürütülen hemen hemen yarı bağımsız anlamda bir yönetim erkine sahiptirler.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

A.

PADİŞAH, HANEDAN VE SARAY

"Devlet-i Âl-i Osman" isminden de anlaşılacağı gibi devlet kurucusu olan Osmanlı ailesinin ortak malı sayılmaktaydı.[4] Dolayısıyla yönetim "ülkenin Padişah'a kendi ceddinden verâsetle intikal etmiş bir mülkiyet olduğu" kavramına dayanan mantık düzeni içinde yürütülmektedir. Nitekim "Osmanlı Ülkesi" anlamında kullanılan "Memâlik-i Osmâniyye" deyimi ülkenin Osmanoğulları'nın mülkiyetinden gelmekle beraber, aslında Hanedan'ın reisi ve görevde olduğu süre içinde devletin tüzel kişiliğinin simgesi olan Padişah'a ait olduğunu da belirliyor.

Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu sırasında Osman Bey, idaresi altındaki yerleri kardeşi, oğul ve silah arkadaşı olan aşiret beylerine vermişti.[5] Arkasından gelen Orhan Bey de idaresindeki yerlere oğullarını ve sonra beylerini tayin etmişti.[6] Bununla beraber Orhan Bey'den sonra Murad Bey'in culûsuna

4. Osmânî, Osmâniyye, Osmâniyan kelimeleri de Osmanoğulları'na atıf yapmaktadır.
5. Mesela büyük kardeşi Gündüz Bey'e Karacahisar ve Sultanönü'nü (Eskişehir) mıntakasını; Aykut Alp'a İnönü, Hasan Alp'a Yarhisar, Turgut Alp'a İnegöl mıntakalarını vermişti. Daha sonra Osman Bey'e iltihak eden aşiret beylerinden Konur Alp'a Bolu ve Düzce ve Akçakoca'ya adına mensup olan mıntakalar verilmişti. Uzunçarşılı, Saray Teşkilatı, s. 117
6. Konur Alp'ın vefatından sonra Düzce ve Bolu havalisine Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa ve Akçakoca'nın vefatından sonra Kandıra ve daha sonra zaptedilen İzmit havalisine de diğer oğlu Murad Bey gönderilmişlerdi. Orhan'ın oğullarından İbrahim, Eskişehirde sancak beyliği ediyordu. Daha sonra İzmit sancağı Süleyman Paşa'ya verildi. Murad Bey İnönü ve Karasi beyliğinin kısmen ilhakı üzerine Süleyman Paşa Balıkesir ve Murad Bey de Bursa'ya nakledilmişlerdi. a.e.a.y.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kardeşleri Halil ile İbrahim'in karşı koymalarıyla, kuruluşundan üç nesil ya da 60 yıl sonra Devlet, âdeta zorunlu olarak "ailenin ortak mülkü" genellemesinden çıkmış "hükümdar ve oğullarının malı"na dönüşmüştür.[7] "Osmanlı Devleti"nin tüzel kişiliğini siyasî ve hukukî tüm yetkileri tek başına elinde bulunduran Padişah simgeler. Başka bir deyişle yasama, yürütme erklerinin tek sahibidir. Ancak çoğu kez zannedildiği gibi, bütün bu yetkileri sınırsız değildir. Zira ileride görüleceği gibi Osmanlı yönetiminin bir "hukuk devleti" biçiminde yürütüldüğü[8] ispat gerektirmeyecek biçimde açıktır.

Bu bağlamda "Kur'an", yalnız dinî meseleler için değil, şahsî ve toplumsal hukukun düzenlenmesinde de ilkelerine, yasaklarına karşı gelinemez mutlak hukukî kudrettir. Örfî hukuk normlarının ve yaptırımlarının uymak zorunda olduğu ilahî bir "anayasa" durumundadır. Padişahın (bugünkü anlamıyla "özel kanun" hükmündeki) emirleri, fermanları, irâdeleri, buyrulduları da yine şerîat hükümlerine, yani Kur'an'a aykırı olamaz.

Bu özelliği irdeleyen çok önemli bir husus da, Şeyhülislam'ın[9] buhranlı dönemlerde devlet erkânını Divân'ın üstünde kararlar alabilen "Meclis-i Meşveret"te kendi başkanlığında toplayabilmesidir. Nitekim Sultan I. Mustafa ve Sultan İbrahim de bu meclisin kararıyla tahttan indirilmişlerdi.

Diğer taraftan Padişah sadrazamı yönetim konusunda kendine vekil olarak seçer ve mühürünü teslim eder. Dolayısıyla Padişah'ın bütün yetkilerine haiz ve yalnızca ona karşı sorumlu olarak hükûmeti temsil eder. Padişah ise gerekirse sadrazamı azleder ve hatta idam ettirebilir. Ama vekili olan sadrazam'ın "Arz"ını geri çevirmezdi.

Böylece Osmanlı Devleti'nde yönetim erki, Fatih ve Kanunî Kanunnâmeleri gibi her zaman geçerli temel kanunlara, eyâlet ve sancak kanunnâmelerine, geçmiş padişahların hâlen yürürlükteki fermanları ile yönlendirilmiş olarak işlemekteydi. Başta olan Padişah'ın bir emrinin (ya da isteğinin) kanunlaşması için onun "ferman" sürecinden geçmesi gerekmektedir. Bu bağlamda değerlendirilirse, Osman Devletinin, bir hukuk devleti olduğu ortaya çıkıyor.

---

7. Birinci Murad'ın üç oğlu vardı.Bayezid, Germiyanlılardan çeyiz olarak alınan Kütahya sancağında, Yakub Karesi (Balıkesir) sancağında ve Savcı da babasının Rumeli'de bulunduğu sırada Bursa'da bulunmuşlardı. Bunlardan Savcı Bey Babasına isyan etti. Yıldırım Bayezid'in zamanında oğullarından her biri Anadolu beylerinden zaptedilen yerlerde Sancakbeyliği etmişlerdi. Murad Bey 1365 tarihinde Biga'yı zaptettiği sırada orada yakaladığı büyük biraderi Süleyman Paşa'nın oğlu Melik Nasır'ı öldürmüştür.
8. Bu husus bazı bilimsel araştırmalarda özellikle vurgulanmıştır. Örneğin Mumcu, Divân-ı Hümâyûn, s. 82
9. Şeyhülislâm'ın yargı ile ilgili görevleri de, bir anlamda günümüzdeki Anayasa Mahkemesi Başkanlığı ile Başbakanlık ve Adâlet Bakanlığı baş müşâvirlerinin görevlerini birlikte kapsıyordu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Devlet'in yönetildiği Saray ise içinde Bâbü's-saade ve Enderun'un da bulunması sebebiyle genelde "Padişah'ın Evi" gibi algılanır. Oysa Topkapı Sarayı, yüzyıllar boyu devam etmiş çok uzun bir zaman süreci içinde işlevsel evrimle gerekli görülen modüller eklenerek bir külliye gibi oluşmuştur. Bu bağlamda Saray bir yandan devletin en yüksek karar organları ve hizmet birimlerini; üst düzey yönetici yetiştiren "Enderun Mektebi" ni; Tıp, Eczacılık, Astronomi gibi ilim adamlarını ve en yetkin sanatkârların çalıştığı "Ehl-i Hıref bölükleri"ni bünyesinde bir araya getiren, barındıran çok önemli bir kurumdur.

1. PADİŞAHLIK KURUMU

Osmanlı Devleti'nde her yeni padişah'ın saltanata gelişine genel olarak "tahta çıkmak" anlamında "cülûs etmek" denilirdi.

Halife'lerin güçlü olduğu dönemlerde İslam ülkelerinde cülûs edecek adayı önce halife'nin uygun görmesi gerekiyor ve böylece İslam âlemindeki ülkelerle halife arasında ubudiyet bağlantısı sağlanmış oluyordu. Bunun sonucu olarak da halife ile hükümdar'ın adı hutbelerde birlikte okunuyor ve birlikte biat etmek edilmesi gerekliliği uygulanıyordu.

Bu bağlamda ferman, hüküm, berat ve mektup gibi yazılı ya da hutbeler, vâaz'lar, münâdiler gibi sözlü iletişim araçları kullanılmaktadır. Örneğin hatipler, vaiz'ler ve münâdiler halk topluluklarına karşı önce Padişah'ın unvanlarını sayarak onu kudretini kutsarlar ve yüceltirler sonra hükümetin emirlerini anlatırlar ya da okurlardı.

Ancak devletin hükümdarlık için ön gördüğü cülûs sistemi henüz oluşmamış ise veya hükümdarlıkta hak iddia eden başka adaylar varsa, cülûs (ve biat'ın) gerçekleşmesi için siyasal ortamın doğurduğu ayrı ayrı gereklilikler olarak ortaya çıkıyordu.[10]

Osmanlı Devleti'nde de başlangıçtan itibaren Fatih Sultan Mehmed'in saltanatına kadar geçen kuruluş döneminde "cülûs" olgusu bir sisteme bağlı olarak devam etmemiştir.[11]

---

10. Örneğin taht iddiacıları ya hutbelerde adlarını okutmak için halifeleri zorlamışlar ya da yalnızca kendi adlarına hutbe okutmaktan çekinmemişlerdir. " Mısır'daki Abbasî hilafetini tanımayan Moğollar, kendi yönetimlerinin meşruiyetine bir temel olarak Sünnî çevrelerde Hulefa-yi Raşidîn'in, Şiî çevrelerde ise on iki imamın adını hutbede okuttular." Mustafa Baktır, İslam Ansiklopedisi (Diyanet), c. 18, s. 427
11. Örneğin Osman Gazi, Ertuğrul Bey'in ölümünden sonra aşiret önderlerinin ve âhiler tarafından; Orhan Bey babasının vasiyeti üzerine âhi topluluğu tarafından; kendisi de âhi reisi olan Murad yine âhiler tarafından, Yıldırım Bâyezid Kosova Savaşı'nda babasının şehid oluşundan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu tarihten sonra On yedinci yüzyılın ilk çeyreğine, Sultan I. Ahmed'e kadar Batı'da "primo genitur" olarak adlandırılan, bizde "ekber evlâd" (en büyük erkek evlâd)'ın tahta çıkarılması sistemi geçerli oldu.

Sultan I. Ahmed'in ölümünde Kubbealtı'nda toplanan Meşveret Meclisi'nde Sadaret Kaymakamı, Şeyhülislâm ve diğer ileri gelenler kardeşi Şehzâde Mustafa'yı tahta geçirdiler.[12] Ve bu toplantıda o tarihe kadar uygulanan "Ekber Evlâd" sistemi bırakılarak, Batı'da "Seniorat Sistemi"nde olduğu gibi, "ekber ü erşed" (hanedanın en yaşlı erkek üyesi) yeni padişah olarak tahta geçirildi. Dolayısıyla bu Meşveret Meclisi'nde saltanat'ın kime ve nasıl geçeceği hususu da bir kurala bağlanarak yeniden düzenlenmiştir. Meşveret Meclisi'nden çıkan bu kararın daha sonra değiştirilmemiş olması da Osmanlı Devleti'nin hukuka olan saygısını kanıtlıyor.

a. "Biat ül-Hassa"

"Biat", kabul ve tasdik muamelesine verilen addır. "Biat etmek" ise birinin hâkimiyetini kabul etmektir. Osmanlı Devlet'inde her Padişah cülûsunda bu maksatla "biat törenleri" yapılması gelenek olmuştur. Cülûs eden Padişahın hükümran olabilmesi devlet erkânının kendisine usûlüne uygun olarak "biat etmeleri"nden sonra mümkündür. Dolayısıyla bu iş için yapılan törene "Biat Merâsimi" denirdi. Biat merasimi devletin siyâsî sonuçlar veren en önemli törenidir. Bu nedenle kargaşalığa, saltanat mücadelelerine, dış düşmanların kötülüğüne meydan verilmeden çok çabuk yapılmalıdır.

Eğer cülûs edecek olan şehzâde silahlı bir siyasî mücadele sonu belli olmamışsa, Padişahın ölümü Darüssade Ağası tarafından hemen sadrazam'a duyurulur, o da hemen Divan'ı toplantıya çağırırdı. Divan şehzadeler arasından (irs ve yaş açısından) Kanunnâme'ye göre kimin Padişah olacağını tesbit ederek Darüssaade ağasına bildirilirdi.

Eğer Padişah, şeyhülislam'ın riyâset ettiği "Meşveret Meclisi"nin kararıyla tahttan uzaklaştırılmışsa, yeni Padişah yine aynı meclis kararıyla seçilirdi.

Darüssaade ağası silahdar ağa ile seçilen şehzadeye giderek onu babasından, (daha sonraları amcasından veya büyük kardeşinden) boşalan makama davet ederdi. Padişah namzedi şehzâde "arz ağaları" ile birlikte

---

sonra orada hazır bulunan ümera tarafından; Çelebi Mehmed Ankara Savaşı'ndan sonra yapılan uzun mücadeleler sonrasında Edirne'de kendi hükümdarlığını ilan ederek; oğlu II. Murad ise babasının vasiyeti, ancak erkân ve yeniçerilerin kabulüyle tahta geçmişlerdir.

12. Sultan I. Ahmed'in ölümünde (1617) çocukları çok küçük olduğundan, Meşveret Meclisi kardeşi Şehzâde Mustafa'yı tahta geçirdi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Taht Odası'na geçer, "Hırka-i Saadet" yanında iki rek'at şükür namazı kılardı. Sonra başına "yusûfî" denilen sorguçlu şâhâne bir sarık, sırtına "âlâ kaplı kapaniçe" denilen ve göğsü mücevher şemseli ve büyük yakalı kürk giyer, Bab üs-saade önünde bayram törenleri gibi hazırlanan taht'a otururdu.

Bütün devlet adamları "Divanî" denilen tören ve bayramlaşma elbiseleriyle, Şeyhülislam örfî sarık ve beyaz kürk, sadrazam, Yeniçeri ağası ve kapudan paşa kallâvî kavuk ve üst kürk, kazaskerler ve kadılar, müderrisler örfî kavuk ve üst kürk, diğerleri adî destar ve erkân kürkleriyle hazır olurlardı. Önce nakibül-eşrâf, sonra Kırım Hanzâdesi, arkadan Saray ağaları, hemen sonra şeyhülislâm huzura gelir kısa bir dua'dan sonra biat eder, onu vezirler, kazaskerler, Yeniçeri ağası, kapudan paşa, Tevkî'i Efendi ve diğer devlet erkânı izlerdi. Bu sırada "alkış çavuşları" alkış çağırırlar, törelere göre Padişah hangi devlet adamına ayağa kalkacağını usûlünce işaret verirlerdi. Tören teşrifatçıların etek öpmesiyle son bulurdu.

Padişah huzurdakileri selâmlayarak "Has Oda"ya geçer, biraz dinlendikten sonra ölen Padişahın cenaze törenine gidilirdi. Biat töreninden sonra yeni Padişahın cülûsunu ilân etmek için Sarayburnu'ndan, Yedikule'den, Kızkulesi'nden, Hisarlardan, Tophane'den ve Tersâne'den toplar atılması için topçubaşı ağa'ya, münâdîler bağırtması tellâlbaşı ağa'ya ve Ayasofya, Fatih, Süleymaniye ve Sultanahmed camilerinde müezzinbaşıların salâ vermeleri için 'buyruldu'lar gönderilirdi.

Padişah cülûs'undan genellikle 2 ilâ 7 gün sonra uygun göreceği bir gün sabah namazı sonrasında Eyüb'e giderek Eyüp Sultan'ın türbesinde kılıç kuşanırdı.

Cülûs (ve biat) merasimi tamamlandıktan sonra durum bütün Osmanlı teba'asına da fermanlarla duyurulur, hutbelerin yeni Padişah adına okunması sağlanır. Yeni Padişahın cülûsu hakkında İstanbul'daki dâimi yabancı elçilere de "nâme"ler gönderilir, Erdel kralına, Eflâk ve Boğdan voyvodaları ile diğer devletlere de özel elçiler gönderilerek "cülûs tebliği" iletilir, Kırım Hanı'na bir kapıcıbaşı yollanarak durum bildirilirdi.

b. "Biat ül-Amme"

"Biat" olgusu toplumsal, daha doğrusu İslamî bağlantıları olan sosyopolitik bir akittir. Osmanlı Devleti'nde padişah adayı olan şehzâde ancak biat alırsa "Memâlik-i Osmâniye"nin sahibi ve ülkenin en kudretli insanı olacaktır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İslam hukuku açısından biat'ın dayanağı Kur'an-ı Kerim'in Fetih sûresindedir.[13] Buradan hareketle ulema, belirli sayıda kimselerden alınan "biat ülhassa" ve çok fazla sayıda kimsenin katıldığı "biat ül-amme" olarak iki türlü biat tanımı yapmışlardır.[14]

Yeni seçilen Osmanlı Padişah'ı aslında daha cülûs töreni sırasında iken erkân ve ricâl'den "biat ül-hassa" almış olmaktadır. Cülûs bahşişi dağıtılması, terakkî ve çıkmalar yapılması, eyâletlere fermanlar gönderilerek yeni padişah adına "hutbe okutulması" ve bütün darbhanelerde "para bastırılması" da "biat ül-amme"yi sağlamak amacına yönelik eylemlerdir.

(1) Cülûs Bahşişi

Osmanlılar'dan önceki İslam devletlerinde de cülûs bahşişi âdeti bulunmaktadır.[15] Bu bahşişler herhangi bir sebeple verilemezse askerler ayaklanmakta ve karışıklık çıkmaktadır.

Osmanlılarda da ilk cülûs bahşişi Yıldırım Bayezid tarafından verilmiş ve Fatih Sultan Mehmed sonrasında da gelenek haline gelmiştir.[16] Nitekim oğlu Sultan II. Bayezid'in de, Amasya'dan İstanbul'a gelmekte iken yeniçerilerin isteği üzerine hem cülûs bahşişi vermesi, hem de ulûfelerine zam yapmış olması, kapıkulu askerlerinin maaşlarına da zam yapılmasını derhal âdet durumuna getirmişti.[17] Böylece cülûslarda bahşiş ve terak-

13. Hicret'in altıncı yılında Hz. Muhammed "umre" yapmak üzere 1400 Müslüman'la Mekke'ye doğru yola çıktı. Kureyşliler müslümanları Mekke'ye sokmak istemediler. Hz.Osman elçi olarak gönderildi. Öldürülmesinden korkuluyordu. Hz. Muhammed eğer Hz. Osman öldürülürse, "ölünceye kadar savaşacaklarına dair" müslümanlardan biat istedi. Onlar da "biat" ettiler. "Sana biat edenler gerçekte Allah'a biat etmektedirler. Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir. Kim ahdini bozarsa, kendi aleyhine bozmuş olur. Ve kim Allah'a verdiği sözü tutarsa Allah ona büyük mükafat verecektir." Fetih Suresi 48/10
14. Cengiz Kaller, Biat, İslam Ansiklopedisi, (Diyânet), c.6, s. 122
15. Osmanlılar'dan önceki Abbasîler, Samanîler, Gazneliler, Selçuklular'da Harizmşahlar gibi İslam devletlerinde ve Moğollar'da da cülûs bahşişi âdeti vardır.
16. İlk defa Fatih Sultan Mehmed'in Karaman seferinden (1451) dönüşü sırasında yeniçerilerin padişahtan aldıkları 10 kese akçe bahşiş cülüs bahşişlerine örnek olmuştur.
17. "III. Murad'ın cülüsunda Enderun hazinesinden her kesede 10.000 altın olmak üzere 75 kese altın çıkmış ve bunun 70 kesesi başta yeniçeriler olmak üzere kapıkulu askerlerine dağıtılmıştır. III. Mehmed'in cülûsu münasebetiyle sadrazam ile şeyhülislama 30.000'er, vezirler ve kazaskerlere 20.000'er, yüksek rütbeli kadılara 15.000'er, müderrislerin büyüklerine 5000'er, küçüklerine 3000'er, meşayihin bazısına 1000'er, defterdarlara 20.000'er, nişancıya 30.000, çavuşbaşı ile kapıcılar kethüdasına 15.000'er, rikab-ı hümayun ağalarına 10.000'er, müteferrikalara 2000'er, reisülküttaba 7000, defter-i hakanî emînine 5000, evkaf muhasebecisine, mukataacıya, teşrifatçıya, Anadolu ve haraç muhasebecilerinin her birine 3000'er, öteki memurlara da belirli miktarlarda bahşiş dağıtılmış, bazısına ayrıca elbiselik kumaş ve hil'at hediye edilmiştir" Abdülkadir Özcan, Cülûs, İslam Ans. (Diyanet), c.8, s.112

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kî olarak Hazine'den çıkan meblağ devleti sıkıntıya düşürecek düzeylere ulaşmıştı.[18]

Ölüm, hal gibi sebeplerle bazan bir yıl içinde ya da ortalama olarak her yıl ard arda gelen cülûslarda bu malî sıkıntı Hazine'yi altından kalkamayacağı kadar zor durumda bırakmaktadır.[19]

Bu bahşiş'in verilmesi ancak yeni padişahın, "Kullarımın bahşiş ve terakkîleri makbulümdür, verilsin" biçiminde "hatt-ı dest"i (kendi yazısı emri) ile mümkündür. Cülûs bahşişinin dağıtılması için de, ulufe'de olduğu gibi yine Divan toplanırdı. Ancak bu kez Arz'a girilmesi gerekmez, önceden hazırlanmış olan para keseleri ulufe tertibi gibi hemen dağıtılırdı. Bununla beraber bahşişin verilmesi sırasında Başçavuşun ölen padişaha ve yeniçerilere dua edip, çavuşların "amin" dediklerini yeniçerilerin işitmesi gerekmekteydi.

Bu bağlamda bakılırsa "biat ül-hassa" sonrasında "cülûs in'amı" adıyla dağıtılan bahşiş'in (ve terakkîler'in) aslında "biat ül-amme"nin özellikle Seyfiye tarikinden ve ricâl'den alınacak bölümüne yönelik maksadı olduğu görülüyor. Bununla beraber bazan yeniçeri emeklilerine de cülûs bahşişi verilmiştir.[20]

■ *Cülûs Terakkîsi*

Cülûs münasebetiyle Seyfiye ve İlmiye (Kalemiye ile birlikte) tarikleri mensuplarının yevmiyelerine bir miktar zam yapılır, Timarlı sipahilerin timarlarına yeni gelir kaynaklarının eklenirdi. Aslında bu tür zamlar savaşlarda gösterilen başarıların ardından da yapılmaktadır. Terakkîler zaman içinde değişmiş olmakla birlikte genellikle yevmiye 2 akçe veya 3-4 akçe kadar olurdu. Ancak bazan sadece cülûs bahşişi dağıtılmış, terakki verilmemiştir.[21]

■ *Cülûs Çıkması*

"Çıkma" ya da "kapıya çıkma" tabiri genellikle Enderun halkından birinin örneğin Enderun ağalarından çeşitli gereklilikler sebebiyle Birûn'a geçmesi ya da Birûn'dan taşra'ya gönderilmesi, Acemi Oğlanlar okullarından

18. Her cülûs Hazineye yaklaşık 300 milyon akçeye mal oluyordu. a.e.a.y.
19. Mesela I. Ahmed'in ölümünden (1617) sonra I. Mustafa'nın, birkaç ay sonra II. Osman'ın, dört yıl sonra tekrar I. Mustafa'nın, dört ay bile olmadan IV. Murad'ın cülûsları yüzünden beş yılda dört defa bahşiş verilmesi devleti çok zor durumda bırakmış, hatta IV. Murad'ın cülûs bahşişi Saraydaki altın ve gümüş kap kaçakların eritilerek para kestirilmesiyle verilebilmiştir. a.e.a.y.
20. Örneğin Sultan II. Süleyman'ın ve III. Osman'ın cülûsunda olduğu gibi.
21. Örneğin Sultan III. Osman'ın cülûsunda olduğu gibi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Enderun Mektebi'ne geliş ya da Acemi Oğlanlar Kışlasından Yeniçeri Ocağı'na geçiş gibi durumları anlatmak için kullanılır.

Ancak cülûs münasebetiyle de devlet örgütünde terfih anlamında "çıkma"lar yapılmaktaydı. Bu anlamdaki terfılere "büyük çıkma", "umum çıkması" veya "cülûs çıkması" denilmektedir.

Terakkî ederek "kapıya çıkan" Acemi Oğlanları, tanzim edilen defterler ile beraber Yeniçeri kışlalarına getirilerek isimleri Ocağın kütüğüne yazılırdı. Kapıya çıkan Saray hizmetlileri de genellikle taşra hizmetlerine gönderilir, bazan da saray içinde derecesi daha yüksek bir hizmete verilirlerdi.

Diğer taraftan cülûs dışında sünnet, nikah gibi olaylar sırasında da "terakkî" verilebilirdi. Bunlara "küçük çıkma" denilmekteydi.

Kapıkulu süvarileri en seçkin sınıflar olduklarından neferâtının bir kısmı Galata Sarayı ve İbrahim Paşa Sarayı koğuşlarından, Edirne Sarayı'ndaki Enderun'dan ve savaşlarda yararlık gösterenler arasından seçilir veya kapıkulu süvarilerinin yetişkin oğulları ve yaya kapıkulu Ocaklarından alınırdı. Buna da "Bölüğe çıkma" denirdi.

Cülûs münasebetiyle en çok Kapıkulu süvarileri arasına efrad alınır ve özel "Bölüğe çıkma" törenleri yapılırdı.[22]

(2) Hutbe Okutmak

İslam ülkelerinin devlet geleneğinde hükümdarların halife tarafından tanınması gerekmekteydi. Bu da hutbelerin halife adına okutulmasına izin verilmesiyle belirlenmekteydi. Ancak zamanla hutbelerde halife'nin adı ile birlikte hükümdarın adı da birlikte okunmağa başlandı.[23] Nitekim Anadolu Beylikler döneminde bağımsız bey'ler hutbeyi halife'nin adı ile kendi adlarını birlikte söyleterek okuturlardı.

Bununla beraber Dursun Fakih 1291 tarihinde Osman Bey'in Karacahisar'ı fethedip camiye dönüştürdüğü kilisesinde hutbeyi onun adına okudu. Oysa bu sırada Osmanlı Beyliği henüz bağımsız olmayıp Selçuklu Devleti'ne bağlı idi.

Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde de hutbelerin padişah adına okunması hem geleneksel ve hem de sosyo-politik bir olgu olarak devam etti. Cemaatle kılınamayan bir cuma namazının kazası ancak vakit namazı niteliğinde

22. A.g.e. s. 113
23. Memlüklüler Abbasî halifeleriyle; Babürlüler Hulefa-yi Raşidîn ile; Şiî hanedanları on iki imam ile birlikte hutbe'de kendi hükümdarlarının adlarını okutuyorlardı. İslam Ansiklopedisi (Diyanet), c.18, s. 427

mümkün olduğundan ve üç cuma namazının arka arkaya terk edilmemesi gerektiği hususu da hadis'le bilindiğinden Müslüman teba'a bu konuda son derecede duyarlıdır. Dolayısıyla Devlet'in teba'asına duyurmak, iletmek istediği emir, düşünce, duyuru ve tavır bu hutbe sırasında cemaate tebliğ edilir. Cuma namazının daha kalabalık bir cemaatle kılınmasının mümkün olduğu kasabalardaki büyük camiler, çevrelerindeki köylerin ahalisine hükümet emirlerinin tebligi açısından da ayrı bir önem taşırlar.[24]

Kasabalarda ve şehirlerde "Ulucami" veya "Cuma Cami'i" denilen büyük camilerin en önemli yapı olmalarının bir sebebi de bu olgudur[25]. "Ulü-1-emr" adına gönderilmiş mesajlar en önce bu camilerde okunan hutbelerde duyurulur. Dolayısıyla bu camiler halk arasında devletin yarı resmi bir iletişim kurumu gibi algılanır ve kasabanın merkezi sayılırdı. Bu nedenle etrafında çeşme, şadırvan, sebil, muvakkithâne, medrese, kütüphaneler ve hatta imâret bulunurdu.

Her yeni padişah'ın cülûsunda vâlilere, beylerbeylerine hükümler yazılarak yeni padişah'ın adı ve unvanı bildirilir ve bundan böyle camilerde hutbelerin onun adına okutturulması istenirdi. Bu emir bir anlamda yöneticilerden ve bulundukları bölge ahalisinden "biat alma" uygulamasıydı.

Eğer eyâletlerde veya yarı özerk ülkelerin birinde hutbe'de padişahın adı okutulmazsa, devlete isyan etmiş sayılır ve yapanın "hakkından gelinirdi."[26] Nitekim yeni fethedilen ülkelerde de ilk iş olarak Padişah adına hutbe okutulurdu.[27] Diğer taraftan hutbede yeni padişahın adının okunmasına cemaatin tepki göstermemesi ise biat olarak kabul edilirdi.

Hilafet'in Osmanlı Devleti'ne geçişiyle bu durum devletlerarası hukuk açısından da ayrı bir önem kazandı. Nitekim Osmanlı Devleti'nin himayesini isteyen Hint Okyanusu gibi çok uzak ülkelerdeki Açe, Cava, Seylan, Batavya, Sumatra gibi küçük müslüman devletlerde Osmanlı Sultanı adına hutbe okundu. Hatta Devletin elinden çıkmış eski Osmanlı ülkelerinde de hutbe Osmanlı hükümdarı adına okunmağa devam etti.[28]

---

24. Nitekim "Cuma veya Cuma-i Balâ (Serez Sancağı içinde bir kasaba), Eski Cuma (veya şimdiki Bulgaristan'da Tırnova ile Romanyada'ki Tirgovişte şehirleri), Cuma-i Atik (Şumnu ile Razgrat arasında), Cuma Pazarı (Manastır'a bağlı), Cumalı (Köprülü'nün kuzeydoğusunda) gibi yerleşim merkezlerinin adları da bu hususu kanıtlar.
25. Selen, 16 ıncı ve 17 inci yüzyıllarda Anadolu'nun köy ve küçük şehir hayatı, s.595
26. Kanunî Sultan Süleyman cülûs ettiğinde "Canberdî Gazalî Şam camilerinde kendi adına hutbe okuttu, para bastırdı. Üzerine gönderilen Üçüncü Vezir Ferhad Paşa tarafından Şam Savaşı'nda yenildi ve kendi hazinedarı tarafından öldürüldü. Artuk, Kanunî Sultan Süleyman Adına... s.XII
27. Yemen'i feth edip eyâlet olarak devlete bağlayan Hadım Süleyman Paşa orada ilk iş olarak Kanunî Sultan Süleyman adına hutbe okutup, sikke kestirmek olmuştu. Artuk, a.g.e. s.XIV.
28. Örneğin Küçük Kaynarca Antlaşması ile (1774) elden çıkan Kırım'da ülkenin dinî yönden Hi-

(3) Para Bastırmak

Henüz banknot'lar, kaimeler ve kağıt paralar ortaya çıkmadan önce geçerli olan madenî para sisteminde "sikke"lerin üzerlerine ülke hükümdarın adı, unvanı ile bazı simgeler ve bilgiler basılmıştır. Siyasî sınırları içinde devletin ekonomisinin değer birimi olması yanında hükümranlığının da sembolüdür. Dolayısıyla cülûs eden her Osmanlı padişahı derhal kendi adına para bastırır.

Özellikle devletin sınırları iyice büyüyüp üç kıt'aya yayıldıktan sonra Merkez'den uzak, örneğin Mısır gibi eyâletlerinde yeni padişah adına para bastırılması ve tedavüle girmesi hem iletişim ve hem de otoritenin sağlanması açısından gerekli ve önemlidir. Nitekim bu bağlamda ülkenin her tarafında darphaneler açılmıştır.[29] Her yeni padişahın cülûsunda derhal vâlilere, beylerbeylerine hükümler yazdırılarak bu darbhanelerde yeni padişahın adına para bastırılırdı.[30]

(4) Hazine Ziyâreti

Yeni Padişah, cülûsun on beşinci günü Hazine'yi teftiş ve Hırka-i Saadet Dairesi'ni de ziyaret ederdi. Hazine'nin Sultan Selim 'in mühürü ile mühürlenmiş kapısı özel bir törenle açılıp içeri girilir, Hazine baş yazıcısının getirdiği "müfredatlı defter" yeni Padişah tarafından gözden geçirilirdi.

Padişah Hazine'nin her tarafını gezdikten sonra Sultan Selim'in Mısır'dan getirdiği altın kaplı tahta oturur, defterde dikkatini çeken şeyleri getirterek inceler, gerekli izahatı alırdı. Padişah ayrıldıktan sonra Hazine'nin kapısı yine mutad törenle ve yine Sultan Selim'in mühürüyle mühürlenirdi.

Herhangi bir sebeple Hazine'nin açılması lâzım geldiği zaman, Hazine kethüdası Sultan Selim'in mühürünü, baş yazıcı da anahtarı alarak gelirler, kapının iki tarafına Hazine ve Seferli koğuşları hademesi dizilir, önce kapı üzerindeki mühür muayene edilir, sonra kapı açılırdı. Yirmi, otuz kişi olarak içeri girenler, ne kadar gerekli olsa da ellerini ceblerine ya da kuşaklarının arasına sokamazlar.[31]

---

lafet'e ve Osmanlı Devleti'ne bağlılığını belirtmek üzere cuma ve bayram hutbelerinin padişah adına okunması kabul ettirilmiştir.

29. Örneğin Kanunî Sultan Süleyman döneminde ülkenin her tarafına dağılmış 43 darbhane bulunmaktadır. Artuk, Kanunî Sultan Süleyman Adına Basılan Sikkeler, s. XI,

30. Nitekim Kanunî Sultan Süleyman'ın cülûsunda Mısır Vâlisi Hayır Bey'e kendi adına hutbe okutması ve sikke bastırması hakkında bir ferman gönderildi. Artuk, a.g.e. s. XII

31. Ali Seydî Bey, s. 128

Padişah Hazine'ye geldiği zaman, sadrazam ve erkân kıymetli mücevheratın bulunduğu odaya girebilirler, ancak "İç Hazine"ye giremezler. Padişah ve maiyeti İç Hazine'den çıkıncaya kadar dördüncü odada beklerler. [32]

c. Padişahlık Alâmetleri

Selçuklu Sultanı Söğüt ile Eskişehir'in bulunduğu bölgeyi Osmanlı Beyliği'ne tahsis ederken Osman Bey'e de "tuğ, alem, kılıç ve gümüş takımlı at ve berat" göndermişti. Dolayısıyla hükümdarın (ve gerekse çevresindeki erkân'ın) bazı özel "alamet"lere (simge ve işâretlere) sahip olmaları hem gelenekler, hem de hükümranlık kudret ve ihtişamını iletmek açısından gereklidir. Örneğin "Mehterhâne-i Hümâyun" günün belirli saatlerinde "nevbet" vurmaları veya külliyelerin, selâtin camilerinin kapılarına, çeşmelerin kitabelerine kazınmış tuğra'lar topluma Padişah'ın gücünü ve varlığını hatırlatmaktadır.

(1) Tuğrâ-yi Hümâyûn

Tuğra Osmanlı devlet tüzel kişiliğinin ve dolayısıyla bizzat Padişah'ın kudret simgesidir. Dolayısıyla her Padişah cülûsunda, çoğu defa aynı gün, kendisine gösterilen tuğra örneklerinden birisini seçer ve çeşitli kimselerin ellerinden çıkmış olmalarından ötürü birbirinden oldukça farklı görünüşe sahip olsalar bile saltanatı müddetince tuğrasının metni ile harflerin o metin içerisindeki yerleri demek olan istifini bir daha değiştirmezdi[33]. Ferman, buyruldu, hüküm ve beratlar üzerindeki tuğralar, kim tarafından çekilmiş olurlarsa olsunlar, biçimleri ancak Padişah tarafından kabul edilmiş olan bu metin ve istifle yapılır.

Şehzadeler, sancağa çıktıkları devirlerde kendi isimleri ile tuğra çekmek hakkına sahip olduklarından, şehzadelikleri sırasında tuğraları tesbit ediliyor, şayet o şehzade tahta çıkarsa, genellikle tuğrasında değişiklik yapılmadan saltanatı süresince kullanılıyordu. Şehzadelerin tuğra şeklinde hakkedilmiş mühürleri vardı.

Vezir-i azamlar'ın "umûr-i âleme" dair hükümleri "Padişah namına" tuğra ile yazmağa yetkileri vardı. Keza defterdarlar da mâliye'ye ait buyruldu'ları Padişah adına tuğra çekerek çıkabilirlerdi. Kazaskerlerin Şer-i şerif

32. Kömürciyan, s. 136

33. Bununla beraber Sultan III. Mustafa'nın saltanatının 5. yılında, tuğrasının hem metni hem de istifi değiştirilmiştir. Bir kaç Padişahın da saltanatlarının ilk yıllarında, tuğralarında küçük istif değişiklikleri yapılmıştır.

üzere Padişah adına karar verdikleri dâva hükümleri de tuğralı "buyuruldu" ile çıkarılırdı.

Sefer sırasında serhadlere gönderilen seraskerlere, ya da Merkez'den uzak eyâletlere vâli olarak tayin edilen vezirlere, her bahar Akdeniz Seferi'ne çıkan kapudanpaşa'ya lüzumu halinde tuğra çekme ve tevcihat yapma yetkileri verilirdi.[34]

(2) Mühr-i Hümâyûn

Padişahın mührüne "Hatem-i şerif" denilirdi. "Hatem", sözlük anlamında üstü mührlü yüzük demektir. Aynı zamanda "işi bitiren, sonunu getiren" anlamına da gelir.

Mühür, ilk çağlardan beri kişi varlığının, rızâsının mülkiyet ya da diğer haklarının cansız fakat yetkili bir temsilcisi olarak kabul edilir. Osmanlı tahtına geçen her yeni Padişahın ilk işi kendi adına dört değişik "Mühr-i Hümâyûn" kazdırtmak olurdu.

Tesbit edilen tuğra aynı gün «hatem-i şerif» denilen dört adet mühür üzerine kazdırılır. Padişah köşeleri kesik dörtgen biçiminde zümrüt taşlı "Hatem-i şerif" denilen yüzük tablası üstündeki mührünü parmağına takardı. Padişah dışında itibarlı kimselerin mühür yüzüğü takmaları veya mühür kesesi taşımaları âdet değildi.

Altından olan diğer üç mührün birini kendine vekil olarak tayin ettiği sadrazam'a Padişah adına onun yetkilerinin bütününü kullanma hakkına sahip olduğunun kanıtı olarak verirdi. Diğeri Hasodabaşı'na ve üçüncüsü de "Harem-i Hümâyun hazinedarı kadın"a verilirdi. Ölen ya da hal' edilen eski Padişahın kendinde, sadrazamında, hasodabaşında ve hazinedar usta'daki mühürleri de alınarak Saray Hazinesi'ne konurdu.

Mühr-i Şerif'in nasıl kullanılacağı "Fatih Kanunnâmesi"nde "Mühr-i şerif'im veziriazâmda dursun. Hazinem, defterhanem mühürlenmek lazım gelse ve açılmak lazım gelse defterdarlarım emriyle huzurlarında açılub kapansın" açıklamasıyla belirtilmiştir:

Bununla beraber Hazine bir anâne olarak Yavuz Sultan Selim'in mührü ile mühürlenmiştir.[35]

---

34. 1697 Ramazan'ında Babadağ'nda serasker olan Yusuf Paşa'ya Özi tarafı eyaletlerinin tevcihatı da havale olunup tuğra çekmesine izin ve ruhsat verilmiş ve reis ül-küttap vekili olarak yanına "rikâb reisi" atanmıştır.

35. Zira Sultan I. Selim'in "-Benim altınla doldurduğum hazineyi ahlafım-dan her kim mangırla doldurursa hazine anın mührile mühürlensin ve illâ benim mührümle mühürlenmekte devam olunsun" diye vasiyet ettiği söylenmektedir.

(3) Fermân-ı Hümâyûn

Padişahın herhangi bir konudaki emirleri, istekleri "kanun" sayıldığından ferman'ların büyük bir bölümü "kanunnâme" özelliğini taşırlar.

Fermanlar "ferman-ı şerif, emr-i şerif, ferman-ı hümâyûn, ferman-ı âlişan, emr-i âli-şan, ferman-ı refî) gibi sıfatlarla birlikte anılır.

Fermanların biçimsel özellikleri muhatap üzerinde psikolojik bakımdan etkili olacak biçimde düzenlenmiştir. Ferman'ın üst orta kısmına oturtulmuş metin harflerine göre Padişah'ın çok iri ve görmeli tuğrası ile, metin içinde kınından çekilmiş birer Osmanlı kılıcı gibi hafifçe eğri ve uçlara doğru sivrileşerek yükselen divânî hat satırları, ifadenin yalın ve fakat kesin üslubu ile birleşerek muhataplar üzerinde haşyet hissi doğuran estetik bir kompozisyon oluştururlar.

Ferman'ların yazılışı biçim ve metin olarak "berat"lar ve Padişah mektupları olan "nâme-i hümâyûn"lardan farklıdır.

Ferman metninde mutlaka "ferman" kelimesi kullanılmalı, muhatabın isim ve unvan'ına uygun elkab, duâ ve senâ ile birlikte yazılmalı; "sebeb-i tahrir" (yazılış sebebi) ve yeri belirtilmeli, emredilen konu açıklanmalı, istenilen sonuca ulaşılması için dua veya emre uymayanlar tehdit edilerek son bulmalıdır.

Diğer taraftan başında tuğra'nın bulunması, Padişah'ın azamet ve kudretine yakışan ifade ile yazılmış olması, muhatabın rütbesine riayet edilmesi de uslûp açısından kesinlikle gereklidir.

■ *"Hümâyûn" Tâbiri*

Göçebe Türk topluluklarının örgütlenmesi sırasında aileler birleşerek obaları (aşiretleri), obalar birleşerek boyları oluştururlar. Temel birim olan boy'lar da "han"ların çevresinde toplanırlar, hanlar ise kendi aralarından seçtikleri bir "hakan" etrafında birleşirlerdi. Bütün bu topluluklar birbirlerinden ayırt edilebilmek için "ongun" denilen ve kutlu, uğurlu sayılan simgeler, işaretler, armalar kullanırlardı. "Han"ların ongunları da genellikle şahin, kartal, sungur, çakır gibi avcı kuşlar arasından seçilirdi.

Han'ların üstünde olan hakanın ongunu ise «tugru kuşu»dur. Ongun değişebilir fakat hakan'ın ongunu olan tugru kuşu hiç değişmez. Nitekim «tuğra» dan bahsolunurken «tuğrâ-yi hümâyûn» denilmesi de Türk an'anesiyle ilgili bir deyim olarak bu değişmezliği ve ebediliği vurgulamak içindir.

"Hümâyûn", Osmanlı Padişahlarından bahsedilirken onları ululamak, kutlulamak amacıyla kullanılan, aslı Farsça olan bileşik bir sözcüktür. İna-

nışa göre efsânelerde adı «hümâ»[36] olarak geçen kuş kimin başına konarsa şeref ve ikbale kavuşurdu. Eski metinlerde «umay» biçiminde isimlendirilen ve Hakan'ın ongunu oldukları için halk arasında "devlet kuşu" denilen «hüma»lar kutsal ve uğurlu sayıldıklarından avlanmaz, etleri yenmezdi.

(4) Unvan

Osmanlı Padişahları unvanlarını devlet maslahatının gerektirdiği siyasî veya ticarî ahidnâmelerde ya da İslam ve gayrimüslim devlet başkanlarına gönderdikleri "Nâme-i Hümâyun" denilen mektuplarında kullanırlardı. Unvanlar bir yandan devletin haşmetini, kudretini, diğer taraftan Padişahın hem atalarını ve hem de kendisini yücelten etkili bir üslupla kaleme alınmışlardır.

Unvan, Padişah'ın tuğrasının hemen altında "Ben ki..." girişiyle başlar. Örneğin Kanunî Sultan Süleyman Fransa Kralı I. François'ya gönderdiği "nâme"sinde kendisini şöyle tanımlar:

"Ben ki, Sultanlar Sultanı, Hakanların en seçkini, yeryüzünün hükümdarlarına tac bağışlayan, iki dünyada Allah'ın gölgesi, Akdeniz'in ve Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Rum ve Karaman vilâyetlerinin ve vilâyet-i Zülkadriyye'nin ve Kürdistan ve Diyâr-ı Bekr'in ve Azerbaycan'ın ve vilâyet-i Tatar'ın ve Şam'ın ve Haleb'in ve Mısr'ın ve Kuds-i Şerifin ve Mekke-i mükerreme ve Medîne-i mu'azzama'nın ve Cidde'nin ve sair diyâr-ı Arab'ın ve Yemen'in ve Acem diyarının ve selamet ülkesi Bağdad'ın ve Basra'nın ve Müşa'şa vilâyetinin ve Lûristan'ın ve Tunus'un ve Cerbe'nin ve maşrık (doğu) vilayetlerinin ve mağrıb (batı) diyarının, ki şerefli atalarım ve ulu ceddim -Allah delillerini aydınlatsın- -enâra'llahu berâhinehüm- kahir güçleriyle feth eylediği nice memleketlerin ve iklimlerin, yüce cenâbım(ın) ateş yağdıran ve zaferler resmeden kılıcı ile feth eylediğim nice memleketin Padişahı ve Sultanı, Sultan Bâyezid Hân oğlu Sultan Selim Hân oğlu Sultan Süleyman Hân'ım"[37]

---

36. Hümâ kuşu Romalıların kartalı gibidir. Batı dillerinde hem "auguste" ve hem de "impériale" yahut "royal" kelimeleri gibi güçlülüğü ve hükümdara aidiyeti belirtir.

37. "Ben ki sultanü 's-selâtîn, burhânü 'l-havâkîn, tâc-bahş-ı husrevân-ı rûy-i zemin, zıllu'llahi fi'l-arzeyn Akdeniz'in ve Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Rum ve Karaman vilâyetlerinin ve vilâyet-i Zülkadriyye'nin ve Kürdistan ve diyâr-ı Bekr'in ve Azerbaycan'ın ve vilâyet-i Tatar'ın ve Şam'ın ve Haleb'in ve Mısr'ın ve Kuds-i Şerif'in ve Mekke-i mükerreme ve Medîne-i mu'azzama'nın ve Cidde'nin ve sair diyâr-ı Arab'ın ve Yemen'in ve diyâr-ı Acem'in ve dârü's-selâm-ı Bağdad'ın ve Basra'nın ve Müşa'şa' vilâyetinin ve Lûristan'ın ve Tunus'un ve Cerbe'nin ve memâlik-i maşrık'ın ve diyâr-ı mağrıbın ki âbâ-yi kirâm ve ecdâd-ı izâmım -enâra'llahu berâhinehüm- kuvve-i kahire ile feth eyledüği nice memleketlerin ve iklimlerin ve cenâb-ı celâlet-me'âbım dahi tiğ-i âteş-bâr ve şimşîr-i zafer-nigârım ile feth eyledüğim nice mem-

Oysa Sultan IV. Mehmed 1084/1673 tarihli ticaret ahidnâmedesinde kendini özel kişiliği ile değil, devleti temsilen tanıtmaktadır:

"Mekke ve Medine hizmetkârı ve Kudüs-i Mübarek'in Hâmi ve Hâkimi, Rumeli ve Tamışvar, Bosna Vilâyeti, Sigetvar ve İgreistvar kaleleri, Anadolu Vilâyeti, Karaman ve Arabistan diyârı, bütün Kürdistan tarafları, Kırım ve Deşt-i Kıpçak iklimlerinin, Girid, Rodos ve Kıbrıs adalarının; Zülkadriye, Şehr-i Zor, Diyarbekir, Haleb, Raka, Kars, Van, Çıldır, gönülleri toplayan Erzurum, İslam ve hilafet ülkesi Şam, cennet çayırlı Bağdad, Kûfe, Basra, Lahsa, Habeş ahalisi ve çağın bulunmazı Mısır vilâyetlerinin, Cihad ülkesi Cezâyir, Tunus, Halkülvad Trablusgarb ve diğer memleketler ve beldeler, hele sığınılma ve hükümdarların keder bağışlanma yeri (olan) İstanbul; savaş meydanlarında[38] hükümdarlığımızın kahredici kuvveti ve üstün kudreti ile, "yardım edenler Meliki"nin (Allah'ın) yardımıyla fetih edilip ele geçirilen şehirler, beldeler, memleketlerin ve (tüm bu) diyarın Padişahı ve taht'ların en izzetlisinin tac sahibi, Akdeniz, Karadeniz ve nice memleketler, adalar, iskeleler, ticaret yerleri, köprüler ve geçitler, kabileler, aşiretler ve bundan başka nice ünlü müstahkem mevkilerin adaletli korunağı (olan) Padişah ve şahların en yüce şahı (Sultan Mehmed Han bin Sultan İbrahim Han bin Sultan Ahmed Han bin Sultan ibni Sultan Mehmed Han ibni Sultan Murad Han bin Sultan Selim Han bin Sultan Süleyman Han bin Sultan Selim Han bin Sultan Bayezid Han bin Sultan Mehmed) Han'ım."[39]

---

leketin Padişahı ve sultanı Sultan Bâyezid Hân oğlu Sultan Selim Hân oğlu Sultan Süleyman Hân'ım". Kütükoğlu, Osmanlı Belgelerinin Dili, s. 148

38. Metnin aslındaki "Dar ül harb" deyimi gayrimüslim ülkeler anlamına da gelir.

39. "Haremeyn-i Şerifeyn Hâdimi ve Kudüs-i Mübarek'in Hâmi ve Hâkimi, ve Rumeli ve Tamışvar, vilâyet-i Bosna ve Sigetvar ve Kal'a-i İgreistvar ve Vilâyet-i Anadolu ve Karaman ve Diyâr-ı Arabistan ve umûmen Kürdistan câniblerinin ve Kırım ve Deşt-i Kıpçak iklimlerinin ve Cezire-i Girid ve Rodos ve Kıbrıs ve Zülkadriye ve Şehr-i Zor ve Diyarbekir ve Haleb ve Raka ve Kars ve Van ve Çıldır ve Erzurum-i Nüzhet rüsûm ve Şam-ı Dâr ül-İslam ve Dâr ül Hilâfe, Bağdad-ı Behişt âbâb ve Kûfe ve Basra ve Lahsa40 ve sevâkin-i Habeş ve Mısr-ı nâdir ül-asr vilâyetlerinin ve dâr ül-cihad-ı Cezâyir ve Tunus ve Halkülvad ve Trablusgarb ve sâir memâlik ve büldân, hususâ dâr ül-aman v'el aman-ı hasret ül-mülûk olan Şehr-i İstanbul ve dâr ül-harb'den kuvve-i kâhire-i hüsrevâne ve satvet-i bâhire-i mülûkânemiz ile be avn-i melik ün-Nasîr-i kabza-i feth ü teshire getirilen medâyin ve emsar ve memâlik diyârın şehriyârı ve evreng-i izzet-disâr'ın tâcidârı ve Akdeniz ve Karadeniz ve nice memâlik ve cezâyir ve benâdir ve maabir ve kabail ve aşâyirin ve bundan maada nice hasn hasin-i namdâr'ın Padişah mağdelet penâhi ve şehinşâh-ı nusret destgâhı (Sultan Mehmed Han bin Sultan İbrahim Han bin Sultan Ahmed Han bin Sultan ibn-i Sultan Mehmed Han ibn-i Sultan Murad Han bin Sultan Selim Han bin Sultan Süleyman Han bin Sultan Selim Han bin Sultan Bayezid Han bin Sultan Mehmed) Han'ım." Muahedat Mecmuası, c. 1, s. 4-5

(5) Taht

Aslında "taht" kelimesi mecazî anlamıyla da "hükümdarlık yetkisi"ni simgeler. Nitekim "taht'a çıkmak, taht'a geçmek, taht'a oturmak, taht'a iclâs etmek" deyimleri hükümdar olmak, "taht'ına göz dikmek", "taht'tan indirmek" ise hükümdarlığını elinden almak anlamlarında kullanılır.

Osmanlı devletinde "payitaht" (başkent) olmuş Bursa, Edirne ve İstanbul şehirlerinin kadılarına da "Taht kadısı" unvanı verilirdi.

Müslüman Türk devletlerinde hükümdarların önemli günlerde resmî törenler düzenlenen "taht odaları"nın başköşesine konulmuş görkemli tahtları ve diğer durumlarda kullandıkları daha basit görünümlü iki tahtı olurdu. Osmanlılarda da bu geleneğin devam ettiği görülüyor.

Cülûs törenlerinde padişahlar Babü's-Saade eyvanı altına kurulan "Cülûs Tahtı" ("Taht-ı Âl-i Saltanat" ya da "Taht-ı Hümâyûn" da denir) üzerinde biatları kabul etmişlerdir. Bayram öncesi "Arife Tahtı", bayram günü "Muayede Tahtı" adıyla yine Bâbüssaade önünde tahtlar[40] kurulur. Padişah'ın bayram tebrikatı için "Fatih Kanunnâmesi"nde belirtildiği üzere[41] "muayede-i umumî" merâsimi yapılır.

Oysa Padişah'ın resmî makamı sayılan "Arz Odası"ndaki "Arz Odası Tahtı", üstü güneşlik biçiminde sayvanla örtülü bulunan geniş bir sedir'den ibarettir. Sadrazam, vezirler ve elçiler Padişah bu sedirde otururken Arz'a alınmışlardır. Aslında Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu tasvir eden minyatürlerde de Osman Bey taştan bir sedir üzerinde otururken, çevresinde bulunanlar ise ayakta olarak gösterilir.

(6) Kavuk

Avrupa ülkelerinde imparator ve kıralların "taç" , "hükümdarlık âsâsı" ve "taht" gibi devletlerarası hukuk ve siyasette[42] anlamları olan simgeleri vardır.[43] Osmanlı devlet geleneğinde padişahların giydikleri "kavuk" ise

40. Osmanlı Padişahlarının muayede (bayramlaşma) için özel tahtları vardır. Örneğin On yedinci yüzyılın ilk yarısında Sultan I. Ahmed (1603-17) ve Sultan IV. Murad (1623-40) için yaptırılmış olanlar ya da Sultan I. Mahmud'a (1730-54) İran'dan hediye olarak gönderilmiş "Şah İsmail'in Tahtı" olarak bilinen taht gibi.
41. "Bayramlarda Meydân-ı Dîvan'a taht kurulup çıkmak emrim olmuştur. El öpüldükte vüzerâm ve kazaskerlerim ve defterdarlarım kafadarım olup duralar." Fatih Kanunnâmesi.
42. Krallara , imparatorlara Papa ya da görevlendirdiği vekili tarafından taç giydirilmekte ve kutsanmaktadır. Nitekim Napolyon Bonapart da Papa'nın elinden imparatorluk tacı giymişti.
43. Nitekim "tacını" ya da "tahtını kaybetti" deyimleri "hükümdarlığını kaybetti" anlamında kullanılır.

benzer anlamda olmasa da Padişah'ın kıyafetini tamamlayıcı ve tanımlayıcı alâmetler arasında yer alır.

Bununla beraber kavuklar, üzerilerine murassa sorguçlar, süsler konularak daha gösterişli olmaları sağlanmış olsa bile, Batı hükümdarlarının som altından yapılarak üzerine kıymetli taşlar, mücevherler çakılmış taç'ları ile maddî değer olarak boy ölçüşemez. Nitekim kelimenin etimolojisi de içi boş şey anlamında olan "kav" kökünden gelmektedir. Giyenlere heybetli bir görünüm vermelerine rağmen kavuklar bir buçuk ile üç karış (33 - 65 cm) arasında yüksekliği olan, dışları çuha veya keçe kaplı, dik durmaları için astarları arasına mukavva kalıplar yahut pamuk sıkıştırılarak dilimli, kafesli, baklavalı biçimler verilmiş kumaş başlıklardır. Biçimleri tepelerine ya da başa geçen kısımlarına doğru hafifçe genişleyen "ucu kesik koni"yi andırır. Orta bölümleri hafif şişkin olanları vardır. Üzerlerine sarık da sarılabilir.

Padişahların özel olarak törenlerde kullandıkları kavuklar vardır. Örneğin Yıldırım Bayezid döneminden gelen, yüksekliği bir buçuk karış kadar (33 cm.), kırmızı çuha'dan tepe tablası kabarıkça tutulmuş ve ortasında düğme bulunan "mücevveze"; Yavuz Sultan Selim'den gelen yüksekliği üç karış, tepe tablası düz olan "selimî" yahut Kanunî Sultan Süleyman'ın giydiği dilimli "yusûfî"[44]; tepelik etrafında paralel dilimler gurup halinde çapraz sarılarak hafifçe küresel biçim verilmiş "örf" bunlardandır.

Törenler dışında "horasanî, paşalı, destâr-ı hümâyun, dardağan" gibi değişik kavuk ve sarıklar kullanırlardı. Üzerlerine altın ve gümüş süsler konulduğundan Padişah kavukları ve sarıkları İç Hazine defterine kayıt edilirlerdi.

■ *Sorguçlar*

Padişahların tören kavuklarına beyaz ya da siyah balıkçıl tüyü değerli taşlarla süslü "murassa sorguç"lar takarlardı. Aslında sorguç Padişah kavuklarına olduğu gibi makam ve rütbe alameti olarak devlet adamları ile komutanların[45] serpuşlarına da takılırdı. Hatta özellikle Saray kadınlarının da "baş süsü" olarak kullandıkları bir takıydı. Diğer taraftan başarısı görülenleri taltif etmek için de verilirdi.

Padişahlar Saray içinde sorguçsuz serpuşlar, törenlerde ise sorguçlu kavuklar giyerlerdi. Cülûslarda giyilen yusûfî kavukların ön kısımlarında iki

44. Eğer yusufî kavuk üzerine sarık sarılırsa "yusufî destar", herhangi bir başlık üzerine ince kumaş burularak ve gelişigüzel sarılırsa "dardağan" sarık denilirdi.
45. Örneğin Yeniçeri ağası, kul kethüdası gibi yüksek rütbeliler "süpürge sorguç" denilen geniş bir sorguç takarlardı.

veya üç sorguç bulunurdu. Oysa törenlerde giyilen örf ve mücevveze'ler ise tek sorguçludur. Örneğin Sultan III. Mustafa ve Sultan I. Abdülhamid Arz Odası'ndaki kabullerinde giydikleri kavuklarına normalinden daha uzun bir beyaz tüy'den yapılmış ve pırlantalarla süslü tek sorguç takmışlardır. Sorguçların uçları yukarı ya da aşağı doğru olabilirdi.

■ *Kavuk Alayı*

Her Cuma Selamlığı'ndan önce Padişah'ın Hasoda odabaşısına teslim edilen biri sorguçlu, diğeri sorguçsuz iki sarığı Hasoda ağaları eşliğinde cuma namazı kılınacak camiye doğru önceden yola çıkarılırdı. Bu hasodalılar şimşir değneklerin ucundaki kalıplara oturtulmuş olarak taşıdıkları Padişah sarıklarını yanlara doğru hafifçe eğerek yol boyunca dizilmiş halkı padişah adına selamlarlardı.

Deniz gezintisine çıkan Padişah'ın "saltanat kayığı''nın önünde bostancı hasekilerinin bindiği 7 adet yol açan "pişdar" sandalı bulunurdu. Bunlar arasında en öndeki Padişah'ın kavuğunu taşıyan "Sarık sandalı"dır. Bu sandalda bulunan "bostancı kethüdası" Padişahın şala sarılı kavuğunu elinde tutarak sahildeki halkı ve çevre sandallardaki kalabalığı itibarî olarak selamlamış olurdu.

Dolayısıyla Padişah'ın kavuk ve sarıklarının Padişahlık alâmetlerinden olduğu anlaşılıyor. Nitekim Saray'da sarıkçıbaşı denilen özel bir görevli ve yardımcıları Padişah'ın kavuk ve sarıklarını "Revan Odası"(ya da Sarık Odası)'nda hazırlarlardı. Hünkârın kullandığı sarıklar da bu odada altın ve gümüş kaplama şimşir sarıklıklara geçirilerek saklanırdı.

(7) Kılıç Kuşanmak

Kılıç çok eski çağlardan beri kudret'in sembolü olarak kabul edilir. İlk dönem Osmanlı padişahlarının günlük yaşantıları çoğu zaman sürdükleri askerlik hayatının gereği at üstünde ve çadırda geçmekteydi. Ülkenin sınırları genişleyip padişahın yönetimi merkezden idare etmesi gerekince belindeki kılıcın da fiilî gücü değil, sembolik kudreti önem kazanmağa başladı. Bu bağlamda Fatih Sultan Mehmed sonrasında Osmanlı Padişahlarının Eyüpsultan Türbesi'nde kılıç kuşanma geleneği devam etti.[46]

Osmanlı Padişahları genellikle tahta çıkmayı izleyen ilk cuma günü kılıç kuşanmışlardır. Hz. Muhammed, Hz. Ömer, Hz. Osman, Halid bin Velid,

46. Bununla beraber Ahmed II (1691) ve Mustafa II (1695) siyasî durum gereği Edirne'de kılıç kuşandılar.

Osman Gazi, Yavuz Sultan Selim'in kılıçlarından birini; bazen de Hz. Muhammed'in kılıcıyla birlikte bir başka kılıç da kuşanırlardı.[47]

Padişahlara genellikle şeyhülislamlar kılıç kuşatırlar. Ancak nakibüleşraf'ın ya da bir şeyhin de kılıç kuşattıkları olmuştur.

(8) Saltanat Sancakları

Osmanlı Padişahlarına mahsus olan sancaklar "Saltanat Sancağı, Elviye-i Sultâni, Alemhâ-yi Osmâni, Alem-i Padişâhi, Livâ-yi Saadet" gibi isimlerle anılırdı. On altıncı yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman dönemine gelindiğinde o zamana kadar dört ayrı renkte olan saltanat sancaklarının sayısı artırıldı. Saltanat sancakları bu dönemden sonra artık "bir beyaz, bir yeşil, iki kırmızı ve iki alaca yeşilli kırmızılı ve biri de Yeniçerilere ait olarak yarı kırmızı ve yarı sarı renklerde" olmak üzere yedi tanedir.[48]

Her Padişah da cülûsundan sonra kanun üzere kendisine ismi yazılı saltanat sancakları yaptırırdı. Ancak Osmanlılar'ın On dördüncü yüzyılda kuruluştan beri kullandıkları değişmez asıl Saltanat Sancağı "Akalem" (ya da "Ak Sancak") denilen beyaz renkli sancaktır.

Saltanat sancaklarının gönder başları altın alemli olup, üzerlerinde Mushaf-ı Şerif takılı ve sancakların üzerinde "İnnâ Fetahnâ leke Fethan Mübinâ" âyet-i kerimesi yazılıdır. [49]

Padişahlar sefere çıkarken yapılan "resm-i geçit"de, Hükümdar'ın arkasında silahdar, çuhadar ve rikabdar ağalar; onların arkasında da, sağında "Ak Sancak"ı bizzat taşıyan "Mehterân-ı Alem" bölüğünün ağası "mîr-i alem" ve solunda kapıcılar kethüdası ile birlikte kapı ağası yürür; hemen arkalarından 30-40 kişilik "Mehterân-ı Alem"(ya da "Alemdârân-ı Hassa") denilen "Sancaktar Bölüğü"[50] ile birlikte geri kalan altı sancağı taşıyan "emîr-i alem"in maiyetinden altı alemdar gelirlerdi.

---

47. Nitekim Sultan Murad IV hem Hz. Muhammed'in hem de Yavuz Sultan Selim'in kılıçlarını (1623), Sultan Mahmud II de (1808) hem Hz. Muhammed'in hem de Osman Gazi'nin kılıçlarını kuşandılar.
48. Tarih kaynaklarının hepsinde "beyaz" ve "yeşil" renkli sancaklar üzerinde ittifak varsa da örneğin "Selanikî Tarihi, Hammer, Kavanin-i Osmanî **ve** Rabıta-i Asitane"de diğer renkler üzerinde ayrılık vardır. Bununla beraber her ikisi de On altıncı yüzyıl sonları ve On yedinci yüzyıl başlarında Ordu ile birlikte savaşlara katılmış olan Selânikî ile "Vakayi-i Tarihiyye" müellifi Abdülkadir Efendi'nin verdikleri bilgiler uyuşmaktadır.
49. Bununla beraber Saltanat sancakları arasında çok büyük boyutlarda (5x14 m) ve ağırlıkta (58 kg) olanlarının bulunması, bu sancakların savaşta arazî üzerine yayılarak harekat sırasında Merkez'i belirlemek için kullanıldığı düşünülebilir.
50. Uzunçarşılı, Saray Teşkilâtı, s. 449

Ak Sancağın sağında "Kırmızı Sancak"lı sipah bölükleri ve sol tarafında "Sarı Sancak"lı silahtar bölükleri yer alırdı. Eğer iki yerde sefer varsa Padişah veya sefere gitmediği zamanlar Serdar-ı Ekrem tayin olunan Sadrazam'a Ak Sancak, diğer cepheye serdar tayin edilen vezire de Yeşil Sancak verilirdi.[51]

Bununla beraber savaş sırasında "Sancağ-ı Şerif" ileride ve saltanat sancakları ise Padişah'ın ya da Serdar-ı Ekrem tayin olunan Sadrazam'ın arka tarafında bulunurdu.[52] Bununla beraber Osmanlı eyâlet ve sancaklarına özgü sancakların da yığınaklar yapılırken ve savaş sırasında eyâlet askerlerinin sevk ve yönetimine katkısı vardır.

Diğer taraftan Donanmâ-yi Hümâyun'da yeşil ve genellikle kırmızı renklerdeki sancaklar kullanılırdı. Üzerinde iki, bazan üç beyaz hilâl bulunurdu.

(9) Tuğ-i Hümâyûn'lar

Ucunda ay ya da güneş motifli alem bulunan mızraklara bağlı, kırmızı renge boyandıktan sonra tepesine beyaz ve siyah ince kıllardan yapılmış saçaklı bir başlık konulmuş at kuyruğu kıllarından yapılma tuğlar, Osmanlılardan önce Anadolu Selçukluları ve Anadolu beyliklerinde bağımsızlık simgesi [53] olarak algılanıyordu.

Nitekim Osman Gazi'ye de Anadolu Selçuklu Sultanı III. Keykubad tuğ ve sancak göndermişti. Ancak On beşinci yüzyıla gelindiğinde bağımsızlığını artık çevresine kanıtlamış olan Osmanlı devletinde, tuğlar üst düzey yöneticilerinin rütbe ve yetkilerini simgelemek için kullanılmaya başladı. Hatta cebecilerin ve topçuların da "Ocak tuğları" vardı.

Padişah sefere çıkacaksa, iki ay önceden sadrazam, şeyhülislam, kazaskerler, Yeniçeri ağası ve diğer erkânın katılımı ile Sûre-i Feth, Fâtihâ Suresi ve dualarla "Tuğ ihrâcı merâsimi" yapılarak iki Tuğ-i Hümâyûn (ya da "tuğ-ı şahî") çıkartılırdı. Bu tuğlar Cebehane kapısının iki tarafına, diğer-

51. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi bu sancakların renkleri hakkında, en azından devirlere göre değiştiklerini belirten ihtilaflar vardır. ".... ak sancak ile kırmızı sancak belki eserlerde zikredilen saltanat sancaklarından iseler de diğerleri hakkında sarih bir şey söylemek şimdilik mümkün değildir. Tarif edilen yeşil sancaklar ise küçük olup bunların saltanat sancakları olduğu şuphelidir. Osmanlı Şehzadelerinin sancakları yeşil olduğundan bunlar belki de şehzadelere aittir." Pakalın, Tarih Deyimleri, c. III, s. 111

52. "Vezir-i âzâm Yemişçi Hasan Paşa cephede harb ederken Sancağ-ı Şerif ilerde ve Padişah sancakları sadrazam'ın arkasında bulunuyordu." Pakalın, Tarih Deyimleri, c.3, s. 110

53. Dîvanü Lügati't-Türk' te Kaşgarlı Mahmud bağımsızlık belirten bazı bayraklara tuğ denildiğini söylüyor.

leri de Babü's-Saade önüne dikilirdi. Sefere katılacak vezirler, Yeniçeri ağası gibi diğer erkân da konaklarının kapı önüne kendi tuğlarını dikmeleri gerekliydi.

Sefer sırasında dâr ül-harb sınırına gelinceye kadar iki tuğ-i şâhî, konakçı tayin edilen bir mîr-i miran (Beylerbeyi) veya sancakbeyi ile tuğcular tarafından bir konak ileri götürülür, Padişah gelmeden önce kurulan Otağ-ı Hümâyun'un kapısı önüne dikilirdi.

Padişahın tuğlarını Kapıkulu Süvarileri Silahtar Bölüğü'nden seçilmiş "tuğcular" veya "tuğcuyân-ı Hassa" (ya da tuğkeşan) olarak isimlendirilen muhafız askerleri korurdu. Bunlar sefer sırasında "tuğcubaşı" ya da "ser tuğcıyan" denilen komutanlarının emrinde Tuğ-i Hümâyûn'u taşırlardı.

(10) Mehterhâne-i Hümâyun

Tam bir mehter takımında "kös, davul, nakkare, halile, çevgan, nefir, zurna, boru, zil" gibi nefesli ve vurmalı çalgılar yer alırdı. Mehter takımının büyüklüğü tam takım hâlindeki sazların tekrarlayan sayısına göre ölçülür, "altı kat", "yedi kat", "dokuz kat" olarak isimlendirilirdi. Fatih Sultan Mehmed döneminde Mehterhane-i Hâkâni ya da Mehterhane-i Hümâyûn dokuz kat olarak düzenlenmişti. Daha sonraları Hünkâr Mehteri herbir sazdan 12'şer aded bulunan "on iki katlı" olmuştur. Hatta Evliya Çelebi'ye göre 22 deve'nin taşıdığı 80 adet kös denilen yarım kubbe biçiminde, gök gürültüsünü andırır ses çıkartan çift taraflı davullar vardı.

"Mehterân-ı Tabl u Alem" adıyla anılan "Mehterhane-i Hümâyûn"un personel kadrosunu "Mehterân-ı Alem" (ya da "Alemdârân-ı Hassa") denilen "Sancaktar Bölüğü" ile "Mehterân-ı Tabıl" denilen "Çalıcı Mehteran Takımı" oluşturmaktadır.

"Mehterân-ı Tabl" ("Mehteran-ı Fasıl" da) denilen 16 kişilik Zurnacılar Bölüğü, 8 kişilik Nakkareciler Bölüğü, 16 kişilik Tabbal Bölüğü, 7 kişilik Zilciler Bölüğü, 12 kişilik Borucular Bölüğü, 5 kişilik Kös Bölüğü olmak üzere 6 bölüğe ayrılmıştı. Her iki sınıfın toplam personel sayısı On yedinci yüzyılda da 250'ye ulaşmıştı. Topkapı Sarayı'nın Demirkapısı'nda her gece üç fasıl çalarak Hünkâr'a dua ederler, sabah'a üç saat kala üç fasıl daha çalarak Divan erkânını namaza kaldırırlardı.

d. Padişah'ın Görev ve Yetkileri

Osmanlı Padişahlarının aslî görevleri "Halife-i Müslimîn" olarak Dar ül-İslam'ı Dar ül-Harb'a karşı savunmak, diyâr-ı küfr'de "ilâ-yi Kelime-t - Ullah"[54] yapmakdır. Bu da fetihler yaparak da İslamlığın yayılmasını gerektirir.

Kayıtlarda "mirî arazî" olarak anılan ülke toprakları devlete aittir. Ancak devletin tüzel kişiliğini Padişah temsil ettiği için kuramsal olarak onun şahsî mülküdür. Tatbikatta ise devletin tüzel kişiliğine vekâleten vesâyet eder. Dolayısıyla bu dolaylı tasarrufu sırasında arazî üzerinde yaşayan, onu ekip, biçen reaya'ya İslam'ın hakkaniyet ilkelerine de uygun olarak davranmak zorundadır. Adaletli davranmayı ise Şer'î ve örfî hukuku uygulayan kadılar aracığıyla sağlayacaktır.

Diğer taraftan Padişah Osmanlı ülkesini mirî toprak rejimine uyarak ve vakıf arazîleri kollayarak yönetmeli, devlet mülkünü koruyabilmek için özel mülkiyet hakkını kişilere son derece kısıtlı olarak vermelidir.

Halife olarak elden geldiğince İslam birliğini koruması gerekir. Mekke ve Medine'ye özel ihtimam göstermeli, müslümanların Hac farizalarını rahat ve korkusuzca ifa edebilmelerini sağlamalıdır.

Ehl-i İslam'ın, eshab-ı küfr karşısında iktisadî ve askerî bakımlardan dûn (aşağı) vaziyete düşmesini önlemelidir.

Padişah'ın irâdesi kanundur. Dolayısıyla herhangi bir uygulamayı kendi istediği biçimde çözümletecek bir hukuk kuralıdır. Kamu düzenini ve yönetimi "Padişahî hukuk" (ya da örfî Osmanlı hukuku) sağlar, ancak bu hukukun hükümleri şer'î hukukun kriterleri dışına çıkamaz ve onun kurallarına karşı olamaz. Başka bir deyişle Padişah'ın kanun sayılan emirleri de şer'î hukukun bir tür vesâyeti altındadır. Üstelik uygulamada, Padişah yalnız şer'î hükümlere uymakla yükümlü değil, ecdadının çıkardığı kanunlarla, örneğin Teşrifat-ı Kadîme gibi bazı geleneksel kurallar ile de sınırlanmıştır.

(1) Yasama

Padişahın yasama irâdesi iki biçimde sonuçlanır: Şer'î hukukun ulûlemr'e tanıdığı yetkiyle ehl-i İslam yararına ve şeriat'a aykırı olmayan yeni bir hukuk kuralı doğurur ya da mevcut kuralların uygulanmasını gerekli kılar.

Diğer taraftan Fatih Kanunnâmesi'ne göre yönetimle ilgili işlerde Padişah vekili olması sıfatıyla sadrazam; mâlî işlerde (sadrazam'la görüşmek

54. İslam'ın Tevhîd inancını yüceltmek ve yaymak.

şartı ile) defterdar; şeriatla ilgili işler için kazaskerler Padişah'ın tuğrasıyla; sancakbeyliği'ne gönderilmiş veliaht şehzadeler de kendi alametleriyle ferman çıkarmaya yetkiliydiler.

Sadrazam, Padişah'ın sefere çıkmadığı durumlarda Ordu-yi Hümâyun'un başına Serdâr-ı Ekrem olarak atanırsa Padişah adına ferman çıkarma yetkisi verilirdi.

Padişah ile birlikte sefere çıkan sadrazam'a İstanbul'da vekalet eden sadaret kaymakamlarına ve her bahar Donanma-yi Hümâyun'la Akdeniz'e açılan kapudanpaşa'ya da tuğralı beyaz kağıtlar verilirdi.[55]

(2) Yürütme

Osmanlı Padişahı yürütme erkinin tamamının sahibidir. Nitekim Devlet'in ilk kuruluş dönemlerinde padişahlar Devlet'in başında bulunup ülkeyi kendi yetenekleriyle yönetmeye çalışmışlardır. Ne var ki ülkenin sınırlarının üç kıt'a üzerine yayılacak biçimde genişlemesi yönetim sorunlarını da hem çeşitlilik olarak ve hem de sayıca çok fazla arttırmıştır. Sonuçta devlet işlerinin fiilen bizzat uygulayıcısı olmak durumundan çekilerek yetkilerinin büyük bölümünü kendilerine vekil olarak tayin ettikleri sadrazam'a devretmişlerdir.

Fakat denetimi ellerinde tuttuklarından, gerektiğinde bütün sistemi sarsacak biçimde yönetime el koyabilirlerdi. Nitekim bütün genel yasaları çıkarmak, savaş ve barış yapmak, dirlikleri dağıtmak, en küçük atamalara kadar "tevcihat-ı umûmiye"yi yönetmek gibi en önemli işler Padişah'a aittir.

Diğer taraftan yönetim kadrolarını oluşturan Seyfiye (kapıkulları), İlmiye ve Kalemiye tariklerinin tek ve yücelikte ulaşılmaz olan başı Padişah'tır.

(3) Yargı

Yargılama işi, Padişah adına olmak üzere medresede Fıkıh ve Tefsir ilimlerini tahsil etmiş ulema'ya ya da tam ismiyle "kadı"lara yüklenmiştir. Dolayısıyla şeriatın temsilcisi durumunda olan ve ilke olarak şer'î hükümleri uygulayan kadılar bağımsızdırlar. İslam hukukuna göre kadı'nın verdiği hüküm yalnız kendisi tarafından değiştirilebilir. Üstelik değiştirdiği hüküm eskisinden daha güçlü olarak kesinlik kazanır.

---

55. Sınır eyaletlerinin vezir rütbesindeki valilerine tanınan kaleme aldıkları emirlere padişah tuğrasını koyma hakkı, sadrazam Kemankeş Mustafa Paşa tarafından kaldırıldı.

Örfî hukukun kaynağı olan Padişah yargı sistemini çalıştırma gücü ve yetkisi elinde bulunmakla beraber, kendisi de kararlarında şer'i hukuk kurallarıyla bağımlı olduğu için kadı'lar üzerinde etkisi yoktur.[56]

e. Padişah'ın Denetlenmesi

Osmanlı Padişahı Yasama, Yargı ve Yürütme erklerini tek başında elinde tutar. Devlet'in tüzel kişiliğini de tek başına temsil eder. Diğer taraftan Halife sıfatıyla da İslam Âlemi üzerinde etkin bir mevkii vardır. Dolayısıyla Padişah'ın bu bağlamda denetlenmesi imkânsız gibi görünürse de, kuramsal düzeyde kalmakla beraber uygulamada sonuçlar alınmış hukuksal bir denetim biçimi vardır.

Gerçekten de Osmanlı Padişahlarının eylemlerinin ve Osmanlı hukukunun Şeriate uygun olması ilkesi Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda ve yapısında bulunmaktadır. Başka bir deyişle "Şer'î Hukuk" Örfî Osmanlı Hukuku'nun bir parçası olarak onunla birlikte doğmuş ve onunla birlikte yaşamaktadır. Buna bir anlamda Padişah'ın örfî hukukun kaynağı olan iradesinin, yetki ve sorumluluklarının kısıtlanması diyebiliriz. Nitekim monarşik anayasalarda da monarkların kendi yetkilerini bu tür kısıtlamalarına raslanılmaktadır.[57] Ancak bu tür kısıtlamaları monarkların istedikleri zaman geri almaları mümkündür. Ne var ki Osmanlı Padişah'ının (özellikle Halife olduktan sonra) gerek kişisel davranışlarında ve gerekse yönetsel kararlarında kendisini İslam'ın esası olan şeriatle kısıtlamaktan vazgeçmesi artık mümkün değildir.

O halde devlet örgütü içinde Şeriatı temsil eden Şeyhülislam'ın devletin işleyişini ve dolayısıyla devletin simgesi olan Padişah'ı (kuramsal düzeyde kalabileceği söylenebilirse de) verdiği fetvalarla eleştirme hakkı vardır. Kaldı ki siyasî şartların gerçekleştirdiği pek çok ortamda Şeyhülislam'ların Padişah'lar aleyhinde fetva verdikleri ve amaçlanan sonuca ulaştıkları, hatta padişahları tahtlarından indirdikleri görülmüştür.

f. Padişah'ın Yönlendirilmesi

Edebiyatımızda toplumsal bir içgüdü olarak "nasihatnâme"geleneği vardır. Dinî, ahlakî ve sosyal konularda "nasihatnâme" genel adıyla, bazıları

56. Kuramsal olan bu yol tahmin edilebileceği gibi, kişiliklerle de ilgilidir.
57. 1876 yılında ilk Osmanlı anayasası olan "Kanun-i Esasî"de de Sultan Abdülhamid kendi yetkilerini kısıtlamıştı.

yalnızca ayet ve hadislere[58]; diğer bir kısmı da âyet'ler ve hadislerle birlikte "kelâm-ı kibar"lar, atasözleri, deyimler gibi diğer ahlakî ilkelere de dayanarak[59] öğüt veren, yol gösteren öğretici manzum veya mensur pek çok eser yapılmıştır. Pek çok Osmanlı aydını ve devlet adamları bazı önemli gördükleri aksaklıkları Padişah'a duyurmak için güya rical'e nasihat eder görünen bir üslup kullanmışlardır.

Nasihatnâme'lerin yazılması bazan bizzat Padişah emriyle münasip birine ya da bir heyete yaptırılmaktadır[60]. Bazı müellifler de kendilerini vicdanen borçlu bilerek âhiret sorumluluğundan çekinmişler [61]; bazısı ise kendi tecrübelerini ve başkalarından dinlediklerini birlikte aktarmışlardır [62]. Bununla beraber itibar kazanmak ve mevki edinmek için yazanlar da vardır[63]. Fakat yazarların tümü eserlerini içlerine doğan manevî bir kuvvetle eski müelliflerin anlattıklarını gerekse görüp işittiklerini bir araya getirdiklerini söylerler.[64] Anlattıklarını teyit için ayetler, hadisler ve diğer İslamî bilgilerle güçlendirerek vurgulamaya çalışmışlardır. Nasihatnâmeler Arapça, Farsça ya da Türkçe olarak yazılmışlardır. Türkçe'ler kısa cümleli ve kolay anlaşılır olmalarından ya da zor terkipler, edebî sanatlar yüklü üslubuna bakılarak yazarın ilmiye, mülkiye[65] ya da seyfiye tarikinden olup olmadığı anlaşılmaktadır.[66]

Bu tür nasihatnâme'lerin yazarlarını kişilikleri açısından da üç genel kategoriye ayırmak mümkündür.

a) İlmiye ve kalemiye mensupları olayları teorik yönleriyle ele aldıklarından, yapılmasını istedikleri hususların uygulanmalarının ne ölçüde mümkün olabileceğini pek fazla dikkate almadan tavsiye ederler. Örneğin Maverdî ve Gazalî gibi ehl-i sünnet âlimlerinden, Sasanî kırallarından örneğin Nuşirevan, Türk beylerinden rivayete dayanan örnekler sunarlar, Büyük İskender'den hikayeler anlatırlar. Bu tür nasihatnâmelerin "adalet ve ihsanı, işi ehline verme"yi emreden âyetlerle, hadislerle güçlendirilmiş ahlakî nasihatlerle dolu yönü daha ağırdır.

---

58. Örneğin Feridüddin Attar'ın Pendnâme'si gibi.
59. Örneğin Nâbi'nin Hayrabad ve Hayriye'si gibi.
60. Hazret-i Padişah-ı âlem-penah... tarafından ferman-ı cihan-müta ve hükm-i vacibü'l-ittiba' sâdır oldu ki... umur-dîde a'yan ve kar-azmüde ehl-i dîvan bir yere gelub .... bu gailenün tedbîri nedür göreler. Kâtib Çelebi, s. 120: Kitâb-ı Gülşen-i Mülûk, Uğur,Osmanlı Siyâset-Nâmeleri, s. 122
61. "...kemâ hüve hakikî sadakat üzre bir hizmetim suret bulmağın ...." Kitab-ı Müstetab, s. 33. Uğur,Osmanlı Siyâset-Nâmeleri, s. 123
62. Lûtfi Paşa'nın Asafnâmesi gibi.
63. Örneğin Gelibolulu Mustafa Ali'nin "Nasihatü's-Selâtin"i gibi.
64. Uğur, a.g.e. s. 122
65. Kalemiye ve mâliye anlamında. Yoksa tabir Tanzimat'a yakın dönemlere aittir.
66. Örneğin bazılarında Farsça ve Arapça gramatikal terkipler ve şiirler, darb-ı meseller de vardır.

b) "Sadrazamlar, vezirler, defterdarlar" gibi yüksek görevli devlet adamlarının önerileri uygulanması mümkün olabilecek önlemlerdir. Söyledikleri ya kendileri ya da geçmiş padişahlar tarafından bizzat uygulanmışlardır. Dolayısıyla eserlerinde sık sık "geçmişte... sultan ... böyle ederlerdi", "... itdüği mervîdür". "Ben itdüm ...., olması lâzım gelir",. " ....Seferi'nin defterinde mesturdur" biçiminde kanıtlayıcı deyimler kullanırlar.[67] Verilen örneklerin sahipleri ise bizzat kendileri veya Fatih, Yavuz, Kanunî gibi büyük Osmanlı padişahları ya da ünlü devlet adamları olduklarından yapılan tavsiyeler de "nasihat" olmaktan çok, yönetimin iyileştirilmesi önerileridir.

c) "Sultanlar"ın kendi şehzade ve ahfadlarına yaptığı ahlâkî "nasihatnâme"ler ya da yönetim kuralları öneren "siyasetnâme"ler biçimindedir.

Diğer taraftan nasihatnâmeleri içerikleri açısından da örneğin "Nasihatü's-Selâtîn, Düstûrü'l-Amel li-Islâhi'l-Halel, Kavanîn-i Al-i Osman der Hulasa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvan" gibi teorik olanlar; "Asafnâme, Nasâyih'ül Vüzerâ v'el Ümera (Kitab-ı Güldeste)" gibi tecrübe edilmiş örnekleri esas alanlar; yahut "Koçi Bey Risâleleri" gibi kanun ve Şeriat'ın üstünlüğü ilkesini savunanlar ve "Nasihat-ı Sultan Murad", "Selimnâme" gibi Padişahların kendi şehzadeler için bizzat kaleme aldıkları nasihatnâmeler olarak da düzenleyebiliriz.

■ *Nasihatü's-Selâtîn*

Gelibolu Mustafa Âlî'nin "Nasîhatü's-Salatin" (ya da Nushatü's-Selâtin)[68] isimli eseri bir mukaddime, dört bab ve bir hatimeden ibarettir. Mukaddime'de memurların davranışları hakkında padişahların sorumlulukları, Allahü-teâlâ'nın Osmanlı soyuna olan özel ihsanı; «Lâzime» adı altında yan bölümlere ayrılan ilk bölümde "Sultanlara yapmaları gerekli olan işler"; ikinci bölümde "kanunlara uyulmaması yüzünden doğan bozukluklar; üçüncü bölümde "halkı güçsüz kılan kötü haller"; dördüncü bölümde bizzat Âli'nin karşılaştığı vefasızlıklar; "Hatîme"de 10 fasıl olarak tavsiyeler verilmektedir.Dili ağırdır. Metin içinde «hikâyet» başlığı altında tarihlerden alıntılar yapılmakta, konuyla ilgili manzum parçalar konulmakta, delil olarak da âyet ve hadisleri kullanmaktadır.

---

67. Uğur, Osmanlı Siyaset-nâmeleri, s. 106
68. Gelibolu Mustafa Alî (1541-1599) Haleb'de Timar Defterdarı iken 1581 yılında yazmıştır.

■ *Düstûrü'l-Amel li-Islâhi'l-Halel*

Katib Çelebi'nin eseri olan "Düstûrü'l-Amel li-Islâhi'l-Halel" [69] bir mukaddime ve üç fasıl ve sonuç'dan ibarettir. Mukaddime'(Giriş)de "Etvâr-ı devlet"(Devlet'in işleri), Birinci fasılda "Reayâ"; İkinci fasılda "Asker"; Üçüncü fasılda "Hazine", Netice'de çözüm yollarını belirler.

Toplumu ulemâ, asker, tüccar ve halk olarak dörde ayırır. Ve bunları "erkân-ı erbea" adıyla insan vücuduna benzetir. "Nefs-i natıka" Sultan'ı, "kuvve-i âkile" onun vezirini, "müdrike" de şeyhülislam'ı temsil eder.

Masrafların fazlalığı ve rüşvet üzerinde durur.

■ *Kavânin-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvan*

"Kavanîn-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvan"[70], eyâletler ve sancakların yönetiminde uyulması esas olan kanunların yorumları; timar, zeamet ve hasların tevcihinde vaz olunan kanunlar karşılığında çıkarılacak timarlı sipahi miktarını açıklayan bir başvuru kitabıdır. (Müezzinzâde) Aynî Ali Efendi bu eserinde bozuklukların giderilmesi için kendi görüş ve önerilerini de belirtir. Defter Emini olan yazar görevi dolayısıyla çok iyi vakıf olduğu meslekî ve hukukî tâbir ve istilahları açıklar. Yaptığı yorumlarda kayıtlara geçmiş resmi rakamları kullanır. Eser genel anlamıyla bir Nasihatnâme değil, doküman ve kanunlar içeren bir başvuru kitabıdır.

■ *Risâle-i Vazife-Hârân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osman*

Yine Defter Emini (Müezzinzâde) Aynî Ali Efendi tarafından ilk eserini tamamlayan bir "Zeyl" olarak kaleme alınmıştır. Bu eserinde yazar, Kapıkulu ve İlmiye sınıfı mensuplarının ve Saray Halkı'nın sayıları, maaşları ya da yevmiyelerine dair bilgiler verir.

Her iki kitap da, nasihat vermekten çok, yönetimdeki aksaklıkları düzenlemek isteyenlere doküman sağlamak için hazırlanmıştır.

---

69. Katib Çelebi (1609-1658) tarafından Sultan IV. Mehmed zamanında 1648-50 yıllarında yazılmıştır.
70. Defter Emini (Müezzinzâde) Aynî Ali Efendi'ye Sadrazam Kuyucu Murad Paşa tarafından 1607'de bir görev olarak verilmiştir.

■ *Âsafnâme*

Kanunî Sultan Süleyman'ın deneyimli sadrazamı Lütfi Paşa[71], "Âsafnâme" (Sadrazam Nasihatleri) adını verdiği Sadrazamın yetki ve sorumluluklarını anlatan eserini görevinden azledildikten sonra kaleme aldı.

Kitabına "Devlet çarkının eskisi gibi iyi işlemediğini" belirterek başlayan Lütfi Paşa, "devlet yönetimindeki tecrübelerini; görevin kötüye kullanılmaması, halka fazla vergi salınmaması, narh konusuna özen gösterilmesi, yeniçeri sayısının fazla arttırılmaması[72], önemli her konunun Padişaha iletilmesi " gibi sadrazamın yönetimde nasıl davranması gerektiğini anlatan görüşleri arasına "devlet görevlilerinin tek kabahatten dolayı hemen atılmaması gerektiği"ni de ekleyerek, başarılarına rağmen azledilmiş olmasındaki haksızlığı da duyurmaktadır.

Kitap "Etvar ve Ahlâk-ı Vezir-i Âzam"[73], "Tedbîr-i Sefer" , "Tedbîr-i Hazine" ve "Tedbîr-i Reaya" adlı üç bölümden oluşur. İlk bölümde Sadrazam'ın âdil ve iyi niyetli olması, suçlar örtbas etmemesi, rüşvet önlemesi gerektiği; ikinci bölümde barış dönemlerinde iken savaşa hazırlanmak, savaş dönemlerinde ise avârız vergisi koymaktan kaçınılması gerektiği; üçüncü bölümde devletin geliri giderine denk olması, açık vermemesi gerektiği vurgulanır.

Hazine, "zulüm ve işkence" ile değil, halkın kudretine göre belirlenen vergi gelirleri ile dolar. Narh uygulamasına dikkat edilmeli, çarşı, pazar sık sık denetlenmeli ve fiyat artışları önlenmelidir. Son olarak da 30 yılda bir arazî tahriri yapılıp defterlerin yenilenmesini gerektiği belirtir. Nüfus göçüne karşı çıkar.

■ *Nesâyih'ül Vüzerâ v'el Ümerâ (Kitâb-ı Güldeste)*

Defterdar Sarı Mehmed Paşa [74] bu eserinde örneklemelerde Kanunî dönemi esas alınmış ve Lütfî Paşa'nın Âsafnâme'sinden yararlanılmıştır. Benzerlerinde olduğu gibi, temel referansları yine "âyetler ve hadisler"dir. İlke olarak vergi ödeyen reâyânın zulümden korunması ve adâletli davranma-

71. Lütfi Paşa (1488-1563) Enderûn'da yetişti. Müteferrika, Sancakbeyi, sırasıyla Karaman, Anadolu ve Rumeli Beylerbeyi, Üçüncü Vezir, İkinci Vezir ve Vezir-i Âzam oldu. Padişah'ın kız kardeşi ile evlendi. Rodos'un Fethi, Birinci Viyana Kuşatması, Irakeyn ve Boğdan Seferlerine katıldı. Mimar Sinan'ı Kanunî ile tanıştırdı. Reaya'dan birine karşı acımasızlığı sonucunda çıkan olaylar 1541'de görevden alınmasına sebep oldu.
72. "Onbeş bin'den fazlası pehlivanlıktır" der.
73. "Veziriazam'ın işleri ve ahlâkı"
74. Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın vefatı 1717 tarihindedir. 1714-17 yıllarında yazmış olduğu eserini Sultan III. Ahmed (1703-1730)'e sunmuştur.

nın gerektiği üzerinde durulur. Eser, mukaddime, dokuz bölüm ve hatimeden oluşmuştur.

"Vezirazam hazretleri adalet ve insafdan ayırılmayup Hakkı yerine getirmek ve eli altındakileri hoş tutmaktan geri kalmayı uygun görmeyeler ki reâyâ buyruk sahiplerinin emirlerine uymaktan yüz çevirmeyip durumları bozulmaya ve harap olmaya. Zira "Sultanlık ancak devlet adamlariyle (rical), devlet adamları ancak mal ile, mal bayındırlıkla, bayındırlık da ancak adalet ve iyi yönetme ile olur". Yani "Devlet düzeni ricâl iledir ve askerin ayakta durması Hazine parası iledir ve Hazine toplamak ülkenin bayındırlığı iledir ve iyi hâl iledir ve ülkenin bayındırlığı da adalet , iyilik ve zâlimlere karşı koyma siyâseti iledir. Başka türlü olmaz".[75]

Yukarıda sıraladığımız türden daha pek çok nasihatnâme ve siyasetnâmeler yazılmıştır.[76]

■ *Koçi Bey Risâleleri*

Koçi Bey Enderûnlu'dur. Hem Sultan IV. Murad'a ve hem de arkasından gelen Sultan İbrahim'e musahib'lik yapmıştır. Sultan IV. Murad'la beraber Bağdad Seferi'ne katıldı.

---

75. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Nesâyıh'ül Vüzerâ v'el Ümera s. 75.
76. Örneğin: Nahifi Süleyman Efendi'nin "Nasihâ-tü'1-Vüzerâ an Nahifî Efendi" isimli eserinde bir kaç kitap bir aradadır. Vezirin birinci vazifesi, her yıl Mısır'dan Mekke ve Medine ahalisine gönderilen erzakları yerine gitdiğini denetlemek olmalıdır. Referanslar âyet, hadislerdir. Kitabında bidat, rüşvet, yol emniyeti, narh, sikke meseleleri ele alınmıştır. Ahmet bin Hüsameddin el-Amasî'nin ağır bir dille 1536 tarihinde tamamladığı 86 varaklık "Kitab-ı Miratu'l-Mülûk" da pek çok âyet, hadis, hikaye ve teşbihler yer almıştır. Kâfi Hasan Akhisarî Bosnavî Arapça ve Türkçe karışık olarak kendi müşahedelerini yazdığı ve toplumu "Kılıç sınıfı, kalem sınıfı, çiftçi sınıfı, sanat ve ticaret sınıfı olarak dörde ayırdığı "Usu'l-Hikem fi-Nizami'l-Alem" isimli eserini 1596'da Sultan III. Mehmed'e bizzat vermiştir. 1620 yılı civarında yazılmış ve bir giriş ile 12 bölüm ve bir zeylden oluşan "Kitab-ı Müstetab"ın yazarı bilinmemektedir. Sultan Selim, Kanunî Sultan Süleyman, Piri Paşa ve Lütfi Paşa ile birlikte pek çok ayet ve hadislere göndermeler yapılmıştır. Yalnızca yazar ve eser ismi verilerek şöyle devam edilebilir: Canikli Hacı Ali Paşa (ölm. 1780), Tedbîr-i Cedid-i Nâdir; İsmail Hakkı Bursalı (ölm. 1724), Sülükü'l-Mülûk; Mustafa ibn es-Seyyid Ahmed, Nasihâtü'l-Mülûk Tergîben li-Hüsni's-Sülûk; Ebu Adem Dede Hatem Akovalızâde (ölm. 1754) Minhâcü'l-Ümerâ fi-Ahvâl-i Selâtin ve'1-Vüzerâ; Mehmed Şerif Esad Efendizâde (ölm. 1615), Fusulü'l-Arafi Şanî'l-Mülûk ve'1-Vüzerâ; Pîrîzâde, Kitabü's-Siyâse; İshab Efendi, Risâle fi Âdâb-ı Hizmet-i Sultan; İdris-i Bitlisî (ölm. 1520), Kanûn-i Şâhenşâhî ; Nevî Yahya Malkarâvî (ölm.1598), Fazâilü'1-Vüzerâ ve Hasai-lü'1-Ümerâ; Abdülmecid Sivasî, Nasâyihü'l-Mülûk; Abdurrahman Yusrî, Kebîrî-zade, Nasihâtü'l-Mülûk; Pertevî Ali (ölm. 1665), Rebiu'l-Mülûk Ve Adâb-ı Sülûku'1-MüIûk; Ömer Faik, Nizâmü'1-Atik Bahrü'1-Amîk; Nailî Seyyid Mehmed, Mir'atü'n-Nizam fi Devleti'l-Fihâm; Mahir Übeydullah, Enisü'l—Mülûk; Mahmud Hamdî, Esrâr-ı Siyâsiyyat; Kemankeş Kara Mustafa Paşa (ölm. 1644), Lâyihât; Resmî Ahmed (ölm. 1779) Lâyihât". Uğur, ...Siyasetnâmeler, s. 88-103. Hatta bu listeyi uzatmak da mümkündür.

1630'da Sultan IV. Murad'a sunduğu "Telhisât-ı der Ahval-i Âlem-i Sultan Murad Han" isimli risâlesinde Devlet'te görülen gerilemenin sebepleri ve alınması gereken önlemler örnekler verilerek ve sayısal verilerle anlatılır. Ana tema "Şer'iatın ve Kanûn-i Kadîm'in tam manasiyle uygulanması gerektiği"dir.[77]

1640 yılında Sultan İbrahim'e sunulmuş olan ikinci risâle Teşrifat-ı Kadîme ve kurumların işleyişi üzerinedir.

■ *Nasihat-ı Sultan Murad*

Sultan II.Murad ile oğlu Sultan II. Mehmed'in karşılıklı konuşmaları üçüncü şahıs ağzıyla anlatılan bir diyalog şeklinde yazılmış küçük bir risâledir. İnsan ömrünü 0-9 yaş: "âlem-i tufûliyet (çocukluk çağı); 9-15 yaş: âlem-i sabâvet (gençlik çağı) ; 15-30 yaş: mertebe-i şebâbet (erginlik çağı) ; 30-45 yaş: âlem-i rücüliyet (olgunluk çağı)" olarak ayırır. Olgun insanın kararlarında daha isabetli olduğunu söyler. İskender-i Zülkarneyn (Büyük İskender), Hüsrev ve Nuşirevan'ı örnek gösterir. Efdal olan akıl ile kılıcın birleşmesidir. İskender'in Acem padişahını ve Timur'un da kendi ecdadı Yıldırım'ı bu yolla yendiğini söyler. Kadere sıkı sıkıya bağlıdır ve oğluna adaleti önerir.[78]

■ *Selimnâme*

1512 yıllarında Manisa sancakbeyi Şehzâde Süleyman'ın isteği üzerine Yavuz Sultan Selim bir ceza kanunnâmesi mahiyetinde olan ünlü Siyasetnâme'sini göndermiştir. Yavuz Sultan Selim suçları "zina, katil, hırsızlık, yankesicilik ve cerh (yaralama) ile kundakçılık" olarak beş bölüme ayırmıştır. Nitekim daha sonra şehzâdeyi Kanunî Sultan Süleyman yapacak olan kanunnâmesinde de babasının nasihatlerinden esinlenecektir.

---

77. Koçi Bey ünlü risâlesinde Padişah'a âdeta din ve devlet adına da hesap soruyor: "Velhasıl şimdiki halde reaya fukarasına olan zulûm ve taaddi bir tarihte ve bir iklimde ve bir Padişah memleketinde olmamıştır. Memalik-i İslâmiyye'den bir memlekette zerre kadar bir ferde zulum olsa Rûz-i Cezâ'da mulûk'tan sual olunur, vükelâ'dan sorulmaz ve anlara sipâriş ettim demek Huzûr-i Rabb'il-Âlemîn'de cevâb olmaz. Ah-ı serd-i mazlûmân hânümanlar harabeder. Eşk-i çeşm-i derdmendan dünyâyı garkâb-ı fenâ eder. «Küfr ile dünya durur, zulumle durmaz». Adalet tûl-i ömr'e (uzun ömre) sebeptir ve intizâm-i ahval-i fukâra Padişahlara mucib-i cennettir. Bu dediklerim kelâm benim değildir. Ulema ve meşâyih kavlidir. İtimat buyurulmazsa anlardan sual oluna ahvâl böyledir." Pakalın, c.3, s.16

78. "Padişahluk hemen bir terazi tutar kimesneye benzer, imdî padişah olub teraziyi doğru tutarsın, Allahu Teala dahi sana doğru nazar eder." Uğur, a.g.e. s. 108

g. Havass-ı Hümâyun

İstanbul'un fethinden sonra İslâm dünyasının en büyük siyasî güç kaynağı olarak bakılan Osmanlı Padişahlarının çevresini erkân ve ricâl'in seçkinleri sayılan "havas" oluşturur.

"Havas", has sözcüğünün çoğuludur. "İleri gelenler, muhterem kişiler" anlamındadır.[79] Her ne kadar İslâm-Osmanlı kültüründe geleneksel biçimde bir aristokrasi yoksa da, "havass" hakkında "aristokratlar kulübü" benzetmesi yapabiliriz.

Aslında "has" 100 bin akçe'den fazla hâsılat temin eden tımar'a verilen isimdir. Has'lar bizzat Padişah ve kadınları, sadrazam ve vezirler, beylerbeyleri ve sancakbeyleri'ne, ya da başka bir deyişle Padişahın yakın çevresine ve yüksek görevlilere verilirdi. Göreve bağlı olanlar geçicidir.

Padişah öldüğü zaman sadrazam ve onun tayin ettiği bütün memurlarla birlikte "müstâfi" (istifa etmiş) sayılırlardı. Bu bağlamda Osmanlı "erkân-ı devlet"i, Batı ülkelerinde kralın çevresinde kan bağıyla devam ederek aristokrasi oluşturan dük, düşes, kont, kontes, baron, barones ve şövalyelerinin sosyal ve hukukî statüleriyle ile karşılaştırılırsa çok farklı yapıları olduğu görülür.

Erkân-ı devlet ve ricâl Padişah'ın başta mühürünü teslim ettiği sadrazam olmak üzere, şeyhülislâm, kazaskerler, Yeniçeri ağası, beylerbeyleri gibi Divan-ı Hümâyûn'u ve devlet mekanizmasını, hükûmeti oluşturan, yürüten yüksek görevlilerdir.

(1) Mâiyyet-i Seniyye

Mâiyyet-i seniyye'yi Padişah'ın günlük hayatında en yakınında ve özel hizmetindeki "kurenây-i şehriyârî" denilen sadâkatinden şüphe edilmeyecek kimseler oluşturur.

■ *Silahdar Ağa*

Silahdar'lık Teşrifât-ı Kadîmede önemli bir görevdir. Divan-ı Hümâyûn ile Padişah arasında vasıtalık eder.[80] Silahdar ağalar, Padişah bir yere gittiği zaman yanında bulunur, alay ve törenlerde Padişahın kılıcını kabzasının alt

79. Bu yönden bakılırsa İngilizlerin fahrî ünvânı "esquire (Esq.)" ya da Fransızların "gentilhomme" dedikleri sınıf ile bazı soyut benzerlikler görülür. Diğer taraftan Osmanlı Teşkilât Tarihi'nde padişaha mahsus (başka bir deyişle Hazine'ye bırakılan) "has"lar anlamında da kullanılır.
80. Ali Seydî Bey, s. 115

tarafı sağ omuzuna dayanmış olduğu halde elinde tutar, zülüflü kırmızı kadifeden üsküfünü giyinmiş olarak sağ tarafında yürürdü. On altıncı yüzyılın üçüncü çeyreğinde "Silahdarlar cemaati" iki bin kişiden fazladır.[81]

Teşrifat'ta hasodabaşı'ndan sonra gelir ise de bulunduğu görev ve saygınlığı ondan daha yüksekti. Padişah'a onun sır kâtibi durumunda olacak kadar yakınlığı vardır. Bu bağlamda önceleri "telhisatın mühürlerini Huzur-i Hümâyûn'da açmak; Padişah'ın kendi el yazısı ile yazdığı görüşlerini ve emirlerini muhafazalarına koyup üzerlerini Padişahın mührü ile mühürledikten sonra telhis nakli nöbeti olan haseki ağa veya baltacılar kethüdası'na teslim ederek gideceği yere gönderilmesini sağlamak; gerektiğinde "muvakkaten ve müebbeden hıfzı emr ü ferman buyrulan evrakı" saklamak üzere torbalarına koymak ve zamanı gelince arz ederek hatırlatmak; Cuma Selamlıkları'nda ve saltanat binişlerinde halktan gelen arzuhalleri toplamak" gibi yalnızca Padişahın özel hizmetlerinde bulunmakla yükümlü silahdar ağa'ların vazifeleri zamanla daha da genişletilmiş ve Enderûn'da önemli görevler almışlardır.

On sekizinci yüzyılda Saray âmirliğini de üslenmişlerdi. Saray dışına vezir, beylerbeyi, kaptanpaşa ve Yeniçeri ağası payeleri ile çıkarılmışlardır. Aralarında pek çokları ise sonradan Sadrazamlığa kadar yükselmişlerdir.[82] Enderûn'dan cezalı olarak dışarı çıkarılırsa kapıcıbaşılıkla görevlendirilirdi.

Silahdar Ağa ünvanı yalnız Saray mensupları tarafından kullanılırdı. Aslında her sadrazam'ın ve vezirin bir silahdarı mevcuttur. Ancak bunlar arasında yalnızca hünkâr silahdarlarına "silahdar-ı Hazret-i Şehriyârî" unvanı verilmiştir.

■ *Çuhadar Ağa*

Saray'da Padişah'a yakınlık itibariyle "silahdar-ı Şehriyâri"den sonra gelen memuriyet çuhadar (ya da çukadar) Ağa'dır. Saray'da mevcut bütün çuhadarların başı ve âmiridir.

Enderûn'da Hasoda ağalarının önde gelenlerindendi. Fatih Sultan Mehmed döneminde teşrifatta hasodabaşı ve silahdardan sonra üçüncü sırada yer aldı. Padişah Saray dışında bir yere gittiği zaman süvarilerin sağ tarafında atlı olarak eşlik etmek, yağmurluğunu, kılıcını, özel pabuçlarını taşımak,

---

81. Koçibey, s. 16

82. Yavuz Ali Paşa, Damad Öküz Mehmed Paşa, Çerkez Mehmed Paşa, Bosnalı Hüsrev Paşa, Melek Ahmed Paşa, Siyavuş Paşa, İbşir Mustafa Paşa, Malatyalı Süleyman Paşa, Bıyıklı Mehmed Paşa, Moralı Damat, Hüseyin Paşa, Mahir Paşa gibi. Ancak içlerinde yalnız Çorlulu Ali Paşa usûl dışı olarak doğrudan doğruya Silahdarlıktan Sadrazam olmuştur.

Saray'da kürklerini ve kaftanlarını saklamak, selâmlık ve alaylarda halka gümüş para saçmak, dilekçeleri toplayıp "sır kâtibi silahdar ağa"ya vermek, bulunmadığı zamanlarda ona vekalet etmek, savaşlarda düşman topraklarına girildiğinde Padişahın hemen arkasında durarak koruyuculuğunu yapmak, ulûfe dağıtımında, Birinci Ağa Bölüğü'nün bir numaralı neferi sayılan Padişaha ayrılan ulûfeyi alıp Padişahın bahşişiyle birlikte yeniçerilere dağıtmak başlıca görevleriydi.

Saray'ın yeniden teşkilâtlanmasından önce "mabeyinci"lik demek olan "külle yevmin hizmet-i Hümâyûn"[83] da bulunurlardı. Çuhadar Ağa'nın emrinde başçuhadar, ikinci, üçüncü ve dördüncü çuhadarlarla 40 kadar çuhadar ve ayrıca lala, kullukçu, zülüflü baltacı, sofalı, heybeli, yedekçi denen hizmet personeli olurdu.

Çuhadar ağa Saray'da terfi ederlerse "çuhadar-ı hassa" olurdu. On yedinci yüzyılda rikabdarlar taşra hizmetine çıktıkları zaman kendilerine beylerbeyliği verilmiştir. Ayrıca vezir olanlar da vardır. Tülbenddarların On sekizinci yüzyıldan önceki teşkilâtta yeri rikabdardan sonradır. Tülbent gulâmı dışarı hizmetine çıktığı zaman Yeniçeri ağası ve vezir olurdu.

Saray teşkilâtı dışında da teşrifat ve güvenlik işlerine bakan, resmî daireler arasında irtibatı sağlayan "maiyet memuru" anlamında "çuhadarlık" görevi vardı. Örneğin sadrazamın konağında bu işleri yapan görevliye "iç çuhadar" denirdi. "Kapı çuhadarları" vezir ve yüksek memurların işlerini yürütürlerdi. Özel hizmetlerde kullanılanlara "tebdil çuhadarları" denilirdi.

■ *Müteferrika'lar*

Müteferrika "çeşitli işler gören kimse" demektir. Dolayısıyla hem Padişahın ve hem de Sadrazamla diğer vezirlerin de müteferrikaları vardı. Müteferrikaların bir kısmı timar ya da zeametli idi. Saray hizmetlerinde olanlar ulûfeli maaşlı yani yevmiyeli müteferrikalardır. Ancak müteferrikalar hiçbir zaman diğer sıradan hizmetliler düzeyinde görülmemelidir. Fatih'in Kanunnâmesi'nde bunlara "vâcib ür-riâye ağalar" denilmiş ve sadrazam'ın huzuruna çıkarlarsa ayakta karşılanmaları gerektiği belirtilmiştir.

Müteferrikalar kapıkulu silâhşörü olarak da itibarlı bir sınıftır. Padişahlar sefere gittikleri zaman rikâb-ı Hümâyûndaki Padişah tuğlarının, saltanat sancaklarının ve daha da mühimmi «Enderûn Hazinesi» nin muhafazası müteferrikalara aittir. Müteferrikalar seferde diğer yeniçeriler gibi zırh, tolga, sorguç ve kolçak da kullanırlar.

---

83. Hergün Padişah'ın hizmetinde

Merasim ve alaylarda başlarına mücevveze, arkalarına atlas üst veya erkân kürkü giyerler, Hükümdar Cuma Selamlığı'na gittiği veya dışarı çıktığı zaman müteferrikalar önünde giderler. Padişaha bayram tebriki yapılırken müteferrikalar etek öperlerdi. Terfi edenler timar defterdarı olurlardı. Bunlar vezir-i âzam'ın ziyaretine gittikleri zaman, emektarlıklarına riayeten ayağa kalkar ve tâzim ederdi. Senelik mevacibleri 66 yük ve 10 bin akça tutuyordu.

Nitekim On yedinci yüzyılın ilk çeyreği biterken müteferrikalar arasında 9 vezir evlâdı , 5 beylerbeyi çocuğu , 22 ümera evlâdı , 4 defterdarzâde ve 20 rikâb ağası evlâdı vardı.

On altıncı asrın ilk yarısında Saray hizmetinde bulunan müteferrikaların sayıları 40 kadar iken asır sonlarında 11 misli artarak 433, Onyedinci asır sonlarında ise 631'e ulaşmıştı.[84]

■ *Haseki'ler*

Haseki'lik bir anlamda hizmet ve sadakatleriyle Padişah'ın itimadını kazanmış "havas" denilen itibarlılar zümresini andırır.[85] Osmanlı Sarayı'nda Bostancı hasekileri ve Yeniçeri hasekileri olmak üzere asker kökenli iki haseki sınıfı vardı.

Bostancı hasekiler özellikle Arnavut kökenli bostancılar arasından seçilirlerdi. 100 kişi olan bostancı hasekileri Padişahın her gittiği yerde en az 60 kişilik bölük olarak bulunurlardı. Padişahın Saray dışında korunması ve asayişin sağlanmasını Haseki ağası düzenlerdi. "Tebdil hasekisi" adıyla anılan 12 bostancı hasekisi Padişahın en yakınında yer alırlar ve gizli istihbarat işlerinde kullanılırlardı.

Yeniçeri hasekileri, Yeniçeri Ocağı'nın 14., 49., 66. ve 67. ortalarının adıdır. Atlı ve yaya olmak üzere ikiye ayrılırdı. Yayalara "Hasekiyan-ı Piyâde" denirdi. Dört haseki ortasının nefer sayısı yaklaşık 1 000 kişiydi. Bu ortaların yayabaşıları Padişah'ın katıldığı Saray dışındaki tören ve alaylarda ikisi solunda, ikisi sağında yürürlerdi.

Dört ortanın en kıdemli yayabaşısına "başhaseki ağa" denirdi. Yeniçeri hasekilerini diğerlerinden ayırmak ve itibarlı olduklarını belirlemek için kendilerine "haseki ağa" denilirdi. Diğer yeniçeriler sorguç yerine kaşıklarını koydukları halde bunlar tüylü sorguç takarlardı. Yeniçeri ağası sefere katılmazsa savaşa gitmezlerdi.

---

84. Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı s.430
85. Fransızların "gentilhomme" dedikleri yarı askerî sınıfa benzer bir zümredir. Hasekilik unvanı Padişah'ın yakını olan kadınlar hakkında da geçerlidir.

■ *Darü's-Saade Ağası*

Darü's-Saade ağası Osmanlı Saray'ında haremağalarının başı, Harem ve Hassü'1-Has denen Padişah'ın yaşadığı "Darü's-Saade" bölümünün hizmetlilerinden sorumlu en büyük âmirdir. Saray baltacıları da Darü's-Saade ağasının emrindedir.

"Kızlar ağası"[86] olarak bilinirse de bulunduğu göreve gelebilmesi için "acemi ağası, nöbet kalfası, ortanca, hasırlı, yaylabaşı oğlanı, başkapı gulamı, hazine kethüdası, müsahib ağa, oda lalası, hazine vekili, hazinedar, Eski Saray ağası" gibi çok uzun ve önemli aşamalar dizininden geçmesi gerekirdi.

Padişah Darü's-saade ağası'na takip edilmek üzere beyaz üzerine yazılmış emirler verdiğinden Darü's-saade ağası günün herhangi bir saatinde kendisiyle görüşebilirdi. Dolayısıyla devlet erkânı da Darü's-saade ağası'na yazı gönderebilirlerdi. Bu yönleri çağdaş tabirlerle değerlendirilirse Padişah'ın özel kâtibi anlamında bir hizmeti yürüttüğü söylenebilir. Bâbüs'saade ağası teşrifatta sadrazam ve şeyhülislâm'dan sonra gelirdi.

Diğer taraftan Darü's-saade ağası Haremeyn (Mekke ve Medine) vakıflarını yönetmek ve her yıl Hicaz'a Surre Alayı göndermek, "Dolab" denilen Haremeyn Hazinesi hesaplarını tutmak, Evkaf-ı Selâtin (Padişah vakıfları)'den gelen "Ceb-i Hümâyûn" akçelerini Hazine kethüdası'na teslim etmek, çarşamba günleri vakıf mukataa ihâlelerinin, ferağ, intikal ve mahlûlat işlemlerinin ve vakıf kurumlarındaki görevlilerin atamalarının görüşüldüğü "Ağa Divanı"na başkanlık yapmak ve "taşra çıkarılan sultanlar"a aylıklarının dağıtılması ile de görevlidir.

Tören ve teşrifat açısından şehzadelerin doğum müjdesini sadrazama duyurmak, "beşik alayı" düzenlemek, Padişahın ölüm haberini duyurmak, cülûs ve cenaze törenlerini düzenlemek, ölen Padişahın terekesini deftere geçirtip "İç Hazine"ye teslim etmek, hanım sultan nikahlarında "vekillik etmek" gibi görevleri de vardır. Savaş sırasında "İç Hazine"den sorumludur. Padişah adına bahşiş ve çelenk (sorguç) verirdi.

Saray'da özel bir mutfağı, Ahırkapı'da bir ahırı ve atları vardı. Selimî kavuk, kışın dört yenli samur, yaz aylarında ise varsak, sincap kürk giyer, belinde mücevher kakmalı ve köstekli bıçakla törenlere katılırdı. Bu görevden uzaklaştırılanlar Mısır, Mekke ya da Medine'ye sürgüne gönderilirdi.[87]

---

86. On altıncı yüzyıl dışında zenci hadımağalar içinden atanırdı

87. Darü's-saade ağaları, İstanbul'daki ayaklanmalara karıştıkları için giderek gözden düştüler ve II. Mahmud döneminde görevleri haremağalarının amirliğiyle sınırlandı. Tanzimat döneminde de kaldırıldı

■ *Çavuş Ağalar*

Saray çavuşları Enderûn'da müezzinlik, mehterlik gibi çeşitli özel hizmetleri üstlenmişlerdi. Çavuş ağalar, Padişah'a doğrudan hizmet verirler, savaşta yaverlik yaparlardı. Selâm çavuşu, küçük çavuş, orta çavuşu, çavuş vekili, Divan çavuşu, çavuş gediklisi, başçavuş, çavuşlar emini, çavuşlar kâtibi gibi rütbeleri vardır. Saray çavuşları ellerinde iki ucu kıvrık, "çevgan" denilen gümüş asa taşırlar, "yelken külah" denilen başlık giyerlerdi. Cuma ve bayram selamlıklarında alkışçılık ederlerdi. Bu tür protokol görevleri dışında savaş zamanlarında Yedikule'ye götürülen veya konutlarında oturtulan elçileri göz altında tutarlardı.

Diğer taraftan madenlerin işletilmesi gibi özel denetim işleriyle de görevlendirilirlerdi. Vezirlerin ve defterdarların emrine ayrıca "selam çavuşu" verilirdi.

(2) Bendegân-ı Şâhâne

Padişahın özel hizmetlerini gören "kahvecibaşı, berberbaşı, esvabcıbaşı, seccâdecibaşı" gibi görevlileri ifade edenlere "bendegân-ı şâhâne" denirdi.

Bunlardan çok daha ileri konumda Saray'da Padişah'la yiyip içme, eğlenme ayrıcalığı bulunan bir de "havass-ı bendegân" sınıfı vardır. Nitekim bunların içinden bir kısmı Padişah'ın şehzadeliği sırasında ona arkadaşlık ya da hizmet etmişlerdir.

Genel olarak "musahiban" denilen bu kimseler sohbetlerinden istifade edilen, ilim, irfan sahibi, özellikle nüktedân ve hazırcevap kimselerdir. Padişah'a bu denli yakınlıklarından ötürü Saray'da göreceli olarak Sadarazam'dan bile daha itibarlı durumları vardı.[88]

(3) Rikâb-ı Hümâyûn ağaları

Padişah Enderûn dışında iken maiyyetinde bulunanlar için "Rikâb-ı Hümâyûn" deyimi kullanılırdı. Rikâb kelimesinin yalın anlamı "üzengi" demektir. Kavram olarak da "huzur, büyük bir kimsenin önü, katı" anlamına gelir.

Maiyyet'de yer alan devlet erkânı dışında Padişah'ın atının yanında yürüyerek koruma görevi üslenen "Rikâb-ı Hümâyûn ağaları" ("rikâb ağaları" veya "üzengi ağaları" da denir) bulunurdu..

88. Daha sonraki dönemlerde aralarından bir kısmı Mabeyn-i Hümâyûn bünyesinde yer aldılar.

Bu ağalar "yeniçeri ağası, mîr-i alem, kapıcılar kethüdası, kapıcıbaşılar, çavuşbaşı, şikâr ağaları denilen çakırcıbaşı, şahincibaşı ve atmacacıbaşı'lar, mîrahur, çaşnigirbaşı, Altı Bölük ağaları denilen sipah, silâhdar, gurebâ-yı yemîn, gurebâ-yı yesâr, ulûfeciyân-ı yemîn, ulûfeciyân-ı yesâr ve Cebeci, Topçu ve Arabacıbaşı"lardır.

h. Teşrifât-ı Kadîme

"Teşrifat-ı kadime" devlet protokolünün Osmanlı belgelerinde kullanılan adıdır. "Teşrifat", resmî terminolojide "törenlerde devlet erkân ve ricâli arasında makam ve rütbelere göre öne geçmek ve arkada kalmak düzeninin kurallarını koymak ve uygulamak" anlamına gelir. Padişahların cülûs, muayede, Cum'a selâmlığı, cenâze törenleri, Donanmâ-yi Hümâyun'un sefere çıkışı, seferden dönüşü, hacıların uğurlanışı, Surre Alayı, Hacıların Dönüşü, Ulûfe Tevzi'i ve diğer törenlerin bu kadar ayrıntılı olarak teşrifat defterlerinde kaydedilmiş olması ve yine aynı ölçüde duyarlılıkla uygulanması, Osmanlı devlet teşkilâtının geleneksel ve güçlü bir bürokrasiye sahip olduğunu göstermektedir.[89]

Diğer taraftan devletler hukukuna göre ele alınırsa "Teşrifat" "bazı tören ve durumlarda hükümdarlara ve devlet başkanlarına verilen "hükümranlık şerefleri"ni esas alarak düzenlenmiş uyulması zorunlu olan kurallar" bütünüdür. [90]

Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde Kanunî Sultan Süleyman tarafından ihdas edilen "teşrifatçılık" Divan-ı Hümâyûn'da da en önemli görevlerden biri olmuştur.[91]

"Teşrifâtî efendi" bütün törenlerin nasıl yapıldıklarını bilir. Saray'da, Makam-ı Muallâ[92] ve Paşa Kapısı'nda yapılan bütün merâsimler düzenlenirken, elindeki defterde yazılı ananeleşmiş kuralları uygulardı.

Divan'da mevâcib (maaş) verilmesi, ziyafetler, elçilerin kabulü, Mısır Hazinesi'nin gelmesi, yeni padişahın cülûsu, Saray'da yapılan muayede

89. Bu bağlamda Tanzimat düzenlemeleri bir anlamda Osmanlı teşkilât tarihindeki "bürokratik reform" olarak da ele alınabilir. Bu tarihten sonra Osmanlı bürokrasisi biçim değiştirmiş, bu yeni bürokrasinin yeni teşrifatını (devlet protokolünü) düzenlemek için bir de "Teşrifat Nâzırı" ihdâs olunmuştur.
90. Bu bağlamda örneğin Fransa'nın "Güneş Kral" lâkabını taktığı XIV. Louis'ye göre "teşrifat herkesin üstündedir ve amacı devlet adamı ve devlet temsilcisi yetiştirmektir." Nitekim XVI. Louis zamanında Fransa Sarayında Teşrifat'ın tavsamış olması bir anlamda Fransa Krallığı'nın kaderini belirlemiştir. İngiltere'nin Kraliyet Sarayında ise her zaman teşrifat uygulanmıştır.
91. Hammer'den naklen Uzunçarşılı, Bahriye Teşkilâtı, s. 58
92. Sadrazam veya şeyhülislam kapısı için kullanılır deyimdir.

ve tebrikler, Donanma'nın sefere çıkması ve dönüşü, gemilerin denize indirilmesi, Hükümdar'a pişkeş çekilmesi, tevcihat-ı mûtâde, taltif, terfih veya tayin sebebiyle huzurda hil'at giydirilmesi, giydirilen hil'atler sırasında yapılan merasimleri düzenlemek teşrifatçı'ya aitti. Bundan başka vezir, beylerbeyi ve erkân-ı devlete ait olan rüsûm ve harçların da defterini tutardı.

Bu işlerin yürütülebilmesi için Divan'da teşrifatçı'ya bağlı teşrifat kesedarı, teşrifat halifesi, kaftancıbaşı ve teşrifat kesedarı yamağı'ndan oluşan bir "teşrifat kalemi" vardı.

Daha sonraki uygulamalara örnek olmak üzere Saray ve devlet merasimlerinin bütün sicillerini saklamak teşrifat halifesi (veya teşrifatçı kalfası) ve kesedar'ın göreviydi. Kaftancıbaşı Padişah veya sadrazamın huzurlarına kabul edilecek olanlara giydirilecek "beylik" protokol hil'atlerini muhafaza eder ve icab ettikçe kullanırlardı.

(1) Arz'a Giriş

Divan-ı Hümâyûn toplantılarından sonra Padişah'ın huzuruna Arz'a girilmek için yazılan telhisi "kapıcılar kethüdâsı"; Arz'a girilmesi gerekmeyen, yalnız "onay"lanmak üzere gönderilenleri de "telhisci ağa" götürürdü. Bu takdirde Padişah telhisin üzerine eliyle genellikle bir kelime veya kısa bir cümleden ibaret olan emrini yazar ve "hatt-ı şerif" Divan'a iade edilirdi. Telhisler gönderilirken ve geri gelişlerinde Divan'da bulunanların hepsi ayağa kalkarlardı.

■ *Sadrazam ve Divan Üyeleri*

Sadrazam, vezir veya kim olursa olsun Arz'a girerken kürkünü ve hil'atini Babüssaade'de denilen Üçüncü Kapı'da giyerdi. Dönüşte, sadrazam dışında herkes yine aynı yerde hil'atini çıkarırdı. Sadrazam ise Kubbealtı'na kadar hil'atı giyinik olarak gelir ve orada çıkarırdı.

Vezirler Arz'a ancak sadrazamla birlikte girebilirler. Kubbe veziri olmayan, taşrada görevli "hâriç vezirler"in Arz'a girmeleri gelenek değildir. Kubbe vezirleri ancak ilk kez Arz'a giriyorlarsa "serâsere kürk" giyerlerdi. Ulûfe tevzi'i (veya "Galebe Divanı") dışındaki arzlarda kürk giydirilmez.

Sadrazam'a her ulûfe dağıtımında serâsere kürk verilirdi. Defterdar, her ulûfe verilişinde hil'at giyip Arz'a girerdi. Ancak defterdar vezir rütbesinde ise hil'at yerine kürk giyer. Defterdarın ilk girdiği Arz yeniçeri aylıklarının

dağıtımına rastlarsa, biri ilk kez Arz'a girdiği, diğeri ulûfe tevzi'i için verilen iki hil'ati birbirinin üstüne giyerek Arz'a girerdi.

Yeniçeri ağası her Arz günü önce yalnız olarak Arz'a girer. Eğer Vezir rütbesinde ise daha sonra bir kez de sadrazam'la birlikte Arz'a girer. Kazaskerler sadrazam'dan önce Arz'a girerler. Ancak bunlara diğer devlet ricâli gibi hil'at ve kürk giydirilmez.

Sadrazam Arz Odası'na girince Padişahı selâmlayıp eteğini öper, sağ yanında durur. Bu tören sırasında başka kimse Padişahın eteğini öpemez. Sadrazam'dan sonra Kubbe vezirleri de içeri girip Padişahı selâmlarlar. Bu sırada Defterdar ulûfe tevzi'ine ait telhisi okur. Bir süre bekler ve çıkar. Arkasından vezirler de çıkarlar. Eğer içerde yabancı elçi varsa, vezirlerden önce o çıkarılır.

Sadrazam Arz'dan çıkınca topluca Kubbealtı'na gidilir. Sadrazam yerinde ayakta durur. Önce Kubbe vezirleri etek öpüp kendilerine ayrılan yerlerini alırlar. Sonra diğer Divan üyeleri rütbe sırasıyla etek öperler ve dağılınır. Vezirler birbirlerinden ayrılırken, sadrazam'a selâm durdukları gibi, her vezir kendisinden üst rütbedeki vezire de selâm dururdu.

■ *Yeni Ta'yin Olunan Erkân*

Her yıl yapılan "Tevcihât-ı Umûmiye"de memuriyetleri ibka ya da yeniden tayin edilen vezir, vali ve beylerbeyilerden İstanbul'da bulunanların bizzat kendilerine, taşrada olanların da İstanbul'da bulunan kapı kethüdalarına Paşakapısı'nda sadrazamın huzurunda hil'atleri giydirilerek memuriyetleri ilân olunurdu. Tevcihat'da bulunulan vezirler ve askerî ve mülkî büyük memurlar İstanbul'da iseler Huzur'a kabul edilmeleri adetdi.

■ *Elçilerin "Nâme" Arzı*

Müslüman ve Hıristiyan devlet hükümdarlarından mektup getiren elçiler Arz'a girmeden önce sadrazam ve vezirler Arz'a alınırlardı. Sonra Rikâb-ı Hümâyûn ağaları elçi'yi Arz Odası'na getirir, yer öptürürlerdi. Elçi konuşmasını bitirince "mîr-i alem ağa" elçinin elindeki mektubu alıp ayakta duran Kubbe vezirleri'ne verir. Onlar da birbirlerine devrederek sadrazam'a ulaştırırlar. Sadrazam Nâme'yi Taht-ı Hümâyûn'un kenarına bırakırdı. Elçi Padişah'ın sorularını yanıtladıktan ve Padişah'ın arzusu Divan tercümanı aracılığıyla elçiye anlatıldıktan sonra Rikâb-ı Hümâyûn ağaları tarafından dışarı çıkarılırdı. Sonra Kubbe vezirleri ve en sonra sadrazam dışarı çıkardı. Bıraktığı nâme tercüme ettirilerek Padişah'a arz ve takdim edilirdi.

■ *Elçilerin Çağrılması*

Müslüman veya Hıristiyan devlet elçilerinden birine Padişah'ın bir nâmesi teslim edilecekse, elçi Arz Odası'nda Padişah huzuruna alınır. Burada Padişah'ın yaptığı konuşmadan sonra, Sadrazam Padişah'ın sağ tarafındaki yastık üzerine konulmuş mektubu alır, öpüp başına koyduktan sonra yanında duran vezire verir. Vezirlerin herbiri öpüp başlarına koymak suretiyle mektubu elden ele geçirerek en sonda duran "mîr-i alem ağa"ya ulaştırırlar. O da öpüp başına koyduktan sonra elçi'ye verirdi. Elçi mektubu öper ve elinde tutarak Babüssaade'den çıkar, ancak Ortakapı'ya geldiğinde yanındaki sefâret başkatibine teslim edebilirdi.

(2) Taltif'ler

Tanzimat öncesi dönemde devlet erkânı ve ricâli ödüllendirmek ya da şereflendirmek için nişan ve madalya verilmesi yöntemi kullanılmamıştır. Gerekli görülen kişiler Fatih Sultan Mehmed ve Kanunî Sultan Süleyman kanunnâmelerinde belirtilen kurallara ve teşrifât-ı kadîme usûllerine göre "kılıç, hançer, sorguç, tuğ, tabıl, çelenk ve kaftan" gibi "nişan ve alâmet"ler ya da "eğer, at ve para" gibi ihsanlarla taltif edilmişlerdir. "Avrupa icâdı" takılar olarak bilinen madalya veya nişan verilmesi yerine örneğin yararlık gösterenlere "çelenk"ler verilir, hil'atler giydirilirdi.Osmanlılar tarafından taltif maksadıyla nişan ve madalya dağıtılması On dokuzuncu yüzyıl başlarından sonradır.[93]

Ancak Osmanlı Teşrifatı'nda vurgulanması gereken özellik "önceden ödüllendirme" yönteminin kullanılmasıdır. Önemli görevler verilen devlet ricâline (ve bazan tüm maiyetlerine) hil'at'ler giydirilmek suretiyle hem gayrete getirilmekte hem de kendilerinden muvaffakiyetler beklenildiği ve de aynı oranda ağır sorumlulukları olduğu peşinen hatırlatılmaktadır. Örneğin her bahar Donanmâ-yi Hümâyun'la Akdeniz'de sefere çıkan kapudan-ı derya ve maiyeti, ya da Ordu-yi Hümâyun'la sefere çıkan seraskerpaşa ve mâiyeti hil'atler giydirilerek önceden taltif edilirlerdi.

■ *Hil'at Giydirmek*

Osmanlı Devleti'nin Teşrifat-ı Kadîme kanununda her görev için giydirilmesi gereken hil'at türleri belirtilmiştir. Görevlendirme, ödüllendirme ya

93. Bununla beraber İslam tarihinde Abbâsî halifeleri ve Anadolu Selçukluları bir anlamda madalyalara benzer "atiyye dinarları" bastırmışlardır. Osmanlı tarihinde de ilk kez 1730 yılında "Ferâhî" adıyla bir madalya bastırılmıştır.

da teşrifat gereği olarak "hil'at iksası" denilen giydirme yetkisi Padişaha, sadrazama ve vezirlere aitti. Hil'atlar veriliş sebebinin önemine göre değerlendirilen hassü'1-has, has, âlâ, bâlâ, elvan, sevb ve zerrin gibi çeşitli türlerde olur. Örneğin vezirlere samur kürk, diğer erkâna "sade" kaftan giydirilirdi. Padişah tarafından hil'at giydirilenlere sadrazam da ikinci bir hil'at giydirmesi de kanundu.[94] Diğer taraftan Padişah iradesi ile rütbe ve görev verilenlere Sadrazam tarafından "tevcih hil'atı" giydirilirdi.

Hil'at (ya da kaftan) Padişahlar tarafından devlet erkânına giydirildiği gibi sadrazamlarla vezirler de aynı suretle gerekli diğer kişilere hil'at giydirirlerdi.

Vezirlere serâser kaplı , diğer erkân-ı devlete ise sade hil'at giydirilirdi. Büyük hizmetIeri görülen beylerbeyilere de iki kat hil'at giydirilirdi.

Diğer taraftan davetli ricale törenlerde giydirilen ve törenden sonra yeniden kullanılmak üzere Hil'at Hazinesi'ne konan hil'atlere de "mirî hil'at" denilirdi.

Ulufe dağıtımı ardından, Padişahın Sadrazam'a "âlâ samur kürk" ve "devir kürkü" giydirmesi kanundu. Vezirlik verilenlere "hil'at-ı vezâret" denen, ferace kürk giydirilirdi. Takdir edilen vezirlere "hil'at-ı fâhire-i şâhâne" ile birlikte sorguç, kılıç, hançer ve atiye gönderilirdi. Donanma Bahar Seferi'ne çıkarken Kaptanıderya'ya ve donanmayı hazırlayan Tersane-i Âmire erkânına Yalıköşkü'nde padişahça hil'at giydirilirdi. Defterdara da yılda bir kez hil'at-ı fâhire verilirdi. Mevlid Alayı dolayısıyla Birûn ve Enderûn görevlilerine de hil'at dağıtılırdı. Şehzade doğumlarında müjdecilere ve davetlilere, Surre Alayı çıkarılmasında Darü's-Saade ağasına, Saray'dan dış göreve gidenlere hil'at verilirdi. Saray'da ağırlanan devlet konuklarına ayrılırken "hil'at-i vedâ" denilen bir kaftan giydirilirdi.

Osmanlı teşrifatı (protokolü) için vazgeçilmez bir simge olan hil'atleri hazırlamak için Saray'da, hazinedarbaşı ve kaftancıbaşı'nın yönetiminde ayrı bir örgüt biçiminde çalışan Hassa Kârhanesi'nde "hayyâtin-i hil'at" ve "hayyâtin-i hassa" denen, yedişer kişilik üç bölükten oluşan terziler her türden hil'at üretirlerdi.

(3) "Muayede"ler

Padişah'la Saray'da bayramlaşmaya "Muayede Alayı" (veya Resm-i Muayede) denilirdi. Osmanlı Sarayı'nda Ramazan ve Kurban bayramlarında

94. "Her kimse ki bir mansıp için şevketlû Padişah-ı Âlempenah hazretlerinden hil'at giye, elbette varıp vekil-i Devletten dahi bir hil'at giymek kanun-ı kadîmdir". Tevkii Abdürrahman Paşa Kanunnâmesi, Millî Tetebbûlar Mecmuası, sayı 3, sayfa 529

Has Oda'da Enderûn ağalarıyla "muayede-i havas", devlet erkânı ile de Bâbüssaade önünde "muayede-i umumî" denilen törenler yapılırdı.

■ *Ramazan'ın 26. Günü*

Sadrazamın bayram tebrikatı için şeyhülislama gelmesi gelenektir. O gün fetvâ emini efendi iftara gelip sadrazam'ın huzuruna girer. Hep birlikte alayla şeyhülislam'ın evine gidilir. Fetva emini alayda reisülküttab ve çavuşbaşının önünde gider. Sadrazam kallâvî kavuk, mevsime göre erkân samur kürk veya sof ferace giyerdi. Diğer kapı halkı mücevveze sarık ve erkân kürk veya mevsime göre sof ferâce giyerek alaya katılırlardı. Her iki taraf arasında etek öpme töreni yapılır, diğerlerine izin verilirdi. Sadrazam kavuğunu değiştirir, iftar vakti beklenir, sonra Sadrazamın istediği bir camide teravih namazı kılınırdı.

■ *Ramazan'ın 27. Günü*

Şeyhülislam Sadrazam'ın bayramını Sarayında (Bâbıali'de) tebrik eder. Kethüda bey, reisülküttab efendi, mektubî ve teşrifâtî efendiler ve diğer kapı halkı mücevveze sarık ve divanî elbiseleriyle kapıda karşılarlar. Merdiven sahanlığına sadrazam ağaları sırayla dizilir. Sadrazam kallavî kavuk ve erkân samur kürk giymiş olarak binek taşına kadar karşılamaya gelir. Kethüda bey ve kapıcılar kethüdası şeyhülislamın koluna girerek Arz Odası'na gelinir. Şeyhülislam ve sadrazam kavuklarını çıkarıp sarık giyerek bir süre sohbet ederler ve gülsuyu ikram edilir. Sonra şeyhülislam dönüşünde sadrazam ve kapı halkı tarafından teşyi edilir.

Şeyhülislam'ın gidişinden sonra İstanbul'da bulunan vezirler mevsim gereği erkân samur kürk veya sof ferâce giymiş divan bisatlı eyerlenmiş atlarına binerek sadrazamın sarayına gelirler. Kapı halkı tarafından kapıda karşılanırlar. Sadrazam kendilerini Arz Odasında karşılar. Bir süre sohbette bulunulur, gülsuyu ve buhur ikram edilir. Dönüşte karşılandıkları yere kadar uğurlanırlar. Vezirler buradan şeyhülislam'a, oradan da eski vezirlere giderlerdi.

Ulemâ, kapıcıbaşılar, hâcegân, Yeniçeri ağası, Ocak ağaları sadrazamın bayramını tebrik ettikten sonra şeyhülislam'a, oradan da diğer vezirlere giderlerdi.

Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ise önce şeyhülislam'ın evine gidip onun sadrazam'dan dönüşünü beklerler. Şeyhülislam evine gelince kazaskerlerle bayramlaşır, oradan sadrazamın sarayına giderler, buradan çıktıktan sonra vezirlerin ziyaretlerine gidilirdi.

■ *Ramazan'ın 28. Günü*

Bayramlaşacak olan kişiler belirli saat ve yerlerde toplanırlar. Selâtin şeyhleri Arz Odası dışındaki sofada, mazul İstanbul kadıları, mahrec eyâlet kadıları "misafir odası'nda, ocaklılar "divanhâne"de toplanırlar. Sadrazam selâtin şeyhlerini divanî elbisesini giymiş ve ayakta olarak âdi destar sarıkla karşılar. Bayramlaşma ayakta yapılır, dualar edilir. Bunların armağanlarını teşrifatçı koyunlarına koyar. Kadıları kallâvî kavukla ayakta karşılar. Gelenler etek öptükten sonra herkes oturur, buhur ve gülsuyu ikram edilir. Sohbet yapılır. Yeniden etek öperek giderler. Ocaklılar için Sadrazam kallâvî kavuk, beyaz üstlük ve çizmelerini giyerek Divanhane'ye gelir. Burada askerî rütbelere ve geleneklere uygun özel bir tören yapılır. Tören bitince sadrazam kalkar, alkış tutulup Arz Odasına döner.

■ *Ramazan'ın 29. Günü*

Sadrazam Arz Odası'nın dehlizi kenarına konulan iskemleye oturur. Kallavî kavuk ve beyaz üstlük giyer. Bayramlaşacak olanlar Arz Odasının büyük kapısından girip diğer kapısından çıkarlar. Önce azledilmiş paşalar, mir-i alem ağa, kapıcıbaşı ağalar etek öpüp giderler. Sadrazam bunlar için ayağa kalkar. Gedikli müteferrikalara, selâtin cami kâtiplerine ayağa kalkmaz. Müderrislerin bayramlaşması Divanhane'de yapılır. Kazaskerler etek öpen müderrislerin isimlerini önceden kaydettikleri defterden okuyarak sadrazam'a takdim ederler. Tören bitince Sadrazam ayağa kalkar. Alkış tutulur. Arz Odasına geri döner.

Ramazan'ın 30. günü sadrazam'ın sarayında bayramlaşma yoktur. Ancak bayram gecesi sadrazam Padişah Sarayında bayramlaşma yapar.

■ *Bayram Günü Merâsimleri*

Bayramın birinci günü Bâbüssaade önünde taht kurulur. "Fatih Kanunnâmesi"nde Bayramlarda yapılacak merâsim "Bayramlarda Meydân-ı Divan'a taht kurulup çıkmak emrim olmuştur. El öpüldükde vüzerâm ve kazaskerlerim ve defterdarlarım kafadarım olub duralar" biçiminde belirtilmiştir. Yine teşrifatta Padişahın erkâna ayağa kalkacağı "Vüzerâma ve kazaskerlerime ve Başdefterdarıma ve Nişancıya kendim kalkmak kanunumdur" denilerek gösterilmiştir.

Önce Padişahın hocası el öper, bu sırada Padişah saygı ifâdesi olarak ayağa kalkardı. Sonra Kırım hanzâdeleri etek öperlerdi. Sonra "nakibüleşraf, şehzâde hocaları, özengi ağaları, kapıcıbaşılar, mirahurlar, çaşnigir ağaları,

müteferrikalar, hekimbaşı, mehterbaşı, hazinedarbaşı" gibi Sarayla ilgili görevliler huzura girerlerdi. Sonra "sadrazam, vezirler, kazaskerler, kapudan paşa, rumeli ve Anadolu beylerbeyleri, başdefterdar, Anadolu defterdarı, reisülküttab, defter emini, Tersâne emini, ruznamçeciler, mimarağa" el ve etek öperek Padişahın bayramını tebrik ederlerdi. Padişah devlet erkânına ayağa kalkardı.

Onlardan sonra Şeyhülislam ilmiyye sınıfı ile birlikte huzura alınır ve Padişahın bayramını tebrik ederdi. Bu sırada şeyhülislam el öpmez, eğilmekle yetinirdi. İlmiyyeden sonra Yeniçeri ağası, sekbanbaşı ve Seyfiyye ricali tebriklerde bulunurdu.

(4) Vefat'lar

Gerek padişahların ve gerekse Hanedan üyelerinin vefatlarında, ya da sadrazam ve şeyhülislamların vefatlarında yapılacak merâsimlerin kuralları ve biçimleri Teşrifat-ı Kadîme defterlerinde belirlenmiştir.

(a) Padişah Cenâzeleri

Devlet adamlarına cenâze namazı kılınması ve dinî tören yapılması Padişahın iznine bağlıdır. Bu nedenle ölen Padişahın cenâzesinin yıkanmasından önce Teşrifatî efendi Babüssaade Ağası vasıtasıyla Padişahtan "Merâsim-i lâzime ne ise yapılsın" iznini alır.

Eski Padişah öldüğü zamandaki elbisesiyle Harem kapısı dışında kurulan gölgelik içinde şeyhülislam, sadrazam, vüzerâ, Yeniçeri ağası, kaptan paşa, kazaskerler, defterdar, reisülküttab, Ocak ağaları ve diğer devlet adamları tarafından görülüp dua edildikten sonra cenâze Darüssaade Ağası'nın nezâretinde Saray imamı, Padişah imamı ve selâtin şeyhleri tarafından yıkanır. Bu sırada Sadrazam, Ayasofya, Sultanahmed, Fâtih ve Süleymaniye camilerinde salâ verilmek üzere İstanbul Kadısı'na bir buyruldu gönderir. Şehremini ağa ve mimar ağayı mezarı hazırlamakla görevlendirir.

Cenâze yıkandıktan sonra devlet adamları tarafından dua edilip, tabut eller üzerinde götürülerek Babüssaade önünde hazırlanmış musallaya konulur. Şeyhülislam tarafından namazı kıldırılır. Ancak imamlık yapmasına engel olacak bir mazereti varsa ulemânın en kıdemli olanı veya Rumeli Kazaskeri bu işi yapar.

Bu sırada yeni padişah da Arz Odası'nın kapısı önünde namaza iştirak eder. Tabut yine devlet ricâlinin elleri üzerinde Ortakapı'ya kadar getirilir.

Cenâze alayında şeyhülislam örfî kavuk ve (mevsime göre ferâce veyâ) beyaz kürk giyer. Diğer erkân kallâvî veyâ örfî kavuk, mücevveze, "Divanî" elbise giyerler.

Devlet erkânı, Kapı halkı, Ocak ağaları, Saray ağaları, başçavuş ve çavuşlar, Arabacı, Topçu, Cebeci, Yeniçeri Ocakları, kadılardan oluşan alay cenâzenin önünde olmak üzere türbesine kadar gidilir.

Definden sonra ta'ziye ve duayı hâvi bir telhis Darüssaade Ağası aracılığıyla arz edilir. Sonra Bâbıali'ye dönülüp "hil'at-i umûmî" töreni yapılır.

(b) Validesultanlar, Şehzâdeler ve Padişah Kızları

Şehzâdelerin cenâze törenlerinde kimlerin bulunacağı "Fatih Kannunnâmesi"nde belirtilmiştir: "Evlâdımdan vefat edenlerin meyyitine vüzerâm ve kazaskerlerim ve defterdarlarım hazır olalar."

Valide sultanın (veya şehzâde yahut kızının) gömüleceği yer hakkında Padişahın izni alınır. Sadrazamın emriyle çavuşbaşı yukarıda ismi geçen erkâna davetiyeler yazar, çavuşlarla gönderilerek çağrılırlar. Tekfin ve dinî merasim ve diğer işler yine yukarıdaki gibi icra edilir. Şeyhülislam, vezirler, kazaskerler, nakibüleşraf ve büyük kadılar örfî sarık ve ferâce kürkler giyerler. Yeniçeri ağası selimî sarık, erkân kürk giyer, divan bisatlı ata binerek ocak ağalarıyla, Sadrazam kallâvî kavuk, erkân kürk ve divan rahtlı at ile, devlet ricâli selimî kavuk ve mücevveze sarıklar, erkân kürk ve bisatlı atlarla törene katılırlar. Alay cenazenin önünde olmak üzere cenaze türbesine kadar götürülür. Cenaze töreninin ikinci günü yalnız şeyhülislam ve sadrazam başsağlığı dilemek üzere Arz'a çıkarlar.

Hanımsultanlar Teşrifat defterinde kayıtlı olmadığından tören yapılmaz.

(c) Sadrazam ve Şeyhülislam'lar

Eğer vefat edenler halen görev yapıyorlarsa, Kubbe vezirleri, kazaskerler, büyük kadılar, şeyhler, ocak ağaları Fatih Camii'nde hazır olurlar. Ancak cenaze namazından sonra cenazenin önünden gidilmez ve alay düzenlenmez.

Vüzerâ, kazasker gibi devlet erkânı ve Babüssaade ağası gibi kapı halkından vefat edenler teşrifatta kayıtlı olmadıkları için tören yapılmaz.

2. OSMANLI HANEDANI

Osman Gazi'den Yavuz Sultan Selim'e kadar saltanatın babadan oğula geçmesi (Evlâdiye) yöntemi On altıncı yüzyıl sonlarına kadar bazı şehzadelerin babalarına ya da kardeşlerine karşı ayaklanarak taht kavgasına girişmelerine yol açtı. Yavuz Sultan Selim'den sonra Sultan I. Ahmed'e (1617) kadar Osmanlı tahtının verâsetinde "ekber evlâd" (en büyük erkek evlâd) yöntemi ve daha sonra ise hanedanın en yaşlı erkek üyesi (ekber ü erşed) kuralı uygulandı.

Böylece On yedinci yüzyıl ortalarından itibaren[95] şehzadelerin katledilmeleri önlenmiş, ancak şehzadeler Topkapı Sarayında "Kafes" tabir edilen "Şimşirlik Kasrı"nda oturtulmuşlardır.

Padişahların toplam sayısı 36 'dır.[96] Ancak, Sultan II. Murad , Fatih Sultan Mehmed ve Sultan I. Mustafa ikişer kez tahta çıkmışlardır. Padişahlardan 15'i birbirinin kardeşi ve amcaoğlu'dur. Dolayısıyla (1299) Osman Gazi'den saltanatın kaldırılması (1922) tarihine kadar geçen 623 yıllık süre içinde Padişahların batın sayısı 21'dir.

Hanedan şeceresinde toplam 13 farklı padişah adı bulunur: "Orhan, İbrahim, Abdülmecid ve Abdülaziz" isimleri "1'er", "Bayezid, Süleyman, Mahmud" 2'şer ; "Osman, Selim, Ahmed" 3'er; "Mustafa" 4 ; "Murad" 5 ; "Mehmed" 6 kere kullanılmıştır. [97]

Diğer taraftan padişahlar arasında isimleri kadar lâkab'ları da ünlü olanlar şunlardır: I.Osman ile Orhan (Gazi); I. Murad (Hüdavendigar); I. Bayezid (Yıldırım); I. Mehmed (Çelebi); II. Mehmed (Fâtih); II. Bayezid (Velî); Selim (Yavuz); I. Süleyman (Kanunî); II. Selim (Sarı), III. Mehmed (Eğri Fâtihi); I. Mustafa (Divâne), II. Osman (Genç); III. Osman (Nurî), IV. Murad (Bağdad Fâtihi); İbrahim (Deli), IV.Mehmed (Avcı); III. Selim (Halim); II. Mahmud (Adlî);

Osmanlı padişahları şiir'le de uğraşmışlardır. Padişahların şiirlerinde kullandıkları mahlaslar da şöyledir: Murad II (Muradî), Fatih (Avnî), Bayezid II (Adlî), Yavuz (Selimî), Kanunî (Muhibbî), Selim II (Selimî), Murad III (Muradî), Mehmed III (Adlî), Ahmed l (Bahtî), Genç Osman (Farisî), Murad IV (Muradî), Mustafa II (İkbalî), Ahmed III (Necibî), Mahmud l (Sebkatî), Mustafa III (Cihangir), Selim III (İlhamî) ve Mahmud II (Adlî).

---

95. Dördüncü Mehmed tarafından 1652 tarihindcn itibaren
96. "Fetret" devri'nde Yıldırım Bayezid'in oğullarından Osmanlı topraklarına hiçbir zaman tam anlamıyla egemen olamamış Süleyman ve Musa çelebiler de Padişahlar cetveline alınırsa Osmanlı hükümdarlarının sayısı 38'i bulur.
97. Oysa şehzâdelerin isimleri çok daha fazla farklılaşma gösterir.

Aralarında Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim (Farsça), Kanunî Sultan Süleyman, Sultan III. Murad (2 Türkçe, 1 Arapça, 1 Farsça olmak üzere 4 adet), Sultan III. Selim de "divan" sahibi olan padişahlardır.

İlk altı hükümdar Bursa' da, daha sonrakiler de İstanbul'da gömülüdür[98].

Cülûs yaşı açısından en genci 7 yaşında Padişah olan Sultan IV. Mehmed'dir. Osmanlı padişahlarının ortalama "Cülûs yaşı" 32, "saltanat süresi sonundaki" yaş ortalaması 50, ortalama saltanat süresi 17 ve vefat ettikleri yaş ortalaması da 51'dir.[99]

Hanedan'da 15 taht'tan indirme olayı yaşanmış,[100] Sultan I. Mustafa ise iki kez tahttan indirilmiştir. İki padişah da kendi istekleriyle saltanattan feragat etmişlerdir.[101] En uzun saltanat süresi 45 yıl, 11 ay, 7 gün ile (1520-1566) Kanunî dönemi'dir.[102]

Osman Gazi'den Kanunî Sultan Süleyman'a kadar gelen 10 padişah bütün seferlere katılmışlardır.[103] Kanunî'nin oğlu Sultan II. (Sarı) Selim sonra gelen 21 padişah içinden de yalnızca 5'i seferlere katıldılar.[104] Ancak savaş stratejilerinin değişmiş olmasının da bunda katkısı olduğu düşünülmelidir. Nitekim fiilen savaşa katılmamış olmalarına rağmen 5 Padişah da fetvayla itibarî olarak "Gazi" unvanı almışlardır.[105]

a. Şehzadeler

Şehzade'lerin doğumları Dar üs-Saade ağası ve hanım sultanların da rütbeli bir Saray ağası ile hatt-ı hümâyûn gönderilerek Paşakapısı'na yani sadrazam'a bildirilirdi. Gönderilen hatt-ı hümâyûn üzerine sadrazam ve şeyhül-İslam, vezirler, kazaskerler, Yeniçeri ağası ve diğer devlet ricâli Saray'a giderler ve Huzur'a kabul olunurlardı. Sadrazam'ın kethüdası vasıtasıyle gönderdiği mücevherli beşik Dar üs-Saade ağa'sına teslim olunurdu. Sadra-

98. Son Padişah VI. Mehmed 'in (Vahdeddin) mezarı Şam'da, son halife Abdülmecid Efendi'ninki de Medine'dedir.
99. Alderson, s. 200
100. Konumuz içinde kalan süreçte halledilenler "Yıldırım Bayezid, II. Bayezid, 1. Mustafa, II. Osman, İbrahim, IV. Mehmed , II. Mustafa, III. Ahmed, III. Selim"dir.
101. Bunlar Sultan II. Murad ve Sultan III. Ahmed'dir.
102. En kısa saltanat Sultan V. Murad'ın 93 gün süren padişahlığıdır.
103. Sarayından ayrılmayan ilk padişah Kanunî'nin oğlu Sultan II. (Sarı) Selim oldu.
104. Mehmed III (1595-1603), Osman II (1618-1622), Murad IV (1623-1640), Mehmed IV (1648-1687) ve Mustafa II (1695-1703) sefere çıktılar.
105. Bunlar Mahmud I (1730-1754), Mustafa III (1757-1774), Abdülhamid I (1774-1789), Selim III (1789-1807), Mahmud II (1808-1839) dir. Daha sonraki dönemde de Abdülmecid (1839-1861), Abdülhamid II (1876-1909) ve V. Mehmed (Reşad) (1909-1918) "Gazi" unvanı almışlardır.

zam'a ve ricâle lohusa şerbetleri gönderilir ve haremleri (eşleri) de Harem'e davet edilirdi.

Diğer taraftan bu durum İstanbul'da ve memleketin her tarafında toplar atılarak, ilân edilir, şenlikler yapılır[106], fermanlar gönderilerek şer'i mahkeme sicillerine kaydolunurdu. Atılan topların ve yapılan şenlik günlerinin sayısı yenidoğanın şehzade veya sultan oluşuna, kardeşleri bulunmasına göre hatta mevsimlere bağlı olarak değişirdi.[107]

Şehzadeler padişahların haseki, ikbal ve odalıklardan da doğarlardı. Başka bir deyişle anasının sıfatına bakılmaksızın Padişah'ın erkek çocuklarına şehzade denilir. Padişahların kız evlatlarına da sultan unvanı verilir.

(1) Eğitim

Şehzadenin bakımına annesi ve has odalılardan üç ağa nezaret ederlerdi. Ağalar içinden en yaşlısı "başlala" denilen şehzadenin baş mürebbisi idi. Bunun emri altındaki diğer ağalara "lala" denirdi. Lala'lar şehzadelerin yetiştirilmelerinden ve özellikle Padişaha bağlılıklarından sorumluydular. Dolayısıyla Enderûn ağaları arasından Padişahın yakını ve bildiği birisi lala olurdu.

Şehzade 5-6 yaşlarına gelince, "bed-i besmele" denilen özel bir törenle[108] derslere başlardı. Bu merasimde ve davetlilerin huzurunda şeyhülislam şehzadeyi elif'ten ye'ye kadar okutur ve sonra dua ederdi. Bu sırada şehzade, şeyhülislam'ın elini öpmek ister, ama o elini öptürmeyerek şehzadenin omuzunu öperdi. Sadrazam tarafından şehzade'ye müzehhep cüz kesesi içinde elifba hediye edilirdi. Şehzade hocasından Darüssaade ağası'nın dairesinde ders görmeye başlardı.

Şehzadelerin sünnet düğünleri[109] de günlerce, haftalarca süren düğünler, şenlikler yapılırdı. Sünnet olan ve 13-14 yaşına gelen şehzadeye ayrı bir daire verilir, buraya annesiyle kız kardeşlerinin dışında hiç bir kadın giremezdi.

Osmanlı şehzadeleri, devlet yönetiminde sancakbeyi olarak eğitilmeleri amacıyla Anadolu'nun eski beylik merkezleri olan Konya, Manisa,

106. Doğum şenlikleri ileriki bölümlerde ayrıntılı olarak anlatılmıştır.
107. Örneğin Sultan I. Abdülhamid'in ilk çocuğuna şenlik yapılmış ise de, ikinci oğluna masraf yapılmasını istemiyerek "Böyle maskaralık lazım değildir, dervişân tekkelerine nezirler ve sadakalar verilüb mekteb hocalarına Paşakapısına gelince hil'at giydirilüb, kalfalarına sarık parası ve masumlara çil para ve pilav-zerde» verilmesini emretmişti.
108. Bed-i besmele töreni ileriki bölümlerde ayrıntılı olarak anlatılmıştır.
109. Şehzadelerin sünnet düğünleri ileriki bölümlerde ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Trabzon, Kastamonu, Kütahya, Çankırı, Aydın, Amasya ve Teke[110] sancaklarına gönderilmektedirler. Anadolu dışındaki tek şehzade sancağı Kefe[111] idi.

Ancak On altıncı yüzyıl sonlarına kadar bazı şehzadelerin babalarına ya da kardeşlerine karşı ayaklanarak taht kavgasına girişmeleri sebebiyle, İkinci Selim devrinden itibaren yalnız veliahd olan (en büyük) şehzade Sancak'a gönderilmiş ve Manisa Sancağı veliahd şehzade sancağı olmuştur.[112]

Yalnız en büyük şehzadenin sancağa çıkarılmasıyla başlayan dönemde Padişah ölünce, vezir-i âzam'ca "vâli-şehzade"ye bir haber gönderilmesi tahta geçmek için yeterli sayılmıştır. [113] Bazan da şehzadenin bizzat annesi vâlide sultan haber göndermektedir.[114]

(2) Kardeş Katli Meselesi

Aslında bütün monarşilerde hükümdarlık kavgaları görülmüştür. Ve kardeşler arasında çoğu kez gizlice veya açıkça, ya gerçek anlamda hayatına son verilerek ya da sembolik olarak, örneğin kör etmek gibi yöntemlerle işe yaramaz hâle getirilerek, ya da ömür boyu hapsedilerek saltanat rakiplerini sembolik anlamda yok eden mücadeleler yürütülür. Batı monarşilerinde kral karşısında doğal olarak meydana gelmiş aristokratik bir ortam bulunduğundan bu mücadelenin müstakbel muhatapları değişmez . Ve rakiplerini öldürenler çoğu kez "fratricide" (kardeş katli) olarak isimlendirilir.

Osmanlı Hanedanı içindeki saltanat kavgalarında taraflar arasında devletin tüzel kişiliğine yönelik tasarruf istekleri görülmez.[115] Ancak Padişah soyundan gelen herkes, hatta Padişah kadınları[116] bile çocuklarını kayırmak, kollamak uğruna bu mücadelenin içinde yer almışlardır. Dolayısıyla babaların, amcaların, kardeşlerin, kardeş çocuklarının, yeğenlerin, oğulların ve erkek torunların da katledildiği görülmüştür.

---

110. On dördüncü yüzyılda kurulan Tekeoğulları Beyliği'nin Antalya ve Fethiye dolaylarındaki bölgesi.
111. Kırım'ın güney kıyısında "Küçük İstanbul" diye adlandırılan kent.
112. Yetişkin şehzadelerin sancağa çıkarılmayıp yalnız büyük şehzadenin sancak beyi olmasının kabulüne, Bayezid ile Şehzade Selim arasındaki mücadelenin ve büyük şehzadenin sancağa çıkarılması usulünün kaldırılmasına da Üçüncü Mehmed'in oğlu olan ve babası tarafından öldürülen Şehzade Mahmud hadisesinin sebep olması ihtimal dahilindedir. Pakalın, III/ 121
113. Örneğin IV. Murad, Vezir-i Âzam Sokollu Mehmed Paşa'nın yolladığı haber üzerine İstanbul'a gelip padişah olmuştur. Bekir Kütükoğlu, İA. /VIII, s. 615
114. Nitekim IV. Mehmed de, 1595 yılında annesinin gönderdiği haber üzerine İstanbul'a geldi. Tayyib Gökbilgin, İA/VII, s. 536
115. Şehzâde Cem'in ağabeyi Bayezid'e yaptığı "devleti bölüşme" teklifi dışında.
116. Örneğin çok bilinen Hurrem ve Kösem Sultan'lar gibi.

Gerçekten de Osmanlı öncesi Türk devletlerinin akıbetleri hep bölünmek olmuştu. Bununla beraber kuramsal olarak her ne kadar bu mücadelede yer alan hanedan üyelerini "siyaseten katl etmek" yöntemi Osmanlı Devleti'ni parçalanmaktan korumak amacına yönelik ise de, zaman zaman bir tür "nefis savunması" biçimine dönüştüğü de görülüyor.[117]

Diğer taraftan devletin kuruluş dönemlerinden itibaren padişahlar kendilerinden sonra saltanatın hanedan üyeleri arasında nasıl devam edeceği hakkında kesin bir kural koymamışlardır. Hatta bu işi kurallarla sınırlamanın devlet için bazı sakıncaları olabileceği bile düşünülmüş olabilir.[118] Osmanlı örfî hukukunda âdeta bir anayasa gibi önemli olan Fatih Kanunnâmeleri'nde de Osmanlı Devleti'nin saltanat hukuku bağlamında kesin bir sistem konulmamıştır. Bununla beraber "Her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katletmek münâsibdir. Ekser ulemâ dahi tecviz itmişdir, anınla âmil olalar" olarak bilinen ünlü hüküm de bulunmaktadır.

Böylece Fatih Sultan Mehmed döneminden sonraki saltanat mücadelelerinde bu kanunda "öldürmek" yolu açıkça ifade edilmemekle[119] beraber artık onu tecviz eden yasal bir kuralı vardı. Ancak Şer'î Hukuk açısından "katletmek" için yine de fetvâ almak kesinlikle gerekliydi. Ne var ki olaylar uygulamada bu yolun ya kullanılmadığı ya da hemen hemen açık olduğunu gösteriyor.[120]

Diğer taraftan saltanat uğruna kardeşlerin siyaseten katledilmelerinin sosyal sonucu ise Osmanlı Hanedanı'nda hükümdar silsilesi dışında aile fertlerine bağlı "soy aristokrasi"sinin engellenmiş olmasıdır.[121]

Osmanlı Hanedanı'nda katledilen babaların, amcaların, kardeşlerin, kardeş çocuklarının, yeğenlerin, oğulların ve erkek torunların sayısı 83'tür.[122] Bu sosyal olguya (tüm öznel duygular ve değerlendirmeler saklı kalmak kaydıyla) nesnel bir gözle bakılırsa, devletin uzun ömrü içinde saltanat kargaşalarıyla kesintiye uğrayarak dirlik ve düzeninin bozulmadığı, oysa Avrupa'da bu

---

117. Her ne kadar yeni doğmuş olanlara kadar şehzade kardeşlerini katledenler bunun sebebi olarak bütün vahşetine rağmen devlet'in selametini göstermiş iseler de, bunun kendi istikballeriyle ilgili olduğu da düşünülebilir.
118. Alderson, s. 33
119. Örneğin I. Murad oğlu Savcı Bey'in; II. Murad da üç kardeşi Ahmed, Mahmud ve Yusuf'un gözlerine mil çektirmişlerdi.
120. Örneğin Şeyhülislam Esad Efendi, II. Osman Lehistan Seferi'ne çıkmadan önce kardeşi Şehzade Mehmed'i katletmek için istediği fetvayı vermedi. Fakat Rumeli Kazaskeri Taşköprülüzâde Kemâleddin Efendi "şeyhülislâm" olmak ümidiyle istenilen fetvayı verdi. Alderson, s. 62
121. "Saltanata geçen Padişahın kendisi ve oğulları hariç, hükümdar ailesinin izlerini mümkün olan en kısa zamanda ortadan kaldırmanın -belki de etkili tek yolu olması sebebiyle, bu konudaki temel politika oldu." Alderson, s. 59
122. Alderson s. 64-66

uğurda yapılmış savaşlarda toplumlarının yüz yıllarca verdikleri kayıplar karşılaştırılırsa bu rakkamın nesnel anlamda "ehven-i şer"i ifade ettiği görülür.

(3) Kafes

On yedinci yüzyıl başında şehzadeler arasında savaşlara ve padişah olan dışında diğerlerinin öldürülmelerine sebep olan bu uygulama kaldırıldı. Yerine "en yaşlı hanedan üyesi" ilkesi getirildi. Şehzadeler, On sekizinci yüzyılın sonlarına kadar, Saray'ın etrafı şimşir ağaçlarıyla çevrili olduğu için Şimşirlik denilen bölümünde, sıkı bir gözaltında yaşamaya başladılar.[123] Çevre ile görüşmeleri, çocuk sahibi olmaları yasaklandı. Doğacak çocuk olursa kız erkek ayırımı yapılmaksızın öldürülecekti. Şehzade, şimşirliğe kapatılınca hocasının da görevi son bulurdu. Taht'a geçen şehzadenin hocası ise Padişah hocası olurdu.

- EK TABLO: Padişah Olan Şehzadelerin "Kafes"te Kaldıkları Süreler:

Padişahlar (Sıra no. ile)	**Gözaltına Giriş Yaşı**	**Gözaltı Süresi** (Yıl)
15/ **I. Mustafa**	12	14
16/ **II. Osman**	14	—
17/ **IV. Murad**	5	6
18/ **İbrahim**	2	22
19/ **IV. Mehmed**	46	—
20/ **II. Süleyman**	6	19
2I/ **III. Ahmed**	5	43
22/ **II. Mustafa**	23	7
23/ **II. Ahmed**	14	16
24/ **I. Mahmud**	7	27
25/ **III. Osman**	5	51
26/ **III. Mustafa**	14	27
27/ **I. Abdülhamid**	5	43
28/ **III. Selim**	12	15
29/ **IV. Mustafa**	10	18
30/ **II. Mahmud**	4	19

123. Kafes ya da Şimşirlik uygulaması Tanzimat' tan (1839) sonra kaldırıldı.

b. Padişah Anneleri, Kadınları ve Kızları

Padişah'ın annesi olan valide sultanlar'ın resmi unvanları "Mehd-i Ulyâ-i Saltanat"[124]dır. Oğullarına "Arslanım" diye hitap etmeleri gelenek olmuştur. Kendilerine tahsisat bağlanır ve has derecesinde dirlik verilirdi. Ölen ya da Taht'tan indirilen padişahın annesi Topkapı Sarayı'ndan Eski Saray'a taşınır, yeni Padişahın annesi de, Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na vâlide Alayı denilen özel bir törenle gelirdi. "Vâlide sultan kethüdası" başkanlığında kalabalık maiyetleri ile birlikte Harem'de kendilerine ayrılmış özel daireye yerleşirlerdi. Valide Sultan gelişinden bir gün sonra da Sadrazam'a mücevherli bir hançer, kürk ve bir "hükümnâme" yollardı.

Osmanlı Saray ıstılahatında "Kadın" tâbiri, cinsiyet belirtmenin ötesinde, Padişah'ın hayat arkadaşı anlamına gelen çok önemli bir pâyedir. Kadın'lar aynı zamanda "Hünkâr hasekisi" de olurlardı.

"Haseki"lik aslında bağımsız bir unvan belirtir. Osmanlı Saraylarında hükümdarın koruma görevlisine "Haseki ağa" denirdi. Kadın "haseki"lerden ayrılmaları için "ağa" sıfatı eklenmişti. Mertebe olarak Bostancıbaşı'dan sonra gelir ve daha yüksek makamlara yükselerek beylerbeyi, vezir hatta sadrazam olabilirdi.

Hasekiler içinde Padişah'a en yakını olana "Başhaseki Sultan" denilirdi. Diğer hasekiler kıdem sırasıyla "Başkadın, İkinci Kadın, Üçüncü Kadın" olarak bilinirler, her birinin özel dairesi olurdu.

Kadın unvanını alanlar Harem'de özel bir törenle samur kürk giyer, Padişahın eteğini öptükten sonra kendilerine ayrılan daireye yerleşirlerdi. "Kadın"lar, herkesten farklı olarak kopçaları elmastan ve yenleri kürk kaplı elbiseler giyerlerdi. Oysa diğerlerine yalnız kış aylarında kürklü giysiler verilirdi.

Çocuk doğurup "Şehzâde Vâlidesi" olan Haseki Sultan'lar törenlerde taç giyerler, kendilerine "paşmaklık" denilen has geliri tahsis olunurdu.

"Vâlide Sultan" unvanı Padişahın annesine mahsustur. İlk erkek çocuğun, yani veliahd şehzâdenin annesi "Başhaseki Sultan"dır. Erkek çocuk anneleri "Haseki Sultan" ve kız çocuk doğuranlar da "Haseki Kadın" unvanlarını alırlardı. Padişah kızına da "Hanım Sultan" denilirdi.

Kadın'lar her zaman Padişah'ın nikâhlı eşi değillerdir. Başka bir deyişle, verilen unvanlara rağmen üzerlerinden "câriye" statüsü kaldırılmaz. Bu durum bizzat Padişahın annesi için de geçerlidir.

---

124. Saltanat'ın Yüce Beşiği. Bu deyim, ilk kez Sultan III. Murad (1546-1595)' ın annesi Nur Banû Sultan için kullanıldı.

Osmanlı Padişahları içinden çok azı câriyelerle "nikâhlı evlilik" yapmışlardır. Diğer taraftan dönemlerindeki diğer hükümdarları kendileriyle hemayar bulmadıklarından devleti akrabalık bağlantılarıyla luzumsuz sıkıntılar altına sokabilmesi ihtimâli olan "siyasî ittifak evlilikleri" yapmağa gerek görmemişlerdir.

Nitekim "Hanım Sultan"lar bile kısa bir süre içinde evlendirilerek Haremden uzaklaştırılıp Saray'la neseb ilişkileri kesilmiştir.

Bu sebeple Padişah kadınlarının sayısı bazan dördü aşarak yediye kadar ulaşır.[125] Bununla beraber doğacak çocukların neseb ve verâset meselelerinin tayini açısından câriyelerle nikâh akdi yapılması hususunda İslâm Hukuku açısından bir zorunluluk yoktur.

Nikâh yapılmamasına siyaset dışında hissî başka sebepler de atfedilmiştir. Bunlardan biri Osmanlı padişahlarının Hanedân-ı Âli Osman'da göreneklerin ecdâd saygısı olarak âdeta kıdeme bağlı hiyerarşik bir otorite gibi devam etmesidir.[126]

Diğer taraftan Ankara Savaşı'nda Timur'a esir düşen Yıldırım Bayezid, nikâhlı karısı Sırp Prensesi Despina'ya kendi gözleri önünde sâkilik yaptırılmasını kaldıramamış ve bir süre sonra ölmüştü. Timur'un Yıldırım'a revâ gördüğü muamele Osmanlı Padişahlarını hiçbir zaman unutamayacakları bir utanç ve nefret hissiyle damgalamıştır.

Aslında Padişah kadınlarının "câriye" olmaları, Osmanlı kültürü açısından bir mahzur hatta küçültücü bir sebep değildir. Diğer taraftan İslam dininde birleşmeleri onların etnolojik farklılıklarını da hükümsüz kılmaktadır[127]. Nitekim onlar da hayatlarını inanışlarına uygun olarak geçirmişler, birçok vakıflar, hayır eserleri yapmışlar, Hac'ca gitmişler ve sonuçta bir büyük caminin bahçesinde kocalarının türbesinde, onların yanı başına gömülmüşlerdir.

Bu bağlamda birkaç valde sultan, Padişah kadını ve kızının yaptıkları hayratı belirten kısa hayat hikâyelerine gözatalım.

---

125. Tanzimat Fermanı'nın ilânından sonra İslam hukukuna göre Padişahın dört eşine nikah kıyılarak resmen kadın efendi (en kıdemli olanı başkadın efendi) unvanı verildi. Oğlu tahta çıkan kadın efendi de valide sultan oldu.
126. Nitekim Fatih Sultan Mehmed Kanunnâme'sinde yer alan hükümler "ahfadım böyle yapalar" biçiminde emirlerdir. Kanunî Süleyman kanunnâmesi'ndeki hükümler de benzerdir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'dan getirdikleriyle zenginleşen İç Hazine'ye giriş hakkında kendinden sonra devam ettirilmek kaydıyla koyduğu emir biçimindeki kural da her zaman uygulanmıştır.
127. Kaldı ki zevce kendi dinini bile muhafaza edebilir.

Hürrem Sultan

Kanunî Sultan Süleyman'ın zevcesi olarak hayatını tamamlayan Hürrem Sultan'ın bir Rus papazının kızı ya da İtalyan ve Fransız olduğunu iddia tarihçiler vardır[128]. Hürrem Sultan, Aksaray'da Kubbeli bir cami ile şadırvan, yanında imaret, medrese, darüşşifa [129] ve mektep, Mekke ve Medine'de birer imaret yaptırdı. Edirne'ye su getirterek sokak çeşmelerinden akıttı. Meriç üzerinde Cisr-i Mustafapaşa'da kervansaray, cami ve imâreti vardır. Bütün mal varlığını bunlara vakfetti.

Hatice Turhan Vâlide Sultan

Hatice Turhan Sultan[130], Sultan IV. Mehmed'in annesi'dir. Çanakkale'de "Kale-i Sultaniye" ve "Seddü'l-Bahr" adlarıyla anılan ve içerisinde cami, mektep, muhafızlar için evler, sığınaklar, dükkanlar bulunan iki kaleyi, İstanbul'da (Eminönü) Yeni Cami'yi, mektep, sebilhane, kütüphane ve türbeyi vakfetmiştir.

Vakıflarında çalışanlara [131] vakıf gelirinden günlük ücret ödenmesini, mektep talebelerinin kışın odun ve kömür ihtiyaçlarının giderilmesi, öğrencilerin yazın gezilere götürülmesi, yazın sebilhaneye kar alınması, Ramazan 'da yoksullara pirinç, soğan ve odun alınması, Hac'ca gidecek olanların yollarda susuzluk çekmemeleri için 65 adet deve kiralanması, camilerin aydınlatılması için mum, kandil, zeytinyağı sağlanması, mübarek gecelerde kandil yakılması için adam tutulması ve vakfedilen mahallerin gerektiği gibi tefrişi masraflarının vakıf gelirinden ödenmesini şart etmiştir.[132]

---

128. Batı tarihçileri tarafından Roxelana, Roza, Rossa, Rosanne, Ruziac ve La Rossa; Osmanlı tarihçileri tarafından Haseki ve Hurrem Sultan olarak bilinir.
129. Haseki Hastanesinin başlangıcıdır.
130. Hatice Turhan Valide Sultan 25 Haziran 1683 tarihinde vefat etmiş ve kendi adına yaptırdığı türbesine defnedilmiştir.
131. "Vakıf mütevellilerine, nazırlarına, katiplerine, cabîlerine, rüznamçe katiplerine, noktacılarına, mutemetlerine ve bunların yardımcılarına; kalelerinde görevli kale kapıcılarına; sebildeki su yolcularına; türbenin bekçilerine ve temizlikçilerine; camilerin müezzinlerine, imamlarına, muarriflerine, saatçilerine, vaizlerine, hatiplerine, kayyimlerine, buhurcularına, kandilcilerine, ser-mahfellerine, devirhanlanna, cüzhanlarına, naathanlarına, Kur'an okumakla görevlendirdiği diğer kişilere; mektebinde görev alan muallimlere, temizlikçilere ve yardımcılarına; kütüphanede görevli hafız-ı kütüb'e, mücellid'e, nakkaş'a ve yine vakıflarmda görevli diğer hizmetliler ile sarraflara, vekilharca, anbarcılara, tamircilere, perdeciye, kurşuncuya, camcı ve taşçıya" verilmek üzere.
132. Hatice Turhan Vâlide Sultan vakfiyesinde bu hayratlarının masraflarının karşılanması için Cami yakınlarında 3 fırın, 4 dükkan ve kahve dibekleri, Mahmutpaşa'da ve Araplar Mahallesinde arsalar, Rumeli'de 40 köy, 5 çiftlik, Anadolu 'nün çeşitli yerlerinde arsa ve çiftlik ile akar satın alınması için 5200 kuruş para vakfetmiştir. Vakfiyenin tam metni ve fotokopisi için Bkz. Vakıf Kuran Kadınlar ... s. 61-91

Nurbânu Sultan

Nurbânu Sultan, Sultan II. Selim'in başkadınıdır. Kökeninin Yahudi veya İtalyan olduğu hakkında değişik görüşler vardır. Selim'in Manisa'da şehzadeliği sırasında haremine dahil olmuş ve III. Murad'ı Manisa'da doğurmuştur (1546). Ve yine oğlu III. Murad'ın hükümdarlığı sırasında (1583) ölmüş ve Sultan II. Selim'in Ayasofya'daki türbesine gömülmüştür.

Cami, medrese, darülhadîs, darülkurra, imâret, darüşşifâ, mektep yaptırmış veDivanyolu'ndaki çifte hamam, Üsküdar'daki yeşil direkli hamam ve Langa'daki hamam'ı bu yapıların ihtiyaçları için vakfetmiştir. [133]

Şah Sultan

Şah Sultan Sultan II. Selim Manisa'da sancakbeyi iken 1544'de Nurbânu Sultan'dan doğan kızıdır. Zal Mahmut Paşa ile evlendi. Eyüp'te bir cami, yanına da türbesini yaptırdı. Karı koca 1580 yılında öldüler ve Eyüp'teki türbelerine gömüldüler. Şehid Köse Hüsrev Paşa da Şah Sultan'ın bu evlenmeden olan oğludur. Öldüğünde 36 yaşındaydı.[134]

Ayşe Sultan

Sultan III. Murad'ın Safiye Sultan'dan doğan kızıdır. Kocası Kanijeli İbrahim Paşa üç defa Sadrazam oldu. Babası III. Murad'ın türbesine gömüldü . Kocası İbrahim Paşa için Şehzade Camii'nin avlu kapısına bitişik bir çeşme yaptırdı. Vasiyetnâmesinde paralarının iki cariyenin azad edilmesine; 10.000 akçenin, İstanbul hapisanesinde 500 veya daha az akçe borçtan dolayı tutuklu olanların borçlarının ödenip serbest bırakılmalarına; 2000 akçenin tımarhanedeki fakir hastalara, fakir halka, âmâlara, sakatlara, yetimlere, geri kalan paranın da Mekke, Medine ve Kudüs'ün fakirlerine, ilk önce kadınlar olmak şartiyle esir düşen Müslümanların kurtarılmasına verilmesini istiyor. Son dileği şudur: "Gerek ağalarımdan ve gerek cariyelerimden küçüğü ve büyüğü ve taşrada erkek kısmından mülk kullarım olanlar kırk günden evvel cümlesi malımdan ve mülkümden azad olalar..." [135]

Sultan I. Abdülhamid'in baş kadın efendisi "Ruhşah Hadice Kadın" kocasının ölümünden sonra Hac'ca giderek hâcce olmuş ve Hamidiye Türbesinin avlusuna gömülmüştür. Mezar kitâbesinde "Başkadın elhâce Hadice Kadın" yazılıdır.

---

133. Uluçay, Padişahların Kadınları ve Kızları, s. 40.
134. a.g.e. s. 41
135. a.g.e. s. 45

3. SARAY

Devletin ilk payitahtı olan Bursa'daki Saray hakkında bilgimiz yoktur. Bununla beraber ikinci başkent Edirne'deki Saray'lar, İstanbul'un fethinden sonra yapılan seferler sırasında zaman zaman Padişahların ikametgahı oldular.

İstanbul'da "Saray-ı Atik-i Mâmure" (Eski Saray) adıyla Süleymaniye Cami'i ile Bayezid Cami'i arasındaki alanda kurulmuş olan ilk Saray, Padişah Evi'nin "Saray-ı Cedîd -i Âmire" (Yeni Saray) denilen Topkapı Sarayı'na alınmasından sonra ölen ya da indirilen Padişah ailelerinin ikametgahı olarak hizmet gördü.

Bununla beraber kamuoyu tarafından çoğu kez yanlış algılandığı gibi saray'ların Tarih içindeki işlevi yalnızca "başta yöneticiler olmak üzere toplumun üst kesimlerinin zevk u safa yuvası"[136] olmak değildir.

Nitekim Topkapı Sarayı da, devletle beraber süren ömrü boyunca külliyelerin oluşumuna benzer biçimde mevcut çekirdeğe çeşitli hizmet modülleri eklenerek gelişmiştir. Nitekim Padişah'ın evi olan Harem ve Enderûn, Kütüphâne, İç Hazine, Mukaddes Emânetler Dairesi, ülkenin yönetildiği en yüksek merci olan "Divân-ı Hümayun", yöneticilerin eğitildiği, yetiştirildiği "Enderun Mektebi", sanatkarların tüm becerilerinin en üst düzeyde gerçekleştiği "Ehl-i Hiref" bölükleri hep sırası geldikçe birbirlerine eklenerek günümüzdeki "Saray" bütününü oluşturmuşlardır. Dolayısıyla bir ülkede "Sarayı tanımak, kültürü en yüksek şekliyle tanımaktır."[137]

a. Kapılar

Saray, gündüzleri devlet işlerinin, kamu görevlerinin yürütüldüğü Birûn denilen dış kısım, Padişah'a daha yakın hizmetlerin görüldüğü ve Padişahlık makamının yer aldığı Enderûn ve Padişahın evinin ya da Harem'in bulunduğu peş peşe sıralanmış üç avlu halindedir. Bu bağlamda düşünülürse, gerek avluların ve gerekse kapıların işlev, mekân ve simge olarak özel değer ve anlamları vardır. Nitekim kapıların da değişik hizmetlerin yürütülmesine uygun yapı kompleksleri biçiminde inşa edilmiş olduklarını görüyoruz.

---

136. Deyim Prof.Dr. Rüçhan Arık'a aittir. "Selçukluların Orta Asya'da, Türkmenistan'da, İran'da, Türkiye'de de Sivas ve Kayseri'den Alanya'ya kadar pek çok yerde, pek çok sarayı" bulunmaktadır. Ancak, bu saraylardan yalnızca Kubad Abad'ın "külliye" şeklinde oluşturulmuş olan site planı ortaya çıkartılabilmiştir. Arık, Kubad Abad s. 13

137. a.e.a.y.

Topkapı Sarayı'na girişin ilk kapısı olan "Bâb -ı Hümâyûn"dur. "Bâbü's-Selâm" (ya da "Ortakapı" denilen "İkinci Kapı") ile "Divan-ı Hümâyûn"un toplandığı "Kubbealtı" ve bazı diğer daire ve tesisler bulunduğu "İkinci Avlu"ya girilir. Bâb üs-saade ile Padişahın özel hayatını geçirdiği Dar üs-Saade'ye geçilir. Darüssaade "Harem-i Hümâyûn" ve "Enderûn-i Hümâyûn" kısımlarından oluşur. Bâbüssaade ile Harem arasında kalan bölüm "Enderûn"dur.

(1) Bâb-ı Hümâyûn

Bâb-ı Hümâyûn, geçit-kapı görünümünde olup, her iki yanında birer mahzen, taş merdivenlerle çıkılan nöbetçi odalarını içeren kuleleri, muhafız koğuşları ve hizmet odaları bulunan Saray'ın dış kapısıdır. Dış kapının "Bâb-ı Hümâyûn Hazinesi" denilen mahzenlerinde varissiz ölenlerin devlete kalan mal ve paralarından oluşturulan "Dış Saray Hazinesi" ile "Defâtir-i Hâkânî" denen tapu kütükleri ve tahrir defterleri korunurdu. Saray'da ve eyaletlerde idam edilenlerin kesik başları da Bâb-ı Hümâyûn önünde teşhir edilirdi.

Sarayı kuşatan "Sur-ı Sultanî" (dış duvarların) bekçiliğini, Kapı'yı açıp kapamayı Bâb-ı Hümâyûn'da kapı ağası'nın buyruğu altında nöbet tutan çok sayıdaki bevvaban (kapıcı) ile Kapıcı Ocağı askerleri yaparlardı. Bâb-ı Hümâyûn sabah ezanında açılır, yatsı ezanıyla kapanırdı. Bu kapıdan yalnızca Padişah, vezirler, ulema ve elçiler at üstünde geçebilirlerdi. Törenlerde Saray'a gelen devlet ileri gelenleri ile elçileri kapıcılar kethüdasının Bâb-ı Hümâyûn'da karşılayıp içeriye götürmesi teşrifat-ı kadime kuralları gereğiydi.

(2) Bâbü's-Selâm

Bâbü's-Selâm, Osmanlı Saraylarında "Birinci Avlu"dan "İkinci Avlu"ya geçişte yer alan "Orta Kapı"ya verilen addır. Dergâh-ı Âli, Dergâh-ı Muallâ olarak da bilinir.

Bâb-ı Hümâyûn'u at üstünde geçebilen sadrazam, vezirler, ulema ve elçilerin Bâbü's-Selâm'a at üstünde fazla yaklaşmaları dahi yasaktır. Padişahtan başka kimse, buradan at üstünde geçemez. İçeri girişlerin nasıl olacağı kanunnamelerde belirtilmiştir.

Bir ortaçağ kalesi görünümündeki mazgalları, yüksek iki gözetleme ve savunma kulesi ve çift kapısı bulunan Bâbü's-Selâm'ın güvenliğinden, Bâbü's-Saade ağasının emrinki başkapıcıbaşı ile çok sayıdaki kapıcıbaşı (serbevvâbin-i Dergâh-ı Âli) sorumluydu. İsyanlar sırasında ayaklanmacılar is-

teklerini Padişaha kabul ettirmek için bu kapıyı aşabilmeğe çalışırlardı. İç içe iki kapılı girişe "Kapı arası" denirdi. Osmanlı tarihinde bu kapı arasının önemli bir yeri vardı. Cezalandırılacak sadrazam ve vezirler burada tutuklanırlar, haklarında verilecek kararı beklerlerdi. Haklarında idam kararı verilmiş olanlara "kızılcık şerbeti" sunularak bu hüküm tebliğ edilmiş olurdu.

Bâbü's-Selâm, iç tarafında, Bâbü's-Selâm ile Bâbü's-Saade arasında Divan'ın da bulunduğu ve Saray törenlerinin yapıldığı Alay Meydanı'na açılırdı. Cülûs ve bayramlaşma törenleri, Sancak-ı Şerif'in Padişah tarafından Serdar-ı Ekrem olarak sefere çıkacak Sadrazam'a teslim edilmesi töreni, olağanüstü durumlarda "Ayak Divanı"nın toplanması bu kapı önünde yapılırdı.

İkinci Avlu'nun en mühim yapısı Divan-ı Hümâyûn'un toplandığı Kubbealtı binasıdır. İç Hazine binası da Kubbealtı'nın yanında bulunmaktadır. Üstü iki sıra üzerine sekiz kubbeyle örtülmüş dikdörtgen şeklinde bir binadır.

(3) Bâbü's-Saade

Bâbü's-Saade, "Arz Kapısı", "Taht Kapısı" ya da "Akağalar Kapısı" olarak da bilinir. "Birûn" denilen ve resmî hizmet birimlerinin, idarî binaların bulunduğu "İkinci Avlu"yu, Padişah'ın özel hayatının başladığı "Enderûn" denilen bölümün bulunduğu "Üçüncü Avlu"ya bağlayan kapıdır.

Sadrazam dahil hiç kimse Bâbü's-Saade ötesine geçtiğinde resmî yetkilerini kullanamaz. Bu kapının ötesinde ancak Bâbü's-Saade ağası'nın yetkileri geçerlidir.

Padişah'ın "Arz"a girecek devlet adamlarını ve yabancı elçileri kabul ettiği Arz Odası'na buradan geçilirdi. Bâbü's-Saade'yi koruyan akağaların amiri Bâbü's-Saade ağasının dâiresi de bu kapıya bitişiktir. Saray görevlileri ve hizmetlileri için ayrı koltuk kapıları vardı.

Çok önemli olaylarda Bâbü's-Saaade önüne "Sancak-ı Şerif" dikilirdi.

b. Mekânlar

Saray, teşkilat açısından Bâbü's-Selâm'dan içeriye doğru başlayarak Birûn (Dış Kısım), Enderûn (İç Kısım) isimleriyle anılan iki ayrı bölüm olarak düzenlenmiştir. Bu bölümlerin her biri ile devletin merkez ve taşra teşkilatının işleyişi arasında fonksiyonel bağlantılar vardır.

Saray bütünüyle üç mimarî mekâna yerleştirilmiştir.

Bâb-ı Hümâyûn (Dışkapı)'dan Bâbü's-Selâm (Ortakapı)'a kadar olan Saray'ın en dış kısmında ama dış bahçe içindeki alana Birinci Avlu (Birinci Yer) denir. "Sarayiçi" de denilen bu meydanda Saray'ı dışarıdan çerçeveliyen köşkler, bahçeler ve diğer binalarla müştemilat bulunur.

Bâbü's-Selâm(Ortakapı)'dan Bâbü's-Saade'ye (Akağalar Kapısı)'na kadar olan kısım İkinci Avlu (İkinci Yer)'dir.

Bâbü's-Saade (Akağalar Kapısı)'den sonra gelen alan Üçüncü Avlu (Üçüncü Yer) Enderûn'dur. "Dâr üs-Saade" (Padişah Selamlığı), Padişah'ın Evi olan Harem-i Hümâyun, Enderûn içindedir.

Devamı nda "Dördüncü Yer" bulunmaktadır.

(1) Birûn

Birûn' un sözlük anlamı "dış" demektir. Saray'ın "Birinci Yer" ve "İkinci Yer" denilen bölgelerini kapsar.

(a) Birinci Yer

Divan günleri görevli bir vezirin şikâyet dilekçelerini alarak ilk incelemeyi yapıp sıraladığı "Deâvi Kasrı" "Birinci Kapı" (Bâb-ı Hümâyûn) ile "Orta Kapı" (Bâbü's-selâm) arasındaki alanda bulunan Birinci Yer'dedir. Bu bölümde "Mâliye Hazinesi", "Saray Hastanesi", bakaya kalan vergilerin toplanmasına memur "Başbâki Kulu Dairesi", "Şehremini Dairesi", "Darbhane", Divan'da verilen idam kararlarının infaz edildiği "Siyaset Çeşmesi" (ya da "Cellat Çeşmesi") bulunur. Yine burada bulunan Bizans'tan kalma Aya İrini Kilisesi de silah deposu ve cebehane olarak kullanılıyordu.

Saray için iş yapan 1000'e yakın ulûfeli sanatkâr ve zeneatkâr "Ehl-i Hiref Bölükleri" adıyla hazinedarbaşı'na bağlıdırlar. Bunların çoğunun iş yerleri Saray dışında bulunduğundan ustalar bölükbaşı'ları veya bölük kethüdaları aracılığıyla gerektiğinde sipariş verilmek üzere Saray'a çağrılmakta, maaşları da üç ayda bir Saray'ın ikinci avlusunda Divân-ı Hümâyun önünde dağıtılmaktadır. Bununla beraber aralarında yer alan kuyumcular, hakkâklar ve altın iplikle işleme yapan zerduzan'ın iş yerleri Sarayın birinci avlusunda bulunmaktadır.

En usta sanatkârların bir araya getirildiği Ehl-i hiref bölükleri Saray için çalıştıklarından eserlerini üretirken emsalleri gibi malzeme sıkıntısı, geçim kaygısı çekmezlerdi. Dolayısıyla her sanat kolunda Osmanlı sanatının en üst düzeyde örneklerini meydana getirmişlerdir.

(b) İkinci Yer

İkinci Yer, "Orta Kapı" (Bâbü's-selâm) ile Arz Kapısı (Bâbü's-Saade) arasında kalan "Alay Meydanı"nı kapsayan mekândır. Genel anlamdaki kanunların hazırlandığı "Divân-ı Hümâyûn" da buradadır. Yabancı elçilere de devletin kudretini gösteren, yeniçerilere ulûfelerinin dağıtıldığı "Galebe Divânı" burada yapılırdı. Saray Mutfağı, Hasahır gibi tesisler de yine bu bölümde yer alırlar.

■ *Divân-ı Hümâyûn*

Divân-ı Hümâyûn, Ortakapı'dan "Darü's-Selâm" denilen meydana girilip Bâbüssaade'ye doğru giderken sol tarafta kalan yan yana üç odadan oluşmuş "Kubbealtı"[138] isimli mekânda toplanırdı. Toplantıların yapıldığı yer sol baştaki en geniş odadır.

Toplantı mekânının bitişiğinde "Hacegân-ı Divân-ı Hümâyûn" denilen görevlilerin bulunduğu ikinci oda Divân kararlarının kayda geçirildiği "Divân-ı Hümâyûn Kalemi"dir. Kubbealtı'nın diğer mekânları ise sadrazamın "Divit Odası", istirahatine mahsus oda ve kahve ocağı'dır.

Oturumlarda incelenmek üzere istenilen evrakların çok çabuk temin edilebilmesi için günümüz terminolojisinde Devlet Arşivi diyebileceğimiz Defterhâne de Divân'ın yakınında yer almaktadır.

■ *Saray Mutfağı*

Saray Mutfağı yedi kısımdan oluşur. Padişaha mahsus olan mutfağa "Has Mutbak" denir. Sultanlara, yani Padişahın annesine, baş haremine, hemşirelerine ve kızlarına ait ikinci mutbak "Vâlide Sultan Mutbağı" denilir. "Kızlarağası Mutbağı" adını taşıyan üçüncü mutfak, Harem'e ve orada hizmet gören harem ağalarına mahsustur. Dördüncüsü padişahın en yakınlarından biri olan kapıağası'na aittir. Divan memurları da bu mutfaktan yer. Beşinci mutbak hazinedarbaşıya ve maiyeti efradına mahsustur. Altıncısı kilercibaşı ile maiyetine, yedincisi de sarayağasına ve maiyetine aittir. Bahçelerde çalışan bostancılar yemeklerini kendileri pişirirler.

On altıncı yüzyılın ikinci yarısında sırf mutfakta görev yapanların sayısı 260'a ulaşıyordu. Bunların 200'ü hizmetkâr, 60'ı ise aşçı idi. On altıncı yüzyılda 4 -5 bin iken On sekizinci yüzyılda 12 bin civarına çıkan Saray halkına yemek hazırlama işini üslenen mutfak adamları kilercibaşı yahut tatlıcıba-

138. Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi'nde "Dîvânhâne" de denilmektedir.

şı'na bağlı olup on iki sınıfa bölünmüşlerdi. Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda geniş bir sahayı kaplayan mutfak dairesi (kiler odası) , hariçten ve bilhassa deniz tarafından bakıldığı zaman, bir dizi bacaları ile en çok göze çarpan kısmıdır. Mutbağın meydana açılan üç kapısı vardır. Kapılardan girince sıra ile ikişer ikişer, yirmi bacalı büyük mutbak görülür. Bu mutbaklarda eski zamanlarda 4-5 bin kişiyi doyuracak yemek hazırlanırdı. Ulûfe dağıtıldığı günlerde ise 10-15 bin kadar askere çorba, pilav, zerde pişirilirdi. Ramazanın l5. gecesi de 10 bin kadar yeniçeriye baklava yapılırdı.

Saray'da kullanılan zeytinyağı, Yunanistan'ın Koron ve Modon şehirlerinden, Padişahın şahsına mahsus olan yağ ise Kandiye'den temin edilirdi. Tereyağ, Boğdan ve civarından Karadeniz yolu ile getirilen bu yağ tuzlanmıştır. Diğer yiyecek maddeleri, en çok ve en nefis cinsleri yetiştiren eyâletlerden getirilir. Kalyonlar, Mısır'dan sebze, şeker ve baharat getirmek üzere senede iki defa İskenderiye'ye sefer yaparlar. Sarfedilen meyvelerdan hurma ve nefis erikler, Mısır'dan temin edilir. Gerek Saray'da gerekse bütün Türkiye'de en çok sarfedilen elma Eflak, Erdel ve Boğdan'dan, Padişahın sofrasına mahsus olan kokulu elmalar Kandiye'den satın alınır. Saray'ın örneğin peynir gibi bazı iâşe maddeleri de İtalya'dan gelir. Saray'da yalnız padişaha ve sultanlara mahsus olmak üzere limon suyu, şeker, ak anber ve su ile ve yazın buz konulan bir şerbet hazırlanır. Sarayın her tarafında su içilecek çeşmeler vardır. Saray'a kesinlikle şarab sokulmaz.

■ *Hasahır*

Topkapı Sarayı'nda, Ortakapı'dan girince sol tarafta kalan Padişah ve Saray erkânına ait 200 seçme atın barındığı bir ahır ve yine aynı avluda 50 kadar cins atın bakım gördüğü bir başka ahır daha bulunmaktadır.

Ayrıca, Sarayburnu yönünde, Romalılardan kalma "Zafer Sütunu"nun önünde de bir Hasahır dairesi bulunurdu. Enderûnlular, Hasodalılar ve Harem ağalarına mahsus atların ahırlarıysa Ahırkapı tarafındaydı. Vefa semtinde, Kadırga Limanı'nda bulunan ahırlar, Saray dışında yer alan Hasahırlar'dı.

Ancak bunlar dışında Edirne, Bursa, Selanik başta olmak üzere Rumeli ve Anadolu'nun birçok yerinde Saray için atlar beslenir ve yetiştirilirdi. Hasahırlarda bulunan atların ortalama sayısı 5 000 ile 6 000 arasında değişirdi. On altıncı yüzyılda Hasahır hademelerinin sayısı 300'den fazladır. On sekizinci yüzyılda bu sayı 2.000'ini geçmiştir. Sayıları 60 – 300 arasında değişen saraçlar ve 300 kadar da nalbant çalışmaktaydı. Diğer taraftan 2000'den fazla katırcı ve 1000 develik katar vardır.

Hasahır'da bu sıradan görevliler dışında "Hasahır erkânı" denilen imrahor, "imrahor-i sâni", Hasahır kethüdası, Hasahır hazinedarı, kaşıkçı ve rahtvanlar bulunmaktadır. Bu görevliler "Hasahır kûlahı" denilen özel başlıklarıyla tanınmaktaydı.

Hasahırın en üst düzeydeki yöneticisi "büyük imrahor" ya da "imrahor-i evvel"in Saray görevlileri arasında önemli bir mevki'i vardır. Nitekim İstanbul'da "İmrahor" adıyla Eminönü, Fatih ve Üsküdar'da birer mahalle ve semt; mescid, tekke, köşkler ya da Ahırkapı gibi tarihî semtler hâlâ bu olguyu belgelemektedir. İmrahor'un yardımcısına da "küçük imrahor" ya da "imrahor-i sâni" denilirdi.

Hasahır hazinedarı, "Hasahır Murassa'at Hazinesi" denilen çok değerli eyer ve koşum takımlarının kaybolmasından ve korunmasından sorumludur. Hasahır kaşıkçıları Saray ahırlarında hayvan tımarıyla görevlidirler.

Saray ahırlarının sözü geçen kıdemli görevlisi Hasahır kethüdası (has kethüda)'dır. "Hasahır rahtvanları", Saray ahırlarındaki değerli eşyanın bakım, yapım ve temizliğinden sorumlu idiler.

(2) Enderûn

"Enderûn" iç taraf anlamına gelmektedir. Saray'ın "Üçüncü ve Dördüncü Yer" denilen mekânlarını kapsar. Enderun, Babüssaade (Akağalar Kapısı)'den başlayarak Üçüncü ve Dördüncü yer olarak isimlendirilen iki büyük alanda yer alır.

(a) Üçüncü Yer (Enderûn-i Hümayun)

Yaklaşık 4 dönümlük Üçüncü Yer'de Arz odası, Hırka-i Saadet ile Emânat-ı Mukaddese'nin bulunduğu Hasoda, Enderûn Mektebi (altı oda veya koğuş), Hazine-i Hassa (İç Hazine), Üçüncü Ahmed Kitaplığı, Kiler-i Hassa, Enderun Ağaları Mescidi, Akağalar koğuşu, Kethüda dairesi, Kuşhane (Padişah Mutfağı) ve Harem Dairesi'ne açılan kapı yer alırdı.

■ *Arz Odası*

Bilindiği gibi, Osmanlı devlet ricâlinin Tanzimat'a yakın zamanlara kadar "Paşa Kapısı" olarak isimlendirilen resmî makamları, aslında kendi ikametgâhlarıdır.

Arz Odası da, Padişahların sadrazamı, devlet erkânını ve ecnebi elçileri huzuruna resmen kabul ettiği yer olan "Dergâh-ı Muallâ" içindeki resmî makamıdır.

Bâbü's-Saade'nin iç tarafta tam karşısına gelen, dikdörtgen biçiminde, çini panolar kaplı ön cephesinde bir de çeşme bulunan, klasik Türk mimarisi zevkiyle geniş saçaklı ve etrafı çepe çevre revaklarla çevrilmiş bağımsız bir odadır.

"Ayak Divanı" sırasında, "Muayede" denilen bayramlaşmalarda Padişahın tahtı burada kurulur. Bâb üs-saade'den tarafından gelirken Arz Odasına düzayak girildiği halde arka kapısından Üçüncü Avlu'ya bir çift merdivenle inilir.

Arz Odasının içi ufak bir salondan ibarettir. Ancak Memâlik-i Osmâniye'nin sanki bütün yüceliği ve görkemi bu odada yoğunlaştırılmıştır. Girişe göre karşı sol köşede, üzeri kubbeli taht biçiminde geniş bir sedir vardır. Tahtın döşemesi ve odanın perdeleri inciler ve zümrütlerle işlenmiş seraser denilen gayet ağır ipeklidendir. Arz odasının içinde bir de çeşme vardır. Hükümdarın kabul ettiği devlet adamlariyle mahrem konuştuğu zaman dışardan dinlenilmemesi için bu çeşme açılmakta ve Kubbe içindeki yankılanmalarıyla içerideki konuşmalar dışarıdan anlaşılmamaktadır.

■ *Hazine-i Hassa*

Hazine-i Hassa (ya da İç Hazine veya Enderun Hazinesi) da padişahın kişisel serveti sayılan "geçmiş padişahların mühürlü sandıklarda korunan gümüş ve altın sikkeleri, altın ve gümüş murassâ evâni, cevâhir, her türlü takıları; kürkler, şallar, değerli kumaşlar, halılar, mücevher işlemeli eyerler, serâsere kaplı ve altın düğmeli kapaniçeler gibi maddî ve manevî değerli eşya saklanırdı. Aslında başlangıçta yalnızca Saray harcamalarını karşılamak için kurulan İç Hazine, Enderun'un Hazine Koğuşu ile birlikte üç bölümden oluşan birimdir. Bu bölümleri "serhazîn-i Enderun" (hazinedarbaşı), Hazine kethüdası ile hasodabaşı yönetmektedir. Ancak aralarında Hazine kethüdası hepsinin âmiridir.

Hazine, eski bir ananeye uyularak son zamanlara kadar Yavuz Sultan Selim'in mührü ile mühürlenmiştir. Rivayete göre, Sultan Selim: "Benim altınla doldurduğum Hazine'yi haleflerimden, her kim, mangırla doldurursa Hazine onun Mührü ile mühürlensin ve illâ benim mührümle mühürlenmekde devam olunsun" vasiyetinde bulunmuştur.

Birinci Hazine, nakid ve nadir eşyalarla dolu dört odadan ibârettir. Birinci Oda pek çok miktarda yaylar, oklar, zenberekli yaylar, türlü türlü tüfenkler, kılınçlar ve aynı neviden diğer silahlarla doludur. Birer şaheser olan bu silahlar, muhtelif zamanlarda Padişahlara hediye edilmiştir.

İkinci Oda'da her birinde "on iki ayak uzunluğunda, altı ayak genişliğinde altı ayak derinliğinde" altı büyük sandık vardır. Anbar denilen bu sandık-

lar, Padişahın şahsına ait esvaplar, kıymetli kürkler, muhteşem sarıklar ve inci işlemeli yastıklar gibi türlü eşya ile doludur. Mücevheratla doldurulmuş dizgin ve eyerler ise, duvara tesbit edilmiş sırıklar üzerine konulmuştur.

Üçüncü Oda da göze çarpan şey büyük bir sandıktır. Sandığın alt kısmında Padişah tahtının muhteşem örtüleri konulmuştur. Orta kısmında, güzel işlemeli biniş takımları saklanmıştır. Bunların bazıları inci ve kıymetli taşlarla tezyin edilmiş olup büyük merâsim günlerinde kullanılır. Üst bölümde elmas, yakut, zümrüt, inci ile müzeyyen dizginler, göğüslükler, kolanlar ve özengiler muhafaza edilirler.

■ *Has Oda*

Osmanlı Saraylarında hükümdarların oturduğu bütün odalara Has Oda veya "Oda-i Has" ve bazan da "Hane-i Hassa" da denilmekteydi.

"Has Oda Teşkilâtı" ise Fatih Sultan Mehmed tarafından 32 içoğlan verilerek başlatılmıştır. Yavuz Sultan Selim Has Oda yaptırdığı zaman buranın hizmetine Hazine, Kiler görevlileri ve emektar Çuhadarların naklini emretmiş ve sayılarını 40'a çıkarmıştır. Bu bağlamda Has Oda, Hırka-i Saadet ve Emânet-i Mukaddese'nin İstanbula getirildiği tarihten sonra yapılan bir örgütlenmeyle tam bir nizam altına alınmıştır. Hırka-i Şerif dairesinin altında iken Sultan IV. Murad zamanında terk edilerek Hırka-i Saadet'in karşısına yeni bir "Has Oda" bina ettirilmiştir.

Daha sonra Mukaddes Emanetler, Taht Odası ile Emânet-i Mukaddese Hazinesi'ne konulmuşlardır.

■ *Mukaddes Emânetler*

Mübarek emanetlerin saklandığı "Hırka-i Saadet Dairesi"nin taşlıkları "sim sakaların" her gün gümüş kaplar içinde getirdikleri temiz sularla yıkanırdı. Çeşitli işler için kırk kişi çalıştırılır, bunlardan dördü sıra ile her gece dairede kalarak sabaha kadar Kur'an okurlardı.

Mukaddes Emânetler şunlardır:

1- Hırka-i Saadet: Eshab'dan Hz. Kâab bin Zübeyr' in takdim ettiği (Kaside-i Bürde) den gayet mahzuz olan Hz. Peygamber sırtından çıkarıp Kâab'a giydirdiği Hırka-i Şerif'dir. Hırka-i Saadet sonra Ümeyye halifelerine daha sonra Mısır Hazinesine geçmiş ve Yavuz Sultan Selim tarafından İstanbul'a getirilmiştir.

2- Sancak-ı Şerif ; 3- Miftah-ı Şerif (Kabe- i Muazzama anahtarı), 4-Hz. Peygamber'in Uhud savaşında düşman tarafından atılan taşla kırılmış dişi,

4- Kadem-i Saadet nişânesini hâmil taş (Hacer-i Şerif) , 5-İki adet Nalın-i Saadet, 6- Hz. Peygamber'in seccâdesi, 7- Halife-i Peygamber'in (Ebubekir-i Sıddık)'ın seccâdesi, 8- Hz. Peygamber'in Kılıcı'nın kabzesi, 9- Kavs-i Peygamberî (Ok ve yay), 10-Birisi Şuayb Peygambere ait iki adet "Âsâ-yi Şerif, 11-Hz. Peygamber'in Tenceresi, 12-Hz. İbrahim'in Tenceresi, 13- Hazret-i Peygamber'e ait olan mukaddes eşyalardan başka halife ve diğer peygamberlere ait eşyalar Topkapı Sarayı'nın Taht Odası'nda yer almaktadır.

(b) Dördüncü Yer (Harem-i Hümâyun)

En iç bölüm olan "Dördüncü Yer"de Padişah'ın hayatının geçtiği "Dâr üs-Saade" bulunur. Cülûs ve bayramlaşma törenleri, Ayak Divanları burada Akağalar Kapısı önünde yapılır. Sefer'lerde de Sancak-ı Şerif burada ihrac edilip kapı önüne dikilirdi.

Boğaziçi'ne bakan bu bölümde Bağdad ve Revan Köşkleri, (Sultan İbrahim' in) Sünnet Odası, diğer müştemilat ve Sarayburnu' na geçit veren Üçüncü Kapı yer alır.

■ *Padişah'ın Evi: "Dâr üs-Saade"*

"Saray-i Hümâyûn" denilince bütün "Saray" anlaşılırdı. "Dâr üs-Saade" ise bu bütün içinde Padişah'ın devamlı oturduğu mekândır. Bu mekân "Harem-i Hümâyun" ve "Selâmlık" kısmı olan "Enderûn-i Hümâyun"dan ibarettir.

"Harem-i Hümâyun" mescid'leri, has odaları, husûsi daireleri, yatakhâneleri, yemekhâneleri, okulu, meşkhânesi, hamamları ile yaklaşık 400 odadan oluşan bir kollektif mekânda, acemi câriye'den Vâlide Sultan'a, Harem ağası'ndan Dârüssaade ağası'na, başhazinedara, başmusahibe kadar sıralanan mevki ve mertebelerde görev yapan yüzlerce insanın "Teşrifât-ı Kadîme" ve özel yasalarla yönetilerek birlikte yaşadığı büyük bir kurumdur.

Harem Topkapı Sarayı'nın Üçüncü Yer'inde ve Ayasofya cihetinde çok kalın, yüksek duvarlarla , deniz tarafından ise bir sürü has bahçe ile çevrilidir. Üstelik bostancıların sıkı kontrolu altındadır. Hünkâr dairesinin etrafında Harem'in başı sayılan valde sultan ve kadınların daireleri yer alır. Valde sultan dairesi ise şehzadelerin daireleri, ikballer, ustalar, kalfalar ve câriyelerin sofalarıyla kuşatılmıştır.

Hanım sultanlar, kısa bir süre içinde Harem'den ayrılacaklarından, eski Padişahların evlenmemiş kızları da Eski Saray'da yaşadıklarından bunlar için Harem çatısı altında özel bir daire bulunmaz.

Diğer taraftan şehzadelerin sancakbeyliği yapmaları, çoğunlukla annelerinin de onların yanında oturması, daireleri halkının da onlarla beraber gitmesi sebebiyle, On beş ve On altıncı yüzyıllarda Harem'in nüfusu daha az olduğu görülmektedir. Ancak On yedinci yüzyılda veraset sisteminin değiştirilmesi, şehzadelerin Harem'de hapis hayatı yaşamaları, Harem'e bir Şehzadeler Dairesi'nin ilâvesini gerektirmiş, böylece kadın efendiler ve şehzadelerin Harem'e bütün maiyetleriyle yerleşmeleri, Harem nüfusunu arttırmıştır.

Harem'in içinde harem ağalarının bile dolaşmaları kısıtlanmıştır. Harem halkıyla ya perde arkasından ya da yüzlerine bakmadan başlarını yere eğerek konuşmak zorundadırlar. Bir zuhurat meydana geldiğinde devlet erkânın kadınları, Padişahlara yüzleri açık olarak takdim olunur. Oysa Padişah kadınlarını erkekler göremezler. Nitekim Harem ağaları bile Harem'e girerken "destur" diye bağırırlar, oralarda bulunanları uyarırlardı. Halvet sırasında ise her taraf perdelerle sıkı surette kapatılırdı. Diğer taraftan Harem içinde kadınların örtülü dolaşmaları ve sessiz olmaları gerekliydi. Padişah'la karşılaşmaları ise saygısızlık sayılırdı.

Harem binasını oluşturan kompleksin biri Üçüncü Avlu'da "Kuşhane Kapısı", diğeri de İkinci Avlu'da Kubbealtı'nın arkasına düşen "Araba Kapısı" olmak üzere iki kapısı vardır. Asıl girişi Araba Kapısı'ndandır.

Plan olarak yüzyıllar boyunca çeşitli padişahların devirlerinde yapılmış birbirlerine labirent oluşturacak biçimde çok karışık biçimde eklenmiş dairelerden, bir çok görkemli salonlardan ve bunların arasında kalmış avlulardan oluşur.

Harem'i oluşturan bağımsız binalar birbirlerine kapılarla bağlanmış ve hepsinin çatıları da birbirine eklenmiş olduğundan, bunları inşası yüzyıllar sürmüş muazzam bir yapı olarak kabul etmek mümkündür.

En önemli bölüm olan "Valde Sultan Dairesi"ne, Valide Taşlığı (Harem Taşlığı da) denilen taş döşeli dört köşe bir avluya açılan kapısından küçük bir dehlizle girilir.

Yine Valide Taşlığı'na açılan "Aş Kapısı" adını verilmiş bir başka kapının önünde, üzerine bütün Harem için gelen yemek tepsilerinin konulmasına mahsus taş tezgah bulunur.

Valide Sultan dairesi bir oturma odası, bir koridor, bir yemek odası, bir yatak odası ve arkada da bir hamamdan ibarettir. Buradan Mimar Sinan yapısı bir şaheser olan üzeri büyük bir kubbe ile örtülü mekâna geçilir. Buradan da Haremin en büyük ve en ünlü salonu Hünkar sofası (yemek odası)'na ulaşılır.

Diğer taraftan Harem'in gözetimiyle görevli Harem ağaları ve musahiplerin bulundukları daireleri de "Harem" kapsamında düşünmelidir.

Harem'in cümle kapısından girilince karşılaşılan "Nöbet Yeri"nde haremağaları hizmete hazır olarak beklerler.

Harem ile Enderûn arasında zenci harem ağalarının ve kızlarağası (Darüs'saade ağası)'nın dairesi yer alır.

■ *Padişah'ın Sofrası*

Padişah yazın günde dört defa sofraya oturur, fakat kışın daha az yer. Kendisi sofrada bağdaş kurarak oturur. Sofra, etrafı çok defa iki parmak yüksek, som gümüş büyük bir siniden ibarettir. Som altından mamul ve mücevherle müzeyyen diğer sofrası daha vardır ki bu, senede ancak üç dört defa kullanılır. Yemek esnasında, Padişahın dizleri üzerine geniş bir peşgir konur, diğer bir peşgir de sol kolu üzerindedir. Bir yanında, nefis cinsten üç aded ekmek bulunur ki bunlar yalnız Padişah'ın şahsına mahsus olmak üzere Bursa'da yetiştirilen buğdaydan yapılır. Bu ekmek, Saray korularında özel olarak beslenen çok sayıda keçinin sütü ile yoğrulmuştur.

Padişahın şahsına mahsus Mutfak, şafak vaktinden evvel çalışmağa başlar. Zira Padişah sabah erken kalmak itiyatında olduğu ıçin yiyeceklerini daima hazır bulundurmak lâzımdır.

Yemek kapıağası'nın huzurunda hazırlandıktan sonra kapaklı altın sahanlara konur. Ağalar, yemeği, mutfağın dışında duran diğer bir kapıağasının elinden alırlar, sofraya diz çökmüş vaziyette hizmet eden adamlara teslim ederler. Otuz sahan içinde çok çeşitli et yemeği getirilir. Sofra vidalı olup Padişahın istediği tarafa döndürülebilir, çünkü o, eti kendisi bizzat parçalar. Sofrada asla bıçak kullanılmaz. Et gayet yumuşak pişirilmiş olduğundan, Padişah onu parmaklarıyla kolayca parça haline getirir. Sofrada tuz bulundurulmaz ve yemeklerde baharat konulmaz, zira hekimler mutbakta onların kullanılmasını men'etmiştir.

Osmanlı Sarayı'nda konuk yabancı elçilere, protokolde önde gelenlere Has Sofra adıyla yemek verilirdi. Ikinci derecede görevlilerle onlara bağlı kişilerin yemek yedikleri sofraya da Harc-ı Sofra denirdi. Has Sofra'ya on beş, Harc-ı Sofra'ya ise yedi türlü yemek çıkarılırdı.

■ *Padişah'ın Namaz İbadeti*

Padişah sabah namazlarını Saray Cami'inde cemaatle birlikte kılar. Ayasofya Cami'inde okunan ezanla birlikte Saray müezzini de ezana başlar. Zaten ezanı bekleyenler koğuşlarından çıkarak ve Padişah da Darüssaade ağası ve Enderun ağaları maiyetinde olarak camiye gelirler. Cami önünde silah-

dar, çuhadar, anahtar ve peşkir ağaları tarafından karşılanırlar. Padişah hünkar mahfeline çıkar, diğerleri etrafında yerlerini alırlar. Sabah namazı böylece kılındıktan sonra padişah mabeyne geçer. Padişahın camiye gelemediği özel durumlarda Darüssaade ağası ve silahdar ağa camide bulunurdu. Hilafetin Yavuz Sultan Selim'le Osmanoğullarına geçişinden sonra, Padişah, cuma namazını selâmlık merasimi düzenlenerek selâtin camilerden birinde kılması adet oldu.

c. Saray Halkı

Bâb-ı Hümâyûn'da Kapı Ağası'nın buyruğu altında nöbet tutan çok sayıdaki bevvaban (kapıcı) ve Kapıcı Ocağı askerleri ile "Mâliye Hazinesi", "Saray Hastanesi", "Başbaki Kulu Dairesi", "Şehremini Dairesi", "Darbhane", "Cebehane" dairelerinde bulunan görevlilerle başlayan Saray halkı, Birun, Enderun ve Harem-i Hümâyun halkından oluşmaktadır. Özellikle Birun'da devlet dairelerinin ve "Ehl-i Hiref bölükleri"nin bulunması ve burada bulunan görevliler, Saray halkının gündüzleri çok daha fazla olmasına sebep olmaktadır. Bununla beraber Saray halkının değişmez sayısı binleri bulur.

(1) Birûn Halkı

Osmanlı Devletinde sadrazam başta olmak üzere bütün devlet memurları Saray'ın Birûn bölümüne bağlı kabul edildiklerinden "Birûn halkı" ya da "Birûn ricâli" olarak anılırlardı.

Birûn halkı içinde "Padişah hocası, hekimbaşı, kehhâlbaşı (göz hekimlerinin başı), cerrâhbaşı, müneccimbaşı ve hünkâr imamı gibi ulemâ sınıfını oluştururdu.

"Rikâb-ı Hümâyûn ağaları" Birûn halkının ağalar sınıfıdır. Bu ağalar "mîr-i âlem, kapıcılar kethüdası, kapıcıbaşılar, çavuşbaşı, şikar ağaları denilen çakırcıbaşı, şahincibaşı ve atmacacıbaşı'lar, mîrahur, çaşnigirbaşı"lardan ibarettir.

Ancak Seyfiye tarikine mensup olmakla beraber "Yeniçeri ağası, Altı Bölük ağaları denilen sipah, silâhdar, gurebâ-yı yemîn, gurebâ-yı yesâr, ulûfeciyân-ı yemîn, ulûfeciyân-ı yesâr ve Cebeci, Topçu ve arabacıbaşı" da "Bîrun ağaları" olarak anılırlardı.

Saray emini, Matbah-ı Âmire emini , Darbhâne emini, imrahor ve arpa emini ise "ümenâ" (eminler) sınıfını oluştururlar.

Diğer taraftan müteferrikalar, teberdârân, "peyk" denilen haberciler, ile ülkenin en usta "hattat, nakkaş, kuyumcu, hakkâk, gibi sanatkârları ve çamaşırcılar, terziler, mücellid, mürekkepci, saatçi, okçu, yaycı, silahçı, bıçakçı, dülger, çilingir, kandilci, demirci, dökümcü " zenaatkârlarının bağlı oldukları "Ehl-i Hiref bölükleri" vardı.

Saray'ın her bakımdan güvenliğini sağlayan sayıları 600'e kadar ulaşmış Saray kapıcıları, baltacılar ve toplam 650 kişiyi bulan 20 Bostancı bölüğü de Birûn halkındandır.

■ *Saray Kapıcıları*

Sarayın en dış kapısı olan Bab-ı Hümâyûn'u koruyan Saray kapıcılarına "bevvâbin-i Bab-ı Hümâyûn" ve Babü's-Selâm'ı (Ortakapı) korumakla görevli olanlara da "bevvâbin-i Dergâh-ı Âli" deniliyordu. Saray'daki haremağalarına hizmet eden "bevvabin-i Sufiyan-ı Kule" denen ayrı bir kapıcılar sınıfı daha vardı.

Kapıcılar asıl görevleri olan Saray kapılarının güvenliğini sağlamak dışında, Divan'a gelenlere kılavuzluk eder, Divan'da verilen dayak cezalarını mahallinde uygularlardı. Kapıcı bölüklerine, Birûn halkının Aşçı, Helvacı, Ekmekçi cemaatlerinden ve Bostancı Ocağı'ndan terfi edenler geçerlerdi. Bab-ı Hümâyûn kapıcıları yükselirlerse Dergâh-ı Âli kapıcısı olurlardı. Kapıcılara da kapıkulları gibi üç ayda bir ulufe ödenir, her yıl elbise bedeli ve bayram harçlığı verilirdi.

Babüsselam'ı bekleyen Dergâh-ı Âli kapıcıları görevleri gereği kimseyi silahlı olarak içeri bırakmazlar, Divan-ı Hümâyûn toplantılarına gelen dava ve dilekçe sahiplerine de refakat ederlerdi. Divan' da verilen dayak cezasını da hemen uygularlardı

Birûn ahalisinin bir bölümü de, ilerde görüleceği gibi, "kapıya çıkarılan" Enderûnlu'lardır. Nitekim Enderun gibi, Birûn'dan da on beş kadar Sadrazam ve pek çok devlet erkânı çıkmıştır.

■ *Kapıcıbaşılık*

"Serbevvâbin-i Dergâh-ı Âli" ya da "serbevvâbîn-i Dergâh-ı Muallâ" olarak da bilinir. Fatih Kanunnamesi uyarınca en kıdemli kapıcı olan kapıcıbaşının asıl görevi, her gün, Babü's-Selâm'da (Ortakapı'da) çok sayıda kapıcıyla birlikte gece-gündüz nöbet tutmak, gümüş asalarıyla Divan'ın kapısında beklemek, elçilerin kollarına girerek Padişah'ın huzuruna çıkarmaktı. Divan-ı Hümâyun toplantısından sonra verilen yemekte de Sadrazam'a hiz-

met ederlerdi. Toplantı günlerinde Kubbealtı erkânını karşılayıp gerekli merasim yapıldıktan sonra refakat ederlerdi.

Ancak beylerbeyi ve vezirlere verilen gizli emirleri, önemli fermanları iletmek, siyasî idam kararlarını yerine getirmek, Eflak, Boğdan ve Erdel beyliği ya da voyvodalığına yeni atananlara görev yerlerine kadar eşlik etmekle de görevlendirilirlerdi.

Zamanla Saray Mabeynciliği görevlerini de üstlenen kapıcıbaşı, Rikâb ağaları arasında yer alır. Divan toplantılarına da katılırdı. Başlangıçta yalnız bir kapıcıbaşı, On altıncı yüzyılın ortasında dört kapıcıbaşı varken On sekizinci yüzyılda yüz elli'ye kadar yükseldi. Kapıcı bölüklerinin artmasıyla kapıcıbaşılar da çoğaldı ve aralarında en kıdemli ikisine "başkapıcıbaşı" denildi. Başkapıcıbaşı, kapıcıbaşıların ve tüm kapıcıların amiriydi, Padişahın atının dizginini tutardı.

Kapıcıların kıdemli ve eski olanlarıyla, eminlik, nazırlık, mütesellimlik, voyvodalık yapan taşra ileri gelenlerine ve vezirlerin yetişkin oğullarına da rütbe olarak kapıcıbaşılık verilirdi.

Gündelikleri 100 akçe (On yedinci yüzyılda'da 150 akçe) olup kendilerine 19 bin akçelik tımar tahsis edilmekteydi. Kapıcıbaşılar dört yüz bin akçe tımar ile sancak beyliği alarak ya da vezirlik rütbesi ile beylerbeyi olarak Saray'dan çıkarlar, dış göreve gönderilirlerdi. Bunların üstünde de "kapıcılar kethüdası" bulunmaktadır.

On sekizinci yüzyıldan başlayarak kapıcıbaşı görevi, bir makam olduğu kadar bir rütbe olarak, özellikle âyânlara verilmeye başlandı.

(2) Enderun Halkı

Enderun halkı, Üçüncü Yer'de bulunan Kiler-i Hassa, Has Oda, Hazine-i Hassa, Üçüncü Ahmed Kitaplığı, Akağalar Koğuşu, Kethüda Dairesi ve Kuşhane' de çalışan görevliler ile Harem halkı, Enderun ağaları ve Enderûn Mektebi gılmânânı'ndan oluşurdu.

(a) Enderun Ağaları

Enderun ağaları, kimi zaman Enderun ricali ya da Enderun erkânı unvanlarıyla anılırlardı. Babüssaade ağası (Kapı ağası) Enderun ağalarının başıdır. Kapı ağası Padişah'ın yazılı emirlerini takip ettiğinden günün herhangi bir saatinde kendisiyle görüşebilirdi. Başka bir deyişle Padişah'ın özel kâtibi durumundadır. Dolayısıyla devlet erkânı da Bâbü's-Sa-

ade ağası'na yazı gönderir ve devamında aralarında doğrudan yazışmalar olurdu.

Teşrifat'ta Bâbü's-Saade ağası sadrazam ve şeyhülislâm'dan sonra gelirdi. Padişah'ın emirlerinin takibi ve koordinasyonlarını sağlamak için maiyetinde "Kapı oğlanı" adıyla 30-40 kişi bulunurdu. Bu arada Padişah'ın şahsi hizmetinde bulunan miftah ağası, peşkir ağası, şerbet ağası, ibrik ağası da kapı ağası'nın emrindedirler.

Enderun'un ikinci sırada gelen önemli ağası sembolik anlamda onursal görevi "padişahın destarını hazırlamak, namaz seccadesini yaymak olan" ama aslında Hazine-i Hassa'dan sorumlu olan hazinedarbaşı ağa'dır. Üçüncü önem sırasında yine onursal görevi padişah'ın sofra hizmetinde bulunmak, aslî görevi ise Saray kilerini ve kilercileri denetlemek, sofra takımlarını korumak olan "kilercibaşı" bulunmaktadır. Dördüncü sırada gelen "Saray ağası"nın görevi ise maiyetinde ağalardan 40 kişi ile Saray'ın korunmasına nezaret etmekti.

Enderun ağalarının diğer büyükleri "hasodabaşı", "silahtar", "çuhadar", "rikabdar", "kapıcıbaşı", "bostancıbaşı" ağalardır.

■ *Enderun Mektebi*

Enderun Mektebi devletin asker ve mülkî yüksek kademe yöneticilerini yetiştirmek için özel eğitim veren bir öğrenim, eğitim ve uygulama yüksek okuludur. Bu bağlamda öğrenciler eğitimleri başlar başlamaz belirli düzeylerde uygulama sorumluluğu üslenirler. Hizmet başarıları, kişilik nitelikleri, görev anlayışları için de özel bir defter tutulur ve çalışma kapasiteleri belirtilirdi. Hem öğrenci ve hem de hizmet eden içoğlanlarına "Enderun ağaları" (veya Gılmânân-ı Enderun yahut Yeni Saray içoğlanları), kısaca "enderunlular" denilirdi.

Saray hizmetlerinde çalışacak içoğlanlarının yetiştirilmesi için Enderun Mektebinde meslek ve protokol dersleri yanında Kuran, Arapça, Farsça, hüsn-i hat (Hat sanatı) ve musikî öğretilir, ayrıca güreş, koşu, yay çekme çalışmalarına ve silah eğitimlerine de katılırlardı. Başarı gösteremeyenler 18-20 akçeyle silahtar ve sipahi bölüklerine dağıtılırlardı.

Enderun'da ilk sınıflardan olan Büyük Oda'nın ustası olan Saray kethüdası'nın emrinde odabaşı, imam, külhancı gibi görevliler vardı. Diğer taraftan "halife" denilen 12 kalfa, içoğlanlarının inzibatını temin ederdi. Altı sınıftan ibaret bu okulda, başarılı olanlar bir üst odalara geçerlerdi. Bunlar eğitimin herhangi bir yerinde yeterli görülmezlerse, ya da bir kusurları olursa o sırada bulundukları seviyenin gerektirdiği bir görevle "taşra" çıkarılırlardı.

Başlangıçta Enderun ağaları ve içoğlanlar evlenemezlerdi. Ancak, Onsekizinci yüzyılda evleri Saray dışında olmak ve evlilere haftada bir gün ev izini verilmek üzere evlenmelerine izin verildi.

Bu mektepden yetişenler müezzinbaşılık, berberbaşılık, tüfekçibaşılık, başlalalık gibi görevlerle işe başlayarak üzengi ağalıklanna kadar ilerler, daha sonra "kapıya çıkarılıp" ya taşraya yönetici olarak, ya da Birûn hizmetlerine geçirilerek fırsat bulursa sadrazamlığa kadar yükselirlerdi. Enderun'dan 56 adet sadrazam çıkmıştır.

(b) Harem Halkı

Harem-i Hümâyûn'a getirilen acemi câriyeler önce Enderûn Mektebi usûlünde iki odalı bir mektebin "şâkirde"ler sınıfında İslamî bilgiler ve görgü eğitimine tâbi tutulurlardı. Bu kısımda yeterince eğitilirler ve sonra "gedikliler" sınıfına alınırlardı. Artık kendilerine derecat'tan geçerek "Gözde, İkbâl, Başikbâl, Haseki ve Başhaseki" unvanlarına giden yol açılmış olurdu.

Acemi câriyeler Padişahın husûsi hizmetlerine bakan gedikli, kalfa, usta, hazinedar gibi câriyelerin denetim ve gözetiminde yetişirler. Aralarından seçilen "gözde"ler daha sonra "ikbal"ler içine alınırdı. Padişah kadınlarından biri ölür ya da gözden düşerse ikbal'lerin en kıdemlisi "başikbal" onun yerine geçer ve "kadın" pâyesini alırdı. Bununla beraber Padişah'dan çocuğu olan ikballer sıra beklemeksizin "kadın"lar arasına katılırdı.

■ *Haremağaları*

Mısır valileri Kızıldeniz kıyılarında Arap köle tüccarlarınca hadımlaştırılmış köleleri Padişah'a armağan olarak gönderilirdi. Harem-i Hümâyûn'a gelen hadım edilmiş köleye "en aşağı" denilirdi. Daha sonra "Acemi Ağalar Koğuşu"nda eğitildikten sonra "nöbet kalfası, ortanca ve hâsıllı" unvanlarını alırlardı. En kıdemli "hâsıllı" yükselince, "yaylabaşı gulamı", "Eski Saray Başkapı gulamı" ve "Yeni Saray ağalığı" unvanını alırdı. Yetenekli olanlar son aşama sayılan "kızlarağası" olurdu. Bunlar dışında vâlide sultan ağaları, şehzade koruma ağaları, Harem-i Hümâyun Mescidi imamı ve müezzini olan ağalar, hazinedar ağa, oda lalası, Hazine kethüdası da saygın haremağalarıdır.

Zenci haremağaları dışında "akağalar" da vardı.

■ *Akağalar*

Akağaların aslî görevleri Sarayın iç kapıcılık yapmaktı. Akağaların özelliği Enderûn'a alınıp yetiştirilmeleridir. Böylece Saray adâbını en ileri derecede öğrenmekte ve Has Oda eğitimi aldıklarından dolayı Padişah'ın yakın hizmetlerini de üslenmektedirler. Bu bakımdan akağalar Padişahın günlük hayatı içinde yer alırlardı. Yine bu sebepten ötürü Enderûn Mektebi'nde eğitim gören içoğlanlarına Padişaha hizmet etmenin kurallarını öğretirlerdi.

Akağalar "peşkir, ibrik ve şerbet gulamı, Başkapı, İkincikapı, Üzengi ağası" hizmetleri yaparlar, başeski ağa olurlardı. İçlerinden hasodabaşı, hazinedarbaşı, kilercibaşı, Saray ağası ve Saray kethüdası olanlar da çıkardı.

Bununla beraber akağaların klasik görevleri Akağalar Kapısı olarak da bilinen Enderûn'a giriş veren Bâbü's-Saade'yi ve Hazine, Kiler ve Mutfak bölümlerini beklemektir. Amirlerine, kapıağası ya da Bâbü's-Saade ağası denirdi. Kapıağası, (daha önce açıklanan özelliklerinden ötürü) Padişaha doğrudan arz'da bulunabilirdi. Bu da ona Saray içinde sadrazama eşit bir saygınlık vermekteydi. Taşra (dış göreve) çıkan kapıağalarına vezirlik rütbesi verilir ve eyâlet valiliklerine gönderilirlerdi. Hatta aralarından sadrazamlar da çıkmıştır.

B.

YASAMA

Osmanlı toplumunda devlet ile reâyâ arasındaki ilişkileri düzenleyen temel kavram "adalet"tir. Ve adalet'in dağıtımı da şer'î hukukun kriterlerine göre düzenlenmektedir.

Osmanlı hukukunun yapısı özel bir "hukuklar hiyerarşisi"ne dayanır. Bu bağlamda şer'î hukuk, hâkim üst hukuktur. Bizzat Osmanlı Padişahı ile birlikte, müslim ya da gayri müslim bütün teba'ası ayrıcalıksız biçimde şer'î hukuk'un kesin hükümlerine ve ilkelerine uymakla yükümlüdürler. Diğer taraftan bu hükümlerin kaynağı olan "haramlar, farzlar ve vâcibler" aslında örfî Osmanlı hukukunun da değiştirilemez ana ilkeleridir. Oysa diğer hükümler bazı şartların oluşmasıyla değişebilir.[1]

Şahıs ve cezâ hukukuna dair davalarda tarafların husûmetleri İslâm Hukuku'nun ilkelerine göre "hâl ve fasl" edilirdi. Şartlar yerine geldiğinde kadı ilk verdiği karardan rüc'û edebileceği gibi[2], kadıların bazı ictihadlarını da müctehid olan İslâm hukukçuları kısmen ya da tamamen kaldırabilir.

Osmanlı hukuk sisteminde birlik ve istikrar sağlamak için şer'î hukukun Hanefî mezhebine ait ictihadları esas alınmaktadır. Kesin bir hüküm bulunmadığı takdirde Şafi'î, Mâlikî ve Hanbelî ictihadleri de yol gösterici olarak kabul edilmiştir. Diğer taraftan kendi toplulukları içinde kalmak üzere Şafi'î, Mâlikî

1. "Zamanın değişimiyle hükümlerin değişmesi yadsınamaz." anlamındaki bu ilke Mecelle'de "Ezmânın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr edilemez" hükmüyle vurgulanmıştır.
2. "Bir hâkim bir şey ile hükmettikten sonra başka türlü hükmü daha sevab görecek olsa evvelki hükmü, sebebini beyan etmek suretile yalnız kendisi nakzedebilir". Bilmen, Hukuki İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhıyye Kamusu, c.6, s. 457

ve Hanbelî fıkıhlarının da geçerliliği süreklidir. Ne var ki kişilerin devletle olan hukuksal ilişkilerinde ya da kadı önünde Hanefî fıkhına rücû esastır.[3]

Bununla beraber "ulü'l-emr" olan padişahın Hanefî Mezhebi dışında görüş belirtmesi ve uygulamaları yönlendirmesi mümkündür. Nitekim bu bağlamda padişahlara ictihâdî açıdan danışmanlık yapan, yol gösteren şeyhülislamların bazan onlara karşı çıktıkları görülmüştür.

Osmanlı ülkesinde yürürlükte olan hukukî normlar hiyerarşisi'nin sırasıyla "Kur'an, Hadis, icma, kıyas, Padişah'ın Şer'e aykırı olmayan emir ve kararları, İslam hükümetlerinin talimatları, yeni fetholunan ülkelerde İslam'a aykırı olmayan yerli kanunlar, İslam'a aykırı olmayan örf ve adetler, yabancılarla yapılmış antlaşmalar, milletlerarası hukuk'ta karşıtlık (mütekabiliyet) ilkesi, istihsan ve istishab, eski Şeriat'ler" olduğu görülüyor.[4]

Osmanlı Hukuku, ancak Şer'i Hukuk'un şemsiyesi altında hükümran olduğundan, Fıkıh konusunun genel karakterine de kısaca göz atmak gerekecektir.

1. ŞER'Î HUKUK

Şer'î Hukuk'ta kamu ve özel hukuk ayrımı yapılmaz. İslam Hukuku "haklar esası"na göre kuruludur. Konular "Allah'a ait haklar (Hukuk'ullah), insana ait haklar (hukuk-i ibâd), insana ait haklarla Allah'a ait hakların birleştiği fakat Hukuk'ullah'ın galip olduğu haller veya tam tersi "hukuk-i ibâd"ın galip olduğu işler" olmak üzere dört kategoride ele alınır.

"Hukuk'ullah" günümüzdeki "kamu hukuku"nun genişletilmiş hâli anlamında düşünülmelidir. Salt "kul hakları" da bir anlamda günümüzdeki "medenî hukuk"u düzenler. Karma nitelikteki haklar ise duruma göre kamu hukuku ile özel hukuk arasında gelişen ilişkilerdir.

Osmanlı hukuku şer'î hukukun hükümranlık şemsiyesi altındadır. Bununla beraber hükümdarlık hukuku klasik fıkıh sistemi içinde ele alınmaz. İslam ülkelerinde idare hukuku, hükümdarın şer'î hukukla sınırlandırılmış yetkileri genel olarak "siyaset üş-şer'iye" denilen eserlerde yer alır.[5]

---

3. Örneğin "Gıyabî hükmün üç mezhebde câiz olmasına karşılık Hanefî mezhebinde buna cevaz verilmediğine dair " Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Yıldız Tasnifi, ks=18, 553/431, 93-37
4. Hamidullah, İslamın Hukuk ilmine Yararları,s. 56 ve ilah.; yine aynı yazarın İslam Tedkîkleri Enstitüsü Dergisi c, 1, sayı: 1-4, İstanbul 1954, s. 63 ve ilah; Hallaf, İslam Teşrii Tarihî,
5. Örneğin Mâverdî'nin ünlü "el-Ahkam üs-Sultâniye"si gibi.

İslam hukukunun asıl kaynakları Kuran ve açıklamaları olan Hz. Muhammed'in hadisleri (söyledikleri) ve sünnetleri (yaptıkları)'dir. Diğer kaynaklar bu iki ana kaynağa aykırı olmamak üzere ile icma-i ümmet, kıyas-ı fukaha, devletlerarası mukaveleler, örf, adet, istihsan, istislah'lardır.[6] Ulemâ İcm'a ve Kıyas'ın (tali) kaynaklar içinde temel (esas) olduğu üzerinde birleşmişlerdir: Gerçekten de «Kıyas» mezheb imamı müctehidlerce çeşitli açılardan ele alınıp bir hukuk metodu olarak değerlendirilmiştir.

Kur'an içinde çeşitli sûrelere dağılmış ibadet ve cihada bağlı sayısı 140 civarında ve muamelat (uygulama), ahvâl-i şahsîyye (özlük halleri), cinayet, kaza ve şahadete (tanıklık) dair de 200 dolayında ahkâm ayetleri vardır.[7] Ukûbat'a (cezalara) dair olan 10 âyet «Bakara, Maide ve Nûr» sûrelerindedir. Çeşitli konularda Ahkâm Hadis'leri de mücmel (kapalı) olan hükümleri açıklarlar, «sükut» geçilen hususları aydınlatırlar. Bu hadisler, ulema tarafından Fıkıh İlmi gereklerine göre bölümlere ayrılmışlardır.[8]

a. Fıkıh Terminolojisi

Şer'î Osmanlı Hukuku'nun dili, önceki yüzyıllarda İslâm hukukçularının kazüistik[9] hukuk alanındaki çalışmaları sonucunda oluşturdukları sağlam hukuk mantığı ve ıstılahâtını (terminoloji'sini) yansıtmaktadır.

---

6. Bunlar dışında "muhallefat-ı mezâhib, istishab, zerâyi veya vesile'ler, asl-el 'ibâhe (veya İslam'a aykırı olmayan norm veya kavramların hukukî resepsiyon'u), mütekabiliyet (milletlerarası karşıtlık ilkesinin doğurduğu hukukî uygulamalar) ve antlaşma metinleri gibi" en az 10 değişik ikincil (tali) kaynak daha sıralanabilir. Fakat bu kaynaklardan bazıları çeşitli mezheb ve müctehidlerce alınmamış veya reddedilmiş ya da önem sıraları değiştirilmiştir. Mesela Ebu Hanife'nin hukukî kanıtları önem sırası «kitab, sünnet, sahabî'lerin ictihadleri, icma', kıyas, isti'hsan ve örf» iken İmam Malik'e göre ana kaynaklardan sonra «sahabî'lerin fetvaları, Medine'lilerin icma'ı, kıyas, istihsan, maslahat-ı mürsele, zerayi', örf ve adet gelir. İmam-ı Şafi'i aynı değerlendirmeyi «sahabî'lerin icma'ı, sahabi'lerin uyuşmazlık (ihtilaf) durumundaki sözleri, kıyas», İmam Ahmed bin Hanbel ise «sahabî'lerin icma'ı, sahabî'lerin uyuşmazlığı, mürsel ve zayıf hadisler, kıyas, (ve daha sonra maslahat-ı mürsele, zerâyi, istihsan, istishab)» olarak yaparlar. Zahirî'lere göre «kıyas» uygun değildir. Kıyas yerine nass'ların sınırını aşan benzetmeler yaparak bunlara «Delil» adını verirler. Kendi fıkıh'larını Kitab, sünnet, icma ve bahsolunan «delil»lere dayandırırlar. Şener, "Kıyas, İstihsan, Istislah" , s. 33-34.

7. 70 kadar nikâh, boşanma (talâk), verâset, vasiyyet; 70 adet satın alma, kiralama, rehin, şirket, ticaret ve borçlar; 30 tane cinayet suçları, 20 tane muhakeme ve tanıklığa dair âyet Kitab'ın sûreleri içindedirler.

8. Hallaf, İslâm Teşri'i Tarihi, s. I9-21; Karaman, "Başlangıçtan Zamanımıza kadar ...." s. 42; Cerrahoğlu, Tefsir Usulü s. 52-58.

9. Mes'eleci, mevzu'i, casuistique, case

Kuramsal ve uygulamalı İslâm hukuku (yâni "İlmu' Usûli'1-Fıkh" ve "İlmu' Fürû'il-Fıkh") Osmanlı hukukunun doğmasından önce gelişimlerinin doruk noktalarına ulaşmışlardı. Dolayısıyla ilk Osmanlı hukukçuları kadılar, müftiler ve diğer Osmanlı alimleri belirli bir hukuk mantığı, felsefesi ve ıstılahatını hazır buldular. Bu birikimi Osmanlı kültürü içinde geliştirerek onu klâsik üslûbuna (biçimine) ulaştırdılar.

Şer'î Hukuk, ibâdetler, işlemler, evlenme ve cezalar (İbâdât, Muamelât, Münakehât ve Ukûbat) bölümlerine ayrılmaktadır. Bu bölümlerin özelliklerine göre mahkemelerin hüküm ilâmları (belgeleri) düzenlenmektedir. Böyle olunca da zaman içinde hukukî kavramların alanlarını gereken kesinlikle sınırlandırmaya muktedir bir Osmanlı şer'î hukuk dili gelişmiştir.

Aslında Türk dili Osmanlı ülkesinde «Lisân-ı İslâm» olarak kabul görmüştür.[10] Nitekim Osmanlı ulemâsı fetvâlarını genel olarak Türkçe yazmışlardır. Hattâ Müslümanlar için gerek duyulmadığı zamanlarda bir «kefere lisânı»nı dilini konuşmak yasaktır ve cezalandırılmayı gerektirir.[11] Bu bağlamda Girid ve benzeri yerler gibi çoğunluğun anadili Rumca olan yerlerde bile Türkçe konuşma zorunluluğu vardır.[12] Hatta sonradan İslam'a geçmiş "mühtedi"lerin bile anadillerini alenen konuşmaları hâlinde kendilerine «ta'zîr» cezası verilip mahkeme huzurunda yemin ettirilerek «tathîr-i lisan» etmeleri gerekmektedir.[13]

b. Fıkıh Sistematiği

Hanbelî ve Mâlikîler ictihad'larını hemen bütünüyle metne dayandırmakta, Hanefî ve Şâfiî'ler de metnin ruh ve mânâsından ayrılmamakla beraber akla, örf ve âdetler'e göndermeler yapmaktadırlar. Başka bir deyişle

10. Gerçi sahih olmayan bir hadise'e dayandırılarak Arapça karşısında İslam dili olarak Farsça ve Türkçe'nin değersizsiliği ve geçersizliği hakkında olumsuz görüşler çıkartılmış ve belki de bu sebeple (esası Din olan) ilim dili olarak birçok eserler Arapça yazılmıştır. Bu anlayışın etkisinde kalmış olanlar Türkçe yazdıkları eserlerin mukaddimesinde âdeta mazeret olarak "herkesin anlaması için" bu yolu seçtikleri söylemişlerdir.
11. Örneğin «Fetâvâ-yi Abdürrahim» den alınan fetvaların birincisinde bu husus açıkça görülüyor: «Zeyd-i müslimîn'in-gayri-zaruretin kefere lisanı üzre tekellüm eylese Zeyd'e ne lâzım olur? «El-cevab — Ta'zîr». Danişmend, Türkiyat ve İslâmiyat Tedkikleri Külliyatı, s. 10
12. Bir kasabanın Müftisi olan Zeyd meclisinde olan müslimin ile bilâ - zarûretin kefere lisanı üzre tekellüm eder olsalar Zeyd'e ve ol kimesnelere şer'an ne lâzım olur? El-cevab — Ta'zir ile zecr-ü men' olunurlar.» a.e.a.y.
13. «Suret-i mezbûrede ol kasabanın hâkimi olan Bekir Zeyd'e ve ol kimesnelere "Bilâ - zaruretin kefere lisânı üzre niçün tekellüm idersiz? Hatâdır!" didikde Zeyd ve ol kimesneler "Ecdâdımızın lisânıdır, bize halâldır" dîseler Zeyd'e ve ol kimesnelere şer'an ne lâzım olur? El-cevab — Ta'zir ve istîğfar ile tathîr-i lisân.» a.e.a.y. Tathîr "paklama" anlamındadır.

Hanbelîlik ve Mâlikîlik mezhebleri, Hanefîlik ve Şâfiîlik'e göre daha muhafazakâr sayılabilirler.

Türkler İslâm dinini kabul ettikten sonra genellikle Hanefîliği seçtiler. Özellikle Selçuklular ve Osmanlılar kendi örf ve âdetlerini, geleneklerini İslâm hukukiyle en fazla uzlaştıran bu mezhebi resmen himaye ettiler. Başka bir deyişle Hanefîlik başta Türkler olmak üzere Arab olmayan milletlerin[14], diğer üç mezheb ise Arablar ve Arablaşmış toplumların arasında yayılmıştır. Dolayısıyla «Fıkh-ı Hanefî» terimi bir anlamda Arap olmıyan milletlerin İslâm kültürü içinde vücuda getirdikleri hukuk sistemi demektir. Bu geniş sistemin içinde en mühim bölüm Türklere aittir.

Kıyas'a ve diger esaslara dayanıp ictihâdlar vererek Fıkıh ilminin «usûl» denilen esaslarını kuran dört mezheb'in imamlarına «müctehid-i mutlak» denilir.

Bu ilk esasları koyanların ardından gelen ve «fürû'» (ayrıtılar) ile meşgul olmuş âlimlere de sadece «müctehid» ismi verilir. Daha sonraki yüzyıllardaki İslâm hukukçuları ise "mutlak müctehid"ler ve "müctehid"lerin ictihad'larına dayanan fetvâlar vermekle yetinmişlerdir.[15]

Diğer taraftan «fetvâ»'lar da aslında İslâm hukuku'nda kuram ve uygulama açısından önemi büyüktür. Çünkü Kuran ve Hadîs; ictihadlar; örf ve adetler gibi üç önemli unsuru bünyesinde birleştiren açıklamalardır. Üstelik «müfti»lik görevindekilerin «istiftâ» denilen suâle belirli üslup ve biçimde yazılı cevap olarak düzenlenmiş fetvâlarının kanun hükmünde geçerliliği vardır.

Dört büyük sünnî mezhebin ictihad usulleri arasındaki farklar, esas itibariyle İslâm fıkhını tedvin etmiş dört büyük imamın «bid'at» meselesini yorumlamalarından kaynaklanır.

«Bid'at» İslâmiyetin başlangıcında mevcut olmayıp sonradan ortaya çıkan şey anlamındadır. Başka bir deyişle Arab olmıyan milletlerin örf ve âdetlerinden intikal edecek her şey «bid'at» olacak demektir. Nitekim bazı araştırmacılar[16] dört büyük sünni mezhebin içtihad sistemlerini «bid'at»e karşı dört farklı derecede sıralarlar. Hanefîlik'le Hanbelî'lik «bid'at» konusunda birbir-

14. Hanefîlik Türkiye'den başka Hindistan, Çin, Malezya, Mısır'da, Şafiî, Malikî ve Hanbelî mezhebleri de Afrika ile Arab yahud Arablaşmış cemaatler arasında yayılmıştır.
15. Dolayısıyla "ictihad kapısı"nın kapanması Fıkh'ın yalnızca usul ve fürû'una ait bir durumdur. Usul ve fürû'un uygulanmasında, her mezhebin müsaade ettiği ölçüde ictihad yolu açık olduğu görülmektedir.
16. Örneğin Goldziher, Le dogme et la loi de 1' Islam, s. 44,

lerinin tam karşısındadır. Bu bağlamda Şâfiîlik Hanefîliğe, Malikîlik de Hanbelîliğe yakındır. Bununla beraber dört mezheb için de «metin» (yâni Kur'an ve Hadis metni) esas olduğunu vurgulamağa gerek yoktur.

Dört mezheb içinde İslâm hukukunda "akılcılık" yolunu açan en liberal sistem olarak «Fıkh-ı Hanefî»ye nisbetle Şâfiîlik ikinci, Mâlikîlik üçüncü ve Hanbelîlik de dördüncü derecede olduğu kabul edilmiştir.

Fıkıh ilmi konularını "ibâdat (ibadetler), muamelât (işlemler) ve ukubat (cezalar)" olarak üç ana bölüme ayırmıştır.

İbâdetlerin İslam hukukunun bir bölümü olarak alınması, bir anlamda "hukuk sosyolojisi" anlamında algılanabilir. Zira müslüman'ın gâyesi dünya ve âhiret âlemleri arasındaki ilişkiyi tesis ederek yaşamak olduğundan İslam toplumlarında ibadet, ahlak, örf ve adet, hukuk kuralları birbirleriyle kaynaşmış durumdadır.

Muameleler bölümünü akitler (evlenme, ticaret), yargılama, vakıf, vasiyet, miras, devletler hukuku konuları oluşturur.

2. ÖRFÎ HUKUK

Başlangıçta Padişahın emirlerinden ve Anadolu Beyliklerinden, Selçuklu Devleti'nden örneklenmiş yönetsel gelenekler, göreneklerden oluşmuş "örfî hukuk" zamanla gelişerek devlet teşkilâtının temel düzenlemelerine, ceza hukukuna esas olacak düzeye gelmiştir. Böylece başlangıçtaki basit yasaklar devlet teşkilâtının gelişmesiyle Divan-ı Hümâyûn'da hazırlanan kanunlara dönüşmüştür.

Hatta Padişah'ın çevresindeki devlet adamlarının ulemadan olmaları Osmanlı hukukunun iki temel direği Fatih ve Kanunî Sultan Süleyman kanunnâmelerinde şer'î hukukun ceza hadleri yanında örfî hukuk ölçüleri uygulanır olmuştur.[17]

Bu kurallar bazan bir bölgedeki «eski adetler»in, örneğin şahıs ve vergi hukuku ile ilgili bir kısmını yasallaştırmak ya da daha önce var olan kanunların geçerliliğini devam ettirmek biçiminde olurdu. Bu tür uygulama başka ülkelerde de (örneğin Fransa'da «örf ve adet hukuku» olarak) «eskiden

17. Hırsızlık ve zina'ya para cezası verilmesi gibi. Üçok-Mumcu, a.g.e. s. 214'den naklen Coşkun Üçok, «A.Ü. Hukuk Fak. Derg.» III, s. 48-75 ve IV, s. 365-383.

beri yaşayan kuralların hukukça tanınması» biçiminde orta ve hatta yakınçağlarda vardı.

Yavuz Sultan Selim'den itibaren Osmanlı Padişahları "halife" sıfatına hâiz oldukları halde ve kendi ictihadlarını (şeyhülislam'ların fetvâlarına yaptıkları gibi) şer'î delil göstermeden belirtmeleri mümkün iken bu yola girmemişlerdir. Bu nedenle padişahî ya da örfî Osmanlı hukuku dünyevî karakterdedir. Ancak örfî kanunlar ilke olarak şer'î hukuka karşı olamazlar ve onun hükümleriyle sınırlandırılmışlardır.

Padişah'ın iradesi kanun sayıldığından, herhangi bir uygulamayı kendi istediği biçimde çözümletecek yeni bir hukuk kuralı sayılır. Ancak uygulamada, Padişah yetkilerinin yalnız şer'î hükümlere uymakla değil, Örfî Hukuk'un bazı geleneksel kuralları ile de sınırlandığı görülmektedir.

Örneğin genel kanunlar devletin araştırma ve istihbaratına dayanan ve teknik bilgilere göre "Divân-ı Hümâyun"da tartışmalı olarak hazırlanır, nışancılar tarafından usûlüne uygun olarak kaleme alınır. Divan kaleminde son şeklini aldıktan sonra sadrazam başkanlığında vezirler, kazaskerler ve diğer Divan üyelerinden oluşan heyet tarafından padişaha arz edilir. Padişah'ın işaretlediği bazı bölümleri üzerinde çalışılıp düzeltildikten sonra yeniden Arz'a çıkılır. Son biçimini aldıktan sonra onaylanan ferman taslağının önce tuğrası çekilir[18], sonra "mühimme" defterlerine kaydolunup yürürlüğe girer ve bir "ferman, hüküm, buyruldu, kanunnâme, adâletnâme, yasaknâme" olarak uygulanmak üzere ait olduğu beylerbeyi[19], sancakbeyi veya kadılara gönderilir.

Örfî Osmanlı Hukuku'nun yazılı kaynakları olarak "kanunnâmeler, hattı hümayun'lar (hatt-ı şerifler), fermanlar, adaletnameler, siyasetnameler, nizamnameler, Divan-ı Hümayun kararları, buyruldu'lar, mirî ahkam'lar, mahkeme ilâmları (kazüistik oldukları için), resmî fetvalar (doktriner ve kazüistik oldukları için), teşrîfat-ı kadîme, devletler arası antlaşma ve anlaşma metinleri sayılabilir.

Kamu düzenini ve yönetimi "Padişahî hukuk" (ya da örfî Osmanlı hukuku) sağlar, ancak hükümleri şer'î hukukun kriterleri dışına çıkamaz ve kurallarına karşı olamaz. Osmanlı hukuk sisteminin aslî yöneticisi ve denetleyicisi şer'î hukuktur. Kısaca söylenirse örfî Osmanlı hukuku şer'î hukukun bir tür vesâyeti altındadır.

---

18. "Müstâcel" durumlarda, önemsiz buyruldularda tuğrası çekilmeden, yalnızca Dîvan-ı Hümâyun kalemlerinin kayıtlarıyla gönderilmiş buyruldular vardır.
19. Beylerbeyi ve Kapudan Paşa'lara çok özel olarak tuğrası çekilmiş boş (beyaz) fermanlar da verilmiştir.

Osmanlı Padişahı'nın bu yetkiye dayanarak bütün ülke için[20] veya toplumun bir kesimi ya da belli bir bölge için de geçerli olmak üzere yayınlanan kanun ve kararnamelere Osmanlı hukukunda "kanunnâme" adı verilmiştir.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nde hukukun şahsîliği ile birlikte (özellikle vergilerde) kanunlar da bölgesel ve sınıfsal niteliklidir.

Osmanlı kanunnâmelerinin büyük bölümünü yönetim sorunlarına ve bazı özel konulara çözüm getiren Padişah fermanları ve beratları meydana getirir.[21] Kadılar bunları mahkeme siciline tescil etmek ve derhal uygulamak zorundaydılar.

Örfî hukuk kuralları örneğin belirli bölgelerin vergi ve tımar düzenlemeleri yapan eyâlet ya da sancak kanunnâmeleri gibi daha çok bölgesel olup çoğunlukla genel nitelik taşımadıklarından bölgeler arasında uygulama farklılıkları vardı. Dolayısıyla yerleşim yerini değiştiren vergi yükümlüleri Divan-ı Hümâyun'a başvurarak yeni yerleştiği bölgenin kanunlarına uyar, eski yükümlülüklerinden kurtulurdu.

Bununla beraber Fatih Sultan Mehmed ve Kanunî Sultan Süleyman kanunnâmeleri gibi genel nitelikte ve birer anayasa gibi (jeneratris) olanları yanında, malî bunalım dönemlerinde yahut yeni bir padişahın cülûsunda, yöneticilere hitaben halka adaletli davranılması, ya da bazı vergilerin affı gibi konularda yayımlanan «adaletnâmeler de örfî hukukun genel kanunnâmeleri sayılabilir.

Çıkarılan fermanların belli konularla ilgili olanları «Kanunnâme» denilen bir bütün içinde toplanırdı. Bu derlemelerin resmî niteliği yoktur. Başka bir deyişle bütün hâlinde şeriye siciline tescil edilip yayımlanmamışlardır. Bazı mevali (yüksek mertebede kadılar)'nin kendilerine kolaylık olmak üzere için şeriye sicillerinden topladıkları metinlerdir.

a. Hukuk Dili

Tanzimat dönemi öncesi örfî kanunlarındaki hükümler genellikle gelenekler ve görenekler halinde bulunduğundan hukuk edebiyâtı ve anlatım üslûbu yönünden yalın (naif) ve doğaldırlar. Genellikle ait oldukları devir Anadolu Türkçesini yansıtırlar. Bugün kullandığımız ve hatta çok daha eski devirlerin Türkçesine ait kelimelerle beraber Arapça ve Farsça sözcükler

20. Bütün ülkede geçerli olan ilk kanunname Fatih Sultan Mehmed'e aittir.
21. Bunların en eskisi Sultan II. Bayezid'in kanunnamesidir.

yer yer karışmıştır. Fakat metin hiçbir dilin etkısinde olmayıp, herkesin anladığı ve konuştuğu gibi yazılmıştır.

Nitekim Fâtih Sultan Mehmed'in ağzından Tevki'î Leyszâde Mehmed bin Mustafa tarafından kaleme alınmış olan ünlü «Kanunnâme»nin giriş (mukaddime) niteliğindeki ilk bölümü sonunda bu husus özellikle vurgulanmış [22] ve şer'î hukuk dili ve üslûbu arasındaki fark belirtilmiştir.

Kanunnâme'nin metin kısmındaki hükümlerin dili örneğin «... eğer yançak ya destar oğurlasa elin kesmelu olmıya kadı tazîr ura, ağaç başına bir akça cürüm alına», ya da «... eğer yabanda sığır veya yund veya koyun bulsalar kıgırmasalar bay olursa cürüm otuz akça, evsat ül-hâl olursa yirmi akça, fakir olursa on akça alına...» [23] biçimindedir. Burada «yancak» Çağatay lehçesinde «at zırhı»[24], «at takımı»[25]; «Kıgırmak» Kazan lehçesinde «bağırmak, çağırmak»[26]; «oğurlamak» yine Kazan lehçesinde «çalmak»[27]; «bay» ise «bey, büyük, zengin» anlamındadırlar [28].

Daha sonraki devirlere ait Kanunî Sultan Süleymanın Kanunnâmesi'nde örneğin «... baş yarılub kan çıksa otuz akça cerime alına ve eger kemik çıksa otacilu olsa...»[29] denilmektedir. Burada «otacı» Moğolca «şifa verici, tabib»[30]; «ot» şifa, deva, ilaç anlamında olduğundan Uygur lehçesi «Otaçı=Tabib, doktor»demektir[31]. «Otçı» (ot toplayıcı), Moğolca «otacı» ile eş anlamlıdır.[32]

Klasik dönemde örfî hukukun dili yalın ve ilkel (naîf)dir. Bu dönemde Osmanlıca'nın Anadolu Türkçesi, Moğolca, Uygurca, Çağatayca, Arapça ve Farsça'dan oluşan bir anlatım dili olduğu ve yalnızca günlük konuşmada değil, edebiyat ve ilim konularında da kullanıldığı görülüyor.

Yeni katılmış ülkelerin eski hukuklarına ait olup geçerliliklerine izin verilmiş kanunnâmelerde yabancı kelime, terim ve hatta cümle ve paragrafla-

---

22. ... ve herkes müstefid o'mak için ıstılah ve ibarattan feragat olunub lisan-ı padişah gerdun vekardan nakılle yazılub...» Türk Hukuk Tarihi , Ks. 2, Belgeler, s.18,
23. a.e.a.y.
24. Hüseyin Kâzım Kadri,Türk Lugati, c. 4,
25. Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî, Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî, s.300,
26. Hüseyin Kâzım Kadri, a. g. e. c. 3, s. 919
27. a.e. c. 1, s. 403.
28. a.e. c. 1, s. 643.
29. Türk Hukuku Tarihi, Ikinci Ks. s. 38.
30. Türk Lûgati, c. 1, s. 331
31. Abû-Hayyan, Kitâb al-ldrâk li-Lisan al-Atrâk. Uygur Sozlüğü, Dr. Caferoğlu Ahmet, s. 114
32. a.e.a.y. Diğer taraftan Çağatay lehçesinde «ot», deva, şifa, ilaç anlamına olmadığı gibi «otacı» da yoktur.

ra raslamak mümkündür.[33] Ancak bu kanunnâmelerin Osmanlı kanunları dizgesi içine, «resepsiyon» denilen biçimde aynen kabul edildikleri unutmamalıdır.[34]

b. Kanunlar

Tanzimat öncesinde "kanun" kelimesi "usûl, resm, kaide, âdet, nizam, nizamat, üslûb, şer, hüküm, töre, düstûr, emir ve âyin"[35] anlamlarında kullanılmaktadır.

Osmanlılar'ın ilk dönemlerinde örfî hukuk kurallarını "Yasağ-i Padişâhî" belirler. Buradaki "yasak" kavramı Osmanlı hukuk sistemi ve devlet teşkilatı ile birlikte gelişerek örfî hukuku ve "kanun" kavramını oluşturmuştur. Aslında "kanun" ile Padişahın "ferman, hüküm, irâde-i seniyye, berat-ı âli, hatt-ı şerif, ..." gibi irâdeleri arasında hiyerarşik kudret açısından değil, ancak biçim bakımından farklar vardır. Ama yine de bu biçim farkları Padişahın irâdesinin yapılması istenen herhangi bir işin önemine uygun olarak düzenlenmiş olduğunu belirler. "Kanun"lar genellikle tek "hüküm" biçiminde çıkmakta ve gerekirse bunlar bir araya getirilerek "kanunnâme"ler oluşturulmaktadır.

Bu nedenle Tanzimat Fermanı sonrasında kanun kavramı alışılmış eski anlamlarından uzunca bir süre soyutlanamamış ve nizam, nizamnâme gibi yakın kavramların tümü yerine kullanılmıştır.

Tanzimat Fermanı öncesindeki anlamıyla Osmanlılar'da kanun kavramını:

-Tabiaten "kanun" olan hükümler: Farz'lar ve vâcibler,

-İlke olarak kanun sayılan hükümler: Padişahın emirleri, Divân-ı hümâyûn'dan genel kanun olarak Padişaha arz edilmiş ve onaylanmış telhisler,

-Kanunluğu önceden onaylanmış hükümler: Genel olarak Hanefî fıkhı hükümleri, şahıs hukuku'nda sünnî mezheplerin fıkıh hükümleri, Divân-ı Hümâyûn kararları, şer'î mahkemelerin ilâmları,

---

33. Örneğin «Tafsîl-i Kanunnâme-i nâhiye-i ve kitâbi'i Livâ-i Ergani büdend ber mûceb-i kanun-i Hasan Padişah» gibi
34. "Tanzimat sonrası hukuk dönemi"ni başlatan Gülhane Hattı'nın metni de klasik dönem örfî hukuku üslûbunda ve naif'dir. Daha sonra Fıransız kanunlarının hemen hemen resepsiyon biçiminde kabulü örfî Osmanlı Hukuku'na ait klâsik üslûbun gelişmesine fırsat vermemiş, onu olduğu yerde ve Tarih içinde bırakmıştır.
35. On yedinci yüzyıl ile Yirminci yüzyılın ilk çeyreği arasında yerli ve yabancı bir çok Osmanlıca sözlükde kanun kelimesinin en az 45 tanımı yapılmıştır. Hiçbiri Batı'daki "loi, law" kavramlarının tam karşılığı değildir. Kanun kelimesinin "müeyyideli hukuk kuralı" kavramı ile sınırlanması ise Tanzimat sonrasında gerçekleşmiştir.

-Kanunluğu korunan hükümler: gayrimüslim tebaanın dinî hukuku, yeni fethedilmiş ülkelerde uygulanmalarına izin verilmiş bazı eski kanunlar, şer'î hükümlere karşı olmayan yazısız örf ve âdet hukuku" oluşturur.

İslam hukukunda ulü'l-emr[36] (devlet başkanı) şeriata aykırı olmamak üzere, "kamu hukuku, yönetimin düzenlenmesi, vergi ve ceza hukuku"na ilişkin konularda kanun koyma yetkisine sahiptir.

(1) Ferman Türü Kanun'lar

Padişahın örfî hukuka ve malî hayata ait ferman biçimindeki emirleri, istekleri "kanun" sayılmaktadır. Bu tür kanunlar "berat, yasaknâme, ferman, tevkî ve kanunnâme" biçimlerindedirler. Ferman'ların büyük bir bölümü "kanunnâme" özelliğini taşırlar. Kısaca söylenirse ferman-kanunlar, genellikle belirli bir kişiyle ya da bir gurupla veya bir konuyla ilgilidirler.Bunlar uygulanmak üzere doğrudan doğruya bir topluluğa, cemaate, sınıfa ya da sorumlu bir görevliye gönderilen ve üçüncü şahısları da bağlayan yaptırımlı emirlerdir. Örneğin "tevki'"ler özel bazı kanunları kadı, subaşı gibi onları uygulayacak olan makamlara tebliğ eden hükümlerdir. Diğer taraftan "cerâim-i ma'rûfe" veya "siyâsetnâme" adıyla ilân olunan Osmanlı cezâ kanunnâmeleri de ferman biçimindedirler.

Ferman türündeki kanunlar Sadrazamın telhisleri[37] kenarına Padişah'ın "hatt-ı dest"iyle (el yazısıyla) yazılmış bir kelime, bir cümle gibi çok kısa "hatt-ı şerif"den de ibaret olabilirler. Bunlar eğer çağdaş terminoloji ile söylenmek istenirse ya "özel yasa" ya da "kanun kuvvetinde kararnâme" hükmündedirler.

(a) Fermanlar

Fermanların kendilerine özgü değişmez biçimleri ve anlatım olarak muhataplarını etkileyecek otoriter yazılış üslupları vardır. Fermanların metni bu biçim ve üsluba uygun olarak bir münşi kalem hocası tarafından Divân-ı Hümâyun kaleminde hazırlanır. Daha sonra kalem mümeyyizi, beylikçi ve reisülküttab'ın tetkikinden geçerdi. Mâliye ile ilgili fermanlar Defterhane'de düzenlenirdi.

Bundan sonra hazırlanan taslak "müfti-i en'am"a mecazi anlamda benzetme yapılarak "müftî-i kanun" denilen nişancı'ya gönderilirdi. Nişancı

36. Ulü'l-emr deyimi aynı zamanda "kanun koyucu" anlamındadır.
37. Sadrazam tarafından padişah'a arz edilen "konu özeti".

yeni çıkan örfî (ya da Padişahî) kanunların önceden çıkarılmışlarla arasında çelişki bulunmamasından sorumludur. Kendisine gönderilen belgenin yürürlükte olan kanunname (ve gerekli hallerde uluslararası ahidnamelere kadar) uygunluğunu kontrol ederdi.

Bu aşamalardan sonra taslak Divân-ı Hümayun'da gerektiği gibi görüşülüp son şeklini aldıktan sonra yönetimle ilgili ise Padişah'a vekâleten sadrazam tarafından çıkarılabilirdi. Ancak belirli ve önemli konular mutlaka Padişah'ın görüşüne arz edilirdi.

Bundan sonra ferman (berat ve diğer tuğralı evrak), defterdar ve reis-ülküttab tarafından kontrol edildikten ve sadrâzam tarafından bir daha incelendikten sonra ya sadrâzamın kendi eliyle veya tezkirecisi tarafından üzerine («sahihtir» kelimesinin kısaltılmış şekli olan) «sahh» işareti konarak tuğrası tamamlanmak üzere nişancıya gönderilirdi.

Nişancı tarafından vesikanın üst tarafına, ortaya, kâğıt ve yazının nisbetine uygun büyüklükte tuğra çekilirdi. Sıra bekleyen fazla sayıda ferman var ise Divan vezirlerinden biri veya birkaçı, hatta bazı durumlarda sadrazam tarafından da tuğraları çekilirdi. Tevki'î efendi Divan siciline kaydını yapar ve böylece bir örfî hukuk kuralı olarak kesinleşen ferman yürürlüğe girerdi.

■ *Biçimsel Bütünlük*

Bir ferman, emir veya hüküm'ün yasal yürürlüğü olabilmesi için bu belgenin belirli biçimsel bütünlüğünün olması gereklidir. Bütünlük genel olarak şöyle tamamlanır:

(1) Alâmet: Buna «Alâmet-i Şerife», «Nişân-ı Hümâyun» da denir. Tuğrakeş tarafından konulur.[38]

(2) Hitab bölümü*:* Karşı tarafın (muhatabın) isim, lâkab, unvan, künye, ism-i nisbet, mansab ve mertebesi, göndereninkilerden sonra, zikrolunur. Bu kısımlar «Ben ki...» ve «Sen ki...», «Hâlâ...» hitabları ile başlar ve hayır nitelikleri içeren bir «son»la biter.

(3) Sebeb-i tahrir (konu); Bu bölüme «nakl-i -iblağ» veya «tasrih» denilir

(4) Hüküm bölümü: Yazının amacı, burada açıklanmakta ve ilgililere uygulanmak üzere bir talimat bildirilmektedir.

---

38. Eyâletlerdeki vezirler, beylerbeyleri, sancakbeyleri de kendi emirlerine tuğra yerine «pençe» denilen kendi işaretlerini kullanırlar.

(5) Yasallık (Meşrûiyyet) ve yürürlük (mer'îyyet) güvencesi: Gönderilen emrin doğru olduğu belirlenip gereği yapılması kesin bir dille istenir: «Biti-i tahkik bilüb alâmet-i şerif üzre itimad kılasız», «Mektubı mütalea kılanlar tahkik bilüb itimad kılalar» gibi.

(6) Yazıldığı tarih: «tahriren fî» gibi bir terkipden (bileşimden) sonra yazılır.

(7) Yazıldığı yer: «be-makam-ı...» terkibinden sonra yazılır. Sefer durumunda «be-yurt» terkibi kullanılır.

(8) Mühür veya hatem: Belgenin tasdiki (onaylanması) niteliğindedir. Belge eğer padişah tarafından çıkmamışsa (sâdır olmamışsa), sol tarafında veya altında «pençe» vardır. «Taraf-ı Padişâhî'den şeref-sâdır olmuşsa» (padişah emri ise) vesikanın baş tarafında «Tuğra» bulunur.[39]

(b) Adaletnâmeler

Adaletnâmeler Padişahların yolsuzluk ve aksaklıklarla mücadele etmek, halkın vergi yüküyle ya da zulüm altında ezilmesini önlemek, düzenin iyi işlemesini sağlamak ve topluma adil bir yönetim vaat etmek yolunda çıkardıkları fermanlardır. Böylece taşra yöneticileri de bizzat Padişah'ın nefesini enselerinde duymuş oluyorlar ve Merkez denetimi altına alınmış oluyorlardı.

Bazı Padişahlar cülûs ettiklerinde genellikle haksızlık ve yolsuzluk şikâyetlerinin fazlalılığı bilinen eyâletlere dirlik ve düzeni sağlamak, hak arayanlara yol göstermek amacıyla adaletnâmeler göndermişlerdir. Adaletnâmeler eyâlet kadısına teslim edilirdi. Adaletnâmelerin içeriği münâdilerle ve Cuma hutbeleriyle de halka duyurulur, anlatılırdı. Kadı adaletnâmeleri şer'iyye siciline geçirmekle ve her isteyene bir suretini vermekle de yükümlüdür.

Bununla beraber vergilerin toplanmasında haksızlık yapılmasını, dirlik sahiplerinin ve yöneticilerin reaya'yı ezmeleri, eşkıyalığın artmasını ve halkın göç etmesini önlemek amacıyla da sık sık adaletnameler çıkarılırdı. Bunlarda, kanunnâmelerin hükümlerine rağmen yapılan uygunsuzluklar sıralanır, alınacak karşı önlemler birer buyruk olarak yazılırdı. Diğer taraftan doğal âfetler sebebiyle de adaletnâmeler gönderilerek bazan birkaç yıl için vergi affı çıkarılır, bu sırada tohumluk tahıl dağıtılması ve uygulanacak yöntemi de yine bu fermanlarda belirtilirdi.

---

39. Orhonlu, Telhîsler (1597-1607), s. XII - XIV; Ismair Hakkı Uzunçarşılı, «Tuğra va Pençeler ile Ferman ve Buyruldulara dair, «Belleten, c. V, No: 17-18, s. 101-157); Garcin de Tassy, «Memoire sur les noms propres et les titres musulmans» s. 6-8), Gökbilgin, Osmanlı Paleoğrafya ve Diplomatik İlmi.

(c) Yasaknâmeler

Yasaknâmelerin esası bir kuralın geçerliliği için bazı şeylerin yaptırım uygulanarak engellenmesidir. Bazı işlerde amil ve emin olarak görevlendirilenler zor kullanma yetkisine sahip olmadıklarından kamu düzeninin sağlanması için beraberlerinde bir de "yasakçı-kulu"nun atanması da zorunlu görülmüştür.

Dolayısıyla yasaknâmeler bir işe ait belirlenmiş kanun ve kaideleri, bunları ihlal edenlere verilecek cezaları, bu cezaları uygulatmakla yükümlü olan yasakçı kulu'nun kimliğini, kendisine verilen yetkileri belirler. Sancakbeyi, subaşı ve kadı gibi görevliler de bu yasaknâme'nin uygulanmasında yasakçıkulu'na yardım etmekle görevlendirilmişlerdir.

Yasaknameler konuları genellikle maden işletmeleri; tuz çıkarılması ve tekel'i; para basımı ve tedavülü; gümrük ve kapanlar; sabun, hububat, mum, pirinç, susam gibi zorunlu ihtiyaç maddeleri inhisar ve iltizamlarına dair kanun ve nizamlardan oluşmaktadır.

■ *Yasakçıkulu*

Herhangi bir konuda berat alan âmiller kendilerine tanınan yetkilerin sınırını daha ayrıntılı olarak bildiren kanunname veya yasakname ile birlikte bu kanunları zor kullanarak uygulatacak "yasakçıkulu" verilmesini de isteyebilirler.

Yasakçıkulu yasaknamede belirtilen bazı teşhir ve tahkir cezalarını da res'en uygulatmağa yetkilidir. Bu konuda gerekirse kendisine verilen ayrı bir hükümde de bu yetkileri gösterilir. Ancak genellikle yöntem olarak doğrudan doğruya ilgilisine havale edilmiş bazı işlerin beratında kanun ve nizamlar bütün ayrıntılarıyla belirtilerek onun "olub-gelmiş kanun üzere" hareket etmesi emr olunmaktadır.

Oysa Kanunnameler de bir işe ait kanun ve nizamların uygulanmasını sağlamak üzere âmillerin isteği üzerine de verilirler. Ancak yasaknamelerde olduğu gibi yasakçıkulu tayin edilmez.

(d) Beratlar

Bir göreve atama, maaş bağlanması, rütbe, unvan, dirlik verilmesi, vergi bağışıklığı ya da herhangi başka bir ayrıcalık tanınması, maden işletmek, tuz çıkarılması ve tekel'i; para basımı ve tedavülü; gümrük ve kapanlar; sabun, hububat, mum, pirinç, susam gibi zorunlu ihtiyaç maddeleri inhisar ve

iltizamları verilmesi padişahın genel olarak berat-ı hümayun (ya da berat-ı şerife, biti, nişan, nişan-ı şerif, hüküm) denilen tuğralı ruhsat belgesi ile mümkün olurdu.

Valilere, vezirlere, beylerbeyilere, kapudanpaşa'lara, serdâr-ı ekrem'lere özel durumlarda ve taşra yönetiminde kendi yetkilerine dayanarak atama yapabilmeleri için "beyaz"a (metin kısmı boş bırakılıp) tuğraları çekili beratlar da verilirdi. Gerektiğinde yazılıp kullanılabilen bu beratlara "Nişan-ı Hümayun'la muanven beyaz ahkâm-ı şerife" ya da bazan kısaca "nişanlû" denirdi.

Sadrazam berat'ı incelenmek üzere reisülküttab'a havale eder, Tahvil Kalemi'nde yetkililerce incelendikten sonra müsveddesi hazırlanarak Sadrazam'a arz edilirdi. Önemli konularda gerekirse Arz'a da çıkarılıp Padişah'ın onayı alındıktan sonra tuğrası çekilmiş özel berat kağıdına divanî hat'la "beyaz"a geçirilirdi. Tahvil kaleminde yetkililer belgenin arkasına gerekli "sah" (görüldü) işaretleri koyarlar ve evrak kayda geçirilirdi. Berat'ın yürürlüğe girmesi "Beratlar tarihçisi" denilen Divan-ı Hümayun hocasının resmi deftere kayıt etmesinden ve sahibinden niteliğine göre belirlenen "berat resmi" tahsil edildikten sonra başlardı.

Her yıl "tevcihat-ı umumi" adı verilen genel görev yenilemelerinde, ya da beratların geçerlik süreleri doldukça gene "tecdit-i berat" denilen kayıt ve yenileme işlemleri yapılırdı. Yenileme işleminde ilk verginin yarısı alınırdı.

Saltanat değişikliklerinde önceki padişahın tuğrasını ve iznini içeren beratlar geçersiz sayıldığından, yeni padişahın adına düzenlenen tecdid (yenileme) beratları verilirdi.

Aslında yönetimle ilgili "tımar, ulûfe, tevliyet, cihet, ferâset, imâmet, hitâbet beratları, iltizam, mukataa, malikâne, imtiyaz, muafiyet beratları, meşihat, tercümanlık"" gibi her konuda örneğin Hazine ya da bir vakf'a ait nakit gelirleri toplamakla görevli "câbi" denilen memura "Berat-ı cibâyet", imamlara "İmâmet", hatiplere "hitâbet" beratları, şeyhlere "Meşihat beratı", hekimlere "Tabâbet beratı", tımar sahiplerine "Tımar beratı", bir arazinin yaşam boyu mülk olarak verildiğini gösteren "Mâlikâne" beratı, devletin bir gelir kaynağını bedel karşılığında özel kişiye verildiğini gösteren "İltizam beratı", bazı vergilerden muaf tutulan kişi veya topluluklara "Muafiyet beratı" verilmekteydi.

Beratlarda belgenin verilme nedeni, sahibinin adı, görevin ya da imtiyazın niteliği, yeri, ya da geliri yazılırdı. Diğer taraftan vezirlik, beylerbeyilik, valilik, serdarlık, Kırım hanlığı, Eflak ve Boğdan voyvodalığı gibi yüksek ve önemli görevlere tayin edilenlere verilen beratlara "menşur" denilirdi.

Atama belgesi olarak verilen beratlar bir taraftan da bu görevlerin uygulanma özelliklerine dair birer kanun ve nizam olmaktadır. Nitekim asayişi sağlama yetkisi verilen büyük dirliklerde alınacak para cezaları dirlik sahibine mühim bir gelir kaynağı olduğundan, beratlarda bunların düzenlenmesi ve uygulanması hakkında gerekli ayrıntılar belirlenmiştir.

(2) Özel "Kanunâme"ler

Bazı özel "Kanunnâme"ler bir işe ait kanun ve nizamların uygulanmasını sağlamak üzere, o işle ilgili âmillerin isteği üzerine de verilirler. Ancak bu kanunların uygulanması için doğal olarak sancakbeyi, subaşı ve kadı'lar görevlidir.

Bununla beraber "Kavânin-i Yeniçeriyan" gibi yeniçerilerle ilgili ya da tımar sahipleri, mukataalar, kapıkulları ve ulema gibi geniş bir topluluğa, bir toplum kesimine ait bazı kanunnâmelerin içerik farklılığı bakımından bir kaç kategori oluşturmaları bunların Padişah'ın emriyle zaman zaman nişancıların düzenledikleri resmî kanunnâmeler oldukları kanısını vermektedir.[40]

Bu arada belirtmek gerekir ki, kadı'ların hizmet sırasında kendilerine kolaylık sağlamak ve yanlışlıkları önlemek amacıyla başvuru kaynakları olarak yararlanmak için şer'iye sicillerinden bizzat kendilerinin derledikleri kodeks'lere (kanun mecmuaları'na) de yine doğal olarak "Kanunnâme" denilmektedir.

(3) Sancak ve Eyâlet Kanunnâmeleri

Anadolu Eyâleti'nin sancak kanunnâmeleri,[41] Orta Anadolu da "Karaman, İçel ve Ankara", Batı Anadolu'da "Malatya, Diyarbakır, Erzurum, Musul, Harput ve Mardin'le Suriye" olmak üzere iki ayrı bölümdür.

Rumeli eyâletlerinin kanunnâmeleri, bu bölgelerde tımar yöntemi diğer bölgelere göre daha yoğun uygulandığından ötürü, Beylerbeyilerle kadıların, reâyâ ile sipahilerin arasında çıkabilecek anlaşmazlıkları önlemeleri ve ilişkilerini düzene sokmaları hususları dikkate alınarak yapılmışlardır. Bu kanunnâmelerde Rumeli'deki reâyâyı oluşturan Yörükler, Voynuklar, Valahlar, Tatarlar ve diğer topluluklar arasındaki ilişkileri, vergileri düzenleyici hükümler bulunmaktadır.

---

40. Anhegger-İnalcık, a.g.e. s. 14
41. Bilinen en eskisi 1487 tarihli Hüdavendigar (Bursa) vilayeti kanunnamesidir.

Yeni fethedilen ülkelerde daha önce yürürlükte olan yasalarda gerekli bazı değişiklikler yapılıp [42], baş taraflarına bir ferman eklenerek [43] hemen hemen "resepsiyon" biçiminde aynen geçerlilikleri devam ettirilmiştir.[44]

Sancak (ve eyâlet) kanunnâmelerinin Padişah'ın tuğrasını taşıyan asılları ait olduğu eyâlet kadastro defterlerinin başına konulmuş olarak Defterhane'de saklanmaktadır.

Yönetimden izin alarak yerleşim yerlerini değiştiren, başka bölgelere göç eden mükellefler Divan-ı Hümayun'a başvurarak yeni yerleşim yerlerinde geçerli olan kanunlara uyarlar.

(4) Temel kanunnâmeler

Fatih Sultan Mehmed Kanunnâmelerinden başlayarak Sultan Bayezid, Sultan Selim ve Sultan Süleyman Kanunnâmeleri'nin birbirlerini tamamlayıcı biçimde gelişerek devam etmeleri Osmanlı Devletinin örgütlenmesi ve sosyo-ekonomik düzenin başlıca hukukî temellerinin daha başlangıçta atıldığını ve hukuksal yapının bu temeller üzerine geliştiğini göstermektedir.

Fatih Mehmed'in Kanunnamesinde kısaca ve parça parça işlenmiş konular Sultan Selim Kanunnamesi paragraf lar ve özel bölümler biçimini almıştır. Kanuni Sultan Süleyman Kanunnâmesi'nde de bir çok sorun Sultan Selim Kanunnamesi'ne göre daha eksiksiz ve daha detaylı olarak ele alınmış ve Osmanlı toprak hukukunda takip edilecek uygulamaları daha boyutlu yansıtmaktadır.

Bütün bu yasalarda aynı biçim ve yapı korunmuş, tanımlar, hükümler, kurallar, yükümlülükler ise gelenekler ve görenekler halinde anlatılmış bulunmaktadır. Yine bu kanunnâmelerin ceza hükümlerinde Şer'î hukukta yer alan suç unsurları (öğeleri) aynen korunmuş olmakla beraber hükümdara

---

42. Defter-i Yasahâ-i Vilâyet-i Diyarıbekir»den: «... her çift başına on karaca akçe dahi alınır imiş ki üçi bir Osmanî hisabi üzere on akçe ve sülüs olur imiş...» Barkan, a.g.e. s. 145; 947/1540 Tarihli Mardin Livası Kanunnamesinden: «... iki karaca akça tamga alınurmış. Girü olı-geldüği üzere mukarrer kılındı», «... bir akça alınurmış. Yine olı-geldüğü üzere mukarrer kılındı» Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı , s. 172;
43. Kanunu Liva-i Aydın'dan: «... her harman başına bir nice ölçek tahıl alırlar imiş. Sâlâriye hodyemlik mukabelesindedir. Yemlik alınmak reayadan hayfdır. Emr-i Padişahî ile men' ve ref olundu» Barkan, XV ve XVI nci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda..., s. 10
44. Örneğin Memluk Sultanı Kayıtbay'ın, Akkoyunlu Uzun Hasan'ın, ve Dulkadıroğlu Alaüddevle'nin kanunnâmeleri gibi. Özellikle Uzun Hasan'ın kanunnameleri 1516-1548 yılları arasında Doğu Anadolu'da aynen yürürlükte bırakılmıştır. Bu kanunnameler Azerbaycan'da da geçerli idi. Hatta Osmanlılar İrak'ı aldıktan sonra orada uygulamada olan Safevî yasalarını geçersiz kılıp, yerlerine Uzun Hasan'ınkileri yürürlüğe sokmuşlardır.

tanınan bazı yetkilere dayanarak had cezalarında farklı bazı değerlendirmeler yapılmıştır.[45]

Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'nin temel kanunnâmeleri olan "Fatih ve Sultan Süleyman Kanunnâmeleri"nin tensih edilmiş birçok nüshaları bulunmakla beraber onaylı nüshaları ortada yoktur. Bununla beraber H. 1005 tarihli bir adaletnamede açıkça "Ecdâd-i 'izam'ımdan Sultan Süleyman Han... zaman-i iktidarlarında kanunname yazılub beher şehirde olan kadılar mahkemesinde kanunname-i hümayun vaz' olunmağla.." hususunun belirtilmiş olması tasdikli kanunnâmenin hem varlığını ve hem de yaygınlaştırılmış olduğunu kanıtlıyor.[46]

1- Fatih Sultan Mehmed Kanunnâmeleri "Saray ve yönetimin protokol kuralları, devlet görevlilerinin padişahla olan ilişkileri, rütbe almaları, ödenekleri, tekaüdiyeleri, cezalandırılmaları gibi konular, köylü kesimi'nden vergi ve harçların toplanış biçimi, miktarları, mirî toprak statüsü ve reaya'nın mirî topraklar üzerindeki tasarruf hukuku, timarlı sipahî'ler gibi askerî ve idarî zorunluluklarla yükümlü değişik tabakaların durumu, serbest tımarları ilgilendiren kurallar, şehirlerde zanaatkar ve ticarî faaliyetin uygulanışı" ile ilgili kurallar, yükümlülükler, hükümler ve cezaları belirtmektedir. Bu özellikleri daha sonra yapılan yasaların da çekirdeğini oluşturmuştur.

2- Sultan II. Bayezid döneminde yapılan düzenlemeler "Kitab-ı Kavânîn-i Urfiyye-i Osmaniye" ismiyle yazıya geçirilmiştir. Bu kanunnâmenin ilk bölümünde Fatih Kanunnâmeleri'ndeki ceza kanunu genişletilmiştir. İkinci bölümde sipahilerin reâyâ'dan alacakları vergiler; has ve tımar arazilerinden alınan harçlar, yayalarla müsellemlere dair kanunlar; üçüncü bölümünde de reâyânın hakları, toprakların kullanımına dair yeni hükümler getirilmiş bulunmaktadır.

3. Sultan Selim Kanunnamesi, Fatih Sultan Mehmed ile Kanuni Sultan Süleyman'ın kanunnameleri arasında bir bağlantı ve geçiş sayılabilir. Yavuz Sultan Selim'in hükümdarlık dönemi Anadolu vilayetlerinde hukukî düzenin sağlanması, birçok vilâyet kanunnâmelerinin çıkarılması açısından çok yoğun bir faaliyete sahne olmuştu.[47] Aslında bu tür özel kanun-

45. Mesela «zina» suçu için Fatih Sultan Mehmed ve Kanunî Sultan Süleyman Kanunnameleri'nde «recm» cezası yoktur. Bu suçla ilgili özellikler uzun, uzun anlatılmış ve herbir durum için ayrı para veya dayak cezası belirlenmiştir. Türk Hukuk Tarihi, Araştırmalar ve Düşünceler, Belgeler, Adliye Vekilliği, s. 4-5, 36-37-38 ve Kanunnâme-i Âl-i Osman, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası İlâvesi, s. 1-3;

46. Uluçay, Manisa'da Eşkıyalık, s. 164

47. Bu dönemde örneğin Kayseri, Rum (Sivas), Diyarbakır, Urfa, Mardin ve Erzincan gibi vilayetlerin kanunnameleri çıkarılmıştır

nâmelerin her biri daha sonra yapılacak geniş bir hukuksal düzenlemenin ilkeleri olarak mevcut gelenek hukuku ile ekonomik, sosyal ve politik değişimler içeren yeni kuralların hukukî düzen içinde bağdaştırılmaları demektir.

Kanunname başlıca dört kısımdır. Birinci kısımda ceza hukukuna ait "zarar-ziyan, kusur, kabahat ve suçlar için ceza ve yükümlülükler"i düzenleyen hükümler; ikinci kısımda "köylü kesimin ödeyeceği vergi, narh ve harçların miktar ve ödemeleri" hakkında kurallar; üçüncü olarak narh ve pazardaki alışveriş üzerine harçların toplanmasını ayarlayan kurallar; dördüncü olarak da "şehirlerde zanaat ve ticarî faaliyeti düzenleyen kurallar ve bunların ihlâli halinde ödenmesi gereken cezalar" anlatılmaktadır.

4. Kanunî Sultan Süleyman Kanunnâmesi, kendisinden öncekilerin, özellikle Fatih Kanunnâmeleri ve Selimname'[48]nin genişletilip sistemleştirilmiş, "tımarların sahip oluş biçimleri, sahib-i arz tımarlı sipahîlerin askerî mecburiyetleri, hak ve hukukları, badihava vergileri, azab ve valak'ların durumları" gibi köylü reayanın sosyal ve askerî örgütlenmesi üzerine birçok yeni kısımlar eklenmiş şeklidir.

Kanunî Sultan Süleyman Kanunnâmesi, Sultan Selim Kanunnamesi'nin bazı bölümlerini aynen almakta, bazen de biçim ve yapısını korumakla beraber daha da geliştirip açıklamaktadır. Bununla beraber reaya kesiminin tarım üretiminden alınan şer'î vergiler ve "rüsûm-i raiyyet" denilen örfî vergilerin, koyun vergisi (âdet-i ağnam), kışlık otlakların (resm-i kışlak), otlakların (resm-i otlak), kovanların (resm-i kovan), Anadolu Eyâleti'nde değirmenlerden alınan vergilerin, konar-göçer, yörük, yaya ve müsellemlerin statüleri, ceza hukukunda suçlar ve müeyyidelerini ilgilendiren bölümlerin içerikleri ve yasanın bütününü oluşturan hukuksal yapı korunmuş bulunmaktadır.

c. Gayrimüslim Cemaatler Hukuku

Osmanlı teba'ası olan gayrimüslim cemaatlerin devletin şer'î ve örfî hukukları dışında, ama onlara karşı olmamak üzere geçerliliği tanınmış olan kendi dinî, şahsî hukukları ve ayrıca etnik gruplar olarak da kendi yazısız teamül hukukları vardır. Başka bir deyişle Osmanlı Devleti azınlıklara kültürel baskı yaparak assimilasyon siyaseti uygulamamıştır.

---

48. Selimnâme, Yavuz Sultan Selim'in oğlu Şehzâde Süleyman'a Manisa Sancağı'nı idare etmesi için gönderdiği siyasetnâmedir. Bkz. Karal, Belleten c. VI, s. 21-22 ve s. 37-44

Papa ile hükümdarlar arasında yapılan konkordatum'lar, kilise ile başka bir devletin karşılıklı ilişkilerini düzenleyen anlaşmalar oldukları ve Osmanlı Devleti ile Vatican arasında, On dokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar resmî ilişki kurulmadığı halde, Katoliklerin (ve diğer mezheplerin ruhanî) liderlerine Osmanlı hukuku içinde verilen hürriyetler, yukarda anılan «konkordatum»lar ile saptanmış olanlara çok benzerdir.[49] Devletin uyruğu olan veya olmayan gayrimüslimlerin dinî ve örfî hukuklarını Osmanlı hukuk düzeni içinde kalarak uygulayabilme özgürlükleri vardır.

Bu uygulamalar dinî alt gruplar hukukunun Tevrat (Ahd-i Atîk) Hukuku, Vatican'a bağlı Kanonik Hukuk, dinî konsil kararları, ruhanî kurulların karar ve akitleri (bağıtları), nikâh, doğum ve vefeyât (ölümler) ile ilgili formalitelerin yürütülmesi için gerekli kayıt ve tescil işleri veya hususî hukuka ait ya da siyasal nitelikli genel akitler olabilmektedir.[50] Dinî gurup liderlerinin yasaklayıcı karar verme yetkileri de vardır.[51] Gayrimüslim vakıf şartnameleri (vakıfnameleri, biens de mainmorte) taşınmaz malların yönetimi, bağış ve vergilerin düzenlenmesi için karar alabilecek kurullar mevcuttur.[52] Anılan kurullar topluluğun taşınmaz mallarının yönetimi, sadakalar, kiliselere yapılan bağışlar ve vergileri salma ve düzenleme işlerini yürütüyordu. Bunların kilise yararları hakkında karar verme yetkileri vardı.[53] Diğer taraftan gayrimüslim uyruğa ta-

---

49. Hristiyan kilise hukuku iki bölümde ele alınabilir: Kanonik hukuk (Droit canon, Droit canonique) ve Dinî hukuk. Bunlardan birincisi kutsal metinlere bağlı hükümler, konsillerin kararları, papaların emirnameleri ve örgüt kuralları, dinî örf ve adetlerin toplamıdır. İkincisi ise mezheplerin çevre ilişkilerini belirten ve düzenleyen kurallardır. Bu kuralların örneğin Katolik mezhebine ait olanları konkordatum (concordat) olarak bilinir. Gerçek anlamı ile dinî tedvin (düzenleme) olan ve Papalık'ın bütün dünyadaki örgütünü kapsayan bir «Kilise Hukuku» (Corpus Juris Canonici) ise birinci grup içinde incelenebilir.
50. Örneğin On dokuzuncu yüzyıl başlarında «İmpériale Chancellerie Latine Ottomane» adı altında Osmanlı uyruğu katoliklerin kurduğu bir hukukî kuruluş muhtarlık, hatta noterlik hizmetleri görmeğe başlamıştır. Metinleri Fıransızca, resmî mühürü Türkçe ve Arap asıllı Türk harfleri ile kazılmış olan yarı resmî belgeler düzenlenerek «imza tasdikleri», «satış akitleri» ve «vasiyetnameler gibi hukukî nitelikleri olan hizmetler yürütülmüştür. Biskupski, Saint-Siège en Turquie, s. 250-252
51. Örneğin 1627-1629 yılları arasında Osmanlı ülkesinde katoliklerin dinî başkanı olarak bulunmuş olan Peder Gugliemo Foca zamanında «la Sacrée Congrégation du Saint Office» adına alınan kararla mezhebini bırakmış biri ile bir katoliğin evlenmesi yasaklanmış ve ancak böyleleri «günahlarından arınıp yeniden katolik olduktan sonra» nikah akdine müsaade edilmiştir. a.g.e. s. 55
52. Örneğin On Yedinci Yüzyıl ortalarında, İstanbul'da Latin Cemaati «Magnifico» lakabı verilmiş Reis, bir baş rahib, yardımcısı ve on iki danışman ile yönetilmekte idi. 12 Aralık 1617 tarihli kararla bütün danışmanlar Pera yerlisi ve katolik olacaklardı. Bu sağlanamazsa 25 Nisan 1632 tarihli karar gereği hiç olmazsa Pera'lı kadınlarla evli olacaklardı. Evlenmeleri mümkün olduğuna göre, danışmanların «papaz» olmaları zorunlu olmadığı görülüyor. a.g.e. s. 38-39
53. Nitekim 1613 yılında, Papa'nın İstanbul'a «evek» (évêque suffragant) göndermesini, Osmanlı Devleti tarafından onaylanacak bir «Papalık Elçisi» sanarak rahatlarının bozulmasını, işlerin karışmasını önlemek amacıyla karşı çıkmışlardı. a.g.e. s. 39

nınan haklar ve korumalar (himâyeler) çeşitli fermanlar, irâdeler, buyruldular, nizamnameler, beratlar (lettres-patentes), emirlerle sağlanmıştır.[54]

Diğer taraftan da dinî cemaat liderlerinin (özellikle Rum patrikliğinin) "kendi cemaatine bağlı gayrimüslim Osmanlı uyruğu üzerinde nefy (sürgün), hapis, vergileri kaldırmak, piskoposları, din adamlarını görevden almak, afaroz etmek ve sansür koymak, gerekli görürse okul programlarını tatil etmek, sivil ve politik hayata etki eden bazı yükümlülükler koymak gibi" müeyyideli (yaptırımlı) yetkileri vardır.[55] Başka bir deyişle Osmanlı hukuk sisteminde, Kilise ruhânîlerine dinî hukuklarında belirli cezaları uygulatma yetkisi tanındığı gibi[56] ayrıca Devlet tarafından da başka haklar ve imtiyazlar tanınarak cemaat üzerindeki otoriteleri güçlendirilmiştir.[57]

Gayrimüslim cemaatlerin belirli günlerdeki dinî kutlamalarında tekrarlanan büyük törenler kuşkusuz belirli kurallar ile kilise tarafından zabt-ü rabt (denetim) altına alınmaktadır. Ancak «şehrin sokaklarında, kutsal günlerde dinî şarkılar, ilahîler söylenerek, kalabalık yürüyüşler, yağlı paçavralar ve sayısız mumlarla düzenlenen fener alayları» ile ve «bu insan kervanlarının onlara katılmış ruhban toplulukları eşliğinde, hristiyan aleminde bile daha fazlası istenemiyecek bir özgürlük içinde» [58] yapılabilmektedir.

Tavır olarak Müslümanlar gayrimüslimlere yeğ tutulmakla beraber, örneğin vergi tahsili gibi kamu hak ve yükümlülüklerinde[59] eşitlik sağlanmaya çalışılmıştır.[60]

---

54. Örneğin sadece Latin'lerin dinî hukuku ile ilgili olan fermanların çıkarıldığı tarihler: 1558 (966) , 1565 (973) , 1604 (1012), 1611 (1020), 1621 (1030),, 1625 (1034), 1627 (1036), 1630 (1040), 1632 (1041), 1636 (1045), 1703 (1115), 1710 (1122), 1731 (1143, 1740 (1153) 7 adet Buyruldu, 1755 (1168) , 1756 (1169), 1737 (1170) Buyruldu. 1803 (1218, 1811 (1226), 1821 (1236) Buyruldu, 1833 (1249). Testa, t. 3/1, s. 313-326
55. Bununla beraber bazı yabancı araştırmacılar Rum Patriğinin kendi cemaati üzerindeki yetki ve etkinliğinin «devlet içinde devlet» gibi çok geniş sınırlara sahib olduğundan da adeta şikayetçidir: «Le patriarchat grec par les droits dont il avait été investi après la conquête, représentait réellement un Etat dans l'Etat...» Engelhardt, Le Tanzimat et.... s. 135. Ayrıca yetkilerini ölçüsüz kullananan kendi ruhanî reisleri elinde yönetilmeleri sırasında hristiyan uyrukların ezildiklerini belirtiyor: «... et d'alléger le fardeau que faisait peser sur les chrétlens l'exorbirtante autorité de leurs propres chefs religieux» Engelhardt, a.g.e. s. 136.
56. "Le patriarche aura le droit de punir selon les lois religieuse.." Noradounghian, Recueil d'actes ... t.2, s. 413
57. Bkz. Engelhardt, s. 135-136; Noradounghian t.2, ss. LXX, 392-394, 410, 418-419; Baron de Testa t.3, s. 313-326
58. 1619 yılında Papa'ya verilen bir rapordan. Aynı tarihlerde «Rum Kilisesinin de benzer seremoni'ler düzenlediği bilinmektedir Biskupski, a.g.e. s. 54.
59. Tanzimat öncesinde askerlik yükümlülüğü para'ya tahvil edilmiştir.
60. Bu konuda Engelhardt'ın görüşüne göre, Türk uyruk, gayrimüslimlere her zaman yeğ tutulmuş, ancak kamu yararlarında va yükümlülüklerinde eşitlik düşünülmüştür: "... la Porte est to-

d. Kapitülasyonlar Hukuku

Kapitülasyonlar hukukuna da genel uygulamanın milletlerarası hukuka yansıyan devamı gibi bakılabilir. Zira günümüzün hukuk terminolojisiyle söylersek, kapitülasyonlar "Türkiye'de oturan, iş yapan yabancı uyruklulara devletin tanıdığı ticarî ve idârî imtiyazların milletlerarası hukuk alanına taşınması"dır.

Bununla beraber Yavuz Sultan Selim'le gelen Hilâfet Makamı dolayısıyla İslâmı temsil eden Osmanlı devleti, küffar'la "eşitlik" ilkesine dayanan ikili veya çok taraflı antlaşmaları yapmak yerine, hakimiyetin kendisinde kaldığı müstagnî kişiliğini devam ettirecek tek taraflı "ahitnâme"ler vermeyi tercih etmiştir. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman, Sadrazam Makbul İbrahim Paşa'nın Fransa elçisiyle yaptığı kapitülasyon antlaşması taslağını "iki eşit taraf arasında yapılmış" olduğu için kabul etmemişti.

Kapitülasyonlarda tanınan ayrıcalıklar içinde örneğin "tüccarların can ve mal güvenliği sağlanacak; ölümleri halinde mirasları ülkelerindeki varislerine intikal edecek; tüccarların diğer yabancılarla olan anlaşmazlıkları kendi hukuklarına göre çözümlenecek, mahkeme edilmeleri durumunda kendi konsolosluklarından bir görevli; taraflardan biri Osmanlı uyruğu olursa dava Osmanlı mahkemelerinde görülecek fakat yabancı konsolosluğun bir tercümanı dava'da hazır bulunacak, başkalarının borçlarından dolayı takibata uğramayacaklar; mallarını istedikleri yerde satacaklar" gibi bir kısmı aslında ticaret ve şahıs hukukunun da temel hükümleridir. Daha önce de söylendiği gibi kapitülasyon hukuku, Osmanlılarla Batılılar arasında, günümüzdeki adıyla Devletler Umumî Hukuku bağlamında oluşturulmuş zarûrî bir uygulama olmaktaydı.

Bununla beraber Maliye mevzuatıyla ilgili olanlar içinde " mal getirip götürdüklerinde % 2-5 hudutlarında gümrük vergisi ödeyecekler" gibi ülke ekonomisi açısından bağlayıcı olan hüküm dışında, "ayrıcalıklı ülke tüccarlarının Osmanlı ülkelerine serbestçe gelip gitmelerine ve ticaret yapmalarına izin verilecek; iç gümrüklerde vergisiz geçecekler; yanlarındaki paradan vergi alınmayacak" gibi hükümler de vergi hukuku bakımından abartılı ayrıcalıklar sayılamazlar.

---

ujours reste fidèle a cette doctrine de la préeminence nécessaire de élément turc sur l'élément chrétien et que l'égalité dont aucun Hatt on İradé ne manquait de proclamer le principe, ne pouvait impliquer à ses yeux une répartition absolument uniforme des charges et des avantages publics " Engelhardt, a.g.e. s. 137.

C.

YÜRÜTME

1. MERKEZ TEŞKİLÂTI

Osmanlı Devleti'nde hep güçlü bir merkezî yönetim egemen olmuştur. Önceleri egemenlik sahası küçük bir beylik iken de, üç kıt'a üzerine yayıldığında ya da dağılma dönemlerinde siyasî ve ekonomik dış baskılara karşı koyabilmek için "merkezî yönetim" gerekli idi.

Merkezî yönetimin esası kamu hizmetlerinin tek bir otoriteye bağlanacak biçimde örgütlenmesidir. Kamu yararına yönelik hizmetleri, gelirleri arttırmak, toplamak ve gider yerlerini saptamak merkezî yönetim tarafından yapılır. Böyle bir sistemin işlerliği için yönetsel hiyerarşi'nin kudretli olması gereklidir. Sistemin yapısı gereği ağır işleyişini önlemek için yine merkez hiyerarşisi içinde kalmak üzere taşra yönetim organlarına da bazı yetkiler verilmiştir.

Kısaca tanımlanacak olursa merkezî yönetim, ordusuyla, donanmasıyla, yargı teşkilatıyla, malî denetimiyle, idarî hiyerarşisinin kudretiyle Osmanlı Devleti'nin varlığını ve hükümranlığını ülkenin bütününde hissettirecek, kabul ettirecek yaptırım gücünü sağlayan sistemli bir uygulama mekanizmasıdır.

Ancak Osmanlı ülkesinin eyâletleri, günümüzde "Taşra Yönetimi" olarak isimlendirilen, bir kısım yöneticileri yine Merkezden gönderilen, üstelik Merkez'in küçük bir benzeri sayılabilecek biçimde yönetilmekteydi.

Bütün bu yönetim mekanizmalarının sahibi Padişah, onun adına vekâleten yöneten ise sadrazam'dır.

a. Sadrazam

Devlet örgütlenmesine ve teşrifatına her zaman esas olan Fatih Kanunnâmesi'nde vezir-i azam'ın «vezirlerin ve âmirlerin (ümera) başı, hepsinin en büyüğü, tüm işlerin mutlak vekili, devlet malının gözeticisi» olduğu ve «oturmada, durmada ve mertebede » herkesin önünde geldiği belirtilmektedir.[1] Başka bir deyişle örgütlenmenin başı sadrazam'dır. Sadrazamlar başlangıçta "Kubbenişîn" denilen Kubbealtı vezirleri arasından belirli bir düzen içinde seçilmişler ise de sonraları hizmetleri ve liyâkatleri görülen beylerbeyleri, defterdarlar, nişancılar ve yeniçeri ağalarından da sadrazam yapılmıştır.

Sadrazam Padişah'ın mühürünü taşıdığı ve kullanma yetkisine sahip olduğu için onun mutlak vekili ve kendisinden sonra Devletin en kudretli adamıdır.

Sadrazam haftanın belli günlerinde kendi başkanlığında öğleye kadar toplanan Divan-ı Hümâyûn'da diğer devlet erkânı ile yönetim konularını görüşerek «Padişah adına» karara bağlardı. Bu kararlar gene belli günlerde, hep birlikte Padişah'ın huzuruna çıkılarak onun onayına sunulurdu.

Malî işler ve şer'î hukukla ilgili kararlar dışında kalan[2] "umûr-i âlem"e dâir hükümler ve bütün işler ise Sadrazam "buyruldu"siyle yürütüldüğünden, öğleden sonraları kendi konağında divanını kurar, Padişah onayını gerektirmeyen konuları, şikayetleri görüşür ve sonuçlandırırdı.[3]

Sadrazam'ın Divan-ı Hümâyûn'un dışında kendi konağı (ya da Saray'a yakın büyük bir konağın) selâmlık bölümündeki resmî makamına Paşa Kapısı denilmektedir.[4] Konak'ta bulunan hizmetlilere de "kapı halkı" denirdi. Dolayısıyla sadrazamlar değiştikçe Paşa Kapısı da değişirdi. [5] Sadrazam burada "İkindi" ve "Çarşamba" divanlarını toplar, yabancı elçileri ve ulakları

---

1. "Vezirlerle ümerânın vezir-i azam başıdır. Cümlenin ulusudur. Bütün işlerin vekilidir. Malımın vekili Defterdarlarımdır, o, nazırıdır. Oturmada, durmada, mertebede vezir i azam cümleden mukaddemdir.» Orkun, Belgeler, İkinci Kısım, s. 18
2. Malî işler Defterdarların "buyruldu"siyle ve kazaî işler kazaskerlerin "buyruldu"siyle olur.
3. On sekizinci yüzyıldan sonra Divân-ı Hümâyûn toplantıları giderek azalmış, buna karşı sadrazam divânı önem kazanmıştır.
4. On yedinci yüzyıl ortasından sonra uzun süre Topkapı Sarayı yakınındaki İbrahim Paşa ve Halil Paşa Sarayları, sonraki yıllarda kısa aralıklarla Cağaloğlu'ndaki Fatma Sultan Sarayı, Kadırga'daki Esma Sultan Sarayı, Beyazıt'taki Reis Mahmud Efendi ve Valide Kethüdası Yusuf Ağa konakları "Paşa Kapısı" olarak kullanıldı. On yedinci yüzyıl sonrasında Sadrazamlara resmî makam olarak bir daire tahsis edilmiştir.
5. Eyâlet beylerbeylerinin paşa sancağındaki resmî ikametgahları olan konaklara da Paşa Kapısı denirdi.

kabul ederdi.[6] Paşakapısı'ndaki görülecek işleri sadrazam kahyası düzenleyip sıraya koymaktadır.[7]

Vezir-i Âzam yetki ve sorumlulukları kullanırken diğer vezirlerle ve defterdarlarla müşâvere eder.[8] Bununla beraber defterdarların Mâliye'ye ait buyruldu'ları, kazaskerlerin Şer-i şerif üzere görülmüş dâva hükümlerinin buyruldu'larını Padişah adına tuğra çekerek yazmağa yetkileri vardı. Ancak başdefterdar mâli işlerin yürütülmesinde bağımsız olsa bile Padişahın mutlak vekili olan vezir-i âzam'la görüşmeye mecburdur. Kanun ve fermanların tescilinden sonra muhafazasından sorumlu olan Nişancı'ya gönderilen düzeltmelere yalnızca Sadrazam tuğra çekebilir,[9] 6000 akçeden küçük bazı tımarları Padişah'a arz etmeden verebilirdi.

Divân'ın toplandığı günlerde topluca yenen yemeğin devamınca Enderun erkânı sadrazam'ın karşısında el pençe divan dururlardı. Bu gösteri sadrazam açısından çok anlamlıdır. Zira Devletin yönetiminde Padişah'a vekâleti sebebiyle kendisine tanınan yetkinin Topkapı Sarayı Ortakapısı'nın ötesinde, yani "Enderûn"a ayak basınca hükmü kalmazdı. Enderun'a girilince bütün hüküm ve nüfuz doğrudan doğruya Padişah'a ve kendi "bendegân-ı hassa"sına aittir.

Elçi kabulleri sırasında Rikâb-ı Hümâyûn ağalarının koltuklayarak Arz Odasına getirdikleri elçiye yer öptürülür, getirdiği nâme o sırada vezirlerle birlikte Huzur'da hazır bulunan sadrazam tarafından elinden alınarak tahtın yanına bırakılırdı. Daha sonra sadrazam mektubu alır ve çevrilmiş sureti ile birlikte Padişah'a arz ederdi.

Sadrazam Payitaht'ın asayiş ve ticaretinden de sorumludur. Belirli günlerde kol ile, ya da tebdil-i kıyafetle denetime çıkar, narhları, Tersane'nin gelir ve harcamalarını denetlerdi.

Fatih Sultan Mehmed döneminden sonra vakıfların gözetimi de sadrazam'lara bırakılmıştır.[10] Sadrazam bu görevini reisülküttab aracılığıyla yürütürdü.

---

6. Dîvan-ı Hümâyûn zamanla önemini yitirmiş, toplantılar ise Paşakapısı'na kaymıştır.
7. Sadrazam kahyalarının Onsekizinci yüzyıldan sonra yetkileri güçlenmiş ve «Sadaret kethüdası» adıyla bir çeşit içişleri bakanı durumuna gelmişlerdir.
8. Vezir-i azam'ın devlet işlerini kimlerle müşavere edeceğini Fatih Kanunnâmesi şöyle tayin etmiştir: "Umur-ı saltanatı Vezir-i âzam vüzera ve defterdarlarım ile müşâvere ideler, anlardan gayri kimesne vakıf olmaya."
9. "Lakin Nişanci'ya hitaben tashih emirlerine tuğra çekmek Sadrazam hazretlerine mahsustur". Tevkiî Kanunnâmesi.
10. Bu yetki ve görev ilk kez Fatih Sultan Mehmed tarafından Mahmud Paşa'ya verildi.

(1) Sadrazam'lık Alâmetleri

Sadrazamlık makamına mahsus "mühr-i hümâyun, hıl'at-i vezâret, sarık, kılıç, tuğ" gbi bazı alâmetler vardır.

■ *Mühr-i Hümâyûn*

Yeni Padişahın cülûsu ile birlikte eski sadrazamın görevi usulen sona ermiştir. Yeni sadrazam ise ancak yeni Padişahın mühürüyle onun vekili olur ve görevine başlayabilirdi. Padişah'ın sadrazam'da bulunan mühürünün eşine "hatem-i vekâlet" ya da "hatem-i sadâret" denirdi.

Sadrazam, Padişahın mühürünü ince zincire bağlı ve kese içinde boynuna asılı olarak koynunda taşırdı. Böylece mühürün gece ve gündüz sadrazamın muhafazasında olduğu varsayılırdı.

Sadrazama saltanat mührü verilmesi onun "sahib-i mühür" lakabıyla anılmasına sebep olmuş, hatta sadrazamlık isteyenler hakkında da "mühür arzusu" tabiri kullanılmıştır.

Mühr-i Hümâyûn'un ne şekilde kullanılacağı Fatih Kanunnâmesi'nde belirtilmiştir.[11]

■ *Unvan*

Önceleri sadrazam tek başına ve "vezir" unvanını kullanmaktadır. Vezir sayısı artınca içlerinde Padişahın vekili olana "veziriazam" denildi. Kanunî Sultan Süleyman döneminden itibaren de Sadrazam olarak anıldılar. Sadrazamların unvanları Fatih Kanunnâmesi'nde "sadr-ı âli", "sâhib-i devlet", "vekil-i mutlak", "düstur-i ekrem", "nizâm ül-âlem", "celis üs-saltanat", "zât-ı asâfi" olarak geçer.

Her ne kadar vezirler ve yüksek görevlilerin bulunduğu bir meclise başkanlık ediyorsa da vezir-i âzam'ı meşrutî yönetimlerde hükûmeti temsil eden bir başbakan gibi de görmemek gerekir. Sadrazam monarşik devlet reisinin yetkilerinin hemen hepsine sahip olmasından ötürü meşrutî bir hükumetin başbakanından daha yetkili ve güçlüdür.

Kısacası sadrazam, Padişah'ın devlet işlerini yürütmede kendine vekil olarak seçtiği ve resmen atadığı bir görevlidir.

Buradaki "resmen" sözcüğü, sadrazamın idarî ve hukukî tasarruflarında

---

11. "Mühr-i şerifim Vezir-i Âzam'da dursun, Hazinem ve Defterhanem mühürlenmek lazım gelse ve açılmak lazım gelse Defterdarlarım emriyle huzurlarında açılıp kapansın." . Orkun, Belgeler, İkinci Kısım, s. 18

"vekâlet" kavramından doğacak bütün vecibe ve sorumlulukları üslendiğini belirtmektedir. Aslında sadrazam'ın yetkilerinin sınırı örfî hukuk ve saltanat geleneklerile belirlidir.

■ *Hil'at*

Yeni seçilen sadrazama Padişah'ın mühr-i hümâyûn'u teslim edilir, bu sırada omuzuna hil'at-ı fâhire konulurdu. Sadrazam'ın Padişah'a ilk Arz'ında da biri "sâde", öteki "ağır" iki "sadâret kürkü" giydirilirdi. Galebe Divanı denilen yeniçerilere ulûfe dağıtımı töreninin ardından, Padişahın sadrazam'a "âlâ samur kürk" ve "devir kürkü" giydirmesi de kanundu.

Sadrazam serasker unvanıyla sefere çıkacaksa İstanbul'dan hareketinden 40 gün evvel Huzur-i Hümâyûn'a kabul olunurak biri sâde diğeri kürklü iki hil'at giydirilirdi.

■ *Kavuk*

Sadrazamlar resmî başlık olarak kallavî kavuk kullanırlardı. Bir buçuk karış yüksekliğinde piramit biçiminde köşeli ve dilimli yapılarak alt bölümün ortasında baş girecek bir yuva bırakılarak dış yüzey yumuşak keçe kaplanırdı. Ön kısmında soldan sağa ve aşağıdan yukarı sırmalı şerit çekildiğinden "telli kavuk" da denirdi.

Bununla beraber sadrazamlar ve vezirler, Padişahın giydiği mücevveze, selimî ve yusufî kavukları ve sarıkları kullanabilirlerdi. Ancak döneminde yapılmış gravürlerde elçi kabullerinde sadrazamların kallavî kavuk kullandıkları görülüyor.

Sadrazamlar "Serdar-ı Ekrem" olarak sefere giderken, Dîvân'a başkanlık ederken, Başkent içinde teftişe çıktıklarında, huzura girdiklerinde ve bayramların üçüncü günü Eyüp Sultan ziyareti yaparken (Padişahların da giydikleri) "selimî kavuk" giyerlerdi.

■ *Pençe*

Vezir-i âzamlarla vezirler, eyaletlerdeki beylerbeyi ve sancakbeyleri resmî kâğıtlarda imza yerine "pençe" denilen özel istifli bir işaret kullanılırlar. Ancak tuğra ile pençe'yi karıştırmamak gerekir. Pençe, tuğra dışındaki çok özel formu olan bir yazılı alâmete verilen isimdir. Pençelerin çok değişik biçimleri vardır. Aslında bunlardan üç tuğ'lu ve beyze'li olanlar, tuğralara çok benzerler. Tuğralarla aralarındaki en belirgin ayrılık, pençelerin tek beyze'li olmasıdır. Diğer taraftan pençeler ferman, berat türü belgelerde ol-

duğu gibi evrakın üst ortasına değil, genellikle son kısmında yan tarafa ve yan olarak çekilirlerdi

■ *Sancak ve Tuğ*

Osmanlı Devleti'nde yeniçeri ortalarının ve topçu, humbaracı, süvari gibi askerî birliklerin, hatta loncaların, esnaf kuruluşlarının günümüzde flama, bayrak gibi isimlerle anılan alametleri vardı. Vezir ve beylerbeyilerine de rütbe alametleri olarak sancak ve tuğ'lar verilmektedir. Örneğin sadrazamlara "Sancağ-ı Sebz" denilen yeşil bayrak verilirdi. Ancak dört renkteki "Saltanat Sancakları" arasında da yeşil sancak bulunmaktaydı. Böylece Sadrazam'a verilen yeşil renkli bayrak da bir anlamda devletin temel rüknü arasında olduğunu belirliyordu.

Sefer öncesi Tuğ-i Hümâyûn ihracı ile beraber, sadrazam da "Paşa Kapısı" denilen kendi konağının kapısı önüne tuğlarından birini dikerdi. Bu tuğ dikildikten sonra Kubbealtında Divan toplantıları yapılmaz, yalnızca sadrazam konağındaki İkindi Divanları toplanırdı. Bununla beraber Sadrazam'ın tuğu Davutpaşa Sahrasına dikildikten sonra sadaret kaymakamı başkanlığında Divan toplantıları başlardı.

Sadrazam eğer "Serdâr-ı Ekrem" unvanı ile sefere çıkarsa yanına Saltanat Sancakları içinden en önemlisi olan "Ak Sancak" ve yine Padişah tuğlarından altı tanesi verilirdi. Ordugâh yerlerinde bu tuğlar Serdâr-ı Ekrem'in çadırının etrafına dizilirdi. Kanunnâme'de[12] "Yaldızlı topaklar ile müzeyyen üç tuğ ve üç direkli çergi ve sâyeban ve kandilli sokak istimâl etmek vüzerâ-yi izâm'a mahsustur" denilerek seferlerde üç tuğ ve üç direkli çadır ve kandilli sokak yapılmasının sadrazam'lara özel bir uygulama olduğu belirtilmiştir.

On yedinci asrın sonlarından itibaren Padişah bizzat sefere gitmediği zamanlar, Serdar-ı Ekrem olan sadrazam'ın tuğları savaş yerinde yeniçerilerin arkasında bulunur ve tuğ'un dibinde de mehterhane ile beraber gedikli müteferrikalar ve onların arkasında ise Sancak-ı Şerif ve daha sonra da Serdar-ı Ekrem dururdu.

■ *Mehterhâne*

Sadrazam'ın dokuz, vezirlerin de "yedi katlı mehter"leri vardı. Ancak Padişah mehterlerinde bulunan kösler, sadrazam ve diğer vezirlerin mehterhanelerinde bulunmaz.

---

12. Tevkii Kanunnâmesi.

Kös, davul, nakkare, halile, çevgan, nefir, zurna, boru, zil" gibi nefesli ve vurmalı çalgılar yer aldığı tam bir mehter mehter takımının büyüklüğü takım hâlindeki sazların tekrarlayan sayısına göre ölçülür. Örneğin herbir sazdan 12'şer aded bulunan Hünkâr Mehteri "on iki katlı"dır. Bununla beraber Fatih Sultan Mehmed döneminde Mehterhane-i Hümâyûn sonraki dönemlerin sadrazam mehterleri gibi dokuz kat olarak düzenlenmişti.

(2) "Serdâr-ı Ekrem"lik Pâyesi

Sefere Padişah gitmeyip de Sadrazam giderse "Serdar-ı Ekrem" unvanını alır, askerî harekat sırasında vakit kaybedilmesini önlemek amacıyla kendisine "icâzet-i küllî" denilen savaş açma, savaşı bitirme dahil, bütün konularda Padişah adına re'sen karar vermesini sağlayacak yetki verilirdi.

Sadrazam sefere Merkez kalemlerini ve defterleri beraberinde götürürdü. Ordu-yi Hümâyûn'un geçtiği yerlerde yanındaki vezirlerle divan kurup, kararlar alarak her türlü yönetim sorunlarını düzenler, yönetimi denetler, gerekli gördüğü hallerde Padişah adına tuğrası çekilmiş fermanlar da çıkarabilirdi.

Sadrazam İstanbul'dan hareketinden 40 gün evvel Huzur-i Hümâyûn'a kabul olunur ve bir tören yapılırdı. Bu törende Sadrazam'ın selîmi kavuğu üzerine iki kıt'a murassa'[13] toplu sorguç takılır, biri sâde diğeri kürklü iki hil'at giydirildikten sonra Sancağ-ı Şerif'i hayır duaları ederek bizzat Padişah kendi elleriyle teslim ederdi. Sadrazam da Sancağ-ı Şerifi omuzuna alıp Babüssaade'den çıkarır sancakdar'a verirdi.

O günden itibaren Ordugâh kurulur, bütün asker sınıflarının çadırları Sadrazam'ın otağının etrafına ve tuğları da otağın önüne dikilirdi. Bundan 30 gün sonra sadrazam "âlây-i vâlâ" ile Ordugâh'a çıkar, dua okunarak kurbanlar kesilirdi.

Sefer sırasında her menzilde "Sancağ-ı Şerif" sadrazam'ın otağı önünde dikilirdi. Hududa gelindikte uygun bir yerde ordugah kurulur, henüz orduya katılamamış olanların da gelmeleri beklenir ve bu sırada askerî harekât planı hazırlanırdı. Ordugâh'a her yeni katılan Sadrazam'ın önünde geçit resmi yaparak "alay" gösterilirdi.

Osmanlılarda sefer sırasında ve savaşların yönetiminde ordugâhların önemli bir yeri vardır. Sadrazam'ın maiyyetindeki askerî erkân bir harb kurulu oluştururlar, gereğinde sadrazam'ın otağında toplanarak müza-

13. Altın üzerine değerli taş kakmalı.

kere ve savaş işleri hakkında karar alırlardı. Bu kurul gerek görüldükçe "at üstünde" bile toplanır, tecrübeli komutanlar da çağırılarak reyleri alınırdı.

Serdar-ı Ekrem'le beraber Divân-ı Hümâyûn üyeleri olan kubbealtı vezirleri diğer görevliler de sefere katıldığından, özellikle askeri ağırlıklı kararlar ve atama işlemleri Ordu-yı Hümâyûn karargâhında yapılır, bu sırada "ordu", "ordu rüus" ve "ordu şikâyet" defterleri tutulur, ordugâh'ta da toplantı ve divanlar düzenlenirdi. Ancak Divân-ı Hümâyûn Padişah nerede ise orada kurulduğundan İstanbul'da Sadaret Kaymakamı başkanlığında toplanırdı.

Bütün bu geniş yetkilerine rağmen Serdar-ı Ekrem "Davet Hattı" denilen Padişah fermanı olmadan , örneğin "kışlamak" için bile olsa seferden kendi kararıyla geri dönemezdi.

(3) Sadâret Kaymakamlığı

Padişahın mührürü Sadrazamı kendine vekil seçtiğini gösterdiği gibi, sadrazamın mührürü de bir kubbe vezirinin sadrazamın vekili olarak görevlendirildiğini gösterirdi.

Sadrazamın devlet işlerinde kullanılmak üzere iki mührürü daha vardı. Bunlardan biri resmi, öteki şahsi mührüdür. Sadrazam resmi mührünü, serdar-ı ekrem sıfatiyle sefere gittiği zaman kendisine vekâleten "Rikâb-ı Hümâyûn kaymakamı" olarak bıraktığı "vezir-i sânî"ye teslim ederdi. Böylece Sadrazam kendi yerine vekil olarak bıraktığı "sadâret kaim-i makamı"na bizzat Padişah "Olur"unu gerektirmeyen pek çok maslahat hakkında kısmî yetki devri yapmış olurdu.

Sadrazam'ın tuğu Davutpaşa sahrasına dikildikten sonra sadaret kaymakamı tayin edilen vezir, Divân-i Hümâyûn'u toplar, ancak ikinci derecede işlerin çözümü ile uğraşırdı.

Sadrazamla birlikte sefere çıkan bütün devlet erkânı da kendilerini temsilen İstanbul'da birer vekil ve yanında yeterince kâtipler bırakırlardı. Örneğin defterdar'ın İstanbul'da bulunan vekiline "Rikâb-ı Hümâyûn defterdarı" ya da kısaca "Rikâb defterdarı", reisülküttab'ın vekiline de "Rikâb reisi" denilirdi.

(4) Sadrazam'ın Gelir ve Giderleri

Sadrazam'lara yıllık 7 ,5 milyon akçe getiren 15 adet has verildiği gibi[14], Rikâb-ı Hümâyûn'a gelen haraç ve pişkeşlerden de hisse verilirdi.[15] Sadrazamlar yalnızca haslar'ından yılda dört, beş yüz kese[16] gelmektedir. Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman vakıflarının idareleri de sadrazamlar uhdesinde olduğundan masraf çıktıktan sonra bunlardan da 100 veya 200 kese gelirdi. Vüzera tevcihatı ve özellikle Eflak ve Buğdan Voyvodalıklarının değiştirilmesi münasebetiyle ve Mısır, Halep ve Şam valileri tarafından gönderilen pişkeş ve hediyelerle 20 bin keseye ulaşırdı.

Sadrazam'lara yıllık 150 bin akça tekaüdiye maaşı tahsis olunması ve sadrazam oğullarının yevmiye 60 akça ile müteferrika olmaları da kanun gereği idi. [17]

Bununla beraber sadrazamların masrafları da pek fazladır. Örneğin serdarı ekrem pâyesiyle savaşa gönderilen sadrazam'a yaptığı masraftan dolayı hesap sorulmazdı. Bununla beraber seferin uzaması hâlinde, Ordu-yi Hümâyûn'un masraflarını sadrazamlar kendi keselerinden karşılamışlardır.[18]

Diğer taraftan bayramlarda ve Nevruz'da Padişah'a hediye vermeleri kanundur. Kalabalık mâiyetleriyle Bâb-ı Fetva'ya, Tersane'ye ve yangınlara gittiklerinde veyahut tebdîl olarak denetime çıktıkça avuç avuç altın dağıtmaları da âdetti. 300-500 kişi tutan kapı halkına; âmedî, mektubî, teşrifatî ve kethüda kalemleri hülefasına da kendi kilerinden tayinat vermektedirler. Dolasıyla şehid, katl, azil gibi bir olay sebebiyle ya da tekâüden (emekli olarak) görevlerinden ayrıldıklarında aralarında borçlu kalanları bile olurdu.

b. Vezir'ler

Vezirler atanırken, sadrazam ve Padişah huzuruna girişlerinde Teşrifat-ı Kadime kuralları uygulanırdı. Vezirliğe ilk atananlar Padişahın yanına Arz'a girdiğinde "hassü'l-has" denilen sâde, gösterişsiz bir hil'at giydirilir, kürk giydirilmezdi.

---

14. Yavuz Cezar, Osmanlı Maliyesinde ... s. 48
15. Fatih Kanunnâmesi
16. On yedinci yüzyılda Kıbrıs ve sonraları Aydın sancaklarından Sadrazam'lara mahsus olan haslar dört, beş yüz kese olarak iltizama verilirdi. Netayic-ül-Vukuat'den.
17. Fatih Kanunnâmesi.
18. Örneğin 1692 yılında Sadrazam Bozoklu Mustafa Paşa, masrafları kendisine ait olmak üzere 500 süvâri ve 200 piyâde toplamıştı. Pakalın, Tarih Deyimleri ..., c. III, s. 180

Bir vezir hakkında "halka zulüm" yaptığından dolayı şikayet olmuşsa ya da başarısız iseler kendisinden önce unvanı kaldırılır, vezaret alameti olan tuğ ve sancağı ile beraber görevden alınırdı.

Ancak vezirler halka yaptıkları zulüm sebebiyle gerekli görülüyorsa bir hey'et huzurunda yargılanır ve ceza da görürlerdi. Bu bağlamda bazan rütbeleri tenzil edilip, taşrada hizmetin (kapıya çıkma) ilk rütbesi olan "kapıcıbaşılık" ile belli bir yere sürgün edilirlerdi. Eğer haklarında idam cezası verilirse kendilerine saygı gösterilir, hakaret edilemezdi.

■ *"Vezir"lik Alâmetleri*

On beşinci yüzyıl sonrasında Osmanlı devletinde, tuğlar üst düzey yöneticilerinin rütbe ve yetkilerinin simgelemek için kullanılmaktadır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde Yeniçeri Ortalarının ve topçu, humbaracı, süvari gibi askerî birliklerin, hatta loncaların, esnaf kuruluşlarının günümüzde flama, bayrak gibi isimlerle anılan alametleri vardı. Vezir ve beylerbeyilerine de rütbe alametleri olarak tuğ ve sancak verilmektedir.

Sancakbeyleri'ne, sekbanbaşı'na, Kapıkulu Süvâri Bölük ağaları'na, Cebeci ve Topçu Ocakları'na, kazasker'lere 1'er; beylerbeyleri'ne, şeyhülislâm'lara, Erdel Kıralı'na, Eflâk ve Buğdan voyvodaları'na 2'şer; vezir'lere 3'er, serasker'lere 4'er, vezirazam'lara 5'er tuğ verilirdi. Vezirlerin sancakları kırmızı ve beylerbeyilerin kızıl renkli olurdu.

Sefer öncesi Tuğ-i Hümâyûn ihracı ile beraber, sefere katılacak vezirler kendi konaklarının kapısı önüne tuğlarından birini dikerdi.

Diğer taraftan rütbe ve görev alâmeti (simgesi) sayılan tuğlar "Mîr-i Alem" denilen görevli tarafından tuğ sayısı ve görev gelirine göre "tuğ câizesi" adıyla Hazine'ye alınan harç karşılığında verilirdi. Bunlar arasında azil edilenler ve vefat edenlerin tuğ ve sancakları geri alınırdı. Görev'lerini kaybedenler eğer rütbeleri de ellerinden alınmamışsa tuğlar da geriye alınmazdı.

Vezirlerin de yedi katlı mehterleri vardı. Ancak Padişah mehterlerinde bulunan kösler, vezirlerin mehterhanelerinde bulunmazdı.

Böylece sadrazam'lara verilen "tuğ, sancak, hil'at, mehter" gibi alâmetlerin daha küçük ölçüde ya da daha az sayıda da olsa vezirlerde de bulunduğu görülüyor.

(1) Kubbe Vezirleri

Devletin ilk dönemlerinde en üst düzey görevlisi olarak tek bir vezir vardı. Zamanla Vezir sayısı arttı. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Divan-ı Hümâyûn' da vezir-i âzamdan başka ikinci vezir, üçüncü vezir olarak sıralanan yedi vezir görevli bulunuyordu.[19]

Vezir-i âzam Padişahla beraber, ya da serasker olarak onun yerine sefere çıktığı zamanlarda vezir-i sâni "sadaret kaymakamı" sıfatiyle Kubbealtı'nda kalıyor, diğer vezirler genellikle harbe katılıyorlardı. Sonraları sadrazam'ın "serdâr-ı ekrem" olarak çıkmadığı seferlere vezir-i sâni (ya da bir başka Kubbe veziri) "serdar" (ya da serasker) unvaniyle yönetiyordu.

Divan-ı Hümayun'da gerekli görülen hâllerde, sadrazam'ın izniyle Kubbe vezirleri tuğra çekerek Nişancı'ya yardım ederlerdi. Dolayısıyla Kubbe veziri olarak fermanı çıkanların "tuğra" meşk eylemeleri de gerekiyordu.

Bununla beraber On sekizinci yüzyılın başlarında Divan-ı Hümâyun'un hemen bütün işleri Paşakapısı'nda görülmeğe başlanmış olduğundan Kubbe vezirleri'nin sayıları başlangıçtaki gibi sembolik olarak bire inmiş ve yüzyılın ikinci çeyreği başladıktan sonra [20] Kubbe veziri atanmamıştır.

■ *Serdârlık Pâyesi*

Bazı seferlere "serdar" (veya serasker) pâyesiyle vezir-i sâni ya da Kubbe vezirleri arasından bir diğeri, beraberine saltanat sancaklarından biri katılarak ve emrine yeterince Kapıkulu askeri yeniçeri, cebeci, topçu ve süvari verilerek gönderilirdi.

"Serdar" lık pâyesi verilen vezir sefere çıkmadan önce Padişah tarafından kabul edilerek kendisine "Serdarlık Fermanı" verilirdi. Bu merasim sırasında (sadrazama, "serdar-ı ekrem" pâyesi verilirken yapıldığı gibi) vezir'in sarığına sorguç takılmaz. Ancak kendisine "sefer hil'atı" denilen serasere kaplı samur kürk giydirilir ve Has Ahır'lardan at verilir. Şevk ve gayretini artırmak için daha sonra da kürk, sorguç, kılıç (veya hançer) gönderilirdi.

Diğer taraftan serdar olan vezir sefer sırasında menzillerde kurulan Ordugâh'ta kendi çadırında Divan kurar, dava dinler. Bu Divan'da karar vermek üzere, maiyyetinde getirdiği defterdar (veya mâliye hâcegânından bir kâtib) malî konulara bakar, kendi tezkireci'si de reis-ül-küttab vazifesini üslenirdi.

Serdar yapılan vezir'in gerek kendi maiyyetindeki görevlilerin azil ve tayini hususunda, gerekse geçtiği mıntakalardaki devlet görevlileri hakkında

19. Sultan Ahmet III döneminde (1703-1730) Kubbealtı vezirliği kaldırıldı.
20. 1731 den sonra. Pakalın, Tarih Deyimleri, c.II, s. 308

"tevcihat" yetkisi vardır. Bu bağlamda serdarlara da "beyaz" (yani baş tarafına Padişah tuğrası çekilmiş boş ve yazısız) ahkâm kağıtları ya da beyaz'a "tuğra çekme" izni verilirdi.

Buradan da anlaşılıyor ki, (sefer dönüşü sadrazam'a gerekçelerini kabul ettirmek şartıyla) serdarların "idam cezası" vermek ya da önemli konularda hatta gerekirse devlet adına kararlar almak yetkisi vardı. Böylece sefer durumundaki Ordu karargâhında Merkez Teşkilâtı'nın küçük bir örneği kurulmuş olmakta ve geçilen güzergâh üzerinde ve fethedilen yerlerde bir anlamda devletin varlığı hissettirilmektedir. Sefer'den döndükten sonra "Serdar-Vezir"in uygulama ve atamaları sadrazam tarafından onaylanırsa kabul olunurdu.

Eğer aynı zamanda iki yerde sefer varsa Padişah'a (veya kendi bizzat sefere gitmediği zamanlar serdar-ı ekrem tayin olunan sadrazam'a) "Ak Sancak", diğer cepheye serdar tayin edilen vezire de "Yeşil Sancak" verilirdi.

Diğer taraftan "Serdar" pâyesi verilen vezirin tuğ sayısı da arttırılarak dörde yükseltilirdi.

(2) "Haric" Vezirler

Vezirlik başlangıçta eyâletleri yöneten beylerbeyi'ler arasında çok başarılı olanlara verilmekteydi. Bu da zamanla kubbenişin vezirlerin sayılarını arttırdı[21]. Dolayısıyla sayıyı azaltmak için (önceleri Mısır, Budin, Yemen, Bağdad gibi mühim eyâletlere) yönetici olarak Merkez'den Kubbe veziri gönderilmeye başlandı.[22]

Hudud eyâletlerine gönderilen vezirlere bazan tuğrası çekilmiş boş "ahkâm" kağıtları veya vezirlerin kendisine fermanla tuğra çekme yetkisi verilerek işlerin gecikmeden çözülmesi istenirdi. Ancak vezirler Payitaht'a dönüşlerinde kullandıkları bu yetkinin hesabını sadrazam'a vermek zorundaydılar. Bununla beraber özellikle dış vezirlerin sayıları çoğaldığından bu uygulamanın denetimi de iyice zorlaştı. Bundan dolayı da vezirlerin Padişah adına ferman yazmak yetkileri kaldırıldı.[23]

Ancak daha sonra Divan-ı Hümayun dışından da "vezir pâyesi"yle yöneticiler tayin edildi. Hatta kaptan paşa, defterdar ve nişancı gibi erkân'a da vezirlik pâyesi verildi. Böylece bir yandan vezir sayısı iyice artarken, diğer taraftan da başlangıçta rütbe olan Kubbe vezirliği mansıb'a dönüşmüş ve

21. Sultan Süleyman zamanında bu sayı dokuzu geçmemiştir.
22. Bazan iki sancak birleştirilerek bir vezire tevcih edildi.
23. Pakalın, Tarih Deyimleri, c. III, s. 593

hâriç vezirlikler ise bir pâye haline getirilmiş oldu.[24] Başka bir deyişle vezirlik bazan rütbe, bazan mansıb ve bazan da kıdem, başarı gibi özellikleri dikkate alınan bir şahsa tahsis olunmuş pâye olarak gözüküyor.

(3) Vezir'in Masrafları

Çağının gerekleri vezirlerin yaptırım kudretlerini, besledikleri "kapı halkı"nın büyüklüğü ile doğal olarak orantılı kılmaktadır. Nitekim güçlü görünmek isteyen vezirlerin ihtişam ve şaşa'aları, belirli oranda küçültülmüş olsalar bile, Padişah'ı anımsatmaktadırlar. Örneğin Osmanlı Devleti'nin Taşra teşkilatı Divan'ı ile, vezirin kapı halkı ve yerli kulu askeriyle Merkez teşkilatının küçük bir modeli gibi yürütülmektedir. Eyâletleri yöneten vezirlerin ihtişamı, ülkemizde görevli bulunan yabancı ülkelerin elçilerini de etkilemiştir. Öyle ki kimi vezirlerin alaylarını ilk kez gördüklerinde onları Padişah sanmışlardır.[25] Üstelik doğal olarak bu özellikten etkilenmiş olan Osmanlı toplumu da vezirlerin kudretini, onların şahsî zenginliği ile yeterince bağlantılı görmektedir.

Diğer taraftan vezirlerin atanmaları sırasında Padişah'a ve sadrazam'a pişkeş'ler, câize'ler sunması ve daha sonrasında gelen bazı masrafları üslenmeleri de vezirlerin şahsî zenginliklerini gerektirmektedir.

Ancak bazı kültürel ve yönetsel gerekliliklerle âdeta zorunlu sayılabilecek bu ihtişamın bedeli meselesi vardır. Başka bir deyişle bu ekonomik sistem devlete ve topluma zarar vermeden işlemelidir. Dolayısıyla vezirler kendilerine görev karşılığı verilmiş has'ların hiç de azımsanamayacak[26] gelirleriyle yine çok yüksek düzeyde olan masraflarını karşılamak zorundadırlar. Ancak çoğu kez gelirlerinin giderlerini karşılayamadığı görülüyor.[27]

---

24. Örneğin On yedinci yüzyıl başında Kubbealtı ve Eyâlet yöneticisi vezirlerin sayısı 23'ü bulmuştu. On yedinci yüzyılın ortalarından sonra ise eyaletlere vezirler, sancaklara ise beylerbeyiler gönderilmiştir.
25. "Kanunî zamanında Istanbul'a iltica eden İran Şahı'nın kardeşi EIkas Mirza şerefine tertip olunan alayda (geçit resmi) vezirler muhteşem kapı halkıyla geçtikçe EIkas Mirza'nın Padişah geliyor zanniyle ayağa kalktığını ve böyle birkaç kere oturup kalktıktan sonra nihayet Mevkib-i Hümayun'un vürûdüyle Padişah'ın yaldızlar arasında güneş parlaklığıyle çıkışını görünce Osmanlıların saltanat ve azametleri hakkında bir fikir edindiğini..." Uzunçarşılı'dan naklen Pakalın, a.g.e. s. 593
26. Örneğin "1670-71'de Diyarbekir eyaletindeki gelirleri onaltı milyon akçeyi aşıyor." Kunt, "Bir Osmanlı Valisinin.." s. 27
27. Diyarbekir Beylerbeyi Ömer Paşa'nın 1670-71 yılı gelirleri 123.600 kuruş ve giderleri 128. 738 kuruştur. Aynı yıllar 1 kuruş=130 akçe; 1 altın=2,25 kuruştur. Kunt, a.g.e., s. 9, 17

(a) Giderler

Vezir'ler, devlet teşkilatında sadrazam'dan sonra gelen en yüksek rütbeli görevlilerdir. Vezir olmak için kuramsal olarak kıdem ve dirâyet esastır. Başka bir deyişle vezirlik pâyesini hak edecek görev düzeylerine gelinceye kadar hizmette eskimek ve başarısını ve ehliyetini ispat etmek gerekir. Ancak bu kadarı da yeterli değildir. Zira vezirlik, gerek "usûl, erkân, örf-âdet"e ve gerekse yasal olarak bazı zorunlu harcamaları da beraberinde getirdiğinden vezirlik pâyesi yeterince zengin olmayı da gerektirmektedir.

■ *Pişkeş'ler, Câize'ler ve Rüsum'lar*

"Vezaret fermanı" verilerek Kubbe veziri yapılan beylerbeyiler ya da haric vezirlikten Kubbe vezirliğine getirilenler, en önce Padişah'a "on iki kat pişkeş" çekmeleri kanundu.[28] Ancak bütün masraf bu kadarla bitmiyordu. Yeni vezir olan örneğin sadrazam, sadrazam kethüdası, reis ül-küttab, nişancı, çavuşbaşı, emir-i alem, birinci, ikinci tezkireci'ler, mektupcu, kâtip, beylikci ve amedci efendiler, mektupcu ser halifesi ve katibi, sadrazam'ın adamları ve teşrifatçı ile maiyyeti gibi devlet erkân ve ricâli ile maiyetlerine "câize" adıyla bir takım hediyeler verdikten sonra ve ortalama 100-150 kese akçe kadar tutan çeşitli "rüsum" ödemek zorundadır. Aslında bu ikinciler Padişah'a verilen pişkeş'i kat, kat aşmaktaydı.[29]

■ *Kalıcı Kapı Halkı*

Vezirler Padişah'ı temsilen görevlenlendirildikleri vâliliklerde kapı halkı denilen çok geniş bir hizmetliler kadrosu bulundurmak zorundaydılar. Böylece bir yandan yerli ahali içinde psikolojik anlamda itibar sağlarken[30] diğer

---

28. Örneğin 1620 yılında Kubbealtı Vezirliği verilen Rumeli Beylerbeyi Hüseyin Paşa'nın pişkeşi: "12 Gümüş sürahi,12 Gümüş maşrapa, 12 Gümüş tepsi,12 Seraser âlâ kuşaklık,12 Seraser çatma, 12 Seraser şahenk, 12 Seraser-i İstanbul, 12 Kadife-i frengî,12 Telli frengi dibâ-yi âlâ, 12 Atlas-ı frengi, 12 Kemhâ-i frengi, 12 Agel-i Bağdadî (başlık), 12 Darayî donluk, 12 Dârâyi-i Şam donluk, 50 Destar, 12 nefer gılmanan (genç köle), 9 Esban reis (değerli at)" dır. Pakalın, c.III, s. 590
29. On sekizinci yüzyılda ilk defa vezir olanlar "sadrazam'a 30.000 akçe, sadrazam kethüdası'na 10.000 akçe, ayrıca kürk, at ve elbise bedeli olarak 3500 akçe; reis ül-küttab'a hil'at, at ve vezirlik beratı resmi olarak 3000 akçe; nişancıya hil'at, at ve yazı takımı için 2000 akçe; çavuşbaşı'ya at ve hil'at bedeli olarak 2000 akçe; tuğ ve sancak getiren Emir-i alem'e 1500 akçe; birinci, ikinci tezkireci'lerle mektupcu, kâtip, beylikci ve amedci efendilerden her birine ayrı ayrı 500 akçe; mektupcu ser halifesine, katibine, Sadrazamın adamlarına ve teşrifatçı ile maiyyetine gerekli caizeler, 241 akçe bayrak resmi ve 450 akçe tuğ resmi, vezirlik câizesi olmak üzere kese hesabiyle yüz otuz kese tutan 64875 akçe" vermektedir. Pakalın, c. III, s.591
30. "Kapı halkı mükemmel olan vezire kapısı mükemmel vezir denilirdi." Pakalın, a.g.e. s. 593

taraftan da "eşraf" ve "âyan"ın yerel otoritesinin üstünde bir kuvvet kazanmış olmaktaydılar.

Vezir çevresinde "silahtar ağa, çuhadarağa, selamağası, anahtar ağası, mühürdar ağa, imrahor ağa, kiler ağası, kavasbaşı, delibaşı, saraçbaşı, kürkçübaşı, başsilahşor ağa, vekilharç, aşcı" gibi "vezir içağaları"ndan oluşan kendi "enderun halkı" ile, "imam, müezzinbaşı, kaptan ağası, şamdan ağası, peşkir ağası, rahtvan ağası, macun ağası, berberbaşı, makramacıbaşı, seccadecibaşı, ibriktar ağa, hazinedarbaşı, duhancıbaşı, cündibaşı, dilsizler, vekilharc ağa, mehterler" gibi "vezir dışağaları"ndan oluşan "birun halkı" birlikte vezir'in kalabalık[31] ve "devamlı kapı halkı"nı[32] meydana getirirlerdi.[33] Vezir'in bütün bu kapı halkını beslemeğe yetecek geliri bulunması da gerekirdi.

■ *Geçici Kapı Halkı*

Hariç vezirler atandıkları eyâlete çevrelerinde en az 600 atlı ile[34] azamet ve debdebe ile, maddî servetini gösterek girmek zorundaydı.

Üstelik haric bir vezir, çevresinde kapı halkı denilen bu kalabalığı beslemek ve başka bir eyâlete atanınca birlikte götürmek zorundadır. Diğer taraftan eğer görevden alınırsa yeniden atanmasının mümkün olabileceğini hesaplayarak kapı halkının tamamını değil, yalnızca resmî görevliler ve silahlı bölümünü dağıtırdı.

■ *İstikbal ve Teşyi Masrafları*

Diğer taraftan atandığı eyâlete giden bir veziri yolda uğradığı eyaletlerin valileri eyalet hududunda karşılar ve bir kaç gün misafir ettikten sonra yine eyâlet hududuna kadar geçirir. Bu "istikbal, teşyi ve misafirlik"ler sırasında örf ve âdet gereği kendisine ve tüm kapı halkına hizmette bulunanlara hediyye ve bahşiş dağıtması gerekir. Dolayısıyla bir vezirin görev yeri sık sık değişirse bu tür masraflar onu büyük borç altına sokardı.

---

31. Diyarbekir Beylerbeyi Ömer Paşa (1670-71)'nın devamlı kapı halkı 325 kişi'dir. Kunt, "Bir Osmanlı Valisinin.." s. 23
32. Bu deyim Kunt'a aittir. a.g.e. s. 22
33. Sultan Üçüncü Selim döneminde (1787-1809) Vezirin dairesinin zorunlu olan kapı halkı şöyledir: "Kethüda, Dîvan efendisi, kaftan ağası, tütüncübaşı, kahvecibaşı, içağaları, hazinedarlar, karakulaklar, çuhadarlar, selâm ağası, mirahur, aşçıbaşı, vekilharç, kilercibaşı, kavasbaşı, delibaşı, tüfekçibaşı, ahkâmbaşı, mehterhane heyeti ve cellâtbaşı." Pakalın, c. III, s. 593
34. Bu sayı bazan 2000'e ulaşır, hatta artabilir.

(b) Gelirler

Vezirlerin yılda ortalama bir buçuk milyon akçe mertebesinde geliri olan "havass-ı vüzera" denilen hasları vardır. Bu has'lar görevle bağlıdır. Görevden ayrılanların has'ları ellerinden alınır. Çağdaş deyimlerle "maaş" niteliğinde olduklarından toprağa bağlı hasların gelirleri ile birlikte başka gelirleri de kapsar.

Onsekizinci yüzyıla kadar emekli edilen vezirlere hizmetlerinin karşılığı olarak kendilerine tahsis olunan hasların gelirleri verilirdi. Haslar bazan değişik yerlerde olurdu. Bu gelirler Fatih Sultan Mehmed Kanunnamesi'nde yıllık bir milyon ile bir milyon iki yüz bin akçe arasında olarak belirlenmiş ise de daha sonraki yüzyıllarda değişen para rayicine göre arttırılmıştır. Bu gelir hass'ın arazisinden elde edilen yıllık hasılatın öşrü ve toplanması gereken vergilerdir. Ancak tımar usulünün gereği olarak vezir, hassın her beş bin akçesi için sefere bir cebeli asker götürmeğe mecburdu. Daha sonraları vezirlere has tahsis etmek yerine, atandıkları eyâlet'de sulh zamanlarında "imdâdiyye-i hazariyye" ve savaş zamanlarında da "imdâdiyye-i seferiyye" denilen bir vergi geliri tahsis edilmiştir.

Nitekim On sekizinci yüzyılda vezirlerin dirlikleri kaldırılarak kendilerine "ber vech-i muhassıllık" adıyla yerel gelirlerden tahsisat (maaş) bağlandı. Bazı vilayetlerdeki vezirlerde muhassıllık yetkisi bulunduğundan Hazine'ye ait gelirlerin iltizamını aldılar. Hazine'ye ait varidatı ödedikten sonra eyâletteki bütün öşür ve resimleri iltizama verip Hazine'nin hakkını çıkardıktan sonra kendisine de önemli miktarda para kalırdı.[35]

Gerek yaşı açısından gerekse idarî ve askerî yetersizliği sebebiyle işe yaramıyacak durumda olan veya gazaba uğrayan vezir emekli edilirdi. Ancak vezirlerin 6 (hatta 10-12) yük akçe ile "tekaüt" (emekli) edilmeleri konusu Kanunnâme'de yazılıdır. Kendisine belirli bir mahallin mukataasından aylık olarak belirli bir maaş ya da yıllık ortalama 60 000 akçe arpalık* verilirdi.

Eğer vezir sayısı iyice artar ve karşılığında mansıplar azalırsa, bir kısım vezirler de zorunlu olarak emekli edilirlerdi. Ancak aralarından yeniden hizmete alınmaları gerekecek bazı vezirlere "bervech-i arpalık" kaydiyle belirli bir has geliri verilip, bir tür beklemeye alınırlardı.

---

35. Valilere "mâlikane" olarak bir eyâletin ömür boyu tevcih edildiği de olmuştur.

- EK TABLO: 1
On Yedinci Yüzyıl Sonlarında
Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir ve Gideri [36]

GELİR BÖLÜMLERİ	ESEDÎ KURUŞ	YÜZDE (%)
l. Adalet işlevi île İlgili	28.354,50	22,9
II. Tahviller	8.052,50	6,5
III. Aylık ve Kalemiyeler	36.885,50	29,8
VI. Haslardan	11.114.-	9,0
V. Gümrük	1.765,50	1,4
VI. Eyalet içinden	6.881.-	5,6
VII, Şehir Gelirleri	13.849,50	11,2
VIII. Satışlar	7.359.-	6,1
XI. Alacak Tahsili	5.400.-	4,4
X. Diğer Gelirler	3.758,50	3,0
TOPLAM	**123.600.-**	**99,9**

GİDER BÖLÜMLERİ	ESEDÎ KURUŞ	YÜZDE (%)
l. Merkeze gönderilen	46.350.-	36,0
II. Kapı Kethüdası	11.054.-	8,6
III. Kişisel Masraflar	4.000,50	3,1
IV. Vekilharç/Yiyecek	21.560,50	16,7
V. Kapı Giderleri	13.385,75	10,4
VI. Kapı Halkına Masraf	2.316.-	1,8
VII. Ulufeler	16.362,50	12,7
IX. Bahşiş, v.b.	4.498.-	3,5
X. Diğer Giderler	2.293.-	1,8
TOPLAM	**128.738,25**	**100,0**

Bir esedî kuruş 120-130 akçedir. (Kunt, s.26)

36. Kunt, s. 10-17.

c. İlmiye Tariki (İlmiye Görevlileri)

Medreselerde öğrenim ve eğitiminin yaptırılması, dinî hizmetler ve yargı mekanizmasının işletilmesi İlmiyye teşkilatı tarafından sağlandığından İlmiye Tariki de kendi içinde "Tarik-i Tedris (öğretim)" ve "Tarik-i Kaza (yargı)" olarak ikiye ayrılmıştı. Tedris ile Kaza arasında tarik değiştirmek her aşamada mümkündü. Terfih sırası gelen müderrisler mevleviyete geçebilirler, kaza tarikindeki en az bir yıl sürecek hizmet süreleri sonunda yeniden müderrisliğe dönebilirlerdi.

İlmiye tarikinin başında "şeyhülislam" bulunur. Şer'î hukuk sistemi içinde ve onun bir parçası olmakla beraber ondan bağımsız bir de "İftâ" (fetvâ) kurumu bulunmaktadır.

İftâ müessesesinin görevi, şer'î sorunların hukuken çözümlenmesini için İslam Hukuku kriterlerine dayanan yorumlar yapılarak geçerli yolları belirlemektir. "Kazâ" ise şer'î kurallara (ve örfî yasalara) dayanan hükümlerin oluşturulması demek olan yargılama'yı ifade eder.

Bu yargı sistemi içinde şeyhülislam iftâ müessesesinin de başıdır.

Böylece İlmiye tariki içinde ortaya çıkan bu üç silk içinde yer alanların terfihleri belirli bir bürokratik hiyerarşiye göre yapılmaktadır.

Padişah'a imamlık eden önceleri iki, daha sonra üç hünkar imamı[37] ile "Huzur dersleri"ni veren ve "mukarrir" denilen müderrisler İlmiye sınıfından[38] seçilirdi.

İlmiyye sınıfı şeyhülislam, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, İstanbul ve diğer büyük vilayet kadılıkları ile devletin en yüksek ricaline sahipti. Eyâlet ve sancak kadılıkları, nâib'ler ve müftilerle memleketin her köşesine yayılmış teşkilatı vardı. Ayrıca tarikat şeyhleri ve Hz. Muhammed'in soyundan geldiği kabul edilen ve İlmiyeden bir molla'nın "nakib ül-eşraf"[39] pâyesiyle reis'lik yaptığı seyyid ve şerifler de İlmiye zümresine dahildi.

Şeyhülislâmların yevmiyesi önceleri 100 akçe iken Sultan II. Bayezid devrinde 150 akçe'ye, Kanûnî Sultan Süleyman zamanında 600' akçeye çıkanlmıştır.

İlmiye zümresinin alt tabakalarında ücretlerini çeşitli vakıflardan alan binlerce kişi (günümüzde din görevlisi hizmetini gören) "hademe-i vakf" sınıfını oluşturuyordu. On altıncı yüzyılın ikinci yarısında imamlar 2-15 akçe,

37. Pakalın, a.g.e. c.l, s. 869
38. EI.2 a.y.; Pakalın, c.1, s. 861
39. On yedinci yüzyıldan itibaren "nakib ül-eşraf"lık görevi de İlmiyeden bir molla'ya verilmekteydi. Encyclopédie de l'lslam. a.y.

müezzinler 2-7 akçe, hatipler 2-30 akçe arasında yevmiye almaktaydı. Diğer İlmiye sınıfı üyeleri günlük 1-5 akçelik ücretle türbe ve mezarlıklara bakarlar, ölüler için dua okurlardı.

Tekke, zâviye veya hânikahlarında, Nakşîlik, Bektaşîlik, Kadirîlik, Mevlevîlik gibi çeşitli tarikatların tasavvufî dünya görüşünü uygulamalı olarak öğreten şeyhlere ise genellikle 8-30 akçe arasında yevmiye verilirdi.

(1) Silk-i Tedris (Öğretim Görevlileri)

Medrese'den yeni icâzet alanlar medreselerde müderrislik veya kadılık yolunu seçerek mesleklerine başlayabilirlerdi. Aslında boş'ta olup da yeni bir göreve atanmak için "mülâzemet" denilen bir bekleme devresi geçirenlerle birlikte isimlerini "matlab defterleri"ne yazdırıp ve haftada bir kez "ictima"lara katılarak bu defteri mühürlemeleri gerekiyordu. Bir süre hizmetten sonra müderrislik'ten kadılığa geçmek, ya da aksini yapmak isteyenler için de aynı sürec uygulanmakta ve yeni görevlerine atanmak için beklemeleri gerekmektedir.

(a) Müderrislik

Müderrislik, "Kibâr-ı müderrisîn" ve "müderrislik" olmak üzere iki sınıfa ayrılabilir. Ancak uygulamada Tarik-i Tedris'te on iki derece yer almaktadır:

1- İbtidâ-yi Hâric, 2- Hareket-i Hâric, 3- İbtidâ-yi Dâhil, 4- Hareket-i Dâhil, 5- Musile-i Sahn, 6- Sahn-ı Seman, 7- İbtidâ-yi Altmışlı, 8- Hareket-i Altmışlı, 9- Musile-i Süleymaniyye, 10-Havâmis-i Süleymaniyye, 11- Süleymaniyye, 12- Dar ül-Hadis.

Bunların birinci ve ikinci sıradakileri ilk öğretim, üçüncü ve dördüncü sıradakiler orta tahsil, beşi ile onuncu arasındakiler yüksek tahsil derecesindedir. Ancak on ikincisi en yüksek mertebe olan Dar ül-hadis'tir. Dar ül-hadis müderrisi diğer müderrislerin üstünde ve hepsini reisleri sayılırdı.

Medreseler, müderrislerin günlük ücretlerine göre de derecelere ayrılmıştı. Bu derecelenme, okutulan derslere ve müderrislerinin yevmiye gelirlerine göre belirlenirdi. Örneğin muallimler 3-10 akçe, kalfa (veya halife) denilen yardımcısı ise 2-3 akçe yevmiye alırdı.

Sırası gelen stajyer seviyesindeki dânişmend, önce 20 akçelik yevmiye ile müderrisliğe başlamaktadır. Müderrisler için 20-25 akçe gündelikli ha-

ric medreseleri müderrisliklerinden[40] başlayıp 100 akçe gündelikli Darülhadis müderrisliğine kadar yükselen medrese aşamaları rütbe kabul edilmişti.

Meslek hayatı boyunca her aşama için bekleme sürelerini tamamlayarak yevmiye gelirleri 30, 40 veya 50 akçe olan "Otuzlu, Kırklı, Ellili" denilen medreselere ve nihayet "Sahn-ı Semân"[41] ve "Sahn-ı Süleymâniye" gibi 60 akçe yevmiyeli "Altmışlı medrese"lere hatta 100 akçe gündelikli Süleymâniye "Darülhadis" müderrisliğine atanması [42]mümkündür.

Müderrislerin yıllık gelirleri "Yirmili Medrese"de[43] 7.000 akçe, "Altmışlı Medrese"de 21.000 akçe'dir. Dolayısıyla yeni başlayan müderrislerin timar beyleri kadar, "altmışlı müderrisleri"nin ise gelirleri en alt seviyedeki zeâmet sahipleri kadar yıllık gelirleri vardır.

Müderrislerin toplum içindeki itibarları büyüktür. Dolayısıyla daha büyük gelirleri olan makamlara, örneğin eyâletlerde kadı, nişancı, defterdar gibi görevlere tayin ediliyorlardı. Altmışlı Medrese müderrisleri yevmiye 500 akçe geliri olan Mekke, Medine, Kudüs, Şam, Halep, Kahire, Edirne ve Bursa kadılıklarına geçebiliyorlardı.[44] Bu şehirlerin kadıları rütbe itibariyle sancakbeyinin üstündedir. Hele Süleymaniye medreselerinin altmışlı müderrisleri İstanbul Kadısı yahut Anadolu veya Rumeli Kazaskeri olabilirlerdi.[45]

Müderrislerin teşrifatça olan mevkileri kanunla belirlenmiştir. Fatih Kanunnâmesi Sahn mollalarını Mevleviyyet makamında saymakta ve Sancakbeylerinin üstünde tutmaktadır.[46]

Elli akçeli müderris'in, «reis-ül-küttab» ve «defter emini»'nin üstünde oturmak yetkisi vardı.[47] Sahn müderrislerinin beş yüz akçe ile kadı olacakları da Fatih Kanunnâmesi'nde yazılıdır.

---

40. Dîvan edebiyatımızın en ünlü şâirlerinden Bâki (1526 - 1600) de İlmiyye tarikindendir. Kanunî Sultan Süleyman döneminde "mülazemet" verilerek 25 akçalık medrese müderrisliğine atanmıştı.
41. Şâir Bâki Sultan II. Selim zamanında Sahn-ı Seman müderrisi oldu.
42. Şâir Bâki , iki yıl sonra Sultan III. Murad devrinde müderrisliğin en yüksek derecesi olan Süleymaniye müderrisliğine getirildi.
43. İstanbul, Edirne, Bursa ve civarındaki 20'li medreselerde görevli müderrislere "İç il müderrisleri " denirdi.
44. Şâir Bâki Süleymaniye müderrisliği'nden Mekke ve Medine kadılıklarına geçti , dönüşünde de İstanbul kadılığına atandı.
45. İlmiye ve Seyfiye tarikleri arasındaki rekabet sebebiyle On altıncı yüzyıl ortalarında yevmiye geliri 150 akçeyi aşan kadıların tayini kazaskerlerden alınıp Vezîriâzâm'a bırakılmıştır.
46. Sahn mollaları makam-ı mevleviyyettedir, anlar cümle Sancak Beyleri'ne tasaddur ederler.»
47. "Elli akçeli müderris Reis-ül-Küttab ve Defter Emini'nin, cümle ağaların üzerindedir." Fatih Kanunnâmesi.

Tevkiî Kanunnâmesi'nde "müderrislerin biribirlerinin üstünde oturmaları meslekteki kıdemlerine bağlı olduğu" yazılıdır.[48] Müderrislerin teşrifatça olan mertebeleri hakkında ise daha fazla ayrıntı vardır. Buna göre «Süleymaniyye müderrisleri Musila-i Süleymaniyye müderrislerine, Musila-i Süleymaniyye müderrisleri Altmışlı müderrislere, Altmışlı müderrisler Sahn müderrislerine, Musila-i Sahn müderrisleri Dahil müderrislerine, Dahil müderrisleri Hariç müderrislerine takaddüm eder»di.

Diğer taraftan Haric medreselerinin müderrisleri kasaba kadılarının önündedir. Bununla beraber öncelik tamamen bağımsız değildir. Karşılaştırılırken ilim ve irfan, kişilik ve kıdeme bakılır. Tanınmış bir kasaba kadısı sıradan Hariç müderrislerinin önüne geçirilirdi.[49]

(b) Hekimbaşılık

İlmiye sınıfından olan[50] Hekimbaşı ülkenin en tanınmış, en bilgili hekimi olarak seçilirdi. Aslî görevi Padişah'ın özel hekimi olarak sağlığını korumaktı. Bu sebeple örneğin yemekler sırasında olduğu gibi sık, sık Padişah'la beraber bulunurdu. Padişah Saray'dan ayrıldığında alaya hekimbaşı da katılırdı. Padişah'la birlikte sefere de çıkar ve kendisine "menzil tayinatı" adıyla yüksek bir tahsisat verilirdi.

Padişahlar hekimbaşılarla özel görüşme yapmak istediklerinde, onlara gönderdikleri davet yazıları samimî , hatta saygılı denecek "Hazık hekimlerin simgesi; bilgin hekimlerin en hazıki; Zaman'ın Kalinus'u; Devrin Hippokrates'i; ruhların ve bedenlerin tarihini yazan; hastalıkları ve dertleri yok eden; Yüce Allah'ın yardımı bağışlanmış olan; Kapımızda Hekimbaşı olan ..... becerileri sürekli olsun.."[51] biçimindeki ifadeler kapsayan "elkab"la başlardı. Diğer erkân ve ricâl de hekimbaşılara karşı çok saygılıdırlar.

Diğer taraftan Hekimbaşılar "seretıbbâ-i Hassa" olarak "Etibbâ-i Hassa" denilen Saray hekimleri'nin, "reis ül-etibbâ" unvanı ile de tüm sağlık işleri-

---

48. Müderrisin her sınıfında olan Müderrisler kendi hempâyelerine tasaddürleri zat ve zaman itibariyledir.»Tevkiî Abdurrahman Paşa kanunnâmesi Millî Tetebbu'lar Mecmuası c. l, sayı 3, s. 539

49. «Hariç Müderrisleri kuzat'ı kasabat'a tasaddür eder: Lakin bu tasaddür ıtlak üzere değildir. Hariç müderrisleriyle kuzat-ı kasabat mabeynlerinde ilm ü irfan ve zat ve zaman itibar olunur. Ve bilcümle kasaba kadısı bir zîşan kimse olsa elbette hariç müderrislerine tasaddur ettirilir.» a.e.a.y.

50. 1836'dan sonra hekimbaşılar Mülkiye sınıfından atandılar.

51. "A'lem ül-hükemâ'il hâzıkiyn", "Ahzak ül-etibbâ ir-râsihiyn", "Calinus-i zaman", "Bukrad-ül-avân", "Müverrih ül-ervâh ve'l-ecsâm", "Müzill ül-emrâz v'el-eskam", "El-muhtass-ı bi'inâyet-il melik-ül âlâ", "Südde-i seniyyemizde reis-ul-etibba olan... dame hazakatü ..." gibi. Pakalın, c. III, s. 797

nin başındadır. Cerrahbaşı'na bağlı "Saray cerrahları"nın görevi şehzadelerin sünnetleri ve Saray'a alınacak hadım ağalarının muayeneleri idi. Ancak Saray'da cerrahbaşı ve cerrahlar, kehhalbaşı ve diğer göz hekimleri ile Saray dışındaki bütün hekimler ve diğer sağlık personeli ve müneccimler hekimbaşı'ya bağlıdır. Onların seçimleri, atanma ve görevden alınmaları hekimbaşı tarafından yapılır.[52] Tüm ülkenin Dar üş-şifa'larında, bimarhane'lerinde, tıp öğretimi yapılan dârü't-tıb'larında görevli tabib ve cerrahların azil ve nasıpları hekimbaşı'nın doğrudan doğruya sadrazam'a teklifiyle yapılırdı.

Bir hekim dükkân açma izni almak için önce "hekimbaşı"ya başvururdu. Hekimbaşı hekimin yetkili olup olmadığını inceledikten sonra bunlara bir senetle resmî ruhsat verilirdi.

Yeni hekimbaşı'ya önce sadrazam hil'at giydirerek göreve başlatır, sonra Darü's-Saade ağası da Enderun'a girebileceğini belli eden bir hil'at giydirirdi. Bütün bu ayrıcalıklarına rağmen hekimbaşı, teşrifatta en son sırada yer alır, merasimlere hil'atla değil (sancaklı) aba ve örfî sarık ile katılırdı. Hekimbaşı Padişah ölünce sadrazam ile birlikte görevinden uzaklaştırılırdı.

Hekimbaşı'ların makamı Topkapı Sarayı'nda Fatih zamanında yaptırılmış olan "Başlala Kulesi"dir. Burada bir de eczahane bulunmaktadır. Hekimbaşılar Nefs-i Hümayun (Padişah'ın şahsı) ve Hanedan için gereken ilaçları eczacının başında durarak yaptırırlar, kutu ve şişelere koydurup başlala[53] ile birlikte mühürlerdi. Yine her yıl Nevruz'da anber, afyon özü ve kokulu otlardan "nevrûziye macunu" hazırlatırdı.

Tıp öğretim ve eğitimi hastahanelerde sağlık hizmetleriyle birlikte yapılmakta ve tabib namzetleri buralarda usta-çırak eğitimiyle yetiştirilmektedir. Dârü't-Tıb'larda haftada dört gün tıb öğrenimi yapılmakta ve müderrislere 50, muid'lere 5 ve talebeye 2 akçe yevmiye verilmektedir.

Dârüşşifâlarda görev yapan tabiblerin ücreti ise günlük 15-30 akçe arasında idi. Hekimbaşıların 500 akçelik yevmiyeleri yanında Gelibolu, Aydın ve Tekirdağ arpalıklarının gelirleri de vardı.

(c) Müneccimbaşılık

Osmanlı bürokrasisinde müneccimbaşı seçilmek için "fen'ninde mâhir, emsâli nâdir" olmanın dışında ön şart "İlmiye sınıfı mensubu" olmaktır. Müneccimbaşı tayin edilecek kişiyi ilk olarak Hekimbaşı seçer ve Şeyhülislam'a arz eder, sonra Sadrazam'ın bir telhisi ile durum Padişah'ın tasvibine

52. Nil Sarı, Hekimbaşı, İ.A. D. c. 17, s. 163
53. Padişah Sadrazam'ına "Lala" olarak hitap ederdi.

arz edilirdi. Bu tasvib alındıktan sonra, ruûs defterine tayinin "Sadrazam buyruldusu ile" yapıldığı yazılırdı.

Müneccim-i sâni'lerin (yardımcılarının) tayinleri de müneccimbaşılar gibi yapılmaktadır.[54] Resmi tayin işi tamamlandıktan sonra hilat giyme merasimi gerçekleşirdi. Bu merasim Sadrazam konağında, yine Sadrazam huzurunda yapılırdı.

Katip Çelebi, Keşf üz-Zunûn'da müneccimbaşı olabilmenin dört mertebesi olduğundan bahsetmektedir. Birincisi, takvim hesabı yapmak ve usturlab aletini kullanabilmek; ikincisi, nücûm ilmini, yıldızların ve burçların tabiatlarını ve mizaçlarını bilmek; üçüncüsü, yıldızların hareketlerini hesaplamayı, ziç ve takvim yapmayı bilmek; dördüncüsü, yıldızların hareketlerine dair hendesî delilleri doğru olarak bilmektir. Ancak müneccimlerin pek azının Nücûm ilminde üçüncü merhaleye ulaştığını ifade eder.

(2) Silk-i Kazâ (Yargıçlık Yolu)

Kadıların genel hiyerarşik merâtib düzeni, biri "Mevleviyyet"[55] (yüksek hâkimler) ve diğeri "Kuzat" (hâkimler) adıyla iki ayrı dizi oluşturur.

"Kaza" silkinde alt mertebelere doğru sırasıyla: "Ulemâ-i Devlet" denilen Rumeli Kazaskeri (Sadr-ı Rûm) ve Anadolu Kazaskeri (Sadr-ı Anadolu) ile İstanbul Kadısı (Efendisi),

"Haremeyn-i Muhteremeyn Mevleviyyeti" denilen Mekke ve Medine kadılıkları ile "Bilâd-ı Erbâ'a Mevleviyyeti" denilen Devletin ilk iki payitahtı Bursa ve Edirne ile Hilâfet'in evvelce bulunduğu Şam ve Kahire (Mısır) kadılıkları.(Bunlara daha sonra Filibe de eklenerek "Bilâd-ı Hamse Mevleviyyeti olmuştur),

"Mahrec Mevleviyyeti" denilen İstanbul'un Eyüp, Fener, Üsküdar, Galata kadılıklarıyla, Trabzon, Sofya, Selânik, Yenişehir (Larissa), Hanya, Kudüs, İzmir kadılıkları,

Mevleviyyet merâtibinin ilk sırasında "Hareket-i hâric" pâyesindeki müderrislerin bir yıl görev yaptıkları "Devriyye mevleviyetleri" denilen Erzurum, Sivas, Diyarbekir, Antep, Adana, Çankırı, Maraş, Rusçuk, Belgrad, Beyrut, Trablusgarb kadılıklarıdır.

---

54. Ancak her ikisi de saray görevlisi olduklarından dolayı Silahtar Ağa'ya bağlı idiler.
55. Sözcüğün "Mevlevîlik" ile ilgili bir anlamı daha vardır.

(a) Kuzât (Yargıçlar)

İlmiye'nin en alt sınıfını asil kadıların vekili olarak görev yapan ve "bab nâibi" ya da kadı nâibi denilen mollalardır.

Kuzat[56] ise diğer İlmiyye ricâlinin mutassarıf oldukları mansıb'ların dışında kalan belde kadılarıdır. Kadılık aslında devletin en yüksek makamlarından biridir. Ancak bir kadı'nın yetkisi tayin olunduğu kaza sınırları içinde geçerlidir. Kadılar doğrudan kazaskerlere bağlıdırlar ve memuriyetleri süresince kaza'lar arasında dolaşırlar.

Kazaskerler 150 akçelik kadılıklara kadar bizzat kendileri tayin eder, daha yukarısı olan 300, 500 akçelik mevleviyyetler için sadrazam'a arz ederlerdi. Kadıların memuriyetleri "menâsıb-ı sitte" olarak anılan altı yüksek makam (nışancı, şıkk-ı evvel, sâni ve sâlis Defterdarlıkları, Reisülküttâblık, Defter Eminliği) seviyesine yükselince "eşrâf-ı kuzat" ünvanını alırlardı. Bunlara artık önemli ve büyük kazaların kadılıkları tevcih olunurdu.

■ *Görevleri*

Kadıların hukukla ilgili aslî görevleri tayin oldukları kazalarda (çağdaş terminolojiyle) hukuk, asliye ve cezâ davalarına bakmak, idare hukukunu uygulamak ve kamu hukukunu korumaktır. Bu bağlamda:

Halk arasındaki hukuk ve cezâ husûmetleri (davaları) hakkında karar verir,

Nikâh kıyar veyâ imama "izinnâme" verir,

Boşanma sırasında mihir, iddet, nafaka, şahsî mal gibi hususlarda tedbirler alır, miras konusunda vârisler arasında Ferâiz ilmine göre tereke taksimi yapar, vâsi tâyin eder,

Vakfiyeleri tanzim ve tescil eder, vakıf mütevelli ve nâzırlarının ve diğer görevlilerin tayin ve azilleri için Divân-ı Hümâyûn'a gerekli arz'ları yazar,

Herhangi bir vakfa ait han, hamam, dükkân ve sâir akarları arttırma yoluyla kiraya verir ve bu hususstaki resmî işlemler sicile geçirir.

Merkezden beylerbeylerine, sancakbeylerine, bizzat kadıya ve her derecedeki makamlara yazılan emir ve fermanların "ma'mûlün bih" (yasal geçerlilik) olabilmesi için bir suretlerini tasdik ederek mahkemenin (halk arasında "kadı defteri, mahkeme defteri" denilen) "şer'iyye sicili"ne aynen kayıtlarını yapar,

Yeni tayin olan beylerbeyi ve sancak beylerinin beratlarını sicil defterine geçirir,

---

56. Şeyhülislâm ve kazasker'ler için de kadi-l-kuzât tabiri kullanılmıştır.

Arazi ve emlâk alış-verişleri, temlikleri (bir tutanak biçiminde) sicile kayıt eder,

(Günümüzdeki noterlik anlamında) kefâlet, vekâlet, mukavele, borçlanma, vasiyet, senet gibi her tür akitleri kadı (veya nâibler) yapar ve (tutanak biçiminde) "sicil defterleri"ne yazar,

Şer'iyye sicillerine geçirilen bütün hükümler, karar, hüccetler ve diğer belgelerin tasdikli suretlerini harç karşılığında ilgililerine verir,

"Mukata'a" işlerini denetler,

Merkez'in temsilcisi olarak hile yapan esnafa muhtesip ve diğer görevlilerle birlikte narh uygulaması (fiyat tespiti) denetim ve müeyyide (yaptırım) uygular,

Halka ve esnafa Divan'ın emirlerini ve ek vergi isteklerini (avârız) bildirir,

Meslek loncalarının şeyh, kethüda, ve yiğitbaşıları ve muhtesiple bir araya gelerek esnafın sorunlarını çözer.

En önemli görevlerinden biri olarak bulunduğu şehir veya kasabanın belediye işlerine bakar,[57]

Yine çok sorumluluk gerektiren yükümlülüklerinden biri de seferler sırasında ordunun iâşe, barut ve diğer mühimmatının hazırlatılması, bunlara ait bedellerin, sonradan hesap görülmek üzere mültezimlere ödettirilmesi, ordunun menzil işlerinin düzenlenmesi, seferden kaçanların cezalandırılmasını sağlar. Sefer sırasında beylerbeyleri ve diğer ümerâ yerlerinde olmadıklarından bu hususların yerine getirilmeleri çok kere doğrudan kadılara yazılırdı.

Bütün bu hizmetlerin aksatılmadan yürütülmesi için merkezde oturan kadılar kendilerine bağlı kasabalara nâibler tayin etmeğe yetkili idiler.

■ *Maaşları*

Kadılar devletten maaş almazlar. Görülen miras, hukuk, davalar ve yapılan diğer hukukî işlemler üzerinden yüzde hesabıyla ya da maktû olarak harç alırlar.

Vefat edenin terekesini mirasçılar arasında taksim eden kadı'nın yardımcısı olan şer'iye memurlarına kassam denilir. Ancak şer'iye sicillerinde kadının aynı zamanda kassamlık görevini de üstlendiği görülmektedir. Kassamların belli bir maaşı yoktur. Taksim ettikleri terekenin belli bir payını "resmi kısmet" adı altında tahsil ederlerdi. Her kadılıkta bir kassam defteri bulunurdu.

57. Kadıların bu hizmetleri 1855 yılına kadar sürmüştür.

Tayinlerin hiyerarşik düzen içinde yapılabilmesi için kadılıklar gelir durumları 100 hâne başına günde 10 akçe olarak hesaplanmaktadır. Başlangıç tayinleri günlük gelir 40-150 akçe arasında olan kazalardır. Eyâlet ve sancak merkezlerindeki kadılıkların günlük gelirleri 300-500 akçe arasındadır. Bursa, Edirne ve İstanbul kadıları en yüksek gelirli olanlardır. İstanbul kadısı terfih edince kazasker olurdu.

(b) Devriye Mevleviyetleri

Kendilerine birer yıl müddetle "mevleviyyet" tevcih edilmiş olan ilmiyye ricâline "mevâlî" denirdi.[58] Mevleviyyet merâtibinin ilk sırasında İzmir ve Edirne pâyeleri bulunmaktadır. Bu iki pâyenin devamı olarak "Hareket-i haric" pâyesindeki müderrislerin bir yıl görev yaptıkları "devriye mevleviyeti" gelmekteydi. Daha önce sancaklarda görev ve devamında da bir süre müderrislik yapmış kadılar "devriye mevleviyeti" pâyesine ulaşırlardı. Devriye kadıları "Kütahya, Çankırı, Sıvas, Konya, Erzurum, Van, Maraş, Diyarbakır, Anteb, Adana, Bağdad, Beyrut, Trablus Garb, Filibe, Rusçuk, Bosna" gibi 10-15 kent'e atanırlardı.[59] Devriye mevleviyeti pâyesi alanlar görev süresini tamamlayanlar yine bir süre akademik kariyere geçip "Musıla-i Sahn" müderrisliği yaptıktan sonra "mahrec mevleviyeti" pâyesine yükseltilirlerdi. Kendilerinden boşalan devriye mansıblarına da İzmir ve Edirne pâyesindekilerden atama yapılırdı.

(c) Mahrec Mevleviyetleri

"Mahrec mevâlisi" veyâ " "Bilâd-ı aşere mevleviyyetleri" mansıb ve pâyesi alan kadılar "İstanbul'un Eyüp, Üsküdar, Galata kadılıklarıyla, Trabzon, Sofya, Selânik, Yenişehir-i Fener (Larissa), Hanya, Kudüs, İzmir kadılıkları"na[60] atanırlardı. Yevmiye 500 akçe alırlardı. Burada bir yıl bulunan-

58. Mevleviyyet merâtibi dereceliydi. Bununla beraber "Şeyhülislam'ın görevlendirdiği 5 vakıf müfettişi kadı, her yıl Sürre Alayı ile Mekke'ye gönderilen Mahmil Kadısı, Sefere çıkan Ordu Kadısı, Donanma ile her bahar sefere katılan Donanma Kadısı" Mevleviyet rütbesinden bir önceki düzeyde sayılırlar

59. Bazı kaynaklara göre "Devriyye mevleviyetleri" Erzurum, Sivas, Diyarbekir, Anteb, Adana, Çankırı, Maraş, Rusçuk, Belgrad, Beyrut, Trablusgarb kadılıklarıdır. Encyclopédie de l'lslam. Leyde, 1975, c.3, s. 1181, Meyd. Lar. c.6, s. 283. Daha başka dizinler de vardır: "Bağdat, Antep, Bosna, Erzurum, Maraş, Trablus'u Garp, Beyrut, Kürdis-tan, Rusçuk, Sivas, Adana, Çankırı mevleviyyetleri" Pakalın, c.III, s. 69

60. "İzmir, Eyüb, Kandiye, Haleb, Selânik, Sofya, Trabzon, Galata, Kudüs, Larissa" ya da "Eyüp, Üsküdar, Galata, Selânik, Girid, Hanya, Sofya, Kudüs, Haleb, Trabzon, " veya "Galata, Eyüb, Üsküdar, Kudüs, Haleb, İzmir, Selânik, Yenişehir, Trabzon, Sofya ve Girid" yahut "Kudüs, Haleb, Eyüp, Selanik, Yenişehir, Fener, Galata, İzmir, Sofya, Trabzon, Girid mevleviyyetleri" gibi (Pakalın c.III, s. 69) değişik "Bilâd-ı aşere" (On şehir) sıralamaları yapılmıştır.

lar "mahrec mazûlü" olarak açığa alınır ve "Bilâd-ı Hamse" sırasına girerlerdi. On yedinci yüzyılda sıra bekleyen kadıların sayısı artmış olduğundan, sırası gelenler bir yıl pâyede kalıp, ikinci yıl mansıb'a geçerlerdi. Süleymaniye Sahn ve Darülhadis medreselerinin müderrislerine de "mahrec mevâlisi" ("mahreç mollaları" da denir) pâyesi verilebilirdi.

(d) Bilâd-ı Hamse Mevleviyyetleri

Sıra "Bilâd-ı Hamse Mevleviyyetleri" denilen Mısır, Şam, Bursa, Edirne, Filibe kadılıkları tevcihine gelirdi. Bu beş kadılığın dereceleri birbirine eşitti. Bilâd-ı Hamse kadılıklarından birini yapanlar, bir üst aşama olan Haremeyn kadılığına yükselirlerdi. Bununla beraber her yıl yenilenen İlmiye silsile-i merâtibi düzenlemelerinde Musila-i Süleymaniye, Havâmis-i Süleymaniye, Süleymaniye ve Darü'l-hadis müderrislerine Mısır, Şam, Edirne ve Bursa kadılıkları pâye olarak da verilebilirdi. Bilâd-ı Hamse pâyesini alan İlmiye mensupları için "Faziletlû" elkabı kullanılırdı.

(e) "Haremeyn-i Muhteremeyn" Pâyesi

Bu mevleviyetlerde, ("nâiblik" göndererek de olsa) bir yıl bekleme süresi geçirenler bir üst mevleviyet için "mülâzimlik" almaya (sıraya girmeye) hak kazanırarak "Haremeyn-i Muhteremeyn pâyesi"ne ulaşırdı.

"Haremeyn-i Muhteremeyn" (Mekke ve Medine kadılıkları) pâyesini alanlar artık "ricâl-i devlet"ten sayılırlardı. Haremeyn ile İstanbul kadılıkları arasında Galata Kadılığı bulunurdu. Galata kadılığı, mansıb veya pâye olarak da verilebilirdi.

(f) İstanbul Kadılığı

Bundan sonra İstanbul Kadılığı gelirdi. Bilâd-ı Selâse kadıları olarak bilinen Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları, Dersaadet ve çevresinin asayiş, iaşe, ulaşım vb konularından İstanbul kadısına karşı sorumluydular. Dersaadet olarak bilinen İstanbul ise şehrin suriçi kesimi olmaktadır. Dolayısıyla Eyüp, Galata ve Üsküdar ayrı birer vilayet kadılığı durumunda olduğundan eski metinlerde raslanan "Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse" deyimi ile Çatalca'dan Kavaklar'a ve Gebze sınırına kadar uzanan yerleşim alanı ifade edilirdi.

Halkla fazla yakınlık kurmamaları için genellikle "mevleviyet" pâyeli kadılar bır yıl, kaza kadıları ise yirmi ay sonunda İstanbul'a dönerek yeniden sıraya yazılırlar. Yaşlılık veya hastalık sebebiyle "tekaüd" (emekli) olan-

lara ve tekrar sıraya giren kadılar da "işsizlik tazminatı" anlamında "arpalık" denilen para verilirdi.

Mevleviyet aşamasından sonra Anadolu ve Rumeli Kazaskerlikleri gelirdi.[61]

(g) Kazaskerler

Önce tek Anadolu kazaskeri varken 1481 yılında Rumeli kazaskerliği de oluşturuldu.[62] Divân-ı Hümâyûn'da İlmiyye teşkilatını Rumeli ve Anadolu kazaskerleri temsil etmişlerdir.

Onaltıncı yüzyılın ikinci yarışına kadar, genellikle Anadolu pâyeli İstanbul kadıları Anadolu kazaskeri tayin edilirlerdi. Anadolu kazaskerleri terfi ederlerse Rumeli kazaskeri olurlardı. Kazaskerlik süresi genellikle bir yıldı. Kazaskerlerin kendi bölgelerinde 150 akçelik kadılıklara ve 40 akçelik müderrisliklere atama yetkisi vardı. Boş olan kadılıklara yapılacak tayinler için sırası gelenlerin isimleri "matlabçı" denilen görevli tarafından tutulan "matlab" denilen deftere yazılır ve kazaskere arz edilirdi. Bu deftere yapılmış müracaatlarda kadılardan gelen evraktaki mühürle "tatbik defteri" denilen mühür suretleri defterini karşılaştırarak doğruluğunu "Tatbikçi" denilen görevli irdelerdi. Kazaskere ait bütün yazışmaları Mektupçu idare ederdi. Diğer işlerini Kethüda görürdü.

Padişahla beraber sefere giderler ve ordudaki davalara bakarlardı. Sefer sırasında Padişah'ın huzururuna davetsiz girme yetkileri vardır. Ancak Padişahlar seferlere katılmayı bırakınca kazaskerler de seferlere katılmayı bıraktılar ve yerlerine "Ordu Kadısı" denilen bir kadı göndermeye başladılar.

Kazaskerler Hazineden Fatih Kanunnâmesi'nde belirtilen yevmiye 500 akçe ulûfe ve yaptıkları işlemlerden de yüzde alırlardı. Örneğin harçlardan Rumeli kazaskerinin günde 8.000, Anadolu kazaskerinin günde 15.000 akçe geliri vardır. Kazaskerlerin oğulları da 45 akçe ulûfe alırlar. Görevleri bittiğinde (mazuliyet'lerinde) kendilerine bazan arpalık, bazan da 150 akça (On altıncı yüzyıl sonları) yevmiye bağlanırdı.

---

61. Şâir Baki İstanbul kadılığı'ndan sonra bir yıl açıkta kaldıktan sonra Anadolu Kazaskerliğine getirildi. İki kez Anadolu, bir kez de Rumeli Kazaskerliğinde bulunup emekli edildi. Sultan III. Mehmed döneminde yeniden göreve dönerek iki kez Rumeli Kazaskeri oldu. Ancak çok istediği hâlde şeyhülislamlık makamına geçemeden vefat etti. Fatih camisi'nde kıldırılan cenaze namazında musalla taşı üzerindeki tabutun önünde, Şeyhülislam Sunullah Efendi onun "Kadrini seng-i musallâ'da bilüb ey Bâki / Durub el bağlayalar karşına yârân saf, saf! beytini okumuştur.
62. Yavuz Sultan Selim zamanında, 1516 yılında Diyarbakır''da kısa bir süre "Arap ve Acem kazaskerliği" adıyla üçüncü bir kazaskerlik oluşturuldu. İlk kazasker olarak da tarihçi İdris-i Bitlisî görevlendirildi.

(h) Şeyhülislâm

Şeyhülislâmlık, İlmiye kadrosunun Mekke, Medine, İstanbul kadılıkları, Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri gibi bütün yüksek iftâ makamlarından geçtikten sonra gelinen en yüksek makamıdır.[63] Gerçi bu bağlamda Şeyhülislamlık makamına ilke olarak Rumeli Kazaskeri'nin getirilmekde ise de, bazan Padişah sadrazam'la görüşerek ulema'dan bir başkasını da getirebilirdi.

Şeyhülislâmlar'ın fetvâlarında en önemli özellik şer'î delil göstermekle yükümlü olmamalarıdır. Şeyhülislâm, dinî hükümleri yorumlayarak devlet adamlarının karar ve davranışlarının şer'e uygunluğu hakkında da görüş (fetva) verecek tek kişidir. Padişahların tahtan indirilmeleri için şeyhülislamın fetvası gerekli ve zorunludur. Fetva vermek hususunda en üst merci olmakla beraber, şeyhülislam kadı değildir, yargılama yetkisi yoktur ve bundan dolayı da fetvaları yargı kararı sayılmazlar. Dolayısıyla uyulmaması özgün bir cezalandırılma sebebi değildir. Fetva'da belirtilen konularda ancak kadı ceza takdir edebilir.

Şeyhülislâm'ın bazan Padişah'a bile doğrudan doğruya muhatap olarak belirttiği şer'î görüşleri olan fetvâları, bir uygulama emri, ya da kanun değildir. Buna karşılık Padişah'ın kendi adına yürütme erkinin başına getirdiği sadrazam gerekli durumlarda (yetkileri içinde kalarak) "buyruldu" çıkarabilir. Yasama ve yürütme ile yargı organları arasında bir hiyerarşi sorunu meydana getirilmemesi için şeyhülislâm, sadrazamın Padişah'a vekaleten başkanlık ettiği Divân-ı Hümâyûn toplantılarına katılmaz. Ancak görüşüne müracaat edilmesi gerektiği zaman "izzet ü ikbâl" ile dâvet edilir.

Bununla beraber şeyhülislamlar İslam hukukuna uymayan örfî hukuk uygulamalarına karşı çıkmışlardır. Örneğin "müste'minler"in yâni Dâr ül-İslâm'da geçici olarak bulunan gayr-ı müslimlerin şahitlikleri dolayısıyla vermiş olduğu bir fetvâda Ebussuud Efendi "Nâ meşrû olan nesneye emr-i sultanî olmaz"[64] diyerek Padişahın irâdesine karşı görüş belirtmiştir. Herşeye rağmen bu uyarılar Osmanlı yöneticilerini Şer'î hukuk kurallarına karşı daha dikkatli davranmaya yöneltmektedir.[65]

Şer'î hukuk temsilcilerinin bu yöndeki gayret ve etkinliklerinin On beşinci yüzyıldan itibaren giderek arttığı, bu asırdan itibaren örfî hukuk'un Şer'î

---

63. "Şeyhülislâm ulemânın reisidir ve muallim-i sultan dahi serdâr-ı ulemâdir. Vezir-i âzâm anları riâyeten üstüne almak münâsiptir." Fatih Kanunnâmesi. Pakalın, c.3, s.181
64. Heyd, Criminal Law, s. 180, 191-192
65. "Bu karşı çıkmaların hemen olmasa bile bir müddet sonra netice verdığı, şer'î hukuka uymayan uygulamalardan zaman zaman vazgeçildiği görülmektedir." Aydın, İslâm- Osmanlı Aile Hukuku, s.63

hukuk'a daha çok yaklaştırıldığı söylenebilir.[66] Bazı kanunnâmelere On altı ve On yedinci yüzyıllarda düşülen notlar bazı kanun hükümlerinin yanlış ve İslam hukukuna aykırı olduğu, bu yüzden de yürürlükten kaldırıldığını belirtmektedir. Bu notların çoğu nişancılar tarafından düşülmüştür.[67] Bütün bunlardan sonra bile ferman ve hükümlerde davanın «Şer' ve kanun»'a uygun olarak görülmesi emredilmektedir.

Askerî kesimin hukuku Yeniçeri kanunnâmelerinde belirtilmiştir. Bu sınıfa ait dava, verâset ve sâir şer'î ve hukûkî işlemler, yine Şeyhülislâm'a bağlı kazaskerler vasıtasıyla görülür.

Şeyhülislam'ların idârî ve siyâsî görevleri yoktur. Bununla beraber İlmiye'nin başı olarak büyük manevi itibarları vardır. Selâtin-i i'zâm (sultanlar) ayağa kalkarlar ve onu ayakta tutmazlar. İlmiye ve Seyfiye ricâli onu ziyaret ederler; o kimsenin ziyaretine gitmez. Bazı mühim meseleler ve büyük işler hususunda kendisiyle müşâvere etmek lâzım olunca vezir-i âzam kendisini reis ül-küttab'ı göndererek davet eder. Gelişinde kendisini Vezir-i âzam karşılar ve giderken de bizzat geçirir.[68] Şeyhülislamlar tayinlerle bazı devlet ve hususi işler için Padişah'a doğrudan "Arz" da bulunabilirlerdi[69]. Buna "Şeyhülislam Arz'ı" veya "Telhisi" denilirdi.

Osmanlı devletinde sadrazam Padişahın cismânî kuvvet ve selâhiyetlerini, şeyhülislam da dinî sıfat ve selâhiyetlerini temsil eder. Dolayısıyla şeyhülislamlık pâyesinin hemen hemen sadrazam karşılığı olduğu anlaşılıyor. Nitekim şeyh ül-İslamlık bir pâye olduğundan fiilen şeyhülislâm olmadıkları hâlde iki kişiye de "Şeyhülislâm pâyesi" verilmiştir.[70] Kezâ şeyhülislamlık'tan emekli olanlara da "Rumeli Kazaskerliği" pâyesi verilirdi. Diğer taraftan şeyhülislâm mazulleri de (görevden alınanları) her zaman teşrifat'da diğer ulema'nın önünde bulunurlardı.

---

66. Aydın, a.y.: Halil İnalcık, «Padişah», İA.
67. Heyd, «Kanun ve Şeriat», s. 648.
68. Şeyhülislam'ların idârî ve siyâsî vazifeleri yoktur. Bununla beraber İlmiyye'nin başı olarak büyük manevi itibarları vardır. Selâtin-i i'zâm (sultanlar) ayağa kalkarlar ve onu ayakta tutmaz, serdirdikleri özel örtülere oturtarak ağırlayıp şeref verirler. Padişah'ın Mühr-i vekâlet'ine sahip ve Padişah'ın vekili Sadrazam'dan başka herkesin üstünde ve önünde gelirler. İlmiye ve Seyfiye ricâli'nin büyükleri elini öpmek için onu ziyaret ederler; o kimsenin ziyaretine gitmez. Bazı mühim meseleler ve büyük işler hususunda kendisiyle müşâvere etmek lâzım olunca Vezir-i âzam kendisini Sarayına davet eder. Bu davet için Reis ül-Küttab gönderilir. Gelişinde kendisini Vezir-i âzam karşılar ve giderken de bizzat geçirir. Şeyhülislam'ın açıkladıkları, gösterdikleri tereddütsüz uygulanır." Ali Emirî (Ef.), Meşihât-i İslâmiyye Tarihçesi. İlmiyye Salnamesi, s. 319
69. Pakalın, c.3. s. 351
70. Bunlar daha sonra şeyhülislâm yapılan Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi ve Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin oğlu Fethullah Efendi'dir.

- Ek Tablo: 2
İlmiye Tarikinde Rütbe ve Gelirler

Meslek	Rütbe	Yevmî (Akçe)	Azamî	Yıllık	Açıklamalar
Meşîhat	Şeyhülislâm	600			çok yüksek gelirli arpalıkları vardır.
Kaza	Rumeli Kazaskeri	500			yevmî 8000 akçe harç ve rüsum yüzdesi alır
	Anadolu Kazaskeri	500			yevmî 15.000 akçe harç ve rüsum yüzdesi alır
	Kadılar	40	500		"mevleviyet" verilenlere "mevâlî" denir.
Tedris	Darülhadis Müderrisi	_	100		
	Müderrisler	20	60	7000 - 21.000	60'lı müderrisler yevmiye 500 akçeli Mekke, Medine, Kudüs, Şam, Halep, Kahire, Edirne ve Bursa kadılıklarına geçebililer.
	Muallim	3	10		
	Halife	2	3		
Hademe-i Vakıf	İmamlar	2	15		
	Müezzinler	2	7		
	Dâi'ler	1	5		
Hekimler	Müderris	50			
	Müdâvî	15	30		
	Hekimbaşı	500			Gelibolu, Aydın ve Tekirdağ arpalıkları
Meşâyih		8	30		

Bununla beraber ulema'ya idam cezâsı verilmesi usûlden olmadığı hâlde üç şeyhülislâm idam edilmişlerdir. [71]

Şeyhülislamlar'a geliri çok yüksek arpalıklar tahsis olunur, çocuklarına da yaşları dikkate alınmaksızın "müderrislik pâyesi" verilerek ödenek bağlanırdı.

On sekizinci yüzyıl ikinci yarısına kadar kadar şeyhülislamın ayrı bir dâiresi yoktu, kendi konağında fetva verirdi. Sayıları iyice artmış müderris ve kadıların atama işlemleri, fetva isteklerinin çoğalması, yüzyılın ikinci yansında Şeyhülislâm Kapısı olarak bilinen Bâb-ı Fetva ya da Bâb-ı Meşihat (Meşihat Dâiresi) kuruldu. Burada Kethüda, Şeyhülislâm'a yardımcı olarak fetva verme yetkisini hâizdir. Telhisçi, Divan-ı Hümâyûn'la ilişkileri sağlar. Fetva Emini de halktan gelen sorunları inceleyerek fetvaların metinlerini hazırlar. Mektupçu, çuhadar, mühürdar, müsevvid, mübeyyiz, mukabeleci de diğer görevleri yürütürler.[72]

d. Kalemiye Tariki (Bürokratlar)

Kalemiye tariki, özellikle Divan-ı Hümâyûn'un her türlü yazışmalarını hazırlamak, giriş ve çıkış kayıtlarını tutmak, suretlerini almak, muhafaza etmek görevlerini yapar. Bu hizmetlerin yürütülmesi sırasında fermanlar, nizamnâmeler, dış ülkelerle yapılan antlaşmalar (muahedeler) ve anlaşmalar (mukaveleler) Beylik Kalemi tarafından yazılı belge haline getirilir. Tahvil ve Ruûs kalemleri de bütün devlet teşkilatında yer alan görevlilerin tayin ve nakillerine ait belgeleri düzenler ve kayıtlarını tutar. Ancak bütün bu hizmetlerin yürütülmesi için beylikçi, tahvil kesedarı, ruûs kesedarı denilen âmirlere bağlı olarak çok sayıda memur çalıştırılır. Kalemiye tarikinin başında Reisülküttâb bulunur.

"Kalem" terimi günümüzdeki "devlet dairesi", "kalemiye" ise bürokrasi anlamına gelir. Kalem görevlileri Farsça ve Arapça dillerini bilen, edebî eserler verebilecek düzeyde kültürlü, hatta matematik bilimlerde bilgisi olan kişilerdir. Bu kalem erbabının oluşturduğu zümreye "Kalemiye Tariki" denilmektedir.[73]

Osmanlı Devleti'nde bürokrasiyi temsil eden "Aklâm"ın ya da "Kalemler"in en önemlileri Divan-ı Hümâyûn, Defterhane-i Hakâni ve Hazine-i Âmire'de bulunmaktaydı.

---

71. Bunlar Âhizâde Hüseyin Efendi, Hocazâde Mesud Efendi ve Hacı Feyzullah Efendi'dir.
72. Yeniçerilerin kaldırılmasından sonra kazaskerler "Meclis-i Hass"tan çıkarılmış Şeyhülislamlar bu makamı işgal etmişlerdir. Pakalın, a.g.e. c.3. s.350
73. Tanzimat'tan sonra "Mülkiye" tabiri kullanılmıştır. Pakalın, c.2, s. 613

Divan-ı Hümâyûn'un yazı işleri, kayıtları Reis ül-Küttab'ın yönetimindeki Beylik Kalemi, Tahvil Kalemi, Ruus Kalemi, Amedi Kalemi denilen dairelerde çalışan hâcegân ve maiyetlerindeki halife, kâtib'ler ve şakird'ler marifetiyle yürütülürdü.[74]

Defterhane'nin[75] üç, Mâliye'nin[76] de beş büyük kalem gurubu vardı.

Osmanlı Devleti'nin mâli işlerini yürüten Bâb-ı Defterî[77], Başdefterdarlık, Hazine-i Âmire ve Başmuhasebecilik'e bağlı 700 kadar görevliden oluşuyordu.

Bunlar dışında Yaya, Müsellem, Yörük, Akıncı, Evlâd-ı Fâtihan, Tımar Yoklaması, Voynuk, Taycı, Cebelü defterlerinin tutulduğu, ya da Vezir ve Ağa Divânları, Tersâne, Tophâne, Barudhâne, Darbhâne gibi büyük devlet dâirelerinin nisbeten daha küçük kalemleri de vardı.

Taşra teşkilâtında Haleb'de Acem ve Arap Defterdarlığı, Tuna, Erzurum, Diyarbakır, Şam, Trablusşam Defterdarlıkları, öbür eyâletlerde ise yerel örgüte ve sancak sayısına göre Hazine defterdarı, mal defterdarı, tımar defterdarı denen mâliye görevlileri vardı. Anadolu Defterdarlığı içinde de "Kenar Defterdarlığı" adı altında Sivas ve Karaman Defterdarlıkları oluşturuldu.

Bütün bu örgütün hâcegân, hulefâ ve şâkirdânı "Kalemiye" mensubudurlar.

Kalemiye tarikinde en yüksek altı mansıb "Menasıb-ı Sitte" adıyla anılan "Nişancılık, Şıkk-ı Evvel, Şıkk-ı Sani, Şıkk-ı Sâlis defterdarlıkları, Reisülküttab'lık ve Defter Eminliği"dir. Nişancılık, sancakbeyi pâyesinde addolunur ve Divan'da defterdar'la eşit mertebede sayılırlardı.

(1) Şâkirdan

Devşirme yönteminin aksine kalemiye mensupları müslüman nüfusun çocukları arasından alınır ve çalıştıkları bürolarda, usta-çırak ilişkisi içinde yetiştirilirlerdi. Devletin gizli yazı işleri de bu kalemlerde görüldüğü için Kalemiye adayları okuma-yazma öğrenmiş ve âdâb bilen gençler arasından son derece dikkatle seçilir, buna «çırağ edilme» tabir olunurdu. Mülâzım (çırak) denilen adaylar belirli süre çalıştırıldıktan (mülâzemet) sonra aralarından şâkird (stajyer) olacaklar seçilir ve ücretsiz olarak çalışmak üzere Di-

74. Tanzimat'tan sonra bütün kalemler kaldırılarak, Fransız "provenance" (menşe, ibtidâ) sistemiyle çalışan ve eski Enderun'un eğitim işlevini de yüklenen "Aklâm-ı Devlet" adıyla yeni bir kurum oluşturuldu.

75. İcmal, Mufassal ve Ruznamçe kalemleridir.

76. 1. Hazine-i Âmire Dairesi; 2. Baş Defterdarlığa bağlı kalemler; 3. Anadolu Defterdarlığı'na bağlı kalemler; 4. Şıkk-ı Sâni Defterdarlığı'na bağlı daireler; 5. Ruznamçe Kalemi.

77. On yedinci yüzyıl sonlarında

van-ı Hümâyun Kalemi başta olmak üzere, Mâliye, Defterhâne, Tersane, Tophâne ve diğer kalemlere hizmete alınmış olurlardı.

Kalemlerde sabahları meslekî eğitim görürlerdi. Bu kurumlarda şakird'lere (şâkirdan'a) resmî yazışmalarda kullanılan nesih, rık'a, divânî gibi yazı çeşitlerini güzel, hızlı ve hatasız yazma becerisi, inşâ (yazışma biçimleri) ilmi, kalem muamelâtı ve kâtiplik mesleğinin bazı incelikleri öğretilirdi. Daha sonra şâkirdlerin öğrenim döneminde gösterdikleri başarı ve kabiliyetlerine göre kendilerine maaş bağlanırdı.[78]

Kalem şakirdi bir gencin aylığa geçmesi, evinde ve çevresinde toplumsal bir aşama olarak kutlanırdı. Çünkü artık devlet memuru ve "Kalem efendisi" unvanını kazanmış ve toplum içinde önemli bir statü sahibi olmuştur. Diğer taraftan şakird'in özelliklerine, hâline, çalışkanlığına, zekâsına, terbiyesine göre kendisine bir takma isim (mahlâs) uygun görülür ve artık asıl adı unutulurdu.[79]

(2) Hacegân

Hacegân zümresinde olan memurlar "reis-ül-küttab"dan başlayarak sadrâzam kethüdası ve çavuş başı, şıkk-ı evvel, şıkk-ı sâni, şıkk-ı sâlis Defterdarları, nişancı, defter emini, büyük tezkireci, küçük tezkireci, rüznamçe-i evvel, beylikçi, başmuhasebeci, mektupçu, şehremini, tersane, darphane, matbah ve arpa eminleri, teşrifatçı, Anadolu muhasebecisi, atlı mukabelecisi, yeniçeri kâtibi, sipah kâtibi, silâhtar kâtibi, cizye muhasebecisi, mâliye tarihçisi, mâliye tezkirecisi büyük, küçük ruznamçeciler, piyade mukabelecisi, divan çavuşları kâtibi, cebeciler kâtibi, küçük evkaf, kalyonlar kâtibi, ulûfeciler kâtibi, garipler kâtibi, Tophane nazırı, İstanbul ve Selânik barudhaneleri nazırları, sergi nazırı, başmuhasebe kesedarı"dır. "Senelik tevcihat"a tâbi olan bu hacegân memuriyetleri dört sınıf üzerine yapılmaktadır.[80]

Birinci sınıf hâcegân, üç defterdar ile nişancı, reis ül-küttab ve defter emini olup bu vazifeye yeniden tâyin edilir veya senelik tevcihatta vazifelerinde bırakılırlarsa teşekkür için Arz Odası'nda Padişahın huzuruna girerlerdi. Bu altı kişinin görevlerine "menâsıb-ı sitte" denilirdi.

İkinci sınıf hâcegan, Mâliye'den "büyük rûznamçeci, baş muhasebeci ve

78. Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, c.1, s.53
79. Meselâ kalemden yetişmiş ve asıl adı Mehmed Ali olan Sadrâzam Âli Paşa'ya «Âli» adı kalemde verilmiştir.
80. On sekizinci yüzyıla göre

Anadolu muhasebecisi"dir. Bunlar da "tâyin ve ibka"larında Padişah tarafından kabul olunurlardı.

Üçüncü sınıf hacegân, Tersâne emini[81] ile Saray'ın Bîrun ağalarından olan şehremini, Darbhâne emini, arpa emini ve masraf-ı şehriyârî kâtibi'dirler.

Dördüncü sınıf hacegân otuz sekiz kişidir. Bunların yirmi ikisi Mâliye dairesinin kalem âmirleri, diğerleri dört piyade ve dört süvari mukabelecileri, Kalyonlar kâtibi, Tersâne Anbarları emini, Tersâne Anbarları nazırı, Tersane reisi, Tophâne nâzırı, Hazinenin tahsilât ve tediyat müfettişi olan sergi nâzırı, Enderûn kâğıt emini, Bîrun kâğıt emini'dir.

Aslında yüzyıllar içinde hâcegân memuriyetlerinin bazan sayıları artmış veyahut bir kısım hacegânlıklar lâğv ve bazıları ilâve edilmiştir.

Sadrazam eğer Serdâr-ı Ekrem'likle İstanbul'dan ayrılan sadrazam sefere hareket ettiği zaman kendisine mensup hacegân ile beraber giderdi.[82]

On altıncı ve On yedinci yüzyıllarda Divan-ı Hümâyûn kalemlerinın en kıdemli halifelerine hâcegânlık pâyesi veriliyordu. On sekizinci yüzyılda vezirlerin kendi divân efendilerine, sadâret kethüdâsına, bazı nâzırlara, beylikçi, mektupçu ve teşrifatçılara da hâcegân unvanı verildi.

On sekizinci yüzyıldan itibâren Avrupa devletleriyle siyasî ilişkilerin artmasına bağlı olarak Kalemiye de önem kazanmış, sadrazamlar reisülküttâblar arasından seçilmeye başlanmıştır.

(3) Mâliye Kalemleri

Aslında Devlet'in siyasî, idarî ve hukukî işlerini yürüten Kalemiye Tariki'nin başlıbaşına mâliye işlerinde uzmanlaşmış bölümüdür.

Bununla beraber, On altı ve On sekizinci yüzyıllar arasında Devlet'in Merkez Mâliyesi olan Defterhâne'de otuzdan fazla kalem ve her kalem'de (büro'da) "hace" ve "halife" denilen yardımcısı, kâtiplerle şakird'ler (kâtip adayları) çalışmaktadır. Bunlardan en önemlileri Başdefterdar, Reis Efendi, Defteremini, Beylikçi, Büyük Ruznamçe, Başmuhasebeci Cizye ve Haraç Muhasebecisi, Mevkufatçı, Mâliye Tezkirecisi, Mukabeleci'dir. Başdefterdar dışındaki defterdarlarla bu kalemlerin âmirleri, kalem ricâlinden sayılırdı.

Mâliye kalemleri'nde Mâliye ve Beytülmal ile ilgili malî kanun ve nizamname niteliğindeki ferman'lar, buyruldu'lar ne "Mâliye Ahkam Defteri"ne istinsah edilip (kopyalanıp) resmiyetleri tescil edilirdi.

---

81. Gerektiğinde Kaptanpaşa'ya vekâlet ederdi.
82. Pakalın a.g.e.

e. Seyfiye Tariki

Seyfiye Osmanlı yönetiminde "Üç Tarik"[83] olarak isimlendirilen zümrelerden "askerle ilgili" olanıdır. Bazan "Ehl-i Örf " de denirdi. Aslında "Ehl-i Örf" deyimi bir anlamda bu zümrenin "İlmiye" tarikinden ayrı bir yapıda olduğunu da vurgulamaktadır.

Seyfiye tariki en genel anlamda. Osmanlı Ordusu'nda kara ve deniz askerleri zâbitan ve ümerâsının oluşturduğu zümreye verilen ad'dır. Bununla beraber Ordu-yi Hümâyûn'un genellikle "Kapıkulu" denilen ve yönetime katılan muvazzaf (profesyonel) ricâlinin oluşturduğu sınıftır. Nitekim Ocak kanunnâmelerinde Seyfiye tarikindekilerin yükselmeleri de genel anlamıyla belirlenmişti. Bunların kendi sınıfları içinde ulaşabileceği en üst rütbe Mirmiranlık ve Beylerbeyiliği idi.

Diğer taraftan Fâtih Kanunnâmesi'nde Beylerbeyilik "Mal Defterdarlarının ve Nışancı olanların ve beş yüz akçe kadıların ve dört yüz bin akçeye varmış Sancakbeylerinin yolu" olarak gösterilmekte, Mal Defterdarı iken Nışancı yapılanlara da Beylerbeyilik verilmektedir.

Ayrıca Enderun'dan, Kapı Ağalığı'ndan ve Yeniçeri Ağalığı'ndan da Taşra'ya beylerbeyi olarak çıkılabilmektedir.[84] Bununla beraber "vezir" pâyesine sahip beylerbeyilerinin mertebesi diğerlerinin üzerindedir.[85]

f. Merâtib-i Teşrifât (Hiyerarşi)

Osmanlı Devleti'nin hükümranlığı bünyesini oluşturan idarî hiyerarşinin kudreti ile sağlanmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, Tanzimat Fermanı öncesinde vezirler de dahil olmak üzere Seyfiye, İlmiye, Kalemiye (ve Mâliye) müntesibleri, yâni bütün devlet memurları görevlerine bir yıl süreyle tayin olunurlardı. Her yıl Şevvâl ayında bütün memurların tayinleri yenilenirken bir kısmının yerlerinde bırakılıp, bazılarının çıkarılması; vezirlerin eyâletleri yöneten beylerbeyi'ler arasında çok başarılı olanlara verilmesi, bununla beraber sadrazam'ın vezirler arasından seçilmeyip en layık görülenin yapılması gibi temel uygulamalar Devlet'in yönetiminde "meritokrasi"nin bir ilke olarak varlığını gösteriyor.

---

83. Mâliye örgütü ile Kalemiye bağlantılı düşünüldü.
84. Padişah kızlarının oğullarına beylerbeyliği verilemez. Ancak sancak beyliği verilebilir.
85. Meselâ Sokulluzâde Hasan Paşa önce Diyarbekir, Şam, Anadolu ve Rumeli beylerbeyiliklerinde sonra Divân-i Hümâyûn'da Vezir ve daha sonra yine beylerbeyi rütbesiyle Anadolu'da eşkiya tenkîline gönderilmiştir.

- Ek Tablo: 3

SEYFİYE TARİKİNDE MERÂTİB VE GELİRLER TABLOSU								
Zümresi	**Sınıfı**	**Rütbesi**	**Yevmî**	**Azamî**	**Yıllık**	**Tımar**	**Zeamet**	
Kapıkulu	Yeniçeri	Acemi	2	6				
		Nefer	9		3.186			
		Odabaşı	24		25.000	X		Maaş ya da tımar alabilir.
		Sekban-başı	80				20.000	
		Ocak Ağası	450				50.000	
	Süvâriler		14	90		X		Maaş ya da tımar alabilir.
	Topçular	Nefer	6	8		X		Maaş ya da tımar alabilir.
		Topçubaşı	60					
	Toparabacı	Nefer	4	6				
	Cebeciler	Nefer	8					
		Cebecibaşı	95			X		Maaş ya da tımar alabilir.
Yerlikulu	Tımarlı Sipahi		-	-	-	20.000		

Gelirler akçe olarak verilmiştir.

Osmanlı toplumunu vergi vermediği için kendilerine "berâyâ" denilen "dört tarik" mensuplarıyla[86]; geçimini tarım ve sanayi alanlarında üretim yaparak ya da ticaretle uğraşarak sağlayıp devlete vergi veren "reâyâ" sınıfı oluşturuyordu. On beşinci yüzyıldan itibaren devletin genişleyen sınırları, yöneticiler arasında ve örgütsel yapıda bazı uzmanlık ayırımları yapılmasını zorunlu kılmıştı. Yönetim ve örgütlenmenin genel kategorileri ordu, tedris, yargı, mülkiye ve mâliye idi. Başka bir deyişle ordu'nun güçlü olması, ilim tedrisatının[87] ve yargı'nın yaygınlaştırılması, mülkiye'nin nüfus ve arazî envanteri yaparak bütün ülkeyi sahiplenmesi, mâliye'nin Hazine adı-

86. Kimi araştırmalarda Seyfiye, İlmiye ve Kalemiye olarak üç tarik görülür. Başka bir deyişle Mâliye, Kalemiye'den ayrı tutulmaz. Ancak Mâliye teşkilâtının başı olan Başdefterdar'ın Kalemiye'nin başı Reisülküttab efendi 'den bağımsız yetkilere sahip olması sebebiyle dört tarik olarak ele aldık.

87. Şer'î hukukun bilinmesi için Kur'an ve Hadis ilimleri ve beraberinde genel anlamda tıp, fizik, astronomi v.s. gibi diger bilimler.

na gelir ve giderlerin hesabını tutmasını gerekiyordu. Bütün bu işlerin kayıtlarını da kalemiye örgütü tutacaktı. Dolayısıyla Osmanlı devletini yönetenlerin işbaşına Seyfiye[88], İlmiye, Kalemiye ve Mâliye[89] denilen dört ayrı yoldan geldiklerini görüyoruz.

Genellikle "tarîk" bazan da "zümre" adıyla tanımlanan bu yollar temel yapı olarak ayrılırlar. Formasyon açısından İlmiyye'nin menşe'inde medrese, Seyfiyye'de Acemi Ocağı (yahut Hazırlık Sarayları veya Enderûn Mektebi), Kalemiyye Tariki'nde de devlet dairelerinde yürütülen üstâz-tılmiz ilişkileri vardır. Her üç tarik'in kendi dallarında yükselebilecekleri makamlar belirlenmiştir. Mesleğine özgü hizmetlerde terfih ederek bu makamlara ulaşmış tarik mensubları "erkân ve ricâl" seviyesine gelmiş sayılır ve yönetime alınırdı. Bu bağlamda tarikler arasında maaşlarda muadiliyet (eşdeğerlilik) sağlanmış olduğu da görülüyor.

Tarihi olayların akışı ve Osmanlı Devleti'nde yüksek düzey yöneticilerinin hayatları incelendiğinde âdetâ bir "kült" oluşturdukları görülüyor. Bu kült'e girebilmenin " Âdab-ı Osmanîyye" diyebileceğimiz şartı, âdeta bir derviş gibi nice çileler çekip, nice imtihanlardan geçtikten sonra din ü devlete "hasbet-enlillah" hizmet edebilecek seviyeye gelmiş olmaktır. Nitekim Kara Mustafa Paşa, Tiryâki Hasan Paşa gibi nice sadrazamlar, vezirler, şeyhülislamlar bu yolda canlarını vermişlerdir. Aslında bu "ilk şart"ın şartı da İslâm ve Osmanlı kültürünü hakkıyla yaşamakla başlamaktadır. Dolayısıyla Osmanlı âdâbını hâiz kişiler için, yüksek seviyedeki yöneticileri oluşturan farklı zümreler ve tarikler arasında geçişler yapmak ve yeni statüler elde etmek her zaman mümkün hatta gerekli görülmüştür. Bundan dolayı Batı devletlerinin hiyerarşik düzenlerinde görüldüğü gibi, makama bağlı sistem oluşturulmamıştır.

Bununla beraber genel anlamda bakılırsa tariklerin kendilerine has bazı bünyevî özellikleri de vardı. Örneğin Kalemiye tarikinde "doğal olarak" devşirme bulunmazdı. Zira aynı yaşlardaki acemi oğlanlar henüz Türkçe konuşmayı öğrenmekte iken, İstanbul (ya da büyük taşra şehirlerinin) çocukları kalem şâkirdânı olarak devlet hizmetinde idiler. Böylece, başlangıç farkının doğurduğu bu avantajla yargı'nın, dinî öğrenim ve eğitimin denetimini ellerinde tutan ulema, başka bir deyişle İlmiye sınıfı, "İslâm kökenli" olma özelliğine de sahip ve "kapıkulu" stütüsünde değildirler. Dolayısıyla kapıkullarından farklı olarak şahsî servetleri Padişah'ın malı sayılmadığından kuşaktan kuşağa devredebilirlerdi.

---

88. Tanzimat sonrasındaki örgütlenmenin tâbiridir. Klasik dönemde tımarlarda vergi dışı "kılıç" denilen ana birimini anamsatan "kılıç ehli" ve "kapıkulu" vardı.
89. Tanzimat öncesinde Mâliye'yi Kalemiye'den ayrı tutmak şart değildir.

Yargı örgütlenmesinin başında Anadolu ve Rumeli kazaskerleri bulunur. Oysa İlmiyye teşkilâtının (ve iftâ müessesesinin) başı da "şeyhülislâm"dır. Başka bir deyişle "şeyhülislâm" vereceği fetvalar ile Padişah'ın şer'î hukuka uygun olmayan davranışlarını engelleyebilir. Bu özelliği yüzünden ulema devlet içinde güçlü bir mevkiye sahipti. Denilebilir ki, devlette en ayrıcalıklı ve yaygın tabaka ulema idi.[90] Hatta (çok özel durumlar dışında) haklarında ölüm cezası verilemezdi. Nitekim İlmiye ve Seyfiye tarikleri işbirliği yaptığı zamanlarda Padişah'ların çok zor durumda kaldıkları görülmüştür.

Devlet örgütü içinde yetkilerin kimlere verileceği ve nasıl kullanılacağı hakkındaki kaynaklar başta Fatih ve Sultan Süleyman Kanunnâmeleri olmak üzere, ferman'lar, buyruldu'lar, adaletnâme'ler, fütüvvetnâme'ler gibi yasal metinler ile protokol kuralları koyan Teşrifât-ı Kadîme'dır.

Bu bağlamda "silsile-i merâtib" denilen ve rütbece büyüğü küçüğe emir vermeğe yetkili ve küçüğün ise büyüğe itaate zorunlu olduğu hiyerarşik genel bir düzen kullanılmaktadır. Bu düzen içinde yer alan mertebelerin her birine rütbe denilmektedir.

Osmanlı devlet örgütünde rütbe'ler bir görevi belirleyebileceği gibi, görevle ilgisiz itibarî bir unvan da olabilirler.[91]

Teşrifat-ı Kadîme'de (Devlet Protokolü'nde) öncelikler rütbe, pâye, unvan gibi sıralamalara göre yapılmaktadır. Ancak bunlar dışında rüus (yevmiye, maaş) alanların istihkaklarının derecesine göre de merâtib sıralaması yapılabilir.

Örneğin müderrisler arasında aldıkları yevmiye istihkaklarına (günlük ücretlerine) göre düzenlenmiş, derecelere ayrılmış bir "meratib" (rütbe sıralaması) vardı. Bu derecelenmede yer alan medreselerde okutulan dersler müderrislerinin yevmiyelerine göre belirlenmişti. Örneğin ders takrir ettirmeden uygulama yaptıran muallimler 3-10 akçe, kalfa (veya halife) denilen yardımcısı ise 2-3 akçe yevmiye alırdı. Asistan düzeyinde dânişmend ise 20-25 akçe gündelikli haric medreselerinin müderrisliklerinde başlayıp her aşamada sürelerini tamamlayarak yevmiyeleri 30, 40 veya 50 akçe olan "Otuzlu, Kırklı, Ellili" medreselere ve nihayet "Sahn-ı Semân" ve "Sahn-ı Süleymâniye" gibi 60 akçe yevmiyeli "altmışlı medrese"lere hatta 100 akçe gündelikli "Darülhadis" medresesi müderrisliğine kadar yükselebilirdi.

---

90. Tanzimat'tan sonra Batı eğitim ve hukuk sisteminin ülkeye girmesiyle şer'îye mahkemeleri karşısında nizâmiye mahkemeleri, medrese yerine yüksek okulların açılmasıyla ulemanın eski itibarı oldukça sarsılmıştır.
91. Düzenli bir mansıb sistemi uygulanarak görevlerin kusursuz bir "silsile-i merâtib" biçimine dönüşmesi ise ancak Tanzimat sonrasında mümkün olabilmiştir.

(1) Mansıb, Pâye ve Rütbe'ler

Fiilen hizmet görmek üzere bir yıllık süreler için beratla verilip şer'iye siciline, Rûznamçe-i Divân-ı Hümâyun'a işlenen Devlet görevlerine "mansıb" denilmektedir. Mansıb'lar "menâsıb-ı İlmiye", "menâsıb-ı Seyfiye" ve "menâsıb-ı Kalemiye" olarak üç sınıf üzerinden verilmektedir. Bununla beraber İlmiye mansıbları yargı ve tedris silkleri olarak iki ayrı kolda sıralanır. Seyfiye mansıbları ise Ocak erkân ve zâbitanı ile beylerbeylik (ve sancakbeyliği) rütbelerinin karşılığı olan görevlerdir. Kalemiye mansıbları da çeşitli düzeyde yönetim ve mâliye hizmetlerini kapsar.

Bu bağlamda ele alınırsa rütbe bir mansıb değil, ancak sahibine verilmiş yetki ve sorumlulukların ölçüsüdür. Doğal gereği olarak önce Seyfiye Tariki'nde görülmüş ve sonra diğer tariklerde de kullanılmıştır. Örneğin Kalemiye rütbeleri başlangıçta yalnızca "hocalık, kapıcıbaşılık, mirmiranlık, vezir'lik"ten ibarettir. Ancak zamanla sayıca az gelen bu dört rütbe arasında kıdem, liyakat gibi özelliklerin gerektirdiği hiyerarşik ara dereceleri doldurmak amacıyla, "vezir" gibi aslî görevinden bağımsız "pâye" rütbeler de verildi.[92] Diğer taraftan Devlet görevlerine ait bazı unvanların[93] ya atanma sırasında bekleyenlere ya da hizmet belirlemeden onursal anlamda verilmesine de "pâye"[94] denirdi. Bu pâyeler zamanla rütbe niteliğine dönüştü.

Her yıl şevval ayında yapılan "umumî tevcihat" sırasında kadılık, müderrislik, başmuhasebecilik, ruznamçecilik gibi mansıblara yapılan yeni atamalarda açıkta kalanlara da "pâye aylığı" bağlanır ya da "atiye" verilirdi.

Pâye, Osmanlı sözlüklerinde "kadir, menzilet, rütbe"[95] ya da "derece, rütbe, mertebe"[96] gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Halk arasında "pâye vermek" deyimi mecaz yoliyle "rütbe" ya da "değer vermek, hürmet ve itibar etmek" anlamlarında kullanılır. Başka bir deyişle "pâye"'nin bir mansıb mı yoksa görevin gerektirdiği bir rütbe mi olduğu tam belirgin değildir. Diğer taraftan "pâye-i mansıb" ve "pâye-i mücerrede" deyimleri kullanılarak bu terime bir anlamda açıklık getirilmek istenmiştir.

---

92. Başbakanlık Arşivi'nde bulunan "Büyük kale tezkireciliği pâyesini hâiz Erzurum Valisi Ahmed Paşa'nın dîvan kâtibi Mehmed Refiî Efendi'ye erbâb-ı maariften olmasına ve emektarlığına binaen küçük Evkaf Muhasebeciliği pâyesi tevcihi» biçimindeki bir vesika, dîvan katibi olan hacegân'dan bir şahsa pâye namiyle bir mansıba bağlı rütbe verildiğini göstermektedir. Pakalın, c.3, s. 68
93. Örneğin "Paşa"lık hem askerî bir rütbe ve hem de unvan olarak verilebilir.
94. Tanzimat sonrasında sivillere verilen rütbeler karşılığı anlamındadır.
95. Lehçe-i Osmanî'de.
96. Burhan-ı Kat'ı

Bununla beraber "pâye" denilince akla en önce "Mekke Pâyesi", "İstanbul Pâyesi" gibi İlmiyye rütbeleri gelmektedir. Örneğin "İlmiyye pâyelerinin en küçüğü "yirmili müderrislik", en büyüğü ise "Rumeli Kazaskerliği" idi. İlmiyye Tariki'nin başı şeyh ül-İslamlar hakkında da (İftâ kurumunu temsil ettikleri için) "Pâye-i Fetvâ" deyimi kullanılmaktadır.

(2) Rüus'lar

Hizmetlerinin karşılığı dirlik sistemiyle karşılanan (vezir, beylerbeyi, Sancakbeyi gibi) Timar ve Zeamet sahipleri dışında kalan Devlet hizmetleri ile Hazine ve vakıf kurumlarından maaş alan bütün görevlilere verilen inha (görevlendirme) belgesi'ne kısaca "rüus" denirdi. Bu belgeler Divan-ı Hümayun Rüus Kalemi'nde "Rüus Defteri"ne kaydolunurdu.

Rüus'lar genel olarak üç gurupta toplanabilir.

1 - Rüus Kalemi rüusları: Şeyhülislam'ın, İstanbul, Eyüp, Galata, Üsküdar kadılarının, Babüssaade ağası, Yenisaray ağası ve Enderun serkilercisi'nin yönetimine bırakılmış vakıflar ile Anadolu'daki diğer vakıflarda görevli olanların ve kale muhafızlarının rüuslarıdır.

2 - Ordu rüusları: Sadrazam'ın yönetimine bırakılmış vakıflarda görevli olanlar ve sefer sırasında Sadrazam'ın inha ettiği (görevlendirdiği) Kapıkulu Süvari Bölüklerine, Cebeci, Topçu, Toparabacı, ulûfeli müteferrikalara ait rüuslar'dır.

3 - Rikâb rüusları denilen "Kapıcılar, Avcı bölükleri, Divan-ı Hümayun katipleri, çaşnigirler, İstanbul'da bulunan divan çavuşları ve emekli müteferrika'lar"a ait Küçük ruznamçe rüusları ve "Saray aşçıları, alemdarlar, mehterler, Divan-ı Hümayun sakaları, Hassa çamaşırcıları, Saraya mensup ehl-i hiref (sanatkarlar), Eskisaray ve Galata Sarayı kapıcıları, Anadolu kalelerindeki zabitler, Tersane mensupları, Saray tabib ve cerrahları, esnaf kethüdaları ve mukataa katipleri"ne ait Piyade rüusları'dır.

Bununla beraber İlmiye tarikinde medrese tahsilini tamamlayıp "mülâzim" olanların isimleri önce "Ruznamçe-i Hümayun"a kaydolunurdu. Bundan sonra sınava girerek kazananlara verilen berat'a da rüus denilmektedir. "İbtida-yi hariç rüusu"da denilen bu rüusu alanlar "İbtidâ-yi Haric" medreselerine "müderris" atanmaktadırlar. Daha sonra bekleme ve görev süreleri dikkate alınarak sırası gelenler "terakki" ettirilerek "Dahil ve Sahn" medreselerinin müderrisliklerine atanırlardı.

Diğer taraftan Padişah ya da yetkili kimse tarafından bir kimseye rütbe ve pâye verilmesi için hazırlanan "Buyruldu"ya da "rüus emri" denilmek-

tedir. Rütbe ve mansıb'lar ile ilgili berat ve fermanlardan gerekli harçların alınarak kayda geçirilip rüus'ların sahiplerine verilmesi görevi ise "Rüus-i Hümayun Kesedarı" tarafından yapılmaktaydı.

(3) Tevcihât (Atamalar)

Yüksek memuriyetlerin ibka'sı (devamı) veya yeni tevcihler (tayinler) her yıl yapıldığı için bu tayinlere "Tevcihât-ı Mu'tâde" denirdi. Diğer taraftan Padişah'ın vefatı ya da halledilmesi durumunda sadarazamla beraber (şeyhülislâm dışında) ayrıcalıksız bütün memurları azledilmiş sayıldıklarından yeni Padişah'ın tahta geçmesinden sonra yeni bir sadrazam tayin etmesi ve onun tarafından bütün görevlere yeniden atamalar yapılmasına "Tevcihât-ı Umûmiye" denirdi.

(a) Tevcihât-ı Mu'tâde

Her yıl Şevval ayının ilk haftasında sadrazam dışında vezirler, beylerbeyi'leri, sancakbeyleri, devlet ricali, Ocak ağaları ve Divan-ı Hümâyûn hacegânı görevlerinden alınmış sayıldıklarından, bütün bu görev yerlerine yeniden yapılan atamalar da "Şevval Tevcihâtı"[97] olarak anılırdı.

Seyfiye ve Kalemiye tariklerindeki atamalar sadrazam'ın arz ve buyruldu'suyla yapılırdı. İlmiye tarikindeki tayinler, şeyhülislâm'ın arz'ı üzerine sadrazam'ın "Mucebince tevcih olunmak buyruldu" veya "İşaretleri mucebince tevcih olunmak buyuruldu" derkenarı ile olurdu.

Şevval ayı yaklaşınca sadrazam yüksek memurlar arasında yapmak istediği değişiklikleri "ibka" veya "tevcih" ibareleriyle gösteren iki veya üç cetvel hazırlayıp bir "telhis" ile Padişaha arz ve takdim eder. Padişah bu tayinlerde değişiklik yapmak isterse düzeltmeler yaparak cetvelleri iade eder. Sadrazam da bu yeni şekil üzerine yeni bir cetvel yaptırıp tekrar arz ile Padişah'ın muvafakat irâdesini alır. Bu son cedvelin üzerine Padişah hatt-ı dest'iyle (kendi el yazısiyle) tevcihata müsaade ettiğini beyan ederdi. Bununla beraber Padişah tâyin cetvellerini genellikle aynen kabul eder, ya da bazan bir iki ismi değiştirip iade ederdi.

Görevlerinde bırakılan ya da boşalan yerlere yeni atananlara rütbelerine uygun olarak "hil'at-ı zerrîn"[98] , "hil'at-ı hass ül-has"[99] veya "hil'at-ı fâhire"

97. Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı s.150
98. Sadrazam ve diğer yüksek mevkilerdeki kişilere giydirilen altın işlemeli hil'at.
99. En kıymetli kumaşlardan yapılan ve sadrazam, şeyhülislam, Mekke Şerifi gibi kimselere giydirilirdi.

giydirilirdi. Hil'at giymesi gerekmeyen daha alt rütbelerde bulunanlara da "hil'at baha" denilen hil'at bedeli verilirdi.

■ *Pişkeş ve Câize'ler*

Başta Sadrazam olmak üzere vezirler, eyâlet valileri ve belirli ricâl ve devlet erkânı tarafından her yıl Nevruz münasebetiyle Padişah'a "hediyye-i nevruziyye" [100] denilen armağanlar takdim edilmesi kanundu.[101]

"Bâb üs-Selâm" kapıcılarının âmiri aynı zamanda "Pişkeşci-i Şehriyâri" unvanıyla Saraya gelen hediyeleri Padişah adına almakla görevlidir. Pişkeşci-i Şehriyâri, elçilerin getirdikleri pişkeşi Divan'da vezirlerin önüne getirir, teşhir ederdi.

Büyük memuriyetlere atananlar teşekkür için Padişah'ı dâmenbûsi'ye (eteğini öpmeğe) geldikleri zaman pişkeşci, bunların önüne düşüp merâsim ve teşrifata ait usulleri yönetir ve bu hizmeti karşılığında kendisine hediye ve para verilirdi.

Sadrazamlar, büyük memurlar ya da kendisine bazı görevlere atama yetkisi verilmiş ağa ve diğer âmirler atadıkları memurlardan "sah ve mezûniyet alâmeti" olarak âdeta resmî anlamda "câize"[102] alıyordu.

Bu bağlamda hatta Padişahlara bile «tuğ-i hümâyûn câizesi» [103] denilen bir câize veriliyordu. Memurların tayinleri her yıl "tevcihat-ı mutâde" sırasında yenilenmesi gerekeceğinden câize'nin de yalnız tayin sırasında değil, görevinde ibka edilenler için, diğer vergiler gibi her yıl tekrarlanarak alındığı anlaşılıyor. Hatta memurlar, kendilerini atayan mercilere her sene câize benzeri "ubûdiyet, Ferman harcı, evâmir harcı, tebşiriyye, harc-i behâ, kudûmiyye, hediye-i beha, bohçabeha" namlariyle daha başka paralar, hediyeler de vermektedirler.

---

100. Takdim olunan hediyelerin başında murassa koşum takımlarıyla birlikte "at"lar gelirdi.
101. Vezir-i Âzam İbşir Mustafa Paşa'nın Dördüncü Mehmed'e Sadarete tayini münasebetiyle takdim Nevruziyye pişkeş ile sadaret pişkeşini birleştirerek göndermiş olması, Nevrûz hediyesinin periyodik olduğunu ve büyük makamlara tayin edilenlerin de ayrıca hediye verildiğini gösteriyor. Naima Tarihi c. 6, s. 64'den naklen Uzunçarşılı, Saray Teşkilatı, s. 76
102. Câize alışverişine Tanzimat-ı Hayriyye son vermiştir. Câize kelimesi On dokuzuncu yüzyıl ortalarında bile "Atiyye, bahşiş, sah ve mezuniyet alâmeti , cem'i cevâiz" anlamındadır. Ahmed Vefik Paşa, Lehçe-i Osmani .
103. «Rütbe-i vezaret tevcih olunan zevâtın Enderûn-i Hümâyûn Hazinesi'ne Tuğ-i Hümâyûn câizesi olarak 22.500 kuruş vermeleri kanun icabından olduğu» Evâhir-i 1180, Başbakanlık Arşivi, Dahiliye, No. 1121. (Pakalın'dan naklen)

(b) Hil'at-ı Umûmî

Padişahlar vefat ettiklerinde ya da şeyhülislâm fetvâsiyle hal' olunduklarında (tahttan indirildiklerinde) Sadrazam başta olmak üzere bütün devlet memurları da "azledilmiş" sayıldıklarından "Hil'at-ı Umûmî" yapılırdı.

Yeni Padişah'ın cülûs töreni ardından kendi seçtiği sadrazam'a hil'at-ı fâhire giydirilir, bu sırada Mühr-i Hümâyûn teslim edilirdi.

Bundan sonra Paşa Kapısı'nda yapılan törende görevleri yinelenen ricâle de yeni sadrazam'ın huzurunda reis ül-küttab ve teşrifatî efendi (teşrifatçı) tarafından beratları okunur, kaftancıbaşı tarafından da "ibka hil'atı" giydirilirdi.

"Tevcihat-ı umûmî" sırasında eski Padişah'ın zamanında verilmiş beratlar da yenilenirdi.

g. Dîvân-ı Hümâyûn

Teşkilât tarihimiz açısından "Dîvân" kısaca "Padişah'ın ya da vekili olan vezir-i âzam'ın huzurunda, merkezî yönetime ait devlet maslahatının, önemli iş ve sorunların, halktan gelen şikayetlerin ve davaların görüldüğü, taşra yönetiminin ve tüm kamu hizmetlerinin denetlendiği, devletin gelir ve giderlerinin düzenlendiği meclis" demektir.[104]

Fatih Kanunnamesi'nde Dîvân üyelerinin oturacakları yerleri belirlenmiştir.[105] Sadrazam sedir üzerinde ortada, sağında vezirler, solunda sırasıyla Rumeli ve Anadolu kazaskerleri otururdu. Bu yerleşim dışında yine sağ tarafta nişancı yalnız olarak, sol tarafda da üç defterdar otururdu. Onların gerisinde Dîvân hocaları halifeler ve şakird'leri otururlardı. Sadrazam, Dîvân'a nişancı, defterdarlar, kazaskerler, vezirler geldikten sonra gelir ve oturum açılırdı. Dîvân'da özel olarak davet edilmedikce şeyh ül-İslam bulunmazdı.

Padişah isterse sadrazamın arkasında "Kasr-ı âdil" denilen kafesli yerde kendisi görünmeden Dîvân görüşmelerini dinlerdi.

Dîvân kalemi de Beylikçi, Tahvil, Ruûs ve Amedî kalemleri olmak üzere dört daireye bölünmüştü. Bu dairenin başı reisülküttab'tır. Bürokratları tez-

---

104. Dîvân-ı Hümâyûn, iç ve dış işlerde siyasal, yasama ve yargı konusunda hukuksal yetkileri açısından günümüz terminolojisiyle Millet Meclisi, Anayasa Mahkemesi, Yargıtay ve Danıştay görevlerini birlikte üslenmiş olduğu görülüyor.

105. Dîvân-ı Hümayun'da "Evvela vüzera oturup bir canibinde kazaskerler, anların altına defterdarlar oturalar ve ol bir canibe nişancı oturur."

kireciler ve çavuşbaşı'dır. On yedinci yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin yönetiminin ağırlık merkezi, Padişah'tan ve Saray'dan, sadrazam'a ve Sadrazam Dairesine (Bâbıâli'ye) kayınca bütün bu daireler, büyük değişikliklere uğradı, bu arada işlevlerinde de önemli değişiklikler oldu.

Dîvân'ın diğer görevlileri, kâtipler, vakanüvis, infaz çavuşları, cellât ve yamakları ile kapıcılardır.

Fatih'e kadar Dîvân'a Padişahlar başkanlık ederken, önce Padişahın bir perde veya kafes arkasından dinlemesi biçimine geçilmiş, Yavuz Selim ve Kanunî'den sonra da tamamen bırakılarak Dîvân-ı Hümâyûn Veziriâzâm'ın başkanlığında toplanmaya başlamıştır.

Padişah nerede ise Dîvân'ın da orada kurulması kanundur. Dolayısıyla Padişah'ın bizzat iştirak ettiği seferlerde Dîvân, ordugâhlarda kurulur ve Dîvân üyeleri de, İstanbul'da yerlerine "kaim-i makam"lar bırakarak sefere katılırlardı. Bununla beraber seferde olan yalnızca sadrazam ise, üyeleri İstanbul'da kalan Dîvân'a da Padişah başkanlık ederdi.

Dîvân-ı Hümâyûn kanun yapma, yüksek yargı ve icra yeridir. Osmanlı Devleti uyruğu olan herkes için hemen her konuda Dîvân'a yakınma ve başvurma yolu açıktır. Dîvân'da duruşmalı yargılama (murafaa) ve duruşmasız yargılamalar, gereken soruşturmalar yapılarak karar verilir. İdam ve tâzir cezaları hemen uygulanır.

Padişahın fermanları, emirleri, buyrulduları gibi "özel yasalar" niteliğinde olanlar dışındaki genel kanunları da Dîvân hazırlar.

"Müfettiş-i hükkâm"lar vasıtasıyla kadı ve nâiblerin çalışmalarına genel yargı denetimi yapar. Örfî davalarda "değiştirilemez" kesin hüküm alma yeridir. Mahkeme ve idarî kararların düzeltme (temyiz edilme) yeridir.

Dîvân'ın siyasî ve idarî görevleri ise "Din-i Mübîn'e karşı olan hareketlerin yok edilmesi, teşebbüs edenlerin cezalandırılması, konar-göçerler dışında yerleşik yurtlarını terk edenlerin eski yerlerine döndürülerek nüfus hareketlerinin kontrol altında tutulması, gayrimüslim ülkelere karşı "İlây-ı Kelimetullah" ilkesinin uygulanması, komşu devletlerin herhangi bir tecâvüzünde misliyle mukabeleye hazır olunması"dır.

Din, vakıf, eğitim ve tüm idârî hizmetlerde, (örneğin bazı konularda zimmî'lere yapılan) mezâlimin önlenmesi, nüfus listeleri yaptırılması, buhranlı dönemlerde tedbirler alınması, mahkeme sayısını yeterince arttırılması ve her yıl Şevval ayında tevcihlerin (atamaları) yapılması Dîvân'a aitir.

Hazine'den para çıkması ve vergi tahsilâtı işlerini düzenler. Dîvân-ı Hümâyûn'un vergi salmak, çeşitli iktisadî-malî işlerde karar almak ve malî yar-

gı yapmak yetkisi de vardır. Bu yönüyle günümüzdeki Sayıştay görevini üslenmiştir.

Dîvân-ı Hümâyûn yöneticiler hakkında ya Padişah'a "arz" yoluyla doğrudan doğruya, ya da kıyafet değiştirip halk arasına girerek (ki birçok halk öyküsüne konu olmuştur) yahut casus görevlendirip bilgi toplayarak çeşitli dolaylı yollarla denetimler yapabilmektedir.

Yüzyıllar boyunca haftada dört kere toplanan Dîvân-ı Hümâyûn'da devletle ilgili bütün işler görülür ve herkes doğrudan doğruya başvurabilir. [106]

Kur'an'da belirtilen "Müellefe-i kulüb"emrini kalpleri İslamiyet'e ısındırmak, alıştırmak için vezir-i âzam huzurunda Müslüman olmak isteyen bir gayrimüslime para ve elbise verilir ve sonra mirî cerrah'a sünnet ettirilirdi. [107]

■ *Yetkiler Hiyerarşisi*

Dîvân-ı Hümâyûn'u bazı yönleriyle parlamenter sistemlerdeki kabine'ye de benzetmek mümkündür.[108] Dîvân-ı Hümâyûn'u Padişah adına yöneten, mühürünü haiz vekili sadrazam'a bazı yetkiler verilmemiş, bazıları ise kısıtlanmıştır.[109] Örneğin mâli konularda başdefterdar'ın yetkileri sadrazam'dan fazladır. Ancak sadrazam'la görüşmeden re'sen, kendi başına karar veremez. Her konuda önemli işler en yüksek yetkilileri olan erkân Dîvân'a çağrılarak ve onların da görüşleri alınırdı. Bununla beraber Padişah'ın vekili olan sadrazam Dîvân üyelerinin oylarına karşıt karar da verebilir. Ancak Dîvân'da alınan kararlar Padişah tarafından onaylanmazsa geçerli olamazlar.

"İlmiye tariki"nin başı ve "İftâ" kurumunu temsil eden şeyhüislam yaptığı hizmet açısından "müfti" (danışman) sayılır ve Dîvân-ı Hümâyûn üyesi değildir. Ancak teşrifatta sadrazam ile (hemen hemen) eşdeğerdedir. Dolayısıyla uygulamada sadrazamla aralarında yetki karşıtlıkları, girişimleri meydana gelmez. Bununla beraber Padişah bütün kararlarında Şer'e uymak zorunda olduğundan, Dîvân toplantıları da bu bağlamda şeyhülislam'ın manevî denetimi altında sayılır.

---

106. Devletin yüksek işleriyle uğraşan vezirlerin Dîvân'da en ufak dertleri, bağırıp çağıran kadınların yakınmalarını sabır ve dikkatle dinlemeleri yabancıların da dikkatini çekmiştir. Businello, a.g.e. s.166
107. "Dîvân-ı Hümâyûn'da Vezir-i Âzam huzurunda bir kâfir Müslüman olmak murad etse, filhâl telkin-i şahâdet olunub bir kabza akçe ihsan ve kisvesi için defterdara ferman buyurulduktan sonra bir çavuş getirip mirî cerrahlardan Dîvânda ol gün nöbetçi olan cerraha teslim, cerrah dahi hemen ol mahalde köşe-i muayenesine götürüp sünnet eder." Tevki'i Kanunnâmesi.
108. Mumcu, Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Dîvân- ı Hümâyûn, s. 165
109. a.e.s.164

(a) Dîvân Erkânı

Dîvân-ı Hümâyûn'un asıl üyeleri veziriâzâm, Kubbealtı vezirleri[110], kazaskerler, nişancı, defterdarlar ve (İstanbul'da bulunuyor ise) Rumeli beylerbeyi'dir. Yeniçeri ağası ve kaptan paşa (Kapudan-i Deryâ) gibi görevliler ancak "vezir" rütbesi alırlarsa Dîvân-ı Hümâyûn üyesi olabilirlerdi.

Yeniçeri ağası ocak işleri ve İstanbul'un asâyişi konularından sorumlu idi. Diğer taraftan Dîvân-ı Hümâyûn üyesi olmadıkları halde İstanbul'da bulunan görevli veya görevden ayrılmış olan (ma'zûl) beylerbeyi düzeyindeki kişiler Dîvân'a katılmak zorundaydılar.

"Müfti'l-en'âm" ünvânıyla anılan ve İlmiyye tarîkinin başı olan şeyhülislam Dîvân âzâsı değildir. Dolayısıyla toplantılara katılmaz. Şeyhülislâm yargı yetkisine de sahip olmadığından yargının başı olan Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri Dîvân'da hem ulemâ'yı temsil ediyorlar, hem de şer'î sorunları çözümlüyorlardı. Şeyhülislâm ancak görüşüne gerek duyulduğunda Dîvân'a davet edilir, reyi alınırdı. Böylece kanunların hazırlanması ve yönetimle ilgili kararların alınması sırasında Padişahın vekili olan sadrazamla Osmanlı ülkesinde en yüksek manevî otorite olan ulemanın başı şeyhülislam'ın birbirlerine karşı yetki tecâvüzünde bulunmaları önlenmek istenmiştir.

■ *Defterdarlar*

Başdeftardar Dîvân üyesidir ve Hazine'nin gelir ve giderlerinin tümünden haberdardır. Dîvân-ı Hümâyûn'a Rumeli defterdarı Mâliye örgütünün başı ve başdefterdar olarak giriyordu. Teşrifat'da "Şıkk-ı evvel defterdarı" unvanıyla Anadolu defterdarı'nın önünde gelirdi. On yedinci yüzyılın ortalarından sonra diğer iki defterdar, Şıkk-ı Sâni (Anadolu Defterdarı) ve Şıkk-ı Sâlis defterdarları (İstanbul ve Kıyılar Defterdarı) başdefterdarın yardımcısı durumuna geldiler.

Ancak her üç defterdar da Dîvân üyesidirler. Toplantılarda sadrazamın solunda ve kazaskerlerin alt tarafında otururlardı.

■ *Yeniçeri Ağası ve Kapudan Paşa*

Yeniçeri ağaları On yedinci yüzyıldan itibaren da üç tuğlu vezir pâyesine yükseltildi. Devamında "vezir" pâyesiyle kaptanpaşalığa, hatta ağalıktan doğrudan Sadrazamlığa getirilenler oldu. Veya bir kubbealtı veziri kendisine «Ağapaşa» unvânı verilerek "Yeniçeri ağası" tayin edilirdi.

110. Dîvân toplantılarına katılan, ancak belli bir görev ve makamları olmayan vezirlerdir.

On altıncı yüzyılın sonlarından itibaren kaptanpaşalar görevlerine vezirlik pâyesiyle atandıklarından, artık Dîvân-ı Hümâyûn'un doğal üyesi sayılmaktadırlar. Bundan ötürü eğer deniz savaşı ya da yıllık mutad Akdeniz Seferi'nde değillerse, Dîvân toplantılarına katılırlar. Ayrıca her cuma günü sadrazam'la görüşürlerdi.

Dolayısıyla On yedinci yüzyıldan sonra Yeniçeri ağaları ve kaptanpaşalar Dîvân'ın sürekli üyesi olarak görülebilirler.

■ *Kazaskerler*

Kazaskerler, Dîvân-ı Hümâyûn'un Şer'i meseleler hakkında hüküm vermeğe yetkili üyeleridir. Teşrifatta Rumeli kazaskeri Anadolu kazaskerinin önündedir.Terfi ederek şeyhülislâm olurdu. Dîvân toplantılarında Rumeli kazaskeri sadrazamın sağında, Anadolu kazaskeri, kendisinden daha aşağı kabul edildiğinden Rumeli kazaskerinin alt yanında otururdu. Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarında Şer'i ve hukuki davalarda Anadolu kazaskeri ancak sadrazam izin verirse dava görebilirdi. Kanun gereği kazaskerler haftada dört gün Dîvân toplantılarından sonra vezirlerden önce Arz'a girerlerdi.[111]

Kazaskerlere Şer'î şerif'le ilgili dava hükümlerinde Padişah adına tuğra çekmek izni verilmişti.[112] Dîvân toplantılarının dışında, salı ve çarşamba günleri haricinde kendi konaklarında Dîvân kurup yetki alanlarına giren dava ve işlere bakarlardı. Sadrazamlar gerek görürlerse ya da bir şikâyet olursa kazaskerlerin yaptığı işleri, emekli ya da ayrılmış bir kazaskere denetletirlerdi.[113]

■ *Kubbealtı Vezirleri*

Fatih Kanunnâmesi'nde vezir'Ierle vezir-i âzam için şu kayıt vardır: «Vezir-i Âzam vezirlerle ümerâ'nın başıdır, cümlesin ulusu odur. Bütun işlerin vekilidir. Malımın vekili defterdarlarımdır. O, nâzırıdır. Oturmada, durmada, mertebede "Vezir-i Âzam" cümleden mukaddemdir.»

---

111. Daha sonra haftada iki ve nihayet ulûfe dağıtımlarından sonra ancak üç ayda bir Arz'a girdiler.
112. Fatih Kanunnâmesi.
113. "Bunlar uzun zaman mansıblarında pâyidar kalırlar. Sonra İstanbul kadılığında, Anadolu ve Rumeli Kazaskerliklerinde bulunurlar, Meşveret meclislerine katılarak "mahrem-i esrâr-i devlet ve saltanat ve vâkıf-ı ahvâl-i memleket" olurlar. Din ve devlete yararlı işler yaparlar. Vazifeden ayrıldıktan sonra da tahsis olunan tekaüd maaşı ile geçinerek telifat vücuda getirirler. Tarîk-i İlmiyye bu mertebe pâk ve mazbut olduğu için, hangi konuda ulemâ (Emr-i Hak budur!) dese herkes en ufak bir mukavamet göstermeden kabul eder. Bütün mühim işlerde onların rey ve kararı alınır. Yalnız şer-î ve aklî ilimlerde değil mülkî ve siyâsi konularda da kemâl sahibidirler."Cevdet Paşa. Tarih-i Cevdet, (Tertib-i Cedid) nakleden Ü. Meriç a.g.e, s. 9

Vezirlik rütbesi ilk devirlerde «beylerbeyi» likte temayüz edenlere verilir ve "Kubbealtı"nda toplanan «Dîvân-ı Hümâyûn» a iştirak ettiği için "kubbenişîn" denilirdi.

Kubbealtı vezirleri "vezir-i sâni, vezir-i sâlis, vezir-i râbi, vezir-i hâmis, vezir-i sâdis..." biçiminde anılırlardı. Birinci vezir "vezir-i âzam"dır. Böylece vezirlerin birbirlerinin desteği anlamında hiyerarşik bir sıra izledikleri görülüyor.

Sultan Süleyman zamanında kubbealtı vezirlerinin sayısı dokuzu geçmemişti. Sonraları sayıları çoğalarak valiliklere de vezirler gönderilmiye başlandı ve giderek hemen bütun valiler vezirlerden nasbedilir oldu. Hattâ bir iki sancak birleştirilerek bir vezire tevcih edilmek adeti de ortaya çıktı. Daha sonra kaptan paşa, defterdar ve nişancılara da vezirlik verildi.

On altıncı yüzyılın son yarısından itibaren Merkez'deki vezirlerin sayısı on bire kadar çıktı. Üstelik eyâletlerdeki vezirler de çoğalmıştı. Kubbealtı'na mahsus bir mesned olan vezirlik bir pâye biçimine dönüşmüş ve kubbenîşin olmak da "mansıb" hâline gelmişti.[114]

Zaten bu tarihlerden sonra kapıkulu ocaklarına maaş vermek dışında Dîvân'ın bütün işleri Paşakapısı'nda görüldüğünden kubbe vezirlerine de gerek kalmamıştır.

Kendisine ilk defa vezirlik verilenler Arz'a girdiği zaman yalnızca sâde hass' ül has hil'at giydirilirdi. Sefer sırasında vezirlerin davetsiz olarak Padişah huzuruna girme yetkileri vardır. [115]

(b) Dîvân Görevlileri

Dîvân görevlileri üye değillerdir. Bunların hâcegân sınıfından olan bir kısmı görevlerinin gereği Dîvân üyeleriyle birlikte kendilerine ayrılmış yerlerde otururlar, diğerleri toplantılarda ayakta hizmet ederlerdi.

■ *Çavuşbaşı*

Dîvân-ı Hümâyûn'da reisülküttaba teşrifat yardımcılığı yapan çavuşbaşı diğer Saray çavuşlarının âmiridir. Padişahın ya da sadrazamın huzuruna çıkarılacak elçilere protokol'de eşlik ederdi. Dîvân toplantılarında elinde gümüş değnekle kapı yanında ayakta durur. Dîvân-ı Hümâyûn âcil kararla-

114. On yedinci asır sonlarına doğru Dîvân'da bir kaç kubbe Veziri vardır. Diğerleri defterdar, kaptanpaşa gibi görevlilerdir. On sekizinci asrın başlarında bu sayı bir'e inmiş ve 1731 den sonra artık kubbe Veziri olarak kimse tayin edilmemiştir.

115. Fatih Kanunnâmesi

rını yerine getirmek, çalışmaların hizmet ayrıntılarına takılmadan yürümesini ve güvenliği sağlamak başlıca görevleriydi. Galebe Dîvânlarında ve diğer günlerde Saray Mutfağı'ndan Dîvân üyelerine çıkarılan öğle yemeklerine nezaret ederdi.

Ayrıca, halkın verdiği dilekçelerin Dîvân'a iletilmesine aracı olur ve "mürafaa"[116] taleplerini düzenlerdi. Fatih Kanunnâmesi'ne göre, Dîvân kararlarını Sadrazam'ın mührü ile onayladıktan sonra buyruldu'ların yazıldıkları eyâlet ve sancaklara bildirilmesini sağlar. Her akşam Defterhane'yi mühürler. Görevden alınan şeyhülislam'lara azilnâmelerini tebliğ eder, yeni atananları alayla Saray'a götürürdü.

Çavuşbaşılık[117] makamı Dîvân-ı Hümâyûn'un yanındadır. Çavuşbaşı kisedarı, çavuşlar emini ve çavuş katipleri gibi yardımcıları burada birlikte bulunurlardı.

■ *Kapıcılar Kethüdası*

Genellikle Enderun ağaları arasından seçilen Kapıcılar kethüdası aynı zamanda bir Saray nazırı'dır. Dolayısıyla gümüş asalarıyla Dîvân'ın kapısında durarak Dîvân toplantılarında hizmet ederdi.

Dîvân erkânını Babüsselam'da (orta kapı) karşılarlar, Dîvân'a getirirlerdi. Dîvân üyelerine verilen öğle yemeğini düzenlemekle de görevlidir. Beylerbeyi ve vezirlere verilecek gizli emirleri iletmek, sadrazamların atanmasında ya da görevden alınmaları sırasında, Padişah'ın mühürlerini vermek veya geri almak görevi vardı. Atanan sadrazam İstanbul dışındaysa mührü onun yanına götürürdü. Cuma ve bayram namazlarında halkın dilekçelerini toplayıp Padişah'a iletirdi.

Yabancı elçilerin kollarına girerek Padişahın huzuruna çıkartır, devlet adamlarının idam fermanlarını gerçekleştirilmesini sağlardı.

(c) Hâcegân

Dîvân-ı Hümâyûn kalemi yöneticisi yüksek görevli memurlara Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn denilirdi. Reisülküttab çok yoğun ve önemli olan işlerini mâiyetindeki hâcegân ve diğer memurlarla yürütür.

Gerek "menasib-i sitte" olarak bilinen "nişancılık, başdefterdarlık, şıkk-ı sâni ve sâlis defterdarlıkları, reisülküttablık ve defter eminliği"nin hâcegân

116. Doğrudan başvuru.
117. 1836'da kaldırılarak yerine Deavî Nezareti, daha sonra da Adliye Nezareti kuruldu.

unvanının son kademeleri olması ve gerekse oradan vezirliğe kadar yükselmek mümkün olduğundan, hâcegânlık Kalemiye'nin önemli rütbelerden biri sayılırdı.

"Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn" zümresinden olabilmek için de Dîvân-ı Hümâyûn kalemlerinde sırasıyla "şakirdlik (stajyerlik), kâtiplik, halifelik yapmış olmak gerekirdi.

Reisülküttab'dan sonra Dîvân-ı Hümâyûn kalemi'nin en yetkili görevlisi "beylikçi-i Dîvân-ı Hümâyûn" idi. "Kanuncu, ilâmcı ve mümeyiz" beylikçi'nin emrindedirler.

Dîvân tezkirecisi terfi edince "vezir tezkirecisi" ve daha sonra mektupçu, beylikçi olur ve bu görevden reisülküttab'lığa atanırdı.

«Büyük ve küçük tezkireciler» yazılı işleri sıraya koyarlar. Dîvân-ı Hümâyûn'a arz edilmiş olan dilekçeleri sadrazam'ın ve diğer üyelerin önünde yüksek sesle okurlar. Müzakere sonucunda gereken yerlere gönderilmek üzere Dîvân-ı Hümâyûn kaleminde havalelerini yaptırırlardı.

Evrakı saklayıp korumak, evraka reisülküttab'ın buyrultu işaretini koyarak gideceği yere reis ül-küttab kesedarı sevkederdi. Sadrazam ile birlikte sefere çıktıklarında, yerine merkezde vekâleten "rikâb reisi" unvanıyla bir kaymakam bırakılırdı.

Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn tâyînleri de her sene şevval ayının ilk yarısında yapılır, "Şevval tevcihleri"nde Sadrazamın tevcihat pusulasıyla ya "ibka" (görevde kalır) ya da (görevlerinden) "azl" edilirlerdi. Göreve atananlar önce hilat giyerek sadrazam katına çıkarlardı. Görevlerinden alınanlar rütbelerini korurlar ve geçimlerine yardım olmak üzere derecelerine göre Padişah katından "atiye" alırlardı.

■ *Nışancı*

Nışancı (tevki'î)' kanun olacak telhisleri bizzat kaleme almakta, kesinleşerek yürürlüğe giren fermanlara da "Tuğra" çekmekle görevliydi. Benzetme yapılarak kendisine "müftî-i kanun" da denilirdi. Çünkü yeni çıkan örfî (ya da Padişahî) kanunlarla eskileri arasında çelişki olmamasından sorumluydu.

Ferman, berat ve diğer resmî evrak, defterdar ve reis-ül-küttab tarafından mâliye ve hâriciye (dış işleri) açısından kontrol edildikten sonra sadrıâzam'a götürülür ve bir daha incelendikten sonra ya sadrıâzamın kendi eliyle veya tezkirecisi tarafından üzerine «sahihtir» kelimesinin kısaltılmış şekli olan «sahh» işareti konarak nişancıya gönderilir, nişancı bu belgenin

daha önce sâdır olmuş kanunnâme ve ahidnamelerle çelişmediğini kontrol eder, bir aykırılık bulmazsa tuğrasını çekerdi.

Bir günde çekilmesi gereken tuğraların çokluğu karşısında vezirler de Nişancılara tuğra çekmekte yardım ederlerdi. Sonraları yanlarına tuğrakeş veya «tuğranüvis» denilen hattat yardımcılar verildi.

■ *Reisülküttab*

"Reis efendi" olarak da bilinen reisülküttab, Dîvân-ı Hümâyûn kalemlerinin tek ve en yetkili yöneticisidir.

Reisülküttab fiilen Dîvân-ı Hümâyûn'da görevli olmakla beraber Dîvân üyesi değildir. Dîvân işlerini tüm ayrıntılarıyla çok iyi bilmesi gerektiğinden, reisülküttab'lık devletin en önemli ve eski mansıpları olan "menâsıb-ı sitte" (altı mansıb) arasında yer almaktadır. Yine de On yedinci asır sonlarına kadar giderek önemleri artmakla birlikte reisülküttâb'lar nişancı'nın maiyetinde kalmış ve kendi kariyerinde devam ederek Nişancılık makamına yükselebilmiştir.[118]

Reisülküttâb'ın sıradan işleri Dîvân-ı Hümâyûn'dan çıkan hükümleri ve beratları düzeltip işlemlerini tamamlamak, sicilini tutmak ve yerlerine göndermek, resim ve harçlarını tahsil etmek, asıllarını arşivlemek; Dîvân toplantılarından önce telhis kesesini hazırlamak ve Sadrazamın sağ yanına bırakmak, gayrimüslim devletler ve reâyâ ilişkilerini araştırmak, gizli yazıları yazmak, rüûs ve telhisleri hazırlamak, yabancı devletlerden Padişaha ve sadrazama gelen mektupları Türkçeye çevirtmek ve cevaplarını hazırlatmak, kesinleşen hükümlere "buyruldu" işareti (sah ve resid) koymak, her yıl boşalan tevcihat listelerini hazırlamaktır.

(d) Dîvân Kalemleri

Dîvân-ı Hümâyûn kaleminlerinde Dîvân-ı Hümâyûn toplantıları için gereken belgeler hazırlanmakta, kayıtlar tutulmaktadır.

Bunlar dışında fermanlar, beratlar (ruhsat ve imtiyazlar), menşûr (vezirlik beratları), dış ülkelerle yapılan muahede (antlaşma) ve mukaveleler (anlaşmalar); Hatt-ı hümâyûn'lar (Padişahın el yazıları), ordu ve donanma ile ilgili yazılar, emir ve hükümlerin suretleri (Ahkâm defterleri), Seyfiye tarikine verilen maaşların icmalleri (Mevâcib defterleri) tutulur.

---

118. Bununla beraber 1699'da Karlofça Antlaşması görüşmelerine Reisülküttab'ın murahhas olarak katılmasından sonra devletin dış ilişkilerini de üslenerek itibarı artmıştır.

Bunlar dışında Defter-i Hakânî'de tutulan Tahrir defterleri, Mâliye'nin tuttuğu gelir, gider ve demirbaş defterleri, Fetvâhâne belgeleri ve (kadılar tarafından tutulan ve hükümler, ilâmlar, vakfiyelerin yer aldığı) şer'iyye sicili defterleri vardır.

Ek Tablo: 4

ERKÂN VE RİCÂL MERÂTİB DİZİSİ

Meratib	**Tuğ**	**Yevmiye**	**Has geliri (Akçe)**	**Açıklamalar**
Sekbanbaşı	1	80	20.000 timar	Maaş yerine tımar alabilir
Cebecibaşı	1	95		Maaş yerine tımar alabilir
Başkapıcıbaşı	_	150	20.000 timar	400.000 akçe has ile ya da vezirlik rütbesi ile Beylerbeyi olabilir.
Hassa Bostancıbaşı	_		120.000 [1]	Vezir, beylerbeyi olabilir.
Deryâbeyi	1		200.000-300.000	Kaptanpaşa Eyâleti'ne tayin edilir.
Sancakbeyi	1		200.000-300.000	Haremeyn Mevleviyetine eştir.
Ocak Ağası	1-3	500	80.000 (saman baha) ve 50.000 (zeamet)	Sancakbeyi ise bir tuğ, vezir ise üç tuğ alır.
Mirmiran [2]	1 -2		1.500.000-1.850.000	Gelişi: Sancakbeyi, Deryabeyi, Âyân
Baş Defterdar	_	300	240 000- 600 000	Has gelirlerini tasdik için % 1 akçe; para Hazineye teslim edilirken % 0.2 akçe alır. [3]
Beylerbeyi	2		400.000- 1.000.000	Vezir pâyesi alabilir.
Kapudan-ı Deryâ [4]	2-3		6.500.000	Vezir pâyesi alabilir
Anadolu Kazaskeri	1	500		Rumeli Kazaskeri olabilir.
Rumeli Kazaskeri	1	500		Şeyhülislâm olabilir.
Darüssaade Ağası	_		1.250.000	Vezir ayarında itibarı vardır.
Vezirler	1-3		1.500.000	On sekizinci yüzyılda has geliri kaldırıldı
Şeyhülislâm	2	600	Çok yüksek gelirli arpalık verilmiştir.	Teşrifat'ta Sadrazam'dan sonra gelir.
Sadrazam	3		7.300.000	Padişah'ın vekilidir.

Her mertebe ve pâye için göreve özgü "has, zeamet ve arpalık"lar bulunduğu unutulmamalıdır.

Rütbeler arasında örneğin bostancıbaşı-kapıcıbaşı gibi yatay geçişler, ya da topçubaşı-cebecibaşı gibi eşdeğerli veya başkapıcıbaşı'nın üstündeki kapıcılar kethüdası gibi birbirini izleyen rütbeler gösterilmemiştir.

■ *Beylikçi veya Dîvân Kalemi*

Karara bağlanan konular sınıflandırılır, sicillere kaydedilir, gerekli yerlere ve kalemlere havaleleri yapılırdı. Uygulamaya girecek ferman ve beratlar hazırlanırdı.

Beylikçi Kalemi kesedarı evrakın yazılmasını ve devam eden muamelelerini takip ederdi. Mümeyyiz, kalemdeki katiplerin yazdıkları yazıları tetkik ederdi. "Kanuncu" Padişah adına Dîvân'da hazırlanan emir ve hükümlerin mevcut kanunlara aykırı veya karşı olup olmadığına bakar, "İ'lamcı" karar sürecini irdelerdi.

Beylikçi Kalemi'nde tutulan defterler arasında Nâme-i Hümayun, Mühimme, Mühimme Zeyli, Mühimme-i Mektüm, Mühimme-i Mısr, Atîk Şikayet, Mukavelename, Nefiy ve Kısas, Kale-Bend, İmtiyaz, Mukteza, Ahkam, Şehbender, İzn-i Sefîne, Kilise, Gayrimüslim Cemaatleri, Tevcihat, Tekaüd defterleri sayılabilir. Dîvân tarafından istenilen defterleri serdefterci nezaretinde defterciler hazırlayıp getirirlerdi.

Dîvân-ı Hümayun'da alınan kararların müsveddeleri Beylikçi Kalemi'nde hazırlanırdı. Önce beylikçi ve sonra reîsülküttab tetkik eder ve temize çekilir, sadrazam'ın "sah"ı alındıktan sonra tuğra çekilmek için nişancıya gönderilirdi. Padişah'ın bizzat karar vermesi gereken hususlarda ferman çıkarılmak için önce sadrazam bir telhis'le Padişah'a durum özetlenirdi. Padişah'ın kendi "hatt-ı dest"i ile verdiği karara göre hareket edilirdi

■ *Rüûs (Nişan) Kalemi*

Vezir, beylerbeyi, sancakbeyi ve yüksek dereceli ulema dışındaki devlet görevlilerin sicil ve özlük işlerini görürdü.

■ *Tahvîl Kalemi*

Vezirler, beylerbeyleri, sancakbeyleri ve yüksek dereceli ulema'nın atanma, bağışlanma ve gönderilme gibi sicil ve özlük işlerini görürdü. Boşalan tımar ve zeametlerin başkalarına devri işlemleri yapılırdı.

■ *Amedî Kalemi*

Reisülküttab'ın özel kalem'idir. Burada sadrazam adına Padişah'a "telhis ve takrir-i âli"ler[119] yazılır. Antlaşmalar, anlaşmalar, elçiliklerle yazışmalar yine bu kalemde hazırlanır ve saklanır. Ayrıca tımar ve zeamet gelirlerinden

119. Önemli konular hakkında özetler ve bilgilendirmeler.

alınması gereken rüsûm da yine bu kalem tarafından toplanır. Tahsil edilen rüsum karşılığında verilen belgenin üzerine Farsça "amed" (geldi) yazıldığından kaleme "Amedî Kalemi" , baş halifesine de amedci, amedî efendi denirdi. Katip sayısı zamanla 30'a kadar yükselmiştir.

Bu kalemlerden başka Teşrifatî (Protokol işleri) ve devletin resmî kronikörlüğünü yapan Vakanuvislik kalemleri de vardı.

(e) Toplantılar

Dîvân, Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı günleri olmak üzere haftada dört gün toplanırdı. [120] Genellikle sabah namazından sonra başlayan Dîvân toplantıları öğle yemeği ile son bulurdu. Alınan kararları bildirmek üzere sadrazam yemekten sonra Padişahın huzuruna çıkardı.

Ordu'nun sefere gidişi ya da seferden dönüşü, bayram günleri, saltanat değişikliği gibi durumlarda Dîvân Kubbealtı'nda olağanüstü toplanırdı.

■ *Açılış Merâsimi*

Toplantı yapılacak günlerde Dîvân erkânı, sabah namazından sonra Bâb-ı Hümâyûn (Topkapı Sarayı'nın birinci kapısı) önüne gelirler. Kapılar, Kapıcılar Ocağı neferleri tarafından İftitah[121] merasimi ile açılırdı.

Yeniçeri erleri arkalarını Bâb-ı Hümâyûn'a verip sıralar halinde, bunların önüne de yine bir sıra yazıcılar dizilirdi. Dîvân üyeleri, Ocak ve bölük ağaları da Sarayın birinci kapısı önüne gelip sıralanırlardı. Herkesten sonra kubbe vezirleri gelir, Yeniçeri ağası her Veziri, atını biraz ileri sürerek selâmlar, sonra geri dönüp yerine gelirdi. Ocak duacısı gelip Yeniçeri ağasının durduğu yerin önünde dua eder, bittikten sonra kapı açılır ve önce kapıcılar kethüdâsı, peşinden reisülküttab ve Dîvân erkânı düzen içinde içeri girilirdi.

Sadrazam Dîvân'a gelirken önde deli ve gönüllüler yaya, arkalarında ağaları atlı olarak yürürdü. Daha sonra Dîvânî kıyâfet ve mücevveze sarıklarıyla ağalar, başçavuş ve çavuşlar, kâtip ve kethüdâlar, şatırlar atlı olarak ve balıkçıl tüylü sarığıyla muhzır ağa, bostancılar odabaşısı, muhzır ağa neferatı yaya olarak yürüyüp Bâb-ı Hümâyûn'dan geçilirdi. Orta Kapı'da binek taşında indikten sonra Kethüdâ Bey koluna girerdi. Kapı eşiğine gelince durur, sadrazam iltifat buyurduğunda selâmlar ve hizmeti olmayan ma-

120. Dîvân başlangıçta her gün toplanmaktadır. Daha sonraki yüzyıllarda bu sayı azalmıştır.
121. Açma, Başlama

iyet erkânı ile birlikte dönerdi. Sadrazam Bâbüssaade'yi selâmladıktan sonra Kubbealtı'na girer, kazaskerler sadrazam'ın yanına varırlardı.

■ *Oturumlar*

Sadrazam ve vezirlerle kendi kapıkullarının Dîvân günlerinde giyecekleri kıyafetler ve binekleri de Kanunnâme'de belirtilmiştir. [122] Sadrazam, başına "kallavî" denilen, yarım endâze'den [123] uzun ve alt tarafı kare biçiminde bir külâh giyip üzerine gayet ince Hint tülbendi sarar ve soldan sağa doğru dört parmak genişliğinde sırma işleme şerit bağlardı. Sırtına "üst" denilen dört kollu ağır sırma işleme kaplı samur kürk giyer, kuşak arasına da murassa' hançer sokardı.

Vezirler, defterdarlar ve Dîvân'da görevli olanların hepsi tamamlanınca çavuşbaşı sadrazam'ın huzuruna girer "Dîvân hazırdır" diyerek kendisini haberdar ederdi. Bu sırada sakabaşı "Buyur!" diye bağırarak sadrazamın geldiğini belirtir. Dîvân'daki makamına giderken saf halinde dizilen erkân ve görevliler kendisini selâmlardı.

Oturum açılınca tezkireciler Dîvân'a başvuranların dilekçelerini sırayla okurlar, sadrazam bunları dinler ve şeriat ve örfî kanunlara göre çözümler, sonuçlandırır, gerekirse bazı davaları Rumeli Kazaskeri'ne havale ederdi. Hatta dava sayısı fazla olursa Anadolu Kazaskeri'ni de görevlendirirdi. [124]

Dîvân bitince sadrazam kalkar, yine iki tarafı selamlıyarak çıkardı.

Dîvân toplantısı öğleye kadar devam eder, ancak oturumlar sabah namazı sonrasında başladığından yarım günde bir iş günü çalışılmış olurdu.[125] Dîvân'ın toplandığı günlerde devlet erkânına Matbah-ı Amire'den yemek çıkardı. Fatih, Padişahların sadrazam ve Dîvân azalarıyla birlikte

---

122. Dîvân-ı Hümâyûn günlerinde vüzera-yı izam mücevveze ve kumaş üst ve lokmalı kumaş iç kaftan giyerler ve ağır raht ve toplu çifte gümüş zincir ve ağır zerduz abayi ile müzeyyen ata binerler. Lâkin Vezir-i Âzam hazretlerinin atına altın zincir vurulur ve çaşnigirleri işleme gümüş yönlüklü kırmızı üsküfler ve müteferrikaları ve ağaları ve saraç-başısı cümle mücevveze giyerler ve mataracı ve tüfekçileri Dîvân dolamalariyle ve sırma işleme gümüş yönlüklü üsküfleriyle amma şatırları ruzmerre sarıklariyle ve kemer kuşaklariyle yürürler. Ancak makam-ı sadaret'de olanların şatır başıları sorguçlu perişanî giyer."

123 Altmış santimetre civaındadır.

124. "Tezkireciler erbâb-ı mesalihin arzuhallerini nöbetle okuyup ve Sadrazam hazretleri istima' ve şer' ve kanun üzere fasl-ı husumet ve kat-ı niza' buyururlar, iktiza ederse bazı davaları Rumeli Kazaskeri'ne havâle buyururlar ve kesret-i dava vaki olursa Anadolu kazaskeri dahi vezir-i âzam hazretlerinin fermanlariyle dava dinlemek caiz olur." Tevki'î Kanunnâmesi

125. Örneğin Sadrazam Sokollu Mehmet Paşa'nın Dîvân'da 7-8 saat sürekli çalışması İstanbul'da bulunan yabancıların da dikkatini çekmiştir. Stephan Gerlach, ...,an die Ottomanische Pforte zu Constantinopel abgefertigten... Francfurt am Main 1674, s.186 nakleden A. Mumcu, a.g.e.

yemeğe katılmasını kaldırmış, vezir-i âzam'ın başdefterdar ile yemek yiyeceğini belirtmiştir. Sonraları nişancılar da sadrazam'ın sofrasına katılmışlardır.

■ *Arz'a Giriş*

Dîvân toplantısı ve yemek bittikten sonra sadrazam ve diğer devlet erkânı huzura kabul olunurdu. Sadrazam, Bâbüssaade'ye girişinde biri kürklü, diğeri sâde iki hil'at giyerdi.

Arz Odasına girilince, vezir-i âzam yer öperek Padişah'ın sağ tarafına yaklaşır ve el kavuşturarak durur. vezirler de selamlayıp kıdemlerine göre üzere vezir-i âzam'ın alt yanına ellerini kavuşturarak dizilirler. Vezir-i Âzam arz'a başlayınca vezirler sol tarafına geçip biraz uzaklaşırlar. Arz tamamlandıktan sonra "İzn-i Hümâyûn" çıkar, vezir-i âzam yer öper, vezirler de onun peşinden Padişah'ı selamlayıp Arz Odasından çıkarak Dîvânhaneye giderler.[126]

Yabancı devletlerin elçileri "Galebe Dîvânı" denilen özel bir törenle Kubbealtı'nda kabul edilirdi.

■ *Ulûfe Tevzi'i*

Kapıkulu askerlerinin ulûfe dağıtımı için yapılan törene "Ulûfe Dîvânı" veyâ "Ulûfe Telhisi" ya da "Galebe Dîvânı" denirdi. Salı günleri yapılması da kanundu. Kapıkulu askerinin her orta ve bölüğünün ulûfesi ağızları mühürlü ayrı keselere konmuş olarak Kubbealtı yanındaki Hazine Odası önüne küçük tepeler hâlinde yığılan para torbaları Devletin azamet ve şevketini bir kez daha gösterirdi. Kapıkulu ocaklarının her bir ortasından gelen temsilciler, kendilerine ait olan miktarı teslim alırdı. Bu nedenle İstanbul'a gelen yabancı elçilerin kabul törenleri de aynı güne raslatılır ve kendisine seyrettirilirdi. Bu sırada askere de çorba ile pilav ve zerde çıkarılır, çorbanın içilmemesi askerin hoşnutsuzluk alâmeti sayılırdı. Her ulûfe dağıtımında sadrazam'a serâsere kürk verilirdi.

---

126. Sadrazam'ın, Padişah huzuruna ne suretle çıkacağı da Kanunnâme'de yazılıdır: "Vüzerâyı i'zam arz odasına girdiklerinde Vezir-i Âzam âdet üzere yer öpüb badehû Şevketlü Padişah Hazretlerinin sağ caniblerine yakın varub kemâl-i meskenet ve âdâbla el kavuşturub durur. Sâir vüzera ancak selamlayub tertibleri üzere Vezir-i Âzam'ın alt yanma yollariyle dizilüb el kavuşub mukabele-i Padişahî'de kemâl-i meskenet ve âdab'la dururlar. Vezir-i Âzam arza şüru' ettiği gibi vüzera sol canibine geçip bir miktar bâid dururlar. Arz tamam olub İzn-i Hümâyûn sâdır olduğu saat Vezir-i Âzam yer öpüb sâir vüzera selâmlayub Vezir-i Âzam'ın akabince arz odasından çıkub Dîvânhaneye giderler." Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi.

■ *Elçilerin Kabûlü*

Müslüman devletlerin elçileri Dîvânhane'ye girdikleri sırada başta vezirler olmak üzere devlet erkânı ayağa kalkar. Sadrazam elçi'yi oturmuş olduğu halde kabul eder. Elçi sadrazam'ın eteğini öptükten sonra nişancının oturduğu sofanın Dîvânhane kapısı haricinde olan tarafına otururdu.

Hıristiyan devletler elçilerinin karşılanışı Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi'nde şöyle anlatılır: "Amma kefere elçisi ise Dîvânhane'ye karib geldikte vezir-i âzam hazretleri abdesthaneye karib varır. Elçi Dîvânhane'ye vardığı gibi vezir-i âzam hazretleri dahi abdesthane'den çıkıp makamına gelir. Ol saat vüzera ve sair erkân kıyam ederler, elçi Vezir-i âzam hazretlerinin eteğin öptükten sonra Dîvânhane kapısı semtinde vüzera-yi izâmın mukabelesinde iskemle üstüne oturur."

■ *"Galebe" Dîvânı*

Müslüman ve Hıristiyan devletlerin elçileri Huzur'a Salı günleri "Galebe Dîvânı" sırasında kabul edilirlerdi. Meşin torbalar içinde ulûfe parasının küçük tepeler hâlinde yığılışı ve paraların dağılışı sırasında yeniçerilerin yaptıkları tören onlara seyrettirilerek devletin haşmet ve kudreti gösterilmek istenirdi.

Arz odasına kabulünden evvel elçiler için Saray mutfağından çıkarılan yemek İslam ve Hıristiyan devletleri elçileri ve sadrazam'la birlikte aynı sofrada yenilirdi. Elçi kabul günlerinde nişancı ile defterdar, sadrazam'ın sofrasına oturmaz, onlar için ayrıca hazırlanan sofrada yemek yerlerdi.

Elçi maiyetindekiler de ikişer, üçer veya daha fazlası için yeni sofralar kurulur, bu sofralarda defterdar, nişancı ile birlikte yemek yerler, hatta kaptan paşa'nın sofrasına da oturtulurlardı. Ancak kazaskerlerin sofrasına yabancıların hiçbiri kesinlikle oturtulmazlardı. Yemekten sonra elçiye gülsuyu ve buhur verilirdi. Kısa bir dinlenmeden sonra teşrifatçı elçiyi kaldırıp hil'at veya kürk giydirmek üzere Babüssaade Kapısı'na getirirdi. Burada elçinin Dîvân tercümanı, başkâtibi ve diğer önemli adamlarına da "ruznamçe" defterinde özellikleri gösterilmiş olan hil'atler giydirilirdi.

(2) Diğer Dîvânlar

Dîvân-ı Hümâyûn'da önemli devlet işleri ve şikâyetler dışında kalan diğer hususların karara bağlanması da bir alt Dîvân'a bırakılmıştı. Gerçekten, düzenli olarak belirli günlerde toplanan Dîvân-ı Hümâyûn'da sonuçlanmayan veya görüşülmesine gerek olmayan daha önemsiz işleri veziriâzamlar

"İkindi Dîvânı"nda; aralarında önem dereceleri ve konuları daha da önemsiz olanlar daha alt Dîvânlarda çözümlenmektedirler.

Vezir-i Âzam'ın başkanlık ederek "İkindi Dîvânı", "Cum'a Dîvânı" ve "Çarşamba Dîvânı" adlarıyla kendi konağında topladığı kurumlaşmış Dîvânlarla Dîvân-ı Hümâyûn'un yükü hafifletilmeğe çalışmaktadır.

Diğer taraftan çok önemli ve âcil durumlarda bizzat Padişah'ın başkanlığında Dîvânlar kurulabilmektedir.

(a) İkindi Dîvânı

Kısaca söylenirse Dîvân-ı Hümâyûn, Padişah Dîvânı olmasına karşılık, İkindi Dîvânı Sadrazam'ın Dîvânıdır. Nitekim "Sadrazam Dîvânı" ya da "Dîvân-ı Asâfî" olarak da anılır. Böylece veziriâzamın Padişah adına vekil olarak başkanlık ettiği Dîvân-ı Hümâyûn ile doğrudan doğruya kendi başkanlığında olan İkindi Dîvânı arasında bir anlamda yetki sınırı da çizilmiş olmaktadır. Ancak bu sınır ölçüsü her hükümdara, ya da her sadrazama göre değişir.Başka bir deyişle, ana sorunlar dışında nelerin Dîvân-ı Hümâyûn'da görüşüleceği konusunda tam bir açıklık bulunmamaktadır. Dîvân-ı Hümâyûn'da bazan çok basit, önemsiz davalar bile dinlenebilmektedir. Bu belirsizlik zamanla Dîvân-ı Hümâyûn'un yozlaşmasına ve tüm yetkilerin sadrazamın inisyatifine geçmesine yol açacaktır.

Dîvân-ı Hümâyûn parlak döneminde haftada en az dört gün toplanmaktadır. Herkes, ister reayadan ya da askerî sınıftan olsun, sorununu Dîvân-ı Hümâyûn'a götürmek hakkına sahiptir. Her «önemli» devlet işi orada konuşulur.[127] Dîvân-ı Hümâyûn, yavaş yavaş güçsüzleşmeye başladığı zamanlarda bile bu özelliğini koruyabilmiştir.[128]

Ancak Dîvân toplamak, sadrazama bir ayrıcalık olarak verilmiş iken, zamanla ona tanınmış bir hak durumuna geldi. Kuşkusuz sadrazam için Dîvân-ı Hümâyûn'da, Padişahın vekili olarak başkanlık yapmak, çok ağır bir sorumluluğu da birlikte gerektirir. Oysa kendine tanınmış hak olan İkindi Dîvânı'nda başkanlık yaparken daha rahattır. Hatta On yedinci yüzyıl orta-

127. Dîvân-ı Hümâyûn'un bu dönemlerdeki üstün durumunu belirtmek için şu olayı aktarmak yetişir : Kanunî Sultan Süleyman henüz devlet işlerinde deneyimi bulunmayan İbrahim Paşa'yı Sadrazam olarak atadığı zaman Dîvân-ı Hümâyûn'da görüşmelerin nasıl yapıldığını bilmediği için ünlü «K o c a Ni ş a n cı» Celâlzade Mustafa Efendi'den Dîvân-ı Hümâyûn'da işlerin nasıl görüşüldüğünü İkindi Dîvânı'nda öğrendi.

128. Nitekim, Sadrazam Sofu Mehmed Paşa (1648-1649), bazı Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarını yapmaz, Kubbealtına uğramaz, Devlet işlerini kendi konağında görürdü. Sadrazamın Dîvân-ı Hümâyûn'a varmaması halk arasında dedikodu yaratmış ve böylece otoritesi ve saygınlığı azalmıştır.

larından sonra İkindi Dîvânı'nın yetkilerinin Dîvân-ı Hümâyûn zararına genişletmesinin belki en önemli sebebinin sadrazamın kendi Dîvânı'nda duyduğu bu rahatlık olduğu düşünülebilir.

Sefer sırasında Merkez'de bulunan sadaret kaymakamı sadrazamın değil Padişahın ikinci derecede vekili olduğundan, İkindi Dîvânı'nı sadrazam adına toplayamaz. Oysa sadrazam savaş süresince kendi başkanlığında Dîvânı kurar. Ancak bu Dîvân belli başlı üyeler katılmadığı ve ikindi vakti dışında yapıldığı için gerçek anlamdaki İkindi Dîvânı değildir.

Diğer taraftan sadaret kaymakamı da Merkez'de, Dîvân-ı Hümâyûn toplantısı bittikten sonra, kendi konağında bir Dîvân kurar ve önemsiz davaları görür. Ancak bu Dîvân seferdeki Sadrazam adına ona vekâleten toplanmış bir "İkindi Dîvânı" değildir. Böylece sadaret kaymakamı'nın tam bir vezir-i âzam vekili sayılamayacağı bir kere daha anlaşılmaktadır.

Osmanlı kanunnâmelerinde Dîvân-ı Hümâyûn'un özellikle teşrifat kuralları ayrıntılı biçimde anlatılmasına karşılık, İkindi Dîvânı'ndan çok kısa olarak bahsedilmiş ve ikindi namazından sonra sadrazamın hanesinde (Paşakapısı'nda) toplanacağının bildirilmesiyle yetinilmiştir.

İkindi Dîvânı'nda önce mehter takımı çalar ve sonra toplantıya başlanır.[129] Görüşmelere Dîvân-ı Hümâyûn hizmetlilerinden reisülküttab, çavuşbaşı ile "büyük" ve "küçük tezkireci"ler görevlidirler. Sadrazam «Dîvân-ı Hümâyûn'da görüşülmesine gerek olmayan» konuların bazılarına doğrudan karar verebilir. Yetkisi dışında kalanları da konularına göre ya İstanbul Kadısı'na, ya Kadıaskerlere veya Dîvân-ı Hümâyûn'a gönderir.

Alınan kararlar daha çok «buyruldu» biçiminde iseler de, sadrazam Padişahın mutlak vekili olduğundan tuğralı buyruklar da çıkarabilir.

Sadrazam istediği konuları telhis yoluyla Padişaha arzederek onayını alabilir. Ne var ki Devlet işlerinin Dîvân'da görüşülerek değil, Padişahla kendisi arasında görülmesinin Dîvân-ı Hümâyûn'un güçsüzlenmesine sebep olduğu düşünülebilir. Nitekim, On sekizinci yüzyıl sonlarında artık işler tamamen vezir-i âzam ile Padişah arasındaki görüşmelerle yürütülmüştür. Bu da IV. Murad ve II. Mahmud gibi güçlü Padişahların kudretini arttıracak ancak aksi durumlarda siyasî gücün sadrazam ya da zorba takımının eline geçmesine sebep olacaktır.

129. Uzunçarşılı, Merkez, s. 137

(b) Cuma Dîvânı

Cuma Dîvânı'nda dava dinlenirken Dîvân-ı Hümâyûn usulleri uygulanmaktadır. Genel olarak "Huzur mürafa'ası" yapılan davalar dinlenmektedir. Bu bakımdan, her çeşit şer'i - örfî davaların dinlendiği Cuma Dîvânı'nı, Dîvân-ı Hümâyûn'un tamamlayıcısı olarak nitelemek mümkündür. Genel kural olarak Cuma Dîvânı'nda verilen hükümlerden hoşnut kalmayanlar Dîvân-ı Hümâyûn'a gidebilirler.

(c) Çarşamba Dîvânı

Merkezde, sadrazamın başkanlığında düzenli olarak toplanan «Çarşamba Dîvânı»na, Dîvân-ı Hümâyûn üyesi olanlar katılmamaktadır. Her çarşamba günü, sabah vakti, Galata, Havas-ı Kostantaniye ve Üsküdar kadıları, sadrazam hazretlerinin konağına gelirler.[130] Sadrazam bu kadılarla birlikte Dîvân'ı kurar. Dîvân'da sadrazam «mesalih-i ibadullahı muktaza-i şer'i şerif üzere görür ve fasl-ı husûmet ve kat'ı nizâ buyurur ve kavanin-i Osmaniyeyi icra eder, lâzım geldikte kadı efendilere dahi dinletir». (Kanunnâme)

Bilindiği gibi, özellikle belediye hizmetleri de kadıların görevleri arasındadır. Böylece Çarşamba Dîvânı'nda «Kanun-i Osmanî»ye ait örfî hukukun kapsamındaki yargısal işler, Şeriat açısından uyuşmazlıklar ve İstanbul'un çağdaş terimlerle çeşitli belediyecilik sorunlarıyla da uğraşıldığı anlaşılmaktadır.

Kanunnâmelerde Çarşamba Dîvânı'na yer veren bölüınün devamında, "Sadrazamın İstanbul'da kol gezmesi" kuralının bulunması, şehirle ilgili olarak görüşülen konuların yerinde incelenmesini de gerektirmektedir. Bu da bir anlamda İstanbul'a verilen önemi vurguluyor.

Çarşamba Dîvânı'nda dava dinleme ve görüşme usulu de Dîvân-ı Hümâyûn'daki yöntemlere benzer. Dîvân-ı Hümâyûn toplantısı sonunda olduğu gibi, görüşülecek işler bitince öğle yemeği yenilip dağılınır. İstanbul'da bulunan beylerbeyleri ile sancakbeyleri, Dîvân toplantısından önce, Yeniçeri ağası ile birlikte sadrazamın huzuruna çıkarlar. Böylece, toplantıdan önce, sadrazamın devam eden işler hakkında özet bilgiler aldığı anlaşılıyor. Cuma ve Çarşamba Dîvânlarının İkindi Dîvânı'ndan farkı, bunların sadaret kaymakamı tarafından yönetilebilmeleridir. Bu da, her iki Dîvânın, Dîvân-ı Hümâyûn'la bağımlı ve onu tamamlayıcısı olduklarını kanıtlıyor.

---

130. Uzunçarşılı, Merkez, s.140

(d) Ayak Dîvânı

Tam anlamıyla Dîvân sayamayacağımız, fakat çok önemli, iki kurul daha vardır. Bunlardan biri «Ayak Dîvânı» diğeri ise «Meşveret»tir.

Ancak olağanüstü zamanlarda toplanan bu iki organı, Dîvân-ı Hümâyûn ve diğer Dîvânlar gibi, belli, düzenli kurallar bağlamamaktadır. Bu bakımdan, onlar, kurumlaşıp gelişememişlerdir. O yüzden, Ayak Dîvânı ile Meşveret, hele Padişah tarafından başkanlık edildiği zaman, Dîvân- Hümâyûn'un üstünde sayılabilirse de, tam bir kurumlaşma süresine giremedikleri için, ayrıcalıklı ve ender çalışan kurul organlar olarak nitelendirilebilirler.

Ayak Dîvânı, çok acele, önemli (genellikle) tek işin görüşülüp karara bağlandığı olağanüstü bir kuruldur. Verilen karar hemen uygulamaya konulur.

Adından da anlaşılacağı üzere, bu «Dîvân»a katılanlar, oturan Padişahın önünde, ayakta dururlar. Padişahın Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarına başkanlık ettiği zamanlar üyelerin onun önünde oturmalarını doğal kabul etmek gerekir. Ayak Dîvânı'nda ise, kimsenin oturmaması hem, bu kurulda görüşülen işin gerçekten acele bir sorun olduğunu, hem de, bu toplantıya, teşrifat açısından Padişahın yanında oturması mümkün olmayan kişilerin de katıldığını gösterir. Gerçekten, Ayak Dîvânına düzenli olarak, belirli üyelerin katıldığı söylenemez. Acele ya da olağanüstü durumlar ortaya çıktığında, o anda Padişahın çevresinde, yakınında ilgili kimler varsa, hemen toplantıya katılırlar.

(3) Meşveret Meclisleri

On yedinci yüzyılda bütçe açıklarının kapatılması, sefer sırasında alınacak tedbirlerin etkin olabilmeleri için Meşveret Meclisleri denilen geniş bir ortamda tartışıldıktan sonra uygulanmaya konulması gerekiyordu.[131] Aslında Meşveret Meclisleri, çok önemli sorunlar için toplanmakla beraber, Ayak Dîvânı gibi, belli kurallara uyulmadan çalışmıştır. Dolayısıyla bir ölçüde kurumlaşmış ise de, tam anlamıyla gelişme sürecine girememiştir. Başka bir deyişle Meşveret Meclisi yüzyıllar boyu ihtiyaç duyulup kullanıldığı hâlde bir karar organı durumuna gelememiştir.[132]

Meşveretler genellikle Padişah'ın buyruğu ile yapılır. Böyle toplanan meşveretlere, çoğu kez Padişah'ın kendisi de katılmaktadır. Bununla beraber bir

131. Nitekim Kâtip Çelebi "Tuhfet'ül Kibar fî Esfari'l-Bihâr"da savaş işlerinden anlayan herkesin fikrinin alınmasını, kararın iyice ortaya çıkabilmesi için gereken tartışmaların yapılmasını ileri sürer.

132. Meşveret Meclisleri, demokratik karakterli olmasından ötürü, monarşık idarelerde sistematik çalışan bir karar organı hâline zaten gelemezdi.

Padişah'ın ölümünden sonra, kimin tahta geçeceğini belirlemek, ya da bir ayaklanmaya karşı alınacak önlemler gibi âcil durumlarda hemen bir karara varmak için, Padişahın buyruğu olmadan devlet ileri gelenleri tarafından yapılan meşveret meclisleri de vardır.[133] Nitekim bazı Padişahların tahttan indirilmesi sırasında kararlar yine serbest meşveret meclislerinde alınmıştır.[134]

Padişah irâdesi dışında yapılan bu meşveret'lerde, usûlen gerekli olan şeyhülislam fetvâsı bir yana bırakılırsa, alınan kararların Osmanlı örfî hukukuna göre geçerliği «icmâ» (çoğunluk) kavramına dayanır. Aslında kritik zamanların meşveret meclislerinde çoğunluk kararına karşı çıkmak mümkün değildir. Zira çoğunluğun kararı uygulama alanına konulunca, kendi varlıkları da tehlikeye düşecektir. Dolayısıyla meşveretlerden dâima "ittifak"(oybirliği) kararları çıkmaktadır.[135]

Kısaca söylenirse, gerekli hâllerde devlet ileri gelenleri ile toplanan Meşveret Meclisleri'nde genel olarak ittifakla oluşan kararlar almakta, hatta Padişah'ı bile değiştirebilmektedir.

Padişah'ın emriyle, yani geniş kapsamlı olarak toplanan Meşveret'e devletin ileri gelen belli başlı hizmetlileri çağrılır.[136] Tahta çıkışından bir ay kadar sonra, Sultan III. S e 1 i m bir «Meclis-i Meşveret» toplanmasını buyurdu. Üç gün sonra, Revan köşkünde çalışmaya başlayan meşverete 200'ün üstünde kişi katıldı. Bunlar, devletin ileri gelen memurları, kadıları, müderrisleri,bazı ümera ve ayrıca emekli memur ve askerler de çağnldılar.[137] Bu toplantıya katılacakların adları, Padişaha gösterildiğinde, listede Ocak ağalarının bulunmadığı anlaşıldı. Bunun üzerine Sultan III. Selim onları da toplantıya çağırtmıştır.[138]

Meşveret toplantılarına Devlet yönetiminde deney ve bilgi sahibi kişilerin, bilim adamlarının da düşüncelerini öğrenmek üzere çağrılmasına özen

---

133. Örneğin Sultan I. ci Murad'ın ölümünden sonra (1389) savaş alanında hemen toplanan bir meclis, Şehzade Bayezid'in hükümdar olmasını kararlaştırmıştır.

134. Örneğin I. ci Mustafa (1618), gene «şeyhülislâm, kadıaskerler ve diğer devlet büyüklerinin kararı ile» tahttan indirilerek yeni Padişah seçilmiştir. İbrahim'in tahttan indirilmesi ve yerine IV. Mehmed'in getirilmesi de (1648) Meşveret meclisi kararıyla olmuştur.

135. Nitekim Sultan İbrahim'in tahttan indirilme kararına itiraz edenlere «karar ittifakla alınmıştır, cumhura muhalefet caiz değildir» denilerek karşılık verilmiştir.

136. "19 Rebiyülâhır 1063/1 Mart 1653 tarihinde, Tershâne bahçesinde Padişahın topladığı Meşveret'e vezir-i âzam, şeyhülislâm, kaptan paşa, defterdarlar, kadıaskerler ve «diğer devlet büyükleri»yle birlikte, zekâ ve saygınlığı olan örneğin bir kâtip olmasına rağmen, H a c ı Halife, (Kâtip Çelebi) de katılmıştır . Nâimâ Tarihi c. V, s. 278.

137. Tarih-i Cevdet IV, 289.

138. III. Selim Sultan «Tarihlerde mestûrdur ki, Padişahlar meşveret eylediklerinde Ocak ihtiyarlarından umûr görmüş ve beş-altı seferde bulunmuş adamlar bulunur. Şimdi onlardan dahi bir az olsa onlara da bir şevk gelir...» demiştir.(A.r.e.!) a.e.a.y.

gösterilmektedir. Padişahın buyruğu üzerine yapılan Meşverete çağrılacak kişilerin adları ve toplantıda görüşülecek konular tespit edilir [139]. Toplantı Padişahın, o katılmamışsa Vezir-i Âzam'ın başkanlığında açılır. Özellikle On sekizinci yüzyıldan sonraki yapılan meşveret toplantılarında başkanın herkesin düşüncesini açıkça belirtmesini istediği görülüyor.[140] Padişahın katılmadığı meşveretlerde alınan karar, ona arz yoluyla bildirilir. Padişah, Meşveret Meclisi'nde alınmış somut bir karar varsa bunu onaylamaktadır.

Meşveret Meclisleri'nin toplantı sayısı On yedinci yüzyıl ortalarından itibaren On sekizinci ve On dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar artarak devam etmiştir.

2. TAŞRA TEŞKİLÂTI

Osmanlı Devleti'nin coğrafî büyüklüğünün ve siyasî hudutlarının genişlemesi Merkezî yönetim tarafından devletin (mülkün) tek bir bütün hâlinde büyümesi biçiminde algılanmaktadır. Dolayısıyla ülkenin her bölgesinde Merkez yönetiminin yerel şartlara uyacak biçimde düzenlenmiş modeli uygulanmaktadır. Böylece Osmanlı ülkesi bazı özellikler ve gereklilikler dışında, bir anlamda Merkez'in küçük birer numûnesi sayılabilecek "cüz-i tam"lar biçiminde örgütlenerek yönetilmektedir.

a. Örgütlenme

Beylerbeyi resmen sadrazamın vekili olmamakla beraber, eyâlet divanı'na başkanlık etmesi ve Taşra teşkilâtının yönetim şemasında üslendiği diğer yönetsel işlevleri açısından bir anlamda sadrazamın otoritesini temsil eder. Merkezden gönderilen diğer görevliler de Divân-ı Hümâyun'daki görevlerin benzerleri temsil ederler. Başka bir deyişle Taşra teşkilâtı ve yönetimi birçok yönleriyle Merkez yönetiminin yapısı ufaltılmış bir örneğidir.

---

139. a.e.a.y.

140. Örneğin 10 Aralık 1782 tarihinde şeyhülislâmın konağmda, vezir-i âzam başkanlığmda «kaptan paşa, Sadreyn (Rumeli ve Anadolu Kadıaskerleri), nakib-ül-eşraf, sair ulema, Yeniçeri ağası» ve diğer ricalin hazır bulunduğu toplantıda Halil Hamid Paşa kimsenin susmayarak her şeyin "doğrucasını söylemek herkese ... farz olduğundan ...herkesin kendi aklına göre bir rey ve tedbiri olabileceğinden iyi ve fena ne hatır eder ise söylenmesi"ni istemiş ve "konuşanların asla muaheze edilmeyeceğine, kimseye gücenmeyeceğine" yemin ve kasemler etmiştir. a.g.e. c.III, s. 16 v.d.

(1) Eyâlet Divânı

Divân-ı Hümâyûn kadar kalabalık üye kadrosu bulunmamakla beraber, beylerbeyi'nin Eyâlet Divânı'nda[141] yaptığı işlev sadrazam'ın Divân-ı Hümâyûn'a başkanlık etmesi gibidir. Divanın belli başlı üyeleri ise beylerbeyi kethüdâsı, eyâlet kadısı ve subaşısı idi.

Eyâlet Divânı örfî konularda mutlak olarak yetkilidir. Ancak Eyâlet Divanlarında şer'i hususlarda alınacak kararlarda, Merkez'den atanmış olan kadı, İlmiye tarikinin oradaki temsilcisi olarak Divân-ı Hümâyûn'daki kadıaskerlerin görevini üslenmişlerdir. Divân efendileri Merkez'deki nişancı ve reisülküttab'ın; eyâlet defterdarı (mal defterdarı) da akçalı işlerin sorumlusudur.

Eyâlet Divânı'nda alınan kararlar beylerbeyinin buyruldusu ile kesinleşir ve çıkışı deftere kaydedilir. Eyâletin tüm defterleri, iki nüsha olarak hazırlanır; orijinalleri Divân-ı Hümâyûn'a yollanır, ikinci nüshaları da Eyâlet Divânı'nda saklanır.

Divan oturumlarında Merkez'den gelen emirler, kararlar görüşüldükten, genel yönetim kararları alındıktan sonra, halkın bizzat ya da yazılı olarak şikayetleri dinlenir karara bağlanırdı. Eyâlet Divânı'nda verilen kararlardan hoşnut kalmayanlar, "haksızlığa uğradığını ileri süren herkes" en üst düzey müracaat merci'i olan Divân-ı Hümâyûn'a da başvurabilirler. Bununla beraber Divân-ı Hümâyûn, örneğin yerel soruşturma gerektiren bazı konularda olduğu gibi, kendi yetkilerini eyâlet divânı'na devredebilir.

(2) Merkez'in Yöneticileri

Bunların en önemlileri Divan'da yer alan Kadı, Kapı Kethüdası, Tımar Defterdarı, Hazine Kethüdası ve Tezkirecidir. Eyâlet divanındaki görevleri Merkez'de Divan-ı Hümâyûn'unda bağlı oldukları âmirlerinin işlerinin eyâletlerdeki uzantısıdır.

(a) Tımarlı Subaşı

Subaşılık, Osmanlı Beyliği'nde kadılıktan sonra gelen bir makamdı. Devlet büyüyüp, sınırları genişleyince Fatih Sultan Mehmed döneminde bu hizmet "mirî" ve "tımarlı" olmak üzere ikiye ayrıldı.

Tımarlı subaşılar, sancakbeyinin yardımcısı durumunda ve sancak merkezlerine bağlı küçük idarî birimlerin yöneticileridir. Görevlendirildikleri

141. Tanzimatla birlikte Eyâlet Divânları kaldırılmıştır.

kasabaların dirlik ve düzenini sağlarlar. Merkez'den gerektiğinde kendilerine doğrudan da hüküm gönderilirdi.

Savaşlarda tımar sahibi olarak cebelüleriyle sefere katılırlar. Vergiler ve para cezalarının tımar karşılığı olan bölümünü kendilerine ayırırlardı. Diğer taraftan kazalarda "toprak subaşısı" ve köylerde "köy subaşısı" denilen görevliler de vardı.[142]

(b) Kale Dizdarı

Dizdarlar Kapıkulu Ocaklarının orta yayabaşı'ları arasından atanırdı. Kalelerin onarım ve bakımı, savunması, güvenliği ve yönetiminden sorumluydular. Gece ve gündüz kaleden ayrılamazlardı. Dizdara yardımcı olarak kale ağası, bulunurdu. Yerlikulu, gönüllü, beşli, azap, atlı ulufeci denen askerlerden oluşan kale mustahfizlarının komutanı ve kale halkının da mülki amiridir. Dolayısıyla hükümler doğrudan adına çıkarılırdı.

Yurdiçi kalelerin dizdarları ise bölge güvenliğinden sorumludurlar. Diğer taraftan Yedikule, Rumeli Hisarı ile Amasra ve Sinop kaleleri hapishane olarak kullanıldıklarından bu kalelerin dizdarları mahkumların muhafazası ve cezaların infazını sağlamakla yükümlüydüler.

Dizdar'lara tımar verilir, ya da ulûfe bağlanırdı.

(c) Sancakbeyi

Sancakbeyleri bir tuğlu'dur. Rütbesi mirmiran ve sancakları "paşalık" olanlara iki tuğ verilirdi. Eyâlet teşkilatında "mirliva" unvanını haizdir. Sancakbeyi beş ilâ on kazalık yerin mutasarrıfı ve tımarlı sipahisinin de kumandanı olduğundan "ümera" sınıfından sayılır. Bunlar sancaklarındaki davaları dinlerler, «icrâ-yi ahkâm-ı Şeriat» ederlerdi. Memur oldukları sancakta "hıfz ü hırâset[143]-i râiyyet ve zabt ü rabt ve def-i mezâlim ve umûr-i seyf ve siyâset'le memur" idiler. Kuruluş ve yükselme dönemlerinde bazı sancakbeyliklerine deneyim kazanmak için şehzadeler de atanırdı.

Fatih Kanunnâmesi'nde Divan'dan bahsolunurken sancakbeylikleri hakkında ahkam konulmuştur: "Sofa-i Divan-ı Âli'de oturmak beylerbeyilerin yoludur ve beylerbeyiler vüzera altına, defterdarlar, Kazaskerler altına otururlar. Sancakbeyleri taşrada otururlar."

---

142. Konar göçer toplulukların yöneticilerine de "subaşı" denilmekteydi.
143. Saklama ve koruma

Sancakbeyleri, gönderildikleri sancakların önemine göre dirlikleri farklı idi. "Dirliği dört yüz bin akçaya varan sancakbeyi Beylerbeyi olurdu.Ve sancakbeyleri, beylerbeyiler gibi altmış bin akça ile tekaütlük hakkına sahiptiler. Vezirlerle diğer devlet erkânı gibi sancakbeyi oğullarına otuz bin akça zeamet verilirdi.[144]

Sancakbeyleri'nin Divan'a gelirken giyecekleri elbise, yanlarındaki hademe, oturacakları yer ve Padişah'ın huzuruna girişleri Beylerbeyileri gibidir.[145] Ancak Huzur'da kalamazlar. Huzura ne suretle girecekleri de kanunnâmede gösterilmiştir.[146] Sancakbeyleri teşrifat'da beylerbeyilerden sonra fakat kendilerine "tabıl ve a'lem" verildiği için kuzat'tan önce gelirler.[147] Sancakbeyleri, vezaretsiz beylerbeyiler gibi infisallerinden sonra bütün salahiyyetleri kalkardı . Sancakbeyliği en az iki yüz bin akça ile tevcih olunur, gayretleri görülürse hasları arttırılırdı.[148]

Kaptanpaşa Eyâleti'nin sancakbeylerine "deryabeyi" denilir. Bunlar kendi sancaklarındaki zeamet ve tımar sahipleriyle birlikte, 1-3 gemi donatarak donanmayla sefere katılırlardı.

(d) Mirmiran

Mirmiran, On sekizinci yüzyılın başında büyük sancaklara ya da birkaç küçük sancağı kapsayan bölgelerde beylerbeyi'nin bir altındaki rütbedir.

On sekizinci yüzyıl boyunca Anadolu'daki eyâlet ve sancakların çoğunun yöneticileri, yörenin önde gelenleri arasından atanan mirmiranlardı. Bunların kendi yörelerinde sancakbeyliği ve mütesellimlik, cephelerde de başbuğluk ve seraskerlik yapmaları gelenekleşti. Başarılı olanlara vezirlik rütbesi verilerek ödüllendirildi ve beylerbeyliğe atandı. Başarısız olanlar ise

144. Fatih Kanunnâmesi

145. Fatih Kanunnâmesi'nde Sancak beylerine yazılacak elkabı bile tayin edilmiştir: "Kıdvet-ülümera'il-kiram sahih'ül-iz ve'l ihtişam el-muhtass-ı bi-mezîd-i inâyet'il-melîk'il-allâm."

146. Sancak beyleri hil'at ve destbus için Dîvan-ı Hümâyûna gelmek lazım gelse mücevveze ve çatma kapaniçe üst giyerler ve orta raht ve orta abayi ve çifte gümüş zincirli ata binerler, iki şatır bir mataracı ve bir tüfekçi istihdam ederler. Sair hüddam istihdam etmekte hemen Beylerbeyiler gibidir, eğer vus'ati var ise. Dîvan-ı Hümâyûna geldiklerinde Hazine semtinde otururlar ve taam mahallinde kapıcılar matbah-ı amireden taam getirip it'am olunurlar. Hazine önünde hil'at giydikten sonra destbus için Arz odasına vüzera-yi izamın akaplerince giderler ve huzur-ı Hümâyûn'da takbil-i zemin ettikten sonra asla tevakkuf etmeyip çıkarlar, doğru kendi evlerine azimet ederler." Tevkiî Kanunnâmesi.

147. "Sancak beyleri ahkamda Beylerbeyilerden sonra ve kuzattan mukaddem yazılır. Kanun-ı kadim budur. Zira Sancak beyleri mutasarrıf oldukları sancaklarında tabl ü a'lem sahibi valilerdir." Tevkî'i Kanunnâmesi

148. Aynî Ali Efendi , Kavânin-i Al-i Osman der Mezâmin-i Defter-i Dîvan.

mirmiranlık rütbesi geri alınarak cezalandırıldı. Mirmiranlar taşra vezirleri gibi kapı halkı bulundururlardı. Buyrulduları da vezir buyruldusu gibi geçerliydi. Teşrifatta İstanbul kadısına eşitti. Mirmiranlara "mirmiran hassı" adı altında ikinci sınıf dirlikler, başarılı olanlarına geliri fazla malikâneler verilirdi.

Kaptanıderya'lara, güçlü âyan ve derebeylerine iki tuğlu mirmiranlık verildi. Teşrifat'ta İlmiye'nin Haremeyn Mevleviyeti'ne göre bir üst düzeyde gelirdi.

(e) Beylerbeyi

Eyâletlere veya sancaklara gönderilen yeni beylerbeyleri[149] veya sancakbeyleri tayin beratları paşa sancağı kadısı tarafından şer'iyye siciline kaydedildikden ve halkın önünde okutulmasından sonra göreve başlarlar. Sadrazam'ın bütün ülke üzerinde Padişah'ın vekili olarak nasıl mutlak yetkisi varsa, beylerbeyileri de kendi eyâletlerinde tıpkı sadrazam gibi saltanatın vekilleridir.

Rumeli'de sefere çıkılmışsa Padişahın sağında eyâlet askerleriyle Rumeli beylerbeyi , solunda ise Anadolu beylerbeyi yer alırdı. Anadolu seferlerinde bunun tersi olurdu.

Eyâletin özelliğine göre sayıları bazen 3-4 bini bulan Sarıca, Sekban, Levend, Tüfekçi, Deli denilen milis ve başıbozuk birlikleri gibi kolluk kuvvetleri bulunurdu. Bunların giderleri ve maaşları, paşa sancağı ile öteki sancaklardan ayrılan haslar, tekâlif-i örfiye türünden vergi gelirleriyle karşılanırdı. Yönetimine getirildiği eyâletin paşa sancağına kendi özel kolluk kuvvetleriyle gelen beylerbeyleri, başka bir yere gönderildiğinde de bütün hizmetlilerini yanında götürürdü.

On altıncı yüzyılda çıkarılan bir kanunnâme ile Osmanlı devletinde o sıralarda sayıları kırk civarında olan "beylerbeyi"ler, vezir rütbesinin bir alt sırasında pâye aldılar. Vezirin üç tuğuna karşılık beylerbeyinin iki tuğu vardı. Beylerbeyleri Saray mensupları, yeniçeri ağaları ve sancak beyleri arasından seçilirlerdi.

Beylerbeyiler eyâlet içinde istedikleri tayinleri yaparlar ve devlet işlerini görürler, dava dinlerlerdi. Eyâlet'de cereyan eden iyi ve kötü herşey kendilerinden sorulurdu. Eyâletleri dahilinde bütün ümerâ, kadılar ve hükümet memurları onun emrine itaatle yükümlüdür.

---

149. Kaptan Paşa Eyâleti'nin Kanunnâme'sine göre beylerbeyi, kaptan-ı derya'dır.

Beylerbeyleri önceleri, tımar ve zeamet dağıtmak konusunda tam yetkiliyken On altıncı yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra ancak çok küçük tımarları verebilme hakkına sahip oldular.

Merkezden çıkan hükümlerde beylerbeyilerin üzerine vezirlerden başka kimsenin adı yazılmazdı. Rumeli beylerbeyinin diğer beylerbeyilerden farkı, hükümlerde adının önüne «Paşa» ve «dâme maalihû»[150] unvan ve dualarının konulmasıydı.

Aynı zamanda vezir olan beylerbeyi civar eyâletlerin beylerbeyilerine de hüküm gönderebilirdi.[151] Atandığı eyâlete giderken ya da görevden alındığında Merkez'e dönerken yollarda vezir olarak davaları dinler ve üzerine düşen görevi yapardı. Ancak beylerbeyi'si "vezir" rütbesinde olan eyâletlerden geçerken dava dinlemezdi.[152]

Görevden alınan beylerbeyi vezir rütbesinde değilse, hükûmetten de ayrılmış sayılırdı. Bununla beraber isterlerse Divan'da bulunmak yetkileri vardı.[153]

Beylerbeyilerin Divan-ı Hümâyûn'a geldikleri zaman vüzerâ-yı izam gibi mücevveze ve kumaş üst ve lokmalı kumaş iç kaftanı giyerler, ağır raht, ağır abayî ve çifte gümüş zincirle müzeyyen ata binerlerdi.

Eyâletin tımarlı sipahî ordusundan mülkî ve askerî yönetici olan beylerbeyi sorumludur.[154] Ama eyâlet yeniçerilerinin ağaları da beylerbeyinden bağımsızdılar. Beylerbeyi kapı halkını kendi oluşturur, tayin edildiğinde onları da getirir. Beylerbeyleri Padişahın iktidarının temsilcisi olarak merkezin emirlerini, kadıların kararlarını uygulardı. Eyâletlerin bağımsızlığa özenmelerini engellemek için beylerbeylerinin sık sık yerleri değiştirilmekteydi.

Eyâlet'in idârî bölümlenmesi sancaklara, sancaklar da kazalara ayrılmıştır. Beylerbeyleri de vezirler gibi "paşa" unvanını aldıklarından idaresinden sorumlu oldukları sancağa "paşa sancağı" deniyordu. Yönetimin en küçük birimi ve temel modülü ise kadı ile subaşının yönetiminde olan "kaza"dır. Kadılar ve mal defterdarları kararlarında bağımsız olup doğrudan merkeze bağlıydılar.

---

150. "Allah yüceliğini devam ettirsin" anlamındadır.
151. Beylerbeyinin vezareti var ise velâyet-i amme'si emîr-ül-ümera'dan ziyâdedir. Kendinin eyâleti etrafında olan beylerbeyiler dahi ana müracaat edip fermanına inkıyat gösterirler.» Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi.
152. Vezaretle olan beylerbeyiler eyâletlerinden mazul olsa Asitane'ye gelinciyedek dava dinleyip hükm-i vezareti icra eder, mansıplarına azimetlerinde de kanun budur. Meğer kendi gibi bir vezirin eyâletine uğraya, ol zaman ana havale eder.» a.g.e.
153. Bir maslahat için mazul beylerbeyiler girse veya mazul bey girse mazul beylerbeyiler vüzera altına nişancı altına ve mazul beyler defterdarlar altına otururlar.» Fatih Kanunnâmesi
154. Cezayir, Tunus ve Trablusgarp eyâletleri yerli "dayı"lar tarafından yönetilmekteydiler.

Eyâletlerin yönetimi, önceleri Mısır dışında iki tuğlu paşalara (beylerbeyi) verilirken[155] daha sonra Budin, Yemen, Bağdat'a vezir rütbesi ile valiler atandı. Diğer taraftan Kubbealtı'nda vezir sayısının artmasıyla artık diğer eyâletlere de vezir pâyesinde beylerbeyleri atanmağa başladı.

Beylerbeylerinin en az 400 000 akçe gelir getiren çeşitli değerde dirlikleri olurdu.

(3) Yerel Yöneticiler

Yerel yöneticiler Merkez'in onayına bağlı bir prosedür içinde göreve gelirlerdi. Örneğin her ne kadar kendilerine hizmetleri karşılığı olarak dirlik tevcih edilmiş olsa da tımarlı sipahiler ile devlet arasında kamu hukuku açısından ilişkiler vardır. Kendisine bazı görevleri yerine getirmek şartıyla rakabesi devlete ait bir toprağın gelirlerinden yararlanma hakkı verilmektedir. Bunları aksattığı taktirde verilen hakların geri alınması hatta cezalandırılmaları da mümkündür.

(a) Timarlı Sipahiler

Timar sisteminde devletin ve reâya'nın karşılıklı hak ve yükümlülüklerini belirleyen kanunnâme'ye göre "tahrir" (yazılım) denilen işlemle her sancakta toprağı işleyen erkek nüfus, hâne sayısını, yetiştirilen ürünler, vergi miktarlarını, vergiden muaf olanları "Mufassal" adı verilen defterlere kaydediliyordu. Timarlı sipahi sulh zamanında mutlaka kendi bölgesinde ve sancağında yerleşmek zorundadır. Ancak sipahilik yerli asâlet sınıfı oluşturmaz. Zira dirlikler şahsın kendisine değil, tımarı yönetmek şartıyla göreve bağlı olarak verilmektedir.

"Tımar", timar beyi olma vasfını kazanmış sipahilere; "zeâmet", yararlığı görülen timar sahipleri ile Divân-ı Hümâyun çavuşları ve müteferrikalarına verilirdi.

■ *Benevbet Tımar Sahipleri*

Yararlanma hakkı birkaç kişi üzerinde olan tımar'dır. Kullanılış biçimine bağlı olarak bu tür tımara "münâvebeli tımar", "münavebe tımarı" da denirdi. Bu tımardan yararlanma hakkına sahip olan hissedarlar sıra ile, nöbetleşe sefere giderlerdi. Benevbet tımar verasetle oğullara geçer, eğer yoksa ha-

155. Kanunî Sultan Süleyman döneminin sonuna kadar.

rice verilirdi. İntikal aynı şartlarda yani "benevbet tımar" olarak yapılırdı. Oysa kendisine verasetle "tımar" intikal eden bir kişi onu "benevbet tımar"a dönüştürebilirdi.

(b) Zâim'ler

Kendilerine yıllık geliri 20 bin akçenin üstünde beratla dirlik verilen seyfiye mensuplarına, yörük, voynuk, müsellem ve yaya beylerine "zaim" denirdi. Zaim'ler bulundukları şehir ve kasabalarda subaşılık görevini de üstlenirlerdi. Dolayısıyla zaimlerin, dirliklerinde oturmaları kanun gereğidir.[156]

Zeametler serbest tımar sayıldıklarından zaim'ler dirliklerinde tam yetkilidirler. Ve cebelüleriyle alaybeyi pâyesiyle sancakbeyinin buyruğunda sefere katılırdı. Ancak sefer sona erdiğinde artık sancakbeyinin emrinde değildir. Toprağında suç işleyenleri yakalamak ve kadı önüne sevk etmek yetkisi vardı. Nitekim sancakbeyi ya da subaşı bile dirliğin iç güvenliğine karışamazdı.

(c) Çeribaşılar

Diğer taraftan bir kaza içindeki birkaç tımarın yer aldığı nahiyelerde bulunan tımarlı sipahiler çeribaşı'na bağlıdır.

Çeribaşılar Müsellem, Voynuk, Evlâd-ı Fâtihan gibi milis eyâlet askerlerinin zabitidir. Tımar veya zeamet sahibidirler. Bir nahiye içindeki tımarlı sipahiler çeribaşı'na, birçok nahiyelerden oluşan bir kaza bölgesindeki çeribaşılar da, hiyerarşik düzen içinde "alaybeyi"ne bağlıdırlar.

(d) Alaybeyleri

Zeamet sahibidirler. Sayıları eyâlet'in kaza sayısına ve büyüklüğüne göre değişirdi. Müsellem, Voynuk, Evlâd-ı Fâtihan çeribaşıları alaybeylerine bağlıdır. Alaybeyleri ise sancakbeyine bağlıdır. Seferde çeribaşıların kendi bölgelerindeki tımarlı sipahiler ve cebelü'leri toplayarak alaybeylerinin emri altına girer sonra hep birlikte sancakbeyi'nin kuvvetlerine katılırlardı.

---

156. Yüksek gelirli zeamet verilen Dergâh-ı Âli kapıcıbaşıları, Dîvan-ı Hümayun katipleri, Dîvan çavuşları zamanla dirliklerine gitmemeye başlamışlardı.

(e) Eşraf ve Âyan

Beylerbeyi ve sancakbeyilerinin erkânı ile yeniçeri serdarı, kadı, müderris,gibi Merkez'e bağlı pâyeli ve rütbeliler dışında bir Osmanlı şehrinin ileri gelenleri yerli halktan ulemâ, imam, hatib gibi ilmiyye müntesibi, tarikat, tekke, zaviye şeyhleri gibi tasavvuf erbâbı, ma'zul ve mütekaid askerler, zengin tüccarlar, esnafın yaşlı ve güngörmüşleri [157], mukata'a, malikâne ve çiftlik sahipleri, vakıf mütevellileridir.

Ancak zamanla Osmanlı şehirlerinde merkezden gönderilen memurlar dışında, yani "Enderun'dan çıkma" olmayan ve yerli halk içinden seçilen, devletle halk ilişkilerini düzenleyecek yeni bir "yönetici zümre" oluştu. [158]

Bu idâreci zümre müslüman ahali için "eşraf ve âyan", gayrimüslimler için, bazı müelliflerin "hristiyan âyan" dedikleri, "kocabaşı, papaz ve knez"lerdir.[159]

Bunlar genel olarak yerel itibarlarıyla yönetimle yönetilenler arasındaki iletişimi, dengeyi sağlayabilecek nitelikte tanınmış ve zengin kişilerin oluşturduğu seçkinler zümresidir.

Bir ferman geldiğinde, beldenin kadısı, şehrin âyan ve eşrafını, lonca kâhyalarını ve imamları topluyor, halkın temsilcileri ve vekilleri olarak Padişahın emrini kendilerine bildiriyordu. Seyyid ve şeriflerle Şeyhülislâmın vekili olan müftü de eşraftan sayılırdı. Bunlar toplumun hem zengin, hem de nüfuzlu kişileriydi. Âyan da zenginlik ve nüfuz açısından onlardan geri kalmazdı.[160] Âyanların görevleri genel olarak şunlardı:

- Devletle halk arasındaki irtibatı sağlamak,
- Kazalarda asayişin temini,
- Kanuna göre tahakkuk ettirilmiş vergilerin tahsili,
- Narhın sabit tutulması,
- Kazalarda kaza'i fonksiyonlar dışında idari ve askeri bütün işlerin görülmesinde kadılardan bu görevleri devir almak,
- Gerekli hallerde asker celbini sağlamak,

---

157. a.e. s .6,8
158. Özkaya, Osmanlı Devleti'nde Âyanlık, s. 9
159. Vuzo Nagata, Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyanlık Müessesesi, s. 5
160. Literatürde "âyan"lık görevinin karşılığı olarak bazen günümüzde büyük şehir belediyelerine bağlı kaza belediyesi reisi anlamında "gouverneur d'arrondissement", bazanda daha geniş bölge ve eyâlet reisleri anlamında "gouverneur de departement, de province" benzeri olarak kabul edilmiştir. Bununla beraber görevleri dışındaki statülerini belirleyen "notable de ville" de denilmiştir. V. R Mutafcieva, J. Thiery ve O. Schlechta-Wsserd, F. Miller, Uzunçarşılı'dan naklen Nagota, a.g.e. s. 4

- Müslüman ahalinin "nefir-i amm" için çağrılması, (asker toplama)

- Osmanlı Devleti hudutları dışına zahire, hayvan vd. malların kaçırılmamasına ve,

- Bazı eşyaların kaçak olarak yurdiçine girmesine mâni olmak,

- Menzilhanelerin tesisini sağlamak,

- Posta örgütünün işlemesini sağlamak,

- Sınır kal'alarının tamir, bakım ve inşaatına yardım etmek ve oralara zahire temin etmek,

Yukarıdaki görevler özetlenirse "Kazalarda âyanlık vazifesi gören bir kimsenin, yalnız kaza'î işleri hariç, ne yapmağa kudreti yetmiş ise herşeyi yaptığı" söylenebilir.

Âyanlık kurumu menşe itibariyle hükümetin herhangi bir emriyle kurulmuş bir müessese değildir [161]". Âyanlar "eşrâf-ı belde" arasından halk tarafından seçilirler. [162] Ve seçildikleri kazalarda nüfûzlarını koruyabildikleri sürece âyanlık yaparlardı. "Kötü hareketlerinden şikâyet edildikleri için âyanlıktan azil edilenlerin çoğu zaman ya bir müddet "kale-bend" kaldıkları veya bazı hallerde kaza halkına belli miktarda "nezir parası" ödemek şartıyla kazadan uzaklaştırıldıktan sonra "kendi halinde olmak üzere" affedilmektedir. [163]

On yedinci ve On sekizinci yüzyıllarda Devletin mâli ihtiyacı sebebiyle timarlar iltizama verilmeye başlayınca eyâlet askerlerinin önemi azaldı ve Merkez'in taşra ile ilişkisi daha çok malî bir nitelik aldı. Taşra yöneticileri de eyâletlerde nüfuz ve servet sahibi âyan zümresi karşısında güçsüz kaldılar. Ve böylece "taşra hanedanları" oluştu. [164]

(f) Voyvoda'lar

Macarca, Slovence, Eski Bulgarca ve Sırp-Hırvat dillerinde "voyvoda" (temelde aynı olmakla beraber bazı fonem farklılıklarıyla) "başbuğ- komutan, başkan" anlamlarına gelir. Eflâk ve Buğdan Osmanlı egemenliğine geç-

161. Nagata, s.2
162. a.g.e. s.5
163. a.g.e. s.6
164. İkinci Mahmud âsi paşalara ve derebeylerine savaş açarak eyâletlerde merkezi yönetimin denetimini yeniden sağladı. 1826'dan sonra eyâletler geniş askeri ve mali yetkiler verilen "müşiriyet"ler biçiminde yeniden düzenlendi. Tanzimat'tan sonra eyâletlerin mali işleri yalnızca mütesellimlerin sorumluluğuna verildi. Daha sonra Batı etkisiyle eyâletlerin yönetiminde önemlı değişiklikler oldu: valilerin sorumluluklarını paylaşmak üzere "eyâlet meclisleri" kuruldu ve eyâletlerin sınırları küçültüldü. 1864'te eyâletler vilayetlere dönüştürüldü.

tikten sonra, liderleri "voyvoda" unvanını devam ettirdiler. Diğer taraftan İstanbul'da gayrimüslimlerin oturduğu Galata ve Pera bölgelerinin yöneticilerine de "voyvoda" denilmekteydi.

Onyedinci yüzyıldan itibaren Beylerbeyi ve sancakbeyleri kendilerine tevcih olunmuş eyâlet ve sancakların mülhak kazalarına, görevlilerden veyahut ileri gelenler arasından halkın istediği kişileri voyvoda tayin ederlerdi. Vezirler ve mirmiranla beraber sefere gittikleri zamanlarda kendi bölgelerindeki küçük birimleri bu "voyvoda"lar ile idare etmek zorunda idiler. Bunlar mansıp gelirlerini toplar ve kendilerine gönderirlerdi. Voyvodalara merkezce Mukataat Hazinesi Kalemi'nden "evâmir-i şerife" verilirdi.

Kıtlık, doğal âfet vesâir sebeplerle gelirleri azalmış bölgelerin vâridâtı, vezir ve mirmiran'lık tevcih edilmeğe yetmeyeceğinden, böyle yerler doğrudan doğruya mütesellim olarak tayin edilmiş "voyvoda"larla idare olunurdu.

b. Yönetim

Ülke bütününde yönetsel bölümlemenin en büyük birimi "eyâlet"tir. Taşra teşkilâtı[165] toprak ve askerlik rejimleri bakımından "dirlik düzeni"nin geçerli olduğu "tımarlı eyâletler", tımar düzeninin uygulanmadığı "müstesna (salyâneli) eyâletler" ve yarı özerk "mümtâz eyâletler" olarak üç ayrı sisteme bağlanmıştır.

Ancak "Haremeyn" denilen Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere ise eyâlet sisteminin dışında tutulmuşlardı.

(1) Tımarlı Eyâletler

On altıncı yüzyıl başlarında Rumeli, Anadolu, Eyâlet-i Rum ve Karaman olmak üzere dört eyâlet bulunmaktadır. Aynı yüzyılın ikinci yarısından sonra yeni fetihler sebebiyle ya da büyük eyâletlerin parçalanmasıyla yeni eyâletler oluştu. On yedinci yüzyıl başında eyâlet sayısı 32'ye yükselmişti. Bunlardan 23'ü doğrudan timar sistemine bağlı eyâletlerdi .[166]

---

165. On sekizinci yüzyılda askerî ve ekonomik sebeplerle bazı eyâletlerin yönetimi "malikâne ve mukata'a" yolu kullanılarak âyana bırakıldı; diğer taraftan iki eyâletin ya da birkaç sancağın yönetimi de tek bir vezire verildi.

166. Bunlar "Rumeli, Anadolu, Karaman, Budin, Temeşvar, Bosna, Cezâir-i Bahr-i Sefîd [Kaptanpaşa], Kıbrıs, Zülkadriye (Alaüddevle ya da Maraş) Diyarbakır, Eyâlet-i Rum (Amasya -Tokat ya da Sıvas], Erzurum, Şam. Trablusşam, Haleb, Rakka, Çıldır, Trabzon, Kefe, Musul, Van, Şehrizor, Kanije, Eğri ve Özi"dir.

(2) Kaptan Paşa Eyâleti

Kanunî devrinde merkezi Gelibolu sancağı olmak üzere Kaptanpaşa veya "Cezâyir-i Bahr-i Sefîd" Eyâleti olarak adlandırılan bir eyâlet teşkil edildi.

Kaptanpaşa Eyâleti, Anadolu'ya yakın Ege Adaları ile kıyı kesiminin bir bölümünü ve Cezayir'i (Cezâir-i Garb) içine almaktaydı.[167] Sıralamada Anadolu Beylerbeyliği'nden sonra gelmekteydi. Eyâletin beylerbeyliği, (yönetim işlerini kendi tayin edeceği bir vekille yürütmek üzere) kaptan-ı deryâ'ların uhdesine verildi.[168]

Kaptan Paşa Eyâleti Kanunnâmesine göre beylerbeyi, kaptan-ı derya olmakla beraber görevinin gereği yılın yarısında seferde bulunmasından dolayı, Eyâlet'i kendi seçtiği vekili yönetir.

Bununla beraber Kaptanpaşa, eyâletin sancaklarında tımar ve zeamet tevcihlerini yapmağa yetkili idi. Kaptan Paşa Eyâleti'ne bağlı tüm zeamet, tımar tevcihatı ve "mensuhat" adı verilen çiftlikleriyle ilgili işlemler Derya Kalemi'nde tutulurdu. Kaptanpaşa'nın haslarından her sefere çıkışta iyi yetişmiş, 1.000 cebelû götürmeleri, başka bir deyişle hazır bekletmeleri gerekliydi.

Bu büyük eyâlete Gelibolu, Eğriboz, İnebahtı, Midilli, Sığacık, Kocaeli, Mora'da Karlı-ili ve Mezistre, Sakız, Mehdiye, daha sonra Kıbrıs sancakları dahildi. Bu eyâletten savaş sırasında Donanma hizmetine 4000-4500 kadar asker gelir ve bunlar kaptan-ı derya kalemine kaydedilirlerdi.

Kaptan Paşa Eyâleti'nde tımar sahiplerine "Tersane tımar sipahisi" denilmekteydi. Bunlar kendilerine verilen tımarlar karşılığında Donanma için hizmet verirlerdi. Eyâlet'in sancak beylerine "deryabeyi", gemilerine de "bey gemileri" denilirdi. Deniz seferlerine en az ikişer gemiyle[169] katılmaları gereken deryabeyleri'nin toplam sefer gücü yaklaşık 8 bin askerdi.

(3) Müstesna Eyâletler

Sayda (Beyrut ve Suriye), Haleb, Bağdad, Basra, Musul, Bingazi, Mekke, Hicaz , Yemen, Habeşistan, Trablusgarb, Cezayir ve Tunus gibi halkı Müslüman olan eyâletler için daha gevşek ve özerk bir çeşit iltizam usulü olan

---

167. Mora'nın ve bazı adaların Osmanlıların elinden çıkması, Cezayir'in Fransız işgaline uğraması ile Kaptanpaşa Eyâleti iyice küçüldü. Nihayet 1867'de kaptan-ı derya'lık ve Kaptanpaşa Eyâleti birlikte kaldırılarak Cezâyir-i Bahr-i Sefid Eyâleti kuruldu.

168. İlk kez (1533/34) tarıhlerinde Barbaros Hayreddin Paşa'ya verilmiştir. Barbaros Hayreddin Paşa'dan sonra derya kaptanlığı "beylerbeyi" rütbesine yükseltildi ve aynı zamanda kapudan paşa'lara Cezâyir-i Garb Eyâleti'nin de beylerbeyliği verilmeye başlandı.

169. B.L. s. 3076.

salyane sistemi uygulanmaktadır. Yarı özerk olan "müstesna eyâletler" toprakları Merkez'den tımar olarak dağıtılamadığından Osmanlı idâresine girmeden önce aynı bölgede geçerli olan vergiler, bazı ufak değişikliklerle aynen devam ettirilmişlerdi. Dolayısıyla bu tür eyâletlere atanan beylerbeyleri bu bağlamda emanet yoluyla mültezimi de sayılırlar ve vergileri toplarlar. Aslında sistemin amacı yerli hanedanların ve beylerin otoritelerini zedelenmeden bölgenin yönetsel denetim altında tutulmasıdır. Daha sonraları salyaneler gerçek iltizama verilmiştir.

Nitekim On altıncı yüzyılda Osmanlı egemenliğine geçen Kuzey Afrika yüzyılın sonlarına doğru "Garb Ocakları" adıyla Cezâyir, Tunus ve Trablusgrap olarak üç eyâlete bölündü. Merkezî otoriteyi sağlamak için oralara gönderilen yeniçeriler ayrı birer ocak sayıldılar.[170]

Aslında bu üç eyâletin fiilen yönetimi giderek aristokrat bir yönetim kadrosu oluşturan yeniçerilerin "dayı" denilen bölük komutanları arasından seçimle gelen birinin eline geçti.[171] Eyâlet'te Osmanlı devletini temsil eden beylerbeyi'nin ancak sembolik bir durumu vardı.[172]

Örneğin, Hicaz'ın da bağlı olduğu Mekke'yi «Katade» soyundan bir şerif yönetirdi. Medine'ye ise «Şeyh üI-Harameyn» denilen saygın bir Saray hadımı gönderilirdi.[173]

(4) Mümtaz Eyâletler

Yarı özerk olan, örneğin Mısır, Sisam Beyliği, Kırım Hanlığı, Bulgaristan Prensliği, Eflak - Boğdan voyvodalıkları, Bosna-Hersek, Aynaroz gibi eyâlet-i mümtâze'ler'in[174] siyasî konumları birbirinden farklıdır.

Mısır, eyâlet-i mümtaze olarak bir kubbealtı vezirinin beylerbeyi olarak gönderildiği ilk Osmanlı eyâletidir.

Kırım Hanlığı, Eflak - Boğdan Voyvodalıkları ile Erdel Krallığı, Bosna-Hersek, Sisam Beyliği, iç işlerinde serbest ama Osmanlı yönetimine bağımlı devletlerdir. [175] Eflâk ve Boğdan mirîli eyâletleri ile Adriyatik kıyılarında

---

170. Örneğin Tunus'ta 40 bölük yeniçeri bulunmaktaydı.
171. On yedinci yüzyıl sonlarında, dayılık'ların ödedikleri vergiler ancak yeni seçilen dayı'nın onanması sırasında Padişah'a verilen hediyelere dönüşmüştür.
172. Osmanlı askerî yöneticilerine bağlı mahallî beylikler, örneğin Cezayir'de bedevî örgütlenmeye ve kabile düzenine döndü.
173. Üçok-Mumcu, a.g.e., s. 266
174. On yedinci yüzyılda belirginleşen Eyâlet-i mümtâze'lere "eyâlet-i muhtâre" veya "mîrilü eyâlet" de denilmiştir.
175. On sekizinci yüzyılda Sisam (Sâmos), Ondokuzuncu yüzyılda ise Sırbistan, Karadağ, Rumeli-i Şarki Vilayeti, Kıbrıs, Bulgaristan Prensliği ve Aynaroz da "eyâlet-i mümtâze" yapıldılar.

Dobravenedik (Dubrovnik) Cumhuriyeti ahalisi Hıristiyan dinindedir ve her yıl cizye ödemektedirler. Eflak ve Boğdan (Şimdiki Romanya) Merkez'den yollanan ve «voyvoda» denilen görevliler tarafından yönetilirdi. Voyvodalar iç işlerinde özerk olmakla birlikte, en ufak uygunsuzluklarında çok ağır cezalara çarptırılırlardı.[176]

Teşrifat'da hükümdar muamelesi gören içişlerinde özerk Kırım Hanlığı'na, komşusu Hıristiyan devletlere savaş açma izni verilmiştir. Ancak han, Padişahça seçilir ya da gene gerekirse işine son verilebilirdi. Sefere çağrıldığında kendisine "harc-ı rah bahası" (yol harçlığı) gönderilmekteydi.

Kafkasya'da yarı bağımsız ve vergiye bağlanmış Gürcü, Dadyan, Açıkbaş Krallık ve Meliklikleri vardır.

Özel imtiyaz antlaşmalarıyla yönetilen Osmanlı yönetimine bağlı devletler, antlaşmalarla saptanmış yönetim biçimine uymaları ve yıllık vergilerini ödemeleri, savaşlarda belirli miktarda askerle şartıyla iç işlerinde serbest bırakılmışlardı.

Diğer taraftan eyâlet olan Kıbrıs Adası sadrazamın has'sı sayıldığından beylerbeyisi yoktu. Ada bir «muhassıl»ı aracılığı ile yönetilirdi.

Musul'da da, Çıldır ve Diyarbakır eyâletlerinde yer alan Ekrad beyliklerinin beylerine verasetle geçen yönetim hakkı tanınmıştı. Devlet bu beyliklere akçalı yardımlarda bulunmakta, çıkarttıkları askerlerin masraflarını karşılamaktadır.

(5) Sancak'lar

Eyâlet sisteminde yönetsel alt bölüm sancaktır. Nitekim beylerbeyi'nin bulunduğu yönetsel bölgeye de "paşa sancağı" denirdi. Reaya'nın şer'i ve örfî vergi yükümlülükleri, ve çıkarılacak tımarlı sipahi sayısı sancak ölçeğinde belirlenirdi. Dolayısıyla nüfus ve arazi tahrirlerinden (sayımlarından) sonra, sancak kanunnâmeleri çıkarılırdı.

Sancaklar genel taksimatta eyâletlere bağlı olmakla beraber müstakil olanları da vardı.[177] Örneğin Osmanlı şehzadelerine "has" olarak verilen

---

176. Bu voyvodalar önceleri yerli Rumen prensleri arasından seçilmiş iken bu görev 1716 yılından başlayarak 1822 yılına kadar eski Bizans soylu aileleri içinden seçilen «Fenerli Rum beyleri» gönderilmiştir. ancak bunun sakıncalı olduğu anlaşıldığından Feneli Rumlara, voyvodalık görevi verilmiştir.

177. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Rumeli Eyâleti 24, Anadolu Eyâleti 14 sancaktır. Seyahatnamede eyâletlerle sancaklar şöyle gösterilmiştir: Karaman Eyâleti 7 , Bosna Eyâleti 8, Kaptan Paşa Eyâleti 11, Mora Eyâleti 5, Budin Eyâleti 2, Kanije Eyâleti 7, Uyvar Eyâleti 5, Tamışvar Eyâleti 6, Varat (Nagyvarat 1660-1692) Eyâleti 5, Erdelistan Eyâleti 4 , Özi (Silistre) 11, Kıbrıs Eyâleti 7, Girit Eyâleti 3, Şam Eyâleti 9, Trablusşam Eyâleti 5, Halep Eyâleti 7, Adana Eyâleti 4, Di-

mıntakalara da «Sancak» denirdi. Nitekim Kapudân Paşa'ların rütbesi önceleri sancakbeyi derecesinde idi. Gelibolu Tersanesi kurulduktan sonra "Deryabeyi " ünvanıyla bağımsız olarak (daha sonra eyâlet paşa sancağı'na dönüşecek olan) Gelibolu Sancak Beyliği verildi. Kaptanpaşa Eyâleti kurulduktan sonra da kendisine bağlı sancak beylerine de "derya beyi" denildi.[178]

Diğer taraftan özellikle doğu Anadolu'da[179] bazı sancaklar da, huzurun bozulmaması için "ocaklık ve yurtluk" olarak aşiret hanedanlarına bırakılmıştı.

Sancağın en büyük amiri merkezî idârenin atadığı sancakbeyi'dir. Kendi yönetim bölgesini temsil eden bir "sancak"ın da muhafazasına memurdur.[180] Savaşta ve toplanma yerlerinde tımarlı sipahiler kendi beylerinin sancağı etrafında yer alırlardı.

(6) Şehzâde Sancakları

Osmanlı şehzadeleri, devlet yönetiminde eğitilmeleri amacıyla Anadolu'nun eski beylik merkezleri olan Konya, Manisa, Trabzon, Kastamonu, Kütahya, Çankırı, Aydın, Amasya ve Teke[181] sancaklarına sancakbeyi olarak gönderilmektedirler. Anadolu dışındaki tek şehzade sancağı Kefe[182] idi.[183]

Sancakbeyliğine gönderilen şehzadeler, yanlarında lala, silahdar, mirialem, kapıcıbaşı, imrahor, solaklar ve peyklerden oluşan kapı halkı ile birlikte halkın "Şehzade Alayı" dediği bir törenle uğurlanırlardı. Sancağa çıkan şehzade, hocasını da yanında götürürdü. "Çelebi Sultan" ünvanıyla anılan şehzadelerin maiyetlerinde bir veya birkaç "lala" bulunurdu.

Diğer taraftan On altıncı yüzyılın sonlarına kadar yönetim eğitimi yapmaları için eyâletlere vali olarak gönderilen şehzadelerin eyâlet divânları

---

yarbekir Eyâleti 19, Kars Eyâleti 5, Çıldır Eyâleti 13, Trabzon Eyâleti 4, Raka Eyâleti 7, Bağdat Eyâleti 13, Trablusgarp Eyâleti 3, Musul Eyâleti 6, Van Eyâleti 13, Erzurum Eyâleti 18, Şehrizor Eyâleti 20' sancaktı.

178. On yedinci yüzyıl ortalarında Kaptanpaşa Eyâleti sancaklarında 138 zeamet ve 1.434 tımar vardı. B.L.

179. Örneğin On altıncı yüzyıl başlarında Safevî'lerle yapılan savaşlar sırasında.

180. Nitekim eyâletin çeşitli sancakları içinde beylerbeyinin oturduğu "Paşa Sancağı" olarak anılırdı

181. On dördüncü yüzyılda kurulan Tekeoğulları Beyliği'nin Antalya ve Fethiye dolaylarındaki bölgesi.

182. Kırım'ın güney kıyısında "Küçük İstanbul" diye adlandırılan kent.

183. Babasına karşı ayaklanan Şehzade Selim [Yavuz Sultan Selim]'e Rumeli'de Semendire Sancakbeyliği verilmiştir.

da, Divân-ı Hümâyun'un tam bir küçültülmüş modeli sayılır. Nitekim şehzadelere «kendi adlarına tuğra çekme» yetkisi de verilmiştir. Eyâletlerinde bir hükümdar gibi davranırlar. Hatta bu sebeple Divân kurulu üyeleri arasında nişancı da vardır. Kendi adlarıyla hüküm yazarlar, tımar verirler, atamalar yaparlardı. Yaptıkları atamaları ve verdikleri tımarları Merkeze bildirmek zorundadırlar. Tahsisatları 1-2 milyon akçe arasındadır. Ancak hükümranlık simgeleri bağlamında para bastıramaz ve hutbe okutamazlardı. Dolayısıyla bütünüyle bağımsız olmadıkları ve Divân-ı Hümâyun'un denetiminde bulundukları görülüyor.

Ancak Sultan İkinci Selim devrinden itibaren yalnız veliahd olan (en büyük) şehzade Sancak'a gönderilmiş ve Manisa Sancağı veliahd Şehzade Sancağı olmuştur.

On yedinci yüzyıl başında bu uygulama da kaldırıldı.[184]

184. 1595-1603 Sultan III. Mehmed döneminden sonradır.

D.

YARGI

Padişah'ın emirleri yasa niteliğinde sayılsalar bile, daha önce görüldüğü gibi, yasama erki sınırlı ve koşulludur. Örneğin yasalar Kur'an hükümlerine karşı ya da onlarla çelişkili olamazlar. Dahası Padişahlar hanedân hiyerarşisi gereği başta Fatih ve Kanunî Kanunnâmeleri olmak üzere "ecdâd-ı i'zam"ın tüm yasalarına saygılıdırlar. Başka bir deyişle hiçbir yeni yasa yürürlüktekilerle ters düşemez. Bu hususun denetlenmesi ile "müfti-i kanun"[1] denilen nışancı görevlendirilmiştir. Diğer taraftan yasa geleneklere, âdetlere aykırı olmamalıdır. Nitekim yeni katılan ülkelerin yasaları bile "öteden beri uygulandıkları" biçimde bırakılmışlardır.

Şeriat hükümleri çerçevesinde görülen davaların kararları da ulû'l-emr (kanun koyucu) olan Padişah'ın vekili kadılar tarafından verilmektedir. Bu kararları artık Padişahın kendisi bile değiştiremez. Böylece Osmanlı ülkesinde hem hukukun üstünlüğü ve hem de yargının bağımsızlığı sağlanmış olmaktadır. Ne var ki "hüccet-i dâfia, hüccet-i müteaddiye"[2] gibi yeni delillerle Dîvân-ı Hümâyun'a başvurularak bir mahkeme kararına itiraz etmek ve davanın yeniden görülmesini istemek her zaman mümkündür.

1. Şeyhülislam'a da "müfti-l-enam" denilmektedir.
2. "Hüccet-i dâfia" hukukî talep ve iddiayı ortadan kaldıracak kanıt, "hüccet-i müteaddiye" ise taraflar dışından getirilen tanık ve belgeler anlamındadır.

1. KADI

Kadıların hukukî görevleri[3] genel olarak cezâ ve hukuk davalarına bakmak, şeriye sicillerini tutmak, vâsisi olmayanların hakkını korumak, evlilik çağına gelince onları evlendirmek, miras taksimi yapmak, yetimlerin ve gaib kimselerin mallarını korumak, vakıf malların tescilini yapıp mütevelli heyetini denetlemektir.

Kadı, Şer'i hükümleri icra ederken, devletin resmî ictihâdı olan Hanefi fıkhına göre karar verir. Tartışmalı olan konularda en sahih olanını araştırıp uygulamakla sorumludur. Gerektiği zaman ehliyetli kimselerden hukukî mütalaa ve fetvâ isteyebilir. Bununla beraber incelemeler davayı sürüncemede bırakmamalıdır.

Kadı (veya müfti) her hukukî olayı Kur'an hükümleri, sünnetler ve ashab'ın kazaları ile inceleyip yorumlayarak (tefsir ederek) şer'î bir sonuca bağlamakla yükümlüdür. Benzer bir hüküm bulamazsa ve kendi kanaati oluşmuş ise onunla, oluşmamışsa müftinin fetvâsıyla karar verir.

Ancak fetvâlar inananların davranışlarına dair dünyevî ve uhrevî tüm konuları kapsar. Kadı ise yalnız örfî ve şerî kanunların uygulaması ve cezalarıyla ilgilidir, bunların dışına çıkamaz. Dolayısıyla kadı, eğer ibadetler (ve âhiretle) ilgili olarak bir hüküm verirse, müftininkiler gibi yalnızca fetvâ sayılır. Diğer taraftan müftinin muamelât, münakehât ve ukubât konularında verilecek şer'î hükümlerdeki kanaati "fetvâ", kadı'nın kararı ise "kazâ" olmaktadır.

Şer'î hukukun ceza bölümü "cinâyat, cünhâ[4] ve kabahatler"e "hadler (diyet, kısas), tâzir, cezaları tanzim eden başlı başına suç hukuku'dur. Kadı'ların suçlulara verebilecekleri cezalar dört türlüdür:

1. Şeriatin tesbit ettiği suçun ayniyle cezalandırmak olan "kısas",

2. Kısas'a cevaz verilmez ya da mümkün olmazsa "kan parası" da denilen "diyet",

3. Hadd cezaları: Darb, el ve ayak kesmek ve recim cezaları,

4. Kadı'nın değerlendirmesine bırakılan "tâzir" cezalarıdır.

Kadı'lar şikâyet, yanlışlık gibi şartlar gerektirirse denetlenebilir. Ancak kadı'nın kararlarını irdeleyebilecek makamın şerâit-i kazâ, şerâit-i kuzat, evâmir ve nevâhî-i şer'iyye'yi (şer'î emirler ve yasakları) bilmesi, fâkih olan kadı ile sâhib-i rey olmayan kadıyı ayırabilmesi, hangi hükmün nâfiz, hangisinin gayri nâfiz olduğunu (uygulanabilirlik) anlaması gerekir.

---

3. Kadıların şehir yönetimiyle ilgili olan yönetim ve denetim görevleri ayrıca incelenmiştir.
4. "Cünhâ"(ufak cürümler) "Had" cezası dışında kalan âdi suçlar ve "kabahat"lerdir.

2. MAHKEME

Mahkeme'nin[5] başkanı olan kadı yardımcıları olan kâtib, muhzır (mübâşir), tercüman, kassam gibi görevlileri kendisi seçerdi.

Mahkemelerde günümüz terminolojisiyle "danışman- bilirkişi" denilebilecek "müftî"ler de tayinle gelmezler. Kadı'nın seçtiği ya da kendi ictihad ve kanaatini kuvvetlendirmek için bilgisine başvurduğu sözünün değeri olan, çevresinde ilmi ve ahlâkıyla tanınmış tarafsız kişilerdir.

Diğer taraftan taraflar da mahkemeden bağımsız bilirkişilerden olayla ilgili bilirkişi raporu niteliğinde "fetva"lar alarak mahkeye sunabilirler. Ancak bu fetva'ların tarafsızlığını sağlanması için "soru-cevap" niteliğindeki belirli ve standart biçimleri olması gereklidir. Kadı bu fetvaları inceleyerek kararını verecektir.

Muhzırlar, kadı'nın en önemli yardımcılarıdır. Zira kadı'lar kâtip bulunmadığı hâllerde bu görevi bizzat yapabilirler. Fakat muhzırlar mahkeme güvenliğini sağlamakla sorumludurlar. Davacı ve davalıyı mahkemeye dâvet eder ya da zor kullanarak getirirler. Maaş yerine ilgili taraflardan ücret alırlar. Bu ücret bazı hallerde yalnız suçludan alınırdı.

Subaşılar, icra ve infaz memuru olarak görev yapıyorlardı. Mahkeme kararlarını uygulamak, hapsine karar verilen kimseleri hapsetmek, hapishaneye nezâret elmek, cezaları infaz etmek, cezaî tazminatları tahsil etmek gibi günümüzde adlî zabıta ve belediyeye ait bir çok görevler de subaşılarına aittir.

Kassamlar, vefat edenin terekesini mirasçılar arasında taksim eden şer'iye memurlarıdır.

a. Yöntem

Osmanlı Devlet yönetimininin temel ilkelerinden biri de kadı'nın hükmü olmadan kimsenin cezalandırılamamasıdır. Kadı tarafından verilen cezalar ise, ancak sancakbeyi ve subaşılar tarafından yerine getirilebilirdi. Dolayısıyla yasakname ve kanunnameler kadılara, sancakbeyleri ve subaşıları'na bildirilirdi.

Örfi kanunlar Padişah'ın şeriat sahası dışında kalan dünyevî hükümleridir ve özellikle malî ve cezaî konulara aittirler. Yargıda yöntem olarak şeriat ahkâmı esas alınır. Ulûlemr'in yetkileri de zaten bu ahkâm içinde belirlenmiştir. Dolayısıyla kadı gerekirse bilikişi durumundaki kişilerin fetvala-

5. Evliyâ Çelebi İstanbul 'da 670 şer'î mahkeme bulunduğunu söyler.

rına başvuracaktır. Ancak sonuçta şer'î ve örfî konularda kendi ictihadlarına dayanıp bağımsız olarak karar verecektir. Şer'î hukuk'da nasıl fıkıh kitapları ve resmî olmıyan fetva mecmualarını kullanıyorsa, örfî hukuk sahasında da kolaylık sağlamak ve yanlışlıkları önlemek amacıyla bizzat kendisinin ferman, buyruldu gibi örfî hukuk belgelerinden "Kanunnâme" adıyla düzenlemiş olduğu özel derlemeleri kullanabilir. Böylece kadı'nın karar vermek için yalnızca mahkeme siciline kayıtlı ("asıl resmî kanunlar" denilen) ferman - kanunlarla veya sancak kanunnameleri ile bağımlı olmadığı göstermektedir.[6]

Diğer taraftan devletin örfî hukuk belgelerinin tamamen normatif karakterli oldukları da söylenemez. Nitekim kadılara gönderilen fermanlarda "olub-gelmiş kanuna göre" denilmesi de, hüküm verilirken yargılama yöntemi olarak kanunların lafızlarının tıpa tıp uygulanmasından çok ruhuna ve örflere göre hareket edilmesinin istendiği anlaşılıyor.[7]

Aslında kadıların verecekleri kararlar, ilke olarak devletin onaylanmış yasaları (defter-i hakanî'lerin baş sayfasında yer alan sancak kanunnameleri gibi) ve Padişah emirlerine aykırı olmamalıdır.[8] Zaten bugün elimize ulaşmış "kanunnâme" denilen kitapları bizzat kadıların hizmet sırasında kendilerine kolaylık sağlamak için "kanun derlemeleri" biçiminde hazırladıkları açıkça anlaşılmaktadır.

Uygulama açısından çok önemli olan bu gerekliliğin resmen karşılanması için sultan emirleriyle nışancılara kanunnameler düzenlettirilmişlerdir. Bununla beraber yine de kanunnamelerde ve diğer kayıtlarda bir yetersizlik veya aykırılık meydana gelmişse, kesin karara bağlanması için davanın Divan-ı Hümayun'da görülmesini istemek mümkündür.

b. Duruşmalar

Şer'î hukukta fetvâ sisteminin mevcut olması, başka bir deyişle sağlam delillere dayanan fetvaların kanun hükmünde sayılmaları, tarafların anlaş-

6. "Hakimin, örfî-sultanî denilen hukuk sahasında ancak "asıl resmî kanunları" yani sancak kanunnameleri ile Padişah tarafından gönderilmiş ferman -kanunları kullandığı ve hükümlerinde münhasıran onları esas tuttuğu doğru değildir." Anhegger-İnalcık, Kanunname-i Sultanî...s. XI
7. Çok defa bizzat örf-i ma'ruf, yani bizim anladığımız manada örf, devlet tarafından hüküm mesnedi ve hukuk menbaı olarak kabul ve tasdik edilmiştir. Böyle bir hukuk sisteminde modern manada, hükümlerine harfi harfine riayet mecburi olan resmi kanun mecelleleri yerine, hususi kanun derlemeleri de hukuki bir fonksiyonu haizdir. a.e.a.y.
8. Anhegger-İnalcık, Kanunname-i Sultanî...s. IX

mazlıklarını mahkemeye gitmeden kendi aralarında çözümlemeleri mümkün kılmaktaydı.[9]

Mahkeme intikal eden davalarda kadı "muhzır" vasıtasıyla çağırttığı taraflar ve şahitler huzurda tamam olunca önce davacı iddiasını açıklar, sonra davalı dinlenirdi.

Elinde kendi açıklamalarına şer'î delil olabilecek fetvâsı olan bunu kadıya (veya nâibe) arz ederdi. Davacının iddiası davalı tarafından reddolunmuş ise, davacının şâhitleri dinlenir, şahit yoksa ya da istek üzerine davalıya yemin ettirilirdi. Bundan sonra kadı şer'î delillere bakarak kararını verirdi.

Bütün her dava için şikayet arzuhali ve dava sırasında yapılan işlemler "vekâyi kâtibi" tarafından tarih sırasına göre ve kısa tutanaklar biçiminde sicil defterine geçirilir, altına da "şühûd'ül-hâl" başlığı ile o sırada mahkemede hazır bulunanların isimleri yazılırdı.

c. Cezalar

Aslında kadı'nın ukubet (cezalandırma) yetkisi tamamen sünnet ve hadislerle, Fıkıh ulemasının ictihadlarıyla, fetvalarla belirlenmiş şeriat hükümleriyle sınırlandırılmıştır. Ancak günlük hayatta raslanan bazı küçük cürümler, ma'siyet (itaatsizlik), memnu (yasak) hareketler, kusurlar, kabahatler hakkında belirli ve sınırlı ceza bulunmaması bazı yasal boşluklar doğurmaktadır. Diğer taraftan kadı'nın Kur'an'da yasaklanıp, cezası tayin edilmiş cürümler dışında kalan suçlara da "tazir cezası" verme yetkisi vardı. Bu yasal boşluğu doldurmak için uygulanan tazir cezası ise doğal olarak pek geniş ceza hükümleri spektrumunu kapsar.

Sözlük anlamı "azarlamak, sözle tekdîr etmek" anlamına gelen "tazir" uygulamada suç işlemeyi çekindirecek biçimde etkili bir ibret teşkil ederek te'dib (haddini bildirme, terbiyesini verme) ve cezalandırma demektir.

Bunun seçimini yapmak yetkisi, ûl'ül-emrin (padişah) ve onların naibleri olan kadılar ile diğer bir kısım devlet memurlarına verilmiştir. Bu ceza, suçlunun veya sanığın deli olmaması şartıyla Müslim ile gayrimüslime, hür veya köleye, ya da erkek ile kadına, baliğ ve gayri baliğ'e (yetişkin olan ve olmayana) eşit şartlarda uygulanır.

Ceza hukuku açısından örfî Osmanlı kanunnâmeleri ve fermanlarının yetki alanı içinde kalan suçlar, Hukukullah'ın değil, şahıs haklarının galip

9. 21 inci yüzyılda anlaşmazlıkları olanların mahkemeler yerine tarafların hakem kurumuna gidecekleri söylendiğine göre fetva sistemi yüzyıllar öncesinde bu yöntemi sağlamış oluyor.

olduğu tazir suçlarıdır. Tazir suçlarında dava mağdurun isteği üzerine açılır. Bu tür davalar kadı tarafından düşürülemediği gibi kadı'nın suçu afvetme yetkisi yoktur. Oysa Hukukullah'ın galip olduğu tazirlerde kadı kendi reyi ile davayı düşürebilir. Tekrarlanmış suçlara tek ceza verilir.

Şer'î hukukta özgürlük'ten men etme cezası bulunmamaktadır. Bununla beraber Kanunî Sultan Süleyman'ın Fatih Kanunnâmesi'ne eklediği ceza hükümlerinde zina, cürüm ve kabahatlerle bunlara verilecek "örfî cezalar" sıralanır.[10]

(1) Cinâyât (Ağır Suçlar)

Ağır suçlar ve cezalarının "hadd-i şer'î" denilen sınırları Kuran'da on üç defa anlatılmıştır.[11] Hem Kur'an ve hem de sünnetle belirlenmiş "hadd" cezaları "Hukuk'ullah" olduklarından (kısas halleri için geçerli diyet müessesesi dışında) kimse tarafından bağışlanmaları, değiştirilmeleri, azaltılmaları mümkün değildir. Dolayısıyla adlî hatalar sebebiyle mağdur edilmeleri önlemek için "Yanılarak affetmek, yanılıp ceza vermekten iyidir" mealindeki bir hadis'e dayanılarak kadı'lar had cezasını kaldıracak şer'î şüpheleri aramakla yükümlü kılınmışlardır.

(a) Had Cezası

İslam hukukunda had cezası " irtidad (müslüman kişinin dinini reddetmesi), zina (ve zina iftirası), teammüden (kasıtlı) adam öldürme, yol kesme, hırsızlık, ayaklanma (isyan), şarap içmek (veya başka müskiratla sarhoş olmak) fiilerini işleyenlere verilir.

Zina suçu yapanlar evli ise "hadd-i zina" olarak "recim" cezası uygulanır. Böyle değil ve suçlular hür ise yüz değnek, köle iseler elli değnek vurulur. Bununla beraber recm cezası verilebilmesi için olayın dört erkek görgü tanığının olması gerekir.

Masum bir kişiye zina iftirası yapanlara "hadd-ı kazf" denilen "hür kişilere seksen, kölelere kırk değnek" vurulmak cezası verilir.

İslamı terk eden ya da bir başka dini seçen kişi dinden dönme (irtidad) bazı kuşkulardan kaynaklanmışsa, dinden dönene (mürted) gerçek anlatıla-

10. Bunlar arasında suçluyu konuşturmak için "öldürmemek" şartıyla işkenceye de cevaz verilmektedir. Ancak Parmakkapı ve Eminönü Meydanlarında, ya da Akdeniz'den dönen gemilerin direklerine asılmış korsanlara kadı kararından bağımsız olarak uygulanmış "çengel" işkencesinin Osmanlı yargı sistemi ile bağlantısı yoktur.
11. Nitekim sınır anlamına gelen "hudud" biçiminde çoğul olarak kullanılmıştır.

rak kuşkuları giderilir[12], sonra yeniden Müslüman olması önerilir. Seçiminde gene direnirse öldürülür.[13]

Yalnızca yol kesmiş ve soygun yapmış eşkıya sağ eli ile sol ayağı bilekten, eklem yerinden kesilerek "hadd-i kat'it-tarik"le cezalandırılır. Hem soygun yapmış hem de adam öldürmüşse önce sağ el ve sol ayağı bilekten kesilir, sonra öldürülür. (Maide 33) Eğer yalnızca korku yaratmak istemişse, ıslah oluncaya kadar ya sürgün ya da hapsedilir. Bununla beraber eşkiya iken tövbe ederek vazgeçen fakat sonradan ortaya çıkarılan eski suçlarından dolayı bu cezalar uygulanmaz (Maide 34).

Hadd-i sirkat, hırsızın elinin kesilmesidir (Maide 38). Ancak hırsızın temyiz gücüne sahip ve reşid bir kişinin, en az bir dinar değerinde, et ve sebze gibi kısa zamanda bozulacak türde olmayan, koruma altına alınmış bir malı çaldığı iki erkek tanık ya da bizzat sanığın ikrarı ile kanıtlanması hâlinde sağ eli bilekten kesilir. Bu şartlar bulunmazsa ya da açlık gibi zorlayıcı bir sebeple yapılmış ise ceza uygulanmaz.

İsyân edenler eylemlerine son vermemeleri hâlinde onlarla savaşılır[14] ve ayaklanmacılar öldürülür. Ancak kaçanların peşinden gidilmez, teslim olanlar öldürülmez, mallarına el konulmaz, kadın ve çocukları köle edilmez.[15]

Şarap içenlere "hadd-i hamr" denilen "hür kişiler seksen değnek, köleler kırk değnek vuruşu" cezası verilir.

Bu suçlar için belirtilmiş olan "had" cezaları değişmez .

(b) Kısas ve Diyet

İslam hukukunda kısas adam öldürme ve yaralama suçları için öngörülmüştür. Bununla beraber organ kesme ve yaralamalarda faydalanma ve diyet değeri bakımından tam bir denklik gerekir. Kısas'a karar verilebilmesi için olayla ilgili bazı hukuki özellikler de tamamen sağlanmış olmalıdır.[16] Öldürülenin "kısas" isteme hakkına sahip velilerinden biri bağışlarsa kısas

12. Molla Kaabız olayında olduğu gibi.
13. Bazı çağdaş ulemâ dinde zorlama olmayacağı ilkesine dayanarak Hz. Muhammed zamanında İslamdan ayrılanların yalnızca irtidad sebebiyle değil, düşmana yardım etmek, bilgi sızdırmak gibi gerekçelerle öldürtüldüklerini söylemektedirler.
14. Hucurat sûresi, âyet 9
15. Bazı ulemâya göre savaş şartlarındaki bu uygulama "had" cezası gerektirmez.
16. Kısas uygulanabilmesi için suçlunun cezai ehliyeti bulunması, eylemin öldürme kastıyla ve silahla gerçekleştirilmiş olması gerekir. Bunun dışında öldürülen kişi öldürenin fürû'u (çocuğu ya da torunu olması), veya velisinin bilinmemesi yahut suçun darü'l-harb'de (İslam yasalarıyla yönetilmeyen bir ülkede) işlenmesi hâlinde kısas uygulanmaz.

düşer ve diyet'e dönüşür. Dolayısıyla ölenin varislerinden biri bulunamaması hâlinde kısas uygulanmaz.

(2) Tâzir Cezası

İslam Hukuku'nda "tazîr" cezası, Kur'an ve sünnette Hakk'ullah'a karşı işlendiği belirtilen had ve kısas suçları dışında kalan tanımı yapılmamış (veya yapılamamış) oldukları için "zulüm" kavramı altında toplanan atipik suçlara ve hakkında "ukubet" (ceza-azap) ve "hadd-i şer'î" (ceza sınırı) belirlenmemiş olan suçlara uygulanır.

Tazir cezasının uygulanması hususunda suçlunun toplumsal mevkiine göre kadı'nın çok geniş takdir hakkı vardır. Kadı muhzırları aracılığıyla suçluya yazılı uyarı göndererek veya suçluyu huzuruna çağırarak sözlü uyarı yapar veya azarlar. Hatta mahkemede veya mahallinde darb cezası uygulatır. Nihayet gerekli görüyorsa hapis cezası verebilir.

Bu bağlamda ulema'dan kişilere yaptığının suç olduğu bildirilmesine "tazir-i eşraf il-eşraf " denilir. "Tazir ül-eşraf" ise muhitlerinde itibarı olan kişilere suç işlediklerinin muhzırağa ile ya da mahkemeye çağrılarak vicâhen bildirilmesidir. Orta düzeyde sıradan kişilerin mahkemeye çağrılarak kendilerine ihtar edilmesi ya da gerekli ise hapis cezası uygulanması Tazir-i evsât'tır. Sabıkalılar ve düşük muhitlerden çıkan suçlular mahkemeye ihzarlı olarak getirilerek hapis veya darb edilerek cezalandırılmasına "tazir-i ahissa" denir. Suçlu çocuklara hafif bir ceza verilirerek "tazir-i tedib" (yola getirme) edilir.

Fıkıh açısından verilecek tazir cezalarının azamî sınırı, aynı türden had cezasının en aşağı sınırına varmamalıdır. Örneğin darb cezalarında verilecek tâzir cezası aynı konuda uygulanan hadd-i şer'î'nin alt sınırı olan kırk sayısından az olmalıdır.

■ *Tâzir Türleri*

Kadıların uyguladığı tâzir cezaları şunlardır:

1. "Mücerred i'lâm"(yalın bildirme): Kadı muhatabına muhzır ağa aracılığıyla "sen şöyle yapmışsın" veya "şöyle yapıyormuşsun" biçimindeki yazılı veya sözlü uyarı yapar.

2. Biccelb i'lâm (çağırılarak bildirme): Mahkemeye çağrılarak kendisine yüz yüze yapılan ihtardır.

3. Vaiz ve nasihat (öğüt verme): Bu, hakim tarafından suçluyu uyaracak şekilde yapılan öğüttür.

4. Tazir-i eşraf: Önce ümera, tanınmış tüccar, âyan gibi eşraf mahkemeye çağrılır. Kadı suçluya sert bir çehre ile bakarak kendisine gücendiğini gösterir ve oturumu terk eder.

5. Tekdir ve tevbih: Hakim tarafından suçluyu azarlamadan ve suçluya sert söz söylemesidir.

6. Kulak bükmek: Kulağının çekilip bükülmesidir.

7. Ukubet (ceza ve azap) ile tehdit: Suçluya durumunu düzeltmediği takdirde çeşitli ukubetlere maruz bırakılacağının ihtar edilmesidir.

8. "Nefy" (sürgün) ve "tagrib" (gurbete gönderme): Suçlunun muvakkaten başka bir yere gönderilmesidir.

9. Darb (dayak) cezası: Suçlunun 3 ila 79 darbeye kadar bir değnek ile dövülmesidir.[17]

10. Nakdî ceza: Suçludan bir miktar para alınır ve muhafaza edilir. Durumunu düzeltirse suçluya iade edilir, düzeltmezse amme masraflarına harcanır. Zengine 800 akçe, orta halliye 400 akçe, fakire 100 akçe para cezası verilir. Buradaki uygulamanın hukukî mantığı cezanın şahsiliği ilkesinin zedelenmesi ve masumlara sirayet etmesidir. Çünkü böyle bir ayırım yapılmasa örneğin ceza tek düze 800 akçe olsa idi, fakir bir kişinin ailesi de cezalandırılmış olacakdı.

11. Muvakkat hapis: Suçlunun halini düzeltmesini sağlamak için mahkeme'nin ya da karakolhanelerdin birinin bodrumlarında bir müddet hapis tutulmasıdır.

12. Müebbet hapis: Ölünceye kadar hapis cezasıdır.

13. Gayri muayyen hapis: Süresi suçlunun halini düzeltmesine bağlı olarak tayin hakkı kadılara ait olan hapis demektir. Buna "haps-i meçhul"de denilir. Hapis suretiyle tazir cezası, suçluyu kendi hanesinde ikamete memur ederek yapılabilir.

14. Velâyetden ve memuriyetten uzaklaştırmak: Kadı görevini kötüye kullanan bir memuru, hatta bir vâli'yi ulülemr adına görevden alabilir.

15. Hedm-i beyt (ev'in yıktırılması)

Suç işlenen bir hane için mesken masuniyeti hakkı kalmaz. Bir suçlu her türlü suç işlemeyi alışkanlık haline getirse evi yıkılır. Fatih Kanunnamlerinde de bulunan bu yöntem geleneksel birözelliği vardır.

---

17. Bu miktar Osmanlı Devleti'nin resmen uyguladığı Hanefi ictihadına göre 3-39 darbe olmasına rağmen Osmanlılarda bu ceza İmam Ebu Yusuf'a uyularak 3 ila 79 değnek arası vurulup tatbik edilmiştir.

16. Katl : Şer'î hükümler dışında kalan gereklilikler sebebiyle suçlu bulunan birinin "siyaseten katl" edilmesi demektir.

3. TEMYİZ HAKKI

Yeni bir şer'î delil gösterildiği takdirde kadı'nın daha önce verdiği bir karardan dönmesi mümkündür. Bu hususta günümüzde olduğu gibi, bir üst mahkemeye gitmek gerekliliği yoktur. Üstelik kadı'nın sonradan (rücûen) verdiği karar daha kuvvetli sayılmaktadır.[18]

Ancak şer'î mahkemelerin verdiği kararların temyiz merci'i "Divân-ı Hümâyûn"dur. Taraflar "usûl-i meşrû'asına muvafık olmadığı" iddiasıyla ya kendileri veya vekilleri aracılığıyla Divân-ı Hümâyûna başvurarak bir mahkeme ilâmının duruşmalı (murafa'alı) veya duruşmasız olarak yeniden incelenmesini isteyebilirlerdi.

Divân-ı Hümâyûn "yargılama yapılarak kesin hükmün verildiği" bir yüksek mahkemedir. Yönetimden, zulümden ve haksızlıktan şikâyetçi olan herkes doğrudan doğruya Padişaha veya buraya başvurarak duruşma yapılmasını ya da şikayetinin incelenmesini isteyebilirdi.

Divan-ı Hümayun'a yapılan şikayet ve isteklerin cevabı da doğrudan kadıya gelir ve uygulanmasını kadı yapardı.

■ *Af Yetkisi*

Padişah ait olan yargı erki beraberinde hem cezalandırma yetkisini ve hem de onun doğal karşıtı olan «af» etme'yi de beraberinde getirir.

Bununla beraber cezası nass'larla belirlenmiş bir suçu "af etmek", Şeriat'ın gerektirdiği bir hükmü yok saymak, sonuçta nass'ın tatbikatını iptal etmek olacaktır. Nitekim İslam hukuk tarihinde sahabeler döneminde de halifeler özellikle hadd cezalarını affetmekten kaçınmışlardır.

Osmanlı Padişahları da Şer'î hükümlere karşı hassas davranmakla beraber, af yetkilerini ellerinde tutup, örfî hukuk cezaları (ve bazan ta'zir cezaları) için kullanmışlardır.

---

18. Bilmen, "Hukukî İslamiye ve ...", c.6, s. 457

4. YARGI'NIN DENETLENMESİ

Padişah adına yargılama yapan kadı'lar ancak ve ancak Divan-ı Hümâyun'a "haksız hüküm yüzünden zarara uğramak" ya da "rüşvetle karar vermek" gibi maddî ve manevî ağır suçlamalarla yapılan şikâyetler üzerine ve Padişah kararıyla Yargı'nın başında olan kazarkerler tarafından denetlenebilir.

Sonuçta bu tür şikâyetler hem şeriatı temsil eden ve hem de padişah adına yargılayan kadı ile Padişah'ın emri ile şikayetleri inceleyen kazasker arasında çözümlenecektir.

Diğer taraftan kazaskerler sadrazam tarafından atandığı için, örfî hukukun yargıda şer'î hukuk uygulamaları üzerinde kuramsal bir denetim yetkisi bulunduğu söylenebilir. Padişahlar Şer'îate daima ve içtenlikle saygılı davranmışlardır. Ne var ki şer'î hukuku ilgilendiren bu tür yönetsel konuların ne müfti il-en'am sıfatıyla kaza yetkisi olmayan şeyhülislam ve ne de bizzat Padişah tarafından incelenerek hükme bağlanması yönetsel olarak mümkün değildir.

5. GAYRİMÜSLİM'LERİN YARGILANMASI

Daha önce belirtildiği gibi, gayrimüslimler dinî hukuklarını uygulamakta serbesttirler. Dolayısıyla Patrik ve Hahambaşıların kendi örgütleri içinde, makamlarına bağlı olan din adamlarını ve cemaat üyelerini cezalandırma yetkisi vardı. Bununla beraber beraber patrik ve hahambaşı'lar Osmanlı ülkesinde padişah'tan itibaren herkesin uymakla yükülü oldukları Şer'î hukuk alanında kalan konularda hüküm veremeyecekleri gibi, örfî hukuk kuralları ve kanunnâmeler dışına çıkamazlar. Bununla beraber kendi dinsel ve kültürel konularda dahi ölüm cezası ya da ağır hapis ve bedenî cezalar veremeyecekleri açıktır.

a. Osmanlı Uyruklular

Osmanlı İmparatorluğunda işlenen şer'î ve örfî hukuk sahasındaki suçlardan dolayı verilen cezalarda gayrimüslim'lere bazı müsamahalar tanınmış bulunmaktadır. Örneğin Süleyman Kanunnâmesine zina ile ilgili suçlarda gayrimüslimler aynı suçu işleyen bir müslümana göre belirtilen cezanın yarısını ödeyecektir. Yaralama ve öldürme suçlarına kısas uy-

gulanmadığı takdirde gayrimüslimler müslüman'ın ödediği cezanın yarısını ödemeyeceklerdir.

b. Yabancılar

Osmanlı ülkesinde resmî görev, ticaret ya da seyahat maksadıyla bulunan yabancı uyruklu gayrimüslimlerin yargılanmaları Kapıtülasyon hukukuna göre yapılmaktadır. Kapitülasyon ahidnâmeleri çeşitli Avrupa ülkeleriyle ayrı ayrı yapılmakta ve zaman içinde yenilenmekle beraber bu yargılanmanın genel teması iki gayrimüslim arasındaki davaların elçilik veya konsoloslukta görülmesi ve hukukun şahsiliği ilkesinin uygulanmasıdır.

Müslim ve gayrimüslimler arasındaki davalar kadı huzurunda görüleceğinden, yabancı uyruklunun bağlı bulunduğu elçilik veya konsoloslukdan bir tercüman ve müşahid'in şer'î mahkemede hazır bulunmasından ibaretti.

6. İNFAZ

İnfaz örgütü adalet örgütünün içinde değildir. Mahkemenin kararlarını kadının infaz hususunda muhatabı olan yönetici yerine getirirdi.

Diğer taraftan örfî cezaların uygulanması ve affı yalnızca Padişah'ın yetkisindedir. Kadı'nın ise Şeri'at ve Örfî Hukuku kullanarak yalnızca önüne getirilen hukukî olayda hüküm vermek yetkisi vardır. Başka bir deyişle ceza hukuku bütünüyle Padişah'ın yakından ilgilendiği bir kamu düzeni alanıdır. Dolayısıyla örfî hukuk, şer'î hukukun şemsiyesi altında kalarak ceza hukuku, vergi hukuku, kamu hukuku alanlarında gelişip genişlemiştir.

a. Fiziksel Cezalar

Kamu hukukunda sık raslandığı halde had cezalarıyla mahiyeti belirlenmemiş suçlara Fatih Sultan Mehmed ve Kanunî Sultan Süleyman kanunnamelerinde "sakal keserek aşağılamak, burun yarmak, evini başına yıkmak, mallarını müsadere etmek" gibi yalnızca padişahın iradesi ile tayin olmuş örfî cezalar konulmuştur. Buna mukabil şer'î hukuka göre gerekli olan bazı bedensel had cezalarına da (örneğin "zina" suçuna) para cezası takdir edilmiştir.

Tıpkı siyasî suçlarda olduğu gibi çeşitli suçların karşılığı olan bu cezaların infazı da aslında ilke olarak Padişah'ın tekelindedir. Bununla beraber kuşku-

suz kendisi bu yetkiyi (bazı özel haller ve konular dışında) vekili olan sadrazam'a ve o da zincirleme yetki devri ile diğer görevlilere[19] bırakmaktadır.

Suçlu bir yeniçeri'nin dayak cezası gerekiyorsa, Ağakapusuna teslim edilir, dayak orada kendi zabitleri tarafından uygulanır.

b. Hapis Cezaları

Evliya Çelebi İstanbulda 4 adet "Padişah esirleri zındanı" ve yine 4 adet "borçlu zindanı" bulunduğunu söylüyor.

(1) Nezârethaneler

Birkaç günlük kısa süreli hükümlerde hapis cezalarının infaz yerleri kollukların veya mahkeme binalarının bodrumlarında bulunan hücrelerdir.

(2) Kale'ler

İstanbul surlarının sağlam kalmış kuleleri ya da Osmanlı döneminde yapılmış hisarlar bu maksada pek uygun görülmüştü. Yedikule, Rumeli Hisarı ile Amasra, Sinop, Bodrum, Payas kaleleri hapishane olarak kullanıldıklarından bu kalelerin dizdarları mahkumların muhafazası ve cezaların infazını sağlamakla da yükümlüydüler. Islah olmayanlar Sinop'tan başlayarak Payas'a kadar bu kalelerde dolaştırılırdı.[20]

Yedikule Hisarı'nda "Kitabeler Kulesi" yabancı tutuklular, Altın Kapı'nın iki yanındaki pilonlar ise müslümanlar suçlular için hapishane olarak ayrılmıştı. Savaş hâlinde bulunulan ülkelerin elçileri maiyetleriyle birlikte bu kulelere kapatılırlardı. Ancak devletlerarası hukuk dolayısıyla bunlara yevmiye verilir, hatta şehir içinde dolaşmalarına müsamaha edildiği de olurdu.

On altıncı yüzyıldan sonra zindan olarak kullanılan Rumelihisarı'nın Saruca Paşa kulesi de "Kara Kule" ya da "Siyah Burç" olarak anılmıştır. Bir yeniçeri mahkemece hapse mahkum edilmişse önce Ağakapusuna gönderilir, yeniçeri ağası tarafından Yeniçeri hapishanesi olarak kullanılan Rumeli Hisarı Zindanı'na attınlırdı.

---

19. Örneğin gümüş kullanımıyla ilgli bir yasak hükmünde, kalp para basanlar hakkında idam ve mallarının müsaderesinin kadı tarafından hüküm alındıktan sonra infaz edilmesi hususu emr edilmiştir.
20. Ulunay, Sayılı Fırtınalar s.184

(3) Tersâne Zindanları ve İplikhâne'ler

Şehir içindeki Galata surları ve Galata Kulesi de "Tersane Zındanları" olarak kullanılmıştır. Tersâne'de çalıştırılan esirler buralarda kalıyorlardı.

Deniz kıyısı bulunan her ülkede "tersane zındanları" ya da banyol adıyla bilinen özel hapishanelerden Osmanlı ülkesinde de bulunmaktadır. Osmanlı banyolleri Avrupa'daki emsâllerinden çok daha insanî şartlarda düzenlenmiş, içinde camisi, (gayrimüslim için kilisesi) hamamı bulunan iki katlı kalelerdir. [21] Bu banyol'lerin bir bölümü "üserâ-yi mirî"ye ayrılmıştı. Evliyâ Çelebi'nin bahsettiği "Padişah esirleri zindanları" bunlar olmalıdır. Garb Ocakları'nın (Cezâyir, Tunus ve Trablusgarb) her yıl bir esir seferi düzenler, bunların bir bölüğünü tersaneye gönderirlerdi.[22]

Diğer tersane zındanlarına (banyol'lere) "Bağdad'dan Bosna'ya kadar memâlik-i Osmâniye'de yol kesen, ev basan, kalpazan, hırsızlık ve cinayet gibi suçlardan hüküm giymiş kişiler konulmaktadır. Tersane zindanlarında bulunan mahkumlar ve esirler donanma demirli iken tersane işlerinde kullanılırlar, sefere çıkarken sağlam olanları "küreğe" bağlanırlardı.

Banyoller'den başka yine Tersane'ye bağlı olan "iplikhâne" denilen hapishaneler vardı. Burada mahkumlara donanmanın halatları ve yelkenlerinde kullanılmak üzere iplik büktürüldüğü için bu isim verilmiştir. Bunlardan biri de Eyüp'teki "Tersâne-i Âmire Rişte hânesi (İplikhânesi)"dir.

İplikhanelerde disiplin çok sıkıydı. Öyleki iplikhane ismini duyanların "dizlerinin bağı çözülür", bir daha buraya girmeyi göze alanlar nâdiren görülürdü.[23]

(4) Zindanlar

Bu dönemin hapishânelerine genellikle "zindan" denilmektedir. Zindan'lar öteden beri hüküm giymiş suçluların, savaş esirlerinin kapatıldığı karanlık ve ürkütücü hapishaneler olarak bilinirler. Gerçekten de firar hadiselerini önlemek için bu hapishaneler kale gibi kalın duvarlıydılar. Pencereleri küçük boyutlu ve insanların ulaşamayacakları kadar yukarıda bulunduğundan mahkumlara yeterli ışık ve hava sağlayamıyorlardı.

Hırsızlık ve zina suçu işleyen kadınlar Eminönü sahilinde Babacafer Zin-

---

21. Safvet, Bahriyemiz Tarihinden Filasalar, Bahriye Matbaası 1329, (D.K.K.-1994) s.72
22. Safvet, a.e.a.y.
23. II inci Mahmud döneminde zindanlar kapatılıp hapishaneler açılmağa başlanmıştır. İbrahim Paşa Sarayı'nın bir bölümünde açılan "hapishâne-i umûmî" ilk uygulamadır. Sultan Abdülaziz döneminde 1865'te tersane zındanları kapatıldı. a.e.a.y.

danı'na kapatılıyordu. Hafif suçlular ve borçlular için "Zindankapısı" denilen sur kulesi hapishâne olarak kullanılırdı. Topkapı Sarayı civarında[24] da "Subaşı Zindanı" bulunmaktadır. Bu zindanda 1539 yılında çıkan yangında kapılar açılamadığı için 700 mahkûm yanmıştır. [25]

Zındanlar asesbaşı'nın yönetimi altındadır.

(5) Tomruk'lar

Tutukluların kapatıldığı "tomruk"lar ve bir tür açık hava cezaevi türünde olan "salmatomruk"lar[26] vardı. Tomruk, aslında tutukluları söyletmek için kullanılan yalnız ayağa ya da baş hariç bütün vücuda geçen ağaç kütüğünden yapılmış bir işkence âletine verilen isimdir. Daha sonra "tevkifhâne" (tutuklu evi) yerine kullanılır olmuştur. Bu işe bakan bir "Tomruk Dâiresi" ve bir de "tomruk ağası" vardı. Zindanlar ve tomruklar "Asesbaşı"nın idaresine verilmiştir. Bununla beraber tevkifhanelerde "mer'iyy-ül-hâtır" denilen ve itibarlı mahkumlar için ayrılmış özel odalar bulunurdu.[27]

Zındanlar gibi tomruklar da asesbaşı'nın yönetimindeydi.

c. Kürek Cezası

Kürek mahkûmları altı aydan başlamak üzere hırsızlık ve benzeri, sahte tuğra çekmek suçlarına süresi değişen cezalar verilerek ıslâh-ı nefs edinceye kadar süreli kürek, adam öldürme, kalpazanlık gibi suçlara müebbed kürek cezası verilenlerdir.

Cezası bitenler veya affedilenler serbest bırakılmakta idiler. Bir kürek mahkûmunun serbest kalması için muhakkak ferman gerekmektedir. Bu husus küreğe konulması esnasında kendisine bildirilmektedir. Serbest bırakılması için girişimlerde bulunabilmeleri ya da cezasını çekerken ihtiyaçları için suçlunun bir akrabasına haber verilmektedir. Süresi dolan veya afv olunan suçlu serbest bırakılmaktaydı.

---

24. Şimdi Sultanahmet'te bulunan Adliye Sarayı'nın olduğu yerde bulunmalıdır. Pakalın, c. 3, s. 663
25. İ.A. c.7, s. 562
26. Günümüzde Karagümrük Spor Klübü Stadının yanı başındaki caddenin adı "Salma Tomruk"dur.
27. Ulunay, s. 181

BÖLÜM II

ORDU VE DONANMA

A.

ORDU-Yİ HÜMÂYÛN

Ortaçağdan Yeniçağa geçiş süreci içinde Batı Avrupa'nın "fief" sistemine dayalı "şövalye" ordularına karşı Osmanlı Devleti, özgün tımar sistemi ile oluşturduğu sipahi ordusu yanında, ondan daha da güçlü "Kapıkulu Ocakları" adıyla tanımlanan, maaşlı ve tamamen profesyonel bir "Hassa Ordusu"na sahiptir.

Böylece Osmanlı merkezî devlet yapısının Avrupa'nın feodal sistemine göre daha erken oluşmasının maddi temelleri arasında Seyfiye tariki ve Kapıkulu Ocakları da vardır.

Ordu-yı Hümayun, yapı, araç gereç hatta yönetim açısından âdeta birbiriyle bağımsız ve bağlantısız örgütlenmiş Yeniçeriler, Kapıkulu Süvarileri, Topçu, Top Arabacıları, Humbaracı, Lağımcı, Cebeci Ocakları'ndan oluşan Kapıkulu Ocakları, Timarlı Sipahiler, Kal'a bölükleri (akıncılar, deliler, farisanlar, azaplar), geri hizmet bölükleri (yayalar, yörükler, müsellemler, cânbâzân), gayrimüslim askerler(martulozlar, voynuklar, cerahorlar), Mısır ordusu, Kırım süvari ordusu ve imtiyazlı eyâletlerden gelen küçük orduların sefer sırasında bır araya getirilmesiyle oluşuyordu.

Düzenleri, örgütlenmeleri ve disiplinleri farklı olan bu askerî birimlerin komutanları, "serdar-ı ekrem"in emirlerine göre savaş düzeni alırdı.

Ordu-yi Hümayun'un çekirdeği profesyonel asker olan Kapıkulu Ocakları'dır. Tımarlı sipahiler de sayısal gücü oluştururlar. Akıncılar, gönüllüler,

Mısır ve Kırım orduları gibi diğer güçler de seferin önemine ve hedefine göre değişik sayılarla Ordu-yı Hümâyun'u desteklerdi.

Yeniçeri ortalarının ve topçu, humbaracı, süvari gibi askerî birliklerin, hatta loncaların, esnaf kuruluşlarının günümüzde flama, bayrak gibi isimlerle anılan alametleri vardı.

Diğer taraftan menzillerin ve yollarının bakımı, bu yollarda haberleşme örgütlerinin çalışması, ikmal depolarının, su sarnıçlarının, buzhanelerin bulundurulması, ikmal ve geri hizmetler, sefer gidiş ve dönüş yolları, yemeklik yerleri, menziller, ikmal, iaşe, ordugâh işleri kanunnamelerle sistemleştirilmiş, bunlar için milis örgütler ve sınıflar oluşturulmuştu.

Avrupa ordularının stratejik ve taktik görevlere göre düzenlenebilir birbirinin benzeri cüz-i tam'lardan (bütünün en küçük benzer birimlerinden)[1] oluşmasına karşılık Osmanlı Ordusu (Ordu-yi Hümâyûn) ayrı görev bölümlerinin oluşturduğu büyük bir bütün biçimindedir.

Yalın bir teşkilâta sahip ve esası "ahali" olan Osmanlı Ordusu, barutu hem kuşatma ve hem de meydan savaşlarında çok başarılı biçimde kullanmasına rağmen Batı orduları gibi hasmını topyekün yok etmek için eğitilmiş ve düzenlenmiş bir ordu değildi. Nitekim (bazı Batılı tarihçilerin de dikkatini çektiği gibi[2]), taarruz savaşlarında düşmanı imha etmeyi başaramayan bu ordu savunma savaşlarında hep muzaffer oluyordu. [3]

1. KAPIKULU OCAKLARI

"Kapıkulu Ocakları" yaya, atlı ve teknik sınıflardaki maaşlı askerlerden oluşuyordu. Sultan Murad-ı Hüdavendigâr döneminde kurulan "Kapıkulu Ocakları" On altıncı yüzyılda yeniden düzenlendi.

Aslında Osmanlı Devleti'nin merkezî ve profesyonel ordusu sayılan "Kapıkulu Ocakları" esas itibariyle yaya ve atlı olarak iki ana sınıfa ayrılır. Yaya sınıfını Acemi Oğlanları, Yeniçeriler, Cebeciler, Topçular, Top Arabacıları; Atlı Sınıfı da Sipahiler, Silahtarlar, Sağ Ulûfeciler, Sol Ulûfeciler, Sağ Garipler, Sol Garipler meydana getiriyordu.

---

1. Örneğin On yedinci yüzyıl başlarında İsveç Ordusu'nda 150 kişilik bölükler, 4'er bölüklü taburlar ve 3'er taburluk tugaylar biçimindedir.
2. Örneğin Hammer gibi
3. Kanije, Akkâ, Pilevne, Kars hatta Çanakkale savunmaları gibi

Bektaşilikle Kapıkulu Ocakları arasında ilişki vardır. Nitekim Bektaşiliğin güçlü biçimde örgütlendiği Kapıkulu Ocakları'na "Ocağ-ı Bektaşiyan", askerlerine "Tâife-i Bektâşiye", ağalarına da "Ağayân-ı Bektaşiyan", Ocak subaylarına "Sanadid[4]-i Bektaşiyan" denilmektedir. Bektaşilik'teki örneğin börk, tas, âsâ, kazan gibi bazı tarikat simgeleri ve Kapıkulu Ocaklarının gelenekleri; "silsile-i tarik-i Bektâşiyan" ile de Ocağın rütbe yükseltme sistemi arasında de bazı ilişkiler bulunmaktadır.

Devletin sınırları genişledikçe, önce Gelibolu'da kurulu olandan başka İstanbul'da da ikinci bir Acemi Ocağı daha kuruldu. O zamana kadar bağımsız olan Ağa Bölükleri de Kapıkulu Ocaklarına katıldı. Yeniçeri kanunnâmelerinde (Kavânin-i Yeniçeriyan) Ocak subaylarının yetkileri, sınır ve vilâyet kalelerine gönderilecek yeniçeriler ve yerlikulu (gönüllü) yeniçeri olma şartları belirlendi. Cebeci, Topçu, Lağımcı, Humbaracı Ocakları kuruldu.

Genellikle kılıç, ok ve yay, kalkan, mızrak, balta, gürz, şeşpâre, arkebüz (kale tüfeği), tüfek, kubur (ağızdan dolma tabanca), humbara (bir tür fitilli el bombası), dört ayrı kalibre top, mancınık, hareketli kule gibi silahları kullanırlardı.

Osmanlı Padişahı Yeniçeri Ocağı'nın Birinci Ortası'nın Birinci Ağa Bölüğü'nün "1" numaralı neferi olduğundan, ulûfe dağıtım günü yeniçeri ağası giysisi ile kışlaya gelerek ulûfesini alması ve at üstünde bir kâse şerbet içmesi töredir. Ulûfeleri üç ayda bir "Galebe Divanı" denilen törenle dağıtılırdı. Kapıkulları Padişahların tahta çıkışları (cülûs) ve sefere gidişlerinde de bahşiş alırlardı.

Kapıkulları görevlerini yerine getirmek için gerekli devletin mal ve mülkünü geçici olarak tasarruf edebilirdi. Bununla beraber "kul" statüsünde olduklarından bu malların mülkiyeti zaten Padişah'da kalmaktadır. Dolayısıyla görevlilerin edindikleri mal ve mülk öldüklerinde Padişah tarafından geri alınırdı.[5]

Zamanla askeri sınıf bütünüyle "kul" sayıldı. "Kul sistemi"ni bir anlamda zimmîlerin (müslüman olmak şartıyla) devlet hizmetine katılmalarını sağlayan bir yöntem ya da olanak gibi yorumlamak da mümkündür.

Kapıkulları'nın sürekli yenileştirilmesi, sayılarının (özellikle başlarda) mümkün olduğunca sınırlı tutulmaya çalışılması, yeniçerilerin evlenmelerine izin verilmemesi, Merkez'de asker kökenli kalıcı bir aristokrasinin gelişmesini önlemekteydi.

---

4. Başkan, reis
5. Bkz."Müsâdere"

Humbaracı, barutçu, lağımcı gibi teknik sınıfları Avrupa ordularının benzeri olarak yeniden düzenlemeye çalışan Sultan İkinci Mahmud 1826'da Kapıkulu Ocaklarını tümüyle kaldırdı.

a. Acemi Ocağı

Başlangıçta Osmanlı Ordusu'nun temel gücünü sipahiler yâni Eyâlet askerleri oluşturmaktaydı. Yeni fetihlerle tımarları çoğalan ve zenginleşen sipahilerin merkezî devlete karşı güçlenmelerini önlemek için devşirilen Hıristiyan çocukları "Kapıkulu Ocakları"nda (ve yönetimde) kullanıldılar. Kuruluş sırasında 4-5 yüz kişi olan acemi oğlanlarının sayısı, iki yüzyıl sonra 8 bine ulaşmıştır. İçlerinden Enderun'da eğitilenler en yüksek dereceli devlet kadrolarına kadar gelebiliyorlardı. Devşirmelerin kendi kökenleri ile ilişkileri kalmadığından, çıkarlarını Merkezî Yönetim'in çıkarlarıyla özdeşleştiriyorlardı.

Acemiler iki buçuk akçe yevmiye alıyorlar, ayrıca kendilerine her yıl pabuc akçesi, iki kat elbise, kaputluk, yağmurluk ve şalvarlık çuha ve iki mintan veriliyordu.

Acemi Ocağı'ndaki eğitim öğretim ve hizmet, genellikle sekiz yıl sürerdi. Askerlik eğitim ve öğrenimi yanında meselâ Süleymaniye Cami'i inşaatında olduğu gibi, bazı özel iş alanlarında çalıştırılırlardı. Bu süre sonunda bir kısmı, Bostancı Ocağı'na diğerleri Yeniçeri Ocağı'na alınıyordu. Bu olaya, çıkma veya kapıya çıkma denilmektedir.

Edirne'nin fethinden az sonra esir edilen hıristiyan çocuklarının Anadolu Türkleri elinde Müslüman -Türk terbiyesile yetiştirilerek bir asker ocağında toplanmasile Acemi Oğlanlar Ocağının temelleri atılmıştır.[6] Osmanlıların kuruluş dönemlerinde akıncı gazilerin eline geçen her esir onun "sahih malı" sayılırdı. Ancak 1363'te çıkartılan Pençik[7] kanununa göre, savaşlarda alınan esirlerden beşte biri şer'an devlete vergi olarak alınırdı. Uygulamada devletin vergi kaybına uğramaması için 5'den az sayıda esire sahip olanlardan bir esirin rayiç satış değerine göre vergi alınırdı.

Pençik usulüyle toplanan savaş esiri gençler gerekli eğitimden sonra Yeniçeri Ocağı'na alınıyorlardı. Ancak On dördüncü yüzyılın ikinci yarısında pençik usulüyle asker toplayarak büyük ve düzenli bir ordunun oluşturulması güçleşti.

---

6. Bu olay Tevârih-i Âli Osmanlar'da "Hayli oğlanlar cemedildi ve gün günden ziyade oldu, tamam ki Müslüman oldular, Türkçe öğrendiler, Türk bunları nice yıl kullandı, sonra kapıya getirdiler, ak börk giydirdiler, adını Yeniçeri koydular" biçiminde anlatılır.
7. Beşte bir oranını belirten Farsça penç ve yek kelimelerinden galattır.

(1) Devşirmeler

Yeniçeri ağasının yaptığı ihtiyaç talebi üzerine 3 ya da 5 yıl, hatta bazan 8-20 yıl aralıklarla hristiyan reâyânın çocukları "Devşirme usûlü" denilen yöntemle yerleşik hane sayısının 1/40 oranında olmak üzere ve Acemi Ocağı'nda eğitilmek için devletçe toplanırdı.

"Devşirme Oğlan" toplanması hakkında ferman çıkarılınca, bu işle görevlendirilen Devşirme Emini ile Devşirme Katibi, Yeniçeri Ağası'nın bir mektubu ile birlikte, başlıca devşirme bölgeleri olan Yunanistan, Bulgaristan, Macaristan, Sırbistan, Bosna-Hersek, Arnavutluk ve Hırvatistan'a giderlerdi. Önce sancakbeyi, kadılar ve tımarlı sipahilerin yardımıyla ve köy papazının eşliğinde, Hıristiyan ahalinin kilise vaftiz defterinden kimliklerini saptanırdı. Sonra 14-18 yaşları arasındaki sağlam vücutlu erkek çocukları arasından soyluları ve özellikle de papaz oğullarını seçerlerdi. Çocukların orta boylu olmasına dikkat edilirdi. Çok uzun ya da çok kısa boylular, tek çocuklar, sığırtmaçlar, zanaat sahipleri, kel, topal, dilsiz, doğuştan sünnetli olanlar, evliler, Yahudiler, Trabzon Rumları, Rus, Çingene, Gürcü, Kürt, Arap ve Acem'ler, Türkçe bilenler, İstanbul'a gelip gidenler alınmazlardı.

Devşirilen çocuklara ait kimlik özellikleri "eşkal defteri"ne yazılırdı. Yol ve giyim masraflarını karşılamak için de devşirilen çocuk başına 600 akçeye kadar hil'at-baha (kul akçesi) adıyla bir vergi alınırdı. Sırtlarına kızıl aba, başlarına sivri külah giydirilmiş devşirme çocuklar, "sürü" denen 100-200 kişilik gruplar halinde "sürücü"lere teslim edilerek İstanbul'a gönderilirdi.

Acemi oğlanı devşirmeğe giden memurlara "turnacıbaşılar" denilirdi. Aslında turnacıbaşı Saray'da beslenilen turna kuşları'ndan sorumludur. Halk edebiyatı ve halk şarkılarında "ayrılık" motifini vurgulayan "turna sürüleri"ni anımsattıklarından ötürü devşirilecek çocukları Saray'a ve Acemi Oğlanlar kışlasına getirme vazifesi de "turnacıbaşı"lara verilmişti.

Çocuklar İstanbul'da tekrar kontrolden geçirilirler, ardından sünnet edilirlerdi. Bir kısmı Enderun Mektebi'nde yüksek düzeyde idareci yetiştirilmek üzere Galata Sarayı, İbrahim Paşa Sarayı, Edirne Sarayı'ndaki hazırlık eğitimine alınırlardı.

Saraya ayrılan "Saray acemileri" dışındakiler dil ve İslamî gelenek ve görgü öğrenmeleri maksadıyla Türk köylüsünün yanına verilirler, gerektikçe eğitilmek üzere Acemi Ocağı'na alınırlardı. Kaçmalarını engellemek için Rumeli'den toplananlar Anadolu çiftçisinin, Anadolu'dan toplananlar da Rumeli çiftçisinin yanına gönderilirdi. Bu eyleme "Türk'e vermek" denirdi. Hizmetleri karşılığında kendilerine küçük bir ücret de verilen devşirme oğlanları yılda bir kez devşirme ağaları'nca denetlenirlerdi.

Başlangıçta sadece Osmanlı Avrupası'ndan devşirme oğlan seçilirken, On beşinci yüzyıl sonlarından itibaren Anadolu'dan da uygulanmıştır. Özel bir durum olarak Bosnalı Müslüman çocukları da, babalarının isteği üzerine, sadece Bostancı Ocağı için ayrılmışlardır.

On sekizinci yüzyıl başlarında devşirme yöntemi terk edilmeye başlandı. Ancak yüksek yönetici sınıfın Türk-Müslüman kökeninden de gelseler, kapıkulu sayılmaları ve mallarının müsâdere edilmesi Sultan II. Mahmud dönemi sonlarına kadar sürdü.

(2) Erkân

"İstanbul Ağası" aynı zamanda Acemi Ocağının da komutanıdır. Yeniçeri ağası ve Sekbanbaşı ağa yeniçerilerle sefere çıktıklarında İstanbul Ağası emrindeki acemi oğlanlar ile İstanbul'un muhafazasına memur olurdu

Bu Ocağın diğer büyük zabitleri "Acemi Oğlanlar Anadolu Ağası" ve "Acemi Oğlanlar Rumeli Ağası"ydı. Görevleri, Anadolu ve Rumeli'den devşirme gençler sağlamak ve kayıd -kabul işlerinden yapmaktan ibaretti.

Her odanın bir "yayabaşı" (yahut "çorbacı") ve "odabaşı"sı vardır. Diğer subaylar "torbacı, çavuş, aşcıbaşı" idi. Acemi Ocağı'nın yönetiminden ve disiplininden Acemi Oğlanlar kethüdası'yle Acemi Oğlanlar çavuşu sorumluydu. Acemi oğlanlarına verilecek dayak ve hapis cezalarını da meydan kethüdası ve meydancıbaşı denilen iki zabit uygulatırdı.

(3) Teşkilât

Başlangıçta Gelibolu'da kurulan teşkilatın mevcudu 400-500 kişi kadardı. Bu Ocak İstanbul'un Fethi'nden sonra önemini yitirdi. İstanbul'da kurulan Acemi Oğlanları Ocağı 31 Orta'dan oluşmaktadır. Birinci Bölüğe "Ağa Bölüğü" denilirdi. Ağa Bölüğü kendi içinde de ayrıca 9 Bölüğe ayrılırdı. Bu bölüklerin her biri "Bölükbaşı" denilen en kıdemli acemi oğlanı tarafından yönetilirdi. Ağa Bölüğü'nün komutanı ise "Başbölükbaşı"dır.

Orta (ya da Bölük)'ların nefer sayısı 70'e kadar çıkardı. Hatta Ocak mevcudunun 3000'e ulaştığı olmuştur.

Acemi Oğlanlar Kışlası bugünkü Şehzadebaşı ile Vezneciler arasında bulunmaktaydı.[8] Acemi oğlanların tamamı bu kışlada bulunmazlardı. Vücud

8. Acemi oğlanların büyük kışlası Yeniçerilerin kaldırılmasından bir müddet sonra yıktırılmıştır. Bu kışladan geriye Şehzadebaşı'nın Vezneciler'e yakın kısmında, Yavuz Sultan Selim, bir rivayete göre de Kanunî Süleyman tarafından yaptırılmış olup halk arasında yanlış olarak "Ace-

yapısı iri olanlar Tophane hizmetlerine, diğerleri Bayezid'deki Eski Saray'ın, Galata Sarayı'nın, Atmeydanı'ndaki İbrahimpaşa Sarayı'nın ve Edirne Sarayı'nın baltacılık, ekmekçilik, aşçılık hizmetlerine; yahut mirî kasapların yanında, beylik simid, peksimed ve fodla (bir nevi pide) fırınlarının hizmetlerine; mirî yoğurthane, bozahane, hasır imalâthanesi ve odun ambarları hizmetlerine; mirî mandıralar hizmetlerine gönderilirlerdi. Bütün bu hizmetlerin hepsi ayrı bir bölük sayılmış ve her bölüğün de acemi oğlan sayısı altı, yedi neferden altmış, yetmiş (bazan daha fazla) nefere kadar değişmiştir.

b. Yeniçeri Ocağı

Avrupa'da yeni bir "Askerlik Sanatı" (l'Art militaire) On yedinci yüzyıl ortalarından itibaren doğmuştur. Avrupalılar daha o zamanlarda bile Osmanlı ordusunun kendi askeri güçleri karşısında artık eski kudretinin kalmamış olduğunu anlamışlardı[9]. Bu yeni sanat insanları bir robot disipliniyle düşman cephe ateşine karşı düz saflar, yan ateşine karşı kare biçiminde yürütmeyi, açık arazide istenilen manevraları zamanında aksatmadan başarmayı amaçlamıştı. Dahası silah sanayi'i gelişince Batı anlamında askerlik de düşman ordusundan daha çok insanı öldürerek, yaralayarak toptan saf dışı etme metodu biçimine dönüşmeğe başlamıştır.

İstanbul'da «Eski Odalar» ve "Yeni Odalar" adile iki büyük yeniçeri kışlası vardı. Eski Odalar Şehzade Cami'inin karşısında; Yeni Odalar da Aksaray'da Etmeydanı'nda idi. Her iki kışla da geniş bir avluyu çevirmiş, önü revaklı odalar (koğuşlar)'dan mürekkepdi, avlunun ortalarında birer mescid vardı ki buna "Orta camii" denilirdi.

Yeniçeri örgütü yalnız İstanbul'da değil, çeşitli taşra eyâletlerinde de vardı. Bunlar, Edirne başta olmak üzere Rumeli'de 44; Anadolu ve Asya'da 40; Girit. Kıbrıs ve Ege adalarında 31; Kuzey Afrika'da "Garp Ocakları" olarak 40 toplam 155 orta daha bulunmaktaydı.

Padişah'ın bir tür talim niteliğindeki sürek avlarını da onlar düzenlerlerdi. Diğer taraftan sulh zamanında bütün ülkede halkla iç içe yaşayan[10] ve günlük hayatta esnafı kontrol ederek belediyecilik faaliyetleri ve asayişi sağ-

---

moğlu Hamamı" olarak bilinen ve günümüzde hâlâ çarşı hamamı olarak kullanılan bir hamam kalmıştır.

9. Comte de Marsigli, L'Etat militaire de l'Empire Ottoman, ses progrès, sa décadence, c: 1- 2, Amsterdam, 1732

10. Yeniçeriler gayet muti ve aldığı emri yerine getiren askerlerdir. "Kırkı bir kıl ile güdülür" tabiri haklarında caizdir. Ümid Meriç, Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü, s. 92.

layarak zabıta görevi yapan, yangına giden Yeniçeriler Osmanlı toplumuyla kaynaşmıştı. Yeniçeri Ocağının kendi özel bazı gelenekleri yanında halkla ortak inançları, tarikat bağlantıları da vardı. Ocaklarının Hacı Bektaş Veli tarafından kutsandığına inandıkları için bektaşiliği benimsemiş bir zümre olarak kendilerine "taife-i bektaşiye" derlerdi. Yeniçerilik kurulduğunda Hacı Bektaş ölmüş olduğu için onun Ocağı kutsadığı her ne kadar doğru değilse de Veli'nin soyundan Timurtaş Dede ile Bektaş Paşa'dan el aldıkları gerçeğine dayanarak On beşinci yüzyıl başlarında bektaşiliğin girdiği Ocakta, bektaşi babalarından biri her zaman 94 üncü Orta'nın odasında otururdu.[11] Ahırkapıda İstanbul'un Fethi sırasında şehid olan kırk yeniçeri neferinin bulunduğu yere halk «Ahırkapılılar» diyerek uluvviyet tanımıştır. Ocağın kafirlerle, Moskofla savaşları, menkıbeleri yüzyıllar boyunca halk şairlerinin destanlarında anlatılmış, türkülerinde söylenmiştir. Halk edebiyatımızın ve milli kültürümüzün Yeniçeri Ocağından yetişen halk şairleri de bu söylenenleri kanıtlıyor.[12] Diğer taraftan Mimar Sinan'ın şu beyti de unutulmamalıdır: «Yeniçeri oldum çektim cefâyı, Piyâde eyledim nice gazâyı». Yeniçeri mehterhanesi üç kıt'aya yayılmış Osmanlı ülkesinin bütün kalelerinde asırlarca «nevbet» çalmıştır. Çünki mehter için «askerî marş» diye bir ayırım yoktu. Halkın bildiği, sevdiği, duygulandığı, söylediği her şarkıyı, her türküyü çalabilirdi. Çünki mehterin özü kendi musikimizden kaynaklanıyordu.[13]

Daima önde giden beyaz ipekten ve üzerine sırma ile Fetih Süresi'nin «İnnâ fetahnâ leke..» başlangıç ayet-i kerimesi işli «İmam-ı Azam Bayrağı» Ocağın sünnîliğinin delili idi. Bununla beraber ayrıca düz beyaz Hacı Bektaş bayrağı, Ocak ağasının «Zülfikar» işli sarı-kırmızı bayrakları da vardı.[14]

Diğer taraftan Yeniçeri Ocağı Osmanlı Devleti'nin «tüzel kişiliği»'nin simgelerinden biri ve tebaasının büyük bölümünü de millet yapan kuvvet onunla birlikte yaşayan bir parçası olmuştu.[15] Nitekim Osmanlı Padişahları da Birinci Orta'nın bir numaralı neferi sayılırlardı. Kütük defterinde isimleri örneğin Kanunî Sultan Süleyman için "Süleyman bin Selim" gibi yalnızca baba isimleri ile geçer, Padişahlık ünvânı kullanılmazdı. Kışlada

---

11. "Bektaşi tarikati 94'üncü Orta'da ikamet eden ve miralay rütbesinde bir bektaşi şeyhi tarafından temsil ediliyordu." Hasluck, Bektaşîlik Tedkîkleri, s. 133
12. Köprülü, Türk Sazşairleri, c. 3, s. 405; Sadettin Nüzhet, XVII nci Asır Sazşairlerinden Kuloğlu; Jean Deny, Chansons des janissaires turcs d'Alger.
13. Başka bir deyişle Dede Efendi'nin Rast Kar-ı Nev «Gözümde daim hayal-i canan» bestesini, yahut «Alişimin kaşları kara» türküsünü mehterhaneden dinlemek mümkündü.
14. Pakalın, c. 3, s. 629
15. "Yeniçerilik Osmanlıların iliğine işlemiş ve ocaklar asabiyyet-i milliye makamına kaim olarak devâir-i devletin usul ü fürûunu istilâ eylemiş olduğuna nazaran Devlet'in zâtiyyatından ma'düd olmuş idi. Anın ilgasıyla ehl-i islamın kuvve-i asabiyyesine zaaf geldi". Cevdet Paşa, Tezakir, Tetimme, s. 219

Birinci Orta'nın ayrıca bir "Taht Odası" vardı. Devletin tüzel kişiliğini temsil eden Padişah'ı bile sıra neferi olarak bünyesine alacak kadar eski, köklü olan bu kurumun kendinde «Din ve Devlet'i kollamak, korumak» görev ve selahiyetini görmesi fazla yadırganmamalıdır. Kendilerini bizzat devletin bir rüknü (parçası) saydıklarından bazı konulara el atarak düzeltme eğilimleri vardır.[16]

Bu bağlamda yeniçeriler devlet ve toplum arasında bir anlamda medya oluştururlar. İsteklerini Saray'a ve devlet erkanına ulaştırılırken fazla gizli kapaklı davranmazlar. Yeniçerilerin hareketlerinde Ocağın "uhuvvet" özellikleri ön plandadır. Örneğin ulûfe alacakları gün verilen yemeği iştahsız yer, ya da hiç yemezler. Eğer daha da önemli bir durum varsa "Kazan kaldırırlar».

(1) Kaydolma

"Gerek bilfiil Acemi Oğlanı kışlasında bulunan, gerekse bu hizmetlerde kullanılan acemi oğlanlarının Yeniçeri Ocağı'na nefer kaydedilmelerine "çıkma"yahud "kapuya çıkma" denilirdi. Çıkma, Yeniçeri Ocağı'nın ihtiyacına göre yapılırdı. Yedi, sekiz senede bir "çıkma" yapılması kanun gereği ise de her zaman uyulmamıştır. Hatta "çıkma" geciktiği için acemi oğlanların ayaklandığı da olmuştur.

Kapıya çıkan Acemi Oğlanları, tanzim edilen defterlerile beraber Yeniçeri kışlalarına getirildiğinde isimleri Ocağın kütüğüne yazılır, hangi yeniçeri ortasına verilmişlerse birer birer ortanın odabaşısı önünden geçer ve odabaşı ağa da, artık kendi emir ve idaresinin altına girdiklerinin kanıtı olarak enselerine birer tokat vururdu. Bu törenden sonra kendilerine derhal yevmiye bağlanırdı.

Acemi yeniçeri neferleri arasında da bir kıdem tanımak için, Ocağa kaydedilen bu acemi oğlanları bir hizada sıraya dizilir ve koğuşlarına doğru koşturulurdu; koğuş kapısından ilk giren diğerlerinden kıdemli sayılır, en geride kalan da ortanın en kıdemsiz acemisi olurdu.

En kıdemsiz neferin vazifesi, koğuşu süpürüp silmek, koğuşun kıdemli ihtiyar neferlerinin ve misafirlerin pabuçlarını temizlemekti. Onun bir üstündeki, koğuşun yemek kaplarını yıkardı. Onun bir üstündeki de koğuşun ocak ve mutfak odunlarını yarardı ve onun bir üstündeki de Ocağın kandillerini hazırlar ve yakardı.[17]

---

16. Özbilgen, Mağlubların Zaferi, s. 178-181
17. R.E. Koçu, Osmanlı Tarihinin Panoraması, s.62-63

(2) Kuloğlu ve Kulkardeşi

Evlenmiş yeniçerilerin ölümünde çocukları yetişinceye kadar, üç ayda bir, 2.5 kile un ya da bedeli ve 15 akçe maaş verilirdi. Kuloğulları maaşlarını babalarının bölüğü (ya da ortası) efradından yeniçerilerle birlikte alırlardı. Kuloğulları rüşt yaşına geldiklerinde Acemi Ocağı'na alınırlar ve sonra Yeniçeri Ocağı'na yazılırlardı.

Ancak On altıncı asır sonlarında yapılan Yemen, İran ve daha sonra Avusturya seferlerinin uzun sürmesi Yeniçeri Ocağına, Acemi Ocağı dışından "kul kardeşleri" adıyla asker alınmasını gerektirdi. Bunlar hudut kalelerinde bir süre hizmet ettirildikten sonra Ocağa alınırlardı.[18]

On altıncı yüzyılın bitiminden az evvel de, İran'dan alınan yerlerde üç sene hizmet etmek şartıyle "kuloğIu ve kulkardeşi" olarak asker yazılmıştı. Daha sonra bu hizmetleri bir seneye indirilmiş ve Kapıkulu Suvari Ocağı'na veya Yeniçeri Ocağı'na gerektiğinde bu yolla da maaşlı asker alınmıştır.

■ *Kullukçu'lar*

Acemi Ocağı'ndan Yeniçeri Ocağı'na yeni gelen kıdemsiz neferlere karakullukçu ya da kullukçu denirdi. Her yeniçeri odasında oda erlerinin sayısına göre en az bir, en çok dört karakullukçu bulunurdu. Bunlar odaların türlü hizmetini görürlerdi. Kul kethüdasının (kethüdabey) odasında beş, çavuşun odasında dört karakullukçu bulunurdu. Kıdemleri arttıkça karakullukçulara her hizmeti yapmaktan kurtulurlar, "pazarcı", "pabuççu", "kandilci" gibi vasıflı asker olurlardı.

(3) Ocak Yönetimi

Kanun gereği Ocak zabitleri her cuma günü Yeniçeri ağasını ziyaret ederler, daha sonra da Yeniçeri ağası alayla sadrazam'ı ziyarete giderdi.

(a) Yeniçeri Ağası

Padişah'ın atının yanında yürümek imtiyazına da sahip olan Yeniçeri ağası Rikâb-ı Hümâyûn ağalarının en büyüklerindendir. Padişahın cuma ve bayram namazları alaylarında hükümdarı koluna girip at'dan indirmek ve at'a bindirmek görevleri yeniçeri ağalarına verilmişti.

---

18. Nitekim Lala Mustafa Paşa'ya 1567 senesinde Yemen için İstanbul'dan 600, Mısır'dan 400 olmak üzere 1000 nefer "kuloğlu" ve "kulkardeşi" yazması emrolunmuştu.

Bütün Yeniçeri Ocağı'ın en büyük kumandanı olan Yeniçeri ağalarının bir adı da "Kırk bin Kul Ağası" idi. Sadrazam'larla Kaptan paşalar, vezirler gibi dokuz katlı Mehterhane'si vardı. Yeniçeri ağalarının oturdukları yere «Ağa Kapısı» denilirdi.[19]

On altıncı yüzyılın ilk yarısına kadar yeniçeri ağasının rütbesi tek tuğlu sancakbeyliği; sonra iki tuğlu beylerbeyiliği ve On yedinci yüzyıldan başlayarak da üç tuğ verilip vezir payesine yükseldi. Daha sonra vezir payesiyle kaptanpaşalığa, hatta ağalıktan doğrudan sadrazamlığa getirilenler[20] bile oldu. Ancak bazan da bunun tam tersi olur, bir kubbealtı veziri Yeniçeri ağası tayin edilirdi. O zaman kendisine «Ağapaşa» unvânı verilirdi.

Görevden alınan Yeniçeri ağası, genellikle Kastamonu sancakbeyliğine atanırdı. Ancak Yeniçeri ağalarına görevden alınan diğer vüzera gibi muamele yapılmaz Ocak kanunu üzere cezalandırılır, Ocak başçavuşu kendisini alarak sürüldüğü yere kadar götürürdü.

Yeniçeri ağaları On altıncı yüzyıl başlarına kadar Ocak'tan yetişmiş, bu makama neferlikten ulaşmış kimselerdi.[21] Ancak Ordu'nun siyasete karışmasını önlemek açısından bir güvence olarak Padişah Yeniçeri ağaları'nı Ocak zabitlerden değil de Rikâb-ı Hümâyûn ağaları içinden seçerdi.[22]

Yeniçeri ağası değiştiğinde eski ağa üç gün Ağa Kapısı'nda misafir edilir, yeni ağaya devir verirdi. Yeni Ağa'nın Padişah tarafından kendisine verilen üç, dört ya da beş yüz akçeyi Ocak'ta yeniçeriler arasında bölüştürmesi yasa gereğiydi.

Yeni seçilen Yeniçeri ağaları kendi nasıbları sırasında Sadrazam'a «câize» adiyle bir kaç yüz kese verirler ve kendileri de Ocak'ta göreve atadıkları ağalardan "câize" alırlardı. Yeni tayin edilen Yeniçeri ağasına Yeniçeri Ocağı kâtibi ile sekbanbaşı, kethudâbey, zağarcıbaşı, sekasoncubaşı, turnacıbaşı ve dört haseki ile başçavuş, muhzırağa, kethüdâ yeri, beytulmal emini, ortaçavuşu ile küçük çavuş derecelerine göre yasada cins ve miktarları belirlenmiş kumaş, silâh, eğer, levha gibi hediyeleri verirlerdi.

Yeni Ağa'nın, Ocak yayabaşıları'na çavuşluk, sipahilik; acemi oğlanı yayabaşıları'ndan ikisine sipahilik; iki yayabaşı'ya zeamet; atlı zağarcılardan iki kişiye sipahilik; iki nefere tımar; sekbanlardan iki nefere bölük ve iki ne-

19. Ağa kapısı Süleymaniye Camii civarında şimdi İstanbul Müftiliği olan yerdi.
20. Kara Murat Paşa (1649-1650), Ağa Yusuf Paşa (1711-1712), Seyit Hasan Paşa (1743-1746), Kalafat Mehmet Paşa (1778-1779), Keçiboynuzu Ağa ibrahim Hilmi Paşa (1806-1807) gibi.
21. Yeniçerilerin cülûs bahşişi bahanesile bazı yolsuzlukları, itaatsizlikleri görülünce, Yeniçeri Ağalığı'na uzun bir müddet Enderun'dan yetişmiş ve Padişahın tam güvenini kazanmış kimseler tayin edilmiştir.
22. Ocağın usûl ve nizamı bozulduktan sonra zaman zaman ocak zorbaları istediklerini seçtirdiler.

fere timar ve iki kişiye bölük (kapıkulu suvariliği) ve iki kişiye timar ve Yeniçerilerden altı kişiye sipahi oğlanlığı (kapı kulu sipahi bölüğü) ve altı nefere silahtarlık vermesi kanundu.

Yeniçeri ağalarının (Kanunî Sultan Süleyman zamanında) beş yüz akçe yevmiyeleri vardır. Bundan başka "saman behası" namiyle seksen bin akçe alırlardı. Bundan başka "arpalık" olarak Tuna yalısında yıllık elli bin akçelik bir zeamet de tahsis edilmişti. Yeniçeri ağalarına üç yılda bir Hasahır'dan bir at verilmesi de kanundu.

Bunlardan başka yeni ağa, hudutlardaki Yeniçeri ağalarından ve yeni tayin ettikleri serhad ağalarından ve tayin ettiği kale dizdarlarından da hediye alırlardı. Kazalarda ağa'nın mektubiyle tayin edilip serdar olan Yeniçeri serdarları da ağa'ya para verirdi.[23]

Yeniçeri ağalarının Ramazan bayramı öncesinde vezir-i âzam'lara ya ziyâfet vermeleri kanundu.[24] Yeniçeri ağası'ndan memnun olan vezir-i âzam Padişah'tan onun görevinde devamına izin alır ve ziyafete geldiği gün ağanın "ibka" fermanı okunur ve hil'ati giydirilir ve diğer ocak ağaları da hil'atle taltif edilirdi. Sadrazam'ın dönüşünde kendisine Yeniçeri ağası tarafından "donanmış at" hediye edilirdi.

Yeniçeri ağaları Divan'a giderlerken elbiseleri ve hayvan takımları vezirlerinki gibi idi. Önünde kırmızı kaftan ve sırma kuşak giyen yasakçıları yürürdü. Ağa vüzeradan ise tuğları önünde giderdi.

Yeniçeri ağaları görevi gereği «Divan» azası sayılırlar fakat yalnız Ocağa ait meselelerde rey verirlerdi.

Her salı sabahı Saray'da Divan-ı Hümâyûn toplandığında, eğer Padişah Saray'da ise, Yeniçeri ağası bir kısım yeniçerilerle beraber Saray'a gider, fakat Divan-ı Hümâyûn oturumlarına girmez. Ancak Divan dağılmadan az evvel de Arz Odası'nda Padişah tarafından yalnız olarak kabul edilir, Hükümdar'a Ocak işleri hakkında izâhat verirdi. Fakat "vezir" rütbesinde, yani bir "ağapaşa" ise, Divan müzakerelerine de iştirâk eder. Fakat, Divan dağılmadan yalnız başına herkesten önce huzura kabul edilir, sonra diğer bütün vezirlerle beraber bir kere daha Huzur'a girerdi. Ancak dönüşte vezirlerle "Divanhane"ye gitmez, Babü's-Saade'nin çıkışında vezirlerden ayrılırdı.

Yeniçeri ağası Kanun gereği, çarşamba günleri sadrazam'ı ziyaret eder. Bununla beraber gerektiğinde sadrazam'ı her zaman ziyaret edebilir.[25] Ağa-

23. Bu para evvelce üçer kese akçe iken sonradan on keseye kadar çıkmıştır.
24. Mevsim' yaz ve kış oluşuna göre, Eyüp tarafındaki bahçelerde veya Ağakapısı'nda Tekeli Köşkü denilen mahalde olurdu.
25. "Her çarşamba gününde Sadrazam hazretlerini kanun üzere gelir amma bir mahfi arz edeceği var ise çarşamba gününe katlanmayıp her gün oluru gelir". Tevkiî Kanunnâmesi

nın çarşamba günü gelmesi Divan'a katılması içindir. Nitekim Yeniçeri ağası'nın Divan'a gelirken giyeceği elbiseyi de kanun tayin etmiştir.[26] Yeniçeri ağası zaman zaman diğer vezirleri de ziyaret etmek mecburiyyetindedir.[27]

Yeniçeri ağası "vezâret"i olsa bile Divan'da "ağa" mevkiinde oturduğundan, tuğra çekme işini ancak kendi "Paşa Kapısı"nda yapabilirdi.

Vezareti yok ise, törenlerde diğer Rikâb-ı Hümâyûn ağaları, Divan hocaları ve Ocak halkı gibi o da vezirlerin, nişancının, kazasker efendiler ve defterdarın eteğini öptükten, sonra yerine giderdi. Vezareti olan Yeniçeri ağası muayede merasiminde de biri Yeniçeri ağalığı dolayisiyle, öteki de vezir olması sebebiyle iki defa "damen-bus" (etek öpmek) şerefine nâil olurdu.

Ağanın "Ağa Gediklileri" denilen kalabalık maiyyeti diğer yeniçerilerden farklı olarak bellerine serâser denilen kumaştan kuşak sararlardı. Cuma günleri ağa camiye giderken önünde bir sebilci yürür, halka su dağıtırdı.

Ağalık bayrağı bir beyaz bayraktı. Ancak Yeniçeri ağasının sefere gideceği zaman çıkartılır ve ağa'nın önü sıra götürülürdü. Arkasından da dört yedek at çekilirdi. Daha arkadan da «Ocak Mehterhanesi» gelirdi.

Sınır kalelerinde bulunan "mustahfız askerlerin miktarını tertip ve tanzim eylemek" Yeniçeri ağalarının görevlerindendir[28]

Yeniçeri ağası'nın önemli bir görevi de İstanbul'un kara cihetinde asayişi sağlamaktır.[29] Bunun için haftada iki üç defa gece ve gündüz şehrin çeşitli semtlerinin asâyişini denetler, uygunsuzları kendi yetkileri içinde olan falaka, hapis ederek cezalandırır, hatta ağır suçu görülenleri sadrazam'a ferman çıkarttırıp astırırdı.[30]

Yangınların sondürülmesi işi de Yeniçeri ağası'nın görev ve sorumluluğundadır. Büyük yangınlara sadrazamlar, hatta Padişahlar bile gider ve Yeniçeri ağası yangın yerine onlardan sonra gelirse cezalandırılırdı.[31]

---

26. Tevkiî Kanunnâmesi
27. "Sâir vuzerayı dahi iki üç haftada bir ziyaret etmesi kanundur" Tevkiî Kanunnâmesi
28. Başka bir deyişle ağalar Yeniçeri'lerin haklarını korumak bahanesiyle bütün Ocağı ayağa kaldırıp isyan çıkarmayı başarabilirlerdi.
29. Deniz tarafının inzibatı bostancıbaşı'larla kaptan paşa'lara aitti. Pakalın, Deyimler, c.3, s. 626 s.
30. Tevkiî Kanunnamesi'ne göre «Şehirde ve etraf ve cevanibinde nehy-i münkerat (kötü ve meşru olmıyan şeyleri) edip ahzettiği (yakaladığı) sarhoşun dirliği yoğise hadd-i şer'î vurur eğer dirliği var ise zabitine gönderip dövdürür, erâzili şer'le ta'zir ve hapseder ve daima kol dolaşub gezer, ahzettiği mücrimlerden mucib-i salb ve siyaset (asılmak, cezalandırmak) olanları ocaktan değil ise sadrazam hazretlerine gönderir, Ocak'dan ise kendi hapsedib katli lâzım geldikte Sadrazamdan istizan belki ferman talep eder.» "Ve bu dahi Kanun-i kadimdir ki Yeniçeri ağaları erkan-ı devlet huddamından birini cürümle ahzeylese sahibinin kethüdasına gönderir, sair dirlik eshabını zabitlerine gönderdiği gibi,»
31. Bu cezalar nakdîdir.

(b) Ağa Divânı

Yeniçeri Ocağı'nın işlerini görüşmek, şikâyet ve davalarını dinlemek, maaş ve yükselme sorunlarını çözümlemek için Yeniçeri ağası'nın başkanlığında, Ağa Kapısı'nda toplanan bu meclis, sekbanbaşı, kul kethüdası, zağarcıbaşı, başçavuş gibi yüksek rütbeli zâbitlerle İstanbul ağası, Yeniçeri kâtibi ve fodla kâtibi bu Divân'ın doğal üyeleriydi.

Bu Divan'da Ocak işleri görülür, askerlikle ilgili ödüller ve cezalandırmalar saptanırdı. Teşrifat gereğince Ağa'nın sağında sekbanbaşı ve bunun alt tarafında İstanbul Ağası yer alırdı. Sonra da sırasiyle zağarcı, turnacı, samsuncubaşılarla Yeniçeri efendisi ve fodlaharan kâtibi otururlardı.

(c) Zâbitan

Ocak zâbitleri rütbelerine göre şöyle sıralanırlardı: 1) Yeniçeri Ağası, 2) Sekbanbaşı, 3) Kul Kethüdası ya da Kethüda Bey, 4) Samsoncubaşı 5) Zağarcıbaşı, 6) Turnacıbaşı, 7) Muhzır Ağa, 8) Büyük ve Küçük Haseki'ler, 9) Başçavuş, 10) Kethüda Yeri, 11) Yeniçeri Efendisi.

Ayrıca, her ortanın da "çorbacı, odabaşı, vekilharç, bayraktar, başeski, aşçı usta, sakabaşı" rütbeleriyle sıralanan subayları vardı.

Bu rütbeler resmi görevi belirler ve yalnız o görevde bulunanlara verilirdi.

Sekbanbaşı Ağa: Ocağın ikinci büyük zabiti ve Sekban ocaklarının da en büyük âmiridir. Yeniçeri ağası ordu ile sefere çıktığında İstanbul'da "Ağa Vekili" olarak kalırdı. Ocağın diğer zabitleri Ocak'tan gelme yâni yeniçeri neferliğinden yetişmeydiler.

Kul Kethüdası: Sekbanbaşı'dan sonra gelir ve ağa'nın muavinidir. Ocağın her türlü işinden, ağa'ya karşı sorumludur. Kul Kethüdası'na bazan sadece «kethüda bey, kâhya bey" ya da "Ocak kethüdası» denilirdi. Kul kethudası'nın mutlaka ocak içinden yetişmesi şart olduğundan, ocağın usul ve kaidelerini çok iyi bilirdi. Bu bağlamda kethüda Yeniçeri Ocağı'nın kurmay başkanı sayılır ve Ocağın rızası olmadıkça Padişah bile kendisini azledemez. Oysa Ocak dışından da seçilebilen Yeniçeri ağasının azli pek kolay olmamakla beraber, böyle bir imtiyazdan mahrum idi. Dolayısıyla kethüda bey Yeniçeri ağasının maiyyetinde ise de Ocak içindeki nüfuzu ağadan daha fazladır.

Zağarcıbaşı Ağa: Yeniçeri cemaat ortalarından 64 üncü Orta'nın komutanıdır. "Kethüdalık" makamı boşalınca, terfih ederek "kethüda bey" olurlardı. Nefer sayısı dört- beş yüz arasında olan bu ortalar Padişahın av zağarlarına bakarlardı. Padişah ava gittiğinde Zağarcıbaşı da maiyetinde bulunurdu.

Seksoncu (yahud Samsuncubaşı) Ağa: Cemaat ortalarından 71 inci Orta'nın komutanıdır. Bu orta Sekson denilen ve bazan ayı avında da kullanılan cenk köpeklerine bakardı. Bu köpekler, İstanbul'da Tophane sırtlarında bir köpek ağılında bulundurulurdu. Seksoncubaşılar terfi edince zağarcıbaşı olurlardı.

Turnacıbaşı Ağa: Cemaat ortalarından 68 inci Orta'nın kumandanı olup bu orta da Padişahın av maiyetinden idi, tazılara bakardı. Padişahın seyretmesi için ayrıca turna kuşları da beslediklerinden turnacılar diye anılırlardı. Devşirme Kanunu kaldırılıncaya kadar, acemi oğlanı devşirmeğe turnacıbaşılar memur edilirdi. Devşirilen çocuklar da turna sürüleri gibi getirildiğinden beslenilen turna kuşları da bu vazifelerinin bir sembolü olarak kalmıştı.

Haseki Ağalar: Cemaat ortalarında 14, 49, 66 ve 67 nci ortaların kumandanı olan dört zabittir. Bu ortalar da Padişahın av maiyetinden idi. Haseki ağalar, Padişahın cuma namazı alaylarında, kıdemlerine göre, ikisi sağında, ikisi solunda, Padişahın atının yanısıra yürürlerdi, en kıdemlisine de "başhaseki" denilirdi.

Başçavuş Ağa: Beşinci bölük ortasının kumandanı ve bütün Yeniçeri Ocağı'nın başçavuşu idi. Ocakta askerle, temas etmek bakımından, kethüda beyden sonra en nüfuzlu zabitti. Ağa Kapısı'nın da teşrifat âmiriydi. Ağa Divanı'ndan önce bu zat dua eder, Yeniçeri Gülbangi'ni de o çekerdi. Ağa'nın emirleri de onun vasıtasile tebliğ edilirdi. Maiyetinde yüz otuz tane küçük emir zabiti vardı; bunlara kul çavuşları denilirdi.

Muhzir Ağa: Belirli olmıyan bir ortanın kumandanına verilen bir rütbe idi. Kendi ortası ile sadrazamın maiyetinde bulunurdu. Divanı Hümayun'da ve Vezir Divanı'nda ocağın işlerini takib ederdi. Divan'da Yeniçeri ağası'na hitaben yazılan fermanlar, muhzir ağa'ya verilirdi. Sadrazam İstanbul'da kol gezerken de maiyetinde bulunurdu. Suçluların tevkif ve hapsine memur haberciler de , onun emrinde idi.

Kethüda Ağa: Muhzir Ağa'dan bir rütbe aşağıdır. Bu rütbe de belirli olmıyan bir ortanın kumandanına verilirdi. Kethüda bey sefere gittiğinde kendisine vekâlet ederek İstanbul'da kalırdı. Yeniçeri Ocağına bağlı sanatkârlarla imalâthanelerin de en büyük âmiri idi.

Yayabaşı Ağa: Yüz bir cemaat ortası içinde bütün kumandanlarının en kıdemlisi idi. Diğerlerine de yayabaşı ağalar denilirdi, vazifeleri Ocak beytülmalciliği, seferde Hazine bekçiliği, zahire tedariki, kadılara ve sancak beylerine sefer emirleri götürmek, yaralı nakletmek, kale muhafızlığı yapmaktı; bunlara subaşı da denilirdi.

Bölükbaşı Ağa: Bölük ortaları komutanlarının en kıdemlisi idi.

Solakbaşı Ağalar: 60, 61, 62 ve 63 üncü cemaat ortalarının komutanları idi. Bu ortalar yeniçeriler arasından gösterişli tuvana ve cesur kimselerden seçilirlerdi. Merasimde ve seferde Padişahın atının sağ yanı sıra yürürlerdi. Solaklar denilen bu dört orta neferleri seferde Padişahın şahsını muhafazaya memurdular. Bir su geçilirken, dört solakbaşı Padişahın atını ikişer ikişer iki yanından tutar ve kendileri suya girerek geçirirlerdi. Su dizlerine kadar çıkarsa birer akçe, bellerine kadar çıkarsa ikişer akçe, daha yukarı çıkarsa üçer akçe yevmiye terakkisi almak kanun gereği idi. Solaklar da seferde veya seyahatte, Padişah maiyetinde daima, yayları gerili ve okları hazır olarak yürürlerdi.

Ocak İmamı: Medrese öğrenimi görmüş güzel sesli yeniçerilerden seçilen müezzinler, önce Ağa Kapısı'nda görev yaparlar, genellikle bunların en kıdemlisi ve bilgilisi imam olurdu. İmamın öteki Yeniçeri subayları gibi belirli bir ortası yoktu. Hangi ortanın imamıysa onun numarasını alır ve bu ortanın komutanı sayılırdı. Ortasına da İmam Ortası denilirdi. İmamlar azledilemez, ancak kendi istekteriyle Deveciler Ortası yayabaşısı olmak şartıyla bu hizmetten ayrılabilirlerdi. Beş vakit namazda Ağa Kapısındaki camide Yeniçeri ağasına imamlık ederdi.

Ocak kâtibi (yahud Yeniçeri Efendisi): Ocağın künye defterini tutardı.

Bu ağaların hepsine birden Katar ağaları denilirdi. İçlerinden biri azledildi ya da öldü mü, kendisinin altında olanlar birer derece terfi ederek boşluğu doldururlardı. Herhangi bir orta çorbacısı da bu "katar ağaları" arasına girerdi. Yalnız 56 ncı Orta Çorbacısı, ihtisab ve piyasa işlerile meşgul olduğundan katar ağalığına yükselemez, bu vazifeden ya azlolunur, yahud emekliye ayrılırdı.

(4) Ocak Mevcudu

Kuruluş sırasında 60-70 neferden meydana gelen yeniçeri ortaları, sonraları 100 nefere kadar çıkarıldı. Kanunî Sultan Süleyman dönemine (1520-1566) gelindiğinde sayıları 10-15 bin kişiyi geçmemesi tasarlanan[32] Yeniçeri askeri 162 ortadan ve 12 bin kişiden meydana gelirken Sultan II. Selim (1566-1574) döneminin sonlarına doğru da 196 orta'ya ve 20 bin kişiye kadar yükseldi. Avrupa ordularında ateş gücünün arttırılması Osmanlı Ordusu'nda bir yandan tımarlı süvarilerin eski stratejik önemini azaltırken diğer taraftan da Yeniçerilerin tüfek sayısının arttırılmasını gerektirmişti. Dolayısıyla yeni-

32. Lütfi Paşa, Asafnâme.

çeri sayısı Sultan III. Mehmed zamanında 45 bin, Sultan III. Selim zamanında 110 bin, Sultan II. Mahmud devrinde 140 bine ulaşmıştır.[33]

Başlangıçta 10 Orta olarak kurulan Yeniçeri Ocağı zamanla 101 Orta'ya ulaşmıştır. Diğer taraftan "Cemaatlü'ler" denilen Yeniçeri cemaati ile bir denge oluşturmak üzere "Ağa Bölükleri" denilen 61 bölük daha kuruldu. Bunlara da "Bölüklüler" denilmekteydi.

Bir de Padişahın av maiyeti olarak 34 adet "Sekban" ortaları vardı.

Ancak Padişah'ın "Hassa Ordusu" olarak onunla birlikte İstanbul'da bulunan bu 196 Orta dışında, Rumeli'de 44; Anadolu cihetinde 40; Cezayir-i Bahr-i Sefîd"de (Girit, Kıbrıs ve diğer Ege adalarında) 31; Garb Ocaklar'nda (Mısır, Tunus, Trablusgarb ve Cezayir gibi kuzey Afrika ülkelerinde) 25 bölük olmak üzere Taşra'da toplam 140 Orta daha bulunmaktadır.

Her Yeniçeri ortasının bir bayrağı ve bir alâmeti vardı. Buna "nişan"denilirdi. Nişanlar bayrak ve çadırlar üzerine işlenirdi. Yeniçeriler mensup oldukları ortanın nişanlarını kollarına, bazularına, baldırlarına ve bazan da göğüslerine dövme olarak işletirlerdi. Dolayısıyla bir yeniçeri, ortasını değiştiremezdi; Ocak disiplininin bozulduğu devirde bir ortadan öbürüne geçmeğe "semir devirmek" denilirdi ve iki orta arasına düşmanlık sokardı.

(a) Cemaat Ortaları

196 ortanın 1-101 sıraları arasında olanları "Cemaat Ortaları" adıyla anılır. Padişahlar, Birinci Orta'ın defterinde "1" numaralı nefer olarak kayıtlıdırlar. Bu ortalar içinde bazılarının özel "ad"ları vardır. Örneğin Seferde Padişah'ın çadırını koruyan 17 inci Orta'ya "Çergiciler"; 28 inci Orta'ya "İmamlar"; 64 üncü Orta'ya "Zağarcılar"; 68 inci Orta'ya "Turnacılar"; 71 inci Orta'ya Samsoncu; 82 inci Orta'ya "Zemberekçiler"; 99 uncu Orta'ya "Hû-keşân" (Bektâşi)[34]; 1-5 ve 45-46 ortalara "Deveci Ortaları"; 14, 49, 66 ve 67'inci orta'lara "Haseki Ortaları"; 22 ve 92 inci Orta'lara "Tüfekçiler" ortası denilmektedir. Cemaat ortalarında yer alan ve "Solaklar" denilen 60, 61, 62 ve 63 üncü orta'lar merâsim günlerinde Padişahın maiyet askerini oluştururlardı.

On yedinci yüzyıl ortasında, Genç Osman'ın öldürülmesiyle sonuçlanan ve "Hâile-i Osmâniye" denilen isyanda hükümdarın katilleri "65 inci Or-

33. Daver, Aylık Ansiklopedi c. 2.

34. On altıncı yüzyıl sonunda 99. Orta'ya Hû-keşân (Hû çekenler) adıyla bektâşî müritleri tayin olundu. Bunlar Ocak'ta yiyip içmekte ve yatmaktadırlar. Görevleri sabah ve akşam Ordu'nun başarısı için dua etmekti. Merasimler sırasında içlerinden sekizi, yeşil çuha elbise giyinmiş olarak Yeniçeri ağasının atının önünde, iki yumrukları mideleri üzerinde bastırmış olarak yürürlerdi. En kıdemli olanı "Kerim Allah" diye bağırır, diğerleri "Hû!" diye mukabele ederlerdi.

ta"ya mensuptular. Bu nedenle Yeniçeri Ocağı'nı bir hükümdarın kanı lekesinden temize çıkarmak için "65 inci Orta" lâğvedilmiş ve Ocak bu tarihten sonra bir orta eksik bırakılmıştı.

(b) Ağa Bölükleri

Bunun dışında 61 adet "Ağa Bölükleri " bulunmaktadır. Cemaatlü'ler ile Sekban'lara «Orta» ve Ağa Bölükleri'ne ise kısaca "Bölük" denilirdi. Bununla beraber ayırım yapılmadan hepsine "Orta" denilebilir. Her Orta'nın (Bölüğün) kendisine mahsus «Oda»sı yani kışlası vardır.

Bölük Orta'larından 31 adedi İstanbul'da "Sancak-ı Şerif"in muhafazasına, diğer 30 adedi de 30 eyâlet ve sancak merkezinde iç kalelerin muhafazasına memurdu. Beylerbeyi ve sancakbeyleri kendi yerlikulu askerlerini iç kalelere sokamazlardı. Çünkü valilerin isyanı hâlinde, merkeze daima sadık kalan yeniçeriler iç kalede bir direnme noktası oluştururlardı.

İstanbul'da bulunan cemaat ve bölüklü yeniçeri ortaları aynı zamanda büyük şehrin inzibat ve âsâyişine de memurdu. Her semt bir ortanın emrine verilmişti; her semtte "Kolluk" denilen bir yeniçeri karakolhanesi bulunurdu. Bu yeniçeri karakollarının içinde de en namlısı, İstanbul'un en işlek bir ticaret merkezi olan Yemiş İskelesi'ndeki "Elli Altıncı Orta Kolluğu" idi. Şehrin ihtisab işleri bu kolluğun elinde idi.

(c) Sekban Ortaları

Sayıları 34 adet olan "Sekban" ortaları Padişahın av maiyeti idiler. Sekbanlar Osmanlı hükümdarları için pek görkemli büyük sürgün avları hazırlamakla görevliydiler. İstanbul civarındaki mirî çiftliklerin muhafazası onlara bırakılmıştı. İstanbul şehri içinde yalnız bir ortaları vardı.

(d) Çavuş Cemaati

Başçavuşun yönetiminde 330 eski ve deneyimli yeniçerinin oluşturduğu çavuşlar topluluğunun kendilerine özgü bayrakları vardı. Padişahın şehiriçi gezilerinde yaya ve atlı olarak yolun açılmasını sağlarlardı. Denetim ve yoklama görevlerini yaparlar, Yeniçeri subaylarının cezalarını infaz ederlerdi. Bunlar barış zamanında habercilik yaparlar, elçilik göreviyle yabancı ülkelere gönderilirlerdi. Kul çavuşları savaşlarda komuta kademesi ile ileri hatlar arasındaki iletişimi sağlarlardı. Acemi Ocağı çavuşu da bu örgütün komutan yardımcısıydı.

(5) Yeniçeri Kanunnâmesi

Yeniçeri sürekli asker olduğu için evlenemez; kendilerine özgü kışlalar (odalar) ya da karargâhlarda oturmak zorundadırlar; debdebe ve tantana gibi askerlik ve mertliğe yakışmayan şeyler kesinlikte yasaktır; yeniçeriler kendi subaylarından başkası tarafından cezalandırlamaz; malûl gaziler belirli bir aylıkla emekliye ayrılır. Yeniçeri sakal salıveremez, kışlasından izinsiz olarak ayrılamaz ve başka bir sanatla uğraşamaz.

Yeniçerilerin sefer ve hazarda daima Padişah'ın bulunduğu yerde bulunması Kanunnâme gereğidir. Bununla beraber Padişahların bulunmadıkları seferlerde Serdar'ın maiyyetinde Kapıkulu Ocakları'ndan yeterince asker gönderilir. Ancak Ocağın hep birden hareketi kesin olarak Padişah'ın askerle birlikte sefere gitmesine bağlı yeniçeriliğe mahsus bir özelliktir.[35]

(a) Sancak-ı Şerif

Sancak-ı Şerif Hz. Muhammed'in alâmetlerinden rengi siyah ve ismi "Ukâb" olan bayraktır. Mısır beylerbeyi Hayır Bey tarafından Yavuz Sultan Selim'e gönderilmiştir. Sancak-ı Şerif 'in kumaşı zamanla parçalandığından, aslına benzer üç siyah sancak yaptırılmış ve asıl Sancağ-ı Şerif'in parçaları ikişer üçer kıt'a hâlinde yeni yaptırılan bu sancaklara dikilmiştir. Böylece aslında tek olan "Ukâb" üç kısma ayrılmış ve her birini kullanılarak üç ayrı "Sancağ-ı Şerif " yapılmıştır.

Padişah bizzat sefere veya Edirne'ye gittikçe Hırka-i Şerif dairesinde bulunan bu üç sancaktan biri ve Hırka-i Şerif beraber götürülürdü. Şayet Padişah sefere bizzat gitmeyip de yerine Serdar-Ekrem olarak sadrazam gidecekse, ikinci Sancağ-ı Şerif sadrazam'a teslim edilir ve üçüncü Sancak ise Hazine'de dururdu.

(b) Bayrak ve Nişanlar

Yeniçeri Ocağı'nın bayrağına, Ocağın İslam'ın Sünnî mezhebine bağlı olmasının işareti olarak «İmâm-ı Âzam Bayrağı» denilirdi. Bu, beyaz ipekten, altın sırma ile bir tarafın üstüne «İnnâ fetahnâ-leke fethân mübinâ», diğer tarafına da «Ve yensürekellahü nasran azizâ» âyeti kerimeleri işlenmiş bir sancaktı. Bu sancak ordugâhta Yeniçeri ağası'nın çadırı önüne dikilirdi. Ağa'nın çadırı da Yeniçeri Ordugâhı'nın tam göbeğine kurulurdu. Diğer çadırlar, Ağa çadırının etrafını çevrelerdi.

---

35. Üçüncü Murad devrinde Koca Sinan Paşa Macaristan seferinde sıkışınca Kapıkulu askerinin gönderilmesi için "Ferman-ı âli" sadır oldu ve Yeniçerilerin bu imtiyazı kalkmış oldu.

Merâsimde de İmâm-ı Âzam Bayrağı, Yeniçeri ağası'nın atının önü sıra götürülürdü. Ağanın arkası sırada Ağalık bayrağı gelirdi. İmam-ı Âzam Bayrağını taşıyan yeniçeriye «Başbayraktar» denilirdi.

Ocağın bir de yarısı sarı, yarısı kırmızı, ipekli kumaştan alay bayrağı vardı. Her yeniçeri ortasının da üzerlerine orta nişanları işlenmiş gene sarı, kırmızı birer bayrağı vardı. Orta bayraklarının bir özelliği de uçlarının çatal biçiminde olmasıydı.

Her yeniçeri ortasının çadır başlığı da ayrı bir alâmet veya ortasının bayrağını taşırdı. Çadırların üzerine de orta nişanları işlenmişti.

(c) Hizmet Kıyâfetleri

Yeniçeri serpuşu bütün Ocağın alâmeti farikası sayılır. Yeniçeriler, başlarına "börk" denilen beyaz keçeden bir külâh giyerlerdi. Bir buçuk ayak (45 santim kadar) yüksekliği olan bu külâhın üstünden, omuzlara kadar "yatırma" denilen bir çuha parçası sarkardı. "Yatırma", yeniçeri neferinin ensesini tamamen örtmüş bulunur ve yürürken omuzlarına vururdu.

Börk'ün ön kısmında ve tam alnın ortasında «tüylük» yahud «kaşıklık» denilen gümüşten yahud pirinçten yapılmış bir kısım vardır. Yeniçeriler, kaşıklarına bir uğur tılsımı olarak bakar ve buraya kaşıklarını sokarlardı. Kaşıklık, yeniçerinin servetine göre kıymetli taşlarla süslenirdi.

Yeniçeri emir ve zabitanı ise tüylüğe rütbelerine göre sorguçlarını, çelenklerini sokarlardı. Bunların tüyleri, bellerine kadar düşer, arkalarına savrulurdu. Börkün başa geçen ağız kısmı çepeçevre "daltaç" denilen nakışlı bir şeritle çevriliydi.

«Üsküf», daltaç'ı dört, beş parmak enliğinde ve "yatırma"sı olmıyan yeniçeri serpuşudur. Üsküf'ün de alınlığında bir tüylük - kaşıklık bulunur. Üsküflere sorguçlarla beraber bir turna teli takmak Ocak geleneğidir. Bu turna teli, üsküfün arkasından bele kadar sarkardı. Yavuz Selim devrinden kalma bir gelenek olarak da, Ocağın büyük rütbeli subayları turna teli yerine balıkçıl kuşu tüyü takarlardı. Solaklar, Yeniçeri Ağası, Başçavuş ve Muhzir Ağa da Divan-ı Hümayun'a geldiklerinde üsküf giyerlerdi.

Yeniçerilerin ayakkabıları şehirde ökçesiz yemeni, seferde yandan kopçalı bir çeşit çizmeydi. Zabitlerin çizmesi sarı sahtiyandan, neferlerin kırmızı sahtiyandandır.

Yeniçeriler ayaklarına çakşır giyerlerdi. Neferler baldırlarını açıkta bırakan kısa diz çakşırı ve subaylar ise, diz kapağından aşağısı baldırları bir tozluk gibi saran dar bir çakşır giyerlerdi. Çakşır üzerine dolama denilen bir

kaftan giyilir, bele de ipekli, yünlü, pamuklu kuşak sarılırdı. Yürürken dolamanın etekleri kuşak arasına sokulurdu. Dolama'nın üstüne de barânî denilen çuhadan bir kaput giyilirdi.

Yeniçeriler, kuşaklarında birer yatağan taşırlardı. Şehir içinde bu yatağandan fazla silâh taşımaları yasaktı.

(d) Tören Kıyâfetleri

Ocak imamı: Başına her günkü yeniçeri keçesi yerine ulemaya mahsus örf giyerdi. Örfün üzerine de serâser aba sarardı.

Solakbaşılar: Başlarındaki sorguçlarına balıkçıl tüyü takarlar, samur veya vaşak kürk kaplı kadife üst elbisesi giyerlerdi. Arkalarında tirkeş (ok torbası), bellerinde hançerle birer eğri kılıç bulunurdu. Ayaklarına sarı sahtiyandan çizme giyerlerdi. Atları gümüş özengili olurdu ve eğerin yanına birer gürz (topuz) asarlardı.

Bölükbaşı Ağası: Başına börk yerine tepesi öne doğru eğilmiş ve kıymetli taşlarla süslü bir şeridi bulunan yüksek bir üsküf geçirirdi. Kaşıklığına yelpaze şeklinde açılan bir «süpürge sorguç» takardı. Dolamasının üstüne uzun bir ipekli kaftan giyerdi. Bu kaftanın önü açık olup boğazına kadar düğmeliydi, yakası geniş ve devrikti, kolları geniş, kollarının ard yenleri kaftanın eteklerine kadar sarkardı. Kaftanın iki yanında da cep gibi kullanılan birer yırtmacı vardı. Ayaklarına sarı sahtiyandan kopçalı yarım çizme giyerdi. Atının eğerinde bir bozdoğan (küçük gürz) ile bir kalkan asılı olurdu. Elinde de, mızrağa benziyen uzun bir kamış kargı taşırdı.

Kethüdayeri Ağa: Başına keçe külâh giyip kaşıklığına balıkçıl tüyünden sorguç takardı. Kıyafeti yeniçeri çorbacısı ile aynı idi.

Muhzir Ağa: Başına balıkçıl tüylü üsküf koyardı. Divan-ı Hümayun'da çuhaya kaplı samur kürk, elçi kabulü merasiminde de kemha'[36]dan üst elbisesi giyerdi.

Başçavuş Ağa: Başına üsküf giyer, kaşıklığına turna telli kuka takardı. Divan kıyafeti muhzir ağa gibiydi.

Başhaseki Ağa: Üsküf giyer, balıkçıl tüyünden süpürge sorguç takardı, atına gümüş zincir, enselik ve özengi vururdu. Divan kıyafeti muhzir ağa gibiydi.

Turnacıbaşı Ağa: Kıyafeti seksoncubaşı ağa gibiydi.

---

36. ipek kumaş, havsız kadife

Seksoncubaşı Ağa: Başına üsküf giyer, kaşıklığına balıkçıl tüyü takar. Divan'da samur yahut vaşak kaplı kadife üst elbisesi giyerdi. Atına gümüş zincir, enselik ve özengi vurulurdu.

Zağarcıbaşı Ağa: Başına sorguçlu çorbacı üsküfü, Divan'da kemha'dan üst elbisesi giyerdi. Avlarda, bir elinde zağar, bir elinde ucu gümüşlü hezaren değnek bulunurdu.

Kul Kethüdası: Başına çorbacı üsküfü giyer, kaşıklığına balıkçıl sorgucu takardı. Divan'da samur veya vaşak kaplı kadife üst elbisesi giyerdi. Atına gümüş zincir ve özengili divan rahtı denilen müzeyyen eğer vurulurdu.

Sekbanbaşı Ağa: Başına mücevveze giyerdi. Divan'a giderken atına gümüş zincir, enselik ve özengili ve gümüş topuzlu müzeyyen abâî raht vurulur, saraçbaşı da atının önü sıra bir at örtüsü «yapuk» götürürdü.

Yeniçeri Ağası: Yeniçeri ağası'nın giysisi sırma işlemeli, kırmızı renkte kadife ya da satendi. Üstlükleriyle kaftanları da her zaman al renkte olur ve başında "kalafat" denen sorguçlu, beyaz sarıklı bir kavuk bulunurdu. Divana giderken "mücevveze" kavuk ve al çuhayla kaplı, vaşak kürk giyerdi. Bunun içinde dizlerine kadar inen bir şalvar ve ayaklarında mest papuç bulunur, beline de murassa hançer takardı. Cuma günleri ağa camiye giderken önünde bir sebilci yürür ve halka su dağıtırdı.

(e) Cezâlar

Suçlu yeniçeri, ancak kendi ortası neferleri huzurunda ve kendi koğuşunda (odasında) suç derecelerine göre cezalandırılırdı.

Ceza olarak ulufe'nin bir kısmının kesilmesi de mümkündü. Yeniçerinin aylığının ya da ödeneğinin kesilmesi anlamında "Dirliğini kesmek" ya da "Dirliği çalınmak" deyimleri kullanılırdı.

Yeniçeriler arasından birinin kabahatından dolayı "darb cezası" gerekiyorsa, diğer herhangi bir kişi gibi dövülmezdi. Odabaşı da, emrindeki yeniçerilere ancak otuz dokuz sopaya kadar dayak cezası verebilirdi. Dayak cezasından önce Orta efradının önünde falaka merasimi ile meydana yatırılıp dayak atılmadan kaldırmak suretile "ihtar" verilirdi. Daha fazla bir cezayı kendi ortasının zabiti "çorbacı" verir, "odabaşı" uygulatırdı.

"Meydan dayağı" atılacaksa akşam namazından sonra karanlıkta uygulanırdı. Suçlu (-Aşk ola yoldaşım!) denilerek karnı üzerine yatırılır, eski yeniçerilerden iki kişi baş ve ayaklarına oturur, ortanın vekilharcı bir şamdanla gelir, oynak yerlerine getirilmeksizin, kaba etlerine cezasına gö-

re 40, 80 ve 100, hatta 200 değnek[37] vururlardı. Cezasını çeken ayağa kalkınca Ocak zabitanına karşı iki ellerini göğsü üzerine koyarak Bektaşi usulünce selam verirdi.

Daha ağır ceza alanlar ayağına zincirden bukağı vurularak hapis ya da "kalebend" olarak sürgün edilir, ya da duruma göre bazan "keçekülâh" edilip rütbeleri alınır, hatta Ocak'tan atılırdı.

Bir yeniçeriye idam hükmü ancak Ağa Divanı'nda verilebilirdi. İdama mahkûm olan bir yeniçeri önce Ocak'tan atılır, sonra boynu vurulmak, asılmak, yahut kurşuna dizilmek şeklinde cezası uygulanırdı.

(6) Töreler

Yeniçeriler, maaşlı yaya askerlerdir. Ancak Osmanlı Devletinin tek asker ocağı değildir. Orta komutanlarının unvanı "çorbacı", komutan yardımcısının da "odabaşı"dır. Ortanın para sandığı odabaşı'nın emrindedir. İdarî işlere bakan görevlinin ünvânı "vekilharç"tır. Ortanın en kıdemlisine "bayraktar"ya da "başeski" denilirdi. Orta'nın aşçıbaşısına "usta", yardımcısına ise "baş karakollukçu"denilmektedir. Yeniçeri subaylarının rütbelerini belirleyen bu ünvanlarda genellikle hünkâra karşı "velinimet" bağlılığı oluşturan isimler seçildiği görülüyor.

Ocak disiplini sağlam olduğu devirlerde yeniçeriler geceleri kışlalarındaki koğuşlarından başka bir yerde yatmazlardı.Yeniçeri erkekliğe yakışmıyacak şekilde süslenemez, askerlik taliminden başka bir şeyle uğraşamaz ve emekliye ayrılıncaya kadar sakal bırakamaz ve evlenemezdi.

Emekliye ayrılan yeniçeriye "oturak"denilir ve kendisine ölünceye kadar emekli gündeliği verilirdi. Evlenip de arkasında dul karı ve yetim evlâd bıraktığında, onlara da her gün birer "fodla"tayın bağlanır ve bunlara ocaklı ağzında "fodla yiyiciler" anlamında "fodla hâran" denilirdi.

Suçlu bir yeniçeri ancak kendi zabitleri tarafından cezalandırılabilirdi. İdama mahkûm olan yeniçeriler asılmaz, başları vurulurdu. Ocaktan kovulmağa "keçe külâh etmek"denilirdi. Böyle bir ceza verilen yeniçeri, kışla meydanında üstü başı törenle yırtılıp parçalanmak suretile kovulurdu.

Yeniçeriler arasında, Ocağın daha kuruluş yıllarında Bektaşilik yerleşmişti. Bektaşiliğin asker hayatına uygun düşünceleri o kadar benimsenmiştir ki yeniçeri Ocağına Hacı Bektaş Ocağı"adı verilmişti. Yeniçerilerin bir ağızdan söyledikleri gülbangde de bu bağlılık özellikle belirir. Gülbang şudur:

---

37. Cezanın, değnek yerine Saka başı tarafından Çorbacıya verilen uçlarında birer kurşun bulunan beş on sap meşinden ibaret saka kamçısı ile icra olunduğu söylenir.

"Allah Allah illâllah
Baş uryân, sine püryân, kılıç al kan
Bu meydanda nice başlar kesilir hiç olmaz soran
Eyvallah, eyvallah...
Kahrımız, kılıcımız düşmana ziyan
Kulluğumuz Padişaha ayân
Üçler, yediler, kırklar
Gülbang-i Muhammedî, nûr-i Nebî,
Pirimiz hünkârımız Hacı Bektaş-i Velî
Demine, devrânına Hû! diyelim,
Huu!...."

(a) Kazan

Yeniçerilerin orta ve bölük kazanları kendilerince kutsaldı. Muharebede kazanlarını bayrakları gibi muhafaza ederler, düşman eline geçmesine meydan vermezlerdi. Kazan'ın düşman eline düşmesi o orta için büyük felâket sayılır, orta ve bölüklerin bütün zabitleri azledilirdi.

Kışlanın bakırdan iki ya da üç kazanı vardı. Önemli konuları kazanları etrafında toplanarak görüşürler, kararlarını orada verirlerdi. İsyan halinde orta ve bölük kazanları meydana çıkarılırdı. Siyasî tehdit mahiyetinde kullanılan "Kazan kaldırma" tabiri buradan gelmiştir. Yeniçerilikte "kazan kaldırmak" hükûmete karşı ayaklanmak, isyan etmek demekti. Kazanlar kışlalardan kaldırılıp büyük törenle hareketin başlatılacağı meydana götürülürdü.

Yeniçerilerin orta ve bölük kazanlarından başka bir de Hacı Bektaş-ı Velî'nin içinde çorba pişirip Ocağa yadigâr bıraktığına inandıkları bütün Ocağın timsali olan büyük bir «Kazan-ı Şerif» vardı. Bu kazan devrilse ya da kaldırılıp yerine su dokülse dünya alt üst olacağına inanılırdı. "Kazan-ı Şerif"e sığınan bir kişi, örneğin bir siyasî mahkûm hatta bir katil bile olsa yeniçeriler tarafından saklanıp, korunurdu.

Kutsal anlam verilen bu Kazan'ın etrafında meşveret yapılır, gazaya giderken de beraber götürülürdü. Nitekim Orta subaylarının rütbelerini belirten «çorbacı, vekilharç, aşçıusta, sakabaşı» gibi unvanları bile yine Kazan'larıyla ilgili bir kavram dizini oluşturur. İşler yolunda gitmezse "Kazan" At Meydanı'na getirilir, etrafında toplanılırdı. Yeterince taraftar bulunursa ya «Kazan kaldırılır» yahut da yeniçeri ağası ve diğer erkan Sultan Ahmed Cami'ine çağrılarak "meşveret" edilirdi.

Her "Oda"nın (ya da her yeniçeri ortasının) kazanları kışlalarındaki mutfaklarda dururdu. Kolluklarda bulunan neferlere sabah çorbalarile iki övün yemekleri kazanlar dolaştırılarak dağıtılırdı. Kazanın kulplarından bir sırık geçirilir, sırığı iki kolluk neferi omuzlar, öne de elinde heybetli bir kepçe ile"kepçeci" denilen bir başkarakollukçu geçerdi.

(b) Ulûfe

Ocağa kaydı yapılan bir acemi yeniçeri neferine yevmiye bağlanırdı, buna "ulûfe" denilirdi. İlk devirlerde iki akçe sonraları beş, altı akçeye çıkarılmıştı; Gösterilen yararlıklar, hizmetler karşılığında ulûfeler de on, on beş akçeye kadar artardı. Bu artışlara "terakki" denilirdi. Savaşlarda "serdengeçti" yani "gönüllü" yazılanlar döndüklerinde yevmiye beş, on akçe terakki alırlardı. Akçenin ayarı bozulup alış gücü düşünce yeniçeri yevmiyeleri de yirmi, yirmi beş akçeye kadar yükseldi.

Ulufe dışında her yeniçeri ortasına ekmek, et, yağ, bulgur ve mum, her nefere de senede bir kat esvab veya bedeli verilirdi. Ulûfeler üç aydan üç aya, yılda dört kez Divân-ı Hümâyûn'da yapılan törenlerle dağıtılırdı. Bu taksitlere "mevacib" denilirdi. Ancak her dört taksitin de adları ayrı idi. Muharrem, sefer ve rebiülevvel aylarına ait birinci taksid Masar (m-s-r), rebiülâhır, cemaziyelevvel ve cemaziyelâhır aylarına ait ikindi taksit Recec (r-c-c); receb, şaban ve ramazan aylarına aid üçüncü taksit Reşen (r-ş-n); şevval, zilkâde ve zilhicce aylarına aid dördüncü taksit lezez (l-z-z) adı verilmişti.

Ulûfe tevzi'i, Osmanlı Devleti'nin siyâsî hayatında önemli bir hadisedir. Çünkü devlet yönetiminin "seyfiyye" cephesinden nasıl görüldüğünün üçer aylık sonuçları demektir. Kapıkulu askerlerinin ulûfe dağıtımı için yapılan törene "ulûfe Divanı" veyâ "ulûfe telhisi" denirdi. Salı günleri yapılması da kanundu. Kapıkulu askerinin her orta ve bölüğünün ulûfesi ağızları mühürlü ayrı keselere konmuş olarak Kubbealtı yanındaki Hazine Odası önüne küçük tepeler hâlinde yığılan para torbaları Devletin azamet ve şevketini bir kez daha gösterirdi. Bu nedenle İstanbul'a gelen yabancı elçilerin kabul törenleri de aynı güne raslatılır ve kendisine seyrettirilirdi. Böyle törenlere "Galebe Divanı" denilirdi.

Ulûfe Divanı sabahı sadrazam ve yeniçeri ağasının dahil olduğu Divan erkânı ile birlikte yeniçeri efendisi, katar ağaları gibi Ocak erkânı da sabah namazını Ayasofya'da kılarlardı. Yeniçeri ağasının muavini olan kul kâhyası, çorbacıbaşı, odacıbaşı rütbesindeki zabitleriyle birlikte her ortadan seçilen karakollukçular ve ulûfe almağa gelmiş yeniçeriler namazdan saraya dönen sadrazam ve diğer erkânı Ortakapı'da selâmlarlardı.

Divan-ı Hümâyûn toplandığı sırada yeniçerilere "çorba, pilâv ve zerde"den oluşan bir yemek verilirdi. Saray mutfaklarından Ortakapı'ya gelen lengerler, kul kâhyasının işaretiyle yeniçeriler tarafından Birinci Avlu'ya taşınır, orada sofralar kurularak yenirdi.

Yeniçerilerin çorba içmeğe başlaması askerin itaatini belli ederdi. Çorbanın içilmemesi ise devletin en yüksek makamı olan Divan'ı bazı işlerin yolunda olmadığı yolunda uyarmak anlamındaydı. Böyle durumlarda ne istedikleri sorulur ve istekleri yerine getirilirdi.

Torba taşıma işi bitince Divan tatil edilir. Sadrazam askerin maaşının verilmesi için Padişahtan izin isteyen bir telhis yazardı. Padişah da telhisin üzerine kendi eliyle "Verilsin" diye yazardı. Padişahtan izin çıkınca "katar ağaları" rütbe sıralarına göre Divan-ı Hümâyûn'a gelirler, sadrazam ve Divan üyeleri onları ayakta karşılardı. Katar ağaları birer birer sadrazamın eteğini öpüp el kavuşturarak karşısında ayakta saf olurlardı. Başçavuş ağa kollarını göğsünün üstüne çaprazlama kavuşturarak yeniçeri gülbankini okuyup "-... Hû diyelim, hû" diye bitirince bütün yeniçeriler gök gürlemesi gibi hep bir ağızdan "Hûuuu!" çekerlerdi. Sonra başçavuş yeniçeri ortalarını rakkamlı isimleri ile "-Birinci Orta" diye teker teker çağırır, karakollukçular "Burada" deyince başçavuş "Haydi!" der, çorbacılarının nezaretinde koşa koşa gelirler, torbalarını omuzlayıp yine koşa koşa götürürlerdi. Ulûfe önce yaya, sonra süvâri ocaklarına orta ve bölük sırasıyla verilirdi.

Yalnız "Genç Osman Vak'ası"na karışmış 65. orta sıra gelince ses verilmez, üçüncü kez tekrarlandığında "Yoktur!" denilirdi. Bunun üzerine başçavuş "Yok olsun!" der, bütün yeniçeriler bir ağızdan "Yok olsun!" diye bağırırlardı. Dağıtım sona erince Padişah tarafından sadrazama bir hatt-ı hümâyûn ile "devir kürkü" denilen samur, defterdarlara biri kürklü diğeri sâde hil'atler gönderilirdi. Daha sonra bütün Divan üyeleriyle birlikte Padişaha arza gidilir, askerler de para torbalarıyla birlikte kışlalarına dönerlerdi. Kışlaya dönüş de, tantanalı bir alayla olur ve İstanbul halkı tarafından izlenirdi. Osmanlı Padişahları Birinci Orta'nın bir numaralı neferi sayıldıklarından Ulûfe tevzi'inin üçüncü günü Padişah yeniçeri neferi kıyafetiyle kışlaya gelir, Birinci Orta'nın "Taht Odası"nda bulunan taht'a oturur, kethüdâbey bir kese içinde üç aylık neferlik maaşını getirir, Padişah ta keseyi açar, içine bir avuç altın koyarak askere bahşiş olarak dağıtılmasını söylerdi.

(c) Culûs ve Sefer Bahşişleri

Padişahların tahta çıkışında, yeniçerilere cülûs bahşişi ve yevmiyelerine terakki verilmesi kanundu. Hazine darlığı yüzünden geciktirilirse ocaklarda huzursuzluk başlardı. Sadrazam ve defterdar aleyhine bir kıyama kadar varabileceğinden cülûs bahşişinin hemen verilmesine çalışılırdı. Padişahların ilk sefere çıkışlarında yeniçerilere sefer bahşişi verilmesi de yine bir Ocak geleneğidir.

(d) Kara Sandık

Ocak beytülmalcısı Orta'ya vakfedilen ya da vârissiz ölen yeniçerilerin terekelerinden gelen paraları odabaşı ya da oda mütevellisi tarafından işletilen "Kara Sandık"a teslim ederdi. Sandığın işletilmesinden bu görevliler sorumlu olmakla beraber Sandık Orta'nın denetimine açıktı. Sandık'ta toplanan paraların işletilmesinden elde edilen gelirler yine Orta için kullanılırdı. Diğer taraftan ölen yeniçerilerin terekesi yetişkin çocuğuna verilirdi. Yetişkin yaşta değil ise çocuk yetişkin yaşa gelinceye kadar işletilir ve sonra teslim edilirdi.

Ocaktan yeniçeri yetimlerine yiyecek ve ödenek dağıtılır, bunların hesabı "Defter-i Nanhor (ekmek yiyiciler) adı verilen kayıt defterine geçirilirdi.

(e) Kazan Kaldırma

Yeniçeri kazan kaldırma hareketlerine niyetlendiklerinde ilk toplantılar hep Orta camilerinde yapılırdı. Kazan kaldırmaya karar verilirken, camide ışıklar söndürülür, tekliflerin kimin tarafından geldiği belli olmaması için karanlıkta konuşulurdu. Ayaklanma sırasında ya rehine tuttukları ya da kendilerine önayak olmak üzere getirdikleri ulemayı da bu camilerde misafir ederlerdi.

Yeniçeri Ocağı'nın kanlı bir şehir muharebesile kaldırıldığı Vak'a-yi Hayriye'de Yeni Odalar en kanlı çarpışmalara sahne olmuş, İkinci Mahmud'a sadık kalan kıt'alar ve İstanbul halkı tarafından ateşe verilmiş ve temellerine varıncaya kadar tahrip edilmişti.

Eski Odalar da, olayın arkasından hemen yıktırılmış, en küçük bir nişan bırakılmamıştı. Süleymaniyede Yeniçeri Ağa Kapısı muazzam, muhteşem bir saraydı.Vak'a-yı Hayriye'den sonra Şeyhülislâmlık dairesi yapıldı.

c. Kapıkulu Süvarileri

Kapıkulu süvarileri, önemlerine göre Sipah, Silahdar, Sağ Ulûfeciler (Ulûfeciyan-ı Yemin), Sol Ulûfeciler (Ulûfeciyan-ı Yesar), Sağ Garipler (Gureba-i Yemin), Sol Garipler (Gureba-i Yesar) olmak üzere altı bölüktür. Bu sebeple "Altı Bölük Neferâtı" olarak da isimlendirilirler. İlk ikisine "Yukarı Bölükler", ikinci ve üçüncüye "Orta Bölükler", son ikisine de "Aşağı Bölükler" denirdi.

Yukarı ve orta bölüklerin neferâtı Galata Sarayı ve İbrahim Paşa Sarayı koğuşlarından, Aşağı Bölükler'inkiler Edirne Sarayı'ndaki Enderun'dan ve savaşlarda yararlık gösterenler arasından seçilirdi.

Süvari bölüklerine yaya kapıkulu Ocaklarından da efrad alınırdı. Buna "bölüğe çıkma" denirdi. Çıkma münasebetiyle özel törenler yapılırdı. Aşağı Bölükler'e kapıkulu süvarilerinin yetişkin oğulları da alınırdı.

Kapıkulu süvarilerinin komutanlarına "Altı Bölük Ağaları" denirdi. Bölük ağalarından biri, bir yukarı bölüğün ağalığına yükselirse, bölük halkından bir bölümü de onun terfi ettiği bölüğe geçerdi.

Kapıkulu yayalarından mevkice yüksek, nüfuz bakımından onların altında olan Kapıkulu Süvârileri'nin yevmiyeleri en az 14 akçe en fazla 90 akçeye kadar çıkardı. Ancak Gurebâ bölükleri hariç, süvariler gündeliklerinin her 5 akçesi için bir atlı hesabıyla üç-beş de atlı beslemek zorundaydılar.

Bölük ağaları ile maiyetleri dışındakiler savaş eğitimi yapmak ve atlarının muhafaza ve bakımı için Bursa, Çorlu, Edirne gibi bol otlaklı yörelerdeki kışlalarda bulunurlar, İstanbul'a ancak üç ayda bir ulûfelerini almak için gelirlerdi. Bununla beraber örneğin cizye toplamak gibi özel görevlerle eyâletlere de gönderilirdi.

Kapıkulu süvarileri silah olarak pala, mızrak, kılıç kullanırdı. Kapıkulu süvarileri arasında en itibarlısı Fâtih Sultan Mehmed zamanında kurulmuş Sipah bölüğü idi. Bayrağının renginden dolayı "Kırmızı Bayrak" da denirdi. Kendi içinde 300 küçük bölüğe ayrılmıştır. Padişahın maiyet askeri olan "Sipahi"ler savaş alanında merkezde bulunur, Padişah çadırını korurlardı.

"Sarı Bayrak" denilen Silahdar Bölüğü sefer sırasında yolları açar, köprüleri tamir ettirir, Padişah otağının kurulacağı yerleri hazırlardı. 200 küçük bölüğe ayrılmışlardı. Barış zamanında Padişah'ın yanında halka para serpmek, Padişah tuğlarını taşımak gibi görevleri de vardı.

"Yeşil Bayrak" ve "Alaca Bayrak" olarak bilinen ulûfeci bölüklerine Padişahın sağında ve solunda yürümelerine göre "Ulûfeciyân-ı Yemîn" ve "Ulûfeciyân-ı Yesâr" denirdi. Bunlardan Sağ Ulûfeciler 105, Sol Ulûfeciler ise 100 küçük bölüğe ayrılmıştı. Görevleri Hazineyi korumaktır.

Gurebâ Bölükleri'nin görevi "Sancak-ı Şerif" ve Padişah sancaklarını muhafaza etmekti. Gurebâ Bölükleri kendi içlerinde 100'er bölüğe ayrılmışlardı. Her iki bölüğün bayraklarının renkleri farklıydı.

Kapıkulu süvarilerinden suç işleyenlerin cezaları suçun büyüklüğüne göre dayak, hapis ve idam şeklinde olurdu. On sekizinci yüzyıldan itibaren değer ve itibarları kalmayan Kapıkulu Ocakları'nın merkez süvari bölükleri de Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra İkinci Mahmud tarafından lağvedildi.

d. Teknik Sınıflar

(1) Topçu Ocağı

Yeniçağlar sonuna kadar orduların taarruz ve sınır kaleleri ile sabit istihkâmların savunma güçleri sahip oldukları top sayısıyla ölçülürdü.

Osmanlı ordusunda top ilk önce Kosova Savaşı'nda (1389) kullanıldı.[38] Fatih döneminde Yeniçeriler tüfekle donatılmıştı. Yine Fatih'in ordusunda omuzda taşınabilen (günümüzdeki bazooka gibi!) küçük toplardan, Constantinopolis'in kuşatmasında Edirne'den öküzlerle çekilerek getirilenlere kadar her çapta top vardı. Dahası Fatih, Balkanlardaki harekâtı sırasında ulaşılamaz kayalık bölgelerdeki kaleleri ele geçirmek için, dağ tepelerinde de top döktürmüştür.

Sonraki yüzyıllarda Çaldıran (1514), Mercidabık (1516), hatta Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinde ve Mohaç (1526) gibi ünlü meydan savaşlarında sahra topçusu belirleyici rol oynadı.

Oysa Ankara Meydan Savaşı'na top götürülmemesi ya da I. Viyana Kuşatması'nda ağır kuşatma topçusunun yokluğu neticeleri olumsuz kılmıştır. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Batı topçuluğunda "Gribeauval sistemi" denilen devrimin yapılması ve "sürat topçuları" gibi yeniliklerin ortaya çıkması ise Osmanlı yöneticilerinin önüne askerlik alanında "Batı'ya yetişme" meselesini getirmiştir.

Topçu Ocağı arşiv vesikalarında "Cemaat-ı Topciyan-ı Dergâh-i Âli" olarak da geçer. Aslî görevi "top imâl etmek" ve savaşta "endaht (top atışı) yapmak"dır. Her ne kadar topçular yaya askerler içinde yer alırsa da, "teknik" bir sınıf olan Topçu Ocağı'nın kuruluşu Yeniçeri Ocağı'ndan epey sonradır.

---

38. Devamında Yıldırım Bayezid'in İstanbul kuşatmasında (1395) ve Niğbolu Savaşı'nda (1396) da kullanılmıştır.

Bütün Kapıkulu Ocakları gibi, Topcu Ocağı efradı da Acemi Ocağı'ndan sağlanır. Fatih Sultan Mehmed kanunnâmesiyle ölen topçuların oğullarının da "kuloğlu" sayılarak bu Ocağa alınmaları öngörülmüştür.

Ocağın genel mevcudu On altıncı yüzyılda 1.100 iken On sekizinci yüzyılda 5.000 kişi dolayındadır. Ocak, Ağa Bölüğü ve Cemaat Ortaları olarak iki kısımdır. Ağa Bölüğü'ne "Birinci Cemaat" denir ve beş bölükten oluşur. Cemaat Ortaları ise (On yedinci yüzyıl sonlarında) 67 ortadan oluşuyordu.

Topçu kışlaları ve top imalâthanesi İstanbul'da Tophane semtindeydi. Atış efrâdı belli günlerde endaht (atış) tâlimleri yaparlar, Ocak amiri topçubaşının (sertopî'nin) gözetiminde çok sıkı bir eğitim görürlerdi.[39]

Topçubaşı, Tophane ve Beyoğlu semtlerinin güvenliğinden de sorumluydu.

Topların ve güllelerin nakilleri Top Arabacıları'na ait idi. Hafif toplar deve ve beygirlerle, ağır toplar ise arabalarla taşınırdı. Ancak gerektiğinde yaya, müsellem ve yürük gibi geri hizmet birliklerinden de yararlanılırdı. Nakli güç yerlerde ise seyyar top dökümhaneleri kurulurdu.

Taşrada maaşlı topçulardan başka timarlı topçular da vardı. Topçular sefere cebecilerin önünde giderlerdi. "Top otu" tabir olunan barut ise değişik bölgelerden "barut eminleri" aracılığıyla sağlanırdı.

(2) Humbaracı Ocağı

Humbara fitili yakılıp zaman ayarlaması yapılan ve elle atılan bombadır. İstanbul'un fethinden sonra müstakil Ocak haline getirilen Humbaracılar, Cebeci ve Topçu Ocaklarına bağlıydılar. Kapıkulu humbaracılar maaşlı, taşradakiler ise dirlikliydi. Başlarında Merkez'de bulunan humbaracıbaşı vardır.

1729 yılında Osmanlı Devleti'ne iltica ederek müslüman olan ve Ahmed Paşa adını alan Comte de Bonneval, Humbaracı Ocağı'nı ıslaha çalışmıştır. Kışlası Üsküdar'da, neferlerinin tamamı ulûfeli yeni bir humbaracı sınıfı kurmuştur. Ancak daha sonra Humbaracı Ocağı ihmale uğramış ve ancak Sultan III. Selim zamanında topçularla birlikte yeniden ıslahına çalışılmıştır.

---

39. Girit savaşı sırasında Çanakkale Boğazı'ndan geçmek isteyen Venedik Donanması kıyıdan açılan ateşle durdurulmuş ve bu atışlardaki başarıları batı kaynaklarına geçmiştir.

(3) Lâğımcı Ocağı

Kuşatmalarda lâğım denilen zemin altı yollara barut fıçıları yerleştirip patlatarak kale fetihlerini kolaylaştırırlardı. Maaşlı ya da timarlı olurlar. Maaşlı lâğımcılar cebecibaşı'ya, timarlılar lağımcıbaşı'a bağlıdıylar. Zâbitleri kethüdâ, çavuş, alemdar olarak anılır.

Lâğımcılık hendese bilmek, sessiz ve gizlice tünel açmak gerektiren teknik bir meslekti. Lâğımcılar Kandiye Kalesi'nin fethinde (1669) yararlı olmuşlar, daha sonra önemlerini kaybetmişlerdir. On yedinci yüzyılda sayıları 5000 kadardı.

e. Destek Sınıfları

(1) Cebeci Ocağı

Cebeci Ocağı önem sırasına göre Yeniçerilerden sonra gelir. Otuz yedi orta ve elli dokuz bölüğe ayrılmıştır. Ocağın neferleri ilke olarak Acemi Ocağı'ndan sağlanırdı. Ancak "kuloğlu" denilen yeniçeri çocuklarının da Ocağa alınması kanundu.

Cebeci Ocağı'nın en büyük zâbiti "cebecibaşı"dır. Teşrifatta "kapı kethüdası"ndan sonra, "topcubaşı"ndan önce gelirdi. Ocağın yönetiminde kendisinden sonra başkethüdâ ve ona bağlı üç kethudâ yer alır. Diğer zabitler "cebeciler başçavuşu, cebeciler kâtibi ile orta ve bölük komutanları"dır.

Cebeci başçavuşu, törenlere ve Divan toplantılarına gelenleri karşılamakla da görevlidir. Kubbealtı'nda toplananlara sadrazam'ın gelişini "-Hazır olun!" diye bağırarak bildirir.

Cebeciler başlarına "şebkülâh" denilen bir serpuş koyarlardı. Merkezdeki cebeciler üçer yıllığına dönerli olarak taşradaki kalelerde hizmet ederlerdi. Yaşlı cebeciler tekaüt edilirler ve kendilerine maaş bağlanırdı.

Cebeci Ocağı teknik lojistik destek sınıfıdır. Silâhların yapımı, bakımı, onarımı ve muhafazası, nakledilmesi, barutların ıslahı ve yeniçerilere dağıtılması ile görevlidir. Sefer sırasında ordu ağırlıklarını nakleden katır ve deve konvoylarını yönetmek de onlara aittir. Ayrıca Cebehâne'deki silâh ve mühimmat durumları hakkında defter düzenleyerek Divan'a sunarlar.

"Cebeciler Kışlası" ile "Cebehâne" denilen büyük silâh deposu ve tamir atölyeleri Ayasofya Cami'i civarındaydı. Kalelerdeki ve diğer vilâyetlerdeki depoların noksanları bu depodan karşılanırdı. Cebeci Ocağı imalâthanesinin yetiştiremediği zamanlarda dışarıdaki esnafa da malzeme siparişinde bulunulabilirdi.

İstanbul'un Ayasofya, Hocapaşa ve Ahırkapı semtlerinin muhafazasından cebecibaşı sorumluydu.

Bir önemli görevi de, kapıkullarının İstanbul içinde silah taşımaları yasak olduğundan, bunlara zimmetlenen silahların toplanmasıdır.

Sayıları On altıncı yüzyılın sonuna kadar 500-800 civarında olan Ocak mevcudu On yedinci yüzyılın üçüncü çeyreğinde 4.000 civarındaydı. Zaman zaman yeniçerilerle birlikte isyan olaylarına karışan Cebeci Ocağı da 1826'da lağvedilmiştir.

(2) Top Arabacıları Ocağı

On beşinci yüzyılın başlarına değin omuzda ya da hayvan sırtında taşınabilecek boyutta ya da parçalı ve ağırlığı az olan toplar kullanılmıştır. Fatih Kanunnamesi'nde ve o dönemin belgelerinde söz edilmemesine rağmen bu Ocağın çekirdeğinin İstanbul kuşatması sırasında Edirne'de döktürülen büyük topların taşınması maksadıyla kurulduğu kabul edilir. Büyük topların dökülüp ve uzun seferlerin başladığı On beşinci yüzyıl sonlarında ordunun hareket kabiliyetini arttırmak için "Top Arabacıları Ocağı" kurulmuştur. Nitekim Yavuz Sultan Selim döneminde (1512-20) rütbesi sancakbeyinden aşağı bir "arabacıbaşı"nın bulunduğu bilinmektedir. Top arabacısı olarak Acemi Ocağı'ndan efrad seçiliyordu. Bununla beraber Toparabacı efradının oğulları ile dışarıdan "kul kardeşi" denen kişiler de Ocağa alınıyordu.

Top Arabacıları Ocağı'nın görevleri top arabası yapmak ve seferde topçuların yanı sıra sahra ve kuşatma toplarını çeken araba ve hayvanlarla hizmet vermekti. Dolayısıyla Ocak mensupları "araba sürücüleri" ve "araba yapımcıları" olarak ikiye ayrılırdı. Bu iki türlü hizmeti üslenen top arabacıları Ocağını da da "teknik sınıf" olarak kabul edebiliriz.

Ocağın en büyük zâbiti "top arabacıbaşı"ydı. Daha altında kethüdâ, başçavuş, Ocak kâtibi İle bölükbaşı, odabaşı gibi bölük subayları vardı. Genel mevcudu 600'ü bulan Top Arabacıları Ocağı 63 bölüktü. Ancak bölük mevcudları değişiktir. Bazı bölükler törenlerde sembolik olarak göründüklerinden mevcudları bir ya da birkaç neferdir. Sefer zamanlarında Ocağın arabacı sayısı yetişmezse paralı arabacılar tutulurdu.

Arabacı Ocağı kışlası İstanbul'dadır. Ancak doğal olarak topçuların olduğu her yerde top arabacıları bulunması, arabacı kışlası ve ahırının da olması kanunname gereğiydi. Ocak erleri nöbetle bu mevkilere gider, süreleri dolunca İstanbul'a dönerlerdi.

Sultan III. Selim döneminde topçuluğa yeniden önem verilmiş ve Tophane'de yeni bir arabacı kışlası yaptırmıştır.

(3) Mehteran

Mehterhane Yeniçeri Ocağı'nın parçası sayılır. Bütün İslam devletlerinde hükümdarlık simgesi olarak "tabılhane", Osmanlılar'da "Mehterhane" adıyla kuruldu.

Mehterhane'nin, Anadolu Selçuklu Sultanı III. Keykubad'ın Osman Gazi'ye "Beylik" verdiğini belirtmek üzere tabl (davul) ve a'lem gönderdiği ve 1299 tarihinde kurulduğu kabul edilir.

Mehterhanenin amiri olan mehterbaşı zurnazenbaşı, yardımcısı olan tablzenbaşı, başmehter ağa, zilzenbaşı, boruzenbaşı ve nakkarezenbaşı üzerlerine al renkli çuha biniş ve çakşır, ayaklarına sarı mest giyerler, başlarına da yine al destar sararlardı. Mehter başçavuşu kapaklı kollu, sarı dar entari ve sarı mest giyer, başına yeşil destar sarardı. Diğer mehterân lacivert ya da siyah renkli çuha biniş ve al renkli çuha ya da bez çakşır, ayaklarına da al mest giyerler, başlarına yeşil destar sararlardı.

Savaşta askerî düzende, saflar hâlinde yürüyen mehterin heybet veren bir görünüşü vardır.[40] Padişah seferde iken mehter takımı iki misline çıkarılır ve saltanat sancaklarının arkasında durup tabılhane çalarak konak yerine kadar giderler, her ikindi zamanı Otağ-ı Hümayun (eğer Padişah katılmamışsa Serdar-ı Ekrem'in çadırı) önünde nevbet vururlardı.

Mehterin aynı makamdan birçok parçayı ard arda çalmasına "nevbet vurma" denirdi. Nevbet vuracak mehterân, nakkareciler bağdaş kurmuş, diğer sazlar çalanlar da ayakta yarımay biçiminde dizilirlerdi. Mehterbaşı elinde çevgân olarak yarım halkanın ortasında durur. İçoğlan başçavuşu'nun "Vakt-i sürür ü safa mehterbaşı, hey hey" diye bağırmasıyla nevbet vurulmağa başlardı. Nevbet, gülbank çekilerek dualarla bitirilir, sonra mehterler "temennâ" ederlerdi.

Önceleri günde beş kez her namazdan önce nevbet vuran Mehterhâne-i Hâkâni, Fatih Sultan Mehmed döneminde yalnız ikindi namazlarından önce çalmaya başladı. Bunun dışında cülûslarda, kılıç alaylarında, zafer müj-

40. Sultan IV. Murad'ın huzurunda yaptıkları işin önemini Mehterbaşı: "Bizim hizmetimiz Padişahımıza her ân lâzımdır. Bir yere gitse mehabet, şevket, şöhret için dosta düşmana karşı tabıl, kudüm, nefîr döğdürerek gideriz. Cenk yerinde gazileri teşvik ederiz, askeri cenge kaldırmağa sebep oluruz. Saz ve söz adamın ruhuna sefa verir." diyerek açıklamıştır. Koçu, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi. Esnaf Alayı, c.1

desi geldiğinde, arife divanlarında, şehzade ve sultanların doğum ve sünnet düğünlerinde de çalardı. On yedinci yüzyılın sonunda ve On sekizinci yüzyılda Topkapı Sarayı'nda Demirkapı denen yerde, ayrıca Eyüpsultan, Kasımpaşa, Galata, Tophane, Beşiktaş, Rumelihisarı, Yeniköy, Kavak, Beykoz, Anadoluhisarı, Üsküdar gibi semtlerde geceleri yatsı namazından sonra ve halkı sabah namazına kaldırmak için güneş doğmadan hemen önce nevbet vurulur, Böylece subaşılar ve kadılar uyandırılırdı.[41]

2. EYÂLET ASKERİ

Eyâlet kuvvetlerinin en kalabalık sınıfını "sâhib-i arz" denilen timarlı sipahiler teşkil ederdi. Ayrıca, seferde Kırım Hanlığı, Eflak ve Boğdan voyvodalıkları, Erdel Beyliği'ne bağlı kuvvetler de Ordu-yi Hümayun'a katılırlardı.

Diğer taraftan Öncü kuvvetlerini akıncı, deli, gönüllü ve beşli denilen birlikler oluşturuyordu. On altıncı yüzyıl ortalarında 50.000 civarında akıncı, 10.000 kadar da deli, 10-15.000 civarında azeb askeri vardı.

Bütün bunlar dışında sınır boylarında ve ülke bütününde bulunan müstahkem mevkilerde konuşlanmış kapıkulu askerinin yanında, özel öncü ve hücum birlikleri ile bölgesel olarak görev yapan ancak gerektiğinde ihtiyat askeri gibi kullanılması mümkün olan Müslim ve gayrimüslim "Geri Hizmet Bölükleri" de hazır bulunmaktadır.

a. Timarlı Sipahiler

"Timarlı sipahi" atlı asker anlamına gelir. Dirlikler şahsî mülk sayılmadığından miras yoluyla geçmez. Ancak ölen sipahinin oğluna rüçhan hakkı tanınır ve onun lehine tercih yapılır. Oğlu yoksa timarı alaybeyi'ne tevcih edilirdi. Ancak sipahilik yerli bir asâlet sınıfı oluşturmaz. Zira dirlikler şahsın kendisine değil, görevine bağlı olarak verilmektedir. Nitekim sefere katılmayan sipahilerin dirlikleri geri alınır ve yeni bir beratla başka birine verilinceye kadar el konulurdu.

Muhtelif sebeplerle yararlıkları görülen timar ve zeâmet sahiplerinin dirlikleri büyütülerek hatta has seviyesine çıktığı olurdu. Böylece cebelü

41. Evliyâ Çelebi, (Gökyay) Kârhâne-i mehterân-ı Yedikule, c.1, s. 297

asker sayısı da arttırılmış ve Hazine'den fazla harcama yapılmadan Orduyi Hümâyûn'un büyük bölümü hazırlanmış olurdu. Devlet topraklarının çok genişlemesi timarlı sipahi sayısının çoğalmasına sebep oldu. Nitekim On altıncı yüzyılda Rumeli eyâletlerinde yaklaşık 75 bin, Anadolu eyâletlerinde de 92 bin süvarilik sipahi ordusunun hazır tutulması sağlanmaktadır.

(1) Örgütlenme

Timar sistemi bir yönüyle devlete ait toprakların işlenmesini sağlarken, diğer yönüyle de devletin atlı asker ihtiyacının temin eder. Tımar sahipleri, tasarruf ettikleri yerin yıllık gelirine göre sayıları tesbit edilen "cebelü" denilen atlı askerlerin iaşe, silâh, miğfer, zırh ve bineklerini sağlamak zorundaydılar. Tımarların yıllık gelirleri sahibinin hizmet kıdemine göre 10.000-19.999 akçe arasında olurdu. Timar'ın "kılıç" denilen ilk 3.000 akçesi bu yükümlülük dışında tutulmuştur.

Yıllık geliri 20.000-99.999 akçe arasında olan dirliğin adı zeâmet'tir. Zeâmetin de ilk 20.000 akçesi dışında timarın her 3.000 akçesi, zeâmet ve hasların her 5.000 akçesi için dirlik sahipleri "cebelü" denilen tam teçhizatlı ve atlı bir asker hazırlamak ve birlikte savaşa gitmek zorundaydı. Dirlik sahipleri bu hizmetlerine karşılık vergiden muaf tutulurlardı.

Merkezden gelen sefer emrini beylerbeyiler sancak beylerine, onlar da alay beylerine iletirler ve sipahilerin istenilen bölgede toplanmaları sağlanırdı. Özürsüz olarak sefere gelmeyenlerin dirliği iptâl edilirdi.

Timarlı sipahilerin onda biri bulundukları bölgenin muhafazasını ve asayişini sağlamak, gidenlerin yedeklemek için dönüşümlü olarak sefere giderdi. Sefere giden sipahiler arasından "harçlıkçı" adıyla seçilen bazıları bölgelerine dönerek savaştakilerin timar gelirlerini alıp getirirdi.

Kanûnî Sultan Süleyman döneminde 37.500 civarında timar bulunmaktadır.[42] Bunların 28.000'inden 70-80.000 kişilik bir sipahi kuvveti çıkarılmakta ve 10.000 timar sahibi sınır kalelerine cebelü toplamaktadır. Oysa bu sırada Kapıkulu askeri mevcudu 28. 000 civarındadır.

Kaptan Paşa eyâletinde denizle ilgili görevleri olan kimselere de tımar tevcih edilmekteydi. Donanma sefere çıkacağı zamanlarda, tımarlı sipahilerde uygulanan yöntemin benzeri olarak, bu sancakların sancakbeyi ve

42. (1527) yılı tahrirlerine göredir. Aynî Ali Efendi 1607 yılında 105.339 atlı asker çıkartan 44.404 timar bulunduğunu söylüyor.

alaybeyilerine hükümler gönderilir, timarlı sipahileri denize açılmak üzere tüfenkçi cebelüleri'yle kendilerine belirlenen iskelelerde hazır olmaları istenirdi. Böylece Osmanlı Devleti, savaş sırasında 70-80 bin kişiyi bulan bir süvari kuvveti yanında yeterli sayıda bahriye silahendazına (deniz piyadesi) da sahip oluyordu.

Her eyâlette timar ve zeâmet sahiplerinin isimleri ve dirliklerinin yerleri timar defterdarlarının tuttuğu timar defterlerinde ve timar kethüdâlarının tuttuğu zeâmet defterlerinde saklanmaktadır. Buralarda tutulan kayıtların aslı Hazine'deki Arazi Defterleri'nde bulunurdu.

Sefer sırasında Beylerbeyi bu defterlerin bir suretini beraberinde götürerek yoklama yapar, kaçakları tespit eder, Merkez'e bildirilerek münhalleri doldururdu. Bu tevcihler genellikle merkezce kabul olunurdu. On altıncı yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra beylerbeyiler merkeze sormadan da tımar tevcihi yapmışlardır. Bu tezkiresiz timarlara da "kılıç timar" denirdi.

(2) Sistemin Bozulması

Tımar sisteminin ekonomik ve askerî amaçları dışında çok önemli bir işlevi de doğrudan padişaha bağlı ve tüm ülkede yaygın merkezî bir yönetim örgütü oluşturmasıdır. Ancak On altıncı yüzyılın sonlarından itibaren, silah teknolojisindeki gelişmeler sebebiyle tımarlı sipahi ordusunun önemi azalmağa başladı. Gerçekten de Avrupa'da profesyonel daimi orduların oluşturulması ve ateşli silah gücünün artması, millî bir ordu gibi ekonomik ve askerî gereklilikleri birlikte yürütmeğe çalışan timarlı sipahi ordusunun etkinliğini azaltmıştı.[43] Örneğin hasat zamanı köyünde bulunmak, ve öşrünü toplamak isteyen sipahiler için en uygun sefer mevsimi mart-ekim arasındaki zamandı. Bunun dışındaki zamanlarda yapılan seferlerde ise kaçmalar ya da sefere katılmamalar görülmektedir. Bu da bir yandan ordu mevcudunun ve diğer taraftan da disiplinin azalmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti ulufeli ve tüfekli profesyonel asker miktarını, yani kapıkullarının sayısını arttırmak zorunda kaldı.[44] Bu durum ve beraberindeki bazı mâli sıkıntılar sebebiyle On yedinci yüzyıl ortalarından itibaren ve On sekizinci yüzyılda ise tımarlı sipahiler artık yol ve istihkam gibi geri hizmetlerde kullanılır oldular.

---

43. "1571-1606 yılları arasındaki uzun, yıpratıcı savaşlar bu süreci hızlandırıcı bir etki yaptı. Bu bunalımlı dönemin sonunda Osmanlı imparatorluğu artık eski imparatorluk değildi." Ergenç, Osmanlı Merkez Askerinin... Birinci Askerî Tarih Semineri, s. 80
44. "olur olmaz reaya bir çift öküzün satıp akça kuvveti ile kimi sipahî, kimi yeniçeri olup istedikleri dirliğe ve mansaba geçer olmuşlardır." a.e.a.y.

b. Kal'a Bölükleri

Tüm ülkenin sınır boylarında ve yurdiçinde stratejik konumdaki kal'ası bulunan şehirlerde kapıkulu garnizonları vardır. Bunların görevi, olağan kolluk hizmeti yapmak yanında kal'a'yı ve mücâviri olan beldeyi her türlü tecâvüze karşı "muhafaza" etmektir. Arazi kayıtları, devlet parası, vakıf malları gibi değerli maddeler de kal'alarda saklanır, hapishane de kal'a içinde yer alır.

Kal'anın yönetiminden Kale dizdarı sorumludur. Emri altında bir kethüda ve Merkez'den gönderilmiş belirli sayıda yeniçeri ve kapıkulu süvarisi ile çeşitli askeri sınıflara mensup kale eri bulunmaktadır.

Hudut kalelerinin dizdarları kalenin savunulmasından sorumludur. Önemli noktalardaki kalelerde savaş sırasında "muhafız paşa"lar görevlendirilir, dizdar da onun emrine verilirdi.

Kale bölükleri atlılar ve yayalar olarak ikiye ayrılırdı. Yayaları, beylerbeyinin emrindeki kapıkulları, yerli topçular, yerli cebeciler, humbaracılar, lağımcılar, azap, sekban ve muhafız sınıfları oluştururdu. Atlı Kale bölükleri grubunu akıncı, deli, azap, farisan, beşli, gönüllü, gibi yardımcı kuvvetler meydana getirirdi. Ordunun önünden giderek düşmana engelleme harekâtı düzenleyen, keşif yapan Akıncılar ve Deliler hızlı hareket eden hafif süvarilerdi.

(1) Akıncılar

On altıncı yüzyılda Rumeli'de 40 000 kadar akıncı bulunmaktadır.Akınlara en az 8-10 bin akıncı iştirâk eder.Bazan birçok namlı beylerin sancakları altında 40-45 bin kılıç toplanır.Başlarına samur yahut kaplan derisi altın suyuna batmış turna ve balıkçıl kuşu tellerile ve altın tellerle süslenmiş kalpaklar koyarlar. Omuzlarına birer çift büyük karakuş ve kartal kanadları takarlar. Kıymetli eğer takımları vurulmuş, alınları sorguçlu ve turna telli atların üzerinde dolu dizgin giderlerken bu kanad heybet ve haşmetle açılır. Bütün silâhları yay ve ok, kılıç ve hançer, mızrak ve kalkandır. Zırh giymezler. Akın devamınca at üstünden inmezler. Kısa molalarda at üstünde uyurlar. Günlük yiyeceklerini akın ettikleri memleketten bulacaklardır. Akın yirmi gün, iki ay ve daha fazla sürebilir.[45]

45. Evliya Çelebi akıncıları şöyle tasvir ediyor: «Mahabbetli ve şeci askerlerdir... Başlarına taçları samur ve kaplan postundan kalpak taç koyup arkalarında kurt, ayı postları var. Koltukları altlarından karakuş kanadları bağlıdır; ellerinde kurt derisi sarılı olup nicesinin alât ve silâh levazımı kendisini garib ve acib şekle koyar. Korkunç ve düşmana belâ-yi asümanî misal bir askeri zafer peykerdir». Koçu, a.g.e.

Rumeli paşaları da kendi kapıkulları arasından bazı şehbaz yiğitleri akıncılara benzeterek giydirip kuşatırlardı.[46]

Akıncılar genellikle evlenmezlerdi. Sınır palanga ve kalelerinin gerisindeki şehir, kasaba ve köylerden bir kız alanlar da ekseriya neslini idâme kaygusile alır, hayatı palangasında ve kalesinde geçerdi.

(2) Deliler, Farisanlar

Rumeli'de Türkler'le birlikte Boşnak, Hırvat, Sırp gibi Slav halklarından oluşturulan delilerin korkusuz davranışları sebebiyle bu ismi almışlardır. Pars ya da sırtlan derisi üstüne kartal tüyü takılmış külahları ve eğri pala, kalkan ve mızraklarıyla ve ellerinde bozdoğan tabir olunan gürzlerinin ürkütücü bir görünümü yabancı ressamların gravürlerine konu olmuştur. Deli örgütü daha sonra Anadolu'da da vezir ve beylerbeyinin çevresinde görev aldılar. Ancak vezir ve beylerbeyinin görevden alınmasıyla sahipsiz kalan deliler bir başkasına bağlanıncaya kadar eşkıyalık yapmışlardır. Sonunda İkinci Mahmud tarafından kaldırıldılar.

Azap askeri içinde ayrı bir sınıf oluşturan farisanlar süvâri olarak sınır kalelerinde hizmet görürlerdi.

(3) Azablar

Osmanlı ordusunun hafif okçu piyade kuvvetleri sayılan azeblerin kuruluşu Yeniçeri Ocağı'ndan öncedir. Sonraları savaşta düşmanın ilk hücumunu karşılayan öncü piyade kuvveti olmuşlardır.

On altıncı yüzyıl ortalarından itibaren de "orta" denilen bölüklere ayrılmış, her ortada reis, odabaşı ve bayraktar denilen zâbitleri bulunan kale muhafızı olarak kullanılmışlardır. Komutanları "azebler ağası", yardımcısı da "azebler kâtibi"dir. Azebler, beylerbeyinin emrindedir. Kalelerin dâimi muhafızları arasında azebler vardı.[47] Kale muhafazasından başka köprücülük ve lâğımcılık gibi geri hizmetleri de yaparlardı. Kale ve deniz azebleri diye iki sınıf daha oluşturuldu.

Azap askeri örgütü "yaya", "kale" ve "bahriye" azapları olmak üzere üç

46. Meselâ Solakzade Hemdemî Efendi, Kanunî Sultan Süleyman'ın Nahcivan seferine iştirâk eden Rumeli Beylerbeyisi Mehmed Paşa'nın askerlerini şöyle tasvir ediyor: «Ol gün, Rumeli beylerbeyisi Mehmed Paşa Rumeli'nin kaplan postlu, kurd derisi taçlı, birer karış mahmuzlu, tekne kalkanlı, elleri kostaniçalı, gömgök, demire müstağrak, al kızıl bayraklarla arâste ve pîrâste bir alay tertib edip orduyu hümayuna vasıl oldu... »

47. Azeb henüz evlenmemiş bekâr demektir.

sınıftı. On altıncı yüzyıl ortalarına tüfeğin yaygınlık kazanmasına kadar savaşlarda okçu, yaya, eyâlet askeri olarak önemli etkinlik gösterdiler.

Savaş sırasında "azap çağırmak" denen yöntemle yirmi ya da otuz haneye bir azap düşmek üzere, bekarlar arasından toplanırlardı. Diğer hanelerin halkı bunların masraflarını temin ederlerdi. Azap askeri, sefer sırasında tüm vergilerin dışında tutulurdu.Yaya azaplar yalnız sefer sırasında askere çağrıldıklarından barışta aylıkları kesilirdi. Kale azapları ise devamlı asker olduklarından görevli oldukları kalelerde yatıp kalkarlardı. Sayıları kalelerin ihtiyacına göre değişirdi. Gerektiğinde köprücülük ve lağımcılık gibi istihkam işlerinde de görevlendirilirlerdi. Ulûfe ya da (yer açıksa) tımar verilirdi.

Kale azaplarının gündeliği 5 akçe, deniz azaplarının gündeliği 7 akçe idi. Azaplar vergi vermezlerdi.[48]

c. Geri Hizmet Bölükleri

Bazıları daha önce muharip sınıf iken Ordu-yi Hümâyun'da teşkilâtlanması sırasında geri hizmetlere alınan menzilciler, beldârânlar[49], derbentçiler, yayalar, yürükler, müsellemler ve cân-bâzlar yurtiçi hizmet bölükleri adı altında toplanabilir. Bu sınıfların teşkilât ve hizmetlerinin ayrıntıları kendi kanunnâmelerinde ve diğer kanunnâmelerde belirtilmiştir.[50]

(1) Yayalar

Kuruluş döneminin ilk düzenli askerî birlikleri olan Yayalar ve Müsellemler On beşinci yüzyıl ortalarında Kapıkulu Ocakları'nın teşkilinden sonra geri hizmetlerde kullanılmışlardır. Yayalara önceleri 20, sonraları 30'ar kişilik ocaklık biçiminde tımarlar verilmiştir. Bunlar arasından eşkinci denilen beş'i nöbetleşe olarak sefere katılır. Yamak denilen diğerleri kalelerde kalırlar, eşkinci'lere her sefer için 50 akçe verirlerdi.

Nöbetleşe olarak sefere giden yayaların başlıca görevi yol açmak, hendek veya siper kazmak, top ve gülle nakletmek askere zahire taşımak gibi işlerdi. Barış'ta kale tamirinde, madenlerde, tersane'lerde çalıştırılırlardı. Ya-

48. Azeb teşkilâtı II. Mahmud tarafından kaldırılmıştır.
49. Derbentçi'lerin vergi muafiyeti karşılığında mükellefiyet (yükümlülük) olarak yaptıkları hizmeti "beldârân neferâtı" maaş veya ücret karşılığı yapmaktadır.
50. Kanunâme-i Âl-i Osman, Aynî Ali Efendi'nin Kavanin-i Âl-i Osman der hülâsâ-i mezâmin-i defter-i dîvan ya da Kanunname-i Liva-i Bosna gibi çeşitli eyâlet kanunnâmelerinde.

yaların amirlerine "yaya beyi" denilirdi ve "yaya sancakbeyi"ne bağlıydılar. Sancak Beylerinin cezalandırma yetkileri de vardı.

Böylece her sancakta "atlû sancak beyi" ve "yaya sancakbeyi" olmak üzere iki sancakbeyi bulunduğu görülüyor. Ancak atlı sancak beyinin mevki'i daha yüksektir

(2) Yörükler

Anadolu Eyâleti sancaklarında bulunan yayaların hizmetlerini Rumeli'de "yörükler" yapardı. Yörükler bulundukları tımar bölgelerinde 24'er kişiden oluşan ocaklara ayırılırlardı. Her ocak bir "yörükbaşı"nın emrindeydi. Sefere gitmeyenler nöbetleşe gidenlere harçlık verirlerdi. Yürüklere sefer sırasında yol açma, köprü ve kaleleri onarma gibi geri hizmetler verilirdi. Savaş Anadolu'da ise yayalar, Rumeli'de ise yörükler giderdi. Rumeli yörüklerinin en kalabalık oldukları yer Selânik ve yöresidir. Anadolu yörükleri ise müsellem statüsündeydiler.

■ *Evlâd-ı Fâtihan*

Evlâd-ı fatihan, Konya, Aksaray ve civarından geldikleri için yerli halk tarafından "Konyar" diye anıldılar. Osmanlı Devletinin aşiretleri iskân ettirme, yerleşik duruma geçirme girişiminden sonra Rumeli yörükleri de zamanla "Evlâd-ı Fatihan" adıyla anılmaya başladı. Başlarına "yörük hakimi" denilen bir vezir ya da beylerbeyi atanarak Rumeli'deki savaşlarda kendilerinden yararlanıldı.

Anılan kentlerde birkaç kaza için görevlendirilmiş bulunan kendi çeribaşıları buyruğu altında sefere katılırlardı. Evlâd-ı Fatihan üstlendikleri görevler karşılığında avârız, nüzul, bâc-ı geçit gibi vergilerden muaf tutulurlardı. Sefere katılmayanlardan, sefere gidenlerin ailelerinin giderlerini karşılamak üzere elli kuruş baç alınırdı. Çeribaşılar'ın âmiri İstanbul'da oturan bir kapıcıbaşı'dır. Boşalan bir çeribaşı'nın yerine yenisi onun tarafından seçilir ve atamaları yaptırılırdı.

(3) Müsellemler

Müsellem, Yeniçeri Ocağı'nın kurulmasından önce Osmanlı Ordusunda çiftçi halk kökenli, hiçbir vergi yükümlülüğü olmayan atlı askerlere verilen isimdir. Müsellem kelimesi de bunu ifade etmekteydi. Erkeklerinin silah taşıdığı, göçebe ya da toprağa yeni yerleşmiş aşiretin içinden yarı halk, yarı

ordu niteliğinde hiçbir vergi yükümlülüğü olmayan atlı milis gücüdür. Nitekim müsellemlerin oturdukları bölgelere göre ad alan ocaklardan 1.989'u "Kızılca Müsellem" adıyla Kırkkilise (Kırklareli) bölgesinde, 351 ocaklık Çirmen Müsellemleri Çirmen bölgesinde bulunmaktadır. 300 ocaklık konar göçer Çingene Sancağı'na bağlı müsellemler de dağınık yerlerdedir.

En kalabalık oldukları On altıncı yüzyıl başında müsellemlerin sayıları 26.500'e kadar çıktı. Yüzyıl sonunda 1.294 yaya ocağı ve 1.019 müsellem ocağı vardı. Yaklaşık 50.000 kişi oluşturuyorlardı.

Barış zamanlarında müsellem ocakları tımarlı çiftliklerde çalışır, öşürlerini tımara öderlerdi. Çiftliklerin bulunduğu bazı köyler günümüzde de "Müsellemköy" adıyla anılmaktadır.

Zamanla silah ve techizatın maliyeti artınca çiftçiler arasında rotasyon yoluyla nöbetleşe savaşa gitme usûlü doğdu. On yedinci yüzyıl sonlarında ocak biçimindeki tımarları 30'ar kişilik gruplar[51] arasında paylaşılırdı. Kapıkulu ocakları gibi, 30 müsellem, 1 "ocak" sayılıyor, her ocak'ta 5 müsellem "benevbet eşkinci", kalan 25' ine de "yamak" deniliyordu.

Eşkinciler sefere gider ve yamaklar'dan avârız-ı divaniye karşılığı sefer başına 50' şer akçe alır, ayrıca ağnam vergisini de ödemezlerdi. Her yamak bir sefer için eşkinciye 50 akçe vermek zorunda olduğundan bunlara "ellici" de denirdi.

Yaya ve müsellemlerin derbend ve kale muhafızı olarak görev yaptıkları da oluyordu. Kalelerde merkezden gönderilen kapıkulu askerleri de nöbetle değiştirilmek suretiyle görev yaparlardı. Müsellemler top çekmek, bakım ve onarım yapmak, zahire nakletmek gibi ordunun geri hizmet sınıfları arasında da yer aldı.

Uzayan savaşlarda ya da normal ordu örgütlenmesinin yetersiz kaldığı zamanlarda "mîrilü" olarak aylıklı asker toplanırdı.

(4) Cân-bâzân

Tâife-i Cân-bâzân[52], çarpışmalar başlarken düşmana saldırmada öncülük ederler, «serdengeçti»'ler, «gönüllü»ler ve «deli»ler gibi, en tehlikeli hücum harekâtlarına girişirlerdi. Ancak On beşinci yüzyıl ortalarından itibaren Kapıkulu Ocakları ve Ordu-yi Hümâyûn teşkilâtlanması düzenlenirken diğer askerî sınıflardan yürükler, yayalar ve müsellemler gibi cân-bâzân da Rumeli'deki geri hizmetlerde kullanılmışlardır.[53]

---

51. Ocaklıklar On altıncı yüzyıl sonunda yirmişer kişidir.
52. Kelimenin Farsça aslı "canı ile oynayan", "canını tehlikeye atan" demektir.
53. Uzunçarşılı, Kapıkulu Ocakları, s. 2

On altıncı yüzyıl ortasında "Cân-bâzân-ı Vilâyet-i Rumeli" adını alan bu sınıfın "Kanunnâme-i Cân-bâzân" olarak bilinen kendi kanunnamesinde belirtildiğine göre 10 "cân-bâz" 1 adet "ocak" oluşturmakta ve aralarından biri nöbetleşerek sefere gitmekte; diğer 9'u da avariz-i divaniyye karşılığı olarak, 50'şer akçe harçlık vermekte idi. Kanunnamede bunların, "lâ-mekân" (konar-göçer) cinsinden oldukları ve bad-i hava resmini kendi subaşılarına ödiyecekleri ve sancak beyleri ile âmillerden hiçbirinin bunlara karışamıyacağı belirtilmiştir. Cân-bâzân akrabası ve evlenerek bunlara karışanlar ve ihtida edenler de cân-bâz sayılırlardı. Cân-bâzların cezalandırılmaları, düşkün, özürlü ve sakatları konusunda uygulanacak yöntem, bir köye yerleştikleri zaman, timar sahibine ödiyecekleri çift resmi, öşürlerini ödeme biçimi yürüklerde olduğu gibidir.[54] Cân-bâzlar süvari bir sınıf olduklarından, hazar zamanlarında ordu için at beslemek veya ordu'ya at satın almak gibi geri hizmetlerde kullanılmışlardır.[55]

d. Gayrimüslim Askerler

Osmanlı devleti gayrimüslim uyruklarının insan gücünden askerî hizmetlerde yararlanmak için bunların bir kısmını kale muhafızlığı, derbentçilik benzeri asayiş sağlamak üzere, diğerlerini de Ordu'nun hayvanlarını bakmak gibi ve yetiştirmek geri hizmetlerde ya da yol yapımı, kale, köprü tamiri gibi destek hizmetlerinde kullanmışlardır. Bunların komutan ve subayları Müslüman olurdu.

(1) Martulozlar

Sarp geçitlerde asayişi ve özellikle Bosna ve Macaristan sınırına yakın kalelere gerekli muhafızların bir kısmını sağlamak için hıristiyanlar arasından seçilen ve maaşlı askerlerdir. Örgütlenmeleri ile teçhizat ve dirlik gibi hususları diğer muhafız askerler gibidir. Kalelerde tamamen hırıstiyan muhafız martuloz[56] bölükleri oluşturulmuştu. Yalnız martulosların zabitleri ve özellikle başkumandan sayılan olan ağaları Müslümandı. Genellikle inzibat hizmetlerinde kullanılmışlardır.[57]

---

54. Vize yürükleri zeametine dahil ve onlar ile birlikte tahrir edilmektedirler.
55. "At cân-bâzı" deyimi buradan galattır.
56. Martolos da denilir.
57. Ercan, Osmanlı Askerî Kuruluşlarından Voynuk Örgütü, Birinci Askeri Tarih Semineri, s. 125

Martulosluk başlangıçta yalnız Rumlara mahsus iken sonraları diğer hıristiyan reâyâ da karışmıştır. Hatta Bosna hudut kalelerinde görevli martuloslar daha sonra tamamen Müslüman oldukları halde Martulosan olarak anılmışlardır.[58]

(2) Voynuklar

Voynuklar[59] bir bölümü "voynuk beyi"nin yönetiminde "seferli voynuklar" ve diğeri de voynuk seraskerinin buyruğunda "çayır voynukları" olarak örgütlendirilmişlerdi. Böylece devlet fethedilen toprakların insan gücünden yararlanmış oluyordu.

Sefer voynukları seferde ordu atlarına bakarlar, savaşlara katılır; çayır voynukları ise Has Ahır için ot biçer, Has Ahır atlarını otlatır ve eğitirler. Has Ahır'da ve çayır hizmetlerinde çalışan voynukların kayıtlarını "voynuk kâtibi" denilen görevli tutardı.

Rumeli'de Bosna ve Bulgaristan'daki her gayrimüslim köyünde 8-25 arasında voynuk bulunurdu. At bakımı bir ekip işi olduğundan kanunnâme gereği üç voynuk, bir "gönder" oluşturur ve gönder'ler sıra ile sefere giderlerdi. Bunlardan nöbeti gelenler tırpanları ve atlarıyla, bir bölüm voynuk da yaya olarak hizmet verirdi. Voynuklar, her türlü cizye, ispenç, avarız ve rüsumdan muaftı.

Voynuklara hizmet karşılığı verilen küçük çiftliklere "baştina" denirdi. Bu topraklar parçalanamaz, miras bırakılamaz, devredilemez ancak ölen bir voynuğun yerine oğlu, kardeşi ya da bir akrabası atanabilirdi.

Yöre voynukları çeribaşının emrindedir. Ancak her köyde "pirimkür" ve "ligatör" denilen tümü Hıristiyan olan küçük subaylar vardı. Bununla beraber voynukların çeribaşıları Müslümandır. Voynuk çeribaşılarınan hafif suçları cezalandırma yetkileri vardır. Ancak ağır suçlar sancakbeyi tarafından cezalandırılabilir. Voynuk çeribaşıları voynuk beyi'ne o da mirahur ağası'na bağlıdır.

(3) Cerahorlar

Paralı fakat geçici olarak geri hizmetlerde kullanılan gönüllü Hıristiyan askerlerdir. Bunlar cebren ya da gönüllü olarak toplandıkları gibi, avârız vergisi karşılığı olarak da çalıştırılabilirlerdi. Eyâlet askeri statü-

58. Pakalın, c.II, s.410
59. Kelimenin aslı Bulgarca'dır.

sünde olduklarından kaçma olaylarını önlemek için cerahorlar kefalete bağlanırdı. Kale, yol, köprü tamiri tâmiri, araç, gereç nakliyesi gibi ağır işlerde çalıştırılırlardı. Savaştan sonra aylıkları kesilir[60] ve memleketlerine gönderilirlerdi.

e. Orducu Esnafı

Sefer'den önce Yeniçeri zâbitleri yahut Enderun ağaları arasından "orducu başı" ya da «Ordu-yu-Hümayun ağası» denilen ve ordunun ikmal ve lojistik işlerinde defterdar'a yardımcı olacak bir görevli seçilirdi. Bu görevli ordunun sefer sırasında silâh ve techizatının bakımı, tamiri ve diğer ikmal hizmetlerinde ihtiyacı duyacağı sanatkarların meslek ve sayılarını belirten bir fermanla birlikte atanırdı.

Ordu-yi Hümâyun ağası bu fermanla eyâlet kadılarına müracaat eder, hangi sınıftan adam isteniyorsa o sınıfın kethuda, yiğitbaşı ve ihtiyarları tarafından temin olunurdu. Fermanda sayıları gösterilen ve halk arasında kısaca "orducu" denilen «ehl-i hiref» ya da «erbâb-ı hiref»i (sanat sahipleri) toplayarak yine fermanda ismi belirtilmiş İstanbul, Bursa ve Edirne'deki toplanma yerlerinden birine gönderirdi.

Orducu olarak gidecek esnafa, gitmeyenler tarafından hizmetlerine karşılık olarak para verilirdi. Bunların hizmeti kabul ile aldıkları para şer'î mahkemelerde orducu esnaf ile esnaf kethüda ve ustaları ve şahitler tarafından tescil olunurdu. Orducu'lar sefere giderlerken toplanma yerlerinden alayla çıkıp ordugâha giderlerdi. Ordu ile beraber hareket edip yine beraber dönmeleri kanundu.

Ordu-yi Hümayun ağası da, sefere katılan defterdar'a yardımcı olmak üzere onlarla birlikte giderdi.

60. On altıncı yüzyılda 4 akçe yevmiyeleri vardı. Abdülkadir Özcan, Cerehor, İ.A. (Diyanet), c.7, s. 393

3. ORDU-Yİ HÜMÂYÛN'UN SEFERE ÇIKIŞI

a. Otağ-ı Hümâyûn İhracı

Otağ-ı Hümâyûn, Batı seferlerinde İstanbul dışında Davutpaşa düzlüğünde, Doğu seferlerinde ise Üsküdar'da Çırpıcı Çayırı'nda ya da Doğancılar'daki ordugâhta kurulurdu. Edirne'den hareket eden orduların ilk ordugâh yeri Kabak Meydanı'ydı. Sadrazam ve devlet erkânı Bâb üs-Saade önündeki tuğları merasimle alarak Otağ-ı Hümâyûn önüne dikerler, konakçı ile tuğculara ve alemdarlara hil'at giydirilirdi. Padişah savaş giysileriyle törenle Saray'dan çıkar ve ordugâhtaki Otağ-ı Hümâyûn'a giderdi. Padişah zırh giyerse sadrazam'la beraber vezirler de zırh giyerdi. Burada Padişahın başkanlığında Meşveret Meclisi (danışma toplantısı) kurulması gelenekti.

Alayla Otağ-i Hümâyun'a varıldığı zaman sadrazam başta olmak üzere devlet erkânı Padişah'ı selamlarlar, ondan sonra vezirler, ulema sadrazam çadırına girip orada seferi tehniye ve tebrik ederlerdi.

b. Tuğ İhracı

Padişah'lar bizzat sefere çıkacaklarsa, bir ay öncesinde Sadrazam'ın da hazır bulunduğu bir törenle Tuğ-i Hümâyûn Babüssaade önüne dikilirdi. Bu törende (ve Tuğ-ı Hümâyûn'u çıkarmak lazım geldikte) Sadrazam ile vezirlerin giyecekleri elbise ve kullanacakları takımlar Kanun'da belirtilmişti.[61] Sadrazam ve diğer devlet erkânı başlarına selimî serpuş ve divan çavuşları mücevveze, Şeyh-ül-İslâm ile kazaskerler, nakibüleşraf örf denilen büyük serpuşları giyerlerdi. Törende ağaların çıkardıkları Tuğ'un birini sadrazam, diğerini şeyh-ül-İslâm ve diğerlerini de vezirlerle kazasker alır, diğer davetlilerle birlikte Babüssaade önündeki belirli yerlerine dikerlerdi.

61. Tevkiî Kanunnamesi

c. Sancağ-ı Şerif İhracı

Sancağ-ı Şerif'in Serdar-ı Ekrem olarak sefere çıkan vezir-i âzam'a teslimi ve Sancağın Ordu ile beraber uğurlanması için de büyük bir merasim yapılırdı. Padişah, Sancağ-ı Şerif'i Serdar-ı Ekrem'e bizzat teslim eder ve dönüş de yine bizzat kendisi teslim alırdı.

Ordunun sahraya yani çadırlı karargâha çıkmasından kırk gün kadar öncesinden Sancağ-ı Şerif'in sandukasından çıkarılarak gönder'ine takılması kanundu. Sancağ-ı Şerif'in hizmetinde ve muhafazasında bulunanlara "Liva-yi Şerif Takımı" denilirdi.

Sancağ-ı Şerif (veya Livâ-yi Şerif) çıkarılacağı gün Padişah Hırka-i Saadet'de hazır bulunurdu. Sûre-i Fetih okunduktan sonra Padişah Sancağ-ı Şerif'i mahallinden çıkarıp omuzuna alarak, Hırka-i Saadet'ten itibaren iki sıra dizilmiş Enderûn halkı arasından müezzin ve hafızların tekbirleri ile geçerek Arz Odası'na girip Taht-ı Hümâyûn'un önünde hazırlanmış yerine oturturdu. O sırada müezzin ve hafızlar Fetih veya Yasin suresini okurlardı.

Okuma bittikten sonra silahdar ağa (veya kapı ağası) tarafından Bab-üssaade'de Kapı Ağası Dairesinde beklemekte olan sadrazam, şeyhülislam ve meşâyihten biri içeriye davet olunurdu.

Padişah Sancağ-ı Şerifi alır, öper, sadrazam'a eliyle teslim eder ve kendisini sefere memur etdiğini söylerdi. Sadrazam Sancağ-ı Şerifi omuzuna alır, şeyh-ül-İslam ile şeyh efendi dua ederlerdi. Sipah ve silahdar ağalar hemen koşarak sadrazam'ın omuzunda taşıdığı Sancağ-ı Şerif'i elinden alıp ortakapı önüne kadar önünde götürürler ve sonra sadrazam'ın imamına teslim edilir ve Feth-i Şerif okunduktan sonra alayla sadrazam ve serdar-ı ekrem'in Davutpaşa'daki karargahına gidilirdi.

Padişah sefere çıkmamışsa, Ordu-yi Hümâyun'un dönüşünde sadaret kaymakamı, şeyh-ül-islâm, devlet ricâli, kazaskerler ve sefere katılmamış Kapıkulu ocaklariyle ile birlikte bizzat Davutpaşa'ya kadar gidip orada Sancağ-ı Şerifi karşılardı.

Sadrazam Padişahı görünce hemen atından inip önce üç defa yeri ve sonra Padişah'ın eteğini öper ve Sancağ-ı Şerif'i Padişah'a teslim ederdi. Sonra Padişah'ın ihsan ettiği ata biner ve bu sırada Padişah Sancağı tekrar sadrazam'a verir ve kendisi Saraya dönerdi.

Sonra sadrazam alayla Davutpaşa'dan Edirnekapı (bazan Topkapı), Saraçhane, Bayezid ve Divanyolu'ndan geçerek Saray'a giderdi. Sancağ-ı Şerif'i Bab-ı Hümâyûn'dan Ortakapı'ya kadar sipah bölüğü ağası omuzunda taşır, buradan bizzat sadrazam omuzuna alarak Arz Odası'na kadar götü-

rüp Padişah'a teslim eder ve Sancağ-ı Şerif değerli taşlarla süslenmiş sandukasına konulurdu.

Sancağ-ı Şerife Osmanlılar tarafından büyük bir değer verilmiş ve Sancak ne zaman çıkarılırsa yedi yaşından yetmiş yaşına kadar her müslümanın onun altına toplanarak cihada iştirak etmesi farz olduğu itikadı yerleşmiştir.

d. Savaş Düzeni

Osmanlı ordusunun sefer yürüyüşünde iki üç günlük uzaklıkta Akıncılar (daha sonra Kırım Tatarları), öncü kuvveti (pişdar) olarak bulunurlardı. Onların arkasından kazmacılar yol açıp, köprü kurar, güzergâh tayini için kazıklar çakardı. Asıl ordu kapıkulu askerleri ortada, sağ ve sol kanatlarda tımarlı sipahiler olarak gelir, arkalarından artçılar (dümdar) erzak ve mühimmatı getirirlerdi. Yürüyüş gece yarısı ya da sabaha karşı başlar, öğleye kadar konaklama yerine varılırdı.

Konaklama yerinin merkezinde kapıkulu askeri ve devlet ricali birlikte (seferde ise) Padişah bulunurdu. Tımarlı sipahiler, dış çevrede dururlardı. Tımarlı sipahilerin sayıca çok daha fazla olmaları savaş düzeninde Kapıkulu Ocaklarının merkezde olmalarını gerektirmiştir. Bu merkezin sağında ve solunda iki kanat hâlinde sipahiler yer alır. Merkez, siperler, arabalar ve öne aralıklı olarak yerleştirilen toplarla korunurdu. Aslında düşmanın saldırısı burada karşılanırdı. Sipahiler ise düşman hücumunu bölmek ve geriden çevirmek için kullanılırlardı.

Timarlı sipahiler her sancakta biner kişilik bölüklere ayrılır. Her on bölük bir alay oluşturur. Her alayın komutanı alaybeyi'dir. Alay zâbitleri subaşı, çeribaşı, bayraktar ve çavuşlardır. Timarlı sipahiler ve cebelüler bağlı oldukları "alaybeyi"nin, alaybeyleri de bulundukları sancakbeylerinin ve sonuçta eyâlet valisi olan beylerbeyleri'nin emri altında toplanırlar.

Anadolu beylerbeyinin emrinde toplanan Anadolu sipahileri kargı, ok, eğri kılıç, Rumeli beylerbeyinin emrindeki Rumeli sipahileri ise, süvari mızrağı ve düz namlulu kılıç kullanmaktadırlar. Göğüslerine ve kollarının dirsekten aşağısına demir göğüslük ve kolluk takarlar, vücutlarının diğer kısımlarını zincir örme zırhla kapatırlardı. Osmanlılar Avrupalılarınkinden daha uzun namlulu ve daha büyük çaplı mermi atan tüfekler kullanmışlardır.

B.

DONANMÂ-Yİ HÜMÂYÛN

Osmanlı askerî ıstılahatında Tersane, devletin bahriye işlerinin yönetildiği resmî daire, çağdaş bir benzetmeyle "Osmanlı Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Karargâhı" gibidir. Kaptan Paşa'nın (aynı zamanda evi olarak kullandığı) resmî makamı «Divanhane» de buradadır. Donanma da buraya bağlıdır. Bahar seferlerine çıkarken yapılan törene kaptan paşa buradan katılır. Kısacası Tersane-i Âmire ve Donanmâ-i Hümâyun birbirinden ayrılamaz.

Dolayısıyla Donanma-yı Hümayun'un ve Tersane-i Âmire'nin en büyük amiri kapudan paşa("kaptanpaşa, kaptan-ı derya" da denir)'dır. Bahriye ile ilgili bütün tayinleri yapma, hüküm yazma ve tuğra çekme yetkisi vardı. Kaptanpaşa Eyâleti'ne bağlı zeamet ve tımarların dağıtımını kendi yapar ve Derya Kalemi'nde kayıt edilirdi.

Başlangıçta "deryabeyi" denilen ilk Osmanlı derya kaptanlarının rütbesi sancakbeyi derecesinde idi. Derya kaptanlarına Gelibolu Sancak Beyliği verilirdi. Osmanlı mirî tersanesi İzmit'ten Gelibolu'ya taşındıktan sonra deryabeylerine "kaptan-ı derya" denmeye başlandı.

Barbaros Hayreddin Paşa'nın döneminde (1533/34) derya kaptanlığı "beylerbeyi" rütbesine yükseltildi ve "Cezâir-i Bahr-i Sefid" (Akdeniz Adaları) ile Cezaîr-i Garb birleştirilerek yönetimi Kaptanpaşa Eyâleti adıyla kaptanpaşa'lara bırakıldı. On altıncı yüzyılın sonlarında vezirlik[1] pâyesiyle ata-

1. İkinci Selim devrinde derya kaptanlarına "vezirlik" verilmeye başlanmıştır

nan kaptan-paşalar, İstanbul'da iseler; Divan-ı Hümayun toplantılarına katılırlar ve her cuma günü sadrazam'la görüşürlerdi.[2]

Kaptan Paşa'nın yanında ilkbahar seferleri sırasında bir Donanmâ-yı Hümâyûn kadısı ve bir tercüman bulunur, gittiği yerlerde davalara bakar, bahriye ve yönetim ile ilgili konularda Padişah adına ferman çıkartıp, tuğra çektirirdi. Bu fermanlar dönüşte nışancı tarafından tetkik ve kayıt edilirdi.

Eğer gemilere piyade askeri de bindirilmişse, seferin sorumluluğu verilen bir vezir Donanmaya "serdar" tayin edilirdi.

Kaptanpaşalar, denetimlerinde kaptanpaşalık alameti olan sedef kakmalı âsâyı yanlarında bulundurur, fakat sadrazamların tersâneyi teftişlerinde saygı ifadesi olarak âsâ'yı kendisine verirlerdi.

On yedinci yüzyılda kaptanpaşa'nın haslarından 888.500 akçe, adalardan 5.600.000 akçelik geliri vardı. Ayrıca atadığı memurlardan "câize" alırdı. Fakat bu gelirlerine karşılık seferden dönüşlerinde İç Hazine için 1.600.000 akçe "döşemebaha"; Padişah'a, valide sultanlara, kadın efendilere hediyeler getirirlerdi. Ve her sefere çıkışta iyi yetişmiş, 1.000 cebelû götürmeleri, başka bir deyişle hazır bekletmeleri gerekliydi.

Tayin olan kapudan-ı derya sadrazamın huzurunda hil'at kürk giydikten sonra törenle Tersâne-i Âmire'ye gidip göreve başlardı.

Kaptan-ı derya esas görevi, Donanma'yı her yıl ilk baharda Akdeniz seferine çıkarıp Kasım ayında İstanbul'a dönerek kıyılar, adalar ve açık denizlerde devletin egemenliğini sağlamaktır. Ayrıca Tersâne-i Âmire'de gemi yapım ve tamir, bakım çalışmalarını da yönetir.

1. TERSÂNE-İ ÂMİRE

Tersane-i Âmire, yalnızca donanmaya ait gemilerin inşa edildikleri tezgahlar, fabrikalar, kızaklar anlamına gelmez. Osmanlı devletinin tüm denizcilik işlerinin yönetildiği yerdir. Ayrı bir hazinesi, muhasebesi ve teşkilatı vardır.

Tersane-i Hümâyun'u teknik ve malî olarak yönetmek ve Donanmâ-yi Hümâyûn'u zinde tutmak Kapudan Paşa'nın görevidir. Nitekim hem "makam"ı (görev yeri) ve hem de mekânı (evi) Tersane içindedir.

2. On yedinci yüzyıldan sonra kaptanpaşalık beylerbeyi rütbesinde olanlara ve genellikle vezirlere verildi.

Tersânenin para işlerini "Tersâne-i Âmire Hazinesi" düzenlerdi. Bu bağlamda Tersâne-i Âmire emini yapımı tamamlanan geminin her türlü donanımı ve cephanesiyle birlikte sefere çıkacak biçimde gemi kaptanına teslim eder, liman defterlerine kayıt ettirerek tesbitlerini yapar ve bu defterin bir suretini kaptanpaşa'ya,[3] aslını da defterdara verirlerdi.

İlk tersâne Yıldırım Bayezid tarafından Gelibolu'da yaptırıldı.[4] Fatih İstanbul'u aldıktan sonra Haliç kıyısında Aynalıkavak'ta birkaç gözlü küçük bir tersâne yaptırdı. Sultan II. Bâyezid ve Yavuz Sultan Selim[5] devrinde Tersane Galata'dan Kâğıdhane'ye kadar genişletilmişti. Ancak asıl büyük tersaneyi kızak sayısını 200'e çıkartan Kanuni Sultan Süleyman yaptırdı. Böylece "Tersâne-i Âmire" Haliç'te Aynalıkavak'ta Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı ve daha sonra Gelibolu, Sinop, İznik, İzmid, Süveyş, Basra, Samsun ve Kefken deniz tersâneleri ile Birecik ve Rusçuk gibi nehir tersânelerinin tümünün bağlı oldukları teknik ve idâri olarak bağlı olduğu kurumun adı oldu. Başka bir deyişle bütün bu tersâne ve tezgâhlarda denize indirilen gemilerin donanımları ya Tersâne-i Âmire'de yapılmakta veya onun tarafından sağlanmaktadır.

Tersâne-i Âmire'nin On altı ve On yedinci asırlarda yegâne rakibi Venedik Tersânesi'dir. Bununla beraber Kanunî Sultan Süleyman döneminde Portekizlilerin Mısır ve Kızıldeniz kıyılarına saldırılarına karşı Süveyş'te bir tersane ile Süveyş ve Mısır kaptanlığı oluşturuldu. On altıncı yüzyılın ikinci yarısında da Fırat ve Dicle için Birecik'te nehir gemileri inşa edecek bir tersane kuruldu. Osmanlı Donanmasının kürekli gemileri ve kadırgaları yüksek bordalı Venedik kalyonları karşısında zayıf kaldıklarından On yedinci yüzyıl ortalarından itibaren yüksek bordalı gemi inşa faaliyetine girişildi. On yedinci yüzyıl sonlarında üç ambarlı kalyonlara kadar her boy gemi yapılıyordu.

On sekizinci yüzyıl ortalarına doğru Birecik tersanesinde Fırat nehri için de bir "ince filo" oluşturuldu. Macaristan bölgesini kontrol etmek için Tuna Kaptanlığı kurularak Tuna üzerinde görevlendirilen bir "İnce Donanma" oluşturuldu.

Tersanede On yedinci yüzyıl sonlarından itibaren gerektiğinde dış ülkelerden gemi inşa mühendisleri getirilerek üç ambarlı kalyonlara kadar her boy gemi yapıldı.

---

3. B.L. s. 1147
4. Gelibolu tersanesi Bizans'ın Akdeniz ile olan bağlantısını ve Bizans'a denizden gelebilecek yardım gelişini kesti.
5. Mısır Seferi'nden dönüşünde (1518) X. Papa Leo'nun Osmanlılar'a karşı bir haçlı ittifakı hazırlığında bulunduğunu öğrenen Yavuz Sultan Selim Akdeniz' de üstünlüğü elde etmek için kurdu.

a. Tersâne Ricâli

Kapudanpaşadan sonra gelen Tersâne kethüdası, Tersâne ağası, Tersâne reisi, Tersâne emini, Liman reisi, Tersâne katibi ve Tersâne Defter emini, "Tersâne ricali"ni oluştururlardı.

Tersâne kethüdası, yapım, bakım ve onarım işlerinde kaptanpaşa'dan sonra en büyük âmirdir. Mesleğe azab askeri olarak başlayıp sırasıyla "Azab reisi ,vardiyanbaşı, kapudan, baştarde kaptanı ve sonra Tersâne kethüdalığına yükselmiştir.[6] Altı çifte kayığa biner, Padişahın Boğaz teftişlerinde baştardenin dümenini tutardı. Tersâne ağası kapudanpaşa'nın baş yardımcısıdır.

Tersâne tımarlı sipahileri, Kaptanpaşa Eyaleti'ndeki tımarlarının gelirlerine karşılık Donanmada hizmet verirlerdı. Tersâne reisi, Tersâne'nin tımar ve zeametleri ile ilgili iş ve işlemleri izleyip denetler, Tersâne defter kethüdası ile Tersâne defter emini onun emrinde çalışırlardı. Defter emini Kaptanpaşa Eyaletindeki sancakların tımarlı sipahilerinin defterlerini tutar, maiyetindeki defter kethüdası ve katipleri de, Kaptanpaşa'nın (kendisine tanınan özel yetkiyle yaptığı) tımar ve zeamet tevcihlerini Divan-ı Hümayun Rüus Kalemine bildirirlerdi.

Tersâne ambarına giren çıkan malzemeyi Tersâne Ambar Nazırı deftere işler. Tersâne ambarlar emini, tersane malzemelerinin bulunduğu ambarların hesaplarını tutar ve denetler. Tersânedeki kereste mahzenindeki kerestelerin ve öteki araç gereçlerin hesabını ise Tersâne katipleri tutarlardı. Tersâne ruznamçecisi de Tersâne'nin günlük gelir ve giderlerini tutmakla yükümlüdür. Tersâne-i Âmire emini, tersanenin parasal işlerini yönetmekle yükümlüdür. Yapımı biten gemileri mühimmatlarıyla birlikte kaptanına teslim eder, liman defterine kayıt işlerini yaptıktan sonra bir suretini kaptanpaşaya, bir suretini de defterdara verirdi.

Tersâne'nin güvenliğini ve disiplinini emrindeki Divânhâne çavuşları denilen çavuşlar ile Tersâne başçavuşu sağlar. Kızağa çekilmiş, onarım için yatan gemileri de sabaha kadar Tersâne rıhtımında kol gezen mandacı da denilen Tersâne muhafızları korurlardı.

b. Tersâne Halkı

Tersâne hizmetinde bulunan diğer personele "Tersâne halkı" denilirdi. Mimarlar, marangozlar, kalafatçılar, yelkenciler, halatçılar gibi sanatkarlar

6. On yedinci yüzyıldan sonra "derya beyleri" arasından da tersane kethüdası seçilmeye başlandı.

ve kaptanlar, reisler, kumbaracılar ve cenkçi askerlerden oluşan "gedikli" sınıfıydı. Gemilerin kürekçileri vergi mukabilinde halktan toplandığı gibi mahkûmlardan ve esir alınan hıristiyanlardan oluşurdu.

Yavuz Sultan Selim zamanında Tersâne geliştirilerek, kıyıda gemi yapım tezgâhları, gerilerindeki yamaçlara da ambarlar, atölyeler, çalışanlar için binalar, cami, okul, hamam, imaret gibi kamu yapıları inşa edildi. On yedinci yüzyılın ilk çeyreğinde 130 gemiyi bir seferde tezgâha koyacak güce ulaşmıştı. Tersâne Başmimarı'nın emrinde dört yüz marangoz, on mimar bulunur, tersanede inşa edilen gemilerin planlarını hazırlar ve yapımlarını denetlerdi. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında "Tersâne halkı" denilen görevliler, askerler, zabitler, uzmanlar ve işçilerin sayısı 50 bin sayısına varmıştı.[7]

2. DONANMA

Tersâne-i Âmire'ye bağlı Osmanlı Donanması'nın gövdesini teşkil eden temel kuvvetlere Kaptanpaşa eyaleti'nin sancakbeyleri de savaş zamanlarında kendi donattıkları gemilerle katılmak zorundaydılar. Ayrıca deniz cengi ile görevlendirilmiş sancak beyleri doğrudan Kaptan Paşa'ya bağlı idiler. Ve kara eyaletlerinin sahil sancakları da deniz seferi ile vazifelendirilmişlerdi.

Osmanlı Donanması Osmanlı kıyılarını korumak için her yıl ilkbaharda Çanakkale Boğazı'ndan çıkarak önce Çeşme, daha sonra da Navarin'e giderek Anadolu ve Rumeli bey gemilerini ele alır, Akdeniz'e açılırdı.

İnebahtı (Lepanto) deniz savaşı'na kadar (1571) Akdeniz'in en güçlu deniz kuvveti olan Osmanlı Donanması'nın bu savaşta kaybettiği gemileri Osmanlı tersaneleri bir kış mevsiminde yeniledi.[8]

Ne var ki seksen yıl sonra, yüksek bordalı gemilerden oluşan Venedik Donanması Osmanlı Donanmasının Çanakkale boğazından çıkarak Girit'te bulunan Osmanlı Ordusuna yardımını engelledi. Bu tarihten sonra Osmanlı Donanmasında hem yelken ve hem de kürekle hareket eden çektiri sınıf gemi yapımı terk edilerek, kalyon cinsi gemiler kullanıldı.

Diğer taraftan On yedinci yüzyılın ilk çeyreğine kadar kıyıların tümü Osmanlı hâkimiyetinde olduğundan Karadeniz'e Donanma gönderilmiyordu. Ancak daha sonra Karadeniz'de Anadolu ve hatta Boğaziçi kıyıla-

7. AnaB. c.29, s. 380
8. Ancak bu savaşta kaybettiği 20 000 usta denizciyi kolay, kolay yenileyemedi.

rına zarar veren korsanlar görüldüğünden küçük bir Karadeniz Donanması kuruldu.[9]

a. Gemiler

Kürekle hareket eden teknelerin genel adı "çektiri"dir. 10-17 oturaklı olana "firkate", 18-19 oturaklısına "perkende", 20-24 oturaklısına "kahte", 24-26 oturaklısına "kadırga", 26-36 oturaklısına "baştarde" denilirdi. Baştarde'den geniş ve yüksek bordalı olana "mavna" ve daha fazla top taşıyabilmesi için ikinci güvertesi olana da "göke" denilirdi. On sekizinci yüzyılda Tuna'daki "İnce Filo" 19 kalite, 33 firkate, 3 gayka ve 100 tane taşıma kayığından oluşmaktaydı.

1701 tarihinde çıkan "Bahriye Kanunnâmesi"yle Osmanlı Bahriyesi tekrar düzenlenmiş, Avrupa'da harp gemiciliği bakımından kaydedilen gelişmeler takip edilmeye çalışılmış, çekdiri dönemi kapatılarak yelkenli gemilerden oluşan Donanmalar teşkil edilmiş ve kalyon devri denilen yeni bir dönem başlamıştır. Kalyonlar döneminde de üç direkli iki ambarlı, 30-70 top taşıyanlar "firkateyn", üç direkli, üç ambarlı 80-110 top taşıyanlar "kalyon" olarak isimlendirilmiştir.

Bir kadırgada ortalama 330 kişi, kalyonlarda ise 400-1000 kişi bulunmaktaydı.

Osmanlı Donanması'nın ikinci kategorisini oluşturan "Bey gemileri"nin Donanmâ-yı Hümâyûn'a iltihak edecekleri deniz üsleri, Anadolu sahil beyleri için "Çeşme Limanı", Rumeli Sahili beyleri için Mora'da "Navarin"di.

Üçüncü kategori ise Akdeniz Müslüman korsanlarının oluşturduğu filo idi.

b. Gemi Erkânı

Devletin diğer müesseseleri gibi esas itibariyle merkezde teşkilâtlanmış olan Osmanlı Bahriyesi'nin başında "Kapudan Paşa" bulunur.

Kaptan paşa'nın bindiği bir ay-yıldızlı al, diğeri zülfikâr resimli iki sancağı bulunan gemiye "paşa gemisi" veya "kapudâne-i hümâyun", Donanmanın diğer gemilerine "mirî gemiler", bunların kaptanlarına "mirî gemi reisleri" veya "mirî reisleri" denilirdi.

---

9. 1710 yılında Büyük Petro'ya karşı Karadeniz'e gönderilen Osmanlı Donanması 360 parça gemiden meydana gelmişti. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya bu denize inmesinden sonra Karadeniz'de güçlü bir Donanma bulundurulması zorunlu olmuştur.

Osmanlı Donanmasında kaptan-ı derya'dan sonra kapudane, patrona, riyâle, kalyon kaptanı ve reis gelirdi.

Kalyon devrinden evvel Donanma gemilerine komuta edenlere "hassa reisi" ya da "kapudan", On altıncı yüzyıldan sonra da filo komutanlarına "kapudâne" denildi. Kapudane yeşil renkte; patrona ile riyâle mavi renkte âsa taşırlardı. Süveyş Kaptanlığı'ndan başka bir de Tuna Kapudanlığı vardı.

Kalyon kaptanları, "üç ambarlı kalyon kaptanı, kapak kalyon kaptanı, firkateyn kaptanı, korvet kaptanı, birik ve şalope kaptanı olarak derecelendirilmişlerdi.

Korsan gemisi kaptanlarına ise "reis" denilmekteydi. Reisler ise birinci reis, ikinci reis, üçüncü reis ve dördüncü reis olarak derecelere ayrılmışlardı.[10]

3. BAHRİYE ASKERİ

Donanma sefere çıkacağı zamanlarda, tımarlı sipahilerde uygulanan yöntemin benzeri olarak, bu sancakların sancakbeyi ve alaybeyilerine hükümler gönderilmekte, idâreleri altındaki zâim ve timarlı sipahileri ile birlikte denize açılmak üzere olan sancağındaki "zuamâ, erbâb-ı timar, çeribaşı, çeri sürücüleri ve tüfenkçi cebelüleri"yle kendilerine tayin olunan iskelelerde hazır olmaları istenmekteydi.

Savaş zamanında gemilere cenkçi olarak yeniçerilerden ve cebecilerden asker alınırdı. Sahil veya sahile yakın sancaklardan toplanan asker Donanma'da görevlendirilirdi.

a. Timarlılar ve Zâimler

Yönetimi Derya Kaptanına bağlı olan Vilâyet ve Sancaklara «Kaptan Paşa Eyâleti» denilirdi. Kapudân-ı Derya Eyâleti'ne bağlı[11] Gelibolu ile Eğriboz, İnebahtı, Midilli, Sığla, Kocaeli, Karlıili, Rodos, Biga ve Mezistre sancakları haslı; Sakız, Nakşe ve Mehdiye sancakları sâlyâneli idiler. İzmir, Mora'nın Güneyindeki Mezistre, Naksos, Cezâyir, Tunus, Trablusgarp da Kaptan Paşa Eyâleti'ne tâbiydi.

---

10. Pakalın, c.3, s. 69
11. On yedinci yüzyılda

Yine, On yedinci yüzyılda Kıbrıs Eyâletine tâbi Lefkoşe, Baf, Girne ve Magosa da bu eyâlete bağlı olarak Donanma seferlerine katılıyorlardı. Teke ve Menteşe sancakları bazen kara, bazen deniz seferlerine gitmekte; Değirmenlik, Selânik, İskenderiye, Dimyat, Ayamavra ve Limni sancakbeyleri de birer gemi ile seferlere iştirak etmekteydiler. Mensûhât'a tâbi [12] zâim[13] ve timarlı sipahiler, sancakbeyleri ile birlikte Donanma hizmetinde savaşçı olarak sefere katılmağa mecbur idiler.

Kapudân-ı Deryâ Eyâleti'ne bağlı sancakbeylerine "deryâbeyi" denilirdi. Kendi sancaklarındaki kendi has ve sâlyâne'lerine göre bir, iki veya üçer kadırga ile sefere giderlerdi.

On yedinci yüzyıl başlarında Kapudân-ı Deryâ Eyâletine bağlı 10 sancakta, 125 zeâmet ve 1500 timar'dan has sahipleri ve zâimlerin cebelüleriyle beraber, Donanma'ya katılan asker mikdarı 4500'dür. Ayrıca mensûhât'a ait 600 kadar zeâmet ve 450 civarında timar bulunuyordu.

b. Kalyoncu Ocağı

Sefer zamanları Donanmada çıkarmalar için deniz piyadesi ya da gemilerde savaşçı olarak kullanılan Türk gençlerine "levend-i Türkî" ve adalardaki Rumlara da "levend-i Rûmî"[14] denirdi. Bunlar, önceleri ganimetten pay alırken, daha sonra kendilerine yevmiye verilmeye başlandı.

On sekizinci yüzyıl başlarında kışları Tersâne'de çalıştırılan leventler şehirlerde asayişsizlik unsuru olurlardı. Bunlar için İstanbul'da Galata, Beşiktaş, Hasköy, Üsküdar, Eyüp'te bekâr odaları yapıldı. Levend kışlası (Levend Çiftliği) da bu maksatla yapılmıştır.

On sekizinci yüzyıl ortalarında tersânede Rum leventlere yaptırılan işler Müslüman leventlere verildi. Böylece "Kalyoncu Ocağı" kurulmuş oldu. Müslüman leventlerin başlarında "barata" denilen bir başlık bulunur, üstlerine kollu beyaz gömlek, siyah harçlı kırmızı yelek giyip bellerine sarı kuşak sarar, altına mavi kısa bir şalvar giyerlerdi.

---

12. On altıncı yüzyılın sonlarında yaya ve müsellem teşkilâtının kaldınlarak çiftliklerinin timar ve zeâmet haline getirilmesiyle ortaya çıkan mensûhât zaim ve timarlılar Kapudan-ı Deryâ Eyâletine bağlandılar.Uzunçarşılı Merkez-Bahriye, s.382, 422
13. Kendisine zeâmet verilen.
14. Müslüman ve Hıristiyan oranı yarı yarıya olabilirdi. "Türk Deniz Ticareti ve ..." s. 44.

c. Bahriye Azabları

Ücretli olan bahriye azabları "azâban-ı Donanma" adıyla gemilerde görev alırlar, ya da "azaban-ı tersane" olarak tersanelerde muhafızlık yaparlardı. Donanma azaplarının 7-8 tanesi bir bölük sayılır ve bölükbaşılarına "reis" denirdi. Bunlar kalafatçı, topçu, kumbaracı, dülger, marangoz, dümenci, yelkenci ve vardiyan olurlardı. Badbanî denilen yelkenciler genellikle reisliğe getirilirdi. Gemi süvarisi olan reis'e vardiyabaşı denilirdi. Reis eğer savaşta bir düşman gemisi ele geçirirse "hassa kaptanı" olurdu.Yelken dönemi süresince bahriye azapları tek deniz gücü olarak kaldı.

Tersâne-i Âmire'de ve gemilerde hizmet eden azablar ve san'atkârlar kendi içlerinde sınıflara ayrılıyorlar, herbiri ayrı bir cemâat teşkil ederek "Tersâne-i Âmire Halkı"nı meydana getiriyorlardı.

d. Korsanlar

Bir devletin desteği ve hatta bayrağı ile çalışan "korsan"lar (corsaire) ile kendi için soygun yapan "deniz haydutu" (pyrate) arasındaki hukuksal farkı gözden kaçırmamak gerekir. 1856 Paris Kongresi'ne gelinceye kadar savaşan devletler tarafından silahlandırılarak düşman devlete ya da onun uyruğuna ait malları "korsanlık" eylemleri kullanarak ele geçirmek uluslararası hukukta savaş kurallarına uygun bir yöntem sayılmıştır. Dolayısıyla bu tür korsanlık eylemlerini bir ölçüde günümüzdeki gerilla ve milis hareketlerine benzetebiliriz. Ele geçirilen korsan gemisine savaş ganimeti, kaptan ve tayfasına ise savaş esiri olarak davranılırdı.

On bir ve On beşinci yüzyıllar arasında Akdeniz'de faaliyetlerini artıran hıristiyan ve müslüman korsanların arasına Anadolu'daki Aydın, Karesi, Menteşe, Saruhan vb. gibi bazı Türk beyliklerinin de katıldıkları görülüyor. Cezayir'de üslenen Mağribli korsanlar da, kendilerini sindirmek isteyen İspanyollar ve Venedikliler'e karşı Türk korsanlarıyla işbirliği yapmaya başladılar. On altıncı yüzyıl başlarında Osmanlı hükümeti, İber yarımadasını tehdit ve tâciz eden Kemal Reis'i destekledi.

Kendini Cezayir Sultanı ilan eden ve ayrıca Yavuz Sultan Selim'e elçi göndererek bağlılığını bildiren Hızır Reis 1533'de Kanunî Sultan Süleyman tarafından İstanbul'a çağrılıp kendisine "Kapudân-ı Deryâ"lık verilerek bir anlamda Magribli korsan filoları Osmanlı Donanması içine alındı. Barbaros'un yetiştirmesi olan Kılıç Ali Paşa'nın 1587'de ölümüne değin, Akdeniz'de tam bir egemenlik kurulduğu için Cezayir ve Akdeniz'in başka yer-

lerinden gelen korsanlar, kendi başlarına buyruk korsanlık yapmak yerine, Osmanlı Donanmasında hizmet almayı yeğlediler.

e. Kürekçiler

Osmanlı Donanmasını teşkil eden gemilerin On sekizinci yüzyıla kadar kürekle hareket ettiği düşünülecek olursa külliyetli sayıda kürekçiye ihtiyaç olduğu anlaşılıyor. Nitekim, On altıncı yüzyılın ikinci çeyreğinde yapılan seferlerin önemine göre 25-50 bin kadar kürekçi toplanmıştı. On yedinci yüzyılda bu mikdar giderek azalmış ve büyük yelkenli gemilerin, kalyonların çoğalmasıyla azalmıştır.

Osmanlı Donanması'na gereken kürekçiler beş kaynaktan sağlanmaktadır:

1. Ocaklık kürekçi (avârız kürekçi' de denir) avârız vergisi[15] karşılığında reâya'dan ve esnaf arasından toplanır.

2. Hod-girifte kürekçiler (kendi istekleriyle gelenler)'dir. Gücü, kuvveti ve kabiliyetine göre maaş verilir.

3. Savaş esirleri olan forsalar(gebrân-ı mirî)'dır. Savaş sırasında isyan etmeleri mümkün olduğundan en Kâtip Çelebi fazla 50 adet bulundurulması ve diğer kürekçilerle karışık oturtulmalarını önerir. Bunlara "nafaka" adıyla çok düşük bir maaş ödenmekte, mavi gömlek, kırmızı salta[16] ve pabuç verilmektedir.

4. Hür kürekçilere ödenecek maaşlar oranında esir satın alınır.

5. Kürek mahkûmu suçlular'dır. Kürek mahkûmlarının yiyecek ve giyecekleri, "mirî gebrân" (forsa'lar) ile birlikte kaydedilmektedir.

Evliyâ Çelebi, Donanmaya "kürekçi" toplayarak para kazanan açıkgözleri şöyle anlatıyor: "Esnâf-ı Kasımpaşa mukdîmleri, Tersâne kethüdalarının eli altında dinsiz bir alay kavimdirler. Tersâne'de Donanma yerinde bu zâlimler kemerlerine yüz, yüz ellişer kuruş koyup İstanbula yeni gelmiş gözü bağlıları bozahane, meyhane, nigârhanelere götürüp «bu kadar mirî mal yedin!» diyerek küreğe gönderirler. Altı ay sonra eline bin akçe verip bırakırlar. «Eğer hoşuna gittiyse evvel baharda gel de iki bin akçe al» derler. Garib ve acîb âyyarı cihan bir kavimdir ki kürek erbâbını bularak, işsiz güçsüz adamları bu vechile kürek çekmeğe koşarak kâr ederler".

---

15. Örfî tekâlif mikdarı zaman, mekân ve iktisadî sebeplerle değişebilen bir vergidir.
16. Kısa cepken

Garb Ocakları'nın (Cezâyir, Tunus ve Trablusgarb) her yıl bir "Esir Seferi" düzenler, bunların bir bölüğünü tersaneye gönderirlerdi. [17]

f. Aylakçılar

Yelken devrine geçildikten sonra, ilkbahar ve yaz aylıklarından Donanma sefere çıkarken kıyı illerinden altı ay için toplanan ve sefer sonu dağıtılan aylıklı askerlerdi. Gelecek yılın sefer mevsimine kadar işsiz kaldıklarından kendilerine "sürekli bir işi olmayan aylak"ların mesleğinde oldukları anlamında "aylakçı" denilmiştir. Bunların sayıları müslüman ya da hristiyan olmalarından ziyade kalyonların büyüklük ve sayılarına göre değişir. Aylakçıların ücretleri Tersâne'de yapılan bir törenle hizmete başlarken ve dönem sonu olan Ağustos ayı evâsıtında (ortasında) ödenirdi. Bunların başlarına "ser aylak" denilirdi.

4. DONANMÂ-Yİ HÜMÂYÛN'UN SEFER'E ÇIKMASI

Kaptan Paşa'lar Doğu Akdeniz'de ticaret gemilerinin emniyetini sağlamakla görevli olduklarından her yıl Donanma ile Akdeniz'e çıkar, Fas'a kadar uzanan kıyılar ve adalarda bulunan Kaptan Paşa Eyâleti'ne bağlı sancakları denetler, korsanları takip ederdi. Bu nedenle, her sene Mayıs-Haziran ayları arasında deniz seferi mevsiminde, Donanma'yı sefere çıkacak duruma getirmekle de yükümlü idiler.

Bahriyye'nin bütün işlerinden sadrazama karşı sorumlu olan Kaptan Paşa'nın makamı Tersâne idi. Donanmâ-yı Hümâyûn Tersâne'den geleneksel bir törenle hareket ederdi. Padişah Donanma'nın Yalı Köşkü önünden hareket etmesini buyurduğu zaman, bir gün öncesinden şeyhülislam davet edilir, Saray erkânı ve sadrazam maiyetleri ile hazır bulunurlardı.

Önce kaptan paşa merâsimle Tersâne'ye gelir, Tersâne emini tarafından karşılanırdı, bu sırada Mehterhâne Divanhane önünde hazır olurdu. Tersâne emini önde, kaptan paşaya mahsus sedefkârî âsâ elinde olduğu halde teşrifatçı ve Tersâne reisi kollarına girerek paşa yerine otururdu. Divanhâne

17. Safvet, Bahriyemiz Tarihinden Filasalar, s.72

imamı ve hatibi dua edip, müezzinler "âmin" deyip, dua tamam olunca Mehter çalmaya başlar ve Tersâne ricâli etek öperlerdi. Sonra tatlı yenir, kahve içilir ve buhur ikram edilirdi. Arkasından Kaptan Paşa Hazinesi'nden verilen hil'atler giydirilirdi.

Kaptan Paşa sadrazam ve ilgili devlet ricâli Tersâne'ye gelerek kaptan paşa ve gemi kaptanlarından Donanma hakkında gerekli bilgileri alır, noksanlık kalmadığını anlamak için genel bir denetim yapılır, "derya beyleri, patrona, kaptan, liman reisi, başmimar ve mimarlar, başağa ve ağalar, başçavuş ve çavuşlar, kâtipler, yiğitbaşıları ve kethüdalar, topçubaşıları" gibi Tersâne ricâline hil'atler giydirilirdi. Bundan sonra sadrazam Yalı Köşkü'ne giderek durumu Padişaha arz eder, Padişahın izniyle Donanma Tersâne'den hareket ederdi.

Donanma Bahçekapısı hizasına gelince bekler, haseki ağa, bostancıbaşı'nın sandalıyla kaptan paşa'yı alıp getirir, bu sırada bostancıbaşı ve ağalar "divanî" kıyafetleriyle sahilde onu selâmlayıp karşılarlardı. Kaptan Paşa kallavî kavuk ve soft ferâce giyinmiş olarak doğru sadrazam'ın yanına gelir, burada kahveler içildikten sonra sadrazam ve şeyhülislam'la birlikte Padişahın huzuruna "arz"a davet edilirlerdi. "Arz"da önce sadrazama serasere kürk giydirildiğinde Divan çavuşları alkış tutar, sonra şeyhülislam "beyaz kürk" giyer ama alkışlanmaz, arkasından kaptan paşa'ya "serasere kürk" giydirilir, alkışlanır, Donanma'nın muvaffakiyeti için şeyhülislam ile birlikte dua edilirdi. Bu sırada kaptan paşa'nın verdiği defter üzerine deryâ ümerâsı'na, kaptanlara, liman reisine teşrifat halifesi eliyle hil'atler giydirilirdi.

Hazır oldukları zaman mücevveze kavuklarını giymiş bostancıbaşı, çavuşbaşı ve diğer görevli ağaların mihmandarlığında Padişah huzurunda yer öptürülür ve sadrazam elindeki deftere göre kendilerini takdim ederdi. Bittiğinde önce kaptan paşa, sonra şeyhülislam ve en son da sadrazam huzurdan ayrılır, Darüssaade ağasının yerinde şerbet ve buhur verilirdi.

Kaptanpaşa kallâvî kavuk ve serâsere kürk giymiş olduğu halde 24 kürekli kayığına binerek gemisine dönerdi. Daha sonra önde "Paşa gemisi" olmak üzere pruva hattında muazzam ve görkemli bir alay nizamı ile yola çıkılırdı. Topkapı Sarayı'nın liman ağzında bulunan Yalı Kasrı önünde amiral gemisinden top ve tüfenk atılarak Padişah selâmlanır, Paşa gemisini izleyen bütün gemiler Yalı Köşkü'ndeki Padişahı yine top ve tüfenk atışlarıyla selâmlar, Sarayburnu'nda bulunan toplar da Donanma'nın selâmına cevap verirlerdi. Sonra Donanma Beşiktaş'a doğru yönelir, Barbaros Hayreddin Paşa'nın türbesini ziyaret etmek üzere Beşiktaş önünde "lenger" atılır, Donanma'nın son denetlemeleri yapılırdı.

■ *Donanma'nın Sefer Dönüşü*

Kaptan Paşa Donanma ile gelip Kurşunlu Mahzen önüne demir attığı sırada Sadrazam tarafından bir baş "bisatlı"[18] eğerlenmiş at, 20 Çuhadar ve 10 mehter Bahçekapısı'nda hazır bekletilir, kapıcılar kethüdası kaptan paşayı davet için Donanmaya gönderilir. Kaptan Paşa 24 kürekli kayığı ile kıyıya gelip, kendisi için hazırlatılmış ata biner. Kapıcılar kethüdası önünde olmak üzere Bâbıalî'ye sadrazam'ın Sarayına gelirler. Kethüdâ bey, reisülküttab, çavuşbaşı, tezkireciler, mektubî ve teşrifâtî efendiler Divanhâne merdivenlerinde karşılarlar. Kapıcılar kethüdası ve selâm ağası binek taşında karşılayıp kaptan paşa'nın koltuğuna girip, diğerleri önlerinde olarak Arz Odası'nda sadrazamın huzuruna götürürler. Sadrazam minderinden birkaç adım yürüyerek karşılar. Vezirler etek öptükten sonra tekrar minderine geçer. Kapı halkı da kaptan paşa'nın eteğini öperler. Bundan sonra tatlı yenir, kahve ve şerbet içilir, buhur ikram edilir. Kaptan paşa gitmek üzere ayrılır. Gelirken yapılan karşılama merasimin benzeri tekrarlanır. Gelirken bindiği atla iskeleye gider, at geri gönderilir. Ancak Sefer'den dönen kaptan paşa'ya kürk ve at verilmesi âdet değildir.

18. Keçe alt yaygılı

BÖLÜM III
KURUMLAR

A.

ÖĞRETİM VE EĞİTİM

Tanzimat öncesinin Osmanlı öğrenim kurumlarında incelenen, geliştirilen ve öğretilen bilimlerin Batı anlayışından farklı bir sistematik dizin oluşturduklarını vurgulamak gerekir. İslam-Osmanlı sisteminde tüm ilimlerin bağlı oldukları sap, Batı'da olduğu gibi "Felsefe" değil, Kur'an ve ondan kaynaklanan "Şeriat"(emirler-kurallar) denilen hukuk bilimi'dır.

Kur'ânî Hukuk, İslam-Osmanlı toplumunun dünya görüşünü oluşturur; kamu yönetimini, ahlak, evlilik, ticaret ve günlük hayatını düzenler. Dolayısıyla İslam hukukunun usul ve füru'unu oluşturan Kur'an ve Hadis çıkışlı bilimler yüksek eğitim kurumların da incelenen temel konulardır.

İslam-Osmanlı sisteminde bilgilerin Kur'anî ilimlere indekslenmesi bilimlerin de bir ölçüde kitlelere yayılmasına etkin olmuştur. Bunu Osmanlı ülkesindeki "ma'arif" anlayışı olarak da görebiliriz.

İslam kültüründe okuma ve yazma eylemlerinin ayrı ayrı ele alınmıştır. Başka bir deyişle bütün müslümanların Kur'an'ı okumakla kuramsal açıdan farz düzeyinde yükümlü olduklarını biliyoruz. Ancak "okuma" yazılı bir metni seslendirmek olabileceği gibi doğrudan şifahî (ezberden) de olabilir.

Bununla beraber Kur'an'da yer alan "kalem"le ilgili âyetler yazıyı da önemli kılmıştır. Ancak bu önem halk düzeyinde değil; sanatsal boyutlarda gelişerek Osmanlı Hattatlığı'nı doğurdu. Bu bağlamda Arap harfli yazı okumayı hiç (ya da yeterince) bilmediği hâlde hattatlık yapan gayrimüslimlerin

bulunması da, Osmanlı toplumunda okumak ve yazmak kavramlarının birbirlerinden bağımsız olarak değerlendirildiği görüşünü kanıtlıyor.

Bu düşüncenin örgün bir halk öğretiminin temel metodolojisini oluşturduğundan eğitim sisteminin bütünü içine aile, meslek örgütleri, işyerleri, dinî ve siyasî kurumlar da belirli oranlarda öğretime katılırlar.

Diğer taraftan kadılık, hekimlik, cerrahlık, müderrislik gibi mesleklerin uygulanması için ilmiye mensuplarının ders verdikleri medreselerde programlı eğitim yapılmakta ve sonuçta talebelere belirli imtihanlarda başarılı olduklarını belgeleyen icâzetnâmeler verilmektedir.

1. YAYGIN ÖĞRENİM

Okuma-yazma, dinî bilgiler, zenaatlar gibi toplumun kültürel yapısı ile ilgili konuların öğrenim ve eğitimi günlük hayatın içinde "usta-çırak" yöntemiyle sağlanmaktadır. Bu olguyu programlı olmayan bir tür "Yaygın Öğrenim" gibi düşünebiliriz

Gerek İslâm ahlâkının esası, gerek şer'î kökenli İslâm-Osmanlı hukukunun temeli kişinin, küçük yaşlardan itibaren "hüsn ve kubh" (iyi ve kötü) ayırımı yapmasına dayanır. O halde hem toplum içinde usûlünce yaşamak ve hem de günâhlardan kaçınabilmek için Kur'an, hadis, tefsirler ve ilmihalleri yeterince bilmek gereği vardır. Halk arasında Delâil-i Hayrât, Şifâü'l-Kulûb, Hayriyye gibi isimlerle bilinen kitaplar, tefsirler ve ilmihallerin her gün belirli bölümleri evlerde ders gibi okunur. Çocukların doğumu, büyüklerin vefatı ailenin sicil kütüğü imişcesine çoğu kez mushafların dış kapak kağıtlarına kayd edilir. Dolayısıyla kavram olarak birbirlerinden farklı anlam yüklenmiş olan okuma ve yazma eylemlerini herkesin asgari düzeyde bilmesi gerekmektedir.

a. Sıbyan Mektebleri

Sibyan mektebleri çoğunlukla Padişahlar, devlet erkânı ve hayır sahipleri tarafından cami, medrese, imaret ve çeşmelerle birlikte yaptırılırlar. Hayrat anlamında olduklarından fakir çocuklarının yiyecek ve giyimleri için kurulmuş vakıfları da vardır.[1]

1. Meselâ Sultan Bayezid-i Velî'nin (II. Bâyezid) vakfiyesinde sabah ve akşam yemekleri, Kanûnî

Sıbyan mekteplerinde küçük çocuklara okuma, yazı yazma (hüsn-i hat) , Kur'an hıfzı, dinî bilgiler, âdâb (toplum içinde davranışlar) ve a'mâl-i erba'a (dört işlem) öğretilmektedir. Bununla beraber cami ve mescidlerde de her yaştaki "ümmî (analfabet)"lerin öğrenim imkanları vardır.

Sıbyan mekteplerinde öğretim yaşlı bir hocanın ya da mahalle imamının yönetiminde yapılırdı. 4 ilâ 7 yaş arası erkek ve kız çocuklar, namaz sûrelerini ezberlemeyi ve Kur'an'ı sökmeyi sağlayacak en az 2-3 yıl sürebilen bir eğitime başlarlardı. Elifbâ'dan harfleri tanımak ve kelimeleri okumak öğrenilir ve "Amme" cüzü[2] ile devam edilirdi. Kur'anı düzgün okumak için «tecvid» ve onunla birlikte yazı, ilmihal, hesap da öğretilirdi. Okumada ilerlemiş, hafızlığa başlamış öğrenciler, küçüklerin «kalfa»lığını (nezaretçi ve alıştırıcı) görevini yaparlardı.

Sıbyan mektebleri sabah erken saatte başlar, ikindi ezanına kadar devam ederdi. Öğrenciler arasında sınıf ayırımı yoktur. Hoca aynı düzeydeki öğrencileri bir araya toplar, hepsine aynı mekânda ve tek bir sınıf olarak ders gösterirdi. Ders araları olmadığından teneffüs de verilmez. Hoca bir kısım talebe ile meşgul olurken, diğerleri arasında istiyen çalışır, arzu eden yazı yazar ya da isterse gürültü çıkarmamak şartıyla boş oturup istirahat ederdi. Yalnız öğle üzerleri yemek tatili vardır. Bu süre içinde öğle namazı da kılınırdı. Çocuklar mahalle içinde mektebe yakın yerlerde oturdukları için yemeklerini evlerinde yerler, sonra mektebe dönerlerdi.

Okula başlamak için belirlenmiş bir yaş yoktur. Çocuk, olgunluğu yeterli görülen yaşta iken okula başlar.[3] Diğer taraftan öğrenimin 12 ay aralıksız devam etmesi ve iki ardışık yıl arasında yapay "ders yılı" ayırımı bulunmaması, öğrencilerin senenin istedikleri bir ayında okula başlayabilmesi de önemli özelliklerdir.

Sıbyan mekteplerinde de çocuklara Kur'an'ın kısa sûreleri ve dinî bilgiler ezberletilerek hafızası güçlendirilir. Okuma ve ezberleme yöntemleri melodik diziler biçimine getirilmiştir. Çocuklar sallanarak hep birlikte bu ritme katılırlardı. Çağdaş eğitim tekniklerinin diliyle söylenirse, bu yöntemde

---

Sultan Süleyman'ın Vakfiyesinde ayrıca 10'ar akçe yevmiye ve bayramlarda l'er takım elbise verilmesi şart konulmuştur. Şeyhülislâm Esad Efendi'nin vakfiyyesinde ise fakir öğrencilere verilecek giyim eşyası (fes, ayakkabı, gömlek, kuşak v.s. gibi) tek tek belirlenmiştir.

2. Kuran'ın 114 adet sureleri değişik uzunluklardadır. Gerek ezberleme kolaylığı ve gerekse ramazanda her gün okunarak ay sonunda bir hatim indirilebilmesi amacıyla Kuran, otuz eşit bölüme ayrılmıştır. Cüz denilen bu bölümler özellikle ülkemizde 20'şer sayfadan oluşur ve ilk sayfasında sıra sayısı vardır. Ancak son üç cüz başladıkları surelerin ilk kelimeleriyle 28. cüz "Kad sem", 29. cüz "Tebâreke", 30. cüz "Amme" cüzü olarak anılır.
3. Çağdaş pedagojide çocuğun psikolojik ve fizyolojik yaşının farklı olduğu görüşüyle uyuşmaktadır.

"müzik ve hareketin yarattığı ritm duygusu"ndan yararlanılmaktadır. Hat örneklerinden kopyalar yaptırılarak da taklit kabiliyeti geliştirilir.[4]

Taş mekteplerin mimarisinde kullanılan malzeme, gerek duvar ve çatı teşkili ikâmetgahlardan çok farklıdır. Kalın taş duvarlar, kubbeler, tonozlar, büyük pencereler bu okulları, o devrin kamusal yapılarına yaklaşmaktadırlar. Mimarî yapıları medreselerden farklı olarak çoğunlukla iki katlıdır.[5]

Sıbyan mekteblerinin de "kapama" denilen ilkbahar gezileri vardı. Bunlar mekteb çocuklarının gezdirilmeleri ve fakir olanlarının giydirilmeleri için vakfedilen paralarla yapılan seyirlerdi. Bazan birkaç mekteb birden geziye giderdi. Bu geziler bütün mahalle halkı için bir bayram olur, mesireye ekseriya birlikte gidilirdi. Kazanlar kaynatılır, etli pilavlar, bademli sütlü helvalar pişirilip çocuklara yedirilir ve misafirlere dağıtılırdı.

b. Cami Dersleri

Bu derslerin bir kısmı sıbyan mektebi tahsilinin çıraklar için uygulanan doğal bir uzantısı gibiydi. Sabah namazından sonra başlar, çarşı, pazar, imalathaneler ve dairelerin açılacağı zamana kadar devam ederdi.

Vakıt namazlarından sonra da dönemin tanınmış ulemâsı içinden gelen müderris, imam, ders-i âm ve hatibler din ilmi, İlm-i hâl, risâle-i ahlak gibi ilimleri öğretirlerdi. Yine ilmiye'den bir müderris tarafından Arapça ve Farsca (sarf, nahiv ve lugat) öğretilirdi.

Büyük camilerde medreselerde "dersiye" denilen Cüziyat (Hesap, Hendese, Hikmet), ulûm-i âliye (Kelâm, Belâgat, Meâni, Bediî, Beyan, Mantık, Sarf ve Nahiv) ve ulûm-i asliye (Tefsir, Hadis, Fıkıh) üç grup dersleri okutulurdu.

Cami dersleri herkese açık olduğundan cemaat arasında çoğu kez ulemâ da bulunur ve soru sorarlardı. Dolayısıyla dersiâmlar, medresede talebe-i ulûm'a ders veren müderrislerden daha yeterli olmaları gerekiyordu. Ve bu sebepten ötürü dersiâm'lık, ulema arasında müderrislikten üstün sayılmakta ve bir yeterlik sınavı gerektirmekteydi. Nitekim dersiâm olmak isteyenlerin önce medrese'den icâzetnâme almakta, sonra bir heyet huzurunda yeterlilik sınavı geçirmektedirler.

---

4. Yine çağdaş görüşe göre bu yaşlardaki çocuklar için önemli olan verilen bilgilerin miktarının fazla olması değil, öğrenme yeteneğinin kazandırılmasıdır. Bunun da iki önemli faktörünün çocuğun hafızasını güçlendirmek ve taklit kabiliyetini geliştirmek olduğu belirtilir.
5. Sıbyan mekteplerinin iki katlı yapılışlarındaki pedagojik ve psikolojlk etkenlerin ayrıntılı etüdü için Bkz. Aksoy, Sıbyan Mektepleri ... s. 150-171

Diğer taraftan "mûciz" denilen tecrübeli dersiâm'lara dersleri takip eden cemaat arasında yeterli gördüklerine "icâzet" de tanzim etme yetkisi de verilmişti.

c. Tekke Eğitimi

İslamî bilgiler ve İslâm kültürü topluma medreseler ve tekkeler yoluyla veriliyordu: Medrese devletin resmî ictihadı olan sünnî-hanefî mezhebini temsil ettiği halde, tarikatler daha geniş mezhep tayfı üzerinde halkı eğitmekteydiler. Nitekim tarikatlar bu özellikleri sebebiyle "şeriatın bekçisi" görevini üslenmiş ulema tarafından eleştirilmektedir.

On sekizinci yüzyıla gelindiğinde tekkeler ülkenin hemen her yerine yayılmıştı. Diğer taraftan tarikatların loncalar ve esnaf birlikleriyle olan bağları onları, mesleki ve toplumsal hayatta da etkili kılıyordu. Öyle ki tarikatlar Padişah, seçkinler ve hatta ilmiye mensupları arasında da yaygındı. Nitekim Bektaşilik gerek halkın büyük bir bölümünün ve gerekse hemen tümüyle Seyfiye tarikinin de (yeniçerilerin) dahil olduğu en yaygın tarikatti. Mevlevilik, Nakşibendîlik, Kadirilik gibi tarikatler de seçkinler arasında yaygınlaşmıştı.

Tekkelerin (hankâh, dergâh, ribat ve zâviyelerin) gayesi bir yandan halkı irşad etmek ve diğer taraftan kendi tarîkat derviş ve halîfelerini yetiştirmektir. Bu müesseseler Padişah, ricâl ve hayır sahiplerinin kurduğu vakıflarla yaşıyorlardı. Bununla beraber han-kah ve zâviyelerin şeyh ve erkânı, medreselerde okutulan eserleri takîb ederek müdavim öğrencilere ders okuturlardı. Ancak öğretim sisteminin "takrir"değil müzâkere" yöntemi ile yapıldığı ve dolayısıyla buralarda ders gören öğrencilerin tasavvuf formasyonunda yetiştirildikleri unutulmamalıdır. Nitekim medreselerden farklı olarak, han-kah ve zâviyelerde tarikat âdâbına ve erkânına göre toplu zikirler yapılır, Kur'an ayetleri ile hadîs-i şerifler derunî anlayışla tefsir ve virdler[6] telkin edilirdi. Tekkelerde hadîs ilmi bu yöntemlerle okutulmakta[7] ve hatta tefsir kitapları yazılmaktadır.[8] Zaviye ve dergâhlarda öğrenime başlamış talebeler "mebâdi-i ulûm" yapmak isterlerse aynı tarikatın postnîşin'i daha tanınmış bir han-kah'ına devam edebilirlerdi.

Medrese ve tekkelerin eğitim ve öğretim yöntemlerindeki fark sebebiyle, nass'ların zahirî manalarına bağlı kalan medreselilere "Ulemâ-yı zâhir"; tek-

6. Belirli zamanlarda okunan dualar
7. Gündüz, a.g.e. s.76'den naklen Okiç, Tayyib, Bazı Hadîs Mes'eleleri Üzerine Tedkîkler, 111; Baltacı, Cahid, Osmanlı Medreseleri, 18.
8. Gündüz, a.e.a.y. naklen Cerrahoğlu, İsmail, Kur'an Tefsîrinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller, 126; Baltacı, Cahid, a.g.e., 18

kelerden zühd ve keşf yoluyla derûnî manalara yönelerek yetişenlere de "Ulemâ-yı bâtın" denilmiştir.

Medreseler Osmanlı devlet teşkilâtında İlmiye tariki mensuplarını yetiştiren kurumlar oluşundan dolayı resmî bir hüviyetleri vardır. Tekkeler de geleneklerine bağlı kaldılar. Bununla beraber aralarında müderrisler de bulunan[9] birçok ilmiye mensubu tarikate intisab etmişlerdir. Başka bir deyişle, yöntemler açısından bazı münakaşalar olmuşsa da, medrese ile tekke arasında özden kaynaklanan karşıtlık olduğu söylenemez.[10]

d. Lonca Eğitimi

Zenaat öğrenim ve eğitimi, esnaf loncalarında kayıtlı olan (bazan babadan oğula) gedikli esnaf arasında, ya da tersânelerde, tophanelerde ustadan çırağa aktarma yöntemiyle yapılırdı. Hatta mahalle mektepleri öğleye kadar öğretim yaparlar, öğleden sonra çocuklar babalarının ya da ustalarının yanında sanat öğrenirlerdi.

Sanatı öğrenmiş sayılan çıraklar kendi ustası da dahil olmak üzere, o sanatın tanınmış adamları huzurunda sınava sokulur, başaranlara törenle "peştemal" kuşatılırdı.[11]

e. Kalem Öğretimi

"Kalem" sözcüğü günümüzdeki "devlet dairesi" karşılığı olmaktadır. Ancak "kalem"ler yalnız devlet işlerinin görüldüğü yer olmakla kalmamış, tarihçi, vak'anüvis, riyâziyeci, şâir, mütefennin , hattat, müzehhib , bestekâr, nakkaş yetiştiren okullar olmuşlardır.

Kalem'de tıpkı medrese gibi sert bir disiplin hâkimdi. Bütün memurlar uzun yazı rahlelerinin önüne dizili şiltelere bağdaş kurarak otururlardı. Yeni gelenlere "şakird, talebe, yamak, çırak" denilir ve yaşlı, tecrübeli bir kâtib ya da mümeyyiz'[12] in öğretiminde hüsn-i hat (güzel yazı) ve meslekî bilgilerle beraber, şiire yatkın ise teşvik ve yardım edilir,[13] edebiyat bilgileri, Arapça ve Farsça öğretilir, bütün ön çalışma ve denemelerde yeterli sayıl-

9. İlmiye Salnâmesi 1334, s. 342-343
10. Ulemâ ve meşâyih arasındaki tartışlamalar On yedinci yüzyıldan sonra kırıcı bir şekil almıştır.
11. Hat sanatında başarılı olanlara icâzetnâme verilirdi.
12. Kalem'de bulunan kâtiplerin yazılarını içerik ve imlâ açısından düzelten tecrübeli memur.
13. Bu kalemlerden yetişen devlet adamları ve dîvan şârlerinin isim ve mahlâsları yine bu kalemlerde verilmiştir.

madan aylığa geçirilmezdi. Ancak hâcegân (hocalar) denilen kalem âmirleri[14] şâkirdânın kalfalığa ve üstadlığa (ustalığa) yükselmelerini sağlarken diğer taraftan da her şakird'in kabiliyetine göre genel kültürlerini yükseltecek özel bir eğitim vererek onları nesir, şiir gibi edebiyat, ya da tarih gibi konularda yetiştirirlerdi. Nitekim şâkird eğer başarılı olursa bir müddet sonra hocası tarafından kendisine bir mahlâs (ek isim) verilir ve daha sonra eserlerinde artık o isimle tanınırdı.

Gerek öğretici'ye "hoca" gerekse stajyer memura "şakird" (öğrenci) denilmesi ve öğretim sırasında uygulanan yöntem, kalemlerin birer "meslek okulu" sayılabileceğini gösteriyor.[15]

2. DÜZENLİ ÖĞRENİM

Ülke okullarınan tümünde standart ders programlarına bağlı düzenli eğitim ancak Tanzimat döneminde Maarif Nezareti'nin kurulmasından sonra[16] uygulanacaktır. Bununla beraber Osmanlı ülkesinde belirli amaçlara yönelik eğitim veren, belirli bir eğitim düzeyi sağlanmış, bu kurumlarda eğitim , öğrenim gördüğü belgelenmiş olanlara Devlet tarafından imkânlar sağlanan eğitim kurumları da bulunmaktadır.

a. Medreseler

Medreseler kamuya açık belirli programı olan eğitim kurumlarıdır. Sultanların kurdurduğu medreselere "sultanî", devlet adamlarının ya da ulemâ'nın vakıf olarak yaptırdıklarına da "hususî" denilirdi.[17] Büyük şehirler ve kasabalarda hemen her büyük caminin yanında bir medrese bulunurdu.[18]

---

14. "Hocalar" anlamına gelen hâcegân aynı zamanda sistem içinde bir rütbedir.
15. " Mektep talebesine de evvelce şâkirt denilmesine bakılırsa o zamanki resmî daireleri tamamen birer memur mektebi sayabiliriz". Ergin , Türkiye Maarif Tarihi, c.1, s. 53
16. 1839'da Rumeli ve Anadolu'daki bütün vakıfların yönetim ve denetim sorumluluğu verilerek "Evkaf-ı Hümayun Nezareti" bağımsız büyük bir devlet kurumu biçimine sokuldu. Evkaf Nezareti'nin açtığı vakıf rüşdiye'lerin (ortaokulların) sayısı iyice artınca, bir de "Mekatib-i Rüşdiye Nezareti" kuruldu. Bir süre sonra Evkaf Nezareti'nden ayrılan bu nazırlık eğitim ve kültür tarihimizin ilk "Maarif-i Umumiye Nezareti" ne dönüştü.
17. On sekizinci yüzyılda İstanbul'daki 178 medresede toplam 2.300 oda, 63 dershane, 17 kütüphane vardı. Pakalın, c.2, s. 438
18. Tanzimat döneminde medrese öğrenimi devam etti. Ancak Cumhuriyet sonrasında çıkarılan 3 Mart 1924 tarihli Tevhidi Tedrisat Kanunu (Öğretim birleştirilmesi yasası) ile kaldırıldılar.

(1) Öğretim Görevlileri

Sahn medreselerine girmeye hak kazanarak "danişmend" unvanını alan talebeler arasında en başarılı olanlar "muid" unvanını alarak Dahil ve Haric medreselerinde görevli müderrislere "yardımcı"(asistan) olurlardı.

Aralarında "telif eser" (tez) sahipleri de bulunan muid'ler kendilerinden daha kıdemli bir muid'e "muzaf"lık (tamamlayıcılık) da yaparlardı. Sahn medreselerinden icazetname alanlar "Mülâzemet Defteri"ne yazılırlar, "mülazim" olarak "mülâzemet""sırasına girerler "nevbet" beklerlerdi. Her yıl Şeyhülislâm kanalıyla Sadrazam'a önerilen dörder muid ve muzaf "mülâzim" yapılır. Mülâzim'ler arasında sırası gelenler yol ayırımına gelirler ya kadılık mesleği olan "tarîk-i kazâ"yı, ya da imtihan vererek [19] muallimlik mesleği olan "tarîk-i tedris"den birini seçerlerdi. Seçimlerine göre en alt kademeden başlamak üzere müderris veya kadı olmak üzere atanırlardı.

Diğer taraftan isteyenler Seyfiye tarikine geçerler ve kendilerine 20 bin akçelik zeamet bağlanırdı.

İlmiye tariki içinde müderrislik sınıfının en üst düzeyi "darülhadis müderrisliği" idi. Darülhadis müderrisleri "kibâr-ı müderrisîn" olarak diğer müderrislerin üzerinde bir unvanla anılırlardı. İsterlerse "Mahreç Mevleviyetleri"nden birine kadı olarak da atanırlardı.

(2) Talebeler

Medreselerin klasik mimarîsi, kare biçimli bir avlu etrafında dizili müderris ve talebe odalarıyla çoğu kez darülkurra ya da dârülhadis olan kubbeli büyük asıl medrese mekanından meydana gelir. Yıl bitirme yerine, kitap bitirme yöntemi uygulandığından belli bir eğitim süresi yoktur ve her öğrenci öğrenimini farklı sürelerde tamamlardı. Dolayısıyla "sınıf geçme" usûlü uygulanmadığından öğrenciler aynı mekân içinde hep birlikte bulunurlar. Medrese'de müderris ders takrir etmez (anlatmaz), talebelerin önceden hazırladıkları derslerin "müzâkere"sini yaptırırdı.[20] Derslerin camilerde, halka açık olarak verilmesi de mümkündü.

Medrese öğrencilerine "ilim isteyen" anlamında "tâlib", ya da "hakikat aşkı ile yanmış" anlamında "suhte"[21] denilirdi. Bir hocanın "rahle-i tedris"indeki öğrencilerine "şakird" denirdi. Yeni başlayan çömezler ders gör-

19. Pakalın, c. 2, s.15
20. Ergin, Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi, s. 21
21. Halk ağzında daha sonraları "softa" biçimine dönüşmüştür.

dükleri müderrislerin, hatta müzakerecilik yapan muid'lerin de medrese içindeki günlük hizmetlerini görürlerdi.

Haric ve Dahil medreselerinde her üç suhte'ye bir hücre (oda) verilirdi. Medrese öğrencilerinin kullanacakları kitaplar külliyenin kütüphanelerinde vakıf olarak bulunurdu. Kitapların rutubetten korunabilmeleri için sıbyan mektebleri gibi kütüphaneler için de ikinci katlar tercih edilmiştir.[22]

İmâret'in aşevinde günde iki defa yemek çıkarılarak imâret memurlarına, öğrencilere, fakirlere, "tavhane''ye gelen misafirlere verilirdi. Bunlar yemeklerini imaretten yerler, aylık 15 akçe "mum parası" alırlardı.

Sahn düzeyindeki medreselere girmek isteyen suhtelerin aşağı sınıflarda en az üç yıl okumuş ve temessük (ikmal belgesi) almış olmaları gerekirdi. Musıla medereselerinde ikmal-i tahsil (tamamlayıcı öğrenim) görüp, Sahn medreselerine girmeye hak kazandıklarında "danişmend" unvanını alırlardı. Kendilerine Sahn medresesinde bir hücre verilir, iki akçe gündelik bağlanırdı.

(3) Kurumlar

Medreselerdeki öğrenim aşamaları kanunnamelerle belirlenmişti. Bu bağlamda On altıncı yüzyıl başlarına kadar medreseler üç aşamalı eğitim yapmaktadırlar. Bu eğitimin ilk kısmına "Haric", orta kısmına "Dahil" ve yüksek kısmına da "Sahn" denilmektedir.[23]

Sıbyan mektebinden sonra öğrenime devam etmek isteyen önce "softa" ünvanıyla "ibtidâ-i hâric" denilen medreselerden birine başlar. Sonraki aşama "otuzlu"[24] hareket-i hâric (veyâ miftah) medresesi'dir.[25]

Öğrenciler hocalarını kendileri seçebilirlerdi. Seçtiği bir müderrisin "rahle-i tedrîs"inde hâric medresesi'ndeki "mukaddimat-ı ulûm" öğrenimini tamamlayan talebe "dâhil medreseleri" müderrisleri arasında seçtiği birinin ta'lîminde (kırklı medrese)lere [26] geçerdi. [27]

---

22. Aksoy, a.g.e., s. 153
23. Tanzimat sonrası programlarıyla ile karşılaştırılırsa "Haric" rüşdiye (ortaokul), "Dahil" idâdî (lise) ve "Sahn" da Âliye (yüksek okul) anlamındadır.
24. Miftah Medreseleri'nin müderrisleri 30 akçe yevmiyeliydi.
25. En az iki ay öğretim süresi içinde Sekkakî'nin sarf-nahiv (dilbilgisi), inşâ (söz dizimi) ve edebî sanatlara dâir "Miftahü'l-Ulûm" isimli eserine Cürcânî'ninyaptığı şerh okutulurdu. Burada sarf, nahiv, hesap ve hendese konularında "muhtasarat" denilen başlangıç bilgileri de verilirdi.Ali Muhammed bin Cürcânî, (1339-1413) İranlı Kelâm âlimi ve müfessirdir.
26. Müderrislerine 40 akçe yevmiye verildiğinden "Kırklı Medreseler" denilirdi.
27. Kırklı "Telvih Medresesi"nde Sadeddin Tefzânî'nin Fıkıh ilmine dair "Telvih" (Açıklama) isimli eseri okunur, Buhârî şerhi, tefsir, hadis ve fıkıh konuları da ele alınırdı. Sadeddin Mes'ud bin Ömer Tefzani (1322-1395) İranlı Mantık, Kelâm ve Fıkıh âlimi ve Cürcânî'nin rakibidir.

"Dâhil" medreselerinde "ibtidâ-i dâhil" ve "hareket-i dâhil" aşamalarında Türkçe, Arapça sarf ve nahiv (gramer ve sentaks) ve edebiyat, mantık, ilm-i kelâm, fıkıh, belâgat, hey'et (astronomi), hendese (geometri), bedi'(estetik), beyan (retorik) öğrenimi görüp icâzetnâme'lerini alanlar "softa"lıktan "danişmend"liğe terfi etmiş olurlardı.

Bu iki kısmı bitirip "danişmend" unvanı alanlar artık yüksek düzeyde "ihtisas medreseleri" olan "Sahn" ve "Süleymâniye" medreselerine devam etmeye hak kazanmış olurlardı. Ancak öğrencinin önce "Musıla-i Sahn" veya "Musıla-i Süleymâniye" hazırlık medreselerinde (günümüzdeki "bakalorya" anlamında) hazırlık öğrenimi tamamlaması ve icâzet alması gerekliydi...

İhtisaslar, ulûm-i dinîye ve edebiyat konuları için "Sahn", Hadis ilmi için "Dârü'1-Hadis" Temel bilimler (Tıb, Cerrahi, Riyaziye, Hesab, Hendese, Müsellesat, Hey'et ve Tabiiyat) için "Süleymaniye" medreselerinde yapılırdı.

(a) Fatih ve Kanunî Medreseleri

Fatih Sultan Mehmed ve Kanunî Sultan Süleyman'nın muhteşem camileri ve muazzam külliyelerinde yer alan «sahn» medreseleri, dârülkurra ve darülhadis'lerle İstanbul her dönemin «ilim belde»si olmuştur.

Bu medreselerin her birinde bir mescid, bir dershâne (dârülhadis) ve odalar bulunmaktaydı. Bunların her biri 2 kişi kalmak üzere talebeler içindir. Muid'ler (asistanlar) için 2 adedi ve hizmetliler için de diğer 2'si ayrılmıştır.

Fatih külliyyesinde câmi, imâret, bimarhane, dârüşşifâ, 16 adet medrese, misafirhane, imârethâne, sıbyan mektebi, hamam ve muvakkithâne vardı.

Süleymâniyye külliyyesinde benzer biçimde câmi, türbeler, medreseler, dârüttıb, dârüşşifâ, bimarhane, dârülhadis, dârülkurrâ, tabhane, hamam, çeşme ve imaretten oluşmuştur.

Bu medreselerin (özellikle sekiz adet Sahn medresesinin) müderrisleri bütün ulemanın en seçkini olup halk arasında da çok saygındılar.

Fatih Camii'nin iki tarafındaki bulunan kârgir ve kurşunlu sekiz adet "Sahn-ı Seman" medreselerinde hücre (yatıp kalkacak oda) sahibi olan talebeler aslında ilim sahibi olmuş olmuş, çağdaş deyimiyle "ihtisas" yapmış kişilerdi. Nitekim bunların kıdemlileri medreselerde "muid" olarak "müzakerecilik" ve idadiye düzeyinde bulunan sekiz Tetimme medresesindeki talebeye de hocalık yaparlardı.

Daha sonra üç dereceli Süleymaniye Medreseleri'nde 12 aşamalı öğrenim uygulanarak Osmanlı yüksek öğretim için bir model oluşturuldu. Bu aşamalar şöyleydi:

Birinci derece "Haric Medresesi" dir. Öğretim "İbtidâ-i Hâric" ve "Hareket-i Hâric" olarak iki aşamalıdır.

İkinci derece "Dahil Medresesi"dir. Bunun tedrisatı da "İbtida-i Dâhil" ve "Hareket-i Dâhil" olmak üzere iki kademelidir.

Üçüncü derece "Sahn Medresesi"dir." Yüksek öğrenim düzeyindeki öğrenim yapan bu medresedeki aşamalar "Musila, İptida-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Havâmis-i Süleymâniye (beş medrese gurubudur), Medrese-i Tıb (Darüşşifâ) ve Dârülhadis"dir. [28]

Sahn ve Süleymaniye medreselerinde ihtisas öğrenimi yapacak talebelerin "Sahn-ı Seman ve Fıkıh, Kelâm , diğer şer'î ilimler, Arap filolojisi ve edebiyatı için "Musila-i Sahn" medreseleri, Tababet (Tıp) ve tabiiyat (heyet, riyaziye) için de "Musila-i Süleymaniye" medreselerine gitmesi gerekirdi.

(b) Darülkurra Medreseleri

Kur'an'ı usûl ve kaidelerine uygun okuma ilmi olan "Kıraat" ve usulüne göre seslendirerek okuma ilmi olan Tilavet'in önemi başlangıçtan beri bilinmekteydi. Nitekim ilk medreselerde sürekli Kuran okunan mekanlar vardı. Osmanlılar, Anadolu Selçukluları'nın medrese geleneğini daha da geliştirerek Kur'an'ın hatasız ve doğru okunuşunu öğretmek, yaygınlaştırmak maksadıyla "darülkurra medreseleri"ni kurdular. Darülkurra'ların asıl işlevi, "kurra hafızı"[29] denilen Kuran'ı Hz. Muhammed ve sahabelerin okuyuşlarına uygun olduğunda sahabenin "icmâ" (görüş birliği) ettiği "Kıraat-i aşere" (On okuyuş) bilen kişiler ve imamlar yetiştirmekti.[30] Uygulama olarak Kur'an metinlerinin "tecvid" kurallarına göre seslendirerek "bedi'î kıraat"i ve manasını kaçırmadan "mantıkî kıraat"i öğretilirken, bir yandan da teorik dersler olarak Arap dili, Kureyş ve diğer lehçelerin özellikleri, kıraat imamları, Kıraat-i Sab'a [31] ve Aşere'nin özellikleri, şâz ve bid'at olan kıraatler okutuldu.

Bu medreseler din ilmi nazariyatı ve tatbikatı açısından çok önemli kurumlar olduklarından vakfiyelerde darülkurralara ve talebelerine de paylar ayrılırdı.

---

28. Tıp eğitimi için Süleymaniye Dârüşşifâsı ve Din bilimleri akademisi durumunda Darülhadis medreleri bağımsız bölümler biçimindedir.
29. Bazan yalnızca "kari" de denir.
30. Bu kıraatler yanında reddedilmemiş, okunmasına devam olunan "tevâtür" tarzında okuyuşlar da öğretilirdi. İlk müslümanların okuyuş şekillerine uymayan kıraatler ise "bidat" sayılır ve "kıraat-i şazze" (kural dışı okuyuş) olarak ilgi çekmezdi.
31. On okuyuş içinde en tanınmış yedi'si

(c) Darülhadis Medreseleri

Selçuklular Konya, Kayseri, Sivas ve Erzurum'da darülhadis açmışlardı. Osmanlılar ilk darülhadisleri İznik, Bursa ve Edirne'de, İstanbul'da ve daha sonra eyâlet merkezlerinde de çok sayıda darülhadis açtılar.[32] Osmanlı medrese sisteminde en yüksek düzeyde eğitim kurumu olan Darülhadis'lerde önce usûl, kavaid, ıstılahat, sarf ve nahiv, lügat ve ahkam-ı diniye, bunlarda yeterlilik gösterenlere de hadis usûlü ve yardımcı öbür hadis ilimleri okutuluyordu. Kur'anın tefsiri ile Şeriat kurallarının açıklanmasında yanılmamak için, kavli, fiili ve takriri hadislere dayalı bütün sünnetler darülhadislerde her zaman incelenip araştırılmaktadır.

Darülhadis'ler gerekli hazırlık derslerini de veren bağımsız medrese'ler[33] olabildiği gibi külliyeler içinde yer alan ve hazırlık kısmını diğer medreselerde tamamlamış icâzetli (lisans) talebeleri kabul eden bir medrese olarak da bulunabilir.

(d) Tıb Medreseleri

Osmanlılar'da hastahane olarak hizmet eden kurumlar dârü'ş-şifâ, bimarhâne, dârü't-tıb gibi isimlerle anılmışlardır. Bunların en önemli iki özelliği vakıf kuruluşları olmaları ve tıp eğitiminin hastahanelerde sağlık hizmetleriyle birlikte yapılması ve tabib namzetlerinin temel zorunluluk olarak buralarda usta-çırak eğitimiyle yetiştirilmesiydi.

Diğer taraftan tabibler için özellikle bir tıb medresesi ve onun yanında da bir (dar-üş-şifa) bina olunurdu. Nitekim Fatih, Edirne ve Süleymâniye dârüşşifâları diğer tıb medreseleri ile birlikte tıb öğrenimi için kullanılmışlardır.

Haftada dört gün tıb öğrenimi yapılmakta ve müderrislere 50, muid'lere 5 ve talebeye 2 akçe yevmiye verilmektedir.

b. Hazırlık Sarayları

"Galata Sarayı", Bayezid'de Eski Saray, Sultanahmed'de İbrahim Paşa Sarayı, Küçükçekmece'de İskender Çelebi Sarayı ve Edirne Sarayı gibi "Hazırlık Sarayları" olarak bilinen bu kuruluşlar, devlet görevlerine memur yetiştiren Enderun Mektebi'ne eleman hazırlayan kamuya kapalı

32. Evliya Çelebi bütün ülkede 135 adet darülhadis bulunduğunu söylemektedir.
33. Evliya Çelebi'ye göre "On yedinci yüzyılda Osmanlı ülkesinde 135 bağımsız Darülhadis vardır."

devlete ait özel mekteplerdir. Bu kurumların öğrencilerine de "içoğlanı" denilirdi. Önceleri Fatih Kanunnâmesi'ne göre yalnız devşirmelerden alınırken sonraları müslüman çocukları da kabul edildiler. İçoğlanları daha mektepte iken memuriyete başlıyorlar, iş, öğrenim ve stajı birlikte yürütüyorlardı. Dolayısıyla kendilerine maaş bağlanır ve her türlü ihtiyaçları sağlanırdı.

Bu mekteplerde eğitim ve öğrenimlerini bitirenlere "diploma verildi" anlamında "çıkma" denilirdi. Bunlar "gılmân-ı Enderûn" veyâ "Enderun içoğlanları" adıyla ihtiyaca göre devlet adamı veya sanatkâr olarak yetiştirilmek ve hem de bu sırada çeşitli hizmetlerde kullanılmak üzere Enderûn Mektebine alınırlardı. Ancak bizzat Padişah tarafından da seçilebilirlerdi.

c. Enderûn Mektebi

Çağdaş deyimlerle "kamu'ya kapalı ve üst düzey yönetici yetiştirmek üzere Devletce seçilerek öğrenci alınan resmî öğrenim kurumu"nun adıdır. Okulun başlıca özelliği bütün bu derslerin Türkçe okutulması idi.[34] İsminden de anlaşılacağı gibi Saray'ın içinde bulunan bir kuruluştur.

Dikkat edilirse devlet idaresine memur olan "Kalemiye", "Seyfiye" ve "İlmiye" sınıfı görevlileri "Birun" (yani dış kısım) olarak isimlendirilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Saray teşkilâtına a'lem (simge) olarak kullanılan Enderun, terminolojide "Osmanlı devletinin içyüzü" gibi bir kavramı belirler.[35]

Enderun, öğrencilerini öğrenim ve eğitim ayırımı yapılmadan yetiştiren okuldur. Öğrenciler eğitimleri sırasında da belirli düzeylerde uygulama sorumluluğu üslenirler. Burada hizmet eden içoğlanlarına "Enderun ağaları" (veya Gılmânân-ı Enderun yahut Yeni Saray İçoğlanları), kısaca "Enderunlular" denilirdi.

Enderun'dan 56 adet Sadrazam çıkmıştır. İleride görüleceği gibi, Bîrun ümerası içinde de Enderun'dan gelenler olduğuna göre bu rakkamı arttırmak mümkündür. Diğer taraftan Enderun Mektebi'nden yalnız idareci ve asker değil, bir çok tanınmış âlim, hattat, nakkaş, musikişinas ve sanatkâr yetişmiştir. Çocukluk yıllarından başlayıp uzun yıllar boyunca süren beraberlikleri ve çok sıkı ortak bir eğitimden geçmeleri nedeniyle Enderunlular meslek hayatlarında birbirlerini çok tutmuşlar ve kayırmışlardı.

---

34. Ergin, c.1, s. 8-9.
35. "Enderun, memleketi idare eden, hakiki kuvveti kucağında tutan bir kale idi." İsfendiyaroğlu, Galatasaray Tarihi, c.1, s. 99

Enderun Mektebi'nin eğitim aşamaları "Oda" terfih etmek sistemine göre yapılmaktadır. Oda diye adlandırılan yetiştirme gurupları önem derecesine göre "1- Büyük ve Küçük Odalar, 2- Doğancı Koğuşu, 3- Seferli Odası, 4-Kiler Odası, 5- Hazine Odası, 6- Has Oda" olarak sıralanırlar. [36] Bununla beraber bu 6 aşamayı tamamlamak şart olmadığı gibi, öğrenciler kabiliyetlerine ve başarılarına göre ara aşamalarda iken aslî görevlere atanmışlardır. Bununla beraber terfih edilen her aşama hiç kuşkusuz bir başarı ölçüsü olmaktadır.

(1) Büyük ve Küçük Oda'lar

Bu iki "Oda" eski kayıtlarda "Hâne-i Kebir" ve "Hâne-i Sagir" olarak da geçer. On altıncı asır sonlarında bu iki odanın efradı, en yaşlıları ancak büluğa ermiş, takriben onbeş yaşında olan delikanlılardır. Bunlar, iliksiz ve yürümeğe mâni olmaması için eteğinin ön iki parçası bellerine sarılı kuşağa sokulan dolama giydikleri için kendilerine "dolamalı" da denilirdi.[37]

Önceleri Enderun odaları talebeleri, devşirme usulü ile toplanan çocuklar arasından Yeniçeri ağası'nın hazırladığı deftere göre Yeniçeri Ocağı ve Acemi Oğlanları kışlalarından ayrılırlardı.[38]

Büyük ve Küçük Odalar'da çeşitli hocalardan ders görerek başlanır, Kur'an, ilmihal, tecvid, Arapça, Farsça, cildcilik, tezhib, oymacılık, kıraat, meşk, musikî ve minyatür öğretilir,[39] güreş, atlama, koşu, meç, ok atma, tokmak (gürz) talimleri yaptırılırdı.[40]

Sonra sırasıyla Doğancı Koğuşu'na ve Seferli Koğuşu'na geçirilirlerdi. Buraya geçemeyenler Süvari Ocakları'nın Sipah ve Silahdar bölüklerine çıkarılırlardı.

Saray kethüdâsı, Büyük Oda'nın ve Seferli Koğuşu'nun müşterek zâbitidir. Ancak odanın ileri gelen talebelerine odabaşı, imam, külhancıbaşı gibi görevler verilmiştir.

Küçük Oda'da oda kethüdası ismiyle anılan bir zabitten sonra talabeler arasından seçilmiş odabaşı ve simitçibaşı gelir. Büyük ve Küçük Odalarda halife denilen 12 kalfa vardır. Bunlar dışardan gelen hocalardan ders öğrenirler ve acemi oğlanlarından beşer, onar kişiyi okuturlar.

---

36. Enderun teşkilâtı Tanzimat öncesinde 1833 yılında kaldırılmıştır.
37. Uzunçarşılı, Saray Teşkilâtı, s.309
38. Öğrenci sayısı On altıncı yüzyıl. sonlarında Büyük ve Küçük Oda'larda 160 iken, On sekizinci yüzyıla doğru Enderun Mektebine Padişah yakın çevresindeki "havass, erkân ve ricâl" çocukları da girmeğe başlamış ve bu sayı 400 'e yükselmiştir.
39. Ayverdi, Edebî ve Manevî Dünyası İçinde Fatih, s.104
40. Uzunçaşılı, a.g.e. s. 309

Büyük Odanın terfi ve nakil işlerine Saray ağası bakar. Teklifler Kapı ağasına verilerek Padişaha arz edilir. Padişah arizanın üzerine kendi el yazısıyla yazıp geri gönderdikten sonra işleme konur. Büyük ve Küçük odadan terfi edenler artık dolama'dan çıkarak kaftan giyerlerdi. Büyük ve Küçük Odalar içoğlanlarının herbirinin yılda birer kat elbiselik ve ikişer yüz akçe düğme akçeleri vardır. Büyük ve Küçük oda sonuna kadar devam etmemiştir.[41]

(2) Doğancı Koğuşu

Hâne-i Bazban olarak da bilinir. Nüfusu 40 kişiden ibaretti. Bunlar "kaftanlı" olarak bilinen Enderunlu'ların beşinci kısmıdır. Ağalarına "Doğancıbaşı" denilir. Doğancıbaşı'lara Has Odaya geçmek gibi çok önemli terfi hakkı da verilmiştir.

İlke olarak doğancı, şahinci, çakırcıbaşılar Padişahın av hizmetinde bulunurlar, avlayıcı hayvanları terbiye ederlerdi. Av plân ve tertibatını "doğancıbaşı" hazırlardı. Kanun, nizam ve adetleri diğer odalar gibidir. Doğancıbaşının Saraydan çıkması diğer arz ağaları gibi olurdu.

(3) Seferli Koğuşu

Sultan IV. Murad tarafından kurulmuştur. Bu odanın 100'den fazla ahalisi vardır. Bu son iki oda oğlanları "zabit" sınıfından sayılırlar. Başlarında "Saray kethüdası" ile 12 kıdemli zâbit bulunurdu.

İlke olarak Padişah'ın çamaşırlarına, elbiselerine, sarığı, kavuğu, seccadesine bakmak hizmeti bunlara ait idi. Sarayın melbusat ve mefruşatını korumak, gözlemek de yine bu oda halkı ile ağalarına aittir.Seferli koğuşundan musikişinaslar, hanendeler, kemankeşler, pehlivanlar ve (bu günkü terimlerle "spor hekimliği ve masörlük" anlamında olmak üzere) berberler, hamamcılar ve tellâkler de yetiştirilmiştir.

Seferli koğuşundan çıkmış şair, musikişinas bir hayli kişi vardır.[42] Nitekim zabitler arasında "sâzendebaşı"nın bulunması da bunu kanıtlıyor.

Diğer taraftan dilsiz ve cüceler de bu koğuşta bulunmaktaydı. Diğer odalarda da bulunan dilsizlerin merkezi de yine Seferli Koğuşu'dur. Zira diğer odalarda da "Kiler-i Hassa baş dilsizi, Kiler-i Hassa dilsiz eskisi, Hazine-i Hümayun dilsiz eskisi, Has Oda bî-zebânı[43], Harem-i Hümâyun bî-zebânı"

41. 1675 tarihinde kaldırılmıştır. a.e.a.y.
42. Uzunçarşılı, a.g.e. s. 312
43. "Dilsiz" anlamındadır.

gibi dilsizler vardı. Fakat Seferli koğuşunda bulunan "bî-zebânbaşı" dilsizlerin en büyüğü idi.[44]

Ne var ki dilsizler (ve cüceler) Enderunda ne kadar eski olursa olsunlar, koğuş zabiti olamazlar ve Has Odaya geçemezlerdi. Yalnız eskilik itibariyle baş dilsizliğe yükselirlerdi. Ancak başdilsizlerde Has Odalık rütbesi vardı. Başdilsiz isterse Has Odalık'lara ait tayinle emekli olur, istemezse ömrü olduğu kadar "başdilsizlik"te kalırdı. Cüceler ise çıkma zamanı Enderun ağaları gibi yirmişer akçe ile çıkarlardı.[45]

Bu koğuşta dilsizlere yer verilmesi Fatih Sultan Mehmed zamanındadır. Bî-zeban denilen bu dilsizlerın kulakları da işitmediği için, verilen işareti hemen anlayacak kadar zekâya malik bulunmaları şart koşulmuştur. Sadrazam'ın huzurda bulunduğu zaman veya dışarıya sızması caiz görülmeyen müzâkereler sırasında görülecek oda hizmetlerini yaparlardı.

Bu dilsizler hükümdar yemek yerken, Harem-i Hümayun'da çeşitli eğlenceler ve bilhassa mukallitlik gibi şeylerle hükümdarı güldürürlerdi.[46] Padişah gezmek için herhangi bir Saraya gittiğinde, bazan bunları da beraberinde götürürdü.

Cücelerin hizmet ve meslekleri de dilsizlere yakın olup, onlar da dilsizler gibi Rikâb-ı Hümayun günlerinde huzura giremezlerdi.

Cüceler okur yazarı hâfız-ı kütüplük ve daha bilgilileri pars kethüdası (temizlik) gibi hizmetlerde kullanılır ancak Has Odaya giremezlerdi. Davranışlarındaki bazı tuhaflıklarından, taklit kabiliyeti gibi eğlendirici özelliklerinden ötürü cücelere de müsâhiblik gibi hizmetler verilirdi. Hatta Padişah istediği zaman cüceler Harem-i Hümâyun'a bile girebilirlerdi. Padişah Harem'e cücelerle haber gönderirdi. Cüceler Enderun içinde Seferli başcücesi, Kiler-i Hassa cüceleri ve Harem cüceleri olarak ayrılırlar.

Bununla beraber dilsiz ve cüceler arasında devlet işlerine karışmak gibi hareketleri görülenler hemerı uygun bir ulûfe ile Saray'dan çıkarılır ve hatta kabahati büyük olursa başka memleketlere sürgün edilirlerdi.[47]

Koçibey de "Risâle"sinde cüce ve dilsizlere "rikkat" gösterir.[48]

---

44. Akkutay, s. 92
45. Akkutay, a.y.
46. Sultan II. Mahmud'un son devirlerine kadar (1838) sürmüştür. Baysal, Enderun Mektebi Tarihi, s. 84; Uyaroğlu, Osmanlı Kamu Yönetim Kurum ve Sistemleri içinde Enderun Saray Okulu, s.102
47. Baysal, a.g.e. s. 65
48. Padişah'a "Benim Devletlü Sultanım, saadetle Hasodaya çıktığınız da, dilsizlerin ve cücelerin ellerine birer tura verip, birer altıncık ihsan edesiniz. Evvelden beri kanundur. Esasen fukaradırlar. Sevindiresiniz. musahib olanlara beşer altuncuk, diğerlerine birercik lütfoluna gelmiştir. Böyle yapasınız"der. Koçibey Risâlesi, s. 95

(4) Kilerli Koğuşu

Kilerli Koğuşu'nun mevcudu 30 kişi kadar ise de, Sarayın mutfak maiyeti 70 ile 100 kişi arasındadır. Bunların vazifeleri Padişahın yiyeceklerini temin etmek ve Hünkâr Saray'dan çıktığı zaman kendisiyle beraber gitmektir.

Bununla beraber görevi Padişahın yemeğini önüne koymak olan Kiler Odası âmirinin "'Huzura girebilmek" gibi önemli bir özelliği vardır. Kiler Odası'ndan terfi edenler Hazine Odası'na geçerlerdi. [49]

Saray hizmetleri sınıflandırmasında Kiler Koğuşu Seferli Odasından bir derece yukarıda yer almakta idi.

Seferli koğuşundan Kiler Odası' (veya Koğuşu)na terfi edenler için üç imkân vardır: Odanın en kıdemli oğlanı Has Oda'ya, Hazine Koğuşu'na alınırlar veyâ benzer durumdaki "Seferliler"e yapıldığı gibi Süvari Ocakları'nın Sipah ve Silahdar bölüklerine çıkarlardı.

Mutfak ahalisi kilercibaşı'nın altında ve Kiler kethüdası'nın idaresinde idiler. Kethüda'nın yardımcısı pişkirbaşı idi ve Padişah'a mahsus ekmek, su gibi maddelerden sorumlu idi.

Padişah Has odada[50] yemek yediği zaman kilerli gılmanlar kilercibaşıya sahan götürürlerdi. Çünkü kilerli ağaların en önemli görevi Hünkârın sofrasında hizmet etmek ve yemek işleri ile uğraşmaktır.

Başkullukçuluk kilercibaşının nezareti altında savaşta ve barışta Padişah için yemek, şerbetler ve gerektiği zaman ilaçların hazırlanması hizmeti verilmişti. Şerbet ve yemekler hazırlanırken abdestli bulunmak nizamı da konulmuştu.

Kilercibaşı tamamı 12 Ocak ve 1350 nefer olan ahçılara, helvacılara, kilercilere ekmekçilere, yoğurtçulara, tavukçulara , mumculara, buzculara nezaret eder.[51]

---

49. Hammer, Michel Baudier'den rivâyeten şu bilgileri veriyor: "Pastırma 4000 kadar sığırın etinden yapılır. Bu kadar büyük miktarda kurutulmuş et, bütün senenin ihtiyacı içindir. Bundan başka, Saray'a her gün 200 koyun, 100 kuzu, 40 dana, 40 kaz veya ördek, 100 çift güvercin veya başka kuşlar getirilir. Saraya balık girmez. Balık yemek isteyen ağalar her cins balıkla dolu olan Saray kıyısından kendileri için hususi olarak avlatırlar."
50. Hükümdarın. oturduğu bütün odalara Hasoda denilir.
51. Koçi beyi "Risâle"de Kilercibaşı ile ilgili olarak Padişaha şu tavsiyede bulunuyor: "Benim devletlü Hünkârım, kilercibaşıya sıkıca tenbih buyurasınız. Benim mübarek nefsim için, gerek Mısır diyarından, gerek ülkenin şehirlerinden gelen şeyleri bir hoşca koruyup ocakları göresin, katiyyen doğruluktan ayrılma. Yoksa sen bilirsin? diye tenbih buyurasız. Dışarı kilerin zahiresini mükemmel tedarik edip sıkıntı çektirmiyesin. Mutbak emini de harcını ve muhasebesini kontrol edip, israf ettirmekten sakınasın. Bütün on iki ocağın iyiliğini ve kötülüğünü senden bilirim. Senin hakkından gelirim diye sıkı tenbih buyurasınız."

Fatih Sultan Mehmed tarafından ihdas edilen Kiler-i Âmire'de diğer odalarda olduğu gibi kanun gereği 8-9 tane dilsiz ve cüce ağaları bulunurdu.

(5) Hazine Odası

"Hazine" koğuşu Fatih Sultan Mehmed zamanında ihdâs edilmiştir. [52] "Kilerli" koğuşundan bir derece yüksek, "Hasoda"dan ise bir derece aşağı idi. Buradakiler 60 - 70 kişi kadardır.[53] Hazinedarbaşı denilen akağanın idaresi altındaydı. Teşrifat sıralamasında hazinedar'dan sonra hazinedar kethüdası ve hazinedarbaşı gelirdi.[54]

Padişah Hazinesi'ne bakan Hazinedarbaşı'ların Saray'da büyük mevki ve itibarları vardır. Örneğin Padişahın sarığını ve seccadesini hazinedarbaşı muhafaza ederdi. Hazinedarbaşı, cuma günleri Padişahtan önce câmiye başında mücevveze ile gider, Padişahın seccadesini sererdi.[55]

Saray'ın tefrişi, ahalisinin giyimleri, ehl-i hiref ve diğer çalışanların ücretlerini ödemek gibi işler hazinedarbaşı'ya ait görevlerdir.

Hazinedarbaşı seferde ve sulhte Padişah'ın yanından ayrılmaz. On altıncı yüzyıl sonlarında yevmiyesi 60 akçe'dir. On altıncı asır sonu ile On yedinci asır başlarında terfi edenler akağalardan olmalarından ötürü "Babüssaade ağası" olurlardı.[56]

Hazinedarbaşıların maiyetinde "başefendi" denilen ve Mabeyin başkâtibi mevki'inde bulunan "başyazıcı" ile tülbent ve kaftan ağaları, başkullukçu denilen evrak memurları bulunurdu.

Hazine Başyazıcılığı Fatih Sultan Mehmed tarafından kurulmuştur. Hazine-i Hümayun'da bulunan bütün değerli eşyayı deftere kaydetmek ve hükümdarın emri ile çıkacak eşyanın defterdeki kaydına ne suretle çıktığını işâret ederek kaydını kapamak hizmeti verilmişti.[57] Hazine'ye giren eşyanın cins ve miktarını yazmak, vârissiz ölen ağaların ve cariyelerin bıraktıkları mallar ve paralar hakkında icâbeden muameleleri yapmaktır. Zamanla işe yaramaz hâle gelen Hazine eşyasından kanun icâbı satılması gerekenlerin bir defterini hazırlayıp silahdar ağa'ya vermek de başyazıcının hizmetlerindendir.

---

52. Uzunçarşılı, a.g.e. s.318
53. İsfendiyaroğlu s. 98. Koçibey'e göre altmış kişidir.
54. Ali Seydî Bey, Teşrîfat ve Teşkilatımız, s. 125
55. "Bir hiyanete meydan vermemek üzere secdeye önce kendisi yüz sürdüğü" söylenir.
56. Uzunçarşılı, a.g.e. s.318
57. Baysal, a.g.e. s.52

Hazine Odası gılmanları doğrudarı doğruya Hazine-i Hümayun'un görevlileridir. Hazineye giren ve çıkan eşyanın temiz tutulmasından ve Hazine'ye yabancı bir kimsenin girmesinden mes'ul idiler. Padişaha ait elbiselerin, kürklerin ve Hazine'de mevcut değerli eşyanın temizlenmesi ve korunması bunlara aittir. Hazine Odası gılmanlarının eskileri yeni gelen arkadaşlarına Padişah elbiseleri ile Hazine eşyasının bakım usullerini öğretirlerdi.

Miftah gulamı (ya da anahtar ağası) da kapıağaları maiyetinin ileri gelenlerindendir. Hazinedar başı emrinde çalışır. Hazine-i Hümayun'un kilidini açıp kapamak gibi çok önemli bir iş bunlara verilmiştir.

Hazine Odasındaki iç oğlanlarının kıdemlilerine Hazine-i Hümâyun eskileri denirdi. Bunların kendi aralarında en kıdemlileri de "güğümbaşı" ve "kürkçübaşı" idi. Güğümbaşı ve kürkçübaşı da dahil olmak üzere, oda eskilerinden Padişahların özel hizmetlerinde bulunan on ikisine "Bıçaklı Eskiler" denilirdi. Bunlar odalarının korunmasıyla görevli koğuşlarında imtiyazlı ve serbest ağalar idiler.[58] Bunlar Padişah huzuruna veyahut koğuş zabitlerinin yanına gidilmek mecburiyeti olmadıkça "Soyunuk Eskiler" denilen kıdemli içoğlanları gibi, resmî elbiselerini giymek zorunda değillerdi.

Güğümbaşı terfi ederse Has Odaya geçer, dışarı çıkarsa "müteferrika" olurdu.

(6) Has Oda

Osmanlı devletindeki eğitim ve öğretimin en yüksek seviyesini teşkil eder. Has Oda eğitimi teoriden çok uygulamaya dayalıdır.

Yavuz Sultan Selim (Mukaddes Emanetleri) İstanbul'a getirip Has Oda teşkilâtını tam bir nizamla kurduktan sonra Enderun Mektebi tarih içindeki aslî biçimini ve görevini almış oldu.

Has Odabaşı ve "Arz Ağaları"nın Padişah'ın yakın çevresini oluşturmaları, başka bir deyişle kendisiyle görüşme imkân ve hatta yetkisine sahip olmaları Osmanlı devlet teşkilâtı içinde çok önemli bir ayrıcalıktır. Aslında bu ayrıcalık, Enderun Mektebi'ndeki Oda teşkilâtının yapısından kaynaklanmaktadır. Has Oda'ya kadar terfih edebilmek ancak güven, sadakat, dikkat, titizlik, beceri, yetenek gibi devlet yönetimi açısından çok değerli ve önemli kişisel özelliklerin varlığı ile mümkündür. Dolayısıyla her biri Padişah'ın yarı sembolik anlamda kişisel bir hizmetini görev olarak üslenmiş bu insanlar, aslında devletin üst düzey yönetici namzedidirler.

---

58. Uzunçarşılı, s.316

Bunlar arasında özellikle hasodabaşı, On sekizinci yüzyılın başlarına kadar Padişaha arzetme yetkisine sahip olmuştur. Dolayısıyla "Arz ağaları" olarak tanınan "silahdar, çuhadar ağa, rikâbdar ağa, tülbend gulâmı, miftah gulâmı" hariç, Has Oda fertlerini re'sen cezalandırmakta, gerekirse Padişaha arz etmektedir.[59]

Hasodabaşı merasimlerde Padişahın elbisesini giydirmek ve çıkartmakla görevlidir. Padişah nerede ise hasodabaşı oradadır.

d. Huzur ve Tefsir Dersleri

Padişahları (Yavuz Sultan Selim sonrasında) Halife-i Müslimîn olduklarından ahkâm-ı dinîye ve fıkhiyye hususunda iyice bilgili olmaları gerektiği açıktır. Bu bağlamda günümüz terminolojisiyle söylenirse Huzur ve Tefsir dersleri bir tür "meslek içi eğitim" olmaktadır.

Osmanlı Sarayı'nda "Tefsir" derslerini Osman Gazi devrine kadar geri götürmek mümkündür. Ancak ilk kez On sekizinci yüzyıl ortalarında Osmanlı devlet teşkilatına dahil edilmiş olan Huzur Dersleri'nin usûl ve nizamları farklıdır.[60]

Tefsir öğrenimi Saray'da öteden beri vardır. Yapılacağı zaman önceden belirli olmadığından, Ramazan'da veya diğer aylar içinde, Padişah'ın istediği gün ve vakitlerde (örneğin bazan seher vaktinde) Saray uleması tarafından Padişah huzurunda tefsir dersleri verilirdi. Halbuki Huzur Dersleri yalnız Ramazan ayında yapılır. Ayetler Padişah huzurunda münazaralı olarak takrir ve tefsir olunurdu. Münazara gereği muhataplar anlatana sualler soracaklarından, mahcub olmamak için mütehassıslar çok hazırlıklı gelirlerdi. Oysa Tefsir Dersleri'nde hocanın takriri kesilemezdi.

Huzur Dersleri devlet teşkilâtı içine alınmış olduklarından belirli bir resmiyetleri vardır. Belirli mahallerde ve belirli törenle yapılır. Halbuki tefsir dersleri Padişahın isteği üzerine herhangi bir zamanda, Saray dairelerinin herhangi birinde, hatta bahçede bile yapılabilirdi.

Huzur Dersleri'nin Ramazan ayında en az sekiz kere tekrarlanması gerekirdi. Oysa Tefsir derslerinin bazan daha az, hatta hiç yapılmadığı da olmuştur. Huzur Dersleri "tertib üzre" yâni Fâtiha suresinden sonra sırayla devam ederdi. Diğerinde ise sıra yoktur.

---

59. Uzunçarşılı, a.g.e. s. 323
60. Huzur Dersleri Sultan III. Mustafa'nın iradesiyle 1759 senesi Ramazan'ında başlamış ve 1923 Ramazanı'na kadar devam etmiştir.

Huzur derslerinde münazara meclisi azaları ancak şeyhülislam'dan izin alarak İstanbul dışına çıkabilirlerdi. Dersler öğle ile ikindi arasında takrir olunurdu. Mukarrir (takrir eden) Padişahın sağ tarafında oturur, muhatablar (münazarada görevli ulema) onun yanından başlıyarak yarım daire teşkil ederlerdi. Mukarrir ve muhatablar için on altı rahle, Padişah ile diğer erkânın ve (dersler aleni olduğu için) dinleyicilerin (erkek ve kadınların) oturmaları için yeterince şilteler konulurdu.

Derslere esas alınan metin Kâdı Beyzâvî Tefsiri'dir. Bir, iki saat süren takrir (açıklama) bittikten sonra muhatablar en kıdemliden başlayarak Padişah "kâfi" deyinceye kadar mukarrire sorular yöneltirlerdi. Ders bitince mukarrir kısa bir dua yapardı.

Huzur Dersleri resmî bir kurum olduğundan, tutulan kayıtlar Şer'î hukuk ictihadları olarak günümüzdeki Yargıtay kararları öneminde sayılabilir.

e. İcâzetnâmeler

" İcâzet" kısa anlamıyla yetki, izin , lisans demektir. Ancak kelimenin Osmanlı dinî, hukûkî, idarî ve kültürel terminolojisindeki kullanılışları farklıdır.

Örneğin Fıkıh açısından "izin veya ruhsat vermek" anlamındadır. Bu iş bir eylemle yapılırsa " icâzet-i fiiliyye", sözle yapılırsa " icâzet-i kavliyye" ve önce izin yokken sonradan verilirse " icâzet-i lâhika" denilirdi. Kavlî ya da fiilî bir icâzet'in yazılı kanıtı icâzetnâme'dir.

İdarî terminolojide " icâzet-i küllî" Osmanlı kumandan ve sefirlerine silah bırakışması, antlaşma yapmak gibi önemli işlerde merkezden izin almaksızın gereğini yapabilmek hususunda verilen otonomi anlamında kullanılmaktadır.

Hadis Usulü'nde de, hadislerin rivâyet ediliş yollarından biridir. Hadis (veya hadis kitabının) rivâyet edilmesine izin verilmesi anlamına gelir. Böylece râvi silsilesi takib edilerek ilk rivâyeti yapana kadar ulaşılabilir.

Hadis ilmi ve İslam Hukuku dışında kullanılan "icâzetnâme" deyimi, günümüzdeki "şehadetnâme, diploma, ruhsatnâme, yeterlik belgesi"ne benzer anlamdadır. Örneğin bir tarikat şeyhinin "irşâd" mertebesine vâsıl olanlara merâsimle "tac" veyâ "hırka" giydirmesi fiilî bir icazettir. Bunun kanıtı da olarak verdiği mühürlü "hilâfetnâme"ye "icâzetnâme" de denilmektedir.

Medresede yıl ya da ders değil, "kitap bitirme" yöntemi uygulandığından, yapılan müzakerelerde yeterliliği görülen "talebe-i ulûm"a hocaları ta-

rafından " icâzetnâme" verilirdi. Dolayısıyla bir tür sertifika usûlü gibi, "tekmil-i nüsah" ettikçe her birinden ayrı ayrı icâzetnâme alırlardı.

Diğer taraftan Feraiz, Hadis, Kıraat (Kuran-ı Kerim'in değişik lehçelere göre okunuşu) gibi ilimler hakkında müstakil icâzetler de bulunmakla beraber, Buharî, Müslim gibi kaynak hadis kitapları ya da edebiyat ve diğer ilimlere ait müzakere edilmiş önemli eserler hakkında da icâzetler bulunmaktadır.

Dolayısıyla "İcâzetnâme"ler (günümüz diplomaları gibi) bir disiplinde, öğrenim süresi boyunca öğretilen bütün ilim ve fenleri kapsamaz. Buna mukabil medrese icâzetnâmelerinde silsile geleneği vardır. Her hocanın verdiği icâzetnâmeye başlangıçtan itibaren o dersi kimler okutmuşsa teberrüken isimleri yazılır.[61] Dolayısıyla bazı icâzetler talebenin gördüğü bütün dersleri, kendisine okutulmuş bütün kitapları ve hocalarını kapsayacak biçimde uzun tutulmuştur. Hatta icâzeti veren müderrisin bizzat kendisinin okuduğu kitaplar ve hocalarının adlarına, şöhretlerine ve bazan da onların okuduğu kitaplara da yer verilen çok daha uzun tutulmuş olanlar vardır.

İcâzetnâmeler öğretilen ilmin kimden alındığını ve bazan Hz. Peygambere (hatta Hz. Cebrâil ve dolayısıyla Allah'a) kadar uzanan nakil zinciri bildirilmektedir. Böylece başlangıç kaynağından itibaren geliş yolu ve alınış şekli de belirtildiğinden icâzet verilen kişinin, günümüzdeki bilimsel pâyeler gibi, ilmi seviyesi tayin edilmiş olmaktadır.

Hattat İcâzetnâmeleri

Hattat icâzetnâmelerinde de "usta-tilmiz" ilişkilerinin bir hattatlar silsilesi izlenerek başlangıca kadar götürülmesi geleneksel olup "an'ane" tâbir edilirdi. Bu nedenle klasik icâzetnâmeler kenarlarına çerçeve çekilmiş, başlangıcına tezhib yapılmış, 6-18 yaprak aharlı kağıda yazılmış küçük bir kitapçık biçiminde olurdu.

Hattat icâzetnâmeleri daha sonraları kısaltılmış, "diploma" biçiminde tek bir yapraktan ibaret kalmış, ancak çerçevelerinin ve yazısız bırakılmış kısımlarının tezhib ve süslemelerine ziyâdesiyle önem verilmiştir. Genellikle öğrencinin yazdığı bir âyet ve o âyetle alakalı bir ya da iki hadisin altında, hocasının elinden (hatt-ı dest'inden) çıkmış dualara ve icazetin tasdikine ayrılmış iki veya üç küçük bölümden oluşan belirli bir form almışlardır.

---

61. Son dönemlerde ise İcâzetnâmelerin anlamı, "ulûm ve sanayide bir mesleğe sâlik olanların lüzûmu olan fünûn ve usûller" öğrendiğinin hoca ve mümeyyizlerce tasdik edildiği ve hükümet veya cemiyet tarafından verilen diploma ve ruhsatnâmeler biçimine dönüşmüştür.

Bununla beraber "Hilye-i Şerife" biçiminde ya da yalnızca iki satır sülüs ve nesih yazısı ve hocanın tasdikinden ibaret olan icâzetnâmeler de vardır.

Bir hattat yazı yazmak ve imzasından önce "ketebehu" (bu yazıyı falanca yazdı) ibâresini koymak hakkını ancak bu " İcâzetnâme" kendisine verildikten sonra alırdı. İcâzetnâmeler genellikle bir camide yapılan " İcâzet Cemiyeti" denilen toplantıda verilirdi.[62]

62. Son dönemlerde ise İcâzetnâmelerin anlamı, "ulûm ve sanayide bir mesleğe sâlik olanların lüzûmu olan fünûn ve usûller" öğrendiğinin hoca ve mümeyyizlerce tasdik edildiği ve hükümet veya cemiyet tarafından verilen diploma ve ruhsatnâmeler biçimine dönüşmüştür.

B.

ULAŞIM VE HABERLEŞME

Osmanlı ülkesinde ulaşım kara yollarında binek hayvanları, araba ve kervanlarla, , nehirlerde kelek'ler ve su çekimi az olan taşıtlarla, denizlerde ise kürekli ve yelkenli gemilerle yapılmaktadır. Devlet ulaşımın güvenli biçimde sağlanması için aşılması zor geçitlerde, dağ yollarında "Derbent teşkilâtı" gibi bazı önlemler almıştır. Ayrıca ana yollarda da bazı şartlarla binek hayvanlarının değiştirilmesini, bazı ihtiyaçların temin edilmesini mümkün kılan menzil teşkilatı vardır. Diğer taraftan kervan yolları üzerinde en fazla bir günlük yol mesafelerde yer alan kervansaray denilen güvenlikli konaklama tesisleri bulunmaktadır.

Denizlerde ticaret gemilerinin korsanlara ve deniz haydutlarına karşı emniyeti de Donanmâ-yi Hümâyun tarafından sağlanmaktadır.

1. DENİZ ve NEHİR YOLLARI

Deniz ulaşımında Osmanlı ticaret gemileri yazın Karadeniz limanlarına, kışın Suriye ve Mısır taraflarına giderlerdi. Batı Akdeniz'e kadar gidenleri de vardı.

Deniz yoluyla nakliyat bir defada götürülecek insan ve eşya miktarı açısından çok avantajlı olduğundan, kervanlar taşıdıkları malları Trabzon, Si-

nop, Selânik, İzmit, Edremit, Bandırma gibi mümkün olan ilk limanda deniz yoluyla veya Tuna, Meriç, Dicle nehir yollarıyla devam edilmek üzere boşaltırlardı.

Osmanlı denizcileri Karadeniz'de tahıl ve kereste nakliyatı, Akdeniz'de ise Anadolu, Ege adaları ve Mısır arasında deniz ticareti yapıyorlardı. Savaş sırasında örneğin Karadeniz'de Trabzon, İran'da savaşan ordulara Tuna buğdayının veya Macaristan'da savaşan ordulara Kiğı demirinin ve top mühimmatının gönderilmesini sağlıyan limandı.

Rumeli'de Tuna, İrak'ta Fırat ve Dicle üzerinde kısıtlı nehir ulaşımı vardı.

Fırat üzerinde Birecik Basra arasında altları düz özel nehir gemileri ve şişme tulum kelekler ile gidiş-geliş taşımacılık yapılıyordu. Uzak Doğu'dan ve Hindistan'dan Hind-Basra denizyolu ile gelen gemiler Dicle ve Fırat'ın birleşip Şattu'1-Arab adını alan kısmı üzerinde Basra'ya kadar ilerleyebiliyorlardı.

On altıncı Yüzyıl'ın ikinci yarısında Hindistan ve Uzakdoğu'dan gelen denizyolunu Akdeniz'e ulaştıran bu nehir yolu, daha sonra Süveyş Kanalı'nın yapacağı gibi mesafeyi kısalttığından ötürü, çok kullanılmaktadır. Gerek Osmanlı ve gerekse yabancı tacirler de daha çok akış yönünde olmak üzere Batı'dan gelen mallar Basra'ya, Doğu'dan gelenleri de İskenderun ve Trablus limanlarına götürüyorlardı.

Ancak Donanmâ-yi Hümâyun'un hemen her zaman güçlü olmasına karşılık Osmanlı sivil denizciliği yeterince gelişememiştir.

2. KARA YOLLARI

Kara yolları araba için her zaman müsait değildir. Dolayısıyla ulaşımda, kağnı arabaları ve kızaklar dışında, genellikle at, katır, deve ve eşek kullanılmaktadır.

a. Askerî Yollar

Askerî yollar, İstanbul merkez olarak önce Rumeli ve Anadolu ciheti olmak üzere iki bölgeye ayrılır. Sonra her iki bölge de "Sağ", "Orta" ve "Sol" kollara ayrılır. İaşe ve ulak menzilleri bu altı ana yol üzerinde kurulmuştur.

Bu yollar üzerinde gerek sulh zamanında ulaklar ve gerekse sefer durumunda Ordu için iaşe merkezleri sıralanmıştı.

İstanbul merkez olmak üzere bu ana yollar:

Rumeli Ciheti'nde:

1- Sağ kol: İstanbul - Vize - Aydos - İsmail istikameti,

2- Orta kol: İstanbul -Filibe - Sofya- Belgrad istikameti,

3- Sol kol: İstanbul - Selânik istikameti;

Anadolu Ciheti'nde:

1- Sağ kol: İstanbul - Yalova - Bursa - İzmir istikameti

2- Orta kol: İstanbul - Eskişehir - Konya – Adana istikameti,

3- Sol kol: İstanbul - İzmit- Bolu- Tosya -Merzifon- Sivas- Malatya - Diyarbakır istikametinde idiler.

Anayollar üzerindeki menzillere ikmal maddesi verecek tâli merkezler ise birbirlerinden ancak 4-7 saat (yürüyüş) mesafesinde ayrılmışlardır.[1] Böylece hem ulaşım ve hem de ikmal açısından sağlam bir şebeke kurulmuş oluyordu.

b. Kervan Yolları

Coğrafî oluşum açısından Asya ile Avrupa arasında doğal bir köprü gibi duran Anadolu'nun topografik yapısı ulaşımı güçleştirici karakterdedir. Orta kısımdaki stepler Doğu'ya doğru yükselirken, iç kısımların deniz ile ilişkileri de yüksek dağ silsileleriyle kesilmiştir. Dolayısıyla Orta Avrupa ile Balkan Yarımadası üzerinden İstanbul'a kadar gelen yollarla yapılan ticaret buradan öteye İskenderun'a veya Doğu Anadolu'nun Karadeniz kıyılarındaki limanlarla daha çok deniz yoluyla devam etmektedir.

Bununla beraber Ege kıyıları Orta Anadolu'nun içlerine kadar uzanan kıyıya dik dağ silsileleri arasında kalan vadilerle ulaşıma uygun bir topografyaya sahiptirler. İlk çağlardan beri bu kısımda liman şehirleri bulunmaktadır. Ege kıyılarını Güney Asya'ya bağlayan İran Hükümdar Yolu (Royal Persian Road) da buradaki eski Sardes şehrinde son bulmaktaydı. Kavimlerin Göçü'nden sonra Akdeniz ülkelerinin kültürel etkinliği Orta Avrupaya geçince Hükümdar yolunun da güzergâhı Doğu Roma'nın başkenti olan İstanbul'a bağlanmıştır.

---

1. Örneğin 1715 yılında Batı tarafına, 1736 yılında Rusya üzerine ve 1743 yılında İran'a yapılacak seferlerde olduğu gibi. Osmanlı İmparatorluğu'nda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri, s. 21-41

Diğer taraftan zaman içinde değişen ticaret merkezlerine göre kervanların da en kısa ve en uygun yol güzergahları birlikte değişmiştir. Bunların üzerindeki yeni yerleşim merkezleri oluşmuştur.[2]

Osmanlılar döneminde İstanbul'un Anadolu ile ilişkisini sağlayan başlıca ticarî yollar şunlardı:

1. Kuzey Kervan Yolu: İstanbul -Bolu- Tokat- Erzurum- İran yoludur. Yer yer askeri yol ile birleşir. Sivas-Diyarbakır- Irak kolu vardır.

2. Ankara Yolu: Sapanca - Beypazarı- Ankara- Kayseri güzergâhıdır.

3. Merkezi Yol: Bu yol Şam üzerinden Mekke ve Medine'ye de götürdüğünden Hac yolu olarak hayır sahiplerinin ilgisi üzerinden eksik olmamıştır.

4. Bursa- İzmir ve Bursa- Çanakkale Yolları [3]

3. ÖRGÜTLENME

Uzun mesafe kervan ticaretinde kara yollarının emniyetini sağlamak ve konaklama imkânları nitelikleri ancak devlet tarafından sağlanabilecek büyük bir örgütlenmeyi gerektirmektedir. Osmanlı Devleti'nde yolların, köprülerin, kervanların tamiri Mimâran-ı Hassa Ocağı nezaretinde Köprücülük, Kaldırımcılık örgütleriyle, güvenlik ise derbent teşkilatı, yollar üzerinde sıralanan kervansaraylar ve vakıf hanlarıyla sağlanırdı.

Diğer taraftan haberleşme örgütünün başarısı da, yasal yaptırımlara dayanan bir takım düzenlemeler ve yolların işlerliği yakından ilgilidir.

Kara yolları üzerinde arazinin topografyasına göre 3 ilâ 18 saat aralıklarla değişen menzilhâneler kurulmuştur. Bunların üzerinde menzilhanelerden ayrı olarak, her biri bir kale niteliğinde yapılmış sivil konaklama tesisleri olan kervansaraylar ve hanlar bulunur. Ayrıca dağ başları, tehlikeli geçitler gibi ulaşılması zor, ıssız noktalarda yol emniyetini sağlayan bir de derbent teşkilatı vardır.

---

2. İznik- Eskişehir- Akşehir'den geçen bu yol, Anadolu Selçuklularının başkenti olan Konya'ya ulaşmaktaydı. Konya'dan sonra Aksaray -Kayseri üzerinden Selçukluların ikinci büyük şehri olan Sivas'a, oradanErzincan- Erzurum üzerinden İran'a gidilirdi.
3. Yurdaydın, a.g.e, s.56

a. Menzilhâne Teşkilatı

Menzil kelimesi askerî, idarî, malî terim olarak konak manasına gelir. İlk hareket noktasından itibaren bir günlük yürüyüşten sonra varılan ve ihtiyaçların giderileceği yer demektir.[4] Menzil'ler esas itibariyle Ordu-yi Hümâyûn'un sefer sırasındaki ulaşım gereklilikleri sağlamak için kurulmuşlardır. İlk hareket noktasından itibaren bir günlük yürüyüşten sonra ordunun iaşesi için belirli miktardaki zahirenin temini edilerek belli bir yerde hazır bulundurulduğu, ihtiyaçların giderileceği yerlerdir. Dolayısıyla varış noktasına kadar birçok menzillerden geçilecektir.

Bir yandan Avrupa ile, diğer yandan komşu İslâm ülkeleri ile devam eden sürtüşmeler, bazen iç isyanlar ordunun seferde iken kullanacağı güzergâhların tesbitini gerektirmişti. Diğer taraftan anayollar üzerindeki "menzil"lere ikinci derecede merkezler bağlanmış ve seferler sırasında askerin her türlü ihtiyacının aksatılmadan civardan satın alınarak temin edilmesine çalışılmıştır. [5] Menzil güzergâhları ya önemli yerleşim merkezlerinden geçirilmiş, ya da yan kollar üzerinde kasabalar, şehirler oluşmuş veya daha gelişmişlerdir.[6]

(1) Stratejik ve Lojistik Ulaşım

Menzil örgütlenmesi, yüzyıllar boyu hemen devamlı savaş durumunda kalmış Osmanlı Ordusunun sevk ve iâşesine yardımcı olmuştur. Sefer sırasında menzillerde iaşe stok edilmesi bazan bir yıl öncesinden ordunun konaklayacağı yerlerin kadılarına haberler gönderilerek menzillere getirilmesi gereken malzemenin cins ve miktarı bildirilirdi.[7] Diğer taraftan hangi kazâlardan ne kadar erzâk'ın hangi menzillere getirileceği de kadılara bildirilmiştir.[8]

---

4. Nüzul, kelime olarak "bir yere inme, konma" anlamındadır. Askerî ve malî terim olarak ordunun iaşesi için belirli miktardaki zahirenin temini edilerek belli bir yerde hazır bulundurulması demektir.
5. Meselâ Nasûhü's Silâhî, Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn, 58-111 sayfalar arasındaki menzil ve duraklarda satın alınan arpanın kilo fiyatı bir ölçü olarak verilmiştir.
6. Kanunî Sultan Süleyman'ın "Irakeyn Seferi" sırasında geçtiği güzergâh üzerinde 47'si Anadolu'da, 20'si İran'da, 15'i Suriye ve Irak'ın Dicle ve Fırat bölgesinde olmak üzere şehir niteliğinde 82 yerleşim bölgesi bulunmaktadır. Bununla beraber bu seferde kullanılmış 189 menzil noktasının genel olarak % 15'i şehir, % 30'u kasaba, geri kalanı köy statüsündedir. Yurdaydın. a.ge. s.50.
7. Örneğin Sultan IV. Murad'ın Bağdad Seferi'nden önce yol üzerindeki kazâlara gönderilen buyruldu'larla, avarız vergisi olarak her haneden bir kile "dakik", dört kile "şa'îr" olmak üzere toplam beş İstanbul kile'si nüzül zahiresinin reâyâ hayvaniyle menzillere getirilmesi istenmiştir. Kütükoğlu, Osmanlı – İran Siyasî Münâsebetleri, s. 34
8. Örneğin 1715' de Mora'ya, 1743 senesinde İran cihetine yapılan seferler de olduğu gibi. Bozkurt, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri, s. 21-36

Yüzyıllar boyu Osmanlı ordularının devamlı savaş hâlinde olması, güçlü menzil teşkilatı dolayısıyla iç ticaret ve üretime canlılık getirmiştir. Ordu'nun iâşesi için gerekli olan zâhire ve her türlü malzeme "menzil emini" denilen görevliler tarafından menzil civarındaki yerleşim bölgelerinden hayvan, koşum, buğday, arpa, mısır, yulaf gibi zahire halktan bedeli verilmek suretiyle temin edilirdi. Bu konuda menzillerde zahîre mübaya'ası ile ilgili muhasebe defterleri tutulmuştur

(2) Yönetsel Ulaşım

Yeni atanan üst düzey yöneticileri ve maiyetleri görev yerlerine bir an önce varmak zorundadırlar. Bu durumda olan devlet ricâline menzillerde ne miktar beygirin ücretsiz olarak verileceği menzil nizamnamesinde belirtilmiştir. Aslında görevlinin mertebesine göre maiyetindekilerin sayısı 10'lar düzeyinden 1000'ler düzeyine kadar artabilir. Örneğin beylerbeyi, sancakbeyi olarak atananlar beraberlerinde binlerce kapıkulu götürmektedir. Nizamnameye göre "mirâhur-i evvel" veya eşdeğerli olanlara 20-30 beygir verilmesi, devlet hazinesini nakledenlere 10 keseye kadar "ücretle" menzil beygiri verilmesi kararlaştırılmıştı.[9]

Diğer taraftan resmî bir memuriyete atananlar ve "bir iş için özel görevlendirilen kişiler"e de en hızlı ve en sağlam hayvanlar ücretsiz tahsis edilmekte ve iâşeleri de, daha sonra vergilerine mahsup edilmek üzere menzilin bulunduğu yerlerdeki ahâli tarafından karşılanmaktaydı. [10]

(3) Elçilerin Geliş - Gidişleri

Osmanlı devleti Sultan III. Selim dönemine kadar, elçilerin geliş ve gidişlerinin bütün masraflarını karşılamaktadır. Ülkeye giriş ve dönüşte terk edişlerine kadar elçilerin yol boyunca hem beygir ve hem de iâşe bakımından devlet ricâli gibi her türlü konforun sağlanması Osmanlı Devleti'nin şânından sayılmakla beraber, kalabalık elçilik maiyetlerinin seyahatlerinin devlete gereğinden pahalıya mal olmaması açısından bunların hem hızlı ve hem de güvenli olarak gidecekleri yerlere ulaştırılabilmesi için menzilhânelerin imkânlarından yararlanmıştır.

Dolayısıyla elçilerin ve mâiyetindekilerin giyim- kuşam ve şahsî masraflarına kadar gerekenlerin menzilhânelerden sağlanması, muhafızlar refakatinde götürülmeleri hususunda kadı ve sancak beylerine buyruldular gönderilmiştir.

---

9. Halaçoğlu, s. 28
10. a.e. s. 29

b. Derbend Teşkilâtı

Derbend teşkilatı ıssız bölgelerde, yollarda ve dağ geçitlerinde gece ve gündüz emniyetin ve asâyişin sağlanması için kurulmuştur. Bu teşkilatın görevleri yollarda ve geçitlerde asâyişi ve emniyeti temin etmek, yolların bakım ve muhafazası ile ıssız yerleri şenlendirmektir. Osmanlı devletinde bu hizmetlerin yürütülmesi için "Derbendci timarları" denilen derbendcilik görevi verilmiş Hıristiyan tımarları da vardır. Özellikle Balkanların sarp geçitlerinde genel olarak hırıstiyanlardan oluşan "martolos" askerine derbendcilik görevi verilmişti. [11]

Derbendcilik On altı ve On yedinci yüzyılların ihmâle uğramış ise de On sekizinci yüzyılın ilk çeyreği biterken yeniden düzenlenmiştir.

Derbendçiler avarız ve bazı diğer vergilerden yükümlü tutulmazlardı. Buna karşılık kervansarayların bir eşkiya taaruzunda uğrayacakları zararı tazmin etmekle yükümlüydüler.

On altı ve On yedinci yüzyılların savaş gaileleri içinde ihmâle uğrayan Derbend Teşkilâtı On sekizinci yüzyılın ilk çeyreği biterken derbendler tamir edilip, göç eden reâyâ ile iskân edilerek yeniden düzenlenmiştir.

Gerek menzil teşkilatı ve gerekse emniyet açısından Osmanlı devletinin yol sistemi "Modern zamanlara kadar bütün Tarih'te, Roma'dan sonra yol sistemini en iyi çözümleyen sistem"dir.[12]

c. Konaklama Tesisleri

Selçuklular döneminde en çok kazandıran iş sahası; Anadolu yollarında Uzakdoğu ile ticareti sağlayan kervan ulaşımı olmuştu. Bu yollarda aralıksız eşya taşıyan uzun ticârî kervanların ve kervan ulaşımı kafilelerindeki yolcuların soygunculara karşı geceleri güvenle konaklamalarını ve istirahatlerini sağlamak ise devlet yönetiminin ekonomik bir sorunu olarak algılanmaktaydı. Dolayısıyla yollar üzerinde menzil yerlerinde kervansaraylar[13], şehirlerde de han'lar yapılmıştı.

Yönetim bakımından kervansaraylar, iki kısma ayrılırdı. Bir kısmı vakıf kuruluşudur. Yolculardan üç günlük yatak, yiyecek ve hayvan bakımı ve

---

11. Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı, s. 79
12. Bu durum batılı tarihçiler tarafından da vurgulanmıştır. Örneğin Balkanlardaki Slav halklarının tarihi üzerine yazdığı eserleriyle ünlü Çek asıllı Avusturyalı tarihçi Josef Konstantin Jirecek'ten naklen Ortaylı, a.g.e. s.233
13. Turan, "Selçukî Kervansarayları", Belleten, X/39, '1946, s. 421

yemleri için para alınmazdı. Ancak diğer bir kısım kervansaraylar da yatıp kalkanlardan ücret alınırdı.

(1) Kervansaraylar Dizini

Kervan, at, katır ve develerle bir memleketten diğerine ticaret eşyası taşıyan kafilelere verilen genel isimdir. Gerek böyle ticaret kafileleri ve gerekse bunlara katılan veya kendi başına seyahat eden yolcular, bir günlük yürüyüş akşamında, hayvanlarını dinlendirmek, yem vermek, sulamak ve ertesi günkü yola hazırlanmak üzere emniyetli ve uygun bir yerde geceyi geçirmek zorunda idiler. Bu çeşit hizmetler için yapılmış binalara da kervansaray denilmişti [14].

Kervanlar ve yolcuların her akşam hayvanlarını dinlendirebilmesi, yem vermesi, sulaması ve ertesi günkü yola hazırlanması için birbirlerinden en fazla 40 kilometre uzaklıkta, yani deve kervanıyla 9 saat ya da bir günlük aralarla yüzlerce kervansaray bulunmaktaydı.[15]

Kervansaraylar Müslüman toplumların hayır ve sosyal müesseseleri içinde hiç şüphesiz başta gelen kuruluşlardan biridir. Yatakhâneleri, aşhâneleri, mescitleri, hamamları, şadırvanları, hastahâneleri, eczahâneleri, erzak ambarları, ticârî eşyayı koyacak depolar, ahırları, samanlıkları, ayakkabıları tâmir ve yenisini yapmak için ayakkabıcıları, nalbantları bulunan kervansaraylarda yolcuların her türlü ihtiyaçları karşılanmaktadır.**[16]** Örneğin 300 odalı bir handa 3000 hayvanı alacak ahırlar bulunurdu.

Uzaktan bakılınca, kale görünümü veren kervansaraylar, daha evvel İslâm dünyasının sınırlar ve benzeri önemli noktalarında askerlerin barınması için yapılmış "ribat"ların devamıdır.[17] Kervanları gece silahlı haydutların baskınlarından koruyacak askerleri de barındıracak olan bu tesisler gerçekten de birer kale gibi yapılmışlardı.

Kervansaraylar ortada dörtgen bir avluya açılan ve ancak yüklü develerin geçebileceği kadar genişlik ve yükseklikte tek bir muhkem kapısı olan yapılardır. Bu avlunun etrafı genişçe odaların bulunduğu revaklarla çevriliydi. Daha küçük ölçekli kervansaraylara ise "han" denirdi.

Hanlar içinde kadın yolculara mahsus bölümler (harem) de vardı.

---

14. Esat Celâl (Arseven), Türk Sanatı, s. 102-103.
15. Örneğin Konya'yı doğuya bağlayan büyük karayolunun, yalnız Sivas-Konya arasındaki bölümünde; On üçüncü yüzyılda 23 büyük ve görkemli kervansaray bulunmakta idi. Yalçın, Türkiye İktisat Tarihi s. 259.
16. Çataltepe s. 52-53
17. Bundan dolayı, Selçuklu devrine âit vakfiye, kitâbe ve kronik gibi kaynaklarda bunlara; kervanaray ve han kelimeleri ile eş manada ribat da denilmektedir. Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, s. 109.

(2) Konaklama Âdâbı

Akşam yemeğinden sonra, mehterhane çalınıp kapılar kapanır. Kapılarda gözcüler ve kapıcılar dururlar. Kapıcılar geceleri vakıf kandillerini yakıp dibinde yatarlar. Eğer gece yarısı dışarıdan bir konuk gelecek olsa kapıyı açıp içeri alırlar. Yiyecek getirirler. Ama "cihan yıkılsa" içeriden dışarıya kimseyi bırakmazlar. Çünkü hanlardaki vakıf şartı böyledir.

Sabahleyin herkes kalkınca yine mehterhane çalınır, herkes malını kontrol eder. Hancılar, bağırarak herkesin mallarının tamam olup olmadığını sorarlar, yolcular "Tamamdır" dedikten sonra kapıcılar kapının her iki kanadını birden açarlar ve yola koyulanlara hayır duaları ederlerdi.[18]

Hancının herkesin malının ve elbiselerinin tamam olup olmadığını sorusuna olumlu cevap alınamazsa, önce hırsız araştırılıp bulunur, sonra kapı açılırdı. Ancak önce olumlu cevap verilmiş ve kapı açılmışsa artık yapılan ihbar ve itirazlar geçersiz sayılırdı.

Diğer taraftan bir hırsızlık eğer kervansarayın duvarı delinerek yapılmamış ise kervansarayda bulunanlardan bazı kişilerin dışarıdaki hırsızla işbirliği yapmasının mümkün olup olmadığı da araştırılır ve kervansaraycı kusurlu görülürse çalınan malın bedelini öderdi. Hatta kervansaray şehir içinde bir han durumunda ise; mahalle halkı araştırmaya tabi tutulurdu. [19]

Kervansaraylar böylece tüccarların güvenlik ve rahatlığı sağlamış oldukları gibi soygun vs. gibi sebeplerle uğramaları muhtemel kayıplar karşısında, âdeta bir sigorta hizmeti de oluşturmuşlardı. Dolayısıyla kervansaray işleten kişileri de sistemin bir parçası saymak gerekmektedir.

İdâre bakımından kervansaraylar, iki kısma ayrılırdı. Bir kısmı şehir ve kasabalardaki ticarî hanlardan farklı olarak vakıflı idi ki, bunlara yolcular parasız alınırdı. Yolculardan üç günlük yatak, yiyecek ve hayvanların bakı-

---

18. "..bir bâb-ı azim içre kal'a misal karşu karşuya yüz elli ocak hân-ı kebirdir. Haremli, develikli, ahırlı olup, sâdece ahuru 3000 den ziyâde hayvan alır. Kapıda dâima dide-banları nigehbanlık ederler. Ba'de'l-aşâ' kapuda mehterhâne çalınub, kapu sed olunur. Dide-banlar vakıftan kandiller yakub, dibinde yatarlar. Eğer nısfu'l-leyl'de taşradan müsafir gelirse, kapuyu açıp içeri alırlar. Mâ haza ta'am getirirler. Amma cihan yıkılsa, içerden taşra bir âdem bırakmazlar. Şartı vakıf böyledir. Tâ cümle misafirin kalktıkda yine mehterhâne dövülüp, herkes malından haberdar olur. Hancılar, dellallar gibi "Ey ümmet-i Muhammed! malınız, canınız, atınız, donunuz tamam mıdır? diye rica edüp nida ederler. Müsafirin cümlesı "tamamdır, Hakk sahibi hayrata rahmet eyleye." dediklerinde bevvâblar, vakt-i şafii iki dervâzeleri küşade edüb, yine kapu dibinde "Gâfil gitmen, bisat gâib etmen, herkesi refik etmen, yürün, Allah âsân getire" deyu dua ve nasihat ederler." Lüleburgaz'daki Sokollu Mehmet Paşa'nın kervansarayı hakkında . Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme, İstanbul 1314, c. III, s. 300-301

19. Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, s. 91; Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, s. 95

mı ve yemleri için ücret alınmazdı. Bu kervansaraylara inen yolcu zengin olsun, fakir olsun; bütün ihtiyaçları ücretsiz olarak karşılanırdı [20].

Ancak bir kısım kervansarayların vakfı yoktu. Oralarda yatıp kalkanlar mutlaka ücret öderlerdi.[21]

Osmanlı toplum kültürü içinde kervansarayların ırk, köle veya hür ya da din ve mezhep farkı gözetmeden, herkese hizmet ettiklerini söylemeğe gerek yoktur.

Şehirlerde de büyük kervansaraylar, hanlar, misafirhâneler inşa edilmişti.[22] Kervansarayların küçüklerine han deniliyordu.[23] Buralarda yolcular kaldığı gibi, her hangi bir iş için şehre gelmiş olanlarla bekârlar da, birer oda tutup, kalabilirlerdi. Hanlara gece olsun gündüz olsun, kadınlar yalnız başlarına giremezlerdi. Ya han kâhyası veya odabaşısı refakat ederek kadınları istedikleri kimselerle görüştürür ve konuştuklarını dinlerlerdi.

d. Ulak teşkilâtı

Resmî haberleşme, "ulak teşkilâtı"yla sağlanmaktadır. Başlangıçta iyi at binen Kırım tatarları arasından seçildikleri için kendilerine "tatar" denilen bu ulaklara sonraları "sâî, haberci" de denilmiştir. Kendilerine mahsus elbise ve kalpakları vardı. Bu elbiselerin başkaları tarafından giyilmesi yasaktı. Bir ulak güzergâhın topografyası, yol üzerinde su kuyuları, meskûn yerler bulunup bulunmaması, menzillerin ve atların durumuna göre ve namaz vakitleri hesaba katılırsa günde 18 ilâ 50 km. gidebilirlerdi.

Her menzilde yorgun hayvan ve ulak değiştirilirdi. Karayollarını kesen nehirlerin köprü yapımına imkân vermeyen bölümlerinde karşılıklı geçişler için çoğu kez bedava yararlanılan vakıf gemiler işletilmiştir.

Her ne kadar kervan ve menzil yolları aynı ise de, bu yollar üzerindeki konaklama yerlerinin ayrı örgütlenmelere sahip olduğunu hemen vurgula-

---

20. Turan, a.g.e. s. 477-79.
21. Pakalın, c. II, s. 246
22. Meselâ; "Amasya'da 8 han, 5 Kervansaray, Tokat'ta 13 han, Edirne'de 53 kervansaray, Bitlis'te 9 han, Fılibe'de 8 büyük han, 1 kervansaray, Antep ve Maraş'ta 6'şar han, Adana'da 17, Alaşehir'de 9, Uşak'ta 7, Demirci'de 7, Afyon'da 19, İzmir'de 82, Çorum'da 7, Beypazarı'nda 7, Geyve'de 3, Diyarbakır'da 9, Sivas'ta 18, Sofya'da 13, Üsküp'de 3 han, Saraybosna'da 23 han, 3 kervansaray, Halep'te 47'si büyük 70 han, Trablus-Şam'da 12, Kütahya'da 17 han vardı." Kuşadası'ndaki Öküz Mehmet Paşa Kervansarayı, İzmir Çeşme'de ve Marmaris'te Kanuni Sultan Süleyman döneminden kervansaray, Alanya'da Alarahan ve Sarapsahan kervansarayları, Denizli-Dinar yolunun Pamukkale sapağında Ak Han,. Konya'dan sonra Kayseri'de ünlü Sultanhan ve Ağzıkara Han sayılabilir.Pakalın, a.g.e. s. 246, Çataltepe, s.53-54
23. Evliyâ Çelebi, İstanbul'un tam göbeğinde 12, Üsküdar'da 11 kervansarayın varlığından bahseder. Pakalın, c. II, s. 247

mak gerekir. Kervan yollarının örgütlenmesi kervansaraylar, hanlar ve derbendlerle sağlanmıştı. Ancak bu kuruluşlar kervanların bir günlük yol alış mesafelerine göre düzenlenmişlerdir. Oysa çok daha süratli ve daha uzak mesafelere giden ulakların at değiştirme mesâfelerine göre düzenlenen menzilhâneler daha basit fakat sayıca çok daha fazladır. Savaş sırasında menzillerdeki beygir sayısı ve ulaklar arttırılırdı. Dolayısıyla menzillerdeki masraf da artardı.

Haberlerin önemine göre ulaşımın da biçimi değişik olurdu. Örneğin çok önemli "evâmir-i devlet" ve gizli haberler çıkıştan varışa kadar tek bir ulakla gönderilir. Bu ulaklara ücret alınmadan beygir verilmekteydi.

Ana yollar ve üzerindeki köprülerin yapım ve tamirini devlet yapmaktadır. Bu yolların durumu hakkında güzergâhlar üzerindeki kadılardan bilgi alınırdı. Oysa ikinci derecede yollar timar ve zeâmet sahipleri tarafından yaptırılmaktadır.

Menzil teşkilâtı özel haberleşme için kullanılmazdı. Devletin resmi yapısı içinde 50-60 ulağı olan vezir daireleri vardı. Ulaklar İstanbul'dan Belgrad'a, Üsküdar'dan Bağdad'a kadar sağ, sol ve orta kol denilen ana yollar üzerindeki bütün şehir ve kasabalara uğrayarak ülkenin sınır boylarına kadar giderlerdi. Uğradıkları yerleşim merkezlerinde yanlarında taşıdıkları ferman, ilâm ve hükümleri şer'iye sicillerine geçirtirler ve şer'î mahkeme önüne toplanan ahaliye de okuturlardı. Bu hizmetlerinin karşılığı olarak "hizmet-i mübâşiriye" adıyla belirlenmiş ücretlerini alırlar ve yollarına aynı hızla devam ederlerdi.

Taşradan merkeze gönderilen evrakı da yine ulaklar getirirdi. Özel haberleşmeler ise "sâî" denilen habercilerle yapılırdı. Bunlara da yaptıkları hizmet karşılığı ücret ödenirdi.

C.

VAKIFLAR

İslâm toplumlarında sistemli "karşılıksız hizmet" "Vakıf" müessesesi ile sağlanır. İslâm hukukuna göre vakıf, "Yararları insanlara ait olmak üzere Allah'a adanan ve zaman süresi ile tahdîd edilmeksizin temlik ve temellükten habs ve men' edilen mal"dır.[1] İslâm vakıflarında gâye "kurbet" kasdıdır. Yâni vakfın Allah rızâsi için yapılması ve hizmetin "sevab ve ibâdet" nitelikli olması gereklidir. Böylece vakfedenin irâdesi peşinen yönlendirilmiş olmaktadır. Diğer taraftan vakıf bir başka kutsal kavram olan "bekâ" fikrine istinat eder.[2] Görüldüğü gibi esas açısından bir hukuk kurumu olan Osmanlı vakıflarının kendine özgü kavramları ve özel bir hukuk terminolojisi vardır. Hayır müesseseleri biçiminde kurulmuş vakıflarda intifâ hakkından (kullanım), diğerlerinde ise bağışlanan malın gelirinden yararlanılır. Bu nedenle vakıfnamelerde bağışlayanının ağzından naif konuşma dili ile yapılmış anlatımın yanında güçlü bir hukuk dili ile yapılmış açıklamalar birlikte bulunur.

İslam inancında bir Müslüman ölümünden sonra devam eden bir hayır bıraktığı takdirde "sevab defteri" kapanmaz. Vakıf ise nass'ın koruması altına alınmış "ebedî" bir hayırdır. Dolayısıyla Osmanlı ülkesinde Padişahları başta olmak üzere sadrazamlar, devlet ricâli ve ümerâ ile diğer varlıklı kişiler sayısız vakıflar yapmışlardır.

1. Bu bakımdan vakıf Batı'daki "fondation, foundation" kurumlarından en önce dinsel amaç açısından ayrılır. Halbuki "fondation"da böyle bir gaye şart değildir.
2. Halbuki "foundation" kurumları istenilen sınırlı süreler için kurulabilir.

1. AMAÇ

Vakıflar yalnız ibadet, eğitim, sağlık ve ulaşım gibi toplumsal temel ihtiyaçları konu almaz. Genelden özele doğru insanların toplum hayatı içinde yolculara yardım etmek, esirleri azad etmek, dul kadınlara yardım, fakir kızlara çeyiz temini, düşkünlere bakılması, mektep çocuklarının gezdirilmeleri, muhtaç kadınların çocuklarını bir yerde toplayarak onlara süt annelerin tayin edilmesi, yetim fakir çocukların korunması, hizmetçilerin kırdıkları kap-kacak ve testi gibi malzemelerin ödenmesi, kimsesiz fakirlerin cenazelerinin defni, zayıf hayvanların otlayıp beslenmeleri için çayırlar ve hatta, yollara atılan pisliklerle balgamların kaldırılması, duvarlara, helâ kapılarına yazılan çirkin yazıların sildirilmesi gibi akla gelebilen tüm toplumsal ihtiyaçları gidermek, sıkıntıları hafifletmek amacıyla sürekliliği olan nakdî, aynî gelirler ve arazîler vakfedilmiştir.

Nitekim zorhâne, cündî , pehlivan tekkeleri gibi kuruluşlar, ya da Fatih Sultan Mehmed'in vakfiyesi olan "Okmeydanı" ve benzerleri, kemankeş zâviyeleri[3] gibi vakıflar, çağdaş anlamıyla spor faaliyetleri yapılan vakıf müesseseleridir. Orduya nişancı, okçu, binici yetiştiren bu vakıf tesislerinde eğitilen sporculara maaş bağlanıyordu.

Sel, yangın, hastalık, fakirlik, vergi borçları gibi zarûretlerin giderilmesi, âcizlerin doyurulup giydirilmesi, tedâvi edilmeleri, iş yapacaklara sermâye bulunması, borçtan mahkûm olanların borçlarının ödenmesi için "avârız vakıfları" olarak bilinen bir vakıf kategorisi vardır. Bu bağlamda yalnız İstanbul'daki imâretlerde günde 30.000 kişiye parasız yemek veriliyordu.

Vakıflar başlangıçta tayin ve azilleri kadı tarafından arz edilen vakıf mütevellileri ile idare olunmuşlar, kadı ve vakıf müfettişleri tarafından denetlenmişlerdir.

Padişah vakıfları ise önceleri sadrazam, vezirler, daha sonra şeyhülislamlar, nihayet (Saray'da Padişahın vekili sayılan) babüssaade ağaları taraf ından idâre edilmiş ve denetlenmişlerdir.[4]

Bunlar dışında "avârız vakıfları" gibi bazı vakıflar mahiyetleri icâbı devlet murakabesi olmadan yalnızca mütevellilerin idaresinde yönetilirler.

Bu toplum faydaları dışında, geliri kısmen ya da tamamen vâkıfın evlâd ve ahfâdına tahsis edilmiş, mülkiyetin dağılmaması için bir tür vasiyetnâme mahiyetinde vakıflar da kurulmuştur. Bunlara "zürrî" vakıflar denilirdi.

---

3. Ok Meydanı ve Okçuluk Tarihi,, s. 21
4. Mütevellileri tarafından yönetilen ama devletçe denetlenen vakıflara da "mülhak vakıflar" denilmiştir.

■ *Vakfiye'ler*

Osmanlı hükümdarlarına ait bilinen ilk vakfiyye Orhan Bey'e aittir. Vakıf yapmak isteyen dileğini "vakfiyye" denilen bir senetle belirtir. Kadıya müracaat ederek senedi mahkeme siciline kaydettirir. Bu vesika artık "vakıf senedi"dir. Tescil işleminden sonra kanunlaşır. Üstelik İslâm Hukuku'na göre "Vâkıf'ın şartı, şârî'in nassı gibi" yâni Kur'an âyetleri hükmünde olur ve değiştirilemez. Artık Padişah dahil herkes bu senedin hükümlerine uymak zorundadır.

Diğer taraftan Padişahlar bile bu yol'dan gitmeğe, yâni kendi vakfiyyelerini mahkeme siciline kayıt ve tescil ettirmeğe mecburdurlar. Aksi halde vakfiyyelerinin "nas'lar" niteliğinde hükmü olmaz. Yalnızca Padişahî bir emir niteliğinde kalırlar.

Bir vakfiyyede önce kurucunun adı, künyesi, lâkâbı, şöhreti, unvânı gibi kendisini iyice belirleyen bilgiler bulunur. Daha sonra ne maksatla bu vakfı kurduğu, isteklerinin neler olduğu açıklanır. Bu isteklerinin yerine getirilebilmesi için kurulan vakfa terk ve tahsis edilen gelirlerin neler olduğu, nerelerden ne miktar para veyâ mal temin edileceği belirtilir. Bu gelirlerin hangi oranlarda nerelere ve kimlere sarf edileceği açıklanır. Nihayet Allah rızâsı için yapmak istediği bu arzusunu yerine getirmeyenlere, parasını yiyenlere yahut başka yerlere sarf edenlere uhrevî bir cezâ şartı olarak uzun beddualar edilir.

2. YÖNETİM

Osmanlı Devleti'nde padişahlar, vezirler, yüksek görevliler ve halktan zengin olanların ülkenin çeşitli yerlerinde yaptırdıkları cami, medrese, mektep, han, hamam, kervansaray, tekke, zaviye, çeşme, yol ve köprü gibi sayısız vakıf eser kurumların işletilebilmesi, onarım ve bakımlarını sağlamak için yönetimi "evkaf nazırı" denilen görevlilere bırakılmıştı.

Osmanlı ülkesinin üç kıt'a üzerinde genişlemesi ve iktisadi gelişmesi sonucunda vakıfların da sayısı çok arttı. Dolayısıyla başlangıçta yalnızca sadrazam'ın nezaretine bırakılmış olan vakıf yönetimi genişletildi. On altıncı yüzyıla gelindiğinde sadrazam yetkisinde bulunan tüm vakıfların yönetimi onun adına reisülküttab'ın, ulema ve meşâyihin nezaretinde bulunan vakıflar şeyhülislam'ın, Hanedan'a mahsus vakıfların yönetimi de kapı ağası'nın nezaretine bırakılmıştı.

Bununla beraber vakıf'ların ve tesislerinin sayısı artmağa devam edince Galata, Üsküdar Eyüp kadıları, kaptanpaşa, Yeniçeri ağası, sekbanbaşı, bostancıbaşı gibi yüksek devlet memurlarının sorumluluğuna bırakılanlarla beraber İstanbul'daki evkaf nezaretlerinin sayısı on ikiye yükseldi.

Sultan I. Abdülhamid kendi yaptırdığı vakıf tesislerine Bostancıbaşı ve Harem-i Hümayun Evkaf Nezaretlerini de ekleyerek "Evkaf-ı Hamidiye ve Mülhakatı" adıyla yönetimini Darbhane Nazırlığı'na verdi (1777). Sultan II. Mahmud döneminde bu nezaretin adı "Evkaf-ı Hamidiye ve Mahmudiye" biçiminde değiştirilerek kapsamı genişletildi.[5]

■ *Sosyo-Politik ve Ekonomik Denge*

Şerî hukukun hakimiyetinde yönetilen Osmanlı devleti'nde bir dinsel hukuk kurumu olan vakıflar pek çok hayır işlerini ve hizmetlerini bazan bütünüyle, bazan kısmen üslenmekte ve böylece merkezî yönetime katkılarda bulunmaktadır. Üstelik vakıflar "ebedî" olarak tasarlanmış olduklarından "Devlet-i ebed müddet" açısından da yaptıkları hizmetler (en azından teorik olarak) geçici sayılamazlar.

Ülke toprakları bütünüyle mirî'ye ait sayıldığından, herhangi bir arazî parçasının vakıf statüsüne geçirilebilmesi de ancak Padişahın "temliknâme"si alınarak mümkün olabilir. Başka bir deyişle bir arazî parçasının vakıf olarak temliki ancak devletin katkısı ile sağlanabilir. Diğer taraftan da vakıf idarelerinin nâzır, mütevelliler ve diğer görevlilerinin tayinleri ve hizmetlerinin denetimi işlerini devlet üslenmiştir. Dolayısıyla Osmanlı vakıfları devletin de katılımda bulunduğu yarı resmî kamu hizmeti kurumları gibi düşünülebilir.

Bu bağlamda vakıfların devlet yönetimine sosyo-politik denge anlamında bir desteği vardır. Gerçekten de Seyfiye tariki mensuplarına tımar, zeamet ve has verilirken İlmiye tariki mensupları da vakıf yönetimlerinin nâzır, mütevelli ve diğer görevlerine tayin edilerek, bu iki yönetici sınıf arasında bir anlamda nemâlanma dengesi sağlanmaktadır.

Böylece Seyfiye ve İlmiye tarikleri arasında gelir farklılaşmasından doğacak bir rekabetin devlete yansıyabilecek huzursuzlukları da, Hazine'den hiç para çıkmadan önlenmiş olmaktadır.

---

5. 1830'da Bostancıbaşılık, Topçubaşılık, Hazinedarbaşılık, Kilercibaşılık, Yenisaray Ağalığı nezaretinde bulunan vakıflar da devredilerek "Evkaf-ı Hümayun Nezareti" meydana getirildi. 1831'de Şıkk-ı Evvel Defterdarları, Haremeyn Müfettişi, Saray Ağası, Kaptanpaşa, Çavuşbaşı, Reisülküttab, İstanbul, Eyüp, Galata, Üsküdar Kadıları ve Sadr-ı Âli, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri, İmam-ı Sultanî , Şeyhülislam nezaretlerinin vakıfları ile birlikte 1000'i aşkın vakıf kurumu "Evkaf-ı Hümayun Nezareti"ne bağlandı. Nihayet 1839'da Rumeli ve Anadolu'daki bütün vakıfların yönetim ve denetim sorumluluğu verilerek "Evkaf-ı Hümayun Nezareti" bağımsız büyük bir devlet kurumu biçimine sokuldu

3. KURUMLAR

Osmanlı vakıf kurumlarının yaptıkları hizmetlerin hem kamu vicdanı ve hem de psiko-sosyal yapı üzerinde devlet lehine olumlu etkileri olmuştur. On sekizinci yüzyılın sonlarında vakıf gelirlerinin tüm devlet gelirlerinin hemen hemen yarısı; tımar ve zeamet gelirlerinin ise vakıf gelirlerinin yarısından daha az olduğu göz önüne alınırsa, geleneksel kültürümüzde Osmanlı vakıflarının halka hizmet konusundaki önem ve değeri daha açık anlaşılabilir.

a. Avârız Sandıkları

Olağanüstü hallerde toplanan avârız vergisi'nin savaşlar sebebiyle devamlılık kazanması İstanbul'da ve taşrada da hayır sahiplerini "avârız sandığı"nı kurmaya yöneltti.

Avârız sandıklarının sermâyesini ya bir hayır sahibi ya da esnaf ve mahalleli arasında para toplanarak kurulan, mahalle halkının bağışları ve adaklarıyla yaşayan "avârız vakfı" sağlar.

Hastalık dolayısıyla acze düşenlere, fakir cenâzelerinin kaldırılması, cami, mescid, taş mekteplerin onarımı, ısıtılmaları, aydınlatılmaları, ve kaldırımlarla su yollarının bakım ve tamiri, imam, müezzin ve muallim ücretleri ve diğer avârız vergileri bu vakfın gelirleriyle karşılanırdı. Vakfın yöneticisi mahallenin ileri gelenleri arasından seçilir, kadı siciline kayıt edildikten sonra Padişahın beratı ile görevine resmen başlardı.

Bu vakıfların "galle"si, yâni mahsul ve kira gibi "nemâ"ları, köy halkının avârız ve ihtiyaçlarına sarf olunmaktaydı. Hatta bu vakıfların kapsamı çoğu kez geniş tutuluyor, mahallede ve esnaf loncalarında hastalık dolayısiyle çalışarak geçimini sağlamaktan âciz kalanlara yardım, fakirlerden ölenlerin techiz ve tekfini, mahallenin kaldırımları, su yolları gibi yerlerin tamirleri için kullanılabiliyordu.

Bu bağlamda düşünülürse avârız vergisinin, halkın dayanışma duygularının organize edilerek avârız vakıflarının sağlanması açısından "faydalı olduğu" bile söylenebilir.

Avarız vakfı paraları "avârız sandıkları"[6] denilen "kasa"larda saklanırdı. Dolayısıyla memleketin her tarafında sermayeleri kurulan avarız vakıfları, halkın teberruatı ve adaklariyle vücuda gelmiş avârız sandıkları vardı. Esna-

6. Gerek esnaf teşekküllerinde, gerek mahalle ve köylerde yüzyıllarca yaşamış avârız yardım sandıkları 1876-1877 Osmanlı-Rus Harbi'den sonra hükümet tarafından el konularak ortadan kaldırılmıştır.

fın veya mahalle halkından ihtiyaçları olanlara avârız sandıkları maddî yardım eder ve birbirine bağlı (müteselsil) kefaletle az bir faizle para verilirdi.

b. Sağlık Kurumları

Selçuklular döneminden beri Anadolu'da hastanelere "Dâr üs-sıhha", "Dâr üş-şifâ", "Dâr ül-âfiye", "Dâr üt-tıb", "Bimaristan", "Bimarhâne" gibi çeşitli isimler verilmiştir.[7] Diğer taraftan yalnız İstanbul'da Fatih, Süleymaniye, At meydanı, Haseki ve Üsküdar'da Dârüşşifa ve Bimaristan adıyla bilinen 5 büyük kurum vardır.[8]

İlk Osmanlı sağlık kurumu 1389'da açılan Bursa Yıldırım Darüşşifası' dır. Bunu yüzyıllar boyunca açılan diğerleri takip etti.[9]

Bu hastahanelerin vakıf olmaları, Osmanlı toplumunda sağlık hizmetlerinin parasız yapılacağı anlamını da beraberinde getirmiştir. "Parasız tedâvi" kavramının günümüzdeki anlamı dışında hastaların evlerine dönüş paraları da kendilerine verilirdi. Parasız tedâvî yapılan hastahânelerde hem hekimler, hem de hastalar arasında müslim, gayrimüslim ayırımı yapılmıyordu. Gayrimüslimler de aynı şartlarda yararlanabilirlerdi. Ayrıca "Tababette hâzık, ilmiyat (teorik bilgi) ve ameliyatta (uygulama, tatbikat, operasyon) mahir olsun da hangi din ve milletten olursa olsun" bu kurumlara tabib (doktor) olabileceği belirtilmiştir.[10] Ancak evli, bekâr ve kadın hastalar ayrılmışlardır. Yalnız kadınları kabul eden hastahâneler vardı.

Hastahanelerin mescidi, hamamı ve çamaşırhânesi vardır. İmam ve diğer görevlilerin maaşları, hastaların giydirilip doyurulmaları kadı tarafından tayin olunan mütevelli vasıtasıyla vakıf gelirlerinden sağlanmaktadır.

Medrese mimarisinde olduğu gibi, hastalara kapı ve pencereleri iç bahçeye açılan ocaklı odalar verilmektedir. Darüşşifâlar hastaların ve tabiblerin çeşitli ihtiyaçlarını karşılayacak mimarî bir kompleks olarak yapılırlardı. "Külliye" denilen bu manzume içinde cami, medrese, imâret, hamam ve mi-

---

7. Örneğin Kayseri'dekine "Mâristan, Sivas'takine "Dâr üs-sıhha", Divriği'dekine "Dâr üş-şifâ", Çankırı'dakine "Dâr ül-âfiye", Bursa'dakine "Dâr üt-tıb" (1399), Edirne'dekine "Bimaristan" (1485), Manisa'dakine "Bimarhâne" (1554) denilmesi gibi.
8. Ergin, Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi, s.22.
9. On beşinci yüzyılda Sultan II Murad (1421-1451) tarafından kurulan Edirne leprozeri'si, İstanbul'da Fatih Darüşşifası (1470), Sultan II.Bayezid (1481-1512) tarafından yaptırılan Edirne Darüşşifası (1485); On altıncı yüzyılda Karacaahmed leprozerisi (1514), (Hurrem Vâlide Sultan'ın) Haseki Bimarhanesi (1539), Manisa Bimarhanesi (1539), Süleymaniye Darüşşifası ve Tıp Medresesi (1555), (Nurbânû Vâlide Sultan'ın) Toptaşı Bimarhanesi (1583), On yedinci yüzyılda Sultanahmed Darüşşifası (1616) izledi. Uzel, a.g.e. s. 10
10. a.e.a.y.

safirhane bulunurdu. Hastaneler imâretler çevresinde bulunurlardı. Böylece hastaların yedirilmesi, giriş ve çıkışlarında misafir edilmeleri, dini ihtiyaçları ve asistan doktorların barınacakları ve ders görecekleri mahaller temin edilmiş olmaktaydı.

Meselâ Süleymâniyye Darüşşifasında 1 baştabib, 2 tabib, 2 kahhâl (göz hekimi), 2 cerrah, 1 eczâcı, 2 eczâcı kalfası, 1 ilâç kilercisi, 1 ilâç vekilharcı, 1 kâtib, 1 kapıcı, 1 kâsekeş, 2 aşcı, 4 kayyum, 2 odacı, 4 sucu, 2 çamaşırcı, 1 berber ve 1 tellâk görev yapmaktadır.

Yabancı gezginlerin anlattıklarına göre On altıncı yüzyıl sonlarında İstanbul'da herbiri 150 ilâ 300 hasta alabilen 119 hastahâne bulunmaktaydı.

Hastaların ve hekimbaşı, hekim, kehhâl (göz hekimi), müderris, muid, cerrah, kırık-çıkıkçı, eczâcı, müdür, vekilharc, kâtib, kayyum, imam, müezzin, eczâcı kalfası, edviyye dövücü, attar, ilaç vekilharcı, ilâc kilercisi, mahzen âmiri, kâsekeş, şerbetçi (sirop hazırlayıcı), ferraş, hastabakıcı, çamaşırcı, bevvab, berber, tellâk, aşçı, ekmekçi, sucu ve kapıcı gibi tüm görevlilerin görevleri ve her birinin sayıları ve verilecek yevmiye ve yapılacak diğer masraflar vakıf senedinde belirtilmiştir. Bu giderler vakıf nâzırlarıyla mütevellileri tarafından yönetilen ve devlet tarafından denetlenen vakıf gelirlerinden sağlanmaktaydı. Fatih Sultan Mehmed vakfiyesinde geniş bir müstahdem (görevli), tabib (doktor) ve cerrah (operatör) kadrosunun dökümü verilerek yapabilecekleri ve alacakları gündelikler gösterilmiştir. Kanûnî Sultan Süleyman'ın vakfiyesinde kapsam daha da genişletilmiştir.[11]

Fatih Sultan Mehmed'ten sonra bimarhane vakfeyleyenler vakfiyye'lerine hastaların rahatlarını sağlamak için çeşitli maddeler ilâve etmişler, meselâ haftanın belirli günlerinde hastaları eğlendirmek için çalgı çaldırılmasını bile istemişlerdir.[12]

Akıl ve ruh hastalarının müzikle tedavî eden bimarhâneler yapılırken cüzzâm gibi döneminde çaresiz olan bir hastalık için de cüzâmhâneler açılmıştır. En tanınmışları Üsküdar, Sıvas, Kastamonu, Kayseri ve Edirne, Bursa, Kıbrıs'ta Lefkoşe, Girit'te Kandiye kalesi dışındadır. Halk arasında "miskinler tekkesi, miskinler zaviyesi, miskinler dergâhı, mesken-i miskin, miskinhâne" gibi değişik isimlerle tanınmaları bu kurumların yaygınlığını ve yardımlaşma açısından verilen önemi de belirler. Bu yerler cüzâmın bulaşıcılığı nedeniyle şehir dışında yapılmışlardır. Cüzâmhâne bulunmayan yerlerde dış mahallelerden biri cüzamlılara ayrılır ve şehire girmeleri engellenirdi.

---

11. a.e. a.y.
12. a. e. a.y.

Hekimlerin dahiliye, göz, kulak hastalıkları, ruh hastalıkları, kırık, çıkık ve cerrahî gibi ihtisas bölümleri vardı. ilaçların hazırlanması ve tatbikinden hekimler sorumluydular. Ölenlerin eşyaları vârislerine verilir, kimsesizlerin eşyaları satılarak hastahane'ye "irâd" kaydedilirdi.

Ilıca'lar

Küçük kasaba ve şehirlerin bazılarında çermik, kaplıca, ılıca denilen banyo yapmaya mahsus yeraltı suları yahut bileşimindeki kükürt, soda ve diğer maden tuzları bulunan sıcak veya soğuk suların çeşitli hastalıklara iyi geldiği söylenen içmeler ve hamamlar bulunurdu. Genellikle birer sanat eseri olarak meydana getirilen bu tesisler hem temizlik, hem toplum sağlığı ve hem de tedavi kurumlarıdır.

c. İmâretler

İmâret mutfaklarından yapılan ekmek ve aş dağıtımlarından «amme-i fukara»'nın büyük bir çoğunluğu ile birlikte medrese öğrencileri ve geniş bir softalar zümresi faydalanmaktadır.[13]

Diğer taraftan imâretler yolculukları da kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla fikir ve mal değişimi, iletişimi; din ve kültür birliğini kurmak, yoksullara yardım, ümitsiz kişilere bir çıkış sağlamak, gibi dinî vecîbeleri sistemli ve etkin biçimde yerine getirmek yanında sosyal ilişkiler dengesinde yatıştırıcı bir rol oynamak gibi insânî gâyeleri vardır.[14] Ancak imâret'in amacı "kurbet ve Allah rızası" olduğu ve vakfiye tarzında yapıldıkları için "Sultanın nâm ve şânını her tarafta yayarak siyasî kudreti arttırmak" amacına bağlı oldukları düşünülmemelidir.

İmâret sistemi etrafındaki hayır, şefkat, sıhhat, ilim ve temizlik kurumlarıyla, özellikle küçük şehirlerin gelişmesinde önemli katkıları olan bir kompleks'tir.

---

13. Örneğin Sultan II.Bayezid İmâreti'ne ait vakfiyenin tevzi cetvellerinde "mu'îd (müzakereci)"ler, «müsta'id tâlib-i ilm'ler»(yetenekli öğrenciler), «ilmiyle amel ider âlimler» zümresi ve softalar birlikte yer almaktadır.
14. "İmâretler, seyahatleri ve dolayısiyle fikir ve mal mübâdelesini, din ve kültür birliğinin tees-süsünü kolaylaştırmak, Sultanın nâm ve şânını her tarafta yayarak siyasî kudreti arttırmak; açlıktan ölmek tehdidi altında ahlâk ve cemiyet nizamı için tehlikeli hareketlere sürüklenecek olan ümitsiz kişilere bir sığınak teşkil ederek, büyük şehirlerin sosyal münasebetler nizamında yatıştırıcı bir rol oynamak ve nihâyet, insanlara şefkat ve yoksullara yardım gibi insanî ve dinî

"Hayrat" Hizmetlileri

Fâtih Cami'i kadrosunda 1 hatib, 2 imam, 12 müezzin, 6 kayyum, 4 kandilci ile kütüphâneci, bahçıvan, helâ hademesi, denetçi gibi zarurî personelden başka; 20 aded her biri «kelime-i tevhid»i her gün 3.500 kerre tekrar edecek "müsebbih"(tesbih eden), 20 nefer hergün Kur'andan bir cüz' okuyan "cüzhan hafız", 6 "musallî" (salâ verici) ve 10 "devirhan hâfız", 2 buhurcu, (her biri her gün 1000 def'a. "Allâhümme salli 'alâ.." deyen) 10 salâvatcı ve bir mu'arrif (du'acı) mevcuttur. Aynı gekilde gece ve gündüz fasılasız olarak Kur'an okunmasını temin için, Fâtih Sultan Mehmed'in Türbesi'nde (üç ayrı ekip halinde çalışan) 36 hâfız ve zevcesinin türbesi için 30 hâfız vazifelidir.

Sultan II.Bayezid'in Edirne'deki imâretine âit câmi'in kadrosunda da, 1 hatib, 2 imam, 4 müezzinden başka; 30 hafız, 10 devirhan, 5 en'âm okuyucu, 1 hoşhân (Peygamberin medhiyelerini okuyan) ile birlikte her gün her biri sabah namazlarından sonra 10.000 kere "lâ ilâhe illallah" diyecek 7 nefer «mühellil» ve yine her biri aynı şekilde 10.000 def'a "allahümme salli 'alâ.." diyecek 7 salâvatcı mevcuttur.

Süleymâniye camiinde de imam, hatip, kayyûm, kandilci ve süpürücü gibi zarurî hizmetlilerden başka, 24 mûezzin, 10 «devirhân», 30 ar kişilik dört gurup halinde devamlı olarak çalışan 120 «cüzhân», 41 En'âmcı, 20 «mühellil», 10 salavâtcı ve 6 «musallî» mevcuttur. Padişahın türbesinde (Kur'an'dan «cüz» okumakla vazifeli) 90 «cüzhân» ve 40 hâfız, Hürrem Sultan'ın türbesinde de aynı işlerle görevli 90 kişilik bir «cüzhân» kadrosu vardı.

İmâretlerin muhtelif tesislerinde, meselâ, Fâtih İmâreti kadrosundan maaş alan vazifelilerin sayısı 496 yı bulmaktadır ve bu 496 kişinin 95'i câmi'de vazifelidir. Geriye kalanlardan ancak 36 sı imâretde, 30'u dârüşşifa'da vazifelidirler ki, ekmekçi, aşçı, doktor, ilâç hazırlayan bulaşık ve çamaşır yıkıyan, kapıcı gibi imâretin türlü sosyal yardım hizmetlerini bilfiil temin eden bu kadroları son derecede lüzumlu saymak icab eder. Aynı biçimde, 8 medresenin (Sahn-ı Seman Medreseleri) mensuplarının sayısı da 186'yı bulmaktadır. [15]

---

vecîbeleri sistemli ve müessir bir şekilde yerine getirmek gibi gâyeleri vardır."Barkan, İktisat Fakültesi Mecmuası, c.23, s. 1-2, s.284.

15. Barkan, a.g.e. s. 286

d. Tavhaneler, Kervansaraylar, Meşruta'lar

İslam kültüründe yolculuk ve yolcuların özel yeri vardır. Her müslüman ömründe en az bir kere Hac yolculuğu yapmakla mükelleftir. Üstelik Kuran'da zekâtın verilebileceği kimseler arasında "ebnâ-yi sebil" (yolcular) da bulunmaktadır. [16]

Tavhane "parasız kalınan otel veya misafirhane"dır. Uzun bir süre yolculuk ederek yollarda eziyet ve sefâlet çekmiş olan garibe ve fakir kimseler şehirlere ve kasabalara ulaştıklarında bu kurumlarda ağırlanır, üç gün yer, içer ve yatarlardı. Bunlar bu süre içinde "misafir" sayılır, kendilerine "taba ve takat" gelir, şehirde yerleşecek bir yer bulurlardı.[17] İlk dönemlerdeki "tavhaneler"in camilerin "son cemaat" yerlerinde olduğu anlaşılıyor.[18]

Hayvan ve eşyalarıyla yolculuk yapanları ağırlamak için yapılmış Vakıf kervansaraylarında konaklama, yem ve yemek bedava olurdu.[19] Ancak buradaki konaklamanın uyulması gereken örf, adab ve kuralları vardı.

Meşruta'lar görevlilerin parasız yararlanmalarına tahsis edilmiş bugün "lojman" dediğimiz türden yapılardır. Görev mahallerinin civarında ve imâretlerin çevresinde yapılırlardı. Şehirde bir süre kalacak olan görevlilerin yerleşim sorunlarını çözümlerdi.

e. Arastalar, Kapalı Çarşılar, Bedestenler

"Arastan" Farsça "süslemek" anlamına gelmektedir. İmâretlerin etrafında bir ölçüde sıralı ve sistemli yapılmış dükkanlar mimari bir çevre süslenmesi niteliğinde olduklarından bunlara da "arasta" denildiği anlaşılıyor.[20] Sultanahmed Camii etrafında tamir edilen dükkanlar, Veznecilerde Kuyucu Murad Paşa külliyesi önündeki sıra dükkanlar da "arasta"dır. Şehzâde Cami'i civarında eskiden "Direklerarası" adıyla bilinen yer başlangıçta bir "Terlikçiler Arastası" idi.[21]

Arastaların önündeki yolların üzerleri genel olarak açıktır. Dükkanların önündeki yolların üzerleri tonozlarla kapatılırsa "kapalıçarşı" meydana gelir. Bu tür çarşılar "büyükçarşı, kapalıçarşı" dediğimiz ve ana caddesi Baye-

16. Tevbe Sûresi âyet 60
17. Ergin, age. s.23
18. a.g.e, s. 24
19. Ortaylı, Türkiye İdare Tarihi, s.237
20. Ergin. a.g.e, 38
21. a.e.a.y.

zid ve Nuruosmaniye Camileri arasında bulunan çarşı gibi zaman içinde ticari isteklere paralel olarak organik biçimde gelişebilir.[22]

Ancak Eminönü'ndeki Mısırçarşısı'nda olduğu gibi belirli mimari bir plana bağlı ve değiştirilemez biçimsel nitelikli de olabilir.

Bedesten, kıymetli eşyanın satıldığı bir kapalıçarşıdır. Kapalıçarşı içinde "Cevahir Bedesteni, İç Bedesten" gibi ayrıca kapıları olan bir kaç sokak veya özel bölümler de vardır.

f. Ticaret hanları

Hanlar arasta ve kapalı çarşıların civarındaki ticareti yoğun semtlerde yapılırlar. Eski hanlar oturmak ve yatmak için olduğu kadar alışverişe de yararlardı.[23]. İstanbul'da "çarşı" mahiyetinde 468 han vardı.[24]. Bunlar arasında bugüne kadar gelebilmiş veya yahut yok olmuş 102 adedinin isimleri ve yerleri bilinmektedir.[25] Kare yahut dikdörtgen biçimli Osmanlı hanlarının plan prensipleri beş yüzyıl boyunca bozulmamıştır. Şehir yollarının organik topografyasına uygun biçimler alabilecek taş yapılardır.İki veya bazan üç avlu olabilir. Zemin katlar ardiyye'dir. Üst iki kat (ender olarak üç kat) odaları "ticarethane"lere ayrılmıştır. Avluya bakan odaların önünden galeri bulunur. Üst kat galeri tonozla örtülüdür. Kullanım olarak yolcu hanları, ahırlı ve ahırsız hanlar, misafirhane hanları ve ticaret hanları olarak sınıflandırılabilir. Tüccarların gecelemeleri için yapılmış olanlarına "hacegan hanı", kırsal kesimden göç eden işsizlerin kaldıklarına da "bekar odaları" denilmektedir.

Ticaret hanlarının en önemli özelliği gecelenmeyişidir. Genellikle her han bir ticaret veya iş koluna ayrılmıştır. Örneğin İstanbul'da Çuhacı, Sofçu, Pastırmacı, Astarcı, Sarraf, Kebancı, Kuşakçı, Çorapçı, Perdahçı, Sepetçi, İğneci, Kaşıkçı, İplikçi, Sabuncu, Şekerci, Yelkenci hanları isimleriyle anılan hanlar bu türdendir.[26] Diğer taraftan külliyelere (imâretlere) dahil vakıf hanları da vardır.

Bununla beraber İstanbul'da bazıları Valide Hanı, Vezir Hanı, Çuhacılar hanı gibi büyük ve meşhur olmak üzere, içlerinde tüccarların, sarrafların ti-

---

22. Örneğin İstanbul Kapalıçarşısı 67 sokak, 3000 dükkan, çarşı ile içerden iltisaklı (bağlantılı)13 büyük Han'dan oluşmaktadır. a. g.e. s.39.
23. a.e.a.y.
24. a.ge.40
25. Gürün, Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanlar Mimarisi, s. 27-32
26. Gürün, a.g.e. s. 76-79

carethaneleri de bulunan irili ufaklı 40 adet han vardı. Bu hanlarda 2500-3000 kadar yolcu ve bekâr oda tutarak kalabilirdi.

4. GAYRİMÜSLİM VAKIFLARI

İstanbul'un fethinden sonra ibadethaneler, onlara bağlı hayır kurumları ve bostanlar gayrimüslim vakıflar yoluyla Rum ahâlinin elinde kalmakta devam etti. Osmanlı reayası olan gayrimüslim toplulukların yararlandıkları "kendi kilise ve havralarına âit kuruluş ve vakıflarını gözetilmeleri ve korunmaları hakkı" yeni fethedilen ülkelerin gayrimüslim ahalisi ile devlete vergi vermeyi kabul etmiş olan örneğin Rodos, Sakız adaları ve Dubrovnik Cumhuriyetlerinin ahalisi gibi komşu Hıristiyan hükümetçiklerin halklarına da tanınmıştır.

D.

LONCALAR

On üç ve On dördüncü yüzyıllardaki Âhi hareketi, Osmanlı şehirlerinin hepsinde flama, bayrak gibi ayırıcı alâmetleri de bulunan güçlü esnaf teşkilatı biçiminde devam etti. Osmanlı devletinde ticaret hayatı serbest rekabete değil, karşılıklı denetim, yardımlaşma ve imtiyaz usûllerine dayanıyordu. Üretim de geleneklere bağlı olarak yapılmaktaydı. Nitekim gelenekler esnaf teşkilatı içindeki hiyerarşinin de bir bakıma garantisi olarak kabul edilmiştir.

İslamî cemaat nizâmına dayalı Osmanlı toplumunda loncalar, tarikat bağlantıları ile bireyin ekonomik yaşam içinde denetlenebilmesini daha kolay sağlıyorlardı. Rekabet ortamı bulunmayan bir ortamda meslek sahiplerinin yaşayabilmek için lonca içinde bulunmaları zorunludur. Başka bir deyişle âhilerin bağımsız davranışlarına loncalarda rastlanmaz. Fütüvvet ve Ahiliğin izleri, ancak mistik tarikat törenlerine benzer şekilde yapılan mesleğe kabul ve derece yükseltme törenlerinde görülür.

1. "İLK USTA" KÜLTÜ

Aslında lonca sisteminde İslam Osmanlı esnaf kültüründeki "ilk usta kültü" hâkimdir. Dolayısıyla sanat kollarının her birinde ustalar zincirinin başlangıç aldığı ulaştığı bir "pîr" bulunmaktadır. Örneğin ilk usta, kendisine Cibril-i Emin vasıtasile ekincilik sanatı öğretilen Adem Peygamber'dir. Daha sonra Allah tarafından diğer peygamberlere de birer sanat öğretilmiştir.[1]

Dolayısıyla her meslek ve sanat kolunun "pîr" denilen bir "ilk usta"sı, kendi simgesi sayılan bir sancağı ve içlerinde en dürüst, bilgili ve hürmete değer olanı, üstad-reis olup, kendisine "ahî" denilen lonca şeyhi vardır. Eğer birden fazla meslek bir arada ise lonca reisi olan «ahî»lerden birisi hepsinin reisi olup, kendisine de «ahî baba» denililirdi.

Esnaf ve sanatkârların davranışları, giyinişleri hatta yaşayışları bağlı oldukları loncaların "pîr"lerine kadar uzanan gelenekleri, töreleri ve törenleri ile sınırlandırılmıştır. Lonca'nın "pîr"den başlayan hiyerarşisi vardır. Yamaklıktan başlayarak bir üst dereceye geçebilmek için daima gerekli beceriyi kanıtlamak gerekiyordu. Her aşama geçilirken yapılan geleneksel törenler yeni başlayanları lonca gelenekleri konusunda da eğitiyordu. Kalfalık için usta muvafakati yeterli ise de ustalık için loncanın da onayı gerekiyordu. Çünkü yalnız ustalar lonca içinde yer alabilmekteydi.

Örneğin esnâf-ı paşmakçıyan (çizme, postal ve ayakkabıcılar)'ın pîri Muhammed Ekber-i Yemenî; saatçiler'in pîri Hazret-i Yusuf ; kaynakçılar, kılıç, kama, tüfeng, tabanca, zırh, üzengi, gem, mıhçıyan ve mismaran (çivi yapanlar) gibi her türlü demir işleyenlerin pirleri Hazret-i Dâvud; her türlü fişeng imal edenlerin pîri Çemşîd idi.[2]

---

1. Sair Peygamberlere de birer kâr ferman olundu. Hazret-i Şia kazaz ve hallaç idi; Hazret-i İris yazıcı ve terzi idi; Hazret-i Nuh dülger idi; Hazret-i Huda tüccar idi; Hazret-i Salih deveci idi; Hazret-i İbrahim Haleb'de sütcü idi, sonra Mekke'de Kâbe'yi yapmağa memur olduğu cihetle mimar oldu; Hazret-i İsmail avcu idi; Hazret-i İshak çoban idi; Hazret-i Yakub Sofi idi; Hazret-i Yusuf zindanda saat yapardı, sonra melik oldu; Hazret-i Eyüb sabrederdi; Hazret-i Şuayib ibadet ederdi; Hazret-i Musâ Çoban idi; Hazret-i Harun vezir idi; Hazret-i Zül'küfl ekmekçiydi; Hazret-i Lût müverrih idi; Hazret-i Üzeyr bahçivandı; Hazret-i İsmail tercüman idi; Hazret-i İlyas çulha idi; Hazret-i Davud cenk âleti için cebe yapardı; Hazret-i Süleyman hurma yaprağından zenbil örerdi, Halife ve Emîr'di; Hazret-i Zekeriyâ zâhid idi, rüya tâbir ederdi; Hazret-i Eremiya cerrahdı; Hazret-i Danyal remilci idi; Hazret-i Lokman hekim idi; Hazret-i Yunus balıkçı idi; Hazret-i İsa seyyâh ve bekârdı. Sonra Hatem ül-enbiya Muhammed ül-Mustafa Efendimiz gelip Hatice-i Kübrâ'nın malı ile Şam kurbinde Buğra şehrine ve gayri beldelere varıp ticaret ederlerdi ve mücâhid-i fîsebilillâh idi. Gökyay, Seyahatnâme, s. 210, 226-285
2. a.e.a.y.

a. Lonca Şeyhi

Lonca şeyhi genellikle meslekte başarılı olmuş ve varlıklı üyelerden biridir. İşyerleri arasında bir dükkanın üzerinde kendisi için ayrılan toplantı odasında iş kolunu yönetir, toplantılar yapar. Esnaf şeyhinin yürüttüğü meslekî rolü, kendisinin dinî, siyasî saygınlığını da arttırıyor ve belde yönetiminde itibarî bir yer sağlıyordu. Şeyh'ten sonra gelenler kethüda ve yiğitbaşı'dır. Kethüda hükümetin tanıdığı ve resmî görevlilere karşı doğrudan sorumlu geniş yetkilerle donatılmış kişidir. Nitekim kadı ve muhtesib'ler, bazı kararları kethüda ile birlikte alırlar.

Bir yıl için seçilen kethüda'nın yardımcısı yine esnaf arasından seçilen ve kadı tarafından onaylanan "yiğitbaşı"dır. Lonca üyeleri içinden gelmesi sebebiyle mesleğin yakından bildiği sorunlarını kethüdaya aktarmakta ve diğer taraftan da kadı'dan gelen kararları üyelere iletmektedir. Bazı kalabalık loncalarda ihtiyaca göre birden fazla yiğitbaşı olabilir. Başka bir deyişle her hirfetin (veya lonca'nın) başında bir şeyh, bir kethüda, bir veya birkaç yiğitbaşı bulunur. Bunlar hirfet'i temsil eden gedikli ustalar tarafından seçilir ve kadıya tasdik ettirilerek şeriye siciline işletilir. Devletin bu yöntemle vergi toplanması, fiyat politikası, ham madde ya da üretimin miktar ve kalitesi gibi ekonomik ve teknik yönlerden esnaf loncalarını kolayca denetleyebileceği açıkta görülüyor.

Önceleri "ahî baba" adı ile anılan "şeyh"lerin On yedinci yüzyıla doğru etkinliği azalmağa başladı. Eski disiplinin kaybolduğu dönemde artık şeyhler meslek loncalarının lider ve etkin kişisi olmaktan uzaklaşmışlardı. Şeyh, mesleğe kabul sırasında veya özel günlerde yapılan töreni yöneten, törende dua eden kişi olmanın ötesine geçememiştir. Törenler ise dinî anlam taşımaktan çok, geleneksel hâle gelmiştir. Ancak gelenekler sonuna kadar terk edilmemişlerdir. Herşeye rağmen esnaf şeyhlerinin şehir yönetiminde dinî, siyasî ve meslekî saygınlığı vardır. Şeyhin ölümü halinde meslek üyeleri toplanarak yeni şeyhin seçim işini kısa zamanda tamamlamak zorundaydılar.

b. Kethüdâ

Şeyhten sonra gelen "kethüdâ" ustaların kendilerine yetki devrettiği, çarşının düzeni, güvenliği, ham madde taksimi, ürünün pazarlanması, çırağın kalfa ve usta olma törenlerini düzenleyen, üyeler arasında çıkan anlaşmazlıklarda uzlaşma sağlayan görevlidir. Devletin esnafla ilişkilerini sağlar.

Ancak On yedinci yüzyılda şeyhin konumunun dinsel ağırlık kazanması üzerine, esnaf loncalarında ustalar arasından seçilen kethüdâ loncanın gerçek reisi durumuna yükseldi. Seçimi kadı tarafından tasdik edilerek Şer'iye siciline de işlenen kethüda, devlet ve lonca üyeleri tarafından "resmen" tanınan tek kişidir. Lonca heyetinin kararıyla yolsuzluğu tesbit edilen esnafa "darb" cezası uygulatabilirdi. Falaka ve değneği herkesce görülebilen bir yerde asılı dururdu.

Kethüda'nın yardımcısı ve esnaf arasından seçilen yiğitbaşı lonca üyelerine yakın olması sebebiyle sorunları kethüdaya aktarması, devletten gelen kararları da üyelere bildirmek görevini üslenmiştir.

2. HİYERARŞİ

Lonca hayatında törenler ve hiyerarşi çok önemlidir. Lonca toplantılarına yalnız ustalar ve mesleğin ihtiyarları (emeklileri) girebilir. Çıraklar ve kalfalar çağırılmazlarsa gelemezlerdi. Toplantılarda yaşlılar minderlerde, gençler zemin üzerinde diz çökerek otururlardı.

Çıraklar her şeyden önce lonca gelenekleri konusunda da eğitilir. Çırağın kalfa olabilmesi ustanın muvafakati yeterliydi. Ustalığa geçiş ise hem usta ve hem de loncanın onayı ile gerçekleşirdi. Kalfalığa ve ustalığa geçişte geleneksel "şed bağlama" törenleri yapılırdı. Ancak gedik usulünde dükkan sayısı sınırlı, olduğundan yeni ustaların bağımsız çalışabilmesi her zaman mümkün değildir.

Gerekli ham madde sağlanması, işlenmesi ve pazarlanması, esnafın arasına yabancıların karışmaması, üretim biçim ve hacminin gelişi güzel değiştirilmemesi için gelenekler yanında On yedinci yüzyılın başında yapılmış tüzükler, kurallar da vardır.

Esnaf çarşıda genellikle mesleklerinin adı ile anılan sokakta çalışırlar. Ham madde ve malzeme şeyh, kethüda ve yiğitbaşına teslim ve yine onların eli ile taksim edilir. Ancak dükkan sayısı artmasını engelliyen kurallar düzenin gelişmesine yararlı olamıyordu. Zaten devletin koruma tedbirleri esnafın daha fazla kazanç elde etmesine de imkân tanımamıştır. Birden fazla dükkan sahibi olmak veya kentin başka yerinde dükkan açmak gerek devletin gerek lonca meclisinin iznine tabidir.

3. DİSİPLİN CEZALARI

Bu bağlamda kethüda ve yiğitbaşıların görevlerinin esas itibariyle esnaf ve sanatkârlara sıkı kurallar ve disiplin cezaları uygulayarak rekabeti önlemek, üretimi belirli bir sınırda tutmak olduğu anlaşılıyor. Nitekim uygulanan kurallar da bu amacı belirlemektedir:

- Üretimde uygulanacak kuralları belirlemek ve geçerli kılmak.[3]
- "Hammadde temin ve dağıtımını adalet üzere yapmak"
- "Terk-i edeb edenleri tenbih ve te'dib etmek"
- "Hamdest olanların mutadınca haklarından gelmek"

Disiplini sağlayacak cezalar da şöyle sıralanabilir:

1. Öğüt verme: Esnaf ahlakına aykırı davranışlarda bulunanlar çağırılarak nasihatta bulunulur.

2. Cereme (cerîme): Satış veya mübadelelerde usul-i kadimeye aykırı davrananlar, ayıplı mal satanlar, haksız kazancı nakden veya aynen iade ettikten başka, ikramlar yaparak masrafa girip bir nevi maddi tazminat sayılabilecek "cereme" öderlerdi.

3. Dükkan kapatma: örf-i kadim'e aykırı davranmakta israr edip tekrarlayanlar, bilerek ayıplı mal satanlar lonca kararı ile teamülen 3 günü geçmeyen dükkan kapama cezası verilirdi.

4.Hak mahrumiyeti cezası: Loncaların tekelinde bulunan ham veya yarı işlenmiş maddelerin esnafa dağıtımı ya da toptan ve müzayede ile satılan üretimden pay ayırmama gibi esnaf'a mahsus bazı maddî ve malî imkânlardan yararlanmayı geçici olarak kısıtlamak örgütün yetkileri içindedir.

5.Dayak cezası: Uygulanmasından ziyade korkutucu nitelikte olduğu örgütlerin kethüda odalarınının duvarlarına asılı falaka değneklerinin bulundurulmasından anlaşılmaktadır.

7. Sosyal ve ekonomik dışlama: Islah olmayanlara uygulanan en ağır cezalardan biridir.Haklarından mahrum etmekle beraber, esnaf sandıklarından faydalandırılmaması, lonca dışı imiş gibi muamele görmesidir. Bu cezalandırma türü ıslah olmayan ve kusur ve suçunda ısrarlı olan esnaf ve sanatkara uygulanırdı.

8. Esnaf teşkilatından çıkarma: Hile ve örf-i kadim'e uymamayı adet haline getirenlerle, hırsızlık, namusa göz koyma ve adam öldürme gibi ağır suç işleyenler "târik-i hirfet" sayılır lonca'dan kovulurdu.[4]

---

3. Ergene, a.g.e. s. 1274
4. Öneş, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Esnaf, s. 67

BÖLÜM IV
TOPLUM

A.

NÜFUS

Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Türkler arasında, çok eski zamanlardan beri köy hayatına, hatta şehir hayatına geçmiş halk bulunmaktadır. Bunlar yeni geldikleri yerlerde de aynı hayat şartlarını devam ettiriyorlardı. Köylüler derhal köyler kurarak ziraî üretime başlıyorlar, şehirliler şehirlere yerleşiyorlardı[1]. Bununla beraber "göçebelikten yerleşmeye" geçişte ilk durak şehirden çok köy'ler olmuştur.[2]

1. İSKÂN (YERLEŞTİRME) SİYÂSETİ

Osmanlı Devleti'nin iskân siyâseti, yer ve yurd değiştiren göçebe Türk oymaklarının kalabalık nüfuslarına askerî istilalarla boş toprak bularak yeni ülkelerde vatan kurma eylemi olarak görülmemelidir. Nitekim özellikle Rumeli'de Sırbistan, Arnavutluk ve diğer yerlerin fethi sırasında toprak arayan büyük kütleler görülmediği gibi,[3] tam aksine Devlet göç ve yerleşme

1. Köprülü, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, s. 51.
2. Anadolu'nun köylü çehresini zamanımıza kadar koruması bir tesadüf hatta ekonomik zorunlulukların ifadesi olmayabilir. Kuban, a.g.e. s. 61
3. Yukarı Makedonya ve Teselya'da yerleşenler de küçük gruplar teşkil etmekte idiler. Orhonlu, a.g.e. s. 27

hareketlerini belirli iskan yöntemlerinin ilke ve kurallarını uygulayarak yapmaktadır.

Osmanlı Devletinin iskân politikası ziraî ekonomiye bağlı olan toplumda üretimin düşmemesi ve eski yerleşim merkezlerinde kayıtlı olan vergi yükümlülerinin azalmaması için bir yandan nüfusun yerinde kalmasına çalışırken, diğer taraftan zorunlu göçler sonucunda yeni kasaba ve şehirlerin kurulmasını, yahut nüfusu artan köylerin gelişerek kasaba olmalarını teşvik ediyordu. Bu maksatla yeni kurulan şehirler "tekâlif-i divâniyye ve avârız-ı örfiyye ile ulak"tan muaf tutulmuşlardı.[4] Yerleşim merkezlerine göç edenler ancak on yıldan fazla bir zaman geçtiği takdirde o yerleşim merkezinin "raiyyeti" sayılıyorlardı.[5]

Bu yerleşim politikası içinde "konargöçer toplulukları"nın da yerleşim bölgeleri belirlenmişti. Hatay, İçel, Çukurova ile Doğu ve Batı Anadolu'daki yörüklerin bulundukları bölgelerdeki Dülkadirli, Tacirli, Kızıllı, Kırık, Kılıçlı, Döğer, İlbeyli, Millî, Bektaşlı ve diğer konargöçer oymaklarının "kışlak ve yaylak" olarak yaşayacakları yerler "kanunnâme"lerle gösterilmişti.

Diğer taraftan göçlerin önlenememesi sonucunda büyük yerleşim merkezlerine nüfus akımı başlamıştır. Bununla beraber göçler bireysel (ferdî) ve toplu göçler olarak farklılaşır.

a. Kolonizatör Dervişler

Osmanlı devletinin Rumeli'deki ilk ilerleme evrelerinde, boş ve ıssız bölgelerde yerleşip oralarda faaliyet merkezî olan zaviyeleri kurup çevrelerini iskan ettiren, hatta pek çok köylere isimleri verilmiş olan bu dervişler âdeta bir tür kolonizasyon biçiminde iskan hareketi oluşturuyordu. Fetihler sırasında Ordu'yla beraber ya da daha sonra gönderilen oymaklar veya sürgünlerle gelen dervişlerin boş yerlerde kurdukları zaviyelerin etrafında yapılan oluşan yerleşmelerle köyler meydana gelmekteydi. Köylerde zaviyeler mensup oldukları tarikati temsil etmekle beraber bir kültür merkezi durumundaydı. Bu zaviyelerin şeyhliği zamanla devletin de bazı konularda faydalandığı fahrî bir memuriyet şekline girmiştir.

4. Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım. s. 5
5. a.g.e. s. 6

b. Arazî Vakıfları

Osmanlı Devleti'nde yeni fethedilen ülkelerin iskan ve imarı için öteden beri idarî ve malî bakımdan bağımsız kurum olan arazî vakıfları yöntemi uygulanmaktadır. Bu yöntemle bataklık ve ıssız yerlerde önce vakıf bayındırlık yapıları meydana getirildikten, yine vakıf yolu ile örneğin çorak arazide sulama tesisleri ve ziraî iyileştirmeler yapıldıktan sonra buralar yerleştirilmek üzere sürgün, konar göçer halk gönderilmektedir. Bunlar "resm-i bennak ve caba ve avârız-ı dîvaniye ve tekâlif-i örfiye"den muaf tutulmaktadır. Diğer taraftan yeni iskan ettirilen ahalinin işçi, tüccar, esnaf ve sanatkar gibi çeşitli kesimlerden olmasına çalışılmaktadır.[6]

c. Sürgün'ler

Özellikle yeni fetholunan bölgelerin yalnızca Ordu tarafından "işgal" edilmiş durumundan kurtarılıp fiilen sahiplenilmesi ya da henüz iskân edilmemiş ıssız bölgelerin şenlendirilmesi amacıyla "sürgün" olarak isimlendirilen sistemli ve zorunlu bir göç ve yerleştirme yöntemi uygulanmaktadır.

Devlet "avârız-ı dîvaniye" biçimindeki yetkisinin sanki doğal bir uzantısı gibi, âdeta "insan üzerinden alınan vergi" biçiminde gerekli görüldüğünde reaya'yı kalıcı olarak yerleşmek üzere belirli bölgelere kitleler hâlinde gönderebilirdi.

Böyle durumlarda köy ve kasabalar hane sayılarına göre on'da bir (veya iki) hane olmak üzere "sürgün" çıkarmak zorunda bırakılırdı. Örneğin Rodos ve Kıbrıs adaları feth edildiği zaman, adaların şenlendirilmesi için Anadolu halkından sürgün yapılmıştı.

Bu bağlamda İstanbul'un alınışından sonra Anadolu'dan Müslüman nüfus ile birlikte fethedilen yerlerden, örneğin Trabzon'dan şehrin bütün Rum ileri gelenleri, Kırım ve Kefe'den getirilen 40.000 Ermeni (Anadolu'nun muhtelif yerlerine ve) Edirnekapı, Balat ve Gedikpaşa'ya, daha sonra Yavuz Sultan Selim Çaldıran seferinden dönerken Doğu vilayetlerinden getirilen Ermeniler Samatya taraflarına yerleştirilmiştir. Kanunî Sultan Süleyman döneminde Budin Kalesi alındığında, Hıristiyan ve Yahudiler arasından istekli binlerce ailelenin çoğu Yedikule çevresine yerleştirilmiştir. Yahudilerin bir kısmı da Selanik'e, Belgrad'ın alınmasından sonra Sırplı halk kısmen Yedikule civarında, kısmen Büyükdere Belgrad Ormanları denilen bölgede kurulan köye yerleştirildiler.

---

6. Orhonlu, s. 28

Ancak sürgünlerin devamında aynı bölgelere reaya'nın gelmesini sağlamak için özellikle toprak sıkıntısı çekenlerin için arazinin münbit olması, üstelik her meslekten iş yapacak sağlam insanlar gelmesini sağlamak gereklidir. Oysa alışılmış düzeni bozup sürgün gitmek çok zor olduğundan çok az gönüllü sağlanabilmektedir. Hatta bazı köyler sürgün emrinden kaçındıkları için etrafa dağılmışlardı. Sürgün göndermek zorunda kalan yerler ise işsiz veya işe yaramaz kimseleri seçtiler. Böylece "sürgün" sözcüğü çağdaş Türkçe'deki ağır suçlara verilen bir ceza anlamını aldı.[7]

Evlâd-ı Fâtihan

"Evlâd-ı fatihan" adıyla Konya, Aksaray ve civarından seçilerek gönderilen Anadolu aileleri "Yörük vilayetleri" olarak bilinen Manastır, Florina, Ustrumca, Tikveş, Serez, Vodina, Drama, Yenice, Pirlepe kentlerine ve kasabalarına yerleştirildiler. Bunlar geliş yerleri sebebiyle yerli halk tarafından "Konyar" diye anıldılar.

On yedinci yüzyıl sonlarında Osmanlı Devletinin aşiretleri iskân ettirme, yerleşik duruma geçirme girişiminden sonra Rumeli yörükleri de zamanla "Evlâd-ı Fatihan" olarak anılmaya başlandı.

d. Derbendcilik

Derbendcilik de diğer bir sistemli iskan yöntemidir. Derbendci olarak tayin edilenler, askerî ve ticarî yolların muhafazası ve halkın emniyetini sağlamak için gördükleri hizmetler karşılığında "avârız-ı divaniye" ve "tekalîf-i örfîye"den bağışıktılar. Dolayısıyla Osmanlı ülkesinde binlerce köy derbendcilik (ve geçitcilik, suyolculuk, köprücülük gibi geri hizmetler) yapmaktadır. Ancak On altı ve On yedinci yüzyıllardaki buhranlar derbendcilik, köprücülük gibi hizmetleri yapan bu köylerin dağılmalarına ve boşalmasına sebeb oldu.

Bu sefer "derbendci" ve "geçitci" teşkilatlarını canlandırmak için bu görevlere tayin edilenler konar-göçer oymak mensubları ve topraklarını kaybetmiş köylüler gibi işleyecek arazîsi olmayan reaya arasından seçildi. Bu yeni örgütlenmede konar-göçer'lerin, topraksız köylülerin derbendlere gönderilerek oralarda iskan edilmeleri, kendilerine mesken inşa edebilmeleri ve

7. Nitekim Kıbrıs'a sürgün olarak 1712 de İçel, Alaiye ve Teke dolaylarında eşkıyalık yapan Yörükler gönderildiler. Orhonlu, a.g.e. s. 29

ziraat yapabilmeleri için toprak verilmesi aslında bütünüyle bir iskan siyaseti oluşturmaktadır. Onları bir derbend başına yerleştirerek arazi veren, vergiden muaf tutan Devlet, karşılığında hem derbendcilik hizmetini sağlıyor, hem de az zaman sonra birer köy haline dönüşen bu yerleşimlerle ıssız bölgelerin bir iç iskan meselesini çözümlemiş oluyordu.

e. Konar- Göçer'ler

Şehir ve köylerde yerleşmiş topluluklardan farklı bir yapıya sahip konargöçer'ler, Merkez'in denetiminden hemen hemen bağımsız olmakla birlikte, devletin kendileri için düzenlenmiş kanunları vardır. Örneğin On dört ve On beşinci yüzyıllarda konar-göçer aşiretlerin büyük bir kısmı, yeni fethedilen ülkelere yerleştirilerek bu yörelerin Türkleştirilmesinde kullanılmıştır.

Mevsimlere bağlı hareketleri sırasında toplumun yerleşik düzenine ve tarıma zarar vermemeleri için, aşiretler büyükbaba, oğul ve torun olarak büyük bir aile oluşturan irsi reislerinin önderliğinde mevsimden mevsime "yaylak" ve "kışlak" arasında hareket ederlerdi. Aşiretlerin sürüleriyle birlikte kışları geçirmek için konakladıkları, az kar düşen ve bol ot bulunan, bol güneş gören, don tehlikesi olmayan dağ yamaçları ve vadiler "kışlak" olarak seçilirdi. İlkbahar gelince hayvanları otlatmak için yayla (yaylak) adıyla anılan yüksek yerlere göç edilirdi. İklim şartlarının uygun olduğu bölgelerde sonbahara kadar yayla'da kalınırdı. Göçebe boylara tahsis edilmek üzere sınırları önceden belirlenmiş bu kışlak ve yaylalar için devletçe kira alınırdı. Başka bir deyişle sürekli bir yaylak-kışlak hareketi (transhumance) içinde olmalarına rağmen tam anlamıyla göçebe sayılamazlar. Böylece yaylakta hayvancılıkla uğraşırken, kışlıkta tarımı tamamlayan bir düzeni sağlarlar. Dolayısıyla kapalı bir ekonomi değil, tarım ve zanaat üretimini tamamlayan sosyal işlevleri vardır.

Aşiret toplulukları Van gölünün güneyinde; Diyarbakır bölgesinde; Maraş ve Sivas arasında; Bozok, Kızılırmak ağzında; Toroslar'da çok geniş alanlar üzerinde büyük konar ve göçer toplulukları olarak yaşıyorlardı.

On altıncı yüzyıl Osmanlı ülkesindeki göçebe Türkmen toplulukları arasında özellikle Halep ve Bozulus Türkmenleri önem taşıyordu. Halep Türkmenleri'nin oymak ve boyları kışları genellikle Halep bölgesinde, yazları ise Uzunyayla ile Sivas' in güney kesimlerinde geçirirlerdi. Bozulus Türkmenleri ise Mardin'in güneyinden Fırat kıyısındaki Deyrü'z-Zor'a kadar uzanan yarı çöl bölgelerinde kışlar, yaz aylarında ise Diyarbakır, Erzincan ve Erzurum yöreleri ile Gürcistan ve İran sınırına yakın yerlerde konaklardı. Ancak

Osmanlı Devleti 1699 Karlofça Antlaşması sonrasında aşiretleri iskan etmeye yönelik bir politika izledi. Devletin aşiretlere zor kullanarak uyguladığı iskân siyâseti sonucunda parçalanmış ve Gürcistan ve Irak'a , Aydın, Kuşadası, hatta Rodos ve İstanköy'e kadar çok daha geniş alanlara dağılıp göçebe ya da yarı göçebe yaşam biçimini sürdüren pek çok küçük Türkmen topluluğu biçiminde yerleşmek zorunda kalmışlardı.

On sekizinci yüzyılda gidip gelişlerde halka zarar veren konar-göçerler tercihlerine ve çevre şartlarına uygun olacak biçimde yaylaklarına ya da kışlaklarına iskân ettirilmişlerdir. Buna rağmen eşkiyalık yaparak halkı huzursuz eden konar-göçer'ler grupları ya çok sıkı takip edilerek kendi istekleriyle ya da başka yerlere sürülerek zorunlu iskân ediliyorlardı. Gerçekten de bu yüzyıllarda devletin kaybettiği topraklardan gelen ürünün telâfi edilmesi ekonomikve hatta yaşamsal bir sorun olmuştu. Dolayısıyla artık konar göçer aşiretlerin yerleşmeleri teşvik ediliyor ve destekleniyor, hatta zorlanıyordu. Aslında aşiretler baskısı sebebiyle değil, hızlı nüfus artışı, otlak bulma zorluğuyla karşılaşmaları ve yerleşik hayatın daha kolay hale gelmesi onların da zamanla yerleşik yaşama geçmeleri sonucunu doğurmuştur.

Aslında Anadolu'daki aşiretler ile Rumeli'deki aşiretler de birbirlerinden farklıdır. Rumeli'deki "Yörük"ler daha çok askeri ve yönetsel amaçlar için özel bir düzen içinde örgütlendirilmişlerdi.

Oğuzların Kayı boyu'ndan gelen Osmanlılar aşiretlerin bir kısmını topraklarına kattığı Anadolu beyliklerinden, bir kısmını da Akkoyunlu devletinden aldılar. Osmanlılar, bunlardan özellikle Rumeli'nin Türkleşmesi için gerekli olan insan kütleleri olarak da yararlandılar. Aslında sürekli yaylakkışlak hareketi yapmaları ve bir yerde durmamaları tutmamaları yüzünden, bunları ilk bakışta göçebe durumuna sokmaktadır. Oysa yazları yaylakda hayvanlarını otlatarak hayvancılık, kışları ise kışlak olarak kondukları yerde "ekinlik" basit bahçe ziraati yaptıklarından yerleşik halk ile iktisadî bir bütünlük meydana getirirler. Dolayısıyla tam "göçebe" oldukları söylenemez. Ancak yerleşik hayat ile göçebelik arasında yer alan yaşama biçimlerini resmî kayıdlarda ve kanunnamelerde kullanılan konar-göçer deyimi çok iyi açıklamaktadır.

(1) Mekân

Konar-göçer'ler çadırlarına "yurd" ya da "ev" demektedirler. Türk aşiretlerinin çadırları l- Parçaları keçi kılı iplikle dokunmuş direkli kara çadır, 2-Pamuk dokuma ya da keçeden yapılmış dairesel çadırlar, 3- Alacık veya alaycık denilen koyun kılından olmak üzere üç türlüdür:

Bu çadırların iç bölümlemeleri vardır. Çadırlar ve diğer ağırlıkları taşımak için ve binek hayvanı olarak at, katır ve deve kullanılmaktadır.

Aşiret içinde kendi kendine yeten kapalı bir iktisadî hayat yaşanır. Gömleğinden çadırına kadar her şeyini oymak halkı dokur. Diğer taraftan hayvancılık, çobanlık ve diğer çeşitli san'atlar ile uğraşırlar.

(2) Örgütlenme

Aşiret (boy) kendi içinden çıkmış bir reis'in yönetiminde henüz yerleşik olmayan bir yaşama düzenini sağlayan, aynı soydan ya da benzeri kandaş soydan olduğuna inanan göçebe ya da yarı göçebe insan topluluğudur. Başka bir deyişle aşiretleri oluşturan temel etken kan ve akrabalık bağlarıdır.

Aşiret topluluklarına "il" ya da "ulus" denir. Uluslar boy (aşiret), oymak (cemaat), oba (mahalle) bölümlerine ayrılır. Boy ve oymakların başında bir bey bulunur.[8]

İrsî olmıyan topluluklarda bir boy'a bey seçimi kethüda ve yaşlılarca yapılıp devletce onaylanır ve o tayin edildiğine ve kendisine bağlı olanlara zulmedip nizama aykırı hareket ederlerse azledileceklerine dair beylik beratı verilirdi.[9] Ancak boy beyliğinin boy aristokrasisi ile geçtiği topluluklarda "kethüda, ihtiyar ve söz sahibleri istedikleri şahsı boybeyi yapabilirler. [10] Bu tür boylarda, bey ailesinin yanı sıra aşiret aristokrasisini oluşturan bir de torun grubu vardı. Bunlar konar-göçer topluluklarının yönetim kadrosu ile beraber bir aristokrasi oluşturmaktadır.

Fakat kethüdalar'ın hükümet tarafından kabul edildiğine dair bir berat alabilmeleri için, yasada belirlenen oymak vergilerini voyvoda'larına vermeği taahhüt etmeleri ve oymak ahalisinin kefaletlerini almaları gereklidir. Eğer oymağı idare etmekde ve vergi toplamada ihmalleri olursa voyvoda'ların da oymak halkının şikayetlerini onaylamaları halinde azledilip yerlerine başkası seçiliyordu.

Konar-göçer'ler iç yapısal kuruluş olarak 1 - Tek başına bağımsız bir "boy"dan oluşanlar, 2- Aynı boy'dan ayrılıp ve zamanla dört'den on altı'ya (ya da fazlasına) ulaşan ve genellikle bey'lerinin adıyla bilinen oymaklar

8. Arap aşiretlerinde fasıla (boy), fasıla'lardan "fahz" (oymak), fahz'lardan "amâre"(oba), amâre'lerden de kabile meydana gelmekteydi. Aşiretin ve fahz'ın başında şeyh bulunurdu. Arab şeyh'lerinin tayin işleriyle Haleb valileri meşgul olmuşlardır.Arab kabilelerinin başında *çöl hakimi* denilen bir görevli vardı. Orhonlu, Aşiretleri İskân Teşebbüsü, s. 13

9. a.e.a.y.

10. Sistemin ilkel ve ilginç olan yanı kethüdalar'ın da boy beyi tarafından tayin edilmesidir. a.e.a.y.

toplululuğu, 3- Kendi ana boy'larından ayrılmış olan oymakların birleşmesinden ya da aynı topluluktan örneğin herbirinin ayrı kethüdaları ve farklı isimleri ile olan cemaatlerin federasyon biçiminde birleşmesinden de meydana gelebilir.

(3) Yerleşik Düzene Geçiş

Şehir hayatının rahatlığı ve çekiciliği ile birlikde, yaşadıkları konar-göçer hayatın ekonomik sıkıntıları da onları yerleşik hayata zorlamıştı.[11] Yaşama şartları iyi olan yaylak-kışlak yerleri buldukları zaman yerleşik hayatın da câzibesiyle yerleşmişlerdi. Bu yerler genellikle harab ve terk edilmiş eski yerleşim yerlerinin yanındadır

Yaylakda hayvancılık, kışlakda ise bahçecilik yaparak yarı yerleşik yaşıyan oymakların 10-50 hanelik kısımlarla ana gurupdan ayrıldığı görülmektedir. Bunlar ayrı aileler halinde önce çadırları ile, sonra zamanla saz, ağaç, toprak evler (yurdlar) inşa ederek bulundukları yaylak ve kışlak mahallerinde yerleşmişlerdi. Fakat konar göçer oymak hareketine uyarak çok defa yaptıkları evleri ve köyü yaylağa gittikleri zaman terketmektedirler.[12]

Aslında yerleşik hayata geçtikten sonra da bu yaylak-kışlak hareketleri devam etmişdir. Dolayısıyla aynı boy'un yaylak ve kışlak mahallerinde iki kısma bölünüp bu iki yerde (bazan üç, dört yerde) ayrı ayrı yerleştikleri olmaktadır. Diğer taraftan aynı yerlerin bir çok boylar tarafından da kışlak-yaylak olarak kullanıldığı dikkate alınırsa, konar göçer yapısının özünde henüz değişmediği, ancak değişim sürecinin devam ettiği anlaşılır.

Bununla beraber On yedinci yüzyıl sonlarında oymaklardan ayrılan küçük kısımlar beğendikleri topraklar üzerinde yurd tutup, yerleşik çiftçilik yapmağa da başlamışlardı.[13] Nitekim Anadolu'da pek çok köy ve yer isimleri bu oymakların isimlerini taşımaktadır. Diğer taraftan konar gö-

11. " Türkiye'de halen mevcut binlerce köyün taşıdığı isimler bu köylerin **,o** ismi taşıyan boy ve oymaklar tarafından kurulduğunu gösteren bir delildir.""Orhonlu, a.g.e. s. 33
12. Antalya ile Manavgat arasındaki Güvercinlik kalesi civarında 40—50 adet saz örtülü ev (Evliya Çelebi, c. IX, s. 291); İçel ve Çukurova bölgelerinde bulunan Alaiye'ye bağlı Tekehisarı kalesinde 70-80 hanelik Türkmen köyü; Çanakçı ve Alara kalelerinde bazı Türkmen toplulukları, Adana-Maraş arasındaki Sarvanlı kalesi de aynı şekilde Sarvanlıda Türkmenleri temmuz ayında yaylağa gittikleri için yazın boş bırakılıyordu .(Evliya Çelebi, c. IX, s. 290, 294, 342, 364)
13. Batı ve güney Anadolu'da bulunan Yörük oymaklarının büyük bölümünün de aynı asırda yerleşmiş oldukları anlaşılmakladır. Orhonlu, a.g.e. s. 34

çerlerin yerleşik hayata geçişleri sırasında çoğu defa yerleşiklere zarar verdikleri [14], zorbalık[15] ya da eşkiyalık yaptıkları[16] görülmektedir.

2. GÖÇ HAREKETLERİ

Geçmiş yüzyıllarda göçmenler kendi yöresel kültürlerini bu tür yöntemlerle kapalı biçimde korumuşlardır.[17] Böylece bu kurum şehirde, aynı yerleşim bölgelerinden gelmiş insanların bir çok mahalle ve semtler oluşturmasında etkin olmakla beraber şehir hayatının esası olan bir çok esnaf gruplaşmalarını da meydana getirmişlerdir.[18]

Osmanlı devleti iç göçün bir sosyo-ekonomik problem olmasını önlemek için, şehirler arası seyahatleri tezkire'ye bağlamak gibi bazı tedbirlere başvurduğu bilinmektedir. Büyük şehirlerdeki her türlü yönetsel önlemler alınmasına rağmen, ekonomi kurallarının her zaman egemen olduğu ve bu tür hemşerilik esasına dayalı âdeta bir tür esnaf loncası dayanışması oluşturan göçleri gerçekleştirdiğini kanıtlıyor.[19]

Çeşitli sosyal, politik ve ekonomik sebeplerle göç edenlerin büyük merkezlerdeki yerleşim psikolojisi, daha önce göç ederek yerleşmiş, kendisine

---

14. Gündeşlü Türkmenlerinden Dedeşlü oymağı, Demir-hisarı kazasına tâbi Kızıl-viran ve Bakdi (?) köylerine 1688 de kışında gelerek zorla halkı evlerinden çıkarıp ve kendileri oturmakda, ayrıca ahırlarında toplamış oldukları saman ve otları da hayvanlarına yedirmekte idiler. Bu sebebden 20 kadar köy halkı barınamayıp köylerini terk ettiler; kaza dahilinde ancak 6 köy mamur kalıp, onlar dahi Dedeşlü oymağından mutazarrır olmakda idiler. Bu husus için verilen büküm 16 Mayıs 1692 tarihin; taşımaktadır. Orhonlu, a.g.e. s. 35
15. 1677 de Rişvan-zade İbrahim idaresindeki 800 kişi ile, Hisn-ı Mansur kasabası ve köylerinde cebren oturmuştur. Adı geçen kaza ahalisi, durumlarının fecaatini merkeze yazdılar; 1686 mayısında bu hususun eski haline irca edilmesi, yani Rişvanlıların yine Sığraz köyüne nakledilmeleri için müfettiş Paşa'ya ve Hisn-ı Mansur kadısına emir verildi
16. Kilis kürdleri diye isimlendirilen Şeyhlü, Amikî, Okçu-İzzeddinli oymakları Kilis, Azaz ve sair mahallerde evleri, bağ, bahçe ve çiftlikleri mevcut olup aynı zamanda tarla ziraati de yapmakta idiler. Fakat, rahat durmıyarak şakavette bulunmaları ile mal ve mülkleri ellerinden alınıp 1705 de satılmıştı. Orhonlu, a.g.e. s. 35
17. Öyle ki meselâ "İstanbul'a göç etmiş Safranbolu'luların "buradaki umumî hayatı, Safranbolu'daki umûmî hayatın tıpkısıdır. Safranbolu burada bütün hususiyeti ile yaşar. Hatta kahvelerin iç tertibatı ve birbirlerine olan yakınlık ve uzaklıkları, Safranbolu köylerinin birbirlerine olan uzaklık ve yakınlıklarını da pek andırır. Bir yörük köylüsünün çıktığı bir kahveye bir memlüklü köylüsünün çıkması nâdiren ve fevkalade zamanlar için mümkün olabilir". A.Baha, İstanbul Etnografyası, s.10.
18. Örneğin Safranbolu'luların "simitçilik, börekçilik, ekmekçilik, şeker ve helvacılık ve nihayet un ticareti sahasında tamamiyle rakipsiz kalmaları" gibi. a.g.e. s. 48
19. Kömürcü ve kasap esnafının Eğin'li; ekmekçi, börekçi ve simitçi esnafının Safranbolu'lu, aşçıların Bolu'lu; zerzevatçıların Arapgir'li; manavların Konya'lılar arasından çıkması gibi.

"ağa" denilen ve yeni gelenlere yol gösteren şehir yaşayışına alışmış kıdemli bir göçmene karşı gösterilen kişisel davranışlar biçiminde gelişiyordu. Bu bağlamda Osmanlı şehirlerinde sosyal bir özellik olarak "hemşerilik" kurumu görülmektedir. Şehir hayatının karmaşık düzeni içinde kendisine yol gösteren, yardımcı olan "ağasına bağlılık", ağa'nın da büyük şehire gelmiş ve yanında çalıştırdığı hemşerilerine karşı vecibeleri de kültürel kökenli bir hemşerilik dayanışması ve organizasyonu oluşturuyordu.

a. Bireysel Göçler

Ancak bu hemşerilik ilişkileri, Batı anlamında yeni bir "koloni" kurmak biçimi de değildir. Çünkü "toprağa bağlılık" kesilmiştir. Uygun mevsimlerde, özellikle Ekim ayında rençberlik için memlekete gidilirdi. Sıla'ya gitme bazan toplu, bazan tekil olurdu[20]. Yeni ortamda tutulan yeni iş çoğu zaman asıl uğraşları saydıkları baba mesleği olan "rençberlik" yanında, adeta sermayesi nisbeten az olan "ikinci iş" , "yardımcı bir iş" sayılmaktadır.[21]

Örneğin yaz mevsimlerinde kayıkçılık edenler, sonbahar mevsiminde kayığını satar ve memleketindeki çifti çubuğu başına dönerdi.[22] Memleket'de bulunanlara para da gönderilirdi. "Helva sohbeti", "kır âlemi" gibi ata göreneği toplantılarla hemşeriler bir araya gelirlerdi. Evlenme olaylarında topluluk içinde kız verilirdi. Zaten şehir yerli halkının göçmene kız vermesi nadirdi[23].

Bununla beraber bu göçlerin büyük yerleşim merkezlerinde, örneğin İstanbul ahalisi üzerinde ve göç edenlerden geri dönenler ise eski yerleşim yerlerindeki hemşerileri üzerinde çeşitli biçim ve kuvvetde etkiler yapmışlardır.

İstanbulcu'lar

Anadolu'nun hangi şehirinde olursa olsun evinden uzakta rızık arayanlara "İstanbulcu" denilmektedir. Aile reisleri İstanbul, İzmir, Bursa, Konya gibi büyük şehirlerde rızık aramak üzere köylerinden ayrılır ve bir müddet sonra geri dönerler.

Aslında "İstanbulcu" luk iki kişi tarafından münavebe ile yürütülen bir "iş"tir. İstanbul'a iki yıllık nöbetleşe "iş"e giden köylü, köyde kalan diğerine ailesini, çiftini çubuğunu emanet eder. Köyde kalan her iki ailenin geçi-

20. a.g.e. s.12.
21. a.g.e. s.23
22. a.e.a.y
23. a.g.e. s. 36 - 37,

mi ve idâresini üslenir. İstanbulcu'ların karşılıklı gidiş-geliş hareketi Hıdırellez ve kasım dönemlerine rastlatılmaktadır. Kasım yahut Hıdırellez'de İstanbulcu köye dönünce diğeri İstanbul'a giderek giderek işin aksatılmadan yürümesi sağlar.

İstanbulcu'nun köye dönüşü yahut ayrılışında törenler yapılır. Köyden İstanbul'a gidecek için helva, yağ ve diğer malzeme çuvallara yerleştirilir. "Hareket günü köyün bütün İstanbulcuları sabah namazıyla birlikte, evlerinin önüne çekilen atlara binerek uğurlamaya gelen yaşlılarla vedalaşırlar, alçak sesle ağlayan kadınların ve bağrışan çocukların arasında köyün yol çıkışına azimet olunur. Bütün İstanbulcular ve uğurlamaya gelenler toplanınca, herkes atlarından inerek saf tutarlar ve köy hocasının dualarından sonra eğer sağlık olursa iki yıl sonra buluşma va'diyle tekrar atlara binip gözyaşları arasında yola koyulurlar." Oradaki dostların varlığı bir tesellidir. Nöbetini devreden İstanbulcuların dönüşü için yapılacak şenliğe kadar bir iki hafta daha teselli için evlerine gönül almaya misafirler gelir.

Diğer taraftan "büyük şehirden çocuğu veya kocası dönecek olan kadınlar ile ailelerinin heyecanı başlar ve hazırlıklar ona göre yapılır, evler baştan aşağı yıkanıp, çörekler, börekler, tatlılar hazırlanır. Günü geldiğinde köylüler, öncekileri uğurladıkları yerde toplanıp parlak bir karşılama merasimi yaparlar...Gelenler atlarından inip büyüklü küçüklü saf bağlamış olan köylülerin ellerinden gözlerinden öperler, köye alay halinde girilirken gençler silah atar, şölen kurarlar."

"İstanbulcu köye gelince birkaç gün ziyaretçileri kabul eder, analara gurbetteki çocuklarından, kadınlara kocalarından, çocuklara babalarından haber verip gönderilen hediyeleri dağıtır. İstanbulcu köyüne asla boş dönmez, sandığına anası, karısı, çocukları, komşuları ve dostları için kumaşlardan pabuçlara, yüzüklerden boncuklara kadar her hediyeyi sığdırır." [24]

Pek çok sayıdaki "İstanbulcu"ların büyük şehirlerlerde ikişer yıllık (hiç olmazsa bir mevsimlik) "staj"lar yaparak köylerine büyük şehirlerdeki yüksek kültürün göreneğini getirmektedirler. Başka bir deyişle yoğun göçlerle popüler kültürün şehirleri sindirmesi yerine kentsel kültürün toplumsal alt katmanını yüceltmesi sağlanmaktadır.

İşsiz Akını

Anadolu'dan ve Rumeli'den iş bulmak için İstanbul'a akın akın gelen bekâr uşakları evvelâ hemşehrileri ile buluşurlar, kayıkhanelerin, kahvehanelerin

24. İskender Pala, Bir İstanbulcu yaşamıştı, Zaman Gazetesi 15 Şubat 2000

üstündeki, veya müstakil bekâr odalarında, bekâr hanlarında, hamamlarda çalışanlar hamamlarda kalırlardı. Bekâr uşaklarının İstanbul da kefilsiz oturması kat'iyen yasaktı. Mahalle aralarında bekârlara oda vermek, ve ırz ehli, edeb sahibi olduğuna, uygunsuz takımından olmadığına dair de kefalete bağlanırdı; Buna rağmen, bekâr uşaklarının oturdukları han ve odalarda türlü fuhuş olur, kan dökülürdü. On yedinci, On sekizinci asırlarda ve On dokuzuncu asrın ilk çeyreğinde çıkan ihtilâller de, İstanbul'daki bekâr uşakları da vüzera ve ricâl saray ve konaklarının, çarşı ve pazarın yağmalarına katılmışlardı. Onun için Anadolu'dan ve Rumeli'den İstanbul'a bekâr uşağı girmesi fermanlarla yasak edilmeğe çalışılmıştır. Bu konuda subaşılara, zabıta âmirlerine, esnaf kethüdalarına, yiğitbaşılarına emirler verilmiş, bekâr uşaklarının şehre girebilmesi için bir iş bulması gerektiğine dair sıkı kayıdlar konulmuştur.

İstanbul'a gelecek ve hâlen şehirde bulunan bekârlar için münasib semtlerde İstanbul'da üç dört, Üsküdar, Galata ve Eyüb'de birer ikişer han tahsis olunması ve bir san'ata işe girinceye kadar, hemşehrilerinden kefil alındıktan sonra bekârların Müslim ve gayrimüslim karışık olarak bu hanlarda yatıp kalkmaları istenmiştir. İş bulununca ihtisab ağalığına götürülecek, silâhı var ise fişekleri alınacaktır ve kendisinden hangi dükkâna gireceği, yahut hangi iskeleye hammal olacağı, yahud hangi hamamda çalışacağı sorulacak ve ismi o işler için tahsis edilmiş deftere yazılacaktır, eğer defterde kâfi miktarda isim varsa adı yazılmayıb geldiği yere dönmek üzere şehirden çıkarılacaktır.

«İşini bırakıb memleketine gidecek bekâr uşağı da, kadı'dan mürur tezkeresini aldıktan sonra ihtisab ağalığındaki defterinden adını sildirdikten sonra memleketine gidebilir. Elindeki mürûr tezkeresine bu husus işaret olunmamış ise, karakol noktalarından geçmesine izin verilmez. Bir bekâr uşağı ölürse kefili ve bulunduğu yerin bir adamı gelip İhtisab Ağalığına haber verecek, ölenin adını defterinden sildirecektir."

«Rumeli'nde Küçük çekmece köprüsünde, Anadolu yakasında Bostancı başı (Bostancı) köprüsünde İhtisab Ağalığının memurları bulunacaktır; bunlar, İstanbul'a gelen bekâr uşaklarından eğer yaya ise 4, atlı ise 6 para tezkere harcı alacaklar ve isimlerini ve ne iş için geldiklerini ve kefil olarak kimi göstereceklerini kaydedecekler ve derhal ağalığa bildireceklerdir."

«Hammal ve kayıkçı vesair bekârlar şurada burada bekâr odası tedarik edib kalamazlar. Ancak kendilerine gösterilen bekâr hanlarında kalabilirler. Bekâr taifesi akşam olub işlerini bitirince hanlarına girib sabahleyin işlerine gitmek üzere çıkacaklardır. Bekârlara tahsis edilecek hanlar, ahşab binalar olacaktır. Bekâr uşaklarının odalarında silâh ve cephane saklamaları yasaktır. Saklarlar ise hanın odabaşısı ve hancısı ihtisab ağasına ihbar edecektir."

"Çekmece ve Bostancıbaşı köprülerindeki ihtisab memurları, İstanbul'a gelen bekâr uşaklarını dikkatle gözden geçireceklerdir; şöylece serserice gelmiş müfsid ve şerir olmasından şüphelenirse, mürur tezkeresine âdeta ihtisaba diye kaydettikten sonra ihtisab ağalığınca aralarında kararlaştırılmış bir rakam veya ayrıca bir işaret konulacak, bu bekâr uşağı İhtisab Ağalığına geldiğinde, tezkeresindeki işaret görülünce hal ve şânı gereği gibi istintak olunacaktır; uygunsuzluğu meydana çıkarsa Bâbıâliye ihbar ve İstanbul'dan tard olunacaktır. Anadolu ve Rumeli'ndeki idare âmirleri de, İstanbul'a gitmek istiyenlere, gerekli tahkikat yapıldıktan sonra mürur tezkeresi vereceklerdir."

«İskelelerde çalışan hammallar ve hamam uşakları yazıcılar marifetile sık sık yoklanacak ve buralarda lüzumundan fazla adam çıkarsa ihtisab ağalığına haber verilecektir. İhtisabın haberi olmadan ve kefilsiz alınmış ise hamallar kâhyası, kayıkçılar kâhyası ve hamamcılar kâhyası ve yiğitbaşıları tecziye olunacaktır."

«Kayıkçı, mavnacı ve salapuryacı bekârları da bostancıbaşı ağa tarafından defter edilecektir. Bekâr uşağı hangi iskelede işliyecek ise, kefili ile beraber o iskelenin kâhyası tarafından ihtisab ağalığına getirilecektir."

Sıvacı, nakkaş, rencber vesaire diğer bekâr uşakları hakkındaki kayıtlar da bunların aynı olacaktır. Bir efendi yanında çalışan ve yersiz yurtsuz olub da efendisinin yanında kalan bekâr uşaklara efendisi kefil olacaktır. Yanından çıkardığı takdirde başı bozuk kalmaması için bekâr uşağını ihtisab ağalığına getirib teslim edecek ve eline bu husus için tezkere verecektir. Efendisinden böyle bir tezkere almayan bekâr uşağı başkasının yanına giremez, bir yere gidemez. Eğer efendisi tezkere vermeyerek bekâr uşağına gadrederse, bekâr uşağı gelib ihtisab ağalığına şikâyet edecektir..»[25]

b. Toplu Göçler

(1) Genel Göçler

Mahalle değiştirmenin sakıncası olmamakla beraber şehirler arası nakil, hatta seyahat etmek, ziraî üretimin azalması, sanayi üretiminde ham madde temini ve vergi gelirlerinin kaybedilmesi gibi sorunlardan ötürü özel izine bağlıdır. Şehir ve köy ahalisi gerekli izinleri almadan yerleşim bölgesini de-

25. 1826 tarihli "İhtisab Nizamnâmesi"nden.

ğiştiremiyor, örneğin kırsal bölgeden kente göç edemiyordu. Ancak Celâli ayaklanmaları sırasında şekavetten kaçan Anadolu halkı kitleler halinde kaçarak şehirlere sığındılar. Dağ köylerinden şehirlere inenler, adalardan Anadolu'ya geçenler ve Celâliler'den kaçan göçmenler yerli ahaliyle uyum sağlayamadılar. Celâlî ayaklanmalarının sebep olduğu genel göç sırasında yeni bir şehre sığınan zanaat sahibi göçmenler ise lonca kuralları dolayısıyla iş yeri açamıyorlardı. Bu durum meslek sahibi insanları nerede iş bulabilirlerse orada vasıfsız işçi olarak çalışmak zorunda bıraktı. Üstelik yerlerine geri dönseler de terk ettikleri yaşam düzeyini yeniden elde edemeyeceklerini biliyorlardı. Sultan IV. Murad zamanında zorla büyük şehirlerden geri sürülünceye kadar hayat mücâdelesi verdiler.

(2) Tehcir'ler

On üçüncü yüzyıla kadar Anadolu'ya gelerek yurt değiştirmiş on milyon'dan fazla Türk asıllı göçmenin On beşinci yüzyıldan itibaren Osmanlı ülkesinin genişlemesine paralel olarak Duraklama Dönemi'ne kadar beş milyon'dan fazlası yeni kazanılan ülkelere göçettiler. Ancak Dağılma Devri olarak belirlenen ülke kayıplarına uğradığımız On sekizinci yüzyıl sonrasında tarihsel olaylarla bağlantılı olarak toplu göçlerin yön değiştirdiğini görüyoruz. Örneğin 1830 yılında İstanbul'da Rusya, İngiltere, Fransa elçileriyle Babıali arasında uzun süren görüşmelerde Sultan Mahmud II. bir İslam ülkesinin mücadele edilmeden anlaşma yoluyla düşmanlara bırakılması din ve geleneklere aykırı olduğundan, Mora'da daha fazla İslam kanının dökülmesini önlemek için bu anlaşmanın Şer'i şerife aykırı olmadığı hakkında şeyhülislam'dan fetva almak zorunda kalmıştı. Bundan sonra, Mora'daki Türklerin tehcir (expulsion) biçiminde tahliyesine başlandı.

3. YERLEŞİK NÜFUS

"Karye" deyimi genel olarak köy anlamında kullanılır. Oysa klasik dönemde Medine-i Münevvere'ye de "Karyet-ül-ensâr" denilmekteydi. Nitekim İstanbul'un Boğaziçi'ndeki yerleşim merkezlerinin bazılarının isimleri Ortaköy, Arnavutköy, Boyacıköy, Yeniköy, Kefeliköy, Çengelköy, Vaniköy iken posta adreslerinde Sarıyer karyesi, Bebek karyesi, Rumelihisarı karyesi, Beykoz karyesi olarak kullanılmıştır.

Tablo: 5

SAVAŞ SONRASI TOPLU GÖÇLER

Geliş yeri	1768 Rus saldırısı	1780-1800 Rus saldırısı	1812-1815 Rus saldırısı	1815-1828 Rus saldırısı	1829 Osmanlı–Rus Savaşı	Muhacirlerin yerleştirildiği yerler
Kırım				200.000		Eskişehir yöresi
Kafkasya	10.000	30. 000	15. 000	12. 000		Amasya, Tokat, Sivas, Çankırı, Adana, Konya, Aydın, İçel, Bursa, Adapazarı ve İzmit yöresine; (Rumeli İmanlama inenler) Niş, Kosova, Priştine çevresine, Edirne ve İslimye taraflarına, Vidin eyaletine, Sofya ve Berkovica sancaklarına, Lofça, Niğbolu ve Ziştovi havalisi
Azerbaycan			7. 000	10. 000		Kars, Ardahan ve İğdır bölgeleri
Yunanistan				60.000		Plansız yerleşim
Bulgaristan					30. 000	Plansız yerleşim
Romanya (Rumeli)					200. 000	İstanbul ve Rumeli'nin elde kalmış tüm kentleri
Yugoslavya			30. 000	150. 000		Üsküp, Kosava, Manastır v.d.

Köy sözcüğünün etimolojik kökeni olan "kûy", Arapça "karye" kelimesinin Farsça karşılığıdır. Ancak Osmanlı resmî terminolojisinde her ikisinin tamamen aynı anlamda olmadığı eski kayıtlardan anlaşılmaktadır. [26] Esasen "köy"ün Farsça anlamında "mahalle, işlek yol, sokak" anlamı da vardır. Bununla beraber halk arasında çoğunlukla anlamdaş olarak kullanılmıştır.

Osmanlı ülkesindeki kasaba, küçük ve büyük şehirler gibi sabit yerleşim yerlerinin oluşmasında köylerin büyük önemi vardır. Gerçekte kır, köy, ka-

26. "Vilâyet-i Trablus'da bundan akdem üçbin mikdarı köy ve karye olub.." Barkan, Tarihî Demografi Araştırmaları, Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1953, c.X, s.18

saba, şehirler yerleşim dokusunun kanevasını oluşturur. Bu kaneva üzerindeki pazaryeri, karye, mahalle, küçük ve büyük şehirlerden oluşan doku, kolonizatör dervişlerin zaviyeleriyle birlikte aileleri ve çevreleri, devletin zorunlu ya da teşvikli yerleştirmeleri, göçebeler, göçmenler, konar-göçer toplulukları, aşiretler, boylar gibi öğelerle aralarda boşluk bırakmayacak biçimde örülmektedir.

Kır, üzerinde bayındırlık eseri bulunmayan açık ve geniş mahaldir. Kırlar çevrelerinde bulundukları köylerin çeşitli ziraat, hayvancılık, madencilik faaliyetleriyle birlikte düşünülmelidir.

Sahralar ise çöl, bozkır gibi üzerinde bayındırlık eseri, insan yahut bağ, bahçe, bostan gibi zirai üniteler bulunmayan ve çevresinde köy olmayan açık arazilerdir.

Şehir, kasaba gibi yerleşim üniteleriyle köy, zirai bölgeler, kırsal kesim arasındaki ekonomik mübadele yerleri kısa süreli periyodik pazaryerleri veya uzun süreli panayırlardır. Pazarlar bir bölgenin ticarî ihtiyaçlarını giderecek mübaledenin en iyi yapılabileceği yolların çevrelediği yerlerde kurulurlar. Kır ile şehir arasında irtibat noktası teşkil ederler.[27] Devlet bu tür organizasyondan çeşitli vergiler ve rüsûm alır ve karşılığında ticaretin emniyet içinde yapılmasını sağlıyacak önlemleri alır.

Bu resmi muameleler pazar veya panayır mekanı ile yapılan işler, ticaret ve insanlar arasında ilişki ve bağımlılık kurulmasına neden olmuştur. Zamanla gelişip yerleşim merkezi biçimine de dönüşebilirler.[28]

Osmanlı toplumunda kasaba ve şehir arasındaki farklar açıklama gerektirir. Örneğin bu konuda nüfus ve idarî teşkilat birer ölçü olarak alınabilir. "Küçük şehir" de denilebilecek olan kasaba, köyün büyücek olanı ve nüfusu ortalama 700 ile 1500 arasında bulunan bir iskân ünitesidir.

Osmanlı şehirlerinin en büyüklerinin nüfusu 60-70.000'i aşmaz. Şehir ahalisi genelde 2 bin aile ya da 8-10 bin nüfusun altındaydı. Bununla beraber Avrupa'nın en kalabalık şehri olan İstanbul'un nüfusu On altıncı yüzyılda 700.000 kişidir.

Ancak şehir daha karmaşık bir kuruluş manzarası göstermektedir. Yönetimde kadı ve subaşından başka ticaret ve sanat ehli de yer alır; ticaret ve iş hayatı vardır. Örneğin çeşitli esnaf grupları arasında inşaat esnafı ve inşaatla uğraşanlar önemli bir mevki'ye sahiptir.

---

27. Orhonlu. a.g.e. s.5
28. Mesela On yedinci yüzyılda Bolu'nun bir nahiyesi olan Düzce'nin adı "Düzce Pazar''dı. Evliyâ Çelebi'nin deyişiyle "Ormanlı, dağlı, düz bir yer olub bir cami, iki hanı var"dır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, İstanbul 1313. c.2, s.173,

a. Köyler

Konar-göçerler, iskan coğrafyasının kır iskanı bölümüne giren kom, mezraa, ağıl, mandıra, yayla ve dîvan gibi dağınık yerleşme şekilleri meydana getirmişlerdir. Aslında bunlar, dağınık yerleşme ile toplu yerleşme arasındaki geçiş şekillerindendir.

Ekonomisinin temeli tarıma dayalı Osmanlı ülkesinde tımar sistemi içinde yer alan çiftçi aileleri, yönetici sınıftan tarımla uğraşan muaflar, aşiretler hâlindeki müsellemler, mukataa sahipleri nüfusun büyük bölümü köylerde yaşamaktadır.

Osmanlı toprak hukukunda mülk topraklar dışındaki bütün taşınmazların, özellikle tarım arazisinin rakabesi (çıplak mülkiyeti) devlete ait sayılarak işlenmek üzere köylü ailelerine dağıtılmıştı.

Dizdar, mülâzım, hizmetkâr gibi kale görevlilerine, subaşı, divanbaşı, kethüdâ, çeribaşı gibi tımar sahipleri arasından yıllık geliri 1.000 - 4.000 akçe arasında, 5.000 akçenin altında olanları dirlik olarak tahsis edilen köylerde otururlardı. Kendi çiftliklerini işleyen bu tımar beyleri seyfiyeden olmalarına rağmen yaşayışları diğer köylülerden farklı değildir.

Köylülerin asıl büyük kesimini devletin köylü aile birliklerine tahsis ettiği edilen, satılamaz, hibe ve vakfedilemez, fakat babadan oğula işletme olarak geçebilen raiyyet çiftliklerini işleten köylü aileleri oluşturuyordu.[29] Köylü, kendi öküzü, sabanı ve tohumuyla bağımsız bir işletme ünitesi biçiminde olan bu toprağı kendisi işlerdi. Köylünün hür ve bağımsızlığı Devlet tarafından kanunnâmeler ve yargı sistemiyle garanti altına alınmıştı. Kanunnâmelerde belirtilenler dışında kendisine hiçbir iş yaptırtılamazdı. Aksi taktirde Divan-ı Hümâyun'a kadar bütün yargı ve şikâyet yolları açıktı. Diğer taraftan hak sahibinin ölümü hâlinde çiftliğin parçalanmaması için vârisler toprağı ortak işleyip, vergilerini veriyorlardı. Geriye erkek evlâd kalmamışsa, toprağı işleme hakkında öncelik ölenin kızı, kardeşi, ve kısaca yakın hısımlarına aitti. Sonra ortak tasarrufta bulunan kişiler ve topraksız köylülere sıra gelirdi. Ancak çiftliğin bir kısmını üç seneye kadar uzayabilen nadas süreleri geçirecek biçimde işlemezse çiftbozan resmi ödemek zorundaydı. Tam çiftlik[30] işleten köylü, tam çift vergisi ödüyordu. Yarım çiftlik işletenler çift resminin yarısını, daha az yere tasarruf edenler ise iki dönüme bir akçe öderlerdi. Köylü, bu çift resmi dışında, ürettiği her türlü hububat, sebze, meyve, bal, hayvan, vb. her şeyden, bölgelerine göre kanunlarda belirlenmiş miktarlarda devlete vergi ödüyordu

29. H. İnalcık "çifthâne sistemi" olarak adlandırmıştır. Yediyıldız, a.g.e. s. 478
30. Bulunduğu yöreye ve toprağın verimlilik durumuna göre, yüz ölçümü 70-150 dönüm olan çiftlik .

Köylerde devletten mukata'a (veya kesim) denilen bir usulle maden ocağının işletilmesini, veya köy ya da kasaba içindeki bir toprak parçasının, bir arsanın tasarruf hakkını, önceden belirlenen senelik bir ücret karşılığında kiralayan, istediği gibi ekip biçen ve işletenler de vardı. Ancak mukataalı yerler zamanla köylünün tapulu arazisi haline dönüşmektedir.

On beş ile On yedinci yüzyıllar arasında ulaşım imkânlarının kıt olması köyde yaşayanları çul dokuyucu, terzi, hallac, bakırcı, demirci, semerci gibi bazı meslek faaliyetlerine yöneltmiştir.

Aynı bölgede birbiriyle bağlantılı köylerin oluşturduğu küçük kadılıklara da divan denirdi. Nahiye konumundaki bu yönetim birimleri kapsadıkları köy sayısına göre "dörtdivan", "sekizdivan" gibi adlarla anılırdı.

Eyaletlerde dirlik ve düzenliği sağlamakla görevli sarısekban denilen sekbanlara halk arasında seymen (ya da seğmen) denirdi. Hasat zamanı tarlalardan kaldırılan ürünü korumak için eyâlet ve sancak beylerince "kırsekbanı" halktan toplanan parayla karşılanmak üzere görevlendirilirdi.

Her kaza dairesi, kadının hükmü altında 40-50, bazen 300 kadar köyü toplamaktadır. Bu köylerde ortaya çıkan hukuki sorunlar, o şehir veya kasaba kadısının mahkemesine gelirdi. Kadı bu köy davaları için çoğu zaman bir naib atamaktadır. Bu köyler şehir ve kasabalara yakın köylerdir.

Osmanlı ülkesinde çeşitli bölgelerde çeşitli köy tipleri vardır. Fiziksel ve etnik şartlar, yerleşim, kültür, politik-askerî faktörler köylerin büyüklüğünü, nüfusunu, yerleşim modelini ve ekonomik faaliyetleri belirler. Bununla beraber Anadolu ve Rumeli'de, Osmanlı toprak ve vergi kanunlarının etkisi altında özel bir karakter kazanmış belli bir köy tipini ülke ölçüsünde genelleştirmek mümkün değildir. Bununla beraber Anadolu ve Rumeli'deki Osmanlı köyü, mirî arazide raiyyet çiftliklerinde yerleşmiş ve çiftliği babadan oğula bırakan bağımsız köylü ailelerinden meydana gelmiştir.[31] Bu köyün sosyal yapısını çift-hane sistemi belirlemiştir. Köy cemaatinin ortak tasarrufları yani, ortak mer'ası, ortak ormanı, ortaklaşa kullanılan çayırı, harman yeri, mezarlığı ve suyu'dur. Bir de bazı konularda imece usulü ile köy halkı birbirinin işini toplu halde görmektedir. Avârız ve cizye vergileri gibi bazı vergilerin toplanmasında,[32] köy bir cemaat olarak tayin edilen meblağdan ortaklaşa sorumlu tutulmaktadır. Yine şer'î hukuka göre bazı faili meçhul olaylarda bütün bir köy halkını sorumlu tutulabilmektedir. Bu durumlar köyün cemaat karakterini kuvvetlendirmekle beraber, sosyal yapısını esaslı olarak değiştirecek nitelikte değildir. Köyler arasında sınır tayini ka-

31. Göçebelerin ve göçmenlerin yerleştirilmesinde tarım topraklarında ortak mülkiyet vardır.
32. Özellikle On altıncı yüzyıl'dan sonra

dılar aracılığı ile yapılır; sınırlar bir hüccetle tesbit edilirdi. Devlet, belirli otlakları belirli köylere ayırarak, köyün göçebelerle veya komşu köyler arasındaki çatışmalarını en aza indirmeye çalışmıştır.

Osmanlı köyü, sosyo-ekonomik yapısı bakımından, raiyyet çiftlikleri üzerinde bağımsız üretim yapan çift-hanelerden oluşmuştur. Köy, maddi çıkarlar ve tasarruflar bakımından cemaat karakteri göstermekle beraber, sipahilerin veya (örneğin vakıflar gibi) diğer idari kurumlar karşısında, tarlaları, otlağı ve çayırı sınırlandırılmış, defterlerde ve kadı hüccetlerinde meskûn varlığı tesbit edilmiş hakları belirlenmiş bir birimdir. Bu cemaat içinde, çiftlerin ve ailelerin bağımsızlığı esastır. Başka deyimle, Osmanlı mirî toprak rejimi ve "çift-hane" sistemi, Osmanlı köyünde belli bir sosyo-ekonomik yapıyı devam ettirmiştir.

Bununla beraber yalnız tarla arazisini değil, emeği de esas alan derbentçi, küreci (madenci) ve çeltükci (pirinç ekimi yapanlar) gibi bir takım özel karakterli köyler de vardır. Dağ geçitlerinde koruma hizmetine ayrılmış veya maden işçiliği ve pirinç tarımı yapmağa mecbur edilmiş köyler, böylece ekonomik ve sosyal bakımdan tamamile farklılaşmışlardır.

Sipahinin köy üzerindeki sorumlulukları, başlıca, çift-hane sistemini korumaya yönelik kanunları uygulamak ve devamlı denetim sağlamaktır. Hububat tarımı yapılan tarlalar miras bölüşmesine konu olamaz. Varisler arasında paylaşılan toprak yalnız bahçe ve bağlardır. Osmanlı arazi hukuku bir raiyyete, tarlasını veya çiftliğini sipahinin izni ile ferağ (tranfer) hakkını tanır. İhtiyar bir köylü kendi hayatında yetişkin oğullarına veya bir yabancıya tapulu toprağını ferağ (devir) edebilir.[33]

Köylünün toprağın maliki olmaması, toprağa bağlılık ilkesine rağmen, kolaylıkla yer değiştirebilmesi, hukuken "çift-bozan" statüsüne geçmesine sebep olmuştur. Osmanlı kanunları bunu önlemek için, sipahiye kaçak köylüyü 10 veya 15 yıl bir süre içinde tımarında yazılı olduğu köye geri getirme yetkisini verir. Tabii sebeplerle, yani çölleşme, verimliliğini yitirme gibi sebeplerle, yahut yol üzeri olması, devletin avarız sistemi içinde fazla hizmetler yüklemesi ve özellikle ağır vergiler koyması yüzünden köylü, toptan köyünü terkedip başka taraflara göçer. Yahut, başka önemli bir amil olarak, vakıfların köylüyü daha iyi koruma imkanları dolayısıyla köylü, vakıf köylerine gider. Mezra'alar yalnız terkedilmiş eski köylerden ibaret olmamakla beraber Tahrir defterlerinde köylünün bırakıp gittiği köyler mezraa adı al-

33. Köylü verdiği tapu resmine karşılık devir alandan bir miktar para istemesi bu ferağ işlemine kadı sicillerinde satış anlamında "bay ü şıra" tabiri kullanılması bazı yanlış tefsirlere sebep olmaktadır.

tında kayıtlıdır.[34] Bir köy, nüfus çoğalması dolayısıyla yakınındaki ormanı veya boz araziyi tarıma açar ve yeni bir tahrirle bunu mukataalı arazi biçiminde devletten kiralar. Böylece ortaya çıkan bu gibi topraklar da defterlerde "mezraa" adıyla kaydolunur. Bu mezraalar üzerinde geçici yerleşmeler de, birkaç haneden ibaret devamlı yerleşimler haline gelebilir.

Köylünün toprağın sadece bir kiracısı olması, ektiği toprağı terketmekle kaybının ağır olmaması Osmanlı köylüsünün yer değiştirmede aşırı hareketliliğine köylerde hâlî çiftlikler ortaya sebep olmuştur. Kaçmalar bireysel kaldığı takdirde, çıkar. Hâlî çiftliklerin artışı köyün ekonomik bakımdan kötüye gidişinin bir göstergesidir. Bir bölgede yeni tahrirlerde hâlî çiftliklerin artması orada köylüyü etkileyen olumsuzlukların varlığını belirler.[35]

Bilindiği gibi, şer'an içki memnû ve kadınlar için de tesettür mecburîdir. Nitekim Osmanlı klasik döneminde bir kaç kere içki yasağı da uygulanmıştır.[36] Ancak Türk töresi, Selçuklu egemenliğinde Müslümanlık'la birlikte uzun süre birlikte yaşadığı Anadolu insanını etkilemiştir. Diğer taraftan yörük ve çiftçi hayatının zaruri gerekleri de kırsal kesimlerde yaşayan ahalinin günlük hayatta kadın ve erkek zümrelerine ayrılmasını engellemektedir. Dolayısıyla Osmanlı devletinde İslâm öncesi örf ve âdetlerin bid'at oluşturmasına engellemek açısından Şer'î hukukunun uygulanmasına rağmen, «Şîa» mezheblerinde daha müsait ahkâm bulunması kırsal kesimde İslâm öncesinden gelen birçok örf , âdet ve an'anenin yaşamasını kolaylaştırmıştır.

b. Mücâvir Alanlar

Şehirlerin yakınlarındaki "mücâvir alan" tabir olunan bölgeler büyük şehirlerin idarî ve medenî imkânlarından belirli ölçülerde yararlanmaktadır.

İstanbul fethedildikten hemen sonra, Sur içinde İstanbul Kadılığı, Sur dışında "Havass-ı refia" ya da kısaca "Haslar Kadılığı" olmak üzere iki kadılık kuruldu. On yedinci yüzyılda merkezi Eyüp'te olan Haslar kadılı-

34. Birçok sancaklarda bu gibi mezraaların sayışı köy sayısı kadardır. İnalcık, a.g.e. s. 11
35. İnalcık, a.g.e. s. 10-12
36. Oysa Selçuklularda «kadi-1-kudât»'ın yönetiminde kadılar ve müftilerden oluşan bir şer'î örgütlenme vardır. Ancak sarayda her turlü içki mahzeni «şarabhâne» bulunuyor ve sultanın huzurunda «kibâr-ı ümerâ»'yı bir araya getiren "meclis-i işret"ler kuruluyor ve bu hizmetlere resmî bir «emîr-i meclis» denilen bir işret nazırı ile «şarabdâr»denilen bir çok şarabhane memuru bakıyordu. Bu durum Selçuklu Sultanının huzurunda İslâm şeriatini "kadi-l-kudât"ın, İslâm öncesi Türk töresini de «Emir-i Meclis»'in temsil ettiği anlaşılıyor. İbn-i Bibi, Tevârih-i âl-i Selçuk'tan naklen Danişmend, a.g.e. s.11

ğına bağlı 700 köy vardı ve Hadımköy, Terkos, Büyükçekmece ve Küçükçekmece gibi çevredeki 26 nahiyede Eyüp kadısının birer naibi görev yapardı. On sekizinci yüzyılda Haslar kadılığı Çatalca, Büyük ve Küçük Çekmeceler, Silivri, Midye, Burgaz ve Terkos bucaklarının bağlı oldukları 500 akçe maaşlı bir mollalıktı. lstanbul kadısı gibi görev yapan Haslar kadılığının başındaki kişi, kol gezer, davalara bakar, sağlık işleriyle ilgilenir, halkın şikâyetlerini dinlerdi. Gerektiğinde bir kararı uygulamaya geçirmek için Yeniçeri Ocağı'nın ya da bölge mülkî amirinin yardımlarından yararlanabilirdi.

c. Şehirler

Şehirler büyüklükleri ve barındırdıkları nüfus oranında toplumların dinsel, sosyal, ekonomik, kültürel, yönetsel ve hukuksal ihtiyaçlarının, sorunlarının çözümleyecek kurumların toplu halde bulunduğu örgütlenmiş büyük yerleşim yerleridir.[37]

Şehir sözcüğü Farsça'da "büyük belde, büyük kasaba" anlamına gelir. Osmanlılar köy'den büyük, çarşısı, pazarı bulunan bütün yerleşim merkezlerine "şehir" demişlerdir. Nitekim Anadolu'da Eskişehir, Yenişehir, Akşehir, Kırşehir, Viranşehir, Nevşehir gibi çok yerleşim merkezleri başlangıçtan beri "şehir" olarak anılmıştır. Oysa İslâm ülkelerinde başkent düzeyindeki büyük şehirlere de, küçük şehirlere de kasaba denilmektedir.[38] Halbuki Osmanlı ülkesinde "kasaba" ne pek büyük, ne de pek küçük olan şehirlerdir. Bu bağlamda değerlendirilirse "Bursa" şehir, "Mudanya" ise kasaba olmaktadır.

---

37. Örneğin Evliyâ Çelebi İstanbul hakkında şu rakkamları veriyor: Şer'î mahkeme 670, Selâtin cami'i 74, Vezir camileri 1985, Mahalle mescidleri 6990, Âyan ve kibar mescid ve camileri 6665, İmâret 19, Bîmaristan 9, Sıbyan mektebi 1993, Darü ül-kurrâ 55, Darülhadis 135, Hankah 557, Zaviye 6000, Misafirhane 91, Kervansaray 979, Tüccar hanı 556, Bekâr hanı 686, İslâm mahallesi 9990, Rum mahallesi 304. Yahudi mahallesi 657, Frenk mahallesi 17, Ermeni mahallesi 27, Vezir âyan ve ulemâ sarayı 6890, Sokak çeşmeleri 9995, Su muslukları.7989, Sebilhane 200, Ayazma 100, Su kuyuları 600,000, Su sarnıcı 55, Han mahzeni 3000, Bedesten 3, Un v.s. kapanları 37, Ekmek Fırını 600, At değirmeni 300, Su değirmeni 2, Padişah esirleri zındanı 4, Borçlu zindanı 4. Listenin emânetler ve imâlathânelerle ilgili kısımları alınmamıştır.

38. Bir ülkenin veya vilâyetin, meselâ Şam Vilâyeti'nde "Dımışk" veya Mısır ülkesinde "Kahire" gibi diğerlerinden büyük olan şehirlerine de "kaidetü'1-mülk", "tahtgâh" da tabir olunurdu.

B.

ŞEHİRLEŞME

Osmanlı şehirleri, merkezde bulunan bir ulu cami'nin (veya külliyenin) çevresinde herbirinin ayrı mescidi bulunan, birbirlerine fiziksel ve sosyal modüler doku biçiminde eklenen mahallelerin sınırsız yayılımından oluşur. Ancak şehir "mahalle" modülünde olduğu gibi mezhep, hemşerilik veya aşiret birliği türünde dinî veya etnik sosyal bütünlük meydana getiremez.

Osmanlı ülkesi, en geniş olduğu dönemlerde Osmanlı Beyliği'nin anavatanı sayılan Anadolu toprakları dışında da üç kıt'a üzerine yayılmıştır. Dolayısıyla temeddün (uygarlık ve şehirleşme ilişkileri) fethedilen ülkelerdeki nüfûsun dinleri[1] ve kültürleri ile yakından ilgili idi. Bu bağlamda coğrafî ve kültürel konumlarına bağlı olarak şehirlerde taş veya ahşap yapıların egemen olduğunu görüyoruz. Diğer taraftan Müslim ya da gayrimüslim nüfusun iskân ettiği yerleşim bölgelerinde yollar, yapılar ve ibadethânelerin oluşturduğu genel karakterlerle beraber konutların iç mekan anlayışları da farklıdır.

1. 1844 yılında Osmanlı ülkesinde yaklaşık olarak 14 milyon gayrimüslim bulunmaktadır. (A.Cevat Eren, Tanzimat, Türk Ansiklopedisi Ankara 1981, c. 30). Avrupa'daki toprak kayıplarından önce gayrimüslim nüfus daha fazla olmalıdır.

1. KONUM

Osmanlı şehirlerinin[2] etrafında, çevresinde genellikle bağlar, bostanlar, bahçeler bulunurdu. İstanbul'un ve kasaba ve şehirlerimizin tümünün etrafını çevreleyen, bağ, bahçe ve bostanlar yerli ve yabancı araştırmacıların, gezginlerin eski dönemlerde yazılmış, yayınlanmış eserlerinde anlatılmakta, gravürlerinde görülmektedir. Özellikle şehirlerde yaşayan şairlerin edebiyatı olan Divan Edebiyatı'nda bahçe, bağ, çiçek gibi çeşitli tabiat ögelerinin semboller olarak kullanılmaları da bu yerleşim özelliğinin insanımız üzerindeki etkisini kanıtlıyor.

Ancak şehirlerin coğrafî konumları seçilirken savunmaya elverişlilik, mutedil iklim, tabiat şartları rüzgarlara kapalı olma gibi, yağışlar, akarsular, su kaynakları, yaklaşım yolları dikkate alındığı anlaşılıyor.

On altıncı yüzyılda yerleşmeler, çoğu kez yar ve dağlara sırtını vermiş aşağı yamaçlar üzerine kurulmuşlardı. Savunmaya elverişli "dağ tipli yerleşmeler" Anadolu'daki merkezlerin 1/4'ü, Anadolu dışındaki merkezlerin 1/3'ü kadardır.[3] Bu tür konum yer çekimi ile, şehir içindeki yollarda yağmur ve karların erimesiyle oluşup biriken suların geçişi engelleyen çamur bataklıkları yapmadan çevreden hemen uzaklaşmasını ve pis su akıntılarını da sağlamaktadır.

Diğer taraftançevrede bulunan diğer yerleşim merkezleri ve ziraî üniteler (iaşe kaynakları) yönünden ile de uygun olmalıdır. Zira On dokuzuncu yüzyıl öncesi şehirlerinin barındırabileceği nüfus, kendisine iaşesi için gerekli malzemeyi ulaştırabilecek yolların zaman / mesafe birimi olarak yeterli ölçüde kısalığı ve çevre şehirlerin bu konudaki kapasitesi ile de sınırlıdır.

a. Yaklaşım Yolları

Şehirlerle yollar arasındaki ilişki inkâr edilemez. İlkçağlardan beri kavimlerin izledikleri göç yollarının kültürel yapılarının oluşumuna etkili oldukları söylenmiştir.[4] Dolayısıyla yollar yerleşim merkezlerinin de oluşmasında çok önemli bir etkendir.[5] Zaten bu iki kavram birbirini doğurur. Şehir-

2. Osmanlı şehirleri deyimiyle özellikle Anadolu'da (ya da benzer etkileşimle Rumeli'de) halkın ahşap yapılarda oturduğu, ancak külliyeler, kapalıçarşılar gibi bekâ (kalıcılık) iddiasında bulunan kamu hizmetinde vakıf taş eserlerin yer aldığı yerleşim ünitelerini amaçlıyoruz.
3. Nasûhüs's Silâhî (Matrakçı), Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han, (Yayına hazırlayan- Prof. Dr. Hüseyin G. Yurdaydın) Ankara 1976. s.51
4. Demolins. Comment la route crée le type social, Préface
5. "Bazı kasabalar gibi şehirler de mevcudiyetlerini yerinin münasip seçilmiş olmalarına ve bölge-

ler yolların üzerinde, yollar şehirlere yönelik oluşurlar. Osmanlı yol sistemi Rumeli ve Anadolu'da çağdaş kavramıyla devlet yolu, hatta enternasyonal şebekeye bağlı yol anlamında Sağ, Orta ve Sol Kol olmak üzere askerî üçer ana kol ve buna bağlı ticârî maksatla tâlî yollardan oluşmuştur. Bu yolların bir bölümü limanlarla sonuçlanan deniz taşımacılığı sistemine bağlanırlar. Gerek tâli yollar ve menziller üzerinde ve gerekse liman çevrelerinde şehirler ve kasabalar dizilmiştir.

Şehirlerin oluşumunda karayolları kadar deniz ve nehir ulaşımı da önemlidir. Gemiciliğin ve açık deniz ticaretinin gelişmesi, yeni ülkelerin keşifleriyle birlikte liman şehirleri büyümeye başladı.ve ayrıca kara yolları ile içerilere de bağlanmışlardı. Limanların ham ve mamul madde taşınması açısından sanayi ile ilişkisi vardır.[6]

Büyüyen şehirlerin oluşturduğu yeni ekonomik ve sosyal ortamlarda insan ve malların nakli için en kolay yol su üzerinden gitmek oluyordu. Ancak liman şehirleri kendilerine ulaşılmasının kolaylığına rağmen denizden gelecek saldırılara karşı da açıktırlar. Dolayısıyla Ortaçağ boyunca kara şehirleri savunma açısından daha güvenceli kalmışlardır.

b. Pazar Yerleri

Genellikle pazarlar ovaların kenarında, etrafı bağ, bahçe ve bostanlarla çevrili kasabalar üretim türleri farklı olan dağ ve ova köyleri arasında bir değişim (mübadele) yeridir. Çevreyle ilişkileri ve yol üzerindeki durumlarına göre hanlar, kervansaraylar gibi çeşitli konaklama tesisleri yapılmıştır.

Pazarlar, meydanlarda, imâret ve cami avlularında bile kurulurdu.[7]

Nitekim kasabalar pazar yerlerindeki küçük iskân ünitelerinin gelişmesiyle meydana geldiler. Bu bakımdan kasabanın merkezini pazar yeri veya onu yanında kurulmuş "ulucami" oluşturur. Ancak bazı kasabaları daha hareketli kılan, içinde han veya ılıca gibi kuruluşların varlığıydı.[8]

---

deki ulaştırma şebekesini kontrol edebilecek durumda bulunmalarına borçludurlar; bu suretle, yeni şartlara ve vasıtalara uyum sağlayarak yavaş veya süratli bir şekilde gelişmişlerdir." Orhonlu, a.g.e. s.5.

6. Karayolları ve demiryollarında yeni ulaşım teknikleri gelişinceye kadar limanlar yerleşim merkezleri olarak önemlerini korudular. Bu gelişmeler sanayi şehirlerinin özelliklerine göre kıta içinde ham madde ve ticaret yolları açısından kendilerine en uygun yerleri deniz ulaşımından bağımsızca seçebilmelerini sağladı.
7. Son devirlerde "milli sanayi sergileri bile cami avlularında hatta hacimlerinde kurulurdu''. Ergin, a.g.e, s.53.
8. Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar. s.4

2. YERLEŞİM

Yollar üzerindeki şehir ve kasabalar çoğu kere kulelerle tahkim edilmiş surlarla çevrilidir. Bu oluşumda Haçlı Seferleri'nin etkisi olabilir. Bununla beraber menzil ve konakların şehirlere göre daha az tahkim edilmiş olması ülkedeki güvenlik durumunun yeterliliğini belirtmektedir. Genel olarak Anadolu'daki şehir ve kasabaların % 45 oranında düzenli surları ve yerleşimleri vardır.[9]

Ulucamiler[10] ve kervansaray, hamam ve pazarlar[11] şehirlerin orta kısımlarındadır. Başka bir deyişle şehirler bu cami etrafında kurulan kervansaray, hamam ve pazarlarla gelişirler. Şehir içi yolları bu merkezlerde sonuçlanır.

Aslında doğaçlama gelişen Osmanlı şehirlerinin planında odak noktaları cami, bedesten ve imâretlerdir. Çarşı ve pazar yerleri bu merkezler arasında bulunur, Ama ticarî merkezi civarında içinde gecelenmeyen ticarî hanlar, yolcu hanları bulunan "bedesten" oluşturur.[12] Aslında "ulucami" ve büyük camiler de, nüfus yoğunluğunun fazla olduğu bu çevrededirler.

Şehirde üretilen her tür mal ve hizmet, bedesten'den başlayan ve genellikle "Uzunçarşı" denilen işlek bir cadde üzerinde bulunur. Bu caddeden ayrılan sokakların her birinde belirli bir iş kolunda mal ve hizmet üreten esnaf (ve örgütleri) bulunur."[13] Nitekim bu sokaklar örneğin "kılıççılar, sandalyacılar, çarkçılar, fincancılar" gibi orada çalışan ve üretim yapan esnaf kollarının adıyla isimlendirilirler.[14]

Osmanlı şehirlerinin yerleşim olgusunda külliyelerin büyük katkısı vardır. Külliyeler "birbirleriyle fonksiyon ilişkileri bulunan yapılaşma kompleksi"dir. Büyük bir külliye içinde cami, medrese, muvakkithane, bimarha-

---

9. Yurdaydın, a.g.e. s.51
10. Anadolu içindeki yerleşimlerin % 58'inde ve dışındakilerin de % 69'unda orta kısımda cami vardır. a.e.a.y.
11. Kervansaray, hamam ve pazarlar Anadolu'da % 55 , Anadolu dışında ise % 46 oranında şehir ortasındadır. a.e.a.y.
12. Ergenç, Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin ... s.106.
13. Ergenç, a.e.a.y. Nitekim İstanbul'da Kapalıçarşı çevresi ticaret ve yolcu hanları ile çevrilidir. Yine klasik Osmanlı yerleşiminde görüldüğü gibi Kapalıçarşı çevresinde Mahmud Paşa, Bayezid, Nuruosmaniye Camileri vardır.
14. Kapalıçarşı'nın Kuzeybatı kapısından başlayan "Uzunçarşı Caddesi"ne sağlı, sollu bağlanan sokakların isimleri "Tığcılar, Çakmakcılar, Havancı, Ağızlıkçı, Tesbihci, Nargileci"dir. Bu sokaklara bağlanan çevredeki diğer sokaklar ise Tarakçılar, Sandalyacılar, Çarkçılar, Fincancılar, Bezciler, Kılıççılar, Rastıkçı, Macuncu" isimlerini taşırlar. Uzunçarşı caddesine bağlanan sokaklar gibi Süleymaniye İmâreti ile gelişen yerleşim içinde Tesviyeci, İplikçiler, Kantarcılar, Kutucular, Sobacılar, Hasırcılar, Kazancılar, Marpuççular, Sabunhane isimli sokakların varlığı görülür.

ne, aşevi, tabhâne, kervansaray, mektep, kütüphane, hangâh, türbeler, imalâthane, arastalar, kapalıçarşı, han'lar, hamam, umumi halâ'lar, meşruta binaları, bayram ve pazar yerlerinin tamamı veya bir kısmı bulunabilir. Nitekim büyük külliyelerde yer alan imaretler çevresinde de iş yerleri, imâlathaneler gelişir.[15]

Diğer taraftan genel görünüm içinde ele alınırsa, Antik devir meydan ve sokak, yani dışa dönük bir kültürü; Osmanlı kültürü ise sokak ve avlu, yani daha çok içe dönük bir hayat görüşünü yansıtır. Osmanlı mahallelerindeki sokak, yaşama yerleri ile bütünleşme halinde, sakinleri tarafından manevî koruma altına alınmış mekan niteliğindedir.

Önce aristokrasi ve feodalite, sonra da kapitalizmin baskısında kalan Batı şehirlerinde konutlar sahiplerinin kudretini anlatmak zorundadırlar. Sonuçta şehirler samimiyet yerine ihtişamı seçen bir genel görünüm almışlardır. İslâm ve Osmanlı kültüründe kudret ve ihtişam ancak bekâ sahibi olan Allah'a mahsustur. Bekâ kavramı ise yalnızca Allah rızası için vakfedilen mallara izâfe edilebilir. Çünki "vakfedenin şartları, Kur'an'ın âyetleri gibidir", yâni bâki kalacaktır.

Bu nedenle yalnız cami, medrese, dârüşşifâ, hamam, kervansaray, han, sebil, çeşme gibi vakıf hayratın yapı malzemeleri kalıcı olmalarını (bir ölçüde) sağlamak için taştır. Bunlar dışında kalan yapılar insanî boyutların samimiyeti içinde fâniliklerini kabullenmişlerdir.

Osmanlı Padişahının yüzyıllarca içinde oturduğu Topkapı Sarayı bile şaşaa ve gösterişten uzaktır. Zaman zaman gerekli görülen küçük ek yapılaşmalarla bugünkü şeklini almıştır.[16]

Şehirlerde çarşılar ve pazar meydanları dışında genellikle büyük toplanma yeri olabilecek meydan bulunmaz. Ancak cami avlularının bu işlev için yeterli olduğu görülür. Nitekim pazarlar da genellikle avlulu büyük camilerin yanında kurulur. Bunun dışında düzenli ve sistemli bir meydan oluşumu yoktur. Bununla beraber şehirlerin oluşum modülü mahalle, mahallenin sosyal merkezi de cami olduğundan bu bağlamda meydan gerekliliği açısından sistematik bir oluşum gereği ortaya çıkmamıştır.

---

15. Örneğin Fatih Camii yanındaki Fatih İmâreti çevresindeki sokakların isimleri de "Mıhçılar, Keserciler, Testereciler, Tezgahcılar, Sırımcılar, Mutaflar, Kırbaççılar, Atpazarı"dır.
16. Ancak Tanzimat sonrasında şehirlerin görünümü değişmeye başlamış, Padişah sarayları devletin kudretini gösterme, zenginlerin köşk ve konakları ise birbirleriyle daha görkemli olma yarışına girmişlerdir.

a. Külliyeler

Şehirlerin çekirdekleri genel olarak pazar yerleri ve civarındaki camidir. Çünkü pazara gelenler vakit namazlarını bu camide kılacaklardır. Üstelik bu camide Cuma namazı da kılınmaktadır. Caminin çevresinde şadırvan, çeşme, sebil, muvakkithane, imârethâne ve konaklama yerleri bulunur. İmâret sistemi ise hayır, şefkat, sıhhat, ilim ve temizlik kurumlarını bünyesinde toplayan bir şehir çekirdeğidir. Kanunî Sultan Süleyman döneminde en gelişmiş biçimini alan bir imâretin bütününde cami, medrese, bimarhane, aşevi, tâbhane, kervansaray, mekteb, kütübhane, hângâh, türbeler, imâlathâneler, arastalar, kapalıçarşılar, han, hamam, su isâlesi, umûmî helâlar, meşrutalar, dinlenme ve bekleme yerleri, bayram ve pazar yerleri, muvakkithâneler bulunur. Bu çekirdek tesislere az, çok benzeyen mahallelerin oluşumuyla organik olarak şehir gelişir.

Diğer taraftan vakıfların da Osmanlı şehirlerinin oluşumunda da önemli katkıları vardır. Şehir merkezleri genellikle bir vakıf külliyenin çevresinde kurulmuşlardır. Vâkıflarının adıyla anılan cami, mescid, hamam veya çeşmelerin etrafında da genellikle mahalleler oluşmuştur. Nitekim özellikle Rumeli'de şehirlerin İslâm vechesi almasını yüzlerce vakıf câmi, mescid, medrese, tekkeler sağlamıştır.

b. Evler

Klasik dönemin Osmanlı şehirlerinde mesken ve ticâret yerleşimleri birbirlerinden ayrı kuruluyordu. Şehirlerde "mirî ebniye" denilen kamu binaları dışındaki yapılar varlıklı tabakanın kışlık konutu olan "konaklar", yazlık konutu olan "köşkler (ve yalılar)" ve herkesin oturduğu "ev"ler olmak üzere üç kategoride guruplanabilir.

Evler genel olarak bahçe içinde ve iki katlıdır. Bu bahçede dut, erik, kayısı, armut, kiraz, incir gibi dallarında meyvaları görünen ağaçlar bulunur. Uğursuzluk sayıldığından incir ağacı kesilemezdi. Ev, bahçeye dönüktür. Zemin kat sokak tarafında depo, ahır, kiler, mutfak kısımları gibi bölümlerin bulunduğu sağır veya yüksek ve küçük pencereli duvar yer alır. Büyük bir kapı ile dar bir sokağa açılırlar.

Mahallenin gerçek ünitesi olan aile toplum hayatının da çekirdeğidir. Diğer taraftan şehirlerin büyümesi tarımsal hayattan gelen köylülerin göçü yoluyla olmaktadır. Ve kırsal kesimden gelen bütün bu aileler şehirlerde de kendi kültürel ve ekonomik hayatlarını yaşamak isterler. Dolayısıyla şehir içinin genel görünüşü kırsal yaşantıyı hatırlatır.

Tarım ekonomisi gerekleri, kırda olduğu kadar kente göç edenleri de temel ihtiyaçları sağlayacak biçimde evlerini düzenlemeğe zorluyordu. Kışlık gıda maddeleri için "kiler" ve "ambar" denilen depolar, hatta hayvanlar için ahırlar oluşturulmaktadır. Bu sebeple geniş bir alana, açık bölmelere, bahçeye, ağaca ihtiyaç vardı. Dolayısıyla zemin katlarda (ahır) depo, kiler, mutfak bulunur. Ocak ve dolaplar, yüklükler ile sofa ve sofaya açılan odalar gibi yaşama mekânları üst katlardadır.

Sofa hem odalara geçiş sağlayan ve hem de ailenin topluca oturduğu bir mekandır. Aslında sofalar bulundukları yere göre ev'in planını düzenler, işlevleri dağıtır.

Aslında şehirli kadın da, köyde yaşayan kadın da ekmek pişirmek, bahçede çalışmak, elde ettiği sebze ve meyveyi kışın kullanılacak hale getirmek ve saklamak gibi hemen hemen aynı ekonomik işlevleri yapmaktadırlar. Dolayısıyla sık sık sokağa çıkmadıkları halde evlerde işler kolay kolay bitmezdi.

Sabahları yer yataklarını toparlayıp yüklüklere sıralamak, yatsıdan sonra yeniden sermek, akşamları mumların fitillerini kesmek, kandillere yağ koymak, fitillerini temizlemek, fenerlerin camlarını silmek, aydınlanma düzeneklerini hazırlamak gibi işler bir hayli zaman alırdı.

Evlerin odaları yerli kumaşlarla bezenmiş sedirlerle döşeli idi. Yatak, yorgan gibi görülmesi icabetmiyen eşya sabahları yüklüğe konurdu. Dolaplar, raflarda ise yerine ve aileye göre kitaplar veya fenerler, işlemeli leğen, ibrikler, bakır takımları bulunurdu. Dolap raflarındaki süs hücrelerinde şekerlikler, çeşmibülbüller, buhurdanlar, gülapdanlar, kalemtraşlar, divit kamış kalemler, maktalar, hokka takımları, zarflar, eski yazılar, hilyeler, sedef kutular yer alırdı. Konsolların üzerindeki aynalar, şamdanlar, karpuzlu lâmbalar, çanaklı mum veya kandil makasları, işlemeli yağlıklar ve duvara asılı güzel yazılar, makramalar misafir odasının zenginliğini gösterirdi. Bazan tütsüler, günlükler kullanılırdı.

Batı kültüründe evlerin dışa açılmaları ve dışa doğru büyümeleri, dışarıyla bütünleşmeleri evin mahremiyetini kaldırmıştır. Oysa Osmanlı evi "içine doğru büyüyen bu anlayıştan farklı bir dünya"dır. Örneğin evlere ayakkabı ile girilmemesi de onu daha sokak kapısında dış âlemden soyutlayan bir davranıştır. Evin mahremiyeti, bazı bölgelerine mistik değerler verilişi de eski evlerin insanların yalnız cisimlerini değil, ruh dünyalarını da barındırdığını gösteriyor.

Nitekim bahçeli ahşap evlerde yalnız insanlar yaşamıyorlardı. Kümes hayvanları, kediler, kuşlar, güvercinler, (hattâ bazı hallerde atlar), "damlar-

da, kovuklarda gelincikler, sansarlar, fareler evlerin insanlardan ayrılmıyan dostları idi".[17] Hatta "ev yılanı" denilen hayvanlar öldürülmezdi.[18]

Büyük aile tipinin geçerli olduğu Osmanlı toplumunda "ev" üç kuşak insanları bir arada tutardı. Haremlik kısmında "büyük hanım"ın (kayınvâlide, büyük anne) odası baş odadır.

Ev'lerin ön tarafında, giriş kapısı yanında bulunan yalnız erkeklere ayrılmış bir ya da iki odalık bölümüne de "selâmlık" denilirdi. Selâmlık binası hâli vakti yerinde olanlar için aynı çatı altında ikiz evler biçiminde olarak yapılmıştır. Bu takdirde yemekler harem mutfağında hazırlanır, selâmlığa ara koridora konmuş bir "dönme-dolap"la iletilirdi. Eğer çatıları ayrı binalar varsa bunlar bir ara koridorla birleşirlerdi.

Selâmlığın zemin katında bir taşlık ve çevresinde kiler, kahve ocağı gibi hizmet odalarından, üst katlarda da bir başoda (paşa odası), bir kış odası ve yatak odası bulunurdu. Harem dairesine geçit veren koridor üzerinde de mabeyin odası yer alırdı.

Sahiplerinin varlığına göre çeşitli büyüklükteki "konak, köşk, yalı"ların hizmetçi, uşaklar ve aşçıları için ayrılmış odalar bulunurdu. Yemek kokuları ve çeşitli gürültüler duyulmaması için mutfaklar bahçede yapılmışlardır. Hatta kubbeli, zeminden ısıtmalı çarşı hamamı benzerleri hamamları da vardır.

Büyük konaklarda harem halkı selâmlık bölümüne geçemezler. Ancak daha küçük yapılarda misafir bulunmadığı zamanlarda selamlık kısmı da harem halkı tarafından kullanılırdı.

c. Mahalleler

Osmanlı şehirlerinin yerleşim modülü "mahalle"dir. Osmanlı şehirlerinin oluşumunda "mahalle" modülü "sokak"dan önce gelir. Zira mahalle (veya köy) devlete ödenecek vergilerin dağıtımı ve toplanmasında, asayişin sağlanması ve bayındırlıkla ilgili yükümlülüklerin verilmesinde esas alınan toplu yaşama birimidir.[19] Mahallenin türbeleri, mezarları, taş mektepleri, külliyeleri, imâretleri, dükkânları, evleri, mescidleri ve camileri toplumun bütün kültürel özelliklerini yansıtacak biçimde sokaklar boyunca sergilenir.

Mahalle, bireyleri birbirlerini tanıyan ve karşılıklı sorumluluk duygularıyla sosyal dayanışma içinde yaşayan bir topluluktur. Bu topluluk Müslü-

17. Aksel, Eski Evlerin İçi, Türk Yurdu, s. 263, s. 452
18. Günümüz batı ülkelerinde evcil hayvan olarak meraklıları tarafından beslenmektedir.
19. Ortaylı, Osmanlı Toplumunda Aile, s. 3

man, Hıristiyan ve Yahudi mahalleleri olarak dinsel ayrılık gösterir. Ancak Müslüman mahalleleri arasında etnik farklılaşma makbul olamayacağı gibi sanat ve ticaret gruplaşmaları da yoktur.

Birbirlerinden ayıran fiziksel sınırlar veya biçimler bulunmasa da, Osmanlı şehirlerinde insanlar arasında sosyal dayanışma, katılım gibi işlevsel ve sosyal bütünleşmeler mahalle düzeyinde sağlanmaktadır.[20]

Bazı mahalleler Cuma camisine, çarşı ve pazar'a veya sayfiye yerine yakınlıkları sebebiyle önem ve değer kazanırdı. Evliyâ Çelebi bu tür yerleşim yerlerini seyahatnâmesinde "muteber mahalleler" olarak değerlendiriyor. Şehrin en güzel evleri de yine bu mahallelerde bulunmaktadır. Kenar mahallelere ise dar gelirli aileler yerleşmişlerdir.[21]

Hemen her mahallenin bir dış köşesinde oyun sahaları, yeşillikler yer almakta, mahalleler bu meydanlarla birbirlerine bağlanmaktadırlar.[22] Hemşehrilik, meslekdaşlık, aynı mescidin cemaati olmak, mescidi bulunmamak gibi sebeplerle birkaç mahallenin birleşmesiyle semtler meydana gelmektedir.

Bununla beraber yalnızca ticaret ile zenaata ayrılmış mahalleler olduğu gibi genellikle kibarların oturdukları mahalleler vardır.[23] Ticaret ve zenaat mahalleleri çok daha canlıdır. Buralarda kazancıların, dokumacıların, marangozların, bakırcıların çıkardıkları gürültüler, satıcıların veya müşteri çağıran simsarların bağırışları gelmektedir. Bazan deve, katır, eşek kervanlarıyla dükkanlardan, depolardan, kapan hanlarından ürün ve mal almakta ya da depolamak için mal getirmektedirler.

Başkent olmuş şehirlerde Saray'a, Paşakapısı'na yakın yerleşim bölgelerinde örneğin İstanbul'da Sultanahmet, Akbıyık, Divanyolu, Soğanağa, Süleymaniye, Vefa semtleri gibi devlet erkânının ve üst düzey görevlilerin ikâmetgâhları yer alır.

Diğer taraftan dinî açıdan özellikleri olan bölgeler de önem kazanır. Yine örneğin İstanbul'da Hz. Ebâ Eyyüb ül-Ensârî'nin merkadi'nin bulunması gibi.

---

20. Ancak Tanzimat'tan sonra Batılılaşma hareketinin, sanayileşme ve ticaretin gelişmesi, kapalı ev ekonomisinin önemini yitirmesi, üretim imkânlarının ev dışına çıkmasıyla aile biçiminin değişmesi, yeni eğlence biçimlerinin ortaya çıkması gibi çeşitli ekonomik, kültürel ve toplumsal faktörler mahalle sâkinlerini dışarı yönelterek mahalle içinde kurulmuş olan birliği bozmuş, komşuluk ilişkilerini zayıflatmıştır.
21. Mantran, 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul , s. 43.
22. Eski İstanbulun bu meydanlarından bazılarını bugün dahi eski niteliklerini kaybetmemiş olarak bulmak kabildir, örneğin Kadirga meydanı, Cündi meydanı, Fazlı Paşa meydanı, Ağa çayırı, Vefa'da Çeşme meydanı, Ahırkapı'da Gülhane meydanı gibi.
23. Mantran, s. 212

Bu arada fazla ya da az güneş almak, ılık güney rüzgârlarına (lodos) ya da soğuk kuzey rüzgârlarına (poyraza, keşişlemeye) açık olmak, yokuşlar, sele maruz dere içleri gibi doğal konumlar da semtlerin değerlenmesi açısınndan önemlidir. Örneğin Boğaziçi'nin Rumeli yakası öğleden önce güneş aldığı için Anadolu yakasından daha fazla rağbet görmekteydi.

d. Sokaklar

Osmanlı şehirlerinin estetiğini etkileyen yerleşim modüllerinden biri de "sokak"tır. Şehirlerin oluşumunda "mahalle", sonra "sokak" modülü gelir. Şehir içinde toplu yaşama birimi olan mahalle'de yer alan türbeler, mezarlar, sıbyan mektepleri, külliyeler, imâretler, mescidler, camiler, dükkanlar evler toplumun bütün kültürel özelliklerini yansıtacak biçimde bu sokaklar boyunca sergilenmişlerdir.[24] Diğer taraftan iş yerlerinin mahallenin dışında olması da aile mahremiyetinin tamamlayıcısıdır.

Arapça aslı "zukâk" olan bu kelime padişahların şehir içinde halka görünmeden gidip gelebilmeleri için yolun her iki yanına gerilen bezlerden oluşan ve "Halvet-i Hümâyun sokakları" deyiminde kullanılırdı.[25]

Sokakların oluşumunda uyulması kaçınılmaz olan kriterlerin birincisi "kullananlara zarar verilmemesi", ikincisi de "ailenin mahremiyetinin korunması"dır. Birbirlerinin mahremiyetine saygı sağlanması için evlerin diğerlerinden yüksek yapılmaması, dış kapıların, pencerelerin komşularla karşılıklı olmaması gibi düzenlemeler gerekir. Ancak yapılar arasında öncelik hakkı vardır. Yani yeni yapılan evler önceden var olanların yol hakkını, manzarasını, mahremiyetini bozamazdı.

Her evin bahçesinde bulunan ağaç veya yeşillikler, sokaklarda ağaç olmadığı halde özellikle dağ yamaçlarındaki şehirler uzaktan bakıldığı sırada yemyeşil görünürler.

Ara sokaklar toprak haliyle bırakıldıklarından çamurlu veya tozludur. Ancak ana yollar kaldırımcı denilen kent görevlileri tarafından taşla kaplanmakta ve onarımları yapılmaktadır.

■ *Çıkmaz Sokaklar*

Osmanlı şehirciliğinde şer'i hükümlerden ve fetvalardan kaynaklanan iki tür sokak vardır. Bunlardan birincisi herkesin geçiş hakkı olan işlek olan-

24. Sedad Hakkı Eldem ise eski Osmanlı şehirlerinde "sokak manzaraları"nın, "meydanlar"ın, şehir yaşantısını, şehir kültürünü sergilediklerini vurguluyor. a.e.a.y.
25. Muhtelif süslemeler yapılmış olanlarına "kandilli sokak" denilirdi.

larına "tarik-i nâfiz" ve diğeri ise yalnız aynı sokakta oturanların yarı özel malları gibi kullandıkları "tarik-i gayri nâfiz"lerdir. Nitekim dar sokakta âdeta avlu'nun mahremiyeti iç içe sürdürülen bir yaşam biçimi vardır. Çıkmaz sokaklar da bu konunun en belirgin özelliğidir.

"Tarik-i nâfiz"ler kamu alanı sayıldıklarından, kullanımlarına herhangi bir şekilde müdahale ve tecavüz edilemez. Mahalle arasındaki dar ve bazıları çıkmaz sokak durumundaki yollar ise ikinci guruba girerler. Bu gurup içinde olan yollar (kimse şikayetçi olmadıkça) hemen hemen özel mülkiyet şartlarıyla gibi kullanabilirler.

Çıkmaz sokakların asıl görevi, inşaat adası ortasında kalmış evlerin ortak yolla bağlantısını sağlamaktır. Hatta bir sokağın ortasına bir ev yapıp sokağı kapatmak, sokağın üzerine çıkmak, evin önüne sundurma yapmak gibi müdahaleler, başkalarına ziyan vermedikçe ya da başkaları şikayet etmedikçe kabul edilir sayılmıştır. Ortaçağ İslam kentlerindeki sayısız kapılar da bu sokakların, sokakta oturanların bir tür ortak malı olduğu ilkesinden kaynaklanmıştır. Sokağın bu tanımı Osmanlı şehirlerini birbirlerine benzeten temel davranışlardan biridir.

e. Türbeler

Türbeleri Osmanlı ülkelerindeki batı tipi mozole (mausolée), anıtkabir veya panteon (panthéon) anlamında almamak gerekir.

Çok eski çağlardan beri hükümdarlar "ölümsüzlük" isteklerine bir çeşit çare gibi kendilerine piramitler, mastabalar, mozoleler, panteon'lar yaptırmışlardır. Bu yapılardaki görkemin amacı onları seyredenlerde bu yapının içinde bulunan ölünün kudretini, toplum için önemini zamana bağlı olmaksızın canlı tutabilme kaygusudur.

İslâm ve Osmanlı kültüründeki insanlarda bu yönde bir istek yoktur. Ölümle beraber insanın Dünya'daki işi, görevi biter, defteri kapanır. Bir başka alemin kurallarına teslim olur. Yalnız geride devam eden hayrat bırakanların defterlerinde "hasenat haneleri" açık kalır. Yapmak istediği hayratın devamını sağlamak bile "ölenin" iktidarında değildir.

Bu nedenle vakıf yapanın ölümünden sonra koyduğu şartları bozacak olanlara yapabileceği tek şey vakfiyye'sinin son bölümünde "beddua" etmektir.

Osmanlı şehirlerindeki türbeler eğer bir imâret veya külliye içinde iseler devam eden bir hayrın sahibini belirler. Bu Batı'da olduğu gibi "görkemli ama pasif bir anma" (commémoration) değildir. Tam karşıtı çeşitli anlamlarda yararlanılan aktif bir anmadır. Diğer taraftan türbenin içi ölenin kud-

retini değil, fâniliğini belirtecek biçimde, namazgâh, duvarlara yazılmış ayetlerle donatılmıştır.

Hizmetleri nedeniyle kabirleri korunmuş kişilerin, tarikat pîrlerinin, ulularının türbeleri de ihtişamlı değildir. Fâniliğin (geçiciliğin) insanlara (ve bütün mevcudata) bekanın (kalıcılığın) ise yalnız Allah'a mahsus olduğunun belirmesi esastır.

3. ŞEHİRCİLİK

"Belde" tabiri çevresi, sınırları belli, içinde yerli veya yerleşmiş bulunanların bayındırlık eserleriyle imar ettikleri belirli bir mekân anlamındadır.[26] "Beledî" ve "belediye" bu kelimenin türevleridir. "Beledî" kavramının karşıtı "bedevî" yâni "göçebe, çölde yaşayan" anlamındadır.

Aslında şehirlerdeki çeşitli esnaf grupları arasında inşaatla uğraşanlar önemli bir mevkiye sahipti.[27] Bununla beraber inşaat sektörü de ilke olarak "gedik" usûlüne bağlanmıştır.[28] Böylece işçi ve usta sayısı sabit tutularak piyasaya işgücü arzında fazlalık önlenerek iş kalitesi ve ödenecek ücrette kararlılık sağlanmak istenmiştir.[29] Ancak "gedikli" esnafın seçiminde etnik ve dinî ayrılıklar önemsenmemiştir.[30]

Bununla beraber "büyük yangınlar ve benzeri olaylar" nedeniyle meydana gelen işgücü sıkıntıları gedik yönteminin tam uygulanmasını engellemiştir.[31]

a. Yerleşim Estetiği

Çeşitli bölgelerin coğrafî ve kültürel özellikleri yanında şehir estetiğini İslâm karakteri ve Osmanlı kültürünün de etkileyeceği açıktır. Osmanlı ülkesindeki köy, kasaba, şehirler bulundukları bölgelerin ortak iklimi, antropolojik, coğrafi ve topografik yapısı gibi özellikleri ile beraber İslam-Osmanlı

26. Tanzimat sonrasındaki yeniden idarî teşkilatlanma çabaları sırasında Batı'daki "cité" karşılığı olarak kullanıldığı görülüyor.
27. Orhonlu, a.g.e. s.5
28. İlber Ortaylı, Eski Türk Şehirlerinde Yapı işleri s.14
29. Ortaylı a.g.e. s.15
30. Nitekim Evliya Çelebi " Mimarbaşının esnafı Rum ve Ermeni ve Çingenelerdir" der. Koçu, Seyahatnâme, Esnaf Alayı, c. 1. Diğer taraftan örneğin Bkz. Barkan, Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı, c.1, s.194-324
31. Turan. a.g.e. s.158

kültür sentezinin genel karakterlerini de taşırlar. Diğer taraftan büyük şehirlerin daha uzak iklimlerle olan ticarî ve kültürel ilişkileri, onlara bulundukları bölgenin ortak kişilikleri dışında bazı özellikler de kazandırmıştır. Bu standart yapıyı değiştirebilecek etkenler yine yollar aracılığıyla uzaklara, daha değişik bölgelere de açılabilmek olmuştur.

Osmanlı şehirlerinin genel estetiğini, Batılı gözlemcilerin de değerlendirdikleri gibi, karşıt ögeleri zengin düzensizlik ve çeşitlilik dolu karışık yerleşim oluşturur. Batılı araştırmacılar bu tür düzensizlikleri politik bilinçsizlik ve kendi kendini idare yokluğu'na, fiziksel düzensizliği de Devlet yönetimini temsil eden herhangi bir örgütün yokluğu ve belde halkının bağımsız davranışlarına bağlamaktadırlar.[32] Oysa en küçük Osmanlı yerleşim biriminde bile bağımsız doğal ve organik gelişimli bir yönetim-denetim örgütü kendiliğinden oluşmaktadır. Bunun sonucunda Osmanlı yerleşimleri devletin merkezî yönetim örgütüne karşı olan yükümlülükler dışında, kişilerin kendi aralarında, birbirlerine karşı, kişilerin mahalle ve hirfet örgütlerine karşı çok çeşitli yükümlülükleri vardır. Üstelik bunların hepsi bir anlamda devletin anayasası sayılan Şeriat hükümlerine tamamiyle uymak zorundadır. Böylece Osmanlı yerleşim birimlerinde, boyutları insan ölçülerine ve mekan düzenlemesi geleneklere saygılı samimiyete dayanan bir şehir estetiği ve kültürü oluşmuştur.[33] Ancak bu karışıklık içinde yer alan ölçülü, uyumlu, ayarlanmış ayrıntılar da bütünde birlik sağlar.[34] Nitekim örneğin İstanbul'da konutların ahşap ve her damın aynı renk tonunda, aynı biçimde kiremitlerle kaplı ve bütün büyük yapılar, camiler, medreseler, çeşmeler, türbeler, hanlar ve kervansarayların kubbelerinin kurşun kaplı ve bedenlerinin taştan olması, bu karma karışık bütün içinde "ayrıntılarda birlik" sağlar.[35] Üstelik böylesine oluşmuş birlik, temelde bir ölçünün varlığını da kanıtlamaktadır.

---

32. "Genellikle kabul edildiğine göre, kültürel bakımdan bütün İslâm şehirlerinin baş özelliği, politik bilinçsizlik ve kendi kendini idare yokluğudur. Bu yüzden de müslüman şehirlerinde görülen fiziksel düzensizliği, kentlinin ortak yaşama iradesini temsil eden herhangi sorumlu örgütün yokluğu karşısında, belde yerleşiklerinin bağımsız davranışlarında aramanın doğru olabileceği kanısı vardır. Ergenç, a.g.e. s.1266
33. Nitekim bu özellik 1911 yılında ülkemize de gelmiş olan son devirlerin tanınmış mimar ve şehircisi Le Corbusier (1887-1965) tarafından da gözlenmiştir. Le Corbusier şehirlerin yerleşim estetiğinde kendisinden önce gelen Abbe Laugier ile aynı görüştedir. Giuliano Gresleri, le Corbusier Vioggio in Oriente, Venezio 1985.
34. Le Corbusier'in söylediklerinden çok önem verdiği "ayrıntılarda birlik" konusunda aradıklarını, İstanbul'da bulduğu anlaşılıyor. Ancak Corbusier'ye göre bugünün gerçekleri bu ilkelere uymuyor: "Kent yasalarını yapanlar, birer koridordan başka birşey olmayan sokaklar istiyorlar" , "Sürekli bir uyumsuz ayrıntılar ateşine tutuluyoruz." Le Corbusier, İstanbul Meyva Bahçesidir, Çağdaş Şehir, Nisan 1987, Yıl:2, sayı: 2, s.36.
35. Le Corbusier'ye göre : "Ayrıntılarda birlik sağlayabilirsek zihin de yeni ve canlı bir ilgiyle bütün kent için soylu bir yayılım düşünmekte özgür kalır. a.e.a.y

Oysa taş ve ahşap yapıların kendi gruplarındaki ayrıntılar birliğinin temelindeki "ölçü", "zaman-kudret" karışımı bir kavram, "Bekâ-fenâ" ölçüsüdür.[36] Başka bir deyişle batılı gözlemcilerin Osmanlı şehirlerinde farkettiği "özgür ve soylu yayılım", binaların yerleşim rahatlığını birbirine saygı göstererek araması, aslında düzensiz görünümün aslında böylesi yüksek bir ahlakî kurala bağlı kalmasından kaynaklanmaktadır.

Şehirlerde mezarlıklar ya da cami bahçeleri dışında, Batı şehirlerinde olduğu gibi kamuya mahsus "park'lar, ağaçlandırılmış meydanlar yoktur. Bununla beraber her evin kendi bahçesi bulunduğundan, özellikle uzaktan bakıldığında Osmanlı şehirleri yeşillikler içinde görülür. Kuramsal anlamda düzensiz olmakla beraber, yerleşim birimlerinde sempatik bir laubalilik, doğal bir rahatlık yaşanır. Ancak yapılar millî kültürümüzle özdeşleşmiş biçimde hem birbirlerine tavâzu ve saygı göstermekte ve hem de büyük abidelere de şan ve şereflerine yaraşır biçimde yer vermektedirler.[37]

b. Bayındırlık İşleri

Osmanlı şehirlerinde imar işlerinin bir yanda şer'î hukukun ve padişahın emirleriyle sınırlandırılmış, diğer taraftan örf ve âdetlere dayalı kurallarla belirlenmiş bir düzeni vardır. Bu düzen şer'î yönüyle şeyhülislam ve kadıların hükümleriyle, mirî yönüyle Padişah (ve adına yetkili kılınanların) emirleriyle, teknik yönüyle "Mimârân-ı Hassa Ocağı"na ve yaptırımlar açısından da devletin icra kuvvetlerine dayanıyordu.

Her ne kadar "hassa" tabirinin "hükümdara ait" anlamında kullanılmasına alışılmış ise de Osmanlı şehirlerindeki bütün imar faaliyetlerinden prensip olarak "hassa başmimarı" sorumludur. Esasen resmiyet bahis konusu olunca hükümdarın özel kişiliği devletin tüzel kişiliği ile özdeş olmaktadır.[38]

---

36. " İslâmiyet (Mekke Limanı Cidde veya Kahire gibi istisnalar bir yana) lanetlenesi bir gurur işareti saydığı yüksek evleri yasaklamaktadır. Binalar yükselemedıkleri için, İslam hukukunun iyi koruyamadığı kamusal yolları istila etmektedirler. Sokaklar "sokakcık" haline gelmekte, yüklü iki eşek, fırsat çıktığında bunları tıkayabilmektedir." Fernmand Braudel, Kapitalizmin Şafağında Kentler (III), Var Olmaya Doğru, Çağdaş Şehir, Kasım, 1987. Yıl:2, sayı.9. s.57
37. "Şehre Tanık Olmak, Sedad Hakkı Eldem lle Şehir Kültürü ve Eski İstanbul Üzerine Tanımak, Bilmek, Saymak, (Avniye Tansuğ). Çağdaş Şehir, Mart 1987, Yıl:2 Sayı: 1. s.56,
38. Nitekim "hassa tabibleri" de ülke ölçeğinde görev yapmaktaydılar. Turan, Tarih Araştırmaları D., c.1, s.158

(1) Hendesehâne

Osmanlı ülkesinde, Saray dahil, tüm imar faaliyetlerini yürütmek için Şehremini'nin mâlî denetimi ve hassa başmimarı'nın teknik gözetimi altında "Hendesehâne" denilen bir hey'et kurulmuştu.[39] Üyeleri de suyolu nâzırı, İstanbul ağası (Acemi Oğlanları ağası), kireççibaşı, ambar emini ve kâtibi, mimâr-ı sâni ve tâmirat emini'nden oluşur.[40]

İnşaat ve tamiratın bütün teknik sorumluluğu Hassa Mimarları Ocağı'na aitti. Ocağın amiri olan mimara Mimar Ağa (ya da hassa başmimarı, mimarbaşı veya sermimârân-ı hassa) denilmekteydi.[41] Bu göreve daima Ocak'tan yetişme mimarlar getiriliyordu. Ve On yedinci yüzyıl ortalarına kadar ömür boyu sürmek üzere atanıyordu.[42]

Mimarbaşılar "müteferrika"lık gibi önceden kazanılmış olan pâyeleri kullanabiliyorlardı.[43] Diğer taraftan "Hassa Mimarları Ocağı" şehremini'ne[44] bağlıdır. Şehremini ise "hâcegân-ı Divân-ı Hümayun"dandır ve "Matbah-ı Âmire emini, Darbhane emini ve Arpa emini" ile birlikte Birûn'da bulunan dört eminden biridir.

(2) Mimâran-ı Hassa Ocağı

Mimâran-ı Hassa Ocağı uygulamalı öğrenim yapılan bir meslek okulu gibiydi. Burada üstad, kalfa derecelerinden geçerek mimâr-ı sâni ve nihayet "sermimar" olunurdu. Başmimar'ın "Cemaat-i Mimârân-ı Hassa" denilen maiyetinde sayılan bazan 43'e kadar varan mimarlar, bir kethüdâ, bir kalem kâtibi bulunurdu. "Cemaat-i Mi'mârân-ı Hassa" içinde etnik ve dinî ayrılıklar önemsenmediği yarı yarıya oranında bulunan bulunan Müslim-gayrimüslim mimar sayısından da anlaşılmaktadır.

Hassa mimarları "halife" (veya kalfa) ve "üstad" olarak ayrılmışlardı. Halifeler içinde en eskisine "mimar-ı sanî" deniyor ve gerektiğinde başmimara vekâlet edebiliyordu.

Diğer taraftan Mimâran-ı Hassa Ocağı'nda "minareciler, mermerciler, neccar (marangozlar), benna (duvarcılar), seng-traş (taş yontucuları), mutal-

39. On dokuzuncu yüzyıl öncesinde Heyet-i Fenniye'ye "Hendesehâne" denilmektedir. Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar, s.26
40. Nâima, IV, (1054 - 1644 yılı vekayi'i)
41. Turan. a.e. s.161.
42. Turan, a.g.e. s.160.
43. Turan, a.ge: s.177.
44. Bu "şehremini" ile Tanzimat sonrasındaki yeniden örgütlenme sırasında İstanbul Belediye reislerine verilen "şehremini" unvanını karıştırmamak gerekir.

la (sıvacılar), harrat (çıkrıkçılar), cassat (kireççiler), hazzar (bıçkıcılar), lağımger (lağımcılar), harrar (sıcak demirciler), sürger (kurşuncular), camger (camcılar), mülebbin (kerpiççiler), haddad (demirciler), hakkak (bezemeciler)" olarak sıralanan kalifiye personeli yetiştirilmekteydi.[45]

Ancak bu kadro ülkenin bütünündeki inşaat ve imar işlerinin tümünü denetlemek için yetersiz kaldığından "Eyâlet Mimarlıkları"da kurulmuştu. Eyâletlerde Mimarbaşı kendi tayin ettirdiği "hassa mimarları" tarafından temsil edilmekteydi. Bu mimarlar bölgelerinde inşaat faaliyetlerini merkezde uygulanan biçimde yürütürlerdi. Bunlar yerel küçük işler ve sınırlardaki kal'a ve palangaların onarımıyla görevlendirilmişlerdir.[46]

Eyâlet mimarları da dahil olmak üzere bütün mimarların tayinleri ve terfileri mimarbaşı'nın arzıyla (önerisiyle)[47] ya Divân-ı Hümâyûn'ca veya sadrazam "buyruldu"suyla yapılmaktaydı.[48] Bu durum, Sultan III üncü Selim zamanında 1795 yılında "Mühendishane-i Berrî-i Hümâyûn"dan mimar yetiştirilmeye başlayıncaya kadar devam etmiştir.[49]

Mimârân-ı Hassa Ocağı, seferler sırasında bozuk yolları, yıkılmış veya tahrip edilmiş köprüleri onarmak, gereken yerlere yenilerini yapmak, yeniden hisar, kal'a ve palangalar inşa etmek, yıkılmış olanları onarmak, konak yerlerini düzenlemek, askere su sağlamak için kuyular açmak görevini de üslenmiştir.

Diğer taraftan Osmanlı Maliyesi (Defterdarlık) için inşaat ve tamirata harcanacak paranın sonuçta Hazine'ye ne gibi bir yarar sağlayacağını (bir tür fizibilite araştırması gibi) hesaplamaktadır.[50]

---

45. Fatih devri mimarlarından Ayas, Bayezid'in mimarı Kemaleddin, Mimar Sinan, Yenicami'nin ilk mimari Kasım ve tamamlayanı Mustafa, Sultan Ahmed Camisinin mimarı Mehmed ağa'lar hep bu ocaktan yetişmişlerdir.
46. Turan, a.g.e. 161
47. Örneğin bu hususta Mimar Sinan'a şu emir verilmişti: "Hassa mimarları başı Sinan'a hüküm ki Rumeli'den ve sâir yerlerden gelüb neccâriyye ve bennâ ilminden haberleri olmayub müşarünileyhin marifeti olmadıyen ellerine arşun alub mimarlık idüb naehil olmağla bina eyledikleri evlerin ekseriyâ ocakları tutuşub ihrak oldugın bildirdüğün ecilden buyurdum ki vusul buldukda bu babda mukayyed olub anun gibi benna ve dürüdgerlik ilminden haberi olmayub ellerine arşun alub vech-i meşruh üzre mimarlık eyliyenleri men idüb senün ma'rifetin olmadıyen olvechile naehil kimesnelere mimarlık itdirmeyesin. Fi 17 Safer 980 (1572). Ahmet Refik, Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı s. 67, vesika 93
48. llber Ortaylı. Eski Türk Şehirlerinde Yapı Işlerinin Fonksiyonel Düzenlenişi ve Yapı Örgütü, Mimarlık, Sayı 7, Temmuz 1974, s.12
49. Bu tarihten sonra mimarların tayinleri hassa başmimar ile Mühendishane-i Hümâyun nâzırı ve hocasının ortak arzları üzerine yapılmaya başlanmıştır. Diğer minareci, taşcı, nakkaş vs. görevlilerin tayinleri yine eskisi gibi kalmıştır. Ortaylı, Türkiye İdare Tarihi, s.197
50. Örneğin "Hama"da harap bir hamamın tamir masrafının yanında, tamirden sonra ne kadar gelir getireceği ve tamirinin mi yoksa satılmasının mı daha iyi olacağı hususları da tahkik ettirilmesi" gibi.

(3) Mimarbaşı'nın Görevleri

Mimarbaşının aslî görevi Saray içindeki yapılacak ilâveler, tadilat ve tamirat; saray, kasır, köşk türbeler, merkadler gibi Padişah'a ait yapıların inşası; "ebniyye-i hayriyye ve nafıa" denilen selâtin camileri, meydan çeşmeleri, külliyeler, medreseler, kayıkhaneler, kışlalar, koğuşlar, köprüler, bir cami etrafında vakıf olarak kurulan aşhane, medrese, hastahane, yetimhane, sıbyan mektebi ve gelir getiren akar'dan oluşan "musakkafat" denilen dükkanlar, kapalıçarşılar, hanlar, hamamlar ve kervansarayların bakım, onarım ve inşaası gibi masrâfları devlet hazinesinden ödenecek işler için gerekli resimleri (planları) yapmak, bunların keşif bedellerini hesaplamak ve uygun görülenlerin inşaatlarını yürütmektir.[51] Diğer taraftan azınlık mabetlerinin tamirat keşifleri,[52] yapılmak istenen vakıf eserlere mimar tayin etmek, ya da vakıf olarak yapılmış inşaatların son keşiflerini yapmak da görevleri arasındadır.

(a) İmar Faaliyetlerini Yürütmek

Diğer taraftan köprü, su bendi ve su yolu yapımı ve onarımı gibi kamu yapılarının ve İstanbul'daki inşaatların denetimi de görevleri içindedir. Hendesehâne üyeleri de mimarbaşı'nın teknik gözetimi ve şehremininin malî denetimi altında görev yaparlardı.

Mimarbaşı bina yapımlarını maiyetinde çalışan kethüda ve çavuşlarla birlikte denetlerdi. Bununla beraber mimarbaşı inşaatların yalnız teknik hususlarından sorumlu idi. Finansman ve sarfiyat konuları , "hesap işleri, ücret, ödemeler, malzemenin alım ve temini", kısacası "muhasebe ve mübaya'a işleri" şehremini sorumluluğu altında yürütülürdü.[53]

Diğer taraftan inşaat sektöründe yer alan loncalardaki "gedikli" üstad (mimar), usta ve işçi sayısında yeterli ve ekonomik dengeyi ayarlar.[54]

Şehir içindeki imar düzenini sağlayacak hükümleri tespit eder ve bunların müeyyideli (yaptırımlı) şer'i kurallar haline getirilerek hukuki değer kazanmaları için kadı ile ortak hizmetler çalışır.[55]

---

51. Ortaylı, a.g.e. s.15
52. Turan, a.ge. s.174
53. Ortaylı, a.ga s.227; Ahmet Refik. On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı, s. 61
54. Turan, a.g.e.s. 174. Bununla beraber bu sayı inşaat işlerindeki usta ve vasıfsız işçi için "özellikle büyük yangınlar ve benzeri olaylar" nedeniyle dondurulamamıştır.
55. Turan.a.g.e. s.166

(b) İmar Hukukunu Uygulatmak

(Klasik dönemde) Osmanlı şehir idaresinin beledî ve mülki idare fonksiyonları birbirinden ayrılmamıştır. Şehirlerin imar düzenini kadılarla birlikte hassa başmimarı (ve emrindeki mimarları) sağlarlardı.[56]

İstanbul'da ve Eyâletlerde Hassa Ocağı dışında yetişmiş resmî kişiliği olmayan mimarları[57] denetim altına almak için serbest mimarlık yapacaklara ehil olduklarına dair "ruhsat" [58] verir. İstanbul içinde yapılacak inşaatları yerleşim açısından çeşitli yönlerden uygun olup olmadıklarına inceleyerek yapılmalarına ruhsat düzenlerdi.

Aslında bu konuya çok önem verilmiştir. Öyle ki yanlış ve uygunsuz bir ruhsat vermesi hâlinde mimarbaşının canından olması bile mümkündü.[59]

Diğer taraftan uygunsuz yapılmış inşaatları (mesela su yolu üzerine, sur diplerine, başkasının mülkiyetine yapılmış binaları) yıktırmak[60], parselasyon konularında taraflar arasında çıkan mülkiyet anlaşmazlıklarını yerinde inceleyerek çözümlemek[61] mimarbaşının görevlerinden olduğu gibi, gerektiğinde ehl-i vukuf (bilirkişi) olarak kadı'ya rapor tanzim ederdi.

(c) İnşaat Denetimleri

Yapılaşmanın denetimi, malzemenin evsafının belirlenmesi ve denetimi, fiyatlarının saptanması, işçilik ücretlerinin tespit ve denetimi mimarbaşının görevidir. Mimarbaşı maiyetinde mimâr-ı sâni, kethüda ve çavuşlarla birlikte denetimler yapardı. [62]

Her cins inşaat malzemesinin vasıflarını tesbit etmek için hassa mimarları bunların imâl edildiği veya satıldığı dükkanları, tuğla harmanlarını, kireç

---

56. Osman Nuri, a.g.e. s.978
57. Evliya Çelebi'ye göre:"Dülgerler 4000 ve mimarlar da 4000 kişidir. Üç yüz aded esnaf yamakları vardır."
58. Ortaylı, a.g. makale a.y.
59. Yenicami'nin mimarı olan Mimarbaşı Kasım Ağa Eminönü Balıkpazarı'nda meyhanelerin inşaasına ruhsat vermiş olmakla suçlanarak idam edilmişti. Bu yüzden Yenicami Mimar Mustafa Ağa tarafından tamamlanmıştır. Osman Nuri, a.g.e. s. 978
60. Evliya Çelebi şöyle anlatıyor: "Yetmiş adet dülger ve mîmar kalfası vardır ki her biri İstanbul gibi bir kale, Ayasofya ve Süleymaniye gibi bir cami yapmağa kadirdirler. Yetmiş kethüda, yetmiş çavuş bütün gün atlarla İstanbulu dolaşıp hududundan taşra, yol üzerine, yahut bir garip fakir hanesine havale olarak hane yapanların hakkından gelip evlerini yıkmağa memurdurlar. Yapan ustanın da hakkından gelirler.
61. Orhonlu, Müstakil Bir Teşekkül Olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, I, s.107
62. "bütün gün atlar üzerinde İstanbul'u dolaşub hudud'dan taşra ve tarık-i âmm üzre yahud bir garib ve fakir hanesine havâle olarak hane yapanların hakkından gelüb evlerini yıkarlar ve yapan üstanın da hakkından gelürler". Turan, a.g.e. s.170.

ocaklarını, çini imalathanelerini, taş ve mermer işleyen yerleri denetlemektedirler.[63]

Osmanlı başkentinde daha çok ahşap inşaat yapıldığı için, bilhassa kereste nevileri ve ölçüleri inceden inceye belirtilmiş[64], tuğla, kiremit, vb. gibi inşaat malzemesinin vasıfları ve fiyatları tesbit edilmişti.[65]

Hassa başmimarı inşaatlarda çalışan kalfa, usta ve amelelerin yevmiyelerini tespit ve fazla para istenmemesini veya ödenmemesini denetler,[66] bu hususta ihmali görülürse kadı tarafından tazir cezası ile cezalandırılır. Fazla ücret isteyenler ise kürek cezasına kadar varan cezalar veriliyordu.[67]

■ *İmar Yasakları ve Tahditleri*

-İstanbul surlarının iç ve dış taraflarına "kanun-i kadim üzre divarları halel-i tatarruk'dan (yol yapmak) görüb gözetmek ve iktiza eden tamir ve termimi görmek için tayin ve tahsis olunan arazi-i mirîyye'den olduğundan" 5 zır'a'dan daha yakın inşaat yapılması,[68]

- Caddeleri daraltacağı, yangınların sirâyetini artıracağı, için evlerin önlerine 18 parmağı geçen "şahnişin" ve şahnişin'lerin karşılıklı yapılması,[69]

- Binaların ancak belirli yüksekliklerde yapılması,[70]

- "Kefere ve Yehûd taifesinden hane bina idenlere iki katdan ziyade" yaptırılması, "üç kat yaptırmağa ruhsat" verilmesi,[71]

- Gayrimüslimlerin kargir bina yapmaları,[72]

- Câmi ve mescidler civarına 5 zira mesafe içinde inşaat yapılması,[73]

- Su yollarının iki tarafına üçer arşın ve su yolu üzerinde 1 arşın mesafede inşaat, bağ, bahçe yapılması,[74]

---

63. Meselâ kiremitlerin boyutları"8 x 7" (parmak)olacaktı.Turan. a.g.e. s.175
64. a.g.e. s.176
65. A.Refik, Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı, s.30, vesika 40; Meselâ 1596 yılında ucuz fakat düşük kalitede kiremit satıldığı Mimarbaşı Davut Ağa tarafından tesbit edilince "Hasköy'de bu nevi kalp kiremit işleyenler hakkında şerhan lazım gelen muamelenin tatbik edilmesi hususunda Haslar Kadısı'na hüküm yazılmıştı. Turan, a.g.e. s.176
66. A.Refik a.g.e. s.144, vesika 22,
67. Bu hususta tegafül ile hareket edecek Sermimâran-ı Hassa'lar ammeye zarar kasdetmiş olmağla mazhar-ı tâ'zir-i şedid oluyorlar, fazla ücret taleb edenler ise ya Tersânede küreğe konuluyorlar veya kadılar marifetiyle Şer'an cezalandırılıyorlardı. Ortaylı, a.g.e. s.15
68. A.Refik, a.g.e, s. 66, vesika 92
69. Ortaylı, Eski Türk Şehirlerinde Yapı İşlerinin Fonksiyonel Düzenlenişi ve Yapı Örgütü, s.16
70. a.e.a.y
71. a.e.a.y.
72. Turan, a.g.e. s. 172
73. Turan, a.e.a.y.

- Konut bölgelerinde dabbağhane ve çömlekçilerin bulunmaları,

- Yaya kaldırımların üzerinde bina ön cephesini taşacak biçimde "taş rıhtım ve kademe taşı ile nerdüban" yapılması yasaklanmıştır.[75]

4. BELEDİYECİLİK

Memâlik-i Osmaniye tarımsal yapıya sahip olmakla birlikte, ülkenin İstanbul dışında kalan köyden büyük tüm yerleşme merkezleri her yer aynı biçimde yönetilirdi. Üstelik küçüklü büyüklü pek çok kent ve kasabada şehir uygarlığı, çeşitli kurumları ve yönetimi açısından kendi dönemindeki Avrupa şehirleri düzeyinin gerisinde değildi.

Osmanlı şehirleri yerel yönetimler ve belediye hizmetleri konusunda Batı kentlerine benzer biçimlerde örgütlenmemişlerdir.[76] Bu durum Osmanlı şehirlerinin tarihsel gelişimini inceleyen yabancı araştırmacılarca genellikle "politik bilinçsizlik ve kendi kendini idâre yokluğu" olarak açıklanmıştır. Oysa bu durum Doğu ve Batı kültürlerinin birbirlerinden farklı dünya görüşlerinin kendi yönetim yöntemlerine yansımasından ibarettir. Aslında bir yöntemin diğerinden farklılığı ile, hiç olmaması hâli (yani "yokluğu") aynı şeyler değildir. Nitekim örneğin şehirlerin ve şehir hayatının düzenlenmesinde günümüz anlamında belediyecilik bağlamında birçok görevleri bulunan "kadı"ların özel makamları da yoktur.[77] Kadı'nın ailesiyle birlikte ikamet ettiği konak, kadılık makamı sayılır. Örneğin İstanbul'da bile belirli bir kadılık binası yoktur.[78] Kuşkusuz bu uygulama Batı yönetim anlayışı açısından anlaşılamaz bir görüntü sergiler. Oysa "fayda ve tasarruf" ta azamîye ulaşma düşüncesindeki İslam-Osmanlı kültürü için şartlar geretirmedikçe kesin bir zorunluluk değildir.

---

74. A.Refik, Hicri On Birinci Asırda Istanbul Hayatı,. s.19
75. A.Reflk, a.g. e. s.13; A.Refik, Hicrî, On ikinci Asırda ...s.30; Orhonlu, Şehircilik ve Ulaşım...s.42
76. Bilindiği gibi Belediye örgütlenmesi Tanzimat sonrasında ilk olarak 1858 yılında İstanbul'da ve Paris şehrindeki bir belediyenin adına öykünerek "Altıncı Daire-i Belediye" olarak kurulmuştur.
77. Mehmet Zeki Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü
78. Mahmud II. dönemine kadar İstanbul'da ve diğer vilâyetlerde belediye hizmetlerinin görüldüğü özel bir bina yoktur. Şehirlerde vergi toplamak, güvenliği sağlamak, ticarî faaliyetlerin ve çarşı, pazarın denetlenmesi için 1827'de II. Mahmud zamanında yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra İhtisab Nezareti kurulmuştur. 1854 tarihinde İhtisab Nezareti yerine Şehremaneti kuruldu.

Nitekim İstanbul'da sadrazam, vezir, şeyhülislâm, kazasker, reisiülküttab gibi devlet erkânının taşrada ise vâli ve ayânının konaklarının yalnız erkeklere ayrılmış olan selâmlık bölümleri "resmî makam" olarak işlev görürlerdi. Ancak sadrazam, vezir ve şeyhülislâm gibi kendilerine fazla müracaat yapılan, hatta divanhâne kurulması gereken hallerde bağımsız olarak ayrıca "selâmlık" binası yaptırılırdı.[79]

Aslında bu genel uygulama Osmanlı Sarayı için de geçerlidir. Harem-i Hümâyun'a, Birûn ve Enderûn'dan geçilmesine rağmen Birûn'da ve Enderun-i Hümayûn[80]'da yer alan Kubbealtı ve diğer devlet dâireleri gündüzleri müracaat sahipleri ve görevlilerin çalışmalarına tahsis olunmaktadır.

İslam şehrinde dinin haram saydığı şeylerin yapılmasını önlemek amacıyla şer'î "hisbe" müessesesi namına,[81] bugün "belediye hizmetleri" dediğimiz görevlerin bir bölümünü kadı'lar üslenmiştir. Aslında "hisbe" ya da "ihtisab"ın esası, "emr-i bi'l-ma'ruf, nehy-i an-il münker" yani şer'an yapılması uygun olanları yapmak ve yasaklanmış olanlarından kaçınmak, bunları halka bildirmek ve uygulatmaktır. Diğer taraftan bu bağlamda sayısız vakıf kurumlarının katkıları da unutulmamalıdır.

a. Kadı'lar

Kadı'nın yetkisi Padişah'ın beratı ile tayin olunduğu kaza sınırları içinde geçerlidir. Kadılar doğrudan kazaskerlere bağlıdırlar ve memuriyetleri süresince kaza'lar arasında dolaşırlar.

Kadılar "narhların tanzimi ve sık sık denetlenmesi, esnâfın teftiş edilmesi, ihtikâr ve istifçiliğin önlenmesi, yolların gidip gelenlere açık ve sâlim tutulması, kaldırımların onarılmaları, "mâil-i inhidam" binaların yıktırılması, talebelere zulmeden mubassır ve hocaların takib edilmeleri, hammalların ve yük hayvanlarının fazla yükletilmemeleri" gibi beledî hizmetleri "ayak naibleri, pazarbaşılar ve muhtesibler" aracılığıyla yürütürler, Ancak kadılar işlerinin yoğunluğu sebebiyle denetim görevlerini genellikle "ihtisab ağası" (veya "ihtisab emini")'na bırakırlardı. İhtisab ağası da bu hizmeti maiyetindeki subaşı, mimarbaşı, böcekbaşı, çöplükbaşı gibi yeniçeri ocağı zabitleri birlikte yürütürdü.

Esnaf 'ın kalite hilesi, satış miktarında hırsızlık ve yasaklara uymamak gibi kusurları görülürse genellikle dayak ile hapis gibi geleneğe dayanan azamî tazir cezaları verilirdi. Diğer taraftan denetimlerde bulunan bozuk eksik,

79. Nitekim günümüzde bazı semtlerin "Paşakapısı" olarak bilinmesinin sebebi de budur.
80. On dokuzuncu yüzyılda Mabeyin-i Hümayun denilmiştir.
81. Devlet gelirlerinin muhasebesi bakımından.

hileli tanı ve ölçü aletleri ve bozuk hileli mallara el konurdu. Hapis cezaları ancak dükkanının bulunduğu bölgenin şer'i mahkemesince verilebilirdi.

■ *Azil ve Tayin Yetkisi*

Şehir halkının bazı yerel yönetim görevlilerini kendi arasından seçmesi mümkündü. Ancak seçilenleri kadı'nın tasdik edip mahkeme sicillerine kaydetmesi ve sonra da berat'ının çıkması için evrakı kazaskerliğe göndermesi ile gerekiyordu. Kazaskerlik'in bu talebi inceleyip Bâb-ı Âli Tahvil kalemine muamelesini tamamlatarak bir "Padişah Beratı" gönderiyordu. Bununla beraber kadıların bazı konularda geniş yetkileri verilmişti. Nitekim İstanbul'a gönderilmeyip yanızca kadı tarafından verilmiş hüccetlerle yürütülen ve sicillere "bilâ-berat" kaydıyla geçirilmiş görevler de vardır.

Kadılar, tayin yetkisi sayılabilecek bu özelliklerinden ötürü, lonca teşkilatının kethüdalık veya yiğitbaşılık gibi şehir ekonomisi açısından önemli görevleri etrafında yürütülen mücadelelerde de etkili idiler. Esnaf loncalarının kethüdalarını (esnaf şeyhleri) esnafın istekleri doğrultusunda tayin ve azlederler, lonca teşkilâtının sağlıklı yaşamasına çalışırlardı.

(1) Şehir Yolları ve Altyapı'lar

Divan-ı Hümayun'un imar faaliyetleriyle ilgili kararlarını uygulatmakdan kadı'lar ve Mimarbaşı birlikte sorumlu idiler. Nitekim büyük yangınlardan sonra ahşap konut ve dükkan yapılmaması, yolların organik biçimde oluşması ve çıkmaz sokaklar yapılmaması için mimarbaşı'nın teklifiyle Divân-ı Hümâyûn'da birçok kararlar alınmış ve uygulanmak üzere kadılara gönderilmiştir.

Şehir yollarının düzenli biçimde yapılması için kaldırımcılık çalışmalarını gözetim altında tutmakta, gerek yolların inşasında gerekse teknik hesaplarının yapılmasında "kaldırımcılar kethüdası" veya kaldırımcılarbaşı büyük rol oynamaktadır. Yollarda çalışacak kaldırımcıları da o tesbit ve tahsis etmektedir"[82]. İnşa ya da tamir edilecek şehir yolları[83] için keşif ve muaye-

82. Orhonlu. a.e.a.y

83. Yapılan yol yapım ve onarım inşaatının vasıflarına göre ayırımları şöyle idi 1. Cedid: yeniden yapılacak yollar, 2. Sülüs derece (1/3 oranında) yeni taş ilavesi: Tamir edilecek yolun taşlarının sökülerek veya "mıhlama" usulüyle yeni taşla takviye edilmesi,3. Nısıf derece cedîd taş ilavesi: Aynı işlemin 1/2 oranında gerçekleşmesidir. 4. Ekseri cedid taştan: Çoğunluğu yeni taş ile yapılması, 5. Mahlûten: Eski ve yeni taşlar durumun gerektirdiği ölçüde karışık kullanılarak yapılan ya da onarılan yollar, 6. Zemin düzenlemesi: toprak yollarda çukurların moloz ve toprakla doldurulması. Orhonlu. a.g.e. s. 54-55

ne başmimarın tayin ettiği mimar halifesi, kaldırım yazıcısı ve kaldırımcılar kethüdası tarafından tesbit edilerek bir deftere yazılırdı.[84]

Şehir içindeki yollar üzerinde bulunan dükkan ve hane sahiplerinden katkı payları alınarak inşaat masrafı düşürülürdü. Bu masrafa katılma oranı, tamiri yahut inşası yapılacak yol maliyetinin 1/4'ü ile nadiren yarısı arasında değişmektedir.[85] Bununla beraber vakıf kaynaklardan da yararlanılarak yapılabilirdi. Bu yöntem İslam ve gayrimüslim vakıflarının civarındaki yollara aynı biçimde uygulanmıştır.[86]

Bend'ler ve su yolları, kanalizasyon gibi altyapı tesislerini genellikle vakıflar sağlamakla beraber, tesislerin bakımıyla görevli olan "Suyolcuları Ocağı" Hassa mimarlar Ocağı'na bağlı ve hassa başmimarı emrindeydi.

(2) Çarşı- Pazar Denetimi

Muhtesib, kadı'nın ve divan kararlarının da uygulayıcısıdır. Fiyatlara uyulup uyulmadığını gözler, satış yerlerini teftiş eder. Esnaf hile veya suç işlemesi halinde ihtisab ağası tarafından yerinde cezalandırılmaktadır.

Bununla beraber kadı ve muhtesib (ihtisab ağası) kadar esnaf yöneticilerinin de fiyatların denetimi açısından sorumlulukları vardır. Fakat çarşı, pazar atölye ve satış yerlerini denetledikleri halde resmen cezalandırma yetkisine sahip değillerdir. Bununla beraber aşırı yüksek veya düşük fiyatla mal satanların, kötü kalite mal üretenlerin ölçülere uymayanların, tartı ve ölçü aletlerini kullanmayanların suçunu kadı ve muhtesibe duyuruyorlardı.

Teftişler belirli zamanlarda sadrazam, kadı ve ihtisab ağasının maiyetlerindeki "muhzırlar, kol oğlanları, teraziciler"den oluşan "kol" tabir olunan ekiplerle yapılmaktadır. Teftişler sırasında evâmir-i hükümet'e, ölçü, tartı, narh'a ve satılan malların kalitesi denetlenirdi. Sadrazam kollarında tazir aleti olan falaka'yı muhzirler taşırdı.

Kadı ve ihtisap ağasının teftişlerinde ise falaka'yı kol oğlanları, teraziciler de tam ayarlı teraziler taşırlardı.

Sadrazamın, kadı veya ihtisab ağasının verdiği dayak cezasını kol oğlanları infaz ederierdi. Teraziciler ise teftiş edilen esnafın tartı ile sattığı malı kendi terazileriyle denetlerlerdi.

---

84. Orhonlu a.g.e. s.112
85. Orhonlu, a.g.e., s.43-44,
86. aea.y

■ *Esnaf Yasakları*

Esnaf ve sanatkârlar işlerini yaparlarken şehir halkının rahatını bozacak kayıtsızlıklardan kaçınacaktır. Bu bağlamda örneğin

a) Dükkan kepenklerini geçişe engel olacak biçimde sokağa bırakmak,

b) Fırın küreklerinin saplarının dükkandan dışarı çıkması,

c) İnşaat kereste ve malzemesinin sokak ortasına bırakılması,

d) Tüccarların balya, fıçı ve çuval denk gibi malzemelerini dükkanlarının önüne koymaları,

e) Dükkan tentelerinin gelip geçişe mani olması,

f) Gelip geçişe mani olacak şekilde sokakda odun kırmak

kadı tarafından tazir cezası verilmesini gerektiren kusur ve suçlardandır. [87]

■ *Tüketici Hakları*

Denetimlerin kuralları çok açıktır.[88] Yalan yere şahitlik edenler, faizcilik, tefecilik esnaf ve sanatkârlar makbul sayılmaz. Muameleta fesat karıştırmak, sattığı malın ayıbını örtmek, narh üstünde bir fiata mal satmak, terazi, kantar, ölçek gibi ölçü âletleri ve dirhemleri damgasız ve tam eksik olmak, evsafı bozuk mal satmak, özellikle ekmeğin kalitesini bozmak, ihtikar (pahalılık) olsun diye gıda maddelerini satmaktan kaçınmak [89] kadı tarafından "tazir cezası"nı gerektiren kusur ve suçlardır.

Esnaf bu hususta dikkatli olmalı, denetimlerde örneğin, ekmek ölçüsüne göre pişirilmiş olmalıdır. Kasap bakımlı hayvan kesmeli ve temiz et satmalıdır. Süt katkısız olmalıdır.

Sanatkârlar da benzer ölçülere uyacaklardır. Örneğin terziler, kumaşına göre fiyat talep edecekler, dikilen libas beğenilmezse kumaşı tazmin edecek, aldıkları işi gününde teslim edeceklerdir. Çuhacılar, takyeciler, atlasçılar, bürümcükçüler kusurlu üretim yapamazlar.

Üretilen malların fiyatları üzerinde de durulmaktadır. Örneğin ayakkabıcılar sermayeleri ve emeklerinden sonra ancak 1/10 kâr koyarak satabilirler.

---

87. Öneş, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Esnaf, s. 27-28
88. Örneğin Yavuz Sultan Selim Kanunnâmesinde "ve aşçılar pişürdiği et çiğ olmaya aşı tuzlu olmaya ve kaseleri pak ve kase bezi ve kuşağı pak ola ve kazganları kalaysuz olmaya ve çanakları eski ve sırsız olmaya ve belinde futası pak ola" denilmektedir.
89. Öneş, a.e.a.y.

Nitekim bu bağlamda esnaf ve sanatkârların işleri hakkında hazırlanan lonca kararları da şeriye sicillerine kaydoluyordu. Bu uygulamaları denetleyecek ya da şikâyet edilecek merci kadı'dır.

(3) Narh

Osmanlı Devletinde halkın ekonomik refahı için fiyatların dondurulması uygun görülmüş ve "narh" kurumu uygulanmıştır. İhtisap uygulamalarının en önemlisi narh'dır. Narh verilme işlemi sırasında tarafsızlıkla karar verebilmek için kadı, muhtesibi, esnaf ileri gelenlerini ve "bî-garez müslümanları" bir araya toplar. Bu heyetin verdiği kararlar kesinleştirilerek mahkeme siciline geçirilir. Aksine hareket edenlerin ise "haklarından gelinir"di.

Narh'lar malın maliyet fiyatının üstüne genellikle % 10, bazı durumlarda % 20'ye hatta % 40'a kadar çıkabilen oranda kâr konularak hesaplanırdı. Örneğin "üstad" imalatçıların ürettikleri malların fiyatlarını "âla", "evsat", "ednâ" farklılığı gözeten bilirkişiler tesbit eder,[90] hatta "âlâ" ve "ednâ" kategorisindeki mallara bile "dahî âlâ", "dahî ednâ" şeklinde yapılan ikinci derecede alt ayırımlara göre yeni narhlar verilirdi.[91]

Fiyatların saptanması sırasında loncalar söz sahibi olmasına rağmen, devlet müdahale eder. İstanbul'da ve civar şehirlerde esnaf gurupları göz önünde tutularak tespit edilen narh fiyatlarına ait listeler yerel kadılıklarda toplanmış, şer'î kayıtlara geçirilmiş ve uygulamaya konulmuştur. Narh defterlerinin bazıları "yiyecek, içecek, giyecek" gibi temel ihtiyaç maddelerini içeren genel maksatlı, diğer bazıları ise yalnız bazı malların sıralandığı özel nitelikli olurlardı.

Şehirlere ve pazarlarda satmak için mallarını getirenlere bunları "getirici (ya da misafir) narhı" uygulanırdı. Bu malları kapatan aracılar onlar "aracı narhı" ile esnafa, esnaf'' satarlardı. Esnaf da bu malları dükkanlarında halka satarken "oturucu (ya da mukim) narhı" uygularlardı. Ancak şehire ya da pazara mal getirenler ilk elden satış yapamazlardı.

Narh uygulanması ile On altıncı ve On yedinci yüzyıllarda kadı'nın kontrolu ile narh uygulanan malların fiyatlarının çok az arttığı görülmektedir.

---

90. "Bu zikr olunan eşyadan ma'adayı kethüda ve yiğit-başıları ve sa'ir ehl-i hibreleri ma'rifeti ile" tesbiti isteniyordu.
91. Yücel, 1640 Tarihli Es'ar Defteri, s. IX

b. İhtisab Ağaları

İhtisab ağaları'nın vergileri kanuna ve usulüne uygun toplayacak, şehir halkının Divan'a şikayet etmesine neden olmayacak nitelikte güvenilir ve işbilir kimseler olmaları gereklidir. Zira "muhtesib" veya ihtisab ağası bir anlamda belediyecilik hizmeti yapan bir memurdur.

Aslında "ihtisab"ın esası, "emr-i bi'1-ma'ruf, nehy-i an-il münker" yani şer'an yapılması uygun olanları yapmak ve yasaklanmış olanlarından kaçınmak, bunları halka bildirmek ve uygulatmaktır. Dolayısıyla ihtisab ağası'nın (yâni muhtesib'in) bugün belediye zabıtası ile ilgili görülen bazı konularda kadı gibi hüküm verme yetkisi vardır. Ancak kadı mülkiye, belediye, asayiş ve inzibatla ilgili bütün konularda hüküm vermeğe yetkiliydi. Buna karşılık kadı hükümlerini kanıt ve şahitlerle tahkim etmek zorunda iken, ihtisab ağası'nın "fazla fiyat istemek, eksik tartı yapmak" gibi bazı konularda kadı'dan karar almaya ve kanıt göstermeğe gerek kalmadan özerk olarak nizam ve örflere dayanarak kadı adına tazir cezası verme yetkisi vardı.[92] Örneğin küçük çocukları gönderip çarşıdan bazı eşyalar satın aldırır ve eğer fazla fiyat, eksik tartı gibi durumlara rastlarsa bunları yapanları şiddetle cezalandırırdı.

Diğer taraftan tıpkı kadı gibi, ihtisab ağası'nın Kur'an'daki kurallara aykırı davranarak hile ile İslam cemaatine zarar verenleri cezalandırma yetkisine sahip olması onun görevini kutsallaştırmakta ve kendisine âdeta dinsel bir kimlik kazandırmaktadır.

Değnek cezaları suçun tespit edildiği yerde derhal uygulanırdı. Dayak cezasında esnafın yaşına ve servetine bakılmaz, kendisiyle beraber suç ortakları sayılan usta, kalfalar ve çıraklar da dükkanın önünde falakaya yatırılırak çıplak ayak tabanlarına sopa vurulurdu. Özürlü mallar ise tahrip ve teşhir ediliyordu.

Başka bir deyişle muhtesibin maliye ile ilgili vergi toplama işi yanında, "zanaat ve ticaret ahlakını düzenleme" gibi bir görevi de vardı.

Bununla beraber muhtesib, esnafın ihtisabiye veya ihtisab rusûmu adındaki ihtisab vergilerini toplaması görevi Mâliye ile ilgilidir. Dolayısıyla "zaim (subaşı), muhzır, asesbaşı" gibi hizmetliler de bu görevi sırasında kendisine yardım ederler.

---

92. a.e a.y.; Öneş, s. 25

c. Esnaf Örgütleri

Esnaf örgütleri de Osmanlı şehirlerinin yerel anlamda yönetiminde dikkate alınması gereken bir konudur. Çünkü "Osmanlı şehirlerinin hepsinde yaygın ve kuvvetli bir esnaf düzeni vardır[93]". Şehir hayatında ekonomik olarak faal olan ve üretime katılan herkes bir esnaf örgütünün, bir loncanın üyesidir. Ve bir zenaat kolunun başında şeyh, kethüda veya yiğitbaşı, daha altında ustalar ve şakirdler bulunurdu. Her zanaat kolunda çalışanların sayılan belirlenmiş, şakird'likten usta'lığa geçiş, üretim, pazarlama usulleri, nitelikleri de kurallara bağlanmıştı. Bu örgütlerin şehrin yerel yönetimi açısından etkin olan yöneticileri meslek mensupları tarafından seçilip, kadı siciline kayıt ettiriliyor, merkezden "berat" alınarak "atama" işlemi tamamlanıyordu. On altıncı Yüzyılda İstanbul'da 1100 adet esnaf sınıfı olduğu düşünülürse[94] lonca teşkilatının ve yöneticilerinin belediyecilik açısından etkinliği anlaşılır.

■ *Kethüda ve Yiğitbaşılar*

Kethüda ve yiğitbaşıların görevlerini

a. Genel görevler: güvenliğin sağlanması, üretici ve tüketici ilişkilerinin âdil ölçüler içinde yürütülmesi,

b. Örgüt içi görevler:Terk-i edeb edenleri tenbih ve te'dib etmek", "hamdest olanların mutadınca haklarından gelmek", hammadde temin etmek ve dağıtımını adaletli yapmak, üretim sırasında uyulacak kuralları belirlemek ve geçerli kılmak[95] biçiminde sıralamak mümkündür.

■ *Esnaf'ın Çeşitliliği*

Şehzade'lerin sünnet düğünlerine katılan meslek grupları bir bakıma İstanbul esnafının çeşitliliğini de ortaya koymaktadır:

Takkeciler, terziler, sucular, aşçılar, çizmeciler, mesçiler, serbazlar ve cambazlar, hallaçlar, camcılar, gümüş tel çekenler, helvacılar, tasbazlar, baharcılar, yemişçiler, kâtipler, imamlar, düğmeciler, saraçlar, çulcular, ipekçiler, peştamalcılar, Eski Bedesten satıcıları, örücüler, hasırcılar, galeta satıcıları, kilitçiler, mercancılar, yorgancılar, tarakçılar, aynacılar, okçular, yılan avcıları, İznikli çiniciler, tütsü buhurcuları, boyacılar, mızrakçılar, kaftancılar, çakşırcılar, semerciler, sandıkçılar, saatçiler, şamdancılar, balıkçılar, kürekçiler, ilik-

93. Ergene, a.g.e. s. 1272
94. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Dersaadet 1344, c.1, s. 512
95. Ergene, a.g.e. s. 1274

çiler, kalafatlar, oluklu okçular, ketenciler, ekmekçiler, şilteciler, tellallar, mumcular, şekerciler, aktarlar, Mısır Çarşısı satıcıları, iğneciler, keçeciler, yemişçiler, yağlıkçılar, abacılar, yapı ustaları, debbağlar, bıçakçılar, üzengiciler, beygir örtüsü yapanlar, çadırcılar, boğası denilen bezi dokuyanlar, nalbantlar, süpürgeciler, Yeni Bedesten satıcıları, bozacılar, destarcılar, tellaklar, güreşçiler, hokkabazlar, katırcılar, nalçacılar, balıkçılar, şapkacılar, kavukçular, kutucular, sabuncular, çiftçiler, demirciler, basmacılar, elekçiler, şerbetçiler, bitpazarı satıcıları, yelpazeciler, sahtiyancılar, yaşmakçılar, hırdavatçılar, çamaşırcılar, kazancılar, kovacılar, hamamcılar, lokantacılar, muhtesibler, sebzeciler, kâğıtçılar, kundakçılar, paluzeciler, kasaplar, urgancılar, keklikçiler, makasçılar, dizginciler, çilingirler, iplikçiler, kâsebazlar, bakkallar, sol elleriyle hüner gösterenler, eğeciler, divitçiler, kuşçular, sarıkçılar, dericiler, celepler, turşucular, ince tel basmacıları, tahılcılar, dutçular, müezzinler, kuşakçılar, kebapçılar, ipek dokumacıları, harç karıştıranlar, sorguççular, arabacılar, hamallar, tavukçular, kahveciler, sepetçiler, kazıcılar, kireççiler, Horasan harcı karıştıranlar, sarraflar, çömlekçiler, mürekkepçiler, ayakkabıcılar, kalemciler, Mısır Çarşısı baharcıları, Bursalı satıcılar, Arap satıcılar.[96]

Evliya Çelebi, On yedinci yüzyılda İstanbul'da 65 satıcı esnafına ait 14.445 dükkân bulunduğunu ve bu dükkânlarda 48.000 kişinin, 23.214 imalâthane'de ise 79.264 usta ve işçinin çalıştığını bildiriyor.

Hasırcılar, kurukahveciler, kürkçüler, bakırcılar, zahireciler, yağlıkçılar, balmumcular, çadırcılar, örücüler, sarraflar, tülbentçiler, sahhaflar, aktarlar gibi İstanbul esnafının çoğu öteden beri belirli semtlerde toplanırlardı.

Buralardan alış veriş edenlerin aynı dükkânı yeniden bulabilmeleri için esnaf kapısının üstüne bir gemi modeli, deve kuşu yumurtası, püskül, fener gibi işaretler koyardı. Böylece grup içinde rekabet yapan esnaf içinde beğenilenler "Kapalı Çarşı'da kalyonlu sarraf" diye tarif edilirdi. Devlet denetimi temel maddeler üzerinde yapılmaktaydı. Narhlara bakmak, kile, okka, arşın, zira gibi ölçüler ile terâzi ve kantarları, yiyecek ve içeceklere hile karışmamasını "ihtisab ağası" denetlerdi. Görevleri arasında hammaddeleri esnaf arasında paylaştırmak da vardı. İhtisab kanunnâmelerinde ihtisab ağasının görevleri ve teftişlerin mahiyeti açıklanmaktadır. Kannunnâme hükümlerine aykırı davranışlar kesinlikle cezalandırılmaktadır.

Bu nedenle teftiş sırasında yanında birkaç infaz memuru da bulunmaktadır. İhtisab ağalığı görevi yıllık bir "iltizam"dır. Bedeli doğrudan devlet kasasına gider. Karşılığı ise alınacak çeşitli vergi ve resimlerdir.

---

96. Sultan III. Murad'ın oğlu şehzâde III. Mehmed'in 1582 yılında yapılan muhteşem sünnet düğününe katılan esnafın meslek gurupları.

d. Vakıf Kurumlar

Osmanlı vakıfları günümüzde belediye ve bayındırlık hizmetleri denilen konuların önemli bir bölümünü üslenmiştir. Câmiler, mescidler, medreseler, dârülhadisler, dârülkurrâlar, imâretler, hamamlar, çeşmeler, sıbyan okulları, tekkeler ve bunların bir bölümünün bir araya gelmesiyle oluşan küllîyeler, köprüler, hanlar, kervansaraylar ve dârüşşifâların hemen tümü vakıf eserlerdir.

Diğer taraftan vakıfların Osmanlı şehirlerinin oluşumunda da önemli katkıları vardır. Şehir merkezleri genellikle vakıf bir külliyenin çevresinde kurulmuşlardır. Vâkıflarının adıyla anılan mahalleler ise genellikle cami, mescid, hamam veya çeşmelerin etrafında oluşur.

Yüzlerce vakıf câmi, bir o kadar mescid, medrese, tekke (özellikle Rumeli'de) şehirlerin İslâm vechesi almalarını sağlamıştır.

5. ASAYİŞ

Asayiş hizmetlerinin bir bölümü ulûfeli görevlilerin yükümlülüğüne verilirken, diğer bir kısmı da yaptıkları hizmetin karşılığı olarak halktan (özellikle ticarî bölgelerde tüccâr ve esnaftan) bir miktar ücret alırlardı.

Diğer taraftan askerî şahısların yakalanmaları ve cezalandırılmaları da yine kanunnâmelerde belirtilen süreçlere uygun olarak yapılırlardı.

a. Subaşılar

Büyük şehir merkezlerinin düzeninden (ve temizliğinden) kadıların buyruğu altında bulunan subaşılar sorumludur. Geceleri asesbaşı ile birlikte dolaşarak dirlik ve düzeni bozanları yakalayıp ufak suçlar ve kabahatler için hemen cezalandırmak, ağır suçlar için kadı'nın huzuruna çıkartmak subaşıların göreviydi. Büyük şehirlerde bulunan mirî subaşılar "mevâcib "alırlardı.

Mirî subaşılar yine kadıların buyruğu altında bulunmakla beraber şehirlerin çarşıların, pazar yerlerinin ve mahalle aralarının temizliğini denetlemekden ve geceleri asesbaşı ila birlikte dolaşarak şüpheli kişileri tutuklayıp kadı önüne çıkarmak, suçüstü yakaladıklarını cezalandırarak asayişi sağlamak işlerinden sorumluydular. Ulûfeleri Hazine'den ödenirdi.

On yedinci yüzyılda (özellikle İstanbul'un) temizlik işleri için "çöplük subaşısı"[97] ve "tomruk" adıyla anılan cezaevlerinin yönetimi için "tomruk subaşısı" görevleri ihdas olunarak subaşılık hizmetleri genişletildi.

Eyâlet ve sancak merkezlerine bağlı küçük şehir ve kasabaların dirlik ve düzenini de "tımarlı subaşı"lar sağlarlardı. Subaşı olan tımarlı sipahiler sancakbeyi'nin yardımcısı durumundaydılar. Seferlere de cebelüleriyle katılırlardı. Merkez'den tımarlı subaşıların adına hüküm gönderilirdi. Bir anlamda bağımsızlığı olan tımarlı subaşıları vergiler ve para cezalarından da kendilerine pay ayırırlardı.

b. Yeniçeri Kullukları

Şehiriçi güvenliğini sağlamak için "İstanbul kullukları" ve "taşra kullukları" denilen karakol örgütleri bulunmaktadır. Her kullukta çorbacı denilen bir yeniçeri subayı ile kullukçu denilen üç ya da dört yeniçeri neferi bulunurdu. Taşrada kulluk görevi yapan yeniçerilere de "yasakçı" denirdi. Beylerbeylerin kapı halkı içinde de kullukçu bölükleri vardı.

İstanbul birçok kulluk bölgesine ayrılmış olup bu bölgelerin asayiş hizmetleri belirli bir para karşılığında yeniçerilere bırakılırdı. Kullukların dağıtılmasını kul kethüdası yapardı. İstanbul kullukları üç, taşradakiler dokuz aylığına verilirdi. İstanbul'daki tüm kullukların âmiri, Kullukçu'ların en kıdemlisi ve Ocaktaki başeskilerden sayılan "başkarakullukçu"dur.

Yeniçeriler yaptıkları güvenlik hizmeti karşılığında halkdan ücret alırlardı. Böylece kullukçu yeniçerilere ulûfeleri dışında gelir sağlanmaktaydı. On yedinci yüzyıl başlarında Yeniçeri kulkethüdası, kulluk bölgesi tahsisi için kullukçubaşı'ndan 85 akçe alır; bunun 70 akçesini alıkor, gerisini yamaklarına bırakırdı. Yeniçeriler seferle İstanbul dışında bulundukları zamanlarda kulluk görevini acemi oğlanları yapardı.

c. Kalyoncu Kullukları

İstanbul'daki Tersâne kalyoncularını yeniçeri kullukçularıyla sürtüşmeye sokmadan disiplin altına alabilmek için Galata ve Beyoğlu'nun çeşitli yerlerine kalyoncu çavuşların görev yaptığı "kalyoncu kullukları" da kurulmuştu.[98] Kalyoncu kulluğunda bulunan amirlere "başağa", grup amirlerine

97. 1827 İhtisap Nezareti' nin kurulmasına kadar devam etti.
98. Kasımpaşa ile Galatasarayı arasında Kalyoncukulluğu denilen bir semt vardır.

de "Galata başağası", Beyoğlu başağası" denirdi. Kullukçu'ların en kıdemlisi ve Ocaktaki başeskilerden sayılan başkarakullukçu, İstanbul'daki tüm kullukların da amiriydi.

d. Bostancı Ocakları

Bostancı Ocağı'nın en büyük âmiri bostancıbaşı'dır. Ocağın erkânı başhaseki ağa, bostancı kethüdası, kethüdâ ağa, başhamlacı, tebdil hasekisi, kozbekçibaşı, bostancılar odabaşısı, bostancı karakulak ve baltacı'dır.

Öteden beri Edirne ve İstanbul saraylarında bahçe işleri, bağ ve bostanlarının bakımı için "bostancı" denilen Sırp ya da Boşnak asıllılar görevlendirilir, acemi oğlanlanlar arasından bostancıbaşı tarafından özellikle Bosnalılar arasından güçlü ve kuvvetli olanlar seçilirdi. Bu maksatla İstanbul'da 21 bölük , Edirne'de de 10 bölükten oluşan iki ayrı Bostancı Ocağı kurulmuştu.[99] Bostancılar yeniçerilerle beraber üç ayda bir ulûfe alırlar ve kendilerine bostan ürününden de pay verilirdi. On altıncı yüzyıl başlarına kadar Saray çevrelerinin güvenliği, inşaat, nakliye ve ulaşım işlerini yürütmekle görevli bostancılar, On altıncı yüzyılın ortalarına gelindiğinde silahlı inzibat kuvvetine dönüşmüştür.

Bostancılar, "Hasbahçe bostancıları" ve "Hassa Bostancıları" olmak üzere ikiye ayrılır. Saray surları içinde kalan bahçe ve bostanlarda çalışan, Saray'ın ve Harem'in hariçten emniyetini temin eden 20 bölük bostancılara "Hasbahçe bostancıları" ya da "gılmanan-ı Bahçe-i Hassa" denilirdi. Bunlar kıdemlerine göre bellerine dokuz değişik renkte kuşak sararlardı. Dokuzuncu derecedeki bostancı "hünkar kayığı hamlacısı" olurdu. Hamlacı'nın üstündeki rütbelerde "Bostancı hasekisi" ve "Bostancı kethüdası" gelirdi.

İstanbul'un çeşitli semtlerinde "Hadaik-i Hassa" denilen Saray'a ait bahçe ve bostanlarda çalışan, Saray'ın kayıkhane ve iskelelerinde bekçilik, koruma ve temizleme işleri yapan "hassa bostancıları" ise 15 ilâ 100'er kişilik bölükler halinde hizmet görürlerdi. Hassa bostancıları "usta" dedikleri zabitlerinin emrindedirler. Her "usta" bostancıbaşı'na karşı bulunduğu semtin güvenliğinden sorumludur.

Eyüp, Kağıthane, Boğaziçi ve Adalar, Bostancı Koprüsü'ne kadar Anadolu yakasının asayiş ve güvenliği, "usta" denilen bir zabitin emrinde 15-

99. 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılınca Bostancı Ocağı 1.500 kadar bostancıdan oluşan saray ve çevresini korumakla görevli Asakir-i Hassa adıyla yeniden düzenlendi. Edirne'deki Ocak kapatıldı.

100 kişilik birlikler halinde hizmet gören "hassa bostancıları"nın sorumluluğundadır. Her "usta" bulunduğu semtin güvenliğinden genel asayişi sağlamakla görevli bostancıbaşı'na karşı sorumludur.

Bostancıbaşı Padişahın yakın güvenliğinden, Marmara, Boğaziçi ve Haliç kıyılarının asayişinden ve ormanların ve avlakların denetiminden sorumludur. Bostancı Ocağı içinden atanırdı. Kırmızı kaftan, altına mavi şalvar ve başına kırmızı barata giyerdi. Görev yeri Yalı Köşkü bitişiğindedir. Halk arasına çıkmaz. İdam, sürgün ve azil fermanlarını infâz ettirir. Terfih ettirildiği zaman vezirlik, sancakbeyliği ya da kapıcıbaşılık verilirdi.

e. Asesler

Kolluk kuvvetlerinin şehir içinde inzibatı ve asayişi sağlamak amacıyla çarşı ve pazarlarla mahalle aralarında dolaşmalarına gece veya gündüz dolaşmasına «kola çıkmak» da denilirdi. Sadrazamlar, Yeniçeri ağaları, kaptan paşa'lar bile zaman zaman kola çıkarlar, yolsuz hareketi görülenleri te'dip ederlerdi. Ancak bu görev Yeniçeri Ocağı'nın Yirmisekizinci Orta'sının efrâdını oluşturan ases'lere verilmişti.

Gece veya gündüz şüpheli görülen kişiler asesler tarafından yakalanırlar, durumlarında, eylemlerinde suç unsuru görülürse şer'î cezası verilmek üzere kadı önüne çıkarırlardı. Eğer suç değil de kabahat türünde kusurları varsa asesbaşı'na tanınmış "tazîr" yetkisi içinde kalarak kendisine örfî cezalar uygularlardı. "Yasakçı kulu" gibi görev yaptıklarından bazı cezaları uygulama yetkileri vardı.[100] Tutukluları teslim alıp hapse koymak da ases'lerin işiydi. Ancak suç işleyen yeniçerileri yakalayıp Yeniçeri Ocağı'na teslim etmekle "bostancı mumcusu" görevliydi.

Çarşı ve pazar yerlerinde güvenlik hizmetleri yaparlar, karşılığında, esnaftan "asesiye" adıyla para toplarlardı. Biri İstanbul ve diğeri Galata'da olmak üzere iki asesbaşı vardı. İstanbul asesbaşısı'nın derecesi Galata'dan daha yüksekti.

Taşra şehir ve ilçelerinde de asesbaşı emrinde olarak aynı görevler yapılırdı. İstanbul dışındaki kentlerde ve büyük kasabalarda görevlendirilen asesler de gece devriye gezerler, şüpheli ve suçluları yakalayıp kadıya teslim ederler ya da yetkileri içinde bulunan cezaları uygularlardı.

Asesbaşı, narh denetiminde subaşıyla birlikte sadrazama eşlik ederdi. Divan-ı Hümayun ve Ağakapısi'nda toplanan Ağa Divânı toplantılarında,

100. Bkz. "Berat'lar".

Yeniçerilere ulûfe dağıtımı, elçi karşılama ve kabul törenlerinde hazır bulunurdu. Bu görevleri sırasında yeşil çuhadan çatal kalafat, zağra yakalı ve yeşil kaplı Divân kürkü, ak çakşır, ayaklarına da sarı yemeni giyerdi.

İstanbul'daki Tomruklar ve Babacafer zindanları da asesbaşının yönetimi altındaydı. Yeniçeri Ocağı'ndan idam cezasına çarptırılanlar hükmün yerine getirilmesi için ona teslim edilirdi.

C.

HALK

Osmanlı Toplumu bütün mezhepler ve çeşitli etnik guruptaki Müslümanlarla, yine Hıristiyan dininin çeşitli mezheplerinde bulunan Rumlar, Ermeniler, Romenler, Slavlar, Yahudî'ler ve Levanten'lerin oluşturduğu çeşitli ırk, din, mezheplerden olan ve çeşitli dillerde konuşan, aralarında bir takım statü farkları, kültürel veya ekonomik çeşitli özellikleri olan halk topluluklarından meydana gelmiştir. Bununla beraber resmî dini İslam olan Osmanlı Devleti, Osmanlı toplumunu etnik kökenlerine göre farklılaşmış olarak değil, yalnızca dinlerine bakarak "nüfûs-i Müslime" ve "nüfûs-i gayrimüslime" olarak görmektedir.

Başka bir deyişle bu ayırımda kavmî (etnik) aidiyetler ve konuşulan diller değil yalnızca dinî farklılaşma esastır. Nitekim Müslümanlar arasında da ırk, din, mezhep ve dil ayrılıkları ilke olarak dikkate alınmaz. İslamî terminolojide bir peygambere bağlanan insanların tümü bir ümmet meydana getirir. Bu bağlamda "Ümmet-i Muhammed" deyimi de İslam Dini'nde bulunan insanların tümünü kapsar.

1. "MİLLET" AYIRIMI

Bu bağlamda Osmanlı ülkesinde bulunan Müslümanların bütününe "Millet-i İslam"[1], geri kalanlara da "millet-i gayrimüslime"[2] denilmektedir. Osmanlı Türkçesinde "millet" sözcüğünün anlamı, aslında Batı dillerinde Napoléon savaşlarından sonra belirlenmiş "nation" kavramının karşılığı olan anlamını alması ancak Yirminci yüzyıl başlarında ve sonrasındadır.

Devlet'in en güçlü olduğu On altıncı yüzyıl ortalarında tutulmuş Tahrir defterleri üzerinde Müslüman nüfus, toplam nüfusun yaklaşık olarak % 60'ı civarındadır. Geri kalan % 40'ı ise gayrimüslimlerdi.[3] Müslüman kitle ilmiye, seyfiye, kalemiye ve tarikat mensupları, tüccârlar ve esnaf, Hz. Hasan neslinden gelen "sa'dat" ve Hz. Hüseyin soyundan gelen "şürefâ", esnaf örgütü (loncalar) içinde yer alamayan seyyar satıcılar, kırsal kesimde yaşayan (Müslüman) köylüler gibi katmanlardan oluşur.

"Millet-i gayrimüslime" içinde yer alan çeşitli Hıristiyan mezhepleri önce "Millet-i Mesihîye" olarak Yahudî cemaatinden ve sonra kendi aralarında "millet"ler olarak ayrılmaktadırlar. Ancak herbirine ayrı bir millet denilen ve devletin genel hukuk sistemi içinde varlıkları birer antite olarak kabul edilmiş bütün bu dinî cemaatler aralarında çatışma olamaz. Bununla beraber inanç ayrılıklarının gereği aralarındaki ilişkiler az ve gerilimlidir.

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasını oluşturan cemaatler Rum Patrikliği; Ermeni Patrikliği; Ermeni Katolik Patrikliği; Süryanî-i, Kadim Patrikliği; Rum Melkit Katolik Patrikliği; Geldani Patrikliği; Süryanî Katolik Cemaati; Bulgar Eksarklığı; Musevi'lerdir.[4]

Her dinde, her mezhepteki bütün bu insanlar kendi inançlarında serbest oldukları gibi, şer'î ve örfî hukukla karşıt olmamak üzere kendi cemaatleri içinde kendi dinî hukuklarını uygulayabilirlerdi. Örneğin Papalık diğer devletlerle konkordatum'lar yaparak hukukî ve siyasî ilişkilerini sağlamakta ve bu ülkelerde yaşayan Katoliklere dinî hukukunu uygulayabilmektedir. Oysa Tanzimat Dönemi öncesinde Osmanlı Devleti ile Vatican arasında hiçbir resmî ilişki kurulmamış olduğu halde, Osmanlı ülkesinde Katolik (ve diğer mezhepler ruhanî liderlerine) verilmiş hürriyetler Papalık Devleti'nin «konkordatum»lar ile sağlamış olduklarına çok benzer.

---

1. "Millet-i hâkime" de denir.
2. Anlatılmak istenilen maksada göre "millet-i sâire", "cemaat-i muhtelife", "teba'a-i gayrimüslime" tâbirleri de kullanılmıştır.
3. Müslüman ve gayrimüslim nüfusun özellikle yoğun olduğu bölgeler vardır.
4. 1322 sene-i Hicriyyesine Mahsus Sâlname-i Devlet-i Alîyye-i Osmaniyye. Altmışıncı sene, Dersaadet, 1320, s. 900-914.

Bu arada gayrimüslim cemaatlerin de günümüzdeki anlamıyla azınlık (minorité) statüsünde olmadıklarını vurgulamak gerekir. Bu bağlamda Osmanlı uygulamasındaki "millet" ayırımı Müslim ve gayrimüslim cemaatlerin birbirlerine karşı kişiliklerini legalize eder ve belirler.[5] Nitekim büyük toplumun Müslüman, Rum, Yahudî ve Ermeni kesimleri dışarıdan görülen en kalın çizgileriyle kısmen etnik değerler taşıyan karma karakter ifade eden "milel-i erba'a" deyimi ile tanımlanmaktadır.

2. "BERÂYÂ" ve "REÂYÂ" AYIRIMI

Terim olarak Osmanlı toplumunun genel yapısını betimleyen "berâyâ-reâyâ" ya da başka bir deyişle "yönetenler-yönetilenler" ikilisi aslında "halk'ın bütünü"nü ifade etmektedirler.

a. Berâyâ

Yönetici sınıfı oluşturan berâyâ kesimi'nin özelliği yalnızca Müslümanlardan oluşması ve her tür şer'i ve örfi vergi yükümlülüğünün dışında tutulmasıdır. Bu kesim menşe'leri (gelişleri) yönünden, tıpkı devletin hukuk düzeni gibi "ehl-i Şer" ve "ehl-i örf" olarak farklılık gösterir.

"Ehl-i Şer" bölümünü, Müslüman kökenli ailelerden gelen İlmiye ricâli ile imam, hatip, müezzin gibi din görevlileri , medrese'den icâzet almış müderris, kadı ve mevâli , tekke şeyhleri ve devlet kalemlerinde yetişmiş Kalemiye hâcegânı oluşturur.

"Seyfiye ricâli" ya da "ehl-i örf" denilen kısım (genellikle devşirme[6] çocukların) Hazırlık Sarayları'nda ve Enderun Mektebinden yetişerek gelirler ve devletin en yüksek makamı olan sadrazamlığa kadar yükselebilirler.

"Ehl-i örf"e tanınmış olan "vergi bağışıklığı, kazasker tarafından yargılanma" gibi ayrıcalıklar tanınmıştır.

Ancak "Seyfiye ricâli" için bütün bu ayrıcalıkların ağır karşılıkları vardır. Örneğin örfî hukuk karşısındaki işledikleri kusur ve suçlara azil, sürgün gi-

5. "Millet bir kavram değil, bir içtimaî teşkilatlanma, bir ruh hali ve tebaanın birbirine bakışını ifade eder". Ortaylı, Osmanlı Toplumunda Aile, s. 10.
6. Devşirme olanların da ehl-i İslam zümresinden oldukları unutulmamalıdır.

bi ağır cezalar verilmektedir. Üstelik seferlerde bu cezalar daha da arttırılarak "idam" cezası verilirdi. Diğer taraftan ölümlerinde bütün mal varlıklarına devletçe el konuyordu. Bu işlemin hukukî dayanağı çoğunlukla ya devşirmelikten, ya da kırsal kesimden gelerek başka bir deyişle parasız, pulsuz olarak başladıkları devlet hizmetinde edindikleri mal varlıklarının yine devlete ait olması gerektiği görüşüdür.

Padişah ancak şeriatın cevaz verdiği ölçüde siyasal otorite ve mutlak irâde sahibidir. Üstelik Şeriatın "emr-i bi'l-ma'ruf, nehy ani'l-münker" ilkesine göre, ahlaki değerleri, geleneklerini korumak; buna bağlı olarak da topluma zarar veren, onu rahatsız eden davranışları önlemekle yükümlüdür. Bu görevini kendi adına bütün ülke sathına yayılmış kadılar aracılığıyla yerine getirir. Bununla beraber yaptırım kuvvetini yine "ehl-i örf" oluşturur.

"Ehl-i örf " olarak anılan Seyfiye ricâli ve Kapıkulları padişah örfünün uygulayıcısıdırlar. Nitekim savaşta sefere katılan beylerbeyleri ve sancakbeyleri barışta kendi bölgelerinde örfî hukuku ve Merkezî hükûmetten gelen kararları uygularlar.

Kapıkulu çeşitli eminlik'ler üstlenerek yönetim hizmeti de görürler. Aslında yönetimle görevli olan ehl-i örf (kapıkulları), bu bağlamda mâli konularda da mâliye görevlisi gibi kullanılmaktadır.

b. Reâyâ

Reâyâ ise toplumun geri kalan büyük kısmıdır. "Reâyâ"nın büyük bölümü "ırsî ve daimî kiracı" konumunda tarımla uğraşan Müslim ve zimmî (devletin zimmetinde, yani koruması altında bulunan hür gayrimüslim) ahaliden oluşurdu.

Bununla beraber On dört ve On altıncı yüzyıllar arasında "reâyâ" tabiri toprağı bizzat ekip biçen çiftçi kesimi için kullanılır, tasarruf hakkına sahip olduğu toprağı kiralayan ya da ortağa veren şehirliler için kullanılmazdı. On sekizinci yüzyıldan sonra ise daha ziyade "Müslüman olmayan ahali" biçiminde anlaşılmağa başlandı.

Osmanlı sisteminde reâyâ'nın durumu, ortaçağ Avrupa toplumlarındaki " satış sırasında toprağın mülkiyeti ile birlikte devredilen toprağa bağlı, daimi ve ırsi bir kiracı olma" hâlinden farklıdır. Zira toprak rakabesinin devlette oluşu, dirliklerin bölünmesini, el değiştirmesini, verasetle intikalini önleyerek dirlik sahiplerinin toprak aristokrasileri oluşturmasını da engelemiştir.

Kanunî Sultan Süleyman'ın "Âlem'in velinimeti reâyâdır ki onlar ziraat ve çiftçilik emrinde huzur ve istirahati kendilerine haram ederek, edindikleri nimetler ile bizi doyururlar" dediği biliniyor.[7]

Devletin reâyâ politikasının genel karakteri de reâyâ'nın korunmasının Devletin en önemli ve gerekli olan işlerinden saymaktadır. Nitekim reâyâ Allah'ın emânetidir, zâlimlerin elinden zulüm görmeyeceğine inanmalıdır. Üstelik saldırılardan, zulümlerden kurtarılması din bakımından da gereklidir. Hallerine acımak ve zalimlerin uzanan ellerinden onları korumak ibadettir. Bununla beraber reâyâyı asker zümresine katmaktan sakınmak gerektir. Zira atadan ve dededen askeroğlu olmıyanı sipahi etmek düzeni bozar. Üstelik reâyâ asker mesleğine girerse vergi veren halk azalır; Hazine geliri eksilir ve bu yüzden Devletin düzeni bozulur. Hazine ise vergi veren halkın yani reâyânın çokluğu ile olur. Saltanat onlarla ve onlardan toplanan Hazine ile olur. Vergi veren halkın ise perişan olmayup çoğalması daima onları korumakla olur.

Hatta reâyâ'nın giyimde, at'da ve pusat'ta da asker gibi süs ve gösteriş yapmalarına da izin verilmemek lazımdır. Ancak malı ve hayvanları çok olursa kimseye taarruz ettirilmemek üzere korunmaları gerektir.

Reâyâ'dan biri büyük hizmette bulunup timar'a müstahak olup sipahî olsa ulemâ arasına katılsa vergi veren halk olmaktan kurtulur. Amma yakınları yine reâyâ'dır. Vergiden kurtulmaz.

Reâyâ'nın defteri de Divân-ı Hümâyun Defterhanesi'nde saklanıp otuz senede bir yazımı yenilenmeli, ölmüş olanlar ve hastaları çıkartılmalı, defter dışı olanlar da yeniden deftere yazılmalıdır.

Memleket harap olmaması için bir yerin reâyâsı eziyet ve zulümden bir başka yere kaçsa o yerin amiri onu eski yerine göndermeli ve eski kanun üzere iskân ettirilmelidir.[8]

(1) Müslüman Reâyâ

Reâyâ kavramı Osmanlı toplumunda toprak mülkiyetine bağlı bir aristokrasinin doğmasına izin vermemiştir. Dolayısıyla Osmanlı köylüleri, Ortaçağ'ın Batı ülkelerinde olduğu gibi toprağı (ve hatta üzerindekileri) mirasla devredilebilir mülk olarak elinde tutan aristokratik bir senyöre tâbi değildir. Toprağın Devlet'e ait oluşu ve sistemin de toprağa bağlılığı, toprağı kullanan reâyâ'yı mâli açıdan devlet'e, hukuksal bakımdan da bağımsız yargı-

7. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Nesâyıh'ül vüzerâ v'el ümera s. 74-75.
8. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, a.e.a.y.

nın denetiminde bırakır. Başka bir deyişle reâyâ (ya da en geniş kapsamıyla halk), "kapıkulu" sayılan (İlmiye dışındaki) yönetici sınıflar gibi "kul" statüsünde[9] olmadıklarından daha fazla sosyal haklara sahipti.

Bir çift öküzün işleyebileceği büyüklükte "çift" denilen topraktan ürün elde eden köylü bunun karşılığında timar'ın sahibi olan sipahiye "çift resmi" ve "öşür" denilen yıllık vergileri de öder. Bunlar dışında beslediği hayvanlar için de ayrıca koyun vergisi (ağnam resmi), gerdek vergisi (resm-i arus), reâyâ resm-i otlak ve kışlak, resm-i kovan vb. gibi vergileri ve olağanüstü durumlarda istenen "avarız" vergisini de ödemek zorundaydı. Ağnam resmi ve avarız tahsildarlara ödenir, ötekiler sipahi tarafından toplanırdı. Ayrıca "cebelû" neferi olarak seferlere katılmak zorundaydı.

Bu çiftlikler tımar sahibine tapu resmi ödenerek çiftçi ailesinin reisi üzerine yazılırdı. "Tapu resmi" ödeyerek üretimin tasarruf hakkını elde eden çiflik sahıbı işlediği sürece sipahi toprağı ondan geri alamazdı.

Ancak reâyâ köyünde oturmak ve toprağını işlemek zorundadır. Tımardaki çiftini terk eden, ya da ekim yapmayan köylüden "çiftbozan resmi" denilen bir tür "ceza-vergi" alınır. Reâyâ'nın toprağa bağlı tutulması ve şehirlere göçün önlenmesi açısından tımarlı arazi sıkı denetim altına alınmıştır. Toprağını "çiftbozan resmi" ödemeden terk eden köylü yakalanarak geri gönderilir. Ortalama 30 yıllık aralarla arazi ve nüfus tahrir sayımları yapılır, reâyâdan ölenler, hastalar, yükümlülük çağına girenler belirlenirdi.

Tımar sahiplerinin reâyâ'ya zulüm yapmalarını önlemek için zaman zaman adaletnameler çıkarılmıştır. Sipahinin reâyâ üzerinde yargı hakları yoktu. Reâyâ ile has, zeamet, tımar sahipleri ve vakıf mütevellileri arasındaki uyuşmazlıklar "toprak kadıları" denilen gezici kadılar tarafından çözülürdü. Devlet'in reâyâ'nın haklarını korumakta titiz davranması timar düzeninde dirlik sahiplerinin yerel olarak güç kazanmalarını önlemek açısından da önemliydi.

Alınan vergilerin oranı gerek arazî niteliklerinin ve coğrafî şartların değişik olması ve gerekse fetih'den önceki kanunnâmelerinin tadil edilerek yürürlükte bırakılması sebebiyle sancaklar arasında farklı olurdu.

(2) Gayrimüslim Reâyâ

Vergi konusunda gayrimüslimlerin Müslümanlardan ayrıldıkları nokta, askerlik yapmamaları ve devlet hizmetine alınmamalarıdır. Ancak askerlik

9. Devşirme Kul taifesinin Seyfiye'ye katılanlarına "kapıkulu", Kalemiyeye katılanlarına da "kul" denilmekteydi..

çağına gelen zimmî'ler devlete "cizye" ve (Müslüman reâyâ'nın ödediği "çift resmi ve öşür"e karşılık da) harac-ı arazî denilen bir toprak vergisi öderler.

Bununla beraber "voynuk, doğancı" gibi askerî görevi olan guruplar bu vergilerden muaftırlar. "Derbentçi" ya da madenci köyleri de bu vergiden ya bütünüyle ya da $^1/_4$- $^1/_2$ oranlarında bağışlanmışlardır.

Osmanlı Devleti reâyâ içindeki gayrimüslim uyruklarına assimilasyon yöntemleri uygulamıyordu. Bunun hem İslamî kökenli , hem de ticaret ve teknoloji transferi ile ilgili sebepleri bulunabilir. İbâdet ve âyinlerin yapılabilmesi hususunda devlet gayrimüslimlere çok müsamahalı davranmış, ibadet yerlerinin idaresini cemaat teşkilatlarına bırakmış, bu hususta fermanlarla dokunulmazlık tanımıştır.

Her gayrimüslim cemaat, İslamî terminoloji içinde "millet" olarak kabul edilmişti. Devlet gayrimüslim tebaa ile karşılıklı ilişkilerini ruhanî liderler aracılığıyla yürütmektedir. Bu bakımdan cemaat ruhanî liderlerine hukukî, eğitsel geniş yetkiler verilmiş ve karşılığında cemaatlerinin asayiş, vergi, hizmet gibi durumlarından devlete karşı sorumlu tutulmuşlardı. Cemaat yönetimi, doğum ve ölüm kayıtları, nikah akdi, feshi, çeyiz, nafaka, veraset ve vasiyetle ilgili muamelat işleri yürütür, mukabilinde harç alırdı.

Patrikhane yargılama yapabiliyor, yalnız hapse değil, sürgüne, hatta kürek cezasına bile mahkum edebiliyordu. Hatta suçlular için patrikhanede bir hapishane vardı. Cemaat mahkemelerinin kararlarını devlet aynen uygulardı. Örneğin patrikhaneden gönderilen kürek mahkumları küreğe bağlanır ve vaktinden önce zincirleri çözülemezdi. Papazların kilise vaazları ve azınlık okullarının eğitimi de devlet denetimine tâbi tutulmamıştır.

Cemaat liderlerine devletin verdiği yetkiler ve karşılığı olan sorumluluklar güçlü idarî teşkilatlar kurulmasını gerektirmiştir. Ortodokslar'ın cemaat işlerini Fener Patrikhanesi, Museviler'in işlerini Hahamhane, Ermenilerin işlerini de Ermeni Patrikhanesi yürütmektedir.[10] Milletlerin liderleri ruhani meclisler tarafından seçilmektedir.

Fetih'den sonra, Ortodoks Rum, Ermeni ve Musevî'lere "cemaatlerine, mabedlerine ve ibadet etmelerine" dokunulmayacağı hususunda ahd ve eman verilmişti. Aslında bu davranış İslam Dini'nin bir gereğidir. Üstelik karşıtını yapmak şehrin yerleşik nüfusuna bağlı ekonomik düzeni de bozar ve fevkalade kötü sonuçlara götürebilirdi. Bununla beraber Fatih'in gayrimüslim cemaatlerin dinî liderlerine fevkalade itibar ettiğini de görüyoruz.

10. Antakya, iskenderiye ve Kudüs'le de Ortodoks patrikler bulunmaktadır. Ancak bilindiği gibi Fener Rum patrikliği merkezdir.

Örneğin Bizans'ın son ve Osmanlı döneminin ilk Hahambaşısı Moşe Kapsali'yi huzuruna davet etmiş, kendisine iltifatda bulunmuş ve cemaat içi davaları görmek için bir ferman verdikten sonra, "at bindirilerek" refakatçilerle birlikte ikametgâhına kadar göndermiştir.[11]

Nitekim Fatih'le başlayıp 1657' ye kadar yeni seçilen her Rum patriği bizzat padişahın huzuruna alınmış iken, Eflak ve Boğdan voyvodalarını isyana teşvik eden Patrik III. Palenios'un idam'ından sonra sadrazamlar tarafından kabul edilmeleri kanun olmuştur.

İlke olarak zimmî'ler kendi cemaatleri kapsamında hür ve kiliseleri çevresinde örgütlü, dinî, hukukî ve kültürel ayrıcalıklara da sahip olmakla beraber, Müslüman tebaa ile birlikte oldukları günlük hayatta, örneğin giyim-kuşam konusunda çoğu renk, biçim, kalite gibi fiziksel anlamda yapılması zor olmayacak kadar basit, ancak kişiliklerin zedelenmesi açısından hiç de hoş sayılmayacak belirli bazı kurallara, kısıtlamalara uymak zorunda bırakılmışlardı.

Gayrimüslim tabaa resmî terminolojide devletin "zimmet"inde, koruması altında anlamına gelen "zimmî" deyimiyle anılır. Zimmî'ler şahsî hukuklarına ait işlerde kendi din ve mezheplerinin ruhban mahkemelerine giderlerdi. Şer'î ve örfî Osmanlı hukukuyla çatışmadıkça devlet kilisenin kararlarına karışmazdı. Ancak amme veya ceza hukukunu ilgilendiren işlerinde zimmîler de şer'î mahkemelerde yargılanırlardı. Bununla beraber eğer kendileri isterlerse her türlü hukukî sorunları için de kadıya başvurabilirlerdi. Hatta zimmî'lerin çok olduğu bölgelere bazen zimmî bir yöneticinin atandığı da olurdu.

Zimmî'ler dinlerini değiştirebilirlerdi. Özellikle "ihtidâ" ederek (hidâyet'e eren) Müslüman olan bir zimmî, müslümanların bütün hak ve yükümlülüklerine[12] hemen sahip olur, "ispençe" (çift resmi) yerine kendisinden müslümanların ödediği "bennak resmi" alınırdı.

Yeni fethedilen ülkelere gönderilen Osmanlı kanunnâmeleri, öteden beri mevcut ve yürürlükte olan yasaların çok cüz'i tâdilâtla aynen uygulanmasını kabul etmektedir. Osmanlı yönetimi sosyal siyaset bakımından uzlaşmacı tutum kullanmayı tercih etmektedir. Böylece eski yöneticilerin deneyim ve değerlendirmelerinden yararlanmaktadır. Bu bağlamda ülkede mevcut dinî müesseseler, idari taksimat, vergiler, yerli adetler ve hatta askeri zümreler muhafaza olunmuşlardır. Nitekim yerel asker ihtiyacının bir bölümü, fetih öncesi askerî zümrelerinden sağlanmıştır. Bununla beraber "Raiyet oğ-

11. Burada Hahambaşı'nın "at bindirilmesi" hususu önemli bir protokol unsurudur. Çünkü Padişah ve vekili sadrazam'dan gayri şehir içinde at binen kişilerin sayısı sınırlı olduğu gibi gayrimüslimlerin at binmeleri de yasaklanmıştır.
12. Tanzimat Fermanı ile (1839) zimmîlere de devlet ve orduda görev almaları hak ve yükümlülüğü getirildi.

lu raiyyetdir" ilkesi titizlikle muhafaza olunmuş ve askerî timar verilen Hristiyanlar deftere kaydolunurken "sipahi oğlu", "sipahi neslinden" biçiminde şerh düşülerek askerî sınıftan oldukları belirtilmiştir.

Gayrimüslim Osmanlı uyrukları cami, türbe gibi müslümanların dinsel saygı gösterdiği yerlerin çevresinde olmamak üzere Müslüman halkla eşit ev alma ve oturma özgürlüğüne sahiptir.[13] Bununla beraber gayrimüslimler ilke olarak Müslümanlardan daha yüksek yapılar yaptıramazlar. Diğer taraftan ibâdethanelerinin yenilenmesi ve tamiratı da Padişah'tan izin alınmasını gerektiren uzun formalitelere tabidir.[14]

Osmanlı yönetimi fetihten sonra gayrimüslimlere bırakılanların dışında yeni bir mabed yapılmasına müsaade edilmemesi eğilimindedir.[15] Diğer taraftan özellikle böyle bir konuda "Ferman çıkartma" sürecinin gayrimüslim uyruklar açısından fiilen ve psikolojik olarak ne kadar güç olacağı açıktır.

Osmanlı uyruğu gayrimüslimler din ve mezhep açısından üç büyük kategoride toplanabilir:

(a) Katolikler

Bunlar Latinler (Avrupa ulusları), Katolik Gürcüler, Katolik Süryanîler, Keldanîler, Marunîler, Kıptîler, Katolik Rumlar'dır. Osmanlı Devletinde Katoliklerin sayısı pek fazla değildir. Bununla beraber Haçlı Seferlerinden sonra Anadolu Ermenileri arasında da Katoliklik ortaya çıkmıştır.[16]

(b) Ortodokslar:

Ortodokslar Doğu Karadeniz, Marmara, Ege kıyıları, Ege ve Akdeniz adaları, Mora yarımadası ve Teselya da oturuyorlardı. Çukurova'da yaşayan Ortodoks Ermeniler On birinci yüzyılda Sivas ve dolaylarından göçe

13. Mantran; XVI. - XVII. Yüzyılda, s. 45-47.
14. Örneğin 1602 tarihinde bazı havraların tamiri gerekmiş Fatih'in musevilere verdiği bilinen fakat kaybolmuş ferman yerine "fetevây-ı şerife ve ecdâd-ı i'zâmın verdikleri evâmir-i münife muktezâsınca bidâyet-i hâl üzere tecdîd ve tâmir edileceği " hususunda ikinci bir ferman daha verildi. 1693 tarihinde Bizans döneminden kalma dört sinagog'un tamiri için yeniden ferman çıkartmak gerekmiştir. 1741 ve 1754 tarihlerindeki havra tamirler için ferman hükümlerinin yenilenmesi gerekmiştir.
15. Nitekim Sultan III. Ahmed 1725 (H. 1137) tarihli Fener'de izinsiz olarak kilise gibi kullanılan bir kulenin yıkılmasına ilişkin fermanında "...Dâr ül-İslam'da, kefere tâifesinin Feth-i Hâkâni'den beri yedlerine terk olunan keniselerinden (kiliselerinden) maada müceddeden kenise ihdâs ve bir mahalli kenise ittihaz eylemelerine bir vechile mesağ-ı şer'i..." olmadığını belirtmiştir. Doğru a.g.e. s. 39
16. Doğru, a.g.e. s. 215

zorlanmışlardı. Irak ve Suriyenin kuzeyi ile Güney doğu Anadolu'da yerleşik Süryanîler ise aynı din ve mezhepten olarak Osmanlı İmparatorluğu döneminde Ermenileşti. Malatya Süryanîlerin merkezi iken zamanla Ermenilerin yoğun bulunduğu bir şehir oldu. Ermeni toplumu da, Musevîler gibi şehirlerde ve ticaret merkezlerinde yerleşiktirler.

(c) Musevîler

Bavyera'dan 1470 yılında sınır dışı edilen Musevîlerin büyük bir kısmı Tuna sahillerine, bir kısmı da İstanbul'a gelmişlerdi. İspanya ve Portekiz Yahudileri, 1492 de Katolik mezhebine geçmekle zorlanınca ülkelerini terkederek Fransa, İngiltere, Felemenk, İtalya ve Osmanlı Devletine iltica etmişlerdir. Türkiye'ye sığınanlar İstanbul ve Selanik şehirleriyle Sakız adasına yerleştirildiler. İspanya ve Portekiz sürgününde kalabilmiş bir kısım Yahudî de, 1532 yılından itibaren Türkiye'ye gelmeğe başlamışlardır. Bununla beraber zulümden kaçan Musevîler ticarî sermayeleri ile diğer bilgi ve yeteneklerini de Osmanlı İmparatorluğuna getirmişlerdir.

İspanya'dan gelen Musevîler, Balat, Hasköy, Ortaköy ve Kuzguncuk'a yerleştirilmişlerdir. Bu Musevîler, 1494 yılında Osmanlı ülkesinde ilk matbaayı kurdular. Toplu olarak çok sayıda gelen İspanyol Musevîleri, Osmanlı ülkesinde Ladino denilen On beşinci yüzyıl İspanyol lehçesini korumayı başarmışlardır. Yeni gelen Musevî cemaatının, aslında kendi dilleri olmayan İspanyolca'yı korumuş olmaları, bu olgunun Osmanlı yönetimi açısından pek önemli sayılmadığını gösteriyor. Oysa Yahudîler Osmanlı toplumu içinde İspanyolca sayesinde etnik kültürlerini daha iyi muhafaza edebilmişlerdir. Halbuki Endülüs'ten Musevîlerle birlikte gelen Müslüman Araplar, bir nesil sonra Türkleşmişlerdi.[17] Ortak dinî kültür ve ortak dilde birleşmenin etkisi açıkça görülmektedir.

Diğer taraftan Osmanlı yöneticileri Yahudî'lerin Avrupa ülkelerinden getirdikleri teknolojik bilgilerden ve sermayelerinden istifade etmeyi düşünmüş olabilirler. Nitekim Musevîler göçmenler şehirlerde ve ticaret merkezlerinde yerleştirildiler.[18] Bu göçlerden sonra Yahudîler, Rumlardan sonra ikinci önemdeki gayrimüslim nüfusu oluşturdular.

17. Halime Doğru, s. 32
18. Evliya Çelebi'ye göre 1638 yılında İstanbul'da Yahudî cemaatinin 55 kasap dükkânı ve 200 Yahudî kasabı vardır.

3. TOPLUMSAL STATÜLER

Gayrimüslim cemaatlerin ruhanî liderlerinin verilen dinî şeriatlerini uygulama özgürlüğü[19] içinde cezalandırma yetkisi vardır.[20] Diğer taraftan Kilise ruhanî liderlerinin bu yetkileri Osmanlı hukuk sisteminde devletce de resmen tanınmıştır.[21] Hatta patriklere tanınan cezalandırma yetkilerinden dışında devlet tarafından tüm kilise ruhanîlerine verilen başka hak ve imtiyazlar da vardır.[22]

Örfi hukukun temellerini oluşturan Fatih Sultan Mehmed ve Sultan Süleyman kanunnâmeleri bünyelerinde Müslim ve gayrimüslimler arasında sistematik anlamda hukuksal eşitsizlik barındırmazlar. Hatta gayrimüslimler zina suçları ile (kısas uygulanmadığı takdirde) yaralama ve öldürme suçları için Sultan Süleyman Kanunnamesi'nde belirtilen para cezalarının yarısını öderler. Kavga etmek ve saç-sakal yolmak gibi âdi suçlarda ise Müslim - gayrimüslim ayrımı yapılmamıştır.

Mesken satın almak ve yerleşmek özgürlüğü konusunda gayrimüslimler cami, türbe gibi İslamî açıdan manevî değerleri olan yerlerin çevresinde bulunmamak şartıyla, Müslümanlarla eşit haklara sahiptir.[23]

Ancak sıra "evâmir-i hükümet" biçimindeki yasaklara gelince, gayrimüslimlerin kılık, kıyafet ve cemiyet hayatı yönünden pek çok özgürlükleri Müslümanların sahip olduklarına göre kısıtlandırılmıştır.[24] Gerçi bu "giyim-kuşam" sınırlamalarına kendi dönemlerinin dünya görüşüne aykırı düşmeyen iktisadî, dinî , siyasî bazı gereklilikler yüklemek [25] mümkün ise de, aslında Müslim ve gayrimüslim teba'a arasında toplumsal statüleri belirleyici oldukları açıktır.

---

19. 1572'de Patrik Nimetullah gayret edip Tur-Abidin ile Mardin Deyruzzafaran patriklerini birleştirerek Tur-Abidin'e gönderdiği elçi vasıtasiyle bölgenin ruhanîleri ve halkı toplattırarak, bu toplantıda bütün kilise ve manastırların işlerine müdahale edilmemesi» hakkında patrikten her tarafa tamim ve sıkı emirler yayılmıştı. Günel, Türk Süryanîleri ... s.. 291.
20. "Cezayı tayin eden ruhanîdir. Maddî ceza ise namaz ve oruçla infaz edilir. Bu infaz işi bittikten sonra sorumlu kişi tekrar gelir ruhanîsine, cezayı kabul ve ödediğini, infaz ettiğîni açıklar ve bu suretle itiraf işi bitmiş oJur. itiraftan sonra ceza işi de bittikten sonra sorumlu kişi katî tövbesini ruhanîsinin huzurunda yapar." a.g. e., s. 319.
21. "Le Patriarche aura le droit de punir, selon les lois religieuses..." Berat, Sefer 1269-1852», Noradounghian, Recueil d'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, t. 2, s. 413
22. Bkz. Engelhardt, s. 135-136; Noradounghian a.g.e., t. 2, s. LXX. 392-394, 410, 418-419; de Testa, a.g.e., t. 3, s. 313-326;
23. Robert Mantran; XVI. - XVII. Yüzyılda Istanbul'da Gündelik Hayat, s. 45-47.
24. Örneğin Sultan III. Murad döneminde, "Müslümanlara benzer elbise giyen gayrimüslimler" cezalandırılmıştır.
25. Örneğin Yavuz Sultan Selim'in bir fermanında bu yasaklara sebep olarak " gayrimüslimlerin Müslümanların kullanacağı giyim kuşamı satın alarak fiyatların yükselmesine ve Müslümanları alamayacak duruma getirmeleri" gösterilmektedir.

Bununla beraber gayrimüslimlere uygulanan "Kılık-kıyafette Müslümanlara benzememek, ata binmemek, lüks giysiler kullanmamak, kaldırımdan yürümemek" gibi kısıtlayıcı kuralların kendilerine toplumsal statü ve dinî inanç bakımından Müslümanlardan aşağı bir mevkide olduklarını sürekli olarak hissettirmek amacıyla konulduğu söylenebilir.[26] Nitekim Sultan IV. Murad On yedinci yüzyıl ortalarında İstanbul kadısına gönderdiği bir fermanda "gayrimüslimlerin doğal ve yasal gereklilik olarak aşağılanmalarını, küçük görülmelerini, ata bindirilmemelerini, samur kürk ve samur kalpak, atlas ve kemha giydirilmemelerini, kadınlarının Müslümanlar gibi giyindirilmemesini"[27] emretmektedir. Diğer taraftan Hıristiyan evlerinin Müslüman evlerinden daha yüksek yapılmasına izin verilmemesi de yine aynı amacı vurguluyor.[28]

Bununla beraber Sultan II. Mahmud Tanzimat Fermanı öncesinde devletin idarî kararlarında ve uygulamalarında Müslümanlarla gayrimüslimler arasında (artık) hukukî eşitsizlik kalmayacağını "Ben tebaa'mdan Müslüman'ı camide, Hıristiyan'ı kilisede ve Musevi'yi sinagog'ta fark ederim. Aralarında başka gûnâ bir fark yoktur" sözleriyle açıkça taahhüt etmiştir.

■ *Kıyâfet Ayrıcalığı*

Osmanlı toplumunda kıyafet , belki zaman zaman bazı moda esintileri gösterse bile, kişisel zevkin egemenliğinde değildir. Bir üniforma gibi değiştirilemez nitelikleri olmasa da kıyafet kumaşın rengi, cinsi, niteliği; elbisenin biçimi ve aksesuar ile toplumsal hiyerarşinin sağlanmasında esas unsurlardan biri sayılır.

Diğer taraftan dinler arasında belirli bir kıyafet ayırımı gayrimüslimler tarafından da istenmekteydi.[29] Genel olarak gayrimüslimlerin giysilerinde yeşil renk kullanmaları yasaktı. Sarıklarda (türban) beyaz renk müslümanlara tahsis edilmişti. Gayrimüslimler Müslümanların kullandıklarından da-

---

26. Doç Dr. Bilâl Eryılmaz, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, s. 48
27. "...kefere taifesinin bi-hasbel beşeriyye ve'l-kanun don'da ve libas'da ve tarz-ı üslûb'da tahkîr ve tezlîl eyleyüb min ba'd ata bindirmeyüb ve samur kürk ve samur kalpak ve atlas ve kemha giydirmeyüb ve avretleri dahi yüksek arakıyye ve parus çuha giyinmeyüb Müslüman tarzında ve libasında gezmeyeler. Ol makûleleri men ve ref eyleyüb bu babda sâdır olan emrimin icrâsında dakika fevt eylemeyesin" Ahmed Refik, Onbirinci Asr-ı Hicrî'de ... s. 53
28. İstanbul'da evlerin yükseklikleri Müslümanlar için 12 zira (9 m.), gayrimüslimlerin için 9 zira (6,75 cm.) olarak belirlenmiştir. Ahmed Refik, a.g.e. s. 83
29. "Aslında kıyafet ayırımını Yahudiler de istemekteydi. Bu şekilde diğer cemaatlerden kolayca farkedilmeleri mümkün olup ayrıca Tevrat'taki şu yazıya da uymaktaydılar: "Oturduğun Mısır diyarının veya seni götürdüğüm Kenaan topraklarının alışkanlıklarını taklit etmeyeceksin ve adetlerini uygulamayacaksın". Amalia. S. Levi, Osmanlı'da Yahudî Kıyafetleri, dpn. 12.

ha kaliteli ve değerli kumaşlar, örneğin tülbent, feraceler için atlas, kemha, ipek, pahalı kürkler kullanamazlardı.[30]

■ *Başlık Ayrıcalığı*

Başlıklar elbiseyi tamamlayıcı aksesuar olarak olarak görülmemelidir. Baş, gövdeden ayrı bir bütün oluşturur. Başlıklar bu organın süslenmesi ya da giyim-kuşamı tamamlamasından öte kişinin sosyal statüsünü ve rütbesini belirleme açısından önemi vardır.

Osmanlılardaki çeşitli başlıkların en uzun süreyle ve en yaygın olarak kullanılanı kavuk ve sarık olmuştur. Saray ve devlet erkânı arasında mücevveze, selimî, kallavî, halk arasında da perişânî, âbâdî, kâtibî, azâmî, nu'mânî isimleriyle bilinen kavuk ve sarık biçiminde çeşitli başlıklar kullanılmaktadır. Kavuk biçimi, rengi ve varsa üstündeki sarığın rengi, kumaşı sarılışı giyenin toplumsal stütüsünü belli ederdi. Örneğin İlmiye tarikinde şeyhülislam, kazasker ve mevleviyet pâyesi alanlar örfî kavuk, yüksek memurlar horasanî , kalemiye tariki şâkirdanı katibî, ilmiye tariki molla kavuğu, şeyhler taç denilen kavukları giyerlerdi.

Sarıklar sarılış biçimine ve üzerine sarıldığı başlığın adına göre göre "dardağan, perişanî, yusufî, kâtibî, burma"; kullanılan kumaşın cinsine göre de "civankaşı, abanî, tülbent, şal" gibi adlarla tanınırdı.

Padişah, vezirler, ricâl ve diğer devlet görevlileri beyaz tülbent sarık sararlar, tarikat mensupları ise kırmızı, yeşil, siyah sarıklar da kullanırlardı. Seyfiye tariki ve reâyâ tülbent, şal ya da abanî sarık sararlardı. Sarığın sarılış biçimi ve rengi önemlidir. Zira kişinin mesleğini, memuriyetini ve mevkisini ya da bir tarikatı belirleyici simgedir. Dolayısıyla gerektiği gibi sarık sarmak büyük beceri istediğinden bu işi profesyonel sarıkçılar yaparlardı.

a. Müslüman Erkekler

Osmanlı toplumunda Müslüman erkekler kışlık giysi olarak kaba ve kalın bir yünlü kumaş olan "aba"dan yapılan esvab, potur, hırka, cepken, salta[31] giymektedir. Bu kumaştan yapılan giysilerin de adı "aba"dır. Kısa ve uzun olanları vardır. Aba genellikle fukara giyeceğidir.[32] Servet sahibi

30. a.e.a.y.
31. Palto anlamında giysi.
32. Pakalın, c.1, s.1.

kibar kimseler nezdinde aba giymek yoksulluk alameti sayılırdı.[33] Bununla beraber tarikat mensuplarıyla "abapuş" denilen dervişler de aba giymektedirler.

Gömlek üstüne yakası düz kesim, önü düz veya çapraz, eteği kısa, bele kadar inen, kolları uzun ve el üstüne kadar düşen, kolu omuz basından dikili, açık bırakılmış koltuk altı oyuğundan gömleğin kolu görünen cepken giyilirdi. Yaşlıların cepkeni siyah veya kahverengi, gençlerin al veya mavi olurdu. Varlığa göre çuha kumaşdan, yaka ve kol kenarları, önleri, etek uçları nakışlı ya da adi, kalınca bezden sâde yapılırdı.

Çakmaklı pištov, kubur gibi ağızdan dolma tabancaları ateşlemek için kullanılan keskin kenarlı sileks taşlarını veya üzerinde isim kazılı mühürleri içine koydukları üstü nakışlarla süslü, deri veya kumaş keseler boyundan geçen bir kayışa asılarak taşınırdı.

Erkeklerin de ayak üstüne kadar inen uzun entari biçiminde giysileri vardır. Basma, patiska ve diğer kaba kumaşlardan yapılır. Önü açık, düğmelenmeyen ve üstüne kuşak bağlanmasından kinaye olarak dolama denilen çuha'dan pardesü biçiminde entari kullanıldığı gravürlerde görülmektedir. Dolamayı Yeniçeriler ve Enderun halkından bazı Saray görevlileri de giymektedir. Posta tatarlarının giydiği "Tatar dolaması" denilen etekleri kısa bir çeşidi daha vardır.

Boyun veya alına bağlanan yemeni' ye çember yemeni denilmektedir.[34] Çevre, "kenarları kıvrılmış, oya veya işleme nakışlarla süslenmiş mendil"[35] dir. "Yazma çevre" ve "sırmalı çevre" olarak iki çeşidi vardır. Bir tür peçete gibi boyuna takılan sırmalı çevreye 'yağlık' da denilmektedir.

Erkekler iç donu üzerine üzerine bir uçkurla bele bağlı şalvar veya diz kapağından aşağısı, daralarak ayak bileğine kadar bacağı tozluk gibi saran ve bazan dikilerek sahtiyan[36] mest eklenmiş potur giyerlerdi.

Bazı yörelerde, örneğin efe ve zeybek kıyafetlerinde, ya da başıbozuklar, akıncılar, beşliler gibi çevik ve hareketli olmaları gereken erkekler dize kadar çakşır denilen kısa don giyerler.

Bacaklarda, tozluk yerine kundura koncunun üstünden başlayarak, diz kapağı altına kadar dört parmak kadar eninde uzun bir çuha veya şayak parçası baldıra sıkıca sarılır.

---

33. Koçu, a.e.a.y.
34. Koçu bunu erkeklere özgü bir kuşam olarak tanımlarsa da, Osman Hamdi Bey'in verdiği örneklerde kadınların da kullandığı görülmektedir.
35. Pakalın, a.g.e. c. 361.
36. Cam kırığıyla kazınarak inceltilmiş keçi derisi.

Cübbe, bütün giysilerin üzerine giyilebilir. Genel anlamıyla cübbeler kışlık olarak çuhadan ve kazmirden, yazlık için sof veya şâli kumaştan, hatta ipekliden yapılırdı. İlmiye sınıfı "biniş" denilen bedeni daha geniş, kolları daha bol ve uzun deve tüyü veya siyah renkli cübbe giymektedir. Ancak kadınların da üst giysisi olarak cübbe giydikleri (bazı gravürlerde) görülmektedir. Nitekim ferace daha sonraları bir kadın giysisi olarak da kullanılmıştır.

Biniş'in pek bol kesimli olanına da "ferâce" denilmektedir. Kış için yünlü'den, yaz için ketenden dikilirlerdi. Aslında Saray görevlilerinden alay çavuşları da ulema binişinden farklı kesimleri olan "biniş" giyerlerdi.

Saray mensupları ve erkânın giydikleri "kürk" ya da " hil'at" içi iyi ısıtması için hayvan kürkü ile astarlanmış, dış yüzünün kenarları ise şerit olarak daha değerli kürkle boydan boya kaplanmıştır ve kolsuzdur.

Ayaklara pabuç, çedik, çizme, mest, lâpçin, terlik giyilirdi. Çeşitli renkleri vardı. En çok sarı ve siyah renkler kullanılırdı. Resmî pabuçlar kırmızı ve sarı idi. Sofiye sarı mest pabuç giyerdi. Yeniçeri zabitleri sarı, neferleri kırmızı pabuç giyerlerdi. Tanzimat'tan sonra fotin (bottine) kundura giyildi. Çarık manda derisinden yapılmıştır. Tek parça kesilmiş olup ayak tabanını, parmak üstlerini ve topuğu sırımlarla bağlanarak kapatır. Kalın yün çorapla giyilir.

Çedik boyanmış ve cilâlı sarı sahtiyandan yapılmış kısa ve bol konçlu bir ayakkabıdır. Sokağa çıkılırken üzerine aynı renkte "çedik pabuç" denilen bir üstlük giyilirdi.

Çizmenin çeşitleri vardır. Ancak namaz sırasında çıkarılıp giyilmesi zor olduğundan pek tutulmamıştır. Bununla beraber meslekî gereklilikler açısından örneğin "lağımcı" çizmelerinde olduğu gibi koncu diz kapaklarını aşan çizmeler de kullanılmıştır.

b. Müslüman Kadınlar

Hanımlar tenlerinin üzerine bürümcük denilen evlerdeki tezgahlarda ham ipekten, kıvırcık olarak dokunan, tül gibi incesi ve biraz daha kalını bulunan bir nevi ipek bezden yapılma iç gömleği giymektedirler. Ancak bezler ve çamaşırlar şeffaf değildir. İpek erkeklere haram olduğundan iç gömleği yapmak için pamuk ipliği veya keten karıştırılarak "helâlî" denilen kumaşlar dokunurdu.

Müslüman kadınları şehir içinde elbiselerinin üzerine (daha sonraları "yüzü örten peçe, başla beraber gövdenin üst kısmını örten üstlük, belden

ayaklara kadar olan kısmı örten eteklik olarak üç parçadan hâlinde kullanılmış olan) çarşaf giyerler. Çarşaf, ipekli, yünlü, pamuklu kumaşlardan dikilebilirdi. Siyah, lacivert, mor, güvez, nefti renklerde hatta erguvanî, leylâkî, yavru ağzı renkli çarşaflar vardı. Ayaklara pabuç, başmak, mest, lâpçin, terlik giyilirdi.

Kadın kıyafetlerinde yaşmak ve ferace yüzyıllar boyunca değişik isimlerle pek çok şekle girmiştir. On yedinci asırdaki yaşmaklarda üst kısma gelen hotozun üzerinde ince bir tülbent bulunur. Ön kısmı da ağzı kapayacak kadar yüzün alt tarafını örter. Yaşmaklar yeniçeri börklerinin yatırmasını andıran ense kısmının altından tutturulmuş; ferâce bele kadar sık düğmeli, belden aşağısı düğmesizdir.

Diğer taraftan süssüz kadın elbisesi anlamında entari de kullanılmıştır. Önü açık, düğmesiz ve üstüne "dolama" kuşak bağlanan (ipekli kadife) çatma veya (altın ve gümüş telli ipekli) kemha'dan entariler de vardır.

On yedinci ve daha evvelki asırlarda ise elbiselerle daima kemer takılırdı. On yedinci asrın sonuna doğru beliren yaşmak, Lâle Devri'nde, hotozun üstüne, ince bir tül halinde örtülmeye başlandı. Bu devirde ferâcelerin umumiyetle koyu yeşil renkte ve aynalı biçimde olduğu görülürse de "mor, al, mavi" gibi renkler de kullanılmıştır.[37]

On yedinci asrın ikinci yarısından itibaren özellikle ferâceler yüzünden kadın kıyafetleri ile ilgili yasaklar gelmiştir. Ancak şehir kadınları her örtünme vasıtasını bir süs unsuru haline getirmenin çaresini bulmuşlardır. Son dönemlerde giyilen ferâce, göğüsten bir iğne veya fiyongla tutturulur, etekleri ve etrafı dantelle süslü kıyafettir.

Osmanlı yöneticileri Müslüman kadınlarının, şer'î tâbiriyle «muhadderat-ı İslâmiye» nin sokak kıyafetleri, üzerinde titizlikle durmuşlardır. Bu husûsta asırlar boyunca, sokaklarda ve mesire yerlerinde nâmahremlerin nazarını üstlerine çekecek kılık ve kıyafette gezen «avret»lerin[38]ve onlara böyle

37. On dokuzuncu asra gelindiğinde ise bütün yasaklamalara rağmen "gül kurusu, pembe, eflatun, fıstıkî yeşil ve al ferace"ler giyilmektedir.

38. Lâle devrinde, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa Sadaretinde, 1725 yılında çıkarılmış fermanda "Ahalinin, tabaka tabaka tesbit edilmiş kıyafetleri var iken bazı yaramaz avretlerin halkı baştan çıkarmak kasdile sokaklarda süslü püslü gezmeğe, libaslarında türlü türlü bid'atler göstermeğe, kefere avretlerini taklid ederek serpuşlarında acaip şekiller yapmağa başladıkları, ismet âdâbını tamamen kaldıracak mertebede kıyafetler uydurmaları evvelce menedilmiş iken nâmus perdesini tekrar kaldırmaktan korkmayıp türlü türlü kötü kıyafetlerle dolaştıkları, birbirini görerek ismet ehli hatunları da baştan çıkarmak mertebelerine vardıkları, hatta ehl-i ırz ve ismet sahibi kadınlar, kocalarını, kendilerine bu yeni çıkma elbiseler tedârikine zorladıkları, kudreti yetmiyenler veya yetip de karılarının bu nev-zuhur kıyafetlere bürünmelerine rızası olmayanlar karılarından ayrılma derecelerine vardıkları..." belirtiliyor.

şeyler diken terzilerin cezalandırılması hususunda fermanlar çıkarılmıştır.[39] Ahalinin kıyafetleri tabaka tabaka tesbit edilmiş, gayrimüslim kadınlarının kıyafetleri taklid etmek yasaklanmıştır. Kadınlar, büyük yakalı feracelerle sokağa çıkmayacaklar, süs olarak bir parmaktan kalın şerit kullanmayacaklar, başlarına da üç değirmiden büyük yemeni sarmayacaklardır. Sokaklarda veya mesirelerde büyük yakalı feracelerle görülürlerse, feracelerinin yakaları o anda âlenen kesilecektir, uslanmayıp ısrar edenler olursa, ikinci ve üçüncü seferinde yakalanıp İstanbul'dan taşraya sürgün edileceklerdir. Bu husus mahalle imamları vasıtasiyle bütün İstanbul kadınlarına tebliğ olunacak, terzilere ve şeritcilere de bildirilecektir. Hatta kadınların sokaklarda ve pazarlarda giydikleri gayet ince çuhadan ferace altındaki esvabları dışarıdan göründüğü için âdeta sokağa feracesiz çıkmış gibi olduklarından Engürü şâlisinden ferace kestirmelerinin yasak edildiği ve "yasağı dinlemiyen terzilerin tutulup aman verilmeyip dükkânının kapısına asılması" emredilmektedir.[40] Bununla beraber Sultan III. Selim'in yasakladığı uzun yakalı, parlak renkli feraceler bir müddet sonra yeniden giyilir olmuştu.

c. Gayrimüslimler

Ermeni ve Musevî erkeklerin giyimleri aynı olacak, başlarına fazla uzun olmayan Denizli tülbendi sarabilecekler, ancak Ermenilerin sarığı alaca renkli olacaktı. Bellerine sardıkları kuşak değeri 30-40 akçeyi geçmeyen ipek ve pamuk karışımından olacaktır. Mest'leri siyah meşinden yapılacak ve sahtiyan olmayacaktır. Ayaklarına iki kulaklı, üstü astarlı ayakkabı giyecek-

39. "Bu garip kıyafetler yasaktır... Kadınlar, bundan böyle büyük yakalı feracelerle sokağa çıkmayacaklardır, başlarına üç değirmiden büyük yemeni sarmayacaklardır.. Ferâcelerinde süs olarak bir parmaktan kalın şerit kullanmayacaklardır. Kadınlar, sokaklarda veya mesirelerde yeni çıkma büyük yakalı feracelerle görülürse, feracelerinin yakaları o anda âlenen kesilecektir, uslanmayıp ısrar edenler olursa, ikinci ve üçüncü seferinde yakalanıp İstanbul'dan taşraya sürgün edileceklerdir. Bu husus, mahalle imamları vasıtasiyle bütün İstanbul kadınlarına tebliğ olunsun... Yaramaz avretlere uymak yüzünden sokakta elbiseleri yırtılarak perde-i ismetleri lekeleneceği ırz ehli hatunlara anlatılsın. Bunları diken terzilere ve şeritcilere de tenbih olunsun."denilmektedir.

40. 1791 yılında Üçüncü Selim'e ait bir yasak fermanında "Kadın taifesinin sokaklarda ve pazarlarda İngiliz şâlisi denilen gayet ince çuhadan ferace giydikleri, kadınların ferace altındaki esvabları dışarıdan göründüğü için kadınların İngiliz şâlisinden ferace kestirmeleri evvelce yasaklandığı, kadınların Engürü şâlisinden ferace kestirmeğe başladıkları, fakat bu kumaş da ince ve kadınlar âdeta sokağa feracesiz çıkmış gibi olduğundan yasak edildiği, ancak "bazı hayâsızlar"ın yine Engürü şâlisinden ferace kestirdiklerinin ve giydiklerinin işitildiği ve görüldüğü" belirtilerek "bu yasağın dikkat ve şiddetle tatbiki ve terzilerin Engürü şâlisinden ferace kesip dikmemeleri" istenmekte ve "yasağı dinlemiyen terzilerin tutulup aman verilmeyip dükkânının kapısına asılması" emredilmektedir.

ler, çedik de kullanabileceklerdi. Kırmızı, menekşe rengi ve siyah ayakkabı da giyilebilirdi. Fakir gayrimüslimler Selanik çuhası giyebileceklerdi.

On yedinci yüzyıl ortalarında Sultan IV. Murad İstanbul kadısına gönderdiği fermanda gayrimüslim erkeklerin giyimini "...kefere taifesinin... samur kürk ve samur kalpak ve atlas ve kemha giydirmeyub ve avretleri dahi yüksek arakıyye ve parus çuka giyinmeyub Müslüman tarzında ve libasında gezmiyeler"[41] biçiminde sınırlamaktadır.

Padişah III. Selim devrinde de Ermeni erkeklerin şapka ve ayakkabıları kırmızı; Rumların siyah; Yahudilerin ise mavi renk olarak belirenmişti.[42]

Gayrimüslim kadınlar da gerek hâkim kültürün etkisiyle, gerekse Hıristiyan veya Musevî dinlerindeki kısıtlayıcı hükümler arasındaki bazı benzerliklerin de etkisiyle, çoğu kez Müslüman kadınları gibi örtünmektedirler.

Bununla beraber Müslim ve gayri müslim kadın kıyafetleri arasına zaman, zaman devlet tarafından da kısıtlayıcı örfî hükümler getirilmiştir. Örneğin Sultan III. Murad döneminde gayri müslim kadınların giydiği feraceler kül rengi karaca çuhadan yapılacak, elbiseleri atlastan ya da kutnudan olacak, gök mavisi çakşır, giyecekler, başmak yerine de kundura kullanacaklardı. Müslüman kadınların giydiği boyundan eteğe kadar yakalı elbise ile ince külah, ferace giyemeyeceklerdi.

4. SOYLULUK

Batı kökenli bir terim olan "aristokrasi" kavramı, Türkçe'de "saygı uyandıran, yüce gönüllülük, seçkinlik" anlamında kullanılan "soyluluk"(asalet, asillik) karşılığı değildir. Ancak "aristokrasi"nin etimolojik olarak "aristo" en iyi; "kratos" güç, kudret anlamında "en iyiler yönetimi" anlamına geldiği anlaşılır.

Tarihsel oluşum içinde "aristokrasi" kavramı "en yüksek iktidarın ayrıcalıklı, soya bağlı bir toplumsal sınıfın elinde bulunduğu siyasal yönetim"dir.[43] Her ne kadar Osmanlı devletinde "berâyâ" ayırımı yapılarak yönetici sınıf "reâyâ" denilen toplum bütünününden soyutlanmış ise de merkez örgütlenmesinde bu anlamda kurumlaşmış bir aristokrasinin varlığın-

41. Ahmed Refik, Onbirinci Asr-ı Hicrî'de ... s. 53
42. Karal, Osmanlı Tarihi, c. IV, s. 274
43. B.L., c.2, s. 797. Örneğin "Venedik Cumhuriyeti bir aristokrasiydi". a.e.a.y.

dan bahsedilemez. Zira kural olarak kendisi dışında kalan yakınları vergiden kurtulamaz.[44] Gerçekten de Osmanlı sisteminde Seyfiye, İlmiye ve Kalemiye tariki mensupları vergiden muaftırlar. Ancak bu muafiyetleri kişisel ve sınıfsal'dir. Başka bir deyişle ailesinin diğer fertlerine ve ne de sülâlelerine sirâyet etmez.[45] Bu bağlamda ele alınırsa, Osmanlı toplumunda siyasal kudreti temsil eden "berâyâ" ancak genetik bağı olmayan ayrıcalıklı arstokratik bir sınıf bilinci oluşturmaktan ibarettir.

Taşra örgütlenmesinde de arazî hukuku ve tarımsal üretim, vergi toplama ve askerlik konularını düzenleyen dirlik sisteminin kurumsal yapısı soya bağlı yerel aristokrasinin oluşumunu frenlenmiştir.

Bununla beraber Merkez örgütlenmesinde sadrazam dahil tüm vezirler ve erkân'a uygulanan "müsâdere" yönteminin de güçlü ailelerin ortaya çıkmasını , ya da yönetici zümrenin aristokratik bir sınıf olarak sürekliliğini, başka bir deyişle "aristokrasi"yi (ve aşırı servet birikimini) önlediği söylenebilir.

Böylece "berâyâ" ayırımı kan bağıyla geçmeyen "ayrıcalıklılar sınıfı" biçiminde algılanabilir.[46]

a. Müslüman Kesimde Aristokrasi

Aristokrasi sözcüğünün anlam kapasitesi içinde "asil, necib (noble), asâlet, zâdegân (noblesse), mümtaz, güzîde (élite)"[47] gibi soy'a bağlı olan veya olmayan kavram sıralamaları yer alır. Aslında Osmanlı toplumunda bu aşamaların hemen her birinin Batı'daki eşlenikleriyle (birebir ya da aynî olmasa bile) benzerleri bulunmaktadır.

Gerçekten de Batı anlamında aristokrasi ile Osmanlı kültüründeki "soyluluk" kavramları biünivok değillerdir. Kanbağı soyluluğu Avrupa'nın derebeylik döneminde satın alınan toprakla bile sağlanmaktadır. Diğer taraftan krallar da şövalyelik hakkı vererek, hem toprağa üzerindeki köle statüsünde köylülerle birlikte sahip egemen bir sınıf oluşturmuşlardır. Böylece Batı monarşilerinde "doğuştan ayrıcalıklı" soylular sınıfı meydana gelmiş

44. "Reâyâ'dan biri büyük hizmette bulunup timar'a müstahak olup sipahî olsa, ulemâ arasına katılsa vergi veren halk olmaktan kurtulur. Amma yakınları yine reâyâ'dır." Fatih Kanunnâmesi'nden.
45. Bununla beraber vezirler, devlet erkanı, beylerbeyi ve sancakbeylerinin evlatlarına da zeamet verilirdi.
46. a.e.a.y.
47. Şemseddin Sami, Resimli Kamus-i Fransevî, s. 139; Hasan Bedreddin, Küçük Kamus-i Fransevî, s. 53

ve daha sonraları kralın çevresinde önemli yargı ve yönetim görevlerinde bulunanlara da soyluluklar dağıtılmıştır.[48]

(1) Havas (Seçkinler)

Aslında "havass ü avam" ("ileri gelenler" ve "halk") ayırımı her zaman var olmuştur. Bunun en belirgin örneği "berâyâ ve reâyâ" ayırımıdır. Ancak "ileri gelenler" arasında bir de "güzide'ler" (seçkinler, élite) ayırımı vardır.

Örneğin edebiyat, sanat, bilim, siyaset, sanayi, ticaret gibi toplumsal etkinlik alanlarında benzerleri arasında kendini kabul ettirecek üstünlüğe sahip olmuş seçkinler dediğimiz az sayıda kişi de de soya bağlı olmayan aristokratik bir sınıf gibi görebiliriz.

(a) Havass-ı Bendegân

"Havass-ı bendegân" padişah'ın yakın çevresini oluşturur. Bunların bir kısmı "çuhadar, rikâbdar" gibi Padişah'ın "kurenâ" (yakınlar) olarak isimlendirilen (daha sonraları "Mabeyn-i Hümâyun" denilen) ilişki ve iletişimini sağlayan görevler için seçilmişlerdir. Bu bağlamda "Havass-ı bendegân" deyimini padişah'ın "seçilmiş kulları" (élite) anlamında kullanıldığını düşünebiliriz.

Diğer taraftan "kahvecibaşı, berberbaşı, tütüncübaşı, esvabcıbaşı, seccâdecibaşı" gibi padişah'ın özel hizmetini görenlere "bendegân-ı şâhâne" denilirdi. "Havass-ı bendegân" ise "Bendegân-ı Şâhâne" arasında padişah'ın dikkatini çekenler daha da yakın olanlardır. Bunlar padişahın gündelik hayatında çeşitli sebeplerlerle kendisiyle sık sık bir araya gelebilen kişilerdi. Bu da onların Saray ahalisi içinde olağanüstü itibarları olmasını sağlamaktaydı.

Dolayısıyla bu gurubun "seçkinler zümresi" türünde soya bağlı olmayan aristokratik bir sınıf oluşturduğu açıktır.

(b) Musâhib'ler

"Havass-ı bendegân" içinden bir kısmı Padişah'a şehzadeliği sırasında arkadaş olmuş, bir kısmı da sohbetlerinden istifade edilen, ilim, irfan sahibi, özellikle nüktedan ve hazırcevap kimselerdir.

---

48. Soyluluk genel anlamda vergiden bağışıklığını da sağlıyordu. Bu bağlamda vergi dairelerindeki kayıtlarına bakılmakta ve üç kuşak vergi ödemeyenlerin soylulukları da kesinleşmekteydi.

Bunlara "musâhib" kelimesinden çoğaltılarak "musâhiban" da denilirdi. Aslında padişaha "havass-ı bendegân"dan daha da yakın olduklarından dolayı göreceli olarak Birun halkı üzerinde sadrazam'dan bile daha itibarlı durumları vardı.

(2) Ehl-i hiref

"Nakkaşlar, kuyumcular, hattatlar, ciltçiler, çiniciler, kumaş dokuyucuları, maden işi yapan kazgancılar, ahşap geçme işleri yapan kündekârlar, ince marangozlar" gibi çeşitli sanat kollarında Saray için seçilmiş sanatkâr ve zenaatkârlar da "ehl-i hiref" denilen bir seçkinler gurubunu oluştururlar.

Usta bir sanatçının Saray'daki "ehl-i hiref " bölüklerine girebilmesi için yetenek ve becerilerini kabul ettirmiş olması gerekir. Ehl-i hiref bölükleri önce Saray için çalışmakla yükümlü olduklarından, Osmanlı Sanatı'nın üslubunu etkileyen nadide eserler vücude getirmişlerdir.

Hazinedarbaşına bağlı Ehl-i hiref bölüklerinde (On altıncı yüzyılın dördüncü çeyreği başlarken) 1000'e yakın zenaatkâr bulunmaktadır. İş yerleri Saray dışında bulunan ehl-i hıref mensupları ustalar Bölükbaşları veya Bölük kethüdaları aracılığıyla Saray'a çağrılmakta, kendilerine hazinedarbaşı tarafından iş verilmektedir

Dolayısıyla "ehl-i hiref" Osmanlı sanatkâr ve zenaatkârları ortamında "seçkinler zümresi" diyebileceğimiz bir sınıf oluşturmaktadır.

(3) Lonca'lar

Törenler ve hiyerarşi'nin çok önemli olduğu Lonca hayatında meslek ileri gelenlerinin toplantılarına yalnız ustalar ve mesleğin ihtiyarları (emeklileri) girebilir.

Dolayısıyla "şed bağlama" törenleri yapılmamış ve yetkinlikleri tescil edilmemiş, ustalığa geçememiş olan çıraklar ve kalfalar bu toplantılara çağırılmazlarsa gelemezlerdi.

Çırakların ve kalfaların her şeyden önce lonca gelenekleri konusunda da eğitilmeleri ve bütün sanatkârların bu ritüellere riâyete mecbur olmaları da aslında şed bağlamış ve prosedürü tamamlamış olan ustalar'ın soya bağlı olmayan aristokratik bir sınıf oluşturduklarını kanıtlamaktadır.

(4) Meşâyih-i İzâm

Toplum içinde kutsal sayılan meşâyih (tarikat şeyhleri) ve hattatlar gibi bazı görev ve meslekler için tarikat ya da meslek pîr'lerine kadar uzanan[49] "Tarikat silsilenâmeleri" ile belgelenmiş bir tür ruhanî soyluluk söz konusudur.

Bu silsilenâmelere "tomar, silsile-i celile" gibi isimler verilir. Aslında tarikat sâlikleri için "silsile" bilgisinden vazgeçilemez niteliktedir. Öyle ki sık sık "Tarikat silsilesini bilmeyen salik, nesebini bilmeyen kişi gibidir" biçiminde tanımlamalar yapılır.

Diğer taraftan tarikat şeyhlerinin birbirlerini izleyişlerinden bahs eden ve "Silsilename, Hilâfetname" denilen eserler meydana getirilmiştir.[50]

Tarikat âyinlerinde ricâl silsilesinde yer alan isimler büyük bir saygı belirleyen unvanlarla zikredilirler. Böyle yapıldığında feyz kazanıldığına, hatta ervâh'ın yapılan âyin'e fiîlen katıldıklanna inanılırdı. Dolayısıyla silsile senedinin gereken saygıyla zikredilmesinden doğan bu feyze, "feyz-i isnadî" denirdi.[51]

Dolayısıyla "meşâyih" arasında cismânî olmayan ancak manevî âleme doğuşun ruhsal devamı sayılan bir bağlılık olduğu görülüyor.

(5) Kanbağı Soyluluğu

Müslüman toplumlarında kuramsal olarak kalıtımsal soyluluk bulunmamakla beraber, çok özel olarak İslam Peygamber'inin ailesiyle ilgili seyyid'lik ve şerif'lik soy bağlantıları vardır. Nitekim İslam isim kültüründe bu iki soyağacı dışında, Batı'daki gibi soy isimlerini esas alan yaygın soyluluk ya da bunların jeneolojik kayıtlarının tutulduğu kurumlar bulunmaz.

Bu iki kutsal şecere ve Hanedân-ı Âl-i Osman'ın (Padişah ve şehzâdeler dışında) soyluluk kan bağları devlet kurumları içinde sistematik bir varlık ve etkinlik göstermez.[52]

Bununla beraber İlmiye gibi avama kapalı ortamların içinde bir aile içinde birbirini izleyen "seçkinler" çıkması, sonuçta "ulemâ hanedanları", ya da taşra'da siyasî ve ekonomik ortamları manipüle eden "seçkinler"in birkaç

---

49. İslam-Osmanlı kültüründe de "ilk usta " (pîr) kültü vardır. Nitekim Evliyâ Çelebi bütün esnafın pîr'lerini tek tek sayar. Esnaf Lonca'larının da "pîr"leri bellidir.
50. Özellikle hilafetnamelerde silsilelerde adı geçen tüm tarikat ricali kronografik olarak sıralanmıştır.
51. Bağımsız olarak doğan feyz'lere de "feyz-i ilhamî" veya kısaca "İlham" denirdi.
52. Padişah'ın kız çocukları olan sultan hanımlar da çabucak evlendirilip Saray dışına gönderilerek toplum içinde assimile edilirlerdi.

nesil devam eden âyan hanedanları oluşturdukları görülüyor. Ancak bu "spontane" hanedanlar, Batı monarklarının kendi çevrelerinde belirli bir "örf-âdet" hukukuna bağlı oluşturdukları, devletçe tescilli, aralarında hiyerarşik düzen kurulmuş kanbağı soyluluğu ile benzerliği yoktur.

(a) Seyyid'lik ve Şeriflik

Hz. Peygamber sülâlesine intisapları nedeniyle Hz. Hasan soyundan gelen "seyyidlik" ve Hz. Hüseyin soyundan gelen "şeriflik" pâyeleri Osmanlı toplumunda saygınlıkları "beyn'en-nâs ve resmen" kabul edilmiş ve sahiplerine devlet tarafından maaşa bağlanmış ünvanlardır. Ancak tahmin edilebileceği gibi bu unvânın sıhhati her zaman pek açık ve sağlam tespit edilemez. Bu sebepten ötürü hem «seyyidlik» iddiasında bulunanların neseplerini araştırmakla, hem de seyid ve şeriflerin kanuna ve geleneğe aykırı hareketlerinin cezalandırılırması ile Payitaht'ta nakibüleşraflar[53], taşrada ise yine seyid ve şeriflerden oluşan nakibüleşraf kaymakamları görevlidirler. On yedinci yüzyıldan itibaren "nakib ül-eşraf"lık görevi de İlmiye'den bir molla'ya verilmekteydi.[54]

Meşihat Dairesi'inde[55] yeterli sayıda yardımcıları ile birlikte çalışan nakibüleşraf'lar, seyid ve şerifler olduklarını iddia edenlerin belgelerini tahkik ettikten sonra, "şecere-i tayyibe" denilen bir kayıt defterine adlarını ve şecerelerini (soyağaçlarını) yazarlardı.

Nakibüleşraflar teşrifatta İlmiye tarikinin en yüksek rütbelileri ile eşdeğerli tutulurlar, görevlerinde çoğu zaman ölünceye değin kalırlardı. Törenlerde şeyhülislam ile Rumeli kazaskeri arasında yer alırlardı.[56] Padişah'ın cülûsunda ilk önce nakibüleşraf biat ve dua eder, hatta bazan padişahlara kılıç kuşatırlar. Keza bayram tebriklerinde de önce nakibüleşraf tebrik ve dua ettikten sonra diğer tebrikler kabul edilirdi.

Taşrada nakibüleşraf kaymakamları kadı'lar, müfti'ler ve seyyidlerin (ve şeriflerin) reisidir. Bazı eyaletlerde "Beylerbeyi Divanı" üyesidir.[57]

(b) Ulema Hanedanları

İlmiye tarikinin vergilerden ve müsadere cezasından muafiyeti bulunması bile, aslında Batı'daki aristokratik bazı temel hakların benzerini sağlamaktadır.

---

53. Sultan II. Bayezid döneminden sonra "nakib ül-eşraf unvanı" kullanıldı.
54. Encyclopédie de l'lslam. Leyde, 1975, c.3, s. 1181
55. İ.A. a.y.
56. İ.A., c.8, s.329
57. Ortaylı, Osmanlı Devletinde Aile, s. 51

Bununla beraber Osmanlı ülkesinde ilmin tek kaynağı olan medreselerin, bir anlamda manevî sahibi sayılan İlmiye tariki'nin müderrislik silki, ulema'dan önemli birisine sahip olmuş aileler içinde nesiller devamınca daha birçok kişilerin mesleği haline geldi. Örneğin On altıncı yüzyılda, birkaç yüzyıl devam eden Dürrîzâdeler, Karaçelebizâdeler, Kıblelizâdeler, Çivizâdeler, Müeyyedzâdeler, (üç nesil şeyhülislam olan) Hâce Saadeddinzâdeler, Ebu İshakzâdeler gibi ulema aileleri oluştu.[58]

Diğer taraftan konuşma dilinde soyluluğun ifadesi olan "zâde" ekinin yaygın biçim alması, kan bağıyla devam eden "zâdegân"lığın da toplum içinde artık sıkça raslandığını belirlemektedir. Bununla beraber Osmanlı ülkesindeki soyluğun biçimi, amaçları, yöntemi ve yaygınlığı, Batı'da monark tarafından sağlanmış özel hukuku bulunan aristokrasiden farklıdır.

(c) Taşra Hânedanları

On altıncı yüzyıldan sonra fetih yoluyla yeni dirlikler kurulamadığından, tımarların verâsetle erkek evlâda aktarılmasına izin verildi. On yedinci yüzyıl'dan sonra, Avrupa'da askerlik sanatının, silah ve savaş tekniklerinin gelişmesi karşısında, ancak savaş çıktıkça sefere çağrılan tımarlı sipahi ve cebelûlerin önemlerinin azalmasıyla birlikte tımar sistemi de zayıfladı.

Tımar sahiplerinin, aristokratik bir sınıf olarak örgütlenmelerine engel olmak için, tımarların ilk verildiği büyüklükte devredilmesi aranarak, aile mülküne dönüşmelerine engel olunmak istendi. Uygulamaların merkezden kontrol edilmesi ve dirliklerin kişisel olması da tımarlı sipahilerin yerel aristokrasi oluşturmalarını engellemektedir.

On yedinci yüzyılın sonlarında tımar sistemi artık yetersiz kaldığı gibi işleyişinde de bozulma başladı. Taşra'nın nüfûzlu ve kuvvetli kişileri olan ayânlar, yönetim ve denetim için Merkez'den. gönderilmiş Enderunlu yöneticiler yanında yerli halk arasından çıkmış idareci bir zümreyi oluştururlar. "Mütesellimlik, voyvodalık, şehir kethüdalığı" gibi görevler verilen "âyân ve eşraf" aslında devlet ile halk arasında aracı olarak "beldenin masraflarını bölüştürmek, vergileri deftere geçirip kadı ve ileri gelenler huzurunda sicile kaydetmek, bir kısmını ihtiyaçlara sarfetmek, gerekenleri İstanbul'a göndermekle görevli idiler. Ancak zamanla dirlik sisteminin zayıflamasından da yararlanarak tımarlar ve mirî arazilere de sahip olmuşlardı.

---

58. Ortaylı, a.g.e. s. 52

Tablo: 6

Dürrîzâdelerin Silsilenâmesi			
Dürrizâde'ler	**Baba Adı**	**Doğum-Ölüm Tarihleri**	**Son Görevi**
Dürrî Mehmed Ef.	Başlangıç	Ö. 1736	Şeyhülislam 1734
Mustafa Ef.	Dürrî Mehmed Efendi' nin büyük oğlu	1702- 1775	Şeyhülislam 1774 (Üçüncü kez)
Mehmed Nurullah Ef.	Mustafa Efendi'nin büyük oğlu.	1724 -1778	Rumeli Kazaskeri 1778
Mehmed Ataullah Ef.	Mustafa Efendi'nin ortanca oğlu	1729 - 1785	Şeyhülislam 1783
Mehmed Arif Ef.	Mustafa Efendi'nin küçük oğlu	1740-1800	Şeyhülislam 1792 (İkinci kez)
Mehmed Hidayetullah Ef.	Mehmed Nurullah Efendi'nin büyük oğlu	Ö. 1813	İstanbul Kadısı 1808
Abdullah Ef.	Mehmed Arif Efendi'nin küçük oğlu	1769-1828	Şeyhülislam 1812 (İkinci kez)
Mehmed Abid Ef.	Mehmed Nurullah Efendi'nin küçük oğlu	Ö. 1829	Anadolu Kazaskeri 1829
Mehmed Şerif Ef.	Seyyid Abdullah Efendi	Ö. 1862	Rumeli Kazaskeri 1858
Dürrîzâde Abdullah Bey	Kazasker Mehmed Dürrî Efendi'nin oğlu	1867-1923	Şeyhülislam 1920

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında savaş ihtiyaçlarının temini güçleşip âyân kökenli devlet görevlilerinin sayısı arttırılınca "âyân hanedânından gelen kişiler"e de resmî görevler verildi. Bunlar etraflarında başıbozuk takımından silahlı kimseler toplayarak sancak ve kazalara kadar örgütlenerek yerel yönetime karşı Merkez'in etkinliğini sarstılar.[59] Nitekim âyânların Merkez'ce tanınan bilinen kimseler arasından seçilmeleri gerekirken, zamanla yerel yönetimlerin âyân olarak seçtiği ve atadığı kimseler Merkez tarafından da tanınmıştır.[60]

59. Kapılarına çok sayıda sarıca ve sekban, yani yeni şartların doğurduğu başıbozuk silahlı gruplar toplayan bu yeni taşra yöneticilerinin yanında, bu yeni dönemde a'yanlık eyaletlerden sancak, kaza ve hatta nahiyelere kadar kademeli bir yönetim örgütü olarak gelişerek devletin geleneksel maliye ve güvenlik siyasetini derinden etkilemiş ve ona desantralize bir nitelik kazandırmıştır. On sekizinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde devlet düzeni her yönüyle a'yanlık rejiminin etkisi altındadır. Ergenç, Birinci Askerî Tarih Semineri, s. 82
60. Daha da kötüsü eyâletlerde valiler, kadılar, naipler yerli aileler ile anlaşma yoluna giderek menfaat karşılığında âyânlık buyruldusu, mürasele (resmî kadı mektubu) vererek âyân sayılmalarını temin etmişlerdi.

Âyânlığın yasal süreçler ve geleneklere bağlı olmadan yürütülmesi, kuvvetlileri, zengin ve nüfûz sahibi kişileri güç kullanarak âyân olmağa ve kendi hanedanlarını kurmağa yönlendirmişti.[61]

b. Gayrimüslimlerde Aristokrasi

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'un Fethi'nden sonra Hıristiyan nüfusa baskıcı davranmayınca daha önce korkarak Akdeniz adalarına ve İtalya'ya göç etmiş Bizans soylularının bir bölümü vazgeçip geri döndüler. Ve kendilerine vatandaşlık hakları ve patrik seçme izni verildi. Fener'de Patrikhane çevresindeki semtlere yerleşen Rum soylular görkemli yalılar ve konaklar yaptırdılar. Burada oturanlara da "Fenerliler" denildi.

(1) Fenerliler

Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlı Rum aristokrasisi genellikle Fenerliler [62] olarak bilinirler. Bunlar tarihsel süreç içinde Osmanlı diplomasisinin tercümanlık gibi vazgeçilmez önemi bulunan hizmetlerinde ve voyvodalıklarda bulunmuşlardır. Bunlar çocuklarını İtalya'ya göndererek Tıp, Matematik, Astronomi gibi bilimleri ve Latince, İtalyanca, Fransızca gibi dilleri öğrenmelerini sağladılar. Çocuklar İstanbul'a geri dönüşlerinden hemen sonra , On beşinci yüzyılın ikinci yarısında, "beratlı Divan tercümanı" olma ayrıcalığını[63] kazanmışlardı. Daha sonraki dönemlerde Osmanlı Türkçesi'ni ve İslam geleneklerini de iyice öğrenen Fenerli gençler Osmanlı dış ilişkilerinin gittikçe yoğunlaştığı yeni dönemlerde diplomasi alanında reis ül-küttab efendi'nin başlıca yardımcıları arasına girdiler.

(2) Fenerli Beyler

Diğer taraftan On sekizinci yüzyıl başlarından On dokuzuncu yüzyıl ilk çeyreği sonlarına kadar Osmanlı Devleti Boğdan Hospodarlığı'na ve Eflak Voyvodalığı'na "Fenerli Beyler" adıyla "Fenerli" ailelerin üyelerini atadı.[64]

---

61. Örneğin Çapanoğulları, Küçük Alioğulları, Caniklizâdeler, Tekeoğulları, Karasinanoğulları, Tepedelenli Ali Paşa ve Serezli İsmâil Efendi gibi birkaç nesil devam hânedanlıklara sebep olmuştur.
62. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde sarraflık ve bankerlik işlerinde ünlenmişlerdir.
63. Örneğin "İskerletzadeler" olarak bilinen ailenin bireyleri gibi.
64. Prut Savaşı sırasında, Boğdan Voyvodası bulunan Rumen kökenli Kantemiroğlu Rusların tarafına geçince, Osmanlı Devleti de İskerletzadelerden Nikola Mavrokordatos'u 1711'de Boğ-

Bu bağlamda Eflak ve Boğdan'a prens yetiştirmiş on bir Fenerli aile bulunmaktadır.[65] "İki tuğlu paşa"[66] rütbesi verilen Fenerli Prensler Osmanlı kimliklerini adeta kıskançlıkla korumuşlardır.[67]

Aslında bu Prensler, kendilerine özgü bir üslup yaratmışlar, Eflak ve Boğdan'da "Osmanlı-Bizans" kültür adacıkları kurmuşlardı. Hepsi de Eflak ve Boğdan'da beylerbeyleri gibi kudret, görkem ve debdebe ile mutlak hükümdardılar. Oysa bütün güçleri Osmanlı Devletine yaslanmalarından kaynaklanıyordu.

Başka bir deyişle, Müslüman yöneticilerin genetik soyluluklarını engellemiş olan Osmanlı Devleti, kimilerini azlederek, kimilerini sürgüne gönderip sonra affedip tekrar iş başına getirerek, kimilerine takdirname verip 110 yıl boyunca Eflak'te 40, Boğdan'da 36 Fenerli Bey'i görevlendirerek gayrimüslimlerin kendi kültürlerinden kaynaklanan kanbağı soyluluğu'na müsamaha etmiş oluyordu. Böylece ortalama olarak 3-4 yıl ara ile, ya da her yeni vergi periyodu sonunda değiştirildikleri görülüyor.

Rum soyluları gibi Ermeniler arasında da kan bağı ile devam eden soyluluklarına bağlı olarak devlet katında da önemli görevler üslenmiş aileler bulunmaktadır.[68]

(3) Ahilik Dışı Loncalar

Aslında Osmanlı devletinde esnaf örgütlerini tamamen Ahiliğe bağlamak doğru olmaz. Gerek Anadolu'da gerek İstanbul'da Bizans döneminden beri devam eden esnaf loncaları vardı. Fetih'ten sonra Fatih Sultan Mehmed gayrimüslim üyelerin göreve devam etmelerine müsaade etmiş ve İstanbul'da boşalmış loncalara esnaf ve sanatkârları dinsel kimlikleri ile yerleştirmiştir. Evliya Çelebi'nin On yedinci yüzyılda varlığından söz ettiği bazı loncalarda Rum ve Yahudi sanatkârların bulunması gerçeği buradan kaynaklanmaktadır.

---

dan Hospodarlığı'na, ardından da Stefan Kantakuzenos'u Eflak Voyvodalığı'na atadı. İşte bu tarihten itibaren 1821'de başlayacak olan Yunan Bağımsızlık Savaşı'na kadar geçen yüzyıl içinde Osmanlı Devleti'nin Eflak-Boğdan'a atadığı ve görevleri çoğu kez ya sürgün ya da idamla sonuçlanan yöneticilerine "Fenerli Beyler" denildi.

65. "Mavrokordato, Ghika, Kuruçeşme'li Rakoviça, Rosetti, Kalimaki, Moruzi, Karaca, Mavroyeni, Hançerli, Sutzo ve İpsilanti Aileleri ". Sözen'in (Fenerli Beyler...) verdiği bu liste dışında Pelepones ve İon adalarından gelip Fenerliler zümresine girenler de vardır. Ortaylı, Osmanlı Toplumunda Aile, s. 57
66. Beylerbeyleri'ne, Şeyhülislâm'lara, Erdel Kıralı'na, Eflâk ve Buğdan Voyvodaları'na 2'şer; Vezir'lere 3'er tuğ verilirdi.
67. Bunun sonucunda doğal olarak, Eflak ve Boğdan'da daima Bâb-ı Âli'nin ajanı olarak tepki gördüler. Sözen, Fenerli Beyler, Giriş.
68. Örneğin barutçuluk ve Darbhane emirliği türündeki önemli devlet görevlerini sürekli ellerinde tutan "Bezzazyan'lar, Dadyan'lar" gibi Ortaylı Osmanlı Toplumunda Aile s. 58

Bazı loncalarda, örneğin müskiratla ilgili olanlarda Müslümanların yer alması dinen ve örfen olanaksızdır. Diğer taraftan Türklerin denizcilikle ilgili loncalarda da bulunmamaları da bir anlamda denizciliğe ilgi duymadıklarını belirliyor. İlke olarak bir loncanın üyeleri aynı dine mensup idiler, fakat Müslüman veya gayrimüslim üyeleri olan loncalar da vardı.[69]

5. KÖLELER

Osmanlı Devleti'nde köle emeğine dayalı üretim yapılmadığından, varlıklarının sebebi ekonomik çıkar gerekçelerine dayanmaz. Dolayısıyla köleler toplum içinde kısa sürede assimile olarak belirli statüler kazanmaktaydılar. Nitekim Osmanlı toplumunda köleler, varlıklı ailelerin ev hizmeti, cariyelik, çocuk bakımı gibi işlerinde kullanılmak ya da Kur'an'da vaad edilen sevabı kazanmak üzere "azat etmek" için satın alınırlardı. Ev işlerinde çalıştırılan köleler bir müddet sonra "bacı, dadı, lala" gibi isimlerle ev halkından sayılırlar. İslam hukukunda belirlenen insan hakları gereği yirmi yaşları civarına geldiklerinde, cihazı ve diğer gerekleri mevlâ'sı tarafından sağlanarak evlendirilirlerdi. Bunların eski efendileriyle "akrabalık" türüne benzer toplumsal ilişkileri kesilmezdi. Nitekim yaşlandıklarında bile itibar görürlerdi. Küçük yaşlarından itibaren yeteneklerine göre yetiştirilmiş olan köleler yüksek fiyatla satılırdı. Bunlar genellikle saray ve konaklara alınırdı.[70]

Saray'a alınan "köle"ler arasından Babüssaade ağası (ve bazı başka görevler) gibi Padişah'a çok yakın ve çok önemli görevlere getirilirlerdi.

İslam'ın köleliğin sosyal durumunda iyileşme ve ortadan kalkması açısından yaptığı en önemli girişim doğan çocuk için "anasının medenî durumu"[71] yerine "babasının medenî durumuna uyar" kuralını getirmesidir.[72] Aslında Osmanlı padişahlarının çocuklarının câriyelerden olması bazı siyasal ve sosyal sebeplerle birlikte temelde bu hükme dayanmaktadır.[73]

---

69. Yediyıldız, Osmanlı Toplumu, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, c.1, s. 475; Pakalın, II,69
70. 1847'de Sultan Abdülmecid esir ticaretini yasakladı; esir pazarları da kaldırıldı. Bununla beraber gizli olarak Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar sürdü.
71. Roma Hukuku'na göre "partas sequitur ventrem" (çocuk batna çeker) kuralı geçerli idi.
72. İslam'ın getirdiği "câriyelerin kendi efendilerini, yani hür çocuklar, hatta sultanları, halifeleri doğurmalarını mümkün kılan" bu kural aslında Arap gururunu rencide etmişti.
73. Bu husus ilk bölümde açıklanmıştı.

a. Köle, Devşirme, Kul, Kapıkulu ve Bende

İslam hukuku açısından Osmanlı kültüründeki "kul" ve "köle" kavramlarını birbirlerinden iyice ayırmak gerekir.[74] "Kul" kavramı daha çok "bende" anlamını kapsayan, mülkiyetle ilişkisi öncelikli olmayan bağlılıktır. Oysa "köle" deyimi "birinin malı olmayı" yani "memlûk" anlamını karşılar.

İslam hukuku ve kültür terminolojisi açısından bakılırsa, Arap dilinde "köle" anlamına gelen başta "abd" olmak üzere "rakik, rakabe, kın, memlûk, vasîf, milk-i yemîn, câriye ve eme" gibi uzun bir kavram dizini vardır. Oysa "kul" kelimesinin Türk dilinde İslam öncesinden beri bulunduğunu ve Orhon Türkçesi'nde "tâbi, hizmetkâr, sadık" anlamlarını taşıdığını biliyoruz.[75]

Türkler İslamiyet'i seçtikten sonra Kürd'ler, Farisî'ler, Çerkes'ler ve diğer müslüman kavimler arasında "kul" kelimesi "kuli" biçimine dönüştürülüp "Şah Kuli, Tahmasb Kuli, Ali Kuli, İmam Kuli" gibi "mensubiyet" belirten kullanımı yayılmıştır.[76] Hatta hükümdarlar tarafından örneğin "Muhammed Kuli" biçiminde dinî bir "lakab" olarak da kullanılmıştır. Bu kullanımıyla tamamen Farsça "bende" kelimesinin karşılığı olduğunu görüyoruz ki, bu da salt "köle" anlamını içermez. Nitekim "bende" eki, Sultan Murâd-ı Evvel'in unvânı olan "Hüdâvendigâr" deyiminde olduğu gibi, zaman içinde "vend" biçimine dönüşmüştür.[77]

Diğer taraftan çoğu kez mecâzî olarak kullanılan "Kula kul olmak" deyimi bile "kul" kavramının hiçbir zaman hukukî ve kültürel boyutlarıyla gerçek anlamda "köle" statüsünü ifade edemeyeceğini açıklıyor. Zira daha önce de görüldüğü gibi, köle'nin başka bir köle satın alması zaten hukuken mümkün değildir.

Bu bağlamda son olarak Seyfiye tariki ile (İlmiye tariki dışındaki) yönetici sınıflar erbabının önemli bölümünü kapsayan "kapıkulları" ve "kölelik" deyimlerinin farklı kavramlar olduklarını vurgulayalım.

Gerçekten de "müsadere" ve "siyaseten katl" gibi alelumûm geçerli kavramlara dayanılarak bu iki kavram arasında bazı benzetmeler yapılmış [78] ve

---

74. "Encyclopédie de l'Islam" ve Türkçe genişletilmiş versiyonu olan M.E.B. "İslam Ansiklopedisi"nde, belki de Arapça asılları esas alındığından dolayı Türkçe "kul" ve "köle" isimlerinin delâlet ettikleri kavramlara yer verilmemiştir.
75. Kaşgarlı Mahmud'un "Kitâbü Divân-ı Lügât it-Türk"ünde yer almaktadır. E.I2 ., c. V, s. 360
76. Bosworth, a.g.e.
77. D.V.İ.A. c.5, s.431
78. "..Giderek ulema dışındaki tüm askerler padişahın kulu sayıldılar. Bunlar, padişahın emriyle katledilebildikleri gibi malları da müsadere olunabilirdi." B.L. c.7, s. 7139

özdeşlik yolları aranmıştır. Ancak köleler şahsî hukuka mâlik değillerdir. İslam hukukuna göre de onlar eşya makûlesinden ve sahiplerinin mutasarrıf oldukları meta cinsindendir. Mahkeme huzurunda şahadet dahi edemezler.

Oysa kapıkulları'nın, kölelere verilmeyen hukukî statülere, örneğin "şahitlik, tekaüt'lük, ve veraset hakları" gibi şahsî, "sorumluluk alma, görev üslenme, görev verme" gibi yönetsel haklara sahip olmaları, üstelik toplum düzenini sağlamak ve şahsî hakları korumakla bizzat görevlendirilmiş olmaları bile böyle bir tartışmayı anlamsız olduğu kadar luzûmsuz da kılmaktadır.

Aslında "kapıkulu" deyiminde yer alan "kapı" ve "kul" kavramlarını ayrı ayrı incelemek gerekir. Kapı, bütün doğu'da olduğu gibi, Osmanlı halkı için de önemli bir kavramdır.[79] Kapılar kervan yollarının adalet'in dağıtıldığı, ticarî değiş-tokuşun yapıldığı şehir medeniyetine ulaştıkları varış noktalarıdır.

Diğer taraftan sadrazam ve vezirlerle eyâletlerde beylerbeyleri'nin resmî görevlerini yürüttükleri mahallere de "Paşa Kapısı" ve bu mahallerde bulunan hizmetlilerin tümüne "kapı halkı" denirdi.

Şimdi buradaki nüans farkına dikkat etmek gerekir. Padişah Kapısı'nda hizmetli olanlar "kapıkulu", sadrazam, vezir ve beylerbeyi'lerin "Paşa Kapısı"nda hizmetli olanlar ise "kapı halkı"dır. Oysa bütün bu kapılar hep birlikte devlet kapısını, yani "Bâb-ı Devlet"i temsil ederler. [80]

Osmanlı kültüründe "Cennet Kapısı, hâcet kapısı, gönül kapısı" gibi çok önemli mistik kavramlar belirtmesi yanında, "kapı" mecâzî olarak da "bir kimseye bazı imkânlar yaratan, sıkıntılı bir durumda başvurulan yer ya da şey" anlamında da birçok deyimlerde yer alır. Bunlar arasında konumuzla ilgili olarak örneğin "kapı tutmak" bir işe girmek ya da bir görevi üstlenmek, "kapı yoldaşı olmak" aynı iş yerinde çalışıp, aynı işi görmek, "birinin kapısında büyümek" bir kimsenin evinde hizmet görerek, ondan öğrenerek yetişmiş olmak, "birinin kapısında kul, köle olmak" da bir kimseye istediği her şeyi yapacak ölçüde bağlı olmak anlamlarına gelir.

Şimdi eğer bütün kültürel temeller dikkate alınırsa "kapıkulu" tâbirinin gerçek anlamıyla "Padişah kölesi" kavramının karşılığı olamayacağı açıktır.

---

79. Örneğin İstanbul şehrinin yedi kapısı vardı. Padişah'ın Sarayı üç ayrı kapı ile toplumdan ayrılmış, ilk kapıya "Padişah Kapısı, Saltanat Kapısı""Üçüncü Kapı'ya da "Arz Kapısı" ya da "Taht Kapısı" da denilmekteydi.
80. Osmanlı toplumunun gönlünde ve dilindeki "Baba Devlet" deyiminin de bu kullanımdan galat olması muhtemeldir. Yeniçeri'lerin Bektâşî tarikatinden oldukları dikkate alınırsa "Devlet Baba" deyimi de aynı biçimde yorumlanabilir.

Kapıkulu ve köle kavramları arasında yapılan benzetmelere, aranan özdeşliklere gösterilen bir başka dayanak "devşirmelik yöntemi"dir. "Devşirmelik yöntemi" "Fatih Kanunnâmesi"yle yasalaştırılmıştı. Oysa doğrudan askere alınamayan gayrimüslim reâyâ'nın Kapıkulu Ocakları'na ve devlet yönetimine katılabilmesinin yegâne yolu ancak bu devşirmelik yöntemi ile mümkündür.[81]

Devşirmeler memleketlerinde ve Acemi Ocağı'nda iki farklı "Eşkal defteri"ne karşılaştırmalı kayıtları yapılarak devlet adına teslim alınırlardı. Aralarında bir kısmı Hazırlık Saraylarında ve Enderun mekteplerinde eğitilerek kendilerine sadrazamlığa kadar en yüksek idarî ve siyasî makamların, komutanlıklara kadar yolu açılırdı. Diğerleri de Kapıkulu Ocaklarında terfih ederek Yeniçeri ağası ve vezirliğe kadar yükselebilirlerdi. Bu devşirme çocukların ailelerine maddî bir bedel ödenmediği gibi, tam tersine kendilerinden "kul akçesi" adıyla bir tür "masraflara katılma payı" alınırdı.

b. Köle Statüsü

Kölelilik ile Hukuk birbirine zıt kavramlar gibi görünse de İslam kültüründe kölelerin sosyal statüsü vardır. İslam Hukuku'na göre "Kölelik, köle aleyhine kanunun kabul etmiş olduğu bir alt aşama durumudur". Bu durum dolayisiyle köle, hür kimselerin sahip bulunduğu hakların bir kısmından mahrum bırakılmakta ve bu haklar ancak sahibinin sahip olduğu haklarla beraber dikkate alınmaktadır.

İslamiyette kölelik, ancak savaş hukuku olarak mevcuttur. Savaşta zimmî ve müşriklerden sağ olarak Müslümanlar eline düşenler, İslamiyeti kabul etmedikleri takdirde, köle vasfını almış olurlar. Esir eden kimse tarafından başkasına satılmadan önce İslamiyeti kabul ederlerse, kölelik vasıfları yok olarak özgür insan hakkını kazanmış olurlar.

Her şeyden önce şurasını söylemek gerekir ki, köle, İslamiyette bir (mal) olarak kabul edilmemektedir. Kölelik, İslamiyette, savaşta esir düşen bir gayrimüslimin İslamiyeti kabul etmemesi dolayisiyle meydana gelmiş özel bir sosyal durumdan ibarettir. Bu durumda bir kölenin maruz kalabileceği, üç durum vardır:

1 — Sahibine hizmete devam etmek,

2 — Belirli bir para karşılığında (fidye), kendi dindaşları tarafından özgürlüğünün satın alınması,

3 — Sahibinin kendisini azad etmiş olması.

---

81. Bu yol nazarî olarak İslamiyet'i seçerek açılır. Uygulamada tımarlı sipahi olarak mümkündür.

Köle kendi dininde olan bir cariye ile evlendiği takdirde, bu evlilikten olan çocuklar rüşt yaşına kadar köle ve cariye olarak kalırlar. Bu yaşa geldiklerinde İslamiyeti kabul ederlerse özgür olur; etmedikleri takdirde kölelik ve cariyelik vasıflarını korurlar. Gayrimüslim bir cariye hür bir müslim ile evlenirse, azad olmuş addedilir. Bu kadından doğacak çocuklar özgür ve Müslüman olarak doğmuş olurlar. Cariye, emri altında bulunduğu sahibi ile nikahsız olarak beraber olabilir. Böyle bir cariyeyi yatağına almış olan kimse günah işlemiş sayılmaz.

İlke olarak Müslümanlar köle olamaz iseler de, savaş sırasında gayri müslimlere esir düşen bir Müslüman esiri satın alan Müslim, onu köle olarak satın almış olur. Bu durumda onu azad etmesi sevap olmakla beraber bedelini ödediği (Müslim) köle üzerinde satın alan kimsenin mülkiyet hakkı tanınmaktadır. Dolayısıyla bu hakkını, kölesini kendi arzusu ile azad edinciye kadar muhafaza eder.

Örfe göre, sahibinin köleyi azad etmesi için yedi sene süreyle kölenin sahibine hizmet etmesi ve bu sürenin sonunda sahibi tarafından azad edilmesi gerekmektedir.

Kölelik kurumunun lehine olan örneğin "kölenin azad edilmesinin şartları, akrabadan kimsenin köle alınamayacağı" gibi hükümler de kölenin ailenin bireyi gibi sayıldığı görülmektedir. Nitekim Osmanlı toplumunda yaşanan köle dadılar ve lalaların durumu da bunu kanıtlamaktadır.

c. İslam Hukuku'nda Köle

İslam dini, köleliği kendinden önceki inanç, felsefe ve uygarlıklar tarafından savaş esirlerinin toplu olarak öldürülmelerini engelleyen, ancak onları sıradan "üretim aracı" olarak kullanılan kökleşmiş bir kurum olarak buldu. Ancak o zamana kadar hukuk karşısında sıradan bir eşya gibi tanımlanan kölelerin çok kötü olan durumlarının iyileştirilmesi, onların toplum içinde bir statü kazanmaları hususunda dinsel ve hukuksal açıdan bazı haklar tanıyan kesin hükümler getirdi. Örneğin Kur'an'da "köle bir müslüman'ın hür bir müşrikten daha değerli olduğunu[82], insanlar arasında takva dışında fark bulunmadığını [83], bütün müslümanların kardeş olduklarını [84], köle azad etmenin en değerli ibadetlerden biri olduğunu [85], bazı suç ve günahla-

82. Bakara Sûresi II, 221
83. Hucûrat Sûresi XLIX, 13
84. Hucûrat Sûresi XLIX, 10
85. Bakara Sûresi II -177; Şems Sûresi XCI, 13; Mücâdele Sûresi XLVIII, 3

rın kefareti için köle azad edilmesini [86], zekât yoluyla da (dolayısıyla devlet tarafından da) kölelelere hürriyet verilebileceğini [87], köle kendi bedelini ödeyerek hür olmak için anlaşma (mükâtebe) yapmak isterse, efendisinin kabul etmek zorunda olduğunu [88] belirten âyetler vardır. Diğer taraftan efendisi kendi bedelini kazanması için köle'ye süre tanımak zorundadır.

Osmanlı örfî hukuku şer'i hukukun egemenliği altında olduğundan kölelerin hürriyetlerini elde etmeleri mümkündür. Örneğin İslam'da "Kul" kavramı yalnızca Allah karşısında "insan"ın durumunu belirtir. Nitekim halk arasında kullanılan "Allah yapısı-kul yapısı" ayırımı da bu durumu belirler.

Aslında Kur'an sûreleri [89] bütün canlı ve cansız bütün "mahlûkat"ın (yaratılmışlar'ın) Allah karşısında "kul" olduklarını açıkça belirtiyor. Nitekim İslam hukukunda insanların toplumsal ilişkileri dolayısıyla birbirleri üzerinde geçmiş emekleri, birbirine doğmuş hakları "kul hakkı" olarak belirtilmiştir. Başka bir deyişle "köle"ler de "Allah'ın kulu" olarak Kur'an'da belirtilen bu "kutsal haklar"ın dokunulmazlığı kapsamı içindedirler. Dolayısıyla örneğin "yaşama hakkı" [90]; "namus ve onurun korunması hakkı" [91]; mesken masûniyeti [92]; adalet [93]; inanç özgürlüğü [94]; evrensel eşitlik [95]; evlenme ve aile kurma hakkı [96]; özel hayatın gizliliği [97] gibi temel hak ve özgürlükler bizzat Allah'ın teminatı altına alınmışlardır.

■ *Köle'nin Hakları*

1 -Manevî kişilik haklarına sahiptir. Örneğin ceza davalarında kadı karşısında davacı olabilir, ya da haklarını savunabilir. Başka bir deyişle davacı veya sanık olarak haklarını savunabilir. Ancak özgür olmadıklarından mahkeme huzurunda şahitlik edemezler.

Hukuk davalarında ise davacı veya davalı olarak kendi hakkında hüküm verilecek kazanç veya zarardan sahibi yükümlü olacaktır.

2 – Sahibinin mülkiyet hakkı dahil, her türlü saldırıdan korunma altındadır. Sahibi kölesini tasarlayarak öldürdüğünü kabul ederse, kısas cezasiyle

86. Nisâ Sûresi IV-92; Mâide Sûresi V - 89
87. Tevbe Sûresi IX, 60
88. Nûr Sûresi XXIV, 33.
89. Örneğin Mâide V- 40
90. Nisâ Sûresi IV- 93; Mâîde V- 32
91. Hucûrat Sûresi XLIX, 11-12
92. Nûr Sûresi XXIV, 27-28
93. Nisâ Sûresi IV- 85,136; Nahl Sûresi XVI- 90, 92
94. Bakara Sûresi II, 256
95. Hucûrat Sûresi XLIX, 13
96. Nisâ Sûresi IV, 3; Nûr Sûresi XXIV, 32
97. Hucûrat Sûresi XLIX, 12

cezalandırılır. Katil eyleminde sahibinin kasdı bulunmadığı takdirde, kan bedeli olarak diyetini ölenin özgür olan akrabalarına vermek zorundadır. Eğer ölenin özgür olan akrabası yoksa, diyet, köle olan akrabalarının sahiplerine verilir. Kölenin sahibi, kölesini kasıtlı olarak öldürdüğünü kabul etmedikçe, ölüm cezasına mahkûm edilemez. Zira kanun köleyi taammüden öldürmekte sahibinin zararı olduğunu nazara almış ve bir kimsenin kendi zararına hareket edeceğini mümkün saymamıştır.[98]

3- Köle, ister özgür ister cariye olsun; ancak iki kadınla evlenebilir. Boşanma hakkı vardır.

4 - Allaha ait haklardan cuma namazı, bayram namazı, Hac gibi vazifeleri ifa etmediği takdirde zorlanamaz. Bu vazifelerden dolayı ancak Allahına karşı sorumludur.

5- Ukubat'ın (cezaların) özgür kimseler için belirlenmiş (hudud), (tâzirat) miktarının yarısiyle cezalandırılır.

6- Sorumluluk üslenemez.

Diğer taraftan

1 - Köle mal sahibi olamaz, mülkiyet hakkı yoktur. Dolayısıyla varis olamaz.

2- Üçüncü kişilere görev veremez. Dolayısıyla siyasal ve yönetsel haklardan da mahrumdur[99].

3- Kefil, vekil olamaz Taahhüt gibi "borçlandırıcı" eylemlerde de bulunamaz.

4- Özgürlük vasfı eksik olan köle'den "kâmil" insan davranışları beklenemez. Örneğin hakim tarafından vâsi olarak atanamaz. Aynı şekilde (örneğin yetimlerin) genel gözetimi görevi verilemez.

d. Köle Ticareti

Osmanlı Devleti'nde bulunan köleler, Sudan, Kuzey Afrika, Basra Körfezi, Çerkezistan ve Gürcistan'dan satın alma hatta kaçırma gibi yöntemler kullanarak evrensel köle ticareti yapan "esir tüccarları" tarafından getirilirler ya da savaşlar ve korsanlık olayları sırasında tutsak olarak ele geçirilirler.

---

98. Zira Her hangi bir sebep dolayisiyle sahibi köleden kurtulmak gereğini hissederse onu öldüreceği yerde başka bir kimseye satmakla bu arzusunu sağlayabilir. Sava Paşa, İslam Hukuku.... c.2, s. 340-341
99. Örneğin sahibi adına vergi toplayıcısı olamayacağı gibi, posta işlerine memur olarak da atanamaz.

Savaş esirleri olan köleler ya forsa olarak gemiler ve tersânelerde çalıştırılırlar, ya da fidye karşılığı serbest bırakılırlar, bazan da gayrimüslimlerin elindeki müslüman savaş esirleri ile değiştirilirlerdi.

Köle ticaretinin Afrika kanadı Bağdat, Medine, Halep yoluyla: Kafkasya'dan Çerkes ve Gürcü menşeli olanlar Erzurum üzerinden; Boşnak ve Slav kökenliler Kahire, Sofya, Belgrad alım satım merkezleri yoluyla İstanbul'a ulaşırdı. Gemilerle getirilenler için iskele ve limanlarda kişi başına 10-150 akçe vergi alınırdı. Esir tüccarları esirciler kethüdası ve esirciler şeyhi'nin yönetim ve denetiminde örgütlenmişlerdi. Esir pazarı'nda satışlar açık artırmayla yapılırdı. Bu satışlarda, esirci emini kırk'ta bir oranında da resim alırdı. Müslümanların gayrimüslimlerin eline esir bırakılmaları şer'an uygun olmadığından, Osmanlı ülkesinde gayrimüslimlerin esir ticareti yapması yasaktı. Osmanlı ülkesinde köle ticareti Sultan Abdülmecid döneminde yasaklandı. [100]

100. Aralık 1846 tarihli fermanla. Ortaylı, Osmanlı Toplumunda Aile, s. 126

D.

ŞEHİR HAYATI

Din ve mezhep farklılıkları gösteren gayrimüslim Osmanlı uyruklarının şehir kültürlerini ayrı ayrı ele almak bu incelemenin boyutlarını çok aşacağından, bu bölümde şehir hayatının aile ve mahalle yapısı yerleşik nüfusun yalnızca Müslüman kesimi için konu edilmiştir.

1. AİLE

Karı-koca ve çocuklarından oluşan orta sınıftan şehirli bir Osmanlı ailesi genellikle 4 ilâ 7 kişi arasında nüfusa sahiptir. Diğer taraftan şehirli zengin sınıfların büyük aile tipinde karı-koca ve çocukları, koca'nın büyük ebeveyni, kız kardeşi, süt kız kardeşi, halayık, uşak ve câriyelerden oluşan çok kalabalık aileler de vardı. Burada hizmetkârların da aile kavramı içine alındığı görülür. Gerçekten de genç hizmetkârlar ailenin fertleri gibi sayılarak, çeyizleri temin edilir ve evlendirilir, yaşlı dadı ve kalfalar da "ata yâdigârı" sayılarak ebeveyn gibi saygı duyulurdu.

a. Nikâh

İslâm hukukunda nikâhın muteber olabilmesi için resmî bir görevlinin ya da bir din adamının bulunması ön şart değildir. Tarafların ve şahitlerin bulunması yeterlidir. Ancak nikâh, toplum içinde yeni bir statü, bir merhâle ve yeni bir ailenin başlangıcı olduğu için nikâh akdine resmiyet kazandırılması, kayıtlara geçirilmesi uygun görülmüştür.

Mahkemelerde kadı tarafından kıyılan nikâhlar sicile işlenir fakat bu işle görevlendirilmiş bir nikâh memuru yoktur. Ancak nikâh için gerekli şartların yerine getirilip getirilmediği tahkik edilmiş, hatta özel bir deftere tarafların ve şahitlerin isimleri, mehrin miktarı kaydedilmiştir. İslâmiyet'te karı-koca arasında mal ayrılığı esastır. Diğer taraftan kadı izniyle kıyılmamış nikâhlarda daha sonra bir ihtilaf meydana gelirse, mahkemeler bu davalara bakmamaktadırlar. Kadıların bu tutumu, taraflar arasında meydana gelebilecek mehir, nafaka, iddet müddetinin tayini, şartlı talâk (boşanma), tek taraflı boşanma gibi hukûkî ihtilafların çözülebilmesini sağlamak için halkı nikâhların mahkemelerde kıydırılması yoluna kanalize etmiştir. Kısacası Osmanlı ülkesinde evlilik kurumu devletin denetiminden uzak değildir.

Kadın ve erkek, kadı huzuruna giderek, bazan taraflardan birinin veya her ikisinin mahkemeye vekil göndermeleri suretiyle ya da evde şahitler huzurunda nikâhları kıyılıyor ve sözleşme mahkeme siciline kaydediliyordu. Evlenirken erkek kadına, günümüzde raslanan "başlık" âdetinden farklı, bütünüyle kadına ait olmak üzere ödenen "mehir" denilen bir nikâh bedeli vermektedir.

Mahkeme sicillerinde çok evlilik ve boşanma pek görünmüyor. Raslanan çok evliliklerin bir kısmı boşanmış kadınların toplum içinde sahipsiz kalmalarını önlemekle ilgilidir. Boşanma'ların sebebi çoğu kez erkek çocuk istemeye bağlıdır. Diğer taraftan boşanırken erkeğin mehir parası ve eşya vermesi ve kız çocuğun anaya bırakılması boşanmaları engeller.

Daha önce görüldüğü gibi, gayrimüslimler kendi dinî cemaat hukuklarına tâbi olmakta serbest iken nikâh akdi için, miras hukukunda devletin garantisini sağlamak açısından şer'î mahkemeye gidiyorlar ve nikâh sözleşmelerini sicillere kaydettiriyorlardı.

Osmanlı ailesinde erkek örf ve âdetleri muhafaza eder, kadın da yeni nesillere geçmesine, devamını sağlardı.

b. Ev Hayatı

Kadınla erkek arasında iş bölümü bulunmaktadır. Ailenin geçimini temin etmek erkeğe, ev ekonomisi kadına aittir. Erkek yalnız kadının isteyeceği malzemeyi temin etmeyi düşünür ve gerisine karışmaz. Evin hanımı erkeğin getirdiği ihtiyaç maddelerini, hamur açarak, makarna keserek, tarhana yaparak, reçel kaynatarak, murabba çıkararak, turşu kurarak, sebze ve meyva kurutarak, yemeklerde kullanılmak için kuyruk yağı eritip içine süt ve tereyağı katarak kilerde saklanabilecek duruma getirir. Kadın yüzyıllar boyu Türk mutfağının çeşitli yemeklerini, tatlılarını icat etmiş ve hazırlamıştır.

Yemek evin ve ailenin durumuna göre odada, sofada veya mutfakta yenir. Cevizden, kısa bacaklı sofra iskemlesi üzerine "meydan sinisi" denilen büyük bakır sini, onun da üstüne işlemeli beyaz "sini örtüsü" örtülür. Ortaya ocaktan alınmış sıcak yemek kaplarını koymak için bir nihâle yerleştirilir. Yemeğe başlamadan önce parlatılmış sarı leğen ve ibrik kullanılarak eller sabunla yıkanır. Sofraya büyükler oturduktan sonra oturulur, yemeğe önce onlar başlardı. Sofradan kalkıldığında ekmek lokması ya da yemek artığı bırakılmazdı. Yemekten sonra eller yine ibrik ve leğen kullanılarak sabunla yıkanırdı.

Yatma vakti gelince yüklüklerden çıkarılan döşek, yastık ve yorganlarla yapılan yer yataklarında yatılır, ertesi sabah bu malzeme tekrar yerine konulurdu. Böylece Osmanlı mesken mimarisinin fonksiyon şemasında yemek ve yatma mekanları müstakil değildir. Dolayısıyla günlük yaşamda serbest kalan alan oranı artmıştır.

Evlerin içinde bulunan eşya türleri ve miktarları bakımından da hıristiyan ve müslüman evleri arasında pek fazla fark yoktu. Hatta hıristiyan aileler müslüman misafirleri için evlerinde seccâde bile bulunduruyorlardı.

Büyük ailenin bayram, kutsal günler, nişan, kına gecesi, çeyiz alayı, düğün gibi genel buluşma sebepleri vardır. Ayrıca akşam yemekleri de ailenin aynı mekânda toplanma sebebidir.

Çeyiz Hazırlıkları

Osmanlı kadını kız evlâdı doğurursa hemen çeyiz hazırlıklarına başlar. Bir kızın çeyizi ne kadar fazla olursa o kadar şereflenilir. Gelinlik kızı olan evlerde bu çabaya büyük anneler, teyzeler, halalar ve hatta yaşı gelince kızın kendisi de katılırdı. Yıllar boyu süren bu çalışmalarda 30-40 kat kadar iç çamaşırı, gergeflerde işlenmiş makrameler, peşkirler, sofra takımları, yatak örtüleri, yastık kılıfları gibi çeşitli ev eşyaları yanında, kenarları altın ve gümüş sırma işlenmiş entariler dikilir, ince keten, ipek, ipek atlas ve kadife ku-

maşlar bazen de kumaş inceliğinde deri üzerine doğal boyalı ipek iplikler, ince çekilmiş metal ipliklerle işlemeli iç çamaşırı, kaftan, mendil, kavuk örtüsü, uçkur, kaşbastı gibi giyim eşyaları, işlemeli bohça, cüz kesesi, peşkir, nihaleler hazırlarlardı.

c. Çocuklar

Çocuğun doğumdan sonra isimsiz olarak bırakılması câiz görülmediğinden, çocuğun göbeği kesilirken İslâm ulularından yada ailenin büyüklerinden birinin adı "göbek adı" olarak konurdu. Mahşer günü insanların "göbek adları" ile çağrılacaklarına inanılırdı.

Doğumu takip eden günlerde, aile büyüklerinden biri çocuğun sağ kulağına ezan-ı Muhammedî okur, böylece yeni doğan İslâm toplumuna girmiş olurdu. Sonra üç defa göbek adını fısıldar ve diğer kulağına yine üç def'a ismini söylerdi. Eğer bir tören yapılacaksa yemekler yenir, çocuğun beşiğine hediyeler asılırdı.

Çocuklara genellikle toplumca tanınmış kişilerin adları verilir. Hatta doğum sırasında eve uğurlu sayılan bir konuk gelmişse çocuğa onun adını verme geleneği de vardır.

Yeni doğana İslam kaynaklarından alınma adlar kullanılmaktadır. Bazan Kur'an'da geçen kutsal isimler, ya da yöredeki bir evliyanın adı verilir, bazan da Kadir, Receb, Şaban, Ramazan, Mevlud, Bayram gibi doğumun zamanını hatırlatan isimler konurdu.

(1) Çocuk Hakları

Üç nesil bir arada yaşayan büyük aile tipi üzerine kurulmuş Osmanlı toplumunda yeni doğan'ın kendi ana babası dışında büyük ebeveyn, amca gibi başka koruyucuları da vardır. Dolayısıyla herhangi bir sebeple ana ve babasını kayıp etse bile sahipsiz değildir.

Bununla beraber devlet pek çok durumda yeni doğanı muhafaza etmektedir. Bu bağlamda hangi millet'den (dinden) olurlarsa olsunlar âciz durumdaki ailelere yardım edilmekte, çocuklu dul kadınlara, ikiz ve üçüz doğuran kadınlara ve hatta terk edilmiş çocukların bakımını üslenen kimselere, hatta terk edilen ya da babasız doğan çocukların bizzat kendilerine de maaş bağlanmaktadır.[1]

1. Ortaylı Osmanlı Toplumunda Aile, s. 112

Diğer taraftan kimsesiz çocukların korunmaları açısından toplumda onlara yasal miras hakkı tanıyan "evlât edinme" kurumu da işlemektedir. Ayrıca miras hakkı olmamakla beraber "ahretlik" adıyla ev hizmetlerine yardımcı olarak koruma altına alınan ve ev halkından sayılan çocuklar da vardır.

Osmanlı ülkesinde bir süre bulunmuş batılı yazarların bazı anılarındaki olaylardan, ya da örneğin gravürlerde çocuk ve yetişkin giysilerinin birbirinin tam benzeri olmasından Osmanlı toplumunda çocuğun büyük insan prototipi olarak algılandığını anlıyoruz.

Nitekim bu bağlamda çocukların bazı önemli yükümlülükler açısından büyüklerden fazla ayrılmadıklarını görüyoruz. Örneğin kadılar suç ve kabahat kapsamına giren eylemler yaptıklarında eğitim amacı taşıdığı için çocuklara hafif de olsa azarlama ya da darb biçiminde "tazir-i tedib" (yola getirme) cezası vermektedirler. Gerçi bu uygulamayı çağın pedagojik anlayışı olarak da yorumlamak mümkündür. Nitekim sıbyan mekteplerinde de "falaka" cezası uygulanmaktadır.

Ancak "sinn-i sabâvet" (bulûğ çağı öncesi) durumunda bulunan "küçük"lerin de öşür ve harac gibi vergileri ödemekle mükellef tutulmaları yukarıdaki görüşü kanıtlamaktadır.[2] Dahası, çocukların, "hakk-ı sıla-i ivâziye"si[3] bülûğ çağına geldiklerinde ikmal ve tamamlanmak üzere küçük yaşlarda evlendirilmeleri de mümkündü. [4]

(2) Çocuk Eğitimi

Çocuk, doğduktan sonra bir buçuk yaşına kadar geçen zamana "tufûliyyet-i ulâ", bir buçuk yaşından on iki yaşına kadar olana da "tufûliyyet-i sâniye" denilmektedir. Sıbyan Mektebi denilen ilköğretim okuluna başlamak için bir yaş belirlenmemiştir. Her çocuk kendi bünye ve mizacı açısından olgunluğu yeterli görülen yaşta iken okula gönderilir. Üstelik eğitim sınıf ve ders yılı ile bağıntılı olmadığından, yılın istenildiği bir zamanında okula başlanabilirdi. Bununla beraber on beş yaşına kadar "sinn-i sabâvet" (sâbilik, çocukluk) çağı sayılır. Bu süreç içinde çocuğun sıbyan mekteplerinde eğitim görmesi şart değildir. Evinde de yeterli eğitim alabilir. Sonrasında medreselerde ya da devletin kalemlerinde şâkird olarak veya ihtiyarî olarak herkese açık olan cami derslerinde, tekkelerde de öğrenmelerini devam ettirebilirler.

---

2. Vâsisi tarafından. Sava Paşa, İslam Hukuku...c.1, s. 167
3. Başlık veya benzerleri
4. Sava Paşa, a.g.e. c.1, s. 166

Diğer taraftan isteyenler bir sanat kolunda çırak olarak da eğitime başlayabilir. Sanatlar lonca sistemine bağlı olduğundan, sanatkarlar da belirli cemaatler oluştururlar. Başka bir deyişle çocuklar kendi cemaatlerinin, zümrelerinin nezaretinde disiplinli biçimde sanat öğrenirlerdi. Bununla beraber bazı sanatlar da babadan oğula geçerek devam ettirilmekteydi.

Bu arada gayrimüslim cemaatler arasında Yahudî çocukları sinagogların yanında bulunan ve "heder" denilen küçük okullarda, Hıristiyan çocuklar ise papazlar tarafından kilise kurumlarında eğitiliyordu.[5]

Ancak çocukların fikrî ve hissî gelişmelerine yardımcı olacak yazılı edebiyat yoktur.[6] Bu konuda (Müteferrika) basımevinin gecikmesini sebep olarak görmek mümkündür.[7] Bununla beraber büyükanne ve annelerin dilinden naklen kısmen çocukları da kapsayan masallar, efsaneler, din ve ahlak bilgilerinden oluşan şifahî bir edebiyat vardır. Hatta akşam namazı ve yemekten sonra, hele kışın tandır başında toplanan aileye peygamber kıssaları, hamzanâmeler, gazavatnâmeler, destanlar okunan evler de vardır.

(3) Çocuk Oyunları

Hiç şüphesiz o dönemlerin çocuklarının, büyüklerin dünyasını taklit ettikleri pek çok oyunları bulunmaktadır. Çelik-çomak, takla oyunları, esir almaca, kurtarmaca gibi Yirminci yüzyıla kadar ulaşabılmiş çocuk oyunlarının, ihtiva ettikleri ögeler açısından geçmiş yüzyıllardan intikal ettiklerini düşünebiliriz.

Örneğin "esir almaca" ve aynı oyunun tam tersi anlam taşıyan "kurtarmaca" oyunlarında bir yandan Ortaçağ ve öncesinde karşı karşıya gelen iki ordu, savaşçıların kaçma ve kovalamacasının izleri görülmekle beraber diğer taraftan çocukların kaçırılarak gerçekten esir edildikleri gerçek hayatın da temsili bir öğretisidir. Ancak yalnızca bir görüntüden ibaret olarak düşünmemek gerekir. Zira bir yandan kişisel beceri ve takım hâlinde hareket etme, inisyatif kullanma gibi önemli unsurların da öğreticisidir.

Eşit sayıda erkek çocuklar iki takıma ayrılıp karşı karşıya dizilirler. Araya "hadd" denilen ve ülkeler arasındaki sınırı temsil eden bir çizgi çekilir.

---

5. Galata'da (günümüzde Kemeraltı Caddesinde) Cizvit misyonerleri 1583 yılında Saint Benoît Kilsesi yanındaki manastırda Rum ve Yahudî çocukları için Fransızca, Grekçe ve Latince, matematik, sanatlar ve Katolik olmayanlara da kendi mezheplerini de öğreten bir okul açtılar. İ.A. c. VI, s. 412
6. İmâm-ı Gazalî'nin "Yâ Eyyüh'el –Veled" (Ey Oğul) isimli ve "sinn-i sabâvet" dönemi ötesine kadar giden bir nasihatler risalesi vardır. (M.E.B. Klasikler Dizisi'nde yayımlandı.)
7. Oysa Erasmus'un çocuk terbiyesine dair 1530'larda yazdığı "De civilitate morum puerilium" isimli risale çeşitli Avrupa dillerine çevrilip otuz'dan fazla baskı yapmıştı. Ortaylı, Osmanlı Toplumunda Aile, s. 103

Her iki takım kaleyi simgeleyen büyükçe bir taş ya da sopa'nın gerisinde dururlar. Çocuklardan biri koşarak "hadd"i aşar ve karşı takımın kale'sine elini sürer ve kaçar. Mukabil takımdan bir çocuk da onu kovalar. Eğer aradaki hadd'i, yani sınırı geçmeden onu yakalayabilirse esir almış sayılır. Oyun kale değiştirerek devam eder. Oyuncularının tümü esir edilen takım yenik sayılır. Esir almaca oyunu mahalleler arasında da daha ciddî çok daha çekişmeli olarak oynanabilir.

Esir almaca'nın tam zıddı olarak oynanan "kurtarmaca" da esir alınmış olan çocuklar birbirlerinin ellerini tutarak dizilirler. El ele tutuşma esirlerin "zincirlenme"sini temsil eder. Etraflarında karşı takımın muhafız çocukları vardır. Muhafızlar kurtarıcıların esirlere "el vurma"larını engelemeye çalışırlar. El vurmadan önce yakalananlar "esirler dizisi"ne katılırlar. Sağdan, soldan ve ortadan hücum eden kurtarıcılara karşı muhafızlar engelleme hareketindedirler. Bu arada "esirler dizisi" de muhafızların karşı koymalarına rağmen düz bir hat üzerinde sağ yada sola doğru kendilerine yaklaşıp el vurmak isteyen kurtarıcılara yaklaşmak isterler. Bu sırada ele ele tutuşmuş olan dizi koparsa, esirlerin bir kısmı "kale zındanlarında" kalır.

Bu arada örneğin "el elden üstündür" gibi atasözlerimizin öğretici tatbikatını yapan "el üstünde kimin eli var" gibi oyunlar vardır.

(4) Oyuncaklar

Osmanlı ülkesinin birçok şehirlerinde aktar dükkanlarında ya da sokak aralarında, seyyar oyuncakçılar tarafından macuncular, keten helvacılar gibi mâniler söylenerek satılmaktadır. Evliya Çelebi de Eyüb oyuncakçılarının meşhur olduklarını, her zaman çocukların ilgisini çekecek yenilikler icat ettiklerini ve tâcirlerin buradan Hindistan ve Yemen gibi ülkelere oyuncak götürdüklerini söylemektedir.[8]

Eyüp oyuncakları kırmızı, mavi, yeşil, sarı renklerin hâkim olduğu aşıboyası ve suluboya ile boyanmış dönmedolap,uçurtma, topaç, salıncak, aynalı beşik, tahta kılıç, ipli ok, davul, trampet, tef, darbuka, fırıldak, topaç, kaval, kursak düdük, havan, testi, araba, tekerlekli sopa, rüzgârgülü, çember, mile gibi yapımında tahta, deri, teneke ve toprak kullanılmış oyuncaklardı. Bununla beraber insan biçiminde oyuncaklar yapılmamıştır.

8. "Kamış borularla ve tırıllarla ve fırlaklarla ve hurda def ve dümbelek ve kemançe ve sıçan ve kuşlar ve'l-hâsıl bunlarla olan şeytanat ve mashariyat ma'sumları avudacak meâmirat ve oyuncaklar bir diyara mahsus değildir kim bir gûne oyuncaklar vardır ibret içün Hind ve Yemen'e götürürler. Elbette her sene birer mahyıl şeytanatlı şeyler peydâ iderler " demektedir. Seyahatnâme, c.1, s. 300

Kırsal alanlarda yaşayan çocuklara oyuncak yerine kuzu, köpek, ayı yavrusu, karaca, sansar, tilki veya sincap gibi hayvanlar hediye olarak getirilirdi.

Diğer taraftan çocuklar güz mevsimi geldiğinde bostanlarda, mezarlıklarda kuş tutmak için ökseler, tuzaklar kurmakla uğraşırlardı. Bu heves daha ileri yaşlarda evlerde kafes içinde kuş beslemek biçiminde devam ederdi.[9]

(5) Muhabbethâne'ler

Mahalle içinde nakış, dikiş gibi konularda marifeti olan bir hanım ergenlik yaşına gelmiş gelinlik genç kızlara bildiklerini öğretir, çeyizliklerinin tamamlanmasına yardımcı olurdu. Bazan birkaç kızın bir araya geldikleri bu evlere, nakış işleri yapılırken sohbet edilmesinden dolayı "muhabbethâne" denilirdi. Eğitimini bitiren genç kızın işlediği ilk parça ev sahibi hanıma armağan edilir, ayrıca başka hediyeler verilirdi.

2. MAHALLE HALKI

Her yerleşim merkezi bir topluluğun kültürel tanıtımını yapan anlatım bütünüdür. Bu yerleşimlerde bir arada yaşayan insanların her çeşit kültürel olgularını görmek mümkündür. Köy, mahalle, kasaba, şehir olsun her düzeydeki yerleşim biriminin ayrı bir kişiliği vardır. Ancak bu kişilikler toplulukların bağlı oldukları İslam, Hıristiyan, Yahudilik gibi büyük dinlerin kültürel etkilerini, yahut daha genel kriterler içinde Doğu, Batı kültürleri gibi etkenlerin asal karakterlerini taşıyabilirler.[10]

Mahalle tabirini önce Araplar "konaklanan yer" anlamında kullanmışlardır. Türkler'e deyim ve teşkilât olarak Araplardan geçmiştir. Ancak Osmanlı kültüründe birey için "mahalle", ailesinden sonra gelen ilk topluluktur. Mahalle sâkinleri arasında adeta akrabalık derecesinde dayanışma vardı.

---

9. Somçağ, a.g.e. s.1, s. 81,

10. Burada yalnızca Müslüman Osmanlı toplumunun yaşadığı "mahalle" konu edilmiştir. Oysa daha ayrıntılı bir araştırmada, örneğin sayıları pek fazla olmayan Katolik'ler (Gürcüler, Süryanîler, Keldanîler, Marunîler, Kıptîler, Rumlar ve Ermeniler); Ortodoks'lar (Pavlaki, Thondraki, Selikian ve Bogomiller, Gregoryenler, Nasturîler, Yakubî, Süryanîler, Melkitler, Mendeiler, Ermeniler, Irak ve Suriye'nin kuzeyi ile Güney doğu Anadolu'da yerleşik Ermenileşmiş Süryanîler) ile (şehirlerde ve ticaret merkezlerinde yerleşmiş) Ermeni ve Yahudî'lere ait mahalle tipolojilerinin de ele alınması gerekir.

Osmanlı şehirlerinin yerleşim açısından tekrarlanan modülü olan "mahalle", kendi içindeki örgütlenmesiyle de yerel yönetim açısından etkindi. "Mahalle" genelde aynı cami veya mescidin devamlı cemaatinin ailelileriyle birlikte şehir içinde yerleştikleri bölgedir.[11]

İslamî aile yapısı, iş yerlerinin evlerden ayrı tutulması gibi özellikler içerdiğinden mahalleyi ekonomik bir bütün gibi göremeyiz. Fakat burada ekonomik açıdan değişik konumlardaki insanlar yaşar. İnsanların bağımlılıkları sadece kendi yöresinden, tarikatından, inancından, ailesinden ve etnik grubundan olanlarla aynı mahallelerde oturmaya gayret ederek homojenlik oluştururlar.[12]

Müslümanlar gibi Hıristiyan ve Yahudilerin de ayrı mahalleleri ve semtleri olmuştur.[13] Müslüman olmayan mahalleler müslüman olanlardan ya da aralarındaki farklı din ve mezhepler açısından duvarlarla ayrılmamışlardır. Gayrimüslim mahallelerinin bir kısmı Türkçe isimlerle , bir kısmı da "Frenk Karlo, Frenk Andon, Hamal Pandazi, Kalafatçılar Reisi Deli Mihal, Meyhaneci Manol, Marko Bahçesi, Papazoğlu, Edirneli Yahudiler, Ermeniler" gibi şahısların veyâ iskân eden azınlık cemaatlerin adlarıyla bilinirlerdi.[14]

Gerçi bostancıbaşı defterlerinde Müslüman evlerini Hıristiyan ve Yahudilere ait mülklerin takip ettiği görülmekle beraber, gayrimüslimlere ait evlerin camilerin yakınına yaptırılmamasına dair fermanlar vardır.

Büyük şehirlere dışarıdan gelenlerin yerleşim mekanizması hemşerilikten başlayıp ortak sanat ve ticarette çalışma birliğine ve oradan kız alıp, kız vererek "sıhrî" yakınlığa, sonuçta belirli mahalleler ve semtler içinde sıhrî yakınlıkla birbirleriyle içten kaynaşmış " monoblok bir topluluk oluşturma biçiminde oluyordu. Bu yerleşim biçiminde Batı kentlerinde rastlanmaz. Osmanlı şehirlerindeki en küçük "modül" yerleşim birimi olan mahalle'de "sınıf ve statü" farkı yoktur. Bir paşanın konağının karşısında basit bir evkaf kâtibinin aşı boyalı küçük evi, ilmiyye ricâlinden bir efendinin kâşânesinin yanıbaşında mahalle suyolcusunun kulübesi bulunur. Bütün bu insanlar birbirleriyle hergün karşılaşır, etiket farklılıklarına rağmen muhatap

11. Mescid genel olarak gerekli olmakla beraber, istisnalar da vardır. Örneğin İstanbul'da Balıkpazarı ve Bozhane mescitsiz mahallelerdir. Galata'daki 61 mahallenin ise sadece 6 tanesinde mescit vardır.
12. Örneğin Kürtler, Karadenizliler, Eğinliler, Karamanlılar, Sivaslılar, Boşnaklar, Arnavutlar'ın aynı mahallelerde oturmaları gibi.
13. Evliyâ Çelebi'nin verdiği bilgilere göre İstanbul'da 9990 İslâm mahallesi, 304 Rum mahallesi, 657 Yahudi, 17 Frenk mahallesi mahallesi, 27 Ermeni mahallesi bulunmaktadır.
14. Hatta Tanzimat Fermanı'nın ilânı sırasında Batılılaşma yanlısı olanlar mahallelerin "muhtelit" (karma) duruma getirileceğini ve böylece Batı kültürünün umulandan daha çabuk yayılacağını düşleyerek sevinmişlerdir.

olurlar. Paşanın vekilharcı ile müderrisin dâmadı, suyolcu ile evkafın küçük kâtibi aynı kahvehanede toplanıp görüşürlerdi[15]. Osmanlı büyük şehirlerinde, özellikle İstanbul'da bir köylü ile bir şehirli bir arada yaşayıp anlaşabilmektedirler.[16]

Bununla beraber mahalle sakinleri arasında zamanla ve doğal yollarla belirli sosyal statüler oluşur.

a. İmâm

Padişah beratı ile tayin olunan imam, aslında mahallenin dahilinde bulunduğu kaza'nın yargıcı, mülkî ve belediye âmiri olan kadı'nın temsilcisidir.[17] Mahalleye yeni bir kişi (veya aile'nin) taşınabilmesi için imamla beraber mahalle halkından birinin kefâleti gerekmektedir. Dolayısıyla mahalle halkı birbirinin zincirleme kefili, imam da mahallelinin tümünün kefilidir. İmamın önemli bir diğer görevi de, en küçük yönetim birimi olan mahallenin payına düşen vergi miktarını haneler arasında dağıtım ve tahsilini yürütmektir.[18]

Cemaatin imamı aynı zamanda bu topluluğun ve dolayısıyla da mahallenin lideridir. Mahalle mescid etrafında toplanan, zaman zaman, özellikle olağanüstü durumlar belirdiğinde kendisine "yiğitbaşı" veya "kethüda" gibi yeni görevlilerin yardımcı olduğu[19] imamın ve yardımcılarının yönettiği, elbirliğiyle bir takım beledî hizmetlerin yürütüldüğü bir semt topluluğudur. Bu nedenle de "mahalle namusu" ve "mahalleli" gibi halk terimlerinde beliren yarı idârî bir "hükmî şahsiyeti" vardır.

Mahalle cemaatinin imamı cuma, bayram ve vakit namazlarını kıldırma, vaaz ve ders vermek, cemaate ilmihâl ile ilgili konularında yardımcı olmak, cenâzelerin kaldırılması gibi dinî işler yanında nikâh, yardımlaşma, genel ahlâkın gözetilmesi, küçük beledî hizmetlerin elbirliğiyle ifası gibi sosyal işleri de yürüten liderdir. Dolayısıyla Tanzimat öncesinde bir tür "mahalle muhtarı" görevini de üslenmiştir.

---

15. Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, s. 95
16. Halbuki Batı başkentlerinde ve büyük yerleşim merkezlerinde "meselâ Paris'te bir Fransız sahil köylüsünün bir mahalle tutunabilmesi mümkün değildir". Baha, a.g.e. s. 63.
17. Gayrimüslim mahallelerinde aynı görev cemaatin ruhanî reisi veya kocabaşı'na aitti. Ortaylı, Osmanlı Toplumunda Aile, s. 22
18. Ortaylı, Osmanlı Toplumunda Aile, s.22
19. Ergenç, a.g.e s. 1271

b. Hacılar ve Hâfızlar

Kana bağlı aristokrasi benimsemeyen İslâm kültüründe kişinin kendi edinebileceği iki soyluluk simgesi vardır: Hâfızlık ve hacılık.

Gerek Kur'anın canlı şahidi demek olan hafızlık ve gerekse Hac farizasını yerine getirmek (geçmiş yüzyıllarda) meşakkatlidir. Ancak başarıldıktan sonra kişiye toplum içinde ayrı bir statü kazandırır. Ne var ki karşılığında da hayat boyu sürecek bazı sorumluluklar, görevler yüklenir. Hafızlar ve hacdan dönenler dinin uygun görmediği davranış ve eylemlerden kaçınarak toplum içinde saygın, güvenilir bir konum edinmek zorundadırlar. Bu sayılanlar hacı ve hafızların ailesi için de geçerlidir. Hacıların sakal bırakması, hafizelerin, hâciyelerin ve hacı hanımlarının daha dikkatli örtünmeleri zorunludur.

Toplumsal ufak tefek uyuşmazlıkların hallinde hakem olarak kendilerine başvurulur.

c. Eşraf ve Esnaf

Bu iki toplum kesimi yaşayış bakımından birbirlerinden bütünüyle ayrılırlar. Eşraf burjuvazi'yi temsil ederken, esnaf zenaatkar, işçi ve köyden göç etmiş guruplardır.

Eşraf bir anlamda aristokrattır. Başka bir deyişle, sahip olduğu ayrıcalıklar soyağacında yer alan bir atasının kahramanlığına, cengâverliğine ya da ilim açısından olağanüstü bilgisine dayanmakta ve belirli hanedanlara tanınmış özel haklar ve imtiyazların oluşturduğu kapalı bir ortam içinde gelişmektedir. Böylece gücünü asıl ve neseb bağlantılarından alan bir zadegân sınıfı ortaya çıkmaktadır.

Bununla beraber bu tür aristokratik duygular ortaçağ'da "fütüvvet silsilesi ve fütüvvet gururu"nun beslediği kapalı esnaf topluluklarında da görülüyor. Gerçekten de özellikle ahilik iş ve üretim gibi maddî maksatlardan çok kendi aralarında tesanüt sağlamak ve korumak; Allah rizasını istihsâl için düşkünlere yardım, çevreye yararlı olmak gibi konularda örgütlenmişlerdi. Böylece toplumsal hayatın üst ve alt sınıflarının dünya görüşleri arasında fazla bir yorumlama farkı bulunmamaktadır.

Ancak zamanla eşraf sahip oldukları yöresel ayrıcalıklarla yetinmeyip "havas" arasına girmek için "âyânlık" peşine düşecekler, ahilik de lonca teşkilâtına dönüşerek daha ziyade maddileşecek ve böylece "tabakat" arasındaki mesafe artacaktır.

d. Mahalle Bekçisi

Bekçi'ler mahallenin güvenini kazanmış, itibarlı kişisidir. Mahalle halkının isteği üzerine kadı'nın verdiği "mürasele" ile imamların, muhtarların ve bekçibaşıların emrinde görevlendirilirdi. Bekçiler mevsimine göre sırtlarında salta ya da aba, haydari mintan, gocuk; bacaklarında sıkma, dizlik, şalvar; ayaklarında kış yaz memleket işi renkli nakışlarla bezeli yün çorap giyerler, bellerinde kuşak bulunurdu. Kafalarına barata[20] geçirmeleri onlara yarı resmî bir sıfat da vermiştir. Geceleri devamlı fenerle dolaşmaları, ellerinde ucu demirli kalın bir sopa (bazan kılıç) bulunması ise "fener ve davul"u sanki "taraf-ı şehriyâri"den verilmiş "bekçilik alâmeti" gibi yapmıştır.[21] Mamafih Osmanlı padişahlarının zaman zaman mahalle bekçilerini "Huzur"a çağırdıkları olmuştur.[22]

Mahalle bekçilerinin halk arasındaki bir adı da "Bekçi Baba"dır. Nitekim bu terimin yüzyıllar boyu söylenen ninnilerde bile yer aldığını görüyoruz.[23]

Bekçiler bütün mahalle halkını tanırlar; uygunsuz işlerin yapılmaması için göz kulak olurlar, geceleri mahalle içinde ev soymak, hırsızlık, yol kesmek, gasp gibi olayları önlemeye çalışırlardı.

Yangınları, evâmir-i hükümet'i (yönetimin emir ve yasaklarını) davul çalarak mahalle halkına iletirdi. Ramazanlarda sahur vaktini mahalle halkına duyururdu. Ellerinde ucu demirli kalın bir sopa, sırtlarında uzun abalarıyla geceleri sabaha kadar sokaklarda dolaşır, sopanın demirini kaldırıma vurarak her saat başını, buçukları ve çeyrekleri belli ederlerdi. Saatin kaç olduğunu ayrıca seslenerek de duyururlardı. Geçmiş yüzyılların en ileri teknoloji eseri sayılan "mekanik saat" sahibi olmak çok özel bir durum olduğundan mahalle bekçisi aslında önemli bir hizmeti yerine getirmekteydi. Evliya Çelebi "Seyahatnâme"sinde mahalle bekçilerini "esnaf" olarak zikrettikten sonra subaşına bağlı olduklarını ve İstanbul'da 12.000 mahalle bekçisi bulunduğunu söyler.[24]

---

20. Genel olarak Bostancı Ocağı neferlerinin giydiği ucu kıvrık keçe külâh.
21. İstanbul Şehremaneti'nin (Belediye Başkanlığı'nın) bekçilerin, geceleri mahalle aralarında saat başlarını bağırmalarına, ucu demirli sopalarıyla vere vurmalarına son verdiğini ve gürültücü çocukları avutur gibi ellerine birer düdük tutuşturulduğunu, başlarına da şapka konulduğunu" yazarak mahalle bekçisinin geleneksel görüntüsünün bozulduğuna hayıflanıyor. Ahmed Rasim, Muharrir Bu Ya!
22. Abdülhamid I. ve Selim III. gibi.
23. Cumhuriyet döneminden sonra mahalle bekçilerinin belediye teşkilatına alınmasından sonra bir ara kemer tokalarında "Belediye Bekçisi" ibaresinde yer alan başharfler olan "B.B."rumuzunu halk "Bekçi Baba!" olarak yorumlamıştı.
24. Müslüman mahalle sayısını 10.000 olarak verdiğine göre, gayrimüslim mahallelerin de Kadı tarafından bekçiler görevlendirilmektedir.

Diğer taraftan mahalle bekçileri mahalle kahvelerinin üstündeki özel bekçi odalarında yatıp kalkarlar, mahallelinin kışlık odunlarını kırmak, sakalık yapmak, boş evlere kiracı bulmak gibi sosyal ve günlük hizmetlerini de yaparlardı.

e. Sakalar

Evlere şehir suyu dağıtımı yapılamamış eski dönemlerde her mahallede, hatta çoğu sokaklarda bir çeşme bulundurulmasına çalışılırdı. Diğer taraftan evlerin bir çoğunda da kuyu hatta sarnıç bulunurdu. Bununla beraber evlere mahalle çeşmesinden su taşıyarak para kazanan ve "saka" denilen çok iş yapan bir esnaf takımı vardı. Sakaların da diğer meslek erbabı gibi her şehirde bir kethüdası ve bağlı oldukları gedikler vardı. Çeşme, sarnıç ve memba sularını satabilmek için böyle bir gediğe kayıtlı olmaları ve kendilerine kadı tarafından mahkeme siciline işlenmiş bir senet verilmesi gerekiyordu. Senedi olmayanlar su satamazlardı. Bu senetler mirasçılara geçer, ya da satılabilirdi.

Sakalar "Saka meşki" denilen ve sırtta taşınan tekli ya da hayvanlara yüklenen çiftli tulum, kırba gibi kaplarla su taşırlardı. Getirdikleri suyu, evin içine girmeden sokak taraf duvarda bulunan ve "Saka deliği" denilen bir delikten, duvarın gerisinde bulunan bir kaba boşaltırlardı.

Her mahallenin hatta her sokağın belirli sakaları vardı. Bunlar mahalle sakinleri tarafından tanınmış emniyetli kişilerdi. Sakaların su taşıdıkları kaplar gayet temiz tutulurdu.

f. Külhanî'ler, Külhanbeyi'ler

Külhanbeyiler, kötülüklerinden çekinilen, çevrelerine ürküntü vererek kişilik olmaya çalışan genellikle küçük ya da yüz kızartıcı suçlardan sabıkalı kişiler olarak bilinmektedir. Oysa külhanîliği geçmiş yüzyıllarda yatacak yeri olmayan, kimsesiz kişilerin, özellikle delikanlılık yaşına gelmiş çocukların yatıp kalktığı, barındığı, yiyecek temin ettiği bir sosyal kurum gibi de görebiliriz.

Gerçekten de külhanî'liğin bir tür fütüvvet teşkilatı gibi kendine özgü kuralları vardır. Bunların "pîr"leri,[25] töre ve törenleri, usul ve erkânları bulun-

25. Külhanbeylerinin pîri olan Kulhânî-i Lay-har, rivayete göre meşhur Hakim Senaî'nin çağdaşı ve Gazne'nin meyhanelerini dolaşıp şarap tortusu toplıyan, yatıp kalktığı külhana getirip içen bir meczuptur.

maktadır. Örneğin bir kimsenin külhana alınabilmesi için kimsesiz olması gerekliydi. Ancak bu yeterli değildi. Kabul edilebilmesi için bir tür yeterlilik denemesini başarması lâzımdı. Yeni gelenin üzerine yırtık ve eski elbiseler giydirilir ve oradakilerin en eskisi olan "destebaşı"nın eline verdiği bir torbayı en kısa zamanda pirinç, yağ, un ve şekerle doldurup dönmesi istenirdi.

Parası olmadığı hâlde, ısrarla dilenmek, belki de hırsızlık, kapkaç gibi her türlü yöntemle torbayı dışarda doldurmayı başarıp külhana dönen aday sınavı kazanmış sayılır, topladığı malzemelerle külhanın yemek vakti ortaya çıkarılan üç demirbaş lengerinden ikisinde pilav, üçüncüde helva pişirilir ve hep birlikte yenirdi. Yeni gelen sofraya oturmaz, ayakta bekler, yiyen eskilere hizmet ederdi. Pilav ve helva yenildikten sonra külhancı baba ve öteki külhanî ler bir lokma ekmeği tuza batırarak sağ ellerinin baş, şehadet ve orta parmağiyle tutar ve külhanın kimsesizlerin barınağı olduğuna, buradan birçok yiğit yetiştiğine hep birlikte şehadet ederlerdi. Külhancı baba'nın okuduğu:

"Bu ocağın adı gerçek külhandır, Yersizlere, yurtsuzlara mekândır.

Nice erler yetişmiştir külhandan, Kim bilir kim bugün nerde pinhandır.

Ana-baba kucağına sığmayan yavrucaklar bu ocakta mihmandır.

Pîr'imizdir bizim koca Lay-har, Hak budur kim eşi gelmez sultandır.

Hu çekelim Lay-har'ın ruhuna, O'nun için bay ü geda yeksandır" duasından sonra baba'yla beraber herkes «Hu» çeker ve lokmayı ağızlarına atarlar. Bundan sonra kardeşlik töreni başlardı.

Kardeş olacak çocuklar sağ tarafa daima kıdemli, sola da aday olan yanyana ortaya alınır. Anadan doğma soyularak külhancı baba'nın getirdiği «Lay-har kefeni» denilen iki yakalı büyük bir gömlek giydirilir. Sağdaki, sağ kolunu, soldaki sol kolunu gömleğin koluna geçirirdi. Serbest kalan kollar gömlek içinde kalırdı.

Külhancı, ocağın ağzına yönelmiş bir vaziyette, iki dizinin üstüne oturur ve:

"Ey Lay-har'ın evlatları burası baba yurdudur. Burada senin-benim yoktur. Burada herkes kardeştir. Bir anadan doğanlar, bir babadan olanlar, birbirlerini boğazlarlar. Lay-har'ın evlatları, birbirlerini bir vücud bilirler. Kardeşlerine birisi, bir iğne batırsa açışım kendi vücutlarında duyarlar. Bu kefene sağlığında girenler, ölünceye kadar birbirlerini ayrı görmezler. Bu, ikilikte birlikdir. Bu senin sağ elindir, sen de bunun sol elisin. Vücudunuz birdir, başlarınız iki. Biriniz sağınızı, biriniz solunuzu görürsünüz. Ömrünüzün sonuna kadar birbirinizi görür, gözetirsiniz. Her gün kazancınızı buraya getirirsiniz. Burada, bu senindir, bu benimdir yoktur. Az çoğu artırır, çok

hepimizi besler, hepimizi doyurur" diyerek telkinde bulunduktan sonra Layhar'ın ruhuna bir fatiha okunur ve yeni aday külhanîlerin kardeşliğine kabul edilmiş olurdu.

Tören bittikten sonra çocuklar, tahta karavanalara ayrılmış olan pilav ve helvalarını yerler.

Külhanîler, sabahları külhandan çıkıp giderler; asılarak, aşırarak, bir iş görerek ne elde ederlerse akşamleyin külhana getirirler. En geç kalan da gelince külhanın kapısı kapanır. Külhancı, sofrayı kurar. Külhanîler, hep beraber oturup yemeklerini yerler. Ondan sonra oyun oynanır, zar atma talimleri yapılır, bağlama çalınır. Uyku vaktine dek böylece vakit geçirilir. Sonra yatılır. Külhancı, yeni biri gelip de tören yapılacağı vakit, herkesle beraber sofraya oturur. Külhanîlerin, dervişler gibi, aralarında ayrı terimleri vardır.[26]

Gerçi fütüvvet ehlindeki mutlaka bir sanat, bir hırfet sahibi olmak, elinin emeğiyle geçinmek, haramdan kaçınmak ilkesine pek uyulmaz gibi görülüyorsa da, külhanîler ilk zamanlarda mahallelerin çöplerini toplamak, sokakları süpürmek gibi işleri de üslenmektedirler. Ancak zamanla bu tür zor işleri yapmayı ya da dilenmeyi bırakıp, haraç toplamaya, gece sokakta adam soymaya değin zorbalık yapmağa başladılar. Mahalle sakinlerine ürküntü vermek için özellikle geceleri sokak aralarında naralar atarak dolaşırlar ve karanlıklara karışarak kaybolurlardı.

Ne var ki gece sokakta fenersiz gezmek yasak olduğundan bunlar "kol"gezen Yeniçeri Ocağı'nın Yirmisekizinci Orta'sının efrâdını oluşturan ases'ler tarafından yakalanırlar suç unsuru görülürse kadı'ya götürülürler ya da asesbaşı'na tanınmış yetkiye dayanarak örfî ceza olarak külhanlarda sabaha kadar çalıştırılmak üzere İstanbul'un hemen her mahallesinde mevcut bir hamamda hamamcılara teslim edilirlerdi. Hamamların sabah namazından bir iki saat evvel hazır ve açık bulundurulması adet olduğundan fenersiz gezen kimlikleri belirsiz kişiler hamam külhanlarında çalıştırılarak cezalandırılmış ve geceleri bir daha fenersiz gezmemeleri sağlanmış olurdu.

Sabaha kadar odun taşımak, külhan ocaklarını temizlemek gibi işlerde çalıştırılan bu kişiler sabahleyin üstleri başları kurum ve kir içinde olduğu halde salıverirlerdi. Elbiseleriyle üst ve başlarının pisliği geceleyin bir yerde yakalanmış olduklarını belli ederdi. Bunlara «Külhanbeyi» denilmesinin sebebi buydu.

---

26. Gölpınarlı, a.g.e. s. 152

g. Dokumacı Kadınlar

Anadolu'da ve Rumeli şehirlerinde,bazı kazalarında köylerinde kadınlar ev tezgahlarında gömlek dokurlardı. Hatta büyük şehirlerin kibar konaklarına tezgahlar konup kız ve hanımları gömlek, don, çarşaf dokutmak için yevmiye ile çalıştırılırdı. Bez, gömlek, don, takye, çarşaf, çorap, mintan, yaygı, perde... gibi melbûsat ve mefrûşat dış ülkelerden gelmez ya evlerdeki yahut çarşıdaki tezgahlarda dokunurdu. Hatta "ekmek" bile evlerde kız ve kadınlar tarafından yapılırdı.[27] Başka bir deyişle kadınlar ve kızlar evin bütün ihtiyaçlarını gidermek üzere evin erkeğine yardımcı olmaktadırlar.

h. Ebeler

Dünyanın en eski mesleklerinden olan ebelik'ten örneğin Ahd-i Atik gibi kutsal kitaplarda da bahsedilmektedir.

Doğumlar evlerde ancak ampirik bilgi ve deneyimlere sahip kadınların yardımıyla yapılmaktadır. Ebeler pek çok doğumda bulunduklarından bazı manipülasyon tekniklerine sahiptirler. Ebelik hizmetleri yanında lohusalıkla ilgili kocakarı ilaçları da düzenlerler.

Osmanlı ülkesinde ebelik mesleğinin tıbbî bir görünüm kazanması ancak 1827 de açılan "Tıbhâne-i Âmire"de verilen cerrâhiye dersleri içinde ele alındı. O dönemlerde kadınların cerrah mesleğinde olmaları âdet olmadığından erkek ebeler yetiştirildi. Dolayısıyla ebe-kadın'lar (veya kadın ebeler) bilimsel öğretimden yoksun olarak, ancak "normal doğum"ların daha az komplikasyonlu olmalarını sağladılar.[28]

i. Dilenciler

Aslında tarikatlerde "çile çektirme" maksadıyla derviş namzedlerine odun taşıttırırlar, abdesthane temizlettirirler, ya da ellerine verilen "keşkül-i fıkara" denilen çanakla "şey'en lillah" diyerek dilenip sadaka ve erzak toplatırlardı. "Derviş" kelimesinin sözlük manası da "Allah için alçak gönüllülüğü ve fıkarâlığı kabul eden kimse" dir. Ne var ki Eski İstanbul'da bu türlü "nazarî dilenci"ler dışında, tarihi saptanamayacak kadar eski olan hakikî dilencilik mesleğini icra edenlerin sayısı hiç de yabana atılacak seviyede de-

27. H. Yorulmaz / İstanbul Esnafı, s. 41. İstanbul Araştırmaları Dergisi, s. 1
28. Tanzimat sonrasında 1846 yılında Mekteb-i Tıbbîyye-i Şâhâne"de ebe kadın'lar eğitime tâbi tutularak 1848 yılında ilk ruhsatnâmeli ebeler mezun edildi.

ğildi. Şer'î hükümlere göre "çalışamayacak derecede güçsüz, kimsesiz, hasta, sakat, âmâ, felçli olanların dilenmeleri câizdir. Oysa bir kazanç yolu gibi kullanılan dilencilik, On altıncı yüzyılda İstanbul'un en büyük dertlerinden biri olmaya başlamıştı. Sap sağlam dilenciler ilahiler okuyarak, ya da hasta kimseleri yanlarında dolaştırarak halkı rahatsız etmektedir.[29]

Bu tür işsizlikle başa çıkamayan devlet dilenciliği "şeyh"leri bulunan organize bir iş kolu olarak kabul ederek bazı kurallara bağlamağa çalışmıştı. Örneğin Şer'an dilenmesine izin verilen "aceze" takımına bir "cer kağıdı" (dilenme ruhsatı) düzenlenerek Şer'iye sicil defterine adları yazılırdı. Bu bağlamda dilenciler ve dilencilikle mücadele etmek için cer kağıtsız, kayıtsız dilenmeye kalkışanlar yakalandığında, İstanbullu ise kadı önüne çıkarılır, taşradan gelme ise zorunlu çalıştırılırılmak üzere memleketine yollanırdı.[30] Kölelerin dilencilik yapmak için alınıp satılması yasak edilmişti.

Hristiyan ve Yahudi cemaatlerinden de alil ve âmâ olanların tabhane ve hastahanelere yerleştirilmektedir. Eli, ayağı tutanlar, çalışabilir başka bir deyişle "çift kaçkunu" olanlar, çarşı ve pazarda dilenerek insanları ta'ciz etmelerini önlemek için, yakalanıp kendi vilayetlerine gönderilmektedir. Bu bağlamda Rum ve Ermeni patriklerine cemaat hastahanelerini düzenleyip alil ve âmâ ve kronik rahatsızlığı sebebiyle dilenerek geçinmeğe mecbur olanları tabhanelerine, hastahanelerine yerleştirmeleri hakkında fermanlar çıkarılmaktadır. Diğer taraftan tamire muhtaç hastahaneler hakkında İstanbul ya da bulundukları bölgelerin kadısına, askerî ve mülkî erkâna da "emr-i âlî"ler çıkarılmaktadır.[31]

Eyüb Sultan Camii civarında "Seele Kethüdalığı" adıyla bilinen lonca'lara benzer bir kahyalığa bağlı bir teşkilat da kurulmuştu. Bu teşkilatın başı olan "dilenci kahyası" mezarlıkların geniş alan kapladığı Eyüp Sultan'a dilenci akınını önlemeğe çalışırdı. Dilencilik güzergahlarını kahya tayin ederdi. Hatta fazla iş yapılan Şehzadebaşı'ndan Vefa'ya inen yol, Eyüp, Karacaahmet, Edirnekapı mezarlıkları, Galata Köprüsü, vüzera konaklarına, resmi dairelere giden yollar gibi kazanç getiren yerler için hergün bir miktar "dilenci şerefiyesi" denilen para alınıyordu. Seyir ve mesire yerlerinin de "ge-

29. 1568 ve 1574 tarihli tarihli fermanlardan. İlk fermanda dilencilerin Arap asıllı oldukları özellikle vurgulanmıştır.
30. 1759'da Kocaeli Sancakbeyi ve İzmit kadısına gönderilen bir buyruldu ile sağlam oldukları halde İstanbul'da dilenen 43 kişinin Izmit'e gönderildiği, bunların gözetim altında çalıştırılmaları emredilmektedir.
31. Örneğin Sultan III. Selim'in H.1207/M.1792 tarihli fermanı gibi. Necdet Sakaoğlu, Tarih ve Toplum, sa.38, s. 24. Galata kadısına ve topçubaşı ve Galata voyvodası 'na gönderilen ferman Osmanlı devletinin Müslim ve gayrimüslim aceze hakkındaki görüşünü açıklamak açısından önemlidir.

dikli" tayin olmuş dilencileri bulunurdu. Diğer taraftan Bayramlarda, Ramazan ve Üç Aylar'da taşradan Istanbul'a yönelen dilenci akımlar imaretlerde yemek yerler, adak niyetiyle kesilen kurban etlerinden dilenirler ve kebapçılara satarlardı.

Bir de bağımsız çalışan dilenci iratçıları vardı. Bunlar taşradan topladıkları sakat kişileri boğaz tokluğuna çalıştırarak belirli yerlere yerleştirirler, akşam toplarlardı. Yerleştirildikleri yerlerin hâsılatı aşağı yukarı belli olduğundan dilenciler para kaçıramazlardı. Diğer taraftan iratçılar, kendi dilencileri için çıkardıkları ruhsatları başkalarına satıyorlardı.

Dilencilerin çeşitli dilenme stil ve yöntemleri vardı. Örneğin ıskatçılar değişik kumaş kolluklar takarak kalabalık arasından uzanıp avuç açarak cenaze sahiplerinin üzüntülü anlarından yararlanarak tekrar, tekrar para alırlardı. Dolayısıyla "yaprak dökümü" dedikleri cenazelerin çok olduğu kışın en soğuk ayları "kânun"ları dört gözle beklerlerdi.

Kasideciler, Kapalıçarşı, Mahmudpaşa gibi kalabalığın çok olduğu yerlerde ve mahalle aralarında, akşam ezanına yakın saatlerde ortaya çıkarlar,ilahi ve kasidelerle dilenirlerdi. Sakatlar, kusurlarını teşhir ederler, sarımsağı tuzla ezip kollarına bağlayarak geniş ağızlı büyük yaralar oluşturup ahalinin merhametinden yararlanmağa çalışırlardı

Evliyâ Çelebi, dilencileri kendi döneminin anlayışına göre "esnaf" olarak isimlendirden sonra İstanbul'da " körleri birbirlerinin omuzuna yapışıp yürüyen, kimi topal, kimi felçli, kimi sar'alı, kimi elsiz, kimi ayaksız, kimi çıplak, kimi kavrulmuş, kimi eşeğe binmiş" 7000 aded olduklarını söylüyor.[32]

32. Evliyâ Çelebi, 1638 yılında Sultan IV. Murad'ın Bağdad Seferi'nden önce düzenlettirdiği "Asker ve Esnaf Alayı"nda dilencilerin geçişini (Reşat Ekrem Koçu'nun kısaltmasıyla) şöyle anlatıyor: "Dilenci şeyhler esnafı 7000 adeddir. Bir alay cerrâr, kerrâr garîblerdir. Her birinin birer yünden hırkaları ellerinde gûnâgûn alemleri, başlarında lif sırmadan destarları olduğu halde «Yâ Fettah» İsm-i Şerîfi ile cümle körleri birbirlerinin omuzuna yapışıp, kimi topal, kimi meflûç, kimi sar'alı, kimi elsiz, kimi ayaksız, kimi çıplak, kimi kavrulmuş, kimi eşeğe binmiş nice bin bayrakların arasında "cerrâr şeyhi"ni ortaya alıp, şeyh dahi dua edip yedi bin fıkara bir ağızdan "Allah Allah ile âmin!" dediklerinde sadâlar gökyüzüne ulaşır. Bu tertîb üzre dilencilerin şeyhi Alay Köşkü dibinden geçerken durup Padişaha hayır dualar eder. İhsanına mazhar oldukda durmayıp giderler."

3. MAHALLE'NİN KURUMLARI

a. Mescid

Cami ile birlikte medrese, mektep, hamam, imâret, çeşme gibi unsurlardan birkaçını kapsayan bir külliye de bulunabilirdi. Bu nedenle her mahallenin gayrıresmî teşkilatında mahalle halkının kolladığı, yaşattığı, kullandığı camisi veyâ mescidi, mahalle mektebi, mahalle hamamı, mahalle çeşmesi bulunurdu.

Cami veya mescid aynı zamanda mahalle halkının günde beş vakit karşılaştıkları, birbirlerinin durumlarından haberdar oldukları bir sosyal buluşma yeridir. Bu cemaatin oluşturduğu mahalle halkı sosyal bir dayanışma içindedir.

Her mahalle cami, mescid veya hamamı vakfeden ya da orada mülk edinen "Ahmed Paşa", "Defterdar Sinan" gibi ünlü kişilerin , bazan "Debbagıyn, Demirciler, Urgancılar" gibi aynı işi yapan esnafın ya da "Edirne Kapısı, Fil Damı, Kırkçeşme, Balık Pazarı"" gibi kale, sur kapısı, devamlı pazar yeri, çeşme, hasahır adıyla, bazan da "Tatarlar, Gürcî, Manastır" gibi aynı bölgeden gelmiş göçmenlerin adıyla da tanınabilirdi.

Mescidi olmayan ya da yıkılıp kaybolmuş mahalle ahalisinin komşu mahalle camisine cemaat olmasıyla ya da birkaç mahalle cemaatinin kaynaşması ile mahalle kavramı genişleyerek "semt" denilen komplekse dönüşür.

b. Tekke

Tekke'ler genellikle bir tarikat pîr'inin ya da halifelerinin türbeleri yanında kurulur. Pîr'in türbesinin bulunduğu tekke'ye pir evi, tarikat büyüklerinin türbelerinin yer aldığı tekkeye âsitane (ya da hangâh), bunların küçüklerine tekke (ya da tekyegâh) ve dergâh da denilir. Dervişlerin yolculuk sırasında konakladıkları, ibadet yaptıkları tekkeler de zaviye diye adlandırılırdı.

Tekkeler bir odadan ibaret ya da pîr'in türbesi yanına eklenen mescid, türbe, derviş hücreleri, kütüphane, çilehaneler,konuk odaları, mutfak, yemek odası, haremlik, selamlık kısımları ve hazire'si bulunan külliye biçiminde iyice gelişmiş sosyal kurumlar biçiminde olabilirler.

Tekkelerin mimarî bölümleri içinde haftanın belirli günleri ve yılın kutsal gün ve gecelerinde zikir yapılan mihraplı, kafesli, maksureli bölümler bulunur. Bu özel yerlere mevlevilerde semahane, öteki bazı tarikatlarda da tevlidhâne denilirdi. Dervişliğe kabul ve icâzet törenleri de burada yapılırdı.

Tekke gider vakıf mülk ve toprak gelirlerinden karşılanırdı. İstanbul'da hemen her mahallede bir adet olmak üzere toplam olarak 250'den fazla tekke vardır.[33] Bunlardan 51'i Nakşî, 40'i Kadirî, 32'si Halvetî, 21'i Sünbülî, 15'i Sâdî, 14'ü Şâbânî, 8'i Bedevî (Ahmedî), 7'si Cerrâhî, 5'i Mevlevî, 4'ü Gülşenî, 4'ü Bayramî, 4'ü Sinanî , 4'ü Uşşakî, 2'si Halidî ve 2'si Şazelî'lerin tekkesi'dir.

c. Mekteb

Mahalle mektebleri (ya da sıbyan mektebleri) çoğu kez hayır sahipleri tarafından meydana getirilmiş bazıları camilere, mescidlere eklenmiş ya da müstakil yapılardır. Padişahlar ve devlet erkânı tarafından yaptırılanlar cami, medrese, imâret gibi bir külliyenin parçası olarak ya da bağımsız ama çoğu kez sebillerin çevresinde bulunan iki katlı taş yapılardır. Bu özelliğinden ötürü halk arasında "taşmektep" denilirdi. Derslik olarak kullanılan tek oda üst kattadır. Böylece genellikle çocuğun üst katlarda oturduğu evi ile okul arasında mekân farklılığı kalmayacaktır. Zemin kat ise belirttiğimiz gibi bir sebilhâne olabilir.

(1) Gelenekler

Bütün öğrenciler tek sınıfta bir arada bulunurlar. Orta yaş ya da üstünde bir hocanın veya mahallenin imamı tarafından eğitilirler. Öğrenciler arasından okumada ilerlemiş, hafızlığa başlamış biri «kalfa» (nezaretçi ve alıştırıcı) görevini yapardı. Dört yaşından yedi yaşına kadar erkek ve kız çocuklar, kimisinin üzerine tel işi süslemeler yapılmış bez, kadife ya da meşin'den yapılmış cüz keseleri içinde elifba ve Kur'an cüzleri[34] yanlarında olarak, en az 2-3 yıl sürecek bir eğitimden sonra namaz sûrelerini ezberlemeyi ve Kur'an'ı sökmeyi başarırlardı. Eğitime Kur'anı düzgün okumak için gereken «tecvid» bilgileri ile birlikte yazı, ilmihal, hesap da öğretilerek devam edilirdi. Cüz'ü bitiren çocuk hocasının elini öptükten sonra kalfa ile birlikte evine gönderilerek büyüklerinin ellerini öpmek suretiyle o sûre'ye çıktığını onlara da bildirmiş olurdu. Ailesinin durumuna göre ya kalfayla ya da ayrıca

33. 1882'de sayımına göre İstanbul'da 260 tekke bulunmaktadır.
34. Kuran'ın 114 adet sureleri değişik uzunluklardadır. Gerek ezberleme kolaylığı ve gerekse ramazanda her gün okunarak ay sonunda bir hatim indirilebilmesi amacıyla Kuran, otuz eşit bölüme ayrılmıştır. Cüz denilen bu bölümler özellikle ülkemizde 20'şer sayfadan oluşur ve ilk sayfasında sıra sayısı vardır. Ancak son üç cüz başladıkları sûrelerin ilk kelimeleriyle 28. cüz "Kad sem'", 29. cüz "Tebâreke", 30. cüz "Amme" cüzü olarak anılır.

adamla hocaya hediye gönderilirdi. Kur'anı okuyanlar "hatim" indirince mezun olmuş sayılırlar, merâsimle "Hatim Duası" yapılırdı. Hafız olmak için öğrenimini sürdürenler de olurdu.

Öğrenciler sabah erken saatlerde okula gönderilirler, öğle üzeri verilen yemek tatilinden ve öğle namazından sonra eğitim başlar ikindi ezanına kadar devam ederdi. Çocuklar mahalle içinde mektebe yakın yerlerde oturdukları için yemeklerini evlerinde yerler sonra mektebe dönerlerdi.

Tek mekândan ibaret olan mahalle mekteplerinde sınıf ayırımı yoktu. Hoca aynı düzeyde olanları bir araya toplar, ayrı guruplar hâlinde ders gösterirdi. Sınıf ayırımı olmadığı için teneffüs de yoktu. Ders görmeyen guruplar yazı yazar ya da gürültü etmeden boş otururlardı.

Mahalle mektepleri çoğunlukla bir vakfa bağlı "hayrat"kurumlardır. Hoca'nın maaşı, fakir çocukların yiyecek ve giyecekleri de bu vakıflardan sağlanırdı. Diğer taraftan öğrenci velileri de hocalara güçleri ölçüsünde para ya da buğday, peynir, yağ gibi yiyecekler, kumaş, kundura gibi giyecekler hediye ederlerdi.

(2) Falaka

Okula başlarken velisi tarafından «Eti senin, kemiği benim» diyerek teslim edilen çocuğun vücudu üzerinde hocaya bir tür «tasarruf» hakkı tanınmış olurdu. Mahalle mektebinde başlıca ceza şekli «falaka» idi. Kabahatin büyüklüğüne ve cinsiyete göre sopaların seçimi, vuruş şekilleri gibi geleneksel kuralları ile falakaya yatırma âdeta törenlik bir anlam taşırdı.

Örneğin kavak ağacından değnek "göz korkutmak" içindir; acıtmaz, çabucak da kırılır. Ihlamur ve kayın ağacı da gevşek "göstermelik" sopalardır. "Kızılcık sopası"ayakları şişirir. Nar ağacı ve yabani elma buna yakındır, ama budaklı olduklarından fiske bırakırlar. Bazan bunların budaklarına gümüş çiviler çakarlar, sap kısmına da karaca ayağı ekleyerek duvara asmak için süs değnekleri yaparlar.

Kız çocuklarının yalnız ellerine vurulur. Kızlar için kullanılan değnekler söğüt'ten, yasemin'den, gül dalındandır. Bazılarına boya ile süsler yapılmış, bazılarının burma burma kabuğu soyulmuştur.[35]

Unutulmamalıdır ki, "darb" cezası şiddetli ve kesin şekilleriyle İslâm ve Osmanlı hukukunda yer almaktadır. Böylece çocuk, içinde yaşayacağı toplumun yaptırımlı kuralları ile ilk ilişkisini mahalle mektebinde kurmaktadır.

35. Aksel, İstanbul'un Ortası s. 326

(3) Gülbank

Sıbyan mekteplerinde talebeler tarafından hep bir ağızdan okunan ve âdeta dua mahiyyetinde öğretilen bir de "Gülbank" vardır:[36]

"Allah, Allah illallah, Celil-ül Cebbâr, Muin üs-Settar, Halik ul-leyl v'ennehâr, Lâ-yezâl, zül Celâl, birdir Tanrı;

Erin erliğine, Hakk'ın birliğine; Din-i mübin uğruna, şehid olan gâziler aşkına diyelim aşk ile bir Allah.

Allah Allah, Allah dâim hay (üç defa)

Evveli Kur'an, âhiri Kur'an, eli kan, kılıcı kan, sinesi üryan, ciğeri püryan; din-i mübin uğruna, şehid olan gâziler aşkına diyelim aşk ile bir Allah;

Allah, Allah, Allah dâim hay (üç defa)

Evveli gazâ, ahiri gazâ, inâyet-i Hudâ, kasd-i a'da; Din-i mübin uğruna şehid olan gaziler aşkına diyelim aşk ile bir Allah.

Allah, Allah, Allah, dâim hay (üç defa)

Hacılar, gâziler, râviler ; "üçler, yediler, kırklar, gülbang-i Muhammedî, nûr-i Nebî, Kerem-i Ali, pîrimiz, üstâdımız Hazret-i Osman'ı Zinnûreyn-i velî;

Gerçekler demine devrânına, Hu diyelim huuuuu.(Hep bir ağızdan uzun bir hu çekilir).

Bu gülbank okuma ve yazma'yı teşvik etmekten çok askerliğin övülmesi, şehid olanların hatırlanması için yapılmış gibidir. "Pîr" tâbiri İslam âleminde "ilk muallim" olarak Üçüncü Halife Hazret-i Osman'ın sayıldığını belli ediyor.[37]

(4) Törenlere Katılma

Evliya Çelebi, Sultan Dördüncü Murad 1638 yılında Bağdad Seferi'ne çıkmadan önce düzenlenen "Esnaf Alayı"nda İstanbul'daki sıbyân mekteplerinin geçişini şöyle anlatıyor: "Sıbyanın hesabı imkânsızdır. Allah adedlerini arttırsın! Hocaların adedi 1993. Mekteb 1993 adeddir. Bu muallimhanelerin binlerce cin askeri gibi sagîr ve kebîr ebced okuyan çocukları hesapsız, kâğıddan külâhlar giyip ellerinde dümbelekler çalıp her bir mektebin çocukları bir türlü libas ile envaı şakalar ederek kimi dualar edip âmin derler. Üstadları da

36. Gülbank yahut gulbenk yüksek sesle hep bir ağızdan okunan şey veya söylenen söz demektir
37. Hz. Osman'ın "pîr" gösterilmiş olması Kur'an'ın birçok nüshalarını yazdırarak İslam diyarının her tarafına göndermiş ve bu yüzden İslâmî ilimlerin öğretilmesine hizmet etmiş olmasındandır. Ergin, Maarif Tarihi, c.I, s. 80

dua ederek mevç mevç, fevç fevç, gürûh gürûh olup geçerler. Daha binlerce çocuklar dahi başlarında şeb külâhları üzre gûnagûn sorguçlarla kendilerini süsleyip ellerinde def ve kudüm ve Eyüb dümbeleklerile geçerler."[38]

d. Avârız sandığı

Mahalle ve köy gibi küçük yerleşim birimlerinde savaş, doğal felâket gibi olağanüstü hallerde devletin saldığı avârız vergisi'ni karşılamak; normal zamanlarda da hastalık yüzünden çalışamayıp acze düşen esnafa yardım etmek; fakir cenâzelerini teçhiz ve tekfin etmek; cami, mescid ve taş mektepleri onarmak, ısıtmak, aydınlatmak; mezarlıkları, kaldırımları su yollarını bakıp onarmak; imam, müezzin ve muallimlerin maaşlarını ödemek, hatta mahalle esnafı veya mahalle halkı arasından htiyacı olanlara birbirlerini bağlı (müteselsil) kefil göstererek az faizle borç para vermek gibi günümüzde ya yerel yönetimlerin belediye mevzuatında veya merkezî devletin bayındırlık işleriyle sosyal yardım kategorisinde yer alan birçok hizmetleri sağlamak amacıyla, avârız vakıfları geneladıyla anılan pekçok vakıf kurulmuştu.

Avârız vakıfları ya bir hayır sahibinin vakıf olarak tahsis ettiği gayrimenkul malların "galle" denilen mahsul ve kira gelirleriyle veya mahallenin esnaf ve halkından sağlanan bağışlarla kurulup devam ederdi. Avârız vakıflarında biriken paralar "avârız sandıkları" [39] denilen "kasa"larda saklanırdı. Nitekim bu vakıflar zamanla "avârız sandıkları" adıyla kurumlaştılar.

Vakfın yöneticisi mahallenin ileri gelenleri arasından seçilip mazbatası şer'iye siciline kayıt edildikten sonra kendisine mütevelli beratı çıkarılırdı.

e. Fırın

"Nân-ı aziz" denilen ekmek halkın en önemli gıdasıydı. Ekmek doğrudan fırınlarda, ekmekçi dükkanlarında ya da küfelere doldurup binek hayvanına yükleyen seyyar ekmekçiler tarafından mahalle arasında dolaştırılarak satılırdı. On yedinci yüzyılda İstanbul'da 999 ekmekçi dükkanı ve 10.000 adet seyyar ekmekçi vardı.[40]

Ekmekçilerin ve uncuların ambarlarında en az altı aylık erzak bulundurmaları gerektiği gibi hangi gerekçeyle olursa olsun fırınını ve dükkanını ka-

38. Koçu, Evliyâ Çelebi, c. 1, s. 116
39. Midhat Paşa'nın kurduğu "Emniyet Sandığı"nı da bu kapsamın genişletilmiş bir örneği olarak sayabliriz.
40. Evliya Çelebi'den.

patamazlardı. Diğer taraftan ekmekçi esnafının gediğe bağlanması kefaletle olurdu. İşi bırakmak ya da gediğini satmak isteyen ekmekçi veya fırın sahibi gedik kethüdaları birlikte şer'i mahkemeye giderek yeni gedik sahibini kadı önünde tescil ettirmek zorundaydılar.

Ekmekçiler her gün tartısı tam halis, pişkin ekmek çıkartıp bunları narha göre satmaya mecburdular. Ekmeği çiğ, "kara" (yanık veya isli) ya da düşük tartılı olan fırıncı, denetim yapan görevliler ve kadı tarafından cezalandırılırdı.

f. Hamam

Hamam'ın bir kamu hizmet yapısı olarak en iyi örneklerini (Anadolu Selçukluları ve) Osmanlılar ortaya koydu. Türk hamamları, Roma hamamları (350 x 200 m2) gibi içinde başka tesisleri de barındıran bir külliye (kompleks) boyutlarında değildir. Biri erkekler, diğeri kadınlar için iki bölümün tek yapı içinde bir araya getirilmesinden oluşanTürk hamamları mimarî tasarım olarak genellikle simetrik yapılan, ama simetrik olmayan örnekleri de bulunan çifte hamam biçimindedir.

Hamamın girişinde "camekân" denilen duvar boyunca sedirler ve soyunup giyinmek için bölmeleri bulunan, çoğu zaman ortasında fıskiyeli bir de havuzu olan soyunma ve dinlenme bölümü oluşturur. İç hamama geçmeden "soğukluk" adı verilen fakat aslında ılık olan ikinci bölümde bir süre oturularak metabolizma sıcağa alıştırılır. Helâlar ve diğer ihtiyaç mahalleri de bu bölümde yer alır. Hamamın en sıcak yeri külhana en yakın mekan olan üçüncü bölümdür. Zemini ve duvarları mermer kaplı mekânın ortasında, üstüne yatılarak ter atmak için yarım zira[41] yükseklikte "göbektaşı" denilen daire (ya da çokgen) biçimli bir set yapılmıştır. Köşelere, kapısız fakat iç ısısı orta kısımdan daha yüksek "halvet" denilen yıkanma hücreleri konulmuştur. Üçüncü bölümün duvarları boyunca bir karış yüksekliğinde, 1-1,5 zira genişliğinde mermerden setlerin üstüne aralıklarla hem soğuk, hem sıcak su musluğu bulunan mermer kurnalar yerleştirilmiştir. Kirli su, bu setler boyunca bırakılmış açık derelerle "soğukluk"ta yer alan helâlara dökülür. Hamam kubbelerinde bırakılmış "filgözü" denen cam fanuslarla kapatılmış deliklerden ışık alır.

41. Zira ortalama 78 cm dir.

(1) Gelin Hamamı

Düğünden iki gün önce salı günü damat tarafının bütün kadın akrabası davet edilirek "gelin hamamı" yapılırdı. Kız hamama önceden gider gelenleri karşılardı. Gelecekler tamamlanınca, içeriye sıcaklığa girmeden önce dış avluda soğuklukta toplanılır, kızın başına bir çarşaf tutulur, avlu tavaf ettirildikten sonra birlikte içeriye girilirdi. Burada türküler eşliğinde gelin yıkanırdı. Gelin yıkandıktan sonra göbektaşının etrafında üç kere dolaştırılır, kurnanın içine elmaslar, çil paralar, çöreotu, üzerlik atılarak altın veya gümüş taslarla üç tas su dökülürdü. Sonra gelinin başına para saçılır, bu paralar kızlar tarafından uğur getirmesi için çeyiz sandıklarında saklanırdı. Törenden sonra geline şerbet içirilir, türküler söylenir, çengilere para yapıştırılarak hamam tamamlanırdı.

(2) Kırk Hamamı

Lohusa hamamı da denilen kırk hamamı çarşı hamamında yapılırdı. Kırk hamamı da bir eğlence vesilesiydi. Çocuğun doğduğunun kırkıncı günü ebe, akrabalar, komşular hamama davet edilirdi. Hamamda çengiler oynar, çalgılar çalınır, misafirlere helva, dolma, turşu, şerbet, kahve ikram edilirdi. Lohusa sırmalı havlulara sarılır, ipekli peştamal kuşanır, sedefli gümüşlü nalınlar giyer, bir koluna hamamcı, bir koluna hamam ustası girer önde gümüş buhurdanlıkta ödağacı yakılarak ağır ezgi eşliğinde hamamın soğukluğunda misafirlerin önünde dolaştırılırdı. Sonra çengilerin oyunu eşliginde sıcaklığa gidilirdi. Lohusa yıkandıktan sonra ebe, belini geniş bir kuşakla sıkar hamamdan çıkacağı sırada da sağ elini kırk defa içine batırarak kırkladığı bir tas suyu lohusanın başından dökerdi.

Lohusadan sonra ebe çocuğu kundağından çıkarıp, üzerine şal örterek sıcaklığa götürürdü. Çocuk yıkandıktan sonra bir tas içindeki taze ördek yumurtası vücuduna sürülürdü. Ebe rubiye (çeyrek) altınını kurnanın musluğundan akan suya çarpa çarpa üç "İhlas", bir "Fatiha" okur, bu su ile çocuk kırklanırdı.

Hamamlar bir şifa kaynağı olarak da kabul edilmekteydi. Özellikle bazı yatırların bulunduğu semtlerdeki hamamların suları şifalı sayılır ve çeşitli hastalıklara iyi geldiğine inanıldığı için bu hamamlara rağbet edilirdi. Örneğin İstanbul'da Süleymaniye'deki Dökmeciler Hamamı sarılık hastalığına tutulanların şifa yeriydi. Bu hastalığı olanlar, içi okunmuş bakır taslarla suyunu içer ve yıkanırlardı. İçine demir levhalar, iğne gibi madenler konulmuş yazılı taslar okunur, bir süre sonra su sararırsa hastanın sarılığının bu

suya geçeceğine inanılırdı. Hastaya bu sudan bir yudum içirilir ve başından dökülürdü."[42]

Erkekler kısmında peştemalsız dolaşılmazdı. Müşteriler üstlerinden çıkardıklarını katlayarak üzerlerine sarıklarını ya da serpuşlarını koyarak bir bakıcıya teslim ederlerdi. Yıkanma tamamlandıktan camekân kısmında soğuk şerbetler içilerek bir süre istirahat edilir sonra hizmet edenlere bahşiş verilirdi. Berbere ve hamamcıya "iyi bahşiş" vermek âdâb ve âdettendi.

g. Mahalle Kahvesi

Kahve'nin Yemen'den Türkiye'ye gelişi,[43] İstanbul 'da ilk kahvehanenin açılması On altıncı asırdadadır. Nitekim On yedinci yüzyılda namaz vaktinden önce camiye gelenler veya iki namaz arasında zaman geçirmek isteyenler için camilerin yanında bulunan bekleme yerlerinde kahve verilmesi de âdet halini almıştı[44]. Osmanlı toplumunun sosyal buluşma yeri işlevini üslenince, kahvehanelerin sayısı da hızla arttı. Hemşeriler, aynı meslekten olanlar, hatta şâirler, kâtipler, kadılar ve müderrisler buralarda buluştular. Zamanla Osmanlı ülkelerine özgü bir kahve ve kahvehane kültürü de gelişti. Buralarda özellikle akşam ile yatsı namazları arasında "Hamzanâme, Battalgazi vs" gibi halk kitapları okunur, saz şairleri ve meddahlar halk masalları anlatırlar, ortaoyunu ve karagöz oyunları da icra edilirdi. Sonra her mahallenin bir kahvehânesi oldu. Saz şairlerinin atışmalarının, ateşli münakaşaların, edebî sohbetlerin yapıldığı bu kahvehânelere halk arasında "mekteb-i irfan"denildi. Meddah hikâyeleri dinlenir, karagöz oyunları seyredilir, dama, satranç, tavla oynanırdı. Dama ve tavla merakının kahvehâneler yoluyla yayıldığını kanıtlayan geçmiş yüzyıllarda yapılmış gravürler var. Semâî kahvelerinde dinleyici kitlesi önünde aşıklar zarif nüktelerle atışarak hediyesi günlerce öncesinden ilân edilmiş muammaları çözerlerdi.

Bu kahvehanelerin gerek mimarisi gerek dekorasyonu Türkiye'de bulunmuş birçok seyyahın ilgisini çekmiş, gezi kitaplarında anlatılmış, beraberlerinde getirdikleri ünlü ressamlar tarafından gravür tekniğinde resimleri yapılmıştır. Sonraları bu kahvehâneler sokak aralarına da yayılmağa başlamış, Türkiye'de basın ve yayın ortamının gelişmesiyle beraber de "kıraathane"lere dönüşmüştür.

---

42. Meltem Cingöz, Hamam Gelenekleri, Dünden Bugüne İstanbul, c. 3, s.537
43. Kanunî Sultan Süleyman zamanındadır. Ahmed Raşid, Tarih-i Yemen ve San'a, c. 1, 87
44. Ergin, s.52

Ulema bir kısmı ilim irfan sahibi, bütünüyle aklı başında insanların câmi dışında ilim ve ibadet haricinde sohbetler yapmak üzere kahvehanelerde uzun süreli ictima etmelerini uygun görmüyordu. Hatta bilincini sarhoşlukları ölçüsünde kaybetmiş insanların toplandığı meyhanelerden daha fena olduğu kanaatinde idiler. Örneğin Şeyhülislâm Ebussuud Efendi kavrulmuş kahve kömür sayılacağı için haram olduğu yolunda fetva vermişti. Vâizler bu fetvalara dayanarak kahvenin haram olduğunu anlatıyorlardı.

Bununla beraber devlet Sultan Süleyman zamanından beri, kahveden "Bid'at-i Kahve Vergisi" olmak üzere müslümanlar için, okka başına 8 ve hıristiyanlar için 10 akçe; kahvehanelerden de günde bir veya iki altın vergi almaktaydı. Dolayısıyla başta sadrazam olmak üzere Hazine'ye para girmesini isteyenler kahvehanelerin çalışmasını istiyorlardı. On altıncı yüzyıl sonlarında ve On yedinci yüzyıl başlarında çıkartılan kahve yasakları devam edemedi.[45] Nihayet şeyhülislâm ve müftüler fazla kavrulmamış kahvenin haram olmadığına fetva verdiler.

Kahve çekirdeğin kavrulmasından başlayarak, öğütülmesi, ateşe sürülmesi, bekletilmesi tekrar sürülmesi gibi tecrübeye bağlı incelikleri olan bir sanat hâline geldi. Erkân ve ricâlin, zenginlerin evlerinde kahve pişirmekle vazifeli kahveciler olduğu gibi Sarayda da kahvecibaşı denilen resmi bir görev meydana getirildi. Bununla beraber bir isyan ihtimali varsa (ya da bir isyandan sonra) hükümet aleyhine gizli toplantıları ve konuşmaları önlemek amacıyla zaman zaman kahvehaneler yine kapatılmıştır.[46] Ancak bu yasaklar uzun zaman devam edememiş, tam aksine kahve fiatlarını indirmek için tedbirler alınmış, tütün rejisi kurularak devlete gelir sağlanmıştır.

Daha sonraları özellikle Ramazan ayında terâvih'ten sonra kahvehanelerde ortaoyunu, hayâl-ü zıl (karagöz) seyredilir, meddahların taklitli hikâyeleri dinlenir oldu. Hikâyelerin anlatılışı sırasında dinleyiciler taraf tutarlar, aralarında kavgalar çıkar hatta bazan taraflar meddahı hikâyenin sonunu değiştirmeğe bile zorlardı.

Avrupa şehirlerinin (örneğin Paris'in) meşhur "bulvar kahveleri" gibi Osmanlı ülkesinin de köy kahveleri, kır kahveleri, mahalle kahveleri, semt kahveleri, esnaf kahveleri, lonca kahveleri, pehlivan kahveleri, sabahçı kahveleri, garipler kahvesi, aşıklar kahvesi, semâî kahveleri, çalgılı kahveler (ve kıraathaneler) gibi pek çok kahvehane türü vardı.

---

45. Sultan Murad III. (1574—1595) ve Sultan Ahmed I. (1603—1617)'in çıkarttığı yasaklar.
46. Nitekim Sultan IV. Murad 1633 yılındaki İstanbul büyük yangını sebebiyle kahveyi ve tütünü yasak etti. İstanbul ve diğer şehirlerdeki kahvehaneleri yıktırdı. Hatta kahve içmek bir çok kimselerin hayatına mal oldu. Ama Sultan Mehmed IV (1648 - 1687) zamanında kahve satışına müsaade edildi. Sadrazam Köprülü de yine siyasî sebepler yüzünden kahvehaneleri kapattı.

4. SOSYAL YAŞAYIŞ

Mescid ve çevresindeki binalara daha sonra diğer meskenler, "mahalle hamamı", "mahalle fırını", "mahalle mektebi", "mahalle kahvesi" ve mahalle esnafının dükkanları eklenir, hatta bazan "mahalle-i hâmûşân" tâbir olunan küçük bir hazire (mezarlık) de yer alırdı. Böylece mahallenin yapılaşması organik biçimde gelişirdi. Ancak bu sırada herkes birbirinin komşuluk hukukuna saygı gösterir, yapıların manzara cepheleri birbirlerinin görünümünü etkilemeyecek biçimde içerlek yapılırdı. Her mahallenin "mahalle imamı, mahalle muhtarı, mahalle bekçisi" gibi özel unvanlarla anılan kendi cemaat lideri ve amme görevlileri ile birlikte "mahalle sakası, mahalle ekmekçisi, mahalle ciğercisi, mahalle sütçüsü" gibi kendi seyyar esnâfı da vardı.

Kadınlar evlerinin bahçelerine çıktıkları zaman da başörtüsü örterler. Ev kıyafeti ile sokak kıyafeti bir değildir. Sokakta kollarını sallayarak hızlı hızlı yürümek pek ayıp sayılır. Kocalariyle beraber sokağa çıkanlar da birbirlerine dargınmışlar, yahut birbirlerini tanımıyorlarmış gibi uzaktan uzağa yürürlerdi. Hele ikindiden sonra sokakta bir kadının görünmesi hiç de hoş karşılanmazdı. Genç kızlar tek başına sokağa çıkamazlar, yanlarında muhakkak yaşlıca bir kadın bulunurdu.

a. Selâmlaşma

Yolda biribirine rast gelenler birbirlerine "Selâmün aleyküm" ve karşılığında «Ve aleyküm selâm» derlerdi. Aynı yaşta ya da aralarında eski dostluklar oluşmuş olanlar arasında selam vermek için öncelik aranmaz. Ancak eski bir tanışıklık veya akran olmayıp da aralarında manevî ya da mevki olarak büyüklük küçüklük gibi bir nisbet, yaşca, mertebece bir fark varsa, selamı önce büyük olan; at'da olan yaya'ya, yoldan geçen oturana selâm verirdi. Küçükler selâma ihtiram gösterir, yürüyorsa büyük geçinciye kadar dururdu, oturuyorsa ayağa kalkardı. Amca, dayı, büyük kardeş gibi akrabanın, imam ve hoca gibi ilmiyeden olan zevatın elleri öpülürdü.

Bir topluluğa girildiği zaman el göğüs üzerine konulup "Selamün aleyküm" denilir, hazır olanlar da karşılık olarak «Ve aleyküm selâm» derlerdi. Yeni gelen oturduktan sonra, mecliste bulunanlarla aralarında "rahat oturun" ve "hoş geldiniz" anlamında olmak üzere bir süre karşılıklı "merhaba"[47] alış verişi yapılırdı.

47. Merhaba, nazım'da övülen kimseye hitâb olarak kullanılır. Mevlid-i Nebevî'de olduğu gibi.

Osmanlıların tarihe karışmış selâmlaşma şekli olan "temennâ" kelimesi Arapça dilemek, arzu etmek, edilmek manalarına gelen temenni'den gelir. Halk arasında "temennâh" da denirdi.

«Temennâ» elleri göğüs, yahut daha fazla önem verilmek istenirse diz kapakları hizasından başa kadar kadar götürülür. Temennâ sırasında her iki taraf ya hiç ses çıkarmaz, ya da temennâ edenlerden yaşca, mevkice küçük olan «Allah ömürler versin!» biçiminde dua eder. Mertebece büyük olanların temennâ'sı "iltifat" olarak kabul olunurdu.

Diğer taraftan başta Padişah olmak üzere sadrazam ve devlet ricâli'nin de teşrifat gereği olarak etekleri öpülür buna "damenbûsi" denilirdi. Özellikle Padişah'ın eteğini öpmek ancak belirli törenlerde belirli kurallarla mümkün olur ve buna nâil olmak büyük şeref telâkki edilirdi. Nitekim Yeniçeri ağası eğer "vezir" rütbesinde ise hem ağa ve hem de vezir olarak iki kere huzurua çıkar ve etek öperdi.

Dolayısıyla "etek öpmek" çok önemli bir kişinin "en yakınında" olabilmek anlamındadır. Nitekim hizmetkarlar ve esnaf "riayet ve tazim" zorunluğu hissettikleri mevki sahibi kişilerin eteklerini öperlerdi.

b. Mühür Kullanımı

Halk arasında benzer anlam verilen mühür ile damga'lar aslında birbirlerinden farklı işlerde kullanılmışlardır. Mühür denilince hem bir alet hem de onun meydana getirdiği bir işaret anlaşılmaktadır.

(1) Damga'lar

Damga genellikle madenî eşya üzerine vurulan işaret nitelikli bir mühürdür. Altın ve gümüş gibi kıymetli madenden yapılmış eşyanın üzerine devlet tarafından basılan işaretler de damgadır.

Osmanlılar'da devlet kağıt, kıymetli maden, tartı aletleri gibi kontrol garantisi isteyen şeyleri damgalayarak bir "değer garantisi" verir, karşılığında da "damga resmi" alırdı. Nitekim kalitesi şüpheli olan altın ve gümüşten yapılmış mallara mallara halk arasında şüpheyle bakılır, "üstünde damgası yok!" denilirdi.

Kullanım yerlerine göre mühürlere de isimler verilmişti. Resmi hizmet için kullanılanlara "al damga", devleti temsi eden murahhaslarınkilere "altun damga", gümrüklerde kontrol için olanlara da "kurşun damga" denilirdi.

(2) Mühürler

Osmanlı Devleti'nde üç tür mühür kullanılmıştır:

1. Zât mühürü, 2. Resmi mühür, 3. Makam mühürü,

Günümüzdeki anlamıyla yalnız imza yerine herkesce kullanılanlara "mühr-i zâtî"; sadaret, vâlilik, seraskerlik, kaptan paşalık, yeniçeri ağalığı gibi çeşitli memuriyetlerde makam ve sahibinin ismi yazılı genellikle büyük boy şahsî mühürlere "mühr-i resmî" denilirdi. Daha çok son dönemlerde kullanılmaya başlanan "makam mühürleri"nde ise yalnız mühürün ait olduğu dairenin ismi kazılmıştır.

Devlet dairelerinde işleri olanların mühürlerinin tatbik örnekleri bir deftere alınıp gerektiğinde karşılaştırmak üzere saklanırdı. İşlemlerde bu örnekten başka mühür kullanılamazdı. Ancak bir şahıs hastalık v.s. gibi geçerli bir nedenle vekil olarak tayin ettiği kişiye mührünü kullanma yetkisi verebilirdi.

Osmanlı şahıs hukuku açısından önemli bir husus da aynı mühür tablası üzerine isimleri birlikte kazınmış iki kişinin tek mühür kullanabilme yetkisidir. Bu bir anlamda "vekâlet verme" anlamına gelmektedir.

Mühürlerin tablaları üzerinde sahibinin imzası ile birlikte kazındıkları tarih de bulunmaktadır. Önemli resmî işlerde kullanılan mühürler üzerindeki kazınma tarihlerinin fazla eskimiş olmamaları gerekmektedir. Bazı mühürlerde hakkâkın adı da bulunur.

Diğer taraftan mâliye ve tapu gibi devlet dairelerinde işleri bulunanlar için "mühür tatbik defterleri" de tutularak sahteciliklerin önüne geçilmek istenmiştir. Hatta mühürleri kazıyan hakkâk esnafı da, ileride bu tür sahtecilikten mesul tutulmamaları açısından kazıdıkları mühürleri teslim etmeden önce baskı numunelerini kendi özel tatbik defterlerinde saklamaktadırlar.

c. Ramazan Yaşayışı

Ramazan ayını karşılamak için Şaban ayının 15. Berat kandili günü ya da birkaç gün öncesinden oruç tutmağa başlayanlar olurdu. Diğer taraftan Berat kandili gecesi caminin aydınlanmasına katkıda bulunmak amacıyla şamdanlarda yakılmak üzere (bir ya da beş kilolukları da bulunan) "Berat mumu" denilen mumlar götürülürdü.

Hatta Recep ayının ilk gününden Ramazanın sonuna kadar hiç aralık vermeden "Üç aylar"ı tutanlar da vardı.

Her yıl Ramazan ayı başlamadan 10-15 gün önce çarşı ve pazarda dükkanlar, kahvehaneler temizlenir, boyanır ve süslenir, büyük câmilerde mahyalar düzenlenir, evlerde hazırlıklar, temizlikler yapılır, bakır kaplar kalaycıya gönderilir, eksikler varsa yenileri ısmarlanır, boyanacak yerler boyanır, gündelik olarak kullanılmayan misafirlik takımlar ortaya çıkarılırdı. Evkaf'tan camilere kandil yağları ve mihrabın iki yanında yakılmak üzere büyük balmumları dağıtılırdı. Çifte minareli camilerin minâreleri arasına mahyalar kurulur, hatta tek minâreliler "saçak" mahyalar yapılarak süslenirdi.

Cami (İstanbulda özellikle Fatih ve Bayezid camilerinin) avlularında iftâriyelik yiyecekler, kokular, Mekke'den gelme tesbihler, misvaklar sergicilerle dolardı.Tüccar ve esnafın çalışmaları artar, yiyecek fiyatları ilgili değerlendirmeler yapılırdı.

Ramazan hazırlıklarının en önemli bölümü "Ramazan masrafı görmek" denilen iftar ve sahur için gerekli gıda maddelerinin topluca satın alınması meselesi oluştururdu. Zenginlerin, hali vekti yerinde olanların talebe-i ulûm'a ve tekkelere "ramazaniye" adıyla yiyecek ve erzak göndermeleri adetti. Yoksul yakınlara ve komşulara, dullara, yetimlere de "Ramazan masrafları" olmak üzere bir hafta önceden içinde genellikle 3 okka sadeyağ, 2 okka zeytinyağı, 10 okka pirinç, 5 okka şeker, 2 okka hoşaflık erik veya kayısı kurusu, 2 deste mum bulunan nevâle paketleri gönderilirdi. Ramazan yardımlarının, zekat ve sadaka'ların yoksulluğun izini belli etmeyen "Fukâra-yı sâbirin"e verilmesine dikkat edilirdi.

Ramazan ayı aynı zamanda bir "bereket timsali" olarak düşünülür; meyve ve sebzenin bol olduğu yaz aylarında reçeller, şuruplar kaynatılır; makarna, erişte ve tarhana hazırlanırdı. Ramazan'la beraber günlük bazı âdet ve alışkanlıkların bırakıldığı ya da zamanlamasında değişiklikler olurdu. Aslında en esaslı fark yemek vakitlerının gündüz ve gece arasında bütünüyle yer değiştirmesidir. Bu arada tütün, tömbeki gibi alışkanlıkları olanlar da iftarı beklemek zorundaydılar. İşret illeti olanlar bu ayda bırakırlar, bazan bu terk devam eder ve bağımlılıklarından kurtulurlardı.

Kadir gecesi ve arife günlerini halk mümkün olduğunca camilerde geçirmek ve hatim dualarında bulunmak ister ve camileri kalabalığı bir kat daha artardı. Hali vakti yerinde olanlar hafızlara bir minder yaptırarak camilere gönderirler, mukabele okuttururlardı.

İftar, zamanı (İstanbul'da Topkapı Sarayı önü, Kurşunlu Mahzen, Yedikule, Kız Kulesi, Bayezid, Fatih, Selimiye, Heybeliada, ve Tersâne gibi) şehirlerin belirli yerlerinde top atılarak ilân edilirdi. Orucun açılmasına dair

su, zeytin, hurma gibi gelenekler her zaman var olmakla beraber iftar sofrasının özelliği iftariye denilen çerezlerin bulunmasıdır.

Zenginlerin konaklarında verilen iftar davetleri bayram gecesine kadar her akşam devam ederdi. Konakların davetlilere ayrılan kısmı dışında selâmlık bölümlerindeki iftar sofraları mahalle sâkinlerine, esnafa ve herkese açık olur, sofralarında iftar edenlere "diş kirası""denilen bir hediye veya bir miktar para verilirdi.

Ramazan ayından önce padişahın ibâdet için hangi gün hangi camilerine gideceği duyurulurdu. Ramazan geceleri sahura kadar sokaklarda gezenler bulunduğundan fenersiz dışarıya çıkılmaması hususunda halk uyarılırdı. Geceleri fenersiz sokağa çıkmak esasen yasak olduğundan bu kurallara uyulmadığı takdirde cezalandırılacakları hatırlatılırdı.

Ramazanın ilk günü devlet daireleri kapalı olurdu. Diğer günlerde iş saatleri azaltılır, dükkanlar öğleden sonra açılırdı..

İftardan sonra kadınlar komşuları ile sahura kadar süren sohbet ve ikramlara, yüzük bulmaca gibi oyunlara devam ederlerdi. Erkekler de akşam namazı sonrasında kahvehaneleri doldurur; yatsı ezanına kadar çubuklar, nargileler, kahveler içilirdi.Teravih namazından sonra evlerden ve camilerden çıkarlar, Karagöz, meddah için kahvehanelere, saz şairlerinin atışmaları dinlemeğe çifte naralı, çığırtmalı, zilli maşalı, darbukalı, zurnalı semai kahvelerine, seyirlik oyunlar için ortaoyunlarına hatta pehlivan güreşlerine, canbaz ve hünerbaz oyunlarına giderlerdi.

Mahalle bekçileri davul çalıp, mâni söyleyerek sahur zamanını halka duyururlardı. Bu hizmete karşılık Ramazan'ın 15'in de para; Bayram'ın ilk günü de mendil içinde bir miktar "bahşiş", bazan dokuma gibi hediyeler verilirdi.

■ *"Rü'yet-i Hilâl" Meselesi*

Ulemâ Ramazan ayı'nın (ve bayram'ın) başlaması konusunda astronomik hesaplarla önceden belirlenen tarihlere itibar etmemişler ve hadislerin zahirinde birleşmişlerdir. Dolayısıyla yeni doğan ay'ın Batı ufkunda görüldüğü şahitlerle tesbit edilip kadı huzurunda hüküm biçiminde şer'iye siciline geçirilir ve durum resmen ilân edilirdi.

Bu gereklilik zamanla folklorik biçim aldı. İki kişi alacak davası varmış gibi kadı önüne gider, biri diğerinin "gelecek yıl ramazan hilâli görüldüğünde borcu ödemeye söz verdiğini" belirtir. Kadı, borçluya söylenenin doğru olup olmadığını sorar, o da "doğrudur ama ramazan hilâlinin görüldüğünü ispat etsin" deyince, sözde alacaklının tanıkları ramazan'ın geldiği davullar çalınıp, kandiller yakılarak halka duyurulurdu.

Bununla beraber eğer hava kapalı olup da "rü'yet-i hilal" yapılmazsa şaban ve ramazan otuz gün üzerinden hesap edilir ve buna "ikmâl-i selâsin" (otuz'a tamamlama) denilirdi.

d. Eğlenceler

Osmanlı toplumumun eğlence kültürü kadın ve erkek için ayrılır. Çocuklar kadınlarla beraber eğlenirler. Eğlenceler evlerin haremlik ve selamlık bölümlerinde olabildiği gibi kır gezileri biçiminde de yapılabilir. Döneminde yapılmış gravürlerde, örneğin Kağıthane Çayırı'nda kadınların erkeklerden bağımsız olarak eğlendiklerini, hatta ortalarında rakkase'lerin oynadığını görüyoruz.[48] Aslında bu eğlenceleri organize eden loncalar bulunmaktadır.[49] Dolayısıyla isteğe göre, bu tür çengi, köçek, ortaoyunu, meddah, karagöz gibi profesyonel seyirlik gösteriler olarak konaklarda ya da mesire yerlerinde düzenlenmeleri mümkündür.

Yalnızca kadınlara mahsus olanlardan biri de hamam eğlenceleridir.

(1) Hamam Sefaları

Kadınlar çarşı hamamına on-on beş günde bir, yıkanmak için olduğu kadar eğlenmek için de kalabalık guruplar hâlinde bir araya gelerek gitmektedirler. Hamama sabah erken saatlerde toplu olarak gidilir ve akşam ezanından önce eve dönülürdü. Her ailenin hamamda hizmetine bakan bir natırı ve bir ana kadını olurdu. Evden getirilen sedef-gümüş kakmalı nalınlar geri götürülmez ana kadına teslim edilirdi.

Hamam için birkaç gün evvelinden zeytinyağlı dolmalar, börekler, turşular, şerbetler hazırlanırdı. Hamam bohçalarının birine ipekli fıta, peştamallar, havlular gibi hamam takımları ve lifler, keseler, yemeni, kına, rastık, ayna, tarak, sabun, hamam tası gibi levâzımat, diğerine ise çamaşırlar konurdu. Hamam bohçaları, çamaşırlar, hamam takımlarının ev dışındaki bir ortamda sergilenmesi hanımlar arasında bir tür temizlik, tertip, varlık gösterisi anlamını da taşırdı. Bohçaları hamama halayıklar, yardımcılar götürür, evin hanımları için soyunma yeri ile hamamın içinde halvet hazırlatırlardı.

---

48. Son dönem çayır gezilerine ait Yirminci yüzyılın başlarında alınmış fotograflarda, örneğin Küçüksu Çayırında kadın ve erkeklerin aileler biçiminde bir arada bulunduklarını, ayrıca müstakil erkek gurupları, satıcılar, kayıkçılar bulunduğunu görüyoruz.
49. Nitekim Evliya Çelebi Seyahatnâme'sinde Sultan IV. Murad 1638 yılında Bağdad Seferi'ne çıkmadan önce yaptırdığı "Asker ve Esnaf Alayı" içinde eğlence sektörüne ait bu loncaları tek tek saymaktadır.

Öğleye kadar yıkanma işi bitince, nevaleler ortaya getirilir hep birlikte göbektaşı üzerinde yemek yenirdi.

(2) Zekeriyâ Sofraları, Helva ve Tandır Sohbetleri

Aileler arasında "ârifâne ziyâfet"ler denilen masrafı müştereken paylaşılan "harif-âne"[50] yemekler düzenlenirdi. Bu ziyafetler münavebeli olarak ya da zaman zaman "Zekeriyâ sofrası" tarzında yani her ailenin kendi mutfağından sofraya getirdiği katkıyla yapılır, sohbetler edilirdi.

Kezâ önce karakışın en soğuk "erbâin" denilen 40 günü ve onu izleyen "hamsîn" denilen 50 soğuk günün uzun gecelerinde "helva sohbetleri" yapılırdı. Bu sohbetler Padişahın sarayında, Sadrazam ve devlet ricalinin konaklarında olduğu gibi halk ve esnaf arasında da olurdu. Devlet ricâlinin sohbetlerine ulemâ, şâir ve edipler de davet edilirdi. Bu sohbetler bir ziyafet havası içinde ikram edilen yiyeceklerle yapılırdı.

Helva sohbetlerinin en meşhuru halk arasında "keten helvası" ("çekme helvası", "pişmaniye", "tel tel helva" da denirdi) sohbeti denileni idi. [51] Ağdalanmış sıcak şekeri ellerini ortadaki una batırarak halat burar gibi çeviren (çoğu kez bazıları şekerci ustası) 8-10 kişinin uzun bir sürede hazırladıkları Bu işlem devam ederken misafirler hem seyrederler, hem mâniler, lâtifeler, türküler söylerler, yüzük, değirmen, tura, leb oyunları, darbımeseller sayıp sıralamak gibi oyunlar oynarlardı. Saatler sonra "tel tel keten helvası" tamam olunca misafirlere tutam tutam dağıtılırdı. Helva sohbetleri haremlik selamlık usûlüne göre yapıldığından, erkekler keten helvası ile uğraşa dursun, harem kısmında kadınlar gündüzden hazırladıkları börekler, çörekler, katmerler, envâi tatlılar, ezmeleri ikram ederlerdi.

Bu toplantıların bazan esnaf loncalarının toplantı odalarında da yapılır, enva-ı oyunlar ve eğlencelerle sabaha kadar vakit geçirilirdi. Böyle yapılırsa mahalle ahalisi davetsiz de olsalar kabul olunurlardı.

Diğer taraftan erkân ve ricâl arasında, zengin konaklarında da bu helva sohbetlerinin düğünleri andırır , çalgılı, oyunlu çok daha şatafatlıları yapılırdı. Ancak bunlarda halk arasındaki samimiyet yerine merâsim ve resmiyetin hâkim olması kaçınılmazdı.[52]

---

50. "Esnafça, ortaklaşa" anlamındadır.
51. "Miyaneli (kavrulmuş unlu) helva", "irmik helvası" vb.tatlılar da olurdu.
52. Örneğin "22 Aralık 1727 gecesi Kaptan-ı Derya Mustafa Paşa'nın konağında tertip edilen Helva sohbeti gecesine, her zamanki davetliler ikindiden önce birer ikişer gelip sıraya girerek sad-

Helva sohbetlerin haftada bir, iki kere yapılır ama kış geceleri her aile bir araya toplanır, ayaklarını mangal üstündeki örtünün altına sokarak "tandır sohbetleri" yaparlar, bu arada "Dudunâme" (Tûtînâme) gibi taş baskısı, el yazması masal kitapları okunurdu.

(3) Mesireler

Büyük yerleşim merkezlerinde ahalinin gezmelerine, eğlenmelerine tahsis olunmuş içinde çayırlar, akarsular, çınarlar bulunan mesireler vardı. ilkbaharla beraber mesirelere gidilirdi. Özellikle İstanbul'da Rûmî Nisan'ın 23'ü "Rûz-i Hızır" ya da "Hızır İlyas"tan galat Hıdrellez günü olarak baharın müjdecisi kabul edilirdi. Bu tarihten 10 gün önce hazırlıklara başlanır, akrabalara, uzak semtlerdeki dostlara davetiyeler yollanırdı. Mesirede yenmek için kuzular doldurulur, sütler, yoğurtlar, helvalar, peynirli pideler, zeytinyağlı dolmalar hazırlanırdı. O gün arabalarla çayıra gidilir, ağaçların altında, çimenlerin üstüne sofralar kurulurdu. Bir yanda ağaçlara asılan salıncaklarda çocuklar sallanır, diğer tarafta mevsimine göre kazanlarda mısırlar kaynar, kuru yemişciler, horoz şekeri satanlar, kayık salıncakçıların bir ağızdan bağırışları arasında çingene hanendeler zurna, zilli maşa, dümbelek ve uddan oluşmuş fasıl heyetleriyle birlikte icrâyı sanat ederlerdi.

Evliyâ Çelebi, "cümlesi kırk adede baliğ olur ise de malûmumuz olan ve halk ağzında meşhur olanlar" dediği İstanbul'un On yedinci yüzyıl'daki diğer mesirelerini de şöyle sıralıyor:[53]

"Mirgûn Bahçesi, Halkalı Bahçesi, Siyavuş Paşa Bahçesi, Fitneköy Bahçesi, Davud Paşa Bahçesi, Silivri Bahçesi, Haramideresi Bahçesi, İskender Çelebi Bahçesi, Dolmabahçe, Büyükdere Korusu, Anadolu tarafında Tokat Bahçesi, Sultaniye Bahçesi, Çubuklu Bahçesi, Kandilli Bahçesi, İstavroz Bahçesi, Üsküdar Bahçesi, Çamlıca Bahçesi, Fener Bahçesi, Haydarpaşa Bahçesi. Her birinde yüzer, ikişer yüz bağiban vardır. İçlerinde Hünkâr ahırları olup her birinde birer tavla küheylân bağlıdır.

İstanbul'un içinde ve dışında has ve âm için teklifsiz herkesin teferrüç edebileceği mesire ve teferrüçgâhlar, evvelâ İstanbul içre Etmeydanı, Ağa çayırı, Yenibahçe, Baruthane, Vefa, Bayezid, Süleymaniye, Fatih, Atpazarı, Arabacılar, Selimiye, Kadirga Limanı, Şehzade, Yedikule, Valide Camii,

---

razamı karşılayıp eteğini öptükten sonra o gecenin onur konuğu olan İbrahim Paşa, vezirler ve ricalle birlikte eğlendiler. Ertesi gün ise şehzadeleri ve haremi ile Padişah da helva sohbetine geldi." Sakaoğlu- Akbayar, s. 72

53. a.e.a.y.

Ayasofya meydanları ve Lânga, Lâlezar Bağları ve Eminönü, Odunkapısı, Ayazma Kapısı, Büyük Ayazma İskelesi, Eyüb Kapısı, Kumkapı, Lânga Kapısı meydanları. Ve Lânga Denizi Hamamı ve Samatya, Davudpaşa Kapısı meydanları vardır ki cümle İstanbul içindedir. İstanbul haricinde Silivri Kapısından taşra Süleyman Sahrası, Yenikapı Mevlevihane Tekkesi Mesiresi, Bayrampaşa, Kasım Ağa Bağları, Topçular, Otakçılar, Yavedud İskelesi, Defterdar İskelesi meydanları vardır. Eyüb Haremi, İdris Köşkü Meydanı, Kâğıdhane yolunda Cirid Meydanı vardır.

Alibey Köyü Mesiresi bir çimenzâr geniş bir dere içre kırk evli, bir camili, yetmiş, seksen kadar çınar ağaçları ile müzeyyen, gün görmez bir teferrüçgâhdır.

Lâlezar Mesiresi, Kâğıdhane Lâlesi namile meşhur olan gûnagûn lâleler bunda hasıl olur. Lâle vakti bu mesireyi görenin aklı perişan olur.

Emîrahur Kasrı Mesiresi: Kâğıdhane nehri kenarında bir çimenzarda ahşab bir kasr-ı zibâ'dır. Padişahın aygırları burada çayırlanır. Ahur emîri burada oturur. Nice muazzam çınarları vardır.

Emirgûne Bahçesi Mesiresi: binlerce ulu ağaçları vardır.

Cendereciköyü Mesiresi: İki yüz haneli, bir camili, bir hamamlı teferrücgâhdır. Âb-ü havası lâtif, nice gölgelikli çınarları bulunur bir lâlezardır.

Çaybaşı Teferrüçgâhı: Kâğıdhaneye akan nehrin başıdır. Gizlice sohbet etmek isteyen ehl-i ırz tayfası atlar, arabalar ile gelip buradaki ağaçların gölgesinde iyş ü nûş ederler. Alibey nehri de kezalik böyledir.

Su Kemerleri Mesiresi: Süleyman Han on bin kese harcedip bu mahalden İstanbul'a bin göz köprülerle saf sudan nişan verir su getirtmişdir ki bazı kemerler bir dağdan bir dağa atılmış üçer kat eflâke kehkeşan gibi ser çekmiş kemerlerdir ki seyre değer.

Sultan Osman Havuzu Teferrücgâhı: Su Kemerleri Mesiresi yanında bir büyük havuzdur. Bir çok dağ ve bağlardan bu mahalle sular toplanıp kemerlere dağıtılır. Ve kemerlere gözcü üç dane ma'mur karyeler vardır ki sel dağlardan süpürüntüyü bu havuza sokdukda o karyeler halkı temizlerler. Bu kemerlerin dört tarafındaki korular mamurdur. Cümle uşşâkan anda zevk ü sefa ederler.

Istranca Dağları Mesiresi: Bir bektaşi tekkesi de vardır ki cümle hademeleri can ve baş ile hizmet ederler."

(4) Mehtap Seyirleri

Boğaziçi'nde mehtap alemleri geleneğini On yedinci yüzyıl ikinci çeyreği içinde Şeyhülislam Bahaî Efendi'nin başlattığı söylenmektedir. Şeyhülislamın yalısı Kanlıca'da körfezinin karşısında imiş ve Boğaziçi'nde ayın oniki, onüç ve ondördüncü geceleri mehap safası tertip edilirmiş. Bu eğlencelerde hiç sandal bulunmaz, sadece 2000-3000 kayık yer alırmış. Kayıklar yanyana gelince Kanlıca'dan Emirgân'a kadar uzanırmış. O geceler seyr ü sefer durdurulurmuş. En seçme hanendeler, o gece sabaha kadar okurmuş. Erkek sesi, tanbur ve kemence... Bu alem yazın üç defa, havalar iyi giderse sonbaharda da bir defa olmak üzere senenin dört ayında (mehtabın 12-13-14. günlerinde olmak üzere toplam 12 gece) yapılırmış. Bu güzel ve tamamen Türk olan an'ane Bahaî Efendi zamanından beri her üç, bazan da dört 'mehtap' icra edilirmiş.(...) Bu mehtab eğlencelerine bir pazar kayığı ile İstanbul'un külhanbeyleri de katılırmış. Fakat o kadar edepli hareket ederlermiş ki, hanende okumaya başlayınca mangalda kızarttıkları balık ve şişleri cızırtılar kimseyi rahatsız etmesin diye çekerlermiş."[54]

(5) Meyhaneler

Evliyâ Çelebi İstanbul'da bulanan meyhaneleri şöyle tasvir ediyor: "Dört kadılık yerde 1060 kadardır. Cümlesi kefere ve fecere olmak üzere 6000 kişidir. Şarabın katresi haramdır. Lakin devletin gelirlerinden olduğundan şarabı men etmemişlerdir. Senevî hasılat alırlar. Başkaca bir emanettir. Otuz emin'in biri de budur. Galatada Domuzkapısı'nda oturur. 300 kadar tevabii olan büyük emanettir, İstanbulun -dört çevresinde meyhane çoktur. Amma pek fazla olarak Samatya kapısında, Kumkapı'da, Yeni Balıkpazarı'nda, Unkapanında, Cibali Kapısı'nda, Ayakapısı'nda, Fenerkapısı'nda, Balatkapısı'nda, karşıda Hasköyde bulunur. Hele Galata demek meyhane demektir. Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavudköy, Yeniköy, Tarabya, Büyükdere ve Anadolu tarafında Kuzguncuk, Çengelköy, Üsküdar, Kadıköyü nam mahallerde tabaka tabaka meyhaneler vardır. Meyhaneciler mezmum bir halk, mel'un bir kavimlerdir ki Galata meyhaneleri içre bu kadar hanende, sazende, mitrablar, kaşerlenmiş adamlar toplanıp gece gündüz sefa ile sürûr ederler. "

Diğer taraftan içki üreten ve satanları da şöyle tanıtır: "Esnâf-ı hizan dilberan 500 neferdir. Bunlar bir alay hâneberduş eclâftır. Rakıcılar esnâfı 100 dükkân, 300 kişidir. Her bir nebattan gülsuyu gibi rakı çıkar. Esnâf-ı meyha-

54. Yahya Kemal Beyatlı'dan naklen Sakaoğlu-Akbayar, s. 78

neciyan-ı piyâde dükkânları yokdur, 800 neferdir; Esnâf-ı meyhâne-i koltuk 300 dükkân, 800 neferdir."[55]

e. Takvim Kullanımı

Osmanlı Devleti'nin resmî takvimi her zaman Ay yılı olarak hesaplanan "Hicrî Takvim" olmuştur. Bu bağlamda muvakkithanelerin ve muvakkitlerin yönetilmesi müneccimbaşıya aittir. Ay ve yıl içindeki büyük zaman bölümlemeleri olan kamerî ayların, bayram günlerinin tesbiti şer'î usuller ve astronomik hesaplarla takvimlerde belirlenirdi. Zayiçe denilen bu tür akvimlerin düzenlenmesi de "müneccim"lerin işiydi. Ancak halk arasında bu takvimler daha basit röperlere dayanılarak âdeta yeniden düzenlenmiş, hatta bizzat yaşanan ve tekrarlayan doğal olgulara ya da kutsal günlere yeni isimler verilerek şifâhî pratik takvimler oluşturulmuştur.

(1) Dinî Takvimler

Bu bağlamda müslüman halk arasında hicrî takvimin Arapça olan ay adları ya Türkçe'ye aktarılarak ya da dinî geleneklerle bağıntılı olarak yeni isimler verilmektedir:

Hicrî-kamerî yıl başı olan muharrem (muharrem ül-haram} için "haram ayı", ya da "aşûre ayı''; safer (safer ül-hayr) için "sefer"; rebiülevvel için "büyük mevlûd"; rebiülâhir için "küçük mevlûd"; cemaziyevvel için "büyük tövbe"; cemaziyelâhır için "küçük tövbe"; receb (receb ül-ferd) için "kandil", ya da "ilk namaz'"; şaban (şaban ül-muazzam) için "son namaz'' ya da "berat"; ramazan (ramazan ül-mübârek) için "oruç"; şevval (şevval ülmükerrem) için "bayram"; zilkâde için "aralık"; zilhicce" için de "kurban" denilmekteydi.

"Receb, şaban, ramazan"ayları da birlikte anılarak "Üç Aylar" deniliyordu.

Kamerî takvim'in İslâm ülkelerinde geleneksel olarak devam etmesinin ve şemsî (güneş) takvimlerinin tarih içinde geleneksel bir hal alamamasının sebeplerinden biri de, İslamî kutsal günlerin her yıl güneş takvimine göre 11 günlük kaymalardır. Kamerî takvime göre özellikli günler şöyle sıralanmaktaydı.

- 1 muharrem (muharrem ül-haram) = Hicrî yılın başlangıcı.

55. Koçu, Evliyâ, c.1, Esnaf Alayı

■ 10 muharrem aşûre günü (yevm-i aşûrâ) = Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edildiği gün. Hz.Nuh'un gemisinin Cûdi Dağı'na oturduğu gün olduğu da söylenir.

■ 12 rebiülevvel Mevlid Kandili = Hz. Peygamber'in doğduğu gün,

■ receb (receb-ül-ferd) ayının ilk perşenbe'sini cuma' ya bağlayan gecesi= Allah'ın bağışlamasının, rahmet ve bereketinin ölçüsüz ihsan olunduğu Regaib Kandili gecesi (Bir inanışa göre de, Hz. Peygamber'in ana rahmine düştüğü gecedir),

■ 26/27 Receb Mirac Kandili = Hz. Peygamber'in göğe çıktığı gecedir,

■ 14/15 şaban (şaban ül-muazzam) Berat Kandili= Yıl boyunca olacakların belirlendiği, Hz. Peygamber'in ümmetine şefaat yetkisinin verildiği gece,

■ 26 / 27 ramazan =Kadir gecesi. Bu ayın en kutsal gecesi,

■ 1-3 şevval (şevval-ül-mükerrem) = Ramazan Bayramı,

■ 10-13 zilhicce = Kurban Bayramı'dır.

(2) Halk Takvimleri

"Mart, mayıs ve ağustos" aylarının adları Roma, "nisân, haziran, temmuz, eylül, teşrin-i evvel, teşrin-i sâni, kânun-i evvel, kânun-i sâni ve şubat" aylarının adları Süryânî kökenlidir. Aslında Selefküs (Selefkiye) ya da Rûmî denilen takvimde de mevcut bulunan bu ay isimleri halk dilinde yaşamaktaydı.

Müneccimler yılı yaz ve kış olarak ayırmışlardı. Yaz aylarına 6 mayıs günü başlayıp "186" gün süren (Eyyâm-i Rûz-i Hızır), Kış aylarına da 8 kasım'da başlayıp "179" veya "180" gün süren (Eyyâm-ı Rûz-i Kasım) denirdi.

Eyyâm-ı rûz-i kasım'ın 46 ve 85 inci günleri yani "23 aralık-31 ocak" arasındaki kırk günlük süre halk arasında (Arapça 40 sayısı anlamında) "Erbâin", devamında 1 şubat- 21 mart arasında gelen elli günlük süreye de (50 sayısı anlamında) "Hamsîn" denilirdi.

Baharın müjdecisi sayılan üç adet "cemre"lerin ise 20 şubat'ta havaya, 27 şubat'ta su'ya, 5 mart'ta ise toprağa düştüğü kabul edilirdi.

Baharın başlangıcı olarak 20 veya 21/mart günü "Nevruz" olarak anılırdı. Halk arasında da 6 mayıs halk takviminde yazın başlangıcı sayılırdı.

Nevruz ve Hıdrellez günlerinde, kadınlar o haftanın çarşamba veya perşembe gecesinde koşmalar okurlar, niyet tutarlardı, "nevrûziye" denilen baharlı bir macun yaparlardı.

Halk arasında "Kocakarı Soğuğu" ya da "Berdelacuz" veya "Eyyam-ı Hasum" mart ayı içindedir. Bu şiddetli soğuklar "Mart kapıdan baktırır-Kazma, kürek yaktırır" denilmiştir. Bununla beraber halk leylekler, çaylaklar ve kırlangıçların gelmesini baharın işareti olarak algılar ve sevinirdi.

Bir de Eyyâm-ı Bâhur"denilen ve 31 temmuz ve 7 ağustos arasında sıcak günler beklenirdi.

Sıcakların sonu sayılan ve 11-26 kasım arası da "PastırmaYazı" olarak meşhurdu.

"Karakış" ise 9 aralık'tadır. Günümüzdeki ocak ayı'na "zemherî" de denilmektedir.

Diğer taraftan Divan şairlerinin "şitaîyye", "bahariyye"; "cemrevîyye", "ıydiyye", "ramazaniyye", "nevrûziyye", "temmûziyye", "muharremiyye", "Mirâciyye", "Regaîbiyye", "Vilâdiyye", "cülûsiyye", "sayfiyye", "kurbaniyye'" olarak adlandırılan ve devlet erkânına sunulan kasideleri de takvim ve toplum arasındaki bağların sanata yansıyan yönünü vurguluyor.

f. Doğal Çevre

(1) Çınar Sevgisi

Çınar'ın kültürümüzde ayrıcalıklı bir yeri vardır. Belki de çok yaş yaşadığından devleti simgelediğine inanılmıştır. Beş asır Müslüman olan Rumeli'ye önce çınar dikilmiştir.

Bu yüzden çınar ağaçlarının dipleri, çevreleri ya mesire yeri, ya da kahvehanedir. Bayezid, Emirgan, Beylerbeyi, Anadolu ve Rumeli kavakları, Büyükdere Çayırbaşı, Ortaköy, Kozyatağı, Bulgurlu'nun "çınaraltı"ları hâlâ mevcutlar.

Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunda Fatih döneminden kalma "Yeniçeriler Çınarı", Sultanahmed'e çıkan Alemdar Caddesi'ni ikiye bölen ve çok yaşlı olduğundan ortası yarılmış ulu çınarlar da Osmanlı Devleti'nden kalma yaşayan anılardır.

Göksu deresi kenarındaki "Beş Kardeşler" çınarı da yine hayli şöhretlidir.Aynı kökten çıkan beş gövdeden oluşan çınarın bir gövdesi yanınca çınara "Dört Karteşler" bir gövdesi daha yıkılınca "Üç kardeşler" denmiştir. Ve halk söylencesinde zengin yakıştırmalarla hâlâ saygıyla anılmaktadır.

Diğer Osmanlı şehirlerinde bu sevginin örnekleri görülmektedir. Örneğin Bursa'da Muradiye'deki "Ulu Çınar", Somuncubaba Çınarı, Eskicibaba

Çınarı, Yıldırım ilçesindeki Yeniçeriler'e altında ulûfe dağıtılan "Ulûfe Çınarı"[56] ünlüdür.

Böylece çınarlar dikilmekle kalınmamış, öykülerle, efsanelerle gelecek nesillerin gönüllerine sevgiyle aktarılmıştır.

(2) Hayvan Sevgisi

Kur'an-ı Kerim'in "at, deve , sığır ve koyun" gibi hayvanlar anlamına gelen "En'am"[57] sûresinde bütün mahlûkat'ın Allah indinde bir aile olduğu belirtilmekte, Hadîs-i Şerif''ler de "Mahlûkatın hepsi de Allah'ın ıyâlidir, Allah'a en sevgili olan da ıyâline en yararlı olandır" denilmektedir.

Ayrıca İslâm hukukunda evcil hayvanların sahiplerinden «nafaka» hakları vardır. Bunu sağlayamayanlara hayvanlarını sattırma zorunluğu hükmen yüklenir.[58] Kezâ arıların bütün balları alınamaz ya da kendilerine bal yerine geçebilecek başka bir gıda sağlanır. Yavrulu hayvanların sütleri de bütünüyle sağılamaz. Hayvanı sağan kimsenin hayvana eziyet vermemesi için tırnaklarını kesmesi gereklidir. Hayvanlara fazla yük vurulması, uzun yol yürütülmesi doğru değildir[59]

Bu arada örfî Osmanlı hukuku'nda da «hayvan hakları»nın korunduğu unutulmamalıdır: «Ve ayağı yaramaz bargiri işletmeyeler ve at ve katır ve eşek ayağını gözedeler ve semerin göreler ve ağır yük urmayalar zirâ dilsüz canavardır her kangısında eksük bulunur ise sahibine tamam itdüre eslemeyanı tamam gereği gibi hakkından geline ve hammallar ağır yük urmayalar müte'aref üzerine ola»[60] Burada bahs'i geçen «hammallar» taşıyıcı hayvanları kullanarak yük taşıyan esnaftır.

Görülüyor ki «hak» kavramı nesnel (objektif) olarak düşünülmekte ve hukukî bir gerçeklik (verité judiciaire) niteliğinde ele alınmakta. Fetvâların mahkemeler dışında da kullanıldığı ve toplumun bütün kesimlerine yayıldığı düşünülürse, Osmanlı toplumunda din ve devletin el ele hayvanlara karşı sistematik bir şefkat ve müsamaha oluşturduğu anlaşılır.

Diğer taraftan yüzyıllar boyu Osmanlı ülkesinde gezi, oryantalizm, doğal bilimler araştırıcısı, siyasî ya da askerî görevlerle bulunmuş, bazıları uzun

56. Çınar sevgisi Milli gazete, 20 Nisan 2000 Perşembe
57. En'am, 6/38
58. Hanefî ve Şafi'î fıkıhlarına göre.
59. Bilmen, a.g.e.c.2, s. 543-549
60. Kanunnâme-i ihtisab-ı İstanbul-el-mahrûsa»; Ö. L. Barkan, XV. Asrın sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar, Tarih Vesikaları, C. 1, Mf. V. sa. 5, s.339

süre yaşamış insanlar Osmanlı toplumunda gözlemledikleri çevre bilinci ve hayvan sevgisini vatanlarına dönüşlerinde yayımladıkları anı kitaplarında anlatmışlardır.[61]

(a) Şâirler ve Meşâyih'te

Tarih boyunca örneğin Fuzûlî (Leylâ ve Mecnûn'dan bölümler), Nefî, Bâkî, Nefî, Nedîm, Ahmed Paşa, Hacı Bektaş, Karaca Ahmed, , Geyikli Baba, Hasan Dede, Bozgeyikli Dede, Hasan Baba, Abdal Musa ve Kaygusuz Abdal, Hatâî, Horoz Baba, Koyun Baba, Koç Baba, Etyemez Baba, Şeyh Vefâ, Merkez Efendi, Pir Sultan Abdal, Âşık Veysel, Ruhsatî, Kul Hüseyin, Kayıkçı Kul Mustafa gibi tanınmış Osmanlı meşâyihi, mütefekkirleri, şâirleri de hem husûsi hayatlarında ve hem de eserlerinde hayvan sevgisini açığa vurmuşlardır.

Daha On altıncı yüzyılda Pîr Sultan Abdal bir şiirinde, ancak çağımızın ileri ülkelerinde kanunlaştırılabilen hayvan haklarını İslâm hukuku çerçevesinde şöyle dile getirmektedir:

Koyun eydür: Benim kuzum aldılar,
Beni hasret ateşine saldılar.
Cebrâil Mikâil bile geldiler,
Selman İmam'ların belin bağladı.

Muhammed koyunun aslın aradı.
Kuzum! dedi koyun, ayak diredi.
Nâcî derler, bir gürûh'dur türedi.
Zülfikar kınından çıktı zağladı.

Koyun eydür: "Kuzum, hasların hası;
Nûh felekden öte gelirdi sesi.
Yarın Mahşer Günü kılam dâvâsı!"
deyince Muhammed-Ali ağladı.

---

61. "Türkler kedi, köpek vesâire gibi başı boş hayvanlar için de vakıflar tesis ederler. Kasaplar her gün bu gibi hayvanların bir miktarını beslemekle mükelleftir. Bir çok kimseler de yol boylarında yolcularla hayvanlarını barındırmak üzere, kervansaraylar ve menba sularından çeşmeler yaptırırlar. Bu çeşmelerde su içmek isteyenler için zincirle bağlı küçük taslar vardır. " Çataltepe, s.56'dan: Comte de Bonneval, Anecdotes venitiennes et turques ou nouveaux mémoires du Comte de Bonneval, Francfort 1740, p. 214.

(b) Mimarlık'da

Kuşları dış etkilerden ve yapıları da onların verebileceği zararlardan korumak, hem de fisebilillah bir hizmette bulunarak "sevaba nâil olmak" gibi gayelerle halk arasında "kuş köşkü" veya "kuş sarayı" da denilen kuş evleri de yapılmıştır.

Kuş evleri, On üçüncü asırdan itibaren On dokuzuncu asrın sonlarına kadar hemen hemen Osmanlı Devleti'nin ömrü boyunca camiler, medreseler, sibyan mektebleri, şifâhâneler, kütüphaneler, darphaneler, maksimler, iskeleler, köprüler gibi resmî binalarla, türbeler, hanlar, hamamlar ve evlerin duvarlarında geleneksel mimarlığın sevimli bir ayrıntısı olarak yer almışlardır. Boyalı, oymalı küçük tahta yuvalar biçiminde ağaç dallarına, bahçe duvarlarına asılanları da yapılmış, ama kuş evlerinin ahşap numuneleri yangınlar, istimlâkler, yıkımlar yüzünden günümüze kadar ulaşamamıştır.

Bu ilginç yapıların kendilerine mahsus mimarîleri de vardır. Binaların güneş tutan ve sert rüzgârlara kapalı cephelerinde, çocukların rahatsız edemeyecekleri kadar yukarı seviyelerde yapılırlardı. Bazıları, bulundukları binanın duvarına doğrudan ya da çok az çıkıntılı olarak bir dizi delikten açılarak mühendisce bir görüşle, yani yalnız fayda unsuru dikkate alınarak yerleştirilmişlerdir. Süleymaniye Câmi'i, Yeni Câmi ve Büyükçekmece'deki Sokollu Mehmed Paşa köprüsündeki kuş evleri böyledir.

Diğer taraftan gerek cephe tasarımı ve gerekse taş ya da tuğla ve sıva işçiliği açısından küçük birer sanat şaheseri olan gerçek "kuş sarayları" ve "kuş köşkleri" de vardır. Bu tür olanlar taş cephede özel olarak bırakılmış küçük konsollar üzerinde dışarı taşarak kendi yapılarının özgün biçimini belli ederler. Bazıları ana yapının köşesini dönecek biçimde çift cepheli yapılmışlardır. Osmanlı mimarîsinin kubbeler, kasnaklar, kemerli kapılar, kafesli pencereler, revak ve sütûnlar, minâreler, alemler gibi çeşitli elemanlarının minyatür nümuneleri çoğu kez ana yapının üslubunu taklit eden bu küçük yapılarda da izlenebilir. İşçilik açısından en görkemlileri birkaç daireli minyatür saraylar, müstakil köşkler biçimindeki yapılarıyla Üsküdar'daki Cedîd Valide, Ayazma ve Selimiye camilerindedir. Cedîd Vâlide Câmii'ndeki kuş evleri ise cephe tasarımı olarak "hilâl" biçiminde alemli kubbeleri ve minareleriyle "Selâtin câmileri" görünümünde yapılmıştır..

Bayezid'deki Sadrazam Seyyid Hasan Paşa Medresesi (İ.Ü. Türkiyat Enstitüsü)'ndeki çifte minareli cami biçimindeki kuş evi de ince bir tuğla ve sıva işçiliğiyle yapılmıştır.

"Darbhâne-i Âmire" binasının özellikle iç avlusundaki örnek, 3 blokludur. Orta blokun 2 kat yüksekliğinde kemerlerile birbirlerine bağlanmışlar-

dır. İki yandaki bloklar üst iki katları balkonlu olmak üzere dörder katlıdır. Sivri çatılarıyla "şato" görümündedir. En eskilerinden biri Sivas'ta On üçüncü asrın başından kalma İzzeddin Keykavus Şifâhanesi'nde görülür. Kuş evlerinin en görkemli örnekleri şüphesiz ki en çok İstanbul'un cami, külliye, türbe, köprü, han gibi âbidevî taş yapılarında yer almışlardır. Meselâ Yeni Câmi, Nuruosmâniye, Fâtih, Süleymâniye, Eyüb, Bâli Paşa, Lâleli, Üsküdar'da Ayazma (Sultan III. Mustafa Hân), Selimiye ve Cedîd Vâlide Câmileri, Çarşıkapı'da Kara Mustafa Paşa, Saraçhâne'de Amucazâde Hüseyin Paşa, Vezneciler'de Sadrazam Seyyid Hasan Paşa, Fatih'de Feyzullah Efendi medreseleri, Sadrazam Seyyid Hasan Paşa, Ragıb Paşa sibyan mektebleri, Ayasofya'da Sultan Mahmud Hân-i Evvel kütüphanesi, Lâleli'de III. Mustafa ve III. Selim türbeleri, Büyük Yenihan, Lâleli'de Çukurçeşme, Bayezid'de Hasan Paşa hanları, Büyük Çekmece'de Sokollu Mehmed Paşa Köprüsü, Sarayiçi'nde Darbhâne-i Âmire binası ile Balat'ta sivil taş mimarî örneği olan evlerde, Haydarpaşa vapur iskelesinde, Taksim maksiminde kendine özgü bir mimarîsi olan bu kuş evleri, köşkleri ve sarayları hâlâ görülebilir.

Ama Ankara, Antakya, Amasya, Bolu, Bursa, Doğubeyazıt, Edirne, Erzurum, Filibe, Kırklareli, Milas, Nevşehir, Niğde, Sivas, Tekirdağ, Tımova'da (ve bilmediğimiz diğer) Osmanlı şehirlerinde de örnekleri vardır. Halbuki bilindiği kadarıyla Osmanlı kültüründen başka hiçbir mimaride "kuş evi" kavramı bir fonksiyon olarak yer almamıştır.

(c) Vakfiyelerde

Ödemiş'te Mürselli İbrahim Ağa, hastalanarak sürülerinden geri kalan leyleklerin bakılması ve beslenmesi için ciğer ve işkembe alınmasını şart koşan bir vakıf kurmuştur. Bir başka vakıf, kışın kar yağdığında şehirlere ve kasabalara inen kuşlara serpilmek, kışın kar bastırdığında aç kuşların beslenmes için darı ve buğday, zayıf hayvanların otlayıp beslenmeleri için çayırlar vakfetmiştir.[62]

Kuşlara kolayca su bulmaları için mezar taşlarına kuş havuzları kaldıranlar pek çoktur. Mimar Sinan, vakfiyesinde köyü olan Ağırnas'ta yapıp vakfettiği su içmek üzere gelen hayvanların dinlenmesi için çeşmenin etraf ında 260 arşın[63] boyunda 160 arşın enindeki araziyi özel dinlenme yeri olarak vakfettiğini belirtmiştir.[64]

---

62. Vakıf Kuran Kadınlar, s. 14
63. Yapı arşını yaklaşık olarak 76 santim'dir.
64. Mimar Sinan Vakfiyesinde Ağırnas'ta yapıp vakfettigi çeşmenin yanında hayvanlar için vak-

(d) Halk İnançlarında

Hayvanla ilişkili efsanelerin çoğunun toplumdaki anonim hayvan sevgisi ve hayvanların koruma altına alınması için üretildiği anlaşılıyor.

■ *Kuş'lar*

Osmanlı halkı gerek develer ve gerekse leyleklere "hacı baba, hacı leylek" gibi , Mekke, Medine ve diğer kutsal yerlerden geldiklerini hatırlatan isimler vermişlerdir. Nitekim leyleklerin geçiş yolu üzerindeki diğer vilâyetlerimizde de bu tür vakıflar yapılmıştır.[65] Bunların dönüşleri sırasında hastalanıp sürüye katılamamış olanların bakılmaları için vakıflar yapılmıştır. İstanbul'da Eyüp Sultan Camisi bahçesinde de , sürüsüne katılamayıp kalmış sakat leyleklere bakan vakıf vardı.

Göçmen kuşlar her yıl aynı yerlere tünediklerinden yuvalarına dokunulmaz muhafaza edilirdi. Leyleklerin gelişi bütün İstanbul halkı (ve başka kentlerde) sevinçle karşılanırdı.

Turna kuşu kutlu sayılırdı. Nitekim türküler de, âşık deyişlerinde ondan uzakta bulunanlara haber götürmesi, onlardan haber getirmesi istenir. İstanbul'a turna sürüleri gibi getirilen acemi yeniçeri adayı devşirme oğlanlarını toplamağa da turnacıbaşı ağa görevlendirilirdi.

Kırlangıçlar da her yıl aynı yere tünemeğe geldiklerinden bunların yuvalarını bozmak da uğursuzluk sayılırdı.

Güvercin'ler yaygın olarak raslanan ve insandan kaçmayan kuşlardı. Ahşap evlerin çatı aralarında, câmi çevrelerinde tünerler, cemaat ve ahali tarafından beslenirlerdi.[66]

Kumrular çok çekingen kuşlar olduklarından, ancak alıştıkları evlerin pencere önlerinde beslenirlerdi. Çıkardıkları seslerden benzetme yapılarak "Üsküdara gidelim" olarak anılırlardı.

---

fettiği arazi ile ilgili vakfiye metni aynen şöyledir:

"... ve dahi Kayseriyye Sancağında Ağırnas nâm karyede rızâ'en li'llahi Te'âlâ binâ eylediği çeşmeyi vakfetti ve mezbûr çeşmenin kurbünde tûlen 260 zirâ' ve arzan 160 zirâ arzı memlûkesini vakf etti. Tâ ki Çeşme-i mezbûreye gelen hayvânât orada istirahat edeler..." Sungurbey, Hayvan Hakları, s .249

65. Örneğin İzmir'in Ödemiş ilçesinde Abdullah oğlu Mürselli Hacı İbrahim Ağa'ya ait hicrî 1330/milâdî 1914 tarihli vakfiye'de "Yeni Cami'i Şerif'e mücâvir kalan leyleklerin ekilleriyçün senevî yüz kuruş " tahsis etmiştir.

66. Eski Bursa'da Kavaflar Çarşısının ortasında bulunan meydan "..malûl bâzı hayvanların dâr lacezesidir. Kanadı veya bacağı kırık leylekler, bunamış kargalar, kör ve sağır baykuşlar burada halkın sadakası ile iaşe edilir. Kavaf esnafının aylıkla tuttuğu, belki yüz yaşında ve baktığı sakat leylekler kadar amelimanda bir ihtiyar, toplanan sadaka parası ile her gün işkembe alır, temizler, parçalar ve insan merhametine iltica eden bu zavallı kuşlara dağıtır"mış. Ahmet Haşim, "Gurebâhâne-i Lâklâkan"dan.

Kuş beslemek özellikle İstanbul'da oldukça yaygın bir meşgaleydi.

■ *Kediler*

Osmanlı şehirleri baştan başa ahşap yapılardan oluştuğundan, fare ve diğer zararlılara karşı hemen her evde en az bir kedi bulunurdu. Kedi köpeğe göre çok daha temiz olarak görüldüğünden , evin içerisinde beslenmesi, bazı özelliklere dikkat edilmek şartıyla sakıncalı görülmezdi. Diğer taraftan sahipsiz sokak hayvanları içinde pek çok vakıf yapılmış olduğunu görüyoruz.[67]

Bazı kedilerin damağında görülen siyah, yuvarlak formda bir leke sanki Siyam, İran, Ankara, Van kedisi olmak gibi ayrı bir asalet, ayrı bir değer ölçüsüydü. Halk arasında ev kedileri için "Ağzı mühürlü" olarak söylenirdi.

■ *Sokak Köpekleri*

Ev içinde beslenmesi câiz olmadığından, köpekler için sokak başlarında taştan yapılmış su kapları bulunurdu. [68]

Her mahallenin köpekleri kendi mıntıkalarını sınırlarını ve mahalle sâkinlerini belledikleri̇nden, geceleri "Bekçi Baba" denilen ve elinde asası ile dolaşarak sabaha kadar mahallenin güvenliğinden sorumlu bulunan görevliye âdeta yardımcı olurlar, şüphelileri, yabancıları sokmazlardı. O dönemlerde geceleri fenersiz sokaklarda dolaşmak yasaktı. Fenersiz yakalananlar asesler tarafından tutuklanırlardı.

■ *At'lar*

Atın tabiatüstü niteliklerini belirten pek çok inançlar da vardır. Bunlardan biri, destanlık "Köroğlu'nun kıratıdır." Köroğlu, babasının öğütlerini dinliyerek onu uzun bir süre gün ışığı görmeyen bir ahırda beslemiş, böylece kırat gerektiğinde kanatlarını açar, uçarmış ama bu tabiatüstü yeteneği'ni insan gözünden gizlermiş¸her on beş günde bir Şam pazarında satılır, sahip değiştirirmiş. Başka bir rivayet onun her ay İstanbul'da bir fakir sakanın kapısına vardığını, bir ay bu sakaya hizmet ettikten sonra "sır" olduğu'nu an-

---

67. Örneğin İstanbul'da Koca Mustafa Paşa'da Şeyh Evhaddeddin Tekyesi'ne Ashab-ı kiram'dan Ebu Hureyre'nin adına hörmeten hureyre perver bir sahibi merhamet "şuradan buradan atılmış, bırakılmış kediler için günde iki sırık ciğer vakfetmiştir. .Mimar Sinan eseri Hacı Evhaddeddin cami'inde, yakın zamana kadar vakfiyesi uyarınca sokak hayvanı kedilere her gün kırk takım ciğer dağıtılmıştır. Sungurbey, a.e.a.y.
68. "Bütün sokaklarda mahalle köpekleri için, muayyen fasılalarla su koğaları sıralanır". Çataltepe, s. 56'dan: Lamartine, Voyage en Orient, Paris 1896-1897, p. 259

latır. Köroğlu'nun Kır-Atı, Hazret-i Hızır'ın Boz-Atı, Hazret-i Ali'nin Düldül'ü, Şah İsmail'in Kamer-Tayı da Âb-ı Hayattan içmiş, ölmezliğe, kavuşmuş atlar imiş.

İstanbul'da hastaların şifâ bulmak için götürüldüğü iki "at mezarı" vardır Bunlardan "Karaca Ahmed Sultan"ın atına "vaktinde yürüyemeyen çocuklar", diğeri Padişah Genc Osman'nın sevgili atı "Sisli-Kır"ın mezarına "sancılı atlar" götürülür, bu mezarların etrafında üçer defa dolaştırılırdı.[69]

■ *Koç'lar*

Hazret-i Ali «Allah'ın Arslanı» olarak nitelendirildiğini biliyoruz. Koçun döğüşme gücü de Hazret-i Ali'nin bir vergisi sayılır. - Koçun, ve genel olarak koyun cinsinin, tıpkı geyikler gibi, olağanüstü nitelikte «sahip»leri vardır; çobanın gece uyuyup kaldığı zamanlar sürüyü tehlikelerden onlar korur; insan kılığında çobana göründükleri olurmuş.

■ *Yılan'lar*

Yılanın kimi hallerde olumlu, kimi hallerde olumsuz değerlendirilir. Yolda yılana rastlamak uğursuz sayılır. Rüyada yılan görme düşmandan bir zarar geleceğini haber verir. Buna karşılık, evin sahibi, koruyucusu, definelerin bekçisi olan yılanlara inanılır; masallarda, efsanelerde kendilerine iyilik edenleri mükâfatlandıran yılanlar vardır. Böyle iki aykırı düşüncenin gelişmiş olmasında, yılanların zehirli ve zehirsiz, zararlı ve zararsız iki cins göstermesi olgusu da etken olduğu düşünülebilir.[70] Ahşap evlerde raslanan ve fare'lerle beslenen yılanlar "uğurlu" sayılıp dokunulmazdı.

■ *Ayılar*

Eski bir teamüle göre ayılar devlet malı sayılırlardı. Şehirlerde ayı oynatan çingeneler, ayıları doğal ortamlarından çeşitli yöntemlerle kendileri temin etmiş olmalarına rağmen ayıları devlet malı olarak kendi üzerlerine kaydettirirler ve Hazine'den kiralarlardı. Dolayısıyla ayıların herhangi bir şekilde zarar görmeleri hâlinde mes'ul tututulardı.[71]

■ *Maymun'lar*

Maymunlar ilk defa Osmanlılar tarafından faydalı bir iş kolunda istihdam edilmişlerdir. Maymunların gözleri yaratılıştan keskin olup uzakları

69. Boratav, s. 131
70. Boratav, s. 59-61
71. Ulunay, a.g.e. s. 89

çok iyi gördükleri bilinmektedir.Mağrib'den (Kuzey Afrika memleketleri'nden) getirilen maymunlar cinslerine göre tasnif edilir, sağlıklı olanları tersâne hizmetlerine ayrılırmış. Bilhassa Sultan Bayezid-i Velî devrinden itibaren gemilerde gözcü olarak Gelibolu ve İstanbul tersânelerinde özel eğitim ile terbiye edilen maymunlar kullanılmıştır. Bu maymunlar kalyonların seren ve cundalarına oturtularak ufuktaki gemiler gözetilirmiş. [72]

■ *Geyikler*

Anadolu dağlarında gittikçe azalan geyiğin avlanmasının avcıya felâket getireceği inancını, gerçekten yaşanmış olaylarla tanıtlamak ister. Çağımızda derlenmiş birçok efsaneler de geyiklerle beraber yaşayan kadın, erkek kişiler anlatılır. Bunlar, bir bakıma, geyiklerin koruyucuları, sahipleri sayılır.

Afyon bölgesindeki meşhur yatır "Uzun-Kız" da geyiklerin çobanı ve koruyucusudur. Geyik avcılarını sakatlıkla, ölümle cezalandırır. Avcı hikâyelerine göre avcılar geyiği vuracakları zaman geyik «sır olur», yerinde sakallı, yaşlı bir adam belirirmiş. Bir avcı, dişi geyikleri sağan «Peri Kızları"na rastlamış; başka bir avcı da bir kayanın çukurunda yoğurda benzer bir şey bulup yemiş; geyiklerin südünden yapılan yoğurtmuş meğer bu, ve adamın. ağzı, çenesi yeşile boyanmış, hep öyle kalmış. Ermiş kişilerin geyiklerle ilgilenmeleri geleneği «Geyiklere merkeb ül-evliyâ derler» sözünde de kendisini gösteriyor.

(e) Yeniçeri Ocağı'nda

Yeniçeri cemaat ortalarından 71 inci Orta "sekson" denilen cenk köpeklerine bakardı. Tazı'ların eğitiminden 68 inci Orta , nefer sayısı dört- beş yüz arasında olan 64 üncü Orta ise zağar'lardan sorumluydu Bu hayvanlar İstanbul'da Tophane sırtlarında bir köpek ağılında barındırılırdı.

Yeniçeri ocağı'nda 65. Orta'sının yaya ya da atlı sekbanları padişahın "sekban tazıları" denilen zağar ve tazı cinsi av köpeklerini yetiştirirlerdi. Bu köpeklere "Sekbanlar Fırını"nında pişirilen ve sekbanlara da dağıtılan fodla denilen bir tür pide yedirilirdi. Görevleri Padişah ile birlikte ava çıkmak olan sekbanlar cins bir av köpeği gördüklerinde onu padişah adına satın alarak yetiştirirlerdi.

Yeniçeri ocağına bağlı avcı kuşlar yetiştiren Doğancılar daha sonra Enderun halkına dahil edilmişler ve On yedinci yüzyılın sonuna kadar faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

---

72. İskender Pala, Ayine-i İskender. Zaman Gazetesi

Acemi oğlanı devşirmeğe giden memurlara "turnacıbaşılar" denilirdi. Gerçekte turnacıbaşı Saray'da beslenilen turna kuşları'ndan sorumludur. Devşirilen çocuklar Saray'a ve Acemi Oğlanlar kışlasına, "turna sürüleri" gibi geldiklerinden, bu vazife "turnacıbaşı"lara verilmişti. Bu olguda halk edebiyatı ve halk şarkılarında "turna kuşu" sembolü ile vurgulanan "ayrılık" motifinin etkisi yadsınamaz.

E.

TÖREN VE ŞENLİKLER

"Töre" toplumda yerleşmiş örf, âdet, ahlâk ve davranış biçimlerinin tümüdür. Bu nedenle günümüzde bile hukukun tamamlayıcı kaynaklarındandır. Uygulanmalarının vazgeçilmez ve zorunlu olduğu inancından doğan töreler toplum düzeninin manevî unsurları olmuşlardır.

"Tören"ler ise toplum hayatında önemi olan olayları ve günleri anmak, kutlamak, bayram tebrikatı, cülûslar, kabuller için yapılan toplantılardır. Katılanların ve görevlilerin yerlerini ve yapacakları işleri belirleyen kesin tören kuralları vardır. Nitekim Türkmen beylerinin Osman Bey'e biat etmeleri sırasında hem töreler, hem de tören kurallarının gerektiği gibi uygulandığı anlaşılıyor.

Osmanlı Devlet'inde gerek Divân-ı Hümâyûn'da ve gerekse Bâb-ı âsafî'de (Paşakapısı'nda) yapılan törenlerin kesin kuralları vardı. Nitekim Kanûnî Sultan Süleyman zamanında Saray merasimini, bütün törenlerin kurallarını bilen, yöneten ve uygulayan "teşrîfatçılık" mesleği kurulmuş ve bu makam Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar önemini korumuştur.

Şenlikler ise toplum'un bir takım tüzel kişiliklerin hayatına katılması anlamındadır. Örneğin devleti kişiliğinde simgeleyen Padişah fâni, oysa Padişahlık bir tüzel kişiliktir. Padişah'ın kişisel hayatıyla ilgili doğum, sünnet, derse başlama, evlenme şenliklerine katılır. Ve hatta ölümünü ta-

kip eden yeni Padişah'ın cülûs şenlikleri ile bir "devr-i dâim" (cycle) devam eder.

Şenliklerde alışılmış günlük hayatın dışına çıkılması, dinsel ve sosyal yasaklarla baskıların belirli oranda "görmezlik"ten gelinerek azalması halk içinde çoşku yaratmaktadır. Ancak böyle bir olgunun bedeli olarak çok belirgin savurganlıklar yapılmakta ve büyük harcamalar gerekmektedir.[1] Bugün de Anadolu'da en yoksul bir köylü bile, bir evlenme düğünü ya da sünnet düğününün parlak olması için varını yoğunu ortaya döker.

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde bu şenliklerin çoğu kez yenilgilerden ve felaketlerden sonra yapılması kamuoyundaki çöküntüyü unutturmak, bireylerin ve toplumun yeniden canlanışı için düzenlendiğini gösteriyor. Kısacası "şenlik"lerin toplumsal hayatta önemli işlevleri var.[2]

1. SALTANAT TÖRENLERİ

Eğlence veya "seyirlik oyun" olmadıkları hâlde Osmanlı halkının toplandığı ve seyretmekten hoşlandığı merâsimler vardır. Bunlar toplumsal bir olguyu kutsallaştırmak, yüceltmek ya da kutlamak amacıyla yapılır.

Gösterişli şekilde yapılan alaylar bir yandan saltanat makamının itibarını "alkış"larıyla tasdik ettirirken, diğer taraftan da payitaht ahâlisinin seyre koştuğu bir eğlence oluşturuyordu.

Padişah cüluslarında "kılıç alayı", Padişahın saraydan camiye giderken yapılan "Cuma Selâmlığı" ya da "Kadir alayı", Sadrazam tayinlerinde "Sadrazam alayı", sefere çıkılmadan önce çeşitli birlikleri ve ordu esnafını temsil eden birimlerin bir geçit resmi olarak yapılan 2-3 gün süren "ordu alayı", her yıl Hac mevsiminde Haremeyn ahalisine gönderilen parayı götüren "Surre Alayı" bunlardandır.

---

1. Toplumbilim açısından "ritüel bireyleri bir araya getirmekte ve toplumu toplumsal düzen bağının sıkılığına, acı çekmeye hazırlamakta ve eğitmektedir." And, Osmanlı Düğünleri, Şenlikleri... Giriş.
2. Örneğin Fatih Sultan Mehmed, Belgrad yenilgisinden sonra oğlu Bayezid ile Mustafa'yı Edirne'de sünnet ettirmek vesilesiyle büyük şenlik yaptırması ya da Kanunî Sultan Süleyman başarısız Viyana kuşatmasından sonra dört oğlunu sünnet ettirerek şenlikler yaptırması gibi.

■ *Alkış*

Törenlerin hemen hemen vazgeçilmez bir parçası olan "alkış" eski bir Türk geleneğidir.[3] **D**insel inançların da etkisiyle bazı hâllerde dua niteliği taşırlar. Örneğin Bektaşi âyinlerinde ve yeniçerilerin hep bir ağızdan çektiği "Gülbank-i Muhammedî"ler, çayır güreşlerinde cazgırların okuduğu salavat-ı şerife'ler, düğünlerde, harman yerinde, nikâh merâsimlerinde, doğumlarda, yemek yerken, yola çıkarken birlikte okunan dualarla iyilik, esenlik, bolluk, selâmet dileyen ya da kutsayan, öven, yücelten alkış geleneği arasında bazı benzerlikler görülür.[4]

Osmanlı Padişahları, Sadrazam ve vezirleri kılıç alayında, Padişahın Saray'dan çıkışında, cuma selâmlıklarında, törenlerde tahta oturma ve kalkması sırasında, elçi kabul törenlerinde, bayram kutlamalarında ve ordu ile sefere çıkarlarken alkış tutulurdu. Bu törenleri "alkış çavuşu" denilen Divan-ı Hümayun çavuşları düzenlerdi.

Alkış, Divan-ı Hümayun çavuşlarının belirli bir duayı yüksek sesle okumaları biçiminde yapılırdı. "Aleyke Avnullah! Uğurun açık olsun, ikbâlin efzûn! Padişahım devletinle bin yaşa! Maşallah, mağrur olma Padişahım senden büyük Allah var! Yardımcın Allah ola, yaşın uzun ola. Hak Teala efendimize ömürler vere, devletinle çok yaşa!" başlıca alkış dualarıydı.

Oysa Sadrazamlar alkışlanırken: "Maşallah, ömr-i devletinle bin yaşa" denirdi.

a. Kılıç Alayı

Osmanlı Padişahlarının "Kılıç Kuşanma Töreni" için Topkapı Sarayı'ndan Eyüp'e törenle gidilip, dönülmesine "Kılıç Alayı" denirdi.

Alayın yapılacağı gün, Top Arabacıları, Topçular, Cebeciler ve Yeniçeriler iki taraflı saf halinde Saray'ın birinci avlusunda beklerlerdi. Bu alay başta asesbaşı, subaşı, Dîvân-ı Hümâyun çavuşları, müteferrikaları, çaşnigirler, altı bölük ağaları, şikâr ağaları, kapıcıbaşılar, rikab ağaları, miriâlem, birin-

3. Dede Korkud Kitabı'nda da örneğin "Kara dağa yetdüğünde aşılversün / Kanlu kanlu sulardan geçit versün./Kaadır Allah yüzün ağ etsün" gibi dualar, ya da dîvan şâiri Mehmed'in Işknâme (Aşknâme 1398) adlı mesnevîsinde "Atadan böyle mi dir bana alkış /Ki hasret oduna yanam yaz kış " gibi alkış sözcükleri görülür.
4. Halk arasında çok kullanılan alkışlar genellikle başkası ya da kendisi için söylediği kısa, kalıplaşmış iyilik ve esenlik dileyen "Allah'a emanet, babana rahmet; Darısı başına; tuttuğun altın olsun" gibi kısa tekerlemeler ya da "Allah harmandan elini, yalandan dilini çeksin; Koluna kuvvet, kesene bereket; Yat, baş ucunda bul; kalk, ayak ucunda bul." türünde uyaklı bilgece dilekler türündedir.

ci imrahor, ulema, şeyhler, defterdarlar, reisülküttap, çavuşbaşı, kapıcılar kethüdası, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, vezirler ve sadrazam ile hep birlikte Eyüp'e doğru yola çıkılırdı. Alay Eyüb'e vardıktan sonra, Eyüpsultan Türbesi'ne deniz yolu ile gelecek olan Padişahı beklemeye başlardı.

Padişahlar, sabah namazından sonra Sinan Paşa köşkünden üç fenerli saltanat kayığına binerek maiyetlerinde silahtar, çuhadar, rikâbdar ve diğer Saray ağaları olduğu halde Eyüp'e hareket ederlerdi. Saltanat kayığının dümenini bostancıbaşı tutardı. Padişahlar Eyüp'te Bostan İskelesi'nde saltanat kayığından inerken sadrazam Padişahın sağ, Darüssaade ağası ise sol koltuğuna girerlerdi. Karaya çıkıldıktan sonra, önceden hazırlanmış bir konağa gidilerek dinlenilir, öğle namazı kılınır ve öğle yemeği yenilirdi. Daha sonra Padişah at üstünde olmak üzere, sadrazam, vezirler ve öteki devlet ileri gelenleri Eyüpsultan Türbesi'ne hareket ederlerdi. Bu sırada çubukçu denilen görevliler çevreye toplanan halka para saçarlardı. Padişah türbeye girdikten sonra sadrazamı, şeyhülislamı ve Yeniçeri ağasını yanına çağırır; şeyhülislam dua eder, ardından Padişah iki rekât namaz kılardı. Namazdan sonra da şeyhülislam Padişaha kılıcını kuşatırdı. Türbe içinde bu tören yapılırken, Eyüp camisi'nin dışında 40-50 koyun kurban edilerek etleri halka dağıtılırdı.

Bazı Padişahlar Eyüp'e karayolu ile gitmişler ve Fatih'in türbesini gidiş sırasında ziyaret etmişlerdir. Eyüp'ten dönüş karayoluyla olur. On yedinci yüzyılın yarısına kadar dönüş sırasında bütün geçmiş Padişahların, yarısından sonra ise yalnızca Fatih'in türbesi ziyaret edilmiştir. Ayrıca, gidişte ya da dönüşte Şehzade Camisi'nin önünden geçilirken mutlaka Yeniçeri Ocağı'nın Birinci Cemaati'nin odası ziyaret edilir, Padişah yeniçerilerin sunduğu şerbeti içer ve şerbet kabını altınla doldurarak geri gönderirdi. Kılıç alayının gidiş ve dönüşünde kapıcılar kethüdası ile imrahor ağa halkın arzıhâllerini (dilekçelerini) toplarlar ve yeni Hünkâra arz ederlerdi. Kılıç alayı Padişahın saraya dönüşü ile son bulurdu.

Ölen Padişahın yerine gelen yenisinin kılıç kuşanma törenlerinde insanların fâni ama toplumun hayatının ebedî olduğu kavramı vurgulanıyor.

b. Selâmlık Alayı

Selâmlık Alayı, "Cuma Selâmlığı" olarak da bilinir. Cuma namazı, kazası mümkün olmayan farz bir ibadet olmakla beraber Memâlik-i Osmâniye'de cum'a hutbeleri Osmanlı Padişahı adına okunduğu için ve üstelik Padişah'ın hâlifelik sıfatı da bulunması sebebiyle Cum'a Selâmlığı Saray teşri-

fâtında, "Kılıç Alayı"ndan ve "Muayede Resmi" (Bayramlaşma Töreni)'nden sonra üçüncü sırada gelir.

Dolayısıyla hem terkedilemez bir ibadet olması ve hem de Allah'ın huzurunda herkesin eşit olduğunu simgeleyen bir Padişah- Halife'lik geleneği olarak her cuma günü "gösteri-tören" biçiminde Selâmlık Alayı yapılmıştır. Dolayısıyla sadrazam şeyhülislam, bütün erkân ve ricâl de Padişahla beraber "Selâmlık Alayı"na katılmak zorundaydılar. Padişahın mâiyetini oluşturan çavuşlar, peykler (önde baltacılar, sonra hademe-i hassa, hademe-i rikâb-ı hümâyun) olmak üzere Saray'da yerlerini alarak Selâmlık Alayı'nda sıraya girerler, Saray avlusunda Padişahın bindiği atın etrafını sararak yürürlerdi. Bu merasim belirli bir bir teşrifat kuralına göre düzenlendiğinden kimse bulunduğu yerden ayrılamazdı.

Saray ile selâtin camilerinden[5] birine giden yolun iki tarafına yeniçeriler, sokak başlarına sipahiler dizilirdi. Halkın toplanması sağlamak için önceden bir "Sarık Alayı" yapılır ve Padişahın sarığı camiye götürülürdü. Camide buhurdanlar yakılır, hazinedar ağa Padişahın namaz kılacağı seccadeyi hûnkâr mahfeline (mahfel-i hümâyun) serer, Padişaha sunulmak üzere tepsiler içinde meyveler hazırlanırdı.

Padişah, merâsimle at biner, yanında sadrazam, vezirler, ulemâ, diğer erkân ve ricâl olduğu halde camiye doğru geçerken alkış ağaları kendisine çavuşlar ve hademeler, alkışa başlarlar ve camiye kadar yer yer "Uğurun hayır ola, yaşın uzun ola, yolun açık ola, saltanatına mağrur olma Padişahım, senden büyük Allah var" sözlerini yüksek seslerle yinelerler, halk da "Padişahım çok yaşa" diyerek alkış tutarlardı.

Cami'ye varıldığında da at inerken "seralkışçı" denilen alkışçıbaşının işâretiyle Saray hademeleri (hademe-i hassa) tiz sesle, "Aleyke avnullah, maşallah, uğurun hayrola, yaşın uzun ola, yolun açık ola, ikbâlin efzûn ola, saltanatına mağrur olma Padişahım senden büyük Allah var," diye Padişahı alkışlardı.

Cami girişinde Yeniçeri ağası Padişahın çizmelerini çıkartarak terliklerini giydirirdi. Daha sonra, sadrazam ve Yeniçeri ağası Padişah'ın koltuğuna girip onu hünkâr mahfelindeki seccadesine kadar götürürlerdi.

Padişah, Cuma namazını hünkâr mahfilinde, şehzadeleri ve güvendiği kişilerle birlikte kılar, namazdan sonra burada bazı kabullerde de bulunurdu. Çıkışında yoksullara sadaka dağıtılır, gelişteki tören yinelenerek Padişah cami dışında bekleyen atına biner ve geldiği yoldan törenle Saray'a dönerdi.

---

5. Padişahların yaptırdığı camiler

Ancak On yedinci yüzyılda, İstanbul'da çeşitli ayaklanmalar baş gösterince, Padişahların güvenliği açısından, Cuma Alayları basitce yapılır oldu. Padişahlar, yalnızca divan çavuşları ve peykler ile çıktılar.

c. Vâlide Alayı

Culûs eden Padişah, annesini Bayezid'deki Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na getirtirdi. Ağalara, kethüdalara, valide sultan kethüdası'na tezkire yazılarak gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra valide sultan tahtırevan ya da arabaya binerdi. Topkapı Sarayı'na kadar yol boyunca yeniçeriler dizilerek kendisine selam dururlardı. Valide Sultan'ın arkasında cariyeler ve sultanlar, önünde ise divan çavuşları,valide sultan kethüdası, baltacılar, darüssaade ağası yürürlerdi. Yeniçeri ağası Eski Saray'dan çıkışta alayı karşılar etek öperdi. Yol buyunca dizilip alkış tutarlara hediyeler verilir, paralar saçılırdı. Saray'a Bab-ı Hümayun'dan giren Alay'ı Has Fırın önünde Padişah karşılardı. Valide Sultan ve maiyeti Orta Kapı'dan girdikten sonra alay bitmiş olurdu.

d. Şehzâde Alayı

Şehzade seher vakti Padişah'la vedalaştıktan sonra önünde yeşil valilik sancağı, başında üzerinde sorguç takılı mücevveze kavuğu ile gönderildiği sancağa gitmek üzere Saray'ın Bâb-ı Hümâyun denilen birinci kapısından çıkar. Sadrazam, vezirler ve ricâl şehzadeyi teşyi için beklemektedirler. Divan-ı Hümayun çavuşları alkış tutarlar. Sadrazam ve devlet erkanı derecelerine göre şehzadenin önünde olarak yürüyüş başlar. Önce hocası kendisiyle özel olarak görüştükten sonra sadrazam, vezirler reayaya dair, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri de dinî ve dünyevî işler hakkında Eminönü iskelesine kadar ayrı ayrı nasihat ederler.

Şehzâde alayında, maiyyetine verilen yaniçeriler, sipahi, silahtar, sekban, solak ve peykler ile kendisinin Has Ahır hademeleri, matbah, kiler hizmetkarları olmak üzere kapı halkı ortalama iki bin kişi bulunmaktadır.

Şehzadeyi, Eminönü iskelesinde kaptan-ı derya karşılar. Şehzade baştarde denilen kaptan paşa kadırgasına binerken toplar atılır. Vezirler ve erkan ile şehzadenin maiyyeti kadırgalara bindirilerek Üsküdar'a geçilir. Burada yine alayla otağına kadar götürülür.[6]

6. Teşrifat-ı kadime'ye göre ertesi gün sadrazam, vezirler ve devlet erkânı hediyelerini takdim ederler ve bir gün daha kaldıktan sonra şehzadeye veda edilir ve o da sancağına hareket eyler. Pakalın c.3, s. 322

e. Baklava Alayı

Ramazan evasıtında (ortasında) Padişah'ın mukaddes emanetleri ziyaret etmesi münasebetiyle Hırka-i Şerif ziyareti dönüşü Kapıkulu ocaklarının her on neferine bir tepsi hesabıyla Matbah-ı Âmire'de hazırlanan baklava sinileri futalarına sarılmış olarak Orta Avlu'ya dizilirdi. Padişah "bir numaralı yeniçeri" olarak ocağa kayıtlı olduğundan olan sinilerin ilkini; silahdar ağa onun adına teslim alırdı. Ondan sonra her bölüğün usta, saka, mütevelli, odabaşı gibi amirleri'nin beraberlerinde getirdikleri ikişer nefer ocaklı futalarına sarılmış sinileri yüklenir; silsile-i merâtip[7] içinde Bâbü's-Selam'ı ve dış avluyu geçer, Bâb-ı Hümâyun'dan dışarı çıkarlar, Ayasofya'nın arkasından Divanyolu'ndan karşılıklı sıralanmış halkın alkışları arasında kışlalarına giderlerdi.

Baklava alayı On yedinci yüzyıl sonlarında ortaya çıkmıştır. Daha önceleri örneğin On altıncı yüzyılda Kanûnî Sultan Süleyman devrinde savaştan önce yahni ve yanında pilav ile zerde çıkarılırdı.

Fütûhat devri sonrasında askerin sefere çıkmaları azalınca, Baklava Alayı'nın bu âdetin yerini aldığı düşünülebilir.[8]

f. Kadir Alayı

Padişahlar Kadir gecesi Saray'dan çıkıp civardaki camilerden birine alay'la giderek namaz kılarlardı. Padişah iftar ettikten sonra Kadir gecesinde büyük bir alayla Ayasofya Cami-i Şerifi'ne gidilmesi kural biçimine gelmişti. Dolayısıyla Saray kapısından başlayarak Ayasofya Cami-i Şerifi'nin selâmlık kapısına kadar yollar meşâlelerle aydınlatılırdı. Bununla beraber yirmi kadar hizmetkâr meşâleleri, muşambaları kırmızı ve yeşil boyalı kırk tane büyük feneri de has ağalar da ellerinde taşıyarak camiye gidilir ve nöbetçi olan i "İmâm-ı Sultanî"ye uyularak Kadir namazı cemaatle kılınır ve sonra aynı usûlle Saray'a geri dönülürdü.[9]

---

7. Hiyerarşik düzen
8. Pakalın, c. I, s.149
9. Atâ Tarihi»nde şöyle tarif ediliyor: «Kadir gecesinde âlây-ı vâlâ ile Ayasofya Cami-i Şerifi'ne azimet buyurulması kaide'den olmakla eğer mevkib-i hümâyun sayfiyede ise Padişah o gece Yeni Saray'da iftar ettikten sonra nöbetçi Has Odalı'lardan başka Cuma Selâmlığı teşrifâtında bulunan menâsıb erbâbı maiyyet-i Hümâyun'da bulundukları ve ridâ-i şerif dairesi pişgâhından tâ Ayasofya Cami-i Şerifi'nin selâmlık kapısına kadar yollar meşâlelerle aydınlatılmakla beraber akkâmların taşıdıkları yirmi kadar meşâle has ağaların ellerinde tuttukları muşambaları kırmızı ve yeşil boyalı kırk tane büyük feneri takiben camiye gidilir ve nöbetçi olan imâm-ı sultanî'ye uyulmak suretiyle Kadir namazı cemaatle kılındıktan sonra aynı usûlle geri dönülürdü.»

g. Bayram Alayı

Padişah'la Saray'da bayramlaşmaya "Muayede Alayı" veya Resm-i Muayede (Muayede merâsimi) denilirdi. Bu merasim tamamlandıktan sonra, "Bayram Alayı" ile Sultanahmed Camii'ne gidilirdi. Bu alay ve cami içindeki teşrifat, cami dönüşü, Ayasofya'da namaz kılıp Padişah'tan önce Saray'a dönecekleri ve Saray'da yapılacak karşılama töreni teşrifat defterlerinde belirtilmiştir.

Padişah, Babüssaade önünde muayede merasiminden sonra Babüssâade ağası'nın refakatinde Harem'e giderek elbiselerini değiştirip çıkar ve büyük imrahorun çektiği murassa eyerli at'a binerdi. Ortakapı'dan yalnızca Padişah atlı olarak geçebileceğinden, çevresinde yer alan üzengi ağaları yaya yürürlerdi. Ortakapının dışında bekleyen sadrazam Padişahı selamladıktan sonra yedekte götürülen atlarının en önündekine binerek yerini alırdı. Sultanahmed ya da Ayasofya camisine gidilirdi. Hazinedarbaşı daha önce hünkar mahfiline giderek Padişahın namaz kılacağı yeri hazırlardı. Çavuşlar alkış tutarken sadrazam Padişahın seccadesine kadar onunla birlikte giderdi. Dönüşte sadrazam Ortakapı'ya kadar Padişahla birlikte olur, orada ayrılıp Kubbealtına gider Divan-ı Hümayun'da bayram yemeği verirdi.

h. Surre-i Hümâyûn Alayı

Mekke'ye her yıl "Surre Alayı"[10] gönderilmesi Yavuz Sultan Selim'in Hilâfet'i İstanbul'a getirmesinden sonra başladı. Surre-i Hümâyûn'u Surre emini olan Darüssaade ağası tarafından düzenlenmektedir. Belirlenen günde Surre Alayı'nı Üsküdar'a geçirecek olan çektirinin seher vakti Kireç Kapısı iskelesinde hazır bulundurulması bir Kaptan Paşaya Saray'dan bir emir yazılırdı.

Hareket günü Mekke şerifine gönderilen Nâme-i Hümâyûn ve Surre-i Hümâyûn defterleri incelenip sadrazam huzurunda mühürlendikten sonra, meşin keseler, Surre-i Hümâyûn defterleri ve Mekke emirine yazılan nâme-i hümâyûn Padişah'ın önünde kızlarağası tarafından Surre emini'ne teslim edilirdi.

Diğer taraftan Surre Alayı görevlilerine giydirilmesi âdet olan hil'atler cins ve adet olarak teşrifat defterinde belirtilmişti. Bu uğurlama töreni sırasında da Surre emini'ne sadrazam önünde hil'at giydirilirdi.

---

10. Aslında "surre", tıpkı gümüş paralar için "kese"nin birimi alınması gibi, altın paralar için kullanılan bir para ölçüsüdür.

Daha sonra Mahmel-i Şerif develeri sırayla Bâb-ı Hümâyûn'dan çıkar, yol boyunca toplanan halkın duaları arasında Kireç İskelesi'nde yeniden tekbîr ve dualar edilerek Üsküdar'a geçilir, oradan Selâmi Çeşme'de (Ayrılık Çeşmesi'nde) yine tekbîr ve dualarla Hicaz'a selâmetlenirdi.

i. Asker ve Esnaf Alayları

Sultan IV. Murad 1638 yılında Bağdad Seferi'ne çıkmadan önce bir "Asker ve Esnaf Alayı" düzenletmiştir. Veziriâzam Bayram Paşa'ya, İstanbul Mollası, Eyüb, Galata, Üsküdar Mollalarına hatt-ı şerifler gönderilerek İstanbul'da bulunan asker ve tüm esnâfı lonca sistemi üzerine ayrılmış ve nakibleri, pîrleri, şeyhleri, kethüdaları, ağaları, yiğitbaşıları, çavuşları ile atlı, yaya, başlarında olarak ve Teşrifat-ı Kadîme usûlünce sekiz kat mehterhanelerini çalarak Alay Köşkü önünden geçit resmi yaptırılmıştır.[11]

Evliya Çelebi 600 civarında esnaf gurubunun ve pîrlerinin isimlerini, yaptıkları iş gibi özelliklerini ve kayıtlı nefer sayısını tek tek vermiştir. Bu guruplar incelendiğinde o dönemin toplumsal yaşayışı ve kültürü hakkında pek çok bilgiler edilmektedir.

Toplumsal statü içinde yer alan bazı guruplar şöyle anlatılır:

■ *İlmiye Mensupları ve "Tâlibin"*

"Esnâf-ı vüzera, mîr-i mîran vesaîr âyan imamları: Bunlar 300 neferdir.

Esnâf-ı huteba: 400 aded'dirler.

Esnâf-ı kadı mâzulleri: 500 neferdir. Bunlar mevkilerinin yükselmesi için mazûl oldukları halde sefere giderler.

Esnâf-ı meşâyih-i izam: 300 adeddir. Bunlar "mücahid-i fîsebil'illâh" gaza ederler.

---

11. Evliya Çelebi şöyle anlatıyor: "Murad Hân etti: Ey Şeyhülislam Mustafa Yahya Efendi! İnşaallah Bağdad'ı fethe gitmek niyetindeyim. Bu gazada hasbeten lillâh Ordu-yi Hümâyunum'a İstanbul'un büyük küçük bilcümle esnafını çıkaracağım. Ne kadar asker ve ne kadar dükkân sahibi varsa hepsi kanun-i kadimleri üzre nakibleri, pîrleri, şeyhleri, kethüdaları, ağaları, yiğitbaşıları, çavuşları ile atlı, yaya, güruh güruh sekiz kat mehterhanelerini çalarak Alay Köşkü'mün dibinden geçecekler. Böyle düsturu hümayunum sâdir olmuştur.....Meyhaneci lâinleri ordumda olmasınlar. Bozahaneci esnafı cümle satıcılardan sonra geçsinler. Amma bozacılar imdad akçe verip Alay'da yamak olalar. Amma Alay esnasında bu tayfa sekiz kat Mehterhane çalmasınlar. Daire ve saz ve söz ile geçsinler. Ve ne kadar bozahane ve meyhane varsa ve ne kadar mey-fürûş'ları varsa malûm-i hümayunum olsun" diye Veziriâzam Bayram Paşa'ya, İstanbul Mollası, Eyüb, Galata, Üsküdar Mollalarına hattı şerifler gönderildi." Reşad Ekrem Koçunun kısaltma ve uyarlamasıyla. Koçu, Seyahatnâme, c. 1

Esnâf-ı vâiz-i zahîr: 40 neferdir. Bunlar da kadıasker alayında geçerler.

Esnâf-ı nâsıh ve müfessîrin: 400 neferdir. Bunlar da kadıasker ile hasbetenlillâh sefere giderler.

Esnâf-ı muhaddisîn: 60 neferdir. Bunlar da kadıasker ile sefere giderler.

Esnâf-ı müezzînan: 700 adeddir. Cümlesi sefere memur vüzera ve emîr ül- ümera'ların müezzinleri olup kadıasker ordusu ile alaya giderler.

Esnâf-ı sofîyun: 300 adeddir. Bunlar da kadıasker alemi dibinde tevhid edip Hak için cihada giderler.

Esnâf-ı mahkeme-i şerî'yye mukayyîdleri: 2000 adeddir.

Cami muarrifleri esnâfı: 3000 adeddir. Bu tayfa hoşâvaz ile dualar ederek kadıasker alayı içinde geçerler.

Neat okuyucuları esnâfı: 4000 adeddir.

Esnâf-ı hâfızan: 6000 adeddir. 3000 aded'de hâfize vardır. İşbu hâfız ve hâfizeler küheylan atlar üzerinde Feth-i şerif tilâvet ederek geçerler.

Esnâf-ı sâdat-ı kîram: 17,000 adeddir. Bu tayfanın alay-ı azîm'i Destâr-ı Evlâd-ı Resûl ile (Hz. Muhammed ahfadının sarıklarıyla) göründükde gûya bir nur-i ilâhi berk vurur. Cümle esbabı ihtişamile atlara binmiş çifter çifter geçerler.

Şerifler geçtikten sonra nakibüleşraf başında yeşil ammamesi, sağ tarafında ordu kadıaskeri, yeniçeri çuhadarı, ve muhzirleri vesair hademeleri ile bunun sağında müneccimbaşı, yeniçeri çuhadarı, muhzırbaşısı ile geçerek arkasından içoğlanları, onların arkalarından sekiz kat mehterhane davulları çalarak Alayköşkü dibinden geçerler.

Sıbyan mektebleri hocaları: Ebced [12] okuyan sıbyanın 'hesabı imkânsızdır. Allah adedlerini arttırsın! Hocaların adedi 1993, Mekteb 1993 adeddir. Bu muallimhanelerin binlerce cin askeri gibi sagir ve kebîr ebced okuyan çocukları hesapsız, kâğıddan külâhlar giyip ellerinde dümbelekler çalıp her bir mektebin çocukları bir türlü libas ile envai şakalar ederek kimi dualar edip "âmin" derler. Üstadları da dua ederek mevç mevç, fevç fevç, güruh güruh olup geçerler. Daha binlerce çocuklar dahi başlarında şeb külâhları üzre gûnagûn sorguçlarla kendilerini süsleyip ellerinde def ve kudüm ve Eyüb dümbeleklerile geçerler.

Esnâf-ı talîb-i ilm: 12.000 adeddir. Bunlar da yanmış ve kanmış insanlardır. Keçe külâhları üzme renk çiçekleri sokup başlarını müzeyyen kılarak ellerinde Kuddûrî ve Mülteka ve Keşşaf, Kadı tefsirleri ve bellerinde

12. Alfabe, son zamanlarda "abece" anlamında.

kılıçları ve sapanları ve kirişli yayları ve sehâm-ı kazaları ile bazı güzel şiirler ve beyitler okuyarak hepsi yaya ve kemerbaşıları atlı olarak ders ve müzâkere eder gibi geçerlerken Alayköşkü dibinde "Ve câhidû fî sebilillah..." nass-ı şerifini tefsir ettiklerinden Murad Han hazzedib üç kese altın dağıttı."[13]

■ *Hekimler, Cerrahlar, Sağlık Görevlileri,*

Esnâf-ı hekimbaşı: Bir adeddir. Hekimbaşı beş yüz akçe mevleviyetle hâkimdir. Muhzirleri, Hünkâr kapıcısı, yeniçeri çuhadarı, 100 aded iç oğlanları vardır. Tekirdağı şehri hekimbaşılarının arpalığıdır.

Hekimler esnafı: Dükkânları 700. Neferat 1000. Bunlar alay vakti tahtırevan üstünde dükkânlarına âlet ve şurup hokkalarını, gûnagûn hab şişelerini dizerler. Ve bazı hâstalıklı adamların nabızlarını tutup deva ederek geçerler.

Göz hekimleri esnafı: Dükkân 40, Neferat 80. Tahtırevanlar üzre gûnagûn güzel esvaplarla süslenip sürme kutuları ve nice çeşit miller ve nice göz hekimine ait döşemelerle dükkânlarını tezyin edip alil adamlara ilâç ederek geçerler.

Esnâf-ı cerrâhan: Dükkân 400, neferat 700. Bu tayfa pürsilâh olup tahtırevanlar üzre dükkânlarına diş çıkaracak kelbetân., mengene, küskü, destere, eğe ve daha birçok alâtı cerrâhiye'yi dizip bazı adamların kollarını, başlarını, ayaklarını timar eder şekilde geçerler.

Esnâf-ı bîmarhanecîyan: İstanbul'da bulunan beş aded Timarhane'de ne kadar divane varsa iki yüz aded bîmarhaneciler üç yüzü mütecâviz yeri gökü bilmez zırzop divâneleri altın ve gümüş yaldızlı demir zincirlerle çeküp geçerler. Hekimbaşı kalfaları ellerindeki şişeler içre mecnunlara deva olacak şuruplar verip gülsuları saçar. Ve herbir divâne ejder misal zincir kırarak ve kimi üryan, kimi giryan, kimi nâlân, kimi handan halt-ı kelâm ederek seyirciler üzre hücum edip halkı güruh güruh kaçırarak nâralarla ejderha gibi geçerler.

Hastahane hademeleri esnafı: Beş hastahanede 700 hademe vardır. Bu tayfa tahtırevanlar üzre nice hasta halleri timar edip yemek ve deva vererek tahtırevan üzre geçerler. Ve masarifatı saireleri cümleten evkaf tarafından tesviye olunup gaza yolunda hastalananlara ilâç ederler. Bir takım pâk ve pâkize kimselerdir.

Esnafı meşrubat-ı devâ: Dükkân 500, neferat 600. İşleri hindiba, köknar, nâne, zâter gibi devaların suyunu çıkarıp gûnagûn şişelere koyarak dükkân-

13. a.e.a.y.

larını tezyin ederler. Bu devalar gazilere gazada gayet lüzumlu olduğundan bu tayfa dahi marifetlerini arzile pürsilâh geçerler.

Şîfalı yağlar esnafı: Dükkân 8, neferat 14. Bu esnafın işleri bademden., servi kozalağından., cevizden, fındıktan ve daha gûnagûn eşyadan vücude sürülecek yağlar çıkarıp küçücük şişeler içre koyup tahtırevanlar üzre dükkânlarını süslerler. Halka yasemin yağı, sünbül, gül ve reyhan, kulemisk yağları dağıtarak geçerler.

Esnâf-ı macunciyan: Dükkân 300, neferat 500. Bu macuncu tayfası tahtırevanlar üzme dükkânlarının macun hokkalarını dizip kalfaları tunç havanlar içinde Hindistan cevizi kabuğu, darcın, darifülfül, kakule, havlican, ödülkahir, zencefil gibi devaları döğüp hazırlarlar

Dükkânsız sürmeciler esnafı: Neferat 100. Bunlar kutular içinde koruk sürmesi, çiçek sürmesi, Peygamber sürmesi gezdirip kâr ederek alaya giderler.

Gülsuyu esnafı: Dükkân 41, Neferat 70. Bunlardan bazıları kocaman. bir ester üzerinde küp kadar bakır kazanlar içre gülsuyu satar Edirneli hatunlardır. Alayda geçerlerken iki tarafta olan seyircilere gülsuyu dökerler.

■ *Canbaz Pehlivanlar Esnafı*

Canbaz pehlivanlar 13 neferdir ki her biri ipleri kemend atarak eflâke doğru çıktıklarında felek-i âlâda Hazret-i İsa ile mükâlemeye çıkıyorlar zannedilir! Üsküdarlı Mehmed Çelebî, Mağribli Hacı Nâsır, İskenderiyeli Hacı Ali, Harputlu Şaşı Hüsam, Bursalı Kubadi, Arabkirli Kara Şücâ, Kanberoğlu, Kız Pehlivan, bunlar Padişah huzurunda terazili, terazisiz, kubadî pabuç ile kimisi ellerinde birer desti, arkalarında birer eşek ile, kimisi ellerinde yalın kılıç ile arzı marifet eder. Galata Kulesi'nin tâ tepesindeki topa ayak basmış pehlivanlardır. Sur-i Hümayun'da At meydanında resenbazlık eden Üsküdarlı Mehmed Çelebi Hatt-ı şerif ile pehlivanların serçeşmesidir.

Pehlivanların envaı: Ateşbazlar, hayalciler, kuklacılar, zorbazlar, gûzebazlar, çanakbazlar, sinibazlar, kâsebazlar, perendebazlar, şişebazlar, kadehbazlar, hokkabazlar, beyzabazlar, kâğıtbazlar, kumarbazlar, aynabazlar, şimşirbazlar, köpekbazlar, yılanbazlar ve ilâh... Bu esnaf öyle geçerler ki dil ve kalem ile anlatılamaz. Cümlesi 40 esnaftır. Kârhaneleri Katır hanıdır. Cümlesi silâhsız adamlardır.

■ *İnşaatçılar*

Dülgerler ve mîmarlar esnafı: Kârhaneleri Vefa yanında doğramacıbaşı kârhanesidir. Büyük ağalık olduğundan cümle ihtiyarlarile ustaları evinde otururlar.Dülgerler 4000 ve mimarlar da 4000 kişidir.[14]

■ *Mehterhane ve Sazendeler*

Mehterler: 1 kârhane ve 300 kişidir. Kârhaneleri Demirkapu yanındadır. Ortasında dört köşe büyük bir kulesi vardır. Her gece yatsudan sonra üç fasıl çalıp dua ederler. Seher vakitlerinde sabaha üç saat kadar kaldığında, erbab-ı Divan'a ve cümleyi namaza uyandırmak için yine üç kere faslı lâtif ederler ki uyananlara hayat verir. Ulûfeleri ağırdır. Biri bir âli mansıba nail olsa bu mehterler tebrik için hanesine varıp üç nöbet fasıl ederler. Eğer ev sahibi hazır değilse ev halkına bir fasıl çalıp giderler. Eyüb'de, Kasımpaşa'da, Galata'da, Rumeli Yenihisarı'nda, Kavak Yenihisarı'nda, Beykoz'da, Anadoluhisarı'nda, Üsküdar'da, Kızkulesi'nde dahi yine yatsı ve seher vakitlerinde mehterhaneler çalınması Fatih'in kanunudur

Köscü mehterler esnafı: 1 kârhanedir. Odunkapusu'nun iç yüzünde Bıçkıcılar'dadır. İçinde yüz elli çift deve kösleri İkinci Osman'ın Hotin Seferine götürdüğü fil kösleri vardır. Her biri bir hamam kubbesi kadar gelir. Bayram gecelerinde, bayram günlerinde, Padişah düğünlerinde, on sekiz devletin elçileri birleştiklerinde bu kösler çalınır.

Gâvur zurnacıları esnafı: 7 dükkân, 40 kişidir.

Daireciler esnafı: 10 dükkân ve 55 kişidir.

Erganuncular esnafı: 300 adettir.

Neyzenler esnafı: 4 dükkân, 14 kişidir. Mevlevihanelerde çalınır. Adamın ruhuna sefa verir.

Kâr-ı musîkar esnafı: 6 dükkân 15 kişidir. Kadîm bir sazdır.

Cönkcüler esnafı: 2 dükkân, 10 kişidir. Kırk telli, fil hortumu gibi bir sazdır ki sedası adama hayat verir.

Tanburcular, santurcular, utcular, kanuncular, şeştarcılar, kopuzcular. çökürcüler, kara zurnacılar, tanburacılar, kemençeciler, kaba zurnacılar, cura zurnacılar, asafî zurnacılar, nefirciler, düdükcüler, borucular ve ilâh... kimi arabalar üzerinde kimi yaya zikrolunan sazları yaparak geçerler. Hünkâr mehterbaşısı, bu usta sazcıların arkasından sekiz kat mehterhane çalınarak ve

14. Evliya Çelebi'ye göre "Keresteciler esnafı 999 dükkân, 1005 adamdır. Bıçkıcılar esnafı: 30 dükkân, 1000 adamdır. Sıvacılar esnafı: 1000 adamdır. Camcılar esnafı: 71 dükkân, 400 adamdır. Alçıcılar esnafı: 25 dükkân, 505 kişidir."

cümle ustalar yaptıkları sazları çalarak o kadar büyük bir hayhuy ile geçerler ki görenler deccal zuhur etmiş zannederler. Buna yamak olan 77 esnaftır.

İlginç Bir Olay:

■ *Mehterbaşı-Mimarbaşı Çekişmesi*

"Mehterbaşı taifesi ile mimarbaşı taifesi arasında Padişahın huzurunda azîm bir mücadele ve mübahase oldu. Mimarbaşı «Zurnacılar bir alay deccal kavmidir. Biz Padişahıma saraylar bina ederiz. Salâtin camileri, türbeleri bina ederiz. Biz önce alay etmeliyiz» dedi. Mehterbaşı: «Bizim hizmetimiz Padişahımıza her ân lâzımdır. Bir yere gitse mehabet, şevket, şöhret için dosta düşmana karşı tabıl, kudüm, nefîr döğdürerek gideriz. Cenk yerinde gazileri teşvik ederiz, askeri cenge kaldırmağa sebep oluruz. Saz ve söz adamın ruhuna sefa verir. Mimarbaşının esnafı Rum ve Ermeni ve Çingenelerdir, löküncü, su yolculardır. Hele lâğımcı ve necisli adamlar da vardır. Irz-ı Padişahî yok mudur ki bir alay haşarat alayımıza takaddüm ideler» dedi. Mehterlerin alayı evvel gitmek ferman olundu."

■ *Ziraatçiler*

Osmanlı Devleti zirâî ekonomi esas olduğundan Ziraatçiler'e de Alay'a iştirak ettirilmişlerdir:

"Esnâf-ı çiftçiyan: Dükkânları yoktur. Amma dört kadılık yerde 26.000 tarla yazılıp 57,000 çiftçi sayılmıştır. Ağaları bostancıbaşı tarafından terekecibaşıdır. Bu çiftçi tayfası yani ekinciler ayaklarında çarıklar, omuzlarında aba, kaba, dolma, gûnagûn yünlü hırkalar, başlarında taçlar üzre envaı teller ile süsleyip nice bin sığırları ve camusları boynuzlarını altın varak ile cilâlayıp her öküzün beline kemer kuşak ve kara renkli atlas çullar ve nice bin kınalı sığır camuslara boyunduruk geçirip çifte çifte sapana, pulluğa koşup ellerinde nodul, üğendire, diğren misillû âletler ile camusları sapana sürer gibi sürüp «Ekmek benden bereket senden ver Allah'ım ver!» diye feryad ederek boğazlarında torba torba atmaca (yani buğday tohumunu) halk üzre serperek «Benim elim değil Âdem Baba elidir! Yarabbi berekât-ı Halil ver!» diye güruh güruh geçerler.

Esnâf-ı bağiban: Dört kadılık yerde bağ bahçe ve bostanların mecmu'u 43.950' ye baliğ olur ki herbiri gûya Cennet bahçesidir. Her bağda birer adamdan 43950 adam eder amma bazı bağda beşer onar adam vardır. Bu suretle aded-i neferat'ı pek çoğa varır. Bunlardan kırk bin kişi terekeci marifeti ile ayrılıp pürsilâh ellerinde gûnagûn kazmalar, çapalar, yabalar, beller ve

bağlarında teller, çapa taraklar, destereler, keserler türlü, türlü bahçivan âletleri ve nice bin kınalı bostan dolaplarına mahsus sığırları tezyin edip "0ha! Diha babam! Allah Allah rahmet ver! Yâ Mevlâ bereket ver! Yâ Mevlâ kuvvet ver!» diye feryad ve figanlar edip her bahçivanın ellerinde ve bağlarında acayip taçları üzerinde çeşid çeşid çiçekler bulunup iki tarafta olan seyircilere çiçek vererek geçerler.

■ *İnzibat Görevlileri*

Bu arada Evliya Çelebi seyrine bizzat katılmış olduğu "Asker ve Esnaf Alayı"ndan görünümleri bazı kişisel açıklamalar ve yorumlarla betimleyip aktarmaktadır. Örneğin "subaşı"ların, "ases"lerin insafsızlığını beğenmez, onları "merhametsiz, hatta "birbirinden beter mel'un" tâbirleri kullanır. Hele devletin resmî cellâdını ve yaptığı hizmeti çok objektif ve dehşetli bir üslupla aktarır:

Esnâf-ı şehir sübaşısı: Neferatı 200 olup elleri sopalı merhametsiz adamlardır.

Esnâf-ı ases-i sanî-i bî-aman: Pîrleri Ömer Ayyâr'dır. Bunlar 202 neferdir. Tutma, kapma, vurma, boğma, asma, basma, yakalayıp bağlama adamlarıdır. Birbirinden eş'ed mel'un kavimlerdir.

Esnâf-ı cellâdan-ı bî-aman: Pîrleri Eyyub Basrî'dir. Bu kavmin üstadı kâmili Kara Ali'dir ki bazularını sıvayıp kılıcını beline bağlayıp sair işkence, karabend, nakişbend, kemerbend, zinarbend edecek ucu aşıklı yağlı kemendleri kemerine asıp, işkence âletlerinden kelbetân, burgu, çivi, bohur fitili, simin sünger, tilseman, deri yüzecek tentraş, pulad tas, türlü türlü zehirli âletleri el ve ayak kırmağa mahsus baltaları iki yanına takıştırıp sair yamakları dahi yedişer pâre âletler ile kemerlerine ziynet verip ve yalın kılıç ile cünbüş ederek geçerler. Amma neuzibillâh hiçbirinin çehresinde nur kalmamış adamlardır."

■ *Mücrimler*

Evliyâ Çelebi'nin sıralamasında yan kesiciler, hırsızlar diğer bazı suç gruplarının da "esnâf" kapsamı içine alındığını görüyoruz. Döneminin kültüründen kaynaklanan bu olgu günümüzde pek kolay anlaşılamaz:

"Esnâf-ı yankesici: Nefer 300. Pîrimiz Amr'u Ayyar'dır derler amma haşa sümme hâşâ!

Kara hırsız esnâfı: Nefer 200. Bunlar pîr'imiz Amr Ayyaroğlu Asuş'dur derler amma hâşâ ve kellâ!

Esnâf-ı kidiyan müflisân: Nefer 500. Bu gibiler hesapsızdır amma herkes evli evinde olduğundan malûm değildir. Bu yazdıklarımız yankesiciler, hırsızlar, uğursuzlar, nursuzlar cümle defterle Asesbaşı ve Sübaşıya vergi verenlerdir ki İstanbul'un kalabalık çarşı ve pazarlarında, kalabalık toplantılar da taşradan gelmiş yabancıların gözlerindeki sürmeye kadar çalarlar."

■ *Meyhaneciler*

Evliyâ Çelebi, kendisinin haram olan içkilerden içmediğini söyledikten sonra Alay'ın en sonunda geçmeğe mecbur olan alkollü içki satan esnâfı da şöyle takdim eder:

"Mel'un ve menhûs esnâf, yâni meyhaneciler: Dört kadılık yerde 1060 kadardır. Cümlesi kefere ve fecere olmak üzere 6000 kişidir. Şarabın katresi haramdır. Lâkin devletin gelirlerinden olduğundan şarabı menetmemişlerdir. Senevî hasılat alırlar. Başkaca bir emânettir. Otuz eminin biri de budur. Galata'da Domuzkapısı'nda oturur. Üç yüz kadar tevabi'i olan büyük emânettir. İstanbul'un dört çevresinde meyhane çoktur. Amma pek fazla olarak Samatya kapısı'nda, Kumkapı'da, Yeni Balıkpazarı'nda, Unkapanı'nda, Cibalikapısı'nda, Ayakapısı'nda, Fenerkapısı'nda, Balatkapısı'nda, karşıda Hasköy'de bulunur. Hele Galata demek meyhane demektir. Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavudköy, Yeniköy, Tarabya, Büyükdere ve Anadolu tarafında Kuzguncuk, Çengelköy, Üsküdar, Kadıköyü nam mahallerde tabaka tabaka meyhaneler vardır. Meyhaneciler mezmûm bir halk, mel'un bir kavimlerdir ki Galata meyhaneleri içre bu kadar hanende, sazende, mıtrablar, kaşerlenmiş adamlar toplanıp gece gündüz sefa ile sürûr ederler. Amma bunlar ordu alayında mallarını çıkarmayıp cümlesi tebdil-i kıyafet pür silâh geçerler. Meyhaneci civanlarının üftadeleri şarab-ı tâbın esiri derd-i serleri mahmûr bir çok bî-asl ü esas efsâneler, murabbalar ırlayarak geçerler. Her bâdehanenin birer çeşit isimleri vardır ki erbâbı bilir.

Esnâf-ı hizan dilberan: 500 neferdir. Bunlar bir alay hâneberduş eclâftır.

Rakıcılar esnâfı: 100 dükkân, 300 kişidir. Her bir nebattan gülsuyu gibi rakı çıkar. Sarhoşluk verir, derecesi haramdır. Yoksa şarap gibi katresi haram değildir

Esnâf-ı meyhaneciyan-ı piyâde: Dükkânları yokdur, nefer 800,

Esnâf-ı meyhâne-i koltuk : Dükkân 300, nefer 800,

■ *Muhabbet tellâlları*

Padişah'ın önünde 600'e yakın sayıda grupla geçit yapan İstanbul esnafının içinde yer alan "muhabbet tellâlları" diyebileceğimiz kişileri Evliyâ bize şöyle tanıtıyor:

Esnâf-ı deyyusan: Nefer 212, haşa pîrleri ola!,

Esnâf-ı bazeveng-i eblehan-ı sazengân: Nefer 300, haşa mine's-sami'in pîrleri ola;"

■ *Dilenciler*

Evliyâ Çelebi'nin "Dilenci"leri anlatışı fevkalade nefistir:

"Dilenci şeyhler esnafı 7000 adeddir. Bir alay cerrar, kerrar garîblerdir. Her birinin birer yünden hırkaları ellerinde gûna'gûn alemleri, başlarında lif sırmadan destarları olduğu halde «Yâ Fettah» ismi şerifi ile cümle körleri birbirlerinin omuzuna yapışıp kimi topal, kimi meflûç, kimi sar'alı, kimi elsiz, kimi ayaksız, kimi çıplak, kimi kavrulmuş, kimi eşeğe binmiş, nice bin bayrakların arasında cerrar şeyhini ortaya alıp, şeyh dahi dua edip yedi bin fıkara bir ağızdan "Allah Allah ile âmin!" dediklerinde sadalar gökyüzüne ulaşır. Bu tertib üzre dilencilerin şeyhi Alayköşkü dibinden geçerken durup Padişaha hayır dualar eder. İhsanına mazhar oldukda durmayıp giderler."

Evliya Çelebi bu uzun "Ordu Alayı"nın nasıl son bulduğunu da şöyle aktarıyor:

"Her esnafın Yenibahçe'de Hüsrev Paşa Türbesinde İstanbul Kadısı Efendinin hanesi önüne varmaları kanundur. Zira cümle esnafın narh ve terazilerine nezâret eden İstanbul Mollasıdır. Esnaflar onun hükmündedir. Esnaflar, alayda arzettikleri eşyanın bir kısmını mollaya hediye verip geri kalanını fukaraya ulaştırırlar. Sonra alaylarla şeyhlerini; nakil ve kethüdalarını, duacı, çavuş ağalarını hanelerine koyup herkes dua ederek yerli yerine çekilirler. Bu alay için İstanbul'da üç gün üç gece alışveriş olmayıp bir alay tertibi gulgulesi oldu ki dillerle tabir ve kalemle tahriri mümkün değildir. Amma bu abd-i hakîr Evliyâ-yi pür taksîr âcizâne imkân yettiği kadar şu yolda yazmağa muvaffak oldum. Bu alay hiç bir devirde ne olmuş, ne de olacaktır."

2. DİNÎ TÖRENLER

a. Mevlid-i Şerif Okunması

Rebiü'levvel ayının 12. günü Sultanahmed Camii'nde okunacak mevlide[15] vezirler sadrazam tarafından "kethüdâ bey", ilmiyye ricâli şeyhülislam tarafından reisülküttab vasıtasıyla çağrılırdı. Yeniçeri ve Ocak ağalarına, rikâb-ı hümâyûn ağalarına, başkapıcıbaşı ağa'ya, mîr-i âlem ağa'ya, defterdar'a, nişancı'ya, defter emini'ne, şıkkeyn efendilerine çavuş başı ağa gönderilirdi. İstanbul Kadısı çağrılacak müderrislerin davetiyelerini yazar, davetiyelerde saat belirtilirdi. Divanî merâsim kıyafeti giyilir, atlarına "Divan bisatlı" ya da "Divan rahtı" denilen gümüşlü, kıymetli eğer takımları koyarlardı. Herkes belirlenen saatte mevlide gelirdi.

Anadolu ve Rumeli kazaskerleri ile ilmiyye'nin diğer ricâli derecelerine göre mihrâbın sağ tarafından minberin sonuna, oradan da sofa kenarıyla Mahfel-i Hümâyûn'a doğru otururlardı. Onların alt yanına Yeniçeri ağası, Ocak ağaları, rikâb-ı hümâyûn ağaları, kapıcıbaşı ağalar, mîr-i âlem ağa, defterdar, nışancı, defter emini, şıkkeyn efendileri, cebecibaşı ve topçubaşı otururlardı. Bunlardan itibaren yeniçeri neferlerine kadar herkesin yeri teşrifat defterine göre belli idi. Şeyhülislam ve sadrazama mihrabın önüne seccadeler konulmuştu. Sadrazam gelince orada bulunanlar ayağa kalkardı.

Bu sırada teşrifâtî efendi buhurdanlar getirir, birini sadrazam, diğerini şeyhülislam ve üçüncüsünü de vezirlerin önüne koyardı. Padişahın gelmesine yakın buhurdanlar kaldırılır, müezzinler "Feth-i şerif" sûresini okumaya başlarlar, sûre bittiğinde mahfel-i hümâyûn'un küçük pencere kafesi açılır, Padişahın geldiği anlaşılırdı. Orada bulunanlar ayağa kalkarlardı.

Merâsim Fetih Suresi'nin okunmasıyla başlar, devamında Ayasofya ve Sultan Ahmed camilerinin kürsü şeyhleri kısa birer vaaz verirlerdi. Vaazlardan sonra cemaate de şerbet dağıtılırdı. Sonra üç mevlidhan tarafından halk arasında Mevlid olarak tanınmış Süleyman Çelebi'nin Vesiletü'n-Necat isimli eseri okunurdu. Sıra Hz. Muhammed'in doğumunu anlatan bölüme gelindiğinde ayağa kalkılırdı.

Darüssaade ağası va'zını bitiren şeyhlere ve mevlidhanlara samur kürk veya ferâce giydirirdi. Ancak bu sırada Mekke Şerifi'nin mektubu sadrazam'a verilir, o da Darüssaade ağası ve reisülküttab'a teslim ederek Padişah önünde okuturdu. Yine Medine'den gönderilen hurmadan bir miktarını gümüş tabak içinde sadrazama gönderir, oradan da ricale dağıtılırdı. Mevlid

15. Mevlid kandili ilk kez 1590'da resmî törenle kutlandı.

duası tamamlandıktan sonra sadrazam, şeyhülislam, vezirler, kazaskerler, defterdar, reisülküttab, çavuşbaşı, nişancı, defter emini, defterdarlar, topçubaşı ve arabacıbaşı ağalar toplu olarak at üstünde Padişahı selâmlamak için beklerlerdi. Yeniçeri ağası Padişahı gelişinde ve dönüşünde atına bindirirdi. Padişah at üstünde selâm vererek geçer, yol boyunca alkışlanırdı. Sadrazam, şeyhülislam ve diğerleri alkış tutarlardı. Buna benzer bir tören de sadrazam için yapılır, sonra herkes evlerine dönerdi.

b. Hırkâ-i Şerif Ziyareti

Her yıl Ramazan'ın 15'inde Hırkâ-i Şerif ziyaret edilirdi. Bir gün öncesinden vezirlere, şeyhülislam'ın gönderdiği defter gereğince İstanbul kadısı'na, ulemâya, nakibüleşrafa, selâtin meşâyihine mektûbî kaleminden, Yeniçeri ağası, defterdar, cebeci, topçu ve arabacı ağalara çavuşbaşı ağa tarafından tezkireler yazılır ve Divan-ı Hümâyûn çavuşlarıyla gönderilirdi. Ziyaret günü bu devlet adamları öğle namazı kılındıktan sonra oturup sadrazam'ın gelmesini beklerdi. Sadrazam, maiyeti ve şeyhülislam Ayasofya Camii'nde öğle namazını kıldıktan sonra Topkapı Sarayı'na gelirler, Orta Kapı'nın dışında rikâb ağaları tarafından karşılanırlardı. Sadrazam ve şeyhülislam burada Bostancıbaşı, kapıcılar kethüdası ve mirahurlar ve sonra diğer ağalar tarafından koltuklanırlar ve Babüssaade önüne gelinirdi. Burada onları silâhdar ağa karşılar ve Hırka-i Şerif odasına gelinirdi. Birinci ve ikinci imam efendiler Hırka-i Şerif'in konduğu sandığın önünde oturur ve Kur'an okurlardı. Şeyhülislam hasta ise, Padişahın izni ile oturabileceği yer teşrifat defterlerinde yazılıdır. Kur'an okunduktan sonra Padişah sandığı açar ve Hırka-i şerif'e yüz sürülmesine izin verir. İlk kez sadrazam yüzünü sürer, sonra şeyhülislam, vezirler, kazaskerler, ulemâ, Yeniçeri ağası, kaptan paşa, defterdar, reisülküttab, çavuşbaşı, tezkireciler ve diğer devlet erkânı rütbelerine göre birbirlerini izleyerek yüz sürdükten sonra dönüp yerlerinde dururlar. Sonra şeyhlerin her biri sandığın önüne gelir, önce dua eder, yüz sürer, yerlerine döner. En sonda vâlide sultan'ın kethüdası ve rikâb ağaları da yüz sürerler. Hırka-i şerif'e yüz sürüldükçe sadrazam ve silahdar tülbent ile silip, tülbendi yüz sürene verirler. Padişah dönüş için izin verir. Enderun'a girildiği sıra ve usûl içinde Padişahın huzurundan ve Saray'dan ayrılınırdı. Yalnız Ortakapı'da sadrazam şeyhülislam'ın için bir tören düzenler ve sonra konağına dönerdi.

c. Hacıların Dönüş Haberi

Hacıların Mekke'den sağ ve sâlim dönmekte olduklarını bildiren Mekke şerifi'nin ve Şam vâlisi' ile mîrü'l-Hac paşa'nın mektuplarını ve Şam kadısı'nın hüccetlerini sadrazam'a müjdecibaşı ağalar ulaştırırlardı. Haberi getirenlere kendileri hakkında teşrifat defterinde cinsleri kayıtlı hil'atler giydirilirdi. Haber ve belgeler daha sonra sadrazam tarafından Padişah'a arz edilirdi.

Mîrü'l-Hac paşa'nın çuhadan "kılavuz bohçası"yla geldiği zaman sadrazam önünde hil'at giyer ve telhisci ağayla Saray'a gönderilirdi. Mekke şerifinin hediye bohçası ile gelen adamı Bâbıali'ye teşrifat odasına alınır, reisülküttab efendiye tahriratını arz ve bohçayı teslim eder, sonra sadrazam'a çıkarılırdı.

Sadrazam'ın yanında iken şerbet, kahve ve buhur töreni yapıldıktan sonra kendisine ve maiyetine hil'at giydirilir ve telhisci ağayla birlikte Saray'a gönderilirdi.

3. GELENEKSEL TÖRENLER

Bu tür törenler geleneksel kültürün korunması, toplum düzeninin sağlanması açısından yapılmaları gerekli ya da yararlı olan ritüellerdir. Çoğunlukla dinî motiflerle güçlendirilmişlerdir.

a. Çeyiz Alayı

Cehiz yazılınca ve nikah kıyılınca sıra çeyiz eşyasının kız evinden oğlan evine nakline gelir. Çeyizi kız evinden, erkek evine evliliğin çevreye duyurulmasını sağlayan gösterişli, şenlikli bir çeyiz alayı ile götürülür. Alayda gelin de bulunuyorsa, "gelin alayı" veya "düğün alayı" tabir edilir. Çeyiz oğlan evine develerle taşınır. Cehizin miktarına bağlı olarak havutları mavi boncuklarla süslenmiş, büyük havan çanları takılmış gösterişli develer seçilir. Gelin alayının çok uzaklardan sesleri işitilince develerin üstünde herkese teşhir edilen cehizleri seyretmek için sokaklara çıkan mahalle halkının dedikodusu, konuşmaları günlerce, haftalarca sürer.

Kız evinde cehiz develerinin boyunlarına toplarla kumaşlar asılır. Ve deveciye de ayrıca sırma işlemeli mendil veyahut oymalı yazma verilir. [16]

16. Kademoğlu s. 161

b. Nikâh

Nikâh günü tarafların ana, babaları, yakın akrabaları ve davetliler genellikle evlenecek kızın evinde toplanırlardı. Kadınlar ve erkekler ayrı ayrı mekânlarda bulunurlardı. Evlenecek kız kapı veya perde gibi bir sütre arkasında imamın ve şahitlerin sesini duyacak şekilde oturtulurdu. İmam, evlenecek çifte evlenme konusundaki dinî vecibeleri, fıkıh hükümlerini anlattıktan sonra her ikisine de evlenmeye râzı olup olmadıklarını, boşanma durumunda tarafların birbirlerine neler borçlanmayı kabul ettiklerini sorar ve kabul etmişlerse, "Ben de akd-i nikâh eyledim" diyerek durumu bir kağıda yazıp, şahitlere imza ettirerek nikâhı kıyar. Kur'an okuyup, mutluluk ve süreklilik dilerdi. Nikâhı kıyan imama havlu, şeker, sabun, seccâde hediye edilirdi. Sonra bütün davetlilere şerbet dağıtılır, imam efendi nikâh duası yapardı. imamın evden ayrılmasından sonra sazlı, çalgılı düğün yapıldığı da olurdu.

c. "Âmin" Alayı

Okula başlama törenine İstanbul'da halk "âmin alayı" adını verirdi. Çocuk törene, aşağı yukarı sünnet düğününde olduğu gibi, süslü elbiseler giydirilmiş, boynuna işlemeli hamayil ve cüz kesesi asılmış, varlıklı ailelerin çocukları başlarına elmaslı, incili fes giydirilmiş olarak katılırdı.

Üç aylar, kandil gibi kutsal bir zaman ve pazar ya da perşembe günlerinden birinde talebeler mektebte toplanır. Elinde bir rahle, çocuğun oturacağı minderi başının üzerinde tutan "kalfa"en önde olmak üzere alayla çocuğun evine gidilir. Alay, belirli yerlerinde çocukların hep bir ağızdan bağırarak «âmin» dediği ilâhilerle okuyarak mahalleyi dolaşır. Evin kapısının önünde hoca dua okur. Bazı geleneklere göre çocuğu tören süresince hiç yere bastırmamak gerekir. Nitekim döneminde yapılmış gravürlerde de mektebe başlayacak çocuğunun alaya arabada, veya ata binmiş olarak katıldığı görülmektedir. Bu maksatla kadınlar onu kucaktan kucağa vererek arabaya bindirirler. Bazan alaya kadınlar da katılır ve sevap kazanmak için çocuğu sırtlarında taşırlar. Yolda rastlanan ilk insanın bilgili, okumuş bir kimse olması çocuğun da iyi okuyacağı anlamında yorumlanır. Mekteb'e varılınca çocuk hocasının elini öper ve önünde diz çöküp oturur. Hoca ona önce «Rabbi yessir» duasını öğretir; sonra elifbadan ilk dersi verir. Hocaya hediyeler sunulur. Sonra hep birlikte yemek yenir.

İstanbul'da, kolay ve güzel okumayı sağlamak için çocuğun Üsküdar'daki Aziz Mahmud Hüdâ'î türbesine götürülerek ve ona arzuhal verilmesi,

birlikte götürülen üzüm ve kalemin türbede okutturulması âdetti. Okunmuş üzümü yiyen çocuğun zihni açılacağına inanılırdı.

Kuran'ı başından sonuna okumayı öğrenmiş olan öğrenci için camide «hatim duası» denilen tören düzenlenirdi.

d. "Şed" (Peştamal) Kuşanma

Esnaf ve sanatkâr loncalarının düzenini sağlayan yarı mistik, yarı meslekî törenlerden biri de "Peştamal kuşatma" ya da bir diğer adıyla "şed kuşatma merasimi"dir. Fütüvvetnâme'lerde diğer merasimler ve geleneklerle birlikte bu törenin de ayrıntıları anlatılmıştır.

Çırak çıkarma töreninde, lonca ulu ları bellerine birer peştemal kuşanmış olarak hazır bulunurlar. Önce loncanın dua nakibi çırağın sağ elini kendi sol eline alıp, hazır olan ustaların huzurundan geçirerek seccade'de oturan Pîr-i Aziz'in önüne getirir.

Çırağın sağ tarafında nakib, sol tarafında çavuş veyâ bevvab olduğu halde bütün becerileri anlatılır. Uygun görülürse hazır olanlar hep birlikte : Allah mübârek eyliye. Revâdır!" derler. Fâtiha okunur, Peygamberin dört Yârini, Kerbelâ Şehidlerini, yüz yetmiş sanatın pîrlerini teker teker zikrederler. Sonra çırağı ustasına teslim ederler.

Ustası da mânevi evlâdı saydığı çırağını yine meydana getirip belindeki peştemalı onun beline ve elindeki âsayı da eline verip, sağ el sağ ele, iki baş parmaklar dışarda kalmak üzere bîat ve yemin ederler. Sonra Pîr çırağına hazır olanların önünde şu nasihati verir: «Ey oğul, evvelâ harama bakma.. Yalan söyleme. Haram yeme. Haram içme. Haram giyme. Ekmek ve tuza ihanet etme. Sende hakları olan ihtiyarlara hakaretle nazar etme, ulu ların önünde gitme, sabırlı ol tahammüllü ol, komadığın yere el uzatma, emanete hiyanet etme, kanaatli ol.» Bu tesirli sözler çırağın kulağına küpe olması için kulağını çekerek ensesine bir sille vurur. «Ey oğul gâfil olma, gözünü aç, gün akşamlıdır!» sözleriyle konuşmasını bitirip «Fatiha!...» der.

Ustasının çırağın beline bağladığı peştemaldan ayrı, ipek, kutnu veya sof bir peştemalı daha vardır. Usta oğulluğunun sağ koltuğu altına yahut hamail bağı tarzında sarar. Bu tarzların sembolik mânaları vardır. Hazır bulunanlar bir ağızdan: «Yürü Allah destek ola! Postun mübarek olup kâr ve kazancın helal-ı zülâl ola!» diye hayır dua ederler. Çırak da besmele-i şerife ile esnaf pîrleri ile şeyh, nakib duacı ve diğer kethüdâların ellerini öpüp, geri, ge-

ri kapıdan çıkar. Sonra vedâ Fâtihası okunur. Çırak mutbağa giderek hazırladığı lokmayı getirir.[17]

e. Hacı Uğurlaması

Uğurlamaya gelenlerle birlikte yemek yenildikten sonra erkekler topluca camiye giderler. Dualar edilir. Çıkışta, uğurlama yerinde toplanılır. Hacı adayı yaşlılardan başlayarak tüm gelenlerle vedalaşır, helâlleşir ve mezarlığa gidilir, Kur'an okunur.

Sonra dualar ve ilâhilerle Hac kervanına katılmak, ya da gemiye binmek üzere at veya araba gibi bir vasıtayla çıkarılır. Mümkün olursa bir süre kendisine refakat edilir.

f. Hacıların Karşılanması (Tehniyesi)

Gelenek hâline getirilmiş sosyal kökenli bir törendir. Tören hazırlıklarına hacı dönmeden başlanır. Ev ya da hacının odası yeşile boyanır; her tarafa yeşil sergiler, örtüler serilir. Hacı gelince eli ve genellikle avucunun içi öpülür. "Haccın mebrur olsun" diyerek kutlanır. Gelenlere Kâbe'den getirilen zemzem suyu, hurma, hacı yüzüğü gibi hediyeler dağıtılır, hacı yağı olarak isimlendirilen "gül yağı" sürülür. Zemzem, sünneti şerife uygun olarak üç yudumda içilir. Kuran ve mevlid okunur, yemek yenir.

4. ŞENLİKLER

Önemli bir olayı kutlamak maksadıyla yapılan "şenlik" türü gösteriler aslında halkı eğlendirmek için düzenlenirlerdi. "Şehzâdelerin ve sultanların doğumu, düğünleri (sûr-i hümâyûn), şehzadenin sünneti, önemli bir barış antlaşması" ya da "Sultanın sefere çıkışı, önemli bir elçinin gelişi" gibi resmî anlamlı şenlikler Saray tarafından; "bayram eğlenceleri, çırak çıkarma, peştemal kuşanma, esnaf teferrüçleri" (seyirler), esnaf düğünleri, sünnetleri" gibi olaylar vesilesiyle olanlar da halk tarafından yapılırdı. Dolayısıyla şenlikler hangi taraftan bakırılırsa bakılsın halk ile kaynaşmışlardır.

17. Evliya Çelebi izlediği bir çırak çıkarma törenini "İşte hakirin üstadlarından gördüğü biat üslûbu böyledir."diyerek ayrıntılarda farklılık olabileceğini imâ etmektedir. Koçu, a.g.e. c.1

Şenlikler sabah, gösteriler ikindi, donanma ve havaî fişekler de akşam namazından sonra başlayıp gece yarısına kadar sürerlerdi. Padişah şenliklerinin ortalama 15 gün, esnaf teferrüçlerinin ve düğünlerinin de günlerce sürdüğü olurdu.

Şenliklerde alışılmış günlük hayatın dışında, dinî ve sosyal yasaklar ve baskılar belirli oranda "görmezlik"ten gelinerek azalmakta olması halk içinde çoşku yaratmakta, ancak beraberinde belirgin savurganlıklar ve büyük harcamalar yapılmaktadır.

Yenilgilerden ve felaketlerden sonra yapılan şenlikler, kamuoyunda meydana gelmiş bir çöküntüyü unutturmak, bireyleri ve toplumu yeniden canlandırmak için düzenlendiklerini gösteriyor.[18]

Kabaca yorumlanırsa "Şenlik"lerin işlevi insanları çoşku ile bir araya getirmektir. Şenlik ortamı içinde fertler aynı toplumun üyesi olmanın mutluluğunu birlikte yaşarlar.

Şenlikler yalnız İstanbul'da değil, ülkenin her yerinde kutlanmaktadır. Örneğin Şehzade Mustafa'nın doğumu üzerine (2 Haziran 1664) Memâlik-i Osmâniye'nin tamamında yedi gün şenlikler yapılmıştır. Yabancı gezginlerin seyahatnâmelerinde bütün eyâletlerde Fetih şenlikleri yapılmış olduğunu görüyoruz.[19]

a. Saltanat Şenlikleri

Padişah'ın çok sayıda kız ve erkek çocukları olduğundan bunların her birinin doğumu, sünneti ve evlenmesi için de pek fazla şenlik yapılmıştır.[20] Ayrıca sancağa çıkan şehzadelerin çocuklarının sünnet şenlikleri de bulundukları yerlerde yapılmıştır.

---

18. Örneğin Fatih Mehmed, Belgrad yenilgisinden sonra oğlu Bayezid ile Mustafa'yı Edirne'de sünnet ettirmek vesilesiyle büyük şenlik yaptırması ya da Kanunî Sultan Süleyman başarısız Viyana kuşatmasından sonra dört oğlunu sünnet ettirerek şenlikler yaptırması gibi.
19. Örneğin Fransız gezgini Thevenot Macaristan'da iki kalenin fethedilmesi üzerine başlayan şenlikleri Kahire'de seyretmiş, uzun uzun anlatmış, bir resmini de koymuştur. And, Osmanlı Düğünleri , Şenlikleri... s. 19, 46
20. Elde edilebilen bilgilere göre : Osman Gazi dönemi (1298), Orhan Gazi dönemi (1346), I. Murad Dönemi 1365, 1381, 1387), II. Murad dönemi (1422, 1424, 1437, 1439, 1444, 1450), II. Mehmed dönemi (1457, 1472, 1480), II. Bayezid dönemi (1490, 1491,), Kanunî Süleyman dönemi (1524, 1530, 1539), II. Selim dönemi (1573), III. Murad dönemi (1575, 1579, 1582, 1586, 1589, 1596), I. Ahmed Dönemi (1606, 1612, 1613), IV. Murad dönemi (1630, 1639), İbrahim dönemi (1646, 1648), IV. Mehmed dönemi (1663, 1672, 1675), III. Ahmed dönemi (1708, 1709, 1720), III. Mustafa dönemi (1758, 1768), I. Abdülhamid (1780, II. Mahmud dönemi (1832, 1836). Nutku, Edirne Şenliği ...s. 153-154

Siyasî sebepler dolayısıyla önem verilen bir elçinin gelişi de şenlik vesilesi olarak görülmüştür. Diğer taraftan yabancı devletlerin elçileri de kendi ülkelerindeki âdetlere uygun olarak bale gösterileri, tiyatro temsilleri, fişek gösterimi gibi eğlenceler düzenlemektedirler.

Bu arada yeni bir saray , cami ya da köşk yapılması, bir savaş gemisinin denize indirilmesi gibi olaylar bunların birer şenlikle kutlanmasını gerektiriyordu.

Padişah şenlikleri sabah başlayıp gece yarısına kadar sürer. Sabahla beraber törenler yapılır, pişkeşler verilir öğle üzeri ziyafet sofraları hazırlanırdı. Yemekten sonra kahve, şerbet ve buhur dağıtılır, ikindi ezanına kadar herkes dinlenirdi. Gösterilere de ikindi namazından sonra başlanırdı. Hava kararınca donanma şenlikleri ve diğer eğlenceler devam ederdi. Bu şenlik süresince genel hatlarıyla hergün tekrarlanarak devam eden genel program şöyledir:

1. Sadrazam ve vezirlerin Divanhâne Otağı'na gelmeleri,
2. Hergün belirli bir ocağa mahsus olmak üzere sırayla ziyafet verilmesi,
3. Baltacıların şerbet, kahve ve buhur dağıtmaları,
4. Padişah ve misafirlerinin dinlenmeleri,
5. Hediyelerin dağıtılması ve pişkeşlerin verilmesi,
6. Seyirlik oyunların (canbaz, zorbaz, hünerbaz ve diğer dramatik oyunların) başlaması,
7. Donanma ve havaî fişek seyirlerinin başlaması, dansçı ve oyuncuların gösterileri.

Ziyafet eğer halka (veya bir Ocağa verilecekse) 10 ya da 15 bin adet sini olarak hazırlanan yemeklerin "yağma" edilmesi için fermanı çıkar, yemekler yağmalanırdı. Eğer sadrazam ve vezirler, ulema ya da Saray ve Ocak ağaları gibi erkân çağırılmışsa yeteri kadar sofra kurulurdu.

Birkaç gün devam eden ziyafetlerden sonra, davetliler de armağan ve pişkeşlerini takdim ederler.

Eğer şenlik bir sünnet düğünü ve iki hafta sürecekse ise, 12 inci gün şehzade ve onunla beraber yüzlerce çocuk sünnet ettirilirdi.[21]

(1) Velâdet-i Âliyye (Doğum)

"Veladet-i Hümâyun" da denirdi. Şehzade veya sultanın dünyaya gelişi Silâhdar ağa tarafından ilan olunurdu. Üç gün erkek ise yedi, kız ise beşer nöbet toplar atılırdı.

---

21. And, Osmanlı Düğünleri, Şenlikleri... Giriş.

Üçüncü Sultan Mustafa'nın 1758 senesinde dünyaya gelen kızı Hibetullah Sultan'ın doğumundan otuz, kırk gün evvel bedestan kethüdalarına haber verilmiş, ışıklandırmada kullanılacak ne kadar avize ve tertibat var ise dükkanlardan toplanmış, vükela, rical, ulema ve ümeranın evleriyle sokak, çarşı ve pazarın tezyinatı sağlanmıştı.

Sadrazam Ragıb Paşa'nın pek çok süslemelerden başka donanma süresince beş bin okka zeytin yağı yaktığı, orta halli buIunanların bile bu uğurda, bin, bin beş yüz kuruştan az harcamada bulunmadığı gibi Padişah'ın bin beş yüz elli kese akçesi gitmiştir.

Kısacası zengin fakir herkes kapılarını pencerelerini kandillerle donatmaya hazırlanmışlar, mahyalar çekilmiştir.

(2) Sûr-i Hitan (Sünnet)

En parlak şenlikler şehzadelerin bir hafta ile iki ay arasında uzayabilen sünnet düğünleri olmuştur.[22] Sünnet düğünleri ilk günden başlayarak her gün sırasıyla sadrazam, şeyhülislam, vezirler, kadılar, imam ve hatipler, seyyidler ve şeyhlerin teşrifat-ı kadîme'ye uygun düşen belirli topluluklar hâlinde Padişah tarafından huzura kabul edilip hediyelerini sunmalarıyla başlar. ve her biri için ayrı ayrı şölenler eğlenceler düzenlenirdi.

Bir taraftan "sükker nakkaşları" denilen şekerci esnafı ancak araba üzerinde taşınabilen şekerden dev heykeller yaparlardı. Diğer taraftan gündüzleri model kaleler, kayıklar ve kuklalarla savaş oyunları oynanır, geceleri ise binlerce havaî fişek atılırdı. Saz heyetleri çalar, çengiler rakseder, meddahlar kıssa'lar söyler, orta oyunları düzenlenirdi.

Diğer taraftan gösterişli giyimleri, kıymetli koşumlar vurulmuş cins atlar üzerinde devlet erkanının ve her türlü sanat ve sembolü olan bayrağı taşıyarak maharetlerini gösteren esnafın katıldığı "esnaf alayları" düzenlenirdi.[23]

Padişahlar On beşinci yüzyıldan sonra genel olarak halka resmen açıklanmış nikah yapmadıkları için çocuklarının sünneti bir anlamda annelerinin de eksik kalmış düğün töreni yerine geçiyordu.[24] Bu şenliklerde geleneğe göre binlerce yoksul çocuklar da birlikte sünnet ettiriliyordu.[25]

---

22. Fatih Sultan Mehmed 1457 yılında Şehzâde Bayezid ve Şehzâde Mustafa için Edirne'de bir ay şenlik yaptırmıştı.
23. Esnaf alaylarının törenlerde geçit geleneği günümüzde de devam etmektedir.
24. Diğer taraftan hanım sultanlar için evlenme düğünleri, şehzadeler için de sünnet düğünleri yapılmaktadır.
25. Örneğin 1675'te Sultan IV. Mehmed Edirne'de oğlu Mustafa'nın sünnetini yaptırırken İmparatorluğun çeşitli yerlerinden getirtilen altı bin çocukla saraydan iki bin içoğlanın yani toplam sekiz bin çocuğun sünneti yapılmıştı.

Sünnetlerin bir başka özelliği de, pek çok sünnet düğününün, ayrıca bir ya da birkaç sultan hanımın evlenmesi ile Sûr-i Cihaz (Sultan hanımların nişan ve evlenmeleri) birleştirilmiş olmasıdır.[26]

Üçüncü Ahmed'in oğullarının on beş gün on beş gece sürmüş büyük sünnet düğünü için düğün yeri olarak Okmeydanı seçilmişti. Bu on beş gün içinde şehzadelerle beraber 5.000 fakir çocuk sünnet edildi.

Okmeydanı'nda üzerinde yemek yemek için 10.000 tahta sini, 1000 ördek, 8.000 tavuk, 2.000 hindi, 3.000 horoz, 2.000 güvercin, şeker dağıtımı için 100 tepsi, şerbet için 10.000 kap, aydınlatma için 15.000 lamba fanusu, mahyalar için 10.000 kandil camı[27], Bayezid'de şehzadelere gelen hediyeler halka için sergilemek için "Eski Saray"ın avlusunda[28] kurulan çadırlardaki düğün sofraları için de 10.000 şerbet kavanozu, 10.000 ağaç sepet, 1.000 ördek, 2.000 hindi, 2.000 güvercin, 3 bin tavuk, 8.000 kaz, mahyaları kurmak için 15.000 kandil camı sağlandı. Bu bu ziyafetlerin özelliği Orta Asya'dan Osmanlılara kadar gelmiş olan ve "toy"[29] biçiminde yapılmış olmasıdır. davetlilere ve halk mevkilerine göre kendilerine ayrılmış yerlere otururlardı. Yemeğin bitiminde sofra üzerindeki eşyalar yağmalanırdı. Bununla beraber devlet erkânı ve ricâl'in oluşturdukları heyetler teşrifat-ı kadîme'ye göre belirlenmiş düzen içinde her gün hediyeleriyle tebrik için Padişah'a arza çıkarlar. Yemeklerini beraber yerler. Ancak, halkın ziyafet sofraları civarına geldiği ve Padişah'ın uygun gördüğü bir zamanda "yağma" başlatılırdı.

Aylarca öncesinden İstanbul'un bütün çengi ve köçekleri, sazende ve hanendeleri, oyuncu kolları peylendi. Taşradan binlerle oyuncu ve sazende getirildi. Nedim gibi en namlı şairlerin bu düğün için yazdıkları şarkılar bestelenerek seksen kişilik muhteşem bir saz ve hanende heyeti tarafından aylarca evvelinden meşke başlandı. 5000 fakir çocuğa esvab ve hediyeler hazırlandı. Düğün başladıktan sonra eğlence ve oyun sahneleri on beş gün ve onbeş gece kesintisiz olarak devam etti. Tophane ustalarının yaptığı mekanik düzenekli bir arabanın üstüne altın yaldızlı bir köşk kurulmuştu. Araba hareket ettirilince köşkün içinden altı tane büyük kukla çıkıyor, üç sazende kukla def çalıyor, üç rakkas kukla da döne döne oynuyordu. Mısır valisi de düğün için hünerli hokkabaz – cambazlar göndermişti. Geceleri havaî fişekleri atılmış, şehrâyinler yapılmıştı. Yine Tophâne-i Âmire tarafından Halic'e büyük sallar konulmuş, kandiller ve meş'alelerle donatılan bu sallara saz ta-

26. And, s. 30
27. Seyyid Vehbi'nin «Sûrnâme-i Hümâyun»unda ayrıntılı olarak anlattığına göre
28. İstanbul Üniversitesi Merkez binası
29. Toy ya da şölenler hükümdarın (han'ın, hakan'ın) cömertliğinin kanıtlanmasıdır. Osmanlı Türkçesi'nde fakirlere, yoksullara dağıtılan yemeklere "hân-ı yağma" denmektedir.

kımları, köçek ve çengiler bindirilmiş, ortasına renkli kandillerden rengârenk ışıklar içinde sular savrulan üç katlı bir fıskiye kurulmuştu. Bunların arasından bir gecede 700 havaî fişek atılmıştı.

Tersâne-i Âmire'nin imal ettiği bir atlı karınca ve bir dönme dolab yapılmıştı; Cebeci Ocağı'nın salı üzerinde dalları rengârenk kandillerden meyvalarla donanmış 10 tane ağaç ve su üzerinde yanarak dolaşan fişekleri vardı. Diğer kurumların sallarında da kandillerden kale, arslan, tavus kuşu, horoz gibi türlü şekil ve resimler vardı.

Sultan III. Murad'ın Şehzadesi Mehmed'in Atmeydanı'nda yapılan sünnet düğünün hazırlıkları aylarca öncesinden hazırlanmış, İstanbul'un Fethi'nin 129. yıldönümü olan 29 Mayıs 1582'de başlatılarak 56 gün devam ettirilmişti.

Şekercilere gerçek boyutlarında 9 fil, 17 aslan, 19 pars, 22 at, 21 deve, 4 zürafa, 9 deniz kızı, 8 ördek, 11 leylek, 25 şahin ve 8 turna yaptırılmıştı. Şenliklerde cirit karşılaşmaları, at ve atıcılık yarışları, çengi , çemberbaz, şişebaz, cambaz. ateşbaz, tasbaz, gözbağcıların gösterileri; gölge oyunları yapılmış, mehterler çalınmış, esnaf alayı düzenlemiş, Tersâneliler ip üstünde kalyonları savaştırmışlar, gece havaî fişekler atılmıştı.[30]

(3) Sûr-i Cihaz

Düğünün en gösterişli safhası, çeyizin de içinde yer aldığı düğün alaylarıdır. Düğün alayının adeta tacı yahut baş süslemesi ise nahıllardır. Kız evi tarafından hazırlatılan nahıllar, düğünü yapanın mali gücünü ve toplumdaki yerini gösteren bir simge idi. Ağaç biçimindeki nahılların üzerlerindeki süsler halk arasında balmumu meyvalar, çiçekler, hayvan figürleri, renkli kağıtlar ve parlak şeylerle Padişah şenliklerinde ise, kıymetli taşlar, altın kaplama süsler, gümüş yapraklar, ve yaldızlarla donanırdı.

En büyük nahıllar düğün alayının en önünde gider, alayın başını işaret ederdi. Düğün alaylarında sadrazam, vezirler ve devlet ileri gelenleri nahılların arkasından yürürlerdi. Alayın iki yanında küçük nahıllar yer alır, bunları yapma bahçeler, şeker işleri, güğümlerle şerbetler ve nihayet gelinin çeyizi, çeşitli renkte para keseleri ve mücevher kutuları izlerdi.

---

30. Evliya Çelebi hüner sahipleri ve hayvan terbiyecilerini şöyle anlatıyor: Şebbaz yani hayal-i zılcıyan, hayal-i zill'i-i tasvirciyan, kuklabaz, baş-kuklabaz, zürbaz, küzebaz, çanakbaz, sinibaz, kasebaz, perendebaz, kağıdbaz, kadehbaz, hokkabaz, beyzabaz, küleh-baz, yuvarlakbaz, ayinebaz, çerhbaz, şem-şîrbaz, paçlebaz, sürmebaz, maymunbaz, köpekbaz, ayubaz, himarbaz, yılanbaz. Bunlar Karagöz oynatan, alet ve hayvanlarla gösteri yapan kimselerdi. Seyahatname, c.I, s. 625

Hatice Sultan'ın 1674 yılındaki düğününde 150 nahılcı tarafından iki büyük, kırk küçük, iki gümüş ve sekiz şekerden nahıl yapılmış ve düğün alayı ile gezdirilmiştir. Bir İngiliz seyyahının "inanılmayacak büyüklükte ve en mükemmel biçimde süslenmiş şeylerdi" dediği

Nahıllar tel, renkli kağıt, çiçekler ve mumdan yapılmış meyvalarla süslenmişti. Büyük nahıllar, yaklaşık 25 metre boyunda, alt kısımları 4.5 ila 5.5 metre çapında büyük bir gemi sereni üzerine asılmıştı. Evliya Çelebi büyük nahılların, renk renk "kâfûrilerden ve tellerden" Süleymaniye minaresi biçiminde göklere uzanan, ışıklı, parlak olduklarını söyler.

Böylesine büyük nahılların geçebilmesi için, bazan evlerin saçakları, cumbaları ve tavanları yıktırılarak, sokak genişletilir, yeniden yapılabilmesi için sahiplerine para ödenirdi.

■ *Fatma Sultan'ın Çeyiz Alayı*

Sultan III. Ahmed'in Kızı "Fatma Sultan'ın Birinci Avlu'ya çıkarılan çeyizinden sepet sandıklar 55 katıra arta kalanlar da kapaklı arabalara yüklendi. Alayın geçeceği yolları açık tutmak ve düzeni sağlamak için daha evvel muhzırlar ileri gönderilmişti. Çeyiz alayı, yürüyüş sırasını aldıktan sonra, önünde asesbaşı, arkasında Mehterhane yürüyüşe geçti.

Çeyiz alayına iştirak eden asesbaşı, subaşı, Dergâh-ı Âli çavuşları, gedikli zâimler, Divân-ı Hümâyun kalemi hâcegânı, topçubaşı, cebecibaşı, kul kethüdası, Yeniçeri efendisi ve Sekbanbaşı, aşağı bölük ağaları, sipah ve silahdar ağaları, Dergâh-ı Âli kapıcıbaşıları, defterdar, nişancı ve Yeniçeri ağası, sağdıç İbrahim Paşa, 60 harem ağası merasim elbiselerinin ve başlarındaki selimî, kallavi, mücevveze kavuklarının heybetli görünüşü, ve yanlarında Dergâh-ı Âli kapıcıları, ellerinde iki adet şeker bahçeleri taşıyan Tersâneli'ler, başının üzerinde "yüz yastığı"nı taşıyan Saray-ı Atik teberdarlar kethüdası, başında mücevher tacı taşıyan teberdar, kafesler içinde mücevheratı taşıyan Saray-ı Atik teberdarları, tepsiler içinde açıkta ve elde götürülen kıymetli eşyaların, mücevherlerin göz alıcılığı, altın, gümüş kaplar, fenerler, cibinlik ve zarları götürenler ve bunların iki yanında kıymetli eşyayı korumak için yürüyen teberdarların güneşte parlayan madenî üsküfleri ve nihayet çeyizi taşıyan katırların ve araba atlarının boyunlarına sarılı atlaslar ve dibalar seyre çıkmış şehir halkının heyecan ve neşesini artırıyordu.

Safiye Sultan'ın Çeyiz Alayı

Sultan III. Ahmed'in Kızı Safiye Sultan'ın çeyiz alayı [31] uçları sırma işlemeli bir yüz yastığı, kıymetli bir bohçaya sarılarak çeyiz alayının hareketinden evvel Saray teberdarlarından birisinin başı üzerine konarak teberdarlar kethüdası vekili vekilharç ile Damat Paşa'ya gönderilmişti.

Çeyiz alayının hareketinden önce yolların boşaltılması ve düzen sağlanması için ases başı ve subaşının adamları, gönderilmişti. Çeyiz Alayı, Topkapı Sarayı'ndan Sipah ve Silahdar Ocağı, topçubaşı ve cebecibaşı, kul kethüdası, yeniçeri efendisi, sekbanbaşı, sipah ve silahdar ağaları, kapıcıbaşılar, başbaki kulu, defterdar, Yeniçeri ağası, sağdıç Süleyman Paşa, kapıcılar kethüdası ve Safiye Sultan kethüdası, sağda solda Eski Saray teberdarları, 40 harem ağası, çadır mehterleri, tabıl, nakkare ve nefirciler tertip ve sırası ile hareket etmişti. Çeyiz Alayı Bab-ı Hümayun'dan çıkıp Soğukçeşme ve Alay Köşkü önündengeçerken Padişah yanında bulunan nedimleri ve musahipleri ile Alay Köşkü'nden seyir etti.

Ali Paşa, gelenlere buhur ve şerbetler ikram etti. Harem ağalarına, Kur'an-ı Kerim'i getiren Safiye Sultan kethüdasına, teberdar kethüdası vekilharca kaftan giydirdikten sonra "Çeyiz Alayı" sona ermiş oldu."[32]

(4) Bed'i Besmele (İlk Ders)

Şehzadelerin ilk dersleri şenlik havası içinde yapılıyordu. Örneğin daha sonra Sultan I. Mahmud olarak tahta çıkacak olan Sultan II. Mustafa'nın şehzadesi beş yaşına bastığında "Bed'i Besmele Töreni" yapıldı.[33] Sadrazam, şeyhülislam, kızlarağası için İncili Köşk'ün önüne kurulan çadırlarda akağaları yiyecek sundular. Şeyhülislam ve sadrazam çok süslü bir atın üzerinde gelen şehzade'yi karşılamak için Otağ-ı Hümayun'a gittiler. Teşrifat-ı kadîme icabı şehzadenin sağında sadrazam, solunda şeyhülislam durdu. Ulema ve kazaskerler sedirde oturuyorlardı, defterdar ile reis efendi ayaktaydılar. Padişahın hocası Müfti Feyzullah Efendi bu kez şehzadeye Kuran'ın ilk sözlerini belletti

Şehzade Mehmed, Mustafa ve Bayezid'in 8 Ekim 1721'de ilk derse başlamalarını İncili Köşk'ün önüne sadrazam, kaptan paşa, şeyhülislam, defterdar, Rumeli kadıaskeri, reis efendi için çadırlar kurulmuştu. Saray'ın birinci ve ikinci imamı şehzadelere hoca olarak seçilmişlerdi. Damat İbrahim Pa-

31. 6 Mayıs 1710 pazartesi günü yapılmıştı.
32. Kademoğlu, s. 88-92
33. 10 Mayıs 1701'de

şa gösterişli bir alayla gelerek İncili Köşk'ün önüne dizilmiş olan erkânı selamladı. Padişah İncili Köşk'e daha sonra atla geldi. Kızlarağası ile Damad İbrahim Paşa, Padişahın attan inmesine yardım ederek çadırına götürdüler. Yemekten sonra alay Birinci Avlu'dan İkinci Avlu'ya geçti. Önce en büyük Şehzade Mehmed geldi, haznedar ve kızlarağası kollarına girmişti. Sonra diğer şehzadeler geldiler. Alayla İncili Köşk'e gidildi. Teşrifât-ı kadîme'ye göre Sultan Tahtı'na oturdu. İki tarafındaki halılara da şehzadeler, Sadrazam, Şeyhülislam, Kaptan Paşa, kadıaskerler, Ayasofya Camii şeyhi oturdu, diğerleri ayakta durdular. Şeyh dua okudu, Damat İbrahim Paşa büyük şehzadeyi Şeyhülislam'ın karşısına oturttu, silahtar bir rahle koydu, Şeyhülislam elifbâ'nın ilk beş harfini Şehzade'ye tekrarlattı. Diğer iki şehzade'ye de aynı yöntem uygulandı. Görevlilere kaftanlar giydirildi. Şehzadelere tezhibli bir Kur'an verildi.

Sultan III. Mustafa'nın Sultan III. Selim adıyla tahta çıkacak olan şehzadesi beş yaşına basınca 24 Ekim 1766'da bed'i besmelesi için yine İncili Köşk'ün önüne büyük otağ kurularak, vezirler, Rumeli ve Anadolu kazaskerleriyle diğer ulema ve görevlilerle birlikte tamamen benzer bir "Bed'i Besmele" şenliği yapıldı.[34]

(5) Fetih Şâdmânlığı

Bir kalenin ele geçirilmesi, savaş alanlarında bir zafer elde edilmesi gibi olayları kutlamak amacıyla şenlikler yapılıyordu. Örneğin Fatih Sultan Mehmed Bosna'nın 1463'te ele geçirilmesini kutlanması sırasında Beyoğlu'ndaki gayrimüslim devlet tebaası tacirlerin de şenliğe katılmalarını istemiş, hatta bu şenliklerde kendisinin de bulunacağını söylemiştir. Bu maksatla sokaklar halılarla, ev ve kiliseler değerli kumaşlarla süslenmiş, her taraftan donanma fişekleri atılmıştır. Ve bu şenliklerde ve şölenlerde Fatih Mehmed zenginlerden Cario Martelli ve Giovane Cappori'ye konuk olarak bulunmuştu.

İkinci Bayezid, 1482'de Karaman seferinden dönüşünde Istanbul'da büyük bir şenlik düzenlenmişti. 1635'te Erivan'ın ele geçirilmesi üzerine yedi gün yedi gece, 1645'te Hanya'nın ele geçirilmesi münasebetiyle İstanbul'da üç gün üç gece şenlik yapıldı. 1646'da Resmo'nun kırk gün kuşatıldıkdan sonra düşmesi üzerine bu zafer üç gün üç gece boyunca şenliklerle, fişek gösterimleriyle, 1669'da Kandiye'nin alınışı bütün ülkede yine üç gün üç gece süren şenliklerle kutlandı.

---

34. And s. 40-41

1672'de Kameniçe kalesi ele geçirilmesi üzerine üç gün üç gece süren şenlikler önce top atışlarıyla başlamıştı. Sarayburnu'ndan Bahçekapı'ya dek Sarayın kıyı boyu her yirmi adımda bir yağa batırılmış bezlerle yapılan meşalelerle donatılmıştı. Tüfek ve top atışlarının yanı sıra çanak bombaları atılıyordu. Galatasaray'da kandil donanması düzenlenmişti. Deniz ortasında birçok fişek atılıyordu. Tüm evler süslenmişti, buna uymayanlar falakaya yatırılıyordu. Kimi hanların içi de fenerlerle aydınlatılmıştı. Ertesi günki donanma çok daha parlak oldu. Galatasaray'da tüm pencereler aydınlatılmış, 2000 kandil yakılmıştı. Denizde ışıklarla donatılmış bir gemi maketi yapılmış, gemi çektirilerek Kızkulesi'ne getirilmiş, buradan pek çok fişek atılmıştı. Her dükkan değerli kumaşlar ve halılarla süslendiği gibi ayrıca her birine güzel fenerler asılmıştı. Valde Han'ında ağaç dallarıyla kemerler yapılmış, çok sayıda lambalarla süslenmişti.[35]

b. Halk Şenlikleri

Osmanlı kültüründe eğlence ancak İslâm'ın koyduğu toplum düzeni ve ahlâk kuralları içinde vardır. "İçki, kumar ve fuhuş" bu kuralların kesin yasaklarını oluşturur. Dolayısıyla Osmanlı eğlence kültürü ancak bu mantık içinde detaylandırılabilir. Bunun dışında kalanlar geleneklere karşı ve kültürün kendisinden gelmeyen eğlencelerdir.

"İstanbul'da bir "sûr-i hümâyûn" yahut "Fetih şâd-mânî"liği, ya âyan ve eşraftan birinin evlenme veya sünnet düğünü olduğu zamanlar hanendeler, mutribler, rakkaslar, pişekârlar, dâireciler, mudhik ve mukallid'ler, feleğinden çenberinden geçmiş şehir oğlanları bir araya gelüb bu düğünlerde bir gün bir gece, iki gün, beş gün, beş gün oynayıp her gecesinde ev sahibinden bir kese kuruş bahşiş alırlardı.[36] Diğer taraftan "rakkaslar, hokkabazlık, sürahibazlık, gözebazlık, kadeh, ateş, sepet, perende, mühür, sini, naklebazlık" yapan sanatçı kolları da halk şenliklerinde yer alırlar.

(1) Ramazan Şenlikleri

Karşılıklı minarelerin şerefeleri arasına gerilen halata şimşirden yapılma halkalar ve kancalarla gevşek yedek ipleri, bunlara da sayıları yüzleri aşan kandiller sarkıtarak yuvarlak biçimleri de kapsayan karmaşık ve zahmetli yöntemlerle yapılırdı. Mahya kurarak yazılan yazılarda Ramazan'la ilgili se-

35. Fransız Elçisi Antoine Galland'ın yayınlanmış anılarından.
36. Evliyâ Çelebi İstanbul esnâfı Koçu, c. 1.

vinç ifâdeleri, şükür duaları yazılırdı. Ancak teravih sonrası cami çıkışına kadar mahyaların hazır olması gerektiğinden, ve üstelik her akşam ayrı bir mahya kurulması gerektiğinden mahyacılar gün boyu çalışırlardı. Kış ramazanlarında mahyaları hazırlamak çalışma zamanı azaldığından daha zor olurdu. Tek minareli camilerde (ve Kadir gecelerinde) minarelere,"ışıklı kaftan" denilen ve külah kesiminden şerefeye kadar çepe çevre düşey kandil dizileri giydirilirdi. Karşılıklı iki şeref arasında makara düzenekleri kurarak bazı görüntü parçalarını kaydırabilen usta mahyacılar da vardı. Mahya geleneği ancak çok minareli ve çok şerefeli camilerin bulunduğu kentlerde yapılabilmekteydi. Diğer kentlerde minarelere "kaftan" giydirilir, "uçurtma mahya" denilen ve şerefelerden salınan fenerler belirli eğimli ipler üzerinden kaydırılırdı.

(2) Yeniçeri Düğünü

Düşmana esir düşen yeniçerileri kurtarmak için gereken kurtulmalık akçesi olan "fidye-i necât"ı sağlamak amacıyla Ocakça bir tür paralı eğlence düzenlerdi. Her ne kadar bu bu fidye , ocağın orta sancağından ödenirse de tutsak sayısı çok olur ve sandığın parası da bunu ödemeye yetmezse, yeniçeri düğünü denilen paralı bir eğlence düzenlenirdi. "Kurtulmalık akçesi verilecek olan esirlerin bağlı olduğu ortanın kışlasına köçekler getirilir, kahve ve şerbetler dağıtılıp, saz ve söz sohbetlerinden sonra ortaya çengiler çıkarılır. Nihayet ocaklılar gönüllerinden kopan parayı üstü çuhayla kaplı para koymaya mahsus bir tasa atarlar ve toplanan bu parayla da tutsaklar kurtarılırdı.[37]

(3) Esnaf Şenlikleri

Kırk senede bir kuyumcular esnafı Kâğıdhane çimenzârında toplanıp yirmi gün sohbet ederlerdi. Memleketin kuyumcuları bu kır eğlencesine katılırlar, üç yüz kese kadar masraf olurdu. Bu yirmi gün için Kâğıdhane vâdisinde beş altı bin çadır kurulurdu. Bizzat Padişah tarafından kuyumcubaşı'ya on iki keselik hediye verilmesi Kanunî Sultan Süleyman zamanından kalma bir gelenekti.[38] Diğer taraftan kuyumcu kalfalarından önce on iki yetenekli kalfa şeyhülislam'ın sonra sair vezirlerin ellerini öperler, sonra ku-

37. Pakalın, c. 3, s. 629

38. "Sultan Süleyman da şehzadeliği âleminde Trabzon şehrinde Rum Kostantin'e çırak olup kuyumcu olmuş Saka Çeşmesi yanında kuyumcular kârhanesi bina ettirmişti." Koçu, Evliya Çelebi, c.1

yumcubaşı ve şeyhinin ile nakibinin ve sırasile daha bazı pîrlerin ellerini öperlerdi. Sonra kuyumcubaşı kıymetli taşlar çakılarak süslenmiş pîş tahta, divit, rıhtdan, kılıç, gaddâre gibi özel hediyeleri takdim ederdi.[39]

Sarraçlar esnafı dahi bunlar gibi yirmi senede bir teferrüç ederler.

Şenliklerde esnaf gösterileri, çeşitli canbazlık hünerleri, kukla ve karagöz oyunları, cirit, güreş, okçuluk, binicilik yarışmaları yapılır, geceleri etrafa ışık saçan binlerce fişek atılır, minarelere mahyalar asılır, renkli kandiller ve meşalelerle donatılmış sallar üstüne saz takımları, köçekler bindirilir, deniz üzerinde fişekler yanarak dolaşır, meydanlardan fener alayları geçerdi.

Bütün bu eğlencelerdeki seyirlik oyunlar doğaçlama olarak yapılırdı. Bunların bir kısmı güncel olayların, yönetimin eleştirisi olan taşlamalardı.[40]

(4) Mekteb Seyirlikleri

Sibyan mektebleri'nin çoğu bir vakfa bağlı olduklarından vakfiyelerinde senede bir kere bahar'ın yaza yakın günlerinde "hoca ve kalfaların öğrencileri seyre götürmeleri ve yemek pişirip birlikte yemeleri" için masraf ayrılmıştı. Diğer taraftan avârız vakıfları bünyesinde olmak üzere "mekteb çocuklarının teferrücü (kır gezisi)" için yapılmış vakfiyeler vardır. Dolayısıyla sibyan mekteblerinin talebelerini yılda bir kez hocaların sıbyanı bahar günlerinde mesireye götürüp yemek yedirmeleri bir gelenek hâline gelmiştir. Özellikle İstanbul halkı için bu çocukların gidiş, gelişlerini ve mesirede eğlenmelerini seyretmek de baharın gelişini müjdeleyen bir zevk olmuştu.

Seyre gidileceği bir, iki gün önceden çocuklara haber verilir; ailelerine söylemeleri ve o gün cüz kesesi getirmemeleri istenirdi. Seyir yeri çoğu kez yürüyerek gidilebilecek kadar yakın çayırlık yerler olurdu. Bununla beraber, özellikle vakfiyesinde belirtilen örneğin Beykoz çayırı, Kağıthâne, Çayırbaşı gibi bilinen mesire yerlerine de gidilirdi.

Sabahın erken saatlerinde en önde hayrına su dağıtan "sebilciler"le mahalle sakası , başlarında hoca, kalfa, bevvap olmak üzere kafalarında renkli külahlar, ellerinde uçurtmaları, kaynana zırıltıları, taka-tuka'larla talebeler ve en arkada yemekle meşgul olacak aşçılar hep birlikte dua'lar ve ilahilerle tabur halinde yola çıkılırdı. Belli yerlere gelindiğinde başka mekteblerin hocaları, kalfaları, bevvap ve diğer görevlileri su dağıtanlarıyla birlikte katılmasıyla iyice büyük bir alay oluşurdu.

---

39. a.e.a.y.
40. Değiştirilemez yazılı metinlerin sahne üzerinde oynandığı tiyatrolar ise çok sonraları, Sultan Abdülmecid döneminde başlayacaktır.

Bu arada kuşlokumu, kağıthelva, macun, şeker satanlar da, sayıları artarak alayı belirli bir mesafeden takip ederlerdi. Seyir yerine varılınca kısa bir dinlemeden sonra çocuklar oyunlara, seyyar satıcılar satışlara, aşcılar da yemeği hazırlamağa başlardı. Hocalar, kalfalar ve bevvab'lar çocuklara gözetip çevreye uyumlarını ve gerekli düzeni sağlarlardı. Yemekler hazırlanıp çayır üstünde sıralanmış sinilere yerleştirilince, kalfalar çocukları yemeğe çağırırdı. Yemek iştahla yenilir ve şükür duası edildikten sonra oyunlar yeniden başlardı. Hocalar çocukları kalfa, hafız, bevvab gibi yardımcılara teslim eder uzakça bir yerde sohbet ederlerdi. Dönüşe ikindi sonrasında başlanır ve akşam ezanından önce varış gerçekleştirilirdi.[41]

41. Ergin, Maarif Tarihi, c. I, 68-82; c. IV, s. 1147-1152

BÖLÜM V
KÜLTÜR

A.

DİN

Devlet'in resmî dini olan İslam, doğal olarak Osmanlı kültürünün de temel ögesidir. Bu bağlamda devlet (güncel terimleriyle) medenî hukuk, borçlar hukuku, verâset hukuku, şahsî hukuk, ticaret hukuku, milletlerarası hukuk alanlarında hükümleri Kur'an emirleriyle çatışmayan fermanlar ve kanunnameler yayımlayarak, yüksek din eğitimi veren medreseler açarak, ibadethaneler yaparak, vakıfların kayıt ve denetimlerini üslenerek toplumun dinsel hayatına çeşitli katkılarda bulunduğu açıktır.

Diğer taraftan toplum içinde yer alan çeşitli kitleler İslâm'a farklı açılardan bakmaktadır. Örneğin Medrese (ya da İlmiye) İslâm'ı "akıl", tarikatlar de "gönül gözü" ile görmektedirler. Fütüvvet anlayışı Sekizinci yüzyıldan beri[1] dünyevî değerleri İslam değerleriyle yorumlamağa çalışmaktadır. Toplumun geniş bölümü de İslâm hakkında bütün bu anlatılanları günlük akılla algılayıp geleneklere, âdetlere dayalı bilgi ve yöntemlerle yorumlamaktadır.

1. Güllülü, Ahî Birlikleri, s.32

1. DİN VE DEVLET İLİŞKİSİ

Anadolu'da yerleşik Osmanlı halkının dinsel yaşamını Selçukluluar ve Beylikler döneminin devamı olarak görmek doğaldır. Bununla beraber Osmanlı öncesi dönemlerden günümüze ulaşmış bazı belgelerde[2] Anadolu halkının dinî yaşamı ihmal ettiklerine dair bilgilere de raslanılmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı ferman ve kanunnâmelerinde "terk-i salât" edenler hakkında yer alan zorlayıcı hükümlerin[3] Osmanlı yönetimince bu durumun dikkate alınmasından kaynaklandığını düşünebiliriz. Nitekim Fatih Sultan Mehmed'in bir fermanında yöneticilere "namazın terk edilmesiyle mescidlerin harabe haline geldiği belirtilerek, târik-i salât olanlara ta'zir-i bi'd-darb (dayak) ve ta'zir-i bi'l-mal (para cezası) verilmesi için namazcı adıyla yasakçılar tayin edilmesi" emredilmiştir.[4] Bu hüküm Sultan II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim'in kanunnâmelerinde devam ediyor.[5] Ancak Yavuz Sultan Selim'in Kanunnamesi'nde de "bi-namazlar'ın tedibi" hakkında özel bir hüküm bulunmadığı gibi, «emr-i şer'î muteberdir, kanunu yoktur" kaydı da düşülmüştür.[6] Diğer taraftan Şeyhülislâm Ebussu'ud Efendi'ye göre de "namaz kılmayanlardan şer'an para cezası alınamaz"[7]. Gerçekten de Mâliye gelirlerinin ihale yöntemiyle götürü olarak tahsile verildiği bölgelerde muhassılların ana gelir kaynakları örfî vergiler ve para cezalarıdır. Dolayısıyla kadı'ların re'sen görevlendirdiği namazcı'ların "namazı terk etti" suçlamasıyla para cezası vererek ya da para cezasına dönüştürülebilen dayak cezası uygulayarak reâyâ'ya zulüm yapmaları mümkündür.

Kanunî Sultan Süleyman döneminde ise para cezası kaldırılmıştır. Kanunî Sultan Süleyman bu konudaki fermanında[8] "...halkın farz ve vâ-

2. Zekeriya Muhammed Kazvini (Ö.1283) Sivas'ta camilerin boş ve halkın dini ihmal edip ticaretle meşgul olduğunu, alenen şarap içmekten kaçınmadıklarını yazmaktadır. Ocak, Babaîler İsyanı s. 73
3. «Ve dahi bî-namazı mahalle mahalle, köy be köy teftiş idüb muhkem ta'zîr ideler, iki ağaca bir akçe cürm alalar» gibi. Heyd, Studies in Old Ottoman Criminal Law, s. 84
4. Rum Vilayeti (Sivas)'ndeki bütün sancak beyleri, kadılar ve subaşılarına, 881 Safer evâilinde (1471 Mayıs - Haziran) gönderilen ferman, Lugal - Erzi, Fatih Devrine Ait Münşeat Mecmuası, s. 94 - 85.
5. Heyd, a.g.e., s. 84, dipn. 101.
6. Bu kanunnamenin istinsah tarihi 1554'tür. Demir, a.g.e. s. 47.
7. Ebussu'ud Efendi bir fetvasında namaz kılmayanlardan para cezası almanın helâl olamayacağını, namaza başlarsa bu paranın iade edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Şeriat'e göre para cezası suçlu halini düzeltinceye kadar muhafaza edilir ve kendisine iaoe edilir, olmazsa kamu yararına kullanılır. Para almak suretiyle ta'zirin cevâzına imamlar arasında yalnız İmam Ebu Yusuf kail olmuştur.» Bilmen, Kamus, c.III. s. 309.
8. Vize kadısına ferman, 953/1546 Receb evâhiri, Başbakanlık Arş. Ali Emirî Tasnifi, Kanunî Sultan Süleyman kısmı, no. 6. Aydoğan Demir, Tarih İncelemeleri Dergisi II, Ege Ü. Ed. Fak. Yay. İzmir 1984'den naklen.

cib'leri uygulamakta gevşek davrandığı, mescidlerin çoğu yıkılma derecesine geldiği halde tamir ve yenilenmediği[9]; bazı imamların Kur'an-ı Azîm'i hatasız okuyamadıkları, namazın erkânını bilmedikleri, hatta imamlığa mâni halleri bulunduğu halde imamlık yaptırıldığına[10] dair şikayetler geldiğini belirttikten sonra vilayet kadısı'nın ileri gelenler arasından bitaraf kişiler seçip bu durumları yerinde görüp incelemesini, namazı terk edenler tenbih ve tehdit edilerek beş vakitde namaz kıldırılmasını, kaçanların ve inat edenlerin hakkından gelinmesini, harap olan mescidlerin mütevellilerine vakıf gelirleriyle tamir ettirilmesini, vakfı olmayan şehir ve köy mescidlerinin kendi mahalle ve köy halkına tamir ettirilip yeniletilmesini, ihtiyaç duyulan nesnelerin bildirilmesini; imamlık yapamayacak olanların görevleri ehil kişilere tevcih edilip Merkez'e bildirilmesini; herkesin hakkına riayet edilmesini, garaz ve taassup'tan, hele bu bahaneyle kimsenin ırzına ve malına hâlel getirilmesinden, emirlere aykırı işler yapılmasından kaçınılmasını; bazı vilayet kadılarının "namazcı" görevlendirerek reayaya eziyet ettiklerini, bundan böyle kimsenin namazcı olarak ta'yin edilmemesini, fermanda emr olunan hususları kadı'nın bi'z-zat görüp hilâf-ı şer'-i şerif olmadan ve kimseye zulüm etmeden görevi ifa etmesini[11]" istemektedir.

Kanunî Sultan Süleyman'ın namazı terk edenlere karşı para cezası uygulamasını şeriat hükümlerine aykırı görerek yasaklayan bu fermanı, hem örfi hukukun şer'î hukuk otoritesi altında bulunduğunu açıkça belgelemekte ve hem de toplumun dinî hayatı ile devlet ilişkisinin boyutlarını bir ölçüde açıklamaktadır.

Bununla beraber devlet ricâli arasında terk-i salât edenlere baskı yapılmasından yana olanlar da, risâle biçiminde kaleme aldıkları görüşlerini, önerilerini çeşitli yollarla Padişah'a kadar ulaştırmaktadırlar.[12]

Dolayısıyla devletin "naks-i din"i önlemeğe yönelik (örneğin "târik-i salât olanlar", ramazan'da "alenen naks-i sıyâm edenler", içki içenler üzerindeki) baskısı çeşitli zamanlarda yayımlanan fermanlar ve uygulamalarla devam etti.

---

9. "..ekser mesâcid harâbe-müşrif olub ta'mîr ve termim olunmayub..." Demir, a.g.e. s. 50.
10. "...bazı eimme Kur'an-ı azîmin sıhhat üzere kırâ'atine kâdir ve erkân-ı salâta âlim olmayub ve ba'zı dahi şer'an imâmeti münâfi ba'zı ef'âl ve akvâl ve evsaf ile ma'rüf ve mevsüf iken imamet eyledikleri...", a.e.a.y.
11. "...vilâyet kadıları taht-ı kazalarında namazcı deyu bir kimesne ta'yin iderler imiş, reâyâ'ya ta'addi olurimiş, imdi namazcı ta'yin olunmağa emrim yokdur, bu husus için namazcı deyu kimesne ta'yin itmeyüb ferman-ı şerifim muktezasınca emr olunan nesneleri kendin bi'z-zat görüb kimesneye hilâf-ı Şer'-i Şerif ta'addi ettirmeyesiz..." a.e.a.y.
12. Bu konu "Padişah'ın yönlendirilmesi" başlığı altında incelenmişti.

2. İLMİYE ÖĞRETİSİ

Vahy, hadis ve sünnet'lere bağlı her türlü dinî ve tarihi oluşumlar, medreselerde Kur'ân ve Hadis ilimleri[13] ile diğer âlet İlimler [14] olarak okutulmaktadır. Dolayısıyla İlmiye görüşü itikad ve ibâdet açısından yapılan değerlendirme ve yorumlamalarda formel kesinlik arayan rasyonel bir anlayışı temsil eder.

a. Medrese Öğretimi

On dördüncü yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı medreselerinde fıkıh hâkimiyeti, ehl-i Sünnet gelenekçiliği ağırlığını hissettirmeğe başlamıştır. Tasavvuf çevreleri ile mevcut ilişkilere rağmen medresede tarikatlere soğuk bakan bir görüş ayrılığı oluşmuştur.[15] Bu bağlamda ulemâ kesimi tekke erbabı tarafından "ülemâ-yi rüsum" (resmî ulemâ) olarak nitelendirilmekteydi. Diğer taraftan din olgusunu akıl gözüyle gören medreselilere "ulemâyi zâhir", gönül gözüyle gören meşayihe de "ulemâ-yi bâtın" denilmektedir.

b. Cami Öğretisi

Vakıt namazlarından sonra müderris, imam, ders-i âm ve hatibler cemaat'den ders dinlemeğe gelenlere din ilmi, İlm-i hâl, risâle-i ahlak gibi ilimleri öğretirlerdi. Bu dersler isteyen herkese açıktır. Bu itibarla camiler yalnız ibadethane değil, aynı zamanda birer "açık öğrenim okulu"dur[16]. Ancak Cuma günleri öğle namazı (Cum'a namazı) öncesi gerekli hallerde devletin resmî tebliğlerinin okunup halka duyurulmasına ve açıklanmasına dair bildiri- konferanslara (hutbelere) ayrılmıştır.

Haftanın diğer günleri hergün ve günün her saatinde "kürsü şeyhi" denilen hatiplerin (konferansçıların) verdikleri derslerde ise dinleyicilerin soru ve cevap hakları vardır. Ancak hatibin konuşması "hutbe" dinler gibi sükût içinde dinlenir,[17] müdahale edilemez. Sorular hoca'ya bahis sonlarında

---

13. Kur'an ilimleri genel kategoriler biçiminde "Kıraat ilmi, Hadis (Usûlü, Fürû'u) ilimleri, Fıkıh (İtikâdî, Amelî, Usûlî ,Fürûî, Vicdânî Fıkıh, Ahlakî) ve Tefsir ilmi "olarak sıralanabilir.
14. FiloIoji (Dilbilim): Kur'an dili Arapça, dilbilgisi (sarf, nahiv) ve sözlük (lûgat, ıstılahat, galatat ve tâbirler) gibi Âli İlimlerin anlaşılmasına yardımcı olan ilimlerdir.
15. Ahmet Yaşar Ocak, Din, Osmanlı Devleti ve ... s.109 ve ilah.
16. Ergin, Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi s. 21
17. Vâiz anlatırken yanındakiyle konuşmamak, dolaşmamak, dikkat dağıtıcı hareketler yapmamak, vâize müdahale etmemek gibi.

yönetilir ve cevapları alınırdı. Zorunluluk olmadan cemaati terk ederek ya da ön safa geçmek için dinleyiciler rahatsız edilemezdi.

3. TARİKAT ÖĞRETİSİ

Tekkelerde yaşanan İslam anlayışı Osmanlı ülkesinin Müslüman tebaasını en üst tabakasından en alt tabakasına kadar kucaklayan bir dünya görüşü oluşturmuştur. Zaman zaman, Mevlevîlik, Halvetîlik, Celvetîlik ve kısmen Nakşibendîlik Merkezî yönetimle sıkı ilişkiler içinde görünmelerine rağmen Osmanlı tekkelerinde İslâm siyâsî ideoloji haline dönüşmemiştir.[18]

Mevlevîlik, Melâmîlik, Kadirîlik, Rifâîlik, Halvetîlik, Nakşbendîlik ve Bektâşîlik gibi büyük tarîkatların farklı yaşama biçimleri, dünya görüşlerine bağlı olarak farklı duyuş ve düşünüş şekilleri olmakla beraber aslında hepsi birden Tasavvuf bütünü'nün içinde yer alırlar. [19]

Aslında tarikatler (tekkeler ve şeyhler), devlet örgütü içinde yer alan İlmiye tariki karşısında (çağdaş terminolojiyle söylenirse) sivik (civique) toplum örgütleri oluşturarak siyâset ve din ilişkilerini dengelemektedir.

Tarikat örgütlenmesi tekke, zâviye, dergâh, hangâh gibi adlarla anılan yerlerde yürütülür. Tarikatlerde şeyh, mürşid, rehber olarak bilinen manevî makamlar vardır. İslam'ın iman, itikad ve ibâdet'e ait temel hükümleri ile birlikte, örneğin gece namazları kılmak, sürekli ya da gün aşırı oruç tutmak, belirli zamanlarda örneğin haftanın her günü belirli tekkelerde «mukabele-i şerife» okunduğu gibi, Kur'andan belirli sûre ya da âyetler veya vird'ler (belirli dualar) okumak gibi nâfile ibâdetler de yapılır.

"Evrâd ve zikirler" biçiminde belirlenen bu ibâdetler "seyr ü sülûk"[20] ve "fıtam"[21] denilen bir eğitim ve öğrenim yöntemi içinde uygulanır.

---

18. On altıncı yüzyılda Kanunî Sultan Süleyman zamanında Bosna havalisinde Bayramî Melâmîleri içinde doğan Hamzavî hareketi bunun, eğer denebilirse bir tek istisnâsıdır. a.e.a.y.
19. On dokuzuncu yüzyıl sonlarında en çok yayılmış tarikatler Kadriyye (Irak, Türkiye, Hindistan, Türkistan, Çin, Sudan ve Magrib'de); Nakşbendiyye (Türkistan, Çin, Türkiye, Hindistan, Malezya'da); Şâziliyye (Magrib ve Suriye'de); Bektâşiyye (Türkiye ve Arnavutluk'ta); Tîcâniyye (Magrib, Batı Afrika ve Çad'da); Senûsiyye (Büyük Sahra, Sahra ve Hicaz'da); Şattâriyye (Hindistan ve Malezya'da)'dır. Şattariyye, sun'i bir isnadla tâbiînden Üveys-i Karanî'ye nisbet edilmiş bir tarikat'ın kolu olan Işkıyye'nin koludur. İslâm Ans. M.E.B. c.12/1. s.3, 11, 15, 16
20. Sâlikin dünyevî isteklerini yok edip kendisini ilahî irâdeye teslim etmek için bir mürşidin rehberliğinde çıkılan maneevî yolculuk.
21. Asıl anlamı "sütten kesme"dir. Tarikat terminolojisinde " kemâle ermiş, icâzete hak kazanmış mürid" demektir.

Bazı ulemâ tarikatları "ba-şer" (Hak ve İslam'ın şartlarına uygun) ve "bi-şer" (İslam'ın dışına çıkmış, bâtıl) olmak üzere ikiye ayırmışlardır. İslamî tarikatlarda şart ibâdetler haricinde zikir, dua ve merâsimleri birbirinden az çok farklı olmakla birlikte İslâm tasavvufunun Allah'a sevgisi, Allah'a yakınlaşmak, dünyevî değerlerden vazgeçmek , canlılara karşı şefkat ve insan sevgisi gibi umdeleri (kriterleri) hepsinde yer alır.

Şeriat, Hz. Muhammed'in vahîy yolu ile aldığı bilgileri, sözlü "ka'al-i Muhammedi" olarak insanlara ulaştırması, açıklamasıdır. Tarikat ise "ef'âl-i Muhammedî"nin taklididir. Dolayısıyla tekkeler bir anlamda İslâm Peygamberi'nin hayatını öğreten birer halk okuluydular. Hz. Muhammed'e Allah Teâlâ'nın ve âlemlerin sırrı verilmiştir. Hakikat, "Hâl-i Muhammedî", "marifet" ise "Sırr-ı Muhammedî"dir. O hâlde kişinin anlam ve hikmetlerini anlayarak onun hayatını takliden yaşamayı öğrenmesi, yapması, kendisine "hâl" edinmesi aslında hakikat'e ermesi ve kendisine müsaade edildiği ölçüde Sırr-ı Muhammedî'ye erişmesi demekdir.

Tekkeler herkese açık olmakla beraber, istek kişiden (mürid'den) gelmelidir. Böyle arzu duyan birinin «el verip» şeyhe teslim olması, onun talim ve terbiyesini kabul etmesi gerekiyordu. Sufîlik yolunu seçenler "sâlik" ya da "mürid" olarak bir tarikat'e ve bir tekke'ye bağlanırlar, bunlara "ihvan" (kardeşler) denilirdi.

Eğitimin süresi şeyhin kudreti ve müridin kabiliyetiyle orantılıdır. Diğer taraftan tarikatlere göre uygulanan yöntem değişebilir. Tarikata girmek isteyenler "biat" ve "inabe" adı verilen bir merasimle şeyh tarafından kabul edilir. Bundan sonra mürid olunur ve tarikatın "adab ve erkân" denilen gelenek ve usûllerini öğrenmek üzere "çile" denilen süreç tamamlanır ve "zikir" eğitiminden geçilir. Örneğin nefsin yedi mertebe (aşama) olduğunu kabul eden tarikatlarde sâlik her mertebede Allah'ın isimlerinden birini zikreder. Bu zikir sırasındaki her aşamada sâlik sırasıyla "nefs-i emmâre, nefs-i levvâme, nefs-i mülheme, nefs-i mutmaine, nefs-i râziye, nefs-i merziye ve nefs-i kâmile" rütbelerine ulaşır. Hz. Allah'ın bu nefs'lerin her aşamasında zikredilmesi gereken isimleri ise sırasıyla "Lâ ilâhe illallah, Allah, Hû, Hakk, Hayy, Kayyum ve Kahhâr"dır. Zikir tarikatlara göre değişik biçimde açık ya da gizli, bireysel ya da topluca yapılır.

Çile'yi tamamlayanlara "çilekeş", yarım bırakanlara da "çile-şiken" denilirdi. Tarikatın seyr ü sülûk'u öğrenme süresi olan "çile"yi tamamlayan (fıtam) sûfi'lere şeyh tarafından (bazan mühürlü icâzetnâme ya da hilâfetnâme belgesi ile) «irşâd izni» verilerek onların da toplum içinde çevrelerine faydalı olmalarına çalışılırdı.

Çevreleri üzerinde «irşâd» ile mezun olan bu insanların bir kısmının şiir ve nesir olarak tasavvufla ilgili edebî telifat meydana getirerek büyük toplum üzerinde de yüzyıllarca etkili oldukları unutulmamalıdır. Diğer taraftan bazıları şeyhlerinin halifesi olarak tarikatlarını yaydılar. Hatta içlerinden birçokları da asıl tarikatın yeni kollarını kurdular.

Tarikatlar aralarında evrad ve zikirleri bakımından olduğu gibi, şeyh ve müridlerinin giydikleri "tarikat cihazı" denilen taç, hırka, kemer, başlık, külah, ayakkabı; taşıdıkları asa ve benzeri bazı giyim kuşam eşyasının biçimleri ve renkleri bakımından da değişiklikler gösterirler. Örneğin Bektaşi tarikatında On iki İmam'ı simgelemesi için on iki dilimli taç, Mevlevilik'te düz ve uzun, sikke denilen başlık giyilir, Rufaîler ise taçlarına siyah tülbent sararlardı.

Zühd, ibâdet ve iyi davranış üzerine kurulu tasavvufî tarikatlar "tarik-i ahyar" (hayırlılar yolu); benliği çileyle arıtma ve perhiz yöntemini seçenler "tarik-i ebrar" (iyiler yolu) olarak tanınırdı. Zikirlerini genellikle ayakta yapanlara "kıyamî "; oturarak yapanlara "kuûdî "; gizli zikir yapanlara "hafî "; açıktan, sesli yapanlara da "cehrî " denirdi. Zikir yerine cezbe ve vecd ile Allah'a ulaşmaya çalışanlar ise "tarik-i suttar" (şakraklar yolu) adıyla bilinirdi.

Yüzlerce tarikat arasından en yaygın olanlar Ahmediye (Bedevîye), Bayramiye, Bekriye, Bektâşiye, Celvetiye, Gülşeniye, Halvetiye, Kâdiriye, Mevleviye, Nakşıbendiye, Rifâiye, Senûsiye, Şâzeliye idi.

Devlet, tekke tâmirlerine önem vererek tarikat erbâbı ve şeyhlerle olan ilişkilerinde İlmiye tarikinin yönetim içindeki imtiyazlı durumu arasında bir tür denge kurmuştur.[22] Diğer taraftan Memâlik-i Osmâniye'de yayılmış olan tekkeler, dergâhlar ve zâviyelerdeki dervişlerle meşâyih, hem telkinleriyle iç düzenin tesisinde etkili olmakta, hem de halkın şikâyetleri ve eğilimleriyle yönetim arasında bir tür kamuoyu iletişimi sağlamaktadır.

a. Pîr'ler ve Şeyhler

Şeyh, eğer bir tarikatın kurucusu (pîr'i) değilse, onun ya da onu izleyen şeyhlerin halifesi'dir. Her tarikatın merkezi, tarikat pîr'inin bulunduğu ya da yattığı tekkedir. Buralarda belli zamanlarda "uzlet'e çekilen mürid, ibâdet, zikir, riyâzet ve mücahede ile şeyhinin manevî gücüne (ve hatta halk arasında velî'lik mertebesine kadar) ulaşabilirdi.

22. Tarikat erbâbının ve meşayihin saltanata karşı itimadlarını zinde tutmak için tekke tâmirlerine önem verilmiştir. Gündüz, Osmanlılarda Devlet/Tekke Münasebetleri, s.153

Her şeyhin Hz. Muhammed'e uzanan ruhanî bir silsilesi vardır. Tarikatler ilk dört halifeden biri aracılığıyla Hz. Muhammed'e bağlanırlar. İnanca göre, Hz. Muhammed dört halifeye ayrı ayrı zikirler öğretmiştir. Her tarikatin silsilesi, bir halifeye kadar uzanarak örneğin Siddıkîye (Bekriye), Ömeriye, Osmaniye, Aleviye (Haydariye) yollarından birinin adıyla anılır. Tarikatler genellikle kurucusu olan şeyhin adıyla tanınır.

b. Tekkeler

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yüzyılında Anadolu evliyâlarının türbelerinin yakınlarında zaviye, ribat, hankâh, tekke, dergah adlarıyla anılan tarikat merkezleri kuruldu. Tekke, dergâh ve zâviye'lerin imâretlerin yanında bulunmaları gerekmez. Aksine daha ziyade merkezden uzak, nüfusu az semtlerde, şehir dışlarında tenha yerlerde kurulurlardı.

Tarikat kurucusunun (Hazret-i Pîr'in) türbesinin bulunduğu tekkeye Mevlevilikte "huzur" ya da "huzur-i pîr", Bektaşilikte "pîr evi" ya da "pîr makamı" olarak adlandırılır. Tarikat ulularının türbelerinin bulunduğu tekkelere "asitâne", asitanelerin küçüklerine "tekke" ve "dergâh", tarikat mensuplarının yolculuk sırasında konakladıkları tekkelere de "zâviye" adı verilirdi. Tekkelerin masrafları tekkeye vakfedilen gayrimenkuller ve arazilerin gelirlerinden karşılanırdı.

Tekkelerin mimarî yapısı büyükçe tek oda'dan ibâret olabildiği gibi, birçok yapıların bir arada bulunduğu külliye biçiminde de olabilir. Genel olarak "tekke"ler tarikat pîrinin veya büyüklerinin türbeleri yanına yapılar, harem ve selâmlık daireleri, kütüphane, derviş hücreleri, çile ve riyâzet odaları, mutfak, yamak odası, misafir odaları, haziresi bulunurdu.

Tekkelerde asılı levhalarda "Edep; her şeyin başıdır", "Tasavvufun tamamı edeptir" "Edepten mahrum olanlar, Hak dergahından kovulur", "Ayıplarınızı edeple örtünüz", "Edeb'le varan, lütûfla döner","Edeb, sünnete uymaktır" mealinde yazılar bulunur.

Tekke'ler Türk kültürüne, folkloruna ve musikisine katkıda bulunmuşlardır. Halk edebiyatındaki nefes, koşma, destanların bir çoğu "Tekke Edebiyatı" eserleridir. Bir çok musikî üstadı tekkelerde yetişmiştir.

Tekke kelimesi itimat edilecek, güvenilecek yer anlamına gelen "tekyegâh"tan kısaltmadır. Bu anlamda ele alınırsa dinî bir özellik verilemez. Nitekim Okmeydanı'nda Okçular Tekkesi, Zeyrek'te Pehlivanlar Tekkesi, bir tecridhâne yapısında olan cüzamlı hastaların ikamet ettiği Üsküdar Karacaahmed Mezarlığı kenarındaki "Miskinler Tekkesi" bu bağlamda kurumlardır.

Tekke'ler müridleri için dinî hayatın eğitimi için olduğu kadar, sanat ve meslek, iş ahlakı, görgü kuralları gibi konularda da halka açık eğitim müessesesi görevi yapmaktaydılar.[23] Medreselerde müderrisler, mollalar ilimlerin öğrenim ve öğretimi ile meşgul olurlarken, tekkelerde şeyhler müridlerin ruhsal hayatlarını derece derece terbiye eder, İslâm'a yaraşır bir safiyete ve seviyeye yükselmesine çalışırlardı. Tekkeler herkese açık olmakla beraber, istek kişiden (mürid'den) gelmelidir. Böyle arzu duyan birinin elverip şeyhe teslim olması, onun talim ve terbiyesini kabul etmesi gerekiyordu. Bu eğitimin süresi şeyhin kudreti ve müridin kabiliyetiyle orantılıdır. Diğer taraftan metod ve biçimi farklı tarikatlere göre değişebilir. Yetişen müridlere "irşad izni" verilerek onların da toplum içinde çevrelerine faydalı olmalarına çalışılırdı.

Bazı incelemelere göre İslam ülkelerinde tarikatlere girenlerin toplamı halkın % 3'nü geçmez.[24] Mamafih bu yüzdenin erkek nüfus olduğu düşünülmelidir.[25] Bu yüzdeye göre Osmanlı ülkelerinde asgarî 650.000 tarikat erbabı olması gerekir. Bu insanların önemli bir bölümünün "irşad ile mezun" ve çevreleri üzerinde etkili oldukları, bir kısmının şiir ve nesir olarak tasavvufla ilgili divan ve telifat meydana getirdikleri unutulmamalıdır.[26]

Haftanın her günü belirli tekkelerde "mukabele-i şerife" denilen "zikr" yapılırdı. İstanbul'da 260 tekke vardı.[27] Bunların 59' unda Cuma, 21' inde, Cumartesi, 43' ünde Pazar, 5' inde Pazartesi, 40' ında Salı, 32'sinde Çarşamba, 81' inde Perşembe günleri olmak üzere haftanın bütün günlerinde mukabele ve zikir yapılırdı.[28] Haftanın diğer günlerinde de başka tekkelerde mukabele yapılmaktadır.

---

23. Abdallık (özde ermişlik), melâmet (nefsi ve gururu kırmak için olduğundan kötü görünmek), ibâhilik (anarşik düşünce) işleyen tarikatlar de ortaya çıktıysa da hiçbir zaman Sünni tarikatlar kadar güçlü, etkili ve yaygın olamadılar.
24. Louis Massignon, a.e.a.y.
25. Osmanlı Devleti'nin 1844'teki nüfusu yaklaşık 21 milyon müslim 14 milyon gayrimüslim olarak toplam 35 milyon civarındadır. A.Cevat Eren. Tanzimat. Türk Ans. Ankara 1981. c.30, s.400
26. İstanbul'un 1844 yıllarındaki nüfusunun 475.000 Müslim , 416.000 gayrimüslim olarak 891.000 olduğu dikkate alınırsa bu müessesenin önemi belirir. A.C. Eren, a.e.a.y.
27. Bunların 5'i Mevlevî'lerin, 51'i Nakşî'lerin, 44'ü Kadirî'lerin, 40' Rifaî'lerin, 32'si Halvetî'lerin, 21'i Sünbülî'lerin, 15'i Sâdî'lerin, 15'i Şabanî'lerin, 8'i Bedevî'lerin, 7'si Cerrahîlerin, 4'ü Gülşenî'lerin, 4'ü Bayramî'lerin 4'ü Uşşakî'lerin, 3'ü Halidî'lerin, 4'ü Sinânî'lerin, 2'si Şazelî'lerindi. Bu sayı 1908'den sonra 311'e yükselmiştir.1882'de yapılan bir sayıma göre.
28. İstanbul'da 1837 yılı için yalnız Cuma günlerinde "mukabele-i şerife" yapılan tekkeler şunlardır: "Mevleviyye"den: Galata Mevlevihanesi; "Sünbüliye'den: Koca Mustafa Paşa Tekkesi, Balat Cami'i içinde Balat Tekkesi, Büyük Ayasofya'da Sinân-ı Erdebilî Tekkesi; "Celvetiyye"den: Üsküdar'da Hüdâyî Aziz Mahmud Efendi Tekkesi; "Nakşbendiyye"den: Fatih Cami'i yakınında Emir Buharî Tekkesi, İdris Köşkü'nde Kaşgârî Abdullah Efendi Tekkesi, Eyûb'de Kalenderhâne Tekkesi, Üsküdar İnâdiye'de Osman Efendi Tekkesi, Aksaray, Horhor da Hindî'ler Tekkesi, Bâb-ı Âli civarında Beşir Ağa Tekkesi, Üsküdar Bülbül Deresi'de Özbek Tekkesi, Mehmed Paşa Yokuşu civarında Özbekler Tekkesi, Eyûb civarında İzzet Mehmed Paşa Tekkesi, Edirne-

4. FÜTÜVVET veAHÎLİK ÖĞRETİSİ

Fütüvvet ortaçağ İslam dünyasında şehirleşme ile birlikte gittikçe artan esnaf ve sanatkar gruplarını içine alan sosyal bir organizasyon biçimidir. Temeli fütûvvet'in sistemleştirilmiş İslam ahlakı ilkelerine dayanan ahîliğin üyeleri esnaf ve zanaatkarlarla sınırlı değildi. Nitekim ahîlerin ilke, tören, kural ve öğütlerini toplayan kitaplara da "Fütüvvetname" denilirdi. Ancak fütûvvet ilkeleri Anadolu'nun esnaf ve zanaatkar toplulukları içinde İslam-Osmanlı kültürü bünyesinden türemiş "Ahîlik" biçimiyle özgün bir esnaf töresi olarak gelişip örgütlenmiştir.

Ahî, kelime olarak Tasavvuf' ıstılahında "kardeşim, kardeş, yiğit, cömert" anlamlarına gelir.[29] Diğer taraftan bir tarikat'e ve bir tekke'ye "sâlik" ya da "mürid" olarak bağlananlara da "ihvan" (kardeşler) denilmekteydi. Ahîlerde yeni girenlere şalvar giydirmek, tuzlu su içirmek, saçlarını kesmek gibi fütüvvet töreleri ve törenleri vardı. Ancak bu törenlerin mevlevilik, bektaşilik ve diğer tarikatların ritüelleriyle biçimsel bazı benzerlikler ve farklılıkları vardı. Örneğin Ahî'likte müridlere şedd (kuşak) bağlanıp şalvar giydirilmekte; tarikatlarda ise hırka esas libas olarak kabul edilmektedir. Ahî'lik [30] ile tarikatlerin[31] cemaat içi silsile-i merâtib'leri de biribirinden farklıdır.

Fütüvvetnâmeler[32] 12 kişiye şedd bağlamanın haram olduğunu belirtiyor:

---

kapısı dışında Emîr Buhârî Tekkesi; "Kâdirîyye"den: Beşiktaş'ta Yahyâ Efendi Tekkesi, Eyûb'da Koru Tekkesi, Okmeydanı Piyâle Paşa Tekkesi, Edirnekapısı'da, Resmî Tekkesi, Piyâle Paşa civarında Ali Baba Tekkesi, Tersâne civarında Tûrâbî Tekkesi, Lâlezâr'da Körükçü Tekkesi; "Halvetiyye'den: Şehremini'nde Ümmî Sinan Tekkesi, Topkapı'da Takkeci Tekkesi, Otakçılar'da Kolancı Şeyh Emin Efendi Tekkesi, Doğancılar'da Şeyh Nasûhî Efendi Tekkesi, Bab-ı Âli civarında Aydınoğlu Tekkesi, Ağaçkakan civarında Feyzî Efendi Tekkesi, Ahmediye'de Saçlı Hüseyin Efendi Tekkesi, Üsküdar'da Şeyh Cami'i içinde Devatî Mustafa Efendi Tekkesi, İdris Köşkünde Çolak Hasan Efendi Tekkesi, Mengene'de Çalâk Tekkesi; "Celvetiyye"den: Üsküdar, İnadiyye'de Bandırmalızâde Tekkesi, Küçük Ayasofya civarında Celvetî Tekkesi18 ; "Sa'diyye"den: Aksaray'da Kara Mehmed Paşa Tekkesi, Üsküdar'da Tabutçular civarında Şeyh Ganî Tekkesi, Salmatomruk civarında Çakırağa Tekkesi, Dolmabahçe civarında Kantarcı Tekkesi; "Bayramiyye"den: Eyûb civarında Abdî Baba Tekkesi; "Rifâ'iye"den: Langa Yenikapısı civarında Alaca Mescid Tekkesi, Haseki civarında Şerbetdar Tekkesi. Âsitâne-i Aliyye ve Bilâd-i Selâse'de Kâin Olan Mevcud ve Muhterik Olmuş Tekkelerin isim ve Şöhretleri ve Mukabele-i Şerife Günleri, Dar üs-Saltanat üs-Seniyye, 1253. Liste'de 1826 yılında Yeniçeri Ocağı ile birlikte kaldırılan Bektâşi tekkelerinin yer almadığı görülüyor.

29. Uludağ, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, s. 29 Ahî adına belgelerde ilk kez Antalya'da 1216-1217 tarihli müslümanların şehire yerleşmesiyle ilgili bir vakıf senedinde raslanmıştır.
30. Yiğit, ahî, şeyh veya ahbab, nim-tarîk, müfred, nakîb, nakîbü'n-nukaba, halîfe-i dâim-makamı şeyh, şeyh ve şeyhü'ş-şüyûh biçimindeydi.
31. Genel olarak "mübtedî, mutavassıt, müntehi, mürşid" sırasındadır.
32. Gölpınarlı, Şeyh Seyyid Hüseyn'in «Fütüvvetnâme» si s. 43

1) Müşrik, 2) Münâfık, 3) Gayptan haber vermeği san'at edinen, 4) Şarap içmeyi adet eden, 5) Tellâk, 6) Tellal, 7) Culâh[33] 8) Kasap, 9) Cerrah, 10) Avcı, 11) Ammal[34], 12) Madrabaz[35]

Kasapları kan dökdüklerinden, cerrahların taş yürekli olduklarından Fütüvvet yoluna alınmadıkları söyleniyor. Bunlar arasında tellaklar'a «hidmeti makbuldür» kaydı eklenmekle birlikte "kafirle Müslümanı bir tutmaları", çullahların «san'atları makbuldür» denilmekle beraber "eksik arşın tutmaları" yüzünden Fütüvvet'e layık olmadıkları belirtiliyor. Ancak tellaklerle çullahlar, doğru hareket ederlerse Fütüvvet yoluna girebilirler.

Diğer taraftan şu 19 şey Fütüvveti düşürür:

l) Şarab içmek, 2) Zina, 3) Livata, 4) Gammazlık, 5) Nifak, 6) Kibir, 7) Zulüm, 8) Haset, 9) Buğuz, 10) Yalan söylemek, 11) Vaad'ini yerine getirmemek 12) Emanete hiyanet etmek 13) Namahreme şehvetle bakmak, 14) Birisinin ayıbını görmek, 15) Adam öldürmek, 16) Kumar oynamak, 17) Nekeslik 18) Hırsızlık 19) İftirada bulunmak.[36]

Ahîliğin öğreti ve uygulamasındaki amaç, özellikle zenaatkârların ve ticaret erbabının fütûvvet ahlâkıyla bilinçlendirilmeleri ve onu yaşamalarıdır. Dolayısıyla ahî toplulukları birbirine gaye ve faaliyet yolu ile bağlı, belirli bir fikrî birikime sahip insanların oluşturduğu cemaatlerdir. Başka bir deyişle ticarette birliktelik, kazançta cemaat ortaklığı, evsafı yükseltme esastı. Nitekim bozuk, sakat mal satanlar meslekten çıkarılırdı.

Bununla beraber bir meslekte çalışabilmek için, önce onunla ilgili ahî zaviyesine bağlanmak gerekti. Mesleğe çırak olarak başlanır, sonra kalfa ve usta olarak ilerlenirdi. Çıraklar zaviyede "ata ahî" denilen bir usta ve "yol kardeşi" seçilen iki kalfa olmak üzere üç kişinin gözetiminde yetiştirilirdi. Ahî babaları Kırşehir'deki ahî örgütü başkanı şeyhülmeşayih tarafından gönderilirdi. Ahî şeyhleri, toplum içinde itibarlı ya da ticaretle, tarımla uğraşan varlıklı kişilerdir

Bu cemaatler kavlî, seyfî, şurbî olarak isimlendirilen üç guruba ayrılır. "Kavlî cemaat" sanatkarlardan, "seyfî cemaat" askerlerden, "şurbî cemaat" ise (sanatkarlar ve askerler dışında kalan) halk'tan oluşur. İlk iki cemaate katılmak için sanatkar veya asker olmak gerektiği halde, "şurbî" cemaatine katılmak için sembolik bir sadakat yemini anlamına gelen "şurup (tuzlu su) içmek" merâsimini (ritüelini) tamamlamak yeterlidir.[37] Aslında tuzlu su gele-

33. Çulha, çul dokuyanlar
34. İleri gelen devlet adamları.
35. Gıda maddesi toptancısı
36. Gölpınarlı, a.g.e. s.44
37. Eski Fütüvvetnâme'lerde anlatılan erkanda esas ritüelin şedd kuşanmak olduğu belirtiliyor.

neği yanında helva geleneği, şalvar giydirmek, seccade yaymak, el tutuşmak, namaz kılmak, tövbe telkin etmek gibi cemaatin biçimsel bütünlüğünü sağlamaya yönelik başka ritüeller de bulunmaktadır.

Ahîliğin yükseliş dönemi olan On dördüncü yüzyılın ilk yarısında Anadolu'yu dolaşmış olan İbn-i Battuta seyahatnâmesinde[38] "Ahiyyat ül-fityan"[39] olarak isimlendirdiği ahîlerin gündüzleri çalışıp ikindiden sonra kazançları ahî baba'ya getirdiklerini ve zaviyede bir arada yemek yediklerini, Kur'an okuduklarını, raksettiklerini , zorbaları, zalimleri, edepsizleri ve onlara yardımcılık yapanları yola getirdiklerini, hatta katledip ortadan kaldırdıklarını söyler.

Ahîler şehirlerin toplum düzeni üzerinde güçlü denetim örgütleri kurmuşlardı.[40] Başka bir deyişle Ahî örgütüne egemen sınıflar da giriyor; böylece, kent soyluluğu ile halk kesimleri arasında fikir ve sosyal buluşma oluşuyordu.[41]

Ahîler aba hırka, mest giymekte bellerine iki arşın uzunluğunda bir kuşak sarıp arasına hançer sokmakta, başlarını beyaz keçe külah üstüne iki parmak eninde sof sarıkla örtmektedirler. Başlarına giydikleri külahlarla yeniçerilerin keçe külahları arasındaki benzerlik de oldukça dikkat çekicidir.

Osmanlıların merkezî yönetimi güçlendiği oranda ahîliğin bu tür etkileri azaldı. On yedinci yüzyıldan sonra ahîlik lonca teşkilatı biçimine dönüşmeye başladı. Ahî terimlerinin yerlerini "usta"lık ve "gedik" deyimleri aldı. Cemaate intisab etmek için esnaf, san'atkâr ya da bir meslek mensubu olmak gerektiği gibi[42], loncaya girememiş[43] ve gediği olmayan kişiler de sanat ve ticaretle uğraşamaz oldu.

---

38. Özgün adı " Tuhfet ün- nüzzâr fî garâ'ib il-emsâl ve'l-acâ'ib il-esfâr" olarak bilinen seyahatname "Rihle" olarak da anılır.
39. "Fütüvvet erbâbı kardeşliği"
40. Nitekim Ankara da, şehir Osmanlılar'ın eline geçene kadar ve On beşinci yüzyılın ilk yarısında on yıl kadar süren Fetret Devri'nde kargaşalığı önlemek için yönetimi ellerinde bulundurdular.
41. Nitekim Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gâzi'nin kayınpederi Edebâli de bir ahî şeyhidir. Birçok arkadaşı ve oğlu Alâeddin Bey de ahî teşkilâtına girmişlerdi.
42. Fütüvvet için kesin şart değildir.
43. Derici esnafı (debbağlar) Ahî Evren'i pîr sayıyorlardı. Debbağlar ahî geleneklerine bağlılıkları nedeniyle öbür loncalar üzerinde etkinlik kazandılar.

5. HALK ANLAYIŞI

Halkın hayat tarzı olarak algıladığı ve dünya görüşü olarak yaşadığı İslam, çoğu yörelerde İslam öncesi dönemlerin gelenekler ve hurâfelerle karışık inanç kalıntılarını da barındırmaktaydı. Dolayısıyla otodidakt edinilmiş dinî bilgileri düzeltilmeğe, doğrulanmağa muhtaçtı. Aslında bu bağlamdaki halk algılaması tam anlamıyla mistik bir İslâm tarzı da değildir. Gerçi bazı tasavvufî unsurları bulundurmasına rağmen, tekke ve zâviyelerde yaşanan İslâmî hayat tarzından farklıdır. Ancak temel karakteristiği, tarikat kökenli mistik İslâm anlatısının etkisiyle, gelenekler, örfler ve âdetleriyle belirgin bir evliyâ kültü[44] etrafında toparlanmış olmasıdır. Böylece tarikatler halk içinde yadırganmayan toplumsal kurumlar olarak varlığını devam ettirmektedir.

Diğer taraftan Merkez'den gönderilmiş kadı'ların verdikleri şer'î hükümler, tazir cezaları, şehir içinde yaptıkları teftişler de aslında kitabî İslam'ın uygulamaları olarak halk için öğretici sayılırlar.

Bu bağlamda tekkeler, zâviyeler ve dergâhlardaki sembolik anlatımın çevre üzerindeki etkisi tasavvuf kökenli mistik bir anlayış olarak devam ederken , "ulemâ-yi rüsum" olarak isimlendirilen müderrisler, dersiâmların verdikleri cami dersleri de şehir ahalisinin İslâmı ilmiye anlayışıyla algılamasında belirli ölçüde etkili olmaktadır.

44. Ocak, a.e.a.y.

B.

GÜZEL SANATLAR

Her toplumun ahlak, estetik gibi değer yargılarında, kendi kültürünün gereklerinden kaynaklanan güzel sanat anlayışı vardır. Nitekim Osmanlı ülkesinde de güzel sanat kategorisi içinde yer alan bir dizi sanat ismi bulunmaktadır. Ancak İslam-Osmanlı kültüründe örneğin Heykel Sanatı'nın yer almaması gibi Batı güzel sanatları dizininden ayrılan bazı belirgin farklılaşmalar vardı. Bunun dışında yine örneğin resim sanatında perspektif, gölge gibi unsurların bulunmaması ya da Musiki sanatında tek seslilik, nota gamları ve sazlardaki farklılıklar gibi ayrılıklar vardır. Diğer taraftan Batı'da "Calligraphie" ancak bir zenaat seviyesinde iken, Osmanlı kültüründe "Hüsn-i Hat" en önemli güzel sanatlardandır. "Ebru" sanatı için de benzer şeyleri söyleyebiliriz.[1] Bunun dışında Edebiyat kategorisinde roman, tiyatro bulunmadığı gibi, hikâye türü de naif seviyede kalmıştır. Bizzat Tiyatro Sanatı ise ancak ortaoyunu, Karagöz, köy seyirlik oyunları, meddahlık düzeyindedir.

1. "Marbrure" yahut "papier marbré" denilen ebru benzeri duvar kağıdı, ciltlerin yan kağıtları olarak kullanılmak üzere basımevlerinde üretilmektedir.

1. EDEBİYAT

Tanzimat Osmanlıcası'ndan hatıra kalmış "Edebiyat" sözcüğüyle andığımız güzel sanatların bu kolunu eskilerin kısaca "nazm u nesr" olarak vasıflandırdıklarını görüyoruz. Klasik dönemin edebiyat zevki yalnız "şiir" ve estetiği (genellikle) şiiri hatırlatan "süslü nesir" üzerine kurulmuştur. Diğer edebî türlere değer verilmemiştir.

İlimler dizininde, öğrenim ve eğitimde Ulûm-i dinîye ön planda olduğundan, doğal olarak ilim dili de Arapcadır.[2] İlmî eserler Arapça olarak yazılmaktadır. Edebiyat dili ise gramer kuralları bakımından da Türkçeye yakın olan Farsçanın, edebî formlar da yine Fars edebiyatının etkisi altındadır. Dolayısıyla konuşma dili yanında Arapça, Farsça ve Türkçe gramer kurallarının kompozisyonuyla meydana gelmiş bir yazı dili oluşmuştur. Bütün bu özellikler, dinî ve tasavvufî metinler dışında kalan klasik dönem edebiyatında fikrin biçime feda edildiği hüner ve marifetin öne çıktığı "aydınlar edebiyatı"nı doğurmuştur.

Osmanlıca'nın bileşimine giren dillerden arınmış olan "Halk Edebiyatı", uzaklardan da olsa Dîvan edebiyatını izlemektedir. Nitekim bir çok halk şâirleri hayal dünyalarını (bazı kalite farklarıyla) Divan şiirinin mazmunlarını kullanarak anlatmışlar, gazellerini klasik dîvanlar gibi düzenleyip "müretteb divan"lar haline getirmişlerdir.

a. Dil

Rumeli'den Yeniçeri Ocağına devşirme yolu ile alınan Hıristiyan çocuklarına Acemi Oğlanlar Okulu ve "Hazırlık Sarayları"nda Türkçe öğretilmektedir.

Ancak Osmanlı ülkesinin genişleyen muhtelit yapısı içinde Anadolu Türkçesi'nin varlığını koruyan kurumların en önemlisi şüphesiz "Enderûn Mektebi"dir. Sadrazamlar, kaptanpaşalar, Yeniçeri ağaları, eyâlet vâlileri, sancak beyleri gibi üst düzey yöneticilerinin büyük bölümü buradan çıkmıştır. Yine bu kişiler arasından birçok şairler, edipler, ressamlar, mimarlar, müzikçiler, tarihçiler de yetiştirmiştir. Bu yönüyle bakılırsa Enderun Mektebi, devlet yönetimi içinde Türkçe'nin varlığını koruyan güçlü bir kale olmuştur.

Diğer taraftan örneğin Arnavutluk, Bosna ve Hersek gibi yeni fethedilen ülkeler Hıristiyan ahalisinin bir bölümü de kendiliklerinden İslamiyet'e ge-

2. Bilindiği gibi aynı dönemlerde batı'da bilim dili Latince'dir.

çerek Türkçe konuşmağa başlamışlardır. Balkanlar'da gayrimüslim teba'anın bir bölümü de Türkçe öğrenmiş ve sonuçta Sırp, Bulgar, Arnavut ve Macar dillerine Anadolu ve Osmanlı Türkçesi'nden pek çok sözcükler ve gramatikal ekler aktarılmıştır.[3]

Fatih ve Sultan Süleyman kanunnâmelerinin Türkçe yazılmış olmaları da, Türkçe'nin Osmanlıca içindeki itibarlı ve sarsılmaz mevkiini hem sağlamış ve hem de belgelemiştir.

Türkçe'nin konuşma dili olarak kullanıldığı yaygın sosyal kurumlar ise tekkeler [4] ve kahvehânelerdir.[5]

Halk Edebiyatı'nın bütün formlarında, türkülerde, ilahilerde Türkçe kullanılmaktadır. Divan şâirlerinin ünlüleri [6] arasında kaside ve gazellerinde özenle Türkçe kullananlar, hatta şiirlerinde günlük hayatın olaylarını anlatanlar vardır.[7]

Bununla beraber Osmanlı Türkçesi'nin temel kavramlarını Kur'an semantiğine ve "beyn'el—İslâm" kilit kelimelere istinad ettiren Medrese'nin de bir dil akademisi görevini üslenmiş olduğu söylenebilir. Böylece ulemâ ve medrese, ilmî (din bilimleri) terminolojide ve yönetim (ilmiye, mülkiye, kalemiye) dilinde Arapça köklerden türetilen yeni kelimelerin Kur'an dilindeki kavramsal anlamlarına uygunluğunu arıyordu.

Bununla beraber Osmanlıca'ya Divan edebiyatı aracılığıyla da Farsça'dan ve diğer Türk lehçelerinden birçok kelimeler transfer edilmiştir.

Bu bağlam içinde Arapça başta olmak üzere, Farsça ile diğer Türk lehçelerinden aktarılan kelimelerle Osmanlıca'nın olağanüstü anlatım yeteneğine ulaştığını görüyoruz. Öyle ki uluslararası politika'da, özellikle antlaşma metinleri yapılırken sağladığı üstünlük Batılıların da dikkatini çekmiştir. Nitekim On altıncı yüzyıldan itibaren, Batı dillerinden Türkçe-Arapça-Farsça'ya[8] (ve ters yönlü) poliglot[9] sözlükler yayımlanmıştır. Hatta bunların en ünlülerinden birinin müellifi önsözünde[10] Osmanlıca'nın son asırlardaki gelişmesi karşısında, savaşlarda kazanılanların bir kısmının antlaşma metinle-

3. Karal, Türk Dilinin gelişme Evreleri, s. 30
4. Evrat ve âyinlerde bazı tekkelerde Arapça ve Farsça tekellüm edilen tekkeler de vardır.
5. Mamamfih oldukça geniş kitleye hitap eden Mehterhane''in bu bağlamda etkili olduğu düşünülebilir.
6. Nabî, Nedim, Bâki , Sâdi gibi
7. Osman Taib Efendi gibi
8. (Franciscus à Mesgnien) Meninski'nin 1680 yılında Viyana'da bastırdığı in-folio boyutunda iki ciltlik "Thesaurus Lexicon -Turcico-Arabico-Persicum" sözlük
9. Meninski'nin Latince'den Türkçe, Arapça ve Farsça'ya tek ciltlik sözlüğü 5 batı Avrupa diline çeviri yapar.
10. Alexandre Handjéri'nin sözlüğü.

ri yazılırken kaybedildiğinden yakınmakta ve eserini bu sebeple kaleme aldığını söylemektedir.

b. Divan Edebiyatı

Orta Asya'da Uygurca'nın ve Çağatayca'nın yayıldığı bölgelerde ve Azerbaycan'da İslam kültürünün ortak özelliklerini, Arap ve Fars edebiyatının etkisini taşıyan aynı nitelikte edebiyatlar varsa da, "Divan Edebiyatı" tanımlaması Osmanlılar'ın On üç ve On dokuzuncu yüzyıllar arasındaki yazılı edebiyatını belirlemek için kullanılır. Hatta buna bağlı olarak bir şâirin bütün şiirlerinin toplandığı esere de divan denilmektedir.

Divan edebiyatının kaynakları başta İslamî inançlar, tasavvuf, efsâneler, gelenek ve görenekler, günlük olaylar, peygamber kıssaları ve evliya menkıbeleri ile "Ulûm-i Sahîha" denilen "İslamî ilimler, İslam tarihi, hikmet, hey'et, zayiçe, heyet, musiki" ve "remil, sihir, nücûm ve tılısım" gibi "Ulûm-i Bâtıla"dır.

(1) Divan Şiiri

Anadolu'da oluşan lâdinî (din konuları dışında) veya dinî-tasavvufî Divan edebiyatı'nda başlangıcından beri şiir nesir'den daha gözde tutulduğu daha önce vurgulanmıştı. Şiir'in insanları etkileyen özellikleri onun ortaçağ'da bir "anlatım bilimi" gibi kabul edilmesine ve hatta o çağın bilimler dizini içinde sıralanmasına sebep olmuştur. Nitekim o dönemlerde şiirle yazılmış tıp kitapları bile vardır.

Divan şiirinde soyut bazı kavramlar üstü kapalı olarak simge ve sembollerle imâ edilir, anlatılmağa çalışılır, varlıklar nesnelerın remizleri olarak anılır. Başka bir deyişle Divan şiirinin genel anlatımının ardında anlatanın "remiz"lerden oluşmuş gizli dilini bilmeyenin anlayamayacağı anlamlar, kavramlar saklıdır. Remizler bazan farklı birkaç kavrama gönderme yapabildiklerinden şiirin anlamı yapılan yorumlara göre değişen, farklı ama aynı derecede inandırıcı görüntüler kazanır.

"Müretteb divan" denilen divanlarda şiirler "divan tertibi" denilen düzen içinde sıralanır. Böyle bir tertipde sırasıyla kaside (tevhid, münacat, na't, medhiye), tarih düşürmeler, musammat, gazel bölümleri, en sonda da lugazlar, muammâlar, müfredler, âzâdeler yer alır.

Genel kural olarak, uyak ve rediflerinin son harfi, Arap alfabesindeki sırasına göre ("elif"ten başlayıp "ye"ye kadar) sıralanmış olan gazeller dizi-

ninde her harf için en az bir şiir bulunması şarttır. Bu sırada yer alanlardan biri eksik olursa örneğin bir şâirin belli türleri sevmesinden dolayı şairin bilinçli seçimi ya da divan dolduracak kadar şiiri olmamamış veya yazamadan ölmesi nedeniyle de tamamlanamamış olan divanlara "divançe" denir.

Divan şiirinde ana tema tasavvufi, ya da dünyevî "aşk"tır. Eğer tasavvufî ise şâirin aşkı mutlak güzellik olan Allah'a yöneliktir. Ama ilâhî aşk da önce dünyevî bir aşk'la başlar. Hayalî bir güzele karşı duyulan bu aşk daha sonra soyutlama yoluyla ilâhî aşka dönüşecektir.

Din dışı aşkı işleyen şiirlerde ise kadın teması önemli bir yer tutar. Ancak bir anlamda "mazohist" diyebileceğimiz bu türde kadın, âşığını (şâiri) sürekli biçimde üzer.

Divan şiirinin en belirgin estetik ölçüsü açık ve kapalı hecelerin özgün bir düzen içinde sıralanması demek olan arûz kalıplarıdır. Dolayısıyla her sözcük tam anlamıyla ve yerli yerinde kullanılmalıdır. Diğer taraftan divan şiirinin estetiği Arapça ve Farsça kelime bilgisine, Belâgat ilminin teşbih, istiare, hüsn-i ta'lil, iham, kinâye, leff ü neşr, tecâhül-i ârif, telmih, mecaz, mecaz-ı mürsel, teşhis ü intak gibi kurallarına da bağlıdır. Bu nedenle estetik kurallarına uymak zorunluğu çoğu zaman şiirin güzelliğinden önemli tutulmuştur.

Din dışı şiirin türleri "bahâriye, cemreviye, dâriye, fahriye, ıydiye, medhiye, mersiye,. gazavatnâme, sâkinâme, hamamnâme, sahilnâme, kıyafetnâme, surnâme, lugaz, muammâ, hicviye, hezeliyat, tarih düşürme ve şehrengiz"dir.

Dinî-tasavvufî şiirin ise tevhid, münâcaat, na't, maktel-i Hüseyin, mirâciye, hilye, mevlid, kırk hadis, menakıbnâme türleri vardır. Nazım biçimleri ise beyit ve bend temeline dayanır

(2) Nesir

Şiir'in sanatsal yönünün hüner göstermeğe daha elverişli olması onu nesir'e göre daha değerli ve önemli kılmıştı. Oysa halk için yazılan kitaplarının öğreticilik özelliği ağır bastığından düz yazı kullanılmış ve sanatlı anlatımlara ilgi duyulmamıştır.

Bununla beraber "süslü yazı"da anlam yine bir yana itilmiş, tıpkı şiirde olduğu gibi, anlatımda belâgat ve hüner gösterme öne çıkmıştır.

Din dışı düzyazı alanındaki türler "tezkire, seyahatnâme, siyâsetnâme, münşeat, sefaretnâme"lerdir.[11]

---

11. Tanzimat öncesinde meydana getirilmiş eserlerden bahsettiğimiz unutulmamalıdır.

"Düz yazı" eserleri kullandıkları dile bağlı özellikleri ve yazılım üslupları açısından:

1) Siyer'ler, destanî halk kitapları, Tevârih-i Âl-i Osman'lar, Gazavatnâme'ler, Zafernâme'ler, Menâkıbnâme'ler gibi günlük konuşma diliyle ve sâde bir üslupla herkes için yazılanlar,

2) Secî'ler ve söz sanatlarının da kullanıldığı, sade nesir ve süslü nesir arasında kalan, kimileri resmî layiha ve takrirler türünde olan ilmî risâleler;

3) Arapça ve Farsça ibârelerin, söz sanatlarının bolca kullanıldığı , yüksek düzeyde eğitilmiş kişilerin anlayabileceği ağdalı üslupla yazılmış "süslü nesir"ler biçiminde sıralayabiliriz.

(3) Mühür Edebiyatı

Osmanlı mühürleri gerek hat sanatının ve gerekse mühürün maddesini oluşturan hakkâklık, kuyumculuk sanatlarının ictima ettiği minyatür sanat eserleridir. Böylesi estetik kompozisyon kendisiyle birlikte doğal olarak bir mühür edebiyatını da getirmiştir.

Halk arasında imza yerine kullanılan mühürlerde edebî unsurlara pek rastlanmaz. Ama devlet erkânı ve diğer Osmanlı entellektüellerinin mühürlerinde zengin bir edebî malzeme vardır. Mühür kitâbelerinde "mısrâ-i âzâde" denilen vezinli sözler, aynı vezinde iki mısradan oluşan beyitler, mısraları kendi aralarında kafiyeli olan "beyt-i musarra"lar, kafiyeli, secili ibareler, mâni'ler, manzumeler, âyetler, hadisler, tasavvufi hikmetler, dualar kullanılmıştır. Lisan Anadolu Türkçesi, Arapça ve Farsça'dır. İlke olarak Osmanlı mühür kültüründe "enaniyet" (egoism, bencillik) bulunmadığı gibi önemli görevleri ifa eden örneğin reis ül-küttab efendi, Anadolu vâlisi veya serasker gibi makam sahiplerinin resmî mühürlerinde bile bazan hiç isim bulunmaz.[12]

c. Halk Edebiyatı

"Halk Edebiyatı" köylüler, kasabalılar ya da kentliler ile yeniçeri ve tekke çevreleri gibi sıradan halk kitlelerinden kopmamış zümreler arasında, za-

12. Örneğin Anadolu vâlisi ve Şark Seraskeri Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın mührünün kitabesi: "Re's'ül-hikmet'i mehâfetullah" ibaresinden ibaretti. Nevşehirli İbrahim Paşa'nın mühründe "Bende-i Rahîm, İbrahim." şeklinde seci' yapılmıştır: Humbaracı Ahmed Paşa adını alan Comte de Bonneval'ın mühründe "Din-i İslâm'dır atâ-i müteal / Ulu ni'met sana Ahmed bu nevâl"; Bir Reisülküttab Efendi'nin 1583 tarihli isimsiz mühründen: "Zi mühr-i Hatem-i Nübüvvet ve nakkaş-i hâtem Û / Best est hâtem-i sühân lâilâhe illâ Hû" biçimindedir.

man içinde dinin, tasavvufun, tarikatların ve divan edebiyatının etkisinde gelişmiştir.

(1) Âşık Edebiyatı

Âşık edebiyatı'nın On altıncı yüzyılda başladığını görüyoruz. Âşıklar halkın buluşma yerlerinde eski destan geleneğini devam ettirerek doğaçlamayla kendi şiirlerini ya da ustalarının veya başka âşıkların eserlerini söylerler. Şehir ve kasabaların kahvehaneler, hanlar, kervansaraylar, panayırlar, kul ocakları, esnaf loncalarında; köy kahvelerinde saz eşliğinde şiirler söyleyen, ya da sesli taklitler, mimiklerle desteklenen yer yer şiirler de katılmış halk hikâyeleri anlatan âşıkların ürünlerinde söz ve müzik birbirini tamamlar.

Biçim bakımından halk hikayeleri (anlatı) ve koşmalar (şiir) olarak ikiye ayrılır. Ancak yazılı olmadığı ve dolayısıyla yeni bir deyiş sırasında çoğu kez değiştiği için metinler tam kesinlik taşımaz. Diğer taraftan şiirlerin sahibi âşıkların kimlik tesbitinde şüpheler doğuran usta-çırak geleneği, ya da örneğin "Karacaoğlan" gibi benzer veya ortak mahlas kullanma sorunları vardır.

Üstelik kırsal yörelerde yetişen âşıklar çoğu kez ümmî'dirler. Ancak sazları eşliğinde şiirlerini dinlettikleri kendi bölgelerinde bilinirler. Bununla beraber Anadolu'da yaygın "cönk" kültürü sayesinde meraklı kişiler âşıklardan dinledikleri şiirleri cönk'lere[13] geçirmişlerdir.

Âşık geleneğinde de bir anlamda fütüvvet kuralları da geçerlidir. Âşık geleneğinin gereği olarak saz çalma, sözü heceye uydurma, kalıp deyişler kullanma, dize başı ve sonu uyaklarla ritim kazanma, dörtlük içinde anlamsal bütünlük sağlama becerilerini çoğu kez ustasından öğrenecektir. O zaman bir ustanın yanında yıllarca "çırak" olmak ve ondan « tapşırma » (mahlas) almak gerekir. Bir tür "âşıklık icâzeti" demek olan bu yöntem, tarikat silsilelerine benzer biçimde Emrah kolu, Ruhsatî kolu gibi adlarla bilinen « Âşık kolu » geleneğini de oluşturur.

Bununla beraber âşık geleneğinde "rüya motifi" de geçerlidir. Âşık'a rüyasında Hızırilyas, üç derviş, bir pîr, "üçler, yediler, kırklar" gibi kutsal birisi veya birileri "bir veya üç bardak dolusu bâde" sunar ve kendisine "mahlâs" verirler. Hızır Peygamber'in elinden içtiği «bâde» (aşk şarabı) ona âşık olacağı kişinin hayalini de gösterir. Bu platonik aşk onu şair yapar, "Âşık

13. Yalın kat sığır derisi kapaklı, elde dikilerek ciltlenmiş, ince uzun formları olan, cepte, kuşak arasında taşınan (hatta bazan babadan oğula devreden) günlük gibi kullanılan defterler. Biçiminden ötürü halk arasında "dana dili" de denirdi.

Garip" veya "Kerem ile Aslı", "Tahir ile Zühre" hikayelerinde olduğu gibi sazını eline alır ve sevgilisini bulmak için yollara düşer. Bunlar hem bâdeli âşık ve hem de Hak âşığı olurlar.

Kırsal yörelerde ilgi ve saygı gören âşıklar büyük kentlerde önceleri küçümsenmiştir. Bununla beraber kimi âşıkların kentlere gelip medrese ve divan kültüründen etkilenmeleri, genellikle saz çalmayı bilmeyen ancak âşık geleneği ile Divan şiiri arasında kalmış "kalem şuarası" denen yeni bir âşık topluluğunun oluşmasına yol açmıştır.

Güzele ve güzelliğe duyduğu sevgi âşığı dünyaya bağlar. Başka bir deyişle aşk, onun için yaşama bağlılığın simgesidir. Ancak bu aşk bu dünyadaki güzeller ve güzelliklerle beslenmekle beraber, şiirlerde idealize edilerek anlatılır. Âşık, evinden, yurdundan, ayrıdır. Hiç kavuşamayacağı idealize ettiği sevgilisinin peşindedir. Gurbeti içinde en etkili biçimde duyar. Bu melankolik yapı onu üretken kılar. Bununla beraber bazan düşsel sevgili "mitos" olmaktan çıkarılıp gerçek kişiliğe büründürülür.

Diğer taraftan âşık birlikte yaşadığı, sazıyla, sözüyle iletişim kurduğu toplumdan ayrı olamaz. Onunla iç içe yaşar. Halka anlattığı şiirlerinde olayların muhasebesini de yapar, eleştirir. Dolayısıyla içlerinde yeniçeri (kul) olup savaşa katılanlar ya da Celâli isyanlarına karışan âşıklar da vardır.

Bu arada, icâzetli âşık kolları gibi, "bâdeli âşıklar" ya da "Hak âşıkları"nın da idealize edilmiş "âşık gelenekleri" oluşmuştur.[14]

(2) Halk Şâirleri

Ancak köylerde yetişen ozan, kasabada yerleşmiş, koşma, şarkı, semâi, mâni, deyiş ve kayabaşı türünde nazımlar meydana getiren "çöğür şairleri"ne öykünür. Oysa kasabadaki çöğür şairleri de şehirlerdeki "halk şâirleri"ne öykünmektedir. Ve nihayet şehirlerdeki halk şâirleri de İstanbul ve benzeri büyük merkezlerdeki "Divan şairleri"ne özenirler.

Böylece lisan ve felsefî düşünce açısından köylerden, kasabalara, oradan da şehirlere ve büyük şehirlere doğru yönelen bir toplumsal gelişme meydana gelir. Nitekim On yedinci asırda şehirlerde yetişmiş Âşık Ömer, Gevherî gibi âşıkların, medrese ve tekke kültürünün etkisi altındaki Divan şiirine özendiklerini ve eserlerinde Divan şiirinin dil, vezin, nazım biçimi, mecaz ve içeriğini çeşitli düzeyde başarılar göstererek yansıtmışlar, hatta bazıları divan'lar oluşturmuşlardır.

---

14. Örneğin doğduğu, yaşadığı ve mezarınm bulunduğu söylenen yerlerin çeşitliliği, yaşamıyla ilgili tarihlerin değişkenliği pek çok olan Karacaoğlan, yahut Köroğlu, Dadaloğlu gibi.

Divan edebiyâtına öykünen Âşık edebiyatı, On yedinci yüzyılda en parlak dönemini yaşadı. Ancak On sekizinci yüzyılda da bir duraksama dönemine girdiğini görüyoruz. Ne var ki âşık edebiyatı ülke sathında yaygınlaşmasıyla On sekizinci yüzyılda Divan şiirini dahi etkilemiş, Nedim, Şeyh Galip gibi Divan edebiyâtı üstadları da âşık tarzında bazı şiirler kaleme almışlardır.

d. Tekke Edebiyatı

Tekke Edebiyatının konuları dinîdir. Şiirde Yesevî ve Mevlânâ ile başlayan Tekke Edebiyatı daha sonra Halk ve Divan Edebiyatları yönünde iki ayrı yol takip etti. Halk arasından çıkan bektaşî ya da o meşrepteki dervişler hece vezniyle halk diliyle söylediler. Oysa aydın kesimin şâirleri ise arûz veznini ve ona uygun işlenmiş, ıstılahlı bir dil kullandılar.

Tekke Edebiyatının halk şiirler, hece ölçüsüyle ya da aruzun heceye yakın yalın kalıplarıyla dörtlük birimiyle ve koşma biçimindedirler. Dilleri yalındır. Bu türün en başarılı örneklerini Yunus Emre vermiştir. Ondan sonra gelen bütün tekke şâirleri onun yol ve üslubunu, samimiliği ve lirizmini taklid etmeğe çalıştılar.

Diğer taraftan her tarikatın kendi tekke düzen ve yaşayışları ile ilgili kullandıkları birtakım özel terimler, tâbirler vardır. Bunların sûfilerin kalblerine Allah'ın tevdî ettiği yüce mânâlar ve sırlar olduğuna inanılır, iman edilir.[15]

Bu terimler, tasavvufi hal'leri tam olarak açıklayabilen rasyonel tanımlar da değillerdir. Nitekim bu gerçek, tarikat erbâbı tarafından genellikle "Tasavvuf kal (söz) ilmi değil, hâl ilmi'dir." deyimiyle ifade edilir. Bununla beraber Tekke Tasavvufu'nu anlayabilmek için bu terminolojiyi iyice bilmek gerekir. Dolayısıyla bu konuda eser verenler kendi anlaşılabilmelerini sağlamak maksadıyla tasavvuf terim ve deyimlerini zaman zaman açıklamak gereği duymuşlardır.

Gazâlî'nin "İhyâ-i ulûm'üd-din" de beşerî aşkın, "ilâhî aşk ve ruhânî hayat" simgeleri olacak biçimde mâneviyata uyarlanabileceğini söylemesi[16] bu tür duyguların, düşüncelerin tasavvufî anlatımda şiir berâberliği sağlamasında etkili olmuş, bazı tarikatlerde sözlü (güfteli) ya da sözsüz musikî anlatımı, hatta raks, tasavvufî duygu ve düşünceleri açıklamada araç olarak

15. "Kuşeyrî "Risâle"de; sûfilerin de kendilerine özgü tasavvufî bilgilerin ve hâllerin öğrenilmesini yabancılardan kıskandıklarından bu hususları saklamak maksadıyla aralarında terimleri açık olmayan müşterek bir dil kullandıklarını ifâde eder." Uludağ, Sözlük, Önsöz.
16. Uludağ, a.e.a.y.

kullanılmıştır. Nitekim Fuzûlî, Nâbî, Nesîmî ve Niyâzî-i Mısrî mahabbet'i, şevk'i, aşk'ı, vecd'i ve istiğrâk'ı esas alan sevgi ağırlıklı istiâreli ve mecazlı ifâdeler kullanmışlardır.[17]

Tekke edebiyatında didaktik şiirler ya da ağır bir dilin kullanıldığı Divan şiiri tarzında da şiirler yazılmıştır. Mevlevî Şeyh Galib ve Neşatî, halvetî Nailî gibi çeşitli tarikatların üyesi birçok Divan şairi tasavvufî inançlarını Divan Edebiyatının dil ve anlatımıyla kaleme alıyorlardı. Bu edebiyatta ilâhî hakîkatler kadın, bülbül, gül, ateş, pervâne ve şarab, bazı hallerde hıristiyan ve mecûsî âyinleri ve din adamları, hattâ putperestlikle ilgili unsurlar, mistik hususları ifâde ve izâh için araç olarak kullanılmıştır.[18]

Ama tasavvuf öğretileri halk topluluklarına hece vezniyle ve dörtlüklerle söylenmiş ilahi'ler,[19] devriye'ler ve şathiye'lerle yayılmaktadır. Örneğin tasavvufî anlatımların yöntem olarak gerektirdiği mecâz, halk şiirinin "şathiye"[20] denilen tarz ve biçimleriyle kullanılmıştır.[21]

Düzyazılar hem müridler ve hem de tekkelere devam eden halkın rahatça anlayabilmesi için genellikle sade bir dil ile yazılmıştır. Tekke Edebiyatının nesir (düzyazı) bölümündeki eserlerin bir bölümünün konusu Örneğin Hacı Bektaş, Emir Sultan gibi tarikat büyüklerinin efsanevî yaşayışlarını anlatan menakıbnâmeler (evliyâ menkıbeleri), efsâneler, fıkralar, öyküler, tarikat pîrlerinin hayat hikâyeleri'dir.[22] Doğrudan tarikat öğretisi olanların içeriğinde de Vahdet-i Vücûd 'la ilgili " marifet ve hikmet" (epistemoloji ve felsefe) ağırlıklı terimler bolca yer alır.[23]

---

17. Ahmed Gazâlî, Aynulkudât Hemedânî, Senâî, Rûzbihan Baklî, Attâr, Mevlânâ, Câmî ve Fahreddin Irâkî gibi büyük mutasavvıfların dilidir. a.g.e.
18. Örneğin "Vahdet (Tek'lik): Kur'an, yanak, dudak, ağız, servi; Kesret(çokluk): saç, gül, ten; Fenâfillah (yokluk): ağız; Gayb âlemi: ben; Kur'an ve İman: yüz; İlahî aşk: mey; Gönül: kadeh; Mabed: meyhâne; Mürşid-i kâmil: meyhaneci; Feyz veren: sâki; İnsan: ney; Beşerî aşk: ok; Bülbül: âşık; Bahar: İslamiyet. Masiva(dünyâ): ayna, güneş; Güzel : kamer, mum" gibi
19. Bektaşilerde "nefes", alevîlerde "deme", mevlevîlerde "ayin", gülşenîlerde "tapuğ", halvetîlerde "durak", diğerlerinde "cumhur" denirdi.
20. Şathiye kelime anlamı olarak "çılgınlık derecesinde saçma söz" demektir. Bir cezbe anında ya da şeriata aykırı görünse de, sanatsal olarak gizlenmiş herkesin anlayamayacağı anlamlar taşıyan sözlere de "şath" (şatıh) denilmektedir. Örneğin Hallac-ı Mansur'un söylediği "Ene' l-Hak" [Ben Tanrı'yım] sözünün felsefî maksat ve anlamı hâlâ tartışılmaktadır.
21. Nitekim Yunus Emre'nin ünlü "Çıktım erik dalına anda yedim üzümü / Bostan ıssı kakıyıp der ne yersin kozumu/ Gözsüze fısıldadım, sağır sözüm işitmiş / Dilsiz çağırıp söyler dilimdeki sözümü" şathiyesi de bunlardan biridir.
22. Eşrefoğlu Rumi''in "Müzekki'n-nüfus"u, Kaygusuz Abdal'ın "Budalanâme"si, Azız Mahmud Hüdayi'nin "Tarikatname"si gibi
23. "Sûfilerin kullandıkları terimler, daha sonraki asırlarda eski anlamlarını kısmen veya tamâmen kaybetmiş ya da eski anlamlarma ek olarak, bazan da onlardan tamamıyla ayrı veya çelişik yeni birtakım mânâlar kazanmışlardır." a.e.a.y.

2. MUSİKÎ

Eski Türkler'de bayramlarda, eğlencelerde ozanlar kopuz eşliğinde şiirlerini ezgiyle okuyor ve savaşta hükümdarın otağı önünde davullar, borular çalınıyordu. Ancak, Anadolu'da Selçuklular döneminden başlayarak Türk müziğinin Saray çevresinde, dinî ortamda, asker ocağında farklı gelişme alanları ortaya çıkmıştır.

Osmanlılar kendi müziklerine yalnızca "mûsikî" demekle yetindiler. Ancak Tanzimat sonrasında Osmanlı Ordusu'nun yeniden düzenlenmesi sırasında Batı'dan askerî marşların alınması ve Batı enstrümanları kullanan Muzıkâ-yı Hümayun'un kurulması üzerine klasik dönemdeki Osmanlı askeri müziğine de Mehter Müziği denildi.

Daha sonraları Klasik Batı müziğinin ülkeye girmesi üzerine de Osmanlı musîkisi'de Osmanlı Saray Müziği ya da Divan Müziği olarak adlandırıldı.[24]

Osmanlı müzik repertuvarı prozodik (sözlü) ve melodik (sesli) olarak bölümlendirilebilir. Divan Musikîsi, Mehter Musikîsi, Cami Musikîsi, Tekke Musikîsi gibi gruplamalar ancak öncelik verilen makamlar, formlar, usuller, kullanılan sazlar açısından bazı ayrıntılarda farklılıklar gösterirler.

a. Divan Musikîsi

Başlıca çalgılar, ney, tanbur, kanun, ut, kemençe, lavta, santur, kudüm, tef'tir. Saz müziği peşrev, sazsemaisi, oyun havası, ara nağmesi, taksim'dir.

Sözlü musikî şekilleri ise "kâr-ı nâtık, beste, ağır semai, yürüksemai, şarkı, köçekçe, gazel"dir. Musikî'nin sistemi batı müziğinin 12 aralıklı sisteminden farklı olarak, eşit olmayan 24 aralığa bölünmüştür. Musikî'yi kaydedebilmek için o dönem yazısında kullanılan Arap harflerine Romen rakkamları gibi sayısal değerler verilerek ve "Ebced hesabı" kurallarından da yararlanılarak özgün nota sistemleri meydana getirilmiştir. Nitekim klasik dönemde mucîdleri olan Osmanlı bestecilerinin adlarıyla "Merâgî", "Ali Ufkî", "Kantemiroğlu", "Hamparsum"[25] notaları olarak tanınan yazılım sistemleri kullanılmaktadır.

Müziğin esası "zamanlama" olduğundan, ortaçağ'da geçerli olan bilim dizinlerinde matematik zümresi içindeki ilimler arasına alınmıştır. "Zaman-

---

24. Bu adlandırmayı Batı müziği terimlerini ilk kez Türkçe'ye çeviren Donizetti Paşa'nın yaptığı düşünülebilir.
25. Abdülkadir Meragi (1360 ?- 1435), Ali Ufkî (1610 ?-1675), Dimıtri Kantemiroğlu (1673-1723) ve Hamparsum (1768-1839)

lama"nın önem açısından seslendirmeden önce olduğu hususunda müzikologlar ve bilim adamları uzlaşmışlardır.

Çeşitli aralıklarla dizilen üç, dört veya beş perde nota dizinlerinin ikisinin birleştirilmesi ile çeşitli makam dizinleri oluşurlar. Aynı makamdan çeşitli formlarda bestelenmiş eserlerin belirli bir düzen içinde birçok okuyucu ve bir çalgı takımının eşliğinde seslendirilmesine "fasıl" denilir. Fasıl Saray'da Padişah'ın önünde "peşrev" (giriş) veya "baş taksim"le başlar. Sonra "kâr, birinci beste, ikinci beste, ağır semaî", şarkılar, yürük semâî" ile devam eder. Fasıl saz semâisi ya da oyun havası ile biterdi.

Kâr, uzun ve bol terennümlü prozodik (sözlü) eserdir. Kâr'lar beste formundaki prozodilerden çok daha uzun ve makam ve usul geçkileriyle ve melodisi zenginleştirilmiş eserlerdir.[26]

Osmanlı Musikîsi'ndeki "aksak, aksak semaî, Türk aksağı" gibi bazıları Türk kökenli usûllerin, makamların ve çalgıların az ya da çok farklarla benzerlerine birçok İslam ülkesinin müziğinde de değişik adlar altında raslanmaktadır.

Fasıllarda başlıcaları ud, tambur, kemençe, ney, kanun, kudüm, bendir, def, halile, lavta, santur, rebab, musikâr, çeng ve sine-keman olan çalgılar insan sesine eşlik eder. Dolayısıyla müzik âletlerinin ses alanı genellikle iki oktavı aşmaz. Özgün saz eserleri de bu sınırlar dışına çıkmaz. Aslında özgün şarkı formlarına göre saz eserlerinin daha az olması Tanzimat öncesinde "virtüoz"luğun pek önem kazananamasının da sebebini açıklıyor. Diğer taraftan Osmanlı musikîsinde eser üretimine Rumlar ve Ermeniler'in de katılması, toplumu oluşturan etnik ve dinsel farklılıktaki halklar arasında ortak bir duyarlığın gelişebileceğini göstermesi bakımından ilginçtir.

b. Mehter Musikîsi

Mehter, Osmanlıların askerî ve siyasî hayatlarında olduğu kadar, örneğin padişah şenliklerinde olduğu gibi toplum hayatlarında da önemli bir yeri vardır. Mehterhane'de ikisi nefesli, dördü vurmalı altı temel çalgı yer almıştır

Türk askerî müziğinin amacı, savaşta ordunun önünde kös, davul, nakkare, zil, çevgân, çalpara, çengi harbî, zurna ve bom gibi yüzlerce vurmalı ve nefesli çalgının çok uzaklardan duyulan ve gitgide yaklaşan gök gürül-

26. Genel olarak "ten nen ni", "nâ tene dir ney", "ye le lel li" gibi bir terennümle başlayan, kıt'a ya da beyit aralarında da yine terennümle devam eden serbest bir formdur. Başka bir deyişle "kâr"ın uzunluğu, usulü, bölümlerin sıralanış ve birbirine bağlanışı bestecinin isteğine bağlıdır.

tüsüne benzer sesiyle düşmanın maneviyatını bozmaktı. Fil veya develere bindirilmiş [27] 150 aded devâsâ kös, at veya katırlara yüklenmiş büyük ziller, davullar, nakkareler, zurnalar ve bomlar saflar halinde tuğ ve sancakların önünde yürümektedir.

Diğer taraftan amacı her ne kadar Osmanlı ordusunun hamaset duygularını harekete geçirmek ise de, Mehter musikîsinin savaş dışında törenler, padişah şenlikleri, düğünler ve şâdumânîler için bestelenmiş eserlerini , klasik Türk musikîlerinin saz eserleri ile birbirlerinden ayırmak hemen hemen mümkün değildir. Nitekim adları "Hünkâr Peşrevi, At Peşrevi, Alay Düzen Peşrevi, Elçi Peşrevi, Saat Peşrevi ve Rakkas Peşrevi" olan bazı mehter parçaları vardır.[28]

Tek sesli Mehter Müziği ile Türk Müziği arasında temelde sistem farklılığı olmadığına göre, makam ve usûller ile peşrev, semaî, nakış, ceng-i harbî, murabba, kalenderî gibi formların hangisi istenirse hatta (özellikle hüseynî makamındaki Rumeli) serhad türküleri Mehter Musikîsi repertuvarı içine dahil edilebilir. Bununla beraber Mehter müziğinin ahlatî, revanî, saf gibi yalnızca kendine mahsus usûlleri bulunmaktadır. Mehter musikisînin özgün bestelerini genellikle mehterân takımı içinden yetişmiş sanatkârlar yapmışlardır. Günümüze ulaşmış mehter marşlarının en eskileri Hasan Can ve Gazi II. Giray gibi On altıncı yüzyıldan kalmadır.

Mehter musikîsi eserleri genel olarak sazlara yönelik ise de güfteli olanlar da vardır. Osmanlı Ordusu ile birlikte Avrupa'nın ortalarına kadar giden Mehter Musikîsi motifleri birçok batılı besteciyi de etkilemiştir.

c. Tasavvuf Musikîsi

Tekke şiiri ile Tasavvuf Musikîsi (Tekke Musikîsi) arasında çok yakın ilişki bulunmaktadır. Dolayısıyla tekke şiiri'ni beste ile okunan (koşma düzeninde, dörtlük biriminde) ilâhî'ler olarak da görebiliriz. Bununla beraber gazel türünde yazılmış ilâhiler de vardır.

Türk Musikîsinin bütün makamları ve devri kebir, devr-i revan, aksak semaî, yürük semaî, evfer, sofyan, düyek gibi usûller kullanılmıştır. Bektaşî raksanı, Bektaşi devr-i revânı gibi Bektaşî nefeslerine özgü usuller de vardır.

Mevlevî "âyin-i şerif"i Tasavvuf musikisinin en büyük formudur. Mevlevî âyinleri, durakları, melodi anlayışı, oldukça uzun, ağdalı cümleleri ve

27. Örneğin Sultan II. Osman'ın Hotin seferinde köslerin "her biri hamam kubbesi gibi büyük"tü. Nutku, Edirne..., s.79
28. Çinuçen Tanrıkorur, Mehterhâne, Osmanlı Devleti s.498

temposu açısından genellikle ağırdır. İlahiler ve nefesler ise halk için yapılmış olup kolaylık ezberlenebilir yapıdadırlar. Dolayısıyla Tasavvuf müziği repertuvarının büyük bölümünü herkesin beste ve güftesini kolayca ezberleyebileceği ilâhiler oluşturur. Ancak ilahilerin güftelerinde bir tarikatın veya tarikat pîri'nin adı ya da o tarikata ait tâbirler geçiyorsa başka tarikatların âyinlerinde okunmaz. Hemen bütün tarikatlarda okunan ilâhiler dışında besteli olan başka eserler[29] de vardır.

d. Câmi Musikîsi

Câmi musikîsi olarak bir tür belirlemek, sistematik bir sanat kolunu tanımlamaktan çok cami'de ezan, kâmet, salât, mevlid, kasîde, şugl [30], ilahî, salât-ı ümmiye, tekbir, mirâciye gibi ilâhi, dua ve ibâdet gereklerinin yalnızca insan sesiyle yapılacağı gerçekliğini açıklamaktan ibârettir. Bu bağlamda Türk Musikîsinin bütün makamları kullanılabilir. Bununla beraber segâh, rast, uşşak, hüseyni, hüzzam, eviç ve bestenigar sabâ, bayâti ve dilkeşhaveran makamları tercih olunmuşlardır. İlahiler, salât-ı ümmiye, Itrî'nin ünlü bayram tekbiri, mirâciyelerin ve salâtların besteleri vardır. Bunlar dışındakiler irticâlen ve solo olarak okunur. İlâhi gibi besteli eserler toplu olarak icra edilir. Müezzin ve mevlidhanların seslerinin gür ve güzel olmakla beraber makam bilgilerinin de bulunması cami musikîsinde başarının esasıdır.

e. Halk Musikîsi

Halk Musikîsi tek sesli oluşu, ritim ve melodik yapısı bakımından klasik Osmanlı Musikîsi ile benzerlikler gösterir. "Garip, kerem, bozlak, derbeder, müstezat, misket" adlarıyla bilinen fakat aslında "hicaz, hüseynî, uşşak, kürdî, sabâ, rast ve eviç" makamlarının benzerleri olan "ayak" denilen 6 makamı vardır. Bu ayak'ların bazan Osmanlı Musikisî'ndeki "mürekkeb makamlar"a benzetilmek istercesine bazan iki ya da daha fazla olarak bir araya getirildiği görülür. Diğer taraftan klasik büyük usullerinin çoğuna halk müziğinde rastlanmamakla beraber usullerin karşılığı diyebileceğimiz ritim kalıpları da kullanılmaktadır. Her yörenin "ağız" denilen sözlü seslendirme üslubu ve mızrap vurma tarzları değişiktir. Sözlü ve sözsüz parçalar genellikle insan sesinin bir buçuk oktavlık ortalama alanı içinde kalır.

---

29. Durak, tevşih, temcid ve münacaat, naat, tesbih, şugl, savt gibi
30. Güftesi Arapça, beste Türk musikîsi olan ilahî.

Sözlü eserlere çoğunlukla türkü, sözsüz olanlarına da oyun havası denir.Bunların ritimli olanları "kırık hava"lar ve doğaçlama izlenimi bıraktığı hâlde çoğunlukla kalıpmış ritimsiz olanları da "uzun hava"lardır. Kırık hava türünden sözlü parçalar "koşma, varsağı, mâni, destan, karşılama, semâi, divan, kalenderî" gibi güftelerinin geldiği edebî türlerin adıyla anılırlar. Doğaçlamalar çoğunlukla bağlama ailesinden bir sazla özgür icra edilen "açış'lar ya da ağız'lar"dır.

Eserlerin bir bölümü birbirine benzeyen tekdüze melodili parçalar oluşturur. Bununla beraber, tıpkı Halk Edebiyatında büyük şehirlerdeki şâirlere öykünen halk ozanlarının eserleri büyük merkezlere yakın yörelerde güçlü bir bestecinin eseri hissini veren parçalar da vardır.

3. YAZI SANATLARI

Yazı sanatları içinde esas itibariyle "Hat Sanatı" denilen temel etrafında buluşan tezhib, ebrû gibi süsleme sanatlarından ve yazma kitapların hem belgesi ve hem de tezyinatından sayılan minyatür'den oluşur.

a. Hat Sanatı

Hat san'atı, on dört asırdan beri İslâm güzel san'atlarının en önemli kollarından biri olmuştur. Bir yandan mîmârî, minyatür gibi diğer İslâm güzel sanatlar ile bütünleşirken yardımcı süsleme, ahşap ve mâden san'atlarında da denetleyici, hâkim bir rol oynamıştır.

Organik biçimli arap harflerinin kompozisyona (istif'e) çok uygun gelen yapısının süsleme sanatları açısından değerini, bütün İslam toplumlarından daha iyi anlamış olan Osmanlı toplumu Hat sanatını doruğuna ulaştırmıştır. Bu bağlamda Şam, Bağdad, Kâhire, Isfahan, Tebriz, Meşhed, Herat gibi İslâm kültür merkezlerinde yoğunlaşan İslâm san'atlarının İstanbul'da yeni bir senteze ulaştığını da söylenebilir.

Organik harf biçimlerinin plastik sanatlardaki âhenk, tenâsüp ve istif (uyum, orantı ve kompozisyon) gibi estetik etkileri oluşturmaya uygun olmalarından,[31] hem de yazı içeriklerinin taşıdıkları anlamlardan gelen mânevî değerlerin Hat Sanatı'nı güzel san'atlar seviyesine yükselttiği açıktır.

31. Bu yönden bakılırsa kimilerine göre nonfigüratif resim sanatının bir öncüsü sayılabilir.

Hat Sanatı, Osmanlı kültürü içinde süsleme sanatları, edebiyat ve mimarlık dizisi ile bir kapalı devre (cycle) oluşturur. Bu döngü içinde yer alan sanatların birbirleriyle estetik ilişkileri yadsınamaz. Başka bir deyişle bunların herhangi birinde kemâle ermek için diğerlerinden de nasipdar olmak gerektiği açıktır.

Belki Kur'an'a duyulan saygı, belki de İslam sanatlarının anahtarı (miftahı) oluşundan Hat sanatı gerek uygulayıcılar ve gerekse halk tarafından kutsal sayılmıştır. Şiirler, güzel sözler (vecizeler), mısralar, beyitler, atasözleri, öğütler, tarihler bu yazıyla daha da güzellik kazanmışlardır. Yüzyıllar boyunca sarayların, kasırların, köşklerin, camilerin, mescidlerin , tekkelerin, zaviyelerin, medreselerin, türbelerin, külliyelerin, hanların, kervansarayların kapı ve pencere alınlıklarına, kubbe kasnaklarına, dış duvarlarına, çeşmelerin, köprülerin, bendlerin kitabelerine, mezar ve menzil taşlarına gerek hat sanatının ve gerekse süs motiflerinin taş ve çini işçiliğinin ölümsüz değer katkıları olmak üzere işlenmiş, yine saraylardan köşklere, konaklara, evlere ve kahvelere kadar süslü çerçeveler, tezhipler içinde yerleştirilip asılarak duvarlar bezenmiştir. Bu olgu hattatların sayısının ne ölçüde çok olduğu hakkında yeterli fikir verebilir.

Diğer taraftan çok geniş bir «yan sanatlar» kümesi de oluşmuştur. Örneğin kalınlık, renk, doku özellikleri çok çeşitli olan kağıt imali, değişik renkte mürekkepler ve boyaların yapımı, tezhip işleri için gerekli altın tozu ve altın varakların hazırlanması gibi kuyumculuğa bağlı sanat kolları, kalıpçılık, ciltçilik, ahşap, sedef, maden, çini ve taş işlemeciliği, hokka, divit, kalemtraş takımları, satıh ve tezhip mühreleri gibi çeşitli yazım aletlerinin yapımcılığı, müzehhiplik (süslemecilik), ebrû sanatı, deri işlemeciliği sanatları gelişmiştir.

Gerçekten de, İslâm Âlemi için kutsal sayılan bu sanat, kendi deontolojisi ve etik'ini âdeta bir ortaçağ bağnazlığıyla her zaman korumuştur. Hattatlar arasındaki çok kuvvetli usta-çırak ilişkisi vardır. Bir yazı ekolünde kıdemi ve ustalığıyla en ön planda olana verilen "reisü'l-hattatin" unvanı ölümünden sonra da halifesine geçerdi. Böylece tarikat meşâyihinin silsilenâmeleri gibi, "şeyh ül hattatîn silsilenâmeleri" de hattatların kurdukları ya da katıldıkları sanat ekollerini belgeleyen çok değerli birer şecere (soy kütüğü) olarak yüzyıllar boyu saklanmıştır.

Bu bağlamda düşünülürse Hat sanatının yalnızca aharlı kağıtların iki boyutlu düzleminde kalmadığı açıktır. Nitekim erkekse serpuşlu, kadınsa nakış işlemeli Osmanlı mezar taşlarında yer alan örnekler üç boyutlu izlenim veriyor sayılabilir. Dahası yüzyıllar boyu yazılmış sayısız levhalarda, tablolarda kutsal ya da felsefî anlam yüklü âyetlere, sözlere, deyimlere estetik değerlerini katarak onlarla birlikte âdeta "boyutsuz" olmuşlardır.

(1) Kağıt ve mürekkep

Kağıt, ilk başlarda yurtdışından gelmekteydi. Sonraları bazı merkezlerde yerli kağıt da üretilmiştir. Ancak bu kağıtlara "ham kağıt" denir. Ham kağıdın önce boyanarak beyazlığınının giderilmesi ve istenilen tonda renk verilmesi gerekir. Okurken gözü yormadığı için "nohudî" en makbul renklerdendir. Boyanan kağıtlar kalemin kaymasını ve yazmanın kolaylaşmasını sağlamak yumurta akıyla yapılan özel terkiplerle daha sonra "aharlanarak" terbiye edilir.

En sonra, kağıdın mürekkebi emmemesi ve su ile silinerek düzeltilebilmesi için aharlanan kağıtların yüzeyleri mühre adı verilen genellikle akik denilen sert ve cilâ tutan çeşitli biçimler verilmiş bir taşla perdahlanarak iyice kaygan duruma getirilir.

Siyah mürekkep genel olarak bezir yağı, balmumu, neft yağı veya gaz yağı gibi maddelerin yakılmasıyla oluşan «is »in belli oranda arap zamkıyla karıştırılıp ezilerek halledilmesiyle elde edilir. Sarı renkli «zırnık » mürekkebi, kırmızı renkli «lal» mürekkebi, beyaz renkli « üstübeç » ve altın yaldız mürekkebleri daha az kullanılmakta ve daha değişik yöntemlerle elde edilmektedirler.

Mürekkeb, hokka adı verilen cam, pişmiş toprak, metal veya ağaç kaplar içine konur. Hattat'ın bir takım kamış kalem ve kalemtraşlarını taşıyan, bir veya iki iki ucunda mürekkeb hokkası, bir yüzünde "makta" bulunan madenî kutulara da "kubur" adı verilirdi.

(2) Kalem, Kalemtraş ve Makta

Hat sanatı için Kur'anda adı geçen kalemin kutsal bir yeri vardır. Kalem yazı âleti olduğu kadar, örneğin "aklâm-ı sitte" deyiminde olduğu gibi yazı stilini de belirler.

Kalemler genel olarak kamış'tan yapılır. Belirli bölgelerden getirilen kamışlar daha makbuldür. Kamışlar, örneğin gübre içerisinde bekletilmek gibi, işlemler uygulanarak daha elverişli ve dayanıklı duruma getirilir. Diğer taraftan kamış kalemler büyük boyutlu levhaların celî denilen iri yazıları için uygun değildir. Celî hatlar için ağaç dallarından yapılan özel kalemler kullanılırdı.

Kamış kalemin ağzı kalemtraş denilen çok keskin bir bıçakla, yazının cinsine göre kalınlık verilerek verev ya da düz biçimde kesilip tam ortasından çatlatılır. Kamış kalemlerin ağzının kesilmesi sırasında kullanılan ayarlı madenî altlığa "makta" adı verilir. Kalemtraş yapmak, bıçağın ağız kısmı-

na biçim ve madenine su vermek, fil dişi, ahşap, kıymetli taş kakma sap kısmını yapmak da ayrı bir sanattır. Kıymetli kalemtraşların bıçak yanaklarında yapımcılarının isimleri kazınmıştır.

(3) Kur'an Yazımı

Hat sanatı Allah'ın buyruğunu en iyi şekilde yazma amacıyla gelişti. "Allah'ın sözü" vahiylerin kağıt üzerine geçirilmiş hâli olan Kur'an-ı Kerîm'in daha güzel biçimde yazılması için hattatlar yüzyıllar boyu birbirleriyle yarışmışlardır.

Kur'an-ı Kerîm'lerde Kufî, Muhakkak, Reyhanî, Sülüs, Nesih gibi yazı çeşitleri kullanılmıştır. Bu yazılar arasında en çok kullanılmış ve Osmanlı zevkine en uygun olan Nesih'e "Hadîm-ül Kur'an" (Kur'an'a hizmet eden) unvanı verilmiştir. Diğer taraftan "Muhakkak-Reyhanî", "Muhakkak-Nesih", "Muhakkak-Sülüs-Nesih" gibi kompozisyonlar da kullanılmıştır. Ancak, mushaflar için Nesih yazışı, ve en çok yazılan yazı olmuştur. Kur'an'ların ortalama ölçüleri 45x30 cm, 30x20 cm, 20x15 cm, 15x10 cm ve 10x7 cm boyutlarındadır.

Yüzyıllarca aherli ve mührelenmiş parlak kağıtlara özenle yazılmış Mushaf'ları okumağa alışmış Osmanlı insanı, selülozu bol, kaba lifli, yüzeyleri pürüzlü kağıtların «Müteferrika Matba'ası'nın cenderelerinde (baskılarında) deforme edilmiş buruşuk yüzeyle-rinde sanat kaygusundan uzak «mağribî» harfli yazıları beğenmemiştir. «İlâhi» kavramı içinde değerlendirdiğini, «güzel» olarak da görme isteğinden şekillenen Osmanlı estetik duygusu, basımevleri gelişinceye kadar Kur'an basılmasını engellemiştir. [32]

(4) Levhalar ve Hilyeler

Levhalar genellikle celî sülüs ve celî ta'lik hattıyla çoğunlukla siyah is mürekkebiyle yazılmışlardır. Siyah, lacivert, yeşil, bordo renk kağıt, tuval ve çinko üzerine tablo taslağı hattat tarafından hazırlanan, müzehhipler tarafından üzeri altın ile boyanmış yazılara zer-endud (altın sürme) adı verilir.

Levhalar "düz satır", "şekil istifli" ve "müsenna" olarak hazırlanmışlardır. Satır levhaları genellikle sülüs ve celî sülüs düz yazı istifinde oldukla-

32. Zaten bizzat İbrahim Müteferrika kendi basımevinde kullanılan «mağribî» hattını beğenmemekte: «Mağribî hattı ve taklitleri de ona müşabih olmakla hüsnü zinetten arı ve galat ve hata üzere caridir» demektedir. Gerçek, Türk Matbaacılığı, s. 51. Diğer taraftan basım tekniğinin gelişmesiyle birlikte Kur'an baskılarının arttığı görülüyor Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, c: XII, sayı: 1, s. 7-11.

rından metnin okunması ve çözümü daha kolaydır. Şekil istifinde yazı, harflerin satır kurallarına bağlı kalmaksızın aşağıdan yukarıya, sağdan sola doğru yığılmasıyla kendine özgü (hatta bazıları resim görünümlü) biçimler oluşturur. Hat sanatında satır ya da istifli olarak, karşılıklı olarak ters ve düz (sağdan sola ve soldan sağa) yazılmış satırların bir simetri ekseninde buluşup kesişmesiyle oluşturulmuş celî sülüs yazılara "müsennâ yazılar", "çifte yazılar" ya da "aynalı yazılar" denir.

İlk örnekleri On yedinci yüzyılın sonlarına doğru görülmeye başlayan "Hilye-i Saadet" veya "Hilye-i Nebevî" ya da kısaca hilye, Hz. Muhammed'in kutsal vasıflarını, göz ve saç rengini, vücud biçimi, tavır ve hareketlerini özellikleriyle anlatan özel formlarda [33] düzenlenmiş levhalara verilen isimdir.

Sözlükteki sıradan anlamı "süs, ziynet, cevher, güzel sıfatlar, güzel yüz" olan hilyeler aslında hattat'ın değişik kompozisyonlar uygulayarak ve müzehhibin de çeşitli tezhip örnekleri göstererek, başka bir deyişle âdeta "ziynetlendirdiği" iddialı eserlerdir. Hatta sülüs-nesih yazısında icâzet almak için hilye yazanlar da vardır.

Hilyelerde şeker renk ve nohudi gibi açık renkler tercih edilmiştir. Tezhiplerin renkleri de yazıyı ön plana çıkaracak şekilde seçilmiştir. On sekizinci yüzyıl sonlarına doğru, (belki de Mekke-Medine seyahatlerinin deniz yoluyla kısaltılıp, kolaylaştırılması sonucunda) Hilye tezhiplerinde "Mekke-Medine" minyatürleri görülür.

(5) İcâzetnâme'ler

"Talebe-i ulûm"a medresedeki hocaları tarafından "İcâzetnâme" verildiği gibi, yazı meşk edenler de üstadlarından "icâzetnâme" alırlardı.

Hattat icâzetnâmelerinde de "usta-tilmiz" ilişkilerinin bir hattatlar silsilesi izlenerek başlangıca kadar götürülmesine "an'ane" tâbir edilirdi. Bu nedenle klasik icâzetnâmeler ortalarına çerçeve çekilmiş, başlangıcına tezhib yapılmış, 6-18 yaprak aharlı kağıda yazılmış küçük bir kitapçık biçiminde olurdu.

Hattat icâzetnâmeleri daha sonraki dönemlerde kısaltılarak "diploma" biçiminde tek bir yapraktan ibaret kalmıştır. Ancak bu kez de çerçevelerinin ve boş kısımlarının tezhib ve süslemelerine ziyâdesiyle önem verilmiştir. Genellikle öğrencinin yazdığı bir âyet ve onunla alakalı bir hadis ya da iki

33. Hilyenin klasik formu ilk kez On yedinci yüzyılın hat ustası Hafız Osman (1642-1698) tarafından saptanmıştır.

hadisin altında hocanın elinden çıkmış dualar ve tasdiklere ayrılmış iki veya üç küçük bölümden oluşan belirli bir form almışlardır. Bununla beraber "Hilye-i Şerife" biçiminde ya da yalnızca iki satır sülüs ve nesih yazısı ve hocanın tasdikinden ibaret olanları da vardır.

Bir hattat yazı yazmak ve imzasından önce "ketebehu" (bu yazıyı falanca yazdı) ibâresini koymak hakkını ancak bu " İcâzetnâme" ile alırdı. İcâzetnâmeler genellikle bir camide yapılan " icâzet cemiyeti" denilen bir toplantıda verilirdi.

b. Tezhib Sanatı

Tezhip sanatında ezilerek, kolaylıkla kullanılacak kıvama getirilebilen toprak boyalar kullanılmıştır. Yapılacak iş ve kullanım şekline göre tahrir fırçası, zemin fırçası, altın fırçası gibi adlarla bilinen değişik kalınlıkta ve özellikteki fırçalar kullanılır. Motif stili seçilip kağıt üzerinde hafifçe belirtildikten sonra renklendirilir. Altınla boyanmış kısımlar üzerine ince kağıt konularak özel biçimler verilmiş mührelerle parlatılır. Sonra desenlerin dışına «tahrir » denilen kontur çekilir. Tahrirlendikten sonra zeminler boyanır.

Elyazması sayfalarında veya levhalarda yazı etrafına « cedvel » adı verilen bir veya birkaç çerçeve çizilir. Bunların bir veya birkaçı altın, diğerleri cetvellerin kenarına çizilen renkli çizgilerden meydana gelir. Cetvellerin dışına bazan geçme denilen geometrik şekillerden ya da bitkisel figürler, çiçekler, rumîler, bulutlardan oluşan bordür yapılır.

Tezhibli mushaflarda süslemeler özellikle zahriye sayfası ve sûre başlarına konulan serlevha (başlık)'lara yapılır. Zahriye sayfası'nda ve serlevhaların tezhibinde müzehhip bütün hünerini gösterir.

Kıymetli yazma kitapların konu başlarına "fasılbaşı tezhibi", son bölümüne "hatime sayfası" bezemeleri yapılırdı. Cümle bitişlerine ve mushaflarda ayetlerin sonlarına «mücevher nokta» denilen tezhipli yuvarlak veya yıldız şekiller konulurdu. Bunların üç yapraklı olanlarına "seberk", beş yapraklı olanlarına "pençberk", altı köşelilerine "şeşhane nokta" adı verilirdi. Mushafların sayfa kenarlarında "cüz gülü, hizib gülü, sûre gülü, vakıf gülü, secde gülü" gibi isimlerle tanımlanan süslemeler bulunurdu.

Levha kenarlarındaki boş alanlara, kitapların cilt sayfalarına, yazı aralarına (günümüzde "püskürtme" denilen süsleme tarzını andırır biçimde) "zerefşan" denilen altın yaldızlı parçacıklı yahut "simefşan" denilen gümüş parçacıklı ve "rengefşan" denilen boyalı süslemeler yapılırdı.

Tezhibin önemli bir unsuru da tığ denilen ve süslemenin dış konturundan sayfa kenarına doğru uzayan, uçlarında küçük motifler bulunan düzgün çizgilerdir.

Tezhib süslemelerinde kullanılan hatayî üslubunda motifler doğadaki türlü bitkilerin ve özellikle de çiçekler yaprak, yonca gibi çiçeklerin stilize edilmesiyle gerçekleşir. Rumî tabir edilen üslupta «sarılma rumî, sencide rumî, hurde rumî, işlemeli rumî, tepelik ve ortabağ» gibi adlar verilen motiflerin ise aşırı stilize edilmiş hayvan fîgürleri olduğu ileri sürülmektedir.

Kanunî Sultan Süleyman devri tezhib sanatının en parlak dönemidir. Bu dönemde renklerin kullanımında bir kısıtlamaya gidilmemiş ise de altın yaldız ve laciverdin tercih edilmiştir. Bu dönemin özelliklerinden biri de güllerin bağımsız tezhip formu olarak kullanılmasıdır.

Ancak tezhib sanatının işçilik ve desenlerindeki zenginlik On yedinci yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra gerilemiştir. On sekizinci yüzyılda ise Batı'dan gelen barok ve rokoko üsluplarıyla karışarak « Türk rokokosu» denilen yeni bir üslup doğmuştur.

c. Minyatür Sanatı

İsminden de anlaşılacağı gibi, minyatür kağıt, parşömen, fil dişi gibi yüzeyler üzerine "küçük boyutlu resim" yapma sanatıdır.

Osmanlı minyatürü öncesinde de Bizans, Ortaasya, Hint ve diğer İslam ülkelerinin minyatür sanatları vardır. Nitekim Türklerin Dokuz ve On ikinci yüzyıllar arasında Uygur sanatının etkisiyle minyatürü öğrendikleri kabul edilir. Dolayısıyla Osmanlılar dahil Türk kavimlerinin minyatürlerinde ve kültürel ilişkide oldukları örneğin İran gibi diğer ülkelerin minyatür sanatlarında da insan tiplemelerinin yuvarlak yüzlü, çekik gözlü olması Uygur etkisine bağlanır.

Osmanlı minyatürü, yazma kitaplarda anlatılan konu (konuları) betimlemek , ayrıntılarını açıklamak için çizilmesi, gerçekçi üslubu ve Saray'a bağlı kalmasıyla diğer İslam ülkelerinin minyatürlerinden ayrılır.

Minyatürlerde boyut kaygısı ve "perspektif aldatmacası" yoktur. Simgesel motifler ve konturları ve ayrıntıları belirleyen çizgici bir üslup egemendir. Boyamada net renkler seçilir, gölge ve ara tonlar kullanılmaz. İnsanlar uzun boylu, bazan kafaları gövdelerine göre biraz küçük çizilmiştir. Diğer taraftan kısa boylular ve koca kafalıların da bulunması, nakkaşın görülenlere sadık kalmak istediğini vurgular. Organların gövde ile orantıları normal

olmakla beraber, eller ve ayakların bazan bilinçli olarak küçük çizildikleri görülür. Bunun küçük el ve ayakların makbul sayılması geleneğine bağlamak mümkündür. Hareketler çizimlerde doğal özelliklerini korurlar.

Bununla beraber resmin konusuna göre "yabancı elçiler", drogmanlar, solaklar, mollalar, çengiler, solaklar, mehteran gibi insan gruplarında yüzler prototip çizilmiştir. Bu durumu ana konu üzerine odaklanan bir kameranın verdiği görüntüde geri plan elemanlarının "flu" görünmelerine benzetebiliriz. Böylece sanatçı genel ve özel olanlar arasında ayırım yaparak anlatımı etkinleştirmektedir.

Hayvan resimleri stilize edilseler bile, süs motifi yapılanlar dışında, naturel davranışlarını kaybetmezler. Bu bağlamda kuşların dekoratif biçimler verilerek abartılı çizildikleri de görülür.[34]

Osmanlı minyatürleri Tarih bağlamı içinde din, coğrafya ve diğer sosyal, kültürel konuları da kapsar. Örneğin toplumdan kesitler padişah düğünlerine, çeşitli meslek grupları şenlikler'e, ordunun günlük hayatı savaşlara dair "vakayinâme" türü kitaplarda resimlendirilmiştir. Nitekim nakkaş Matrakçı Nasuh'un "Tarih-i Sultan Bayezid" isimli eserinde Sultan II. Bayezid döneminde fethedilen kentlerin, kalelerin figürsüz resimleri, "Beyân-ı Menâzîl-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han" (Mecmua-i Menzil) isimli eserinde de yol boyunca konaklama yerleri ve şehirlerin topografileri, doğaları ve binalarının resimlerinin yine figürsüz yalın olarak verilmiş olması da minyatürde çeşitli sanat anlayışlarını ortaya koymaktadır.

Sultan III. Murad'ın oğullarının 1582'de Sultanahmet'te Atmeydanı'nda yapılmış 52 gün ve 52 gece sürmüş sünnet düğününü konu alan Nakkaş Osman ile maiyetindeki Saray nakkaşlarının resimlediği, Osmanlı minyatür sanatının en önemli eserlerinden biri olan "Surnâme"de toplumun her kesiminden, her meslekten insanlar tasvir edilmiştir.

Dinî konulara gelince, Zübdet-ül Tevârih[35] isimli eserde de Hz. Âdem'den başlayarak, bütün peygamberleri, Hz. Muhammed'i, halifeleri ve Osmanlı Tarihî konu edilmiştir. Sultan III. Murad için yapılan "Siyer-i Nebî"de Hz. Muhammed'in savaşları, kutsal olaylar 814 minyatürle resimlendirilmiştir. Bu minyatürlerde Hz. Muhammed'in yüzü beyaz bir örtüyle kapatılmıştır.

On yedinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren portre minyatürcülüğü öne çıkar. Padişah portreleri, kıyafet albümleri çizilir. Örneğin "Tercüme-i Şekâik-i Nûmâniye"de ulemâ ve şeyhlerin tek veya muid ve müridleriyle birlik-

34. Stchoukine, La Peinture turque ... s. 104,
35. 1583'te Sultan III. Murad'a sunuldu.

te çizilmiş minyatürleri yer alır. Bu dönemin özelliği üçüncü boyutun görünmesidir.

Onsekizinci yüzyıl'ın ilk çeyreğinde bu sefer Vehbi'nin "Surnâme"si'nde Sultan III. Ahmed'in dört oğlunun Okmeydanı ve Haliç'te 15 gün ve 15 gece süren sünnet düğününü resimleyen nakkaş Levnî, Lâle Devri'nin, zenginliğini ve ihtişamını 137 minyatürü ile belgeler. Diğer taraftan padişah portreleri geleneği Nakkaş Levnî'nin "Silsilenâme" ile devam eder.

Minyatür padişah portrelerinde Osmanlı padişahlarının yüzlerine ve tavırlarına prototip genel bir karakter verildiği gözlenir.

Bu dönemin minyatüründe önemli gelişme Levnî'nin kadın figürleri ve yüzyılın Levnî'den sonra en önemli sanatçısı olan Abdullah Buharî'nin giysileri ayrıntılı olarak çizilmiş genç kadın ve erkek resimleridir.

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, basımevinin de etkisi görülmeye başlamış, yazma kitapla birlikte minyatür de önemini yitirmeye başlamıştır.

d. Ebrû Sanatı

Ebru sanatının ilkesi, teknedeki suyun yüzeyine serpilen boyalarla oluşturulan renklerin kağıda geçirilmesidir. Dolayısıyla boyaların suda erimemesi, dibe çökmemesi ve yüzeyde harelenmesi gerekmektedir. Boyaların dibe çökmememeleri için teknedeki suya kitre ya da ayva çekirdeği, denizkadayıfı, keten tohumu veya salep gibi maddeler karıştırılarak yoğunluğu arttırılır. Ve harelenmeleri için suda erimeyen boyalar ve sığır ödü veya kalkanbalığının ödü kullanılarak bir yüzey gerilimi meydana getirilir. Öd miktarına göre boya yüzeye fazla veya az yayılır ve boyaların birbirine karışmasını da önler.

Ebruya rengini veren suda erimeyen toprak boyalar desteseng (el taşı) denen bir aletle macun kıvamına kadar ezilir. Vişne çürüğü lök denilen, kırmızı gülhahar denilen ve tütün rengi de Çamlıca Tepesi'nde bulunan bir topraktan elde ediliyordu. Beyaz renk için üstübeç, sarı renk için, zırnık , siyah renk için odun veya barut isi kullanılırdı.

Boyalar at kılından yapılma fırçalarla teknedeki kitreli suyun yüzeyine, koyu renklerden açık renklere doğru sırayla serpilir, suyun üzerinde kendiliğinden bazı desenler oluşur.

Yüzeye yayılan boyalar bir iğneyle daireler çizilerek şekillendirilirse şal ebru veya ince bir telle birbirine dik yönlerde ileri geri hareket ettirilirse gelgit ebru; merkeze doğru sarmal şekiller oluşturulursa bülbülyuvası ebru elde edi-

lir. Gelgit ebru, tahta üzerine çakılmış ince tellerle yapılmış tarakla sağa sola çekilirse taraklı ebru, tarağın tel aralıklarının dar veya geniş tutularak damarlı somaki mermerine benzetilirse "somaki ebru", çok uçuk renklerle yapılırsa "hafif ebrû", aynı kağıda iki değişik motif tekrarlanırsa "akkase ebrû"denir.

Teknede son şeklini alan ebrû deseni , mat yüzeyli, emici bir kağıt teknenin kenarından yavaş yavaş su yüzeyine verilerek kağıdın yüzeyi üzerine aktarılmış olur. Bu kağıt kurutulduktan sonra mührelenerek düzeltilir.

4. MİMARLIK

Osmanlı mimarlığı, kuruluştan itibaren On altıncı yüzyıl başına kadar hızlı bir oluşum evresi geçirdikten sonra On altıncı ve On yedinci yüzyıllarda klasik dönemine ulaştı. Ancak On sekizinci yüzyıldan sonra Avrupa ile ilişkilerin artmasıyla beraber Batı mimarlığından da etkilendi

a. Klasik Dönem Mimarlığı

İlk yapılardaki tuğla-taş örgülü duvarlardan kesme taş duvarlara ve kubbe çatı örtülerine geçildi. Başlangıçta kubbeler özel kiremitlerle kaplanırken sonraları tek örtü malzemesi kurşun levhalar oldu. Yine zamanla taş işçiliğindeki Selçuklu etkisi yerini Osmanlı üslubuna bıraktı.

İlk camiler genellikle 8-10 m. çapında tek kubbelidir. Aslında oldukça büyük çaplı kubbeler de yapılmıştır.[36] Ancak daha büyük mekanların örtülmesi için küçük boyutlu kubbeler modül olarak kullanılıp,[37] kıble ekseni üzerinde sıralanarak ve arkadaki kubbe hizasında iki kanatla ters "T" biçiminde genişletilerek ya da çeşitli yönlerde yan yana eklenerek [38] kullanılmıştır.

Büyük açıklıkların üzerinin örtülmesinde daha geliştirilmiş bir yöntem, yarım kubbelere oturtulmuş büyük bir kubbenin etrafında sıralanmış küçük kubbeler ve tonozlarla aşılmış eklemelerdir.[39]

Bu dönemde yalnız camiler değil onlarla beraber açık bir avluyu iki, üç ya da dört yandan çevreleyen hücrelerin oluşturduğu medreseler yapılmış-

36. Mudurnu'da kubbe çapı 20,71 m olan Yıldırım Bayezid Camisi gibi
37. Örneğin Bursa'da Orhan Gazi Camisi'nde olduğu gibi.
38. Bursa Ulucamisi'nde olduğu gibi
39. Örneğin Bayezid Camisi gibi.

tır. Diğer taraftan medereseler, şifahaneler, tabhane ve hamam'ın meydana getirdiği külliyeler meydana getirilmiştir. Külliye biçiminde yapılaşma bir yerleşim sistemi olarak daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir.

Osmanlı medreselerinin genel tipolojisi, dörtgen planlı açık avlular çevresinde kubbeyle örtülü büyük dershane (darülkurra, darülhadis gibi), revaklar ve onların gerisinde gene kubbelerle örtülü hücrelerin oluşturduğu yapılardır. Onaltıncı yüzyılda dörtgen (ender olarak da sekizgen planlı[40]) açık orta avluları revak ve hücrelerin yan yana ya da karşılıklı iki sıra halinde dizildiği, "L" ya da "U" biçiminde bir plan oluşturacak biçimde değişik düzenlenmeler de yapılmıştır. "U" biçiminde olanların bazısı bağımsız ya da bir camiyle aynı avlu üzerinde yer alan ve dörtgen avlunun dördüncü kenarı caminin son cemaat revakı ile kapatılan medreselerdir. On yedinci yüzyılda da küçük külliyelerde medreseler türbe, çeşme, sebil, mektep, kütüphane ve dükkan gibi yapıların arasında öne çıkmaya başlamıştır.

Özellikle aynı avluyu paylaşan cami-medrese planı yaygınlık kazanmış, kimi medreseler bulundukları alana göre biçimlenmiştir.

Geç dönem medreseleri bazan bir caminin alt yapısı olarak da düzenlenmişlerdir.

İlk dönem mimarî ve mühendislik eserleri arasında nehirin akıntısı istikametinde yan yana sıralanmış tonozlarla sığ nehirler üzerinde "uzunköprüler" adı verilen eserler oluşturulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin en önemli sanatkârı özgün ekol[41] ve sayısız eser sahibi Mimar Sinan'dır. Onun eserlerindeki mükemmeliyet daha sonraki dönemlerde aşılamamıştır. Oysa Sinan'ın ve döneminin estetik anlayışı sadelik esasına dayanmaktadır. Bununla beraber Sinan sadeliği işlevsellikle birleştirince ortaya "yalın" mimarî şaheserler çıkmıştır.

Bu dönem sonrasında kubbe tüm küçük mekan parçaları bir bütün oluşturacak biçimde birbirine eklenerek boş alanın üzerini kapladı. Büyük kubbe ve yarım kubbelerden oluşan örtü sistemi ile onu taşıyan duvarlardan oluşan alt yapı bütünleşti. Aynı bütünlük pencere, iç revaklar, hünkar ve müezzin mahfilleri, revaklı avlu ve şadırvan gibi ögeler arasında da sağlandı.

Bu dönemde aralarında bazıları büyük camilerin çevresinde olmayan, ya da camisi bulunmayan pek çok külliye, medrese, imaret, darüşşifa, han, hamam, darülkurra, sibyan mektebi gibi binalar yapıldı. Yine tonozlu uzunköprüler ya da Mostar Köprüsü gibi derin vadileri yüksek bir kemerle aşan

40. Amasya'da Kapıağası ve İstanbul'da Rüstem Paşa medreseleri gibi.
41. Davud Ağa, Sedefkâr Mehmed Ağa gibi hassa başmimarları onun anlayışını sürdürdüler.

"kemer köprüler", su kemerleri (akuadükler), saray müştemilatından olan köşkler[42] yapıldı.

Hanlar, kent içinde geçici konaklama ya da ticaret yapılan genellikle kârgir olan bir avluyu çevreleyen revaklar ardındaki odalardan oluşan en az iki katlı yapılardır. Kent içinde oluşları bu yapıların mimarilerinde uzun yol güzergahlarında bir günlük yol menzillerinde yalnızca konaklama yeri olarak yapılmış kervansarayların kale görünümünden uzaklaştırmıştır. Han yapılarında yalınlık önem kazanmıştır. Başka bir deyişle hanlar; ticaret ve pazar merkezleri olarak şehir içi iş yaşamının gerektirdiği mekanlara dönüşmüştür.

Fatih dönemi İstanbul hanlarında ikinci bir avluda mescit ve bodruma yerleştirilen ahırlar bulunmaktadır. Düzgün dörtgen plandan da uzaklaşılmıştır. [43]

On yedinci yüzyılda da İstanbul da nüfusunun hızla artması ve ticaretin gelişmesiyle hanların bir yandan miktarları ve diğer taraftan da kat ve avlu sayıları artmıştır.

Bununla beraber yalnızca ticaret etkinlikleri dışında düşünülen ahırsız, ambarsız şehir içi misafirhaneleri biçiminde hanlar da yapılmıştır. Bazıları günümüze kadar ulaşamayan Osmanlı hanlarının geleneksel planları iki katlı, revaklarla çevrili avluludur. Odaların pencere ve kapıları orta avluya açılır. Bununla beraber odalar hem sokak, hem de avlu yönünde çift sıra dizili ise, kapıları ortada bırakılmış bir koridora açılmaktadır.

b. Barok Üslûbu

On sekizinci yüzyılda başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkeleriyle ilişkilerin başlaması mimarlıkta da etkilerini gösterdi. O zamana kadar kullanılan gömme sütunlar, kıvrımlı silmeler, baklavalı sütun başlıklarının yerine kompozit ya da Korent sütun başlıkları kullanılmaya başlandı. Cami avluları kare yerine "U" biçiminde yapılır oldu.[44]

Yerden yüksek tutulan girişlere yarım daire planlı ya da yelpaze gibi açılan yuvarlak rıhtlı merdivenlerle çıkılır oldu. Dış görünümde kubbeyi dört cephede taşıyan dört büyük askı kemeri ve köşelerde "C" ve "S" biçimli kı-

42. Topkapı Sarayı'ndaki III. Murad, Reyan ve Bağdat köşkleri gibi
43. Örneğin Kürkçü Han gibi.
44. İstanbul'da Nuruosmaniye Camisi, Laleli Camisi, Beylerbeyi Camisi, Üsküdar Selimiye Camisi , Aydın'da Cihanoğlu Camisi ve Külliyesi, Safranbolu'da İzzet Mehmed Paşa Camisi, İzmir'de Kemeraltı Camisi gibi

vık dallarla süslü, kaidelerine doğru genişleyen ağırlık kuleleri kullanıldı. Taş işçiliği, boyama gibi mimarî süsleme unsurları da yoğun biçimde barok üslubun tesirinde kaldılar.

Barok üslubundan o dönemde yapılmış saraylar, köşkler külliyeler, kütüphaneler, sıbyan mektepleri, çeşmeler ve sebiller de etkilendi.

5. DİĞER SANATLAR

Kaynağını çok tanrılı dinlerden alan "takı"lar, "sanat ve estetik kapısından girerek" hurafe olarak kabul edilseler bile, yine de mavi boncuk takmak, fala inanma gibi gelenekleri oluşturarak kendilerine semavi dinler içinde de yer bulmuşlardır. Diğer taraftan semâvî dinlerin geleneklerine de rahatlıkla uyum sağlamışlardır.

Örneğin Kuran ayetleri ve sûrelerinin saklanması için yapılan mahfazalardan, bazubende, muska ve hamayil'e kadar pek çok türde sanat eseri ve "tepelik, küpe, gerdanlık, bazubend, bilezik, yüzük, kemer ve tokaları, Mühr-i Süleyman, ayna" gibi takı kategorisi ve yardımcılarını da içine alan İslamî bir gelenek oluşturuyor. Bu bağlamda özellikle altın ve gümüş üzerine kıymetli taşlarla bezenmiş günümüz sanatçı ve eleştirmenlerini hayrete düşürecek derecede estetik ölçülere sahip olan eserler meydana getirilmiştir.

Diğer taraftan örneğin Tophane lüleciliği, Çanakkale çanak, çömlek, desti, güğümleri gibi sırlı ya da sırsız pişmiş toprak işleri, el tornalarında çalışan tesbihcilik, sedefle, gümüş ve altın levhalarla yapılan kakmacılık, kat'ı sanatları ve telkâri gibi kuyumculuk işlerini sayabiliriz.

a. Çinicilik

Çiniler[45], Osmanlı başşehirlerini, sanki bir başka âlemin renkleri içinde dolaştırır. Örneğin Muradiye Cami'i ve Türbeleri'nde çinilerin mimâri bezeme olarak kullanımını, pencere alınlıkları, panolarla karolar ve nihayet makro planda alınmış bir geçme motifi bütünden parça'ya kadar gerçekleştirilmiş doğal bir dizin oluşturuyor.

45. Osmanlı döneminin çini ve seramikleri hakkında sayısız uzman kişinin görüşü, yazıları, fotografları mevcut olmakla beraber, bitmek tükenmek bilmeyen teknik ayrıntılar, desen ve dekor incelikleri, sır ile hamurun uyumu sorunları, doruk noktasındaki durumuna yeniden üretmek çabaları gibi pek çok tarihsel soru ve sorun henüz aydınlanmamıştır.

Aslında evvelâ adıyla ünlü "Çinili Köşk", arkasından Süleymâniye Cami'inin çinileri, sonra hemen bahçesindeki Kanûnî Sultan Süleyman ve Hurrem Sultan'ın türbeleri yine çinileriyle , devamında dünyaca ünlü çinileriyle Rüstem Paşa Cami'i, arkasından yine çinileriyle Piyâle Paşa, Atik Vâlide, Ramazan Efendi, Kadırga Sokullu ve Takkeci camileri ve nihayet Topkapı Sarayı'nda Sünnet Odası, Hırka-i Saadet ve Harem'in çinileri, yine ayrı bir sergileme kategorisi oluşturan Bursa, Edirne ve Kütahya'yı çinilerimizde yüzyıllar boyu resmedilmiş çiçek motifleri bir "Çini Bahçesi" olarak gezmeden Osmanlı çiniciliğinin güzellikleri ve kültürel serüveni anlaşılamaz.

b. Maden Sanatları

Osmanlı dönemi maden sanatı önce, bakır, altın ve gümüş yanında bir alaşım olan pirinç madenleri üzerinde yoğunlaştı. Bu madenler içinde bakır askeri maksatlı çeşitli kullanım, gerek darphane'de sikke kesimi ve gerekse toplumun kap, kacak gibi malzemesini sağlamak açısından her zaman önemini korudu. Madenleri desenlendirmede en çok kullanılan teknikler hakkâklık ve girift rumî ve bitkisel kıvrımlar ve desenlerdir. Kakma tekniği, metal işçiliğinde çok az uygulanır.

Osmanlı maden sanatında döküm tekniğiyle gümüşten veya tombaklanmış bakırdan yapılmış, gövdeleri soğan ve kapakları kubbe biçiminde olan, bazen üç ayaklı bir tablaya, bazen de bir ayaklık üstüne oturan buhurdanlar çok bol imâl edilmiştir.

Diğer taraftan kap, kacak, leğen, ibrik, kandiller, şamdanlar kılıç, kalkan gibi madenî eşya üretimi Balıkesir, Edirne, Erzurum ve Bursa, Üsküp, Priştine, Saraybosna gibi merkezlerde maden sanatı gelişmiş olmakla beraber en önemli merkez Saray'ın desteklediği İstanbul olmuştur.

(1) Hakkâk'lık

Mühür kazımak da halk sanatlarının önemli bir koluydu. Çoğu sanat eseri sayılabilecek değerdeki mühürler kazıyan "hakkâk"lar en iyi hattatlardan meşk ederlerdi. Bununla beraber mühür üzerindeki yazıların istiflerini ayrı bir hattata da yaptırmak mümkündü.

Yazılar altın, gümüş, pirinç, bakır, kurşun gibi madenler veya kırmızı akik, âdi akik, zümrüt, kantaşı, yıldız taşı, firûze, necef, yeşim gibi çeşitli taşlar ve hatta şimşir gibi sert ahşap üzerine bile kazınabilirdi.

Hakkâk'lar, sert madenden küçücük mühür tablaları üzerinde hat sanatının şaheserleri sayılabilecek istifleri kazıyarak sığdırırlar. Bu işin zorluğunu oluşturan önemli bir özellik de, kazınacak yazı istifinin sağdan sola doğru, başka bir deyişle kendisinin değil de, sanki aynadaki görüntüsünün kazınması gerektiğidir.

Hakkâklar, herhangi bir sahtecilik olayına karşı mühürlerin numunelerini saklarlar ve kazıdıkları mühürlerin üstüne yine bu maksatla tarih de kazırlardı.

Ün yapmış hakkâklar mühür tablasının bir köşesine çok küçük olarak kendi isimlerini ya da mahlaslarını yerleştirirlerdi.

(2) Kuyumculuk Sanatları

Kuyumcu ustaları genellikle Ermeniler'den ve altın bilezik yapımında ünlü Süryanî'lerden oluşuyordu. Ancak Osmanlı kuyumculuk sanatı, pîr'leri Davut aleyhisselâm olan Kuyumcular Loncası'na bağlı olarak çalışıp, gelişmektedir.

Osmanlı Saray kuyumculuğu'nda biçim, üslup ve estetik açısından başlangıçta İran sanatının etkileri görülmekle beraber, Doğu ve Batı ülkelerinden kıymetli taşlar ithal edilmesi, On altıncı yüzyıl ortalarından sonra Van, Diyarbakır, Sivas ve Mardin gibi kentler başta olmak üzere tüm ülkede metal işçiliğinin ve kuyumculuğun gelişmesini sağladı. Anadolu'nun çeşidi bölgelerinde sanatkarlar arasında tercih edilen madenler gümüş, bakır ve pirinçti. Bunların üzerleri altın, mine ve sır ile renklendirilirdi. Bu yolla gümüşü kimi zaman pirinç kimi zaman altınla bir araya getirip taçlar, sorguçlar, broşlar, gerdanlıklar, aynalar, hançerler, kadın kemerleri, tepelikler, askı ve çeşitli takılar yapılırdı.

■ *Ham Madde Temini*

Kuyumculara ham madde bağlı oldukları lonca örgütleri tarafından sağlanmaktadır. Ancak lonca örgütlerine de iki yoldan gelmektedir. Bunlardan birincisi, kullanılmış "hurde" süs eşyası ve evâni, diğeri ise devlet tarafından âyârı ve vezni belirlenip mühürlenmiş Darbhane'den alınan külçelerdir.

Osmanlı gümüş, bakır ve kurşun madenleri Darphane tarafından işletilmektedir. Buralardan elde edilen altın, gümüş ve bakır külçelerine "altın hazinesi", "gümüş hazinesi" ve "bakır hazinesi" denilmektedir. Bu üretim kolluk kuvvetleri eşliğinde önlemler alınarak belirli zamanlarda İstanbul'a getirilir ve altın, gümüş ve bakır sikke darp edilmesinde kullanılırdı. Ancak bu

hazinelerden aynı zamanda kuyumcu esnafı ve Saray için çalışan "Ehl-i Hiref-i Hassa"ya mensup "zergeran"(altın işleyenler) ve "gümüşkünan" (gümüş işleyenler) sınıfı sanatkarların da ihtiyaçları karşılanırdı.

■ *Saray Kuyumculuğu*

Böylece ülkenin çeşitli bölgelerinde kuyumculuk gelişmektedir. Dolayısıyla taşra kentlerinden Saray'a çağrılan sanatçılarla Osmanlı kuyumculuğu da kendi özgün üslubunu ortaya koydu. Gerek Saray'daki Ehl-i Hiref örgütünde yer alıp Saray kuyumculuğunu temsil eden Zergeran (altın işleyen) bölüğü, Zernişanî (altın kakmacılar) ve Hakkâkan (taş yontucular)'lar ve gerekse İstanbul' daki Kapalıçarşı Kuyumcular Loncası açısından On altıncı yüzyıl en başarılı dönem oldu. Öyle ki bizzat Kanunî Sultan Süleyman bile kuyumculukla uğraşmıştı.[46]

Bununla beraber kuyumculuk'ta "Saray işi" ve "halk işi" ayrımı rahatlıkla göze çarpar. Üstelik kıymetli taşlarla süslenmiş eserlerin önce Saray'a sunulması da bir saygı ifadesiydi. Osmanlı kuyumculuğunun süsleme türündeki örnekleri arasında, Saray kadınlarının taktığı zümrüt, mücevher süslü, armut ya da çiçek biçiminde küpeler; altın, gümüş telkârî ya da savatlı bilezikler; inci, yakut, elmas, zümrütlerle süslü, iki-üç sıralı kolyeler, hem kadınlar hem de erkeklerin kullandığı, yeşim, zümrüt, akik yüzükler, mühür yüzükler, hem kadınlar hem de erkekler için mücevher kakmalı kemerler, Padişah ve ricâl sarıklarına takılan iri elmas, yakut ve zümrütlerle süslü sorguçlar'dır. Bunun dışında kalan önemli örnekleri arasında altın ve gümüş'ten yapılmış kimileri mücevher kakmalı fincan zarfları, buhurdanlar, gülabdanlar, leğen, ibrik takımları, şamdanlar, kandiller, maşrapalar, kaseler, yazı takımları, Kur'an mahfazaları ve kılıçlar vardır.

■ *Halk Kuyumculuğu*

Kuyumculuğun klasik temel malzemesi, işlenebilirliği, geçmeyen parlaklığı ve yüksek maddî değeri olan altındır. Bununla beraber ondan daha ucuz ve daha kolay bulunan gümüş de işlenir. Bununla beraber altın, gümüş'le beraber bakır, pirinç, tutya metalleri de kullanılmıştır. Bu bağlamda "kabartma, kalıpla çakma, telkarî, burma, som döküm, savat, kakma, oyma, kaplama, yaldızlama" gibi özel teknikleri uygulanmış, çeşitli mücevherler, fildişi, kemik, cam, kehribar kullanılmıştır.

---

46. Nitekim bu dönemin ünlü kuyumcubaşılarından Mehmed bin İmad'ın mührünü taşıyan "mücevherlerle süslü altın kitap kabı, ahşap üzerine altın kaplamalı Hırka-i Saadet sandığı ve gümüş üzerine altın yaldızlı Kabe kilidi ve anahtarı" günümüze kadar gelmiştir.

Kuyumcu kârhanesinde, ocakçı altın (veya gümüş) avanî'yi potada eriterek külçe hâline getirir. Bu sırada külçenin ayarını ve rengini "ayarcı ustası" düzenler. Bu işlere "hâlliyat" denirdi. Ancak som gümüş ve altın işlerinde Darbhane tarafından "sah" (görüldü) damgası, tasdik ve sahteciliği önlemek için de "tuğra" basılmaktadır.

Elde edilen külçe tahta balyozla uzun süre ve itina ile dövülerek istenilen incelikte levha haline getirilirdi. Bu levhaların iyice inceltilip, kağıt yapraklar arasında uzun süre mührelenip ezilmesiyle Tezhip sanatında ve yaldızlamada kullanılan mikron kalınlığında varak ve altın tozu elde edilirdi.

Kuyumculuğun altın veya gümüşten yapılan kıymetli taşlarla bezeli her türlü ziynet eşyası ve takılarına "müzeyyenat"; altın ve gümüş kap kacak, leğen, ibrik, şamdanlar, kutu ve çekmecelere de "evânî-yi sîm ü zer" denilmektedir.

Değerli madenler üzerindeki ilk işlemleri ve yapıştırılacak zümrüt, yakut, elmas gibi değerli taşlara uygun yuvaları "sâdekâr" yapar. Daha sonra cilacının cilâladığı eşyanın üstüne değerli taşları kuyumcu ustası dizer, yuvalarına "mıhlayıcı" yerleştirir, tutturur. Devamında kabartma, kazıma, basma, yapıştırma ve delme gibi yöntemlerle yapılacak işleri perdahcı, kalemkâr, cilâcı, yaldızcı, kaplamacı ve mineci ustaları tamamlar. Kalemkâr minenin motiflerini, mineci ise minelerini hazırlar. Cilâcı tekrar cilâlar.

Aslında "sâdekâr" denilen kuyumcular altın ve gümüş takı veya eşya üzerine, herhangi bir teknikle ayrıca süsleme yapılmadan satışa çıkarırlardı. Dolayısıyla işçiliği az olan "sâdekârî" denilen bu takılar ihtiyaç durumunda "hurda" olarak satılmaları gerektiğinde değerlerinden düşülmesi gereken "işcilik" ve diğer malzeme bulunmadığı için yalnızca ihtiva ettikleri altın ve gümüş miktarına göre altın, gümüş para anlamında kullanılabilirdi.

Ancak "sâdekâr" denilen sanatçıları taşra kentlerinde halk arasında "karakuyumcu" denilen ve kuyumculuk sanatının her dalındaki işleri bildikleri kadarıyla yapmağa çalışan esnafla karıştırmamak lâzımdır.

Kuyumculuğun önde gelen merkezleri İstanbul, Diyarbakır Mardin, Midyat, Erzurum, Trabzon, Van, Sivas, Malatya'dır. Örneğin Diyarbakır'ın ve Erzurum'un altın ve gümüş hasır ve burma bilezikleri, gerdanlıkları, örme kemerleri, gümüş kakmalı işlemeli nalınları, hamam tasları, ve çekmeceleri, Malatya'nın Trabzon'un hasır bilezikleri meşhurdur.

Telkarî denilen tür özellikle Balkanlar'da Prizren, Suriye'de Şam ve Halep, Anadolu'da Sivas, Diyarbakır, Mardin ve Midyat'ta yaygındır. Van'da ise savat işleri ünlüydü.

c. Halı, Kilim ve Yaygı

Halıcılık ticaret yolları üzerinde bulunan Konya, Kayseri, Sivas ve Aksaray gibi merkezlerde gelişmiştir. On yedinci yüzyıla kadar yaygın olarak yün kullanılmışsa da, tiftik, pamuk ve ipek malzemeyle de halı dokunmaktadır. Kullanılan boyalar, bitkilerin kök, yaprak, kabuk ve meyveleri, yakılmalarından elde edilen külleri, ekşimiş hamur, turşu ve peynir suyu, pas, çamur ve toprak gibi boyama özelliği olan maddelerden elde edilir. Katalizör madde olarak da tuz ve şap bu bileşimlerde yer alır. Mesela kök boya denilen kırmızı bir bitki kökünden; sarı, saman, yabanî erik, yeşil ceviz kabuğu ve yaprağından; kahverengi soğan kabuğu ve siyah palamuttan elde edilmektedir.[47]

Halı dokumasında tezgaha dik gerilen iplere çözgü, yan atılan iplere atkı ve geçki, , havı oluşturan iplere düğüm veya ilmek denir. Çift çözgü üzerine uygulandığı için « çift düğüm » adıyla da anılan Gördes düğümü Türk halılarına özgü bir düğüm çeşididir.

Hakim renkler kırmızı, mavi, kahverengi ve yeşildir. Zeminde üçgen, sekizgen gibi geometrik desenlerle,« elibelinde » denilen süslemeler, yılan ve eğri denen çengel benzeri motifler karakteristiktir. Bütün bu süslemelerde, Türk halılarına özgü bir yerde bitmeyen, sürekli tekrarlanarak çoğalan « sonsuzluk » anlayışı hakimdir. Uşak halıları klasik dönem Osmanlı halılarının en gözde olanıdır.

On altı ve on yedinci gül ve sümbül motifli Ladik halılannda yüzyıllarda ortaya çıkar. On yedi ve On sekizinci yüzyıllarda bir halı ihraç merkezi olan Gördes'in biçimi seccadeye benzeyen, çift başlı ejder ve balık figürlü halıları gözdedir.

Kilimin malzemesi yündür. Boyanması halıda olduğu gibidir.Ancak serbest işleme tekniği kullanılan kilimdeki desenler düğümlü dokunduğundan istenilen desenin işlenmesi güçleşen halıya göre daha zengindir.

Diğer taraftan On altı ve On yedinci yüzyılların kilim desenleri de Osmanlı çini, seramik ve tezhip süslemelerinin klasik örneklerini andırmaktadır.

Yere serilen, örtü ve örtü süsü eşyası olarak kullanılan, düğümlü ve havlı yaygılara verilen "halı"; iki iplik sistemine dayanılarak yapılan, tersi ve düzü aynı olan havsız yaygılara "kilim"; kilim dokuma tekniğine yakın bir teknikle yapılan, farklı olarak çözgüler arasından renkli iplikler geçirip atkılara dolayarak desen oluşturulan yaygı türüne "cicim"; cicim tekniğiyle do-

47. Deniz, Théma Larousse, c. 6, s. 302.

kunan, buna karşılık desenlerin yüzeyde hiç boşluk bırakmadan işlendiği yaygılara "sili"; cicim ve sili benzeri desenleri atkıların çözgülere sarılmasıyla oluşturulmuş yaygı türüne de "sumak" denilmektedir.

6. "EHL-İ HİREF" BÖLÜKLERİ

"Ehl-i hiref" denilen Saray sanatçılarının Osmanlı Sanatı'nda üslupların belirlenmesi açısından büyük katkı ve etkileri olmuştur. Saray sanatçılarının Fatih Sultan Mehmed döneminde Edirne Sarayı'nda başlayan örgütlenmeleri, On beşinci yüzyıl sonlarında Sultan II. Bayezid döneminde Topkapı Sarayı'nda tamamlanmıştır. On altıncı yüzyıla gelindiğinde Ehl-i hiref' örgütü "nakkaşlar, kuyumcular, hattatlar, ciltçiler, çiniciler, kumaş dokuyucuları, maden işi yapan kazgancılar, ahşap geçme işleri yapan kündekârlar, ince marangozlar" gibi çeşitli sanat kollarında 45 bölük oluşturuyordu.

Bu "ehl-i hiref " bölüklerine girebilmek için yetenek ve becerileri kabul edilmiş usta sanatçı olmak gerekiyordu. Ancak acemî oğlanlar içinden kabiliyetlilerin yetiştirilmek üzere çırak olarak alınmaları mümkündü.

Ehl-i hiref bölükleri hazinedarbaşı'na bağlıdır. On altıncı yüzyılın dördüncü çeyreği başlarken bölüklerde 1000'e yakın mevcudu bulunmaktadır. Bunlar ulûfelidir ve maaşları üç ayda bir Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda bulunan Divanhane binasında dağıtılmaktadır. Ayrıca yaptıkları işlerden de para almaktadırlar.

Ehl-i hiref mensupları arasında kuyumcular, hakkâklar ve altın iplikle işleme yapan zerduzanın iş yerleri Sarayın birinci avlusunda bulunmaktadır. Ancak çoğunun iş yerleri Saray dışında bulunduğundan ustalar bölükbaşları veya bölük kethüdaları aracılığıyla Saray'a çağrılmakta, kendilerine hazinedarbaşı tarafından iş verilmektedir.

Ehl-i hiref bölükleri önce Saray için çalışmakla yükümlüdürler. Dolayısıyla Saray sanatçılarının eserleri her sanat kolunda yalnız İstanbul değil, bütün Osmanlı ülkesi için en üst düzeyde örnekler olmaktadır.

C.

İLİMLER

Osmanlıların ilim anlayışı tamamiyle İslamî kriterler çerçevesinde oluşmuştur. Bu bağlamda ilim'in öncelikle Rahmanî olmasına dikkat edilmesi ve şeytanî olanlarından korunulması gerekir.

1. KUR'AN'DA "İLİM"

Diğer taraftan Allah'ın Kur'anda yer alan adlarından biri "Âlim"dir. Nitekim Kur'an'da «O her şeyi hakkıyla bilir» [1] denilmektedir. Bununla beraber Kur'an içeriğinde "ilim" yerine "hikmet" deyimi kullanılır.[2] Bakara suresi'nde[3] «Nitekim size Kitabı, hikmeti ve bilmediklerinizi öğretecek bir peygamber gönderdik" deniliyor.

Diğer taraftan "ilim" Kur'an'da «Bilenle bilmeyen bir olur mu?»[4] denilerek övülmüştür. Bununla beraber "Allah dilediğine hikmet (ilim) verir". Üstelik "Her kime ilim (hikmet) verilmiş ise ona birçok iyilikler de verilir" [5]

1. "Ve Hüve bi-küllî şey'in aliym" Hadîd suresi Âyet: 3.
2. Örneğin Hz. İbrahim de kendi kavmi için Allah'a şöyle niyaz eder: «Ey Rabbimiz, onlara kendilerinden bir peygamber gönder ki âyetlerini okusun, ilim (v'el-hikmete) öğretsin». Bakara suresi Âyet 129
3. Bakara suresi Âyet 151
4. Zümer suresi Âyet: 9
5. Bakara Âyet 269

Hikmet'i, felsefe'nin de ötesinde "Sebepler'in İlmi" olarak tanımlarsak bunu ancak (bi-küllî şey'in aliym) olan Allah bilebilir. İnsanların yaşadıkları âlem hakkındaki bilgileri (ilim) ise daima göreceli kalacak ve insanlar hatalarını sürekli olarak düzelterek mutlak doğruya gittikçe yaklaşacak ve fakat hiçbir zaman tam ulaşamayacaklardır. Mutlak Doğru'nun bilgisine ise ancak Allah sahiptir. [6]

İnsanlar için kendi bilgileriyle mutlak doğruya ulaşmak mümkün olmadığından Allah'ın ilmine muhtaçtırlar. O halde mutlak bilgi ancak yine Allah tarafından gönderilen Kitap'ta, Kur'an'da vardır.[7]

■ *Fıkıh ve Kelâm'da "İlim"*

Fıkıh ve Kelâm'la ilgili eserlerde de "İlim" kavramının bazı özellikleri kategorik olarak sıralanarak tanımlanmaktadır:

1. Dış dünyayı anlayış, kavrayış ve idrak.

2. Yaşanan, görülen, işitilen, öğrenilen ya da genel anlamıyla enformasyon (malûmat) türündeki ilke ve kural ile ilişiği bulunmayan düzensiz "bilgi» birikimi,

3. Belirli kurallar, ilkelere göre düzenlenerek "meleke" (sistem) hâline getirilmiş bilgiler bütünü" olarak üç değişik anlamda kullanıldığını görüyoruz.[8]

Bunlar içinde üçüncüsü bilimin çağdaş tanımına uygun düşüyor.

İslam kültüründe "ilim" tanımının bu kadar geniş kapsamlı tutulması, (basımevi'nin henüz icâd edilmediği) Ortaçağ'da ve (basımevi'nin İslâm ülkelerinde kullanılmadığı) Yeniçağ'da bilgi iletişiminin ne kadar zor, ne kadar değerli olduğunu da vurguluyor. Bununla beraber bilim, dışarıdan insanların sandığı şekilde doğrudan, mantıklı bir biçimde ilerlemez. Tam tersine, bilimin ileriye (bazen de geriye) doğru olan adımları, çoğunlukla kişiliklerin ve geleneklerin büyük rol oynadığı son derece insanî olaylardır.[9]

---

6. "Allahü a'lem bi's-savâb"
7. Nisâ suresi, âyet 113 «Allah sana Kitab'ı, doğrunun bilgisini verdi, bilmediklerini öğretti»
8. Çağdaş sözlüklerde de bu tanımlamanın kullanıldığını görüyoruz. Örneğin Ferit Devellioğlu, Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara 1997, s. 428, gibi. Prof. Dr. Hüseyin Atay da bu hususa işaret etmiştir. Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, s. 37-38,
9. James Watson, İkili Sarmal, Tübitak 12. Basım.Ankara 1997

2. İLİMLER DİZİNİ

Fatih, İstanbul'u fethettiği zaman Bizans, Roma'dan tevarüs edip yaşattığı en az bin yıllık bir kültürel tarihe sahipti. Bizans'ın Ayasofya ve diğer mimarî eserler yanında, örneğin "Roma Hukuku" gibi dünya kültürünün çok önemli bir olgusu da İstanbul'da nihaî biçimini almış ve tamamlanmıştı.[10] Dolayısıyla Osmanlıların İstanbul'u fethi, "Kavimlerin Muhacereti" sonucu meydana gelmiş bir işgal niteliğinde olamazdı. Nitekim Fatih İstanbul'u "mamur" ederek yüzyıllar boyu yaşayacak koskoca bir devletin ticaret, ilim ve kültür merkezi hâline getirmek istemekteydi

Dolayısıyla bilim adamlarının ve filozofların bilimler arasındaki ilişkileri yorumlayarak düzenledikleri dizinler ait oldukları toplumların zihinsel ve kültürel yapılarıyla ilgili anlamlar taşırlar. Hatta bu dizinlerin bazıları bilim felsefesinde epistemolojik devrim yapmışlardır.[11] Bu bağlamda Osmanlı ulemasının yaptıkları tasnifler de, gerek revaçta olan bilimlerin neler oldukları, gerekse bunların itibarî önem derecelerine göre aralarında yapılan sınıflandırılmanın epistemolojik değerlendirilmesine göre hem devletin, hem toplumun düşünsel ve kültürel yapısı hakkında sağlam kriterler verirler.

a. Klasik Dizinler

Bu bağlamda İslam bilim dünyasında örneğin İbni Sina İlim olarak "Astroloji, Rüya Ta'biri, Tılısım ve Sihirbazlık" konularını Kimya ile birlikte "Tabi'i ilimler"in içinde sıralamış, "Musiki"yi de "Geometri, Astronomi, ve Sayılar" ilimleriyle birlikte "Riyâziye" kategorisi içinde göstermiştir. [12]

İmâm-ı Gazalî 'nin[13] yaptığı ilim tasnifleri ise benzerleri arasında çağdaş görüşlere en yakın olanlarıdır.

---

10. Bizans'ın en kudretli imparatorlarından (Ayasofya Kilisesi'ni yaptıran 527-562 yılları arasında hüküm sürmüş) Justinianus tarafından ikmal olunmuştu. Ord. Prof. Dr. Andreas B. Schwarz, Roma Hukuku Dersleri, Çeviren: Dr. Türkan Rado, İstanbul 1945, s. 9, 35. Prof. Dr. İsmet Sungurbey, Hayvan Hakları, İstanbul 1999, s. III naklen.
11. Örneğin önce On dokuzuncu yüzyıl başlarında Mill ve sonra yüzyılın ortalarında Auguste Comte'un kurduğu dizinler gibi.
12. Atay, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, s. 54
13. Atay, a.g.e. s. 57

(1) Taşköprizâde'nin Tasnifi

Diğer taraftan Osmanlı Dönemi'nde yapılmış tasnifler içinde Taşköprîzâde Ebu'l-Hayr İsameddin Ahmed Efendi (1495-1561) [14] ilimleri belirli kategorilerde çok kapsamlı olarak düzenleyen bir tasnif [15] vermektedir.

Osmanlı ulemasının en tanınmışlarından olan Taşköprîzâde Ahmed Efendi ünlü eseri "Mevzuât ül-Ulûm"de[16] ilm'i yukarıda açıkladığımız kriterlerin bir özeti olan bu kıt'a ile tanımlıyor: "Nafî olan ilim Kur'an ve hadîs ve fıkıhtır, /Sâiri bir şugl-i bî-mânâdur etme heves, /İlim oldur anda ola kal'Allah ve kal'e Resül/ Sâiri vesâvis-i şeytandır sana bu pend bes."

Taşköprizâde "Mevzuat ül-Ulûm"'de tanımladığı 364 adet ilimi "Devha" olarak isimlendirdiği yedi büyük kategori'de [17] sıralamıştır.

1. Ulûm-i hattîyye (Yazı ile ilgili ilimler) 9 ilim sayılmıştır,[18]

2. Elfâz (Söz) ilimleri: 43 ilim sayılmıştır.[19] Bu bölümde Türkçe ve Arapça dilleri ayrı ayrı ele alınmıştır. Arapça, Din ilimleri'nin incelenmesi için gerekli âlet ilimlerinin başında gelir. Başka bir deyişle Batı'daki Latince gibi "ilim dili"işlevini üslenmiştir. Bununla beraber Türk Dili bağlamında sıralanmış 16 ilim, günümüzde yalnızca "Gramer" ve "Edebiyat" başlıkları altında toplanabilir. Diğer taraftan Tarih de söz ilimleri içine alındığı gibi, aslında Tarih ana-

---

14. Yüzlerce ilimin konularını kısaca tanımlayan "Mevzuât ül-Ulûm" Ahmed Efendi'nin büyük oğlu Kemaleddin Mehmed Efendi tarafından dönemin bilim dili Arapça'dan Türkçe'ye çevrilmiştir. Birinci cilt genel olarak aklî ve naklî ilimlere, ikinci cildin hemen tamamı "Ulûm-i Şer'iye"ye ayrılmıştır.
15. Atay'a göre "Miftahu's-Saade İslâm âleminde ilimlerin tasnifine dair en mükemmel eserdir". a.g.e. s. 60
16. "Mevzuât ül-Ulûm"ün basılmış tertibi 844+712 = 1556 sayfa tutan iki cilttir.
17. Taşköprîzâde Ahmed Efendi, Mevzuat ül-Ulûm, c. 1-2, Dersaadet 1313; Atay, a.g.e. s. 61-71
18. Yazı sanatına ait ilimler: 1. Yazı Aletleri İlmi, 2. Yazı Kuralları İlmi, 3. Kaligrafi İlmi, 4. Çizgilerin Doğuş İlmi, 5. Alfabe Sırasını Bilme. Harflerin Yazılması İlimleri: 1. Harflerin Basit Birleştirilmesi, 2. Arap Yazısı İlmi, 3. Kur'an'ın Yazılışı İlmi, 4. Aruz (şiir) Yazısı İlmi,
19. 1.Telaffuz İlmi, 2. Dil İlmi (lügat), 3. Söz Üretme (vaz') İlmi, 4. Kelime Türetme (iştikak) İlmi, 5. Sarf İlmi. 6. Nahiv (sentaks) İlmi, 7. Söz Söyleme İlmi, 8. Beyân (anlatım) İlmi, 9. Bedî (edebî söz söyleme) İlmi, 10.Kafiye İlmi, 11. Şiir Söyleme İlmi, 12. Şiir İlkeleri İlmi, 13. İnşa (güzel yazı) İlmi, 14. Yazım Esasları ve Vasıtaları, 15. Muhadara (konuşma) İlmi, 16. Dîvanlar İlmi, 17. Tarih İlmi. Arapça İlimlerinin Dalları: 1. Atasözleri İlmi, 2. Milletler ve Taifeler Coğrafyası (yerlerinin ve geleneklerinin) İlmi, 3. Sözlerin Kullanılış İlmi (mecâz, kinâye), 4.Yazışma - Murâsele İlmi,5. Sicil (ve hüküm. - karar yazma) İlmi, 6. Lisan (lügat, sarf ve nahv) İlmi , 7. Muamma ve Lügaz (Bilmeceler ve yanıltmacalar) İlmi, 8. Kelimeleri Yanlış Okuma (tashif) İlmi, 9. Kelimenin ve Cümlelerin Ters Okunuşu (maklûb) İlmi, 10. Cinas İlmi, 11. Müsamere (Hükümdarların gece sohbetleri) İlmi, 12. İbret Hikayeleri İlmi, 13. Peygamberler Tarihi, 14. Megâzi ve Siyer İlmi, 15. Halifeler Tarihi, 16. Hafızların Tarihi, 17. Müfessirlerin Tarihi, 18. Muhaddislerin Tarihi, 19. Sahabenin ve Tabi'ûn'un Tarihi, 20. Şafiî Ulemasının Tarihi, 21. Hanefî Ulemasının Tarihi, 22. Malikî Ulemasının Tarihi, 23. Hanbelî Ulemasının Tarihi, 24. Nahivciler Tarihi, 25. Feylesoflar Tarihi, 26. Tababet (Hekimlik) Tarihi.

bilim dalına bağlı "Peygamberler tarihi, Halifeler tarihi, Hafızların tarihi, Müfessirlerin tarihi, Muhaddislerin tarihi, Sahabenin ve tabi'ûn'un tarihi, Şafiî ulemasının tarihi, Hanefî ulemasının tarihi, Malikî ulemasının tarihi, Hanbelî ulemasının tarihi, Nahivciler tarihi, Feylesoflar tarihi, Tababet (Hekimlik) tarihi" gibi bir dizi alt başlıklarda bağımsız ilimler gibi sıralanmışlardır.

3. Makûlat (Fikir yürütme) ilimleri. (5 ilim sayılmıştır.).[20] "Ders Okutma İlmi" dışında kalan diğerleri Mantık Bilimi içine alınabilirler.

4. İlm-i İ'yân (Felsefe, varlıklar ilmi) (124 ilim sayılmıştır.),[21] Bu bölümde "İlm-i Tabi'î'nin dalları" başlığı altında "uygulamalı ilimler ve fenler" bu-

---

20. Mantık İlmi, Ders Okutma İlmi, Münâzara (tartışma) İlmi, Cedel (hasmı susturma) İlmi, Hilâf (Değişik Fikirlerin ve Delillerden Ortaya Konması) İlmi.

21. İlm-i İlahî'nin Dalları: Nefsi Bilme İlmi, 2. Melekleri Bilme İlmi, 3. Âhireti Bilme İlmi, 4. Peygamberliğin Alâmetleri, 5. (Yetmiş iki) Fırka Fikirlerini Bilme, 6. İlimlerin Usûl ve Fürû'u Taksimi İlmi, İlm-i Tabi'î'nin Dalları 1. Tıb İlmi, 2. Baytarlık (Veterinerlik) İlmi, 3. Bitkiler İlmi, 4. Hayvanlar İlmi, 5. Çiftçilik (falah) İlmi. 6. Avcılık (Beyzere) İlmi, 7. Madenler İlmi, 8. Cevherler (mücevherat) İlmi (kuyumculuk), 9. İklim Değişiklikleri İlmi 10. Gök Kuşağının Bilimi,11. Feraset (uzuvlardan ahlakî davranışın tesbiti) İlmi, 12. Rüya Yorumlama İlmi, 13. Yıldızlarla Olayları Keşfetme İlmi (astroloji), 14. Büyücülük (sihir) İlmi, 15. Tılsım İlmi, 16. Simya İlmi, 17. Kimya İlmi, Tıp İlminin Dalları; 1. Teşrih İlmi (Anatomi), 2. Kehhale (Göz doktorluğu) İlmi, 3. Beslenme İlmi, 4. Eczacılık, 5. Mâcun ve Şerbet Yapma İlmi, 6. Lekeleri Çıkarma, 7. Cerrahlık İlmi, 8. Mürekkep Yapma İlmi, 9. Kan Alma Aletleri İlmi 10. Kan Alma İlmi (hacame), 11. Tıp Ölçüleri ve Tartıları İlmi, 12. İktidarsızlığı Tedavi İlmi; Feraset İlminin Dalları: 1. Benlerin ve Uzuvların Bilimi, 2. Yüz, , El ve Ayak Çizgilerini Bilme, 3. Koyun ve Keçinin Omuzlarının Şeklinden Olayları Bilme, 4. Ayak İzlerini Bilme, 5. Vücud Şekillerini Bilme, 6. Yolu ve Yönü Bulma, 7. Su Bulma ve Çıkarma İlmi, 8. Madencilik, 9. Yağmur Yağmasını Bilme, 10. Geleceği Bilme (iyafe) İlmi, 11. İnsanın Uzuvlarının Seğirtmesini Bilme (ihtilac) İlmi. Ahkâm-ı Nücûm (Astroloji) İlminin Dalları: 1. İyi ve Kötü Vakitler (ihtiyarat) İlmi,2. Remil İlmi, 3. Fal İlmi, 4. Kur'a İlmi, 5. Kuş Uçurtma ve Kötülük Kovma; Sihir'in Dalları: 1. Kehanet (ruhlar ve cinlerden Gayb'ı öğrenme), 2. Nirencat (tılısım, hile) İlmi 3. Havass (Kutsal kitaplardan) Öğrenme İlmi, 4. Efsunculuk, 5. Azâim (ruhları, cinleri yönetme) İlmi, 6. İstihzar(Ruhları çağırma) İlmi. 7. Yıldızları Çağırma, 8. Şekil ve Harflerle Sihir İlmi (Denenmemiş bir ilimdir), 9. İhfa (Kendini gizleme) İlmi, 10. Sasanî Hileleri (Sistemli dolandırıcılık) İlmi, 11. İmalat Hileleri ve Açıklamaları İlmi (Haram bir ilimdir), 12. Göz Boyacılığı Sanatı,13. Cezbe İlmi (sezgi), 14. İlaçlar ve Cisimlerin Özellikleri İlmi; Riyaziye İlimleri: 1. Hendese (geometri) İlmi, 2. Hey'et İlmi (Astronomi), 3. Sayılar İlmi, 4. Musiki İlmi. Hendese İlminin Dalları: 1. İnşaat Mühendisliği (Uküdu'l-ebniye), 2. Menâzır İlmi (Optik), 3. Yakıcı Aynalar İlmi, 4. Ağırlık Merkezleri İlmi, 5. Ağırlıkları Çekme (cerr-i eskâl) İlmi, 6. Yüzey Ölçümü (mesaha) İlmi, 7. Su Çıkarma İlmi, 8. Savaş Aletleri İlmi, 9. Remil Atıcılık, 10. Gece ve Gündüzün Muadeleti (Ekinoks) İlmi, 11. Zaman Ölçen Aletleri Yapma İlmi (bengamat), 12. İlm ül-melâha (Gemicilik ilmi), 13. Yüzücülük,14. Ölçü ve Tartılar İlmi, 15. Vakum Olursa Çalışmayan Aletler İlmi; İlm-i Hey'et (Astronomi) Dalları: 1. Zic ve Vakitler İlmi, 2. Vakitlerin (takvim) Yazılışı, 3. Yıldızların Hesabı İlmi, 4. Gözetleme (irsad) İlmi, 5. Rasad Aletleri İlmi, 6. Zamanları Bilme, 7. Küreler İlmi, 8. Gezegen (müteharrik) Küreler İlmi, 9. Küreleri Düzlemleştirme İlmi, 10. Yıldızların Şekilleri İlmi, 11. Göksel Cisimlerin Ölçümü İlmi, 12. Ayın Yörüngesini Bilme, 13. Coğrafya İlmi, 14. Şehirler ve Kasabalar Arası Yollar İlmi, 15. Yol Rehberleri İlmi , 16. İklim Özellikleri İlmi, 17. Devirler ve Kurs'lar İlmi, 18. Gezegenlerin Birbirine Yakınlaşması İlmi, 19. Büyük Savaşlar (melahim) İlmi, 20. Mevsimler İlmi, 21. Namaz Vakitleri İlmi, 22. Usturlab Kurma İlmi, 23. Usturlab Yapma İlmi, 24. Rub'i Daire, Muceyyeb Kurma İlmi, 25. Rub-i Daire İlmi, 26. Saat Aletleri İlmi. Sayı İlminin Dalları: 1. Hesab Teht ve Meyl İlmi, 2. Cebir ve Denklem, 3. İki Yanlış İhtimalin Hesabı (iki mechullu hesap), 4. Vasiye ve Devir Hesa-

lunmaktadır. Ancak sıralamada önce "Nefsi bilme ilmi, 2. Melekleri bilme ilmi, 3. Âhireti bilme ilmi, 4. Peygamberliğin alâmetleri, 5. (Yetmiş iki) Fırka fikirlerini bilme" gibi aslında Din ilmi kategorisi içinde bulunması gereken ilimlerle başlanmaktadır. Bu da Osmanlı biliminde dinsel anlayışın ayrılmaz bütünlüğünü gösteriyor. Hemen arkasından "İlimlerin usûl ve fürû'u taksimi ilmi" gelmekle beraber, sayılmış olan 100'den fazla ilim ismi arasında "sihir , büyü, göz boyacılık, imalât hiyleleri ve sistemli dolandırıcılık" konuları da yer elmaktadır.

5. İlm-i Ahlak : 8 ilim sayılmıştır.[22] Genel olarak ahlak ve aile kurumundan devlet yönetiminde komutanları, vezirleri ve hükümdarları ele alan davranış bilimleridir.

6. Şer'î ilimler: 125 ilim sayılmıştır.[23] Bu bölüm olağanüstü ayrıntılı olmakla beraber, sıralanışlarında kopukluk bulunmaması, konunun Osmanlı

---

bı, 5. Dirhem, Dinar ve Fulus ile Hesap, 6. Feraiz Hesabı, 7. Ezberden Büyük Hesap Yapma (Hesabu'1-hava), 8. Parmak Boğumlariyle Hesap, 9. Cedvel ile Hesap (adedu'1-vefk), 10. Sevdiren ve Nefret Ettiren Sayılar İlmi, 11. Savaşta, Tabiye Hesabı, i) Musikî İlminin Dalları: 1. Musikî Aletleri Yapma İlmi, 2. Dans (raks) İlmi, 3. Kırıtma (gınç) İlmi,

22. En kısa bölüm olarak geçer. Ahlak, İlmi, Ev İdaresi, Siyaset, Devlet İdaresi, Amelî Ahlâkın Dalları: 1. Hükümdarların Davranışı, 2. Vezirlerin Davranışı, 3. İhtisab (Belediyecilik), 4. Kumandanlık İlmi,

23. Şer'î İlimlerinin Dalları: A) Kur'an İlmi: 1. Şâz Okuyuşlar İlmi. 2. İlm-i Mahrec , 3. İlm ül-Mahrec ül-elfâz, 4. Nefes Alma ve Durma Yerleri İlmi , 5.Kur'an'ı Yazma İlmi, 6. Mushaf Yazma İlmi¸ B) Hadis İlminin Dalları: 1. Hadis Şerhi İlmi, 2. Hadislerin Zuhur Sebebleri, 3. Nasıh ve Mensûh Hadisler İlmi , 4.Hadis Yorumu İlmi, 5.Hadis Remizlerini Bilme, 6. Hadisin Nâdir Kelimelerini Bilme, 7. Hadise Dil Uzatanları Reddetme İlmi, 8. Benzer Hadisleri Birleştirme, Toplama İlmi, 9. Hadis Nakledenlerin Biyografileri İlmi, 10. İlm-i Tıbb ün-Nebî (Hz.Muhammed'in sağlıkla ilgili hadisleri) C) Tefsir İlminin Dalları: 1. Mekkî ve Medenî Âyetleri Bilme, 2. Hazerde ve Seferde İnen Âyetleri Bilme, 3. Gece ve Gündüz İnen Âyetleri Bilme, 4. Kışın ve Yazın İnen Âyetleri Bilme, 5. Yerde ve Göklerde İnen Âyetleri Bilme, 6. İlk İnen Âyetleri Bilme, 7. Kur'an'ın İniş Sebeblerini Bilme, 8. Bazı Sahabenin Lisânına Göre İnen Âyetleri Bilme, 9. Tekrar İnen Âyetleri Bilme, 10. Hükmünden Evvel ve Sonra Nüzûl Eden Âyetleri Bilme, 11.Ayrı ya da Birlikte İnen Âyetleri Bilme, 12. Yalnız ya da (meleklerle) Teşyi Edilerek Nâzil Olanları Bilme , 13.Daha Önceki Peygamberlere İnmemiş Olanları Bilme, 14. Kur'an'ın Nazil Oluş Ahvâlini Bilme, 15. Kur'an'ın İsimlerini ve Sûrelerini Bilme, 16. Kur'an'ın Toplanması ve Sırasını Bilme, 17. Kur'an'ın Sûrelerini, Âyetlerini, Kelime ve Harflerini Bilme, 18. Kur'an'ın Hâfızlarını ve Râvilerini Bilme, 19.Râvilerin İsnadlarını Tasnif Etme, 20.Mütevâtir, Meşhur, Ahad Rivâyetleri, Sıra Dışı ve Uydurma Olanları Bilme. 21. Mânâca Ayrılanı ve Sözde Birleşeni Bilme, 22. İmâleyi Bilme,23. İdğam, İzhar, Ihfa, Iklabı Bilme, 24. Uzatma ve Kısaltmayı Bilme,25.Okumayı Bilme, 26. Hemze Ezberletme , 27. Kur'an Okuma Âdâbı, 28. Kur'an Âyetlerinden İktibas Etme, 29. Kur'an'ın Zor Lügatlarını Bilme, 30. Hicaz'dan Başka Lehçelerde İnen Kelimeleri Bilme, 31. Benzer Lügatleri Bilme, 32. Müfessirin Muhtaç Olduğu Lehçeleri Bilme, 33. Kur'an'ın İ'rabını Bilme, 34. Müfessirin Muhtaç Olduğu Kuralları Bilme, 35. Muhkem ve Müteşabihi Bilme, 36. Önce ve Sonra Olanı Bilme, 37. Genel, Özel, Kapalı ve Açık Olanı Bilme, 38. Nasih ve Mensûh Olanı Bilme, 39. Zor, İhtilaflı ve Mutenâkız Olanı Bilme, 40.Mutlak ve Şartlı Olanı Bilme, 41. Kur'an'ın Sözlük Manası ve Kavramını Bilme, 42. Uslûb ve Değişik Hitabları Bilme, 43. Sözlerinin Hakikat ve Mecâz Manası, 44. Kur'an'ın Benzetmeleri ve İstiareleri, 45. Kur'an'ın Kinâye ve Târizleri, 46. Kısıtlama ve Hasretme, 47. Kısa ve Uzun Anlatma (icâz - ıtnab), 48. Haber ve İnşa, 49. Kur'an'ın Edebî Sanatı, 50. Âyetlerin Son-

uleması tarafından çok hassas biçimde incelendiğini kanıtlıyor. Bununla beraber örneğin "İsim ve harflerle dünya işlerinde tasarrufta bulunma (hurûfîlik), Nurlu ve karanlık (zulmanî) harflerin bilimi, İsm-i a'zam ile iş görme, Harflerin kesik yazılışı ve karıştırılması ile Gayb'den haber verme, Harflerle falcılık (zayırce) ilmi, Cifir ilmi" gibi bazı bâtıl bilgiler de ilimler bağlamında tasnif sistemi içine alınmışlardır. Oysa bu konular için örneğin "Batıl ilimler" kategorisi açılabilirdi.

Diğer taraftan bağımsız ilimler olarak sıralanan başlıkları kendi aralarında guruplayarak dizinde bulunan sayıyı iyice azaltmak mümkündür. Ancak dönemin bilgiye ulaşmada çektiği zorlukla orantılı olarak daralan "ihtisas sahası" anlayışına göre bu durumu olağan karşılamak gerekiyor.

7. Bâtın ilimleri: 50 ilim sayılmıştır.[24] "İbâdat, Âdat (Adetler ve gelenekler), Mühlikat (yok ediciler) ve Münciyat (Kurtarıcılar)" olarak dörde ayrılır. Çağdaş terimler kullanırsak bu kategoriyi "İslamî Yaşama Sanatı" olarak isimlendirmek mümkündür.

---

larını Bilme, 51. Sûrelerin Başlangıçları, 52. Sûrelerin Sonları, 53. Sûre ve Âyetlerin Birbiriyle Münasebeti, 54. Benzer Âyetler, 55. Kur'an'ın İcazı, 56. Kur'an'dan Çıkarılan İlimler, 57.Kur'an'ın Atasözleri, 58. Kur'an'ın Bölümleri, 59. Kur'an'ın Cedeli, 60. Kur'an'daki İsim, Künye ve Lâkaplar, 61. Kur'an'ın Kapalı Sözleri, 62. Haklarında Âyet İnenlerin Adları, 63. Kur'an'ın Faziletleri, 64. Kur'an'ın Daha Faziletli ve Faziletli Kısımları, 65. Kur'an'ın Lugatlan, 66. Kur'an'ın Özellikleri, 67. Kur'an'ın Yazı ve Yazılışının Âdâbı, 68. Tefsir ve Şerefi ve Ona Olan İhtiyaç, 69. Müfessirin Şartları ve Âdâbı, 70. Tefsirin Zorluklarını Bilme, 71. Müfessirlerin Tercüme-i Hali, 72. Harflerin Özelliklerini Bilme, 73. Manevî Özellikleri, 74. İsim ve Harflerle Dünya İşlerinde Tasarrufta Bulunma (hurûfîlik), 75. Nurlu ve Karanlık (zulmanî) Harflerin Bilimi, 76. İsm-i A'zam ile İş Görme, 77. Harflerin Kesik Yazılışı ve Karıştırılması (ile Gayb'den haber verme), 78. Harflerle Falcılık (zayırce) İlmi, 79. Cifir İlmi, 80. Kur'an'a Yapılan İtirazları Reddetme. D.) Fıkıh İlminin Dalları 1. Ferâiz, 2. Sicil Tutma, 3. Karar ve Hüküm (muhakeme), 4. Şeriatın Felsefesi, 5. Fetva İlmi. 6. Usülu'l-fıkh'ın Dalları: 1. Mantık, 2. Münazara, 3. Cedel, 4. İhtilaflı Fikirlerin Menşei.

24. Bunlar: I-İbâdat: 1. İlim, Öğrenme ve Öğretmenin Fazileti, 2. Müslümanın Bilmesi Gerekli Olan İlimler, 3. Övülen ve Yerilen İlimler, 4. Öğrenci ve Öğretenin Uyacağı Kurallar, 5. İlmin Afetleri, Dünya ve Ahiret Alemi, 6. Akıl; Akaid; Temizliğin ve Namazın Sırlarını Bilme: 1. Namazın Dereceleri; 2. Kalbin İşlerinin İç Şartları, 3. Kalbi Hazır Bulundurma'nın Şartları, 4. İmamlığın Vazifelerin, 5. Cuma'nın Fazileti ve Âdâbı, 6. Nafile Namazları Bilme, Zekatın Sırları İlmi, Orucun Sırları İlmi, Hacc'ın Sırları İlmi, Zikr'in Fazileti İlmi, 1. Kur'an Okumanın Âdâbı, 2. Gönül Âdâbı, 3. Kur'an'ı Anlama (dirâyet), 4. Zikirleri Bilme, 5. Hz. Muhammed'den Gelen Dualar, 6.Başkalarından Gelen Dualar, 7. Olaylara Karşı Dualar, 8. Nakledilen Dualar, 9. Duanın Fazileti ve Âdâbı, 10.Kadere Rağmen Duanın Faydası, 11. Evrâd'ın (belli zamanlarda okunan duaların) Çeşitleri, Fazilet ve Hükümleri. II-Adetler ve Gelenekler: Yemek Yemenin Âdâbı, Evlenmenin Âdâbı, Adâb-ı Muaşeret (Toplum âdâbı), Helal ve Haramı Bilme, Sohbet Âdâbı, Uzletin (yalnız yaşama) Âdâbı, Yolculuk Âdâbı, Sema' ve Vecd (coşma)'in Âdâbı, İyiliği Teşvik ve Kötülüğü Menetmek, Ahlak-ı Nübüvvet (Hz. Muhammed'in ahlakı), III-Mühlikat (Helâk Edenler): 1. Kalbin Üstünlüğü, 2. Riyâzet-i Ahlak ve Tezhib-i Nefs, 3. Şehvetleri Yönetme, 4. Dil'in Afetleri, 5. Öfke, Kin ve Çekememezliğin Kötülüğü, 6. Dünyanın Yerilmesi, 7. Malın ve Cimriliğin Yerilmesi, 8. Gösteriş ve Mevki Hırsının Yerilmesi, 9. Kibir'in Yerilmesi, 10. Gurur'un Yerilmesi; Münciyat (Kurtarıcılar): 1. Tevbe, 2. Sabır ve Şükür, 3. Recâ ve Havf (Ümit ve korku), 4. Fakirlik ve Dünyaya Aldırış Etmeme (zühd), 5. Tevekkül (Allah'a güven), 5. Ölüm hakkında bilinmesi gerekenler.

Ancak günümüz anlayışına göre bakılırsa sıralanan ilimlerin büyük bir kısmı, bağımsız ilim niteliği taşımadıkları gibi, bazılarını da kendi aralarında birleştirmek mümkündür. Diğer bir kısmı ilim karakterini hâiz olamayacak niteliktedirler.

Taşköprîzâde'nin tasnifine baktığımızda, genel kategorilerin sıralanmasında Aristo'ya kıyasla kendisine "Muallim-i Sâni" denilen Farabî'nin tesiri hissedilmektedir.[25]

İkinci derece başlıklar altında yer alan bazı ilimlerin konularının (özellikle günümüz kriterlerine göre değerlendirildiğinde) bulundukları zümre ile ters düştükleri görülüyor. Örneğin "Sihir ilminin dalları" arasında "Şekil ve Harflerle Sihir İlmi"nin tarifini yaptıktan sonra "denenmemiş bir ilim" olduğunu ilave eder. Yine "İmalat Hileleri ve Açıklamaları İlmi" için "Haram bir ilimdir" açıklamasını yapar. Aynı şekilde "İlm-i Musiki"nin dalları içinde sıraladığı müzik enstrümanlarının yapımına dair "İlm ül-Âlât ül-A'cîbe"yi tanıtırken "Bizim Şer'iatımızda haram ve anın ta'dadına iştigal dahi tazyî'i-i evkat ve eyyam'dır" der ve "umûr-i muhakkara ve eşyâ'i mahreme" olarak niteler.

Ancak yazıldıkları çağda bilim anlayışı ve tanımlanmaları çağdaş anlayışımıza uymadığı için gerek eserlerde yer alan isimler ve gerekse tasnifler şaşırtıcıdır. Örneğin "kerametler, hem veli hem de sihirbazda kendini gösterebilen ilahî iradenin beklenilmiyen tecellileri" olarak izah ettiğinden "Büyücülük" de ilim olarak telakki edilmiş dalları olarak 14 bağımsız isim verilmiştir.

Diğer taraftan "Postacılık, Namaz vakitleri ilmi, Saat aletleri ilmi, Koyun ve Keçinin Omuzlarının Şeklinden Kâinat Olaylarını Bilme İlmi, Ayak İzlerini Bilme" gibi bugün için bilim sayılamayacak pek çok isim vardır. Daha önce de belirtildiği gibi, bilgi verilerinin ve iletişimin çok kıt olduğu, bilimsel yöntemlerin henüz belirlenmediği dönemlerde küçük bilgi birikimleri bile "malûmat" kategorisinde ilimler sınıfında itibar gördüğü anlaşılıyor.

Bu arada "Yılın Mevsimleri İlmi, İklimlerin Husûsiyetleri İlmi, Yerde Su Bulma ve Çıkarma İlmi, Yağmur Yağmasını Bilme İlmi, Yevmî Hadiselerden Geleceği Bilme İlmi" gibi modern meteoroloji biliminin bölümleri sayılabilecek konular da bağımsız bilimler olarak sunulmuştur.

Bununla beraber İslamî ilimlerin dizininde durum tamamiyle değişmektedir. Kur'an, Fıkıh, Hadis ilimlerinin yöntemleri en ince ayrıntılarına kadar belirlendiği, diğer din ilimlerinin ise tanım, mevzu, kapsam ve tasnifleri fev-

25. Örneğin "Kitâbü İhsâ' il-ulûm" (İlimlerin Sayımı) isimli eserindeki sıralamada birbirini izleyen "Dil ilmi hakkında", "Mantık ilmi ve Öğretme ilimleri" hemen hemen aynı sırada uygulanmıştır.

kalade hassas ve oldukça sistematik yapı içinde sıralanmış oldukları görülmektedir

(2) Nev'î Efendi'nin Tasnifi

Nev'î Efendi[26], "Yevâkit ül-ulûm" ve Abdurrahman Bistâmî'nin "Mevzuat ül-Ulûm"u gibi eserlerden yararlanarak yazdığı "Netâyic el- Fünûn" da ele aldığı fenlerin tertibini "İlm-i Tarih, İlm-i Hikmet, İlm-i Hey'et, İlm-i Kelam, llm-i Usul-i Fıkh, İlm-i Hilaf, İlm-i Tefsir, İlm-i Tasavvuf, İlm-i Ta'bîr-i Ru'yâ, llm-i Ruky-u Efsûn, İlm-i Tıbb, İlm-i Felâhat, llm-i Nücûm, llm-i Fal-u Zecr"[27] şeklinde belirtmektedir.

Görüldüğü gibi Nev'î Efendi genel bir tasnif değil, kendine göre bir seleksiyon yapmış olmaktadır.

b. Yakın Dönem Tasnifleri

Bununla beraber, Taşköprîzâde'nin skolastik yapıdaki tasnifini örneğin Sava Paşa'nın[28] düzenlemiş olduğu gibi daha yakın dönemlerin tasnifleri ile karşılaştırarak Osmanlı ilim anlayışını ve bilim seviyesini ortaya koyabilecek bir dizin yapmak mümkündür:

(1) Ulûm-i Külliyye

(a) Kur'ân İlimleri

(1) Kıraat İlmi: Bedi'î Kıraat (güzel okuyuş) için "Tecvid" ve "Usûl-i Mahrec" ilimleri, Mantıkî Kıraat, Mihanikî Kıraat (düz okuyuş).

(2) Tefsir İlmi: «Tefsir Metni», «llmu Usûli't-Tefsir»

(3) Hadis Usûlü İlmi: Dirâyet-i Hadis (Hadis Bilgisi),

(4) Hadis fürû'u (Ayrıntıları) İlmi: Rivâyet-i Hadis.

---

26. Nev'î Efendi 1533-1599, mutasavvıf, din âlimi, Dîvan şairi ve şehzâde hocası..
27. Tolgay "Nev'î Efendi- Netâyic el- Fünûn", s. 58
28. Sava (Savvas) Paşa Rum asıllıdır. Cezâyir-i Bahr-i Sefid Valisi, Girit Vâlisi, Nafia Nâzırı, Hariciye Nâzırı gibi görevlerde bulunmuştur. Şer'î Hukuk'a merak etmiş ve döneminin Fıkıh ilminde mütebahhir ulemâsından Dağistanlı Ahmed Efendi ile Kütahyalı Nuri Efendi'lerden ders okumuştur. Sava Paşa'nın eseri 1892 yılında Paris'te basılan "Étude sur la Théorie du Droit Musulman" isimli eseri İbnülemin Mahmud Kemâl ve Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi tarafından da övülmüştür. Sözü edilen tasnif bu eserinde verilmiştir.

(b) Fıkıh İlmi

(1) İtikâdî Fıkıh : «Fıkh-ı Ekber», «İlm-i Tevhid», «llm-i Kelâm»

(2) Amelî (Uygulamalı) Fıkıh : llmu usûli'l-Fıkh (Fıkıh metodolojisi); Fürû-i Fıkh; Vicdânî Fıkıh (Ahlakî Fıkıh: Şer'î Ahlâk, Tasavvufî Ahlak, Felsefî Ahlâk)

(c) Âlet İlimleri

FiloIoji : Kur'an dili, Arapça dil ve sözlük bilgisi (lûgat, ıstılahat, galatat ve tâbirler) gibi Âli İlimler'in anlaşılmasına yardımcı olan ilimlerdir.

(2) "Diğer İlimler"

■ *Müşterek (Ortak) İlimler*

Tarih, Coğrafya, Edebî ilimler ve Mantık'tır.

■ *Tabi'î İlimler*

Tıb, Saydele (Eczâcılık), Riyâziye ve Hendese, İlm-i Musiki, Hey'et (Astronomi), İlm-i Zîc, İlm-i Kimya;

■ *Tatbikî İlimler*

Madencilik, Döküm, İnşaat, Gemicilik;

■ *Ulûm-i Bâtıla*

İlm-i Simya, İlm-i Tencîm (Astroloji), İlm-i Zayiçe[29], İlm-i Sihr ve Tılısımat, İlm-i Remil v.b.;

Bu tasnifte yer alan "Diğer İlimler" de, örneğin "Tabi'î ilimler" zümresindeki Hey'et (Astronomi) ilmi gibi, "Aslî İlimler" olan Kur'ân ve Fıkıh ilimlerinin hizmetinde olacaktır.

29. Yıldızların konumuna bakarak geleceği okuyarak bir tür fal bakma ilmi. Astronomik cetveller demek olan "zic" (ya da "zeyiçe")'lerden yararlanılırdı.

3. ULÛM ve FÜNÛN

"Ulûm ve Fünûn" denilen bilimler "Ulûm-i Şer'iyye"(ya da "küllîyye" veya "asliyye" de denir) dışında kalıp daha sonraki dönemlerde zaman zaman "Fen" olarak isimlendirilmiş olan ilimlerdir. Sava Paşa'nın tasnifinde "Diğer İlimler" olarak adlandırdığı, günümüzde de "İnsan ilimleri, Temel Bilimler, Deneysel Bilimler" gibi isimler verilen kategoriler içinde bulunan bilimlerdir.

■ *Müşterek İlimler*

Müşterek ilimler konularında olduğu kadar anlatım ve inceleme üslupları arasında ortak ve benzer yanlar bulunan ilimlerdir. Örneğin Tarih ve Coğrafya bilimleri sık ve uzun tasvirler, anlatımlar gerektiren anlatım yöntemleri açısından (Avrupa'da da) uzun süre edebî türler içinde sayılmışlardır. Haritacılık ise hem Tarih ve hem de Coğrafya ilimleriyle ortak alanları bulunan bir ilimdir.

(1) Tarihçilik

Gerçi çok daha önceleri sezgisel ya da bilinçli olarak günümüz tarih felsefesi ve metodolojisine uygun eserler vermiş tarihçiler de varsa da çağdaş anlamda Tarih Bilimi'nin kuruluşu On dokuzuncu yüzyılın ortalarından sonradır.

Bu nedenle "Osmanlı Tarihçiliği" kavramı da, Osmanlı müelliflerinin tarih biliminin materyali içine giren tüm teliflerinin çağdaş tarih biliminin kıstaslarıyla yeniden ele alınması anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle Tevârih-i Âl-i Osman, zafernâme, gazavatnâme, hümayunnâme yazarları ile vak'anüvislerin eserlerini edebiyat eserleri kategorisine dahil etmek kendi dönemlerinin anlayışı açısından da daha uygun olacağı bile düşünülebilir. Ancak yazılış mantık ve yöntemleri ne olursa olsun, bütün bu eserler günümüz için Tarih biliminin gerçek kaynakları vasfını hâizdirler.

Osmanlı tarihçileri kronolojik düzen içinde sıralanırsa başlangıçtan Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar olan devrede Osmanlılar'ın kökenlerine ilişkin en eski bilgileri aktaran Ahmedî, Âşık Paşazade gibi yazarları, Orhan Bey zamanındaki Rumeli fetihlerini anlatan Kâşifî, Enverî, Tursun Bey'in eserleridir. Bu arada "Midilli'li Dukas ", "Atinalı Chalcocondyles", "Sakızlı Kritopulos (On beşinci yüzyıl)" Rum asıllı tarihçileri de unutmamak gerekir. Bu önemli tarihçileri takip edenler Kemalpaşazade (ibni Kemal) ve Neşrî'dir. On altıncı yüzyıl'a gelindiğinde tarihçiliğinin önemli adları Hoca Sadeddin Efendi, Mustafa Ali ve Selanikî'ydi.

Bunları On yedinci yüzyılda'da İbrahim Peçevî, Müneccimbaşı Ahmed Efendi ve Naimâ izlemiştir. Naimâ olayları kaydetmenin yanı sıra yorumlara yönelmesiyle öteki tarihçilerden ayrılır.

Doğu ülkelerinde devletin resmî tarihçisi hükümdarın vasıflarını, savaşlarını, zaferlerini, ününü manzum olarak tasvir edip onu ululayan şehnâmeciler (şehnâme-nüvis'ler)'dir. Şehnâmecilerin maiyetlerinde kâtibler, musavvirler (resim çizenler, minyatürcüler) ve müzehhib'ler (altin yaldızla çeçitli süslemeleri yapanlar) bulunurdu. Osmanlı şehnâmecileri ilk kez Fatih döneminde görev almışlardır.

Vak'anüvis'lik ise Divan-ı Hümâyûn kaleminde bir devlet memuriyeti olarak Hicrî 1000 / Milâdî 1591 yılından itibaren başlamış, Hicrî 1293 / Milâdî 1876 senesine kadar getirilmiştir. Bir anlamda resmî "kronikör"lük olan şehnâme-nüvis'lik ve vak'a-nüvis'lik konuları dışında kalan tarih kitapları kaleme almış Osmanlı müverrihleri de vardır. Bunlar resmiyete tâbi olmadıklarından devrin haksızlıkları, halkın şikâyetleri gibi konuları da belirtmişlerdir."Tevârih-ı Âl-i Osman"lar grubu bu tür eserlere örnektir.[30] Bunlardan bazıları görüldüğü gibi müelliflerinin isimleriyle tanınırlar.[31] Diğer bazılarının da kendi özgün isimleri vardır.[32]

Hicrî 1000 / Milâdî 1591 yılından 1293 / 1876'ya kadar olan dönem içinde vak'anüvis tarihi olarak anılan devletin resmî görevlisi olan "kronikör" tarihleri yazılmıştır. Ancak bu kronikörlerin eserleri "şehnâme" ya da "gazavetnâme" edebiyatı türünden değildir. Devletin günlük hayatını kendi anlayışları ölçüsünde objektif kalarak kayda geçirmişlerdir. Bunların kitapları arasında da kimileri yazarlarının,[33] kimileri de özgün isimlerile tanınır.[34]

Diğer taraftan hâl tercümeleri, tezkireler (biyografi), vefeyât (nekroloji), bazı münşeat mecmuaları, seyahatnâmeler (Evliyâ Çelebi gibi), risâleler

30. On beşinci yüzyılda Sultan II.Bâyezid'e kadar olan dönem için Aşıkpaşazâde, Edirneli Ruhî Çelebi, Behiştî ve Oruç bin Adil, On altıncı yüzyılda Kanûnî Sultan Süleyman devri sonlarına kadar Şeyhülislâm İbn-i Kemal, Kanûnî Sultan Süleyman'ın damadı Rüstem Paşa, sadrazamı Lûtfi Paşa, On yedinci yüzyılda Sultan IV. Murad (1630) devrine kadar tezkireci Hasan Beyzâde'nin eserleri gibi.
31. Solakzâde Mehmed Hemdemî'nin başlangıçtan Hicrî 1053' e kadar olan vakaları alan "Solakzâde Tarihi", Peçevî İbrahim Efendi'nin Hicrî 927-1094 arasını alan "Târih-i Peçevî"si, Selânikli Mustafa Efendi'nin 1520-1591 dönemini kapsayan "Selânikî Tarihi" gibi.
32. Gelibolu'lu Mustafa Ali'nin Hicrî 1006'ya kadar olan "Künh ül-Ahbar"ı,. Şeyhülislâm Sadeddin Efendi'nin Hicrî 927'ye kadar olayları kapsayan "Tâc'üt-Tevârih"i gibi
33. Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın Hicrî 1065-1106 arasını alan "Silâhtar Tarihi", Şanizâde Ataullah Efendi'nin başlangıçtan 1821'e kadar gelen "Şanizâde Tarihi", Tayyarzâde Ahmed Atâ Bey'in Enderun olaylarını anlatan "Atâ Tarihi" gibi
34. Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin Hicrî 1168'e kadar gelen "Ravzatü'l-Ebrâr", Ahmed Resmî Efendi'nin Hicrî 1182 Seferi'ni anlatan "Hulâsatü'l-İtibar" gibi.

(Koçi Bey Risâleleri gibi) de tarihsel değerleri açısından özgün tarih eserleri gibi ele alınabilir. Osmanlı elçilerinin görevlerinin bitiminde devlete "sefâretnâme" adıyla tevdi ettikleri bilinen, çoğu basılmış ve sayıları 50 kadar resmî rapor da önemli tarihi belgelerdir.

Diğer taraftan şairleri ve birçok meslekten tanınmış kişilerin haltercemelerini kapsayan ve konularına göre "Tezkiretu'ş-şuârâ, Tezkiretü'l-meşâyıh, Tezkiretü'l-ulemâ, Tezkiretu'l-hattâtin" gibi adlarla anılan konu olarak alınan kişilerin hayatiyle ilgili fıkralara da yer verilen tezkireler ve tezkirecilik de, biyografik tarih yazarlığı olarak değerlendirilmelidir.

Tarih : Divan edebiyatında tarihler, "münşiyâne" denilen özentili bir üslubla kaleme alınır; bundan ötürü edebî ürünler arasında yer alır. Mensur tarihlerin yanında manzum tarihler de vardır.

(2) Coğrafya

Coğrafya konusunda bilinen Osmanlılara ait ilk eser Ali bin Abdurrahman'ın 1365-1370 yıllarında Edirne'de "Acaib ül-Mahlûkat" adlı Türkçe olarak yazdığı kitaptır. Daha sonra yazılanların bir kısmı genellikle Arapça eserlerden yapılan tercümelerdir.[35] On beşinci yüzyılın ortasında (1453'te) Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan da yine "Acaib ül-Mahlûkat"[36] isimli islami edebiyatta coğrafya ve kozmografya ile ilgili ansiklopedik bilgileri derleyen bir eser kaleme almıştır.[37] Ne var ki ilkelden görülenlere ve araştırılmalara dayanmayan bu eser, din kozmografyası , ortaçağ astrolojisi ve tıbbî bilgilerini birlikte ele alan ansiklopedik bir kitaptır.

Görgüye dayanan ilk eserleri Pîrî Reis, Seydî Ali Reis gibi tanınmış Osmanlı denizcileri[38] ,haritacıları ve askerî ressamları[39] ve Osmanlı entellektüelleri[40] vermişlerdir.

---

35. Rükneddin Ahmed Zekeriya da el-Kazvinî'nin "Acaib ül-Mahlûkat"ını aynı isimle Arabça'dan Türkçeye çevirerek Çelebi Sultan Mehmed'e takdim etmiştir.
36. Eser 4 mukaddime ve 2 bölümden)oluşur. Birinci Bölüm Ay, Güneş, gezegenler, melekler'' dair bilgiler, İkinci Bölüm de gökkuşağı, gök gürlemesi, rüzgar ve şimşek, dünyanın yedi iklimi, ülke, şehir ve dağlar, denizler, adalar, madenler, bitki ve hayvanlara dair bilgiler sıralanmaktadır. Devamında Hilkat (insanın yaradılışı), insan anatomisi, canavarlar, melekler, cinler, şeytanlar anlatılır.
37. Eserin Arapça aslı Farsça'ya ve Türkçe'ye birçok çevirileri olan yine Kazvinî'nin aynı isimle ünlü eseridir. Ancak Ahmed Bican'ın ekleme ve kısaltmalarla Türkçe'ye çevirdiği metin öteki çevirilerden daha ünlüdür.
38. On altıncı yüzyılda, deniz coğrafyasına dair Pîrî Reis'in isimli"Kitab-ı Bahriye"si ve Seydî Ali Reis'in "Kitab ül-Muhit" ile yine Pîrî Reis'in Mir'at ül-Memâlik'i gibi.
39. Nasuh el-Selahî'nin "Beyân-ı menâzil-i sefer-i Irakeyn" isimli eseri gibi.
40. Müderrislik ve kadılık yapmış olan olan Sipahîzade Mehmed Efendi'nin (Ö. 1589) görevle bu-

On yedinci yüzyılda Katip Çelebinin "Keşfü'z-Zunûn"u ve özellikle "Cihannüma"sı, Evliya Çelebi'nin ünlü "Seyahatnâme"si vardır. Bu asrın ikinci yarısında, Ebubekir bin Behram Dımışkî "Atlas Major" isimli dokuz ciltlik kitabı Latince'den "Nusrat ül-İslam ves-sürûr fî tercüme-i Atlas Mayor" olarak tercüme etmiştir. Katib Çelebi'nin eserleriyle Behram Dımışkî'nin "Atlas-Mayor" tercümesinin Coğrafya ilmi üzerinde etkisi sonraki yüzyılda da devam etmiştir.

On sekizinci asırda yazılan kitapların en önemlileri Şeyh İbrahim Hakkı Erzurumî'nin "Marifetnâme" si, Mehmed Edib'in güzergah coğrafyası türünde "Menâsik-i Hac" isimli eserleridir. Bu dönemde Batı kaynaklarından yararlanılmaktadır. Osman bin Abdülmennan'ın Almanca'dan "Fizikî Coğrafya" ve Kayserili Petros Baronyan' da Fransızca'dan "Fennümâ-yi Cam-ı Cem ez Fenn-i Coğrafya" isimli tercümeler yapmışlardır. [41]

(3) Haritacılık

Basımevinin geç gelişinin Osmanlı haritacılığına büyük zararı dokunmuş olduğu tartışma götürmez. Örneğin Katib Çelebi "Girit Gazası" sebebiyle gemi kaptanlarına verilmek üzere el yapımı "portalan" haritalar hazırlandığından bahsetmektedir. Dolayısıyla ne kadar dikkatlice kopya (istinsah) edilmiş olsalar bile Osmanlı kaptanları çeşitli hatalar sebebiyle en azından ayrıntılarında farklılaşan haritalar kullanmışlardır. Halbuki deniz haritacılığında kayalar, akıntılar, kıyı çizgileri ve deniz fenerlerinin yerleri, seyir sırasında doğru mevki saptamak için kerteriz almak açısından gerekli olan ayrıntılardır.

Bu hususun Osmanlı denizciliğinin batılı meslekdaşları karşısında gerilemesine sebeb olduğu açıktır. Osmanlı ülkesine gelmiş Batılı gezginlerin birçoğu yayınladıkları hatırat ve seyahatnamelerde Osmanlı kaptanlarının seyir açısından yeterli olmadıklarını vurgulamalarının önemli bir sebebi de bu husus olsa gerektir.

Modern jeodezi aletleri ve milletler arası poligon yöntemleri henüz kullanılmadan önce, deniz haritalarını gemi kaptanları (ya da bu işle görevlendirilmiş kişiler ve heyetler) dürbin, sekstant, usturlab (astrolabe), rubu' tahtası, rub-ı ceyb (logaritmik abak) gibi basit astronomi aletleri kullanarak çizmektedirler. Böylece bir süre seferlerde kullanılan haritalar, ardışık yaklaşımlarla düzeltilerek gerçeğe en yakın son durumlarını aldıktan sonra bastırılarak gemi kaptanlarına dağıtılmaktadır.

---

lunduğu yerlerin tarih ve coğrafyasına ait "Evzâh ül-mesâlik alâ marifet ül-büldan" isimli eseri vardır.

41. Cevdet Türkay, Osmanlı Türklerinde Coğrafya, s. 4-5, İstanbul 1959,

Halbuki Osmanlı denizciliğinde, en azından Pîri Reis, Seydî Ali Reis, Menemenli Mehmed Reis, Ali Macar Reis gibi Osmanlı kaptanlarının hayat boyu topladıkları ve el yapımı haritalar üzerine döktükleri bilgi birikimleri hiçbir zaman bir araya getirilip basım yoluyla birbirinin aynı olan standart paftalar hâlinde üretilememiştir.

Evliyâ Çelebi "Esnâf-ı haritaciyan" dediği Osmanlı haritacılarını şöyle anlatıyor:

"On beş nefer ve sekiz dükkandır. Bunlar birkaç lisana ve alelhusus Latince'ye mükemmel aşinadırlar. "Atlas Minör gibi kitapları okuyarak dünya yüzünde olan denizleri, nehirleri, dağları ırmakları, gölleri, haliçleri, derya içindeki 'kumsal, batak, kayalık yerleri yaptıkları haritalarda işaret ederler. Onları gemicilere satarlar, gemiciler de bunlara bakarak büyük Bahr-i muhitlerde ve küçük denizlerde pervâsız gezerler."[42]

4. DOĞAL İLİMLER

Osmanlı bilimi genel olarak İslam biliminin zayıf bir mirasçısı olarak kabul edilir. Gerçekten de Batı'ya Rönesans'ı sağlayan Matematik, Astronomi, Tıb, Felsefe, Mantık gibi Şer'î dışında kalan İslam-Arap bilimi yanında esas itibariyle Şer'î ilimler üzerinde merkezlenmiş İslam-Osmanlı ilminin görünümü kısmen de olsa İslam medeniyetinin gerilemesi ile bağlantılı görüldü.

Aslında Osmanlı biliminin bu iddiaların aksini ispat etmeğe yetecek düzeyde sistematik bir envanteri henüz yapılamamıştır. Şimdilik araştırmalar Kâtib Çelebi'nin Keşfüzzünûn isimli muazzam bibliyografyası, British Museum, Bibliothèque Nationale, Société Asiatique gibi kurumların, ya da özellikle On dokuzuncu yüzyılda yaşamış bazı oriyantalistlerin eserlerine veya yakın zamanlardaki bazı münferit çalışmalara bağımlı kalıyor.

---

42. Kısaltılmış metin. Koçu, c. 1, s. 127. Asıl metinde "Karadeniz'i ve Akdeniz'i ve Bahr-ı Muhit'i ve Bahr-ı Okyanûs'ı ve Bahr-ı Umman'ı ve Bahr-ı Süveyş'i ve Bahr-ı Hazer'i, ya'ni Giylan Denizi ve Bahr-ı Ummân'ı ve Bahr-ı Hürmüz'i ve Halic-i Bundugân'ı ve Bahr-ı Van (!)'ı" veren haritalardan bahsetmektedir . Gökyay, s. 236

a. İlm-i Tencim

Günümüzde sosyologlar «sihir» ile bilimler arasında da bir ilişki görmekte mesela matematiğin ilkel halini sihir olarak düşünmektedirler, Nitekim Simya (Alchimie) ilminin Kimya' ya, İlm-i Nücûm'un (müneccimlik, astrologie) Astronomi'ye hatta "sağıtma" yöntemlerinin Tıbba dönüşmesini de «sihir»den bilime geçiş olarak yorumlamak mümkündür.

Bu bağlamda düşünülürse ortaçağ'da "Gizli Bilimler" (Sciences occultes) zümresinde bulunan ve yıldızların burçlara göre durumlarını yorumlayarak istikbâle dair bilgiler verdiğine inanılan İlm-i Nücûm'un nerede bittiği, İlm-i Hey'et'in (Astronomi'nin) nerede başladığı dikkate alınmazsa, klasik dönem Osmanlı tarihinde istatistik verilere göre On beşinci asır 25, On altıncı asır 85, On yedinci asır 100, On sekizinci asır 152 olmak üzere astroloji (veya astronomi!) ile ilgili eser veren 400'e yakın müneccim yaşamıştır.[43] Bunlar üç kıtada Osmanlı ülkesinin hemen her yanında yayılmışlardır.

Bu süreç içinde İstanbul'da 50 müellif'in yaşadığı dikkate alınırsa, Anadolu'da ve Mısır'da birer misli, Suriye'de eşit, Balkan'lar, Irak ve Magrib'in her birinde yarı sayısı kadar , Hicaz, Yemen, Kırım ve Kafkasya'nın her birinde ancak 1/10 kadar müneccim yetişdiği görülüyor.

İlm-i Nücûm ve Hey'et hakkında On dokuzuncu yüzyıla kadar 52' si On beşinci asırda, 300'ü On altıncı asırda, 190'ı On yedinci asırda, 344'ü On sekizinci asırda olmak üzere 886 eser tesbit edilmiş, 1 375 eserin de yazıldığı tarih belirlenememiştir. Bu kitaplardan birçoğunun Hindistan'dan Fas'a kadar İslam dünyasında ders kitabı olarak okutulduğunu öğreniyoruz. Bu da eserlerin "İlm-i Hey'et" ağırlıklı olduğunu bir anlamda kanıtlıyor.

Eskiçağlar'ın en büyük astronom ve matematikçisi ve İslam ülkelerinde Batlamyos olarak tanınan Ptolemaios'un "Megistos (Biblos)"(en büyük kitap) isimli eseri Ortaçağ'da Arap bilginlerince "El-Mecisti" adıyla Arapça'ya çevrildi.

Bu tercüme ancak On ikinci yüzyılın ortalarında, Arapça'ya yapılan tercümesi esas alınarak Batı dillerine çevrildi.[44] Trigonometri konusunda Batı'da ilk eser olan bu kitap üç yüz yıl boyunca el yazmaları halinde kullanıldıktan sonra, ancak On altıncı yüzyılın ilk çeyreğinde bastırılarak yayımlandı.[45]

---

43. Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi, c.1, Böl.2
44. Gerardo di Cremone tarafından 1136'da Latinceye tercüme edildi.
45. 1515'de Venedik'de, 1533'de Nüremberg'de "Magna Ptolemaci Constructio 9 libris exposito" adıyla basılmıştır.

Gerçekten de bu tercümelerin, Trigonometri bilgilerinin Batı'da yayılmasına ve gelişmesine çok etkili olduğu açıktır. Bununla beraber Batı'da Latince ve el yazması olarak yapılmış bu tercümelerin Arapça aslı çevirmeni (ya da şârihi) olan Sabit bin Kurra'nın üzerinde düzeltmeler ve eklemeler yaptığı[46] haşiyeli bir "El-Mecisti"dir. Oysa Ptolemaios'un eseri "Megistos" belirli sayıda düzlem ve küresel trigonometri teoremlerinin gerekli oldukları yerlerde astronomi'ye uygulanmasıdır. Başka bir deyişle Trigonometri bilimi açısından bütünlük sağlamak kaygısı yoktur. Oysa "El-Mecisti"de Arap bilginlerinin "müsellesât"ı, Sabit bin Kurra'nın düzelttikleri ve kendi buluşu olan sinüs'ler de eklenmiştir.

Nitekim On üçüncü yüzyılda Nasirüddin Tûsî'ye ulaşan nüsha da aslında bu kitaptır.

Diğer taraftan Astronomi konusunda da, Batılıların "Geber" (Jeber) olarak tanıdığı Endülüs'lü matematikçi ve astronom Câbir ibn Eflah'ın, aslında bir Küresel Trigonometri kitabı olarak yazılmış "Kitabü'l-Hey'e"si de Batı'da çok kullanılmıştır.[47]

Aralarında en tanınmışları On beşinci yüzyılda yaşayan Ali Kuşçu ile On altıncı yüzyılın ilk yarısında Cezayirli Ali bin Veli ve ikinci yarısında İstanbul'da rasathane kuran Takiyüddin¸ Coğrafya alanında, On altıncı yüzyılda dünyanın bilinen yerlerini gösteren ama günümüze yalnız Batı bölümü ulaşmış bir haritanın sahibi olan Pîrî Reis ve bir başka coğrafyacı Seydî Ali Reis'tir.[48]

İstanbul Rasathânesi

Matematik, astronomi ve tıp konularında tanınmış bir âlim olan ve 30'dan fazla (Arapça) bilimsel eseri bulunan Takiyüd-din er-Rasıd İstanbul'a 1570 yılında Mısır'dan gelmiş ve Padişah II. Selim'in müneccimbaşısı olmuştur.Bu gözlemevinde yaptığı bilimsel çalışmalarla kendisinden önce yapılmış zâyiçe'leri (astronomi cetvellerini) düzeltmiştir. Sultan III. Murad'ın döneminde içinde on beş kişi çalışan İstanbul Rasathanesi'ni inşa etmiş ve 1573 yılında rasat yapmağa başlamıştır. Ne var ki rasathane 22 Ocak 1580 günü yıktırılmıştır.

Takiyüddin ekinoks'ları belirlemek için "Zat ül-evtar" adını verdiği yeni aletleri icat etmiş ve rasathanede mekanik saatlerden yararlanmıştı.[49] Yıldız-

46. Prof. Dr. Celâl Saraç, Salih Zeki Bey'in Eserleri: Asâr-ı Bakıye, Bilim Tarihi Dergisi, s. 18, s. 11
47. Bu kitap da yine Gerardo di Cremone tarafından Latinceye çevrilmişti.
48. Aralarından yalnız Ali Kuşçu ve Takiyüddin hakkında eksikli de olsa bazı araştırmalar yapılmıştır. a.e.a.y.
49. Dönemin ünlü astronomlarından Tycho Brahe (1546-1601)'nin kullandığı aletler ile Takiyüd-

ların enlem ve boylamlarının belirlenmesinde o zamana kadar kullanılanlardan farklı bir hesaplama usulü geliştirmişti. Güneşin apojesinin yıllık hareket mikdarını da 63" olarak tesbit etmişti. Bugün bilinen değerin 61" dir.[50]

Batı dünyası, MS. ikinci yüzyılda Batlamyus'tan, On altıncı yüzyılda Kopernik'e kadar, açıların ölçülmesinde kirişleri kullanmıştır. Takiyüddin Uluğ Bey'den esinlenerek farklı bir yöntem geliştirerek bir derecelik açıya tekabül eden yay oranını hesab etmiştir.

Bu araştırmaların içinde bilim tarihi açısından en önemlilerinden biri, "Haridet ül-Fikr" ve "Gunyâ't[51]-Ullah" isimli eserlerinde 1550 yıllarında ilk kez "sittiynî" (sekzagesimal, 60 tabanlı) derece taksimatı yerine kullanmış olduğu âşârî (ondalık) sistem[52] hakkındaki açıklamalarıdır.[53]

(1) Muvakkithâne'ler

İbadet vakitlerini belirleme işi olan muvakkitlik, her devirde önemini korumuştur. Muvakkitler sanat-ı mikata[54] ve irtifa alma fenni'ni bilir, rub-i daire (usturlab) gibi irtifa alma aletlerini kullanarak muvakkithane saatlerinin doğruluğunu, ayarlarını denetler ve ezan vakitlerini müezzinlere bildirir, imsak zamanlarını gösteren "imsakiye" cedvelleri hazırlar. Bütün ülkede camilerin bitişiğinde "muvakkithane"ler kurulması, yarı resmî bir kurumun varlığını da gösterir.

Muvakkitler mekanik saatlerin yaygınlaşmasından önce namaz vaktini su saati, kum saati ve güneş saati gibi çeşitli ilkel saatlerle yaparlardı. On yedinci yüzyıldan sonra mekanik saat kullanımının artmasıyla ve muvakkithanelere de gelmesi ile işleri kolaylaşmıştır. Ancak bu saatlerin ayarlarının yapılması ve tamir edilmeleri de muvakkitlerın görevleri arasına girmişti.

Bununla beraber muvakkithanelerin ve muvakkitlerin yönetilmesi müneccimbaşıya aittir. Nitekim muvakkithaneye yeni tayin edilecek kişilerin

---

din'in kullandığı bu aletler arasında mukayese yapıldığında büyük bir benzerlik olduğu tesbit edilmiştir. İhsanoğlu, a.g.e. s. 32

50. Kopernik (24") ve Tycho Brahe (45") tarafından kullanılan yöntemlerden daha dakik olduğu anlaşılmaktadır. İhsanoğlu, a.e.a.y.
51. Gönye.
52. Ondalık sistem kendisinden ancak iki yüzyıl elli yıl sonra Laplace tarafından "Grad sistemi" adıyla uygulanacaktır.
53. Aslında keşif Semerkand'lı astronom Gıyaseddin'e ait ise de ilk kez Takiyüddin tarafından kullanmıştır. Gökmen, Fatin, (Ünver, A. Süheyl) İstanbul Rasathanesi, s. 65-68. Her ne kadar rakamla değil yazıyla ifade edilseler bile, bilimsel olduğu kadar teknolojik açıdan da önemli bir yenilik sayılır. Takiyüddin'in cetvellerindeki bazı düzeltmeler ünlü astronom Tyco-Brahe'den dört kere daha sıhhatlidir.

imtihanını da müneccimbaşı yapar. Aslında muvakkitlik bir sanat olarak babadan oğula intikal ederdi. Ancak oğlu olmadığı halde vefat ederse, müneccimbaşı huzurunda yapılan imtihanla yerine muvakkit tayin edilirdi.

Muvakkitlere On dokuzuncu yüz yılın ortasına kadar vakıfların imamet, hitabet, müeezzinlik gibi ilmiyye faslından on akça yevmiye ve ayrıca yüz kuruş ev kirası verilmekteydi.

Muvakkithaneler genellikle cami ve mescidlerin girişinde veya bahçesinde bir-iki oda halinde ve camiye bağlı olarak inşa edilmişlerdir. Fatih Camii'nin avlusundaki Fatih Camii Muvakkithanesi İstanbul'da 1470 tarihinde inşa edilen ilk muvakkithanedir. Bu muvakkithaneden sonra Bayezid Camii, daha sonra da Yavuz Sultan Selim cami'inin bahçesindeki muvakkithanelerde asırlar boyu birçok muvakkit ve müneccim yetişmiştir.

Saatler "muvakkithane"lerin sokağa bakan pencerelerinden görülecek biçimde yerleştirilirdi. Muvakkitler, güneş saatiyle veya astronomi cetvelleri kullanarak güneşin meridyen'den geçişine göre, saatleri ayar ederek düzenlerlerdi. Küçük saat mekanizmalarının hassas olarak imal edilemediği dönemlerde uzun pandüllü saatler kullanılırdı. Dolayısıyla muvakithanelerin yerel saat düzenlemeleri açısından önemli görevleri vardı. Müezzinler ve müslümanlar tam namaz saatlerini ve iftar vakitlerini buradan öğrenirlerdi. Diğer taraftan medreselerin, camilerin bahçelerinde ve beden duvarlarında da yine "vakit" işaretleri taşa kazınmış ve demir ölçü çubuğu çakılı "güneş saatleri" bulunurdu.

Muvakkithanelerde isteyenlere İlm-i nücum (astroloji) ve Felekiyat (kozmoloji) öğrenimi ile usturlab (astrolabe), güneş saati, rub'u tahtası (quadrane) sekstan, pusula, pandüllü saat, meridyen dürbünü gibi aletlerin kullanılmaları, tamirleri, yapımları gösterilirdi. Bu kurumlara gök dürbünü kullanmayan küçük birer "rasathane" denilebilir.

Zemberek sistemli gelişmiş saatler çıkmadan önce mekanizmaları ağırlıkla çalışan saatlerin uzun süre kurulmadan ve hassas çalışabilmeleri için hem kontrpuanın bağlandığı ip (veya zincirlerinin) ve hem de pandül (rakkas) boylarının uzun olması gerekiyordu. Bunun için de kadranları mümkün olduğu kadar yüksekte bulunan saatler yapılıyordu. İşte saat kuleleri bütün bu klasik saatçilik gereklerini üzerinde topladığı gibi üstelik vakıt tayini hizmetlerinden herkesin yararlanmasını da sağlayabiliyordu.[55]

---

54. Bir iş için tayin olunan vakit, zaman ve yer
55. Avrupa toplumları zaman disiplinli vakit kavramına ancak Ondokuzuncu yüzyılın başlarında fabrikaların sabah, öğle ve akşam düdükleriyle, demiryolları tarifeleriyle kitlesel olarak sahip olabildiler. Oysa İslâm ülkelerinde namaz saatleri, iftar ve sahur vakitlerinin tesbiti gayet dakik ve üstelik zaman içinde değişken olarak bu konuda müslümanları eğitmiştir.

(2) Eşref Saat Tayini

İnanışa göre, bütün kainatın içindeki varlıkların duygu , ahlak, huy sağlık gibi durumları ile olayların oluşumu yedi gezegen ve on iki burcun birbirlerine göre düzenlerinin etkisi altındadır. Her insanın etkisinde olduğu bir gezegen bulunmaktadır. Gezegenler burçlara göre uğurlu (sa'd) veya uğursuz (nahs) durumlarıyla beraber etkisi altında tuttuğu insana da iyi veya fena, cömert veya cimri, talihli veya talihsiz dönemler yaşatırlar. Dolayısıyla gezegenler kaderi tayin edemezler ama. bir çeşit fal gibi, önceden "sezinlemek" imkanı verirler. "İlm-i Ahkâm-ı Nücûm" gezegenler alemindeki bu düzeni inceler.

Müneccimlere göre bir gezegen kendi güzergâhında (mihrak) dolaşırken ilk hareket noktasına döndüğü "zaman–ı şeref " (veya "eşref-i saat") denilen kutlu zamanları vardır.

Diğer taraftan gezegenlerin on iki burcun zaman dilimlerine kutlu saat (sa'd) girişleri bazen ayın başında iken bir sonrakinde sonuna; gün ortasına rastlayan bir (nahs) ertesi gün akşam veya sabaha rastlar. Bu yüzden her burç için aylık veya günlük dilimdeki kutlu ve kutsuz saatler tespit eden "zâyiçe" denilen listeler düzenlenir.

Osmanlı Sarayı'nda da "eşref-i saat" meselesine çok önem verilmiştir. O kadar ki bütün teşrifat ve protokolü, padişahın tahta çıkması, sadrazama mühür verilmesi, şehzadelerin doğumu ve isimlerinin konulması, sultanların düğünleri, savaş ilânı, ordunun hareketi, hücuma başlamak, gemi denize indirilmesi gibi pek çok konu için müneccimbaşı'lar tarafından eşref-i saat tespit edilmiştir.[56]

Gezegen ve yıldızların gök yüzünde belli zamanlardaki yerlerini gösteren "zâyiçe" cedvelleri aynı zamanda mukaddes günleri tesbit etmek için de hazırlanmakla beraber Astroloji'ye, ya da Osmanlı ülkesindeki adıyla "İlm-i Nücûm"a Saray'ın desteği ile birlikte halkın da ilgisini oluşturmuştur.

b. "Tıb" İlmi

İslâm öncesi dönemde hekîm "büyü bozan" (contre-sorcier) idi. Çünkü kötü niyetli bir büyücüye karşılık, iyi niyetli bir büyücü bulunması gerekiyordu. Kötü bir büyünün tesirini ancak bir başka büyü giderebilirdi. Bu nedenle klasik Arapçada "tıbb" hem hekimlik ve hem de sihir anlamındadır.

---

56. Sultan Üçüncü Ahmed'e Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından yazıldığı sanılan bir vesikada "tertib edilecek ziyafet"in günü için hesaplanan eşref saat bildirilmektedir. Pakalın, c.1, s. 567

Tıp doktoru anlamında kullanılmak üzere "tabib" ya da "hekîm" denilir, hastalıkların tedâvisi tıbbî veya kitâbî denilen iki farklı yöntemle yapılırdı:

Tıbbî tedavi ilimden çok sanata yakındır. Bu işin pratiğini bilen yetişmiş tabiblerce uygulanırdı. Tabib, otların gizli şifalarını bilen kişidir. Batılılara göre Müslümanlar daha sonraki dönemlerde de eczâcı ile tabib arasında fazla ayırım yapmamışlardır. Müslüman tabibler önceleri usta-çırak usulünce bir camide, daha sonra Darü't-Tıb denilen tıb medreselerinde ders veren üstâdlardan ders almışlardır.

Diğer taraftan tabiblik mesleğinde daha çok cerrahlara yakın berberlik gibi yan meslekler de vardır. Nitekim berber diş çeker, sünnet yapar, sarılık illetini "keser".

Halbuki "kitâbî tedâvi" sihir ve tılsımlar kullanır. Bunların yazılı olduğu kitaplara müracaat eder. Orada gösterilen yöntemlere göre yazılacak sihirli sözler ve sembollerle bunlara eklenen sihir reçetelerinde şap, nitrat, amonyak, bal, otlar v.s. gibi bazı formülleri kullanmak gerekecektir. Bu reçetelerdeki sihir unsurunun zamanla ortadan kalkarak bilime geçildiği anlaşılıyor.

Böylece "tabib" yalnızca iyi edici, "hekîm" ise Eflâtun, Aristo gibi Antik çağ filozoflarının esrârengiz bilgilerine sahip kişidir. Medrese kökenli Osmanlı tababeti sihir'e karşıdır. Sihirle iş bitirdiğine inanılan bu kişilerin İslam'a göre yeri inanç dışıdır. Bu nedenle gayri müslim doktorlara genellikle "hekîm" denilmektedir.

Ortaçağ'dan itibaren Osmanlı tıb ilminin önce skolastiğin teolojik ve metafizik yöntemlerinden hareketle tedâvî usûllerinde gözlem, teşhis ve tecrübeye dayanan biçimde geliştiğini görüyoruz. Örneğin çiçek hastalığına karşı koruyucu aşının hangi tarihten itibaren bilindiği saptanmamış olmakla beraber çok eskiden beri Anadolu'da yörükler arasında yapıldığı bilinmektedir.[57]

Türkiye'de uygulanan yöntemde hafif çiçek çıkarmış bir hastanın yarasından irin alınıp bir ceviz kabuğuna konur, saklanırdı. Ekseriye Mayıs ayında gülsuyu ile sulandırılan irin çocuğun kolu çizilip oraya damlatılırdı. Sulandırılarak zayıflatılmış mikrop çok dağınık 10-15 çiçek çıbanı çıkarır, fakat yüzde çopurluk yapmazdı. Ancak temizlik şartlarına riayet edilmediği taktirde ve kişi o sırada sağlıksız ise ölüme sebep olan çok şiddetli arızalar meydana gelebiliyordu.

57. Hatta On yedinci yüzyılda Aşımacızade lakabı olan kişilerin bulunduğu, ayrıca Türkiye'ye On sekizinci Yüzyılın başlarında gelen Lady Montegue 1717 tarihli mektubunda Osmanlıların çiçek aşısını Jenner'in inek püstüllerinden cerahat alarak yaptığını insanlardan alarak yaptıkları yazmaktadır. Doç. Dr. Esin Kâhya, Onsekizinci Yüzyılda Tabii Bilimler, s, 50

Özellikle cüzâm (lepra) illetinin çağlar boyunca tedavî edilişi izlenirse bu görüşün doğruluğu kanıtlanmış olur.

Cüzâm (miskin illeti) hastalığının alâmetlerinin tarifi (semptomoloji), teşhisi (kesin tanı, semiyoloji), hastalığı doğuran sebeblerin araştırılması (etiyoloji) ve tedavisi hakkındaki Osmanlı tabibleri ile Batılı hekimlerin araştırmaları değişik yöntemler kullanmalarına rağmen On dokuzuncu yüzyıl başlarında hemen hemen aynı neticelere ulaşılmıştır.

Daha On yedinci yüzyılda Osmanlı tabibleri öncelikle bu hastalığın tarifini ve seyrini iyi gözlemlemişlerdir. Hastalığın arâzlarına bağlı olarak merhem sürme veya dağlama (koterizasyon) gibi haricî tedavinin yararsız olduğunu, ancak bazı perhizler yaptırılıp, güçlendirici gıdalar verilebileceğini, ama en önemlisi hastalığın bulaşıcı olup anadan evlâdına geçebileceğini saptamışlardır. Yirminci yüzyıl başlarında bile cüzzâm (lepra) hastalığı hakkında bilinenlerin bu düzeyden çok farklı olmadığı gözden kaçırılmamalıdır.

Sağlık konusundaki hukukî uygulamalardan Osmanlı tababetinin ve Osmanlılar'da halk sağlığı konseptinin dönemine göre çok ileri düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı ülkesinde önemli cerrâhî müdahale ve tehlikeli tedavilerden önce kendi rızası olduğuna dâir bir izin belgesini mahkeme siciline işletmesi gerekirdi. Tabib ancak bu tasdikli belgeyi gördükten sonra tedaviye başlar.

Yine herhangi bir insanın bimarhane'ye (tımarhane) veya "meczûmiyn zâviyesi"ne (cüzâmhaneye) konulabilmesi için önce kadı'dan "hüccet" almak gerekirdi.

Edirne'de Sultan İkinci Bayezîd'in açtırdığı hastanenin akıl ve ruh hastalıklarına ait kısımında müzikoterapi yapıldığı söylenir.[58]

■ *Osmanlı Tabibleri*

Osmanlı Tıbbı, Selçuk Tıbbı' nın devamıdır. Selçuklulardan intikal eden vakıf hayır müesseseleri İslâm hukukunun koruyuculuğu altında Osmanlı Devri' nde aslî işlevlerine devam etmişlerdir. Dolayısıyla aslî karakteri do-

58. "Ammâ bu hakîr Evliyâ garib bir şey gördüm: merhûm ve mağfür Bâyezîd-i Velî aleyhirrahme Hazretleri vakıfnâmesinde, hastalarâ deva, dertlilere şifâ, dîvânelerin ruhuna gıdâ ve def-i sevdâ olmak üzere, on adet hânende ve sâzende gulâm tahsîs etmiştir ki, üçü hânende, biri nâyzen, biri kemâni, biri mûsikâri, bir santûrî, biri çengî, biri çeng-santûri, biri ûdî olup haftada üç kerre gelerek hastalara, delilere mûsikî faslı verirler. Bi-emr-i Hayy-i Kadîr, nicesi âvâzı sâzdan hoş-hâl olurlar. Hakkâ ki ilm-i mûsikîde nevâ, rast, dügâh, segâh, çârgâh, sûzinâk makamları anlara mahsusdur. Ammâ makam-ı zengule ile makam-ı bûselikde râst karar kılsa âdeme hayat verir . Cümle sâz ve makamlarda rûha gıdâ vardır." Evliya Çelebi 'den naklen, Tuncer, İşte Anadolu, s. 132

ğulu olan Osmanlı Tıbbı ancak On sekizinci yüzyıldan itibaren Batı ile ilişki kurmuştur. Osmanlı hekimleri Batı kaynaklarını Padua, Salerno tıp okullarından gelip Galata'da bir koloni halinde yerleşen İtalyan hekimleri aracılığıyla tanımışlardır.

Bununla beraber Osmanlı tıbbında deneysel bilim çalışmalarının Batı'yla olan ilişkiden sonra belirdiği anlamına gelmez. On beşinci yüzyılda Hekimbaşı Yakub Paşa (1430 ? -1483) sonraları "Maladie Bronze" veya "Addison Hastalığı" adını alan hastalığı belirleyerek "Behak" adını vermiştir.[59]

On dördüncü yüzyılda Hekim Bereket önce Arapça yazıp sonra 1330-1340 yılları arasında Türkçe ve Farsça'ya da çevirdiği "Libab ün-Nihad" isimli eserinde "mizaçlar, kadın ve erkek arasındaki farklılıklar, hastalık sebepleri ve ârâzları, sağlığı koruma yolları, tedavi yöntemleri ve ilaçları" anlatmıştır.

Hekim İshak bin Murad' 1387'de "Havass ül-Edviye" (İlaçların Özellikleri) adlı Türkçe bir tıp kitabı yazdı.

On beşinci yüzyılda Bursalı hekim İbni Şerif bir toplama (compilation) olan "Yadigârı f'it-Tıb" adlı kitabına "Yadigâr adlı kitabı düzdüm... bu kitabı seferde ve hazerde bile götürmek âsândır ve mütalâa edenin muradı hasıl olur ve ayruk kitaplara ihtiyacı olmaz ve bu kitap ehli elinde olmıyacak hiç bir tabibe muhtaç olmaz, sıhhati hıfz etmek ve selâmeti def etmekle görgülü ola ve bu kitabı beş bahis eyledüm..." diyerek başlar.

Yine aynı yüzyılda Amasyalı hekim ve cerrah Sabuncuoğlu Şerefeddin (1385-1468) birçok ilaçları bizzat, hayatı pahasına denemiş ve kendi üzerinde yılan zehirleriyle deneyler yapmıştır. Sabuncuoğlu Şerefeddin bu tecrübelerini anlatan "Mücerrebnâme" isimli bir de eser yazmıştır. Yine deneylerini ve ameliyat âletlerinde yaptığı değişiklikleri minyatür resimleri ile birlikte içeren "Cerrâhiyet ül-Hâniye" isimli bir yazması daha vardır.[60]

Kanunî Sultan Süleyman tarafından Saray hekimi tayin edilen Endülüslü Yahudi asıllı meşhur hekim Musa bin Hamun'un diş hekimliği üzerine yazılmış kitabı ilk Türkçe eserlerdendir.[61]

"Anadolu'nun İbni Sina'sı" olarak tanınan Hekim Konyalı Hacı Paşa'nın (1335-1424) da "Teshil-ü şifa" ve "Müntehâbüş-Şifâ, Bevâsır ve İhtilâcnâme"

---

59. İlter Uzul, Sanata Yansıyan Türk Tıbbı, s. 10
60. Atabek, Emine M., Ortaçağ Tababeti, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınını, İstanbul 1977, s. 30-32
61. Yunan, İslam, Uygur kaynaklarına ve özellikle Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun eserlerine dayanarak yazmıştır. Arştan Terzioglu, Moses Hamons Compendium der Zahnheilkunde aus dem An-fangdes 16. jahrhunderts, München, 1977.

isimli eserlerini biliyoruz.

Diğer taraftan Salih bin Nasrullah'ın «Gayet ül-Beyân» isimli fiilî tecrübelerini aktardığı 1665 tarihli bir telifi [62] ve Emir Çelebi'nin de «Enmûzec-i f'it-Tıb» isimli 1625 telif tarihli bir eseri bulunmaktadır.

Osmanlı hekimleri yeni kuramlar getirmediler ise de bazı klinik tasvirler verdiler. Medreselerin yanına kurulan hastanelerde hekimler, hasta başında pratik olarak ders verdiler. Birçok bitkisel ve madenî ilaçları hazırladılar, denediler ve kullandılar.

On yedinci yüzyıl başlarından itibaren Avrupa'dan önce ilaç aktarılmış ve sonra Osmanlı hekimleri Avrupa tıbbının eserleriyle ilgilenmeye ve tanınmış eserleri Arapça ve Türkçe'ye çevirmeğe başlamışlardır. On sekizinci yüzyılda da Batı tıbbında ünlü hekimlerin eserlerinin Türkçe'ye çevrilmesine devam edildi. [63]

Bu eserler arasında özellikle Paracelsus'un skolastik tıp teorilerini reddeden yeni görüşleri İbn Sâlih bin Nasrullah bin Sallum[64] tarafından tercüme edildi.

Ne var ki epey geç kalmış olmakla beraber İbni Sina'nın Kanun'unu On sekizinci yüzyılın üçüncü çeyreğinde Türkçe' ye çevirilmesi Osmanlı tıbbının temel kriterinin "İslâm Tıbbı" olduğunu kanıtlıyor.[65]

(1) Kimyâ-yi Tıbbî

İbn Sallum'un "Gayat el-itkan fi tedbir-i beden ül-insan" (insan vücudunun en doğru korunması) isimli eseri patoloji, farmakoloji ve farmokope'ye dair üç kitaptan oluşur. Dördüncü kitap «et-tıbb el-Cedîd ül-Kimya a'lâ ihtira-i Barakalsus» (Paracelsus Tarafından Bulunan Yeni Tıbbî Kimya) adlı Arapça eseridir. Bununla beraber İbn Sallum'un tıbbî kimyaya ait bu kitabı Paracelsus'un eserinden tam bir çeviri olmadığı, Avrupalı hekimlerin eser-

62. İstanbul Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi Enstitüsü
63. Michel Ettmüller'in "Materia Medica"sı, A.von Mynsicht (1603-1683)'ın eserleri Bursa'lı Ali Münşi (ö. 1733/34) tarafından ve Macar Hekim Yorgios'un "Akrabadin" ve "Düstur" adlı eserleri, modern tıp öğretiminin kurucularından Hollandalı Dr. Boerhaave (1668-1738)'ın Aforizması Hekimbaşı Suphi Efendi'nin oğlu Hekim Abdülaziz Efendi (1735-1783) tarafından dilimize çevrildi. Uzel a.g.e.
64. İbn Sâlih bin Nasrullah bin Sallum Halep'te doğdu. Medrese'de Şer'î ilimleri ve Darüşşifa'da tıp tahsil etti. Halep'te Reis''ül etibba'lığa. kadar yükseldi. İstanbul'da önce kadı, sonra da Sultan IV. Mehmed (1648-1687)' in hassa hekimi ve Fatih'in Darüşşifa'sına hekimbaşı oldu. 1656'da da Saray'ın Hekimbaşılığına getirilmiştir. Bu vazifede iken 1670 de öldü. Dr. phil. Kemal Sabri Kolta, Bildiri, Münih,
65. 1761-1766 arasında Tokatlı Mustafa (ö. 1782)' nin İbni Sina'nın Kanun'unu Türkçe' ye çevirmiştir. a.e.a.y.

lerinden aldıklarına kendi tecrübe ve bilgilerini de eklediği, verdiği bazı ilaç terkiplerinden anlaşılıyor. Ancak İbn Sallum'un Paracelsus'un adını kullanması onun eserlerini incelediğini göstermektedir. Diğer taraftan Paracelsus'un[66] tılmizleri Avrupa tıbbında kendisinden sonra On dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar devam etmiş meslek cemaati meydana getirmişler ve onun fikirlerini geliştirerek uygulamışlardır. İbn Sallum da Paracelsus'un fikirlerinin yayılmasını istemiş olabilir.[67]

(2) Eczâcılık

İlk Osmanlı eczâhâneleri 1399 yılında Sultan Bayezid'in Bursa'da yaptırdığı Yıldırım Darü'ş-şifası'nda kurulmuştur. Buralarda "uşşaban, şerbetîyan ve saydalan" denilen görevliler hastalar için gerekli olan ilaçları hazırlamaktadır.[68] Bunlardan "uşşaban" (aşşab) ilaç yapılacak bitkileri tanıyan, onları toplayan ya da satın alan, "şerbetîyan" şurup ve şerbetleri hazırlayan, "saydalan" ise macunları, hapları, dirhemleri, kursları yani esas ilaçları yapanlardır.[69]

Fatih (1470), Süleymaniye (1555) ve Edirne (1486) Darüşşifalarının vakfiyelerinde de drogları sağlayan, ilaç ve macunları yapan kişiler için «aşşab», «şerbetçi» ve «edviyekup» gibi meslek isimleri kayıtlıdır.[70]

Süleymaniye Darüşşifası vakfiyesinde de «eczacı»dan başka «eczacı kalfası», «ilac kalfası», «ilac kilarcisi» ve «İlac vekilharcı» gibi ilaçların yapımı, muhafazası ve satın alınması gibi hizmet ayırımları yapıldığı görülüyor.[71] Dolayısıyla ilaç hazırlayan kişiler arasında bazı uzmanlık dallarının arandığı anlaşılıyor.

(a) İlaç Çeşitleri

Osmanlılar ilaçları şerbet veya macun şeklinde kullanmışlardır. Ancak On yedinci yüzyılın yarısından itibaren kurs'lar (pastil) de önem kazanmıştır. Kurs'lar çok sayıda etkili maddenin ve drog'ların ince toz halinde ezilerek gülsuyu ile yoğurulup hamur hâline getirilerek hazırlanır. Elde edilen

66. Paracelsus lâkaptır. Asıl ismi Philippus Aureolus Theophrastus Bombast von Hohenheim'dir. 1541'de 48 yaşında öldü.
67. Paracelsus, bir ara Platon (Eflâtun), Aristo, Sokrates gibi eski hekimlerin kitaplarını açıkça yaktırarak skolastik tıbba meydan okumuş olması, medrese kökenli Osmanlı tababetinin sihir'e karşı olması ile bağlantılı olabilir.
68. 802 (M. 1399) tarihli vakfiyede kayıtlıdır. Baytop, s. 66
69. Aslında her üçü birlikte çağdaş anlamda "eczacı" kavramını oluştururlar.
70. Baytop s. 92
71. Baytop, s. 92

hamur ya küçük kalıpların arasında sıkıştırılarak basılır ya da ucu daire şeklinde bir havan eli ile mühürlenir. Pastil şeklini alan hamur parçaları kurutulur. Kurs kalıplarıyla her seferinde birçok kurs basabilmek mümkündür. Kalıpların üzerinde üzerinde örneğin "Ya Alîmen bi hâli, aleyke ittikâli" (Ey Hâlimi Bilen, sana güvendim)» gibi bir dua veya âyet yazılıdır yahut süsler, şekiller bulunur. Bu kurslar içinde kırk kadar drog'u birleştiren «Tenzu kursları» çok tanınmıştır.[72]

Eczacılık konusunda elimizdeki en eski eser, çevireni bilinmeyen Aydınoğullarından Umur Bey (ölümü 1348) namına yapılmış "Müfredat-İbn Baytar Tercümesi"dir. Türkçe telif edilmiş en eski eser ise Geredeli İshak bin Murad'ın 792 (1389) tarihinde yazdığı "Edviye-i Müfrede"dir. Bu sonuncu eserde zamanında kullanılan drog'lar herbirinin özelliği, hangi hastalıklara iyi geldiği, zararları ve zararlarının giderilme yöntemleri hakkında bilgi verilerek alfabetik olarak sıralanmış, ayrıca metnin sonunda Arapça, Farsça ve Türkçe poliglot bir terimler sözlüğü verilmiştir.[73]

Eczacılık için hekimlerimiz uzun yüzyıllar ibni Sina'nın "el-Kanun"undan ve Anadolu hekimlerinin yazdıkları "akrabadin"ler yani farmakopelerden faydalanarak hayvansal, bitkisel ve madensel basit veya bileşik droglar kullanmışlardır.[74]

Bu ilaçların bir kısmı dışarıdan ithal edilirken aralarında bulunan "tiryak" (thériaque) gibi ilaçların da (örneğin Manisa'da Mesîr macunu gibi) muhtelif çeşitleri yapılmıştır. Bu droglar ilk zamanlarda hekimlerin ve sonradan da eczacıların ellerinde pomatlar, tabletler, tozlar, macunlar, fitiller, pastiller, şuruplar halinde hazırlanırdı. Hatta zaman zaman bu ilaçların etkilerini arttırmak için tabletlerin üzerlerine kutsal sözler, âyetler veya hadisler yazılırdı.

Bu arada diş bakımı da büyük bir önem arzeder. İslamiyeti kabul ettikten sonra Türkler arasında misvak ile kürdan yerine kullanılan hilal denilen madeni koruyucu vasıtalar yayılmıştır. "Misvak" şeftali, mersin ve özellikle erik gibi döğüldüğü zaman lif lif olan ağaçlardan yapılırdı. Bu ağaçlar aynı zamanda acı olduklarından, kullanıldığında dişleri hem temizler, hem de diş etlerini iyileştirip ve kanlandırırlardı. Hilal de gene böyle bitkisel bir madde idi. Ayrıca Türkçe tıp yazmalarında ağız sağlığıyla ilgili çok değerli bilgiler yer almıştır.

---

72. Baytop, s. 88
73. a.e.a.y.
74. Dioscorides (M.S.l.yy.) ve Galenos(131-200)'un yorumları olan ibni Baytar (ö.1248)' m eserinden, Birûnî (973-1048)'nin meşhur "Kitabü' s-Saydale fi't-Tıb" isimli eserinden İshak bin Murad'ın Havassü' l Edviye'sinden, Sabuncuoğlu Şerefeddin, Hekimbaşı Salih bin Nasrullah, Nuh, Hekim Ömer ŞifaT, Ali Münşi", Vesim Abbas ve Süleyman gibi. Uzel, a.g.e. s. 12

(b) Serbest Tababet ve Eczâcılık

Serbest hekimler eczâcılık da yaparlardı. Bunların muayenehânelerine "tıbbî dükkân" denilirdi. Diğer taraftan "kârhâne-i ma'acin" denilen ilaç imal eden eczâhâneler bulunurdu. Cerrah ve kehhâllerin (göz hekimleri) de dükkânları vardı. Bu dükkânlarda tedâvî ve ilaç bileşimleri hakkında yazma tıb kitapları, ilaç yapımında kullanılan maddeler ve tıbbî âletler bulunmaktadır.

Tabib, eczâcı, cerrah ve kehhâllerin serbestce icrâ-yı sanat etmeleri "gedik usûlü"ne tâbiydi. Hekim ve eczâcı gedikleri sınırlıydı. Yeni boşalan bir gediğe Hekimbaşı tarafından"gedik hakkı" alınarak bir başkası tayin edilirdi.[75]

(c) Meslek Deontolojisi

On yedinci yüzyılda ispençiyari (eczacılık mesleği) ve eczacılarda aranan vasıflar etraflı olarak şöyle tarif edilmektedir[76]:

-İspeçiyar (otlar ve eczâlar) dükkanında bulunub tabibin ısmarladığı üzere şerbetler ve macunlar ve haplar yapan kimseye derler. (Metinde "ispeçiyar" olarak yazılmıştır.)

-İspeçiyarın dükkanı hekimin evine yakın ola. Zira ispeçiyar hekimin tutar elidir.

— Hastalara lüzumu vechile ilaç vermek ispeçiyarsız mümkün değildir.

— Ve vâcibdir ki, ispeçiyar olan kimse dahi sadık, afif ve ganî olub fukaraya şefkatli ve kanaat sahibi ola.

— İlm-i sarf ve ilm-i nahiv bilip müfredata alim ve suret ve şekillerini ve muhtar olunanı bile.

— Ve vezinleri ve devaların miktar şerbetlerini ve nisbetlerini bilmek için hesaba dahi alim ola.

— Ve sinaati terkibe ve mürekkeblerin hıfzına alim ola.

— Ve dükkanı geniş ve mutedil yerde ola ki, üzerine daima güneş ve lodos dokunmaya.

— Eğer mümkün ise, dükkanı yakınında bostan edine ki, lâzım olan otlardan ve baklalardan bostana ekip terkip iktiza ettikte taze, lâtif otlarla yapıla.

---

75. 1860 yılında gedik usûlü kaldırılmıştır.
76. Sultan IV. Mehmed'in hekimbaşılarından Halepli Salih bin Nasrullah (ölümü 1669) kaleme aldığı "Akrabadin"(Farmakope) den. Baytop s. 93

— Hususa bazı matbuhlar ve munazziç devâlar ve ihtikanlar terkib oluna.

— Ve ispeçiyara vâcibdir ki, tiryak gibi, mejoditus gibi eczâcı çok düzenleri ve tabiatleri çeşitli terkib yapmak murad ettikte tabiiyata alim olan tabibin huzurunda ve onun müşâhedesiyle yapa.

— Ve macunlar ve başka devalar koyduğu zarfın üzerine yaptığı terkibin ismini ve hangi ayda ve hangi senede yaptığı işaret ve tahrir eyleye ki, terkibin ilminin zamanı belli ola.

— Ve fesadı çabuk olan devâdan iktizasına göre az yapıla ki, iktiza eylemezse fâsid olub kayb olmaya.

— Müshil ve uyutucu olan devâlardan ve zehirlerden hali olmayan kuvvetli devâlardan tabibin emri olmadıkça veya tezkeresi varmadıkça kimseye bir şey vermeye.

— Tecrübesi olmayan tabiblerin sözüne güvenmeyip belki sınaat cevdeti ve iyi ilaçlar ile meşhur ve tecrübeli tabibe itimad eyleyeler.

— Vâcip olan budur ki, haplara ve macunlara ve bunların gayriya mutad olan miktardan ziyâde müshil koyub halk, filan ispeçiyarın hapları ve macunları iyidir ve tesiri kuvvetlidir, desinler diye kanun ve kaideden hariç nesneler eylemiyeler.

Bu kurallarda eczacıların ilaçların isimleri yapıldıkları tarih hakkında defter tutmaları, reçetesiz ilaç vermemeleri, bazı ilaçları doktor kontrolunda yapmaları, terkiplerin dozajına çok dikkat etmeleri, ilaç ham maddelerini güneş ve rütubetten korumaları, çabuk bozulan ilaçları az imal etmeleri, tâze ham madde kullanmaları gerektiği gibi günümüz için de geçerli özellikler belirtilmektedir.

5. DENEYSEL İLİMLER

Osmanlıların On sekizinci yüzyılda deneysel bilimlerdeki "alelumûm" seviyesini Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi'nin "Marifetnâme" isimli ansiklopedik eseri açıkça ortaya koyar.[77]

Fransız "Encyclopédistes"leri D'Alembert, Diderot ve De la Mettrie ile çağdaş olan İbrahim Hakkı Erzurumî aslında deneysel bilimlerin Batı'da

77. Marifetnâme'yi oğlu Ahmet Naim için yazdığını söylemektedir. Ona önce Âlem-i Kebir (büyük alem)'i yani evreni, sonra Âlem-i Sagir (küçük alem)'i yani insan vücudunu öğrenmesini, daha sonra da masiva'dan (Allah'dan başka her şey'den) uzaklaşmasını öğütler.

ulaştığı düzeyden habersizdir. Gerçi bir ara Sultan I. Mahmud'un davetlisi olarak Saray'da da bulunduğu sırada Saray'ın kütüphânesinde devrin en yeni eserleri olan Kâtib Çelebi'nin Cihannüma'sı ve İbrahim Müteferrika'nın yayımladığı Tarih-i Hind-i Garbî'yi incelemek fırsatını bulmuştur. Küresel kozmografya ve Amerika'nın keşfi gibi yeni bilgileri bu kitaplardan edinmiş olmalıdır. Bunlar dışında bütün bahisler ya öncelikle İslamî anlatım içinde ele alınmış ya da ortaçağ bilim adamlarının anlattıkları tekrarlanmıştır.

Örneğin Hey'et (Astronomi) hakkında bilgiler verilirken "Hey'et-i İslâmiye" ve "Heyet-i Cedîde" ayırımı yapılmıştır. "Hey'et-i İslâmiye" bölümünde "Kainat'ın yaradılışı, Arş, Kürsî, Levh, Kalem, Sidre, Tûbâ, Melekler, Cennet, Cehennem" gibi İslamî kavramlar ve inançlar anlatılmıştır.

"Heyet-i Cedîde"olarak isimlendirdiği kısımda da göğün ve yerin küre biçiminde olduğunu söylemektedir. Ancak devamında da çeşitli sabit ve seyyar yıldızlar ile yıldız guruplarının, harita ve şekiller verilerek açıklanan devir hareketleri, birbirleriyle münasebetleri hakkında Kopernik sisteminden önceki Herat kozmografya okuluna bağlı kaldığı görülüyor.

Hayvan ve bitkilerin beslenme, gelişme, üremeleri hakkında verdiği bilgiler de Aristo'dan beri madde'nin esası olarak bilinen "anâsır-ı erba'a(dört unsur)"ya dayanılarak ele alınmıştır. İnsan vücudu hususunda anlattıkları ise İbni Sina' nin Kanun'undan alınma bilgilerdir. "Hesab" bölümünde sayıların kuvvetleri, kökleri, kesirleri ve bazı hendese bahisleri de yine klasik Arap matematikçilerinin anlattıklarının tekrarıdır.

Osmanlılar'ın yaptığı bilim dizinlerindeki sıralamaların dinsel kriterlere göre değerlendirildiği görülür.[78] Bu bağlamda On altıncı yüzyıl ortalarında Osmanlı ülkesinde "Madencilik ilmi, Bengamat (Zaman Ölçen İlimleri Yapma İlmi), Ukûdu'l-ebniye (inşaat mühendisliği)" gibi teknoloji gerektiren ilimlerin sınırlı sayıda oldukları ve genel sistem içinde aralarında bağlantı bulunmadığını görüyoruz. [79]

Fizik ilimler ise bağımsız bir bilim sistemi oluşturmaz. Gemi inşaatı, top dökümü, maden ocaklarında galeri açılması ve havalandırılması, bendlerin inşaası ve su isâlesi, su terâzileri, köprü yapımı, kanalizasyon gibi mühendislik hizmetlerinde, muvakkithane saatlerinin ayar düzeneklerini denetlemek, düzeltmek, mekanik saatler ve çarklı mekanizmalar imâlinde işe yarayan ve çoğu zaman ampirik düzeyde kalmış teknik bilgilerdir.

---

78. Tanzimat sonrasında ise dinsel (metafizik) ve dünyevî bilimler genel tasniflerde kendi zümreleri içinde yer almışlardır.
79. Taşköprülüzâde'nin tasnifi.

Ayrı bilim olarak devam eden İlm-i Simya ise Kimya'ya dönüşememekte, oldukça bağımsız bir önilim (pseudo-science) düzeyinde kalmış İlm-i Saydele (eczacılık) de laboratuvar deneylerine geçmeyi beklemektedir.

Bununla beraber madencilik, döküm, inşaat, gemicilik konuları da Osmanlı ülkesinde tatbiki ilimlerin âdeta bağımsız ürünleri olarak ortadır.

Osmanlı madenlerinde On altıncı yüzyılın sonuna doğru tahliye mekanik çarklarla , havalandırma ve drenaj yüzeyde birer ok atımlık aralıklarla açılan hava deliklerine bağlı elle işleyen pompalarla, zincirleme çarklı tulumba pistonları ile yapılıyordu. Diğer taraftan galen (kurşun sülfür) cevherinin eritilmesi de ocak körüklerini su gücüyle çalıştıran "frenk çarkı" denilen çarklarla gerçekleştiriliyordu. Tüm bu yöntemlerde dönemindeki ileri tekniklerin uygulandığı biliniyor.[80] Ancak maden derinlikleri Avrupa'daki benzerlerinin ortalama derinliğinin yarısı kadardır.

Döküm, inşaat, gemicilik konuları da Osmanlı ülkesinde usta-çırak arasında nesiller arasında devam eden ampirik yöntemlerle yürütüldüğünü görüyoruz. Ancak bu bilgiler fizik, kimya ve matematik bilimlerdeki ilerlemelerden de yararlanarak paralel gelişimler yapacak biçimde eğitim kurumları kurulmamış, (basımevinin bulunmayışının da etkisiyle) bu konularda en azından Mühendishane-i Bahri-i Hümâyun kurulmasına kadar bilimsel yayınlar yapılamamıştır.[81]

6. DURUM DEĞERLENDİRMESİ

On dört ve On beşinci yüzyıl'larda dinî ilimler gelişmeye başlamıştı. Davud-i Kayserî ve Molla Fenârî, Osmanlı devletinin dinî ve felsefi sisteminin temelini koydular. Fatih Sultan Mehmed, İran'dan Nasreddin Tusî'yi getirtmişti. Bununla beraber ileride görüleceği gibi, Osmanlı uleması, skolastik felsefeyi benimseyen Hocazade Muslihiddin Mustafa'nın etkisiyle Gazali'nin izinden yürüdü.

On beşinci yüzyılda Molla Hüsrev ve Zembilli Ali Efendi, düşüncelerini hayatıyla ödeyen Şeyh Bedreddin, On altıncı yüzyılda örfi hukukla şerî hu-

80. Trakya'da Sidrekapısı'ndaki Osmanlı madenlerini gezen (coğrafyacı) seyyah Aşık Mehmed'in "Menâzir ül Avâlim"de verdiği açıklamalardan.

81. Bununla beraber Taşköprîzâde'nin Mevzuât ül-ulûm'da yer alan listesinde "Madenler ilmi, Madencilik, Cevherler (mücevherat) ilmi (kuyumculuk)" yer almaktadır.

kuku bağdaştırmaya çalışan Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi, On yedinci yüzyılda vefâyat (nekroloji), din ilimleri, mantık, dilbilgisi konularında önemli eserler veren Taşköprîzade ve (coğrafya, terâcim-i ahvâl konusundakilerle beraber) bibliyografya türünde evrensel bir eser olan "Keşf üz-Zünûn" sahibi Kâtib Çelebi ilk akla gelen isimler olarak sayılabilir.

a. Felsefe'nin Dışlanması

Batı kaynaklarında adı "Hacı Halife" olarak geçen Kâtib Çelebi kendisinin "Hanefiyyü'l-mezheb ve işrâkiyyü'1-meşreb" olduğunu söyleyerek rasyonalist düşünce eğilimini beyan eder. "Mîzânü'l-Hak" isimli tanınmış eserinde Osmanlı ülkesindeki düşünce ortamını şöyle anlatır:

"Düşüncesiz kimseler daha önceleri yapılmış engellemeleri taş gibi katı biçimde taklit ederek aslını araştırıp, soruşturmadan red ve inkâr ettiler. Felsefe ilimleri diye aşağılamaya alışıp yeri göğü bilmez câhil iken âlim geçindiler. Devlet-i Osmâniyye'nin başlangıcından Sultan Süleyman zamanına gelinceye kadar hikmet (felsefe) ile Şerîat ilimlerini bir araya getiren araştırmacılar meşhurdular. Dahası, Fatih Sultan Mehmed Han Semâniyye Medresesini kurup nizamnâmesinin gerektirdiği biçimde uğraşılsın diye vakfıyesine yazdırıp ve "Şerh-i Mevâkıf" ve "Hâşiye-i Tecrîd" (Cürcâni'nin felsefe içerikli kelâm şerhi) derslerini koymuştu. Sonra gelenler bu dersler "felsefedir" diye kaldırıp "Hidâye ve Ekmel" dersleri okutmağı uygun gördüler. Yalnız onlarla yetinmek akıllıca olmadığından, ne felsefe kaldı ne "Hidâye" ne "Ekmel" kaldı ve bununla ilim pazarına kesad geldi bilenler yok olmağa yaklaştılar".[82]

Gerçekten de On sekizinci yüzyılda Hâşiye-i Tecrid dersleri kaldırılıp yerine Hidâye ve Ekmel dersleri konuldu. Böylece Gazalî'nin felsefe'ye rağbet etmeyen görüşüne daha fazla yaklaşıldı.

---

82. "Nice hâliyü'z-zihin kimseler sadr-ı evvelde vâkî olan men' rivâyetlerini hacer-i câmid gibi taklîd-i mahz ile dutub aslını tedbîr ve mülâhaza etmeden red ve inkâr eyledi. Felsefe ilimleri deyû zemme mübtelâ olup yeri göğü bilmez câhil iken âlim geçindi. Devlet-i Osmâniyye evâilinden Sultan Süleyman zamanına gelince hikmet ile Şerîat ilimlerini cem'eyleyen muhakkıklar iştiharda idi. Sonra Ebu'1-Feth Sultan Mehmed Han Medâris-i Semâniyye binâ idüp kânun üzre şuğl oluna deyû vakfıyesine kayd ve Şerh-i Mevâkıf ve Hâşiye-i Tecrîd derslerini ta'yin eylemiş idi. Sonra gelenler bu dersler "felsefîyyatdır" deyû kaldırup "Hidâye ve Ekmel" dersleri okutmağı ma'kul gördü. Yalnız ana iktisar nâma'kul olmağla ne felsefîyyat kaldı ne "Hidâye" ne "Ekmel" kaldı ve bununla sûk-ı ilm'e kesad gelüb ehli inkırâza karîb olmağla ..".

b. Matematik'te geri kalış

Osmanlı matematikçilerinin uğraştıkları konular çoğu kez Nasîr üd-Tüsî'nin Antik Yunan matematikçilerinden[83] Arapça'ya yapılmış ilk çevirilerdeki yanlışları düzeltip (bir kısmı astronomiyle ilgili) eklemeler yaptığı eserlerine haşiyeler düzenlemek olmuştur. Aslında bu olguda bile medrese eğitiminde hakim olan Aristo mantığının etkisi düşünülebilir.

Bu bağlamda örneğin Osmanlı matematikçileri "İlm-i Aded" dedikleri "Öklid'ci görüş" ile (Eski Yunanca aslını aynen koruyarak) "aritmetîkî" dedikleri "Phytagoras'çı matematik geleneği" konusunda uzun uzun tartışmışlardır. Oysa aynı süreçteki Batı matematiğinde "İlm-i Aded" ve "Aritmetikî" her ikisi de "Sayılar Teorisi" alanında buluşmaktadırlar.

Osmanlı matematikçileri pozitif tam sayılar (doğal sayılar) konusunda, klasik İslam matematiğinin ortaçağ'da ulaştığı sonuçları kullanmışlar, doğal sayılar kümesi çerçevesinde aritmetik dizilerle geometrik diziler arasında ilişki kurmağa çalışmışlardır.

Ne var ki Osmanlı muhasebe kalemlerinde muhasip ve katiplerin kullandığı muhasebe tekniği İlm-i Hesab'ın uygulanmasına örnek olarak gösterilebilir. Aslında bu konuda telif edilen eserler büyük oranda Fatih Sultan Mehmed dönemiyle On altıncı yüzyılın sonları arasında muhasipler ve katipler tarafından kaleme alınmıştır. Ancak medrese'nin bu alandaki eserleri ise sayıca fazla değildir.[84]

Diğer taraftan "Hesab-ı hevaî" [85] denilen Osmanlı hesap geleneğinde yazı malzemesine başvurulmaz, bütün işlemler zihinde ve iki elin on parmak boğumunun farklı duruşları ile yapılır.[86] Dolayısıyla bu bağlamda Hesab-ı Hevaî konusunda yazılmış eserlerde tam sayılarla toplama ve çıkarma işlemlerinin yapılışları biliniyor kabul edilir.[87] Ve tam sayılarla yapılan çarpma, bölme, oran (nisbe) işlemleri olarak incelenir. Sayıların temel özellikleri "tek, çift, eksik, artık, dost" gibi çeşitli isimler ile tanımlanır ve inelenir. Oysa "Hesab-ı Hevaî", Sayılar Teorisi ile ve hem de Os-

83. Gerek böyle bir zihinsel alt yapının dürtüsü ile, gerekse mantıkî düzenlemelerin mevcuda yeni bir katkı gerektirmemesinin de etkisi vardır. Başka bir deyişle matematikte yeni araştırma yapmak yerine, eskileri yeniden gündeme getirerek üzerinde çalışmak üstelik çok daha kolay ve rahat olmaktadır.
84. a.e.a.y.
85. Hava'da yapılıyormuş hissini veren ve kağıt üzerine aktarılmayan hesaplar anlamında.
86. Taşköprîzâde "Mevzuât ül-Ulûm"de "Ezberden Büyük Hesap Yapma (Hesabu'1-Hava)" ve "Parmak Boğumlariyle Hesab" isimli ilimleri kendi verdiği bilimler dizininde "Sayı İlimleri" içinde sıralamaktadır.
87. Nitekim Gelenbevî de tam sayılarla aritmetik işlem yapmanın malum olduğunu söyleyerek doğrudan rasyonel sayılan ele almaktadır. İhsan Fazlıoğlu, Hesap, İ.A.D. c.17, s. 255

manlı matematiğinin önemli bir bölümü olan "İlm-i Hesab"tan ayrı bir konudur.

Bununla beraber İlm-i Hesab içinde olduğunu kabul edebileceğimiz "Hesab-ı Sittînî"de kullanılan "sexagesimal" altmışlı kesirler yerine[88] metrik sistemin ondalık kesirleri kullanma konusundaki Osmanlı matematikçilerinin ve özellikle astronom ve matematikçi olan Takıyyüd-din (er-Rasıd)'in altmışlı sistemi ondalık kesirlere çevirme konusunda yaptığı çalışmaların bilim alemine sağladığı değer yadsınamaz.[89]

Osmanlı matematikçilerinin irrasyonel sayılar konusunda çalışmaları genel olarak "(Pi)sayısının tesbiti, ve tam kökü olmayan sayıların kare, küp ve n'inci dereceden yaklaşık kökünü bulma" konuları üzerinde toplanır. Çalışmalarında kare, küp, dördüncü ve beşinci dereceden yaklaşık kökleri bulma hesapları ve bunların formülleri verilmektedir.

Osmanlı matematikçileri (sin 1°) değerini üçüncü dereceden cebirsel denklem haline getirip tesbit etmeyi başarmışlardır. Gerek sittinî (altmışlı) hesaptan ondalık kesirlere geçiş ve gerekse (sin 1°) değerinin lineer denklemlere dönüştürülmesi Osmanlı döneminde hazırlanmış zîc'lerin (astronomik cetvellerin) dikkat çekici dakikliğini sağlamıştır. Bu da evrensel hesap tarihinde gerçekten önemli bir aşamadır.

Bununla beraber Osmanlı matematiğinde logaritma cedvellerinden ilk kez ancak On sekizinci yüzyılın üçüncü çeyreğinde bahsedilmiştir.[90] Logaritmanın mahiyetinin anlaşılıp yaygınlaşması[91] ve logaritma cetvellerinin hazırlanıp kullanılması[92] , "logaritmik üs alma" konusu[93] ise yüzyılın sonlarını bulur.

---

88. Günümüzde bile astronomik ve trigonometrik cetvellerde kullanılan "dakika" hesabı.
89. Takıyyüddin ondalık kesirler hakkındaki teorik çalışmasında ilk defa ondalık kesirleri trigonometriye ve astronomiye uygulayıp buna uygun sinüs ve tanjant tabloları hazırlamıştır.
90. Müneccim Halîfezâde İsmail Efendi Fransız astronomu J. Cassini'nin "1 'den 10.000'e kadar tam sayıların ve 0°'den 45°'ye kadar yayların dakika dakika sinüs ve tanjantlarının logaritmaları"nı gösteren "Tables astronomiques" adlı cetvellerini 1772'de "Tuhfe-i Behîc-i Rasinî Terceme-i Zîc-i Kasini" adıyla tercüme etmiştir.
91. Daha sonra da Şekerzade lakabıyla tanınan Seyyid Feyzullah Sermed İstanbulî'nin bir Macar matematikçisinin çalışmasından yararlanarak logaritmanın astronomi işlemlerinde kullanılmasından bahseden "Maksadeyn fî halli'n-nisbeteyn" isimli eseri 1780 yılında hazırlanmıştır. İhsan Fazlıoğlu, Hesap, İ.A.D. c.17, s. 255
92. Gelenbevî'nin "Şerh-i Cedavilü'l-ensab" isimli genel olarak "Şerh-i Logaritma" bilinen eserinde "tam sayılarla sinüs ve tanjantların logaritma cetvellerinin çıkarılması" ve bu üç cetvelin kullanım şekilleri anlatılmaktadır. Esere ayrıca "1 'den 10.000'e kadar olan pozitif tam sayıların logaritmaları ile 0°'den 90°'ye kadar olan yayların dakika ölçüsüyle sinüsleri ve tanjantlarının logaritmalarım içeren cetveller eklenmiştir. Fazlıoğlu, a.e.a.y.
93. Gelenbevî, hesap ve cebire dair "Hisabü'1-küsür"unda da ilk olarak "logaritmik üs alma" teorisine girmektedir. Fazlıoğlu, a.e.a.y.

Görüldüğü gibi Osmanlı matematiği evrensel bütünün ayrıntıları üzerinde saplanıp kalmıştır.[94] Oysa Batı'da Rönesans'tan itibaren Matematik hızla gelişti. Nitekim On yedinci yüzyıldan konumuzu sınırlayan On dokuzuncu yüzyıl ortalarına (Tanzimat Fermanı sıralarına) kadar olan süreçte (yalnızca ünlü) matematikçiler dizinine bakarak Avrupa'da Matematik biliminin nasıl geliştiğini ve matematik düşüncenin nasıl benimsendiğini anlamak mümkündür.[95]

Bununla beraber Matematik Batı'da sistematik olarak uygulanmasıyla değer kazanmıştır. Bu sistematik uygulamanın alt yapısını yukarıda adı geçen büyük matematikçiler buluşlarıyla sağladıkları "Sonsuz Küçükler Hesabı, İntegral ve Diferansiyel Hesap, Analitik Geometri, Uzay Geometri, mekanik, dinamik, hidrolik" gibi âlet bilim kollarını kullanarak matematiği hayata uyguladılar.

Diğer taraftan Matematik Batı'da temel bilimlerin bünyesinde yer almak[96] ve yeni matematik bilimleri oluşturmak biçiminde gelişti. Bilindiği gibi Astronomi'nin bünyesinde başlangıçtan beri Matematik mevcuttur. Ancak bu dönemde Fizik, Kimya gibi temel bilimlerin de bünyesinde yer almağa başladığı gibi, temeli Matematik olan birçok bağımsız yeni bilimler de kuruldu. Örneğin "olasılık kavramı"nı rasgele bir olayın tekrarlanmasındaki "matematiksel ümit" anlamında sayısal büyüklük olarak belirlemek üzere "Olasılıklar Hesabı" denilen teori kuruldu.

On sekizinci yüzyıl sonrasında Olasılıklar Hesabı Astronomi'de ve tüm deneysel bilimlerin gözlemlerindeki olası hata miktarını ve önemini hesaplamakta kullanıldı.

Bununla beraber Matematik'te ve deneysel bilimlerde elde edilen sonuçlar, felsefî düşünceyi mutlak gerçeğe ulaşılamıyacağı ve "Görelilik" kavra-

---

94. Bu olguda "Küçük Kadızâde" lakabıyla anılan Balıkesirli Mehmed Efendi'ye izafeten "Kadızâdeliler" adıyla On yedinci yüzyıl ortalarına doğru güçlenmiş akımın matematik (ve fünûn) öğrenmenin meşruiyetini tartışmasının etkisi de ihmal edilemez.

95. Almanya'da "Leibnitz (1646-1716), Gauss (1777-1855)"; Fransa'da "Descartes (1596-1650), Fermat (1601- 1665), Pascal (1623- 1662), L'Hospital (1661-1704), d'Alembert (1717-1783), Lagrange (1736-1813), Monge (1748-1818), Fourier (1768-1830), Laplace (1749-1827), Galois (1811-1832), Legendre (1752-1833), Poncelet (1788-1857), Cauchy (1789-1857)"; Hollanda'da "Mercator (1512-1594), Huygens (1629-1695)", İngiltere'de "Newton (1642-1727), Taylor (1685-1731)", İskoçya'da "Napier (1550-1617), Maclaurin (1698-1746"; İsviçre'de " Benouilli ailesi (1654-1783 arasında 8 Benouilli yaşamıştır), Euler (1707-1783); İtalya'da Galile (1501-1576), Carnot (1753-1823); Macaristan'da "Abel (1802-1829)". Burada sıralananlar ders kitaplarında isimleri geçenlerdir. Bilim kitaplarında kaynak gösterilen birçokları liste dışındadır.

96. Gerçi Leonardo da Vinci saat yerine kendi kalp atışlarını sayarak Galile'den yüzyıl önce bazı fizik (hidrolik) deneyler gerçekleştirdi ama yine de dünyanın matematik yapıda olduğunu ve fizik yasalarının anlaşılması için matematiğin gerekliliğini ilk kez Galile vurguladı.

mına ulaştırmış ve sonuçta "Olasılıklar Hesabı"nı da çağdaş bilimlerin ana ilkesi yapmıştır.

Üstelik matematik(sel) "Olasılık" teorisi o zamana kadar yalnızca kumar oyunları açısından önemsenen "risk" kavramını Batı toplumlarının günlük hayatının kültürel bir değeri durumuna getirdi.

Örneğin On altıncı yüzyıl sonrasında Uzakdoğu, Hindistan ve Amerika ile yapılan denizaşırı ticaret sebebiyle uygulanmakta olan sigortacılıkta ve pazarlama konularında kullanılarak Batı'da zenginliğin olağanüstü artışına katkıları oldu.

Diğer taraftan Olasılıklar Hesabı'na dayanak sayılan "İstatistik" bilimi de devlet yönetiminde ve deneysel bilimlerde gerektiğinde başvurulacak ana kaynaklardan biri oldu.

Gerçi Osmanlı Devleti'nde belirli aralıklarla yapılan arazî tahrirlerini de bir tür istatistik araştırma gibi görmek mümkündür. Ancak "ta'dat" niteliğinde olan bu uygulamalarda İstatistik biliminin yöntemlerini uygulamak kaygısı bulunamaz. Zira Osmanlı ülkesinde "Olasılık Hesabı" gibi özgün bir "riyaziye" dalı ya da onun türevi sayılabilecek İstatistik Bilimi mevcut değildir.[97] İsmi Matematik kategorisi içinde geçen "İlm-i Nücum" ise, ya "eşref saat"leri[98] tespit etmek, ya da namaz vakitlerini, kutsal günleri belirleyen muvakkitlik hizmetlerinde gerekli "zâyiçe" cedvellerini hazırlamak için kullanılmaktadır.

c. Fizik Bilimlerde Geri Kalış

Eski ve Ortaçağlar boyunca katı ve sıvı maddelerin statiği, devinimi; ışığın yansıması ve kırılması; ısı ve ateş konuları ile uğraşan Fizik, Eski Yunan ve özellikle Aristoteles'in etkisinde gelişmiş bir Doğa Felsefesi'dir. Aslında fizik sözcüğü, Eski Yunanca'da doğa anlamında "physis"ten gelmektedir.

97. İstatistik bilimi kavramı için Tanzimat sonrasında On dokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğini beklemek gerekecektir.

98. "Eşref saat" kavramı toplumda âdeta psikolojik bir saplantı hâline gelmişti. Birçok kişiler kendilerine mühür kazdırmak için önce "tanıdığı ve bilgisine itimat ettiği" bir müneccime gider ve "hak için hayırlı ve uğurlu bir zaman" tespit ettirirdi. Müneccim de "Fenn-i nücûm"a dayanan araştırmalar yaparak kazdırma işinin başlaması için uygun düşen tarih, saat ve dakika'yı hesaplardı. Mührün kazınması o zaman ve saate tehir edilirdi. Eğer başlama erken gece saatlerine raslarsa, hakkâk'tan mührü evine götürüp orada kazısımaya başlaması, gerisini dükkanında bitirmesi rica edilirdi. Mühür sahibi eğer "ekâbir"den ve evi müsait ise hakkâk'ı evine dâvet eder ve belirlenen saatte mührünün kazıldığını gözüyle görürdü. Sakaoğlu – Akbayar, Osmanlı'da Zenaatten Sanata, s. 142

Matematiğin ve deney imkanlarının yetersizliği sebebiyle Doğa'nın çıplak gözle saptanan nitelikleriyle ilgilenen Eski Yunan filozofları için de "fizikçi" tabiri kullanılabilir. Nitekim fizik bilimler Batı'da "Philosophiae Naturalis", Osmanlı ülkesinde de "Hikmet-i Tabiiyye" olarak anılıyordu.

Tarihsel olayların ilginç bir gelişimiyle, Ortaçağ Avrupası Eski Yunan felsefesini ve özellikle Aristoculuğu İbn Rüşd'ün[99] yorumlarıyla tanıdı.[100] Fakat İbn Rüşd'ün Avrupa ülkelerinde "Averroizm"[101] ismiyle yayılan bu öğretisi Hristiyanlığa aykırı bulunarak yasaklandı.[102]

Diğer taraftan İslam ülkelerinde İbn Rüşd'den önce Farabî, İbn-i Sina gibi Aristocu üstadlar bulunmasına rağmen, yine ilginç bir gelişmeyle , "İbn-i Rüşdiye" cereyanı Batıda olduğu gibi İslam ülkelerinde de "hüsn-i kabul" görmedi. Gazalî'nin Aristoculuğun en yetkin temsilcisi İbn-i Sina'ya karşı "Tehâfüt ül felâsife"[103] isimli bir kitap yazınca İbni Rüşd de ona "Tehâfütü't-Tehâfüt ül-felâsife" isimli eseriyle cevap verdi. Ancak Gazalî felsefe ve filozoflara karşı görüşlerini "Makâsid ül- Felâsife", "el-Munkızu min ed-Dalâl" gibi diğer eserleri ile de devam ettirdi.

Yüzyıllar boyu süren bu çekişmede kesin bir karar varmak isteyen Fatih Sultan Mehmed Kazasker Hocazâde Muslihiddin Mustafa'dan bu iki kitabı karşılaştırmasını istedi. O da kaleme aldığı "Tehâfüt alâ Tehâfüt ül-felâsife" isimli eserinde Gazalî'yi savundu. Dolayısıyla "İbn Rüşdiye" cereyanı ile birlikte "Hikmet-i Tabiiyye" de en azından dönemin en büyük eğitim kurumu olan Fatih Medreseleri'nde ders veren Osmanlı ulemây-i rüsum'u nezdinde çekinceli duruma geldiler.

Aslında On yedinci yüzyılda Batı'da da Fizik bilimi Doğa Felsefesi kişiliğinden çıkarılmak yolundaydı.[104] Fizik yasalarının anlaşılması için önce matematiğin gerekli olduğu anlaşıldı.

Yeni deney aletlerinin bulunması, geliştirilmesi ve matematik analizin inkişafı ile Fizik bilimlerde başlatılan evrimin sürekliliği bir daha durmamacasına devam etti. Örneğin gök dürbünü, teleskop ve mikroskobun keşfiyle o zamana kadar mümkün olamamış gözlemler yapıldı. Metallerin elastik,

---

99. İbn-i Rüşd (Kurtuba 1126 - Marakeş 1198)
100. Hançerlioğlu, Felsefe Ansiklopedisi , c.3, s. 6.
101. İbn-i Rüşd Batı'da Averrhoes olarak tanınmaktadır.
102. Hatta On altıncı yüzyıl başlarında (1512'de) bile Hollandalı düşünür Herman van Riswik bu yüzden yakıldı.
103. Tehafüt, yıpratma, saldırma anlamındadır. Felâsife ise hem "filozoflar" ve hem de "dinsizler" anlamını taşır.
104. Avusturyalı Leibnitz ile beraber ve birbirlerinden habersiz olarak"Türev"i bulan Newton'un kitabı "Philosophiae Naturalis Principia Mathematica" adıyla yayımlandı. "Sonsuz Küçükler Hesabı" ve hem de "Dinamik" bilimi kuruldu.

plastik deformasyon limitleri ve yasaları (Hooke deneyi) saptandı. Arşimed'in hidrostatik yasaları genişletilip Hidrolik bilimi kesinleştirildi. Gök Mekaniği'nin eksik kalmış "Evrensel Gravitasyon Yasaları" tamamlandı.

Fakat bu gelişmede en önemli aşama matematik, fizik ve doğa bilimlerinde araştırmalar yapan bilim kurumlarının oluşturulmasıdır.[105]

Bu kurumlar kendi aralarında ve bilim adamlarıyla bilgi alışverişlerinde bulunuyorlar, makaleler, kitaplar, ansiklopediler ve periyodikler yayımlıyorlardı. Böylece dağınık olgular, tekil deneyler, ilgisiz hatta tümüyle farklı nitelik taşıdıkları sanılan olaylar birleştirilerek bütün haline getiriliyor, evrensel bilim yasaları bulunuyordu.

Oysa aynı yüzyıllarda Osmanlı tasniflerinde fizik bilimleri pek basitçe sıralanır. Hendese'ye bağlı olarak: "Menâzır İlmi (Perspektif), Yakıcı Aynalar İlmi, Ağırlık Merkezleri İlmi, Cerr-i Eskâl (Ağırlık çekme) İlmi, Mesaha (Yüz ölçümü) İlmi' ve İlm-i Hey'et (Astronomi)'e Bağlı "Zic ve Vakitler İlmi, Vakitlerin Yazılışı (takvim), İrsad (Gözlem) İlmi, Rasad Aletleri İlmi, Zamanları Bilme İlmi, Müteharrik Küreler İlmi, Küre Düzlemleştirme İlmi, Yıldızların Şekilleri İlmi, Ayın Yörüngesini Bilme İlmi, Gece ve Gündüzün Muadeleti (Ekinoks) İlmi, Zaman Ölçen Aletleri Yapma İlmi (bengamat)" olarak yer almaktadır.[106]

Oysa bunlar bağımsız birer bilim değil, aralarında sistem oluşturacak bağlantıları bulunmayan alt bölümler düzeyindedir. Fiziksel bilimlerin yer

---

105. 1609'da "Roma Bilimler Akademisi"; 1620'de "Fransız Tıp Akademisi"; 1645'te "Londra Kraliyet Akademisi"; 1666 yılında "Fransız Bilimler Akademisi" , 1700'de "Berlin Bilimler Akademisi" ve 1725 yılında "Petersburg Bilimler Akademisi" kuruldu.

106. Taşköprîzâde, Mevzuât ül-ulûm'da karışık olarak yer alan fizik (veya ilintili!) ilimlerin düzenlenmiş listesi şöyledir: - Madenler ilmi, Madencilik, Cevherler (mücevherat) ilmi (kuyumculuk); -Gök kuşağının bilimi, İklim özellikleri ilmi, Mevsimler ilmi, Yolu ve yönü bulma ilmi; -Su bulma ve çıkarma ilmi, Yağmur yağmasını bilme ilmi, - Kimya ilmi, Lekeleri çıkarma, Mürekkep yapma ilmi; -Tıp ölçüleri ve tartıları ilmi, Kan alma aletleri ilmi; -Hey'et ilmi (Astronomi), Gece ve gündüzün muadeleti (Ekinoks) ilmi; - Sayılar ilmi, ve dalları: Hesap teht ve meyl ilmi, Cebir ve denklem, İki yanlış ihtimalin hesabı (iki mechullu hesap), Vasiye ve devir hesabı, Dirhem, dinar ve fulus ile hesap, Feraiz hesabı, Ezberden büyük hesap yapma (Hesabu'l-hava), Parmak boğumlariyle hesap, Cetvel ile hesap (adedu'l-vefk), Musiki ilmi; - Hendese (geometri) ilmi ve dalları: İnşaat mühendisliği (Uküdu'l-ebniye), İlm ül-melâha (Gemicilik) ilmi, Savaşta tâbiye (Strateji) hesabı; -Menâzır ilmi (Optik), Yakıcı aynalar ilmi, Ağırlık merkezleri ilmi, Ağırlıkları çekme (cerr-i eskâl) ilmi, Yüzey ölçümü (mesaha) ilmi, Savaş aletleri ilmi, Zaman ölçen aletleri yapma ilmi (bengamat), Saat aletleri ilmi, Ölçü ve tartılar ilmi, Vakum olursa çalışmayan aletler ilmi; - İlm-i Hey'et (Astronomi) dalları: Zic ve vakitler ilmi, Zamanları bilme ilmi, Vakitlerin (takvim) yazılışı, Yıldızların hesabı ilmi, Gözetleme (irsad) ilmi, Rasad aletleri ilmi, Küreler ilmi, Gezegen (müteharrik) küreler ilmi, Küreleri düzlemleştirme ilmi, Yıldızların şekilleri ilmi, Göksel cisimlerin ölçümü ilmi, Ay'ın yörüngesini bilme, Devirler ve kurs'lar ilmi, Gezegenlerin birbirine yakınlaşması ilmi, Usturlab kurma ilmi, Usturlab yapma ilmi, Rub'i daire, muceyyeb kurma ilmi, Rub-i daire ilmi.

aldığı böylesine zayıf bir ortamda "Araştırma Kurumları" bulunmadığını söylemeğe de gerek yoktur.

Dolayısıyla Batı'da On yedinci yüzyıl sonrasında terk edilen Aristo etkisi ve "Doğa Felsefesi" anlayışının yerini "Deneysel Fizik" aldığı halde, Osmanlı kültür dünyasında deneysel bilimlere karşı ilgisizlik ve isteksizlik hâli On dokuzuncu yüzyıl başlarına kadar devam etti.

Aslında Osmanlıların bu rehavetine Batılılarla birlikte Aristoteles'e "tâbiyet" derecesinde inanç göstermeleri neden olmuştur. Oysa bu inancın temelinde Arapların Eski Yunan'dan çevirmeler yaparak ortaçağ bilimini oluşturmaları yer alır. Ne var ki Batılılar On yedinci yüzyılda artık Aristo'nun "Doğa Felsefesi" biçimindeki Fizik anlayışını bıraktılar, Osmanlılar ise bağlılıklarını devam ettirdiler. Bu da onları Tanzimat'la beraber Batı bilimini olduğu gibi kabullenmek zorunda bıraktı.

D.

BATI KÜLTÜRÜ İLE KARŞILAŞMA

Devletin Avrupa karşısındaki yenilgisine sebep ve çareler arayanlar zaman zaman padişahlara lâyihalar arz ettiler. Hatta bazan padişahlar da devlet adamlarından düşüncelerini sordular.

On yedinci yüzyılın ilk yarısında Koçi Bey Sultan IV. Murad ve Sultan İbrahim'e sunduğu risâlesinde, devlet kurumlarında ve adalet sistemindeki yozlaşmaların ve aksaklıkların düzeltilmesi için kanunların gerektiği gibi uygulanmasını önerir.[1]

On yedinci yüzyıl da genel kanaat bütün bozukluklara Kanûn-ı Kadim (geleneksel düzen)'den ve Şer'-i Şerif'ten ayrılmanın sebeb olduğu yolundadır.

On sekizinci yüzyılın ilk yarısında Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Sultan III. Ahmed'e sunduğu lâyihada, eski kurumların ihyâ edilmesi tavsiye edilir.[2]

Osmanlı devlet adamları ve aydınları lâyihalarında, şüphesiz kamuoyu tesirinde de kalarak eski nizamın gerektiği gibi tesisini tavsiye etmektedirler.

Osmanlı Devleti'nde ilk kez Lâle Devri'nde Fransa'ya elçi gönderildi. Sadrazam Damat İbrahim Paşa, Paris'e yollanan Yirmisekiz Mehmed Çele-

1. Danışman, Koçi Bey Risalesi, s. 24-31 ve 127-129
2. Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayun'unda Batı'nın Etkisi," Belleten, C. XXVII, s. 581-601, s. 585

bi'den "Fransa'nın vesâit-i umran ve maarifine dâhi lâyıkıyla kesbi-i ıttılâ ederek kabil-i tatbik olanlarının takriri"ni istemiştir.

Sultan III. Selim'in şehzâdeliği sırasında XVI. Louis ile gizlice mektuplaştığı, hatta Fransa Kralı'nın genç Şehzâde'ye bir takım nasihatler verdiği söylenir. Nitekim Fransız İhtilâli ile aynı yıl tahta çıkan Sultan III. Selim ekonomik ve askerî alanda Avrupa'nın ilim, fen ve teknik bilgilerinden yararlanılarak bazı ıslahat ve yenilikler yapılmasını istemektedir.[3] Hatta İstanbul'da da "Islâhat-ı Cedide" dedikoduları başlamıştır.[4] Gerçekten de Sultan III. Selim Fransa'daki "Tiers-états" meclisinin benzeri gibi bir "Meşveret" yapmak arzusunu göstermiştir. Bununla beraber Sultan III. Selim'in fermanları, onun da On yedi ve On sekizinci yüz yılların Islahat lâyihalarında olduğu gibi, kötülük sebeplerinin "kanunların uygulanmayışı" olarak gördüğünü kanıtlamaktadır.[5] Aslında bu ana fikir Tanzimat Fermanı'nda bile değişmeyecektir.[6]

Bununla beraber Sultan III. Selim, layihalarda önerildiği gibi "terk edilen nizam ve kavaid'"e dönmek yerine, devletin kurumlarını Batı usulleriyle yenilemeye karar verdi. Ebu Bekir Râtib Efendi'yi Batı kurumlarını incelemek üzere Avusturya'ya yolladı. Ebu Bekir Râtib Efendi'nin 1793'de Padişah'a sunduğu Sefâretnâme'sinde Avusturya'nın adalet, kültür, sağlık ve ekonomik kurumları hakkında pek çok bilgiler, yorumlar bulunmaktadır:

"... Avrupa devletlerinde, kralları tarafından verilen nizam, kaide ve kanunlara, küçük ve büyük bir fert, gereği gibi saygı gösterdikçe ve vergilerini zamanında ödedikçe kral, asker ve memur tarafından hiçbir kimse ona baskı yapamaz, saldıramaz ve büyüklük taslayamaz ve gözün ortasında kaşın var diyemez. Hangi kumaşı isterse giyer ve ne isterse söyler, yer ve içer ve gezer ve biner ve iner, hiç kimse ona karışmaz... ve evlerine, dükkânlarına, bineklerine ve mal ile mülküne müdâhale ve taarruz edemez".

Bununla beraber Osmanlı kültüründeki "Kanûn-i Kadîm" anlayışıyla Avrupa ülkelerindeki hukuk düzenini eleştirir:

"... Bunlarda şeriat yoktur. Yani Hazret-i İsa'nın koyduğu şeriattan suretâ nikâh maddesi kalmıştır. Onun da daima icrâ olunduğu yoktur. Kaldı ki,

---

3. Karal, "Nizam-ı Cedid'e Dair Lâyihalar", Tarih Vesikaları, C. I, No:86.
4. Ahmet Cevdet Paşa Fransız İhtilâli'ni anlatırken, "bu günler İstanbul'da dahi Islâhat-ı Cedide lâkırdıları devam etmeye başlamıştır" diye yazmaktadır. Tarih-i Cevdet, c. IV, s.238. Ahmet Rasim ise, Fransız İhtilâli tûrû bir inkılâbın Sultan III. Selim'in aklından geçmediğini, halkın ve hûkûmet erkânının ruhuna işlemiş olan saltanatın bağımsızlığı ve mutlaklığı düsturunun, bu inkılâbın ve prensiplerinin anlaşılmasına engel teşkil ettiğini yazmaktadır. Okandan, Amme Hukukumuzda Tanzimat ve I. Meşrutiyet Devirleri, s. 26.
5. Tarih-i Cevdet, c.IV, s. 289; Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları s. 112 vd.
6. "Uzun zamandan beri Devlet-i Aliyye'nin mühim nizam ve kavaidi terkedilerek nezaretsiz kaldığından, bir çok işler karışmış ve yüzüstü kalmıştır".

miras hususunda dahi dine itibar etmezler. Bugün Avrupa memleketleri öyle haldedir ki onlara ehl-i kitap denilemez. Her ne kadar, şeriat tâbiri kullanırlarsa da, kendi menfaatlerine uygun, her kralın vaktinde bazı maddeleri değiştirerek ve ilâveler yaparak tertip ettikleri kanunlara ve kaidelere, hâşâ, şeriat adını verirler."[7]

1. İLK OSMANLI ELÇİLERİ

Avrupa devletleri On beşinci yüzyıl ikinci yarısından itibaren İstanbul'da daimî temsilcilikleri bulundurmasına[8] rağmen Osmanlı Devleti Avrupa devletleri yanında devamlı elçiler bulundurmayı gerekli görmemiştir.[9] Aslında İslam hukukunda "Diyâr-ı küfr" olarak tanımlanan Hıristiyan ülkelerinde bir müslümanın uzun müddet ikameti de uygun değildir. Ve zaten ilke olarak Hıristiyan ülkeleri "Dar ül-Cihad" sayılmaktadır.

Bu durum devletin kudretli devirlerinde önemsenmiyordu. Hatta Hıristiyan hükümdarlarının tek taraflı olarak İstanbul'da elçi bulundurmaları da Padişahlarca bir saygı göstergesi sayılıyordu. Nitekim yabancı elçiler reis Efendi ile görüşmeleri sırasında ve huzura alındıklarında çok kere küçümsenmektedir. Buna rağmen özellikle yeniçerilerin üç aylık ulufelerinin dağıtılması sırasında yabancı elçiler çağrılıp, küçük tepeler gibi yığılan akçe torbaları gösterilerek devletin kudreti hakkında propaganda yapılmaktan da geri kalınmıyor, elçiler Osmanlı ülkesine girişlerinden itibaren yol boyunca ve menzillerde tüm istekleri, korunmaları devlet ricaline yapıldığı gibi sağlanıyordu.

Bununla beraber On sekizinci yüzyılda gelindiğinde düşmanlarına artık eskisi gibi tek başına karşı koymağa muktedir olamaması, Osmanlı Devletini diplomasi usullerine uygun dostluk anlaşmalarına zorladı.[10] Bu da Avrupa devletleri kuvvetler dengesindeki değişmelerden yararlanmayı gerektiriyordu.

Bu bağlamda 1789'da Fransız Devrimi'nden sonra Avrupa devletler dengesinin değişmesi üzerine de Osmanlı Devleti'ni İngiltere, Fransa, Prusya ve

7. Bozkurt, s. 40-41
8. İlk yabanca daimî elçilik Venedikliler tarafından kurulmuştur.
9. On dokuzuncu yüzyıl ortalarında Osmanlı Devleti kendilerine örnek oluncaya kadar, kadar diğer Müslüman devletleri de Avrupa'da ikamet elçiliği kurmamışlardır.
10. Kuran , Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçilikleri, s. 10-11

Avusturya'ya üç yılda bir değiştirilmek üzere beraberlerinde tercüman, sır kâtibi (sekreter), ve maiyet memuru da olarak birer ikamet elçisi yollandı.[11] Bu elçiliklerin bir görevi de, Avrupa'da iş yapacak olan Osmanlı tüccarlarının haklarını kollamaktı.[12]

2. KÜLTÜRLERİN ÇATIŞMASI

Yenileşmenin "askerî plânda" gerçekleştirdiği bu gelişmelerin yanısıra ilk defa 1776'da "yerinde Fransızca öğrenerek ve öğrenim yaparak memlekete dönüşünde Divan'da kullanılan Fenerli Rum tercümanlar yerine tayin edilmek üzere" İshak adlı bir Türk öğrenci Paris'e gönderildi.[13] Yenileşme hareketlerinin birdenbire hızlanması, Batı âleminin daha esaslı ve daha devamlı müesseseler vasıtasıyla memlekete girmeye başlaması On dokuzuncu yüzyılda ve özellikle Tanzimat dönemindedir.[14] Ancak Batı'ya yönelişin ilk emârelerini Lâle Devri'nde bulmak mümkündür.[15]

Batı ile yüzyıllar süren akkültürasyon olayında aradaki "zıtlıklar" ve "uyuşmazlıklar" Osmanlı kültürel kimliği için standart korunma mekanizmaları oluşturmuştur.

a. İlkelerde Zıtlık

İnanç açısından İslâmiyet ve Hıristiyanlık arasındaki karşıtlıkların sosyal projeksiyonları iki kültürün ana ilkelerdeki zıtlıklarını da doğurmuştur. İnanç kökenli bu karşıtlıkların çatışma durumunda olan en belirgin üç ögesi Allah tasavvuru, çok eşlilik (taaddüd-i zevcât) ve mübarek günler meselesidir.

Hıristiyanlığın tanrı inancı, ilkçağ, mitoloji ve teolojisinin, eski Yunan düşünürlerinin antropomorfik anlayışı etkisindedir. Bu anlayış kilise sanatın-

---

11. Tarih-i Cevdet c. V, s. 88. Bununla beraber gönderilenler daha çok mâliye sahasında uzman olduklarından başarılı olamadılar.
12. Kuran, a.g.e. s. 11
13. Unat, Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış , s. 129.
14. 1830'Iu yıllardan sonra "hükümet düzensiz aralıklarla genç Türk gruplarını okumak üzere Batı Avrupa'ya"göndermeye başlamış, Batılı anlamda açılması düşünülen kurumların personel ihtiyacında bu yola başvurulmuştur. Roderic H. Davison, "Osmanlı Türkiye'sinde Batılı Eğitim",Belleten, c. LI, s. 1041, Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, s. 186.
15. Karal, "Tanzimattan Evvel Garplılaşrna Hareketleri", Tanzimat I, s. 16.

da antik çağın iki ve üç boyutlu realist resim ve heykel sanatlarını geliştirirken, İslâm inancı da biçime bağlı olmayan (non-figüratif) yazı ve tezyinî sanatları meydana getirmiştir. Burada bir somut-soyut (müşahhas-mücerret) karşılaşması vardır. Yine Hıristiyanlığın "péché eternel" (ebedî günah) inancının etkisinde kalmış kilise mimârîsinin katedralleri karanlık, kasvetli, dar ve derindir. İslâm'ın camileri ise aydınlık, yüksek ve geniş tutulmuştur. Burada da her iki kültürün insan anlayışındaki farklılıklar, mekân ve ışıklandırma zıtlıkları biçiminde simgesel olarak görülüyor.

Taaddüd-i zevcât (sınırlı çok eşlilik) ilkesi Osmanlı ve Batı toplumları arasındaki önemli zıtlaşmalardan biridir. Bu ilke beraberinde bazı hukukî ve ahlakî prensipleri de getirmiştir. Nitekim Avrupa'da "nesebi gayri sahih" (piç) çocuklar meselesi öteden beri ortada kalmış olup bazı ünlüler bile resmen "veled-i zinâ"dır. Meselâ Aydınlanma çağının filozof-matematikçilerinden ansiklopedist d'Alembert taşıdığı asâlet simgesini "Madame de Tancin"in babası belli olmayan (fils naturel) "doğal evlâdı" oluşundan almaktadır. Ünlü Fransız yazarı Alexandre Dumas Fils' de kendinden daha ünlü bir yazar olan Alexandre Dumas'nın birçok "doğal evlâd"ından biridir.

Erkek egemen toplum içinde çeşitli nedenlerle "evlenememiş" ve hâmisiz kalmış önemli sayıda kadının her zaman var oluşu, "fahişelik"i (prostitution) Avrupa'da resmen kabul edilmiş bir meslek ve bir "sosyal kurum" haline getirmiştir. Başta "syphillis, chancre" gibi çok bulaşıcı zührevî hastalıkların epidemik karakter almasını önlemek için, bu kadınların birçok doğal, insânî ve sosyal hakları ellerinden alındığı gibi, toplum ile ilişkileri sınırlandırılmış, "fahişe" statüsü altında (adeta insanla hayvan arasında bir varlık gibi) bulundurulmaları gerekmiştir.

Nitekim böyle bir anlayışın sonuçlarından olan "syphillis" hastalığı Osmanlı ülkesinde "frengî" ya da "frenk hastalığı" olarak biliniyordu. Çünkü Osmanlı sularında dolaşan ecnebî ticaret gemileri Fransızlar'a verilmiş bir imtiyaz gereği Fransız bandırası çekmek zorunda idiler. Bu nedenle limanlarımıza gelen Avrupalılar'ın resmî kağıtlarında geçen "français" ya da "french" kelimelerinden galat olarak hepsine bir "millet" olarak "frenk" denilmekte ve Batı usullerinin tümü de "alafranga" (alla franca) olarak adlandırılmaktaydı.

Diğer bir sorun olan mübarek günler ise Müslümanlar, Yahudiler ve Hıristiyanlar için Cuma, Cumartesi ve Pazar olarak günümüze kadar dokunulmadan gelmiştir.

Bununla beraber ticaret hayatında "faiz", ekonomi'de "israf" konuları, İslam ve Batı kültürleri arasında önemli karşıtlıklardandır. Birbirlerinin etkilerini attıran fâiz ve israf, Batı ekonomisindeki rekabet ve risk kavramlarıy-

la fevkalade uyumludur. Oysa tasarruf esasına dayanan İslam ekonomisi için aynı derecede terstir. Dolayısıyla İslâm kültürü içinde yer alan klasik Osmanlı kültüründe ne fâize, ne israfa, ne de sebeb oldukları risk faktörü ve acımasız rekabete, ya da piyango, lotarya gibi haksız kazanç çeşitleriyle bağıntılı diğer kavramlara yer yoktur.

b. Ayrıntılarda Zıtlık

Bu tür ayrıntılar iki kültür arasındaki zihniyet karşıtlıklarını ortaya koydukları için önemlidirler.

Osmanlı mimarlığında "iç ve dış mekân" ayrımı, ya da bir anlamda "aile içi dünya ile dış dünya" veya "ben-biz ve başkaları" kavramları arasındaki ilişkiler önplândadır.

Dış dünya ile iç mekânın ayrıldığı yer olan dış kapıda ayakkabı çıkarılmadan evlere girilmez. Dışa açık pencerelerde içeriden dışarıya ve tersi yönde bakışlara göre özel düzenlemeler yapılmıştır. Bahçe duvarları yüksek tutulmuş, selâmlık bölümleri ayrılmıştır.

Osmanlılar (ve tüm Müslümanlar) suyu vücutlarının üzerinden akıtarak, Batılılar ise banyo küvetlerinde, lavabolar ve leğenlerdeki durgun suyun içinde yıkanırlar. Yıkanma kültüründeki bu karşıtlık gerek meskenler, gerekse çarşı hamamlarının temiz ve pis su donanımlarında farklı mimarî konseptler oluşturmuştur.

"Şapka" (capella) Orta ve Yeniçağ'larda sosyal sınıfların, mesleklerin, grupların kimliklerinin simgesi olmuştur. Ortaçağ'da Avrupalı asilzâdeler karşılaştıklarında kimliklerini, dost ya da düşman olmadıklarını kanıtlamak için zırhlarının başlıklarını çıkarırlardı. O hâlde şapka çıkarmak geleneği kendini tanıtmak, kendinden emin kılmak anlamına geldiği gibi, belirli bir sosyal kimliğin verdiği bazı avantajları reddetmek veyâhut tevâzu gösterisi olarak kimliksiz kalmak, başka bir deyişle saygı gereği mecâzi "serflik", hizmetkârlık beyan etmek oluyordu.

Halbuki Osmanlı toplumunda muhatabın karşısında baş açıp kimliksiz kalmak ona karşı bir saygısızlık ifâdesidir. Başka bir deyişle her iki kültürün kendi geleneklerinden kaynaklanan saygı ifadeleri farklıdır.

Okuma ve yazma eylemi İslam-Osmanlı kültüründe birbirlerinden ayrı ve hemen hemen bağımsızdır. Ancak Osmanlılar için okumak öncelikli olmuştur. Aslında İslam'da da ilk emir "oku" olmuştur. Zira Kur'an'ın okunmasında, İslam düzeninin bilinmesi ve uygulanması açısından toplumsal

mecburiyet vardır. Ancak Kur'an'ı yazılı bir metin üzerinden okumak da şart değildir. Kur'an, ezberden de okunabilir. Önemli olan metnin orijinalinin benzeri olarak aynen ve hatasız tekrarlanmasıdır. Bu nedenle bilgili insana "okumuş adam", yâni "okumasını bilen adam" denir.

Yazı ise sözlü metinleri saklamak için esastır. Nitekim ticarî mukavelelelerin yazıya geçirilmesi hususunda hadis de vardır.

Batı kültüründe önce yazı, okuma ise sonradan gelir. Nitekim bilgili insanlara "okumuş adam" yerine "yazan" anlamında "lettré, lettered", cahile de tam karşıtı olarak "illettré, illettered" derler.

Osmanlı yazısı sağdan sola, yâni kağıdın boş ve görünen kısmına doğru kalemi çekerek, el titremeden yazılabildiği halde, Batılılar soldan sağa doğru ve görüşe kapalı bir alana doğru kalemi iterek yazarlar.

Batı'da bir metindeki önemli kelimelerin altı, Osmanlılar'da ise üstü çizilir. Kitapları Batılılar kitaplık raflarına dikine Osmanlılar ise yatırarak dizmişler ve böylece yaprakların zamanla kendi ağırlıklarını taşıyamayarak buruşmalarını, aralarına toz, rutubet ve zararlıların girmesini önlemişlerdir.

Kimisi, örneğin askerî birliklerin Osmanlılar'da sağ, Batı'da sol ayakla yürüyüşe başlamaları gibi, şartlı refleksler düzeyine kadar indirgenmiş bu tür basit karşıtlıkların sayısı daha da arttırılabilir.

c. Uyuşmazlıklar

İslam ve Hıristiyanlık inançları dışında, toplumların günlük hayatını ve dünya görüşünü etkileyen uyuşmazlıklar da vardır.

Batılılar "Güneş" takvimi kullanırlar ve lineer zaman kavramına sahiptirler. İslam-Osmanlı kültüründe ise "Ay takvimi" geçerlidir ve zaman kavramı dönüşümlüdür. Dolayısıyla Batı takvimlerindeki aylar yıl içinde sabit, Osmanlılar'da devingendir. Osmanlılar'da her gün güneşin batışı ile biter. Batı'da ise günler gece yarısından itibaren başlar. Batı takvimlerinin başlangıcı Hz. İsa'nın velâdetini, Müslümanlarınki "Hicret"i esas alır.

Genelde üstü kapalı geçiştirilen bir uyuşmazlık da "ilm" anlayışıyla Batı'lı anlamda "fen" (science) kavramları arasındaki mahiyet farklılığıdır. Aslında uyuşmazlık ilim ve fen içeriklerinin karşılaştırmalarından çok, her iki kültürde özgün "bilimler sistemi" kuran temel ilkelerdi belirginleşir.

Bu uyuşmazlık ele alınırsa Osmanlı ilimler sistemi ile Batı'daki bilimler dizini arasında amaç ve kapsam benzemezliklerinin yarattığı epistemolojik sapmalar da açıkça ortaya çıkar.

Osmanlı (İslâm) sisteminde ilimlerin bağlı bulundukları ana dal "Hukuk" (şeriat)'dur. İlimler için düzenleyici odur. Bütün ilimler öncelikle Hukuk'un var olması, yücelmesi için vardırlar.

Batı sisteminde ise Hukuk bilimi, ana dal değil, ana dala bağlı bağımsız bir bilimdir. Tüm bilimlerin de "Hukuk Felsefesi, Tarih Felsefesi, Biyoloji Felsefesi, hatta Bilim Felsefesi" gibi kendilerine özgü felsefeleri vardır. Ama bilimlerin bağlı olduğu ana dal Felsefe'dir. Başka bir deyişle bilimlerin gayesini Hukuk değil, Felsefe saptar.

Diğer taraftan Osmanlı (İslâm) ilim sistemi âlemi iki kısma ayırır: Göze görünmeyen, gizli, bilinmeyen şeyler âlemi (Âlem-i Gayb) ve içinde yaşadığımız Evren'in oluşturduğu görülenler âlemi "Âlem-i şahâde(t)".

Âlem-i Gayb'ın ilmi insan tefekkürünün dışında ve Allah'a mahsustur. İnsanın ilmi yalnız "Âlem-i şahade"ye ait ve insanların bilmesine izin verilmiş olan bilgileri kapsar. Bu ilim anlayışı insan düşüncesine temel epistemolojik referans olarak çok önemlidir. Çünkü "Gayb" ayırımı yalnız insan içindir. Allah için bilinmeyen yoktur. Diğer taraftan bilinmesine izin verilenler de "fi sebîlillah"tır ve amacı ancak "ilâ-yi Kelimetullah" olmalıdır. Başka bir deyişle ilim edinmek Allah adına yapıldığı için, yaratılmışlara zararlı amaçlar uğruna geliştirilemez ve kullanılamaz.[16]

3. DOĞAL ETKİLENME

Bizans'ın fethine kadar olan dönem, Osmanlı Devleti'nin kendi özgün örgütlenmesini imâl etmekle geçmiştir. Bu dönem sırasında kültür esas itibariyle Orta Asya'dan getirilen ve Anadolu'daki yerleşme sırasında törenler, pazarlar, evlenmeler gibi ilişkilerle edinilenlerin İslam prensiplerinin çerçevesi içinde karışımından oluşmuştur.

Bu bağlamda Osmanlı toplumunun, Anadolu'da Bizans İmparatorluğu ve Rumeli'ye geçişten sonra Avrupa ortalarına kadar olan sahalarda Batı kültürü karşısındaki genel davranışı, tavrı, özgün bir bileşik kültür (culture

16. Auguste Comte'un On dokuzuncu yüzyıl ortalarında kurduğu (ve günümüzde bile bütün dünyada geçerli olan) pozitif bilimler sistemi, hukuk'u "mistik" bularak reddetmiştir. Bu nedenle esası hukuka dayalı klasik Osmanlı ilim sistemi ile ilke olarak zıttır. Comte'un bütün ülkeleri etkisi altına almak üzere planladığı "pozitivizm" sistemi kabullenilince Osmanlı kültürünün temel korunma sistemlerinden biri olan İslâmî ilim sistemi de etkisiz hale getirilmiş oluyordu.

complexe) olarak anılabilir. Avrupa içlerine doğru ilerledikçe Lâle Devri'ne kadar sürecek akkültürasyon tarzında bir "Serbest Kültür Değişmeleri" dönemi başlar. Bu dönemdeki kültür değişmeleri, ayrıntılar ve özel durumlar dışında, hâkim sınıfın kültüründen reâyâ durumundaki yerli ahaliye yönelik olmuştur.

Ancak Viyana bozgunundan Lâle Devri'ne kadar geçen dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun o zamana kadar yaşanmamış ama daha sonra devam edecek kanlı, buhranlı ve tehlikeli dönemini oluşturur. Osmanlı İmparatorluğu geciktiğinin farkına varamadan Avrupa güçlenmiştir. Önceleri bu durumu kabullenmeyen Devlet-i Aliyye, uzun, sürekli ve yenilgiyle sonuçlanan savaşlar sonunda maddî ve manevî çöküntülere düştü. Lâle Devri'nde Osmanlı devlet ricâli artık örtülü bir biçimde de olsa, belirli alanlarda Batı'nın üstünlüğünü kabullenmek zorunda kaldılar. Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın bulduğu âcil çözüm devlet yeniden kuvvetleninceye kadar bir önlem olarak Batı karşısında "uyuşma" (itilâf) halinde olmaktı.

Daha önce belirtildiği gibi, bu iki kültür arasındaki zıtlaşma ve aykırılıklar nedeniyle "akkültürasyon" ilişkileri kurulamamıştı. Dolayısıyla yöneticiler birdenbire farkına varılan değişikliğin sebeplerini anlayamamakta ve çâresiz kalmaktadırlar. Ancak hemen hemen içgüdüsel bir davranışla Batı'dan bazı yeni teknolojilerin transferine karar verildi. Tersânelerde yeni gemi inşa teknikleri kullanıldı, mühendishaneler açıldı.

Oysa Batı kültürünü o zamana kadar gelmiş geçmiş tüm kültürlerin hepsinden ayıran çok önemli bir özelliği vardır. Bu da bilim'e verilen önemdir. On yedinci yüzyılın ikinci yarısından sonra bilimin yepyeni bir yönde gelişmesi ve ilk kez teknik yöntemler aracılığıyla bilimin hayata etkin bir biçimde uygulanması Batı uygarlığı içinde yaşayanlara diğer kültürlerle karşılaştırılamayacak yeni bir düşünce, farklı görüş unsurları kazandırdı.

Batı uygarlığına gelinceye kadar, eski kültürlerin hiçbirini diğerlerinden farklı kılan temel unsur, "bilime diğer bütün unsurlardan daha üstün bir yer tanınması" olmamıştı. Üstelik eski medeniyetlerde ampirik yöntemler tercih edildiğinden; insan bilimlerine daha çok önem verilmiş, fizik, kimya gibi uygulamalı bilimler gelişememişlerdir. Oysa Batı kültüründe deneysel bilimler herşeyden değerli bir konuma geçmişti.

Dolayısıyla Batı kültürü ile karşılaşacak herhangi bir kültürün aralarındaki akkültürasyon tek yönlü olacaktır. Başka bir deyişle Batı'nın biriktirdiği teknolojik unsurlar doğal olarak bilim ve teknolojisi zayıf kültüre doğru akacaktır. Bu ilişkiler sırasında Batı'nın davranış biçimleri, yaşama tarzları, hatta adetleri ise anlamları, işlevleri ve önemleri kavranılmadan biçimsel

düzeyde taklit edileceklerdir. Değişimin (akkültürasyon'un) oranı, bileşik kaplar kuramı gibi, özgün bilgi seviyesi ve kavrama kapasitesi ile orantılı olacaktır.

Nitekim Osmanlı kültürü de Batı'yla böyle bir süreç içinde karşılaşmıştır. Aslında Sultan III. Selim'e kadar Batı'dan önce serbest kültür değişimleriyle basit teknikler ve teknoloji aktarılmak istenmiştir. Bu dönemde Osmanlı gururu toplumun bütün kesimlerinde henüz yeterince rencîde olmamıştır. Daha sonra Avrupa'nın üstünlüğü karşısındaki teknik acizlik ve bu kültürü anlayamamaktan doğan çaresizlik, özellikle üst yöneticiler, bürokratlar ve aydınlar arasında Batılılara karşı aşırı hayranlık ve ne olursa olsun onlara benzeme biçiminde bir aşağılık duygusu oluşturdu.

Ve Tanzimat öncesinin son Sultanı II. Mahmud döneminde Batı kültürünün bir kısım kurumları zorunlu olarak alınırken, bazı davranış ve âdetleri de beraberinde kabul edildi.[17]

17. Tanzimat ve Islahat dönemlerinde de Batı'nın hukuk, ekonomi ve politik normları iktibas edilerek Osmanlı toplumunun dünya görüşü, sosyal ilişkileri ve kurumlarının da yine zorunlu bir değişmeyle Batılaştırılması yoluna gidilmiştir. I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde ise artık devletin Kanun-i Esâsî ve sonra Teşkilât-ı Esâsîyye kanunlarıyla ve yargı organlarıyla, pozitif bilim kurumlarıyla ve ordusuyla, gerek anarşist, Avrupaî hükûmet darbeleri ve muhalefet yapılan politik hayatıyla, gerekse büyük şehirlerdeki elit tabakanın Paris ve Viyana modasını izleyen giyim kuşamıyla, balo, dans, opera, operet, tiyatro, kabere gibi yeni eğlenceleriyle, ordu komutanları, yüksek rütbeli subaylar, meb'uslar, gazeteciler, düşünürler ve hatta Padişah, veliahd ve şeyhül islamları içine alan Mason localarıyla, basın ve yayınıyla, Batı şehirlerinden örnek alan mimarisî'yle herhangi bir Avrupa devletinden farkı kalmamıştı. Hatta Osmanlı donanmasında görev almış İngiliz amirali Adophus Slade'a göre "Fransızlar'ın kendi askerlerinin kıyafetini Osmanlılar'dan almaları" gibi bazı konularda Batı'ya örnek bile olunuyordu. (Fransız " Zouave" askerlerinin kıyafetlerinden bahsediyor olmalıdır. E.Ö.)

BÖLÜM VI
EKONOMİ

A.

GÜNCEL ZAMAN'IN BOYUTLANDIRILMASI

"Zaman"ın sözlük anlamı bir iş veya oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, biçiminde tanımlanır. Diğer taraftan her şeyin onun içinde yaşanması ama kendisinin hiçbir şey'in içinde bulunmaması sebebiyle insanlar beş duyu aracılığıyla algılayamadıkları zaman'ın boyutunu yorumlamak ihtiyacı duymuşlardır. Hatta "zaman"ın bir kuruntu, bir hayal ya da bir sanrı (galat-ı his) olduğu şüphesi duyanlar da olmuştur.

Zaman'ın insanın iç dünyasına yansıyan algılanışı kişiseldir. Örneğin yorgunluk etkisiyle güçleri gün boyunca azaldığından, öğleden sonra zaman daha uzun geçer. Aynı şekilde acıkma, uyku ve diğer doğal günlük ihtiyaçlar da insanın içsel zamanını belirleyen kişisel periyodik röperler oluşturur.[1] Diğer taraftan zaman'ın değişik kültürlerde transandantal ya da soyut veya somut hatta kalıtımsal algılamalara bağlı çok farklı kullanılış biçimleri vardır.

1. En eski toplumların gölgelerin uzunluğunu, güneşin yükselmesini, bazı bitkilerin günün belirli zamanlarında açılıp kapanmalarını, hayvanların (horoz ya da bazı kuşların ötmesi gibi) rutin davranışlarını zamanın tesbitinde röper olarak kullandıklarını düşünebiliriz. Hatta eski Çin ve Japon kültüründe On yedinci asırda misyonerler mekanik saatleri getirmeden önce Çinliler ve Japonlar binlerce yıldan beri zamanı tayin etmek için tütsü yakıyorlardı. Bu tütsülerin kokuları arasındaki hissedilir farklar da saatleri, günleri hatta mevsimleri belirlemekteydi. Diğer taraftan zamanı tespit ve ölçme yöntemlerinin sürekli geliştikleri ve akkültürasyon yoluyla toplumlar arasında sirayet ettiği de açıktır.

Leonardo da Vinci saat yerine kendi kalp atışlarını sayarak Galile'den yüzyıl önce bazı fizik (hidrolik) deneyler gerçekleştirdi. Bununla beraber dünyanın matematik yapıda olduğunu ve fizik yasalarının anlaşılması için matematiğin gerekliliğini ilk kez Galile vurguladı.[2] Onun matematiğe dayarak basit sarkaçın salınım periyodunu veren yasayı açıklaması ve devamında Huygens ve Hooke gibi mucit bilim adamlarının da bu açıklamalardan yararlanarak mekanik saatlerde "eşapman" sistemini bulmaları ve "pandüllü saat"ler (horloges) Batı dünyasında astronomi, gemicilik ve ekonomi alanlarında büyük devrimler yapılmasını sağlamıştır.

Batı'da mekanik saatlerin yaygınlaşması ve şehir meydanlarında saat kulelerinin yapılması kadar basımevinin ortaya çıkması da toplumun zamanı algılaması üzerinde etkili oldu. Daha önceleri görerek, dokunarak ya da (kilise çanları, belirli saatlerde top atılması gibi) işiterek algılanan zaman artık muntazaman yayımlanan günlük, haftalık, onbeş günlük periyodiklerin tarihleri ve mekanik saatlerin kadranlarından rakamlar okunarak öğrenilen soyut bir biçim aldı. Zaman şimdiden sonra Adam Smith'in tanımladığı gibi bir "iş birimi" olarak değerlendirilebilecekti. Ve buradan hareketle ekonomide, iş ve ticaret hukukunda "iş günü" ve "iş dönemi" olarak tanımlanan kavramlara ulaşıldı.

Modern ekonomi açısından gerektiğinde "para"ya dönüştürülebilen bir değer sayılan zaman kavramının Osmanlı ülkesinde algılanış biçimine de kısaca göz atmak gerekir. Aslında İslam-Osmanlı kültüründe zaman kavramı, Batı'daki gibi lineer değildir. İlke olarak yine "iş günü"[3] esas olmakla beraber aylar mevsimlerle birlikte dönüşümlüdür.[4] Diğer taraftan yine dönüşümlü olarak araları uzayıp kısalmalarına rağmen, ibadet vakitleri (namaz vakitleri, iftar ve imsak) gün boyunca Osmanlı toplumunun zaman algılamasını sağlayan şaşmaz röperler oluşturmaktadır. Örneğin gündelik çalışma yaz ve kış mevsimlerindeki günlerin uzunluğuna bağlı olmadan sabah namazıyla başlamakta ve akşam namazıyla bitmektedir. Yapay aydınlatma imkan bulunmadığından ötürü bu durum toplum ve çalışanlar tarafından doğal olarak da kabullenilmişti.[5]

Dolayısıyla Osmanlı ülkelerinde mekanik saatlerin yüzyıllar boyu kullanımı yalnızca namaz vakitlerinin daha sıhhatli düzenlenmesini sağlamaktan ibaret kaldı. Nitekim Avrupa'da ülkemizde satılmak üzere imal edilmiş, va-

2. "Discorsi e dimenstrazioni matematiche intorno a due nuove scienze" adlı eserinde.
3. "Gündüzü de geçim zamanı yaptık" Nebe' suresi 78/11.
4. Yûnus Suresi, 10/5 Güneşi ziya, ay'ı nur yapan, yılların sayısını ve (vakitlerin) hesabı(nı) bilmeniz için ay'a (dolaşma) konaklar(ı) düzenleyen O'dur.
5. Mantran s. 189.

satî ve ezanî saatleri ayrı ayrı gösteren, çift kadranlı oldukları için de halk arasında "çifte kumrulu" adıyla tanınan özel saatler yapılmıştı.

Diğer taraftan zamanı tespit ve ölçme yöntemlerinin sürekli geliştikleri ve akkültürasyon yoluyla toplumlar arasında sirayet ettiği de açıktır. Nitekim aynı bağlam içinde zaman kavramı da Osmanlı ülkesinde mekanik saatlerin kadranlarından rakkamlar okunarak öğrenilen soyut bir biçim aldı.

1. İŞ BİRİMİ OLARAK "ZAMAN"

Diğer taraftan zaman kavramı, Batı'da Adam Smith'in önerdiği anlamda somut bir "iş birimi" olarak değerlendirildi. Ve buradan hareketle ekonomide, iş ve ticaret hukukunda "iş günü" ve "iş dönemi" gibi isimlerle tanımlanan daha geniş kapsamlı değişik zamanlama kavramlarına ulaşıldı. Sanayi toplumlarında aile, eğitim, siyaset, iktisat, hukuk ve din olarak belirlenen altı ana kuruma yedinci bir kurum olarak "zamanı değerlendirme" de ilave edildi.

Ancak İslâm kültüründe namaz vakitlerinin daha başlangıçtan beri minarelerden günde beş vakit okunan ezanlarla ilan edilmesi toplumun doğal zaman algılamasında bütünlük sağlamıştır. Oysa böyle bir bütünlük Batı toplumlarının işçi kesiminde ancak Sanayi Devrimi'nden sonra fabrikaların başlama ve paydos sirenleri ile sağlanabildi. Bununla beraber İslam'da zaman'ın bölümlendirilmesi Batı'daki gibi lineer değildir. Namaz, iftar ve imsak saatleri her gün Güneş'e bağlı olarak muntazam biçimde değişmektedir. Dolayısıyla mekanik saatlerin yüzyıllar boyu Osmanlı ülkelerinde kullanımı yalnızca namaz vakitlerinin daha sıhhatli düzenlenmesini sağlamaktan ibaret iken[6] Batı'da Greenwich'ten geçen meridyen esas alınarak hem haritacılıkta (ve dolayısıyla coğrafya biliminde) ve hem de saat ayarlarında, zaman kavramına sanal ve lineer evrensel bir biçim verildi.

6. Nitekim Avrupa'da ülkemizde satılmak üzere imal edilmiş, vasatî ve ezanî saatleri ayrı ayrı gösteren, çift kadranlı oldukları için de halk arasında "çifte kumrulu" adıyla tanınan özel saatler yapılmıştı.

2. İSLAMÎ ZAMAN BİRİMLERİ

Kur'an-ı Kerim'de bazı sûreler "Gece ortaya çıkan ilk yıldız"a[7], "Tan yerinin ağarması"na[8], sabah'a[9], gece'ye[10] yemin ederek başlar. "Gündüzü de geçim zamanı yaptık" beyanı[11] ise çalışma zamanının "gündüz" olduğunu belirtiyor.

Bütün İslâm ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı ülkesinde de gün sabah ezânıyla başlar, akşam ezânıyla biter. Bu bağlamda ezânî saat ayarında güneşin batışı saat 12 kabul edildiğinden saat ayarları günlere, aylara ve mevsimlere göre değişir. Esnaf için çalışma saatleri tahdidi bulunmamakla beraber dükkân ve atölyelerde gün ışığından yararlanıldığından, tıpkı ibadet saatleri gibi günlük çalışma süreleri de yılın içinde mevsimlere göre değişir.

Müslüman toplum kesimi için gün içinde bilinmesi gerekli olan zaman bölümlemeleri namaz ve imsak vakitlerinin tesbiti ile belirlenmiştir. Bu tesbitlerin hassas biçimde yapılabilmesi görevi "muvakkit"lere verilmişti. Öğle ve ikindi ezanları hem zamanın tâyini ve hem de camiye veya en yakın mescide gidiş-geliş, cemaatle görüşme nedeniyle doğal bir dinlenme arası olmaktadır. Camide cemaatle birlikte kılınması farz olan Cuma namazları sırasında ise cami dışında ekonomik bir faaliyet yapılması câiz değildi.

3. TAKVİM DÜZENLEMELERİ

Daha büyük zaman bölümlemeleri olan yıl içindeki kamerî ayların, bayram günlerinin tesbiti şer'î usuller ve astronomik hesaplarla takvimlerde belirlenirdi.[12] Takvimlerin düzenlenmesi de "müneccim"lerin işiydi.

Osmanlı Devleti'nin resmî takvimi her zaman Ay yılı olarak hesaplanan "Hicrî Takvim" olmuştur. Yükseliş dönemlerinde devlet hazinesi tımar ve

7. Târık suresi (86/1).
8. Fecr sûresi (89/1).
9. Şems Suresi (91/1).
10. Leyl suresi (92/1).
11. Nebe Suresi (78/11)
12. "Yûnus Suresi (10/5).

zeamet sahiplerinden gelen vâridat ile yürütüldüğünden ve alınan vergiler yerel ürünlerin yetişmesine bağlı olduğundan devlet bütçesi bakımından herhangi bir sıkıntı duyulmuyordu. Ancak daha sonraki yüzyıllarda Güneş yılına göre toplanan mukataa karşılıkları ile Ay (Kamer) yılına göre ödenen maaşlar Hazine'de açıklar meydana getirdi.

Diğer taraftan Güneş ve Ay yılları arasındaki on bir gün ve artığından doğan fark her 33 yılda meydana gelen bir yıl'dan biraz da fazla tutmaktadır.

Bir yıllık fark'a "siviş" ve o yıla da arada kaldığı için "tedahül yılı", on bir günlük ayrıma ise "tefâvüt-i hasene" deniliyordu. Dolayısıyla her yüzyılda "siviş yılları" denilen üç yıllık masraflar, merkezî devletçe Güneş takvimi ile hesaplanan gelir ve giderler defter üzerinde karşılıksız kalmaktadır. Diğer taraftan Avrupa devletleri ile gittikçe artan ilişkiler de takvim sorununun çözülmesini zorunlu kılmıştı.

Aslında Osmanlı Devleti'nin vergi gelirlerinin önemli kısmı mevsimlere göre yapılan tarım, hayvancılık, madencilik gibi sektörlerden gelmektedir. Dolayısıyla Güneş takvimi mâlî ihtiyaçlar açısından tercih edilse bile, dinî gelenekler ve ibadetleri gün, ay ve yıl içinde belirlemek açısından pratik olmayışları sebebiyle yaygın olarak kullanılamamışlardır. Bununla beraber başdefterdarların önerileriyle Mâliye hizmetlerinde kullanılmak üzere karma takvimler düzenlenmiştir.

Örneğin ilk Osmanlı mâlî takvimi Hicrî 1087 (Miladi 1677) yılı "Sene-i Şemsiyye-i Hicrîyye" (Hicret Güneş yılı) başlangıcı sayılarak ve yalnızca devletin özel hesaplarında kullanılmak üzere kabul edildi.[13] İlke olarak her otuz üç yıldan biri düşürülüyor ve malî yılın tarihi (adı) Mart ayının birinci günü hangi hicrî seneye raslarsa onun adını alıyordu. Buna "Mart Kaidesi" deniliyordu.[14]

Daha sonra Sultan I. Mahmud zamanında[15] malî yıl başı Mart ayına alınıp Mâliye kalemlerinin buna göre çalışmaları sağlanmıştır. Bu malî takvim için yılbaşı Eski Roma takviminde olduğu gibi Mart'ın (1)'i olarak kabul edilmişti. Mâlî ayların gün sayısı ve kebîse usûlü (dört yılda bir 29 Şubat olması) Jülien takviminden alınmıştı.

---

13. Aslında Abbasî devrinde kullanılmış bulunan malî yıl "sene-i haraciyye" örnek alınmış olan bu takvim Sultan IV. Mehmed zamanında Başdefterdar Hasan Paşa'nın teklifi ile kabul edilmiştir.
14. Ay yılı, Güneş yılından kısa olmasından dolayı otuz üç ay yılının birinde, Mart ayının (1)'i bulunamaz ve bu sebeple de o yıl malî tarihte yer almaz. Örneğin 1254, 1256 mâlî yıllarının arasında Tanzimat Fermanı'nın ilan olunduğu 1255 senesi bulunmaz. Bu atlatılan yıllara tedâhül (sıvış) yılı denirdi.
15. Defterdar Atıf Efendi'nin teklifiyle 29. Mart. 1740'ta

Sultan III. Selim zamanında Hazine'nin "Tefâvüt-i Hasene"den ötürü gördüğü zararı önlemek için kullanılmaya başlanan[16] "Sene-i Şemsiyye-i Hicrîyye" takviminde de Arabî (Muharremî) ayların yerine Rumî (Şemsî) ayların kullanılması yoluna gidilmiştir.[17]

16. Defterdar Mora'lı Osman Efendi'nin önerisiyle.
17. Sultan Abdülmecid döneminde 13.Mart.1840 (9. Muharrem.1256)'da Güneş ve Ay Göç Yılı birleştirilmiş, böylece Rumî (Malî) denilen takvim meydana getirilmiştir. Yıl başı Mart'ın biri sayılıyor; ancak Greguvar Takvimi değil, Jülyen Takvimi uygulanıyordu.

B.

MÂLİYE

Osmanlı Mâliyesi'nin görevi "Hazine-i Birun" (Dış Hazine) ve "Hazine-i Enderun" (İç Hazine)'a toplanan vergilerle gelir sağlamak ve Devlet'in yönetim giderlerini, savaş, doğal âfet, kıtlık dönemlerinde yaptığı harcamaları karşılamaktır.

Hazine-i Âmire'nin gelir ve gider hesapları Defterhane âmiri tarafından denetlenip Devlet Hazinesine giren çıkan meblâğı tesbit edilir ve başdefterdar'a layiha hâlinde bilgi verilir. Başdeftardar da Osmanlı bütçesini tesbit eder ve yine Fatih Kanunnâmesi uyarınca yılda bir kere Padişahın huzuruna çıkıp Hazine'nin gelir ve giderleri hakkında hesap verir. Diğer taraftan tımar mukataaları ve diğer mukataaların tevcihi (gümrük ve diğer gelir kalemlerinin ihâleye çıkarılması) gibi konularda Padişaha doğrudan arz'a çıkabilirdi.

Osmanlı ülkesinde "dirlik düzeniyle yönetilen eyâletler", "salyâneli eyâletler" ve "tâbi (uyruk) devletler"in vergilerini tahsil edilebilmek için Anadolu, Rumeli, İstanbul ve Kıyılar defterdarlıkları, On altıncı yüzyılın başlarında Arabistan ve Mısır seferlerinden sonra Arab ve Acem defterdarlığı, aynı yüzyılın sonlarında Rumeli'deki fütuhat sebebiyle Tuna Yalılar Defterdarlığı Erzurum, Diyarbakır, Şam, Trablusşam defterdarlıkları da kuruldu. Ayrıca Anadolu Defterdarlığı içinde, "Kenar Defterdarlığı" adı altında Sivas ve Karaman defterdarlıkları oluşturuldu. Öbür eyâletlerde ise yerel örgütün önemine ve sancak sayısına göre Hazine defterdarı, mal defterdarı, tımar defterdarı denen Mâliye görevlileri vardı.

Merkez'in belirli bir gelir elde etmek istemesinden dolayı tımarların ve vergilerin mukataa yoluyla, ihale ile mültezimlere verilmesi sonucunda Maden Mukataası, Salyâne Mukataası, Haslar Mukataası, Haremeyn Mukataası, ihtisab vs. gelirleri iltizama verilen İstanbul Mukataası, Bursa Mukataası, Avlonya Mukataası, Kefe Mukataası gibi yeni kalemler kurulmuştur.

Defterdarlığa bağlı olmakla birlikte bir ölçüde bağımsız çalışan "Tophane, Tersâne, Darbhane, Gümrük, Arpa, Şehir ve Gümüşhane" eminlikleri de devletin vergi gelirlerini sağlayan öbür önemli kuruluşlardı.

1. BAŞDEFTERDAR

Osmanlı Mâliyesinin en büyük amiri "başdefterdar"dır. Mâli teşkilatın başı olan ve "Hazine-i Hümâyûn"un işlerini (yâni Mâliye Hazinesini) Padişah adına yürütmekle görevli ve sorumlu başdefterdar'ın (ve defterdarların) yetkileri, maaşları "Fatih Kanunnamesi"nde tesbit edilmiştir. Kanunname'de defterdar, Padişah malının (devlet hazinesinin) vekili olarak tanımlandığından başdefterdarlığa ancak 300 akçe gündelik alan kadılardan veya mal defterdarlarından biri tayin edilebilir. Yani defterdar ilmiyye sınıfından gelmelidir. Bununla beraber ilmiyye sınıfı mensuplarının imtiyazı olan "siyaseten katl" güvencesi ortadan kalkar.

Defterdarlara dirlik olarak 600 000 akçelik has ya da 240 000 akçeye kadar maaş verilecektir. Defterdar hasların gelirlerinden yüzde bir akçe tasdik hakkı, para Hazine'ye teslim edilirken de binde 20 akçe "kesr-i mizan" alırdı. Padişaha gelen hediyelerden de hissesi vardı. Kanunname'ye göre başdefterdar; vezirin bir derece aşağısında ve beylerbeyi rütbesinde sayılmıştı.

On beşinci yüzyılın ikinci yarısına kadar bir başdefterdar'la yardımcılar Hazine ve mal defterdarları vardı. Sultan II. Bayezid devrinde Rumeli ve Anadolu defterdarları olmak üzere defterdarların sayısı ikiye çıkarıldı. Doğu Anadolu ve Suriye fethinden sonra Haleb'de "Acem ve Arap Defterdarlığı" kuruldu. On altıncı yüzyıl ortalarında "yalılar" (sahil boyları) ve İstanbul için "Şıkk-ı Sâni" adıyla Merkez'de üçüncü bir defterdarlık daha kuruldu. Ancak Şıkk-ı Evvel (Rumeli defterdarı) "başdefterdar" sayıldı. Şıkk-ı Sâni (Anadolu defterdarı), Şıkk-ı Sâlis (İstanbul ve Kıyılar defterdarı) oldu.

On yedinci yüzyıl ortalarına kadar bu önem derecelerinde olan defterdarlar bağımsızdılar. Ama yüzyılın ortalarından itibaren diğer iki defterdar,

başdefterdarın yardımcısı durumuna getirildi. Dolayısıyla Devlet'in büyümesiyle birlikte, defterdarların sayısı her zaman gerektiği kadar arttırılmış ancak Mâliye'nin amiri olan "başdefterdar" her zaman sorumlulu ve tek bırakılmıştır. Başka bir deyişle bütün Mâliye kuruluşları Merkez Maliyesine bağlanmışlardır.

Her üç defterdar da Divan üyesi olup Kubbealtı toplantılarında sadrazamın solunda, kazaskerlerin alt tarafında otururlardı.

2. MÂLİYE HÂCEGÂNI

"Defteremini" Defterhane'nin en üst düzeydeki yöneticisi yetkili amiridir. Defteremini ülke arazisinin tımar, has, zeamet, mülk ve vakıf gıbi arazi türlerini saptamak; kayıtlarını tutmak; her kazanın nüfusunu, vergi mükelleflerini belirlemek; defterleri Defterhane de korumakla görevlidir. On sekizinci yüzyıla kadar defter kayıtlarının işlenmesi ve düzeltilmesi konusunda Nişancının emrinde olan defter eminleri, sonraları yetkilerin kendilerine devredilmesi sonucunda Defterhane'nin yetkili amiri durumuna geldiler.

Defterhanede timar, has, zeamet tevcihleri ve mahkemeler için çıkarılan kayıtlardan toplanan ayda yaklaşık 200 kese akçe harç tutarını görevliler arasında bölüştürürlerdi.

İstanbul'dan başka her ilde, merkezden yapılan tevcihlerin ikinci nüshasını saklamak, tahrir emirleri uyarınca ilin sancaklarını, kadılıklarını, tımar, has ve zeametlerini kaydetmekle görevli birer Defteremini daha vardır.

"Başbaki kulu" Müslüman teba'anın vergilerini tanzim eder.

"Cizye Başbaki kulu" Hırıstiyanlardan alınan şer'î "cizye" vergisini de toplar veya mukataaya (ihâleye çıkarır) verir.

"Veznedar" sikke kesilmesi ve rayicini tesbit eder.

"Defter kethüdası" Eyaletlerdeki zeametlere bakar. Defterlerin tutulmasından sorumludur. Defter kethüdası yükselip Rumeli defter kethüdası olursa kendisine zeamet verilirdi.

"Muhasebe-i evvel" (başmuhasebeci) Hazine-i Âmire'nin gelir ve gider hesaplarını denetlemekle sorumluydu.

"Defter tezkirecisi" Devlet Hazinesine giren çıkan meblâğı tesbit ederek Başdefterdara rapor eder.

"Timar ve mal defterdarı (Kenar defterdarı)", Osmanlı Mâliyesinin eyâlet (beylerbeylik) sancak, gibi taşra idare birimlerinde devlet gelirlerini toplar ve masrafları tesbit eder ve merkeze gönderir. Taşradan gelen işlerle başdefterdar ilgilenir, gerektiğinde Padişah'a arz'a çıkar.

"Darbhane emini" Divân-ı Hümâyûn kâtiplerindendir. Osmanlı Darbhanesi'ne külçe halinde gelen ve sikke olarak basılan gümüşten rüsum alınmasını sağlardı.

"Maliye tarihçisi", Mâliye'ye gelen evrakın tarihlerini kaydeden kalemin amiridir.

3. DEFTERHÂNE

Defterhane'nin bulunduğu yer Kubbealtı'nın yanında idi. Divân'dan istenen her çeşit defter kaydı derhal çıkartılırdı.

Üst üste dört demir kapı ile kapalı Defterhane Mahzeni, defterdarın gözetiminde olarak her açılışından sonra yine sadrazamın mührüyle mühürlenerek kapatılırdı. Bu defterlerdeki herhangi bir kayıtda değişiklik yapılması ancak Padişah'ın fermanı ile mümkündür. Kayıtlar üzerinde yapılacak düzeltmelerden defter emini sorumlu olduğundan, kendi huzurunda defterhane katipleri ferman metnini ilgili bölüme kaydederek altını mühürler ve defteri yerine kaldırılırdı.[1] Ferman da özel bir görevli tarafından korunurdu.

On altıncı yüzyılın sonundan itibaren savaşlarda gerek yararlığından ötürü yapılan tevcihlerde ve gerekse şehitlerden boşalan tımar has, zeamet kayıtlarında raslanan aksamaları önlemek için defteremini'nin küçük bir kadro ile seferlere katılması ve Ordugahta "Defterhane Çadırı" adıyla ayrı bir çadırın kurulması yasa haline getirildi.

Ülke arazisinin kayıtları, tımar, has, zeamet, mülk ve vakıf gıbi arazi türleri; her kazanın nüfusu, vergi yükümlülerini belirleyen defterler "Defterhane"de korunmaktadır. Her ilde, merkezden yapılan tevcihlerin ikinci nüshalarını saklamak, sancakların, kadılıkların "tımar, has ve zeametler"ini kaydetmekle görevli birer defteremini daha vardı.

On yedinci yüzyıl ortalarında Defterhane otuz'dan fazla "Kalem"(Büro) bulunmaktadır. Kalemleri "hâce" denilen bir yönetici ile "halife" adı verilen

1. Mecelle'nin 1837. maddesine göre defteri hakani kayıtları mahkemelerde kesin delil sayılırdı.

bir yardımcısı yönetmekte, katipler ve şakird'ler (katip adayları) görev yapmaktadır. En önemlileri Büyük Ruznamçe, Baş Muhasebe, Cizye, Anadolu Muhasebesi, Haremeyn Muhasebesi, Baş Mukataa, Sipah Muhasebesi kalemleriydi.

Eyâlet sınırlarına göre toprağın mirî, has, zeamet ve tımar olarak genel gelirlerini gösteren defterler Defterhane'nin İcmal Kalemi'nde ; mülk toprakların hüccet, tapu ve temlik belgeleri Mufassal Kalemi'nde ; tımar sahiplerinin ferağ ve intikal işlemleri ve bunlara ilişkin kütük defterleri Ruznamçe Kalemi'nde saklanırdı. Bütün bu defterler tapu geçerliliğindeydi. Dolayısıyla Defterhane, ekonomisi toprağa bağlı Osmanlı toplumunun birinci derecede ilgili olduğu kurumdur.

a. Defter-i Hâkânî

Devletin toprakları üzerinde bulunan köy, mezra, otlak, yaylak, kışlak vb. topraklarla ilgili tüm kayıtlar Defter-i Hâkânî denilen ve Defterhâne'de saklanan defterlerde kayıtlıdır. Defter-i Hakânî'lerdeki kayıtlar kamu ve hayır kurumlarına ait topraklarla ilgilidir. Bu defterlerden herhangi birinin kayıtlarında değişiklik yapılması gerektiğinde Padişahtan ferman alınır, sonra Defter-i Hakanî Emini'nin huzurunda ilgili bölüme gerekli şerh düşülüp mühürlenirdi.

Sened-i Hakânî ile kullanımı halka bırakılmış arazinin kayıtları da Senedat Dairesi'nde saklanmakta olan "Senedat defterleri"ne yapılmaktadır. Halkın şahsî mülk olan arazî ve gayrimenkulleri için kadılar tarafından Defterhane kayıtlarına göre incelenerek verilen ve Şer'iye siciline işlenen "hüccet"ler, vakıf mülkler için ise "mütevellî"ler tarafından verilen vesikalar geçerli olurdu.[2]

b. Tahrir Defterleri

Defterhane'nin önemli bir başka görevi de yeni dirliklerin tımar, zeamet ve has ayırımlarının yapıldığı arazî tahriri defterleri düzenlemektir. Ordu-yi Hümâyun'un timarlı sipahilerinin miktarı da bu defterlerden çıkarılmaktaydı.Bu defterlerdeki kayıtlar, yalnız mirî topraklarla ilgilidir.

Arazî tahrirleri yapılırken İl yazıcı (muharrir)'nın topladığı bilgilerin temize çekildiği deftere «mufassal» denilirdi. Bu defter aynı zamanda idarî

2. Pakalın, c. 3, s. 173

teşkilâtı da gösterir. Dolayısıyla daha sık kullanılan köy isimlerini ve yıllık hasılat miktarlarını gösteren "Mücmel" (ya da İcmal Defteri) denilen özet defterleri de yapılırdı. Nişancı bu defterleri inceledikten sonra, Defterhâne kâtiplerince ikişer örnek olarak hazırlanan "mufassal ve mücmel defterler"in birer örneği Defterhâne Hazinesi'ne konur, ikincileri ilgili eyâletlere gönderilirdi. Bunlar Memâlik-i Osmâniye arazisinin esas kaydı olup ülke tapusu hükmündedirler. Nitekim Tapu Defteri olarak da bilinirler.

Has, tımar ve zeametlerin tevcihleri için Tapu icmâl defterinden, boşluklara kayıt yapmak üzere, köy isimleri seyrek satırla yazılmış «Tahvil» defterleri hazırlanır ve bunlar Divan-ı Hümayun'un Tahvil Kalemi'nde kullanılırdı. Yeni tahvil defterine «cedîd», eskisine «atik» ve eski "atîk defter"e de "köhne" denilirdi.

c. Gelir Kalemleri

Mâliye kalemleri "Gelir" ve "Gider" esasına göre tertiplenmişlerdir. On yedinci yüzyıl sonlarında 16 adet gelir kalemi vardır. Bunların önemleri denetledikleri gelirleri devletin genel gelirlerine oranı bakımından farklıdır. Dahası, bu farklılıklar ülkenin ekonomik ve siyasî durumuna göre de değişkendir.

On yedinci yüzyıl sonlarından On sekizinci yüzyıl ortalarına kadar devletin gelir kaynaklarını denetleyen en önemli beş kalem, gelirlerin % 20-40'ını denetleyen "Muhasebe-i Evvel" ve "Cizye Muhasebesi" kalemleri[3]; gelirlerin %10-20'isini denetleyen "Mevkufat Kalemi"[4]; gelirlerin % 8-10'unu denetleyen Maden Kalemi ve gelirlerin % 4-10'unu denetleyen "Haslar Kalemi"dir.[5]

"Muhasebe-i Evvel" kalemi bütün gelir ve giderler ile bütçelerde yer alan bütün kalemleri denetler. Geri kalan 11 kalem ise gelirlerin ancak %

3. Maliye'nin diğer kalemleri de bu kaleme bağlıdır. Dolayısıyla "cizye, mukataa ve eyâlet gelirleri, Darphane, Matbah, Tersâne, Barudhane ve nüzul emanetleri, arpa eminlikleri ve bina emîni hesapları bu dairede incelenir, denetlenirdi. Cizye Muhasebesi kalemi de gayrimüslimlerden alınacak verginin tahsili için gerekli olan senetleri hazırlar ve mühürlü torbalar içinde kadıların huzurunda açılmak üzere Muharrem ayı başlarında cizye me' murları vasıtasıyla gönderirdi.
4. Mevkûfat kalemi Sefer sırasında ordunun zahîre ihtiyacını karşılamak amacıyla bütün hudut boylarındaki debboylar için ve menzillerdeki duraklamalarda yapılan alımların karşılığı olan "bedel-i nüzul" ve "bedel-i sürsat" ile "avarız" türü vergilerin kayıtlarını tutar, sefer halinde askere verilen tahsîsat, iaşe için verilen ot, saman, yem ve ordunun peşinden giden esnafa verilen para işlerine bakar, avârız vergilerini, mahlûl tımarların vergilerini, vakıflar'dan devrolan gelir fazlalarını ve ganem (koyun) vergilerini denetler.
5. Tabakoğlu, XVII ve XVIII Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri..., s. 410

0.01-3'ünü denetlerler. Başka bir deyişle toplam gelirlerin ortalama % 10-15'ini toplarlar.

d. Gider Kalemleri

Diğer taraftan bütçe büyük giderlerini denetleyen 7 adet kalem bulunur. Bunlar tahmin edilebileceği gibi Yeniçeri Kalemi, Piyade Mukabelesi Kalemi, Suvari Mukabelesi Kalemi, Büyük Kale ve Küçük Kale Kalemi, Küçük Ruznamçe Kalemi, Teşrifat Kalemi, Salyâne Mukataası Kalemi'dir.

Bunlar dışında "Anadolu Muhasebesi, Haremeyn Muhasebesi, Baş Mukataa, Haslar" gibi gelir kalemleri bazı giderlerin de hesabını tutmakta idi.

Müslüman teba'anın vergilerini tanzim etmek, Hırıstiyanlardan alınan şer'î "cizye" vergisini toplamak veya mukataaya (ihâleye) vermek, eyâlet (beylerbeylik), sancak gibi taşra idare birimlerinde devlet gelirlerini toplamak ve masrafları tesbit etmek, sikke kesilmesi ve râyicini tesbit etmek, "darb" (para basmak) sebebiyle gerekli rüsumu almak, eyâletlerdeki zeametlerin defterlerini tutmak, yapılan tevcihlerin ikinci nüshasını saklamak, tahrir emirleri uyarınca ilin sancaklarını, kadılıklarını, tımar, has ve zeametlerini kaydetmek Mâliye'nin görevleridir. Mâliye'de muamele gören her türlü evrakın tarihleri de zaptedilirdi.

Diğer taraftan Defterhâne İlmiye sınıfının, evkaf yönetenlerin ve vakıflardan para alanların beratlarını kaydetmek, muamelerini, arazî tahrirlerini kaydetmek, Devlet'in irad ve masrafını çıkarmakla da görevlidir. Bu sebeple On sekizinci yüzyılda Mâliye dairelerindeki memur sayısı birkaç yüz kişiyi bulmaktadır.

Dolayısıyla Defterhâne'nin âmiri olan defteremini (Defterhane emini) menâsıb-ı sitte'den olup teşrifattaki yeri reisülküttab ve şehremininden önce gelirdi. [6] Terfih ettiğinde nişancı ya da defterdar'ın yerine bu göreve atanabilirdi.

6. Günümüz kurumlarına benzetilirse arazî tahrirleri bakımından "Tapu –Kadasto Genel Müdürlüğü", mümkün olduğunca tımarlı sipahi sağlanması bakımından Savunma Bakanlığı hizmetlerinin bir bölümü, arazide yapılan tespitlerin defterlere geçirilmesi ve karşılaştırılması açısından da İstatistik Genel Müdürlüğü hizmetlerinin br kısmını yapmaktadır.

4. HAZİNE

Osmanlı Devleti'nin "Hazine-i Hümâyun" ve "Hazine-i Enderûn" olmak üzere iki temel hazinesi ile Mısır eyâleti gelirinin katıldığı Padişahın şahsî tahsisatı demek olan "Ceb-i Hümâyun Hazinesi" vardır.

Sadrazamın tasarrufunda bulunan Mâliye Hazinesi bazan "Beyt'ülmâl", bazan da "Dış Hazine" olarak anılan "Hazine-i Hümâyun"dur. Dış Hazine giriş ve çıkışları bütçenin gelir ve giderlerine tekabul eder.

Hazine-i Enderûn ise Saray masrafları ile, sonra yerine konulmak üzere darlık anında kapıkulu askerlerinin maaşı, harb ve diğer fevkalade masrafları karşılamak için düşünülen "İç Hazine"dir. İç Hazine, Devletin her türlü masrafları çıktıktan sonra fazla gelirinin konulduğu bir ihtiyat hazinesidir. Gerektiğinde savaş giderleri buradan karşılanır, bazan da sadrazam'la defterdar ortak bir senetle bu hazineden istikrazde bulunurlardı.

İç Hazine yalnız Padişahın tasarrufundadır. Dış Hazinenin gelir fazlası İç Hazineye alınır ve İç Hazineye giren meblâğlar Dış Hazine için "Gider" kaydedilir. Gerektiğinde Padişahın izniyle Dış Hazineye kredi veya karşılıksız olarak verilen meblâğlar ise Dış Hazine hesabına "Gelir" kaydedilirdi. Ancak Padişahlar genel olarak kaçınılmaz bir ihtiyaç olmazsa, Dış Hazine'ye İç Hazine'den avans çekmek için izin vermezdi.

a. Dış Hazine

Osmanlılarda devlet hazinesi "Hazine-i Hümâyun, Hazîne-i Devlet, Hazine-i Emiriye, Hazîne-i Maliye, Birun Hazinesi, Dış Hazine, Hazine-i Âmire" olarak da bilinir. Hazine-i Âmire'deki gelir fazlası Hazine-i Hassa'ya[7] aktarılır, buna karşılık bütçe açığı ise gene Hazine-i Hassa'dan karşılanırdı.

Önceleri Yedikule'de bulunan Hazine-i Âmire kasaları On altıncı yüzyıl sonlarında Topkapı Sarayı'na taşındı; Hazine kalemleri de Divân-ı Hümâyun'a bağlı olarak çalışmaya başladı.

Her Divân-ı Hümâyun toplantısı sırasında Hazine-i Âmire'nin açılması, oturum sonunda da sadrazamdaki mühr-i Hümâyun ile mühürlenmesi kanundu. Buradan para çıkarılması için Ruznamçe Kalemi'nde hazırlanan sarf müzekkeresi defterdarca imzalanarak sadrazama sunulur, "pençe" ve "sah" konduktan sonra bu belge "Hazine tezkiresi" adını alırdı. defterdar tarafin-

7. On sekizinci yüzyıl ortalarından sonra İç Hazine "Hazine-i Hassa" adıyla tanınmaktadır.

dan da "sah"landıktan sonra sergi halifesine (veznedar'a) verilir, ödeme yapılan sergi tezkiresi Ruznamçe Kalemi'ndeki ilgili deftere işlenirdi.

Bâb-ı Defterî'nin dairelerinden biri Hazine-i Âmire Dairesi'dir. Amiri büyük ruznamçeci idi. "Büyük Ruznamçe", "Küçük Ruznamçe", "Rumeli Muhasebesi", "Anadolu Muhasebesi" ve "Mukabele" kalemleri buraya bağlıydılar.

Hazineye para girişinde ise vezzan'lar [8], paranın kalp ya da noksan olup olmadığını denetler, Hazine katipleri de giriş işlemlerini yaparlardı. Tartılan meblağ, deri torbalara konarak saklanırdı. Hazine-i Âmire için Büyük Ruznamçe ve Küçük Ruznamçe, Rumeli ve Anadolu muhasebecilikleri ve Mukabele kalemlerinde 60 dolayında gelir ve gider defteri tutulmaktaydı.

(1) Ana Gelirler

1. Şer'i vergiler,

2. Devlete ait mutad örfî vergiler,

3. Tekâlif-i Divâniye denen olağanüstü zamanlarda alınan vergiler (avarız ve nüzul akçeleri gibi),

4. Salyâneli eyâletlerin maktû vergileri,

5. Emâret gelirleri,

6. Tâbi devletlerden alınan haraç,

7. Ganimetlerin beşte biri.

(2) Ana Giderler

Dış Hazine'nin başlıca giderleri:

1. Kapıkulu askerleri ve Donanma'nın giderleri,

2. Sefer masrafları, (Ordu-yı Hümayun'un savaş harcamaları "Ordu Hazinesi" adıyla sefere götürülen hazineden yapılırdı.)

3. Devlet memurlarının maaşları, (yalnız kapıkulu askerine, acemi ocağına değil, Saray hizmetlilerine, devlet memurlarına ve ilmiyye ricâline üç ayda bir "ulûfe" adıyla ücret ödenirdi. Ulûfe defterleri ve ulûfe icmâli kayıtlarına göre yapılan bu ödemelerin resmî adı "mevâcib"dir. Her ay ödenen ücretlere "müşâhere", yıldan yıla olanlara da "sâliyâne" denirdi. Bir yıl içinde muhar-

8. Hassas tartı uzmanları.

rem, cemâziyülevvel ve şaban aylarında olmak üzere üç taksitte ödenirlerdi. Son iki taksidin birleştirilip öne alınarak şaban ayında verilmesi kuraldı.)

4. Devlet dairelerinin her türlü giderlerinden oluşuyordu.

Dış hazineden para çıkması için defterdarın bir tezkire (Hazine Tezkiresi) ile çıkacak paranın "ne için ve nereye harcanacağı"nı sadrazam'a arz etmesi gerekirdi. Sadrazam bu tezkireyi inceleyip üzerine "sah" (Görüldü) işaretini koyduktan ve "pençe" denilen imzasını çektikten sonra defterdara iade ederdi. Defterdar işlemlerin bittiğini onaylayan bir "sah" daha koyarak, tezkireyi "sergi halifesi"ne (Mâliye veznedarına) gönderirdi. Sergi halifesi bu tezkireye dayanarak yaptığı ödemeyi gösteren bir "sergi tezkiresi" hazırlardı. Bunlar her akşam defterdara verilir, defterdar da tezkireleri karşılaştırıp "mahsub" işaretini koyar ve Ruznamçe Kalemi'ne gönderirdi.

Bürokratik Süreç

Tezkirenin yasal yürürlüğü olabilmesi için biçimsel bütünlüğü tamamlanmış bir belge olması gerekir. Dolayısıyla işlem sürecinin eksik bırakılmış olması belgeyi geçersiz kılar.

Muamelelerin tamamlanması için kalemlerde izlenecek sürecin genel biçimi şöyledir:

(1) Taleb ve arzuhâl (istem ve dilekçe),

(2) llk kayıt, Kalem derkenarı ve serhalife'nin «Sah»ı ("Görüldü"sü),

(3) Defterdar şurûtunu (şartlarını) beyân eder,

(4) Kalem'ine sorulur, serhalifesi «Sah» eder,

(5) Defterdar'a havale edilır, (aksine bir emir olup olmadığı incelenir),

(6) Ait olduğu kalemine yazılır, «Sah» olunur,

(7) Sûret istenir,

(8) Defterdar mektubcusu, istek veyâ sorunu inceler, gereğini veyâ sakıncasını özet olarak defterdar'a bildirir,

(8) Baş halife'nin yazdığı bir taslağı inceledikten sonra defterdar mektupcusu «telhis» eder (özet yazar),

(10) Telhis'i defterdar «Sah» eder,

(11) «Kayd» ve «Tezkire» verilmesi için kalemine «Buyruldu» yazılır,

(12) «Buyruldu»ya defterdar «Küçük Sah» yapar,

(13) İstek hangi kaleme kaydettirilmiş ise, buyruldusuna göre kalemine kaydolunur, «Buyruldu» alıkonur, yerine yeni bir «Tezkire» verilir,

(14) »Ka!em Hocası» bu tezkireyi mühürler,

(15) Tezkire, emrin yazılması için Maliye Kalemine verilir,

(16) «Emr»i yazılır,

(17) «Kanuncu» ve «mümeyyiz» okuyup doğruluğunu «Sah» ederler,

(18) Maliye Kalemi kesedarına yeniden okunması için havale ederler,

(19) Maliye Kalemi tezkirecisi «Sah» eder,

(20) Defterdar'a imzâ ettirilir,

(21) Nişancı üstüne «Tuğra'sını çeker.

Bu işlemlerin yapılması ile emir veyâ hükmün yürürlüğü başlamış olur. Emrin diğer bir sûreti istenirse emrin çıkarılmasında yeri olan görevlilerin birleşmesi (ittifakı) gerekir.

Ve bu emrin verilmesi için «ibtidâ arzuhâli»nin üstüne «ba buyruldu nakl ve beyân olunan şart ve kayıtlar» işlemin yürütülmesi sırasında geçtikleri makamlardan çıkarılıp özet olarak yazılır ve yine yetkililerce «sah» ve imzâ edilirdi. Böylece emrin aslı dışında onun yasallığını gösteren bir sened de Defterhâne mahzeninde muhafaza edilirdi.

Tasdik işâreti olan (Sah) genellikle en çok raslananıdır. Bunun dışında yapılan işlem, araştırma, verilen müsaade ile ilgili olarak bazı kelimelerin yerine rumuzlarının örneğin "terakki (te), çift (cim), zira (ze), mahlût (tı), aded (ayın), kıyye (kaf), gümrük (kef), mahlûl (lâm), hâne (na), dirhem (hem)" kullanıldığı da olur.

b. İç Hazine

Hazine-i Enderun (İç Hazine) savaş ve diğer olağanüstü durumların gerektirdiği harcamalar için bir yedek hazine durumundadır. Para, mücevherat ve kıymetli malzemeden yapılmış değerli eşyalar saklanırdı. Osmanlı Devletinin kuruluşunda devlet hazinesi Padişahların hususi hazinesi ile beraberdi. Devlete ait paralardan başka bir çok kıymetli eşya da Saray'da saklanır, bütün harcamalar Padişahın irâdesiyle yapılırdı.

Saray'ın Hazine Koğuşu'nda bulunan İç Hazine, üç bölümden oluşuyordu. Amirleri "Ser-Hazine-i Enderun" unvanını taşıyan hazinedarbaşı, Hazine kethüdası ile hasodabaşı'ydı. Bununla beraber asıl İç Hazine sayılan bölümün sorumlusu "Hazine kethüdası"ydı.

(1) Ana Gelirler

1. Has mâlikane gelirleri (Havass-ı Hümâyun hasılatı),

2. Hasılat-ı sâfiye (Saray bostanlarının, çayırlarının, koru ve çiftliklerinin geliri),

3. Her yıl Mısır valilerinin gönderdiği 600 bin altın,

4. Vezirlik tevcihlerinden sağlanan tuğ câizeleri, hediye ve pişkeşler, devlet ricâlinin sunduğu hediyeler,

5. Beşte bir oranındaki şer'î ganimet payı,

6. Maden gelirleri,

7. Müsâdere edilen mallar,

8. Vâridat olarak aktarılan Dış Hazine nakit fazlası'dır.

(2) Ana Giderler

1. "Saray masrafları,

2. Seferler için yapılan masraf,

3. İaneler, atiyeler, hil'at giydirme ve hediyeler" için yapılan harcamalardı.

Hazine-i Âmire'nin açığı da İç Hazine'den kapatılır, gerektiğinde sadrazamın arzı üzerine ve defterdar ile birlikte Padişah'a kefâlet anlamında verdikleri senet karşılığında İç Hazine'den Dış Hazine adına borç alınırdı.

5. BÜTÇE

Fatih kanunnamesi'nde "Yılda bir kere defterdarım rikab-ı Hümâyunum'a irad ve masrafın okuyalar, hilât-i fahire giyeler" biçimindeki hüküm yıllık bütçe yapılmasının yasal gereği olarak görülmüştür. Nitekim başdefterdar yılda bir kere Padişah'ın huzuruna çıkıp Hazine gelir ve giderleri hakkında hesap vermektedir.

Osmanlı bütçeleri Merkezi Hazine'ye (ve yan hazinelere) nereden ne kadar gelir intikal ettiğini ve mâli yıl içerisinde bunların nerelere sarf edildiğini gösterir. Hazine-i Âmire'nin ve diğer hazinelerin mâlî yıl sonu hesabıyla kesin gelir-gider hesap durumlarını oluştururlar.

Osmanlı bütçelerini genelde devre sonu kesin hesabı biçiminde hazırlanmıştır. Devletin tüm gelir ve masraf larını belirli kategorilere ayırarak bir yıllık çalışma programı gibi düzenlenmiş çağdaş anlamda "program-bütçe"ler değildir. Üstelik kesin bir standardizasyon bulunmadığından birbiriyle karşılaştırmak her zaman mümkün olmaz. Bununla beraber modern "bütçe" kavramına daha yakın, tahmin veya ön-hesap niteliğinde Hazine için bazı gelir-gider hesapları da yapılmıştır. [9]

Merkezî "bütçe" de yer alan gelirler, devletin gelirlerinin ancak bir kısmıdır. Çünkü ülkedeki vergi gelirlerinin bir kısmı timar sisteminin gereği olarak tımar sahipleri ve gerekli görülen üst düzey yöneticilere maaşlarını karşılamak üzere "dirlik"olarak tahsis edilmişlerdir. Ancak bu gelirler merkezî "bütçe"de gözükmezler.

"Devlet gelirleri" doğal olarak Dış Hazine'de biriken (ve "bütçe"de gözüken) gelirlerdir. Dolayısıyla "bütçe"lerde hangi isimler bulunuyorlarsa ancak o düzeyde incelenir. Bununla beraber vergiler "bütçe"lere çeşitli türleri itibariyle dökümleri yapılarak değil, çok kere "mukata'a geliri" başlığıyla tek kalemde yansımaktadır.[10] Ancak Hazine'nin gelir ve giderlerini özetleyen cedveller yapılmıştır.

Devlet gelirlerinin Merkez ile eyâletler arasında bölüşülmesi On altıncı yüzyılda yaklaşık olarak yarı yarıyadır.[11] On Yedinci yüzyılın ortalarında Osmanlı ülkesinin tüm gelirleri 2.400.000.000 akçe olarak kabul edilmektedir. İstanbul'da kalan gelirler 581.270.828 akçe'dir. Bunun dışında kalan 1.800.000.000 akçelik kısım, başka bir deyişle devlet gelirlerinin dörtte üçü "Merkez Hazinesi"nin ve bütçe hesaplarının dışında olup tımar veya vakıf düzeni içerisinde oluşmuş ve muayyen hizmet sahiplerine tahsis edilmiş gelirler"dir.[12]

Ordunun büyük bölümünü timarlı eyâlet askerleri oluşturduğu için savunma harcamaları da "dirlik"ler tevcih edilerek karşılanır. Bununla beraber giderlerin büyük bölümünü Merkez'in memurlara ve kapıkuluna verdiği maaşlar oluşturmaktadır.

---

9. Yavuz Cezzar, Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, s. 20
10. Tanzimat dönemi öncesinde tasarlanan masrafları ve bunları karşılamak için gerekli gelirleri de belirleyip tahsiline ve mahalline kullanılmasına (çağdaş uygulamada Meclis'in onaylaması gibi) Divân-ı Hümâyun tarafından izin veren ve Padişah tarafından tasdik edilen bütçeler düzenlendiği söylenemez.
11. On altıncı yüzyılda Merkeze giden kısım % 53'tür. Ortaylı, Türkiye İdare Tarihi, s.164
12. Tabakoğlu, XVII ve XVIII Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri, s. 401

a. "Sıvış Yılı" Uygulamaları

Osmanlılar bütün İslâm devletleri gibi hicrî takvimi kullandılar. Tarihî olaylar, Divan'dan çıkan fermanlar ve mâlî muamelelerin tarihleri hep bu Hicrî ay yılı takvimine göre tesbit edilirdi. Milâdî Güneş yılı takvimi ancak hıristiyan kırallarına gönderilen «nâme-i hümâyun»'larda, hıristiyan devletleriyle yapılan anlaşma ve ahidnâmelerde kullanılmıştır.

Bununla beraber Osmanlı devletinin tarımsal ekonomisi, zirâî ürünlerin hasılatı, iç ve dış ticareti, gümrükleri, maden çıkarma faaliyetleri mevsimlere bağlıdır. Örneğin madencilik kış aylarında bir çok yerlerde yapılamamakta, kara yollarının kar ve yağış sebebiyle geçit vermediği ve denizlerin sefere müsait olmadığı mevsimlerde ticareti ve gümrük hâsılatı temin edilememektedir. Dolayısıyla gelirlerin hesaplanmasında güneş yılı takviminin kullanılması daha uygun, hatta gereklidir. Ancak güneş yılı ay yılından yaklaşık olarak 11 gün daha uzun sürmektedir.[13] Bu da 32 güneş yılında sonunda (32 x 11 = 352 gün) yâni bir ay yılı eder. Dolayısıyla 33 ay yılı 32 güneş yılı; 100 ay yılı da 97 güneş yılına eşittir.

Bir yıllık fark'a "siviş" ve o yıla da arada kaldığı için "tedâhül yılı", on bir günlük ayrıma ise "tefâvüt-i hasene" deniliyordu. Özellikle tımar ve zeamet usulünün kaldırılmasından sonra bütün gelir ve giderlerin merkezî devlet bütçesinden ödenmesi ve Avrupa devletleri ile gittikçe artan ilişkiler takvim sorunun çözülmesini zorunlu kılmıştı.

Hazine gelirleri güneş yılı ve mevsimlerin etkisi altında olduğu halde, Hazine giderlerinin önemli bir kısmı ay yılı esâsına bağlı olarak sarfediliyordu. Hazine giderlerinin en önemli kısmı olan ulûfeler, hizmetin ifâsından sonra üç ayda bir ödenirdi. Buna göre bir hicrî ay yılı içinde dört defa mevâcib ödenmesi lâzım geliyordu.

Anadolu ve Rumeli eyâletleri Merkez muhasebesine bağlı olduklarından Dış Hazine'nin gelirleri Nevrûz'da ve Ağustos başında olmak üzere yılda iki kere gönderilirdi. Bununla beraber vergilerin tahsil zamanı, muhassıllarına verilen fermanlarda ayrıca belirtilirdi.

Dış Hazinenin giderlerinin büyük bölümü "ay yılı"na ve gelirlerinin büyük bölümü ise "güneş yılı"na göre tahsil edilmektedir. Bazı vergiler 1 "ay yılı", mukataalar da 3 "ay yılı" veya "güneş yılı"ndan ibâret olan ve adına "tahvil" denilen bir müddet için iltizâma verilirdi.

Gelir ve giderleri kısmen "ay yılı"nın kısmen "güneş yılı"nın tesiri altın-

13. Yerin güneş etrafında devri süresine tekabül eden bir güneş yılı 365 gün, 5 saat, 49 dakikadır. Bir ay (kamer) yılı ise 354 gün 8 saat ve 48 dakikadan ibârettir.

da olan Osmanlı Devleti Dış Hazine gelirleri bütçesi için "güneş yılı"nı esas olarak olarak seçerse mevsimlere bağlı ekonomik gelirlerin tahsili bakımından uygun hareket etmiş olur. Ancak her yıl 11 günlük gelir fazlası birikecektir. Diğer taraftan gider kalemleri esas alınarak bütçe "ay yılı"na göre düzenlenirse hicrî yıl her sene on bir gün önce gelecek ve gelir ve giderler dengelenemeyecektir.

Demek ki her 32 "güneş yılı"na sonunda 1 "ay yılı" fazlası ile 33 "ay (kamer) yılı" oluşmaktadır. Oysa 33 üncü yılın masraflarına karşılık olacak gelir yoktur. Başka bir deyişle bütçede bir yıllık masrafa eşdeğerli açık verilmiş olmaktadır.

Çifte karakterli takvim kullanılmasına bağlı olarak ay ve güneş yıllarına göre biriken gün farklarının bir takım malî sorunlar oluşturmaktadır. Gerçekten de hicrî-kamerî her 33 yıl sonunda masraf bütçesini karşılayacak bir gelir bütçesi yoktur. Bu da ulûfelerin ödenmesinde iç buhranlara, askerî ve sosyal huzursuzluklara, para ayarlamalarına sebeb olmaktadır. Her 33 senede bir "sıvış yılı" denilen buhranlar kaçınılmaz ekonomik bir gerçeklik olarak meydana gelmektedir.

Aslında ay ve güneş yıllarına bağlı olarak gelir-gider arasında % 3 oranında reel fark yüzünden ulûfeler gecikme ile ödenmektedir. Bu gecikmeler iki, üç veya dört kıst (taksit)'a yani tam bir sıvış yılına ulaşınca yeniçerilerin ayaklanmalarına, defterdarların, sadrazamların azil ve hattâ idâm edilmelerine, Padişahların tahttan indirilmelerine, isyancı elebaşılarının kısa bir süre için de olsa yönetimi ele geçirmelerine bile sebep olmuştur.

Bu durumda ön önemli gider olarak "ulûfe" tevziatı hususunda, eğer İç Hazine'den bir karşılık bulunamazsa devlet açığı kapatmak için:

a) Fazladan bir peşin vergi tahsil etmek,

b) Veya yeni vergiler ihdas etmek,

c) İstikrazda bulunmak,

d) Parayı tağşiş etmek,[14]

e) "Fetihler yolu ile yeni gelir kaynağı aramak " gibi çareler arasından iki veya üçünü birden uygulamak zorunda kalmaktadır.

Ayaklanmaların yatıştırılması için genellikle gecikmiş ulûfelerin derhal ödenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla gerekli olan meblağ istikraz yapılarak ve para tağşişi ile karşılanırken diğer taraftan istikraz borçlarının ödenmesi için yeni vergiler salınmaktadır. Ancak ödeme gücü üstünde vergi istenen

14. Sikke ağırlığını ya da bileşimindeki kıymetli maden yüzdesini değiştirerek devalüasyon yapmak.

halkın bir bölümü göçlere mecbur kalırken bazıları da eşkıyalık ve isyan hareketlerine katılmakta, para tağşişleri ise pahalılığı arttırmaktadır. Bu sebeplerden ötürü kaçınılmaz biçimde ortaya çıkan "sıvış" yılı buhranları yükselme devirlerinde daha kolay, duraklama ve gerileme devirlerinde çok daha zor atlatılmıştır. Tımar sisteminin zayıflayıp maaşların ulûfe şeklinde nakden ödenmesi yeterince arttıktan sonra sıvış yılı buhranları da etkisini hissettirdi. Başka bir deyişle Ordu'nun büyük bölümünü tımarlı sipahinin oluşturduğu "aynî ekonomi"ye bağlı dönemlerde sıvış yılı buhranları görülmez. Zira Osmanlı ekonomisinin alışık olmadığı "nakdî ekonomi" sisteminin iktisadî ve mâlî yanı henüz sıkıntı vermemektedir.[15]

b. Para

Osmanlı ekonomisinin para birimi gümüşten kesildiği için adına "akça" denen sikke olmuştur. İlk Osmanlı sikke'sinin, devletin kurucusu Osman Bey adına Selçuklular'ın gümüş sikkeleri örnek alınarak basıldığı bilinmektedir[16].

Osmanlı Devleti'nin para sistemi, bütün Yeniçağ ve öncesi toplumları gibi madenî para rejimine dayanır. Bu bağlamda ilk Osmanlı sikkesi, devletin kurucusu Osman Bey zamanında basılmıştır. On sekizinci yüzyıla kadar Osmanlı para birimi gümüş akçe olarak devam etti. Fatih zamanına kadar para rejimi yalnız gümüş üzerine uygulanan monometalizm'dir.

Devlet geleneği ve hükümranlık alâmeti olarak da her yeni Padişah kendi adına gümüş sikke bastırmıştır. Ama Osmanlı Devleti'nde ilk altın para 1479 yılında Fatih Sultan Mehmed döneminde darbedilmiştir. Bu aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kudretini de simgelemekteydi. İlk altın sikke ile beraber (altın ve gümüş) ikili maden sistemine (bimetalizm'e) geçildi. İsteyenler Darbhaneye külçe altın veya gümüş götürüp, tedavülde olan sikkelerden bastırabiliyorlardı.

(1) Tağşiş (Devalüasyon)

Para darlığına çözüm olmak üzere malî bir tedbir olarak yeni sikke basımlarında akçenin ağırlığının azaltılması ya da teknik deyimiyle "paranın

---

15. Bununla beraber Kanunî Sultan Süleyman'ın Sadrazamı Lütfi Paşa "Asafnâme"de «15.000 kişiye mevâcip yetiştirmek pehlivanlıktır» diyor.
16. İbrahim Artuk, "Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Gazi'ye Ait Sikke".Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920). Ankara 1980. s. 27-33.

tağşiş edilmesi"ne de yine Fatih Sultan Mehmed döneminde başlandı. Askere verilen yevmiyelerin mikdarına dokunulmadan akçelerin ağırlığı 6 kırat 'tan 5 kırat'a[17] indirildi. Üstelik eski paralar kıymetli maden vezni açısından daha değerli olmalarına rağmen % 20 düşük fiyatla geri alınması da halkın ve yeniçerilerin tepkisine sebep oldu.

Daha sonra piyasaya eksik vezinli yeni akçeler sürerek daha değerli eski akçelerin toplanıp eritilmesi ekonomik bir yöntem olarak sürekli uygulandı. Sultan II. Bayezid ve Sultan III. Murad dönemlerinde devam eden eksiltmeler Sultan IV. Murad döneminde 3 kıratın altına kadar düşürüldü. Bununla beraber bu yapay önlemler yeterli olamıyordu. Zira akçe tağşiş edildikçe yabancı sikkelerin değeri artıyordu.

On yedinci yüzyıla kadar Osmanlı para birimi gümüş akçe idi. Bütün vergi ve resimler, memur maaşları ve ulûfelerin ödendiği esas sikke olarak kaldı. Akçe, Mâliye'nin para değerini ölçme birimi olarak kullanılıyordu. Bununla beraber devletin mali durumu bozuldukça akçe'nin de ayar ve vezninde birçok değişiklikler yapılıyor, ayarı düşürülüyordu. Bu durumda Sultan III. Ahmed zamanında akçenin yerine "para" ölçü birimi haline getirilmiş ve 1 para = 3 akçe, 1 guruş = 40 para düzenlemesi yapılmıştır.[18]

(2) Enflasyon

Amerika'nın keşfi'nden sonra yapılan Atlantik seferleriyle Avrupa'da altın ve gümüş bollaştı. On altıncı yüzyılda Osmanlı piyasalarında "guruş" denilen iri gümüş sikkeler görülmeye başlandı. Bu kıymetli maden ve yabancı para bolluğu enflasyona sebep olarak malların fiyatlarını yükseltti. Yüzyılın son çeyreği başlarken Osmanlı pazarlarına sürülen Peru ve Meksika gümüşü genel olarak yıllık % 06 civarında artan fiyatları % 200' lere fırlattı.

1575-1586 arasında Akdeniz dünyasını sarsan gümüş enflasyonu akça'nın da değerinin hızla düşmesine sebep oldu. Üstelik uzun süren İran savaşları sırasında[19], paranın değeri de birkaç kere "tağşiş" edilmişti. Buna rağmen Osmanlı sikkeleri emsallerine göre daha yüksek ayarda kalmakta yurt dışına kaçırılmaktadır.

---

17. Keçiboynuzu çekirdeklerinin ortalama ağırlığına denk gelen 0.2 gramlık ölçü birimi.
18. 1818'den sonra akçe darbedilmemiştir. Akyıldız, Para, s. 22
19. Safevî Şahı I. Abbas'la 1590 tarihinde yapılan İstanbul Antlaşmasına kadar sürdü.

(3) Kalpazanlık

On altıncı yüzyılın sonunda para değerinde çeşitli sebeplerle meydana gelen bu erozyona paralel olarak fiyatlarda hızlı bir artış gözlenmiştir. On yedinci yüzyıl ortalarına doğru Osmanlı piyasalarına riyal, Hollanda esedi kuruşu, zolota gibi yabancı paralarla birlikte bunların kalp olanları da getirilmektedir. Dolayısıyla piyasada bir yandan Avrupa gümüşü artarken diğer taraftan da kalp para, kalpazanlar, gümüş sikkelerin kenarını kırpanlar da çoğalmıştı.

Ancak yapılan tağşişler para değerinde düşüşlere sebep olmuş ve zaman zaman bazı düzenlemeleri, "sikke tashihi"ni zorunlu kılmıştır. On yedinci yüzyılın ilk yarısında dört defa [20] sikke tashihine baş vurulması akçenin önceki iki asır boyunca geçirdiği ve toplam 1/4 oranına varan büyük değer kaybından da kaynaklanmaktadır. [21] Nitekim, Kanunî devrinin ilk yıllarında 100 dirhem gümüşten 425 akçe kesilirken, bu mikdar 1584'de 800, 1688'de 1700 akçeye yükselmişti.[22]

Bu aşırı tağşişler sonucunda Osmanlı Devletinin 1534 yılı bütçesi 15 milyon duka altını iken 1650 yılında 4,5 milyona düştü. Hatta On yedinci yüzyılın ortalarında kalp paralar en çok kullanılan para oldu. Çünkü Hazine'ye giden değerli gümüş paralar kalp paralarla değiştirilerek kazanç sağlanmaya başlandı. 1669'a kadar kalp para ticareti devam etti. Bu tarihte kalp paraların ülkede tedavülü yasaklandı. Ancak, Hazine bu paraları gerçek gümüş değeriyle geri aldığı için halk yine zarar gördü.

Para hacminde meydana gelen daralmalar Saray'da ve diğer erkân'da bulunan altın ve gümüş'ün de Darbhaneye gönderilerek paraya dönüştürülmesini gerektiriyordu. Kıymetli maden sıkıntısına çare olarak 1688 yılında mankur (veya pul) denilen maden değeri ile nominal değeri arasında büyük fark bulunan bakır paralar basıldı. Ancak bu dönemde halkın darbhaheye ham bakır götürerek mankur bastırması yasaklanmıştır.

Ne var ki nominal değerin madeninden yüksek olması bu sefer de "tağşiş" yanında kalpazanlığın çıkmasına sebep oldu. Üç sene kadar süren üç maden sistemi (trimetalizm) sırasında, Osmanlı ülkesine dışarıda basılmış kalp bakır sikke akmıştır. Bunların yüksek fiyat farkı ile piyasaya sürülmeleriyle ortaya çıkan enflasyonu önlemek amacıyla 1691 senesinde bakır sikke tedavülden kaldırılmıştır. Ancak kalp para kaçakçılığı ise devam etti.[23]

---

20. 1600, 1618, 1624 ve 1640 yıllarında olmak üzere
21. İdris Bostan, s. 255
22. Bekir Kütükoğlu, "Akça", Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi, 1, İstanbul 1974, s. 62
23. On dokuzuncu yüzyıla kadar sürmüştür.

Özellikle altın sikkelerin yurt dışına kaçırılması, devleti para veznini tağşiş etmek zorunda bırakıyordu. 1703'te Tuğralı, 1713'te Zincirli, 1716'da Fındık ve 1729'da Zer-i Mahbub adlarıyla yeni altın sikkeler bastırıldı.

Diğer taraftan piyasada isimleri ve ayarları değişik pek çok sikke bulunması, bunlar arasında fiyat farkları doğurmuş ve bu farktan yararlanarak para alıp satan uzman bir sarraf sınıfı da ortaya çıkmıştır. Tedâvülde bulunan bu çok çeşitli paraların resmî rayiçlerini kontrol altında tutabilmek ve fazla fiyata satılmalarını önlemek için devlet, ülkenin gerekli görülen ticaret ve gümrük merkezlerine paraların resmî rayicini belirten fermanlar göndermektedir.[24]

(4) Esham (Tahvil Senedi)

Sultan III. Mustafa döneminde uzun süren Osmanlı-Rus savaşları büyük harcamalara sebep olmuştu. Bunlar mukataa, avarız gibi devletin vergi gelir kaynaklarıyla karşılanamayınca, iç borçlanma yoluna gidildi. Esham Mukataa Kalemi kurularak on yıl vadeli isme yazılı borçlanma tahvilleri hazırlandı. Bu tahvillerin 100 keselik her sehmi (payı) için her yıl 5 kese altını faiz olarak vermekteydi. Devlet borçlanmasına karşılık olarak İstanbul gümrük gelirlerini başlıca karşılık olarak gösterdi. Ancak küçük meblağlar için düzenlenmiş bu tahviller mültezimler tarafından ilgi görmedi. Bununla beraber yıllık faizin "ferağ harcı" adıyla Esham Muhasebeciliği'ne ödenmesi şartıyla şahsa yazılmış eshamın el değiştirmesine izin verilince Hazine'ye kısa vadede para sağlandı. Uzun vadede ise devletin ödediği faizden daha fazla gelir elde edildi.

(5) Sarraflar

Daha önce de gördüğümüz gibi, her padişah hükümranlık alameti olarak kendi tuğrasıyla altın sikke ve 2'lik, 5'lik, ve 10'luk gümüş sikkeler bastırmıştı. Piyasada 36 çeşit gümüş para tedavül etmektedir. [25] Bunların dışında ayrıca "Sultanî, Tuğralı, Zincirli, Fındık ve Zer-i Mahbûb" gibi adlarla altın sikkeler bastırılmıştı. Osmanlı sikkelerinde değerli maden oranı yüksek olduğundan tedavülleri sırasında yabancı paralarla arada nominal değer fazlası vardı. Dolayısıyla Osmanlı altın ve gümüş sikkeleri yurt dışına kaçırılıyordu. Bunu önlemek için altın ve gümüş paraların diğer ülkelere ihracı yasaklanmış, ithalatı ise teşvik edilmişti.[26] Dolayısıyla Osmanlı ülkesinde İran" şâhî"si, Vene-

24. Nitekim Tanzimat dönemine girerken tedavülde 36 çeşit gümüş para bulunmaktadır. Akyıldız, a.g.e. s. 24
25. Sultan II. Mahmud döneminde. Akyıldız, a.g.e. s. 23
26. Akyıldız, a.g.e. s. 23

dik "düka"sı, Ceneviz "filori"si, İspanyol "riyâl"i, Hollanda "esedî"si, Polonya "zolota"sı, Mısır'ın "eşrefî"si, Avusturya'nın "taler"i gibi yabancı altın paralar da tedavül ediyordu. Üstelik Osmanlı ülkesinde altın ve gümüş para arasında rayic birliği bulunmadığından Avrupalı tüccarlar Osmanlı ülkelerinde kendi paralarının ticaretini de yapmış oluyorlardı.

Osmanlı Devleti'nin gelişim çizgisinin apojesini oluşturan Kanunî döneminde üç kıt'a üzerinde yayılmış olan ülkede 43 darbhane Padişah adına para basmaktadır.[27]

Diğer taraftan Sultan Süleyman'ın cülus tarihi olan Hicrî 926 (Miladi 1520) tarihinde başkent Kostantiniyye'de darb edilmiş oldukları hâlde 14 adet altın sikke'nin gramaj ve çapları arasındaki farklar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. [28]

Tablo: 7

Altın sikke	Ağırlık (gr.)	Çap (mm)	Tekrar sayısı
1	3.41	20	-
2	3.43	20	-
3	3.45	19	3
5	3.45	20	-
6	3.49	19	2
7	3.49	20	-
8	3.52	19	-
9	3.55	20	3

Tablo incelenirse ağırlıkların 0.15 gr., çapların da 1 mm kadar farklılaştıkları görülmektedir. Kaldı ki ülkenin diğer kentlerinde Tablo: II'de görüleceği gibi 3.30-4.30 gr. arasında değişen ağırlık ve 17-22 mm. arasında değişen çapı bulunan çok daha farklı örneklere raslanmaktadır.[29]

27. Artuk, Kanunî Sultan Süleyman Adına..., s. XI
28. Tablodaki değerler için ve sikke yazıları için Bkz. Artuk, a.g.e. s. 1-5
29. Artuk, a.g.e. s. 5-84

Tablo: 8

Şehirler	Ağırlık (gr.)	Çap (mm.)
Amasya	3.47	19
" "	3.55	20
Diyarbekir	3.45	19
" "	3.38	20
" "	3.60	20
" "	3.49	21
" "	3.53	21
Bağdad	3.78	21
Belgrad	3.30	22
Cezîre	4.30	22
Şam	3.48	18
Mardin	3.47	18
Sidrekapsi [30]	3.50	17

Osmanlı sikkelerinin günümüzdeki anlamıyla nominal değer ifade edecek biçimde standart ağırlıkta olmamaları (hatta çaplarının bile farklı olması) üstelik pek çok yabancı değişik isim, ağırlık ve ayarlı paraların tedavülde olması, sikkeleri alım satım aracı gibi kullanılmasını zorlaştırması yanında, bunların birbirleri arasında da satın alınmaları sonucunu doğurmuştur. Başka bir deyişle paraların satın alma güçlerini esas alan bir de para piyasası oluşturdu. Dolayısıyla dönemin imkanları ölçüsünde ayar, tartı gibi kuyumculuk araç, gereç ve yöntemlerini kullanarak para alıp, satan ve bu paralar arasındaki farktan yararlanan adına "sarraf" denilen bir esnaf zümresi meydana geldi. Bunlar daha ziyade Venedik ve Cenevizli tüccarların, yerli azınlıklarla evlenerek Galata'da yerleşen Levanten'ler ile Ermeni, Rum, Yahudi yerli azınlıklardan oluşmaktaydı.

Sarraflar doğal olarak alış-veriş'in en fazla olduğu İstanbul'da ve Anadolu ve Rumeli'nin ticaret merkezlerinde çalışmaktadırlar. Ancak özellikle Başkent'te ve eyalet merkezlerinde sarrafların asıl müşterileri önemli devlet adamları ve ricâl'dir. Sarraflar bu kadar karışık para piyasası içinde devleti yönetenlere bir tür ekonomist, muhasebeci ve bankerlik hizmetleri vermektedir.[31] Bu bağlamda paraların devletin öngördüğü rayiçlerin üstünde tedavül etmemesi, başka bir deyişle alınıp, satılmaması hususunda Devletin ülkenin ticaret merkezlerine zaman zaman gönderdiği fermanların hazırlanmasına yardım ederler.

30. Sidre Kapısı olmalıdır.
31. Hatta Sultan III. Mustafa döneminde Hazine-i Hassa ve Darbhane sarraflığı Ermeni asıllı Düzoğulları'na verilmişti.Akyıldız, s. 23

6. VERGİ GELİRLERİ

Sultan Süleyman Kanunnamesi'ne göre reâyâ'nın vergi yükümlülükleri din gereği olan şer'i vergiler (Tekâlif-i Şer'iye), devletin koyduğu vergiler (Tekâlif-i Örfiye) ve olağanüstü durumlarda toplanan Avârız Vergisi (Avârız-ı Divâniye[32]) olmak üzere başlıca üç gruptur.

a. Tekâlif-i Şer'iyye

Tekâlif-i şer'iye, Osmanlılarda (ve İslam devletlerinde) şer'î hükümlere dayanan ve zekât, öşür, cizye ve haraç genel kategorilerinde yer alan değiştirilemez veya kaldırılamaz [33] vergilerin genel adıdır.

Zekât İslam'ın temel şartlarından olmakla beraber zaman içinde Osmanlı Devletinin genişlemesine bağlı olarak ziraî önemi olan "öşür" öne geçmiştir. Gayrimüslimler tarafından ekilmiş arazi-i haraciye'den de "harac" alınmaktadır.

Gayrimüslimlerden ayrıca cizye denilen "baş vergisi" ve savaş ganimetlerinin beşte biri de (hums) "ganâim-i cizye" olarak alınırdı.

Diğer taraftan vârissiz ölenlerin terekelerinden, "lükata" denilen bulunmuş mallar ve "yâve" denilen sahipsiz hayvanlar'dan da tekâlif-i şer'iye kapsamında vergi alınırdı.[34]

(1) Müslim'ler

(a) Zekât

Zekât yoksulların mal üzerindeki hakkı sayılır. İslamın beş şartı bağlamında reşid, akl-ı bâliğ ve hür Müslüman tebaa'ya farz olan vergi'dir. Hayvan sayısından "sevaim", altın ve gümüşten "nukûd" ve mahsullerden

32. Tekalîf-i Divâniye veya Tekalîf-i Şakka' da denirdi.
33. Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar uygulamada kaldı.
34. Tekâlîf-i şer'iye'nin beytülmal'da toplanarak "zekât-ı sevâim, öşür ve sadakat-i ticariye (âşir)"nin yoksullara, hastalara, âmillere (Mâliye memurlarına); "haraç" ve "gümrük gelirleri"nin kadılara, askerlere gâzilere, gariplere; "humus" (ganimet payları) ile "rikaz"ın müftülere, müderrislere, derbentçilere verilmesi, hayrat ve bayındırlık işlerine, ebnây-ı sebîl'e harcanması; "hukuk-i beytülmal" denen tereke, yâve, lükata gelirlerinin de hastaların tedâvilerine, kimsesizlerin cenazelerinin kaldırılmasına kullanılması gerekliydi. Ne var ki devletin coğrafî sınırlarının genişlemesi, mâliyenin toprak gelirlerine dayanmasını ve tekâlîf-i şer'iyenin büyük bölümünün devlette değil, hizmet karşılığı verilen dirlikler yoluyla yönetici ve askeri sınıf elinde kalmasına sebep oldu.

"urûs", ticaret mallarından ondalık hesabıyla "âşir" [35], maden ve definelerden "rikaz" adıyla tahsil olunurdu.

Vergi mükellefleri ve matraha tâbi olacak gelirler ve verginin kimlere verileceği Kur'an'da belirtilmiş olup bu hususların şer'î özellik, ölçü ve ayrıntıları da fukâhâ tarafından belirlenmiştir.

Mükellefler açısından köleler, çocuklar, akıl ve ruh hastaları (Hanefi fıkhına göre tarım ürünleri dışındaki mallarından) yükümlü sayılmazlar.[36]

Zekât'a tâbi mallar ise "nisab [37], nemâ [38], mülkiyet ve tasarruf [49], havelânı havl [40], semeniyet [41], saimiyet [42], ticaret niyeti" şartlarını taşımalıdırlar.

Zekâtın kimlere verilebileceği Kuran'da "fakirler, miskinler, âmiller, müellefe-i kulûb[43], köleler, borçlular, ebnâ-yi sebil ve fî-sebîl-illah" olarak belirlenmiştir. [44]

Burada geçen "âmiller [45] ve fî-sebîl-illah [46]" kategorileri devlete de şer'î vergi anlamında zekât toplama yetkisi vermektedir.

(b) Öşür

Öşür ürün üzerinden ve ürün olduğu zaman verilen bir tür arazi vergisidir. Halkı müslüman olan ülkenin doğal hâli ıslah edilerek verimli duruma getirilmiş topraklarına "öşür arazisi" denir. Arazî-i öşriye sahipleri, elde edilen ürün üzerinden devlete pay verirler.

Nüfusun büyük çoğunluğunu "ırsî ve daimî kiracı" durumundaki köylü "reâyâ" oluşturmaktadır. Köylü reâyâ'nın ödediği vergilerin en önemlisi, arazinin ednâ, evsat ve âlâ oluşuna göre üzerinden "bir yıl geçmesi şartı" aranmadan hasat mevsiminin ardından alınan "öşür"dür. Yağmur, akarsu ve çeşme suları ile sulanan arazinin öşür oranı verimliliklerine göre hums (1/5), südüs (1/6), ya da öşür (1/10), yapay imkânlarla sulanan kurak arazinin öşür oranı ise 1/20'dir.

---

35. Yol güvenliğinin sağlanması için alınırdı.
36. Şafiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine göre veli ya da vâsilerince zekat verilir.
37. Nisab kişinin kendinin ve ailesinin geçimini sağladıktan sonra elinde kalan 96 gram altın ya da eşdeğerlisi sayılan mal ya da paradır.
38. Malın gelir sağlama özelliğidir
39. "Mülkiyet ve tasarruf şartı" kişinin mala ve tasarruf hakkına sahip olmasıdır.
40. Havelân-ı havl, nisab'ın üzerinden bir yıl geçmesidir.
41. Malın ekonomik değeri olmasıdır.
42. Ticari amaçla hayvan beslenmesidir.
43. "kalpleri İslamiyet'e ısındırmak, alıştırmak"
44. Tevbe Sûresi âyet 60
45. Zekât toplayan ve dağıtan görevliler
46. Allah rizası için Ümmet-i Muhammed hayrına yapılan savunma, eğitim ve diğer kamu harcamaları" anlamında yorumlanmaktadır.

Vergiler mülk ya da vakıf sahibine verilir. Devlet rakabesindeki mirî araziyi tapu resmi ödeyerek işleyenler ise vergilerini, kendisine dirlik tevcih olunmuş "sahib-i arz"a (tımar sahibine) verirler. İstenildiği takdirde öşr'ün sipahinin anbarına ya da pazara kadar götürülmesi zorunludur.

Bu bağlamda maden ürünleriyle definelerden de yüzde 5-10 ile yüzde 20'ye kadar değişen ölçülerde "rikaz" (arazî vergisi) alınırdı.

(2) Gayrimüslimler

(a) Cizye

"Cizye" askerlik çağına gelmiş gayrimüslimlerin askerlik hizmetlerinden muaf tutulmalarına karşılık[47] olarak alınmaktadır. "Alerruüs" (kişi başına) ve malî durumlarına göre zenginler âlâ (yüksek), orta halliler için evsat (orta) ve ednâ (aşağı) olmak üzere üç düzeyde düzenlenmiştir. Bu vergiden kadınlar, çocuklar, ihtiyarlar, köleler, hastalar ve din görevlileri muaf tutulmuşlardır.

Ayrıca Padişah berat ve fermanlarıyla birçok aileler hizmetlerinin karşılığı olarak ya da yaşlı kişiler âcizlik sebebiyle vergi dışında bırakılmışlardır.

Diğer taraftan bazan cizye toplu olarak (an cemaatin) "maktu'" olarak alınabilir veya tamamen de affedilebilir.

Fetih sırasında yapılan antlaşmalarda maktu cizyenin ne şekilde ve ne miktarda olacağı kararlaştırılır. Hatta daha sonra miktarında ayarlamalar da yapılabilir. [48]

(b) Harac

Fetholunan gayrimüslim bir ülkede, yerli halkın elinde bırakılan, ya da şenlendirmek maksadıyla yeni getirilen gayrimüslimlere verilen yahut bir vergi karşılığında "eman" yoluyla gayrimüslim yerli halkın elinde bırakılan topraklara "Harac arazisi" denirdi.

Müslüman reâyâ'nın ödediği çift resmi ve öşür'e karşılık gayrimüslimlerin devlete ödedikleri toprak vergisine harac-ı arazî denir. Bununla beraber gayrimüslimlerden genelde "cizye" adıyla alınan "baş" (alerrüûs) vergiye "harac-ı rüûs" denildiği gibi, "harac"da bazan "cizyetü'1-arz"

47. Gayrimüslimler arasında "kan bedeli" olarak da isimlendirilmektedir.
48. Örneğin Dubrovnik Cumhuriyeti'nin maktu cizye vergisi 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra yeniden düzenlenmiştir.

olarak anılır. Kuran'da alınmasına izin verilen bu vergi "rüsüm-i şer'iyye"den sayılmaktadır.[49]

Uygulamada iki tür "harac" vardır. "Harac-ı muvazzaf" kullanılan arazinin büyüklüğüne bağlı olarak haraç arazisinden dönüm başına alınan vergi olarak belirlenir ve sabit kalır.

"Harac-ı mukaseme" toprağın ve bölgenin coğrafî özelliğine göre ürünün üçte biri ile onda biri arasında değişen oranlarda "aynî" olarak alınır. Ürün alınmamışsa vergi de alınmaz. Ancak birden fazla ürün alınan araziden her yeni ürün için harac tekrarlanır. Ancak 1/10 oranı, hem öşürde olduğu gibi haraç'ta da değişik bölgelere göre değişebilir. Diğer taraftan bağ ve bahçelerden alınan harac-i mukasemeye «bağ ve bahçe resmi» denilirdi. [50]

Böylece Müslüman çifçilerin "çift" vergisi de çiflik arazisinin alanına, "öşür" ise mahsûl miktarına göre düzenlenmektedir. Böylece Müslim ve gayrimüslim reâyâ arasında vergi adaleti sağlanmış olmaktadır.

b. Tekâlif-i Örfiyye

Osmanlı Devleti'nde[51] vergi sistemi hukukî temeli şer'î hükümlere dayanan tekâlif-i şeriye'den ibârettir. Ancak bazı olağanüstü hallerde "tekâlif-i fevkalâde" olarak hükümdara şer'an tanınan yetkiyle Osmanlı Devleti'nde "Tekâlif-i örfiye"[52] adıyla vergi ve resimler alınmaktaydı.

Diğer taraftan olağanüstü durumlarda konan ve durumlar geçince bitmeleri gereken vergiler, uygulamada "Avârız" kategorik adı verilerek normal bir vergi gibi süreklilik kazandı.

Mâliye kayıtlarına göre, tekâlif-i örfiye kapsamında büyük bölümü "arus (evlenme), kaza (mahkeme)" gibi yönetim ve yargı işlemlerinden alınan harç ve resimler olmak üzere mükelleflerden çeşitli sebeplerle alınan 100'e yakın vergi vardı.

Bununla beraber İstanbul' dan ve "Suriye, Halep, Bağdat, Basra, Musul, Trablusgarp, Bingazi, Yemen" eyâletleriyle, maktu yıllık vergi olarak salyâ-

49. Kur'an, Müminun: 72, 73

50. Gayrimüslimler üzümden şarap yaptıkları için sipahi bu vergi karşılığında şarap alabilir. Sipahi vergi gelirini güvenceye almak için şarap satımını tekeline alır. «Monopolye» denilen bu yöntemde belirli bir süre o yörede yalnız mühürlü şaraplar satılırdı. Üçok-Mumcu, Türk Hukuk Tarihi, s. 255

51. Tanzimat'tan önceki dönem bahis konusudur.

52. Gelenek ve görenek vergiler, devletin koyduğu vergiler anlamında rüsûm-i örfîye, tekâlif-i emiriye de denir.

ne'ye bağlı "Mekke Şerifliği, Mısır, Sisam, Cebel-i Lübnan, Kıbrıs, Bosna, Kırım, Erdel, Eflâk ve Boğdan" eyalet-i mümtâze'lerinde tekâlif-i örfiye alınmazdı.

Bunlar dışında kalan yerlerde beylerbeyi, sancakbeyi, mütesellim ya da voyvoda'nın başkanlığında her yıl toplanan "vücuh ve âyan" denilen belde ileri gelenleri tahakkuk eden vergiyi, erkek yükümlülere göre haneler arasında bölüştürürlerdi. "Tevzi defterleri" kadı tarafından tasdik edildikten sonra vergi yaz ve kış dönemlerinde olmak üzere iki taksitte toplanırdı. Bir yöreden o yıl için tevzi defterlerine yazılmış tekâlif-i örfiye'den fazlası istenemezdi. Bundan dolayı "bâd-ı hava" denilen ve miktarı önceden bilinmeyen vergiler için ortalama bir tutar tahmin edilerek hâsılata ilave edilirdi. Tevzi defterlerinde yangın, zelzele, sel gibi âfet zararlarını telâfi için İâne Kalemi'nden akçeler ayrılırdı. Ancak yine de olağanüstü bir durum "Aralık Tevziatı" adı altında ek vergi salınabilirdi.

(1) Kırsal Kesim

Kırsal kesimde yaşayan halk mücerred (bekârlık), bennak, arus (evlilik), çift (gayrimüslimler için "ispençe"), ağnam (koyun), otlak, kışlak, kovan, asiyab (değirmen), duhan (tütün), kaçkun, esir ve kaza (yargı) resimlerini ödemekle yükümlüdür.

Üzerine çiftlik yazılmamış fakat geçinmeye gücü yeten müslüman reâyâ evliyse "bennak", bekârsa "mücerred" vergisini peşin ödemek zorundaydı. Alınacak vergilerin oranı tahrir defterlerine eklenmiş olup sancak ya da liva kanunnameleriyle de ayrıca belirtilirdi.

Bu vergilerden cizye, koyun resmi ve avârız vergisi devletce; diğerleri ise tımarlı sipahi tarafından toplanırdı.

Timarlı sipahi topladığı vergiler Tekâlif-i Şer'iyye (Şer'i vergiler) ve Tekâlif-i Örfiyye (devletçe konmuş vergiler) olarak iki bölüme ayrılır.

(a) Raiyyet Rüsûmu

Raiyyet rüsûmu sisteminde kırsal kesimin ahalisi "çift sahibi olanlar, az toprak sahibi olanlar, topraksızlar, fakir ırgatlar" olarak tasnif edilmiş ve tahrir defterlerinde bu sisteme göre kayıt ve tespit olunmuştur.

■ *Çift Resmi*

Bir çift öküzle işlenebilecek büyüklükte arazi anlamında "çift" adıyla anılır. Dolayısıyla "çift" köylü ailesinin geleneksel olarak ekonomik değerlen-

dirme birimidir. Verimli toprakta tam çift alan olarak 60-80 dönüm, orta evsaflı toprakta 80-100 dönüm, kıraç yerlerde 100-150 dönümdür.[53]

Bununla beraber arazî "nim çift" (yarım çift) hatta daha küçük olabilir. Toprağı yarım çiftlikten de ufak olanlar «zemin resmi» öderlerdi. Bennak tam yahut yarım çift arazisi olmamakla beraber "kâr u kisbe kaadir" (geçinmeğe gücü yeten) evli, bir yerde yahut babasının yanında oturan köylüdür. Bunlardan 12 şer akçe (bahçe işleriyle uğraşan "ekinli bennak"den 18 er akçe) alınır. Bennak bir mikdar arazi daha ziraat ederse bunun için "zemin resmi" verir. Ancak bennak resminden fazla olursa yalnızca zemin resmi alınır. Küçük mikdar arazi ziraat eden mücerredlerden aynı şekilde alınır. Diğer taraftan geçimlerini başka yollardan sağladıkları halde, ayrıca toprak da işleyenlerin çiftlikleri, yarım çiftlikten ufaksa aile emeği esas alınarak «ekinli bennak resmi» öderlerdi.

Timar sahibi, reâyâsının tam veya yarım çiflik arazisini ölçer, fazlasından dönüm resmi alır. Çift veya dönüm resmi bağlanmamış mezraada ziraat edenlerden de dönüm resmi alınmaz, fakat mahsulunün onda biri olan "öşür" alınırdı.

Nihayet "kara" veya "caba" adıyla anılan ve gelir üreten mücerred (bekâr) köylüler hatta "bîve" adıyla kocasının çiftliğini işletebilen dul kadınlar da bu sistem de yer alır.

Topraksız aileler veya yeterince toprağı olmayan ailelerin vergisi toprak esasına göre değil, emek kapasitesine göre belirlenir.

Reâyâ, çıplak mülkiyeti devlete ait mirî arazî uzerinde "irsi devam eden süresiz kiracı" konumundadır. Toprağı işleme hakkını miras yoluyla aktarabilir; ancak mülkiyet hakkına sahip olmadığı için satamaz, bağışlayamaz, vakfedemez. Nadas ya da başka bir zorunlu sebep olmadan işlemeksizin boş bırakamazdı.

Çifti verasetle devralmak ya da ilk kez çift almak sırasında sipahi'ye (ya da emin'e) kiranın peşin bölümü "icâre-i muaccele" sayılmak üzere "tapu resmi" adıyla bir bedel öderdi. Bu arada toprağı üst üste üç yıl boş bırakırsa, çifti elinden alınır, ödediği tapu resmi de iade edilmezdi. Toprağı kendi imkânlarıyla işler, ürünü kaldırırken (daha önce söylendiği gibi) dirlik sahibine, oranı önceden belirlenmiş miktarda ürünü aynî öşür olarak öderdi.

Reâyâ, nakit olarak da her yıl mart ayında arazî kirasının sonradan verilen "icâre-i mueccele" bölümü anlamında, 22 akçeden 50 akçeye kadar değişen miktarlarda "çift resmi"ni öderdi.

---

53. Mâliyede 1 dönüm = 40 adım kare kabul edilirdi.

Böylece devlet, kendiliğinden ortaya çıkabilecek bir toplum düzeni yerine, tahrir sistemi ve vergilendirme yoluyla kendi sınıflandırdığı bir düzeni kurarak çiftliklerin dağılması, tarlaların bağ, bahçe haline gelmesi ya da büyük mütegallibe çiftliklerinin kurulmasını da önlemiş olmaktadır.

■ *İspençe Resmi*

Gayrimüslim reâyânın ("cizye" adı verilen "rûus" (baş) vergisi dışında) Müslümanların ödediği "Çift resmi"ne karşılık ayrıca ödediği vergiye "ispençe" denilmekteydi. Bu vergi işlenilen toprağa göre değil, Toprak işleyen her zimmîden kişi başına göre alınan bu vergiye ispenç ya da ispençe resmi denilirdi. Fatih Kanunnamesi'ne göre her gayrimüslim evli erkek sipahi'ye kendisi için 25 akçe aynı çatı altında oğlu varsa onun için de ayrıca 25 akçe öderdi. Bu miktar bazı yerlerde 20-30 akçe arasında değişirdi.

(b) Bâd-ı Hevâ

Osmanlı mâliye sisteminde miktarı önceden saptanamamış, zamanı ve tutarı önceden belli olmayan, düzensiz olarak toplanması beklenilen vergi ve resimlere bâd-i hevâ (niyâbet ya da tayyarat) denilirdi.

Bu tür vergi ve resimler, resm-i arus (gerdek resmi) ve tapu-yı zemin (vârisi olmayan çiftliklerin tapu bedeli ya da resmi), resm-i kaçkun[54] ya da resm-i yâve[55], resm-i ibak[56], bağ, bahçe ve bostanlara zarar verenlerden alınan paraya çevrilmiş cezalar bunlardandır. Bâd-ı heva'nın, genellikle yarısı timar sahibine, yarısı sancak beyine verilirdi.

Kırsal kesimde örneğin evlenmelerden alınan resmi arus, gerdek resmi gibi niyabet resimleri ise sancak beyi, subaşı, yaya sancakbeyi, müsellem sancak beyi, vakıflar olarak kime "hasıl" yazılmışsa ona gönderilirdi.

■ *Gerdek Resmi*

Gerdek yahut Arusek (veya Gelin) resmi de denir. Bir kız veya dul kadın evlendirilirken (kadıya verilen nikah muamelatı resmi dışında) timar sahibi yahut sancak beyine ödenen resimdir. Kızdan 60 akçe (bazı yerde 100 akçe), kadından 30 yahut 40 akçe alınır. Rüsumu, kız veya kadının nüfusunun arazî defterine kayıdlı olduğu yerin sahibi alır. Konar göçerlerde

54. Başıboş gezen bir hayvanın sahibinden alınan ceza ya da sahipsiz hayvanların satışından alınan vergi,
55. Sahipsiz hayvan
56. kölenin efendisini terk edip kaçması.

başka bir boy'a gelin gidiyorsa sipahiye kız ise 200 akçe, kadın ise bu resmin yarısı verilir.

■ *Yâve Vergisi*

Yave (kaçkun) sonradan bulunmuş olan hayvan ve kölenin sahibinden alınan vergidir. Yave vergisini bulundukları yerin timar sahibi alır. Konar göçerlere ait hayvanların bulundukları yerler timar değilse boy beyi alır.

(c) Ağnam Resmi

"Koyun vergisi" olarak bilinen Ağnam resmi ya da "resm-i ganem" devletin çok önemli gelir kaynaklarındandır. Aslında "ağnam resmi" yedi değişik türde tahsil olunmaktaydı:

l) Koyun ve keçiden çiftinden bir akçe olarak alınan "adet-i ağnam",

2) Rumeli'de 1/10 oranında alınan "öşr-i ağnam",

3) Köprü, geçit ve iskelelerde alınan "selâmet akçesi" (geçit resmi),

4) Hayvan pazarlarında değişik oranlarda alınan "bâc-ı ağnam",

5) Konar göçerlerden alınan "otlak, yaylak, kışlak" resimleri,

6) Kasaplık hayvanlar için alınan "şercin, dercin, mürde bacı, zebhiye",

7) Her 300 koyun için yılda 5 akçe ağıl resmi (çit parası).

Yerliden, yörükden, eşkincilerden ve yüzdecilerden alınan "ağnam vergisi" ödeme güçlerine göre farklı olmaktadır. Örneğin genel kural yerli ve yörük'den iki koyunu bir akçe iken koyun ve keçileri kırılıp 24 veya daha az kalanlardan vergi alınmaz. Bu duruma "felâket" anlamında "kara" denir. Yılda yalnız on iki akçe "kara resmi" istenir. Diğer taraftan Padişah ve vüzera haslarından koyun başına bir akçe, timar ve zeamet köylerinden iki koyuna bir akçe olarak alınır.[57]

(d) Konar Göçer Vergileri

Asıl işleri hayvancılık olan konar göçerler kışları avcılık yaparlar, biraz da tarımla uğraşırlar, civar şehirlerin et, yağ, yoğurt ve peynir ihtiyaçlarının bir bölümünü sağlarlardı. Sahip oldukları geniş sürülerle ülke hayvancılığına ve taşımacılığına hayvan sağlıyorlardı. Konar göçerler yerleşik tarımcı reâyâ gibi "çift" ve "hane halkı" esasına göre değil, iç yapılarına dokunul-

57. Orhonlu, Aşiretlerin..., s. 22

madan, "topluluk olarak" vergilendirilirlerdi. Besledikleri hayvanlardan bir çift koyun için 1 akçe koyun vergisi (ağnam resmi), 300 koyunluk bir sürü için 5 akçe ağıl resmi ve ayrıca kışlak ve yaylak rüsumu alınır. Bazen bunun yerine bir koyun yahut bir kuzu verildiği ya da yahut otuz akçe alındığı da olur . Kanunnamelerde "Âdet-i ağnam"{koyun resmi) hesaplanmasında kaydedilen kuzulu koyun, kuzusu ile beraber bir kabul edilir. Keçilerden de hesaba dahildir. Bunun dışında çeşitli ayrıca, gerdek vergisi (resm-i arus), resm-i otlak vs kışlak, resm-i kovan vb. vergiler ve resimler alınırdı.

Timar (mirî) yaylaklarda yaylayan sürüler için yılda bir defa olmak üzere, sürü başına, veya koyun başına resim alınmaktadır.[58] Hatta bazı yerlerde sürü vergisi "âlâ, evsat, ednâ" olarak da değişir. Hayvanı hangi timar sınırı içinde otlarsa, timar sahibine 17 şer akçe otlak resmi vermek "kanun-i kadim"dir. Bazı yerlerde diğer sancakdan gelen koyunların âlâsından 20 akçe, vasat'ından 15 akçe, ednâ'sından 10 akçe alınır. Develerin her biri 30 koyun olarak hesaplanır. Ancak aynı sancakta bulunan sürüden otlak resmi alınmaz.[59]

Konar-göçer ahali dağda veya terk edilmiş arazide bir çiftlik yeri düzenler ve ziraata açarsa aynı yerde aynı işi yapan köylüden daha az resm alınır. Diğer taraftan konar-göçerler reâyâya bırakılmış bir yerde ziraat ederlerse o yerin kanunname'de yazılı vergi bedelini verirler. Bir konar-göçer başka sancaktan gelip bir timara yerleşirse zemin resmi verir.

Vergi bağışıklığı karşılığında aşiretler (Rumeli yörükleri) sahile yerleştirilip gemi yapımı ve malzeme temini, yol geçid muhafazası, kervanların korunmasında derbendcilik, köprü tamiri ve inşası, kale yapımı ve onarımında, madenlerin eşkıyalardan korunması, maden elde edilmesinde çalışmak[60], çıkarılan madenleri ya da madenlerde kullanılan odun ve kömürü nakletmek, Ordunun nakliyat işlerinde[61] ve yurdiçi inzıbat ve emniyet kuvveti olarak[62] çalışmaları karşılığında "avarız-i divâniye"den bağışıktılar.

Bir kısım oymaklar da vergi ve rüsum ödemek yerine, savaşlarda kullanıldıkları dönemlerde ok ve yay gibi silahları imal ederek cebehaneye teslim etmişlerdir.

---

58. Doğu illerinde ise sürü başına 33 akçe alınır. Orhonlu, a.g.e. s.23
59. Orhonlu, a.g.e. s. 23
60. Çoğunlukla şap (tuz), güherçile maden-lerinde çalışmışlardır. Orhonlu, a.g.e. s. 25
61. Örneğin Bağdad Seferinde ordunun pirinç ve peksimet nakline Yeni-il Türkmenleri memur edildiler. a.e.a.y.
62. Bu görev bir idareci maiyetinde ya da bölgesel olarak da kendilerine verilebilirdi. Orhonlu, a.e.a.y.

(e) Vergi Muafiyetleri

Reâyânın bir bölümü (örneğin dağ köylerinde bulunan derbentçiler gibi) belirli hizmetlerle görevlendirilip, başka bir deyişle "kılıç erbâbı" yapılıp bunun karşılığında da belirli vergilerden bağışık tutulurlardı. Yurtiçi hizmet bölüklerini oluşturan menzilciler, belderanlar, voynuklar, martulozlar, cerahorlar, derbentçiler, yürük, yaya, müsellem, canbaz ve şatır adları altında toplanan gayrimüslim askerî reâyâ bazı vergilerden kısmen ya da tamamen bağışıktırlar.

Kaleleri korumakla yükümlü hisar erleri ve kale mülâzımları, kürekçi, demirci, marangoz ustaları, kuşçular, madenciler, çeltükçüler, derbendciler, köprücüler, zâviyedârlar, emekli sipahiler, cami mülâzımları, hatip, imam, hâfız ve şeyhler, cemâat-ı ulemâ, şeyhler ve şeyhzâde denen şeyhoğulları, sipahizâde denen beyoğulları da, ya vergi ödemezler veya bazılarından muaf tutulmuşlardır.

Arazî tahrirler sırasında ilk kez işletilmeye açılan topraklar, orman ve madenler "hariç-ez-defter" olarak Defterhane kayıtlarına geçirilir, hizmetlilere bırakılırdı.

■ Vergi İndirimleri

Özel durumlarda üç tür vergi yükümlüsünden de azaltılmış "kara resmi" alınırdı.

1.Hayvanları ölen ya da sayısı yirmi dördün altına düşen yörüklere "kara" denir ve "âdet-i ağnam" adıyla yılda yalnızca 12 akçe alınırdı;

2. Bir çift'lik toprağı olan köylü öldüğünde, toprağı iki oğlu arasında bölünür, evli olandan bennak vergisi, bekar olanından "kara resmi" alınırdı;

3. Kuraklık, sel, taşkın, dolu gibi doğal bir afet dolayısıyla ürün alamayan köylü "kara resmi" öderdi.[63]

■ *Vergi Kaçıranlar*

Vergi ve rüsumların ödenmeleri sırasında zaman zaman anlaşmazlıklar oluyordu. Özellikle nüfus artışı sebebiyle konar göçer topluluklarının kendilerine tahsis olunan kışlak ve yaylaklarının, yetmemesi, dolayısıyla gerek ekonomik durumlarının bozulması ve gerekse salgın hastalıkların sürülerini kırması gibi sebeplerle vergilerini veremez duruma düşüyorlardı. Bu durum bunların dağılmasına ve daha iyi şartlar altında yaşayanlarla aralarında eşitsizlik sebebi oluyordu .

63. Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

Diğer taraftan bazı tahrirlerde reâyâdan ödeyemiyecekleri ölçüde vergi istendiği ortaya çıkmış olduğundan vergi şikayetleri ve itirazları yapan konar-göçerlerin bulundukları bölgede vakit kaybetmeden sayım yapılıyordu.

Devletin yaptırdığı bu kısmî sayımlarla hem vergi adaletsizliği önleniyor ve hem de vergi kaçıranlar tesbit ediliyordu. Diğer taraftan vergi vermemek için bazı topluluklar (örneğin bazı konar göçer oymakları gibi) üslendikleri yurdiçi görevleri ileri sürerek askerî sınıftan olduklarını iddia ediyorlardı. Ya da bazı cemaatler yapılan sayımlara yine askerî'lik gibi sebeplerle itiraz ediyorlardı.[64] Bazan bir kısım şehir, kasaba halkı hatta köylüler vergilerinden kurtulmak için seyyid'lik iddiasında bulunuyorlar veya askerî olduklarını ileri sürüyorlardı.

(2) Yerleşik Bölgeler

Bu tür vergilerin kaynağını ticaret ve zanaatle uğraşan "şehirlü" halkın uğraştığı işten alınan ve kanunnamelerde belirtilen "resim-bac" (vergi) oluşturur. Şehirlerin en önemli alış veriş merkezleri pazar ve çarşı idi. Tahrir defterlerinde vergilendirmeye tâbi Osmanlı şehirleri "Cuma kılınur ve bazarı durur" olarak geçer.

Şehirliler esnaf loncalarına bağlı olarak uğraştıkları zanaatla ya da öteki tarım dışı üretim ya da gelirlerinin ortalama olarak yüzde 10'unu bulan zekât ve sadaka türünden vergiler ve "avârız" ödemekle yükümlüydüler.

Şer'î vergilerin temelini oluşturan zekât İslam'ın beş şartından biridir. Hayvan sayısından "sevaim", altın ve gümüşten "nukûd" ve mahsullerden "urûs", ticaret mallarından ondalık hesabıyla "âşir" [65], maden ve definelerden "rikaz" adıyla tahsil olunurdu.

(a) Nüzul Mükellefiyeti

Nüzul lojistik bir terim olarak «askerin iaşesi» için menzillerde askerin gelişinden önce mikdarı ve cinsi tespit edilmiş olarak hazır bulundurulan erzak manasına gelmektedir. Sınırlarında savaşan orduların iasesi için halktan "nüzul" olarak un ve arpa alınmaktadır.

Başlangıçta "nüzul mükellefiyeti", ordunun geçeceği yolun güzergahı civarında bulunan şehir, kasaba ve köylerden istenen mikdarı tesbit edilmiş

64. Orhonlu, a.g.e. s. 24
65. Yol güvenliğinin sağlanması için alınırdı.

bu erzakın belirtilen menzillere taşınıp hazır bir durumda bulundurulması anlamına geliyordu.

Ancak On altıncı yüzyılın sonlarında nüzul mükellefiyeti olarak istenen un ve arpa, artık ordu menzillerine değil hudut boylarına, savaş alanlarına ulaştırılmak üzere belirli noktalarda kurulan ordu anbarlarına konmaktadır. Böylece ordunun stratejik harekatına göre iaşe ikmali yapılmaktadır.

Öşür ve salâriye gibi ayni vergilerin ödenmesinde doğrudan doğruya sahib-i arz ve tasarrufu kendisine bırakılan tarlada üretim yapan çiftçi mükelleftir. Oysa nüzul'de mükellefiyet kazaya yani bir kadı'nın adlî ve idarî yetki alanına giren malî ve iktisadî bölgede bulunan şehir, kasaba ve köy gibi yerleşim birimlerine aittir. Başka bir deyişle orduların iaşesi için toplanacak miktarı ve cinsi belli erzakı teslim etmekle mükellef malî bölge kaza olmaktadır.[66]

Önemli bir husus da, aynı yıl içinde hem "nüzul" ve hem de "avârız akçası" birlikte alınmamaktadır.

(b) Sürsat Mükellefiyeti

Ordu-yi Hümayun sefere çıktığında memleket içinden geçtiği yol boyunca sıralanan yerleşim birimleri tarafından iaşe edilmektedir. Orduların yol boyunca iaşesini sağlamak maksadıyla alınan bu "aynî mükellefiyet"in adı "sürsat" idi.

Dolayısıyla ordunun hareketinden evvel takip edeceği yol üzerinde kısa bir müddet kalacağı "oturaklar", daha uzun konaklıyacağı menziller belirleniyor ve bu beklemelerde yiyecek ve yem olarak gerekli olan «un, ekmek, yağ, bal, koyun, ot, arpa, yulaf, saman, odun» miktarları belirlenip kadılara önceden emirler gönderilerek bu zahirenin temini isteniyordu.

Kelime anlamı olarak Osmanlı malî mevzuatı bakımından gerçek durumu açıklayan "götür-sat" maksatlı bir kullanımdan türemiştir. Sürsat için menzile götürülen zahire ve canlı hayvanlar önceden gönderilmiş "sürsat""memurları tarafından defter kayıtlarına göre teslim alınır, bedelinin yarısı peşin ödenir, gerisi için kısa vadeli senetler verilirdi.

Görüldüğü gibi, nüzul mükellefiyeti gibi askerî maksatlara yönelik "sürsat" aslında mutlak bir vergi türü olmayıp karşılığında bedeli alınan bir mükellefiyettir. Başka bir deyişle devletin tesbit ettiği bedeller karşılı-

66. Güçer, "..Hububat Meselesi..", s. 69

ğında halkın bir kamu görevi olarak muayyen miktarda mal teslim etme zorunluluğudur. Dolayısıyla "sürsat" yaptırımlı zorlayıcılığı ile bir mükellefiyet ise de hukukî durumu açısından karşılıklı satış akdi olmaktadır.[67]

Buna rağmen, ordunun ülke içindeki sefer yolları belirli olduğundan, bu yollar civarındaki şehirlerin ahalisinin bu değişmez mükellefiyetleri dolayısıyla sıkıntıya düşmememeleri için devlete karşı olan diğer vergi yükümlülükleri düşük tutulmaktaydı. Bununla beraber "sürsat" karşılığı alınan (ivazlı) bir mükellefiyet olduğundan, tam anlamıyla vergi sayılmamakta ve dolayısıyla aynı belde halkı hem "nüzul" ve hem de "sürsat" mükellefiyetlerine tabi olabilmektedir.

(c) Niyâbet Vergileri

Şehirlerde ehl-i örf'ün hizmetleri karşılığı alınan resimler, "beytülmâl-i amme ve hassa", "mâl-i gaib" denilen vârisi belli olmayan para ve mallar; "mâl-i mevkûd" denilen yeri uzak yahut bilinmediği için vârisine ulaşılamayan mal ve paralar veya işlenen suçlar sebebiyle suçlulardan alınan "kan resmi, cürm ve cinayet resimleri, cerimeler (para cezaları)," gibi düzensiz olarak toplanması beklenilen vergi ve resimlere "Niyabet vergileri" denilir ve Hazine'ye gönderilirdi.

Suç işleyenlere mahkemelerce kesilen para cezaları (cerimeler) önemli bir yekün tutmaktadır. Hazinenin ayrı bir gelir kaynağı olan, suç ve cezaları ilgilendiren bu vergiler mukataa kabul edilerek Divân'ca görevlendirilen görevliler tarafından toplanıp üç ayda bir Hazine-i Hümâyun'a gönderiliyordu. Daha sonraları bu vergiler "Şehir Zeameti" adı altında toplanmıştır.

Diğer taraftan mahkeme kararı ile "cürüm ve cinayet vergileri" alınmasına, kanunnamelerle ve çeşitli fermanlarla yasaklanmış olmasına rağmen içki üretimi ve alkollü içkilerin tüketildiği meyhaneler daima mevcudiyetlerini korudular. Bu tür iş yerleri gayrimüslim nüfusun ağırlıkta bulunduğu yörelerde daha fazla idi.

(d) İhtisab Resmi

Narh verilme işleminde tarafsızlıkla karar verebilmek için Sadrazam muhtesibi, esnaf ileri gelenlerini ve bî-garez müslümanları toplar. Narh belirleme işleminden sonra muhtesibler narh verilen dükkan sahiplerinden

67. Güçer, a.g.e. s.93

"Narhlık Akçası" denilen ikişer akça "İhtisab resmi" alırlardı. Narhlık akçası mallarını sergileyerek satanlardan daha az olarak alınırdı.[68]

(e) Gümrük Vergileri

Osmanlılar'da gümrük uygulamaları, devletler arası ticaretin sınır geçişlerinden dışında, iç ticaret malları için "kara gümrükleri"[69] ve hem iç hem dış ticaret mallarının getirildiği sahil gümrükleri vardı. Örneğin deniz taşımacılığının yoğun yapıldığı yollar üzerinde olan İstanbul, İzmir, Antalya, Selanik, Beyrut Trabzon, Kefe gibi merkezler hem dış ticaret ve hem de iç ticaret için önemli gümrük merkezleri idi.

Diğer taraftan kara yoluyla yapılan ticarette örneğin Bursa, Erzurum, Tokat, Diyarbekir, Bağdat, Şam, Halep, Edirne, Belgrad gibi büyük şehirlerdeki gümrükler hakkında bir ferman gönderilirken yahut buralara ait gümrük gelirleri iltizama verilirken, daha küçük yerlerdeki kara gümrükleri için "tevâbi gümrükleri" denilerek büyüklerle birleştirilirdi.[70]

Ülke içindeki şehir ve limanlar arasında nakledilen mallardan alınan "dahili gümrük" resimleri "amediyye, reftiyye, masdariyye ve mürüriyye" gibi isimlerle toplanırdı.

Amediyye, bir bölgeden diğer bölgeye taşınan karadan veya denizden yerli-yabancı her türlü emtia ve eşyadan vardığı yerde satıcıdan alınan resimdir. Reftiyye, bir bölgeden başka bir bölge veya yabancı bir ülkeye ihraç edilmek üzere olan ticari mala bulunduğu yerde uygulanan vergidir. Masdariyye, yabancı bir ülkeden getirilerek herhangi bir liman veya şehirde başka bir tüccara satılan yabancı mallardan alınan resimdir. Mürûriyye resmi ise Osmanlı toprakları üzerinden başka bir ülkeye transit olarak geçirilen yabancı mallardan alınırdı.

Bu dahili gümrüklerin devlete maddî gelir kaynağı sağlamaktan daha önemli olan amacı, malların üretildikleri bölgelerde tüketilmelerini sağlamak ve başka bölgelerde ihtikâra, fiyat spekülasyonlarına sebep olmalarını önlemektir. Dahili gümrüklerin oranı sabit değildi. Zaman içinde ve değişik bölgelere bölgelere göre farklılık göstermiştir.

Diğer taraftan kapitülasyonlar gereği çıkış gümrükleri %3'te sabit tutulmakla beraber, dahili gümrükler arttırılarak aradaki fark kapatılmak isten-

68. Bu vergi kanunnamelerde şöyle geçer: "Narh verilen kimesneler ikişer akça muhtesibe narhlık vermek kanundur".
69. Dahilî gümrükler, Avrupa'da On dokuzuncu yüzyıl ortalarında uygulanmasına son verilmiş ise de Osmanlı Devleti'nde Yirminci yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir.
70. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Osmanlı gümrüklerinin sayısı 100'den fazlaydı.

miştir. Zira ecnebi tüccar sadece % 3 oranındaki ihraç gümrüğü ödemektedir. Ancak satılan mallar üretim bölgesinden ihraç edileceği yere ya da limana kadar yerli tüccar tarafından dahili gümrükleri ödenerek götürülmekteydi. Böylece vergi malın satış değerine eklenmiş oluyordu.[71]

"Gümrük resmi" denilen bu verginin ödenmiş olduğunu belgelemek için sahibine "edâ tezkire"si verilirdi. Gümrüklere giren malların sahipleri, cins, miktar ve alınan gümrük resminin (sahillerde malı getiren gemi ve kaptanının ismi, kayıtlı olduğu liman ve milliyetinin de) gösterildiği defterler tutulurdu.

c. Avârız-i Divâniyye

Uzun süren savaşlar ve yenilgiler, Osmanlı yönetimini örneğin On altıncı yüzyıl sonlarında "İmdâdiye" vergisi gibi yeni vergiler salmağa zorladı. Ancak "Avârız akçesi"nin kökeni Sultan II. Bayezid dönemine, hatta daha eskiye uzanır. "Avârız" özellikle savaş, seferberlik gibi olağanüstü hallerde Ordu-yi Hümâyun'a savaş malzemesi, tahıl ve saman sağlamak sebebiyle tahsil olunan miktarı, ölçüsü belirsiz olan bir verginin adıydı. Buna Avârız-i Divâniyye denilirdi. Avârız kelimesi sözlükte "kazâlar, belâ'lar, engeller, engebeler" anlamına gelir. Yâni başlangıçta savaş için gerekli ihtiyaçların âcilen giderilmesi için muvakkat (geçici) bir vergi olduğu hâlde, sonraları her seferinde bu yola başvurulup tekrarlanmasıyla "daimî" (yerleşik) bir biçim almıştır. Kısacası avârız başlangıçta "donanma için kürek yapmak, kürekçi vermek başta gelmek üzere, ot, saman, zahire vermek; kale, köprü, yol tamirlerinde bedenen çalışmak" veya "avârız akçesi" denen parayı ödemesi gibi olağanüstü hallerde halka yüklenen malî, aynî veya bedenî vergiyken On altıncı yüzyıldan başlamak üzere giderek mikdarı belli rutin vergi biçimine dönüştü. Diğer taraftan yalnız savaş masrafları değil çeşitli devlet masraflarını karşılamak için de uygulanır, kullanılır oldu. [72]

Verginin toplanması ve hesaplanmasına esas oluşturmak üzere "avârız haneleri" denilen yükümlü birimleri tesbit edildi. Örneğin On altıncı yüzyıl başında, Anadolu'da 550 bin avârız hanesi vardı. Kaba bir hesapla her hanede kadın, yaşlı ve çocuklar dışında en az iki kişinin yükümlü olduğu kabul

71. Mesela yapağı ve Bursa ipeğinden % 5-21, diğer eşyadan ortalama % 10-15 arasında değişen vergi alınıyordu. Çok nadir de olsa hububat, zeytinyağı ve bakırın yurddışına satışına izin verildiğinde ağır vergiye tabi tutuluyorlardı. Örneğin zeytinyağından % 33 gibi çok yüksek oranda gümrük alınmaktaydı.

72. Kanunî Sultan Süleyman'nın Sadrazamı Lûtfi Paşa "Âsafnâme"de "...reâyâdan avârız alınmak dört, beş yılda bir yirmişer akça ihdas olundu. Merhum Yavuz Sultan Selim Han zamanında da bir kerre alındı" diyor.

edilirse, adam başına 200 akçe hesabıyla[73] 250 milyon akçe vergi toplanacaktır. Bunlara koyun başına 2, hane başına da 40 akçe daha ilave edilirse, toplanan miktar 500 milyon akçe'den ya da 25 bin kese'den ya da 12.500 yük'den fazla olacaktır.

7. VERGİ KAYNAKLARI

Yeni fethedilen ülkelerin toprakları mirî arazi kapsamına alınarak "tahrir"leri yapılırdı. Arazî önce "havass-ı hümayun" olmak ve iki- üç köylük birimler esas alınarak bölümlere ayrılır. Vezirler, eminler, zaimler ve tımarlılara dirlik sancakbeyleri, dizdarlar ve muhafızlara da arpalık olarak dağıtılırdı.

Tahrirler sırasında tespit edilen orman ve madenler Defterhane kayıtlarına "hariç-ez-defter" olarak geçirilirdi.

Dirlik işlemleri Defterhane Tahvil Kalemi'nde yürütülürdü. Tımarlar verasetle babadan oğula geçmekle beraber örneğin reâyâya kötü davranılması, haksızlık yapılması gibi şikayetlerin doğrulanması hâlinde geri alınabilirdi.

Toprağın verimsizleşmesi, gelirin düşmesi hâlinde ise dirlik beratı yeniden düzenlenebilirdi. Diğer taraftan dirlik sahibi, dirliğindeki sahipsiz ve ekilmemiş toprakları tapu resmi karşılığında işlemek üzere kiraya verebilirdi.

a. Arâzi Tahrirleri

Arazî tahrirleri dirlik'lerin düzenini takip etmek için olduğu kadar, reâyâ'nın iskân siyaseti, vâridatı ve nüfusu hakkında Merkez'e değerli bilgiler sağlamaktadır. Yeni fethedilen ülkelere heyetler gönderilerek arazî ve emlâkin kayıtları çıkartılırdı. Bunun dışında bir yerin geliri büyük miktarda artar veya eksilirse, nüfusu başka yere geçerse veya yeni göçlerle kalabalıklaşıp yeni köyler kurulursa, yahut da arazi ihtilâfları artarsa ve periyodik olarak da her 30 yılda (en geç 80-100 senede) bir arazî tahrirleri yenilenirdi.

Arazî tahriri işleri "Nişancı" nezaretinde «muharrir-i memâlik» (yahut kısaca «muharrir» veya "İl yazıcı") denilen bir görevlinin emrindeki kâtiplerle yapılırdı.

---

73. Hammer'e göre dir. Bazı araştırmacılara göre 300 akçedir.

Arazî, önce Padişah has'ları, havass-ı vüzerâ, paşmaklıklar, arpalıklar, zeametler ve timarlar, Padişahlara mahsus vakıflar, diğer vakıflar ve bütün mülkler olmak üzere muhtelif cinslere ayrılırdı. Sonra arazî tahriri yapılacak bölgedeki şehir, kasaba ve köyler dolaşılarak vergi yükümlülerinin ve vergi muafiyeti olanların künyeleri, hangi sebeplerle muaf oldukları, topraksız köylü, evli ve bekâr, ihtiyar, sakat, sanat sahibi ve ilmiyye mensupları, köy merası, kışlağı ve yaylağı, korusu, ormanı, çayırı, hayvanları, buğday, arpa, nohut, ceviz, üzüm, bal, sebze, meyve, pirinç ve sair üretiminin yıllık miktarı ve yükümlü olduğu vergiler ve kimlere "dirlik" olarak tahsis edildikleri yazılırdı.

Yeni tahrirler sırasında edinilen bilgiler eski tahrire ait defter kayıtları ile karşılaştırılarak yanlışlık yapılmamasına çalışılırdı. Bu defterlerde bütün nüfus tek tek sayılmaz, yalnız vergi mükellefi erkekler ve bazı vergilerin taksimatı için gerekli olan "hane sayısı" belirtilirdi. İl yazıcı (muharrir)'nın topladığı bu bilgilerin temize çekildiği deftere «mufassal» denilirdi.

b. Dirlik'ler

Yeni ülkeler fethedilince toprak ve nüfus sayımı yapılır, geliri saptandıktan sonra padişah'a "havass-ı hümayun" olarak ayrılanlar dışında kalan arazi gelirleri açısından belirli dilimlere bölünür, vezir beylerbeyi, sancakbeyi ve sipahilere "dirlik" olarak verilirdi.[74]

"Dirlik" terimi, genel anlamıyla "timar, zeamet, has" olarak seyfiye sınıfı için hizmet karşılığı gelir olarak tahsis olunan tevcihat'ı kapsar. Aslında kapıkulu askerlerine maaşları yevmiye, ulufe türünde nakit para olarak verilir. Bunlar dışında sürekli olmasa da bazı devlet hizmetlerine maaş verildiği gibi, bazı ulemâ'ya da vakıf gelirlerinden gündelik bağlanmıştı.[75] Dolayısıyla ulufe ve benzeri verilen maaşlara da veya malikâne, arpalık türü tahsislere de "dirlik" denilirdi. Yıllık geliri 3 000-20 000 akçe olanlara "timar", 20 000-100 000 akçe olanlara "zeamet", 100 000 akçeden fazla olanlara da "has" adı verilirdi.

Tımara çıkan bir yeniçeri'ye 9 bin akçelik dirlik verilmektedir. Ocak hasekilerine 10 bin, yayalar ve bölükbaşılarına 15 bin, defterdar'lara 130-160 bin, nişancıya 180 bin, yeniçeri ağasına 200 bin, vezirlere l milyon, sadrazam'a 1,2 milyon akçelik dirlikler verilirdi.

---

74. Bütün dirlik sistemi uygulamaları 1840'ta kaldırıldı.
75. Üçok-Mumcu, a.g.e. s. 254

Dirlik sahiplerinin toplayacakları vergiler bağlı oldukları eyalet ya da sancak kanunnamelerinde gösterilmişti. Ancak dirlik sahipleri toprağın mülkiyetine sahip değil, fakat bazı yükümlülükleri yerine getirmek şartıyla, toprağı işleyen reâyâ'nın "cizye, koyun resmi ve avârız vergisi" dışındaki tekâlif-i şeriye'si ile sınırlıdır. Bu bağlamda "selâmet, geçit, otlak, yaylak, kasabhane, serçin" denen sevaim zekâtı ile "öşür, cizye, zemin, çift, tapu, bennak, raiyyet" vergi ve resimlerini toplamak ve tasarruf etmek hakkına sahipti.

Diğer taraftan tımar sisteminin bozulması ve tımarlı sipahilerin geri hizmete alınmasıyla sayısı arttırılan kapıkullarına ulufe sağlamak Hazine'nin yükünü iyice ağırlaştırdı.[76] Üstelik ziraî üretim de azaldı.

(1) Tımarlar

Osmanlı tarım ekonomisinin temelini oluşturan timar sistemi özellikle Rumeli'de gayrimüslim ülkelerden kazanılmış topraklar üzerinde yaygın olarak uygulanmaktadır. Osmanlılar Anadolu'da yerleşik toprak düzenini bozmak istemediler. Dolayısıyla Beylikler Dönemi'nden devredilmiş tımarlara dokunmadılar. Hatta eski tımar sahiplerini de yerlerinde bıraktılar.

Timar sahibine "sipahi, sahib-i arz, sahib-i râiyet" denirdi. Çıplak mülkiyeti devlete ait timar arazisinin sipahiye tahsis edilmiş bölümü "kılıç", "kılıç yeri", "hassa yeri", "hassa çiftlik" adlarıyla anılırdı. Bunun dışında kalan "reâyâ çiftlikleri"ne ayrılmış arazî'yi, tescilli tapu resmi karşılığında işlenmek üzere reâyâya kiraya verirdi. Toprağın mülkiyetine değil bazı yükümlülükleri yerine getirmek şartıyla, toprağı işleyen reaya'nın cizye, koyun resmi ve avârız vergisi dışındaki vergilerini toplamak ve tasarruf etmek hakkına sahipti.

Köylüler bir çift öküzün işleyebileceği büyüklükte toprak üzerinden elde ettikleri gelir karşılığında "cebelû" olarak sefere katılmak ve sipahi'ye "çift resmi, (gayri müslimler için "ispençe"), bennak resmi, arûs resmi, cürüm ve cinayet resmî" gibi tekâlif-i örfiye ile (öşür gibi) tekâlif-i şeriyeyi ödemekle yükümlüydüler.[77] Reâyâ aynî olarak ödediği vergileri sipahinin anbarına ya da pazar yeri'ne götürmek zorundaydı.[78]

---

76. Kanunî Sultan Süleyman'ın Sadrazam'ı Lûtfi Paşa Asafnâme'de 15.000'den fazla yeniçeri beslemenin "pehlivanlık" sayılacağını söylemektedir.
77. Reâyâ bu yıllık vergilerden başka olağanüstü (savaş vb.) durumlarda "avârız" vergisini de öderlerdi.
78. Kiracı durumundaki köylü tımar sahibinin malını pazara götürme, ambar ya da ahırını yapma gibi angaryalarını katlanmaktadır. Oysa reâyânın bu tür angarya altında ezilmesini önlemek için çeşitli kanunnameler çıkarılmıştır.

Sipahi, kendisine ayrılmış "hassa çiftliği"ni de kiraya verebilirdi. Bu durumda ekilen arazinin dönümü üzerinden "kulluk hakkı" olarak toprağın verim durumuna göre âlâ (en iyi) için iki, evsad (orta) için üç ve ednâ (kötü) için beş dönümünden beş akçe alırdı.

Küçük timar sahipleri "rüsûm-i şeriye" (öşür, tapu resmi) ve "rüsûm-i raiyet" (bennak resmi, mücerret resmi) toplarlar ve tasarruf ederler. Üzerlerinde "serbest" kaydı bulunan ve "Serbest dirlik" denilen büyük tımarlar ya da zeamet ve has'ların dirlik sahipleri "rüsûm-i serbestiye" (cürüm ve cinayet vergileri, arûs resmi) de alırlardı. "Cizye, koyun resmi ve avârız vergisi" devlete kalırdı.

(a) Timar'ın Şartları

Tımar'ın süresi sahibinin ömrü ve sipahilik hizmetini aksatmaksızın yerine getirmesiyle sınırlıdır. Yararlığı görülen sipahilere (ya da bazı durumlarda kapıkullarına) "ibtida" olarak tımarın yalnızca "kılıç" (ya da "kılıç hakkı") denen çekirdeği verilirdi. Bu çekirdek kısma zamanla yeni "terfi" ve "iltihaklar" olarak gelirini toplayabileceği bazı köyler ya da mezralar eklenirdi. Ancak bu ilavelerden elde edeceği gelirin sınırı kanunnamelerle saptanmıştır.

Sipahi öldüğünde yetişkin oğluna tımarın yalnızca "kılıç" (ya da "kılıç hakkı") denen ilk çekirdeği devletin yeniden değerlendirmesine bağlı olarak verilebilir. Ancak yararlıkları karşılığı babasının tımarına sonradan yapılmış "terakki", "terfi" ve "iltihak" gibi eklentiler varsa onlar geri alınır.

Timarın çeşitli türleri vardı. "Serbest tımar"ların gelirleri daha fazla olduğu gibi, sahiplerine bazı yetkiler de tanınmıştı. "Münavebe tımarı" ya da "benevbet tımar" birden fazla kişinin üzerinde bulunmakta ve bunlar sırayla sefere gitmekle yükümlüydüler. "Mülk tımarlar"da mülkiyete yakın bir tasarruf hakkı bulunurdu.

Timarlar sipahiler dışında kale dizdarları (komutanları), savaşta yararlık göstermiş askerler, Kaptan Paşa eyâletinde denizle ilgili görevleri olan kimselere de tevcih edilmekteydi. Örneğin "Müstahfiz tımarı" bir kaleyi korumakla sorumlu dizdarlara verilirdi.

(b) Timar'ın Geri Alınması

Timarını terk ederek hizmetini ihmal eden ya da sefere katılmayan sipahilerin tımarları geri alınırdı. Cinayet, dine saygısızlık, isyan, sarhoşluk, zina, reayaya kötü muamele gibi suçlar da tımarın kaybedilmesine sebeple-

rindendir. Ancak devlet tımarı hiçbir sebep gösterilmeksizin de geri alabilir. Ölüm ve emeklilik durumlarında da tımar boşalırdı. Boşalan tımarların (mevkuf) gelirleri, yeni bir tevcih yapılana kadar, bir mevkufçu (ya da mevkufatçı) tarafından toplanırdı.Devletin tımar üzerindeki denetimleri ve tımar sahiplerinin değiştirilmesi, sipahilerin taşrada bir toplumsal güç olarak ortaya çıkmasını önlemiştir.

(2) Zeâmet'ler

Zeamet, sancakbeyleri ve beylerbeylerinin yararlık göstermiş oğullarına, tımarlılara, yörük, voynuk, müsellem ve yaya beylerine, tımar defterdarlarına, defter kethüdalarına, çavuş, müteferrika, kapıcı, Dîvân katibi olanlara, subaşılara askerî görevler karşılığı beratla verilen ve yıllık geliri 20 - 100 bin akçe arasında bulunan orta boy dirliklerdir.

Zeametin 20 bin akçelik çekirdek kısmına "kılıç", fazla kısmına da "hisse" denirdi. Zeamet herhangi bir sebeple boşalırsa, "bozuntu fermanları" hazırlanarak 20 bin akçelik "kılıç" kısmı önceki zaimin oğluna ya da bir başkasına beratla verilir, "hisse" dilimi ise diğer tımar ve zeamet sahiplerine "terakki" olarak dağıtılabilirdi. Zaimlere bazan başka sancak ve kazalardaki zeametlerden de terakki verilebilirdi. Merkez isterse zeameti geri alabilir, ya da yerine "bedel-i zeamet" denen aylık bağlardı.

Zâim'ler zeamet gelirinin gerektirdiği sayıda atlı, donanımlı, harçlıklı cebelü besler. Buna karşılık dirliğin tekalif-i Şeriye ve tekalif-i örfiyesini doğrudan toplardı.

(3) Has'lar

"Hass-ı Hümâyun" terimi ile anılan Padişah'a ilişkin dirlikler Fatih Kanunnamesi ile düzenlenmiştir. Hass-ı Hümâyun gelirinin bir bölümü Devlet Hazine'sine, diğer bölümü de doğrudan Padişaha ait olurdu.

Sadrazam, vezirler, beylerbeyleri ve sancakbeyleri'ne görevle ilgili tevcih edilen haslar ise "havass-ı vüzera" adıyla anılırdı. Bu hasların yıllık gelirleri 1-1,5 milyon akçe arasında değişirdi. Has sahiplerinin vergilerini voyvoda denilen görevliler toplardı.

Her Padişah değişiminde tüm beratlar değişir, has sahiplerine de yeni beratları belirlenen bir harc karşılığı olarak gönderilirdi.

Has'taki toprakları gerektiği işlemeyen köylünün elinden arazi alınarak bir başkasına verilirdi.

(a) Havass-ı Hümâyun

Havass-ı Hümayun olarak kayda alınan topraklar yine eski sahipleri tarafından ekilip biçilir, ancak bunlar öşür ve benzeri dirlik vergilerini Hazine-i Âmire tarafından atanan kethüdalar ve eminler aracılığıyla doğrudan Hazine'ye verirlerdi.

Havass-ı Hümayun hasları daha sonra diğer tımar ve zeamet gelirleri gibi "mukataat" olarak her yıl açık artırmayla mültezimlere verildi. Hatta has bedellerinin birkaç yıllığı götürü olarak değerlendirilerek topluca peşin alınması ya da "malikâne" adıyla ömür boyu verilmesi yoluna gidildi.

(b) Havass-ı Vüzerâ

Bu haslar görevle bağlıdır. Görevden ayrılanların elinden alınır.Çağdaş deyimlerle "maaş" niteliğinde olduklarından toprağa bağlı hasların gelirleri ile birlikte başka gelirleri de kapsar. Dolayısıyla bu bağlamda beylerbeyi has'ları bir buçuk milyon (on beş yük), sancakbeylerininki beş yüz bin (beş yük) akçe'ye kadar çıkabilir. Anadolu'da has sahibi olan beylerbeyleri ve sancak beyleri sefer sırasında her üç bin, Rumeli'de her beş bin akçesi için bir cebelu götürmek zorundaydılar. Ancak, sâlyâneli eyaletlerin[79] tüm gelirleri devlet tarafından alındığından, oralardaki beylerbeyleri ya da valilere has yerine sâlyâne (yıllık ödenek) verilirdi. Bunların salyaneleri bir veya bir buçuk milyon (on ya da on beş yük) akçe arasında değişirdi.

On sekizinci yüzyılda kaldırılan bu yöntemlerin yerine eyâlet valileri için sulh zamanında "imdâdiye-i hazâriye" ve savaş zamanında "imdâdiye-i seferiye" denilen vergiler getirildi.

(4) Paşmaklık'lar

Başlangıçta Padişahın annesi "Valide Sultan"a, kızları, kız kardeşleri ile hasekilerine tahsis edilen 20 bin akçeye kadar olan bir ya da birkaç köyün tımarına "paşmaklık" (başmaklık) denilmekteydi.

On altıncı yüzyılda boşalan zeamet ve tımarlar da "paşmaklık"lara eklenerek gelirleri artırıldı. Mukataa ve malikane usulüyle işletilen valide sultanın paşmaklığı, "Valide Sultan Kethüdalığı"nca yönetilir duruma geldi. 1.000 keseden az olmamak üzere savaşta zaptedilen toprakların Hazine'ye ait mukataa ve malikâne gelirlerinden alınan paylar, İstanbul'da Pera' dan

79. Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra, Lahsa, Cezayir, Trablusgarp, Tunus gibi

toplanan tüm vergiler, Mısır, Macaristan, Bosna ve öbür bazı eyaletlerden ayrılan özel gelirlerdir.

Valide Sultan'lar bu paralarla, kendi isimleriyle anılan birçok cami, külliye ve hayrat işleri yaptırmışlardır. Diğer taraftan baş hasekiye de yılda 500 keseden az olmamak üzere paşmaklık bağlanırdı. Ama bu uygulamanın Hazine'ye yük getirmesi sebebiyle "Baş Haseki" ya da "Haseki Sultan" unvanları verilmekten kaçınılmıştır. Padişah kızlarının da 500 kese tutarında paşmaklık'ları vardır. On sekizinci yüzyılda valide ve haseki sultanlarla Padişah kızlarına haslar ayrıldı. Paşmaklıklar havass-ı Hümâyun ve havass-ı vüzera ile mirmiran haslarına göre üçüncü sırada yer almaktadır.

Paşmaklık haslarının mansıb haslarından başlıca farkı ömür boyu bağlanmasıydı. Diğer kadınlara, eski valide sultanlara, ölen Padişahın kız kardeşlerine ve cariyelerine ise "vazife ve âdet" denen aylıklar bağlanmıştır.

(5) Arpalık'lar

Osmanlı Devleti'nde emekli olanlara ya da görevinden alınanlara için "arpalık maaşı", daha sonraları "tekaüdiye", "mazûliyet maaşı", "tarik maaşı", "rütbe maaşı" gibi adlarla emekli maaşı bağlanmaktaydı.

On altıncı yüzyılda önceleri Ordu ve Saray erkânına ve Saray kapıcıbaşlarına maaşlarına ek olarak veya mazûliyet (emekli) maaşı niteliğinde ödenek olarak veriliyordu. Ardından Şeyhülislamlık, Kadılık, Kazaskerlik gibi İlmiye ricaline de verilmeye başlandı. Daha sonra İlmiye sınıfının tüm ileri gelenleri bundan yararlandı. On yedinci yüzyılda yararlık gösteren ya da kapı halkı olan vezirlere, ümerâya ve yöneticilere de arpalık bağlandı. Sancakbeyleri, dizdarlar, muhafızlar ve tahsisat olarak gazilere de "arpalık" dağıtılırdı.

"Arpalık" yukarıda anılan kişilere, bir kaza ya da sancağın yıllık gelirinin bir bölümünün "arpalık dirlik" olarak tahsis edilmesi, ya da Hazine'den "arpalık ulûfe" olarak belirli bir yevmiye verilmesidir. Arpalığın azami yıllık miktarı idareciler için 100 bin, ilmiye ricali için 70 bin, Yeniçeri Ağası için 58 bin, Saray mensupları için en yüksek tımar karşılığı olan 19.999 akçe olabilirdi.

On sekizinci yüzyılda ilmiye mensupları dışındaki arpalıklar kaldırıldı. On dokuzuncu yüzyılda arpalık dağıtımları şeyhülislam ve çok az sayıdaki ulema ile sınırlandırıldı. [80]

---

80. Tanzimat'tan sonra, ilmiye mensupları için de arpalık usulü kaldırıldı.

(6) Yurtluk ve Ocaklık'lar

"Yurtluk" Bir yerin gelirinin ömür boyu tasarruf edilmek üzere tevcihi anlamındadır.

"Ocaklık", kale muhafızlarının veya şehirlerde yerlikulu askerlerin ulûfelerini karşılamak üzere devletçe ayrılan öşür ve örfî geliri toplamak üzere hizmet karşılığı verilen dirliktir.

"Yurtluk ve ocaklık" ise bir yerin gelirinin ömür boyu ve verasetle tasarruf edilmek üzere verilmesidir. Ancak geliri bu şekilde verilen arazinin sahibi değildir. Araziyi satamaz, bağışlayamaz, vakfedemezdi. Bu tür tevcihat özellikle Doğu sınır boylarındaki yerli Beylerden sadakat ve bağlılıkları görülenlere, hanedanlarının uhdesinde bırakılmak ve bulundukları yerlerde verasetle devam etmek üzere uygulanmıştır. [81]

Bu tür tevcihatın timar'dan farkı, özellikle bir hizmet karşılığı olarak verilmemesi, geri alınmaması, sahibine yönetsel ve bazı şartlarla bir kısım yargılama yetkisi verilmiş olmasıdır.

c. Baştina'lar

Osmanlı Devleti, ev, bağ ve bahçe gibi taşınmaz malların miras yoluyla aileye geçmesine izin verdiği halde, toprak devletin malı sayıldığından, (özellikle gayrimüslim) reâyâ'ya yalnızca araziyi ekip biçme ve ürününden yararlanma hakkı tanınmıştı. Bununla beraber Bosna'nın gayrimüslim ahalisine ayrıcalık tanınmış ve işledikleri arazilerin miras yoluyla evlatlarına geçmesine izin verilmişti. Bosna'da miras yoluyla çocuklara intikal eden büyük çiftliklere "baştina" denilmektedir. Arazi miras yoluyla aileye geçerse, devlet malı olmaktan çıkar ve "baştina" olurdu.

d. Malikâne'ler

"Mâlikâne usûlü" On yedinci yüzyıl sonlarında Hazineye âcil yeni kaynaklar bulmak için çıkarıldı.[82] Malikâne toprak, ömür boyu (kayd-ı hayat şartıyla) mâlikâneci'nin tasarrufuna bırakılmaktaydı. Böylece timar sisteminin aksine, toprağın rakabesi (mülkiyeti) kişilere ömür boyu olmak üzere veriliyordu.

---

81. Tanzimat döneminde geri alınarak kendilerine maaş bağlanmıştır.
82. İlk kez 1695'te tuzla, maden, gümrük gibi gelir kaynakları ile mirî araziler, mukataa ve malikâne olarak kiralanmaya başladı.

Malikâne hakkı Hazine tarafından müzayede (artırma) ile satışa çıkarılıyordu. Bu müzayededе mirî bir gelirin tasarruf hakkını malikâne olarak alan kişi hayatı boyunca malikâne hakkına sahip olurdu. Ancak bu hakkı üçüncü şahıslara satamaz ve ölünce sözleşme sona ereceğinden mirasla devrolunmaz, malikâne yeniden müzayedeye çıkarılırdı

Malikâne'de toprak mülkiyetinin muvakkat anlamda da olsa satışı, vakıf mallarının kiralanmasında uygulanan "icâreteyn" usulüne benzemektedir. Önce "muaccele" adıyla, mukataa'nın sağlayabileceği yıllık kârın 2 ilâ 10 katı arasında kalan miktarda bir satış bedeli Hazine'ye peşin olarak ödenir, daha sonra "mal" adı altında her yıl ödemeler yapılırdı. Böylece tımar ve iltizam usulü birlikte uygulanıyordu. Mâlikâne sahibi mirî ile dirlik sahipleri hem aynı haklara sahip ve hem de devlete karşı aynı yükümlülükleri üslenmiştir.

Diğer taraftan mâlikâne toprakları üzerinde çifçilik yapan köylüler yetiştirdikleri ürün üzerinden hem malikâne sahibine "malikâne hissesi" ve hem de devlete "divânî hissesi" adı altında iki ayrı vergi vermek zorundadırlar. Üstelik devlet hissesi (divânî)'nin fazlalığı malikãne sahibinin hissesine göre 3/4 oranına kadar varıyordu. [83] Kısacası mirî topraklarda yaşayan köylülere oranla daha fazla vergi vermek durumundaydılar.

Önceleri malikâne'ler reâyâ''a ayırımı yapılmadan herkese verilmekte iken sonraları [84] yalnızca Seyfiye mensuplarına ayrıldı. Reâyânın malikâne sahibi olması yasaklandı. Böylece toprağın verimiyle ilgilenmeyen mültezim yerine malikânecinin çıkarları gereği mukataanın verimiyle ilgileneceği düşünülmüş ve hem de tımar düzeniyle iltizam usulü birleştirilmiş oluyordu. Mukataayı satın alan kişiye bir berat verilirdi. Bu berat gereği mukataanın gelirlerinde büyük artışlar olsa bile kadılar dışında kimse malikâneye müdahale edemiyordu. Hatta malikâne sahibinin mukataayı satmak hakkı da vardı. Malikâne ancak sahibinin ölümünden sonra yeniden açık artırmaya çıkarılabiliyordu. Ölen'in yetişkin oğlu babasından boşalan malikãneyi müzâyede sonucunda belirlenen en yüksek muacceleyi vermek şartıyla öncelikli olarak satın alabilirdi.

Malikâne sisteminin mirî toprak düzeninden özel mülkiyete dönüşüm sürecini hızlandırdığı görülüyor.

---

83. Kanunî döneminde (1522-1566) Rumeli'deki mâlikânelerin yıllık gelirinden 15 000 000'u divânî hissesi, 4.000 000'u malikâne hissesi alınmaktadır.
84. 1714 yılında çıkarılan bir fermanla.

■ *Malikâne-Divânî*

Bu yöntem mirî sistemin tam tersidir. Toprağın rakabesi (çıplak mülkiyeti) şahıslara, tasarruf hakkı ise devlete aittir. Dolayısıyla toprağın mülkiyet hakkı (malikâne) bir başkasına satılabilir veya çocuklara miras olarak kalır.

Dirlik sahibinin Devlet adına toprağa tasarruf etme hakkına "divânî" denmektedir. Kendisi diğer mirî dirlik sahiplerinin tüm haklarına sahip ve onlarla devlete karşı aynı görevleri yapmakla yükümlüydü. Dolayısıyla iki sahipli gibi olan bu tür topraklar üzerinde tarım yapan köylüler, miri topraklarda yaşayan köylülere oranla daha fazla vergi vermek zorundaydılar. Yetiştirdikleri ürün üzerinden malikâne sahibine "malikâne hissesi", dirlik sahibine de "divânî hissesi" adıyla vergi öderlerdi. Divânî hissesi, malikâne hissesine göre daha yüksekti.[85]

Devlet, Anadolu'nun doğu, güney ve iç bölgelerinde raslanan bu tür toprakların gelirlerini tımar olarak tevcih ederdi. Arazî'den işletilmesinden yükümlü olan reâyâ "malikâne hakkı" olarak öşür'ün yarısını toprağın rakabesine sahip olana, diğer yarısını da "divânî" hisse olarak dirlik sahibi kişiye öderdi.

Beratla atanan dirlik sahibi, toprak sahibinin malikâne hakkı dışında, tımar tevcihlerinde verilen bütün haklara sahiptir. Toprağın üzerinde devlet ve mülk sahibinin tam mülkiyeti olduğu söylenemez. Ama her ikisinin de belirli hakları vardır.

Aslında Anadolu'da ikili mülkiyetin tanınmasına Osmanlı öncesi Beylikler döneminde özel mülk olarak dağıtılmış topraklar yol açmıştır. Reâyâ genelde ürününün beş'te bir ilâ on'da bir'ini toprak kirası olarak "malikâne" sahibine, vergilerini ise "divanî" adıyla devleti temsil eden sipahiye vermektedir.

Diğer taraftan tımara ayrıldıktan sonra devlete kalmış topraklarda devletin işlettiği mirî hasların geliri ise doğrudan Hazine'ye gidiyordu.

e. Mukata'alar

Osmanlı Mâliyesi'nde mukataa[86] "hâsılatı Dış Hazine'ye ait, tımar düzeni dışında kalan" bir vergi kaynağı'dır. Dolayısıyla hasılatı Hazine'ye girmeyen dirlik düzeni gibi vergi kaynaklarına "mukataa" denilemez.

---

85. Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) Eyâlet-i Rum'un yıllık geliri 15 milyon akçe dîvanî hissesi, 4 milyon akçe malikâne hissesidir.
86. "Mukata'at-ı mirîyye" olarak da söylenir.

Mukataa tek bir vergi türü için olabildiği gibi, örneğin kantariye, keyyaliye[87], müskirat[88] resimleri, pirinç, tuz, balık, bac[89], gümrükler , madenler, darphaneler, dalyanlar gibi ürün, kurum ve işletmelerin vergileri gibi çeşitli türleri kapsayabilir. Diğer taraftan belli bir bölge veya bölgeleri de kapsamına almış olabilir. Ancak mukataa'nın Dış Hazine'ye gelir olarak girmesi "iltizam" veya "emanet" yoluyla olur.

Şehirlerdeki niyâbet vergileri Hazine'ye, kırsal kesimde toplananlar ise sancak beyi, subaşı, yaya sancakbeyi, müsellem sancak beyi, vakıflar olarak kime "hasıl" yazılmışsa ona gönderilirdi

Mukataaların iltizama verilmesi işleri İstanbul'da Mukataa Kalemi'nde görülmektedir. "Müzayede"lere paşalar ve vezir olan taşra yöneticilerinin kapı kethüdaları, taşra ayanı ve eşrafı katılıyorlardı.

Gelir ve idâresi doğrudan doğruya Hazine'ye bağlı "mîrî mukataa" lar yanında bir kısım "vakıf mukataası" da vardır. "Vakıf mukataaları"nın hâsılatı bağlı oldukları vakıflara aittir.

Mukataalar genel olarak en çok üç yıllığına iltizama verilir. Ancak bir mukata'a herhangi bir kişiye belli bir bedelle ömür boyu olmak şartıyla ile satılmışsa, bu mukataaya "malikâne mukataa" denir.

f. Salyâneler

Salyâne, mikdarı yıllık olarak kanunnâmelerle belirlenmiş vergidir. Müstesna eyâletler de denilen "Salyaneli eyâletler" yarı özerk olduklarından toprakları tımar olarak dağıtılmamış ve Osmanlı idâresine girmeden önce geçerli olan vergiler, bazı ufak değişikliklerle aynen devam ettirilmişlerdi. Dolayısıyla "Salyâneli" denilen eyâletlere Merkez'den gönderilen beylerbeyleri yıllık eyâlet vergileri toplamak açısından bir anlamda emanet yöntemini uygulayan mültezim gibi çalışırlardı. Toplanan yıllık vergi içinden eyâlet için gerekli ödenekler ayrıldıktan ve dirliği ya da mansıb aylığı olmayan kamu görevlilerine Hazine adına "salyâne"leri ödendikten sonra, gerisi Hazine-i Âmire'ye gönderilirdi.

Yollanan miktara "İrsâliye" ya da "Hazine" denirdi. Böylece masraflar ve ulûfeler, Hazine'ye giriş-çıkış yapılmadan, istihkak sahiplerine yerinde ödenmiş olurdu.

---

87. "Kile" ile ölçmek
88. Alkollü içki
89. Geçiş vergisi

Salyâneli eyâletlerin hesapları ve iltizam işleri Divân-ı Hümâyun Tahvil Kalemi'ne bağlı Salyâne Mukataası Kalemi'nde yürütülürdü.

Bununla beraber daha sonraları salyâneler gerçek iltizama verilmiştir.

g. Müsâdere'ler

İslam hukukunda, bir devlet görevlisinin hizmet sırasında edindiği mal varlığının bir bölümü ya da tümü kamuya ait sayılarak devletçe el konulmasına cevaz verilmesine dayanılarak, birçok İslam devletinde olduğu gibi, Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren Osmanlı Devleti'nde de uygulanmıştır. Böylece önemli mevkilere yükselenler görevden alındıklarında ellerinde ya da öldükten sonra varislerine bir şey kalmayacağı için dürüst davranacaklardı.

On altıncı yüzyılda ölen ya da idam edilen vezir ve beylerbeylerinin bütün mal varlığı müsâdere edilmiyordu. Emlak ve akarının büyük bölümü varislerine bırakılıyor, nakit, değerli eşyalar, silahlar, hayvanlar müsâdere ediliyordu. Diğer taraftan mal değil borç bırakarak ölen devlet adamlarının varislerine de devlet aylık bağlıyordu.

Bununla beraber müsâdere yönteminin Osmanlı Devleti'nde, Osmanlı hanedanı dışında birtakım güçlü ailelerin ortaya çıkmasını, yönetici kesimin bir sosyal sınıf olarak sürekliliğini ya da başka bir deyişle "aristokrası"yi ve genel olarak da belirli odaklarda aşırı servet birikimini önlediği söylenebilir.

Diğer taraftan taşrada özel mülk ya da vakfa dönüştürülmüş topraklar da müsâdere edilerek devlet mülkiyetine geçirildi. Tımarlı sipahilere ve kapıkulu ümerâsına gerektiğinde geri alınabilir tımarlar verilerek Padişaha bağlılıkları bir ölçüde güvence altına alınmış oluyordu. Tımar arazisi rakabesinin (çıplak mülkiyetinin) devlette kalmasıyla da, merkezde olduğu gibi taşrada da toprağa bağlı derebeylik aristokrasinin oluşması engellenmekteydi.

8. TAHSİL YÖNTEMLERİ

Hazine-i Âmire'nin (Dış Hazine'nin) cizye, avârız, bedeliye'ler gibi "mukataa" olarak tanımlanmayan başka gelir kaynakları da vardır. Tımar tevcihi, bazı askerlere ve memurlara hizmet ve görev karşılığı belirli bölgelerin vergilerini tahsis etmek anlamında oluyordu. Ve tüm bu vergiler de emânet ve iltizam yöntemiyle tahsil olunabilirler.

Bu yöntemde kanunlarla ölçüleri önceden belirlenmiş vergiler, ihtisap ya da iltizam usûlü ile tahsil edilmek üzere "muhtesip, mültezim" adı verilen taliplilerine arttırma yoluyla "havale" edilmektedir. Ancak "muhtesib" ve "mültezim" aynı zamanda topladığı vergiye konu olan belde faaliyetlerini de izleyen ve bölge halkı üzerinde bir tür denetimi olan kişilerdir. Dolayısıyla "havale" usûlü günümüz devletlerinin yönetim ve yürütme fonksiyonlarında uyguladıkları "yerinde yönetim" ilkelerini hatırlatmaktadır.

a. İltizam Yöntemi

İltizam sistemi, ziraî üretimin gerçek değerinden bağımsız olarak, belirli dönemler için önceden belirlenen tahminî vergilerin peşin para karşılığında "mültezim" denilen bir girişimciye satılması demektir. Başka bir deyişle mültezim belirli bir bedel karşılığında vergi toplama işini üslenmiş müteahhit'tir. Dolayısıyla mültezim bu işe kâr amacıyla girmiştir. İlke olarak toplanan gelirin Hazine'ye ödenen kısmından fazlası mültezimin kârı demektir. Ancak mültezimin elde ettiği gelirin iltizam bedelinin altında kalması da mümkündür. Bundan dolayı tek bir mukataa değil birkaçı bir arada eklenerek iltizama verilirdi. Dolayısıyla birinin kârının, diğerinin zararını telafi etmesi sağlanırdı. Böylece devleti toplamakta zorluk çekeceği ya da Hazine'nin yapacağı masrafı karşılayamayacak olanlar da mültezimler vasıtasıyla takip ettirilerek vergi adaleti sağlanmış olmaktadır.

Vergilerinin tahsil işi bir mültezime verilmiş mukataalar için "iltizamen idare ettiriliyor" denilirdi. Diğer taraftan bir mukataa'dan iltizam karşılığında Hazine'ye giren para "bütçe"lerde vergi olarak değil, "iltizam bedeli" olarak görünür.

Mâliye tarafından en az yıllık gelirine göre açık artırmaya çıkarılan mukataaların vergilerini toplama hakkı, en yüksek teklifi yapan mültezime 1-3 yıllığına devredilirdi. Diğer taraftan On altıncı yüzyılın ikinci yarısında devletin nakit ihtiyacının artmasıyla, tımar düzeninin bir parçası olan vergi kaynakları da mukataaya çevrilerek iltizama verilmeye başlandı.[90]

İltizamlar açık arttırma yoluyla yapılırdı. İhaleyi alan kişi ihale bedelinin bir miktarını "muaccele" adıyla peşin, kalanı taksitle ödemektedir. Ancak taksitlerin ödenme tarihleri geldiğinde mültezim, borcunu devlete ödeyememesi yahut da ölmesi durumlarına karşı bir kefil gösterirdi. Bununla be-

90. Ancak iltizam karşılığında ödenen paranın ziraî üretimin gerçek değerine bağlı olmaması, mültezimlerin ihale bedellerinden daha fazla kazanmalarına ve bir yandan reâyâ ezilirken, diğer taraftan da "âyan"ların güçlenmesine sebep oldu.

raber kefilinden de herhangi bir sebeple tahsil edilememesi halinde Hazine'nin zararlar hanesine kaydedilirdi.

Mültezim İstanbul'da bir kefil göstermek ve ihale bedeli olan tahmin edilmiş vergi gelirinin "muaccele" denilen ilk taksidini Mukataa Kalemi'ne yatırmak zorundadır. Bundan sonra vergi yükümlülerinden vergileri toplaması hakkında kendisine Divan-ı Hümayun tarafından bir "mukataa beratı" verilirdi. Geri kalan taksitleri toplanan vergiler içinden öder ve farkı ise kazanç olurdu.

Büyük mukataalar küçük birimlere ayırabilir ve kendi seçtiği ve kadı tarafından tasdik olunan ikinci ellere iltizama verilebilirdi.

■ *Hazine Sarrafları*

Hazine sarrafları Devlet'le iş yapan ticaret erbabı bir sınıftır. Çağdaş terimlerle "banker"lik benzeri olarak görülebilir. Dolayısıyla ekonominin sıkışık dönemlerinde devlete para temin ederlerdi. Bu bağlamda vergi toplama ihâlesini üslenmiş olan mültezimler, bir hazine sarrafını Mâliye'ye karşı teminat olarak kefil göstermeleri istenirdi. Böylece ödemelerde herhangi bir olumsuzluk durumunda Devlet'e karşı mültezimler değil kefilleri olan gayrimüslim sarraflar[91] yükümlü olurdu.

Hazine sarrafı olmak isteyenlerin durumu incelenir, uygun görülenler hakkında irâde çıkarılarak 2.500-10.000 kuruş "sarraflık beratı" harcı alınarak[92] Divân-ı Hümâyun kalemi'nden üzerinde Sadrazamın "kuyruklu imza"sı bulunan berat verilirdi. Bundan dolayı kendilerine "kuyruklu sarraf" da denilirdi. Berat, İç ve Dış Hazine defterlerine kaydedilir, içerdiği haklar verasetle sarrafın çocuklarına da geçerdi.

b. Emânet Yöntemi

Bazan mirî mukataa hasılatlarının tam olarak bilinmemesi ya da müzayede'de istenilen değeri bulamaması yahut elde edilen gelirinin azalması halinde, mukata'a emanet yoluyla yönetilirdi.

Bir mukataa'da vergi miktar veya oranları önemini yitirdiği ve vergi maktu olarak tahsil olunmaya başlandığı anda artık mukataa "maktu'a" ya dönüşmüş demekti. [93] O zaman devlet mukataayı kendi memuru olan

91. Para ticareti yapan sarraflık (bankerlik)'la gayrimüslimler uğraşmaktadır.
92. Ana B. c. 16, s. 321
93. Cezar, a.e.a.y.

"emin"ler vasıtasıyla tahsil ettirir ve mukataa "emâneten idare ediliyor" denilirdi. Bu durumda "emin" vergiyi (veya vergileri) doğrudan tahsil eder ve böylece mültezime giden kâr Hazine'ye kalmış olur. Ancak, bazı hallerde ve özellikle büyük mukataalarda eminler de vergiyi doğrudan kendileri tahsil etmez ya yardımcı başka memurlar kullanırlar, ya da mukataayı veya bir bölümünü ikinci elden iltizam'a verirlerdi.

Emâneten idare halinde mukataa geliri bütçe'ye her ne kadar "mukataa hâsılatı" adı altında geçerse de, bu hasılat tam olarak gerçek vergi hasılatını belirtmez. Çünkü emânet usulünün vergi toplama masrafları vardır. [94]

c. İhtisab Yöntemi

"İhtisab resmi" denilen vergi "ihtisab ağası" (daha sonraları "ihtisab emini") denilen görevli muhtesibe "havale" edilirdi.

Muhtesib atama ile gelen memur değildir. "İhtisab umûru" iltizam usulüyle ve bir sene müddetle tâlibine ihâle olunur ve tâlip olandan (bedel-i mukata'a) namıyla bir para tahsil edilip eline bir berat verilirdi. [95] Dolayısıyla muhtesiblik görevi bedeli doğrudan devlet hazinesine giden bir yıllık imtiyazdır.

Diğer taraftan havale yöntemiyle bir yıl süreyle görevlendirilen bu kişilerin halk arasından gelmeleri, üstelik kendilerine vekil bile seçebilmeleri Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesini, şehir hayatı açısından bir çeşit "yerel yönetim" türüne yöneltmekteydi.

Aslında malî bir terim olan havale usûlü, Osmanlı Devleti'nin merkezî-mutlak yetki modeline dayanan yönetimini büyük ölçüde desantralize etmiş ve bu yolla yerel yönetimin büyük etkinlik kazanmasına sebep olmuştur. [96]

d. Mâliye Alacakları

Maliye alacaklarını bakikulu denilen maliye görevlisi takip eder ve "Baki defteri" ya da "Bakaya defteri"de denen deftere yazardı. Halk arasında "bakikulu" olarak bilinen bu maliye görevlileri "başbaki kulu"nun denilen bir yöneticinin emrinde çalışmaktadırlar.[97] Taşra'da görevli baki kulları, ba-

94. Cezar, a.g.e. s. 20-21
95. Osman Ergin, Maarif Tarihi, 1943. c.2, s. 41.
96. Ergenç, a.g.a s.1268
97. Yavuz Sultan Selim döneminde (1512-1520) kuruldu.

ki çavuşlarının emri altında çalışmaktadırlar. Bu örgütün görevi devlete borcu olanları izlemek, gerekirse kadı önüne çıkarmak, hapse attırmaktır. İstanbul'da 60 kadar bakikulu bulunmaktaydı.

C.

SANAYİ

Klasik anlamıyla sanayi kavramı tarihsel anlayış ve gelişim içinde tarımdan ayrılma sürecinin sonucu olarak görülmüş ve bu bağlamda "mal ve hizmet üreten, ya da sağlayan örgütlenmeler" olarak tanımlanmıştır. Bununla beraber Sanayi Devrimi'ni temel kavramlarda meydana gelen değişmeler ve gelişmelerin sağladığı unutulmamalıdır.[1] Örneğin sanayi işletmeleri için gerekli olan üç temel faktör "emek, sermaye ve üretim araçları"nın bir araya gelmesi olarak belirlendi. Dolayısıyla bu soyut sınıflamayı sağlayan çeşitli sanayi işletmelerinin üretim sürecleri arasında Ekonomi bilimi artık kuramsal fark görmemeye başladı.

Böylece Sanayi Devrimi kriterleriyle organize edilen tarım, ormancılık, hayvancılık ve balıkçılık gibi üretim süreçleri ve ikincil (ağır) sanayi'ye de kendi içinde üretemediği hammaddeleri sağlayan madencilik, taşocağı işletmeciliği gibi konuları da hep birlikte "Birincil Sanayi" başlığı altında incelenebilir.

Bu bağlamda ele alınırsa Osmanlı ülkesinde de devlet'in "emek, sermaye ve toprak"unsurlarını bilinçli ve sistemli biçimde bir araya getirerek ta-

1. Esas itibariyle el zanaatlarından makineli üretime geçiş süreci olarak bilinen On sekiz ve On dokuzuncu yüzyıllardaki Sanayi Devrimi dışarıdan bakışta birim zamanda elde edilen ürünün, Devrim öncesi dönemlere göre 10, 100 hatta 500 misli artması gibi eskisiyle kıyaslanamayacak kadar büyük oranlarda farklılaşmasıyla belirgindir. Ancak emek-ürün arasındaki ilişkinin birdenbire böylesine değişmesi, ticaret, sermaye, işgücü gibi ekonominin tüm temel ögelerinde de değişiklikler yaptı.

rım ekonomisini "sanayi üretimi" biçiminde örgütlemiş olduğu düşünülebilir. Başka bir deyişle en küçük birimi "çiftlik" olan Osmanlı tarım işletmeleri de Sanayi Devrimi'nin yeniden biçimlendirdiği kavramlarla değerlendirilirse ülkede tarım üretiminin sanayi biçiminde örgütlendiği söylenebilir.

Dolayısıyla tımara bağlı Osmanlı tarım üretimini devletin organize edip desteklediği bir sanayi sektörü olarak görebiliriz. Diğer taraftan Osmanlı tarım sektörü, Birincil Sanayi üretimi içinde kuşkusuz en önde geleni ve en iyi işleyenidir. Devlet'in uyguladığı "dirlik düzeni" toprak, sermaye, iş gücü, devlet desteği gibi ana faktörlerin bir araya getirilmesini, zamana bağlı olmadan sürekliliğini sağlar. yasal süreç olarak düzenleyen Üstelik bir başka yanıyla da askerlik hizmetlerinin örgütlenmesi ve maliye hizmetlerinin sağlanması açısından Üçüncül Sanayi üretimi denilen kategoride mükemmel bir örnek oluşturmaktadır.

Bununla beraber tarım dışındaki birincil kategorideki sanayi ise ancak "yakın pazar için tüketim malları" üretecek biçimde düşük düzeyde düzenlenebilmiş, temel sanayi denilebilecek biçimde geniş bir örgütlenme oluşturulamamıştır.

"Asıl Sanayi Sektörü" ya da genel olarak "Ağır (Büyük) Sanayi" ve "Hafif (Küçük) Sanayi" olarak sınıflandırılan İkincil Sanayi, Birincil Sanayi'nin sağladığı hammaddelerle tüketim ve üretim malları imal edilmesi sürecidir. Bu bağlamda başta Payitaht İstanbul olmak üzere büyük şehirlerde devlete ait tersâne, dökümhane, tophane, baruthane gibi ağır sanayi tesisleri yer almaktadır.

Bunlar dışında tabakhane, yağhane, sabunhane, kerpiçhane, mumhane, salhane, un değirmenleri, kireç, tuğla, kiremit gibi inşaat malzemeleri, şişe, kavanoz, bardak, lamba gibi cam eşya, eyer, semer gibi deri eşya, kereste, tahta kutu, fıçı, makara gibi ahşap eşya, kağıt ve mukavva imalâthaneleri gibi bağımsız "Küçük (Hafif) Sanayi" imalathaneleri ve evlerde bulunan "el destgâhları" vardır.[2] Örneğin İstanbul'un muhtelif semtlerinde "mumhâne" adıyla anılan fabrikalar bulunmaktaydı. Diğer taraftan mumcu ve balmumcu esnafı da şamdanlarda yakılmak üzere "şem'i asel, çiğ yağ ve şem'i rugan" üretiyorlardı.

Madenler şehirlerde çalışan "temürcü, kilitçi, çilingir ve mismarcı (çivici), bakırcı" adıyla anılan dükkan (atölye) sahibi zanaatkarlar tarafından işlenmekte ve "mıh, toka, nalin demiri, çadır demiri, kapı geçirmesi, zincir,

2. Örneğin sabun üretim merkezleri İzmir, Girid ve Haleb'di. Demirel, s. 89

cam çerçevesi, dolap ve yük geçirmesi, keçe mıhı, mandal, nal, kazma, kürek, tırpan, balta gibi muhtelif mallar, iri ve ufak kaşık çatal , bıçak, şamdan, tencere, sini, bakraç, güğüm, ibrik, kazan, su tası, abdest leğeni gibi çeşitli ev eşyaları üretilmekteydi. Ancak bir çok malın üretimi yapılmasına, hatta esnaf guruplarının % 80'e yakınının bu tür imalatla meşgul olmasına rağmen, üretim ihtiyaca kafi gelmemektedir.[3]

Diğer taraftan eldeki veriler On sekizinci yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı devletinin her tür sanayi üretimi ve ticarete uyguladığı denetim sistemlerinin, yerli üretimin kendi iç pazar ihtiyacını büyük ölçüde karşıladığını ve hatta birçok önemli ham, yarı mamul ve mamul maddelerde yabancı ülkelere ihracat yapabilecek düzeyde tuttuğu gözleniyor.[4]

Oysa On dokuzuncu yüzyıl başlarken Osmanlı Devleti dış pazarlarını kaybetmeye başlamış ve mamul madde ithal etmektedir. Giyim-kuşam, mefruşat, yaygı ve daha çok yünlü ve pamuklu, ipekli, keten-pamuk veya pamuk-ipek karışımı kumaş dokuma mamulleri, kavafiye, silah, saat, yiyecek , mutfak malzemeleri gibi hafif sanayi ürünlerinin yaklaşık % 70'i Osmanlı ülkesi dahilinde Anadolu, Arap Yarımadası, Kuzey Afrika ve Rumeli'den [5] ve % 30'u ise Avrupa, Asya ve Amerika'dan [6] gelmektedir.[7] Burada dikkat çeken husus, özellikle zenginler arasında alıcı bulan, "lüks ve kaliteli" malların dışarıdan getirilmesidir.[8]

---

3. Evliya Çelebi, On yedinci yüzyılda İstanbul'da 65 satıcı esnafına ait 14.445 dükkân bulunduğunu ve bu dükkânlarda 48.000 kişinin, 23.214 imalâthane'de ise 79.264 usta ve «fityan» denilen özellikle Ahi örgütüne bağlı genç işçilerin çalıştığını bildiriyor. Ayrıca esnaf arasında disiplini sağlamakla görevli ve işçileri yöneten «server» denilen reis'ler de vardı.
4. "Nitekim Masson'a göre Osmanlı İmparatorluğu dış ticaretinde ilk sırayı alan Fransa'ya 1788 yılında 2.300.000 Livre kıymetinde pamuklu bez ihraç etmiştir. Buna karşılık Fransa'dan pamuklu ithalatı yok denecek kadar azdı. Aynı yılda Osmanlı İmparatorluğu pamuklu dokumanın yanında çeşitli Avrupa ülkelerine 250.000 kg pamuk ipliği ihraç etmiştir. Buna rağmen Osmanlı İmparatorluğu artık eski gücünde değildir; dış pazarlarının bir kısmını kaybetmeye başladığı gibi dışarıdan mamul mal da satın almaktadır. Zira devlet dışarıdaki gelişmeleri takip ederek, geleneksel sanayiin yerini alacak modern bir sanayi kurma konusunda gerekli çabayı gösterememektedir". Önsoy, ..Osmanlı Sanayii... s.10
5. Anadolu % 43, Arap Yanmadası % 19, Rumeli % 8 ve Kuzey Afrika % 2. Demirel, a.g.e. s. 87
6. % 14.5 Avrupa, % 12.5 Asya ve % l Amerika. a.e.a.y.
7. Tanzimat'ın hemen öncesinde Sivas'ta Tereke ve narh defterlerinde kayıtlı, menşe'leri de belirtilmiş 233 kalem mal üzerinden değerlendirilmiştir. Demirel, a.e.a.y.
8. Demirel a.e.a.y.

1. BİRİNCİL SANAYİ

"Birincil Sanayi Sektörü" Osmanlı ekonomik hayatında tarım, hayvancılık gibi üretim sürecinde artırılabilen hammaddeler ile ikincil sanayilere kendi içinde çoğaltılamayan tükenebilir hammadde sağlayan maden ve taşocağı işletmeciliği konularını kapsar.

Birincil sanayinin ekonominin bütünündeki payı ancak ikincil ve üçüncül sanayiler geliştikçe azalma eğilimi gösterebilir. Ismarlama ya da atölye düzeyinde zanaat türü üretim biçiminde standart olmayan süreçleri ve malları kapsayan ikincil Osmanlı sanayisi ise azgelişmiş olduğundan birincil (ilk) sanayi doğal olarak ağır basmaktadır.

Diğer taraftan örneğin tarımda, nadas yerine, bilimsel araştırmalara dayanarak kökleri toprağın değişik düzeylerine kadar inen dönüşümlü bitkisel üretim, gübreleme, zararlılarla mücadele, sulama yöntemlerini ıslah gibi işlemlerle verimlilik ve ürün artırılabilecek ve keza hayvancılık''a da yine bilimsel yöntemlerle verimlilik artışı sağlanabilecek iken üretimin geleneksel yöntemlerle yürütüldüğü görülüyor.

Osmanlı ormanları gerek gemi ve ahşap konut yapımında, gerekse maden ergitmesinde ve konutlarda yakacak olarak yararlanılmış, oysa bilimsel yöntemlerle düzenli ve seçici ağaç kesimi, zararlılarla mücadele, ıslah edilmiş türlerle ağaçlandırma mümkün iken, yeniden üretilmeleri ile ilgilenilmeden kendi doğal hallerine bırakıldıkları için birçok yerlerde harap olmuşlar, fundalıklara dönüşmüşler ya da ancak ulaşılamaz irtifalarda tutunabilmişlerdir.

a. Tarım Sektörü

Osmanlı birincil sanayisinin ve ekonomisinin en önemli kolunu şüphesiz tarım sektörü oluşturmaktadır. Tarımsal üretimin "emek, sermaye, toprak" biçimindeki üç temel unsurunu yasalarla ve periyodik arazî tahrirleriyle ülke çapında (dirlik sistemi) örgütleyerek bir çift öküz'ün üretim gücünü esas alan standart işletmeler kurması, gerektiğinde birkaç yıllık vergi afları çıkarması ya da tohumluk buğday dağıtması , Devlet'in tarımsal üretimin bir sanayi sektörü gibi yönetilmesinin bilincinde olduğunu gösteriyor.

Aslında devletin mirî toprak rejimi doğal olarak toprakların şahsî mülk olarak miras sebebiyle parçalanmalarını da önlüyordu. Böylece tarım yapılacak topraklar en az ölçüleri belirlenmiş standart tarım üniteleri biçi-

minde üretim için gerekli şartlara sahip olan köylünün kullanımına veriliyordu. Diğer taraftan toprak rakabesinin devlette olması, tarım ekonomisinin devlet tarafından denetlenip düzenlenmesinin de hukuksal gerekçesi olmaktaydı.

Devletin rakabesini (çıplak mülkiyet hakkını) elinde tuttuğu mîrî arazî cüz'i bağlar ve bahçeler dışında yalnızca hububat ziraati yapılan, tarla olarak kullanılan arazidir. Çünkü darlık buhranları, kıtlık ve açlık, ordunun ve şehirlerin iaşesi, başlıca buğday-arpa ekimine, tarla ziraatine dayanır. Osmanlı kanunnamelerine göre tarla, bağ ve bahçe haline getirilemez.

Osmanlı tarım ekonomisinin beslenme ve vergi gelirleri açısından her zaman gündemde kalan "hububat meselesi"n de çözüm yolu "mirî toprakların devlet denetimi altında işletilmesi" esasına dayandığından, tımar sisteminde Devlete karşı sorumlu olan tımarlı sipahiler, askerî örgütlenme için olduğu kadar işlenen toprakların genişlemesine, reaya'nın ara verilmeksizin tahıl üretmesine ve istihsalin arttırılmasına çalışıyorlardı.

Diğer taraftan Devlet aslında hem sistemi korumak ve hem de dirlik sahiplerinin çifçi ve köylüye karşı yerel güç kazanmalarını önlemek zorundaydı. Bu maksatla keyfi davranışları önleyerek reâyânın yükümlülükleri ve sipahilerin yetkilerini düzenleyen, tarlaların devamlı işletimini teminatı altına alan kanunnameler çıkarılmıştır.

(1) Üretim Araçları ve Emek

Tarım ekonomisinin esas üretim vasıtası, bir çift öküz ile çekilen kara sapandır. Osmanlı Devleti'inde vergileme öküz sayısına (çift) göre yapılmakta idi. Salgınlarda öküzü ölen köylü çaresiz kalıp, fakirliğe düşerse devlet vergi affına giderdi.

Öküz gücü Osmanlı tarım ekonomisinde "çift/hane" sisteminin temel elemanlarından biridir. Raiyyet çiftliği, bir çift öküzün işleyebileceği toprak ünitesidir. Dolayısıyla bir çift öküzü olan aile, bir işletme ünitesi sayılır.

Evlenmiş erkek köylünün simgelediği köylü aile ünitesi koca, kadın ve çoğu zaman evli oğullarla torunlardan oluşur.

Devlet karşısında vergi yükümlüsü ve söz sahibi olan evli erkekdir. Kocası ölen kadının erkek evladı yoksa, tarla arazisini elinden alınır ve başka bir köylüye aktarılır. Ancak dul kadın, oğulları çalışma çağına gelinceye kadar, ırgatla idare edebilirse, bîve adıyla işletmenin sahibi olabilirler.

Arazi tahrirlerinde, vergi kaynaklarını belirleyen vergi-nüfus sayımı defterlerinde, hane ve aile kocanın adiyle tespit edilir.

(2) Toprak

Osmanlı toprak düzeninin özü, toprağın devlet rakabesinde olmasıdır. Aslında rakabe "toprağın çıplak mülkiyeti" demektir. Ancak tasarruf hakkı çeşitli hukukî gerekçelerin doğurduğu durumlara göre başkalarında bulunabilirdi.

Bu bağlamda ele alınırsa dirlik sistemi devlet'in çiftçiye tarım üretimi yapmak üzere, üretiminden vergi almak şartıyla yaygın bir üretim sistemi kurmak için verdiği toprak ona sağladığı sermâye sayılabilir. Böylece "emek, üretim aracı ve sermaye " birim işletme olan çiflik biçiminde birleşirler.

Osmanlı toprak hukukunda mülkiyet durumuna göre ülke toprakları kategorilere ayrılmıştır.

1. Mirî topraklar, önceleri timar ve zeamet sahiplerinin, sonra da mültezimlerin izniyle köylüler tarafından kullanılırdı. Mirî arazinin satışı yapılamaz ve borç karşılığında haciz edilemez.

2. Kasaba ve köylerden yarım saat uzaklıkta zıraata elverişsiz ama ıslah edilirse kullanma imkanı herkese tanınmış topraklar,

3. İşlenirse kullanılabilir sahipsiz "arazî-i mevat" (boş arazî),

4. Düzenli ekilmeyen otlak, harman yeri denilen baltalıklar "Arazî-i metruke"

5. Kaçak ekilip biçilen kaydedilmemiş "mektûm yerler",

6. Yollar, akarsular ve göller, otlaklar, baltalıklar, harman ve pazar yerleri, panayırlar, meydanlar, namazgah, iskele ya da mera, yaylak ve kışlaklar gibi belirli topluluklara bırakılan topraklar da mirî arazî sayılırlar ve rakabeleri devlete aittir.

(a) Mîrî Topraklar

Devlet'in tasarruf hakkını elinde tuttuğu topraklara "arazî-i emîriye" de denirdi. Sahibi Mâliye Hazinesi (Dış Hazine)'dir. Tasarruf hakkı devlet tarafından bir bedel ya da hizmet karşılığı olarak belirli kişilere bırakılan yerlerdir. Esas olan bu kişilerin, toprağı işletmeleri, ekerek ürün elde edilmesidir. Üç yıl toprağı işletmeyenlerin elinden arazî geri alınır.

(b) Mülk Arâzî

Arazî-i memlûke de denir. Sahibine kullanma, yararlanma gibi tasarruf haklarıyla birlikte elde bulundurma ve elden çıkarma yetkileri gibi özel mülkiyet hakları da verilmiş olan topraklardır.

Şeriat hükümlerine göre araziler öşür arazisi ve haraç arazisi olmak üzere ikiye ayrılır. Halkı müslüman olan bir ülkenin toprakları ile fetihten sonra Müslümanlara ganimet olarak verilmiş, ya da iskân ettirilmek üzere yeni getirilen Müslüman ahaliye tevzi edilmiş araziye "öşür arazisi" denir.

Köy ve kasaba sınırları içindeki arsalar, bağ ve bahçelerle bir evin yanında yarım dönümü aşmayan yerler, fermanla mirî araziden ayrılarak kişi mülkiyetine geçirilmiş yerler, Müslüman ahaliye tevzi edilmiş "öşür arazisi" ve yeni fethedilen gayrimüslim ülkelerde bu bağlamda haraç vergisine bağlanarak gayrimüslim sahibinde bırakılmış topraklar da mülk arazilerdir.

(3) İşletim Sistemi

Sistemin esası, fethedilen toprakların yıllık vergi gelirlerine göre tımar, has, zeamet adıyla "dirlik" denilen birimlere ayrılması ve bazı vergilerin tasarruf hakkının, toprağın işletilmesinden sorumlu tutulan görevlilere berat verilerek dağıtılmasıdır.

Yeni kazanılan ülkeler eyalet ve sancak olarak devlet örgütlenmesine alındıktan sonra ikişer ya da üçer köy olarak tımarlara bölünür. Sonra bunlar "tımar, zeamet ve has" adlarıyla üç sınıfa ayrılıp tımar olanlar hak kazanan askerlere dağıtılır. Zeamet ve has sayılanlar da vezirler, beylerbeyleri, sancakbeyleri arasında bölüştürülürdü. Hazine hakkı olanlar ise Havass-ı Hümayun (Padişah has'ları) adıyla kalırdı.

Mirî arazîye tasarruf hakkı verilenler istedikleri türde hububat tarımı yapabilirler, ancak izinsiz ağaç dikemezler, yapı yapamazlar. Devlet, mirî arazî gelirlerinin reâyâ'dan toplanması hak ve yetkilerini, belirli hizmet ve yükümlülükler karşılığında, tımar, zeamet ve has'lar olarak (genellikle) seyfiye mensuplarına bırakır. Bu kişiler, ünvanları her ne kadar "sahib-i arz" (toprağın sahibi) olarak bilinse de, aslında mülkiyete değil, çiftçiye verilen tasarruf hakkı dışında yalnızca vergileri toplama ve kullanma hakkına sahiptirler.

(a) Sahib-i Arz'ın Görev ve Yükümlülükleri

Bütün bu "dirlik"lerin arazisi "mirî toprak" sayılmakta ve rakabesi (çıplak mülkiyet hakkı) devlete ait bulunmaktadır.

Bununla beraber dirliklerin en büyük bölümünü sefere bizzat katılmak ve gelirine göre belirlenen sayıda atlı ve tam teçhizatlı asker (cebelû) götürmekle yükümlü kılınan sipahilere dağıtılan[9] tımarlar oluşturmaktadır.

9. Timar bazan yönetim hizmetleri karşılığında verilebilmektedir.

Timar düzeninin yürürlükte olduğu yerlerde, genel olarak otuz yılda bir arazî tahrirleri yapılıp, dirlik topraklar yeniden deftere yazılırdı.

Timarlı sipahiler, sancakbeyleri, beylerbeyleri, vezirler kendilerine hizmet karşılığı dirlik olarak verilen timar, zeamet ve haslar üzerinde yaşayan ve toprağı işleyen reaya'nın yıllık bazı vergi ve resimlerini kendi hesaplarına topluyorlardı. Dolayısıyla tarım ürünlerinin arttırılması, arazinin işletilmesi aynı zamanda kendi çıkarları gereği olmaktaydı.

Timarlar sipahilere ve diğer görevlilere beratla verilirdi. Ancak padişah ölünce vermiş olduğu tüm beratların da geçerliliği sona erdiğinden tahta çıkan her yeni Padişah tarafından bu beratların yenilemesi gerekirdi.

Bununla beraber Beylerbeyleri "kılıç timar" denilen en küçük başlangıç tımarlarını Merkez'den berat alınmadan doğrudan doğruya verebilirdi.

"Tezkireli tımar" denilen bir çiftlik tımarlar ancak Merkez'in beratıyla verilebilirdi. Ama tezkireli ya da tezkiresiz bütün tımarlar rakabesi devlete ait olan mirî arazî sayıldıklarından herhangi bir biçimde parçalanması, devri ya da satışı yasaktır.

Ancak ölen bir timarlı sipahinin erkek çocuğu yoksa tımarı bazı şartlar aranarak kızına veya yakın akrabasından birine ya da başkasına devredilebilir. Ancak tımar mîrî arazî olduğundan başkasına satılamaz, devir ve haciz edilemez.

Denetim hizmetini ihmal eden ya da reâyâ'ya kötü muamele sipahilerin tımarları geri alınırdı. Ancak devlet tımarı hiçbir sebep gösterilmeksizin de geri alabilirdi. Ölüm ve emeklilik durumlarında da tımar boşalırdı.

Ayrıca "dirlik içinde dirlik dağıtımı" da yasaklanmıştır. Timar toprağı üç yıl aralıksız kullanmayıp "boz" bırakılırsa tasarruf hakkı geri alınır ve arazî başkasına verilirdi.

Tımar sisteminin "mevâtın" yâni sahipsiz toprakları devlet adına "yurd", ya da "vatan" hâline getirme gibi bir işlevi de vardır.

Devletin tımar üzerindeki denetimleri ve tımar sahiplerinin değiştirilmesi, sipahilerin taşrada bir toplumsal güç olarak ortaya çıkmasını önlemiştir.

(b) Çiftçi'nin Görev ve Yükümlülükleri

Mirî topraklarda esas amaç, tapulu rejimi genel olarak sağlamaktır. Zira bu takdirde tapulu toprak sahibi köylü âilesi zirâî bir işletme biçimine geçecektir. Böylece reâyâ'nın işlediği kendi arazisi olacağından terketmesi engellenecektir.

Nitekim reâyâ'nın, kendisine mirî arazî üzerinde belirli bazı malî tasarruf hakları tanınmış ve toprağın ekonomik yönetimi ile görevlendirilmiş "sahib-i arz" denilen sipahi ile yaptığı kiracılık anlaşmasına (tapu) denilmektedir. Kadı siciline de işlenen bu anlaşma aslında, (çıplak mülkiyet hakkına dokunmamak şartıyla) topraktan tarım yoluyla yararlanma hakkının çiftçiye verildiğini belgelemekte ve ayrıca kendisini de toprağa bağlamaktadır. Çiftçi eğer anlaşmayı sona erdirip ayrılmak isterse sipahi'ye "çift-bozan resmi" ödemek zorundaydı. Bu resmi ödemeden toprağını terk edenler on yıl içinde yakalanırlarsa topraklarına geri gönderilirlerdi.

Tapulu arazî, tasarruf edilen, ancak satılamıyan, hibe ve vakf edilemiyen, fakat işletme hakkı babadan oğula geçen raiyyet çiftlikleridir. Köylü araziyi kendi sağladığı öküz, sapan ve tohumu ile kendisi işlemek zorundadır. Üretim vasıtalarını kendi temin eder, toprağı bağımsız bir işletme ünitesi olarak kendisi işler. Devlete ve sipahiye, kanunla belirlenmiş angaryalar dışında karşılıksız hiçbir hizmet yapmağa mecbur değildir.

Bununla beraber köylü reâyânın haklarının korunması açısından has, zeamet, tımar sahipleri ve vakıf mütevellileri arasındaki uyuşmazlıklarda dirlik sahiplerinin yargı hakları yoktur. Bu gibi anlaşmazlıkları çözmek "toprak kadıları" denilen gezici kadılara bırakılmıştır. Zirâ toprağı iskân eden reâyâ, Batı'da olduğu gibi bir senyör'ün[10] değil devletin "teba"sı ve aynı zamanda vekaletle "kiracı"sıdır.

Başka bir deyişle toprağın çıplak mülkiyeti ile birlikte köylünün tarım konusundaki emeği de sistemin gereği olarak devletin koruması altındadır.

(4) Sistemin Denetimi

Osmanlı tımar sisteminde dirlik sahiplerine[11] "reâyâ üzerinde yargı hakkı" verilmemiştir. Eyaletlerde tımarlı sipahilerle reâyâ arasındaki anlaşmazlıklara bakan merkezî yönetimin atadığı "Toprak Kadıları" vardı. Yargı erkinin dengeleyici bir kaza organı olarak kadıların elinde olması da dirlik sahiplerinin mirî arazî üzerindeki devlet rakabesini zamanla aşındırmalarını engellemiştir. Mirî arazînin genişliği, devlet rakabesinin sıkılığı ve tımar sisteminin merkeziyetçi niteliği, sömürü ve sınıf çatışmalarını içermeyen Osmanlı toprak düzenini özgün bir sistem hâline sokmuştur.

---

10. Avrupa'da başlangıçta şartlı olarak verilmiş olan fief'ler zaman içinde baba'dan oğul'a geçerek kalıcı "mevrûs mülk" hâline dönüşerek aristokrasi oluşturmuştur.
11. Oysa Batı Avrupa feodalizminde fief ve manor sahiplerine tanınmış olan bir haktır.

Devlet'in cizye, avarız gibi vergileri kendi tahsildarları aracılığı ile toplaması, tımar toprağı ve tımarlar üzerindeki denetimi, tımarın feodal bir kurum olmadığını göstermektedir.

(5) Sistemin Çözülmesi

On altıncı yüzyılda Devlet en geniş sınırlarına ulaşmış ve tımar sistemi de ülkenin çok büyük bir bölümünde yürürlükteydi.

Ne var ki hizmet ve görev karşılığı dağıtılan tımar topraklarının On altıncı yüzyıl sonundan itibaren iltizam ve malikâne olarak bedel ödenerek dağıtılmasıyla Osmanlı topraklarının mirî mülkiyeti, On yedi ve On sekizinci yüzyıllarda özel mülklere dönüşme sürecine girdi. Zamanla iltizam usulünün yaygınlaşması da, Merkez'e bağlı sahib-i arz'ların reâyâ üzerinde üretim denetimlerini azalttı. Diğer taraftan tımarlı sipahiler de geri hizmete alınınca köylü koruyucusuz kalarak tarım sektörü zarar görmeye başladı. Dolayısıyla reâyâ da toprağı bırakıp askerî sınıfa geçmeğe çalıştı ve ziraî üretim azaldı.

(6) Sistem Dışı Üretim

Mirî arazî üzerinde olmakla beraber, sahib-i arz olarak timarlı sipahi, zâim, kale dizdârı ya da timar sahibi bir başka görevliye hesap vermek durumunda olmayan müstakil tarım işletmeleri ya da çiftlikler de bulunmaktadır.

(a) Boş Topraklar

Yeni tahrirler sırasında ilk kez işletilmeye açılan arazî, orman ve madenler "hariç-ez-defter" olarak Defterhane kayıtlarına geçirilir ve hizmetlilere bırakılırdı.

Diğer taraftan Müslüman nüfusun, gayrimüslim nüfus yoğunluğu fazla olan Balkanlar'a kayması ve "mevat" [12] denilen boş topraklarda üretim yapmalarını özendirmek için de buralara yerleşecek olanlara "temlikname" verilerek özel mülkiyet hakları tanındı. Böyle boş toprakları işleyenlerden toprak kirası alınmazdı.

Nitekim tahrir defterlerinde "hâlî" kaydı konulan terkedilmiş ve işlenmemiş çiftlik ve mezra'alar harap durumda kalmamaları için mukataalı çiftlikler, mezraalar biçiminde serbest kiralanırlar. Başka bir deyişle sistemin

12. Kelimenin kökü "mevt"dir. "Cansız şeyler" anlamına gelmektedir.

asıl gayesi mukataalı toprakları yerleşik tapulu arazi şekline getirerek reâyâ'nın köyünde oturması ve toprağını işlemesini sağlamaktır.

(b) Vakıf Arâzî 'ler

Bunlara "arâzî-i mevkûfe" de denir. Bu topraklar eğer mülk araziden vakfedilmiş iseler rekabeleri (kuru mülkiyet) ve tasarruf hakkı vakıf tüzel kişiliğine aittir.[13] Eğer Padişahın ya da onun izniyle valide sultan, hanım sultan, veya Padişah kadınlarından biri adına, mirî araziden ayrılarak vakfedilen bir arazî ise, toprağın rekabesi yine devlete aittir. Vakfedilen şey ancak devlet arazisinden öşür ve rüsum gibi yararlanma haklarıdır.[14] Bu tür toprakları kiralayanların yararlanma hakkı mirasçılarına geçebiliyordu.

Diğer taraftan merkezî otoritenin mülk toprakları istimlak ederek eline geçirebilmesi ihtimaline karşı, toprak sahipleri kendi mülkiyet haklarının devlete geçmesini önlemek amacıyla "zürrî vakıflar" (aile vakıfları) kurdular.

(c) Mukataalı Arâzîler

Mukataa'lı arazî devlete ait bir gelir kaynağını özel bir şahsa kiralamaktır. Bu yönüyle iltizama benzemektedir. Tapuya verilmeyen mirî topraklarda , devlet ekilebilir bir araziyi belli bir kira karşılığı mukataa ile şahıslara ihale eder. Bu şahıslar şehirli, esnaf, asker , hatta toplu ya da tek kişi olarak köylüler de olabilir.

Hukuk açısından mukataa bir kiralama aktidir. Kira bedeli devletle kişi arasında bir karşılıklı bir anlaşma, mukavele yapılarak ve çoğu zaman bu bir açık artırma ile tespit edilir. Aslında ihaleyi alanın mukataanın verimiyle ilgileneceği böylece hem de tımar düzeniyle iltizam usûlü birleştirilmiş olacağı düşünülmüştür.

(d) Baştina'lar

Gayrimüslim reâyâ'ya yalnızca araziyi ekip biçme ve ürününden yararlanma hakkı tanınmış iken, Bosna'nın gayrimüslim ahalisine tanınan bir ayrıcalıkla çiftliklerinin miras yoluyla intikal etmesine izin verilmişti. Miras yoluyla aileye geçen ve "baştina" denilen büyük çiftlikler artık devlet malı olmaktan çıkmaktadır.

---

13. Böyle olanlara "arazî-i mevkufe-i sahîha" denirdi.
14. Bu topraklara "arazî-i mevkufe-i gayrisahîha" denilmektedir.

(e) Yurtluk'lar

Doğu sınır boylarındaki Bey'lerden sadakat ve bağlılıkları görülenlere, hanedanlarının uhdesinde bırakılmak ve bulundukları yerlerde verasetle devam etmek üzere "Yurtluk"* adıyla tevcihatlar yapılmıştır.

Bunların timar'dan farkı, bir yerin gelirinin ömür boyu ve verasetle tasarruf edilmek üzere verilmesidir. Bununla beraber arazinin sahibi değildir, satamaz, bağışlayamaz, vakfedemez. Ancak beylerin aşiretleri üzerinde bazı şartlarla yönetsel ve yargılama yetkileri vardır.

(f) Salyâneli Eyâletler

Yarı özerk sayılan "Salyaneli eyâletler"in toprakları tımar olarak dağıtılamadığından Merkez'den atanan beylerbeyleri yıllık eyâlet vergileri toplamak açısından bir anlamda emanet yöntemini uygulayan mültezim gibi çalışırlardı. Nitekim daha sonraları salyaneler gerçek iltizama verilmiştir.

(g) İltizam Uygulaması

İltizam sistemi, bir bölgenin belirli dönemlerdeki tarımsal üretiminin gerçek değerinden bağımsız olarak belirlenmiş tahminî vergilerinin toplanması işinin açık artırmaya çıkarılarak peşin para karşılığında 1-3 yıllığına en yüksek teklifi yapan "mültezim" denilen girişimciye satılmasıdır. Dolayısıyla mültezim belirlenmiş bedel karşılığında bir tarım bölgesinin vergi toplama işini üslenmiş müteahhit'tir.

b. Hayvancılık Sektörü

Bâb-ı Defterî'nin en önemli kalemlerinden olan Mevkufat Kalemi'ne bağlı dört halifelik (kâtiplik)'ten biri, gerek koyun, keçi, deve, manda, hatta domuz besleyen Müslim ve gayrimüslim hayvan yetiştiricilerinden ve gerekse konar göçer topluluklardan alınan vergilerle ile uğraşan Ganem Kitâbeti (ya da Koyun Kâtipliği) dir. Dahası On yedinci yüzyıl sonrasında bu vergilerin iltizam yöntemi ile toptatılması da hayvan yetiştiriciliğinden elde edilen gelirin yüksek olduğunu gösteriyor.[15] Hayvan ticareti büyük gelir sağlamaktadır. Nitekim konar-göçer kavimler, özellikle Türkmenler arasında koyun, keçi gibi küçükbaş hayvan ticareti ve sürücülüğü (celeblik) çok yaygın ve revaçta idi.

15. Meselâ Mardin'in güneyinde kışlayan Boz-ulus Türkmenleri'nin 40.000 nüfus ve 2 milyon küçük baş hayvan besledikleri dikkate alınırsa verginin miktarının küçümsenemeyeceği açıktır.

Diğer taraftan gerek savaş zamanlarında Ordu-yi Hümâyun mühimmat ve ağırlıklarının nakli[16], gerek sulh zamanlarında ticaret kervanı taşımacılığında kullanılan at, deve ve katır gibi hayvanlar da genellikle konar-göçer topluluklarından sağlanmaktadır.

Aslında konar-göçer'ler arasında at sevgisi ve binicilik gelenek biçiminde yaygındır At , binek hayvanı ya da damızlık olarak beslenirdi.[17] Bazı oymaklar da at yerine deve yetiştirmekde ünlü idiler.[18] Hatta, Türkmen devesi denilen ve her bir yanında 198-200 kilo arasında yük taşıyabilen güçlü bir deve cinsi de üretilmişti.

Konar-göçer toplulukları hayvanlardan elde ettikleri yoğurt, yağ, peynir, yapağı gibi ürünlerin fazlasını pazarlarda satarlar yahut başka birşey ile değiştirirlerdi . Diğer taraftan dokumacılık konusunda çuval, heybe, çul, halı, kilim ve diğer bütün ihtiyaçlarını kendileri temin ederlerdi. Nitekim Türkmen kilim ve seccadelerinin ünü dünyaca bilinmektedir. Bu hayvansal ürünlerin yanında doğal olarak dericilik de yer alırdı.

c. Madencilik ve Metalürji Sektörleri

Ülke'nin madenî eşya sanayii için gereken hammadeyi sağlayacak yeraltı ve yerüstü maden yatakları bulunmaktadır. Örneğin Niğde ve Bozkır'da kurşun, altın, gümüş; Ergani'de bakır, altın, gümüş; Gediz'de şap; Malatya'da simli kurşun; Gümüşhane'de bakır, altın, gümüş; Giresun'da bakır, gümüş, altın; Keban'da bakır, gümüş, altın; İnegöl'de gümüş, Kastamonu'da bakır; Kiğı'da demir; Şebinkarahisar'da şap; Üsküp'de kurşun, gümüş; Gümilcine'de şap; Samakof'da demir; Taşoz Adası'nda gümüş ve Bosna'da bakır yatakları bulunmaktadır.

Trablusgarp, Halep, Kıbrıs, Konya, Foça ve Bozok'da, o dönemler için çok değerli olan tuz elde edilmektedir. Bandırma ve Marmara Adası'nda zengin ve kaliteli mermer yatakları bulunmaktaydı.[19]

On altıncı yüzyılda Osmanlı maden kuyularının derinliği 150-200 zira (115 -155 metre)'dır. Bununla beraber aynı dönemlerde Orta Avrupa'da ça-

16. On sekizinci yüzyıl İran seferleri sırasında mühimmat nakli için, oymak beylerine ve bulundukları bölgelerin beylerbeyi ve sancak beylerine at, deve, katır temini hakkındaki hükümleri mühimme defterlerinde takip etmek mümkündür. Orhonlu, a.g.e. s. 20
17. At yetiştirmekle en ünlü uluslar arasında Karaman-ili'nin kuzeyinde Haymana, Turgud ve Kayseriye uzanan geniş yayla bölgesinde yarı göçebe bir hayat yaşıyan At-çeken ulusudur. Orhonlu, Aşiretler, s.21
18. Örneğin Akça-koyunlu gibi bir kısım oymaklar. Orhonlu, a.e.a.y.
19. Önsoy, a.g.e. s. 10

lıştırılan madenlerinin ortalama derinliği yaklaşık iki katı fazladır.[20] Tahliye mekanik çarklarla, havalandırma ve drenaj yüzeyde birer ok atımlık aralıklarla açılan hava deliklerine bağlı elle işleyen pompalarla, zincirleme çarklı tulumba pistonları ile yapılıyordu.[21] Galen (kurşun sülfür) cevherinin eritilmesi de ocak körüklerini su gücüyleçalıştıran frenk çarkı denilen çarklarla gerçekleştiriliyordu. Tüm bu yöntemler dönemindeki ileri tekniklerin uygulandığını gösteriyor.[22]

Diğer taraftan Sırbistan'daki gümüş madenleri de kâr'dan pay alan Sakson uzmanlar nezaretinde işletilerek üretiminin On yedinci yüzyıl ortalarına kadar yüksek kalması sağlanmıştı. Rumeli topraklarından çıkarılan tüm cevher miktarı da Avrupa maden üretiminin[23] yarı miktarı altına düşürülmemişti.[24] Ancak sonraki yıllarda iltizam bedellerinde görülen düşüş üretimin azaldığını kanıtlıyor. Bu azalmanın sebeplerinden en önemlisi yüzeye yakın maden damarlarının tükenmesi ve daha derin kuyuların da yüksek maliyet getirmesi olmuştur. Belki de bu sebeple bazı madenlerin işletme hakkı yabancılara da veriliyordu.[25]

Metalürji tekniğinde On sekizinci yüzyıla kadar her ülkede odun kömürü kullanılmaktadır. Bu da ormanların yok olmasını sebep olmaktaydı. Maden kömürünün kullanılması, ancak On sekizinci yüzyılın ilk çeyreğinde, kömürün kolayca çıkarıldığı İngiltere'de mümkün olabilmiştir. Yine de On dokuzuncu yüzyıla kadar dökümün demir haline getirilmesi odun kömürü ile sağlanabildi. Dolayısıyla gelişen süreç içinde Osmanlı dökümhaneleri ile Batı arasında bu konuda doğal bir dezavantaj eşitliği vardır. Ne var ki Osmanlılar Batı'da "Döküm demiri çeliğe dönüştürmek ve ergimiş demiri (döküm) ıslah etme sanatı" ya da "yumuşak döküm elde etmek için katı haldeki dökümün dekarbürasyonu" gibi ancak Kimya ve Metalürji bilimlerinin yardımıyla oluşturulabilecek yeni teknikleri de geliştiremediler.[26]

---

20. Murhpy'den a.g.e. s. 27'den naklen "Agricola, C. N. Bromehead tarafından aktarılmıştır. «Mining and Quarrying to the Seventeenth Century», C. Singer, A. History of Technology, Oxford, Cilt 2, s. 15, ortalama 1.200 ft. (364,8 m) derinlik olduğunu belirtmektedir.
21. On altıncı yüzyılın sonuna doğru Trakya'da Sidrekapısı'ndaki Osmanlı madenlerini gezen (coğrafyacı) seyyah Aşık Mehmed'in (1555-1600) "Menâzir ül -Avâlim" isimli coğrafya-kozmografya kitabında verdiği açıklamalardan.
22. Agricola'nın ayrıntılı olarak açıkladığı yöntemlere yakından benzemektedir.
23. Orta Avrupa'daki gümüş madenlerindeki en yüksek üretim miktarı olarak yılda toplam 3,000,000 onz (yaklaşık 93 ton)'du. a.e.a.y.
24. a.e.a.y.
25. Örneğin 1546'da Venedik'e şap madenlerinin işletilmesi hakkının verilmesi gibi
26. Fransız bilim adamı Reaumur tarafından 1720-1722'de gerçekleştirildi. Ducassé s. 76

2. İKİNCİL SANAYİ

Klasik adıyla "Asıl Sanayi Sektörü" ya da genel olarak "Ağır (Büyük) Sanayi" ve "Hafif (Küçük) Sanayi" olarak sınıflandırılan İkincil Sanayi, Birincil Sanayi'nin sağladığı hammaddelerle tüketim ve üretim malları imal edilmesi sürecidir.

a. Ağır Sanayi

Ağır Sanayi, bina, yol, köprü, baraj gibi her türlü inşaat imalatında; ya da gemi, top,ağır makine gibi tersâne ve dökümhânelerde, hem uzmanlaşmış nitelikli işgücünün karmaşık biçimde örgütlenmesini ve hem de büyük sermaye yatırımını gerektiren düzenli üretim yapılan iş koludur.

(1) Tersâneler

Gelibolu, Sinop, Bodrum, Gemlik, İznik, İzmid, Akşehir, Süveyş, Basra, Samsun, Amasra, Bartın, Limni, Rodos, Midilli ve Kefken deniz tersâneleri ile, Birecik ve Rusçuk gibi nehir tersânelerinin tümü Tersâne-i Âmire'ye bağlı olarak çalışırlar. Memlükler'den intikal etmiş Süveyş Tersânesi'nde de Osmanlı "Bahr-i Ahmer Donanması için gemi inşa edilmektedir. Top ve ordu ağırlıklarını taşımak ve denetimle görevli "ince donanma"lar için Tuna ve Fırat[27] nehirleri üzerinde tersâneler vardır.

Bu tersâne ve tezgahlarda yaptırılmak istenen gemilerin cins ve miktarı ile bitirilmeleri gereken yapım süreleri bulundukları yerin kadılarına bildirilirdi. Gerekirse merkez tersâneden mimar, usta ve malzeme de gönderilirdi.

(a) Tersâne-i Âmire

Tersâne-i Âmire, Fatih Sultan Mehmed'in Haliç'te inşa ettirmiş olduğu ilk tersâneye bânisi Güzelce Kasım Paşa'ya izafeten "Kasım Paşa Tersânesi" denilmiştir. Yavuz Sultan Selim zamanında gözlerinin bazıları iki gemi alabilecek büyüklükde genişletilip sayısı 144'e ulaşmıştır.[28] Çevresine duvarlar çekilip 6 kapı bırakılarak giriş çıkışlar kayıt altına alınmıştır. Duvarların gerisinde gözler, ambarlar ile cami, medrese, divanhane, hamamı bulunan bir külliye ve tersânede çalıştırılan kürek mahkumları için bir de zindan bulun-

27. Haleb'e bağlı Birecik'te,
28. Tersânenin 1514'te 50 olan "göz" sayısı 1522'de 144'e ulaşmıştır.

maktadır. Amele ve ustalar için de (Hasköy'ün ilerisinde) ayrı bir mahalle kurulmuştur Böylece Tersâne-i Âmire Avrupa'nın en büyük tersânelerinden biri olmuştu.

■ *Tersâne esnâfı*

Evliya Çelebi gemi yapım ve donanımı ile ilgili İstanbul esnâfını, sayıları ve meslek pîr'lerinin adıyla birlikte şöyle sıralıyor:[29]

Esnaf-ı ta'ife-i kalafatçıyan (Dükkân 300, neferat 1 000. Pîr'leri Sa'd bin Ubeyd'dir) Bunlar gemileri kalafat ederek ellerinde tokmakları, malaları, zift ve katran ile bulaşık kendir destar, ve demir çengel harbeleri uçunda süpürge fundası olarak yağlarlar.

Esnaf-ı ziftçiyan ve katranciyan— (70 dükkan, 110 neferdir.) Bunlar zift, reçine, çam sakızı, katran satarlar.

Esnaf-ı urganciyan (500 neferdir.) Bunlar gomana, palamar, hurma lifi, top palamarı ve kendirden karamürsel halatı gibi katranlı ipleri bükerler.

Esnaf-ı serenciyan— (Dükkan 200, neferat 300.) Gemiler için seren, direk, kürek, tahta, bodoslama gibi keresteler satarlar.

Evsaf-ı kalafat üstübüsi büküciler (Dükkân 100, neferat 500. Pîr'leri nama'lumdur),

Esnaf-ı meş'aleciyan (Neferat 3 000. Pîr'leri Abdullah bin Semmas-ı Adenî'dir),

Esnaf-ı üstübüciyan (Bunların dükkânları yokdur, Pîr'i Sa'd'dır), Esnaf-ı marangozan (Bunların dahi dükkânları yokdur. Pîr'leri Hazret-i Nuh'dur),

Esnaf-ı urgancıyan (Neferat 500. Pîr'i Şeyh Abdullah Halebî'dir),

Esnaf-ı kendirciyan (Dükkânları mahzenlerdir, aded-i mahazin 100, neferat 300),

Esnaf-ı yelkenciyan.— (Neferat 300, dükkân 90. Pîr'leri Hazret-i Şit'dir),**Ge**miîere çeşit çeşit çember, alborata, tirinkete, çekel, ve biçimi yelkenler biçilip gemileri donatırlar.

Esnaf-ı tulumbacıyan (Dükkân yedi, neferat seksen. Pîr'i ma'lumum değildir),

Esnaf-ı pusulacıyan yani kıblenümâcıyan (Dükkân 15, neferat 45. Pîr'leri Hazret-i Urya'dır amma Hazret asrında pîr'leri Muvakkıt İbrahim Maaribî'dir),

Esnaf-ı kum saatçıyan (Dükkân 15, neferat 20. Pîr'leri Talha Ubeyd'dir),

29. Koçu, c.1, s. 126 ve devamı

Esnaf-ı hartacıyan (Neferat 15. Pîr'leri ikreme b. Ebu Cehil'dir),

Esnaf-ı gönbaş[30] (Dükkânları yokdur. Neferat 500. Pîr'leri Sun'ullah-ı Kurtubî'dir),

Esnaf-ı marangozân-ı Akdeniz (Pîr'i yine Hazret-i Nuh'dur amma Hazret asrında pîr'leri Amir-i Nevatî'dir),

Esnaf-ı pereme ve kayık marangozları (Neferat 200, pîr'leri Şeyh Amir-i Nevatî'dir),

Esnâf-ı çırnıkçıyan (neferat 200, cümle çırnık 80)[31],

Esnaf-ı adeseciyan (Dükkân 70, neferat 200. Pîr'i Hatem-i Addasî'dir),

Esnaf-ı hasırcıyan-ı Mısır (Dükkân 20, neferat 45. Pîr'leri Hazret-i Süleyman'dır),

Esnaf-ı ketancıyan (Dükkân 105, neferat 208. Pîr'leri Hüşeng-i Şah'dır),

Esnaf-ı fişekçiyan-ı havayî (Dükkân 18, neferat 50. Pîr'i Cemşid'dir),

Ehl-i sanayi-i mismâran[32] (Dükkân 1 006, neferat 3 000),

Esnaf-ı ehl-i tüccar-ı eğeciyan (Dükkân 55, neferat 105. Pîr'leriUbeyd Tahir'dir),

Ehl-i kâni-i esnaf-ı keserciyan (Dükkân 200, neferat 500, Hazret asrında pîr'leri Ebu Müslim-i Gaffarî'dir),

Ehl-i kesb-i destereciyan (Dükkân 80, neferat 200. Pîr'leri Sima'ildir),

Esnaf-ı sevdager-i burgucıyan (Dükkân 100, neferat 200. Pîr'leri Ebu Rifi Nakkabî'dir),

Ehl-i hıref-i mıhçıyan (Dükkân 100, neferat 200),

Esnaf-ı ehl-i şeri'at-ı kuffalan ya'ni kilidciyan (Dükkân 100, neferat 200. Pîr'leri Zeyd-i Hindî'dir),

Ehl -i şugl-i haddeciyan (Dükkân 15, neferat 400),

Esnaf-ı saatçıyan (Dükkân 45, neferat 1 000. Pîr''leri Hazret-i Yusuf'dur)"

■ *Gemi Türleri*

Tersâne-i Âmire'de yapılan gemilerin kısa teknik özellik ve boyutları şunlardır:

Kadırga. On yedinci yüzyılın sonlarına kadar en çok edilen türdür. İki bodoslama arası 55-56 zira (41-42 m.), hemen hemen su seviyesinde, kıçları

30. Şayka, karamürsel ya da kalyon batık gemileri, iki gemi arasına alıp, dalgıçlar, dolaplar, halatlar kullanarak çıkarırlar.
31. Sandal ve peremeleri kıyıya çekenler.
32. "çivi" anlamındadır.

başlarına oranla daha yüksek ve baş bodoslamaları omurgalarına dikey iner,Baş ve kıç'da halatlarla çevrili yarım güvertelerde kaptanlarla savaşçılar durur, orta bölümde 25 oturak ve 49 kürek bulunur, her küreği 4 – 5 kürekçi çekerdi. Mürettebat yaklaşık 330 kişidir. Malzeme olarak 3 yelken, 2 tente, 5 lenger, 6500-7000 kg. halat ve On beşinci yüzyılın sonlarında 1 büyük top, 4 darbzen ve 8 prangı topu, sonraları 1 başta, 2 yanlarda olmak üzere 3 top bulunuyordu. On yedinci yüzyılın başlarında bir kadırganın maliyeti 236.500 akçe tutmaktadır.

Baştarda. İki bodoslama arası 57-72 zira (43-55 m.), 26-36 oturaklıdır; Küreklerde 5-7 kürekçi vardır.

Paşa baştardası 70-72 zira [53-55 m.), 36 oturaklı, her küreği 7 kürekçi çeker. Mürettebatı ise 500 kürekçi olmak üzere 800'e ulaşır. Baş tarafında 3 top, yanlarında daha küçük çaplı 4-5 top vardı.

Mavna. 65 zira (49 m.) uzunluğunda fakat baştarda'dan daha geniş ve daha yüksektir. 26 oturaklı, 52 küreğin her birini 7 kişi çeker; 2-3 direkli, 3 katlıdır. Mürettebatı 600 kişidir. 2 koğuş topu 6 kolon-borne topu ve 12 saçma topu vardı.

Kalyata. 42-48 zira (32-36 m.) uzunlukta ve 19-24 oturaklıdır. İnce donanmada da kullanılır. Baş topu ve 220 savaşçısı vardır.

Pergende. 33-40 zira (25-30 m.) uzunluğunda, 18-19 oturaklıdır.

Firkate. 4,5-27 zira (3,5-20 m.) uzunluğunda, 10-17 oturaklı, her kürekte 2-3 kürekçi vardır.

Firkateyn 46-64 zira (34-48 m.) uzunluğunda 46-50 topludur.,

Kalyon 63-66 (48-50 m.) zira uzunluğunda, iki anbarlı ve 80-84 topludur. Daha sonraları, örneğin 1814'te denize indirilen Mahmudiye Kalyonu gibi, üç anbarlı 100-120 toplu kalyonlar yapılmıştır.

■ *Kalyon Sınıfına Geçiş*

On yedinci yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Donanmasının ana kuvvetini kadırgalar gibi koylarda ve küçük limanlarda kullanılmaya elverişli kürek ağırlıklı çektiri sınıfı gemiler teşkil ediyordu. Ancak 1645-1669 Girit seferleri sırasında kadırgalar ve "burton" tipi küçük kalyonlar Venedik kalyon donanması karşısında hafif kalınca Osmanlı Donanması âciz duruma düştü. Venedikliler hem Boğaz dışındaki bazı adalarla beraber Bozcaada'yı ve hem de Akdeniz üstünlüğünü ele geçirdiler.

On yedinci yüzyılın üçüncü çeyreği başlarında, Avrupa denizci devletlerinin Atlantik seferleri dolayısıyla yüksek bordalı gemiler inşa etmeğe baş-

lamaları, o zamana kadar böyle bir tipe ihtiyaç duymayan Osmanlı denizciliği için de kalyon tipi gemilerin donanmanın esasını teşkil etmesi gerektiği anlaşıldı. Kalyonculuk hususunda bir de kanunname hazırlandı. Venedikliler'in Akdeniz'de yarım asra yakın bir zaman elde ettikleri sayı üstünlüğü de kısa zamanda ellerinden alındı. Kalyon dönemine geçtikten sonra (1770 yılındaki Çeşme Faciası'na kadar) seksen yıl müddetle Akdeniz hakimiyetini yeniden Osmanlı donanması'na geçti.

Bu bağlamda Sinop, Bodrum, Gemlik ve Tersâne-i Âmire tezgahları 80-84 toplu, 63-66 zira boyunda kalyon; Limni, Rodos, Samsun, Amasra, Bartın, Akşehir, İzmit, Midilli tezgahları 46-50 toplu, 46-64 zira boyunda firkateyn yapılmaktaydı.

■ *Haddehâne*

Yelken gemilerinin su kesimi altında kalan kısımlarını bakırla kaplanmasını en evvel İngilizler, onları takiben Fransızlar yaptılar. Sultan I.Abdülhamid döneminde Kaptan-ı Deryâ Cezâyirli Hasan Paşa'nın Fransa'dan davet ettiği mühendislerin önerisiyle Osmanlı gemileri de bakırla kaplanmaya başladı. Önceleri bakır madeni elle işlenerek levha hâline getiriliyordu. Sultan II. Mahmud zamanında bakır levha yapmak için Haddehane kuruldu.

■ *Üretim Gücü*

Kanunî Sultan Süleyman zamanında, Osmanlı donanması Karadeniz ve Akdeniz'de hakimiyeti sağlayan donanma'dan başka, Kızıldeniz'de Hind denizlerinde görev yapan bir donanma ile toplam 300 savaş gemisinden oluşuyordu.[33]

Kanûnî'nin 1522 yılında Rodos seferine 300, 1538 yılında Preveze Deniz Savaşı'na 120, 1571 yılında Kıbrıs seferine 400 ve Girit seferine de 400 gemi katılmıştı. Başka bir deyişle Akdeniz ve diğer denizlerde hakimiyeti elde tutmak için Devletin yüzlerce gemilik büyük bir donanmayı sürekli yenileyerek canlı tutacak, bakım ve tamirini yapacak tersânelere sahip olmalıydı.

Diğer taraftan 1571 yılında İnebahtı yenilgisi gibi zuhur eden olağanüstü olumsuzluklarla da başa çıkmak gerekiyordu. Nitekim yenilgiyi takip eden kış döneminde 200'den fazla kadırga ve baştarda inşa edilmiştir. On yedin-

33. Özkaya, XVIII. Yüzyılda....,s. 244. Oysa 1811'de Osmanlı donanması kalyon, firkateyn ve korvet olarak 42 parçadır.

ci yüzyıl ortalarında her yıl 40 adet kadırganın Tersâne'de hazır bulundurulması kanun haline getirildi.

On yedinci yüzyılın ilk çeyreğine kadar kıyılarının tümü Osmanlı hâkimiyetinde olduğundan Karadeniz'e donanma gönderilmiyordu. Ancak bu tarihlerden sonra Karadeniz'de Anadolu ve hatta Boğaziçi kıyılarına zarar veren korsanlar görüldüğünden küçük bir Karadeniz donanması kuruldu.

1710 yılında Büyük Petro'ya karşı Karadeniz'e gönderilen Osmanlı donanması 360 parça gemiden meydana gelmişti. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya bu denize inmesinden sonra Karadeniz'de güçlü bir donanma bulundurulması zorunlu olmuştur.

Tersânelerin faaliyetleri seferler sırasında ya da savaş ve fırtına sebebiyle verilen zayiatı telâfi etmek gerektiğinde hızlanmaktaydı. Ölçü kaybedilenin yerine yenilerinin sağlanmasıydı.[34]

Diğer taraftan On yedinci yüzyıl boyunca Tersâne-i Âmire'de 300 gemi inşa edilmiş ve 800 gemi de onarılmıştır.[35] Ayrıca mahallî tersânelerde de ince donanma gemileri yapılmaktadır.

■ *Malzeme Temini*

Bütün Osmanlı tersâne ve tezgâhlarında denize indirilen gemilerin donanımları Tersâne-i Âmire tarafından sağlanmaktadır. Bir geminin maliyeti içinde dış malzeme % 50, iç malzeme % 20 ve işcilik ve genel giderler % 30 oranlarında yer almaktadır.[36]

Aslında malzeme sağlamakta sıkıntı yoktur. Kullanılan kereste [37], sütun, seren, işlenmemiş demir, katran, zift, yağ, reçine, kirpas gibi malzemeler avârız vergisi karşılığında ocaklık[38] olarak sağlanmakta veya tüccardan satın alınmaktadır. Bu nedenle Tersâne-i Âmire için dışarıdan ham madde ithâl edilmemekte hatta yelken bezi gibi mamûl maddeler ihrâc edilmektedir.

---

34. Bu bağlamda bakılırsa, Osmanlı Donanması'nın savaş zayiatı 1571 yılında İnebahtı'da en az 75 adet, 1655 yılı Girit Seferi'nde 70'den fazla, 1770 yılı Çeşme baskınında 30 ve 1827 yılı Navarin'de 57 adettir. Fırtınalar sebebiyle de 1675'te Karadeniz'de 7, ertesi yıl 20 ve ondan sonraki yıl da 22 gemi batmıştır.
35. Bostan, s. 100
36. Türk Deniz Ticareti ve Türkiye Denizcilik İşletmesi Tarihçesi, s. 234. Bununla beraber ilgilendiğimiz dönemlerde işcilik ücretlerinin daha düşük seviyede düşünülmesi mümkündür.
37. Gemi inşasında kullanılacak kerestenin kesim işlemi ancak 1819 yılında bir esasa bağlanmıştır.
38. Bir yerin arazî gelirlerinin, şer'î ve örfî vergilerinin mirasçılarına geçmek şartiyle bir kimseye verilmesi.

Bu donanmaların bakımı, tamiri ve yenilenmeleri için eyâlet gelirlerinin dağıtımında İzmit yöresinden çınar ve çam kerestesi, reçine; Ağrıboz Adasından zift, katran; Kavala'dan demir; Karadeniz kıyılarından keten; Çanakkale'den yelken bezi gibi maddelerin temin edilmesine öncelik tanındı. Bronz top ve çıpaların dökümü için Selanik ve İstanbul "Tophâne" denilen top dökümhanelerinde izabe fırınları kuruldu.

On yedinci yüzyıl sonlarından itibaren de firkate'den üç ambarlı'ya kadar 100-120 toplu, yüksek bordalı kalyonların yapımına geçirildi.

Gemilerin yapımında Tersâne-i Âmire'de "Tersâne başmimarı" emrinde dört yüz marangoz ve on mimar çalışmaktadır. Ancak Evliya Çelebi'nin anlattığına göre gemilerin yapım ve onarımında 3000 nefer "Esnaf-ı marangozan" da çalışmaktadır. "Bunlar Galatada, Tophanede, Kasımpaşada lonca yerlerinde bulunur bir nevi gemi ustalarıdır. İslam, Rum, Frenk karışıktır. Ellerinde keser, destere, çekiç, kızaklar üzre gemi yaparlar."[39]

■ *İyileştirme Çabaları*

Özellikle Uzak Doğu ve Hindistan'la deniz yolu bağlantısı yapan İngiltere ve Hollanda gibi Avrupa devletlerinin büyük gemileri gerek ticaret gerekse askerî alanda kullanmaları Osmanlı Devleti'nin hem deniz üstünlüğünde ve hem de ticaret yollarının değişmesiyle ekonomik açıdan gerilemesine yol açtı. Eski tersânelerin yeni ihtiyaçlara göre düzenlenmesi gerekiyordu. Nitekim 25 yıl devam eden Girit seferine de 400 gemi katılmış olmasına rağmen deniz savaşlarında çok defa Venedik donanması üstün geldi ve hatta Çanakkale Boğazı'nın girişini kapatarak İstanbul'u tehdit etti. Osmanlılar karadan top atışları yaparak düşmanı uzaklaştırdılar. Bütün bunlar gayretin Tersâne-i Âmire'ye düştüğünü gösteriyordu.

Aynalıkavak tersânesindeki kızak sayısı Kanunî Sultan Süleyman döneminde 200'e çıkarılmıştı. Kalyon sınıfında gemi yapılmasına ise ilk kez 1650 yılında karar verilerek otuz adet kalyonun inşasına başlandı. Ancak 45 metre uzunluğundaki bir kalyon suya indirilirken yan yatarak battı ve istenilen başarı sağlanamadı.

Bu olay Tersâne-i Âmire'de inşasına başlanan kalyonlarda yapım ve tasarım sorunları olduğunu gösteriyor. Eğer olay suya indirme sırasında meydana gelmiş ise, hata indirme yönteminde ve kızaklardadır. Eğer suya indirildikten sonra alabora olmuşsa, geminin denge hesaplarının yanlış olduğu ya da hiç yapılmadığı ve dolayısıyla metasantrasının yüksek bırakıldığı an-

39. Koçu, a.e.a.y.

laşılmaktadır. Bu tür olaylar gemi yapımını Tersâne mimar ve sanatkârlarının ampirik yöntemler kullanarak yapmayı iyi becerdikleri kadırga sınıfına tekrar döndürdü.

Nihayet Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa zamanında on adet kalyon yapımı gerçekleştirildi [40] ve On yedinci yüzyılın sonunda kalyon inşasına hız verildi. On sekizinci yüzyılda artık "üç ambarlı" denilen yüksek bordalı büyük kalyonlar yapılıyordu. 1710'da Karadeniz'e birçoğu kalyon sınıfından 360 gemiden oluşan donanma gönderildi. Öyle ki 1770 Çeşme faciasına kadar Osmanlı donanması Akdeniz hakimiyetini elinde tuttu.

1773 yılında "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun" adıyla Bahriye Mektebi açılarak yabancı uzmanlar çağrılmış, bu arada Türk hocalar[41] da yetişmiştir. Bütün bu faaliyetler sonucunda 1790'da irili ufaklı 90 gemiden ibaret bir donanma teşkil edilmiştir. Bütün modernleşme gayretlerine rağmen çeşitli tezgahlarda ampirik yöntemlerle inşa edilen bu gemilerde standartları belirli bir yapım tekniği henüz uygulanmamıştı.

On sekizinci yüzyılın sonlarında yapım tekniklerinin değişmesi üzerine Fransa'dan gemi inşa mühendisi bir uzman gurubu davet edilip Avrupa tersâneleri örnek alınarak Haliç tersânesinde yeni havuzlar inşa edildi. Kalyon, firkateyn ve korvet türü gemiler yapıldı. On dokuzuncu yüzyıl başlarında da Amerikalı mühendis Rhodes ve ekibine büyük bir havuz yaptırılarak donanmadaki gemilerin bakımına tahsis edildi.

(b) Birecik Tersânesi

Fırat nehri üzerindeki Birecik tersânesinin On altıncı yüzyıl başlarında faaliyette bulunduğu biliniyor. Burada nehir gemisiyle taşımacılık yapmanın ucuza malolacağı anlaşılmıştı. Birecik, çivi ve kereste gibi gemi inşaatına lazım olan maddelere yakın bulunuyordu. Nehrin burada genişlemiş olması da gemi inşası için çok uygundu.

Gemiler yapılıyor, kullanılmasalar bile devamlı bakım altında hazır durumda bekletiliyorlardı. Yağmur ve güneşten korunmalarına dikkat ediliyordu. Örneğin, On altıncı yüzyıl ortalarında Birecik'te 300 kadar gemi hazır bulundurulmakta, On sekizinci yüzyılın ikinci çeyreğinde ise 20 firkate ile 400 nehir gemisi yapılmaktadır.[42]

---

40. Bostan, Osmanlı Bahriye ....., s. 98-100
41. Gelenbevî İsmail Efendi, Kasapbaşızade İbrahim Efendi gibi
42. Türk Deniz Ticareti..., s. 124

■ *Malzeme Temini*

Basra ve Birecik'te yapılan gemilerin kereste ve diğer malzemesi Maraş, Behisni, Antep, Katha, Güvercinlik, Andırın, Kars-ı Zülkadriye (Kadirli), Hısn-ı Mansur bölgelerinden, Azaz, Kilis sancaklarından geliyordu.Keresteler kesildikten sonra görevli mimar tarafından istenen boyda kestiriliyor, at, deve, eşek, öküz ve katır sırtında ya da çekilerek Birecik'e taşınıyordu.Basra'da yapılan gemilerin masraf ve malzemesi de Birecik'ten sağlanmaktadır. Gemiler için gerekli olan kerestelerin yerlerine emniyetle varması için her yörenin kadısına ve Birecik'ten Bağdad'a kadar Fırat'ı izleyen yolu üzerinde olan kale dizdarlarına, bu keresteleri birbirlerine devir ve teslim ederek varması için emirler gönderiliyordu.

Basra'da yapılacak firkateler için, Maraş dağlarından kereste kesilip Birecik'te depo edilmektedir. Basra'daki tersâneye lazım gemi kerestesi Fırat'ın suyu çoğaldığı zaman gemilerle buradan gönderilmektedir. Keresteler Basra Körfezi'ndeki Bahreyn'de, Hürmüz Boğazı'nda ve Hind Denizi'ndeki Osmanlı - Portekiz mücadelesinde kullanılmak üzere gönderilmekte idi.

Kiği madenlerinden çıkarılan ham demir Haleb'e ve Balis nahiyesine getirilerek çivi ve diğer gerekli aletler üretilmekte ve istenilen yerlere gönderilmekteydi. "Haleb ensarı" diye tanınan bu çiviler ülkenin en değerlisiydi. Gemiler için gereken zift Rodos ve İstanköy'den gelmektedir.

Birecik tersânesinde nehir gemilerinin yapımında görev alan mimar, neccar, marangoz, yontucu, kalafatçı, demirci gibi teknik elemanlar İstanbul'dan İskenderiye'ye bir gemi ile gönderilmektedir. Ancak bazı hallerde, Kaptan Paşa eyaletine dahil olan Rodos ve İstanköy'den de sağlanıyorlardı.

■ *Gemi Türleri*

Birecik tersânesinde yapılan gemi türleri kalite, sandal, piyade kayığı, şayka, grab, firkate'dir. Bunlardan başka belgelerde "üstü açık, açuk-ı Tuna ve mavna isimleri de geçmektedir. Fırat nehri için çeşitli boylarda "firkate" yapılıyordu. Ortalama ölçülerde eni 75-90 cm, boyu en az 21, en fazla 27 zira uzunluğunda idi. Piyade kayığı 10 m., filika da 7 m. uzunluğunda oluyordu. "Tuna açuğu"nun uzunluğu 13.5 m. idi. Fırat ve Dicle Nehirleri üzerinde kullanılan kelekler şişirilmiş tulumların kesilmiş ağaç direkleriyle desteklenmesinden meydana getirilmiştir.[43]

---

43. Kelekler Türkiye ve Irak'ta bugün de kullanılmaktadır.

(2) Tophâneler

Ne kadar top varsa o kadar da top arabası bulunması gerektiğinden hareketle, büyük topları cepheye taşımak için ne gerekli ise yapmakla görevli Top Arabacıları Ocağı'nın teknik faaliyetlerini "Tophane"nin gelişimi ile birlikte ele almak gerekir.

Özellikle Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar top nakli güç yerlerde ise seyyar top dökümhaneleri kurulurdu. Daha sonra top çapları büyüdükçe bu usûlden vazgeçildi. Kanunî Sultan Süleyman döneminde Tophânenin top kârhânesi, top kalıbı dolapları, tunç fırını bölümleri yenilendi.

Tophâne-i Âmire dışında Semendire (Sırbistan), Budin, Işkodra , Pravişta, Gülanber, Banya Luka, Novoberda gibi sınır bölgelerinde ve Anadolu'da toprağında maden bulunan yerlerde, Bilecik, Van ve Kiğı da İstanbul'dan gönderilen ustalar top ve gülle dökmektedirler. Top ve gülleler mümkün olabildiğince savaş alanlarına en yakın bölgelerdeki tophanelerde dökülür ve top arabacıları marifetiyle gönderilirdi.

(a) Top Dökümcüleri

Osmanlı Devleti'nde top dökenler ve savaşta top kullanan askerlerin Cemaat-ı Topciyan-ı Dergâh-i Âli olarak bilinmektedirler. Tophâne'deki "Dökmeci Bölüğü"nde bakırdan, tunçtan, demirden top ve top gülleleri döken ustalar ve çırakların büyük bölümü dışarıdan aylıkla tutulmuştu. Topların törenle dökülmesi gelenekti. Topçubaşı'nın altındaki ocak zâbitanı (subayları) dökümhaneyi yöneten ser-rihtegân (ya da dökücübaşı), ocak kethüdası, ocak çavuşu, çorbacı, (topçu veya topçu ustası) bölükbaşı, dökücü halifesi, "Rihtegân-ı top" denilen top dökümcüleri, ocak kâtibi, odabaşılar ve vekilharçlar'dı. Tophane'nin malzeme ihtiyacını Tophâne nâzırı ve Tophâne emini sağlamakla görevliydiler.

Bununla beraber Ocağa çırak olarak giren neferler bir sınavdan geçirilerek dökücü veya atıcı sınıflarına ayrılırlardı. İmalâthaneye alınan acemi dökücüler zamanla ustalaşarak dökümcübaşılığa kadar çıkabilirlerdi.

(b) Top Üretiminde Gelişim Evreleri

On dokuzuncu yüzyılın ortalarında kamalı sisteme geçilmeden önce topçuluk önemli merhaleler geçirmiştir.

Top'lar ilk başlarda omuzda ya da hayvan sırtında taşınacak çapta ve ağırlıkta yapılmış, "tüfeng" irisi oldukça hafif silahlardır. Nitekim "kal'a tü-

fengi"olarak bilinen ve kale mazgallarına yerleştirilerek kullanılan uzun menzilli, çok iri tüfekler de vardı.

Topların deneme-yanılma yöntemiyle biçimlenen ilk büyük prototiplerinin ana paçaları yalın bir namlu ile dört tekerlekli basit bir kundak'tan ibarettir. Yivsiz ve setsiz boş bir tüb olan namlu'ya olan barut hakkı, sıkılama paçavraları ve gülle sıra ile ağızdan doldulur. Ateşleme kıç tarafında açılmış "falya" deliğine konulan ve "ağız od'u" denilen barut (ya da yağlı fitil) ateşlenerek yapılır.

Bu dönemde top imalatının en önemli faktörü metalin alaşımı ve dökümüdür. Aslında namlunun özellikleri çok fazla hassasiyet gerektirmemektedir. Gülleler taştan yontularak ya da metal döküm yapılabilmektedir.

Diğer taraftan topçuluğun On sekizinci yüzyıl ortalarına kadar gelişmesi teorik temellere dayanmadığından Avrupa'da imal edilen prototipler kategorik özellik belirtmek kaygısı taşımayan örneğin yırtıcı kuş isimleri ile anılırdı. Bizim toplarımızın bir bölümü de Hıristiyan ülkelerinden "esir" alınan (savaşlarda ele geçirilen) topların kopyası olduklarından isimleri de örneğin "şayka[44], kolonborna[45], şakloz[46] " gibi asıllarından galat isimlerdir.

Top arabalarına gelince, yine aynı yıllarda dağ yollarından nakledilen muhasara toplarının kısa yarıçaplı virajlarını kolayca dönebilmeleri için ya da hafif sahra toplarının atların dört nal ile çekebilmelerini sağlayacak ortadan mafsallı ve yükseliş tamburası olan üstelik parçaları standart ve kendi aralarında değiştirilebilir top ve cephane arabaları icâd edildi.[47]

(c) Araba Yapımcıları

İstanbul'daki Top Arabacıları kışlası bugünkü Şehremini'nde, yük çeken beygir ahırları da Ahırkapı semtinde idi. Top arabası yapımı için 380 kadar da arabacı ocağı müteferrikası (nalbant, marangoz, saraç vb usta ve kalfaları) çalıştırılmaktadır. Dışarıdan gelen demirci ustalarına yevmiye ve ulûfe verilmesi yerine "tekâlif-i örfîye"den (her türlü vergiden) muaf tutulurlardı. Arabaların imâli için gereken malzemenin bir kısmı Hırvatistan'dan, arabalara koşulan "kadana" tabir olunan güçlü atlar da Eflâk ve Boğdan'dan sağlanıyordu.

---

44. Aslı Macarca "sajka" EI2 , c.1, s. 1094
45. Aslı İtalyanca "colubrina"dır. a.e.a.y.
46. Macarca "szakállas"dır. a.e.a.y.
47. Topçuluk'ta Gribeauval sistemi olarak bilinir.

(d) Namlu, Kundak ve Araba İmalatı

Toplar çaplarına ve attıkları güllelerin ağırlığına ve atılan merminin çıkış açısı, yörüngesi ve menzilini de gösteren adlarıyla anılırlardı. Toplar çaplarına ve attıkları güllelerin ağırlığı açısından çeşitli boyutlarda idiler ve "balyemez, şayka, prankı, bacaloşka. zarbazen (veya darbazen), kolonborna, şakloz (veya çakaloz), prankı (veya prangı), bedoluşka, mar-ten[48], ejder-dehen" gibi ayrı özel isimleri ile bilinirlerdi. Namlunun çıkış açısına bağlı olarak güllenin yörüngesine göre de "havayî" ve "havan" gibi isim-sıfatlar ve menzillerine göre de isimlerin başına "nim, miyâne ve şahî" sıfatları eklenerek "miyâne zarbazen, şahî zarbazen, miyâne balyemez" biçiminde anılırlardı. Bununla beraber Osmanlıların kuşatma ve sahra topları dışında, kara ve deniz topları arasında fazlaca bir ayırım yapmadıkları görülmektedir.

Top arabaları için tekerlek imalatı, madenî çember, kasnak, kollar, muylu ve yatakları gibi ayrı ayrı parçaların bir araya getirilmesi ölçü ve ayar isteyen oldukça hassas bir iştir. Top kundaklarına, cephane ve ağırlık arabalarına ait binlerce tekerlek Top Arabacıları Ocağı ve destek sınıfları tarafından sağlanıyordu.

(e) Ham Madde Temini

Bağdad ve Basra tophânelerinde kullanılan malzeme Diyarbekir ve Şehr-i Zor beylerbeyleri tarafından sağlanmaktaydı. Odun Şehr-i Zor'a bağlı bulunan Bacran ve Haris sancaklarından geliyordu. Malzemeyi taşımak için özel nehir gemileri yaptırılıyordu. Örneğin 1566 yılında 200 kelek yükü ardıç odunu, top yapımında gerekli olan özel kalıp toprağı, demir, tel ve kalayı Diyarbekir'den itibaren Dicle üzerinden taşınmıştı. Yine Hasan Keyf'den de Bağdad'a Dicle üzerinden 5 adet kelek içinde top kalıbı yapmak için kullanılan özel toprak ve ayrıca 2 kantar demir tel, 8 kantar kalay gönderilmişti. Hasan Keyf'den aynı şekilde Basra'daki Tophâne'ye de top kalıbı için gerekli toprak ve diğer malzeme gönderiliyordu.

Basra ve Bağdad tophânelerine gerekli olan malzeme önce develerle Birecik'e, oradan da nehir gemileriyle taşınmaktaydı. Yine örneğin 1566 yılında 10 gemi, bakır yüklü olarak Birecik'ten ayrılmıştı. Bağdad ve Basra tarafına bakır ve kurşun daima Haleb'den gönderilmekte idi.[49]

Diğer taraftan özellikle üzün süren savaşlar sırasında ham madde temini güçleşmekte ve Avrupa'dan malzeme ve mühimmat tedariki yapılmaktadır.

---

48. Yılan vücud anlamındadır.
49. 1566 yılında 10 gemi, bakır yüklü olarak Haleb'den gönderilmişti. Türk Deniz Ticareti... s. 128

Örneğin İran'a karşı 1578-1590 ve Avusturya ile 1593-1606 yılları arasında yapılan savaşlarda kullanılan topların yapımı için İngiltere'den tunç yapmağa gerekli olan kalay madeni ile birlikte dökümlerde kullanılmak üzere hurda demir, çelik, bakır getirtilmiştir.

(3) Bârûdhâneler

Devrin en önemli savaş malzemesi barut, etkili silahı top'tur. Topçu sınıfının kullandığı malzeme olarak, barutun üretilmesi ve taşınmasına büyük özen gösterilmekte idi.[50]

Her büyük şehirde ve müstahkem mevkide barut imalathanesi (kârhâne) vardı. Anadolu'da İzmir'de, Rumeli tarafında Gelibolu, Selanik, Belgrad, Budin ve Temeşvar'da, Arap ülkelerinde Bağdat'ta, Basrada ve Mısır'da Kahire'de "Bârûdhâne, Bârûd Kârhânesi" adıyla anılan barut fabrikaları bulunmaktadır.

"Çarhhâne"de ham maddelerin dibek, havan veya çarklarla ezilip toz haline getirildiği , ham maddelerin kaynatıldığı "soba", eritilip kalıplara döküldüğü "kalhâne", silindirden geçirildiği "haddehâne", elendiği "kalburhâne" ve "perdahhâne" kısımlarından meydana gelmektedir.

Evliyâ Çelebi Tuna'ya yakın bir yerde bulunan Budin Bârûdhânesi'nin binası civarındaki Veli Bey Kaplıcası'nın bir bentte toplanan suları ile çalıştığını, baruthânede on iki çarh bulunduğunu, bunlara bağlı kolların tunç havanlarda siyah barutu dövdüğünü, ancak yaz sıcağında patlama tehlikesine karşı faaliyetini durdurduğunu yazmaktadır.[51] Bununla beraber baruthânelerin çoğunda, örneğin Bakırköy ve Bağdat Bârûdhanelerinde olduğu gibi çarhlar hayvan gücüyle döndürülmektedir.

■ *Bârûdhâne-i Âmire*

Bârûdhane-i Âmire adıyla anılan tesis Bakırköy Bârûdhanesi'dir. Daha önce Şehremini'de kurulu iken burasının yanması üzerine yeni bir tesis olarak şehir dışında bir yer düşünüldü. Önce Kağıthane deresi kıyısı üzerinde yapılacak iken, buranın mesire yeri olması dikkate alınarak, Marmara sahilinde Kazlıçeşme ile Bakırköy (Makri karyesi) arasında bulunan İskender Çelebi bahçesinde yapılmıştır. 1794 yılında[52] Bakırköy Bârûdhânesi cami,

50. Hatta Osmanlı Devleti bazı batı kaynaklarında "Barud İmparatorluğu" olarak anılmaktadır. Bkz. EI2, "Barud" maddesi.
51. Seyahatname, c. VI
52. Sultan Selim III. devrinde

padişah kasrı ve daha birçok binalar inşa edilerek iyi kaliteli barut yapılan büyük bir tesis haline getirilmiş ve "Avrupa perdahte barutu" yapımını arttırmak için ek tesisi olarak Küçükçekmece gölü kuzeyinde büyük ve devrine göre modern müessese olan "Azadlu Bârûdhânesi" kurulmuştur. Bârûdhâne Nezâreti olarak bütün Bârûdhâneler de buraya bağlanmıştır.

■ *Bağdad Bârûdhânesi*

Fırat ve Dicle Nehirlerinin geçtiği Erciş, Ahlat, Bağdad ve Haleb de bulunan baruthaneler içinden en büyüğü, 16 barut imalathanesi bulunan Bağdad kârhânesi'dir. Sıradan üretimi 2000 kantar barut, 500 kantar güherçile ise de gerektiğinde 5000 kantara kadar çıkabiliyordu.[53] Barut, develerle Trablus'a taşınıyor ve fazla üretildiği zaman nakliye sorunları yüzünden[54] kalan miktar mahzenlerde depo edilip gerektiğinde istenilen yerlere gönderiliyordu.

İmalathânelerde kullanılan malzeme Diyarbekir ve Şehr-i Zor beylerbeyleri temin ediyorlardı. Odun Şehr-i zor'a bağlı bulunan Bacran ve Haris sancaklarından sağlanıyordu. Bu taşıma için özel gemiler yaptırılıyordu. Örneğin 1566 yılında ardıç odunu, top yapımında gerekli olan toprak, demir, tel ve kalayı Diyarbekir'den itibaren Dicle üzerinden taşımak için 200 kelek yaptırılmıştı.

Haleb eyaletinde ve Maraş'ta birçok barut imalathanesi bulunmakta idi. Ordunun doğu seferlerinde barut ihtiyacı bu merkezlerden sağlanıyordu. Barutun nehir yoluyla taşınması, alçak bordalı, düz karinalı kelekler içinde sudan etkilenerek bozulması ihtimaline karşı gerek duyulmadıkça karadan develer ile Trablus limanına taşınır ve oradan gemilerle istenilen yerlere gönderilirdi.[55]

(a) Bârûdhâne Halkı

Bârûdhaneler Cebehâne-i Âmire'ye bağlı olan birer nazır tarafından idare edilirdi. Bârûdhânede barut yapımından sorumlu olan âmir ise Barutçubaşı'dır. Emrinde ambar mevcudu ve giriş-çıkış'larını, devir teslim muamelelerini ve muhasebesini yapan ruznamçeci, başmülâzım, marangoz, kükürtçü, kömürcü ve mükerrerci , iç ve dış emniyeti sağlamak için üç bölükbaşı ile on beş nefer ve yeterince işçi bulunmaktadır. İşçiler güherçileyi ezip

53. 1575-1576 döneminde. Türk Deniz Ticareti... s. 128
54. Bağdad'dan Trablus'a taşınacak 400 kantar barut için 100 deve gerekiyordu. a.e.a.y.
55. Kıbrıs seferi sırasında, ordunun barut ihtiyacı bu şekilde sağlanmıştır. a.e.a.y.

kullanılabilir hale getiren "kalcılar"; güherçile, kükürt ve kömürü çarhlarda işleyen "çarhçılar", barutu kurutmakla vazifeli "sergiciler" ve yaptıkları işlere göre de "silindirci, tekneci, keskici, kalburcu, elekçi " olarak adlandırılan diğerleri, çarhların döndürülmesi için kullanılan, hayvanların bakımıyla uğraşan bir de "seyisler" den oluşurdu.

Bârûdhâne-i Âmire'de çalışanların maaş ve tayinat bahaları Tanzimat'a kadar ocaklık olarak tahsis edilen İstanbul cizyesinden üç ayda bir ödenirdi.

(b) Bârûd İmâlatı

Kara barut, ilk başlarda 6+1+1 formülü uygulanarak yani % 75 oranında güherçile[56] ile % 12.5 kükürt ve % 12.5 söğüt kömürünün karışımından elde ediliyordu. En önemli maddesi olan güherçile İstanbul Bârûdhânesine güherçile temin eden ocaklar Anadolu'da Ankara, Kayseri, Aksaray, Konya, Akşehir, Karahisar-ı Sahib (Afyon), Ilgın, Eski İl, Kilisehisarı, Karapınar ve Aydın; Rumeli'de Atina Filibe, Tatarpazarı, Demirhisar, Selânik, Usküp, Pirlepe, Manastır, Vodina, Vardar Yenicesi, Tesalya Yenişehiri ve Eğriboz'du.

Barut imaline başlamadan önce doğal durumda kirli ve karışık olan güherçile su ısısı 18 derecede tutulan dört ayrı havuzda yıkanarak eritilirdi. Buradan kazanlara doldurulup 60-70 derecede kaynatılır ve tulumbalarla güherçilenin dondurulacağı ilk havuza alınırdı. Güherçile şerbeti bu havuzda 30-35, ikinci havuzda 20-25 dereceye kadar çalkalandıktan sonra kazanlarda kaynatılıp tuzu çıkarılır, "sergi"ye alınıp kurutularak suyu uçurulur ve fıçılara doldurulup yeniden yıkanır ve "kalhâne"de hamlığı giderilinceye kadar eritilip kalıplara boşaltılırdı.

Barut yapımı için her üç madde ayrı ayrı dibek veya çarhlarda[57] ezilip perdahlanır sonra formülün gerektirdiği oranlarda karıştırılırdı. Bununla beraber kullanılan ampirik ve kaba ölçülerdeki formüller kimyasal deneysel sonucu elde edilmiş olmayıp, kaliteli barut yapımı için yetersiz ve üstelik gereken hassaslıkta tatbik edilememekteydi.

Dolayısıyla öteden beri yerli barutlardan tam randıman alınamıyordu. Örneğin Bağdad kuşatmasında barutun kalitesizliği sebebiyle topların falya'ları[58] parçalanmış,[59] yine aynı şekilde 1660 Girit savaşları sırasında düşük nitelikli (terbiyesiz) barutlar, topların menzillerini kısalttığı gibi kendisini de parçala-

56. Doğal oluşmuş sodyum-potasyum ya da kalsiyum nitrat.
57. Örneğin Bakırköy baruthanesinde 20'den fazla çark vardı.
58. Topu ateşlemek için ağız od'u konulan delik.
59. Naima, Cilt 3, s. 52. «Bârûdun alçaklığından top falyaları cümle açılıp yumruk sığar mertebesi vasi olmuş idi.»

mışlardı.[60] Topçu savaşlarının ön plana çıktığı 1768 ve 1787 seferlerinde top ve humbara dânelerinin menzillerine ulaşamamasında kendini gösterdiğinden bu oranlar 1794'te Bârûdhâne-i Âmire'nin yeniden düzenlenmesi sırasında İngiliz ve Felemenk perdahtı barut yapımına geçilerek değiştirilmiş, güherçile miktarı aynı bırakılmış fakat kükürt l /4 azaltılmış ve kömür de l /2 oranlarında arttırılmıştı. Dolayısıyla klasık 6+1+1 formülü yerinine 6 +3/4 (kükürt) + 1.5 (kömür) formülü kullanılmaya başlanmış, imalat sırasında kömürün tam oluşması, kükürt'ün ince ipek elekten geçirilmesi ve güherçilenin çok iyi terbiye edildikten sonra kanştırıiıp perdahlanmasına çalışılmıştır.

(c) Ham Madde Temini

Selânik Bârûdhanesi kükürt ihtiyacı Ohri kazasının beş köyünden sağlanıyordu. Gelibolu Bârûdhânesi'nin güherçilesi Uzuncaabad ve Hasköyü kazalarından sağlanıyordu. Bağdad Bârûdhânesi'nin kömürü, Diyale kenarındaki mîrî ormanlardan kesilen kavaklardan sağlanıyordu. Güherçile ise Tâk-ı Kisra'nın karşı kıyısındaki çorak araziden elde ediliyordu. Bârûdhâne-i Âmire için güherçile İzmir ve Aydın yöresiyle Konya, Akşehir, Ilgın, Karapınar, Bozkır, Kilisehisarı, Niğde, Aksaray ve Kayseri'den sağlanmaktadır. Odun kömürü Ak söğüt çubuğundan imâl edilirdi. Kükürt maddesinin bir bölümü Erciş, Ahlat ve Lût gölü civarından getirilir ise de büyük kısmı özellikle İngiltere'den ve Felemenk'ten ithal edilirdi.[61] Hatta İngilizler İstanbul'da silah ve cephane satmak üzere üç adet dükkan açmışlardı. [62]

(4) Darbhâneler

Darbhâne deyimi madenî para imal edilen yer anlamındadır. İmal yöntemi kıymetli madenlerin nisbeten yumuşak olmalarından ötürü eritilmelerine gerek kalmadan kalıp içine alınarak üzerlerinde şekiller oluşturmanın mümkün olması esasına dayanmaktadır.

Ve başlangıçta sikkeler yazı ve şekiller bulunan dişi bir bir kalıp içine alındıktan sonra üzerine çekiçle vurularak oluşturulduğundan para imal edilen işyerlerinin adı "darbhâne" olarak kalmıştır.

---

60. Hüseyin Hezarfen, Telhis al-Beyan, Barkan tarafından aktarılmıştır. («1070-71/1660-61 tarihli Osmanlı Bütçesi ve bir Mukayese») İktisat Fakültesî Mecmuası, 17 (1955-56), s. 342 — «ve Bârûdun ekseri Mısır'dan gelir, lakin terbiyesiz olmağla dane'yi çok sürmez ve top falyasın sakat eder.»
61. Örneğin İran'a karşı 1578-1590 ve Avusturya ile 1593-1606 yılları arasında yapılan savaşlarda İngiltere'den ham kükürt, güherçile ve barut getirtilmiştir.
62. EI2 , c.1, s. 1095

Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesiyle beraber, ülkenin pek çok yerinde darbhâneler açılmıştır.

■ *Çekiçli Baskılar*

Fatih Sultan Mehmed ilk Osmanlı altınını (1478) senesinde İstanbul'da bastırmıştır.

Sultan Bayezid zamanında (Serez) de, Kanunî Sultan Süleyman saltanatında (Yemen) vilayetinin (Zibit) kazası dahil (25) şehirde, Kanunî Sultan Süleyman döneminde 43 şehirde[63], Sultan I. Ahmed (1603) devrinde Trabzon ve Erzurum'da, Sultan IV. Murad (1623) zamanında Mısır ve Cezayir'de, Sultan I. İbrahim (1640) zamanında[64] Mısır, Trablusgarp, Tunus ve Cezayir'de altın ve gümüş para basılmıştır.

Sultan II. Süleyman (1688) Osmanlı altınlarında görülen ayar, ağırlık bozukluğunu düzeltmek amacıyla (Kostantaniye) dışında Anadolu, Rumeli ve Arabistan darphânelerinin hiç birisinde gümüş ve altın para bastırmamıştır.

Sultan II. Mustafa (1695) da bozulan altın ve gümüş ayar ve ağırlıklarını düzeltme işine devam etmiş ve İzmir'de yeni bir darphâne açılmıştır.[65]

Sultan Ahmed (1703) birçok darphâneleri kapatmış, ancak (Edirne, Tebriz, Tiflis, Revan)'da yeni darphâneler açmıştır.

Sultan I. Mahmud (1730) devrinde (Kostantaniye) hariç Rumeli, Anadolu ve Arabistan'daki darphânelerde altın bastırılmamıştır.[66]

■ *Mekanik Baskılar*

Osmanlı Devleti bir yandan merkantilizmin ticarî baskıları ve maden temin etme sıkıntısı ile uğraşırken, diğer taraftan da çekiçle darp usulü tatbik edilen Darbhâne'nin kapasitesi para arzını karşılıyabilmek için çok yetersiz kalmaktaydı. Daha çok esedî, zolota ve yarım guruş imâli ile altın para darbı düşünülüyordu. Dolayısıyla batı anlamında kurulmuş ilk fabrika sayılabilecek Darbhâne'de On yedinci yüzyıl sonlarında[67] mekanik yöntemlerle para darbedecek aletleri yapma teşebbüsüne girişildi.

---

63. Artuk, Kanunî Sultan Süleyman Adına Basılan Sikkeler, s. XI
64. Dokuz sene saltanat süren Sultan I. İbrahim'in İstanbul'da basılan altınlarına tesadüf edilememiştir. Kendisinden sonra tahta çıkan Sultan IV. Mehmed (1648) evvelki padişahın altınlarını toplattırıp kendi adına yeniden bastırmış olmalıdır.
65. Sultan II. Mustafa Ordu ile Rus seferine giderken İstanbul Darbhanesinde (Ordu-yi Hümayun) baskılı hatıra altını bastırmıştır.
66. Kocaer, Osmanlı Altınları, s. 19-20
67. Sultan IV.Mehmed'in saltanatının son senelerinde (1687)'de.

Darp aletleri yapmayı teklif eden aslen Frenk mühtedisi olup cerrahlık yapan Yusuf Mustafa adında birine 60 bin akçe ile aletlerin yapılmasında kullanılmak üzere 8 kantar bakır, 6 kantar Frenk çeliği ve 8 kantar "yerli çelik" ve ayrıca 30 aded demir yumurta verilmişti. Yaklaşık bir buçuk yıl sonra[68] mankur darbında kullanılabilecek 3 çarh (laminoir), 2 rakkas (balançoire) 2 kesme (zımba - découpoire veya emporte-pièce) hazır bulunuyordu. Normal bir çalışma için ayrıca 2 çarh, 7 rakkas ve 8 kesme lazım geliyordu.[69]

Fabrika bu haliyle günde yaklaşık 29 bin aded mankur[70] darbedilebilecekti. Aletler tamamlandığı takdirde bu miktar günde 80 bin mankur olabilecekti.

"İcad Beratı" ve "Harc-ı Darbhane" (darb masrafları) karşılığı olarak aletleri çalıştıracak olanlara[71] darbedilen mankurun 1/5'i verilecekti.

Hazinenin artan taleplerine cevap verebilmek için işletmeyi de genişletmek gerekti. 4.400 zira murabbalık (zira kare) arsa üzerinde maden kalhânesi (izâbehâne), demirci dükkanları, beygir barındırmak için ahır ve sair dehlizleri olan bir Darbhane binası[72] ve evvelce teslim olunan kabil-i istimal (kullanılabilir) 6 çarh, 10 kesme, 10 rakkas'dan başka 6 çarh, 15 kesme, ve 15 rakkas faaliyete geçecekti. Bina tamamlandığında, yeni aletlerin teslimine kadar günde 300 bin aded, âletlerin tesliminden sonra yaklaşık 620 bin aded mankur darbedilebilecekti.

■ *Bakır Temini*

Ne var ki depolardaki bakır stoku tükenmeye başlayınca darb adedi günde 340 bin mankura kadar düştü. İstanbul'da, Anadolu ve Rumeli taraflarında külçe, kırıntı (lukat), yeni ya da kullanılmış, hurda kap kacak satın alınarak gündelik darb kapasitesinin 661 bin mankur civarında tutulması başarıldı.

Aslında bakır hem Darbhane ve hem de Tophane için gerekli bir ham madde idi. Maden sıkıntısı çekildiği zamanlarda bakır eşyanın top dökümünden çok para darbına tahsis edildiği anlaşılıyor. Örneğin Darbhane'ye teslim edilen satın alınmış bakırın 1.000 kantarından ancak 218 kantarının top dökümü için Tophaneye verildiği görülmektedir.[73]

On yedinci yüzyılda emekdar maden ocaklarının, örneğin Gümüşhane madenlerinin istihsali pek önemli değildir. Ürün yeterli olmadığından ma-

---

68. 14 Şevval 1099 (12.08.1688) tarihinde
69. Sahillioğlu, Bakır Para Üzerinde ... s.11
70. İkisi bir dirhem ağırlığında ve bir akçe kıymetinde bakır para.
71. Yusuf Mustafa bin Abdullah, Elhac Mehmed bin Osman ve Marko bin Şarli'ye
72. Sonraları simkeşhane olarak kullanılmıştır. a.g.e. s. 12
73. Sahillioğlu, s. 13

denler emanetle işletiliyor ve eminler bir senelik müddetle sınırlı olarak madenleri yönettikleri için yatırımlara girişmiyorlardı. Zira yeni bir kuyu açmak veya madenleri tükenmekte olan galerilerde yeni lağımlar açtırmak aşırı masraflara mal olmaktaydı. Bu sebepten ötürü 1690'dan itibaren madenlerin işletme müddetinin 3 yıl olması halinde yılda 50 bin okka bakır çıkarılabileceği düşünüldü.

Mankur darbı sırasında Kastamonu'daki Küre bakır madeninden beş ayrı teslimatta 11.019 okka, Gümüşhane'den de 128.569,5 okka bakır teslim edilmişti. Bu madenlerin Saray mahzenlerinde depo edilmiş bulunan yaklaşık 400 okka tutan eski ürünleri Darphaneleri 1690 başına kadar kadar çalıştırdı. Ancak bu tarihten sonra lukat (bakırcıların kırıntı bakırı), hurda kap kaçak, yeni yapılmış (mamûl-i cedîd) bakır eşya, külçe v.s. toplam yaklaşık 450 bin okka (578 bin kg.) her nev'i bakır satın alınmıştır.

b. Hafif Sanayi

Dokumacılık, konfeksiyon, gıda işleme, değerli taş kesme gibi Küçük Sanayi üretiminde çok daha küçük sermaye yatırımları yeterlidir. Bu tür sanayi malları üretimindeki biçimsel değişiklikler sosyal yapı ve şehirleşme ile birlikte kendini göstermiektedir. Örneğin mumhane, dökümhane gibi kuruluşlar imâretler yanında vakıf kuruluşları olarak başlamaktadır.[74] Bununla beraber sabunhane, yağhane gibi tüketim malları, kireçhane kerpiçhane gibi inşaat malzemesi üreten imalathaneler şehir içinde çeşitli semtlerde bulunmaktadır. Lonca'lara ve sanatlara göre yapılan küçük üretim kendilerine ayrılmış mahallelerde yerleşiktir. Oysa Devlete ait baruthaneler şehir dışına doğru yapılmaktadır.

Bu tür üretim yakın pazarlar için genellikle yardımcı işgücü kullanmadan el tezgahları ile yapılmaktadır. Dokumacılık, halıcılık, dikiş işleri, turşuculuk gibi "ev sanayii" de bu tür içindedir. Örneğin "İstanbul ve Üsküdar'da eskiden beri iki bin yedi yüz elli adet kumaşçı destgâhı, üç yüz elli adet kemhacı (ipek kumaş, havsız kadife yapanlar) destgahı, yüz yirmi çatma yasdıkçılar bulunmaktadır.[75]

---

74. Ergin, a.g.e, s. 37

75. "İstanbul ve Üsküdar'da min el-kadim ikibin yediyüz elli adet kumaşçı destgâhı bulunarak bu san'atla İslam ve Hıristiyan teba'a Devlet-i Aliyye'den üçbin beşyüz kadar nüfus ta'yiş etmekde (geçinmekte) iken Sultan İkinci Mahmud'un son günlerinde İngiltere ile yapılmış olan 16 Ağustos 1838 tarihli "Ticaret Anlaşması"ndan sonra geçen otuz kırk sene zarfında bu destgâhlar yirmişbeşe ve kumaşçı esnafı usta ve kalfalar olarak kırk nefere tenezzül etmiş (kırk kişiye inmiş) ve kemhacı (ipek kumaş, havsız kadife yapanlar) esnafının üçyüz elli destgahı olup ken-

Gemi yapımı, metalürji, Ordu'nun silah ve cephane ihtiyaçları gibi devletin kurup, işlettiği büyük sanayi kolları ile dericilik, dokumacılık, madencilik gibi yaygın ve kitlesel üretim yapan işkolları dışında, örneğin "bakır ev eşyası, bıçak, kılıç, kama, tabanca ve tüfek yapımı, saraçlık ve kuyumculuk" gibi meslekler de Osmanlı toplumunun bireysel ihtiyaçlarını karşılamaktadır.

Bütün bu meslekler ya loncalarda usta-çırak yöntemiyle yeterlik icâzeti verilerek ya da babadan oğula devredilerek devam etmektedir.

Genel olarak bakılırsa, ilke olarak iç pazar ihtiyacını karşılamaya çalışan Osmanlı sanayi'inde bütün faaliyet ve mekanizmaların geniş ölçüde devletin denetimi altında olduğu hem üretim, hem fiyatlar devlet tarafından kontrol edildiği görülmektedir.

Bu bağlamda ister perakende, ister toptan olsun fiyatlar zaman zaman düzenlenen narh'larla ayarlanıp, kazançlar tespit ediliyor, bazı durumlarda hammadde veya gıda maddeleri için ihraç yasakları konuyordu.

Hafif sanayi üretimi, merkezî yönetime karşı kendi iç bünyesinde ve işleyiş yöntemlerinde özerk bırakılmış bir esnaf örgütü görünümünde olan "esnaf loncaları"ndan yararlanılarak denetlenir. Üretilen mal kalitesi, üretim yöntemleri, miktarı ve fiyatları, hammadde ve yarı mamullerin temin ve paylaştırılması lonca şeyhleri ve kethüdaları tarafından kadılar, ihtisap ağaları'nın denetimi ile birlikte düzenlenmekte ve esnaf arasında rekabet engellenmiş olmaktaydı. Böylece küçük sanayi sektörü devletin ekonomik denetimi altında tutulmuş oluyordu.

(1) Deri Sanayii

Terbiye edilmiş deri'den çizme, başlık, çadır, koşum takımları, özel giysiler, bazı savaş araçları yapımında ve ciltçilikte yararlanılmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı Ordusu ve toplumu için vazgeçilmez bir önemi vardır. Diğer taraftan Ahiliğin kurucusu ve pîri sayılan Ahi Evran'ın debbağ (sepici) olması da bu mesleğin loncalar arasında itibarlı bir konumu olmasını sağlıyordu.

Dericilik, İstanbul, Edirne, Kayseri, Ankara, Bursa, Kastamonu, Konya, Tokat, Diyarbakır, Urfa gibi büyük şehirlerin hepsinde bir sanayi kolu olarak iyice gelişmiştir. Örneğin Fatih Sultan Mehmed döneminde İstanbul'da Yedikule'de sahilinde 33 adet salhane (mezbaha) ve 360 adet debbağhane (tabakhane) yaptırılmış, (şimdi Mimar Sinan'ın eseri Şehzade Camii'nin bulunduğu

---

dileri yedi yüz nüfusu aşkın olduğu halde şimdi dört destgâh ile sekiz kişi kalmış ve yüz yirmi nüfusu hâvi çatma yasdıkçılar ondört nefere ve altmış kadar destgâhları sekize"düşmüştür. Osman Nuri, Mecelle-i Umur-i Belediyye c.1, s.760

semtte) bir de saraçhane kurulmuştur. Evliya Çelebi İstanbul'da çeşitli semtlere dağılmış 700 tabakhane bulunduğunu söylemektedir. Anadolu'dan ve Rumeli'den gönderilen ham deriler, Mercan Çarşısı'nda bulunan lonca merkezinde toplanır ve burada "debbağlar kethüdası" ve "ahi baba" gözetiminde deri işleyen "debbağ" esnafına dağıtılırdı. Debbağlar da ham derileri işleyip, piyasanın istediği renklerde boyayıp saraç esnafına satarlardı.[76]

Deri boyacılığı Tokat, Kırşehir, Konya, Sivas, ve Edirne'de de gelişmiş bir sanat kolu idi.

Sahtiyan denilen işlenmiş keçi derisi dış piyasalarda aranmaktaydı. Örneğin "Türk kırmızısı"yla (alizarin) boyanan sahtiyanlar iç ve dış piyasalarda çok değerli idi. Kırmızı sahtiyan Diyarbakır'da , sarı Musul'da ve siyah renkli sahtiyan da Urfa'da üretilmektedir. Ancak dericilik babadan oğula devredilen bir meslek olarak bütün işleme teknikleri sır olarak saklanmaktaydı. Bu sebeple On dokuzuncu yüzyıl başlarına kadar Avrupalı üreticiler Osmanlı dericiliğin kalitesine ulaşamamışlardır. Bu da Avrupa piyasalarında büyük bir talep doğurmaktaydı. Ancak Kimya biliminde ve teknolojideki ilerlemelerle Avrupa ürünlerinin kalitesi giderek yükselmiş oysa ortaçağ teknolojisi uygulayan Osmanlı dericiliği ise ulaştığı yerde kalmıştır.

(2) Saat yapımcılığı

İslâmiyette zamanı tasarruf etme ve ibadet zamanlarının tesbiti meseleleri Osmanlı toplumunda doğal olarak bir saat kültürü oluşturmuştu. Mekanik saatlerin kullanılmasından önce de güneş saatleri ve dolayısıyla müneccimlik bilgileri bu bağlamda yoğun ilgi çekmişlerdi. Nitekim hemen hemen bütün büyük camilerde güneş saati ve onları kullanan muvakkithaneler bulunduğunu görüyoruz.

Avrupa'da mekanik saatlerin üretimine 1300'lerde başlandı. Osmanlı halkının bu alana karşı ilgisi İngiliz ve İsviçreli saat yapımcılarını Osmanlı pazarları için saat üretmeye yöneltti. Daha sonra Osmanlı ülkesinde saat ustaları Avrupa'dan temin ettikleri mekanizma parçalarıyla el yapımı saatler üretmeğe başladılar. Örneğin Takiyüddin (1525-1585)'in teknik çalışmaları Osmanlı'ların bu alanda teknolojik ilerlemelerinin bir belgesidir.[77]

---

76. Bu yüzden yakın zamanlara kadar "mercan işi" terlikler şöhretlerini korumuşlardı. Bu terliklerin hanımlar ve genç kızlar için olanları kırmızı renkli olurlardı. Mercan semtinin adı kırmızı sahtiyan işlenmesinden doğmuş olabilir.
77. Takiyüddin'in tartılı ve yaylı saatler hakkında 1550'lerde hazırladığı inceleme, On altıncı yüz yıl Avrupa'sında eşine rastlanmayan bir çalışmadır.

Yeni teknoloji'nin büyük ve küçük saat yapımcılığında uygulanması sonucu, 1630 -1700 yıllarında İstanbul'un Galata semtinde saatçiler loncası kuruldu. Osmanlı ustalarının ürettikleri saatler, onlara bu sanatı öğreten İngiliz ve İsviçreli ustalarınkiyle boy ölçüşecek nitelikteydi.[78]

Ancak On sekizinci yüz yılda Avrupa'da sarkaçlı duvar saati mekanizmalarında teknik buluşlar yapıldı. Saatin çalışması için gerekli enerji ağırlıkların düşmesi yerine (otomatlar ve bazı araçlarda olduğu gibi) zemberek kullanılarak sağlanmış, yayların salınımlarında da pandül'lerde olduğu gibi periyod değişmezliği olduğu bulunmuş hareketin ayarlanmasında yararlanılmış, uygulamalı mekanikten yardımıyla saat maşası bulunmuş ve sıcaklık farklarının doğurduğu hataların da elimine edilmesi sağlanmıştır.

Bununla beraber On yedinci yüz yılda Avrupa ekonomi ve politikasında egemen olan merkantilism mamul malların ihracını teşvik etmekte ve buna karşılık yeni teknolojilerin dış ülkelere yayılmasını yasaklamaktadır. Bu önlemler Osmanlı saatçilerinin yeni teknolojileri görseler de gerekli parçaları temin etmelerini engelledi.

Herşeye rağmen Osmanlı ülkesinde saatçi ustaları el yapımı çarklar imal ederek orijinal saatler imal etmeğe devam ettiler. Ancak İngiltere ve İsviçre'de olduğu gibi saat mekanizmalarında yenilikler icâd etmeyi mümkün kılacak kadar gelişmiş "saat sanayii" ve teknolojiyi hiçbir zaman kuramadılar.[79]

(3) Dokuma Sanayi'i

Ham pamuk Adana'dan geliyordu. Entari yapmak için kullanılan kırmızı üzerine sarı çubuklu "alaca" ve altı renkli "altı parmak alaca" Diyarbakır, Halep, Şam'dan gelmektedir.[80] Daha çok kadın giyiminde kullanılan pamuklu bir kumaş olan kutnî Diyarbakır ve Halep'te üretiliyordu.[81] Çit (yahut basma) denilen pamuklular da Halep, Kıbrıs, Urfa ve Antep'de; cübbe, kuşak, entari, örtü imalinde kullanılan şal Ankara, İstanbul, Tosya ve Halep'te; ipek ve mamulleri de Bursa ve Tokat'ta, üretilmektedir.[82] Evliya Çelebi Osmanlı ülkesi-

78. Kurz, a.g.e., s. 54-60, İstanbul'da üç ya, da dört yıllık çıraklık görevlerini tamamladıktan sonra da kalmayı sürdüren, pek çok Kalvinist sürgünün oluşturduğu koloniyi anlatmaktadır. Bu topluluğun gelişmiş refah düzeyi, bu tür mekanik araçların, ulema'nın şiddetli tepkilerine rağmen, yalnızca Saray'ın ilgisini çeken bir madde olmaktan çok öte Başkent'teki büyüyen bir nüfus tarafından günlük hayata sokulduğunu göstermektedir.
79. Bununla beraber Osmanlı ustaları Avrupa'da saatleriyle boy ölçüşecek el yapımı saatler imal etmişlerdir. Örneklerini Topkapı Sarayı Saatler Pavyonu'nda görmek kabildir.
80. Hindistan'dan da ithal edilmektedir. a.e.
81. Hindistan'dan da ithal edilmektedir. a.e.

nin hemen her yöresinde aba üretildiğini örneğin On yedinci yüzyılın ortalarında İstanbul'da 300 dükkanda 700 nefer abacı olduğunu yazıyor. Ancak Maraş, Balıkesir ve özellikle Rumeli' abaları meşhurdur. Kadınların kullandıkları yemeni, değirmi gibi ince örtülerin İstanbul yapımı olanları aranmaktadır. Yün kuşakların Arapkir, Hama, Ankara, Trablus'ta yapılanları makbuldür. Malatya'nın, Diyarbakır'ın bezleri, İskenderiye ve Kıbrıs'ın pamuklu tülbentleri, İstanbul'un patiskaları, Urfa'nın basmaları, Mardin, Musul ve Bağdat'ın pamuklu bezleri , Bursa'nın çeşitli dokumaları, özellikle peştamalleri, kadifeleri, alacaları, fitilli ve ibrişimli çatmaları, ipekli kese ve nakışlı kadife yastıkları, İstanbul'un basmaları, diba, kemha, alaca, kadifeleri [83] ve altın ya da gümüş tel ile dokunan üzerine inci işlenmiş seraser'i [84]meşhurdur.

Kısacası her türlü ürün hemen her bölgede üretilmektedir. Ancak bazı bölgelerin ürünleri diğerleri arasından temayüz etmişlerdir.

Bursa, İstanbul, Halep, Şam, Bağdad, Amasya, Ankara ve Hereke'de kumaş üretiminde ün yapmış şehirlerdir. En çok aranan Türk kırmızısı'ndan başka yeşil, krem, mavi, kahverengi ve nadiren siyah ve bu renklerin karışımından oluşan çok çeşitlilik içinde kaliteli ve zevkli kumaşlar imal edilmektedir. Dolayısıyla dokumacılık alt sektörü olarak kumaş, halı, çini gibi mamuller için de boya üretilmektedir.[85]

Haleb'te pamuklu kumaş üreten 300 büyük imalathane, ipekli kumaş dokuyan 200 işyeri[86] bulunmaktadır. Şam, Bağdad'da üretilen kırmızı ve siyah desenli işlemeli kadın kumaşları ile kadifeler hem yöresel ihtiyacı karşılamakta ve Mısır, Tunus, Trablusgarb ve Cezayir ile Güney Almanya'nın şehir devletlerine de gönderilmektedir.[87] On dokuzuncu yüzyıl başlarında Bursa dokumaları Avrupa pazarlarına ihraç edilmektedir.[88]

İstanbul'da da ülkenin çeşitli bölgelerine ve dış ülkelere gönderilmek üzere pamuklu, yünlü ve ipekli kumaş imal eden 3.000 dokuma tezgahı bulunmaktadır.[89]

---

82. En kaliteli ve pahalı cinsleri ise İngiliz, Acem, Hind ve Lahor şallarıdır. Nitekim "lâhurî şal" motifi Dîvan edebiyatında da kullanılmıştır.
83. Önsoy, a.g.e. s. 7
84. Pakalın, c. 3, s. 175
85. Kumaş dokumacılığı On altıncı yüzyılın sonundan itibaren gerilemiş, On sekizinci yüzyılın sonunda kalite düşmüş ve çeşit azalmıştır. Önsoy, a.g.e. s. 8
86. 1830'lu yılların başında. Önsoy, a.g.e. s. 9
87. a.e.a.y.
88. Bursa'da da yılda 31.250 kg ipek üretebilecek kapasitede, su ve buhar gücü ile çalışan, Avrupa'daki benzerleri gibi kurulmuş tezgah sayısı 1.000 civarında 14 ipek fabrikası, yılda 12.000 parça tül dokuyan 100 tezgah ve peştamal dokuyan 40 tezgah bulunmaktadır. a.e.a.y.
89. Nitekim 1788 yılında Fransa'ya 2.300.000 "livre" değerinde pamuklu bez ve diğer Avrupa ülkelerine de 250.000 kg pamuk ipliği ihraç etmiştir. Önsoy, a.g.e. s. 9

Hayvancılığın yaygın olduğu örneğin Selanik, Niş, Sivas, Konya, Maraş, İzmir ve Halep gibi bölgelerde geleneksel ev sanayi biçiminde halıcılık yapılmaktadır. İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika gibi dış piyasalara da gönderilen halılar dokundukları yöre veya şehirlerin adıyla tanınmaktadırlar.

■ *Kumaş Çeşitleri*

"Eski Türk kumaşlarının desenlerinde yaprak veya çiçekler, veya çiçeklerden yapılmış rumî, hatayî geçmeler[90] vardı. Türk kumaşçılığında kullanılan nebatların başlıcaları arasında stilize nohut, fasulye, kabak ve sarmaşık yapraklar ile lale, karanfîl, sümbül, gül, nar çiçeği, kadife çiçeği, zerrin, armut çiçeği de vardı. Bunlardan başka ikiye bölünmüş nar, yelpaze, tavus tüyü, stilize ejder, güneş, çintamânî denilen çift çizgi üstüne konmuş üç yuvarlak, yalnız ve ay şekli gösteren üç yuvarlak çintamânî, saplı ayna, selvi, yıldız, rumîler, hatayîler, ağaç filizleri bulunurdu. Osmanlı toplumunda kullanılan kumaşların adları, türleri şöyleydi:

Alaca: renklendirilmiş ipekle dokunur.

Arşın: Altın, gümüş ve ipek ile dokunur.

Atlas: Genellikle yorgan yüzü, yatak ve yastık için kullanılan ipekle dokunmuş,düz, hâreli ve muhtelif renkte sert bir kumaş.

Beşme: Her çubuğu ayrı ayrı beş renkte dokunur.

Canfes: (Aslı canfeza'dır.) Cilâsız ince bir ipek kumaş türü,

Çatma: İpekle dokunan yastıklık ve döşemelik kumaş.

Çitarî: Bir ipek, üç pamuk ile dokunan ince bir kumaştır.

Çubuklu: Peştamal veya elbiselik ipekli kumaş.

Çuha: Sık ve tok yünlü kumaş.

Diba: Çeşitli renk ve desende ipekli kumaş (brocart).

Kemha: 6600 tel ile dokunan, iki katlı havsız kadife kumaş.

Kutnu : Pamuk ve ipekle dokunan çiçek desenli kumaş.

Serâser : İnce sırma ve ipekle dokunan "en makbul kumaş"[91]

---

90. Tezhib sanatında kullanılan bitkisel motifli süsleme formu
91. Evren- Dilek, s 76

(4) Cam Eşya Sanayi'i

Osmanlı cam işciliği büyük bir ustalık sergilemekte ve gerek biçim gerekse işlev bakımından çok çeşitli cam eşya üretilen ileri düzeyde bir sanayi örgütlenmesine sahip olduğunu çeşitli resmî kayıtlar, belgeler ve seyyahlarla elçilerin mektuplarından anlıyoruz. Örneğin Rodos kuşatmasında (1522) havan toplarıyla atılan ve çaptığı yerde infilak eden, fitilli ve barut yüklü « humbara »lar çok kalın cam'dan yapılmışlardı.

1569'da da Sokullu Mehmed Paşa, Venedik'e 900 adet cami kandili sipariş etmiştir. Bu kandillerin bir bölümü boncuk dipli uzun silindir biçiminde, bir bölümü de Memluk ve XVI. yy îznik kandili tipindedir. Bu kandiller, Topkapı Sarayı'nda sergilenmektedir. III.Murad zamanından (1578-1595) kalma Surnâme-i Hümâyun'da Nakkaş Osman'ın minyatürlerinde tekerlekli seyyar cam fırını tasvirinde, çağdaş aletlerin benzerleri bulunmaktadır. Sürahi, hasırlı şişe, ibrik, kase, maşrapa, laledan, gülabdan, kum saati, kandil, yel fanusu, kadırga fanusu, ayna ve düz cam üretilmektedir. Evliya. Çelebi de İstanbul'da 350'den fazla cam kârhanesi bulunduğunu söyler.

Camcılık İstanbul'da yapılmakta ve devletçe desteklenmektedir. Saray'da hizmet veren 45 kadar «ehl-i hiref » denen seçkin sanatkâr zümresi arasında "sercamger" başkanlığında "camgerân" denilen camcılar gurubu bulunmaktadır. Saray binalarının camlarını takmakla görevli Camcılar Ocağı aynı zamanda Bostancı Ocağı'nın kollarından biridir. Camcılara malzeme temini açısından kolaylıklar sağlanmıştı. Örneğin fırınlar için odun temini ve imalatta "maya" olarak kullanılan cam kırıklarının ihraç edilmeyerek yalnız cam imalathanelerine satılması sağlanmıştı. Diğer taraftan cam eşya tacirleri ve camcılar mahsus Tarik-i Hirfet (usta ve tüccar loncaları) kurulmuştu.

Cam sanayiinin merkezi Eyüp, Eğrikapı ve Tekfur Sarayı idi. Bakırköy Bârûdhanesi civarında hayvan gücüyle çalışan çarklar ve dibekler, perdah yerleri, camhane ve güherçile kazanları ve ocakları vardı. Mercan Çarşısı da taklit mücevher yapımında ün salmıştı.

Ancak On sekizinci yüzyılda savaşlar Avrupa'daki ticaret dengesini bozmuştu. Batılı cam üreticileri doğu pazarlarına yöneldiler. Cam eşya, ya Venedik ticaret gemileriyle Doğu Akdeniz'e ya da önce Portekiz'e sonraları da Flaman ve İngiliz gemileriyle Doğu'ya gönderilirdi. Zamanla Bati'da Osmanlı zevkine göre cam ürünleri yapılmaya başladı. Böylece Avrupa'dan cam eşya ithal edilir oldu. Aslında bu bir anlamda Doğu'daki cam ihtiyacını belirtiyordu. Dolayısıyla yerli üretimi arttırmaya karar verildi.

İstanbul'da, Beykoz,[92] Çubuklu ve Paşabahçe'de cam imalathaneleri kuruldu. Avrupa'dan ustalar çağrıldı.[93] Beykoz atölyelerinde renkli, renksiz ve opal camlar üretilerek gülabdan, çeşm-i-bülbül denilen türlerde cam eşya yapıldı.

(5) Hafif Silâhlar ve Teçhizat İmâlatı

Seferlerde Ordu mevcudu ortalama 300.000'e yaklaşır. ve beraberinde 300 top ve ağırlıklar için nakliye arabaları bulunur. Anadolu beylerbeyinin emrinde toplanan Anadolu sipahileri kargı, ok, eğri kılıç, Rumeli beylerbeyinin emrindeki Rumeli sipahileri ise, süvari mızrağı ve düz namlulu kılıç kullanmaktadırlar. Göğüslerine ve kollarının dirsekten aşağısına demir göğüslük ve kolluk takarlar, vücutlarının diğer kısımlarını zincir örme zırhla kapatırlardı.

Osmanlılar Avrupalılardan daha uzun namlulu ve daha büyük çaplı mermi atan tüfekler kullanmışlardır. Silah üretiminde piştovların bir kısmı Anadolu'da Karahisar ve Rumelide Pizrekan, tüfenklerin bir bölümü Trabzon'da üretilir.[94] Silah imalatında tüfenkçi, kundakçı, fişenkçi, kılınççı ve bıçakçı esnafı basit el aletleri kullanıyor, üretim dükkan bazında (atölye) yavaş ve maharet isteyen biçimde fakat yaygın olarak yapılıyordu.[95]

(6) Orducu Esnafı

Sefer'den önce Yeniçeri zâbitleri yahut Enderun ağaları arasından "orducubaşı" ya da «Ordu-yi-Hümayun ağası» denilen ve ordunun ikmal ve lojistik işlerinde defterdar'a yardımcı olacak bir görevli seçilirdi. Bu görevli ordunun sefer sırasında silâh ve techizatın bakımı, tamiri ve diğer ikmal hizmetlerinde ihtiyacı duyacağı sanatkarların meslek ve sayılarını belirten bir fermanla birlikte atanırdı.

Ordu-yi Hümâyun ağası bu fermanla eyâlet kadılarına müracaat eder, hangi sınıftan adam isteniyorsa o sınıfın kethuda, yiğitbaşı ve ihtiyarları tarafından temin olunurdu. Fermanda sayıları gösterilen ve halk arasında kısaca "orducu" denilen «Ehl-i hiref» ya da «Erbâb-ı hiref»i (sanat sahipleri)

92. III. Selim zamanında, Venedik'te opal cam üretmeyi öğrenmiş Mevlevî dervişi Mehmed Dede tarafından Beykoz civarında bir fabrika kuruldu. Dr. Ü. Özgümüş, Théma Larousse, C. 6, s.302, İstanbul 1994
93. a.e.a.y.
94. Demirel, s. 89.
95. Sıradan bir dükkanda "1028 adet sagîr ve kebîr bıçak" bulunması üretimin kapasitesi hakkında fikir vermektedir. Demirel, a.e.a.y.

toplayarak yine fermanda ismi belirtilmiş İstanbul, Bursa ve Edirne'deki toplanma yerlerinden birine gönderirdi.

Orducu olarak gidecek esnafa, gitmeyenler tarafından hizmetlerine karşılık olarak para verilirdi. Bunların hizmeti kabul ile aldıkları para şer'î mahkemelerde orducu ile esnaf kethüda ve ustaları ve şahitler tarafından tescil olunurdu. Orducu'lar sefere giderlerken toplanma yerlerinden alayla çıkıp ordugâha giderlerdi. Ordu ile beraber hareket edip yine beraber dönmeleri kanundu.

Ordu-yi Hümayun ağası da, sefere katılan defterdar'a yardımcı olmak üzere onlarla birlikte giderdi.

3. ÜÇÜNCÜL SANAYİ

Soyut yararlar sağlayan, zenginlik yaratan ama somut mal üretmeyen Üçüncül Sanayi Sektörü olarak Osmanlı yönetim sisteminde Merkez ve Taşra yönetim örgütlenmeleri, Mâliye ve İlmiye teşkilâtı, Vakıf kurumlarının sağlık, konaklama ve ağırlama hizmetleri, meslekî kuruluşlar (loncalar), derbentcilik, köprücülük, menzil teşkilâtı gibi ulaşım ve iletişim örgütlenmesini gösterebiliriz. Ancak bütün bu sektörlerde üretimi, verimliliği, hizmeti arttırma konusunda bilimsel araştırmaların yapılmadığı, geleneksel yöntemlerle yetinildiği açıktır.

Bu tür sanayi bağlamı içinde ele alınan Osmanlı ekonomik, sosyal, kültürel ve yönetsel hizmet kurumları ve ürettikleri soyut değerler ilgili bölümlerde ele alınmışlardır.

4. SONUÇ

Sanayi kavramının Ekonomi bilimindeki "hammaddelerin değişikliğe uğratılması ve kullanılması yoluyla maddî servetler üretilmesine yarayan iktisadî etkinliklerin tümü, ya da bunların her biri"[96] tanımı ile Sanayi Devrimi'nin getirdiği anlayışın klasiklerinden olan "mal ve hizmet üreten ya da sağlayan örgütlenmeler" biçimindeki anlayış aslında aynı olgunun değişik

96. B.L. c. 19, s. 10139

pespektiflerden görünüşü olduklarından aralarında anlatımların gerektirdiği geçişlerin yapılabilmesi doğaldır. Örneğin kişisel imkânlarla ve geleneksel öğretilerle yapılan bireysel bir üretimi "maddî servetler üretilmesine yarayan iktisadî etkinlik" gibi görülüp sanayi kavramı içinde değerlendirmek mümkün değil ise de "belirli bir bölgenin bireysel üretimlerini toplu üretim biçiminde organize etmek" eylemi sanayi kapsamı içinde algılanabilir.

Aslında " tüketim ve üretim malları imal eden Asıl Sanayi Sektörü (ya da genel olarak "Ağır Sanayi" ve "Hafif Sanayi") olarak sınıflandırılan İkincil Sanayi ile ona hammadde sağlayan "Birincil Sanayi" ve soyut yararlar sağlayan, zenginlik yaratan ama somut mal üretmeyen Üçüncül Sanayi Sektörü"nden hangisinde olursa olsun, "sanayi" ile "bilim ve teknik" ikilisi arasında vazgeçilemez ilişki vardır.

Aslında bu bağlamda yer alan temel ve deneysel bilimler içinde bulunduğu çağ'ın şartlarını da belirler. Özellikle Onyedinci yüzyıl'dan sonra deeneysel bilimlerdeki gelişmeleri yakından izleyen teknoloji ise kültürlerin maddî uygarlık göstergesidir. Her ne kadar teknolojiler para gücüyle belirli bir oranda satın alınabilirler ise de, teknoloji meydana getiren bilimlere sahip ülkeler tüm diğer teknolojisi geri olan ülkelerden hem zenginlik ve hem de yeni teknojiler üretebilmek açısından daha ayrıcalıklı konumdadırlar.

Bununla beraber sanayi'nin gelişmesi bir yandan ülkenin bilimsel ortamına bağlı ise de, diğer taraftan ham madde kaynakları ile de ilgilidir. Ne var ki ham madde kaynaklarından gerektiği gibi yararlanmak da yine temel ve deneysel bilimlerin düzeyi ile bağlantılıdır.

Bu bağlamda Osmanlı ülkesinde temel bilimlerden olan matematik ve fizik özellikle On dokuzuncu yüzyıl öncesinde yeterince rağbet görmemiş ve Batı'daki gelişmeleri takip edememiştir. Dolayısıyla Osmanlı ülkesindeki teknolojik yenilikler fırsatlara bağlı olarak Batı'da geliştirilenlerin tekrarlayıcısı olmaktan ibaret kalmıştır. Bunlar dışında bazı ampirik düzeltmelerle geleştirilen geleneksel yöntemlerle yetinilmiştir.

Bu olguya dışardan ve uzaktan bakılırsa sebebinin kabaca "Sanayi Devrimi gelişmelerini takip edememek ve yerli üretimde geleneksel yöntemleri zamanında bırakıp yerine ağır ve hafif sanayinin kurulamaması" olduğu söylenebilir.

Oysa daha yakından bakılırsa Sanayi Devrimi sırasında Batı yeniçağdaki bilimsel gelişmeleri teknolojiye uygulamış iken[97] Osmanlı ülkesinde örne-

97. " Sanayi inkılabının başladığı ilk ülke olan İngiltere'de 1760 yılında James Watt buhar makine-

ğin Riyâziye (Yüksek Matematik) veya İlm-i Hikmet (İlm-i Tabi'î, Fizyoloji ve Fizik) gibi temel ve deneysel bilimlerin öğretimi yapılan medreseler bulunmadığı görülür. Dolayısıyla On dokuzuncu yüzyıl yaklaşırken Osmanlı teknolojisi ve sanayisi (örneğin gemi yapımı ve topçulukta Batı'dan aktarılmış birkaç kalem dışında) çağdışı kalmıştı.[98]

sini icat etti. Böylece sanayi'de önemli bir gelişme olarak insan gücü yerine makine kaim oldu. Bunu yine İngiltere'de 1777'de Hargrave'in iplik bükme makinesini, 1786'da da Cartwright'in dokuma makinesini insanlığın hizmetine sokmaları takip etti." a.e.a.y.

98. Örneğin basımevi'nin konusunda herkesçe malum gecikmenin sonuçlarından birbirinin aynı olmayan el yapımı haritalar denizciliğin gelişimini etkiliyordu. Mekanik saat dişlileri de elde yapılmaktadır. Ancak yüzeye yakın olan madenlerden yararlanılmaktadır. Gemilerin denize indirilmesi ve yüzdülmesi sırasında hidrostatik denge problemleri yaşanmaktadır.

D.

TEKNOLOJİ

Genel anlamıyla ele alınırsa teknoloji bilim'in bir uygulanma alanıdır.[1] Dolayısıyla teknolojinin sistematik gelişimi teorik bilim kavramından ayrı düşünülemez. Diğer taraftan ülkelerin teknolojik gelişmeleri de kendi ekonomik, kültürel, siyasî, askerî şartları ile de bağımlıdır.

Diğer taraftan teknolojik gelişmenin bilimler arasındaki ilişkileri düzenleyen dizinlere karşı duyarlı olduğu açıktır.

Ancak teknolojinin parayla satın alınabilen ekonomik bir meta olduğunu vurgulamakta fayda vardır. Bununla beraber saklama, yenileme, geliştirme inisyatifi daima üretici ülkenin elinde olacak, dolayısıyla teknoloji üretecek bilimsel yeterlililiği olmayan alıcılar daima üreticilere bağımlı kalacaklardır.

1. TEKNOLOJİ - BİLİM İLİŞKİSİ

Deneysel bilimlerin yöntemleriyle ilişkilendirilmiş teknolojiyi, bizzat deneysel bilimlerden ayırmak güçtür. Teknoloji tam anlamıyla bilim sayılmasa bile teknolojik araştırma bilimsel bir uğraştır. Zira teknolojik çalışmalar

1. Bazı özel hallerde teknolojik icatların bilimsel açıklamaları sonradan gelmiştir. Ampirik yöntemlerle, deneylerle oluşturulmuş bir teknolojinin gelişmesi için onun bilim ile ilişkilerini bulmak gerekir.

bilimsel denemelerle kontrol edilir. Dolayısıyla bilimsel yöntemler kesinlikle işe karışır. Bununla beraber bir ülkede teknoloji ampirik yöntemlerin egemenliğinde ve ancak "el sanatları" düzeyinde kalmış ise, teorik ve deneysel bilimlerden de uzaklaşmıştır.

Aslında Batı biliminin kendi dünyası dışında temasta bulunduğu ilk yabancı ortam Osmanlı ülkesi olmuştur. Tanzimat'a kadar salt bilimler ve teknoloji sahasındaki ilişkilerin, bilgi akımının tek yönlü olmasının sebebi, daha önce açıkladığımız gibi, Osmanlı ilim kavramındaki epistemolojik amacın Batı'nın aynı konudaki anlayışı ile örtüşmemesindendir.

Avrupa ile Osmanlı bilim anlayışı arasındaki epistemolojik farkı ilk görenlerden biri On yedinci yüzyıl ortalarında Hacı Halîfe adı ile bilinen bibliyograf ve ilim adamı Katib Çelebi'dir. Arapça ve Türkçe tarihî, felsefî, toplumsal eserleri, Lâtince'den tercümeleri yanında konumuzu ilgilendiren yani deneysel bilimlerle ilgili araştırmaları ve eleştirileridir.[2]

Bununla beraber Osmanlılar örneğin ateşli silahlar, haritacılık ve madencilik gibi konularda ileri teknikleri erken dönemlerde Batı'dan transfer etmişler ve aradaki ilişkiyi hemen hemen kesintisiz devam ettirmişlerdir.

Gerçi Osmanlılar Mühendishane (Onsekizinci yüzyıl sonu) ve Mekteb-i Tıbbiye'yi (On dokuzuncu yüzyıl başı) kurdular. Kâtip Çelebi gibi Batı bilimi ile eleştirisel ilişkileri olan bir başka Osmanlı ilim adamı da, Osmanlı ülkesinde logaritma kavramından ilk yararlanan Mühendishane-i Berrî-i Hümayun başhocası İshak Efendi oldu.

2. UYGULAMA SÜRECİ

Osmanlı teknolojisinin kendi geleneksel yöntemleri içinde kalmış ve transfer edilen yenilikleri uygulamacı, kopyalayıcı karakterden kurtulamamış olduğunu görüyoruz. Aslında yüzyıllar boyu devam etmiş olan bu sürec sırasında siyasî , idarî ve askerî tarihin olumlu, olumsuz verilerinin baskısı altında[3] ya da özel durumlar gerektirdiğinde[4] yüzeysel olarak değinilmiştir.

---

2. Örneğin Johann Carion'un Chronik'ini "Tarih-i Firengî "; Mercator'un Atlas Minor'unu da "Levâmi'ün-Nur fî Zulmet-i Atlas Minur" adıyla tercüme etmiştir.
3. Başarılar "şecaat, özveri" gibi kişisel ve toplumsal değerlere, başarısızlıklar, "kişilik yozlaşmaları"na, "dinsel, kültürel ya da ekonomik çöküş" kriterlerine, askerî başarısızlıklara bağlanarak açıklanmak yoluna gidilmiştir.
4. Örneğin "Sür'at Topçuları" denilen teknik sınıfın kurulmasını 1768-1774 savaşlarındaki askerî başarısızlıklara bağlamak mümkündür. Bu "sür'at" deyimdeki anlamın "Gribeauval" sistemi

Hatta olayların içinde yaşamış Osmanlı yöneticilerinin bile bu durumu benzer biçimlerde yorumladıkları görülüyor. Böylece sorunlar ve sebepleri, araştırmalara gerek kalmadan düşünsel spekülasyonların mantıkî sıralamalarıyla kolayca açıklanmış olmaktadır.

Gerçi dış ülkelerdeki bilimsel gelişmelerin, keşiflerin bütünüyle, orijinal halleriyle iktibas edilmeleri mümkün değildir. Bilimin evrensel olarak kabul edildiği günümüzde bile kültürel, siyasal, ekonomik hatta psikolojik birçok sebeplerden ötürü, ülkeler arasında bilimsel bilgi akışı gecikebilir ya da kısmen hatta bütünüyle kesilebilir. Dolayısıyla bilimin hayata uygulanması demek olan "teknoloji " için de aynı durum söz konusudur. Nitekim Osmanlı Devleti de, zaman zaman uzmanlar çağırıp "know-how" türünde bilgi satın alarak, fazla "bilimselleşmeye gerek görmeden" Avrupa karşısında kendi teknolojisini bir ölçüde sürdürmeğe çalışmıştır. Bununla beraber Batılı uzmanlara kâr'dan pay veren, işletme hakkı tanıyan uygulamacı karakterli Osmanlı teknolojisinde teorik ve deneye dayanan bilimsel bilgilerden yararlanıldığı söylenemez. Diğer taraftan yalnızca "uygulamacı" olanlar "teknoloji üretenler"in daima gerisinde kalmış ve onlara bağımlı olmuşlardır.

Osmanlılarla Batı arasında yaşanan bu dengesiz teknoloji mücadelesinin şiddeti, Batı'da uygulamalı bilimlerin gelişimiyle birlikte hızlanarak artmış, üstelik sonuçları ekonomiye, kültüre ve savaş gücüne de yansımıştır.

3. DURAKLAMA SEBEPLERİ

On sekizinci. yüzyılın sonuna kadar makineler genellikle tahtadan (ya da tahta ve kısmen demir bileşiminden) yapılmaktadır. On sekizinci yüzyılın son çeyreğinde metalürji'nin ıslahı ve (özellikle demir'in) işlenmesiyle ilgili yöntemlerdeki gelişmeler endüstri ve iş makinelerinin madenden yapılmasına, dolayısıyla bol miktarda madenî eşya üretimine imkân verdi.

Büyük demirhaneler kuruldu. Madenden yapılmaları makineleri daha sağlam ve daha hassas kıldı. Üstelik, örneğin matbaa harflerinin dökümünde olduğu gibi gibi birbiriyle değiştirilebilen parçalarla imal imkanı sağlanması büyük miktarda ve tam anlamıyla seri olarak imal edildiler. Diğer ta-

---

kullanılarak hem dağ yollarında ve arazide çok daha hızlı hareket edilmesi ve hem de cephane arabalarının toplarla aynı sistem içinde bulunmasından kaynaklandığı söylenebilir. Bu sistemin bazı değişikliklerle İkinci Dünya Savaşı başlarına kadar kullanıldığını vurgulamak gerekir.

raftan metalürji'de yumuşak dökümün işlenmesi hadde makinelerindeki gelişmeyi de sağladı.

Diğer taraftan Avrupa'nın teknik gelişmesinin temellerini bilimle (ve hatta uygulamacı (pratik) bir felsefe'yle) desteklenmiş yeni bir anlayışla düzenlemeğe çalıştığı görülüyor. Nitekim devrin en tanınmış filozofları "tekniğin, ne kadar gösterişsiz olursa olsun, insanları eğittiğini",[5] "gerçek felsefenin teknik gücün zaferine büyük bir hazırlıktan başka şey olmadığı"nı[6] ileri sürmektedirler. Nitekim bu bağlamda bir "Sanat ve Meslek Okulu" açılarak "çeşitli büyük salonlar yaptırılması, her salonun birer mesleğe ayrılması; her salona orada öğretilecek olan sanatlarla ilgili ya da gerekli mekanik âletlerin tamamını kapsayan bir oda eklenmesi»; öğretmenlerinin de, zanaatkar öğrencilerin bütün sorularına cevap verebilmek, onları her konuda aydınlatabilmek ve bir gün buluşlar yapabilmelerine fırsat vermek için fizik ve matematik alanında uzman olmaları gerektiği» önerilmektedir.[7]

Oysa aynı dönemlerde Osmanlı zenaatkârları daha farklı sorunlarla karşı karşıya kalmışlardı.

a. Yanlış Korumacılık

Osmanlı devleti , kendi imalatçılarını dış rekabete karşı korumak amacıyla sistemli bir politika geliştirmemiştir. Bu bağlamda yerli esnafın ve sanatkârların ürettiği mallarla rekabet eden Avrupa sanayicilerinin, iş adamlarının mallarına karşı bile örneğin gümrüklerde hiç bir koruma önlemi alınmamış,[8] bazı mallara ithal yasakları bile konulmamıştır.

Korumacılık ilke olarak silah, at, bakır veya tahıl gibi askeriye için gerekli olan malzemenin ihracatının yasaklanmış olmasından ibaret kalmıştır. Bunlar dışındaki yerli üretimin ihracatının yasaklanması da, ancak iç talebin artmasına bağlı olarak, örneğin deri, pamuk ve palamut gibi mallarda yapılmaktadır.[9] Yine örneğin ham ipek'in kullanımı Müslüman erkekler için çok sınırlı olması sebebiyle ihracatı serbest bırakılmıştır.

---

5. Örneğin Leibniz.
6. Descartes'a göre
7. Nitekim Fransız Devrimi yasa koyucuları bu isteği yerine getireceklerdir. Günümüzde mesleklerinde yükselmek isteyen Fransız teknisyenlerini yetiştiren "Conservatoire National des Arts et Metiers" bu ilke üzerine kurulmuştur. Ducassé, Tekniklerin Tarihi, s. 72.
8. Aslında kapitülasyon anlaşmalarıyla gümrük resimleri optimum ölçülerde önceden sınırlandırılmıştır.
9. Faroqhi , Onyedinci yüzyıl.... s.251,

Dolayısıyla askeriye için üretim yapan ya da üzerinden önemli ölçüde vergi sağlanan malları üreten esnaf devletin koruması altına alınmış,[10] bunlar dışında "çarşı-pazar ekonomisi"nde yer alan esnaf ise, lonca ve gedik sisteminin rutin kuralları içinde kalarak bir yandan ham madde sıkıntısı ve diğer taraftan üretim sınırlamaları arasında sıkışmışlardır.

a. Üretimin Sınırlanması

Bazı ritüelleri ile bir tarikat sistemini andıran lonca örgütleri tasavvuf'tan kaynaklanan dürüstlük, kanaatkârlık kuralları ile esnafı ahlakî ve meslekî yönlerden eğitmektedirler. Her iş kolunun kendi lonca'sı yaptırımlı denetimleri ile üretimin standart kalitesini korumakla beraber, bir yandan da işyeri sayısını sabit tutarak ve piyasa rekabetini önleyerek sosyal güvenceyi sağlıyan kapalı bir iktisat sistemi oluşturmaktadır.

Üreticilerin ve zenaatkârların kullandıkları en önemli ham maddeler pamuk, ipek; kereste ve demirdir. Bunların bazılarına sık sık konan ihraç yasaklarına rağmen, iç ve dış piyasalarda teminindeki güçlükleri ve yetersizlikler sebebiyle esnafın eline talebi karşılayacak ölçüde malzeme verilememektedir.

Dolayısıyla özellikle bu ham maddelerin stokçuların eline geçmesini önleyerek ustaların hiçbirini işsiz bırakmayacak şekilde dağıtılmasını, diğer taraftan üretilen malların ihtikârsız satışını da loncalar sağlarlardı. Satışlar hükümet ve lonca temsilcileri tarafından tespit edilen narh'lar üzerinden yapılırdı. Böylece her işkolunda arz ve talep arasında kapalı bir denge sağlanırdı.

b. Gedik Yöntemi

On sekizinci yüzyılda ortaya çıkan gedik (tekel) sistemi hirfet içinde, esnaf'ın yaptığı işi başkalarının yapamaması ve satacağı malı başkalarının satamaması ve sanatını icrâ edebilme yetkisidir. Bu sistemde her sanat kolunun üyelerinin sayısı değiştirilemez biçimde belirlenmiştir. Aralarından biri herhangi bir nedenle ayrılsa veya ölse yerine gelecek kişinin kural ve geleneklere göre seçilmesi ve ayrıca kadı siciline işlenmesi gerekiyordu.

Esnaf önce "usta" sayısı olarak belirlenmişken daha sonra uygulamada "sanat aletleri"olarak da sınırlandırılmıştır. Buna göre esnaftan biri ustalık hakkını ancak âlet ve edevatı ile birlikte devredebilmekteydi. Bu uygulama

10. a.e.a.y.

bir sanat ve ticaret dalında kaç kişi uğraşır, içinde sanat ya da ticâret icra edilen kaç dükkan bulunabileceğini tespit ediyordu.[11]

Esnaf loncaları asırlar boyunca çok az değişikliğe uğramış ve dolayısıyla yüzyıllar içinde esnaf zihniyeti hiç değişmemiştir.

Bununla beraber İstanbul, Bursa, Edirne ve Selanik gibi büyük şehirlerde özellikle dış talebin daha fazla üretimi gerektirdiği dönemlerde, sık sık lonca sisteminin dışında yeni işyerleri açılmıştır. Böyle durumlarda hükümet loncalar lehine müdahale ederek mevcut durumu muhafazaya çalışıyordu.

Böylece Osmanlı ekonomisinde ne tımar sistemi, ne de genellikle yöresel ihtiyacı karşılamak üzere loncaların bünyesinde örgütlenmiş küçük işyerleri sanayi'de kullanılabilecek ölçüde büyük sermaye birikimleri meydana getirebildi. Oysa lonca sistemi dışında, sermayesini bizzat devletin koyduğu ve Ordu'nun silah, araç ve gereçlerini sağlayan ya da ihracat için üretim yapan yüzlerce işçinin çalıştığı büyük tesisler kurulduğunu da görüyoruz.

Diğer taraftan esnaf loncaları iş kolları esasına göre düzenlenmiş olmakla beraber mahiyetleri itibariyle maddî ve manevî işlevleri vardır. Loncalarda dükkan ve usta sayısının eşit, üstelik dondurulmuş olması, usta-çırak ilişkilerinin sıkı kurallara bağlı kalması bir anlamda işkollarında "tekel" uygulaması gibi algılanabilir.

Usta sıfatını alabilmek için bir ustaya uzun yıllar önce çırak olarak hizmet etmek, sonra sırasıyla kalfa ve usta olarak peştemal kuşanmak mümkündü. Ne var ki boş bir yer (gedik) bulmak ancak ustanın yaşlanarak işi bırakmasiyle veya ölmesiyle açılabilirdi.

Diğer taraftan gedik yöntemi esnaf ve zanaatkârların iş ve çalışma imkânlarını çok sıkı sınırlandığından, kırsal kesimden kente akın eden işsiz kitlelerin emeğini ucuza kiralayıp sınaî üretime geçebilmek mümkün değildi. Dolayısıyla sanayi işcisi gibi yararlanmak mümkün olamadığından, bekâr odalarında yatıp kalkarak uygunsuz hareketler içinde yaşayan, asayişi bozan işsiz güçsüzlerin köylerine geri gönderilmesine çalışılmıştır.[12]

On yedinci yüzyılın başlarında esnafın arasına yabancı girmemesini, üretim biçim ve hacminin denetlenmesini daha da sıkılaştıran fermanlar çıkarılmıştır. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde gedikli esnaf hem "yaptığı işi başkalarının yapamaması" ve "ürettiği (ya da sattığı) malı başkalarının satamaması" açısından, hem de "gedik" yalnızca sayı olarak değil sicile "kayıtlı sanat aletleri" ile de sabit tutularak bir tür "dondurulma" al-

11. "İcra-yi sanat ve ticâret" hakkı olarak 1860 yılına gelinceye kadar çok dikkatli biçimde uygulanmıştır.
12. Sencer , Bilimsel Kaynak ve Belgelerle Toprak Ağalığı'nın Kökeni, s.291

tına alınmıştır. Boşalan bir gedik'in "ustalık hakkı" alet ve edevatı ile birlikte devredilmektedir.

c. Rekabet'in Önlenmesi

Osmanlı kentlerinin hepsinde mevcut olan esnaf teşkilâtını bir anlamda On üç ve On dördüncü yüzyıllardaki Ahilik hareketinin devamı gibi düşünebiliriz. Diğer taraftan Devlet de Ahilik'in üretim ve ticarette yüzyıllardır uyguladığı "rekabet yerine yardımlaşma" ilkesini kabullenmiştir. Örneğin öteden beri var olan gedik usulü devam ettirilerek dükkan sayısının sınırlandırılması, bir yönüyle esnafı koruma anlamına gelse bile, genelde fazla kazanç elde edebilme yollarını engelleyerek atılımcı ve yetenekli esnafın önünü kesmektedir. Örneğin birden fazla dükkan sahibi olmak veya dükkân (atölye) yerini değiştirmek gibi istekler, lonca'nın uygun görmesi ve devletin müsaade etmesine bağlı olarak çok zor gerçekleşmektedir.

Esnaf ve sanatkârlara üretim için gerekli olan ham madde, aralarındaki rekabeti ortadan kaldıran gelenekler ve töreler kesin olarak uygulanarak verilmektedirler.[13] Bu malzeme lonca şeyhi, kethüda ve yiğitbaşı aracılığı ile taksim ediliyordu. Dolayısıyla yalnızca ham madde sağlanması değil, üretimin de geleneğe bağlı ve miktarı sınırlandırılmış olarak yapılması denetlenmektedir.

Rekabetten yoksun olduğu için Osmanlı üreticileri arasında reklam ve yenilik konuları düşünülmemektedir. Üstelik dükkan (atölye), âlet- edevat cins ve miktarı arttırılamadığı için Osmanlı üretim sektöründe üretim yöntemlerinin modernleştirilmesi de mümkün olamamıştır.

d. Ampirik İmâlat Yöntemleri

Anadolu'nun muhtelif yerlerinde demir ve bakır madenleri vardır. Dolayısıyla bu madenlerin yakın çevresinde olan şehirlerde "temürcüler, bakırcılar, kuyumcular, kazancılar, kılıççılar, bıçakçılar ve çilingirler" gibi isimlerle anılan ve hepsi aynı konuda maden işleme sanatlarıyla ilgili pek çok dükkan (atölye)ın bir arada bulunduğu sokaklar hatta mahalleler bulun-

13. Örneğin debbağlar pîr'i Ahi Evran "ham deri"leri sanatkârlar arasında şöyle paylaştırmaktadır: Ahi Baba (Şeyh) 3 hisse, Kethüda 2 hisse, yiğitbaşı 2 hisse, 30 yıllık ustalar 2 şer hisse, 20 yıllık ustalar 1/4 hisse.

maktadır.[14] Bu atölyelerdeki perakende üretim, ahilik gelenekleriyle, usta'dan öğrenildiği biçimde ve geleneksel yöntemlerle yürütülmektedir.

e. Standart Bulunmayışı

Bu bağlamda en çarpıcı örnek top imâlatıdır. On beşinci yüzyıldan itibaren top namlusunun eğim açısını değiştirmeyi mümkün kılan kundaklar yapıldı.[15]

On altı ve On yedinci yüzyılların savaş stratejileri genellikle kuşatmalar üzerinde yoğunlaştığından, bir yandan istihkamlar diğer taraftan da kuşatma ve savunma topları geliştirildi. Tahrip gücünün arttırılması için namluya verilecek eğim açısının ve gülle'nin namludan çıkış hızının balistik eğri üzerindeki teorik etkilerinin[16] önemi ortaya çıktı. Örneğin gülle (dâne, mermi) yataya yakın bir yol izlerse "zinde kuvvet"i ve çarpma sırasındaki etkisi artar, ancak menzil kısaltılır. Namluya eğim verilirse menzili artar fakat tahrip kuvveti azalır. Bütün bu sorunların çözülmesi için gaz kaçakları ve barut kalitesi, geri tepme kuvveti ve kundak frenleri gibi o zamana kadar dikkate alınmayan mekanik ve dinamik problemlerinin çözümüne gerek duyuldu. Dolayısıyla Avrupa topçuluğunda On sekizinci yüzyılın ortalarına doğru topçuluk teorisinde o zamana kadar yapılmamış bazı hesaplamalar yapıldı.[17]

Gaz kaçakları açısından en önemli gelişme top namlularının[18] ve dane çaplarının standartlaştırılmasıdır. Savaşta çeşitli topların ağız çapına uygun "dane" bulmak pratik olarak çözülemez lojistik problemler ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla çoğu kez ağızdan girebilen herhangi dane kullanılmaktadır. Bu da gaz kaçaklarını arttırıp atış menzilini düşürmektedir. Namlu iç çapları "4, 8, 12, 16, 24" pus[19] olmak üzere yüzyılın daha ikinci çeyreği başlarında[20] beş kategori üzerinde standartlaştırılmıştı.

Bu dönemde her ülke kendi standartlarını uygulamakta iken savaştığı Avrupa ülkelerinden eline geçen topları kopyalayan Osmanlı Ordusu'nda kullanılan top çapları ise aynı oranda çeşitlenmişti.

---

14. Örneğin Sivas'ta 13 değişik esnaf grubu madencilikle uğraşıyordu. Bunların diğer zanaatkârlara nisbeti yaklaşık % 20 civarındadır. Demirel, a.g.e. s. 86
15. Nouveau Larousse illustré, c.1, s. 106
16. Newton Mekaniği'nin ve türev'in uygulamaları bağlamında.
17. İngiliz Mühendisi Benjamin Robins'in "New Principles of Gunnery" (Topçuluğun Yeni İlkeleri) eseri ilk teorik çalışmalardandır.
18. Namlunun kıç tarafından doldurulan kamalı (culasse) modern topların kullanılması On dokuzuncu yüzyılın ortalarından sonradır.
19. 1 pus =2.54 cm. dir.
20. Fransa'da 1732 de. Nouveau Larousse illustrés, c.1, s. 492

Teorik çalışmalar yapmayan Tophâne-i Âmire bu değişikliklere duyarsız kaldı. Zaten On sekizinci yüzyıl sonlarında "Mühendishâne-i Bahri-i Hümâyun" ve "Mühendishâne-i Berri-i Hümâyun" isimli yüksekokulların kurulmasına kadar Osmanlı ülkesinde bu tür teorik çalışmalar yapılamadı. Bu tarihlerden sonra görüldüğü gibi Avrupa top ve top arabaları imalatında On sekizinci yüzyıl sanayi devrimi öncüsü olan standartizasyon belirtilerinin Osmanlı ülkesinin seri imalat ortamını en iyi temsil edecek olan Tophane-i Âmire'de ve Top Arabacıları Ocağı'nda algılanması teorik ve pratik olarak mümkün değildi. Dolayısıyla askerî imalatta standartlaşmanın savaş alanlarında sağlayacağı lojistik ve stratejik yararlarla beraber, sanayi imalatın gerekleri de anlaşılamadı.

f. Ham Madde Sıkıntısı

Osmanlı devleti özellikle askerlik alanında başlangıçtan beri yeni teknikleri uygulamaya çalışmıştır. Ancak On yedinci yüzyıl sonlarında güçlenen merkantilizm sebebiyle Batı ile iktisadi ve teknolojik ilişkileri güçleşmiştir. Bu süreç içinde teknoloji ve iktisadi kalkınma için gerekli olan ormanlar (kereste ve yakacak odun) gibi doğal kaynaklar azalmış, açık işletilen ya da yüzeye yakın çıkarılabilen madenleri azalmıştır.

Avrupalılar On altıncı yüzyıl başlarında keşfettikleri Amerika'da Peru ve Meksika'dan ele geçirdikleri gümüşü yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı pazarlarına sürünce, bu yeni alımgücü, genel olarak yıllık % 06 civarında artan fiyatları birden % 200'lere fırlatmış ve üretim-tüketim dengesini bozmuştur. Hububat fiyatları yükselmiş ve ham madde kaçak olarak yurt dışına satılmaya başlanmış, esnaf ve sanatkarların ham madde sıkıntısı çekmesine sebep olmuştur.

"İhtisab Kanunnâmeleri"nde zenaatkârlar arasında ham maddenin taksimi, gerekiyorsa gümrük resmi alınması görevi muhtesip'e verilmiştir. Bu hizmetlerin yürütülmesi sırasında esnafın hakkını "esnaf kethüdaları" temsil etmektedir.

g. Merkantilizm'in Etkileri

Merkantilist politika baskısının ortaya çıkışı ile 1664 Fransız Doğu Hindistan Şirketi'nin kuruluşunun ve Osmanlı deniz gücünün ortadan kaldırıldığı 1669 tarihi ile aynı yıllara gelmesi, bir yandan Uzakdoğu karayolu ticareti kapanırken, diğer taraftan da Osmanlı Devletinin Uzakdoğu ile deniz ti-

careti sağlaması ihtimalini bütünüyle imkansız kılmıştı. Bu arada teknoloji ve iktisadi kalkınma için gerekli olan madenler, ormanlar (kereste ve yakacak odun) gibi doğal kaynaklar azalmıştır.

Osmanlı Devleti'nin bu sıralarda ormanları, yüzeye yakın ya da açık madenleri azalmış ya da tükenmiş, kıymetli maden stokları ise bitmiştir. Avrupa merkantilist politikasıyla hem Uzakdoğu karayolu ticaretini baltalamış, hem de değerli maden satışlarını, bilgi ve teknoloji iletişimini engellemiştir. Kısacası Osmanlı devleti ekonomik açıdan güçsüz ve yalnız bırakılmıştır.

h. Esnaf ve Sanatkar Kavgaları

On altı ve On yedinci yüzyıllardan sonra ham madde darlığı daha da şiddetlenmiştir. Dolayısıyla esnaf arasında ham madde darlığının yarattığı paylaşma sorunları da iyice artmaktadır. [21] Fütüvvet edebiyatının "dirlik ve düzen ve uhuvvet (kardeşlik)" telkinlerine rağmen esnaf arasında "marifet yerine kavga ve çekişmeler" çıktığı görülüyor.[22]

Bununla beraber Osmanlı esnaf ve sanatkarlarının ellerindeki çok sınırlı miktardaki ham maddeyi paylaşmasından doğan çekişmeler, aynı dönem Avrupasında iş ve üretim alanındaki sürüm ve satış konusunda meydana gelen rekabet'den mahiyet olarak tamamen farklıdır.

Bir taraftan meslekte ve sanatta lonca ahlakının teşvik ettiği aşırı gelenekçilik, diğer taraftan iş yeri sayısı ile birlikte âlet ve edevatı bile aynen devir ettiren gedik sistemi gelişmeyi durdutmuş, hatta göreceli olarak geriletmiştir.

Ne var ki esnaf ve sanatkar sınıfları arasında ham madde temini, üretimin satılması gibi konularda niza ve sürtüşme arttıkça fütüvvet ahlakı da yanlış olduğu kadar zararlı biçimde yorumlanarak pasif korunma stratejisi biçimine getirilmiştir. Başka bir deyişle dışarıya (ayrı meslekten olanlara) hoşgörüsüz davranışlar, aynı meslek gurubu içinde kayırma ve kollama biçiminde, fütüvvet ruhu açısından seviyesiz dayanışma biçiminde devam etmiştir.

---

21. «...kendü akçemiz ile kifayet mikdarı odun alagelmiş iken hala kiremitçiler ve hamamcılar hemen biz oluruz size aldırmayuz deyu rencide eylediklerinde v.s...» Ahmed Refik; Hicrî On birinci asırda s. 42
22. (Yahya Bin Halil, Fütüvvetname; Millet Kütüphanesi yazma No. 901, Ulûm-ı Şeriye. (Ülgener, Zihniyet Dünyası s. 154 naklen)

4. TEKNOLOJİ TRANSFERLERİ

Balkanlar'dan Avrupa ortalarına kadar açılan Osmanlı'lar ile Batı kültürü arasında on beşinci yüz yıl başlarından itibaren dolaysız kültürel ilişki devam etmiştir.

a. Göçler-Sığınmalar

Yahudi'ler On beşinci yüz yıl sonu ve On altıncı yüz yıl başlarında İspanya'dan sürüldüklerinde, Osmanlı devleti kendilerini uyruk olarak kabul etti. Yeni gelenlerin sahip oldukları teknik bilgiler, Latin harfli matbaanın Avrupa ile hemen hemen aynı zamanda kurulmasına katkısı oldu. On altıncı yüzyılın ortalarında ve On yedinci yüzyılın başlarında Latin hurufatiyle basım yaptılar.

On altıncı yüz yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan Macar Kalvinistleri de Batı'dan teknik bilgi transferi sağladılar.

Bunlar dışında Kont de Bonneval[23] gibi münferit sığınmacıların da kendilerinden teknolojik bilgi edinilmesi açısından yararları olmuştur.

b. "Tâife-i Efrenciyan"

Bu yöntemin ilk ve ünlü örneği, önceleri Bizans İmparatoru'nun hizmetinde iken Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'un kuşatılmasında büyük bir top döken Macar döküm ustasıdır.[24]

Osmanlı kaynaklarında, örneğin ta'ife-i efrenciyan diye adlandırılan yabancı teknisyenlerin[25] "müşâhere-hâran"[26] faslından ücretlerini dört aylık taksitler halinde alırlar, yıllık bütçe hesaplarında bazan ayrı, bazan da saray esnafları (zanaatkarları) ya da ehl-i hiref ta'ifesi ile birlikte sınıflandırılırlardı.[27]

---

23. Humbaracı (Bonneval) Ahmed Paşa adıyla ihtida ederek topçuluk fen ve sanatında yardımları dokunmuştur.
24. Bu top Edirne'de dökülmüş ve elli çift öküzün çektiği bir katarla iki ayda İstanbul'a getirilmiştir. Topun ağırlığının iki ton'dan fazla olduğu söylenmiştir, A. Dereko, «Quelques mots sur les plus anciens gros canons turcs» Armi Antiche l (1963): 369-178.
25. Avrupa'dan çağrılan yabancı teknisyenlerin kimlikleri ve faaliyet konuları sağlam bilgi ve kanıtların bulunmasında zorlukla karşılaşılan bir sorundur.
26. Aylıkçı'lar.
27. Örneğin, 1527 (Hicri 933) yılı bütçesinde, onbeş kişilik (Barkan, "933-934 (1527-1528) mali yılına ait bir bütçe örneği", İktisat Fakültesi Mecmuası, 15 (1953-51), s. 310, No. 35, "topçuyan-i top -i ahen ve gebran-i topçi ma' şakirdeş, nefer 15"), 1629 (Hicri 1038) yılı bütçesinde de kırkdört kişilik topçu uzmanı gayrimüslim topluluğu (Başbakanlık Arşivi, Maliyeden Müdevver

Saray'daki "ehl-i hiref ta'ifesi" ile "taife-i efrenciyan" gurubu ayrı ayrı belirtildiği ender durumlar dışında, yabancı teknisyenlerin kesin sayısını bütçe kaynaklarından saptamak mümkün değildir. Bütçe hesapları bunların kısa bir dönem için (kuvvetli ihtimalle teknik danışmanlık gibi bir hizmette) istihdam edildiklerini belgeliyor.[28]

Rönesans İtalya'sı ile Osmanlı imparatorluğu arasında da mühendis, zanaatkar ve yapı uzmanlarının sürekli gidip geldiği bilinmektedir. Göçmen veya danışman olan bu uzmanlar sayesinde, Osmanlı'lar en yeni gelişmeleri yakından izleme olanağını buluyorlardı. Bu arada döneminin asker yazarları ve gezginleri Osmanlıların İtalyan, Fransız, Alman, İngiliz, ve Hollandalı mühendis ve topçuları yabancı uzman olarak hizmetlerinde çalıştırdıklarını söylemektedirler.[29]

Diğer taraftan Evliyâ Çelebi Tersâne'de çalışan 3000 marangozun Müslim, gayrimüslim reâyâ ve Frenk karışık olduklarını söylüyor.[30]

Defterleri, No. 794., a.g.e.) ehl-i hiref ta'ifesi arasında sıralanmıştır.İkinci gurubun yıllık maaşları 770,832 akçe olarak verilmiştir. Bu da kişi başına 17. 500 akçadan fazlave bir kılıç tımar karşılığı olur. Yine 1670 (Hicri 1080) yılı bütçesinde Saray görevlileri arasında "1 nefer taife-i efrenc" sıralanmıştır.(Barkan, «1079-1080 (1669-1670) Mâli yılına ait bir Osmanlı Bütçesi», İktisat Fakültesi Mecmuası, 17 (1955-56), s. 228 — «mevâcib-i tâ'ife-i efrenc; nefer l, fi yevm 30 akçe»)

28. Kanunî Sultan Süleyman'ın başhekimi de Yahudi Moses Hamon'du. (Galante, Türkler ve Yahudiler, s. 98-102), Tıp ve astronomi konusunda (Arapça olarak) yazdığı eserler, kendi icadı olan bir rasad aletini tanıtan risalesi bulunan Abdüsselam el-Muhtedî el-Muhammedî Sultan II. Bayezid devrinde İstanbul'da ihtida etmiş İlya bin Abram el-Yahûdî isimli mûsevî bilim adamıdır (İhsanoğlu, s. 30). Yine Sultan II. Bayezid devrinde Haliç üzerinde kurulacak yüzer bir köprü için Leonardo da Vinci'ye bir proje yaptırılmıştır. Bonneval Ahmed Paşa'yı da bu bağlamda zikretmek mümkündür.
29. Scheither, Montecuccoli, Marsigli, EI2 , c.1, s. 1095. "Mühendishane"nin kuruluşu sıralarında ve sonrasında görev alan Baron de Tott ve diğer Fransız (özellikle gemi) mühendisleri hakkında Beydilli, İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizam-ı Cedîd'e dair Risâlesi, s. 22-27. Bu konuda bilgi veren Babinger ve başka araştırmacılar da vardır.
30. "Esnaf-ı marangozan Galatada, Tophanede, Kasımpaşada lonca yerlerinde bulunur bir nevi gemi ustalarıdır. 3000 neferdir, İslam, Rum, Frenk karışıktır. Bu tayfa da pürsilah olup ellerinde keser, destere, çekiç, kızaklar üzre gemi yaparak geçerler." Koçu, c.1, s. 126

E.

TİCARET

Osmanlı ülkesinde çok canlı bir ticaret hayatı olduğu söylenemez. Zira tıpkı sanayi üretiminde olduğu gibi iç ticarette de devlet, kendi kendini dengeleyerek gelişecek bir sistem oluşturmak yerine, asgarî standartlardan aşağı düşmeyecek stabil bir istikrarı sağlamak için narh'lar koyarak, şehirler arasında gümrük uygulayıp yerel satışları ve piyasayı etkilemektedir. Üstelik mesafeye bağlı olarak şehirler arasında da altın ve gümüş'ün alım değerine göre para kuru farklı olmaktadır.

Sigortacılığın bulunmayışı tüccarları çeşitli risklere karşı çok daha duyarlı kılmış, özellikle dış ticarette Batı'da olduğu gibi deniz ticareti yoluyla uluslararası iş yapan firmalar kurulamamıştır.

1. İÇ TİCARET

Osmanlı Devleti'nin tarım ve diğer sanayi kollarındaki üretimlerde olduğu gibi ticaret üzerinde de denetimi vardı. Canlı hayvan, ot ve saman gibi maddelerin toptan satışları şehirlerde kurulan "at pazarı, saman pazarı" gibi isimlerle bilinen açık pazarlarda olurdu. Diğer malların toptancılığı bazan "kapan" da denilen toptancı hanlarında yapılırdı. Hanların da her biri "unkapanı, yağ kapanı, sebze hanı, ipek hanı, pamuk hanı gibi tek cins malın ticaretine ayrılmıştır.

Ahalinin ekmek ihtiyacını karşılamak üzere ucuz zahire satın alan mübayaacılar bulunmaktadır. Bunlar "zahire nâibi"ne bağlı olarak çalışmaktaydılar. Şehir ambarlarında bir yıllık ihtiyacı karşılayacak ölçüde zahire bulundurulmaya çalışılırdı.

Devlet bazı sınırlamalar ve zorunluluklar koyarak piyasayı kontrol altında bulundurmaktadır. Örneğin gerek satışlara narh koyarak ve gerekse bazı mallara yed-i vâhid (tekel) uygulayarak iç piyasada fiyatların sabit tutulmasına çalışıyordu. Ayrıca Osmanlı ülkesi dahilinde ticarî malların bir bölgeden diğerine geçişi sırasında iç gümrük uygulanmaktadır. Böylece tarım veya sanayi mallarının üretildikleri bölgelerde tüketilmesi ve her bölgeyi ekonomik bakımdan kendi kendine yeterli kılarak malların büyük tüketim merkezlerine akmasını önleyip, göreceli fiyat artışları önlenmek istenmiştir. Yine örneğin tahditler koyarak iç piyasada darlığı çekilen yapağı, pamuk, ipek ve bakır gibi hammaddelerin, hububatın dışarıya satılmasını engellemektedir. Kapitülasyon anlaşmalarıyla ithal gümrükleri (% 3 ile) dondurulmuş ise de Osmanlı devleti dışarıya sattığı mallara bazan % 33'e kadar varan yüksek gümrükler uygulamaktadır.[1]

İstanbul ve diğer büyük şehirlerin ihtiyacını kendi yakın çevrelerinden karşılamak mümkün değildi. Et ve buğday gibi temel tüketim maddeleri, ya da (zaman zaman kullanımı yasak edilse de) kahve gibi mükeyyefatın alım, taşıma ve depolama işlerinin % 80 veya 90'nı büyük tâcir ve toptancılar tarafından sağlanıyordu. Evliya Çelebi'ye göre, sırf İstanbul'daki büyük tüccar ve toptancılar grubu bütün çalışanlarla birlikte 15.160 kişiden oluşuyordu ve bunların 3.188 dükkânı, mağazası ve ambarı vardı.

a. Bedesten'ler

Bedestenler, büyük tüccarların çalıştığı, kıymetli malların satışı yapılan, bekçileri bulunan, akşamları kapanıp, sabahları açılan demir kapıları olan her tarafı kapalı kapalı alışveriş merkezleridir. Şehirlerde bir veya birden fazla "bedesten" vardır.[2] Bedesteni bulunmayan şehirlerde bu işlev, civar da, yol kavşağı veya köprü yakınında bulunan bir kervansaray'da görülür.

Kapalıçarşı'lar bedestenden çok daha büyüktür. Üstelik kapalı çarşıların içinde ayrıca bir bedesten de bulunabilir. Ancak kapalıçarşılar şehirde üre-

1. Ortalama % 10'dan % 15'e kadar ihraç gümrüğü (vergisi) alınıyordu. Satışına izin verildiği zaman hububat ve zeytinyağından ise % 33'e kadar yükseliyordu.
2. Örneğin Ankara, Kayseri, Sivas, Kütahya ve Larende'de ikişer Bedesten vardı. Bolu'da da 1650 den önce bir bedesten olduğu bilinmektedir.

tilen her çeşit malın sergilendiği, hatta bazı hizmetlerin verildiği, gün boyu hareketli olan alışveriş merkezidir. Uzun bir ana cadde ile ona bağlanan sokaklardan oluşur. Yan sokaklar üzerlerindeki dükkânları işleten Tenekeciler, Terziler, Yorgancılar gibi hizmet erbabının ya da Çerçiler, Çanakçılar, Kaftancılar gibi esnafın yaptığı işlerin adıyla anılırlar. Çarşı kapıları akşamları kapanır. Bu çarşılarda bulunan dükkânlar başlangıçta özel mülkiyette iken, sonraları vakıflara bırakılmışlardır.

Bedestenlerin çevresinde hem gece konaklama ve hem de ticaret yapılan han'lar bulunmaktadır. Tüccarlar mallarını handa saklayabilirler. Nitekim bir malın ticareti yapılan hanlar o malın adıyla bilinirler. Dolayısıyla kentteki han sayısı ve hatta şöhret bulmuş bazı han isimleri şehirlerin ticârî faaliyetteki önem ve özelliklerini gösterir. Örneğin Bursa, Kayseri, Sivas, Ankara gibi yerlerde bedesten çevresindeki hanlar ve dükkanlar bu şehirlerin ve hatta çevre yerleşimlerinin alışveriş merkezini oluşturur. Diğer taraftan bu merkezler arasındaki kervan bağlantıları da aynı derecede önemlidir.

Bu hanlar arasında günümüze ulaşabilenlerin birçoğu, örneğin İstanbul'da Tahtakale, Sultanhamamı, Fincancılar, Mahmutpaşa gibi alış veriş merkezlerinde hâlâ faaliyetlerine devam etmektedirler. Mukataa kayıtlarında hanlara ait gelirler değişik yerlerdeki medrese ve zaviyelere hasılat olarak gösterilmişlerdir. Han geliri hana gelenlerin konaklama ücretleri ile hanın dükkân kiralarından oluşur. Hanın ön cephesinde sıra dükkanlar dışında orta avlu üzerindeki dükkanlar ve avluya bakan iş yerleri daha çok tarım ürünleri pazarlamasında kullanılmaktadır. Hanlar "Ömer Âbid, Katırcıoğlu" v.b. kurucularının isimleri ile ya da Penbe (Pamuk) hanı, Pirinç hanı, İplikçi hanı gibi toptan satışı yapılan ürünün adı ile, yahut Yağkapanı, Unkapanı gibi tek cins malın toptan şatışı yapılanlar, hatta "yolgeçen hanı" gibi fonksiyonel özellikleriyle tanınır. Han avlusundan depolanan maldan han yönetimi sorumludur. Dolayısıyla han kapıları demirden ve gayet muhkem olup akşam kapanıp, sabah açılır.

b. Kapan Hanları

Her biri tek bir cins ticaret maddesinin toptan satış ya da dağıtımına hizmet eden kapalı alış veriş yerleridir. Anadolu'da, Kapan hanlar Selçuklulardan beri bulunuyordu. Ancak kapan hanlar Anadolu'da Fatih'ten itibaren abidevi yapılar halinde gelişli. Bunların yapılışında vakıf topraklarının azalması göz önüne alınarak hayır kurumlarına sürekli gelir kaynakları bırakma çabası görülmektedir. Osmanlı döneminde pazarların kapalı ortama çekil-

mesinin başka bir nedeni de kentlerde tüketici kitlenin kalabalıklaşmasıdır. Dolayısıyla kısa zamanda han içi alım satım merkezleri tercih edilir oldu.

Kapan hanlarının boş duvarları çok yüksek tutulmuştur. Tek katlı bir yapı biçiminde olup dışa dönük yüzleri çoğunlukla sokağa açılan dükkanlarla çevrilmiştir. İç avlunun etrafında iki kat üzerinde sıralanmış odalar bulunmaktadır. Bütün malların kantarlanması ve satıcı ile alıcı arasındaki işlem açık avluda geçer. Kapan hanları, bir tür malın kapalı pazar yeri olma işlevini fermanla tekeline geçirdiği için burada depolanıp perakendeciye ve esnafa satılacak ticari mal başka yerde pazarlanamaz ve satış muamelesi yapılamazdı. Kapan hanlar, toplayıp dağıtma işini yaptıkları malın adını alıyordu. Un kapanı, Sebze kapanı, Pamuk kapanı, Pirinç kapanı, Yağ kapanı, İpek kapanı gibi. Zamanla hanlar bir ferman ele geçirip "kapan" olma çabasına girmişlerdir. Özellikle bir bölgede en önemli ürün için böyle bir ferman edilirse kapan hanın geliri de fevkalade yükselmektedir.[3]

2. DIŞ TİCARET

Devletin dış ticarî karayolları İran üzerinden Semerkant'a ulaşan "İpek Yolu" olarak bilinen yol, Arabistan'a giden Şam yolu ve İstanbul-Belgrad yolu'dur. Bu yollar üzerinde emniyeti sağlamak için hanlar ve kervansaraylar inşa edilmiş, dağbaşlarındaki geçitler ya da köprü gibi tehlikeli yerlerde "derbentçi" denilen ve hizmetleri karşılığında vergiden affedilen sürekli muhafızlar görevlendirilmişti.

Osmanlı Devleti'nin komşularıyla ve diğer Asya-Avrupa ülkeleriyle olan ticarî ilişkileri Trabzon, İstanbul, İzmir ve İskenderun limanlarını ve Bursa'yı önemli birer ticaret merkezi yapmıştır. Osmanlılarla İranlılar ve İtalyanlar arasında başlayan bu ticarete On altıncı yüzyılda Fransa'ya kapitülasyon imtiyazları verilmesi ile önce Fransız tüccarları da eklenmiştir. Ancak daha sonra kendilerine ticarî imtiyazlar tanınan başka Avrupa ülkelerinin tüccarları da katılmışlardır.

Büyük tâcirler tarafından Venedik, Fransa veya İngiltere'den gelen yünlü kumaşlar, Çin ipeklileri, Hindistan baharatı, Rusya kürkleri, Doğu halılarının ticareti yapılıyordu. Genellikle dokundukları Selanik, Niş, Sivas, Kon-

3. Doğru, s.118

ya, Maraş, İzmir ve Halep gibi bölge ve şehirlerin adıyla tanınan ev ürünü halılar, İngiltere, Fransa, İtalya ve hatta Amerika'da alıcılar bulmaktaydı.

İpek ticareti için Bursa'ya gelen Venedikliler ham ipek ve ipekli dokuma karşılığında çuha (yünlü kumaş), kağıt, sabun ve kumaş, Ruslar ise getirdikleri kürkleri değişmektedirler.

Yine her yıl ipekli kumaş satın almak üzere İran Sarayı'ndan özel görevliler gönderilmekte ve bunlara gümrük resimleri bakımından bazı kolaylıklar ve ayrıcalıklar uygulanmaktaydı. Halep'te, Bağdad'da üretilen kumaşlar yerel ihtiyacı karşıladıktan başka, Kuzey Afrika eyaletleri ve Güney Almanya şehir devletlerine de satılmaktadır.

On altıncı yüzyılın ikinci yarısına kadar en fazla ticaret Venedik'le yapılmaktadır. Hatta Mısır ve Suriye'deki baharat ticareti bile Venediklilerin eline geçmişti. Venedik, Osmanlı limanlarına yünlü, işlemeli kadife, züccaciye, kağıt gibi işlenmiş sanayi ürünleri de getiriyor, buralardan baharat, ipek, yün, pamuk ipliği, deri, ecza maddeleri alıp götürüyordu. Bununla beraber On yedinci yüzyılda ve daha sonraları Venedik, Fransa karşısında Osmanlı pazarlarındaki önemli yerini kaybetmiş oluyordu.

On yedinci yüzyıl'ın sonlarında Viyana Kuşatması Batı'yla, On sekizinci yüzyılın başlarındaki İran Savaşları da Doğu ile ticari faaliyetlerin kesilmesine sebep olmuş, fakat herşeye rağmen Lâle Devri sonlarına kadar Avrupa karşısında Osmanlıların toplam ihracat tutarı ithalatlarından fazla kalmıştır. Ancak yine de Avrupa hammadde alıp, bunu dokunmuş kumaş olarak Osmanlı ülkesine tekrar satabilmekteydi.[4]

Diğer taraftan çeşitli sebeplerden dolayı Batı karşısında Osmanlı açık deniz ticareti gelişememiştir. Osmanlı tüccarlarının Akdeniz ticaretinde Fransız ve Venedikli'lerin gelenekselleşmiş ve gelişmiş deniz ticareti ile başa çıkabilmesi için yüksek bordalı bir ticaret filosuna sahip olmaları ve bunun yanında donanmanın gemileriyle de takviye edilmeleri gerekirdi. Oysa Osmanlı denizciliğini temsil eden Tersâne-i Âmire, bahar seferlerine çıkan Donanmâ-yi Hümâyûn ve üslendiği görevler mevcut durumuyla böyle bir oluşum için müsait değildi. Batı'daki gibi deniz sigortası kurumları, dış ülkelere yayılmış şirketler zinciri bulunmadığından açık deniz ticaret filosunu inşa edecek sivil tersâneler, yetişmiş gemi personeli gibi sorunlar açıkta kalmıştır. Sigortacılık Osmanlı ülkesinde tanınmadığından tüccarlar arasında karayolu ticareti tercih edilmektedir. Üstelik ulemanın deniz nakliyatından kaçınmaları gerektiği hakkında, tavsiyeler bulunan eserleri mehaz gösterile-

4. Tabakoğlu. a.y.

rek kamuoyu oluşturulmaktadır.[5] Dolayısıyla Osmanlı deniz ticareti girişimlerinin başarılı olmasını sağlayacak ortam bulunamamaktadır.

a. Uzak Doğu Ticareti

Avrupa'nın Yeni Dünya ülkeleri ve Hindistan Uzak doğu ile açık deniz ticaretini geliştirdiği On altıncı Yüzyıl'dan önce dünya ticaretinin merkezi Akdeniz ve çevresindeydi.

Ancak İpek Yolu'nu Akdeniz üzerinden de devam ettirebilmek için Venedik ve Cenova ile deniz ticareti üstünlüğü rekabeti de gerekmekteydi. Bu deniz ticareti girişimi Fatih Sultan Mehmed döneminde Antalya ile İskenderiye arasında mavna işletilerek başlanmıştı.[6] Orta Asya'dan Avrupa'ya ulaşmak için karayolunu seçenler İran'a kadar geldikten sonra ya "Hazar Denizi Kuzeyi - Kafkasya - Karadeniz ve Balkanlar" veya doğrudan "Suriye" yoluna ayrılıyorlardı.

Diğer taraftan Anadolu'da İpek Yolu'nun sonuçlandığı; Antalya ve Alanya limanları da Batı'nın Hindistan ve Arap ülkeleriyle olan baharat, şeker, kimyevi madde ve kumaş ticaretinin kapısı durumuna girmişti.[7]

Birecik'ten Basra'ya kadar Fırat üzerinde nehir gemileri ve kelekler ile gidiş-geliş mal taşımacılığı yapılmaktaydı. Aslında Uzak Doğu'dan gelen Hind-Basra denizyolu ile Hindistan'dan gelen gemiler Dicle ve Fırat'ın birleşmesinden sonra Şattu'1-Arab adını alan nehir aracılığıyla Basra'ya kadar ilerleyebiliyorlardı. Buradan nehir gemileriyle Birecik'e aktarılan ticarî mallar deve kervanlarıyla Haleb, İskenderun, Trablus ve diğer merkezlere devam ediyorlardı. Hindistan denizyolunu Akdeniz'e ulaştıran bu nehir yolu hızlı olmasından dolayı, On altıncı Yüzyıl'ın ikinci yarısında çok kullanılmaktadır. Osmanlı, doğulu ve Avrupalı tacirler de daha çok akış yönünde olmak üzere Batı mallarını Basra'ya, doğu'dan gelenleri de İskenderun ve Trablus limanlarından Batı'ya aktarılıyordu.

Hint Denizi yolunu seçenler Kızıldeniz üzerinden de İskenderiye'ye ulaşmaktaydılar. Dolayısıyla bu yolların hepsi Osmanlı ülkesinden geçerek Venedik pazarlarında son buluyordu. Dolayısıyla Venedik Doğu Akdeniz, Ortadoğu ve Asya ticaretinde önem taşıyordu ve Akdeniz üzerinden tamamlanan Uzak Doğu ticaretini tamamen eline geçirmişti.

---

5. Taşköprîzâde, Mevzuatü'l-Ulûm, c.2, s. 478
6. Türk Deniz Ticareti... s. 51
7. Tabakoğlu, s. 384 ve sonrası

Venedik, On altıncı yüzyıl'ın ortalarına kadar Osmanlı Devleti ile en geniş ticaret hacmine sahip olan devlettir. Venedik gemileri yün kumaş, işlemeli kadife, züccaciye, kağıt gibi mallar getiriyor, baharat, ipek, yün, pamuk ipliği, deri ve kimyasal maddeler götürüyordu. Diğer taraftan Venedik'e "şap madenlerinin işletilmesi hakkı" gibi ayrıcalıklar da verilmişti.[8] Ancak, yüzyıl'ın sonlarında Osmanlı - Venedik Savaşları sırasında Osmanlı pazarlarındaki yerini kaybetmiş, Fransa ise Osmanlılarla ticaretini arttırmıştı.[9] İngiltere ve Hollanda, Venedik'e rakip olarak ortaya çıkan Fransa Osmanlı limanlarına dokuma, kağıt, züccaciye gibi malları getiriyor , pamuk, bez, halı, baharat, koku, kimyevi maddeler ve tiftik alıyordu. Oysa Osmanlı ticareti, Fransa'nın toplam ticaret hacminin ancak yarısı kadardır.[10]

İpek Yolu'nun diğer kolu üzerinde On beşinci Yüzyıl sonunda, Avrupa ve Asya tüccarlarının buluştukları Azak, Kefe [11], Akkerman[12] gibi Kuzey Karadeniz pazar limanlarının ele geçirilmesi Karadeniz'i bir Türk gölü haline getirdi. Karadeniz'de yabancı tüccarlar ulaştırma ve ticaretlerini Osmanlı bandırası altında sürdürmeye başladılar. Bu sırada Türk ve Müslüman gemileri Batılılara göre 4-5 kat fazla idiler. Karadeniz ve Doğu Akdeniz ticareti Rumlar başta olmak üzere Yahudiler, Ermeniler ve Avrupalı tüccarlar tarafından yapılmaktaydı. Bununla beraber Müslüman tüccarların bir bölümü Kuzey İtalya'nın büyük şehirlerinde örgütlenmişlerdi. Bu yolla Anadolu, Yemen ve Uzakdoğu'dan alınan pamuk, küçük atölyelerde dokunan kumaşlar Batı Avrupa ve Rusya'ya satılıyordu.

Diğer taraftan batılılar açık deniz ticareti yanında, gittikleri yerlerde sömürge rejimleri kurarak orada bulunan ham madde kaynaklarını yüzyıllarca kendileri için kullandılar. Bütün bu girişimlere merkantilizm açısından bakılırsa, uluslararası deniz ticareti ve illegal sömürgecilik gibi Batı ekonomilerine kazanç getirirken, herşey rakipleri olan Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişiyordu.

Batı denizciliğinin ilerleme hızına yetişemeyen Osmanlılar (ve diğer İslam ülkeleri) Hind Denizi'nden Basra'ya ve Akdeniz limanları arasındaki deniz taşımacılığı dışında, Orta Asya'dan İran, kısmen Irak ve Orta Anadolu yoliyle Akdeniz'e ve oradan Orta Avrupa'ya uzanan transit ticareti için kara yollarına ve kervanlara bağlı kaldılar.[13]

---

8. 1546'da tanınmıştır. Türk Deniz Ticareti... s. 52
9. Tabakoğlu, a.e.a.y.
10. a.e.a.y.
11. Fatih Sultan Mehmed tarafından fetholundu.
12. Bayezîd-i Velî (II) tarafından alındı.
13. Ülgener,a.g.e. s. 145

Osmanlı Devleti'nin Uzakdoğu pazarlarını Avrupa'yla paylaşma savaşında, denizyolu ticareti'nin deve kervanlarıyla yapılan karayolu ticaretine üstünlük sağlaması mukadderdi.

Nitekim 1498'de Portekizliler Ümit Burnu'nu dolaşarak, İpek Yolu'na rakip olan açık denizyolunu açtılar. Bu yeni yolun önemi Amerika''ın keşfinden sonra gelişerek On yedinci Yüzyıl'da İpek Yolu'nun ticarî değerini yok etti.

(1) Kervan Taşımacılığı

Osmanlı kara yollarında uzun yol taşımacılığı "ağır ve hafif" kervanlarla yapılmaktaydı. Üç kantar yük taşıyan develerden oluşan hafif kervanlar Rumeli'ye ve Rumeli içinde merkezler arasında yük taşırlardı[14].

Kervan yolları üzerinde bir günlük menzil sonlarında kervansaraylar bulunur. Ara yerlerde özellikle çeşme ya da akarsu yanında raslanan ağaçlık ve çimenlik alanlarda kıblesi "mihrab taşı"yla belirlenmiş açık "namazgâh"lar bulunurdu.

Beş, altı kantar[15] yük taşıyabilen develerden oluşan "ağır kervanlar" Anadolu içinde; Hicaz'a, Hind ve İran'a mal taşırlardı. Hicaz kervanları ayrıca insan da taşırlardı.

Şam Kervanı'nın 60-70 bin kişi, Mısır Kervanı'nın 40-50 bin kişiden oluştuğu düşünülür, yol ve konaklama durumları dikkate alınırsa kervan taşımacılığında her istenildiği zaman yola çıkılamayacağı ya da istek üzerine hemen kervan düzenlenemeyeceği açıktır.

Develerle yapılan kervan nakliyatının özelliği uzun mesafe ve uzun zamana bağlı bir ticaret oluşudur. Yakın çevre için gerekli gıda ve diğer tüketim maddelerini taşımaz. Zahmetli geçen bu yolculukta genellikle insan taşınmaz. Kervan güzergahı üzerindeki merkezlerde taşıdığı malların ticâretini de yapar. Elindekileri satar, yenilerini alır. Erzakını yeniler. Kervan reisi'nin müsaadesi alınarak kervana yeni katar'lar katılabilir. Kervan bir "gezici ticaret ünitesi" olarak güzergâhını tamamlar. Yol üstündeki yerleşim merkezlerinde alış veriş son ulaşım noktasına göre daha ucuzdu. Kervan ticaretinin iki önemli özelliği fiyatların mesafeye bağlı oluşu ve yol boyunca yapılan ticaretin taşıma masraflarının hızla artmasını önlemesidir[16]. Aslında kervan taşımacılığı kıtalar arası bir ticarettir.

---

14. Ortaylı. Türkiye İdare Tarihi, s.235
15. 1 kantar = 44 okka = 57 kgr. dır, Bu durumda ağır yük kervanları ortalama 250 - 300 kg. yük taşıyabilen develerden oluşmaktadır.
16. Ortaylı, a.g.e. s.240

Ancak ticaret organizasyonu ve taşımacılık teknolojisi gelişmesiyle beraber, develer yerlerini atlı arabaya bırakmışlardır. Bir araba 3-4 ağır deve yükünü daha süratli biçimde taşıyabilmektedir. Daha pahalı olan bu yeni taşıma teknolojisi yeni yollar, konaklama ve bakım tesisleri gerektirmiştir. Diğer taraftan daha hızlı yapılan bu yeni taşımacılık gıda ve diğer tüketim mallarının yakın çevreye dağıtımını da sağlamaktadır.

Kıtalar arası uzun mesafe ticareti pusula'nın bulunması, geliştirilmesi, deniz ve kıyı haritalarının düzenlenmesi, yüksek bordalı gemilerin inşası, yelken ve halat donanımlarının mükemmelleştirilmesi ile gittikçe gelişen gemiciliğe bırakılmıştır.

Böylece gerek karayolları ve gerekse denizyolları üzerindeki yerleşim merkezleri gelişmeğe devam etmişlerdir.

(2) Deniz Taşımacılığı

Avrupa'nın Akdeniz üstünden Ortadoğu ve oradan Uzakdoğu'ya ulaşan klasik karayolu ticaretini, Atlantik kıyılarına döndüren sebepler denizyolu ticaretinin yüksek kâr getirisi üzerinde birleşirler. Denizyolunun karayoluna göre daha kârlı olduğu çok eskiden beri bilinen bir gerçekti. Bununla beraber On altı ve On yedinci yüzyıllarda her ülke açık deniz ticaretinde kendi kralı adına donanmasının gemilerini kullanmakta ve henüz sivil "ticaret filoları" bulunmamaktaydı.[17] Dolayısıyla Batıda büyük keşiflerin yapılması ve dünya ticaret yollarının değişmesinde ticarî anlamdaki kâr hevesinin yanında, askerî istilâ yoluyla ham maddelere el koyma hırsının da payı vardır.

Akdeniz, deniz cenkleri ve korsanlık mücadeleleri ile hakimiyeti sık sık el değiştiren, özellikle ticaret yolları açısından istikrarı bozulmuş bir iç deniz hâline dönüşmüştür. Bu durumda Okyanuslar ticaret yolları için çok daha müsait bulunuyordu. Avrupa merkantilist ekonomisinin temellerini navlun getirileri üzerine kurarken, açık deniz şartlarının gerektirdiği yüksek bordalı, büyük ambarlı gemiler de yapılmağa başlanmıştı.

On üçüncü yüzyıldan sonra gemicilikte ilerleme gösterememiş Osmanlı tersâneleri ise yeterli deneyim ve teorik bilgilere sahip olmadıkları için bir süre "kalyon" sınıfı gemileri inşa edemediler. Dolayısıyla bu dönemin daha başlangıcında Akdeniz'de üstünlüklerini koruyamadılar. Nitekim Girit Adası'nın denizden abluka edilmesini gerektiren fethi 25 yıl sürdü.

---

17. "Trimâts" (üç direkli) büyük yük gemileri On dokuzuncu yüzyıl'dadır. Daha önceki yüzyıllarda kalyon sınıfından gemiler, üç ambarlı'lar gibi donanma gemileri kullanılmaktadır.

Diğer taraftan Türk Gemicilik Dili'nde donanımlar ve manevralara dair isimlerin tümünün İtalyanca başta olmak üzere Batı kökenli oluşu da gemi inşası ve gemicilikte Batı'nın dümen suyunu izlediğimizi belirtiyor.

Kaderini Ortaasya'dan başlayan göç yollarının çizdiği Osmanlılar'ın açık deniz önünde durmaları aslında toplumun psikolojisini de etkileyen doğal bir sonuç oluşturmuştur. Nitekim kalıtımsal bir nitelik arzeden bu duygu örneğin Taşköprîzade'ye göre "Hac ve Umre veya gazâ dışında gemiyle sefere gitmek rızkını değiştirmeğe çalışmak câiz değildir."[18]

Deniz ticaretinde transit gümrük geçişleri, malın elden ele devretmesi gibi ek masrafları bulunmadığından kara ticâretine göre 1/7 oranında daha fazla kâr sağlayabildiği söylenir. Ne var ki deniz ticaretinin daha başlangıçta ortaya çıkan çeşitli branşlarda aralarında vazife taksimi yapmış geniş bir teknisyen kadrosu ve kaliteli malzeme için gereken sabit masrafları aynı yükü taşıyacak bir kervanın donatım masrafından çok daha fazladır.

Diğer taraftan açık deniz ticaretinin fırtınalar, akıntılar, rota tayini, yangın, isyan, hastalık, karantina, korsanlar, deniz haydutları, rakip devletler gibi rizikoları daha çoktur. Dolayısıyla hem gemilerin sefer öncesi donatım ve bakım masraflarının ve hem de deniz seferlerinin bir kişiye yüklenemeyecek kadar ağır riskleri olması, Batı'da deniz ticaret kumpanyalarının ve deniz sigortacılığının kurulmasına ve yayılmasına sebep olmuştur. Avrupa tüccarları arasında ortaklıklar, sigorta sistemleri de evrensel ticaret örgütleşmeleri, halka açık şirketler gibi kapital birikimlerini sağladı.

Her ne kadar Evliyâ Çelebi kara yolculukları için "...nice yüzbin belâyı canhırâş çekerek, bârân-ı rahmet içerek"[19] diyorsa da, kara yollarının emniyetsiz bölgelerinde bulunan riskler, kervan tüccarları arasında ortaklıklar, şirketleşme ve sigorta gibi emniyet kurumlarının faaliyetini sağlamaya yetmemiştir.

Dolayısıyla deniz ticaretine girişilememesi Osmanlı ekonomisinde güçlü ticaret ve sigorta şirketleşmelerinin kurulmalarını da engellemiştir. Bu da Hazine getirileri kadar Osmanlı ülkesinde büyük şirketler ve geniş kapsamlı ticarî teşkilatlanma fikrinin yerleşmesini engellemesi açısından da fevkalade zararlı olmuştur.

Nitekim Şânizâde de bu noktaya temas ederek deniz ticaretinin kurulamamasından ötürü ehl-i İslam menfaatinin uğradığı büyük kayıplardan ya-

18. Bir kimse ki derya'ya sefere gitse taleb-i rızk'da istikzâ itmiş olur ki ol mezmûm'dur. Haberde vâriddir derya'ya girmeye illâ Hac için veyahut umre veya gazâ için!» Taşköprîzâde, Mevzuat.., c.2, s. 479

19. Evliya, c.3, s. 47, Ülgener, İktisadi... s.139

kınmaktadır.[20] Gerçekten de deniz ticaretinin kurulmaması Osmanlı ekonomisinde şirketleşme, sigorta'dan başlayarak uluslararası ticarete kadar önü açık bir örgütleşmeyi de engellemiştir.

Oysa Osmanlı Devleti, en geniş sınırlara eriştiği zamanlarda, Karadeniz, Marmara, Akdeniz, Kızıldeniz, Hint Denizi ve Basra Körfezi gibi iç denizlere sahipti. Gerek Ege Denizi'nde adaların, gerek Kuzey Afrika'nın fethi ve korunması da ancak güçlü bir donanma ile sağlanabilmişti.

Karadeniz'de tahıl ve kereste nakliyatı, Akdeniz'de ise Anadolu, Ege adaları ve Mısır arasında deniz ticareti yapılıyordu. Savaş sırasında örneğin Karadeniz'de Trabzon, İran'da savaşan ordulara Tuna buğdayının veya Macaristan'da savaşan ordulara Kiğı demirinin ve top mühimmatının gönderilmesini sağlıyan limandı. Rumeli'de Tuna, İrak'ta Fırat ve Dicle üzerinde kısıtlı olarak nehir ulaşımı vardı.

b. Uzak Doğu Ticaretinin Çöküşü

Akdeniz yollarının kapanması Osmanlı Devleti'nin dış ticarî gelirlerini önemli ölçüde azaltmıştı. Üstelik On yedinci Yüzyıl'ın sonlarında Viyana Kuşatması Batı sınırlarının, On sekizinci Yüzyıl'ın başlarında İran Savaşları da doğu sınırlarının kapanmasına sebep olmuştu. Buna rağmen On sekizinci yüzyılın ikinci çeyreği başlarına kadar Osmanlıların Avrupa'ya toplam ihracatı ithalatından fazla idi. Ancak, Avrupa 1604 tarihli kapitülasyon izni ile o zamana kadar ihracı yasak olan dokuma alanında kaytan, ip, pamuklu hammadde alıp, bunu mamul olarak geri döndürüyordu.

Diğer taraftan Batı ekonomisi için çok önemli bir devir açılmış açık deniz şartlarının gerektirdiği yüksek bordalı, büyük ambarlı gemiler yapılmağa başlanmıştı.

Böylece denizciliğin Batı'daki ilerleme hızına yetişemeyen Osmanlılar, Hind Denizi'nden Basra'ya ve Akdeniz limanları arasındaki deniz taşımacılığı dışında, Orta Asya'dan İran, kısmen Irak ve Orta Anadolu yoliyle Akdeniz'e ve oradan Orta Avrupa'ya uzanan transit ticareti için kara yollarına ve kervanlara bağlı kaldılar.

Diğer taraftan batılı denizciler legal deniz ticareti yanında, henüz ayak bastıkları yerlerde ham madde yataklarını yüzyıllarca kendileri için alıkoya-

---

20. "ehl-i İslam'da ticâret-i bahriye gibi bir menfaat-i azîme küllî derecede mütedennî olduğunu" ve Frenk gemilerinin öteden beri Osmanlı sahilleri arasında eşya ve zahire taşıyarak çok para kazandıklarını yazmaktadır.Şanizâde Tarihi c. III s. 34,

cak sömürge rejimleri de kurmuşlardı. Bütün bu girişimlere döneminde revaçta olan merkantilism akımının görüş açısından bakılırsa, uluslararası deniz ticareti ve illegal sömürgecilik Batı ekonomilerine kazanç getirirken, herşey rakipleri saydıkları Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişiyordu. Başka bir deyişle merkantilizmin temel ilkelerinden olan "rakibi izole etme" durumu başarılmış oluyordu.

Kısaca özetlenirse Osmanlı Devleti Uzakdoğu pazarlarını Avrupa'yla paylaşma savaşında yenik düşmesinin sebeplerinden biri denizyolu ticareti'nin kendi çağına göre fevkalade ileri bir ulaşım ve nakliyat teknolojisi sergilemesidir. Örneğin gemilerde nakledilecek ticarî eşya maçuna, cerraskal gibi döneminin en ileri teknik araçları kullanılarak anbarlarda, raflar ve bölmelerde depolanmaktaydı. Ulaştırılacağı yere kadar yerleri değiştirilmeden bir kerede götürülüyordu. Yolculuk süresi rüzgarlara tâbi olmakla beraber, tecrübeli denizciler örneğin İngiltere'den Hindistan'a varış zamanını önceden yaklaşık olarak söyleyebilmektedirler.

Tüccarın eşyası ve gemi de risklere karşı sigorta edilebilmektedir. Üstelik Avrupa tüccarları arasında ortaklıklar, sigorta sistemleri, evrensel ticaret örgütleşmeleri, halka açık şirketler gibi kapital birikimleri sağlayarak ticareti hızlandırdı.

Ve iki yüzyıl boyunca Avrupa'ya geri dönüşlerinde illegal sömürgecilik yöntemleriyle edinilmiş ham madde akışı sağladılar. Doğu ticareti yapan Osmanlı tüccarları ise karayolu ticaretinin gelişemez kervan standartları içine sıkışmış, bozuk, eski ve düzeltilmez onbinlerce kilometrelik yollarda sonu yenilgi olan bir rekabette israr etmişlerdir. Oysa aynı yüzyıllarda Batılılar Osmanlıları kendileri için rakip olarak bile düşünmüyorlardı.[21]

(1) Osmanlı Deniz Taşımacılığının Çöküşü

Daha On altıncı yüzyıl'ın ikinci yarısında İngilizler de Fransızlarla birlikte Akdeniz ticaretinde söz sahibi olmuşlar, Batı Avrupa ile Türk limanları arasında mal taşıyorlardı.

Fakat önce Fransızlar ve sonra Atlantik'te açık deniz ticareti yapan diğer sömürgeci devletlerin ticaret filolarına Osmanlı limanları arasında kabotaj hakkı tanınması da Osmanlı deniz ticaretini yok etmiş ve özellikle merkantilist dönemde devleti güçsüzlüğe mahkum kılmıştır. On yedinci yüzyıl başlarında Fransa'nın Osmanlı sularındaki ticaret gemilerinin sayısı 1.000'i bul-

21. ... Orta Avrupa pazarlarında hesaba katılmaya değer bir rakip olmaktan çıkacaktı." Ülgener,a.g.e. s. 145

muştu. Bu ticaretin hacmi Fransa'nın bütün ticaretinin yarısına ulaşmıştı. Fransa Osmanlı limanlarına tekstil, kağıt, züccaciye getiriyor ve pamuk, bez, halı, baharat, kokulu esanslar ve tiftik götürüyordu.

Hele Avrupa denizaşırı ticareti Okyanuslara açıldıktan sonra Osmanlı Devleti'nin dünya ticaretinden aldığı payın azalmaya başladığı On yedinci Yüzyıl'da Atlantik ülkelerinin ticaret filoları da Akdeniz ülkelerinden çok daha güçlü duruma gelmişler ve Akdeniz ticaretine de müdahale ederek etkili olmaya başlamışlardı.[22]

(2) Merkantilizm'in Etkisi

On altı ve On sekizinci yüzyıllar arasında dünya siyaset ve ekonomisine egemen olan Merkantilizm'in esası "devletin gücünü diğer devletlerin ekonomileri aleyhine olacak biçimde arttırmak"tır. Bu da devletin "zengin" olmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla bu amacın yöntemlerinden ilki, dönemin "para" sisteminin esası olan "kıymetli madenler"e mümkün olduğu kadar fazla sahip olmak ya da kıymetli madenler karşılığında mal satmak ve başka devletlerden mümkün olduğu kadar az mal alarak kıymetli madenlerin ters yönden akışını önlemektir.

Diğer taraftan böylesine tek yönlü bir akışı sağlamanın en önemli teknik önlemi karşı tarafı endüstri mallarına muhtaç bırakmak için teknoloji transferlerini engellemektir.

Dolayısıyla altın ve gümüş madenleri bakımından sıkıntı çeken Osmanlı Devleti bir yandan sikkelerde "iğtişaş"[23] yapmak, ya da piyasaya "kırkık" para sürmek zorunda kalmış, diğer taraftan yasaklar konularak Avrupa ülkelerindeki "teknolojik" gelişmelerden de uzak bırakılmıştır.

Gerçekten de bu sıralarda Papalık ve Avusturya devletleri Osmanlı Devleti'ne askerî sanayi hammaddeleri satışlarına kısıtlama konulmasını Avrupa ülkelerinden istemektedirler. Bu istekleri ancak on yedinci yüz yılın sonlarına doğru gerçekleşmiş, merkantilizm cereyanın tam bir uygulaması olarak Avrupa ülkeleri Osmanlı Devleti'ni hem iktisadi alanda ve hem de teknolojik haberleşmede yalnız bırakmışlardır.

22. Tabakoğlu, a.e.a.y. Diğer taraftan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla da Karadeniz ve Boğazlar Rus deniz ticaretine açılmıştır.
23. Kıymetli maden oranını azaltılması.

(3) Zorunlu İkilem

Osmanlı ülkesinin sınırları On altıncı yüzyıldan itibaren üç kıt'a üzerine yayılarak genişlemiş, ordu ve memur kadrosu da aynı oranda artmıştır. Diğer taraftan Avrupa'lıların Hindistan ve Uzakdoğu ile denizyolu bağlantısı kurmaları deniz ticaretini de Akdeniz'den Atlantik'e kaydırmıştı. Böylece asırlardır Asya ürünlerini Uzak doğu'dan Avrupa'ya getiren kervan yolları kapanmıştı. Karayolu ile denizyolu ticareti arasında taşıma masrafı oranı çok artmıştı.[24] Asya'dan gelen kervan yollarının kullanılmaması bu yollar üzerindeki kervanlarla iş yapan küçük ticaret merkezlerini etkilemiş, kervansarayları ve ana yolları bakımsız bırakmıştı.

Diğer taraftan Avrupa[25] ülkeleri Uzakdoğu ve (özellikle Güney) Amerika'dan her türlü ham madde ve değerli maden akışını toplamaktadır. Oysa Osmanlı Devleti ile Batı arasında merkantalizm'in had safhaya çıkardığı büyük bir ticarî dengesizlik yaşanmaktadır. Üstelik Osmanlı Devleti Batı merkantilizminin amaçlarına boy hedefi yapıldığı için dış ticareti önemli biçimde hasara uğratılmış, kendisiyle her türlü ham madde ve teknoloji alış verişi kesilmiştir. Madenleri tükenmiş ve sanayisi ham madde açısından son derece zor şartlar altındadır.

Bu durum karşısında Osmanlı Devleti[26] ortaçağ'ın imâlâtı sınırlayan ticarî ve sınaî anlayışı içinde kalmakta ve belki de bunda israr etmekte kendisini zorunlu görmektedir. Dolayısıyla Devlet çeşitli üretim kolları arasında denkliği sağlamak için rekabeti önleyen lonca ve gedik sistemini desteklemek zorundadır.

Ahilik ve lonca teşkilâtı sanat değiştirmeye de karşıdır. Bunun sigortası da "gedik usulü"dür. Esnaf istediği yerde dükkan açamayacağı gibi, kendi mesleği dışındaki malzeme ve üretimi satamaz. Hatta bağlı olduğu gediği belirlemek için dükkân (atölye) ya da mağazasının kapısının üzerine bağlı bulunduğu loncanın alâmetini asmak zorundadır.[27] Meslek ve sanatlarla uğraşanlar, toplumsal sınıflar gibi, ancak ekonomik hayatlarında onlardan

24. Ortalama bire altmış oranında olduğu söylenmektedir.
25. Özellikle Uzakdoğu ticareti tekelinde tutan ve güney Amerika'nın altın, gümüş ve bakır madenlerini ülkelerine taşıyan İspanya, Fransa, İngiltere, Portekiz ve Hollanda gibi.
26. " ortaçağın iş bölümü —yeni zamanlardakinin tersine— istihsal kollarını birbirinden mutlak surette çözüp ayıran, aralarından adeta su sızdırmayan kapalı bir çalışma tarzı olmaktan pek de ileri gitmemiştir" Ülgener, a.g.e. s. 76.
27. "Herkes istediği yerde dükkan açıp sanat-ı asliye ve vazife-i zâtiyesinin haricinde bulunan eşyayı dahi dükkâna cem ve iddihar edip satmağa cüret etmemek velhasıl hangi sanat ile me'lûf ise yalnız anın icrâsile meşgul olmak için her dükkan ve mağazaya birer alâmet vaz edilmiş ve bu alâmete gedik nâmı verilmiştir." Süleyman Su'di, Defter-i Muktesid; cilt II, s. 28-29'dan naklen Ülgener, Ahlak ve Zihniyet Meseleleri..., s.76

daha kesin ve aşılmaz sınırlarla birbirlerinden ayrılmışlardı.[28] "Esnaf loncaları" denilen bu değiştirilemez "sınıflar bütünü" ülkenin ekonomik ve teknolojik açıdan gelişmesini de engellemekteydi.

Lonca sistemi, toplumun Din ve tasavvuf ahlâkı açısından da Ahilik sistemini kabullenmeye hazır olmasından yararlanmış sayılır. Nitekim ulema da "vâz ü nasıhat"lerde ve eserlerinde tamahkârlık edilmemesi, meslek ve sanat değiştirilmemesi [29] üzerinde önemle durmaktadırlar.

Aslında bu davranış bir ortağ karakteristiğidir. Örneğin Molla Câmi de "Bereketlerin anahtarı seçtiğin yerde kalmaktır"[30] diyor. Ancak ortaçağ'ı atlamış olan Batı'da "ham madde temini, bilgi iletişimi ve teknoloji transferi" gibi temel sorunlar bulunmadığı gibi, kazancın bol ve rekabetin yararlı olduğu alanlarda meslek değiştirmeyi, yakın iş kollarında ise organize olmayı teşvik eden anlayış desteklenmektedir.

Oysa Osmanlı ülkesinde, esnaf arasında Hindistandaki «kast»ları hatırlatan bu tür kapalı örgütlenme sonuna kadar devam etti. Bununla beraber ortaçağ kapalı ekonomilerinin bir modeli biçimindeki lonca sistemini, Avrupa'nın Osmanlı ekonomisini yıkmayı hedef alan merkantilist politikalarına karşı, (en azından ham madde ihtiyacını sınırlaması açısından) zorunlu ve doğal bir korunma tedbir olarak da görebiliriz.

(4) Sanayi Devrimi

Merkantilizm Avrupa ticarî hayatına birtakım yenilikler getirmişti. Örneğin ortaçağ'daki küçük "iç pazar" ticaretini, "büyük dış pazar"larla değiştirmiş, her ülke bir yandan üretimini arttırırken diğer taraftan ihracatının ithalatından çok daha fazla olabileceği cazip pazarlar aramağa başlamıştır. Bu amaca ulaşmak için hammadde ihracatına ve mamul mal ithaline birtakım sınırlamalar konulmuştur. Yine bu maksatla uluslararası büyük ticaret kumpanyaları kurulmuştu.

---

28 Sanat erbabı, alışılmış meslek çevresinden ve geleneklerinden kıl kadar ayrılmalarına göz yummayan bir taassupla ayrı ayrı ihtisas kollarına bölünmüş, her zümre kendi hücreleri içine kapatılmıştır. O kadar ki, fert ve sanatın hayat boyunca birbirlerinden çözülmez organik bir bütün halinde kaynaşmış olduklarım söylemekle mübalağa edilmiş olmaz. Sanatkar, babadan veya ustadan kalma sanat çerçevesi içinde gözlerini hayata açmıştır ve yine onun içinde kapayacaktır. a. e . a. y.

29. «...bir ticaretden ki rızk hâsıl ola, ana mülâzım olub tarîk-i ahâra âzim olmaya... ». Taşköprîzâde, Mevzut ül-Ulûm, c.I, s. 105

30. "Cem'i bereketin miftâhı irâdet getirdiğin mevzide sabreylemektir". Eğer Lâmi'î Çelebi "Fütûhü'l –Mücâhidîn lî Tervîh-i Kulûbi'l-Müşâhîdin" adıyla tercüme ettiği Nefehat ül-Üns Tercümesi'ne kendinden eklemediyse, Luther'den yarım yüzyıl önce esnaf'a aynı nasihati vermektedir.

Bununla beraber liberal İngiltere'nin Sanayi Devrimi'ndeki öncülüğünden yararlanarak bir dönem dünyanın her bakımdan en güçlü devleti olması, ona benzemek isteyen Batı Avrupa ülkelerinde de liberal düşünce oluşturmaktaydı. Bu bağlamda Avrupa'ya çeşitli sebeplerle ayak uyduramayan Osmanlı Devleti'de Merkantilizm'e karşı pasif bir korunma kalkanı olarak ziraat, sanayi ve ticaret alanlarını denetim altında tutmak esasına dayanan kendi klasik yönetim sistemini On dokuzuncu yüzyıla kadar devam ettirmiştir.

Oysa On sekizinci yüzyılın sonlarında Avrupa'da başlayan Sanayi Devrimi ile Osmanlı ekonomisinin artık karşısında merkantilist ilkeler değil, üretim açısından hızla çağdışı kalarak kaybedilen dış pazarlar tehlikesi de vardır. Böylece evvelce en değerli, en çok aranan Osmanlı ürünleri, örneğin pamuklularda bile dış satış imkanları azaldığı gibi, Avrupa'dan mamul madde olarak pamuklu kumaş ithali başlamıştır.

c. "İmtiyaz"lar Yarışı

Her ne kadar ilk kapitülasyon anlaşmasının Kanunî Sultan Süleyman tarafından yapıldığı söylenirse de aslında Osmanlıların başlangıçtan beri zaman zaman bu tür imtiyazlar vererek Batı devletlerini yanına çektiği, böylece bazı kritik dönemlerde en azından onların tarafsızlığını sağladığı ve hatta bazan da diğerlerine karşı kullandığı görülüyor.

Başka bir deyişle Osmanlılar uluslararası ticaret ve siyaset'de konjonktürü yakından takip etmişler ve kapitülasyonları bazan bir âlet, bazan da ekonomik bir silah gibi kullanmaya çalışmışlardır. Örneğin On beşinci yüzyıl sonrasında Avrupa Hindistan ve Uzak Doğu ile açık deniz ticareti kurunca Osmanlı Devleti eski kervan ticaretinin gelirlerini yitirdi. Diğer taraftan merkantilist politikalarla dış ticareti engellenip, sanayisi için gerekli olan ham madde ithali ve teknoloji transferleri durdurulan Osmanlı Devleti, kendisini yalnız bırakan Batı Avrupa ülkeleriyle ancak tek taraflı kapitülasyon anlaşmaları yaparak siyasal ve ekonomik çemberi kırmağa çalışmıştı.

Bununla beraber kapitülasyon ahidnamelerinde dengeye dayanan bir tür adalet bulunması da Osmanlı Devleti'nin şânından sayılmışdı. Dolayısıyla başlangıçta Venedikliler'e verilmiş imtiyazlar daha sonra Fransızlar'a tanınan ilk kapitülasyonlar'a; İngiltere, Hollanda ve diğer Batılı devletlere verilenlere de Fransızların kapitülasyon metinleri örnek teşkil etmiştir. Bu kapitülasyon ahidnameleri, Osmanlı Padişahının kudretini tanımlamak için "Memâlik-i Osmâniye"nin şehir, eyâlet, bölge isimlerini sıralayan uzun bir

listesiyle başlar. Devamında evvelce verilmiş olan ve şimdi yenilenen idarî, siyasî, ticarî ve ekonomik imtiyazlar ayrıntılarına kadar tek tek zikredilir, bunlarda herhangi bir değişiklik yapılmış ise sebebi kısaca belirtilir, sonra yeni verilen imtiyazlar yine tek tek ayrıntılarıyla anlatılırdı.

Her Padişah cülus sonrasında Avrupa devletleriyle imtiyaz yenileme pazarlığı yapmak gibi bir ekonomik yaptırım gücüne de sahip bulunuyordu.[31]

(1) Venedik

Kuruluş sıralarında cereyan eden Osmanlı – Venedik mücadelelerinde Sultan Orhan (1352) Manisa civarındaki şap tekelini vererek Cenova'yı kendi tarafına çekmişti. Yüzyıl sonra Sultan II. Mehmed de, Venediklilere imtiyaz tanıyarak, o zamana kadar ihracı yasaklanmış olan buğday'ın satılmasına izin verdi. Böylece hayatî önemi olan buğdayı vererek, kuşatma harekatı sırasında Venedikliler'in saldırı ihtimalini önlemek istiyordu. Bununla beraber Fatih, 1480'de Venedik'e savaş ilan etmeden önce de Napoli Krallığı'nı kendi tarafına çekmek için onlara bazı imtiyazlar tanımıştı.

Fatih'in ölümünden sonra Sultan II. Bayezid 1482 de yenilenen anlaşma ile Venedik'lilere Karadeniz'de deniz ticaretini yeniden açtı.[32] Bu imtiyazlar Yavuz Sultan Selim (1513) ve Kanunî Sultan Süleyman (1521 ve 1540) tarafından tekrar yenilendiler. Bunlar dışında Karadeniz, Ruslar'la yapılan 1774 Kaynarca Anlaşması'na kadar kapalı bir deniz olarak kaldı.

On altıncı yüzyılın ikinci yarısına değin Venedik Osmanlı Devleti'nin en fazla ticaret yaptığı devletti. Ancak yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı -Venedik Savaşları başladı. Bu sırada Fransa'ya Akdeniz ticaretinde bazı imtiyazlar tanınınca Venedikliler'e karşı rakip olarak ortaya çıktı ve Osmanlı Devleti'ni destekledi.

(2) Fransa

Yavuz Sultan Selim'in Suriye ve Mısır'ı fethedince Osmanlı Devleti, kervanlarla karadan gerçekleştirilip Akdeniz'e ulaştırılan Uzakdoğu ticaretini Avrupa'ya bağlayan yolları eline geçirmiş oldu. Başka bir deyişle kapitülasyonların önemi daha da artıyordu.

Bu durumda Fransızlar ilk iş olarak evvelce Memlük Sultanları'nın kendilerine verdiği kapitülasyonları Kanunî Sultan Süleyman'a yeniletmeyi ba-

31. Bağış, s. 12
32. Kefe ve Trabzon limanlarına kadar ticaret yapma hakkı verilmiştir.

şardılar. Dahası Kanunî Sultan Süleyman Fransa Kralı I. François ile yaptığı antlaşmaya göre İngilizler de dahil olmak üzere, Portekiz, Hollanda, İspanya, Katalan, Sicilya Krallığı Devletleri'nin tüccarları, Fransız Bayrağı altında ticaret yapacaklardı. Ve çoğu kez sanki ilk kapitülasyon anlaşması imiş gibi tanıtılan bu antlaşmadır. Bu anlaşmadan sonra Fransızların Venedikliler'e büyük darbeler vurmaya başlaması da Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları siyasî maksatla kullanmış olduğunu kanıtlıyor.

Nitekim Osmanlı - Fransız ilişkileri geliştiği bu dönemde Fransa'ya yeni imtiyazlar tanınmış[33], fakat daha sonra İngilizler'in de etkisiyle Akdeniz'deki gücünü ve Osmanlı Devleti yanındaki itibarını kaybedince kapitülasyonları[34] yenilenmemiştir. Hatta Fransız bayrağı altında ticaret yapan Cenova'ya da[35] imtiyaz tanındı. Böylece Fransa'nın Osmanlı Devleti ile ticareti eskiye göre onda bir düzeyine indi.

Bununla beraber Fransa'nın ünlü devlet adamlarından Colbert'in[36] gayretleriyle Osmanlı-Fransız ticareti eski haline getirildi.[37] Daha sonra Sultan I. Mahmud zamanında da [38] bu kapitülasyonlar ilavelerle yenilendi[39]. Ayrıca "Bâb-ı Âli" yanında Fransa yine «en fazla müsaadeye mazhar devlet» durumunu da elde etti.

(3) İngiltere

İngiltere On altıncı yüzyılın ikinci yarısında imtiyaz elde etme yarışında Fransa'ya rakip olduğunu belli etti. Zira İngilizlere Fransız bayrağı altında seyretmek üstelik komisyon ödemek ağır gelmektedir. Nitekim İngilizlere ilk kez Kanunî Sultan Süleyman tarafından İran Seferi sırasında Haleb'de bir ticarî imtiyaz verildi. Ancak bu imtiyazın özelliği bir tacir'e mahsus olması ve diğer İngiliz tüccarlarının bundan yararlanamamasıydı.

Oysa İngilizler aslında Moskova ve İran üzerinden Hürmüz'e ulaşarak Uzakdoğu ile ticaret yapmak istiyorlardı. Dolayısıyla bu müsaadeyi kullanmak amaçlarına yetmedi. İran Şahı'na yanaşmak yoluna gittiler. Ama Osmanlılar Azarbeycan ve Şirvan'ı alarak (1578) İngilizleri yine "uluslararası Osmanlı imtiyazları" yarışı içine yönlendirdiler. Nitekim aynı yıl içinde

33. 1597 ve1604 tarihlerinde. 1597 Ahidnamesi'ne göre, Venedik ve İngilizler dışında yabancı ticaret gemileri Türk sularında yine eskisi gibi Fransız bayrağı altında gezebileceklerdi.
34. 1619' da
35. 1665'da
36. Fransa'nın sanayi ile ticaretini düzeltmeyi ve birçok reformları başaran ünlü mâliye nâzırı
37. 1673 Ahidnamesi'yle.
38. 1740' da
39. Muahedat Mecmuası, c. I, s. 4-14

Kraliçe I. Elizabeth'den, Osmanlı padişahına getirilen bir mektup üzerine Sultan III. Murad da 1580 tarihinde İngilizler'le bir ahidname imzaladı.

Aslında bu ahidnamenin imzalanmasında da hem siyasi ve hem de ekonomik faktörler etkili olmuştur. Zira o sıralar da Osmanlı Devleti gibi, İngiltere de İspanya'ya karşı idi. Diğer taraftan Osmanlı sanayi'i, kendisine karşı uygulanan merkantilist Avrupa politikalarının etkisiyle (örneğin top yapımı için) hammadde sıkıntısı çekiyordu. İngiltere'den ithal edilecek demire ve kalay'a da gerek vardı.

Bu Osmanlı -İngiliz yakınlaşması üç yıl sonra ahidnamenin kapsamı biraz daha arttırılarak geliştirildi. Böylece, Akdeniz'de İngiliz ve Fransız'lar arasında bir kapitülasyon rekabeti de başlatılmış oldu.

On yedinci yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreklerinde Akdeniz'de kuvvetli ticaret filoları sağlayan İngilizler, Osmanlı dış ticaretinde birinci sırayı elde ettiler. Ayrıca, evvelce ancak Fransız bayrağı altında ticaret yapan Avrupalı tüccarlar isterlerse bundan böyle İngiliz bayrağı altında da ticaret yapabileceklerdi. Üstelik İngiliz bayrağı altında ticaret yapmak daha ucuz ve deniz gücü daha kuvvetli olmasından dolayı daha da emniyetli idi. Fransızlar bu durumdan şikayetçi oldularsa da. kendilerine Avrupalı tüccarların bayrak seçmede serbest oldukları bildirildi.

(4) Avusturya

Aslında Osmanlı - Avusturya siyasî ilişkileri iyi olmadığından aralarındaki ticaret gelişmemişti. Ancak On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Rusya ve Avusturya Osmanlılar'ın karşısında pek dost ilişkileri olmayan kuvvetli birer devlet olarak yer aldılar. Dolayısıyla o zamana kadar Osmanlı Devleti'nin ekonomik pazarlık konusu yaparak yönlendirdiği kapitülasyonlar bu devletler tarafından yeni anlaşmazlık yolları açtı.

Avusturya ile ticarî ilişkiler ancak (1718) Pasarofça Anlaşması ile gerçekleşmiştir. Avusturyalı tüccarlar, Karadeniz'e girmemek şartıyla Tuna üzerinden İran ile ticaret yapabilecekler, uygun görülen yerlerde Avusturya konsoloslukları açılabilecekti. Avusturya daha sonraki ahidname ile (1784) "Eflak ve Boğdan'da konsolosluk açmak ve Karadeniz'e ticaret gemileri göndermek, tüccarlar için, Avusturya pasaportunun yeterli olması" gibi çok uygun imtiyazlar elde etti.

(5) Rusya

Aslında Rusya ile ticaret On beşinci yüzyılda Rusya'nın Kazan'ı almasından sonra, oldukça sınırlı başlamıştı. Bursa'ya kadar ancak Osmanlı tüccarlarının refakatinde de gelmesine izin verilen Rus tüccarları, Rusya'dan kürk getirip ipek alıp götürüyorlardı. On sekizinci yüzyılda 1739 Belgrad Anlaşması ile her iki ülkenin tüccarları birbirlerinin memleketlerine serbestçe gidip gelebilecekler, ancak Karadeniz ticareti yalnız Türk gemileri ile yapılabilecekti. Diğer taraftan sürekli olarak Osmanlı Devleti'nin aleyhine genişleyen Rusya Küçük Kaynarca Anlaşması (1774) ile istediği yerlerde konsolosluk açabilecek, ile Rus tüccarları, Karadeniz ve Boğazlar'a girebilecek, serbestçe ticaret yapabilecek ve Rusya, «en fazla müsaadeye mazhar devlet» payesini alacaktı. Üstelik Rus Çarı «Rusların Padişahı» unvanını da alıyordu.

(6) Sonuç

Osmanlılar, On sekizinci Yüzyıl'a gelinceye kadar kapitülasyonları Batılı devletlere karşı ekonomik tesirli politik bir silah olarak kullanmaya devam ettiler. Ancak On sekizinci yüzyılda kapitülasyonlar artık eski karakterini kaybederek, o zamana kadar belirli kollardaki üretimde fazla bir kalite farkı bulunmayan Osmanlı sanayi'ini Avrupa ekonomisine bağımlı bir hale getirmeye başlamıştır. Örneğin Osmanlı ülkesine işlenmiş malzemenin girmesi için çalışılmaktadır. Oysa bu durum iç pazarları doygun hale getirerek zaten ham madde sıkıntısı çeken lonca sanayi'ini çok olumsuz yönde etkilemektedir.

Diğer taraftan gayri müslim Osmanlı tebaası tüccarların[40] çeşitli yabancı devletlerin himayesine girerek kapitülasyon imtiyazlarından yararlanmaları da iç ticareti hırpalamıştır. Durumu kurtarmak amacıyla devletin gümrük vergilerini arttırmak yoluna gitmesi de, bu düzeyde hırpalanmış olan sistemin zararlarını engellemeyi başaramamıştır.

Diğer taraftan Avusturya ve Rusya da Osmanlı pazarlarına ancak On sekizinci yüzyıl ortalarına doğru girmeye başladılar. Dolayısıyla Fransızlarla yapılan kapitülasyonları[41], uygulanan yöntemin gereği onlarla yapılacak ahidnâmelere de örnek oluşturmasını gerektirdi.

Oysa Rusya kapitülasyonları sanki "uluslararası hukuktan kaynaklanan bir hak" gibi gösterip baskı yaparak verilen imtiyazları istismar aracı

40. Avrupa Devletlerinin himayesine girerek ticaret yapanlara «beratlı tüccar» denilmektedir. Bağış, s.17
41. Son yapılan 1740 kapitülasyonları.

olarak kullanmaya başladı.[42] Eflak, Boğdan, Sinop ve Ege adalarında konsolosluklar açarak gayrimüslim Osmanlı tebaasını kendi himayesine almaya çalıştı. Rusya'nın kullandığı biçimiyle kapitülasyonlar artık devlete yarar değil, Osmanlı tebaası arasında huzursuzluk ve isyanların çıkmasına sebep oldu.

42. Örneğin Rusya ile ilk ihtilaf imtiyazı almasından 4 yıl sonra "kapitülasyonların tek taraflı olarak değiştirilemeyeceğini" hükme bağlayan (1779) Aynalıkavak Anlaşmasıyla çözüldü. Bu anlaşma'dan yine 4 yıl sonra (1783)de kapitülasyonların kapsamını iyice genişletti. 81 maddelik bir ticaret anlaşmasını da imzalatmaya muvaffak oldu.

SONSÖZ

"SÜBHÂ-Yİ SEYYİAT" (SIKINTILAR TESBİHİ)

Buraya kadar kuruluşundan Tanzimat dönemine kadar geçen zaman içinde Osmanlı devleti, toplumu ve kültüründen "bu kubbede baki kalan hoş sadâ"yı dinletmek istedik. Kavramları ve olayları kronolojik dizin içinde sıralamak yerine onların zaman içine yansıyan etkilerini genel bir çerçeve içinde ilişkilendirerek belirlemeye uğraştık. Böylece klasik dönem diyebileceğimiz bu süreçteki "Osmanlı" kimliğinin sosyal ve kültürel bünyesi hakkında irdelenebilir nitelikle nesnel bilgiler vermeğe çalıştık.

Konuların anlatımında Osmanlı serüvenini yalnızca iyi yönlerinden ele almak gibi tek taraflı bir yöntem kullanılmamıştır. Nitekim metin içinde veya dip notlarda gerekli açıklamalar yapılmıştır. Bununla beraber olumsuzlukların karşılaştırmalı analizleri içeriğin anlatım bütünü içine sistematik biçimde dahil edilmediler. Başka bir deyişle artık tarih içinde kalmış Osmanlı gerçeği teorik ve soyut tanımlar ve en genel uygulamalar ele alınarak sunulmağa çalışılmıştır.

Ne var ki olumsuzlukları görmezden gelmek gibi niyetimiz bulunmadığını belirtmek için Yeniçeri kazan kaldırmaları, Celâli isyanları, eşkiyâlık, göçler, tımar sisteminin bozulması, mütegallibe sınıfların ortaya çıkması v.b. gibi birçok temel sorunların çağlar içindeki varlığını, ayrıntılarına girmeden toplumsal, ekonomik, yönetsel kavramlar olarak varlıklarını son bir bölümde vurgulamak istedik.

İlk örnek olarak devletin yönetimini ele alalım. Divan-ı Hümâyun toplantıları önceleri haftada dört gün ve sonraları iki kez nihayet üç aydan üç aya yalnızca ulûfe dağıtımından önce biçimsel anlamda yapılır oldu. Dolayısıyla her Divan toplantısından sonra sadrazamla birlikte huzura giren vezirler, kazaskerler, yeniçeri ağası daha sonra haftada iki ve nihayet ulûfe dağıtımlarından sonra üç ayda bir kere Arz'a girdiler. Başka bir deyişle padişahın yönetim konusunda bilgilendirilmesi ve doğrudan ilişkisi azaltılmış oldu.

Özellikle On yerinci asırda İlmiye tarikinin kazaskerler gibi en üst düzey görevliler arasında bile yetkilerini büyük rüşvetler alarak iş görenler çıktı.[1]

Köylüler, celâli, çiftbozan, levent, sekban, sarıca, dağlı, türedi, âyân ayaklanmaları ile karışık eşkıyâ hareketlerinin korkusuyla yerlerini terkedip, daha güvenilir olan büyük şehirlere göçtüler. Ne var ki yeni geldikleri yerleşim yerlerinde lonca teşkilatları ve gedikler sebebiyle iş bulamadılar. Dahası geriye de dönemediler.

On sekizinci yüzyılda, lonca teşkilâtında usta-kalfa ilişkileri, özellikle esnaf kethüdası seçimi meseleleri sorunlar çıkarmıştır. Diğer taraftan sanayileşemeyen devlet, kendi ham maddelerini ucuz fiyatlarla Avrupalılara verirken ham madde bulamaz hale gelen Osmanlı zanaatkar ve esnâfının işledikleri malzemeler de pahalı olarak satılmaktadır.

Aynı yüzyılda mîrî mukataalar azalmış, bazı madenler kapanmış ve devlet ekonomik yönden zayıflamıştır. Barut yapımının ana maddesi güherçile'nin, buğday'ın, pirinc'in, altın'ın ve gümüşün yabancı tüccarlara satışı yasak olduğu halde, bu maddeler yurt dışına kaçırılmışlardır.

Menzil teşkilâtı zamanla bozulmuş, menzil-hânelerde at bulunmaz olmuştur. Büyük şehirlerde yiyecek, yakacak sıkıntısı baş göstermiş, gerek İstanbul'da, gerekse taşrada fiyat artışlarından, enflasyondan yakınmalar sürüp gitmiştir.

Geciken ulûfelerin değeri düşük akçelerle ödenmesi ve bu yolla piyasaya sürülmesi hem yeniçerilerin ve hem de esnaf'ın isyanlarına, hatta zaman zaman yeniçeri zorbalarının devlet idâresine kafa tutmasına sebep olmuştur. Zorbaların devlet idâresine hâkim olduğu böyle zamanlarda Hazine açıkları yeni ve hatta bir iki sene öncesinden peşin tahsil edilen vergilerle dahi kapanmamaktadır. Dolayısıyla köylü sınıfı vergilerin ağırlığından ya iç göçlere, ya da isyan hareketlerine katılmaktadır.

---

1. Hatta Kanunî Sultan Süleyman bile böyle bir işten ötürü bir kazaskeri tekdir etmiştir. Pakalın, II, 58

Maaş ödemeleri dışında devletin gelir ve giderleri ile; eyâletlerde elde edilen gelirden merkeze gönderilmeyen kısmın nasıl sarfedildiği Tanzimat öncesi Osmanlı bütçelerinde görünmememektedir. Bu durum "mâlî ıslahatların köksüzlüğü ve geleneksel nizamın devam ettirilmek istenmesi" olarak eleştirilere açıktır.

Sefere katılmayan veya çağrılmamış sipahilerin ödemeğe mecbur oldukları «bedeliyye»leri toplamak için yaptırılan yoklamalarda, bunlara verilmiş timarların yarısında yer alan köylerin terkedilmiş durumda ve harap olduğu tespit edildi. Sipahiler timarları ellerinden alınacağını bildikleri halde yoklamada bulunmıyorlardı. Bu durumda tımarlı sipahi azalmaktadır. Dolayısıyla aynı oranda ulûfeli kapıkulunun sayısı (ya da ekonomik dil ile söylenirse devletin "nakdî" ödemeleri) artıyordu. Duruma bir çâre olarak terkedilmiş tımarlar timar defterinden çıkarılarak, ayrı bir mukata'a teşkil etmek üzere, devlet geliri biçimine sokuldular. Örneğin Erzurum bölgesinde bu tür devlet bütçesine aktarılmış olan timarlar bütün tımarların % 40 ını oluşturmaktadır. Dolayısıyla bölgenin ne derecede harap ve timar gelirlerinin de kıymet ve itibarını ne kadar kaybetmiş olduğu anlaşılıyor.[2] Üstelik devlet tarafından bu şekilde el konulan timarların % 75'i, geliri 3000 akçeyi geçmeyen kılıç timarlar oluşu da, buhranın çoğunlukla küçük timar sahipleri arasında oluştuğunu gösteriyor.

Devletin içinde bulunduğu mâlî sıkıntılar zamanla arttıkça (ve özellikle On yedinci yüzyıl sonlarından itibaren) savaş giderleri yanında artık bir gereklilik haline gelmiş olan askerî ıslâhat girişimleri de malî kaynaklara ihtiyaç hissettirdikçe, timar gelirlerine Hazine yararına el-konulması ve timar sisteminin ortadan kaldırılması eğilimi daha fazla arttı. Sahipsiz kalan tımarlar toplattırılmak üzere iltizamla müzâyedeye çıkarılmış veya beş-altı yıllık gelirini peşin verenlere mâlikâne olarak satılmıştır.

Diğer taraftan Hazine yararına geri alınan bu tür timarların verimli bir şekilde idaresi de devlet için büyük bir mesele olmuştu. Çünkü, timar sisteminden çıkarılmış olan arazinin hâsılâtı bu defa da mültezimlerin eline düşmüş oluyordu. Mültezimlerle birlikte mütegallibe durumundaki eşrâf ve âyânın, hatta bazan devlet ricâlinin de halkı vergi altında ezdikleri görülmektedir.

Köylü ve sipahi arasındaki diğer çatışma konuları kanunnamelerde yer almıştır. Sipahilerin baş vurduğu en yaygın ve köylü için en ağır yolsuzluklardan birisi, kanunnâmelerin yasakladığı bir angaryayı[3] veya mahalli ver-

2. "Aynî Ali Efendi" lâyıhası.
3. Sipahinin kendisine ait tahıl öşrünü, en iyi para getiren uzakça pazarlara köylüye angarya olarak taşıtması, her gelen sipahinin kendisi için köylüyü ev veya ambar yapmaya zorlaması ve bunun gibi başka hizmetlerdir.

giyi, "Eski Âdet" adıyla yeniden canlandırmaları ve köylüyü zorlamalarıdır. Diğer taraftan Defter'de vergi yazılmayan otlak ve çayırlardan sipahinin resim almağa kalkışması da yaygın yolsuzlukları arasındadır. Sipahiler genel olarak tapulu toprakları da köylünün elinden almakta ve toprağı kullandırtmak için onlardan yeniden tapu resmi almaktadırlar.

Bununla beraber Osmanlı rejiminin en belirgin karakterlerinden biri, bu gibi fazla hizmet angaryalarını ve zulümleri önlemektir. Dolayısıyla köylü bütün bunlara karşı mahalli kadı mahkemesine, önemli durumlarda doğrudan doğruya sultana başvurmak, şikayette bulunmak hakkına sahiptir.[4]

Mültezim mukataanın verimiyle ilgilenmemektedir. Oysa Hazineye yeni kaynaklar bulmak için On yedinci yüzyıl sonlarında bir fermanla mâlikâne usulü getirildi. Böylece mâlikânecinin ömür boyu tasarrufunu aldığı mukataanın verimiyle çıkarları gereği ilgileneceği umulmaktaydı. Başlangıçta malikâne herkese açık arttırma ile verilebiliyordu. Ancak mâlikâne sahibi zengin reâyâ genellikle lstanbul'da oturmakta ve taşrada gücü yoktur. On sekizinci yüzyılda mültezim kimliğiyle güçlenen ve hemen her yerde ortaya çıkan taşra âyânlarının eliyle mâlikânelerini âdeta ikinci elden iltizamla yönetmekteydiler. Bu duruma karşı bir önlem olarak On sekizinci yüzyılın ilk çeyreği içinde reâyânın mâlikâne sahibi olması bir fermanla yasaklandı.

Aslında malikâne sisteminin ilk başlarda tasarlandığı gibi âcil giderleri karşıladığı söylenebilir. Ancak uzun vadede mâli ve sosyal sorunlar yarattı. Örneğin iltizam yöntemini kaldıramadığı gibi mukataa'ların ve köylülerin korunmasını sağlayamadı. Hatta mâlikânelerden isminden de anlaşılacağı gibi ilk etapta alınacak "muaccel"[5] ve ona bağlı olarak da "mal" denilen yıllık ödemelerden elde edilen vergi geliri istenilen miktarlara ulaşamadı.

Diğer taraftan iltizama verilen timarların yerleri, sayıları, değerleri ve mültezimlerin kimlik ve kişilikleri de tehlikenin büyüklüğünü ispat edebilir. Örneğin meşhur Rusçuk âyânı İsmail Beğ'in Niğbolu ve Silistre sancaklarındaki 73 timarın mültezimliğini alması, timar gelirlerinin iltizama verilmesi sırasında nüfuzlu kişilerin kendi bölgelerinde gerçek rakipleri olamıyacağını ve dolayısıyla faaliyetlerinin de denetlenemiyeceğini gösteriyor.[6]

On yedinci yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı devlet idaresi zayıflamış, merkezî otorite sarsılmıştır. Buna bağlı olarak toprak sistemi bozulmuş, taşra'nın nüfûzlu ve kuvvetli yerli ailelerine mensup "âyân ve eşraf", mirî

4. Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi, s.14
5. 1695-1703 arasında muaccele 126 000 000'den akçe elde edilmişti. Bu da bütçe gelirlerinin ancak % 1,5'u oluyordu.
6. Barkan, a.g.e. 123

arazilere ve mütesellimlik, voyvodalık, şehir kethüdalığı gibi görevlere sahip olmuşlardır. Diğer taraftan merkezî gücün zayıflaması, sefer ihtiyaçlarının eyâlet ileri gelenleri aracılığıyla sağlanmasını zorunlu kılmıştı. Böylece resmî görevler âyan'lara verilerek hem sayıları artırılmış ve hem de özellikle On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında gelişip güçlenmeleri sağlanmıştır.

Daha da kötüsü eyâletlerde beylerbeyleri, kadılar (hatta naipler) halkın öteden beri tanıyıp bildiği kimseleri "âyan" olarak görevlendirmeleri gerekirken, zengin yerli ailelerden gelen kimselere menfaat karşılığında âyânlık buyruldusu, mürâsele[7] vererek resmen âyân olarak atamışlardır. Âyân seçilme yöntemi devletin koyduğu düzen içerisinde ve geleneklere uygun biçimde yürümediği için de zenginler, nüfûz sahibi kişiler zorla âyân oldukları gibi hanedanlar kurarak bu güçlerini nesiller boyu devam ettirmişlerdir.[8]

Gerçi bu tür âyânlar ve eşraf devamlı İstanbul'a şikâyet olunmuşlar ve zaman zaman tedip edilmek istenmişlerse de sonuç her zaman başarılı olmamıştır.

Diğer taraftan buhran dönemlerinde Hazine'ye gelir arayan devlet, erkâna tevcih edilmesi gereken has'ları, daha çok vergi toplayana vermeye başladı. Bu durumdan özellikle vergi toplayıcı voyvodalar yararlandılar ve âyânlar gibi onlar da bulundukları yerlerde egemen oldular. On yedinci yüzyılda bu duruma çözüm arandıysa da olumlu bir sonuç elde edilemedi.

Padişahlar, sadrazamlar ve yetki verilmiş erkân'ın atadıkları memurlardan "sah ve mezûniyet alâmeti" olarak bir anlamda resmen aldıkları "câize"ler de "memuriyetlerin fazla câize verenlere tevcih olunması"na, daha da kötüsü "tekrar câize almak için bazı önemli memurların azil ve yeniden tayin edilmeleri"ne sebep oldu. Bir kısım memurlar, kendilerini atayan mercilere her sene câize dışında "ubûdiyet, Ferman harcı, evâmir harcı, tebşiriyye, harc-i beha, kudumiyye, hediyye beha, bohçabeha namlariyle daha başka paralar, hediyeler" vermek zorunda kaldılar. Hatta resmî kayıtlarda bile bu sebeple "câize" yerine çoğulu olan «cevâiz» geçmektedir. Üstelik memurlar da "câize"leri bulundukları yerlerin "tevzi defteri"ne geçirdiler ve halktan (vergi olarak) geri tahsil ettiler.[9]

On altıncı yüzyılda ölen ya da idam edilen vezir ve beylerbeylerinin bütün mal varlığı müsadere edilmez ve hatta borç bırakarak ölenlerin va-

---

7. Resmî kadı mektubu
8. Örneğin Merkezî otoritenin zayıflaması içlerinde Çapanoğulları, Küçük Alioğulları, Caniklizâdeler, Tekeoğulları, Karasinanoğulları, Tepedelenli Ali Paşa ve Serezli İsmâil Efendi gibi hânedanlıkların birkaç nesil devamına da vesile olmuştur.
9. Nihayet bu durum Üçüncü Selim zamanında dayanılmaz duruma gelince tevcih ve mansıblarında verilecek câize işi yeni bir nizama bağlanmıştır.

rislerine aylık bağlanırken, On yedinci yüzyıl'da amacından saptırılarak taşra yöneticileri de müsadere yöntemini uygulamağa başladılar. Çoğu zaman sudan gerekçelerle zenginleri suçlayıp öldürttüler ve mallarını müsadere ettiler.[10]

Bütün bu kötü uygulamalara karşı vezirler, yüksek görevliler ve zenginler mütevellilik hakkını soylarına bıraktıkları "zürrî" vakıflar kurarak bütün mal varlıklarını şer'î hukukun koruması altına aldılar. Bunun sonucunda devletin haksız müsadere uygulamaları da azaldı.

Üç kıt'a üzerine yayılmış bir ülkede uzun bir süreç içinde oluşmuş bu tür kötü uygulama örneklerinin sayısını artırmak elbette mümkündür. Ancak daha önce de söylediğimiz gibi, biz Osmanlı devlet yönetimini, kurumlarını, halkını, örf ve âdetlerini anlatmak istedik. Bu bağlamda kimileri kısa, kimileri uzun süreler devam etmiş "hâlet"ler zikrederek, ecdâdın tarih içindeki görüntüsünü savabıyla, hatasıyla gönlümüzde ve zihnimizde canlandırdığımız biçimiyle çizmeğe çalıştık.

Maksadımızı belki şu benzetme daha iyi anlatacaktır: Gerçek hayatta Anatomi atlaslarında yer alan şekillere tastamam benzer bir insan vücûdu bulunamaz. Ama insan vücudunun yapısı ve işleyişi yine de o ideal çizimler ve ölçüler esas alınarak anlaşılabilir.[11]

Yahya Kemâl'in iki ayrı şiirinden toparlanmış bir beyitle sözümüzü bitirelim:

"Bir hayâl âlemi peydâ oldu,

Göçtüler hep birden o hayâl âlemine..."

---

10. Yüzyıl'ın sonunda Merkezî yönetim(örneğin II. Mustafa 1695-1703) vezirlerin, zengin ağaların mallarını savaş gerekçesiyle müsadere ettirdi. 1684'te Trablusşam Valisi Hasan Paşa'nın 50 milyon, Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın 225 milyon; 1686' da vezir Kara İbrahim Paşa'nın 172 milyon, 1688'de Yusuf Ağa ile Ali Ağa'nın 115 milyon akçe tutan mal varlıklarına müsadere yoluyla elkonuldu. Yine aynı dönemde Çelebi Mehmet Paşa'nın 20 milyon, eski sadrazamlardan Bekri Mustafa Paşa' nin 55 milyon akçe tutan mal varlıkları bu yöntemle devlet hazinesine aktarıldı. Edirne vakasi'nda (1703) idam edilen Feyzullah Efendi'nin de yaklaşık 50 milyon akçe tutan mal varlığı müsadere edildi. 1710-1718 arası Türk-Rus, Türk-Venedik, Türk-Avusturya savaşları sırasında Hac Emiri Nasuh Paşa'nın, Eflak voyvodası Konstantin'in, Sadrazam Şehit Ali Paşa' nin 50'şer milyon akçe tutan mal varlıklarına da elkonuldu. Damat ibrahim Paşa'nın 120 247 320 akçe tutarındaki mal varlığı, 1750'de de Rakka valisi Pir Mustafa Paşa'nın 50 milyon akçelik mal varlığı müsadere edildi.
11. Tam tersini görmek isteyenler için patalojik anatomi atlasları bulunduğu unutulmamalıdır.

BİBLİYOGRAFYA I

1. Abû-Hayyan, (Dr. Ahmet Caferoğlu), Kitâb al-İdrâk li-Lisan al-Atrâk, İstanbul 1931
2. Adıvar Adnan, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul, 1943
3. Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, Tetimme, Ankara 1968
4. Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedid, c. 4-5, Dersaadet 1309
5. Ahmet Refik, Eski İstanbul, İstanbul 1931
6. Akdağ Mustafa, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celâli İsyanları, Ankara 1975
7. Akkutay Ülker Yrd. Doç. Dr. Enderûn Mektebi, Ankara 1984
8. Aksel Malik, İstanbul'un Ortası İstanbul t.y.
9. Aksoy Özgönül, Osmanlı Devri Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme, "Doktora Tezi", İstanbul 1968
10. Akyıldız Ali, Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri, İstanbul 1996
11. Alderson A. D., Osmanlı Hanedanının Yapısı, İstanbul 1998
12. Ali Efendi Kınalızâde, Ahlak (Ahlak-i Alâ'î), Tercüman 1001 Temel Eser, No. 30
13. Ali Seydî Bey, Teşrîfat ve Teşkilatımız (t.y)
14. Altunsu Abdülkadir Avukat Dr., Osmanlı Şeyhülislâmları, Ankara 1972
15. And Metin, 40 Gün 40 Gece - Osmanlı Düğünleri, Şenlikleri, Geçit Alayları, İstanbul 2000
16. Anhegger Robert Dr.- İnalcık Halil Dr., Kanunname-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmani- II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnameler, TTTK.Yay. Ankara 1956

17. Artuk İbrahim, Kanunî Sultan Süleyman Adına Basılan Sikkeler, Ankara 1972
18. Atabek Emine M., Ortaçağ Tababeti, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, İstanbul 1977
19. Atan Turhan, Türk Gümrük Tarihi, Ankara 1990
20. Atay Hüseyin Prof. Dr. , Kur'an'da Bilgi Teorisi, İstanbul 1982
21. Atay Hüseyin Prof. Dr., Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, İstanbul 1983
22. Aydın M. Akif Dr., İslâm-Osmanlı Aile Hukuku, İstanbul 1985
23. Ayverdi S. Edebî ve Manevî Dünyası İçinde Fatih, İstanbul 1974
24. Bağış Ali İhsan Doç. Dr., Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler-Kapitülasyonlar-Beratlı Tüccarlar- Avrupa ve Hayriye Tüccarları, Ankara 1983
25. Baha A., İstanbul Etnografyası, İstanbul 1934
26. Baltacı Cahid Dr., Maarif Sistemimiz, İstanbul 1980
27. Barkan Ömer L., Prof., Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557), c.1, Ankara 1972
28. Barkan Ömer Lütfi , XV ve XVI ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, İstanbul 1945
29. Barkan Ömer Lütfi, Türkiye'de Toprak Meselesi, (Toplu Eserler 1), İstanbul 1980
30. Baykara Tuncer Prof. Dr., Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu), Ankara 1990
31. Baysal İsmail Hakkı , Enderun Mektebi Tarihi, İstanbul 1953
32. Belin M., Türkiye'nin İktisadî Tarihi Hakkında Tedkikler, (Çeviren Ziya Karamürsel), Ankara 1931
33. Berkî Ali Himmet, Vakıflar, İstanbul 1940
34. Beydilli Kemal Doç. Dr., İlk Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizam-ı Cedîd'e dair Risâlesi, (Seyyid Mustafa, Risâle)
35. Bilmen Ö. Nasûhi, Hukuki İslamiyye ve Istılahatı Fıkhıyye Kamusu, c.6, İstanbul 1952
36. Biskupski Ludwik Prof. Dr. , L'Origine et l'historique de la représentation officielle du Saint-Siège en Turquie, 1204-1967, Hachette, İstanbul 1968
37. Boratav Pertev Naili Prof., Türk Folkloru , İstanbul 1984
38. Bostan İdris, Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire, Ankara 1992
39. Bozkurt Rıza , Osmanlı İmparatorluğu'nda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri, Ankara 1966
40. Braudel Fernand, Kapitalizmin Şafağında Kentler (III), Var Olmaya Doğru, Çağdaş Şehir, Kasım, 1987. Yıl:2, sayı.9
41. Celâl Esat (Arseven), Türk Sanatı, İstanbul 1928
42. Cerrahoğlu İ. Doç., Tefsir Usulü (İlmu Usûli't-Tefsir), Ankara Üniversitesi 1971

43. Cezar Yavuz, Osmanlı Mâliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, İstanbul 1986
44. Cezzar Mustafa, Osmanlı Tarihinde Leventler, İstanbul 1965
45. Çağatay Neşet Prof. Dr., Bir Türk Kurumu olan Ahilik, A.Ü.İ.F. Ankara 1974
46. Çataltepe Sipahi Dr., İslâm-Türk Medeniyetinde Vakıflar, İstanbul 1991
47. Danışman Zuhuri, Koçi Bey Risâlesi, İstanbul 1972,
48. Danişmend İsmail Hami, Türkiyat ve İslâmiyat Tedkikleri Külliyatı, İstanbul 1956
49. Daver Abidin, Aylık Ansiklopedi c. 2, İstanbul 1946
50. Davison Roderic H. "Osmanlı Türkiye'sinde Batılı Eğitim", Çev; Mehmet Seyithanlıoğlu, Belleten, c. LI, s. 200, Ağustos 1987
51. Demirel Ömer, II. Mahmud Döneminde Sivas'ta Esnaf Teşkilâtı ve Üretim -Tüketim İlişkileri, Ankara 1989
52. Demolins Edmond, Comment la route crée le type social, Paris, 1927, c.1
53. Deny Jean, Chansons des Janissaires turcs d'Alger, (Mélanges René Basset) Paris, 1925
54. Dilgan Hamid, Bizans'ın Matematik Kültürü, İ.T.Ü. Mimarlık Fak. Yay. İstanbul 1963
55. Doğan İsmail Yrd. Doç. Dr., Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi, İstanbul 1991
56. Doğru Halime Yrd. Doç. Dr., XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü, Eskişehir 1995
57. Ducassé Pierre, Tekniklerin Tarihi, İstanbul 1976
58. Eldem Sedat Hakkı, Türk Ev Plan Tipleri, İstanbul 1952
59. Engelhardt Ed., La Turquie et le Tanzimat ou Histoire des Reformes dans l'Empire ottoman, t. 1-2 Paris 1882-83
60. Eremya Çelebi Kömürciyan (Çev. Hrant D. Andreasyan), İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul, İstanbul 1952
61. Eren Ahmet Cevat Prof. Dr., Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri, İstanbul 1966
62. Ergenç Doç. Dr. Özer , Osmanlı Merkez Askerinin Nitelik ve Fonksiyonları üzerine, Birinci Askerî Tarih Semineri, Ankara 1983
63. Ergenç Özer, Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri, Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920),
64. Ergin Osman, Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi, İstanbul 1939
65. Ergin Osman, Türkiye Maarif Tarihi, c. 1, 2, İstanbul 1945
66. Ergin Osman, Türkiyede Şehirciliğin Tarihî İnkişafı, İstanbul 1936
67. Eryılmaz Bilal Doç. Dr., Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi,

İstanbul 1990

68. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, İstanbul 1313. c.I-II-III, İstanbul 1935, c. IV
69. Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu (Hazırlayan Orhan Şaik Gökyay) c.1, İstanbul 1996
70. Evren Burçak – Can Dilek G. , Yabancı Gezginler ve Osmanlı Kadını, İstanbul 1997
71. Farabî (Mehmed), İlimlerin Sayımı (İhsâ' ül-ulûm), İstanbul 1986
72. Faroqhi Suraia, Onyedinci yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri, s.251, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan , İstanbul 1985
73. Galante Abraham, Türkler ve Yahudiler, İstanbul 1947
74. Gazalî, El-Munkızu min-ad-Dalâl, (Çev. Hilmi Güngör), Mf. V. Ankara 1960
75. Gencer Ali İhsan Doç. Dr., Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları, İstanbul 1986
76. Gerçek Selim Nüzhet, Türk Matbaacılığı I, İstanbul 1939
77. Gnkur. Bşk. Harp Tarihi Dairesi Yay., Osmanlı İmparatorluğu'nda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri; Ankara 1966
78. Goldziher, Le dogme et la loi de 1' İslam, Paris 1920
79. Gökbilgin Tayyib Prof. Dr., Osmanlı Paleoğrafya ve Diplomatik İlmi. İ Ü. Ed. F. İstanbul 1979
80. Gönül Tankut, Osmanlı Şehrinde Ticari Fonksiyonların Mekansal Dağılımı, t.y.
81. Göyünç Nejat , XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı , İ.Ü.Ed.F. İstanbul 1969.
82. Güçer Lütfi Dr., XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul 1964
83. Güllülü Sabahattin, Dr., Ahi Birlikleri, İstanbul 1977
84. Gülnihâl Prof. Dr., Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Ankara 1996
85. Gündüz İrfan Dr., Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri, İstanbul 1989
86. Günel, Horepiskopos Aziz , Türk Süryanîleri Tarihi, Diyarbakır, 1970
87. Günergun Feza, (Hazırlayan) Osmanlı Bilimi Araştırmaları, İstanbul 1995
88. Gürün Ceyhan , Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanlar Mimarisi, İstanbul 1976
89. Halaçoğlu Yusuf Dr., Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı ve Yol Sistemi (Bastırılmamış Doçentlik Tezi) İstanbul 1982
90. Hallaf A., İslâm Teşri'i Tarihi. Ankara Üniversitesi, Ankara 1970
91. Hamidullah M., İslamın Hukuk ilmine Yararları, İstanbul 1962
92. Hasluk (Hasluck) F. R., Bektâşilik Tedkîkleri, (Ragıb Hulûsi terc.) İstanbul 1928
93. Haydaroğlu İlknur Polat Yrd. Doç. Dr., Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar, Ankara 1990

94. İbrahim Hakkı (Konyalı), Topkapı Sarayında Deri Üzerine Yapılmış Eski Haritalar, İstanbul 1936

95. İhsanoğlu Ekmeleddin, Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna, İstanbul 1996

96. İnalcık Halil, Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi, İstanbul 1993

97. İnan-Huricihan İslamoğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü, İstanbul 1991

98. İpekten Halûk Dr., Divan Edebiyatında Edebî Muhitler, İstanbul 1996

99. İsfendiyaroğlu Fethi, Galatasaray Tarihi, İstanbul 1952

100. Kahraman Atıf, Osmanlı Devletinde Spor, Ankara 1995

101. Kâhya Esin Doç. Dr., Onsekizinci Yüzyılda Tabii Bilimler, Ankara 1982

102. Karal Enver Ziya, Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları Nizam-ı Cedid, 1789-1807, Ankara 1946

103. Karal Enver Ziya, Osmanlı Tarihi c. IV-VI, Ankara 1983

104. Karaman H., Başlangıçtan Zamanımıza kadar İslam Hukuku Tarihi,İstanbul 1975,

105. Kazıcı Ziya, Osmanlılarda Vergi Sistemi, İstanbul 1977

106. Koçibey Risâlesi, (Sadeleştiren Z. Danışman) İstanbul 1972

107. Koçu Reşad Ekrem, Osmanlı Tarihinin Panoraması, İstanbul 1964

108. Koçu Reşad Ekrem, Yeniçeriler, İstanbul 1964

109. Konrapa Zekaî , İslâm AIeminde İlim Hayatına Toplu Bakış, İstanbul 1964

110. Konyalı İbrahim Hakkı , Üsküdar Tarihi c.1,2

111. Köprülü F., Türk Saz Şâirleri, 1-5, Birinci Basım, İstanbul 1940

112. Kuban Doğan, "Türk Ev Geleneği Üzerine Gözlemler", Sanat Tarihimizin Sorunları, İstanbul 1975

113. Kunt İ. Metin, Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri, Diyarbekir, 1670-71, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1981

114. Kuran Ercümend, Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri, Ankara 1968

115. Kurdakul Necdet, Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar, İstanbul 1981

116. Küçükerman Önder, Anadolu'daki Geleneksel Türk Evinde Mekan Organizasyonu Açısından Odalar, İstanbul 1973

117. Kütükoğlu Bekir, Osmanlı – İran Siyasî Münâsebetleri, 1578-1590, İstanbul 1962

118. Kütükoğlu Mübahat S., Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik), İstanbul 1994

119. Levend Agâh Sırrı, Divan Edebiyatı, Kelimeler, Remizler, Mazmunlar, ve Mefhumlar, İstanbul 1943

120. Levend Agâh Sırrı, Ümmet Çağı Türk Edebiyatı, Ankara 1962

121. Lûtfi Paşa, Âsafnâme, İstanbul 1326

122. Mahmud Cevad, Maarif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrâatı, İstanbul, 1338

123. Mantran Robert, XVI ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat, İstanbul 1991

124. Mantran Robert, 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul I, Ankara 1990

125. Marsigli Comte de , L'Etat militaire de l'Empire Ottoman, ses progrès sa décadence, c:1- 2, Amsterdam 1732

126. Matrakçı (Nasûhüs's Silâhî), Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han, (Yayına hazırlayan- Prof. Dr. Hüseyin G. Yurdaydın) Ankara. 1976

127. Meriç Ümid Dr., Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü, İstanbul 1975

128. Mumcu Ahmet Doç. Dr., Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun, Ankara 1976

129. Mumcu A. Doç. Dr., Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı, Ankara 1974

130. Mustafa Nuri, Netâyicü'l-Vukûat, c. 1-4, İstanbul 1327

131. Nagata Vuzo , Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyanlık Müessesesi, Tokyo 1976

132. Nev'î Efendi, İlimlerin Özü "Netâyic el Fünûn", (Haz. Ömer Tolgay), İstanbul 1995

133. Noradounghian Effendi Gabriel , Recueil d'Actes internationaux da l'Empire Ottoman, t. 2, Paris, 1900

134. Nutku Özdemir, IV. Mehmed'in Edirne Şenliği, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1972

135. Ocak Ahmet Yaşar, Babaîler İsyanı, İstanbul 1980

136. Okandan Recai G., Amme Hukukumuzda Tanzimat ve I. Meşrutiyet Devirleri, İstanbul, 1946

137. Okay Cüneyd, Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler, İstanbul 1998

138. Orhonlu Cengiz Dr., Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696) İstanbul 1963

139. Orhonlu Cengiz , XVII. Asırda İstanbul, İstanbul 1952 Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı, İstanbul 1967

140. Orhonlu Cengiz, Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar (Derleyen: Salih Özbaran), İzmir 1984

141. Orhonlu Cengiz, Osmanlı Tarihine Aid Belgeler, Telhîsler (1597-1607). İstanbul 1970

142. Ortaylı İlber, Türkiye İdare Tarihi, Ankara 1979

143. Ortaylı İlber, Osmanlı Toplumunda Aile, İstanbul 2000

144. Osman Nuri, Mecelle-i Umur-i Belediyye c.1, İstanbul 1922

145. Öneş Edhem Ruhi , Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Esnaf, İstanbul 1985
146. Önsoy Rifat Prof. Dr., Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Ankara 1988
147. Özbilgen Erol, Pozitivizmin Kıskacında Türkiye, İstanbul 1994
148. Özbilgen Erol, Osmanlı Hukuku'nun Yapısı, İstanbul 1985
149. Özkaya Yücel Doç. Dr., Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık, (Doçentlik Tezi) Ankara 1977
150. Özkaya Yücel Doç. Dr., XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara 1985
151. Parla Jale, Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik İstanbul 1985
152. Sadettin Nüzhet, XVII'nci asır Saz Şâirlerinden Kuloğlu. İstanbul 1933 (?)
153. Safvet, Bahriyemiz Tarihinden Filasalar, Bahriye Matbaası 1329, (D.K.K.-1994)
154. Sahillioğlu Prof. Dr. Halil, İkinci Süleyman'la İkinci Ahmed Zamanlarında Bakır Para Üzerinde Bir Enflasyon Denemesi, İstanbul 1982
155. Sakaoğlu Necdet – Akbayar Nuri, Binbir Gün Binbir Gece, Osmanlıdan Günümüze İstanbul'da Eğlence Yaşamı, İstanbul 1999
156. Sakaoğlu Necdet – Akbayar Nuri, Osmanlı'da Zenaatten Sanata, c.2, İstanbul (t.y.)
157. Sarı Mehmet Paşa Defterdar , Nesâyıh'ül vüzerâ v'el ümerâ veya Kitab-ı Güldeste, Nizâm-ı Devlete Müteallik Risale, (Derleyen Hüseyin Ragıp Uğural) Ankara 1969
158. Sava Paşa (Çev. Baha Arıkan) İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd, c. 1-2, Ankara 1955
159. Savvas Pacha, Étude sur la Théorie du Droit Musulman, Première partie Paris 1892; Deuxième partie Paris 1898
160. Sayılı Aydın, "Bilim, Kültür ve Uygarlık Açısından Tarihimiz", Bilim Politikası 1983-2003 Ankara, Ekim 1983
161. Schimmel Annemarie, Sayıların Esrarı, İstanbul 1997
162. Sencer Muammer, Bilimsel Kaynak ve Belgelerle Toprak Ağalığı'nın Kökeni, İstanbul 1971
163. Seyyid Mustafa, İstanbul'da Askerlik Sanatı, Yeteneklerin ve Bilimlerin Durumu Üzerine Risale, (Üsküdar Matbaası 1803) Tıpkı basım, t.y.
164. Sözen Zeynep, Fenerli Beyler, 110 Yılın Öyküsü (1711-1821), İstanbul 2000
165. Stchoukine Ivan , La Peinture turque d'après les manuscrits illustrés, Paris 1971
166. Sultan Süleyman Kanunnâmesi, Türk Hukuk Tarihi, Kısım 2, Adliye Vekilliği Ankara 1935
167. Şanîzâde, Tarih-i Şânîzâde, Ceride-i Havadis Matbaası. Sene 1291
168. Şener A . Dr. , Kıyas, İstihsan, İstislah , Ankara 1974
169. Şentürk Ahmet Atillâ, Yahyâ Beğ'in Şehzâde Mustafa Mersiyesi yahut Kanunî

Hicviyesi, İstanbul 1998

170. Tabakoğlu Ahmet, Türk İktisat Tarihi, İstanbul 1986

171. Tassy M. Garcin de , «Mémoire sur les noms propres et les titres musulmans» Paris, 1878,

172. Taşköprîzâde Ahmed Efendi, Mevzu'at ül-Ulûm, c.1-2, Dersaadet 1313

173. Tekeli Sevim, 16'ıncı Asırda Osmanlılarda Saat ve Takiyüddin'in "Mekanik Saat Konstrüksiyonuna Dair En Parlak Yıldızlar" Adlı Eseri, A.Ü. Ankara 1966

174. Testa I. le Baron de, Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères, t.3, Paris 1868

175. Toledano Ehud R., Osmanlı Köle Ticâreti 1840-1890, İstanbul 1994

176. Tuncer Ömer, İşte Anadolu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999

177. Turan Osman, Selçukî Kervansarayları, Belleten, X/39, 1946

178. Turan Osman, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul 1971

179. Türkay Cevdet, Osmanlı Türklerinde Coğrafya, İstanbul 1955

180. Uğur Ahmet Prof. Dr., Osmanlı Siyaset-Nâmeleri, t.y. (Doçentlik Tezi)

181. Uluçay Çağatay, 18. ve 19.Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul 1944

182. Uluçay Çağatay, Manisa'da Eşkıyalık, İstanbul 1944

183. Uluçay M. Çağatay, Padişahların Kadınları ve Kızları, Ankara 1980

184. Ulunay Ref'i Cevad, Sayılı Fırtınalar, İstanbul 1955

185. Unat Faik Reşit, Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Ankara 1964

186. Uriel H., Studies in Old Ottoman Criminal Law, Oxford 1973

187. Uyaroğlu H. Nevzat , Osmanlı Kamu Yönetim Kurum ve Sistemleri içinde Enderun Saray Okulu, İstanbul 1989 (Basılmamış Y.L.T.),

188. Uzel İlter Prof. Dr., Sanata Yansıyan Türk Tıbbı, Ankara (2000?)

189. Uzunçarşılı İ. Hakkı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, İstanbul 1948,

190. Uzunçarşılı İsmail Hakkı Ord. Prof., Osmanlı Devletinin Teşkilatından Kapıkulu Ocakları, c.1-2 Ankara 1984

191. Uzunçarşılı İsmail Hakkı Ord. Prof., Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Ankara 1984

192. Uzunçarşılı İsmail Hakkı Ord. Prof., Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara 1984

193. Üçok Çoşkun Prof. Dr., - Mumcu Ahmet Prof. Dr., Türk Hukuk Tarihi , Ankara 1981

194. Ülgener Sabri F. Dr., İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri, İstanbul 1959

195. Ülgener Sabri F. İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, İstanbul 1981
196. Ünver A. Süheyl, İstanbul Rasathanesi, Türk Tarih Kurumu Ankara 1969
197. Watson James, İkili Sarmal, Ankara 1997
198. Yalçın Aydın, Türkiye İktisat Tarihi, Ankara 1979
199. Yediyıldız Bahaeddin, Osmanlı Toplumu, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, c.1
200. Yenigün Hayri, Seyyid Ahmed Ağa, Türk Yurdu sayı: 263, İstanbul 1956
201. Yorulmaz Hüseyin Yrd. Doç. Dr., Evliya Çelebi'den Muallim Cevdet'e Kaybolmuş İstanbul Esnafı, İstanbul Araştırmaları Dergisi, sayı 2, İstanbul 1997
202. Yücel Yaşar, Prof. Dr., 1640 Tarihli Es'ar Defteri, Ankara 1982

BİBLİYOGRAFYA II
GENEL ESERLER - DERGİLER

1. Belleten, c. V/17-18, 1941; c. X/39, 1946, c. XXVII, 1964, c. LI/200 1987
2. Bilim Tarihi Dergisi, İstanbul 1991-1994
3. Birinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler II, Genkur. A.T. ve Str.E. Bşk.Yay.Ankara 1983
4. Çağdaş Şehir, sayı: 1-2 İstanbul 1987
5. Deniz Kuvvetleri Dergisi, sayı: 484, Ocak 1974
6. Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, c: XIII, sayı: 1
7. Es'ar Defteri (1640 Taihli), Ankara 1982
8. Fatih Kanunnâmeleri, Türk Hukuk Tarihi, Kısım 2, Adliye Vekilliği Ankara 1935
9. Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 1-2-3, 1972-7X.
10. Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı, İstanbul 1931
11. Hicrî On ikinci Asırda İstanbul Hayatı, İstanbul 1930
12. İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul c. 17 1955-56, c.23 1963
13. İlmiyye Sâlnamesi, Dar ül-Hilâfet ül-Aliye 1334
14. İslam Tedkîkleri Enstitüsü Dergisi c, 1, sayı: 1-4, İstanbul 1954
15. İstanbul Araştırmaları Dergisi, sayı 1, 2, İstanbul 1997-99
16. Kanunnâme-i Âl-i Osman, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası İlâvesi, İstanbul 1329
17. Kavanîn-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan, İstanbul 1280
18. Millî Kültür Dergisi 1977
19. Millî Tetebbûlar Mecmuası, sayı 3

20. Muahedat Mecmuası, c.1, 1294
21. Ok Meydanı ve Okçuluk Tarihi, İstanbul, 1974
22. On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı, İstanbul 1935
23. Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, İstanbul 1985
24. Osmanlı Altınları - Gold Coins of The Ottoman Empire, İstanbul 1967
25. Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi, İstanbul 1999
26. Osmanlı İmparatorluğu'nda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri, (Rıza Bozkurt), Gnkur. Bşk. Harp Tarihi Dairesi Yayınları Ankara 1966
27. Osmanlı Padişah Tuğraları, İstanbul 1980
28. Osmanlı Sanayi, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki, (A.Ü.S.B.F. Yay), Ankara 1970
29. Selim I. Kanunnâmesi (1512-1520) ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları, TTK, Ankara 1988
30. Tanzimat I, İstanbul 1940
31. Tarih Vesikaları Dergisi, c.1, s. 86, Ankara 1941-42
32. Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar- Hanım Sultan Vakfiyeleri, İstanbul 1990
33. Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, Türk Hukuk Tarihi, İkinci Kısım Belgeler, Adliye Vekilliği, Ankara 1935
34. Türk Hukuk ve iktisat Tarihi Mecmuası, c.1, İstanbul 1931.
35. Türk Deniz Ticareti ve Türkiye Denizcilik İşletmeleri Tarihçesi I, İstanbul 1994,
36. Türk Tarih Kongresi VII, Ankara 1973
37. Türk Yurdu, sayı: 263, 1956
38. Türkiyat Mecmuası c. X, İstanbul 1953
39. Vakıflar Dergisi, IV, 1958
40. Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Ankara 1980.

BİBLİYOGRAFYA III
ANSİKLOPEDİLER VE SÖZLÜKLER

1. AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi, İstanbul 1993
2. Âsitâne'i Aliyye ve Bilâd-i Selâsede Kâin Olan Mevcud ve Muhterik Olmuş Tekkelerin İsim ve Şöhretleri ve Mukabele-i Şerife Günleri, Dar üs-Saltanat üs-Seniyye 1253
3. Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, İstanbul 1992
4. Dictionnaire Géographique de l'Empire Ottoman, C. Mostras, St. Petersbourg 1873 (Tıpkı Basım İstanbul 1995)
5. Encyclopédie de l'lslam. c.3, Leyde 1975,
6. Felsefe Ansiklopedisi, Kavramlar ve Akımlar, (Orhan Hançerlioğlu), İstanbul 1976
7. Hukuki İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhıyye Kamusu, (Ömer Nasuhi Bilmen), c.2-4, İstanbul 1951
8. İslam Ansiklopedisi M.E.B. c. 12/1,
9. İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı c. 6,7,10,12,17,18
10. İstanbul Ansiklopedisi, (Dünden Bugüne) İstanbul 1993-1995
11. Kitâb al-ldrâk li-Lisan al-Atrâk, Abû-Hayyan, (Dr. Ahmet Caferoğlu)
12. Küçük Türk-İslam Ansiklopedisi, c.1, İstanbul 1974, c.1
13. Lehçe-i Osmanî, Ahmed Vefik Paşa, İstanbul 1293
14. Lûgat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî, (Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî), İstanbul 1298
15. Osmanlı Ansiklopedisi, İstanbul 1993

16. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, (Mehmet Zeki Pakalın) İstanbul 1946
17. Osmanlı'da Yahudî Kıyafetleri, Gözlem Yayınları, İstanbul 2000
18. Resimli Kâmus-i Fransevî, Ş. Sâmi, İstanbul 1322
19. Théma-Larousse, c. 6 İstanbul 1994
20. Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü, (Reşad Ekrem Koçu), Ankara 1967
21. Türk Hukuk Tarihi , Ks. 2, Belgeler, Ankara 1935
22. Türk Lûgati, (Hüseyin Kâzım Kadri) T.D.K. İstanbul 1943
23. Türk Tarih Kongresi III, Ankara 1948.
24. Türkiye Sanatı Tarihi (100 Soruda), Doğan Kuban, İstanbul 1970
25. Uygur Sozlüğü, Dr. Caferoğlu Ahmet, İstanbul 1934
26. Fatih Devrine ait Münşeât Mecmuası (Necati Lugal - Adnan Erzi) İstanbul 1956
27. Aylık Ansiklopedi, c.2, İstanbul 1946